JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 6, SAYI: 12 VOLUME: 6, ISSUE: 12

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 6, SAYI: 12 VOLUME: 6, ISSUE: 12

EDİTÖRLER

Dr. Mehmet Ali BOZKUŞ

Dr. Hasan AKSOY

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ganire PAŞAYEVA'nın
aziz hatırasına ithafen...
1975-2023

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 6, Sayı: 12, Temmuz 2024

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 6, Issue: 12, July 2024

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. https://www.turnitin.com/

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. https://www.turnitin.com/

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu Yerleşkesi 32260 Isparta

E-Posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2667-5366

SAHİBİ / OWNER
Doç. Dr. Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudolph P. MATTHEE (University of Delaware-Newark/ABD)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Dr. Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Gábor FODOR (Macar Kültür Merkezi/Macaristan)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR
Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN	✕	*Onur YILDIZ*
Dr. Muhammed Emin KOÇAK	✕	*Dr. Umut YOLSEVER*
İsmail Hulusi ŞENYIL	✕	*Yağmur DERİN ÜKTEN*
Cüneyt GÜNDÜZ	✕	*Ayşe ORHON*
Ahmet KORKMAZ	✕	*Merve YALIMEL*
Yiğit Burak ÖZDEN	✕	*Efe OKCU*
Semanur OĞUZ	✕	*Dr. Fatih BOSTANCI*
Sena SARAÇ	✕	*Dr. Ahmet KARADENİZ*
Arif Ozan ALTUN	✕	*Ömer GÖK*

MİZANPAJ / TYPESETTING
Özgür TÜRKER ✕ *Pınar YİĞİT TÜRKER*
İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR
Doç. Dr. Özgür TÜRKER
TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR
Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER
İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM
RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR
Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ
FARSÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH
KAPAK TASARIM / COVER DESIGN
Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)
Prof. Dr. Éva CSÁKİ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Füsun KARA (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Refik TURAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)

Doç. Dr. Simonné Piroska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZİLAGYİ (Universty of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)
Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZŐLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Khalida DEVRİŞEVA
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)
Unvan ve isme göre alfabetik sıralı / Sorted by academic title and name

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

TR Dizin	**TR Dizin** https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL	**Index Copernicus International** https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=51823
INTERNATIONAL Scientific Indexing	**International Scientific Indexing(ISI)** https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
DRJI Directory of Research Journals Indexing	**Directory of Research Journals Indexing** http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
ASOS indeks	**ASOS Index** https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
SIS Scientific Indexing Services	**Scientific Indexing Services** https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
idealonline	**İdeal Online** https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
Academic Resource Index ResearchBib	**ResearchBib - Academic Resource Index** http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
paperity	**Paperity** https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
ERIH PLUS EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	**ERIH PLUS** https://kanalregister.hkdir.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=505447

SOSYAL AĞLAR / SOCIAL NETWORKS

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayşe ÖZKAN (Çankırı Karatekin Üniverstesi-Çankırı/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bahattin DEMİRTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erkan TURAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fatih YEŞİL (Hacettepe Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ferit BULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ÇEVİK (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmi UYANIK (Selçuk Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ömer Can SATIR (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Varis ÇAKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Ağrı/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ahmet Nurullah ÖZDAL (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Ağrı/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Fatma Aysel ILGIN (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER (Erciyes Üniversitesi-Kayseri/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hatice YILDIRIM (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Kamelya TEKNE (Kırklareli Üniversitesi-Kırklareli/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mustafa ARIKAN (Selçuk Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Münevver Ebru ZEREN
Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ (Erzurum Teknik Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ömer KUL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ramazan ALABAŞ (Kastamonu Üniversitesi-Kastamonu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Recep ARSLAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Serdal SOYLUER (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tekin TUNCER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Vural ÖNTÜRK (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi-Van/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yasin TAŞ (Harran Üniversitesi-Şanlıurfa/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yavuz UYSAL (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zemzem YÜCETÜRK (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/TÜRKİYE)
Dr. Asım KORKMAZ (Trakya Üniversitesi-Edirne/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK (Selçuk Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN (Amasya Üniversitesi-Amasya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Başak KUZAKÇI (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Doğan GÜN (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KAYA (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Günay KORKMAZ SAMKIRAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ŞEN (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim KARACA (Erciyes Üniversitesi-Kayseri/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ASOĞLU (Harran Üniversitesi-Şanlıurfa/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehtap ÇELİK (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa EĞİLMEZ (Kastamonu Üniversitesi-Kastamonu/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nilay AĞIRNASLI (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Sonay ÜNAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Karaman/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Vahit Cemil URHAN (Trakya Üniversitesi-Edirne/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKBABA (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Zafer YILDIRIM (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)
Öğr. Gör. Dr. Hakan DEMİR (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER
Dr. Ayşe KAZDAL
Dr. Fatma ÇALİK ORHUN
Dr. Funda ARSLAN BİLGİN (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)
Dr. Hakan YAZAR (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Onur KABAK (Selçuk Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)
Dr. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Serkan KEÇECİ (Dokuz Eylül Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Unvan ve isme göre alfabetik sıralı / Sorted by academic title and name

Editörden…

Saygıdeğer Okuyucular ve Değerli Bilim Camiası,

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin (GTTAD) 12. sayısını sizlerle paylaşmaktan büyük bir onur ve mutluluk duyuyoruz. Bu sayıyı, Türk Dünyası için yeri doldurulamayacak bir şahsiyet olan merhume **Ganire PAŞAYEVA**'nın aziz hatırasına ithaf ediyoruz. Paşayeva, Türk Dünyası'nın birlik ve beraberliği için hayatını adamış, engin bilgi birikimi ve sarsılmaz azmiyle hepimize örnek olmuş bir liderdi. Onun her platformda Türk kimliğini ve kültürünü savunan güçlü sesi, uluslararası arenada yankı bulmuş, pek çok projeye ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Azerbaycan ve Türkiye arasındaki kardeşlik bağlarının pekişmesine yaptığı katkılar asla unutulmayacak ve gelecekte de yol gösterici olmaya devam edecektir.

Merhume Ganire Paşayeva, hayatı boyunca Türk milletinin refahı ve huzuru için çaba sarf etmiş, genç nesillere Türk tarihini ve kültürünü öğretme misyonunu üstlenmiştir. Onun ardında bıraktığı eserler ve gerçekleştirdiği projeler, Türk Dünyası'nın ortak hafızasında daima canlı kalacak, yeni nesiller için ilham kaynağı olacaktır. Bu sayıda yer alan makalelerin, Paşayeva'nın aziz hatırasını yaşatacağına ve onun çizdiği yolda bizlere rehberlik edeceğine inanıyoruz.

Bu vesileyle, son dönemde kaybettiğimiz Genel Türk Tarihi alanının önemli bilim insanlarından **Prof. Dr. Eşref BUHARALI**'nın da anısını saygıyla anmak isteriz. Prof. Dr. Buharalı, Türk tarihçiliğine yaptığı katkılar ve yetiştirdiği öğrencilerle bu alanda derin izler bırakmıştır. Onun bilim dünyasına kazandırdığı çalışmalar ve akademik başarıları, Türk tarihinin aydınlatılmasında önemli bir rol oynamıştır. GTTAD olarak, yakın gelecekte Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya ithaf edilmiş özel bir sayı yayımlayarak onun anısını ve mirasını yaşatmayı hedefliyoruz.

Bu sayının hazırlanmasında emeği geçen tüm yazarlarımıza, hakemlerimize ve editör ekibimize teşekkür eder, merhume Ganire Paşayeva ve Prof. Dr. Eşref Buharalı'yı bir kez daha rahmetle anarken, onların bizlere bıraktığı değerli mirası layıkıyla taşımaya devam edeceğimizi belirtmek isteriz.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin (GTTAD) 12. sayısında Türk tarihinin çeşitli dönemlerine ait 30 araştırma makale ile 2 kitap tanıtımına yer verilmiştir.

Derginin 12. sayısında yer alan bilimsel çalışmalar hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse;

Batın Durmaz, Altay-Sayan Dağlarının iklim tarihini ortaya koymak için buzul çekirdekleri, ağaç halkaları, polenler, göl seviyeleri ve toprak analizleri gibi birçok veri ve çalışmalardan faydalanarak Altay-Sayanların MÖ 2000 ile MS 6. yy. arasında 2600 yıllık iklim tarihini kaleme almıştır.

Fatma Aysel Ilgın ve Görkem Karaca, kaynaklara dayanarak Avrupa Hunlarının askerî yapısı ile bu yapı içinde Germenlerin nasıl bir rol oynadıklarını incelemiştir.

Gülay Hoştaş, kemik ve iskeletler üzerindeki deformasyonlardan ve değişimlerden yola çıkarak bunların hangi sebeplerle yapılmış olduğunu, hangi uygulamalarla gerçekleştirilmiş olabileceğini Doğu Avrupa'daki Türk kağanlıklarındaki örneklerini arkeolojik buluntular üzerinden incelemiştir. Buradan yola çıkarak Doğu Avrupa Türklerinin gündelik yaşamlarını, fizikî davranışlarını, sahip oldukları hastalıkları, travmatik durumlarını tespit etmiştir.

Orhan Doğan ve Murat Erkoç, İsbîcâb'ın coğrafi durumunu göz önüne alarak Sâmânîler ve Karahanlılar döneminde bölgenin siyasî, sosyal, iktisadi ve ilmi yaşamına ışık tutmuşlardır. Zerdüştlük, Budizm, Şamanizm ve Müslümanların bir arada yaşadığı İsbîcâb'ın etnik yapısı ve dinî hayatı irdelenmiştir.

Rabia Gökcen Kayabaşı ve Ömer Çini, Altay Yaratılış Destanları, Yakut Yaratılış Destanları, Moğol Yaratılış Destanı, Fin-Ugor Yaratılış Destanı ve Budist Yaratılış Efsanelerinden yola çıkarak atasözü ve deyimlerin mitik kökenlerini, kozmogoni ve kozmolojiyle ilgili arkaik metinler üzerinden bulmaya çalışmışlardır.

Münevver Ebru Zeren, Budist Uygur mitolojisindeki kutsal merkeziyetçilik anlayışı bağlamında metinlerde sıkça geçen Sumeru Dağı'nın yanı sıra Anavatapta Gölü'nün de metinlerde ve resimlerde mevcut olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca buranın kozmolojideki yerini ve Sumeru Dağı'yla ilişkisini, Budist öğreti ve aydınlanma, refah, sağaltım ve dünya hükümdarlığı gibi kavramları simgelediğini örnekleriyle açıklamıştır.

Yavuz Delibalta, zeki bir devlet adamı, yiğit bir savaşçı ve kararlı bir lider olarak tarih sahnesine çıkan ve Karahıtay Devleti'nin kurucusu olan Yeh-lü Taşi'nin siyasi ve askerî kariyerini kaynaklara dayanarak detaylı bir biçimde anlatmıştır.

Gurban Hüseynov, Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in oğlu Celâleddin Mengüberti'nin Azerbaycan bölgesini ele geçirmesini daha sonra Atabeyler Devleti'nin son bulmasını ve bölgede yapılan askeri ve siyasi faaliyetleri genel olarak değerlendirmiş ve bunların Azerbaycan tarihi açısından sonuçlarını açıklamaya çalışmıştır.

Cihan Yalvar, İskitlerden Kuman-Kıpçaklara kadar Dağıstan ve çevresindeki topraklarda Türk boylarının ya da topluluklarının hâkimiyetlerine değinmiş ve 12.-13. yy'larda Dağıstan'daki Kuman-Kıpçak varlığını ele almıştır.

Rakkuş Karaduman, Sultan Baybars döneminde (1260-1277) zirve noktaya ulaşmış olan Memlûk posta teşkilatının organizasyonunu, posta yollarını, posta görevlilerini, posta araçlarını ve casusluk faaliyetlerini kaleme almıştır.

Tülay Yürekli, hayatının büyük kısmını Dımaşk'ta geçiren Memlûk tarihçilerinin eserlerine dayanarak Burcî Memlûkler döneminde Dımaşk'ta vuku bulan yangınları tespit etmiş ve kronolojik düzen içerisinde aktarmıştır. Ayrıca kaynaklar doğrultusunda ismi geçen çok sayıda yapının, çarşının, sokağın ve mekânın adları da çalışmada yer almış olup bunlara ilişkin yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Adem Keleş, Tapu Tahrir Defterleri ile telif eserlerden yararlanarak Bosna sancağında maden çıkarılan sahaları ve bu sahaların işletilmesinde takip edilen usulleri, madenci reayanın statülerini incelemiştir.

Elif Gülbaş, Hândmîr'in eseri Kânûn-i Hümâyûnî'de Bâbürlü Hükümdarı Hümâyûn dönemine dair bilgilerin mahiyetini anlatmaya çalışmıştır.

Zafer Sever, 18. yy başlarında hazırlanan ve Sibirya Türk tarihinin önemli kaynakları arasında yer alan *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* adlı çalışmanın muhteviyatını kaleme almıştır. Böylece eser, Sibirya üzerine çalışma yapacak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

Ömer Gezer, bu zamana kadar sadece iki nüshası bilinen Kitâb-ı İnşâ'yı yeni tespit edilmiş üçüncü nüshası vesilesiyle tarihçilerin dikkatine sunmuştur. Esasen müellif nüshası olan üçüncü nüsha, Kitâb-ı İnşâ'nın ortaya çıkış sürecini aydınlatarak eserin tarih araştırmaları için önemini ortaya koymaktadır.

Rahman Nurdun, 19. yy. modernleşme hareketleri öncesinde Çin ve Osmanlı imparatorluklarındaki değişim sürecini kaleme almıştır. Bu kapsamda Çin ve Osmanlı imparatorluklarının modernleşme süreçlerinde benzerlikler ve farklılıklar ele alınarak her iki imparatorluğun verdiği tepkiler ve elde ettiği sonuçlar değerlendirilmiştir.

Yıldız Deveci Bozkuş, mikro tarih araştırmalarından yola çıkarak 18. ve 19. yüzyılda Urfa'ya gelmiş veya bu güzergâhtan geçmiş İngiliz ve Alman seyyahların eserlerini inceleyerek Urfa tarihini anlatmıştır.

Volkan Koç, 1804 Sırp Ayaklanmasının, diğer Balkan ayaklanmalarındaki gibi milliyetçi bir karaktere sahip olup olmadığı üzerinde durmuştur. Bu bağlamda ayaklanmanın altında yatan sosyal, ekonomik ve siyasi nedenlere odaklanılmıştır.

Hüseyin Yılmaz, Ocak 1809'dan Temmuz 1810'a kadar İstanbul'da kalmış olan Robert Adair'in İstanbul'daki faaliyetlerini ve bu dönemdeki Osmanlı ile Avrupa diplomasisini ayrıntılarıyla kaleme almıştır.

Gülşen Ulukaya ve Gülçin Sağır Keskin, Osmanlı şehirlerinde gündelik hayatın mekânlarını tarihsel bir perspektiften ele almıştır. Böylece toplumsal yaşamdaki değişimlerle paralel olarak gündelik hayatta önemli farklılaşmaların yaşandığı ortaya konulmuştur.

Gül Hanım Göktaş Cengiz ve Rahime Özdamar, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve Gayrimüslim ayırt etmeksizin gerçekleştirilmiş çocuk ve kız kaçırma olaylarını incelemiştir.

Yusuf Kılıçarslan, Rusların, Bolşevik Devrimi'ne kadar Türkistan'da uygulamış olduğu pamuk ekimi ve ticaretini ayrıntılarıyla kaleme almıştır. Bu doğrultuda Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Seyhun (Sır Derya) havzasında yapılan pamuk ekimi ve ticareti anlatılmıştır.

Ömer Alkaç, İran'da meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesinde etkili olan Tebriz direnişini, Türk ve İran basınında neşredilen gazetelere yansıyan haber, köşe yazısı, mektup ve telgraflar ışığında değerlendirmiştir.

Demet Karasu, toplum bilimci, çevirmen ve seyyah olan Lucy Mary Jane Garnett'in perspektifinden Osmanlı Devleti'ndeki evlilik geleneğini incelemiştir. Böylece Osmanlı toplumunda yaşayan gençlerin evlenme serüvenleri, ayrıntılı şekilde kronolojik olarak ortaya konulmuştur.

Coşkun Kumru, Türk Diplomatik Arşivi belgeleri ışığında Müsteşar Dr. Mustafa Ali Bey'in Doğu Türkistan mücadelesindeki yeri ve önemini kaleme almıştır.

Rıza Özbölük ve Şerife Cengiz, mütareke döneminde Malta'ya sürgün edilen Türklerin kamplardaki yaşam şartlarının ve ülkeye dönüş süreçlerinin dışına çıkarak Türk kamuoyunda sürgünlere yönelik yaklaşımın her zaman müspet olmadığını anlatmışlardır. Çalışmada, sürgünleri kurtarmak için büyük çabalar harcayan milliyetçilerin diğer taraftan onlara yönelik olumsuz eleştirilerde bulunmaları dikkate değerdir.

Sinan Kıyanç, Osmanlı Devleti Arşivi ve ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi kapsamında Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul'un işgal yıllarında rolünü ele almıştır. Bu doğrultuda ABD'nin İstanbul'un işgali sürecinde İtilaf Devletleri'yle paralel hareket etse de kendine has bir tutum sergilediği, sosyal meselelere eğildiği ve böylece kentteki kültürel varlığını güçlendirdiği anlaşılmaktadır.

Ayşegül Şentürk Yiğit, Kırklareli'nin demografik tarihindeki eksikliğini tamamlamak amacıyla Türkiye'nin ilk kapsamlı nüfus sayımı olan 1927 nüfus sayımına göre ilin nüfus özelliklerini sayılarla ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ayrıca 1927 nüfus sayımının nasıl uygulandığını ve uygulamada karşılaşılan problemleri anlatmıştır.

Özlem Seyhan, Milliyetçi hareket içerisinde bulunan Ülkücü Hanımlar Derneği ve Ananın Sesi gazetesi kapsamında kadının milliyetçilik algısı ve bu anlayışla yaptığı çalışmaları kaleme almıştır.

Ümüt Akagündüz ve Sema Nur Kumcağız, *Resimli Mektep Alemi* dergisinden hareketle son dönem Osmanlı tarihinde eğitim düşüncesi ile okuryazarlığın dönüşen karakterini incelemişlerdir.

Mehmet Mustafa Erkal, günümüzde Rusya Federasyonu'nda yaşayan ve nüfuslarıyla dilleri yok olma tehlikesinde olan Soyot Türklerinin geleneksel inanışlarını mevcut veriler ışığında fenomenolojik olarak incelemiş, yakın topluluklarla ilişkileri neticesinde inanışlarında meydana gelen değişiklikleri mukayese etmiştir.

Resul Bağı ve Sedat Bozan, Karaçay Türklerinin yaşadığı illerden biri olan İzmir'de müzikoloji, sosyoloji, antropoloji ve tarih alanlarını kapsayan disiplinler arası bilimsel perspektifle yürüttüğü çalışmada, İzmir'de yaşayan Karaçay Türklerinin göçlerini, kültürlerini, müzik ve danslarını literatüre, gözlem ve görüşmelere dayalı olarak incelemiştir.

Bu sayıda ayrıca 2 kitap incelemesine yer verilmiştir. Bunlardan ilki Konuralp Ercilasun tarafından Birgül Ayman Güler'e ait olan *Devlet Bilimi: Göçebe ve Yerleşik Devlet* adlı kitap incelemesidir. Diğeri ise Ertunç Gencay'ın incelediği *Byzantium and the Pechenegs: The Historiography of the Problem* adlı eserdir.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin 12. sayısı, zengin içerikli araştırma makaleleri ve değerli kitap incelemeleriyle Türk tarihinin farklı dönemlerine ışık tutarak, alandaki akademik çalışmalara önemli katkılar sunmaktadır.

Editörler

Dr. Mehmet Ali BOZKUŞ- Dr. Hasan AKSOY

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 6, Sayı: 12, Temmuz 2024

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
Volume: 6, Issue: 12, July 2024

İÇİNDEKİLER
ARAŞTIRMA MAKALELERİ

CONTENTS
RESEARCH ARTICLES

BATIN DURMAZ

Altay-Sayan Dağlarının İklim Tarihi (MÖ 2000-MS 6. Yüzyıl)

The Climate History of the Altai-Sayan Mountains (2000 BC-6th Century AD)

ss. 275-292

FATMA AYSEL ILGIN-GÖRKEM KARACA

Avrupa Hunlarının Askerî Yaşamında Germenler

Germans in the Military Life of the European Huns

ss. 293-310

GÜLAY HOŞTAŞ

Doğu Avrupa Türk Tarihinin Arkeolojik İmzası: Kemik Dönüşümü ve Deformasyonu

Archaeological Signature of Eastern European Turkish History: Bone Transformation and Deformation

ss. 311-330

ORHAN DOĞAN-MURAT ERKOÇ

Türkistan'da Müstakil Bir Kent: İsbîcâb'ın Siyasî, Sosyal ve İlmi Hayatı (8.-10. Yüzyıl)

An Independent City in Turkestan: Isbîcâb's Political, Social, And Scholarly Life (8th-10th Century)

ss. 331-342

RABİA GÖKCEN KAYABAŞI-ÖMER ÇİNİ

Atasözü ve Deyimlerin Yaratılış Destanlarındaki Mitik Uzantıları

Mythical Extensions of Proverbs and Idioms in Creation Epics

ss. 343-352

MÜNEVVER EBRU ZEREN

Budist Uygur Mitolojisinde Dünyanın Merkezi: Anavatapta Gölü

Anavaptapta Lake: The Center of the World in Buddhist Uyghur Mythology

ss. 353-374

YAVUZ DELİBALTA

Karahıtay Devletinin Kurucusu: Yeh-Lü Taşi'nin Siyasi ve Askerî Kariyeri

Founder of the Qara-Khitai State: Political and Military Career of Yeh-Lu Ta-Shih

ss. 375-396

GURBAN HÜSEYNOV

Celâleddin Hârizmşah'ın Azerbaycan'ı İstilası ve Atabeyler Devleti'nin Çöküşü

The Invasion of Azerbaijan by Jalal Ad-din Khwarazmshah and the Collapse of the Atabeg State

ss. 397-410

CİHAN YALVAR

XII.-XIII. Yüzyıllarda Dağıstan'da Kuman-Kıpçak Varlığı

The Presence of Cuman-Kipchaks in Dagestan in XII-XIII. Centuries

ss. 411-424

RAKKUŞ KARADUMAN

Erken Memlûkler Zamanında Resmî Posta Sistemi (Sultan Baybars Dönemi 1260-1277)

Formal Postal System in The Early Mamluk State Period (Sultan Baybars Period 1260-1277)

ss. 425-434

TÜLAY YÜREKLİ

Memlûk Tarihçilerine Göre Burcî Memlûkler Döneminde Dımaşk'ta Yangınlar

Fires in Damascus During the Mamluk Period According to Mamluk Historians

ss. 435-454

ADEM KELEŞ

Tahrir Defterlerine Göre Bosna Sancağında Madenler (1468-1489)

Mines in the Bosnia Sanjak According to Register Books (1468-1489)

ss. 455-472

ELİF GÜLBAŞ

Hândmîr'in Eseri Kânûn-i Hümâyûnî'de Bâbürlü Hükümdarı Hümâyûn Dönemine Dair Bilgiler

Information About the Baburid (Mughal) Ruler Humayun in Khandmir's Work Qanun-i Humayuni

ss. 473-482

ZAFER SEVER

Sibirya Tarih ve Coğrafyasına Dair Bir Kaynak İncelemesi: Slujebnaya Çertejnaya Kniga (1702-1730)

A Source Study on the History and Geography of Siberia: Sluzhebnaya Chertezhnaya Kniga (1702-1730)

ss. 483-492

ÖMER GEZER

Temeşvarlı Osman Ağa'nın Kitâb-I İnşâ' Adlı Eseri ve Müellif Nüshası Hakkında Bazı Notlar | *Some Notes on Kitâb-i İnşâ' by Osman Agha of Temesvár and Its Author's Copy*

ss. 493-502

RAHMAN NURDUN

Gelenekten Modernliğe: 19. Yüzyıl Modernleşme Hareketleri Arefesinde Çin ve Osmanlı İmparatorluklarında Değişim Süreci | *From Tradition to Modernity: The Process of Change in the 19th Century Modernization Movements in China and the Ottoman Empires*

ss. 503-520

YILDIZ DEVECİ BOZKUŞ

Bir Mikro Tarih Çalışması Olarak Şanlıurfa Tarihini Yabancı Seyyahların Eserlerinden Okumak: İngiliz, Fransız ve Alman Seyyahların İzinde Urfa | *Interpreting The History Of Şanliurfa Through The Works of Foreign Travelers: A Microhistorical Study*

ss. 521-550

VOLKAN KOÇ

1804 Sırp Ayaklanmasının Sosyolojik Nedenleri Üzerine Bir İnceleme: Balkan İsyanlarından Farklı Bir Dinamik | *An Examination of the Sociological Causes of the 1804 Serbian Uprising: A Unique Dynamic in the Balkan Revolts*

ss. 551-564

HÜSEYİN YILMAZ

Napolyon Savaşları ve Osmanlı-Rus Harbi Sırasında Diplomasi: Sir Robert Adair'in İstanbul Büyükelçiliği (1808-1810) | *Diplomacy During the Napoleonic Wars and the Ottoman-Russian War: Sir Robert Adair's Embassy in Istanbul (1808-1810)*

ss. 565-584

GÜLŞEN ULUKAYA-GÜLÇİN SAĞIR KESKİN

19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Toplumsal Yapının Yansımaları: Gündelik Hayat Üzerinde Mekânların Tüketimi | *Reflections of 19th Century Ottoman Istanbul's Social Structure: Consumption of Spaces in Everyday Life*

ss. 585-598

GÜL HANIM GÖKTAŞ CENGİZ-RAHİME ÖZDAMAR

Osmanlı Toplumunda Ahâli Huzursuzlukları: Kız ve Çocuk Kaçırma Olayları | *Public Unrest in Ottoman Society: Cases of Kidnapping of Girls and Children*

ss. 599-612

YUSUF KILIÇASLAN

Rusların Türkistan'da Pamuk Üretimi ve Ticareti | *Cotton Production and Trade by Russians in Turkistan*

ss. 613-622

ÖMER ALKAÇ

Türk ve İran Basınında Tebriz Direnişi | *Tabriz Resistance in Turkish and Iranian Press*

ss. 623-644

DEMET KARASU

İngiliz Bir Halk Bilimcinin Gözünden Osmanlı Devleti'nde Evlilik Geleneği | *Marriage Tradition in the Ottoman Empire from the Perspectives of a British Folkist*

ss. 645-654

COŞKUN KUMRU

Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihinde Bir Müsteşar: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey | *An Undersecretary in the History of East Turkestan National Struggle: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey*

ss. 655-670

RIZA ÖZBÖLÜK-ŞERİFE CENGİZ

Mütareke Döneminde Malta'ya Sürgün Edilen Türklere Yönelik Eleştiriler | *Criticisms Against the Turks Exiled to Malta During the Armistice Period*

ss. 671-680

SİNAN KIYANÇ

İstanbul'un İşgali ve Amerika Birleşik Devletleri | *The Occupation of Istanbul and the United States of America*

ss. 681-700

AYŞEGÜL ŞENTÜRK YİĞİT

1927 Nüfus Sayımına Göre Kırklareli'nin Demografik Yapısı | *Demographic Structure of Kirklareli According to 1927 Population Census*

ss. 701-714

ÖZLEM SEYHAN

Milliyetçi Kadınlar: Ülkücü Hanımlar Derneği ve Ananın Sesi Gazetesi | *Nationalist Women: Idealist Ladies Association and Mother's Voice Newspaper*

ss. 715-728

ÜMÜT AKAGÜNDÜZ- SEMA NUR KUMCAĞIZ

Son Dönem Osmanlı Eğitim Tarihine Özgün Bir Örnek: Resimli Mektep Alemi | *An Original Example of the Recent Ottoman Education History: The Illustrated School World (Resimli Mektep Alemi)*

ss. 729-756

MEHMET MUSTAFA ERKAL

Soyot Türklerinin İnanışları Üzerine Bir Değerlendirme | *An Evaluation on the Beliefs of Soyot Turks*

ss. 757-766

RESUL BAĞI-SEDAT BOZAN

İzmir'de Yaşayan Karaçay Türklerinin Müzik Kültürü | *Music Culture of Karachay Turks Living in Izmir*

ss. 767-784

KİTAP İNCELEMELERİ | **BOOK REVIEWS**

KONURALP ERCİLASUN

Birgül Ayman Güler'den "Devlet Bilimi" | *From Birgül Ayman Güler "Science of the State"*

ss. 785-788

ERTUNÇ GENCAY

Bizans ve Peçenekler: Sorunun Tarih Yazımı | *Byzantium and the Pechenegs: The Historiography of the Problem*

ss. 789-792

YAZIM KURALLARI

ss. 793-796

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 275-292.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ALTAY-SAYAN DAĞLARININ İKLİM TARİHİ (MÖ 2000-MS 6. YÜZYIL)

10.53718/gttad.1460157

BATIN DURMAZ*

ÖZ

Türk tarihinin Altaylar ve Moğolistan'daki erken dönemlerinin yazımında göz ardı edilen hususlardan birisi iklim tarihidir. Paleocoğrafik kronolojide doğal ortam içerisinde süregelen bir takım bölgesel ve güncel iklimdeki uzun süreli değişkenliklerin hava, iklim, çevre ve insan etkileşimi bağlamında şekillenmesinde statik ve dinamik bir yapıya sahip olan iklimsel etkinlikler, gelişen çağdaş metriklere bağlı olarak iklim tarihi çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Yakın geçmişte gelişen teknoloji sayesinde iklim tarihi üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Ancak klimatoloji çerçevesinde ele alınan bu çalışmalar, Türkiye'deki İslam öncesi Türk tarihi yazımında pek bilinmemektedir. Türkiye'deki tarihçilikte coğrafi tanımlamalar yapılırken iklim tarihi açısından problemli bir yazım tarzı uygulanmaktadır. Doğal iç süreçler, dış zorlama etmenleri ve atmosfer bileşimindeki ya da arazi kullanımından kaynaklı sürekli antropojen (insan kaynaklı) değişikliklerdeki artışlar, iklimsel değişebilirlik ekseninde kısa ve uzun süreli ortam koşullarına zemin hazırlamaktadır. Bu açıdan ele alınan dönemin ve bölgenin iklimini, bitki örtüsünü açıklamada mevcut durumları değil, incelenen dönemin iklim yapısını esas almak elzemdir. Bu çalışmada, Altay-Sayan bölgesinde yaşanan iklim ve bitki örtüsü değişiklikleri ele alınmıştır. İklimsel olaylar ile mezkûr bölgede yaşamış olan topluluklar arasındaki ilişkiler irdelenmiştir. Çalışmanın çok boyutlu bir yapı ihtiva etmesinden mütevellit araştırmada karma yöntem metodunun kullanılması tercih edilmiştir. Klimatoloji çalışmalarında elde edilen buzul çekirdeklerine, göl sedimanlarına, ağaç halkalarına, polen verilerine ve toprak analizlerine dayanan nicel verilerden hareketle insan-doğa arasındaki ilişki örüntüsüne dair nitel metotlar çerçevesinde açıklamalar ortaya konulmuştur. İncelemede Altay-Sayanların iklim tarihinde öne çıkan bazı dönemler tespit edilmiştir. Araştırmanın zaman aralığına girmese de MÖ IV. bin yıl ile MÖ II. bin yıl arasında bölge ikliminin sıcak ve kurak olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde Altay avcı toplayıcıları ile Baykal Erken Neolitik avcı toplayıcılarının Altaylardan daha nemli bir iklimin egemen olduğu Minusinsk Çöküntü alanına göç ettiği tespit edilmiştir. Orta Holosen sıcak döneminde Afanasyevo çobanlarının Altaylara ve Minusinsk'e göç ettiği görülmektedir. Üç kültür grubunun Okunev'in ata soyunu oluşturduğu tespit edilmiştir. MÖ II. bin yıl civarında meydana gelen ve Kuzey Yarımküreyi etkileyen "4.2k" kuraklık fenomeninin Andronovo Kültürü'nün Minusinsk'e göç etmesiyle paralellik arz ettiği tespit edilmiştir. MÖ XVII. yüzyıl, VIII. yüzyıl ve I. yüzyılda Altay-Sayanlarda iklim değişiklikleri ve anomalilerinin meydana geldiği tespit edilmiştir. MÖ XVII. yüzyılda Altaylarda yoğun bir buzul ilerlemesi tespit edilmiştir. Bu dönemde iklimin daha elverişli olduğu Turan-Uyuk ve Minusinsk çöküntülerinde Okunev Kültürü'nün geliştiği görülmektedir. MÖ VIII. yüzyılda yaşanan Homeric Solar Minimumu ile bölgede nemli ve yağışlı bir dönem oluşmuştur. Bu iklim değişikliği neticesinde İskit Kültürü'nün ortaya çıktığı tespit edilmiştir. MÖ I. yüzyılda Okmok Volkanı patlamasının Altay-Sayan coğrafyasında bir soğuk dönemi tetiklediğine dair bulgular ortaya konulmuştur. MS VI. yüzyılda yaşanan bir dizi volkan patlamasının Kuzey Avrasya'nın sosyal ve siyasal olarak etkilenmesine neden olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Altay, Sayan, İklim Tarihi, İklim Değişikliği, Geç Holosen.

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: batin.durmaz@std.yeditepe.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0001-9246-8740.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

THE CLIMATE HISTORY OF THE ALTAI-SAYAN MOUNTAINS (2000 BC-6TH CENTURY AD)

ABSTRACT

One of the issues ignored in the writing of the early periods of Turkish history in the Altai Mountains and Mongolia is climate history. In paleogeographic chronology, climatic events, which have a static and dynamic structure in shaping long-term variations in regional and current climate in the natural environment in the context of weather, climate, environment and human interaction, have an important place in climate history studies depending on developing contemporary metrics. Thanks to the developing technology in the recent past, many studies have been carried out on climate history. However, these studies, handled within the framework of climate science, are not well known in pre-Islamic Turkish historiography in Turkey. While making geographical definitions in historiography in Turkey, a problematic writing style is applied in terms of climate history. Increases in natural internal processes and external forcing factors, as well as continuous anthropogenic (human-induced) changes in atmospheric composition or land use, pave the way for short- and long-term environmental conditions on the axis of climatic changeability. In this respect, it is essential to base the climate structure and vegetation of the period and region under consideration, not on the current conditions, but on the climate structure of the period under consideration. In this study, climate and vegetation changes in the Altay-Sayan region are discussed. The relationship between climatic events and the communities that lived in the mentioned region was examined. Since the study contains a multidimensional structure, it was preferred to use the mixed method method in the research. Based on quantitative data obtained in climatology studies, based on glacier cores, lake sediments, tree rings, pollen data and soil analyses, explanations have been put forward within the framework of qualitative methods regarding the relationship pattern between humans and nature. In the review, some prominent periods in the climate history of the Altai-Sayans were identified. Although it is not included in the time period of the research, it has been determined that the climate of the region was warm and dry between the IVth millennium BC and the IInd millennium BC. During this period, it was determined that Altai hunter-gatherers and Baikal Early Neolithic hunter-gatherers migrated to the Minusinsk Depression area, where a more humid climate prevailed than the Altai. It is seen that Afanasiyevo nomads also migrated to the Altai Mountains and Minusinsk during the Middle Holocene warm period. It has been determined that three cultural groups constitute Okunev ancestral lineage. It has been determined that the "4.2k" drought phenomenon, which occurred around the IInd millennium BC and affected the Northern Hemisphere, parallels the migration of the Andronovo culture to Minusinsk. It has been determined that significant climate changes and anomalies occurred in the Altai-Sayans in the XVIIth century BC, VIIIth century BC and Ist century BC. In the XVIIth century BC, an intense glacial advance was detected in the Altai. During this period, it is seen that the Okunev culture developed in the Turan-Uyuk and Minusinsk depressions, where the climate was more favorable. With the Homeric Solar Minimum that occurred in the VIIIth century BC, a humid-rainy period occurred in the region. It has been determined that the Scythian culture emerged as a result of this climate change. There is evidence that the Okmok volcano eruption in the Ist century BC triggered a cold period in the Altai-Sayan geography. It is seen that a series of volcanic eruptions that took place in the VIth century AD caused Northern Eurasia to be affected socially and politically.

Keywords: Altai, Sayan, Climate History, Climate Change, Late Holocene.

GİRİŞ

Doğa bilimleri içerisinde kıymetli bir yere sahip olan iklim bilimi, atmosferde ve yeryüzünde meydana gelen iklim hadiselerini, iklim tiplerini, oluşum nedenlerini, neticelerini ve canlı yaşamı üzerindeki etkilerini inceleyen bir bilim dalıdır.[1] Tarihin her döneminde toplumlar üzerinde iklim olaylarının derin veya yüzeysel etkileri mutlaka olmuştur. İklim, özelikle daha ilkel yaşam tarzlarına dayanan toplumlarda ve insanlık tarihinin ilkel çağlarında doğanın bizzat kendisi olmuştur. Aynı zamanda sosyal ve siyasal süreçleri yönlendirmiştir.[2] İnsanlık tarihi üzerine yapılan araştırmaların kapsamı günümüzde genişleme yaşamıştır ve iklim bilimini, geniş çerçevede ise doğa bilimlerini, ihtiva eden bir yapıya kavuşmuştur. Yakın geçmişte doğa bilimlerinde büyük bir

[1] H.E. Landsberg, J. E. Oliver, "Climatology", *Encyclopedia of World Climatology*, ed. J. E. Oliver, Springer, Dordrecht 2005, s. 272; "Climatology", *Encyclopedia Britannica*, February 27, 2015, https://www.britannica.com/science/climatology (Erişim Tarihi: 19.12.2023); Murat Türkeş, *Klimatoloji ve Meteoroloji*, Kriter Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 2022.

[2] M. Ali Özdemir, "İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2004, s. 173-192; Tolgahan Karaimamoğlu, "Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Meydana Gelen İklim Değişikliği ve Etkileri:950-1300", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 41, S. 71, Mart 2022, s. 174-190; Sam White, *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2020; Brian Fagan, *Küçük Buzul Çağı*, çev. Zerin Dirihan, Say Yayınları, İstanbul 2021; Jürg Luterbacher, Elena Xoplaki, vd., "Mediterranean climate variability over the last centuries: A review", *Developments in Earth and Environmental Sciences*, C. 4, 2006, s. 27-148; Neil Roberts, Ana Moreno, vd., "Palaeolimnological evidence for an east–west climate see-saw in the Mediterranean since AD 900", *Global and Planetary Change*, C. 84-85, Mart 2012, s. 23-34; Murat Türkeş, "İklim Değişiklikleri: Kambriyen'den Pleyistosene, Geç Holosen'den 21. Yüzyıl'a", *Aegean Geographical Journal*, C. 22, S. I, 2013, s. 1-25.

ilerleme meydana gelmiştir.[3] Doğa bilimlerindeki bu atılım neticesinde ortaya konan çalışmalar, sosyal bilimlerin ilgi alanlarına girmeye başlamıştır. Ayrıca insanlık tarihinin yakın dönemleri diyebileceğimiz son buzul çağının sona ermesinden günümüze değin geçen sürede (yaklaşık son 11 bin yıl) meydana gelen iklim olayları hakkında yoğun bir iklim tarihi literatürü oluşmuştur.[4]

Son buzul çağından bugüne kadarki insanlık tarihini araştırmak ve anlamak noktasında tarihçilere, arkeologlara ve antropologlara iklim tarihi çalışmaları yardımcı olmaya başlamıştır. Günümüzde sosyal bilimler alanında çalışmalar yapan araştırmacılar ile doğa bilimleri alanında araştırmalar yapan bilim insanları disiplinler arası araştırmalar ve çalışmalar ortaya koymaktadır. Bu çok disiplinli çalışmaların niceliğinde bir artış ve kapsamında da bir genişleme olduğu görülmektedir. Daha önce belirttiğimiz üzere insanlık tarihinin daha ilkel evrelerinde ve doğaya daha bağımlı bir yaşam sürdüğü dönemlerinde iklimsel olaylar, sosyal ve siyasal olaylarda itici bir faktör olmuştur.[5] Türk tarihinin erken evrelerini anlamak, yazılı kaynakların eksik olduğu veyahut hiç olmadığı dönemleri biraz da olsun aydınlatmak ve arkeolojik çalışmalara disiplinler arası katkıda bulunmak için iklim bilimi alanında yapılmış olan çalışmalardan faydalanarak Altay-Sayan Dağlarının iklim tarihine dair bir tablo ortaya koyulması amaçlanmıştır. Meghaliyen'in[6] başlangıcından Göktürklerin tarih sahnesine çıktığı miladi VI. yüzyıla kadarki zamanı ihtiva eden ve bahse konu coğrafi bölgede meydana gelen iklimsel hadiselerin genel bir yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma konusu olan coğrafi alanlara dair yapılan iklim çalışmalarının son yıllarda büyük bir artış göstermesinden dolayı Orta Asya, Moğolistan ve Doğu Türkistan bu çalışmanın konusu içerisine dahil edilmemiştir. Böylece ana temaya sadık kalınmaya çalışılmıştır. Diğer bir yandan iklim bilimi alanında yapılan çalışmalardaki artış ve yayınlanan çalışmaların fazlalığı nedeniyle bu çalışma, MÖ II. bin yılı ile MS VI. yüzyıl arasında sınırlandırılmıştır.

Araştırma sahası olarak Altay-Sayanların tercih edilmesindeki sebep, Türk etnogenezinin bu coğrafyada ortaya çıktığına dair görüşlerin esas alınmış olmasıdır.[7] Çalışma kapsamı çerçevesinde ortaya konan zaman sınırlaması hasebiyle Türk etnogenezinin ortaya çıkış evresinin günümüzden dört bin yıl öncesinde başladığı düşünülmemelidir. Çeşitli arkeoloji, dil bilimi ve tarih çalışmaları zaman aralığı olarak daha öncesine[8] veya daha

---

[3] Muhammed Çetin, Ali Meydan, "Topography and climate of Mount Karanfil (Pozantı/Adana)", *Environmental Systems Research*, C. 12, S. I, 2023, s. 1-20; Yahya Öztürk, Orkun Turgay, vd., "Faulting and Lithological Features in Vegetation Distribution: A Remote Sensing Asisted Case Study from SE Turkey", *International Journal of Environment and Geoinformatics*, C. 10, S. I, 2023, s. 67-75; Muhammed Çetin, Ali Meydan, "Büyük Coğrafi Veri Setlerinin Kümelenmesinde Map Reduce Modellemeleri Yoluyla Bitki Coğrafyası Veri Tabanlarının Oluşturulması", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, 2020, s. 213-240; Muhammed Çetin, Ahmet Özkaya, "Postmodernizm ve Jeomorfoloji İlişkiselliğine Kuantum Mekaniği Açısından Bir Bakış", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 24, 2021, s. 492-509.

[4] Holosen iklim tarihi hakkında detaylar için bkz. Irena Borzenkova, Eduardo Zorita, vd., "Climate Change During the Holocene (Past 12,000 Years)", *Second Assessment of Climate Change for the Baltic Sea Basin*, ed. The BACC II Author Team, Springer Cham 2015, s. 25-49; Yurui Zhang, Hans Renssen, vd., "Holocene temperature evolution in the Northern Hemisphere high latitudes - Model-data comparisons", *Quaternary Science Reviews*, C.. 173, 2017, s. 101-113; Wenchao Zhang, Haibin Wu, vd., "Holocene seasonal temperature evolution and spatial variability over the Northern Hemisphere landmass", *Nat Commun*, C. 13, S. 5334, 2022, (Erişim Tarihi: 22.12.2023); *Global Change in the Holocene*, ed. John Birks, Rick Battarbee, vd., Routledge, London 2014; Shaowu Wang, Quansheng Ge, vd., "Abrupt climate changes of Holocene", *Chin. Geogr. Sci.*, C. 23, 2013, s. 1-12; Jeremy D. Shakun, Anders E. Carlson, "A global perspective on Last Glacial Maximum to Holocene climate change", *Quaternary Science Reviews*, C. 29, S. 15-16, 2010, s. 1801-1816; Paul A. Mayewski, Eelco E. Rohling, vd., "Holocene climate variability", *Quaternary Research*, C. 62, S. 3, 2004, s. 243-255.

[5] Mitolojik ve dini inanışlar içerisinde varlığını sürdüren "tufan anlatıları" (bkz. Yasin İpek, "Nuh Tufanı Özelinde Mitlerde ve Kutsal Metinlerde Tufan Anlatısı", *V. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2019-Ağrı, 2020, s. 384-393), Türk Kağanlığının siyaset sahnesine çıkış ve yıkılışı (bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009; Hayrettin İhsan Erkoç, Eneral Lı Jıng'in Askerî Düşüncesi Ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015; Batın Durmaz, *Socio-Economic and Political History of the Silk Road in the 6th century AD*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022; Coşkun Faik Kavala, *The Impact of the Late Antique Little Ice Age (535-700 AD) on the Türk Khaganate*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022), Uygurların Göç Destanı (bkz. Saadettin Gömeç, "Uygur Türklerinin Destanlarındaki Tarihi Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 125, S. 246, Haziran 2020, s. 11-26; M. N. Sepetçioğlu, *Karşılaştırmalı Türk Destanları*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 130-134) ve Vikinglerin göçleri (bkz. G. Everett Lasher, Yarrow Axford, "Medieval warmth confirmed at the Norse Eastern Settlement in Greenland", *Geology*, C. 47, S. 3, 2019, s. 267-270) gibi insanlık tarihini çok boyutlu şekilde etkileyen örnekler verilebilir.

[6] Yaklaşık günümüzden 4200 yıl öncesinden bugüne kadarki dönem isimlendirmesidir. Bkz. Martin J. Head, "Formal subdivision of the Quaternary System/Period: Present status and future directions", *Quaternary International*, C. 500, 2019, s. 32-51.

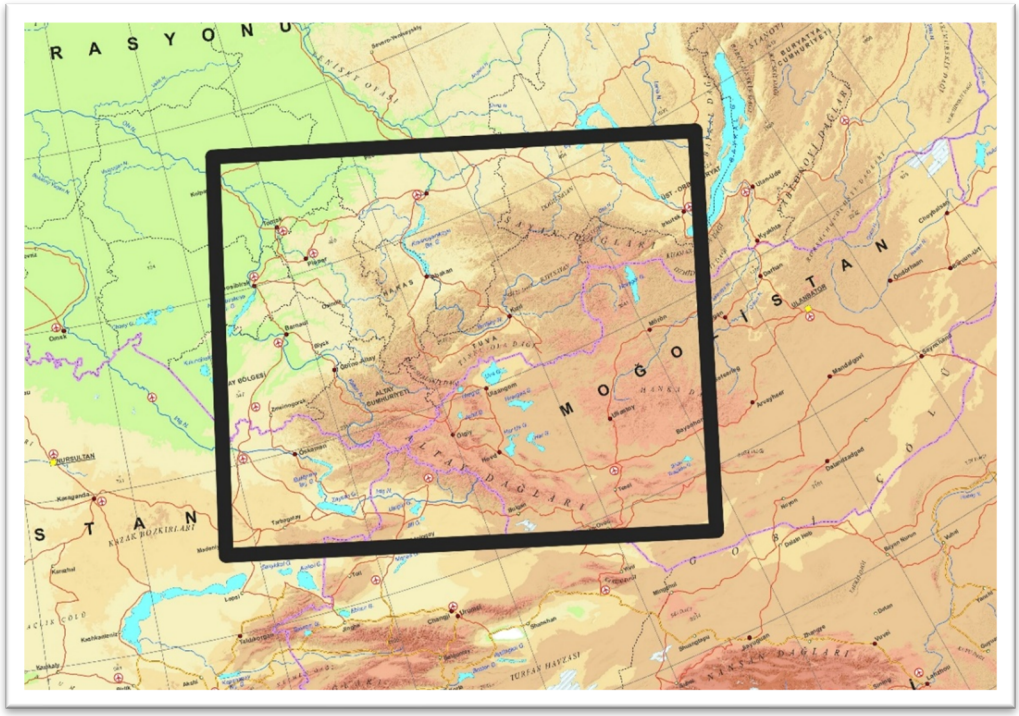
[7] Bu konu hakkında bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk kütür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurmu, Ankara 2014, s. 5-6; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2013, s. 48-49.

[8] Türk etnogenezinin doğuşunu daha erken çağlara götüren araştırmalar için bkz. Kafesoğlu, *age*, s. 48-49; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İş Bankası, İstanbul 2019, s. 16; Özkan İzgi, "Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri", *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s.41; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurmu, Ankara 2019, s. 17; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 45; Mualla Uydu Yücel, "Türklüğün Eski Çağı", *Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel, İstanbul 2019, s. 7; Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 73; Tuncer Baykara, "Türklüğün En Eski Zamanları", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 299; Gyula Németh, "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 378-387; Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. I, 2017, s. 6; *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarih Heyeti, İstanbul 1930, Devlet Matbaası, s. 50-69; *Tarih I Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1931, s. 25-36.

sonrasına[9] Türk etnogenezinin ortaya çıkışını konumlandırmaktadır. Bu çalışmada, MÖ II. bin yılın seçilmesindeki ana kriter, araştırma konusunu ihtiva eden coğrafi bölgelerin kabaca bu tarihten itibaren daha belirgin iklimsel süreçlere sahip olması ve ilkim tarihi açısından daha detaylı bilgilere ulaşabiliyor olmamızdır. Bu çalışmada, Altay-Sayan Dağlarının iklim tarihini ortaya koymak için buzul çekirdekleri, ağaç halkaları, polenler, göl seviyeleri ve toprak analizleri gibi birçok veri ve çalışmalardan faydalanılmıştır. Araştırmamızda metot olarak bölgesel tasnif ve kronolojik sıralamayı tercih ettik. Bu çerçevede Altay-Sayanların 2600 yıllık bir iklim tarihine dair veriler derlenmiştir. Her bir bölgenin dönemsel olarak yaşadığı iklim olaylarının daha anlaşılabilir olmasını sağlamada faydalı olacağı düşünülmüştür.

1. Altay-Sayan Dağları

Altay-Sayan Dağları bölgesinin iklim tarihine yönelik Kazak, Moğol, Çinli, Rus ve birçok batılı araştırma ekipleri çalışmalar yayınlamıştır. Özellikle son buzul çağından günümüze kadar olan iklim dönemi, yani Holosen sırasındaki iklim olaylarına dair Altay-Sayanlarda bol miktarda veri bulunmaktadır. Güney Altaylardaki Çuy Nehri (Chuya) bölgesinde yapılan buzullaşma ve iklim tarihi çalışması, MÖ V. bin ile III. bin yılları arasında bölgenin günümüz iklim koşullarıyla kıyaslandığında daha sıcak ve daha nemli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kuzey Çuy dağ sırasının kuzey yamacında orman üst sınırının günümüzden 300 metre daha yüksekte olduğu belirlenmiştir. Orman üst sınırının günümüzden daha yüksekte olması, iklimin ılıman bir yapıda olduğunun en açık göstergelerinden birisidir. Tuva'daki Uyuk vadisinde yer alan Beyaz Göl'den elde edilen polen verilerinde MÖ 4500'den MÖ II. bin yıla kadar bölgede sıcaklıkların arttığı ve kısmi bir kuraklığın meydana geldiği tespit edilmiştir.

Şekil 1. *Avrasya Haritası, Kare içine alınmış alanda Altay-Sayan Dağları ve Kuzeybatı Moğolistan bölgelerini kapsamaktadır.*

Altaylarda avcı toplayıcı popülasyonların 17 bin yıl öncesine kadar dayanan Afontova Gora insanı olduğu DNA çalışmalarıyla ortaya konulmuştur. Bu popülasyonun da genetik olarak Baykal Gölü'ndeki Mal'ta

[9] Türk etnogenezinin doğuşunu MÖ II. bin yılından daha sonrasındaki çağlarda başlatan araştırmalar için bkz. Ögel, *age*, Türk Tarih Kurmu, Ankara 2014, s. 8; Mehmet Ölmez, "Türkçe'nin ve Türk dillerinin yaşı konusu", *Toplum ve Bilim*, S. 96, 2003, s. 62-74; Elvin Yıldırım, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronova Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2020; Elvin Yıldırım, "Tunç Çağı Andronovo Kültür Mezarları ile Türkler Arasındaki İlişkiler", *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Muvaffak Duranlı, Ramazan Kemal Haykıran, vd., Aydın 19-21 Ekim 2018, s. 623; Elvin Yıldırım, "Maddi Kalıntılara Göre Doğu Avrupa'dan Türkistan'a Atlı Kültürün Oluşum Süreci", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 124, S. 245, 2020, s. 328.

insanından geldiği tespit edilmiştir.[10] Altaylardaki Orta Holosen sıcak döneminde yaşayan avcı toplayıcılarının genetik olarak Antik Kuzey Avrasyalılara (ANE) yakın olduğu bulunmuştur.[11] Araştırmacılar, Altay Avcı Toplayıcılarının çağdaşları olan ANE soyu taşıyan Batı Sibirya Neolitik Avcı Toplayıcıları[12], Kazakistan'daki Botai Kültürü[13] ve Bronz Çağı Tarım Havzası mumyaları[14] ile genetik yakınlık taşıdığını ortaya koymuştur.[15] Altay Dağları bölgesinin geneline dair yapılan çalışmalarda ortaya konan veriler birleştirildiğinde Altaylarda dört bin yıldan daha önceki dönemlerde yağışlı ve sıcak/ılık bir iklim yapısının olduğu görülmektedir. Ancak MÖ II. bin yıldan itibaren sıcaklıklarda ve yağışlarda düşüşlerin yaşandığına dair veriler mevcuttur.[16] Orta Holosen sıcak döneminde Antik Kuzey Avrasyalıların Botai'den Doğu Türkistan'a kadar çok geniş bir alanda yayıldığı görülmektedir. Bu yayılmayla paralel şekilde Batı Avrasya'dan Altaylara hatta Orta Moğolistan'a kadarki alana Afanasyevo insanının göç ettiği görülmektedir.[17]

Afanasyevo'nun Altaylardaki arkeolojik buluntuları ^{14}C testlerinde en erken MÖ 3700 civarına tarihlenmektedir.[18] Orta Holosende Güney Sibirya'nın sıcak ve kuru olmasından dolayı toplulukların daha nemli olan niş alanlarda toplandığı görülmektedir. Bu dönemde Minusinsk ve Nazarovo çöküntü alanlarında nemli bir iklimin hâkim olduğu görülmektedir.[19] ^{14}C verileri de mezkûr bölgelerde nemli iklimin hâkim olduğu sırada Afanasyevo'nun bölgede görüldüğünü desteklemektedir.[20] Orta Holosen sıcak döneminde Baykal Erken Neolitik avcı toplayıcıları ile Altay avcı toplayıcılarının da yaklaşık MÖ IV. bin yıl civarında Minusinsk bölgesinde Okunev Kültürü'nün[21] üç ata soyundan ikisi olarak karışmaya başladıkları genetik çalışmalarında tespit edilmiştir.[22] İklim değişikliklerinin erken insan topluluklarının ve kültürlerin gelişiminde ne denli önemli olduğu örneklerden görülmektedir. Genetik çalışmaları, Okunev Kültürü'nün üçüncü ata soyunun Afanasyevo çobancıları olduğunu göstermektedir. Afanasyevo'nun Okunev'in ortaya çıkışına yakın bir dönemde bölgeye nüfuz ettiği hem genetik hem de arkeolojik verilerle desteklenmektedir.[23]

Önceki çalışmalar Altaylarda yaşayan Orta ve Geç Bronz Çağı popülasyonlarının Sintaşta Orta ve Geç Bronz Çağı göçebeleri ve Baykal Erken Neolitik avcı toplayıcılarının ata soyundan geldiğini ortaya koymuştur.[24] Ancak modern çalışmalar, Orta ve Geç Bronz Çağı Altay nüfusunda oranı azalmış olsa da Altay avcı toplayıcı yerel mirasının da sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır.[25] Orta Holosen boyunca Altaylarda hâkim olan sıcak ve nemli iklimin bölgeye hem Doğu Avrasya'dan hem de Batı Avrasya'dan göçlerin yaşanmasında etken olduğu görülmektedir. Ağaç ve buzul örtüsünden elde edilen veriler, MÖ 1700 ile 1300 dolaylarında Güney Altaylarda buzul genişlemesinin yaşanmış olabileceğine işaret etmektedir.[26] Araştırmacılara göre, bu zaman aralığında buzul ilerlemesi çok hızlı ve şiddetli bir şekilde yaşanmıştır.[27] Kuzeydoğu Altaylarda yer alan Teletskoye Gölü'nden elde edilen Orta ve Geç Holosen iklimine dair verilerde MÖ 1900 ile 1600 yılları arasında yaz

[10] Ke Wang, He Yu, vd., "Middle Holocene Siberian genomes reveal highly connected gene pools throughout North Asia", *Current Biology*, C. 33, S. 3, 2023, 424; Maanasa Raghavan, Pontus Skoglund, vd., "Upper Palaeolithic Siberian genome reveals dual ancestry of Native Americans", *Nature*, C. 505, 2014, s. 87-91.
[11] Ke Wang, He Yu, vd., *agm*, s. 424.
[12] Vagheesh M. Narasimhan, Nick Patterson, vd., "The Formation of Human Populations in South and Central Asia", *Science*, C. 365, S. 6457.
[13] Peter de Barros Damgaard, Rui Martiniano, vd., "The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia", *Science*, C. 360, S. 6396, 2018.
[14] Fan Zhang, Chao Ning, vd., "The genomic origins of the Bronze Age Tarim Basin mummies", *Nature*, C. 599, 2021, s. 256-261.
[15] Ke Wang, He Yu, vd., *agm*, s. 424-425.
[16] . A. Blyakharchuk, H. E. Wright, vd., "Late Glacial and Holocene vegetational history of the Altai Mountains (southwestern Tuva Republic, Siberia)", *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, C. 245, S. 3-4, 2007, s. 518-534; Sandra O. Brugger, Erika Gobet, vd., "Ice records provide new insights into climatic vulnerability of Central Asian forest and steppe communities", *Global and Planetary Change*, 169, 2018, s. 188–201; Natalia Rudaya, Pavel Tarasov, vd., "Holocene environments and climate in the Mongolian Altai reconstructed from the Hoton-Nur pollen and diatom records: a step towards better understanding climate dynamics in Central Asia", *Quaternary Science Reviews*, C. 28, S. 5-6, 2009, s. 540-554.
[17] Alicia R. V. Miller, Shevan Wilkin, vd., "The spread of herds and horses into the Altai: How livestock and dairying drove social complexity in Mongolia", *Plos One*, C. 175, S. 5, e0265775; Shevan Wilkin, Alicia R. V. Miller, vd., "Dairy pastoralism sustained eastern Eurasian steppe populations for 5,000 years", *Nature Ecoogy. Evolution*, C. 4, 2020, s. 346-355; William Honeychurch, Leland Rogers, vd., "The earliest herders of East Asia: Examining Afanasievo entry to Central Mongolia", *Archaeological Research in Asia*, C. 26, 2021.
[18] Eileen Murphy, Paula Reimer, vd., "New radiocarbon dates and a review of the chronology of prehistoric populations from the Minusinsk Basin, Southern Siberia, Russia", *Radiocarbon*, C. 51, S. 1, 2009, s. 257; Marianna Kulkova, Sergey Krasnienko, "The impact of holocene climate on the development of prehistoric societies in Southern Siberia", *Radiocarbon*, C. 52, S. 4, 2010, s. 1564.
[19] Marianna Kulkova, Sergey Krasnienko, *agm*, s. 1561-1564.
[20] Eileen Murphy, Paula Reimer, vd., *agm*, s. 257.
[21] Eileen Murphy, Paula Reimer, vd., *agm*, s. 257.
[22] Ke Wang, He Yu, vd., *agm*, s. 427.
[23] Marianna Kulkova, Sergey Krasnienko, *agm*, s. 1561-1564; Eileen Murphy, Paula Reimer, vd., *agm*, s. 257; Ke Wang, He Yu, vd., *agm*, s. 427.
[24] Choongwon Jeong, Ke Wang, vd., "A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe", *Cell*, C.183, S. 4, 2020, s. 894-895.
[25] Ke Wang, He Yu, vd., *agm*, s. 427.
[26] A.R. Agatova, A.N. Nazarov, vd., *agm*, s. 88.
[27] A.R. Agatova, A.N. Nazarov, vd., *agm*, s. 89.

sıcaklıklarında yoğun bir düşüş gözlemlenmiştir.[28] Güney Altaylara ait buzul verisi yapılandırma çalışmalarında MÖ 1700 ile 1300 yılları arasında buzullaşma evresi tespit edilmiştir.[29]

Altaylarda bu ölçekte bir soğuma ve buzullaşmanın yaşanmasında bir takım volkanik faaliyetler etkili olmuş olabilir. Bu açıdan birkaç volkan patlaması bahse konu tarihlerle örtüşme göstermektedir. MÖ XVII. yüzyıl civarında Santorini Volkanı bir patlama gerçekleştirmiştir. Bu patlamanın izleri, buz çekirdeği verilerinde görülmektedir. Santorini volkan patlamasına dair yapılan çalışmaların genelinde patlamanın MÖ XVII. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiği yönündedir.[30] MÖ II. bin yılı civarında meydana gelen iklim değişikliği neticesinde Altay-Sayanlar ile Minusinsk bölgesinin serin ve kurak bir iklime girdiği görülmektedir.[31] Andronovo'nın bu dönemde Nazarovo'ya göç ettiği görülmektedir.[32] Daha sonraki yüzyıllar içerisinde ise Kamçatka Yarımadası'nda volkan patlaması gerçekleşmiştir. Avachinsky Volkanı'ndaki incelemeler neticesinde MÖ 1500 dolaylarında yanardağda patlama olduğu tespit edilmiştir.[33] Bazı araştırmacılar, MÖ XVII. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasındaki dönemde Asya kıtasının genelini etkileyen bir kuraklık olduğu görüşünü belirtmektedir. Bu kuraklık neticesinde Kuzey Çin, Altaylar ve Hakasya bölgelerinde büyük göç hareketlerinin yaşandığına yönelik görüşler ortaya konulmuştur.[34]

Tuva bölgesindeki polen verilerine dayanarak bitki örtüsü, iklim tarihi çalışmalarına[35] ve Gumilev'e[36] göre, Andronovo Kültürü'nün bir iklim kuraklığı nedeniyle MÖ I. bin yıl civarında ortadan kalktığı ve yerini İskit Kültürü'ne bıraktığı ifade edilmektedir.[37] Ancak Gumilev'in değerlendirmesi kısmen doğrudur. Andronovo MÖ I. bin yıl değil, II. bin yılın ikinci yarısında ortadan kalkmıştır.[38] Öte yandan Andronovo ve Okunev'in yerini Karasuk Kültürü'nün aldığı görülmektedir.[39] İklim değişikliğine bağlı olarak Altay-Sayanlar ve Minusinsk'te göçebeliğin hızla geliştiği de görülmektedir. Özellikle önemli çöküntü alanlarında bir nüfus yoğunlaşması gözlemlenmektedir. Ancak tarımcılık varlığını Tuva ve Minusinsk çöküntülerinde sürdürmüştür.[40]

Öte yandan buzul radyokarbon tarihleme çalışmaları, MÖ I. bin yılın başlangıcında Güney Altaylarda nemli bir iklim hâkim olduğunu göstermektedir.[41] Orta Altay'da yer alan Ulagan Platosu'nda elde edilen polen verileri, MÖ I. bin yılın başlangıç döneminde ağaç polenlerinin baskın olduğunu göstermektedir. Yani nemli ve ormanlaşmayı arttırıcı bir iklim mevcuttur. Ancak bu tarihten itibaren yavşan otu (artemisia sp.) polenlerinin artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Araştırmacılar bu durumu hem kuraklaşma işareti olarak görmekte hem de

[28] Natalia Rudaya, Larisa Nazarova, vd., "Quantitative reconstructions of mid- to late holocene climate and vegetation in the north-eastern altai mountains recorded in lake teletskoye", *Global and Planetary Change*, 141, 2016, s. 20.
[29] A.R. Agatova, A.N. Nazarov, R.K. Nepop, vd., "Radiocarbon chronology of Holocene glacial and climatic events in southeastern Altai (*Central Asia*)", *Russian Geology and Geophysics*, 53, 2012, s. 561.
[30] Jihong Cole-Dai, David G. Ferris, vd., "Comprehensive Record of Volcanic Eruptions in the Holocene (11,000 years) From the WAIS Divide, Antarctica Ice Core", *Journal of Geophysical Research: Atmospheres*, *126*; Walter L. Friedrich, Bernd Kromer, vd., "Santorini eruption radiocarbon dated to 1627-1600 B.C", *Science*, C. 312, S. 5773, 2006, s. 548; Sturt W. Manning, Christopher Bronk Ramsey, vd., "Chronology for the Aegean Late Bronze Age 1700-1400 B.C.", *Science*, C. 312, 2006, s. 565–569; Matthew W. Salzer, Malcolm K. Hughes, "Bristlecone pine tree rings and volcanic eruptions over the last 5000 yr.", *Quaternary Research*, C. 67, S. 1, 2007, s. 57-68; B.M. Vinther, H.B. Clausen, vd., "A synchronized dating of three Greenland ice cores throughout the Holocene", *Journal of Geophysical Research*, C. 111, S. D13, 2006.
[31] G. I. Zaitseva, B. Van Geel, vd., *agm*, s. 273.
[32] Marianna Kulkova, Sergey Krasnienko, *agm*, s. 1564; Elvin Yıldırım, "Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik- Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziantep Unıversity Journal of Social Sciences*, C. 19, S. 2, 2020, s. 453.
[33] Olga A. Braitseva, Vera V. Ponomareva, vd., "Holocene Key-Marker Tephra Layers in Kamchatka, Russia", *Quaternary Research*, C. 47, S. 2, Mart 1997, s. 134
[34] Tatiana A. Blyakharchuk, Natalia A. Chernova, "Vegetation and climate in the Western Sayan Mts according to pollen data from Lugovoe Mire as a background for prehistoric cultural change in southern Middle Siberia", *Quaternary Science Reviews*, 75, 2013, s. 37.
[35] Tatiana Blyakharchuk, Valentina Prikhod'ko, vd., "Vegetation and climate reconstruction based on pollen and microbial records derived from burial mounds soil in Tuva Republic, Central Asia", *Quaternary International,* 2018.
[36] L. N. Gumilev, "Geterohronnost' Uvlajneniya Yevrazii v Drevnosti (Landşaft i etnos) IV", *Vestnik LGU*, S. 6, 1966, s. 62-71.
[37] Gerald M. Ross, "Paleogeography: an earth systems perspective", *Chemical geology*, C. 161, S. 1-3, 1999, s. 5-16; Mingyu Zhu, Longyi Shao, vd., "Sequence paleogeography and coal accumulation model in the fluvio-lacustrine rift basin: The Lower Cretaceous of the Huhehu Sag of Hailar Basin, Inner Mongolia (NE China)", *Marine and Petroleum Geology*, 145, 2022, 105879; Qiang Ren, Shihong Zhang, vd., "New Middle–Late Permian paleomagnetic and geochronological results from Inner Mongolia and their paleogeographic implications", *Journal of Geophysical Research: Solid Earth*, C. 125, S. 7, 2020; Mikhail I. Kuzmin, Vladimir V., vd., "Phanerozoic hot spot traces and paleogeographic reconstructions of the Siberian continent based on interaction with the African large low shear velocity province", *Earth-Science Reviews*, C. 102, S. 1-2, 2010, 29-59.
[38] Marianna Kulkova, Sergey Krasnienko, *agm*, s. 1564.
[39] Marianna Kulkova, Sergey Krasnienko, *agm*, s. 1565; Eileen Murphy, Paula Reimer, vd., *agm*, s. 257; Yıldırım, *agm*, s. 453.
[40] Svetlana V. Svyatko, Rick J. Schulting, vd., "Stable isotope dietary analysis of prehistoric populations from the Minusinsk Basin, Southern Siberia, Russia: a new chronological framework fort he introduction of millet to the eastern Eurasian steppe", *Journal of Archaeological Science*, C. 40 S. 11, 2013, s. 3936-3945; Eileen M. Murphy, Rick Schulting, vd., "Iron age pastoral nomadism and agriculture in the eastern Eurasian steppe: implications from dental palaeopathology and stable carbon and nitrogen isotopes", *Journal of Archaeological Science*, C. 40, S. 5, 2013, s. 2547-2560; Alicia V. Miller, Emma Usmanova, vd., "Subsistence and social change in central Eurasia: stable isotope analysis of populations spanning the Bronze Age transition", *Journal of Archaeological Science*, C. 42, 2014, s. 529; Igor V. Naumov, *The History of Siberia*, ed. David N. Collins, Routledge, 2006, s. 22.
[41] A.R. Agatova, A.N. Nazarov, R.K. Nepop, vd., *agm*, s. 561.

insan etkisinin (Pazırık-İskit Kültürü) yansıması olarak değerlendirmektedir.[42] MÖ I. bin yıl içerisinde solar aktivitede iki minimum dönem yaşanmıştır. İlki MÖ VIII. yüzyıl civarında başlamıştır. Bu dönem Homeric Solar Minimumu olarak isimlendirilmektedir.[43] İskit Kültürü'nün ortaya çıkışı bu süreçle ilişkilendirilmektedir.[44] Genel değerlendirmeler, İskitlerin Altaylarda yaşanan nemli iklim sayesinde neşet ettiği yönündedir.[45]

Ancak Tuva'da erken İskit Kültürü'ne ait kurganların bulunduğu Uyuk Vadisi'ndeki[46] mezar alanlarından elde dilen toprak verileri bölgedeki nemin İskit çağında bir düşüş yaşadığını göstermektedir. Vadi alanındaki mezar yapılarının inşasından önceki döneme tarihlendirilen sulama kanallarının varlığı, bölgede tarımsal faaliyetlerin yapılabileceği kadar bir nemliliğin olduğunu göstermektedir.[47] Ancak İskit çağına gelindiğinde tarıma elverişli iklim koşullarının ortadan kalktığı tespit edilmiştir. Kuzeydoğu Altay bölgesindeki Teletskoye Gölü'nden elde edilen iklim verilerinde MÖ VII. yüzyıldan MS IV. yüzyıla kadarki sürede bölgede günümüzdekinden daha yüksek ve daha stabil bir yaz sıcaklık dönemi yaşandığı tespit edilmiştir. Gölden elde edilen veriler, göl bölgesindeki ağaç halkalarındaki büyüme verileriyle desteklenmektedir.[48] Güney Altaylarda Çuy Nehri çöküntü bölgesindeki *L. Sibirica* ağaçlarının Pazırık kurganlarındaki ahşap ürünleri üretmek için kullanıldığı tespit edilmiştir. Günümüzde Çuy Nehri çöküntü bölgesi çorak ve dağlık bir alandır. Bölgedeki İskit mezarlarında *L. Sibirica* ağacının kullanılmış olması, bölgenin Pazırık Kültürü döneminde ağaçlık bir alan olduğunu göstermektedir.

Orman alanının genişliği ve yaygınlığı bölgenin bahse konu dönemde daha nemli ve sıcak bir iklime sahip olduğunu işaret etmektedir.[49] Ormanlaşma verilerine karşın bazı çalışmalarda Güneydoğu Altaylarda Pazırık Kültürü döneminde (MÖ VI.-III. yüzyıl) yaz sıcaklık ortalamalarının günümüzden daha düşük olduğu tespit edilmiştir.[50] Mongun Tayga Dağı bölgesinden toplanan ağaç halkası verileri, yaklaşık son 2300 yılın iklimsel olayları hakkında önemli bilgiler vermektedir. MÖ IV. yüzyıldan itibaren günümüze kadarki yaz sıcaklık verilerini ağaç halkası araştırmasından öğrenebilmekteyiz. Araştırmacıların ortaya koyduğu üzere MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısından MÖ I. yüzyılın ilk yarısının sonuna kadarki geçen yaklaşık 300 yıllık dönemde yaz sıcaklık verilerinin sıcaklık ortalamasının altında seyrettiği görülmektedir. Ancak MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında sıcaklık ortalamasında ani ve keskin bir düşüş yaşandığı görülmektedir.[51]

Volkanik faaliyetler, bölgesel ve küresel ölçekte iklime etki eden önemli olaylardır.[52] Volkan patlamalarının büyüklüğe bağlı olarak atmosfere saldıkları toz parçacıkları, volkanik kış denilen iklimsel soğumalara sebep olabilmektedir. Bu volkanik malzemeler atmosferde rüzgarlar vasıtasıyla yayılarak bir çeşit bulut tabakası oluşturmaktadır. Bu tabaka neticesinde güneş ışınları yeryüzüne inmekte zorlanmaktadır. Yer kürede havanın soğuması ve sıcaklıkların düşüşü volkanik olaylar neticesinde gerçekleşebilmektedir. Doğal olarak besin zincirine ve tarımsal üretime olumsuz etkiler oluşturmasından mütevellit toplumlara da zarar vermekte, yaşamlarını derinden etkilemektedir.[53] Tarihte birçok kez bu tarz iklim olaylarına insanlık tanıklık

[42] Tatiana Blyakharchuk, Valentina Prikhod'ko, vd., *agm*.
[43] Seth Bernard, Joseph McConnell, vd., "An Environmental and Climate History of the Roman Expansion in Italy", *Journal of Interdisciplinary History*, C. 54, S. 1, 2023.
[44] B. van Geel, N. A. Bokovenko, vd., "Climate change and the expansion of the Scythian culture after 850 BC: a hypothesis", *Journal of Archaeological Science*, C. 31, S. 12, 2004, s.1735-1742.
[45] B. van Geel, N. A. Bokovenko, vd., *agm*; Natalia Rudaya, Pavel Tarasov, vd., *agm*, s. 540-554; Michael Klinge, Daniela Sauer, "Spatial pattern of late glacial and holocene climatic and environmental development in Western Mongolia- A critical review and synthesis", *Quaternary Science Reviews*, 210, 2019, s. 26-50; G.I. Zaitseva, K.V. Chugunov, vd., "Chronological study of archaeological sites and environmental change around 2600 BP in the Eurasian steppe belt (Uyuk valley, Tuva Republic)", *Geochronometria*, C. 24, 2005, s. 97-107; V. G. Dirksen, B. van Geel, vd., "Chronology of Holocene Climate and Vegetation Changes and their Connection to Cultural Dynamics in Southern Siberia", *Radiocarbon*, C. 49, S. 2, 2007, s. 1116; G. I. Zaitseva, B. Van Geel, vd., *agm*, s. 274; A. V. Poliakov, S. Svyatko, "Modern Data on the Bronze Age Radiocarbon Chronology in the Minusinsk Basins", *Vestnik of Saint Petersburg University, History*, C. 66, S. 3, 2021, s. 934-949; M. E. Kilunovskaya, V. E. Prikhodko, vd., "A Multidisciplinary Study of Burial Mounds and a Reconstruction of the Climate of the Turan-Uyuk Depression, Tuva, During the Scythian Period", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, C. 45, S. 4, 2017, s. 90; Maria Bronnikova, Andrey Panin, vd., "Late Pleistocene-Holocene environmental changes in ultra-continental subarid permafrost-affected landscapes of the Terekhol' Basin, South Siberia", *Catena*, C. 112, 2014, s. 99-111.
[46] Günümüzde Tuva Cumhuriyeti toprakları içerisinde kalmaktadır. Turan-Uyuk Vadisi İskit mezarlarının en eski örneklerine sahiptir. Uyuk Vadisi 80 km civarında bir uzunluğa ve 30-40 km civarında bir genişliğe sahiptir. Vadinin ortalama yükseltisi 800 ile 900 metre civarındadır. Vadinin çevresini Batı Sayan dağlarının Kurtushibinsk ve Uyuk uzantıları sarmaktadır. Bu dağ blokları ise 2000 metre ve üstü rakımlara sahiptir. Vadi güneydoğu istikametinde merkezi Tuva çöküntü bölgesine bağlanmaktadır.
[47] Tatiana Blyakharchuk, Valentina Prikhod'ko, vd., *agm*.
[48] Natalia Rudaya, Larisa Nazarova, vd., *agm*, s. 20.
[49] A.R. Agatova, A.N. Nazarov, vd., *agm*, s. 84.
[50] N. İ. Bıkov, V. A. Bıkova, "O Sinhronnosti İstoriçeskih i Klimatiçeskih Periodov Na Altaye", *Ekologo-Geografiçeskiye, Arheologiçeskiye i Sotsioetnografiçeskiye İssledovaniya v Yujnoy Sibiri i Zapadnoy Mongolii*, ed. V. V. Nevinskiy, İzdatel'stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul 2006, s. 26-27.
[51] V. S. Myglan, O. Ch. Oidupaa, vd., "A 2367- Year Tree-Ring Chronology Fort he Altai-Sayan Region (Mongun-Taiga Mountain Massif)", *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, C. 40, S. 3, 2012, s. 78.
[52] Man Mei Chim, Thomas J. Aubry, vd., "Climate projections very likely underestimate future volcanic forcing and its climatic effects", *Geophysical Research Letters*, C. 50, S. 12, 2023; Georgiy Stenchikov, "The role of volcanic activity in climate and global changes", *Climate Change*, ed. Trevor M. Letcher, Elsevier, Amsterdam 2021, s. 607-643.
[53] Detaylar için bkz. Alan Robock, "Volcanic eruptions and climate", *Reviews of Geophysics*, C. 38, S. 2, 2000, s. 191-219.

etmiştir.[54] İklim bilimi araştırmacıları, volkan patlamalarının tarihlerini kabaca neredeki volkanın veyahut volkanların patladığını ve patlamanın büyüklüğünü Antarktika ve Grönland'dan elde edilen buz çekirdekleriyle tespit edebilmektedir. Son 2500 yıl içerisinde meydana gelen volkanik faaliyetlerin araştırılması sonucunda önemli bilgiler elde edilmiştir. MÖ 426 yılına tarihlenen ve büyük ölçekli olduğu düşünülen bir volkan patlaması tespit edilmiştir.[55] Tarihlendirmesi yapılmış olsa da volkanın nerede patladığı tespit edilememiştir.

Grönland'dan elde edilen buz çekirdeklerindeki sülfat miktarının Antarktika'daki verilere göre daha yoğun olmasından yola çıkarak volkanik faaliyetin Ekvator veyahut Kuzey Yarımkürede gerçekleştiği değerlendirilmektedir. Bahse konu patlamadaki sülfat yoğunluğu ile MS 536 yılında yaşanan volkan patlamasındaki[56] sülfat yoğunluğunun benzer oranlarda olduğu tespit edilmiştir.[57] Keza Grönland buz çekirdek verilerinde MÖ 246, 168, 146 ve 44 yıllarında volkan patlamalarının yaşandığı tespit edilmiştir. Sülfat verileri, MÖ 44 yılındaki patlamanın MÖ 426 yılındaki volkan patlamasıyla benzer büyüklükte olduğuna dair bulgular sunmaktadır. Avrupa'daki yaz sıcaklık anomalilerini tespit etmek için toplanan ağaç halkası verilerinde[58] her iki volkan patlamasının izleri görülmektedir.[59] MÖ 426 yılındaki patlama neticesinde MÖ 426'dan MÖ 418 yılına kadarki on yılık bir periyot içerisinde yaz sıcaklık ortalamasının yaklaşık 2 derece kadar düştüğü gözlemlenmiştir.[60] MÖ 426'daki patlamadan sonra gerçekleşen volkanik olaylar neticesinde yaz sıcaklık ortalamalarının ara ara 2 dereceden bile daha fazla düştüğü görülmektedir.

MÖ I. bin yıl içerisinde gerçekleşen ikinci solar minimumu MÖ IV. yüzyıla tarihlenmektedir.[61] İkinci solar minimumuna paralel şekilde Güney Altaylarda bir buzullaşma dönemi tespit edilmiştir. MÖ III. yüzyıldan MS III. yüzyıllar arasında buzullaşma olduğu bilinmektedir. Araştırmacılar, bu buzullaşma döneminin MÖ XVII.-XIII. yüzyıllar arasındaki süreçle kıyaslandığında daha küçük ölçekli bir soğuma olarak değerlendirmektedir.[62] Altay-Sayanlardaki yaz sıcaklığında görülen anomalinin kaynağının yaşanan bir dizi volkanik faaliyet olduğu yapılan araştırmalarla görülmektedir. Bahse konu zaman aralığında Altaylarda Pazırık Kültürü[63] (MÖ VI.-III. yüzyıl), Tuva'da Sagly-Bazhy Kültürü[64] (MÖ V.-II. yüzyıl), Moğol Altaylarında Chandman Kültürü[65] (MÖ VII.-III. yüzyıl), Batı Altaylarda (Doğu Kazakistan) Berel Kültürü[66] (MÖ V.-III. yüzyıl), Kuzey ve Orta Moğolistan'da Xiongnu Kültürü bulunmaktaydı.[67] Bu kültürlerin siyasal ve sosyal tarihlerinde anomali döneminin ne gibi etkileri olduğu çalışmanın kapsamına girmemektedir. Başka çalışmalarda bu noktalar üzerinde durulması Türk tarihi için faydalı olacaktır.

MÖ 44'te Okmok volkanının patlaması Avrupa'yı derinden etkilemiştir. Yaz sıcaklıkları 10 yıllık süreç içerisinde sürekli ortalamanın 2 derece altında seyretmiştir. Bu on yıllık süreç içerisinde bir kez yaz sıcaklık

[54] Detaylar için bkz. Ozan Arslan Aytan, "Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın Yıkılış Sürecinde Nüfus Baskısı, İklim Değişikliği ve Tahıl Kıtlığı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 23, S. 1, 2024, s. 179-194; Wang Shaowu, "Abrupt climate change and collapse of ancient civilizations at 2200BC-2000BC", *Progress in Natural Science*, C. 15, S. 10, 2005, s. 908-914; A. A. Tsonis, K. L. Swanson, vd., "Climate change and the demise of Minoan civilization", *Climate of the Past*, 6, 2010, s. 525–530; Dafna Langgut, Israel Finkelstein vd., "Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant", *Tel Aviv*, C. 40, S. 2, 2014, s. 149-175; D. Kaniewski, E. Paulissen, vd., "Late second–early first millennium BC abrupt climate changes in coastal Syria and their possible significance for the history of the Eastern Mediterranean", *Quaternary Research*, C. 74, S. 2, 2010, s. 207-215; Martin Finné ,Karin Holmgren, vd., "Late Bronze Age climate change and the destruction of the Mycenaean Palace of Nestor at Pylos", *PLOS ONE*, C. 12, S. 12, 2007.

[55] Matthew Toohey, Michael Sigl, "Volcanic stratospheric sulfur injections and aerosol optical depth from 500BCE to 1900CE", *Earth Syst. Sci. Data*, 9, 2017, s. 809–831; E. Gautier, J. Savarino, vd., "2600-years of stratospheric volcanism through sulfate isotopes", *Nature Communications*, 10, 466, 2019.

[56] Bu volkan patlaması zaman sıralamasına uygun olarak ilerleyen sayfalarda detaylıca ele alınacaktır.

[57] M. Sigl, M. Winstrup, vd., "Timing and climate forcing of volcanic eruptions for the past 2,500 years", *Nature*, 2015, s. 3-4.

[58] P. Michael Kelly, H. H. Leuschner, vd., "The climatic interpretation of pan-European signature years in oak ring-width series", *The Holocene*, C. 12, S. 6, 2002, s. 689-694.

[59] Ulf Büntgen, Willy Tegel, vd., "2500 years of European climate variability and human susceptibility", *Science*, C. 331, S. 6017, 2011, s.578-582; Kyle Harper, Michael McCormick, "Chapter 1. Reconstructing the Roman Climate", *The Science of Roman History: Biology, Climate, and the Future of the Past*, ed. Walter Scheidel, Princeton University Press, Princeton 2018, s. 11-52.

[60] Michael Sigl, Matthew Toohey, vd., "Volcanic stratospheric sulfur injections and aerosol optical depth during the Holocene (past 11 500 years) from a bipolar ice-core array", *Earth Syst. Sci. Data*, 14, 2022, s. 3179.

[61] Seth Bernard vd., *agm*; Gerard Bond, Bernd Kromer, vd., "Persistent Solar Influence on North Atlantic Climate During the Holocene", *Science*, C. 294, S. 5549, 2001, s. 2130-2136; F. Steinhilber, J. Beer vd., "Total Solar Irradiance during the Holocene", *Geophysical Research Letters*, C. 36, S. 19, 2009; L. E. A. Vieira, S. K. Solanki, vd., "Evolution of the solar irradiance during the Holocene", *Astronomy & Astrophysics*, C. 531, 2011.

[62] A.R. Agatova, A.N. Nazarov, vd., *agm*, s. 91.

[63] Eileen M. Murphy, *Iron Age Archaeology and Trauma from Aymyrlyg South Siberia*, BAR International Series, 2003; İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ, Ankara 2019; Emine Sonnur Özcan, *Kültür Tarihi Açısından İskit-Türk Aynılığı*, Selenge, İstanbul 2023.

[64] Choongwon Jeong, Ke Wang, vd., *agm*, s. 890-904.

[65] Choongwon Jeong, Ke Wang, vd., *agm*, s. 890-904.

[66] Irina P. Panyushkina, Igor Y. Slyusarenko, vd., "Calendar Age of the Baigetobe Kurgan from the Iron Age Saka Cemetery in Shilikty Valley, Kazakhstan", *Radiocarbon*, C. 58, S. 1, 2016, s. 157-167.

[67] Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019; Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020; Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hakimiyet Dönemi*, Dergâh, İstanbul 2019; Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe, İstanbul 2020; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İş Bankası, İstanbul 2018; Hyun Jin Kim, *Hunlar*, Gumbel Yayınevi, Ankara 2020.

ortalaması 3 dereceden fazla düşmüştür.[68] Benzer iklim verileri, Altay-Sayanlarda da görülmektedir. MÖ IV. yüzyıldan miladın başına kadarki süreç içerisindeki yaz sıcaklıklarının ortalamanın altında seyrettiği görülmüştür. Yukarıda da belirtildiği üzere MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında yaz sıcaklıklarının ani ve keskin bir şekilde düştüğü belirtilmiştir.[69] MÖ 44'te Alaska'daki Okmok volkanının patlaması ile Kuzey Yarımkürenin ortalama sıcaklığının 5 derece civarında düştüğü tahmin edilmektedir.[70] Bu dönemde Roma'da iç savaş çıkmıştır.[71] MÖ 60 yılı civarlarında Xiongnular arasında iç savaş dönemi başlamış ve Zhizhi Şanyü'nün MÖ 44-43'teki batı seferinde büyük bir iklim felaketi yaşandığı bilinmektedir.[72] Batı Tuva'da Mongun-Tayga bölgesinde toplanan ağaç halkası verileri, MS III. ve IV. yüzyıllarda ağaç halkası büyümelerinde bir yükseliş tespit etmiştir.[73] Yine ağaç halkalarından elde edilen veriler, yaz mevsimine ait sıcaklıkların mevsimsel ortalamaya kıyasla en az bir dereceden fazla düştüğü beş dönemi göstermektedir. Hepsi milattan sonraya aittir. Sırasıyla bu dönemler; MS VI. yüzyıl, MS VIII. yüzyıl, MS XVII. yüzyıl, MS XVIII. yüzyıl ve MS XIX. yüzyıldır. Çalışmamızın kapsamında olan MS VI. yüzyıldaki en şiddetli yaz soğuklarının MS 529 ile 553 yılları arasında yaşandığı görülmektedir. Çalışmada yıllara göre yapılan ölçeklerde MS VI. yüzyıldaki en soğuk yıllar ise şöyledir; MS 536-538, MS 540, MS 549-550, MS 591 ve MS 592.[74]

Kuzeydoğu Altaylardaki Teletskoye Gölü iklim verilerinde MS VI. yüzyılda ani bir sıcaklık düşüşü yaşandığı gözlemlenmiştir.[75] Bizans kaynaklarında geçen[76] "536 Olayı" Akdeniz bölgesinde yaşanan büyük bir kuraklık dönemi ve muhtemelen sülfür bulutlarının Akdeniz bölgesini kaplaması sonucu yaklaşık bir buçuk yıl boyunca bölgenin güneş ışığı alamaması hadisesidir.[77] 536 yılında ve 540 yılında Kuzey Yarımküreyi etki altına alan iki volkan patlaması meydana gelmiştir.[78] Bahse konu volkanik faaliyetler, Avrasya'daki siyasi ve sosyal olayları derinden etkilemiştir. Bizans İmparatorluğu'nda Justinianus vebasının ortaya çıkışına ve I. Göktürk Kağanlığı'nın teşekkül sürecine etki ettiğine yönelik değerlendirmeler mevcuttur.[79]

SONUÇ

Bu çalışmada, Altay-Sayanlarının MÖ II. bin yıldan MS VI. yüzyıla kadarki 2600 yıllık tarih içerisinde ikliminin nasıl değiştiğini ve değişimin topluluklar üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışmada buzul çekirdekleri, göl sedimanları, ağaç halkaları, polen verileri, toprak analizleri gibi proxy verileri kullanılmıştır.

---

[68] M. Sigl, M. Winstrup, vd., *agm*, s. 3-4.
[69] V. S. Myglan, O. Ch. Oidupaa, vd., *agm*, s. 78.
[70] Seth Bernard, Joseph McConnell, vd., agm; Joseph R. McConnell, Michael Sigl, vd., "Extreme climate after massive eruption of Alaska's Okmok volcano in 43 BCE and effects on the late Roman Republic and Ptolemaic Kingdom", *Proceedings Of The National Academy Of Sciences*, C. 117, S. 27, 2020, s. 15443-15449.
[71] Seth Bernard, Joseph McConnell, vd., agm.
[72] İklim krizi ve siyasi kriz bir araya gelmesiyle birlikte Xiongnular birden çok parçaya bölünmüştür. Huhanye, kendisine bağlı olan boylar ile günümüzdeki İç Moğolistan bölgesine göç etmiş ve Han Hanedanına tabiiyette bulunmuştur. Eski Xiognu merkezi olan Orhun Nehri'nin yukarı bölgelerinde ise Zhizhi bulunuyordu. Ancak iklim sorunları ve isyan eden boylardan dolayı o da Orhun bölgesini terk ederek güneye Cungarya ve Talas Nehri civarına çekilmiştir. Bu göç döneminde kaynaklarda geçen bilgilere göre, MÖ 44-43 civarında, sert bir kış mevsimi yaşanmış ve Zhizhi idaresine bağlı boylar büyük insan kayıpları yaşamıştır. Detaylar için bkz. Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe, İstanbul 2020, s. 169-180; Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hakimiyet Dönemi*, Dergâh, İstanbul 2019, s. 131-142; *Han Hanedanlığı Tarihi Çin Kaynaklarında Türkler: Hsiung-nu Monografisi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 58; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II. Cilt*, Türk Tarih Kurmu, Ankara 2019, s. 159.
[73] V. S. Myglan, O. Ch. Oidupaa, A.V. Kirdyanov, vd., "1929-Year Tree-Ring Chronology For The Altai-Sayan Region (WESTERN TUVA)", *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, C. 36, S.4, 2008, s. 28.
[74] V. S. Myglan, O. Ch. Oidupaa vd., *agm*, s. 80.
[75] Natalia Rudaya, Larisa Nazarova, vd., *agm*, s. 22.
[76] Prokopios, *The Wars of Justinian*, çev. H. B. Dewing, Hackett Publishing Company, Cambridge 2014; John of Ephesos, "Ecclesiastical History", çev. Umut Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler 6-9. Yüzyıllar*, Timaş, İstanbul 2021; Konsül Cassiodorus'un notları için bkz. Timothy P. Newfield, "The Climate Downturn of 536–50", *The Palgrave Handbook of Climate History*, Palgrave Macmillan, Londra, 2018, s. 447-493; Lidyalı İoannis'in verdiği bilgiler için bkz. Antti Arjava, "The Mystery Cloud of 536 CE in the Mediterranean Sources", *Dumbarton Oaks Papers*, Col. LIX, 2005, s. 80.
[77] Bo Gräslund, Neil Price, "Twilight of the gods? The 'dust veil event' of AD 536 in critical perspective", *ANTIQUITY*, C. LXXXVI, S. 2, 2012, s. 430; Mert Kozan, "İS 535-537 Yılları Arasında Ortaçağ'da Gelişen İklim Değişikliğinin Kuzey Yarımküre Üzerindeki Etkisi: Güneşin On Sekiz Ay Boyunca Etkisini Azaltması ve Yaşanan Soğumanın Tarihsel Yansımaları", *TAD*, C. 37, S. 64, 2018, s. 217-219; Durmaz, *agt*, 2022; Richard B. Stothers, Michael R. Rampino, "Historic Volcanism, European Dry Fogs, and Greenland Acid Precipitation, 1500 B.C. to A.D. 1500", *Science*, C. 222, S. 4622, 1983, s. 411-413.
[78] Richard B. Stothers, "Volcanic dry fogs, climate cooling, and plague pandemics in Europe and the Middle East", *Climatic Change*, C. 42, S. 4, 1999, s. 713-723; Richard B. Stothers, "Mystery Cloud of AD 536", *Nature*, C. 307, S. 5949, 1984, s. 344-345; L. B. Larsen, B. M. Vinther, vd., "New ice core evidence for a volcanic cause of the A.D. 536 dust veil", *Geophys. Res. Lett.*, C. 35, S. 4, 2008, L04708; Samuli Helama, Laura Arppe, vd., "Volcanic dust veils from sixth century tree-ring isotopes linked to reduced irradiance, primary production and human health", *Sci. Rep.*, C. 8, S. 1339, 2018; Samuli Helama, Phil D. Jones vd., "Limited Late Antique cooling," *Nature Geosci.*, C. 10, S. 4, 2017, s. 242-243.
[79] Matthew Toohey, Kirstin Krüger, vd., "Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages", *Climatic Change*, C. 136, S. 3-4, 2016, s. 401-412; Kavala, *agt*, 2022; Durmaz, *agt*, 2022; T. H. Barrett, "Climate Change and Religious Response: The Case of Early Medieval China", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C. XVII, S. 2, 2007, s. 142; Ulf Büntgen, Vladimir S.Myglan, vd., "Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD", *Nature Geoscience*, 9, 2016; Richard B. Stothers, *agm*, s. 713-723; Rustam Talgatovich Ganiev, Vladimir Vladimirovich Kukarskih, "Natural Disasters in the History of the Eastern Turk Empire", *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, ed. Liang Emlyn Yang, Hans-Rudolf Bork, vd., Springer, 2018, s. 177-193.

Tarih, arkeoloji ve genetik çalışmalarından da araştırmada faydalanılmıştır. Çalışmanın asıl amacı bölgenin iklim tarihini ortaya koymak olduğu için yaşanan iklim değişiklikleri ve felaketlerinin tarihi ve siyasi olaylara etkisi detaylı bir şekilde irdelenmemiştir. 2600 yıllık dönem içerisinde meydana gelen çeşitli göçler, savaşlar vb. hadiselerin iklim olaylarıyla kıyaslanarak tarihsel değerlendirmelerinin yapılması gerek Asya tarihinin gerekse Türk tarihinin erken çağlarını aydınlatmakta elzemdir. Ortaya konulan bilgiler, Altay Dağları ile Sayan Dağlarında iklim değişimlerinin bazen küresel bazen de bölgesel ölçekteki etkenlerden kaynaklandığını göstermektedir. Özellikle küresel iklim değişimleri ile paralellik arz eden iklim olaylarının da Kuzey Yarımkürenin geneliyle kıyaslanarak daha geniş bir perspektifte başka bir çalışmaya konu olması, iklim tarihçiliğine bir katkı sağlayacaktır. Ortaya konacak yeni çalışmalar, bölgenin siyasi, sosyal ve kültürel tarihinin daha iyi anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

Çalışmada ele alınan iklim verilerinin erken devirlerdeki Türk tarihinin yazımında yeni değerlendirmelerin ortaya konması noktasında katkı sağlayacağı umulmaktadır. Günümüzdeki İslam öncesi Türk tarihine dair çalışmalarda genellikle modern dönemdeki sıcaklık ile yağış gibi iklim verileri ve günümüz bitki örtülerinin yayılım alanları üzerinden tanımlamalar ve değerlendirmeler yapılmaktadır. Halbuki çalışmada da ele aldığımız üzere makro ölçekli bir iklimden ziyade mikro iklim alanlarının varlığı tespit edilmiştir. Bu sebepledir ki ele aldığımız bölgeyi Altay-Sayanlar özelinde sınırlandırdık. Çalışmanın kapsamına girmeyen Moğolistan, Orta Asya ve Doğu Türkistan başlı başına ayrı birçok araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Altaylardaki mikro iklim bölgelerinin iklim ve bitki örtüsünün durağan değil, dönemsel değişimlere uğradığını tespit edilmiştir. Günümüzdeki antropojenik etkileri yok sayarak geçmişteki bir dönemde de aynı sıcaklıkların ve bitki örtüsünün olduğu varsayımının tarih yazımında terkedilmesi gerektiği aşikardır. Bu problemli bakış, erken Xiongnu ve I. Göktürk Kağanlığı dönemindeki iklim anomalilerini de yok saymakta doğal olarak siyasi ve sosyal etkilerini de göz ardı etmektedir.

İklim tarihine kusurlu bakış sadece siyasi tarihin yazımında sorunlar oluşturmamıştır. Aynı zamanda Türk konar göçer yaşamına dair tarih yazımı sorununa temel teşkil etmektedir. MÖ IX.-III. yüzyıl arasındaki İskit konar göçerliğindeki iklim ve habitat ile MÖ III. – MS II. yüzyıl arasındaki Xiongnu ve VI.-VIII. yüzyıl arasındaki Göktürk Kağanlığı konar göçerliğindeki bitki örtüsü ve iklim koşullarının farklılığı yok sayılmaktadır. Halbuki çalışmada ortaya konulduğu üzere önemli iklim farklılıkları vardır. Dahası her bir topluluğun yaşadığı coğrafi bölgede de farklılıklar mevcuttur. Bu sebeple toptancı bir bakışla tek bir bozkır konar göçer yaşamı ve kültürü çizmek tarih inşasında problemlere sebep olmaktadır. Türk konar göçer yaşamının her bir *bodun* özelinde iklim bilimi, zooloji, arkeoloji ve botanik biliminden yardım alınarak incelenmesi ve içtimai teşkilatının değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın, tarih yazımındaki bu ihtiyaca dair araştırmacıların ilgisini çekmede faydalı olmasını ummaktayız.

KAYNAKÇA

AGATOVA, A. R., Nazarov, A. N., Nepop, R. K., Rodnight H., "Holocene glacier fluctuations and climate changes in the southeastern part of the Russian Altai (South Siberia) based on a radiocarbon chronology", *Quaternary Science Reviews*, 43, 2012, ss. 74-93.

AGATOVA, A. R., Nazarov, A. N., Nepop, R. K., Orlova, L. A., "Radiocarbon chronology of Holocene glacial and climatic events in southeastern Altai (*Central Asia*)", *Russian Geology and Geophysics*, C. 53, S. 6, 2012, ss. 546-565.

ARJAVA, A., "The Mystery Cloud of 536 CE in the Mediterranean Sources", *Dumbarton Oaks Papers*, C. LIX, 2005, ss. 73-94.

AYTAN, Ozan Arslan, "Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın Yıkılış Sürecinde Nüfus Baskısı, İklim Değişikliği ve Tahıl Kıtlığı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 23, S. 1, 2024, ss. 179-194.

BARRETT, T. H., "Climate Change and Religious Response: The Case of Early Medieval China", *Journal of the Royal Asiatic Society*, C. XVII, S. 2, 2007, ss. 139-156.

BAYKARA, Tuncer, "Türklüğün En Eski Zamanları", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 277-307.

BAYKUZU, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.

BERNARD, S., McConnell, J., Di Rita, F., Michelangeli, F., Magri, D., Sadori, L., Masi, A., Zanchetta, G., Bini, M., Celant, A., Trentacoste, A., Lodwick, L., Samuels, J. T., Lippi, M. M., Bellini, C., Paparella, C., Peralta, D. P., Tan, J., van Dommelen, P., De Giorgi, A. U. ve Cheung, C., "An Environmental and Climate History of the Roman Expansion in Italy", *Journal of Interdisciplinary History*, C. 54, S. 1, 2023, ss. 1-42.

BIKOV, N. İ., Bıkova V. A., "O Sinhronnosti İstoriçeskih i Klimatiçeskih Periodov Na Altaye", *Ekologo-Geografiçeskiye, Arheologiçeskiye i Sotsioetnografiçeskiye İssledovaniya v Yujnoy Sibiri i Zapadnoy Mongolii*, ed. V. V. Nevinskiy, İzdatel'stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul 2006, ss. 24-35.

BLYAKHARCHUK, T. A., Wright, H. E., Borodavko, P. S., van der Knaap, W. O. ve Ammann, B., "Late Glacial and Holocene vegetational history of the Altai Mountains (southwestern Tuva Republic, Siberia)", *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, C. 245, S. 3–4, 2007, ss. 518-534.

BLYAKHARCHUK, Tatiana A., Chernova, Natalia A., "Vegetation and climate in the Western Sayan Mts according to pollen data from Lugovoe Mire as a background for prehistoric cultural change in southern Middle Siberia", *Quaternary Science Reviews*, C. 75, 2013, ss. 22-42.

BLYAKHARCHUK, Tatiana, Prikhod'ko, V., Kilunovskaya ve M., Li, H., "Vegetation and climate reconstruction based on pollen and microbial records derived from burial mounds soil in Tuva Republic, Central Asia", *Quaternary International*, C. 507, 2019.

BOND, G., Kromer, B., Beer, J., Muscheler, R., Evans, N. M., Showers, W., Hoffmann, S., Lotti-Bond, R., Hajdas, I. ve Bonan, G., "Persistent Solar Influence on North Atlantic Climate During the Holocene", *Science*, C. 294, S. 5549, 2001, ss. 2130-2136.

BORZENKOVA, I., Zorita, E., Borisova, O., Kalniņa, L., Kisielienė, D., Koff, T., Kuznetsov, D., Lemdahl, G., Sapelko, T., Stančikaitė, M. ve Subetto, D., "Climate Change During the Holocene (Past 12,000 Years)", *Second Assessment of Climate Change for the Baltic Sea Basin*, ed. The BACC II Author Team, Springer Cham 2015, ss. 25-49.

BRAITSEVA, Olga A., Ponomareva, Vera V., Sulerzhitsky, Leopold D., Melekestsev, Ivan V. ve Bailey, John, "Holocene Key-Marker Tephra Layers in Kamchatka, Russia", *Quaternary Research*, C. 47, S. 2, Mart 1997, ss. 125-139.

BRONNIKOVA, M., Panin, A., Uspenskaya, O., Fuzeina Y. ve Turova, I., "Late Pleistocene–Holocene environmental changes in ultra-continental subarid permafrost-affected landscapes of the Terekhol' Basin, South Siberia", *Catena*, C. 112, 2014, ss. 99-111.

BRUGGER, S. O., Gobet, E., Sigl, M., Osmont, D., Papina, T., Rudaya, N., vd., "Ice records provide new insights into climatic vulnerability of Central Asian forest and steppe communities", *Global and Planetary Change*, C. 169, 2018, ss. 188-201.

BÜNTGEN, U., Tegel W., Nicolussi K., McCormick M., Frank D., Trouet V., Kaplan J. O., Herzig F., Heussner K. U., Wanner H., Luterbacher J., Esper J., "2500 years of European climate variability and human susceptibility", *Science*, C. 331, S. 6017, 2011, ss.578-582.

BÜNTGEN, U., Myglan, V. S., Ljungqvist, F. C., McCormick, M., Di Cosmo, N., Sigl, M., Jungclaus, J., Wagner, S., Krusic, P. J., Esper, J., Kaplan, J. O., de Vaan, M. A. C., Luterbacher, J., Wacker, L., Tegel, W. Ve Kirdyanov, A. V., "Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD", *Nature Geoscience*, C. 9, 2016, ss. 231-236.

CHIM, M. M., Aubry, T. J., Abraham, N. L., Marshall, L., Mulcahy, J., Walton, J. ve Schmidt, A., "Climate projections very likely underestimate future volcanic forcing and its climatic effects", *Geophysical Research Letters*, C. 50, S. 12, 2023.

"Climatology", *Encyclopedia Britannica*, 27, Şubat, 2015, https://www.britannica.com/science/climatology, Erişim Tarihi: 19.12.2023.

COLE-DAI, Jihong, Harris, David G., Kennedy, Joshua A., Sigl, Michael, McConnell, Joseph R., Fudge, T. J., Geng, Lei, Maselli, Olivia J., Taylor, Kendrick C. ve Souney, Joseph M., "Comprehensive Record of Volcanic Eruptions in the Holocene (11,000 years) From the WAIS Divide, Antarctica Ice Core", *Journal of Geophysical Research: Atmospheres*, C. 126, S. 7, 2021.

ÇETİN, Muhammed, Meydan, Ali, "Büyük Coğrafi Veri Setlerinin Kümelenmesinde Map Reduce Modellemeleri Yoluyla Bitki Coğrafyası Veri Tabanlarının Oluşturulması", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, 2020, ss. 213-240.

ÇETİN, Muhammed, Özkaya, Ahmet, "Postmodernizm ve Jeomorfoloji İlişkiselliğine Kuantum Mekaniği Açısından Bir Bakış", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 24, 2021, ss. 492-509.

ÇETİN, Muhammed, Meydan, Ali, "Topography and climate of Mount Karanfil (Pozantı/Adana)", *Environmental Systems Research*, C. 12, S. I, 2023, ss. 1-20.

DAMGAARD, P. B., Martiniano, R., Kamm, J., Moreno-Mayar, J. V., Kroonen, G., Peyrot, M., Barjamovic, G., Rasmussen, S., Zacho, C., Baimukhanov, N., Zaibert, V., Merz, V., Biddanda, A., Merz, I., Loman, V., Evdokimov, V., Usmanova, E., Hemphill, B., Seguin-Orlando, A., Yediay, F. E., Ullah, I., Sjögren, K. G., Iversen, K. H., Choin, J., de la Fuente, C., Ilardo, M., Schroeder, H., Moiseyev, V., Gromov, A., Polyakov, A., Omura, S., Senyurt, S. Y., Ahmad, H., McKenzie, C., Margaryan, A., Hameed, A., Samad, A., Gul, N., Khokhar, M. H., Goriunova, O. I., Bazaliiskii, V. I., Novembre, J., Weber, A. W., Orlando, L., Allentoft, M. E., Nielsen, R., Kristiansen, K., Sikora, M., Outram, A. K., Durbin, R. ve Willerslev, E., "The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia", *Science*, C. 360, S. 6396, 2018.

DIRKSEN, V. G., van Geel, B., Koulkova, M. A., Zaitseva, G. I., Sementsov, A. A., Scott, E. M., Cook, G. T., van der Plicht, J., Lebedeva, L. M., Bourova N. D. ve Bokovenko, N. A., "Chronology of Holocene Climate and Vegetation Changes and their Connection to Cultural Dynamics in Southern Siberia", *Radiocarbon*, C. 49, S. 2, 2007, ss. 1103-1121.

DURMAZ, Batın, *Socio-Economic and Political History of the Silk Road in the 6th century AD*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022.

DURMUŞ, İlhami, *İskitler*, Akçağ, Ankara 2019.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

ERCİLASUN, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hakimiyet Dönemi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

ERKOÇ, Hayrettin İhsan, *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.

FAGAN, Brian, *Küçük Buzul Çağı*, çev. Zerin Dirihan, Say Yayınları, 2021.

FINNÉ, M., Holmgren, K., Shen, C. C., Hu, H. M, Boyd, M., Stocker, S., "Late Bronze Age climate change and the destruction of the Mycenaean Palace of Nestor at Pylos", *Plos One*, C. 12, S. 12, 2007.

FRIEDRICH, W. L., Kromer, B., Friedrich, M., Heinemeier, J., Pfeiffer, T., Talamo, S., "Santorini eruption radiocarbon dated to 1627-1600 B.C", *Science*, *312*, 548, 2006.

GANIEV, R. T. ve Kukarskih, V. V., "Natural Disasters in the History of the Eastern Turk Empire", *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, ed. Liang Emlyn Yang, Hans-Rudolf Bork, Xiuqi Fang, Steffen Mischke, Springer, 2018, ss. 177-193.

GAUTIER, E., Savarino, J., Hoek, J., Erbland J., Caillon N., Hattori S., Yoshida N., Albalat E., Albarede F., Farquhar J., "2600-years of stratospheric volcanism through sulfate isotopes", *Nature Communications*, C. 10, S. 466, 2019.

Global Change in the Holocene, ed. John Birks, Rick Battarbee, Anson Mackay ve Frank Oldfield, Routledge, London 2014.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.

GÖMEÇ, Saadettin, "Uygur Türklerinin Destanlarındaki Tarihi Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 125, S. 246, Haziran 2020, ss. 11-26.

GRÄSLUND, B., Price N., "Twilight of the gods? The 'dust veil event' of AD 536 in critical perspective", *ANTIQUITY*, C. LXXXVI, S. 2, 2012, ss. 428-443.

GUMILEV, L. N., "Geterohronnost' Uvlajneniya Yevrazii v Drevnosti (Landşaft i etnos) IV", *Vestnik LGU*, No 6, 1966, ss. 62-71.

Han Hanedanlığı Tarihi Çin Kaynaklarında Türkler: Hsiung-nu Monografisi, çev. Onat, Ayşe, Orsoy, Sema ve Ercilasun Konuralp, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

HARPER, Kyle and McCormick, Michael, "Reconstructing the Roman Climate", *The Science of Roman History: Biology, Climate, and the Future of the Past*, ed. Walter Scheidel, Princeton University Press, Princeton 2018, ss. 11-52.

HEAD, M. J., "Formal subdivision of the Quaternary System/Period: Present status and future directions", *Quaternary International*, C. 500, 2019, ss. 32-51.

HELAMA, S., Jones, P. D. ve Briffa, K. R. "Limited Late Antique cooling", *Nature Geosci.*, C. 10, S. 4, 2017, ss. 242-243.

HELAMA, S., Arppe, L., Uusitalo, J., Holopainen, J., Mäkelä, H. M., Mäkinen, H., Mielikäinen, K., Nöjd, P., Sutinen, R., Taavitsainen, J., Timonen M. ve Oinonen, M., "Volcanic dust veils from sixth century tree-ring isotopes linked to reduced irradiance, primary production and human health", *Sci. Rep.*, C. 8, S. 1339, 2018.

HONEYCHURCH, W., Rogers, L., Amartuvshin, C., Diimaajav, E., Erdene-Ochir, N. O., Hall, M. E., Hrivnyak, M., "The earliest herders of East Asia: Examining Afanasievo entry to Central Mongolia", *Archaeological Research in Asia*, C. 26, 2021.

İPEK, Yasin, "Nuh Tufanı Özelinde Mitlerde ve Kutsal Metinlerde Tufan Anlatısı", *V. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2019-Ağrı, 2020, ss. 384-393.

İZGİ, Özkan, "Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri", *Orta Asya Türk Tarihi Araştırma*ları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, ss. 41-53.

JEONG, C., Wang, K., Wilkin, S., Taylor, W. T. T., Miller, B. K., Bemmann, J. H., Stahl, R., Chiovelli, C., Knolle, F., Ulziibayar, S., Khatanbaatar, D., Erdenebaatar, D., Erdenebat, U., Ochir, A., Ankhsanaa, G., Vanchigdash, C., Ochir, B., Munkhbayar, C., Tumen, D., Kovalev, A., Kradin, N., Bazarov, B. A., Miyagashev, D. A., Konovalov, P. B., Zhambaltarova, E., Miller, A. V., Haak, W., Schiffels, S., Krause, J., Boivin, N., Erdene, M., Hendy, J. ve Warinner, C., "A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe", *Cell*, C.183, S. 4, 2020, ss. 890-904.

JOHN OF EPHESOS, "Ecclesiastical History", çev. Umut Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler 6-9. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

KANİEWSKİ, D., Paulissen, E., Van Campo, E., Weiss, H., Otto, T., Bretschneider, J., Van Lerberghe K., "Late second–early first millennium BC abrupt climate changes in coastal Syria and their possible significance for the history of the Eastern Mediterranean", *Quaternary Research*, C. 74, S. 2, 2010, ss. 207-215.

KARAİMAMOĞLU, Tolgahan, "Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Meydana Gelen İklim Değişikliği Ve Etkileri:950-1300", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 41, 2022, ss. 174-190.

KAVALA, Coşkun Faik, *The Impact of the Late Antique Little Ice Age (535-700 AD) on the Türk Khaganate*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022.

KELLY, P. M., Leuschner, H. H., Briffa, K. R. ve Harris, I. C., "The climatic interpretation of pan-European signature years in oak ring-width series", *The Holocene*, C. 12, S. 6, 2002, ss. 689-694.

KİLUNOVSKAYA, M. E., Prikhodko, V. E., Blyakharchuk, T. A., Semenov, V. A., Glukhov, V. O., "A Multidisciplinary Study of Burial Mounds and a Reconstruction of the Climate of the Turan-Uyuk Depression, Tuva, During the Scythian Period", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, C. 45, S. 4, 2017, ss. 82-92.

KİM, Hyun Jin, *Hunlar*, Gumbel Yayınevi, Ankara 2020.

KLİNGE, M., ve Sauer, D., "Spatial pattern of late glacial and holocene climatic and environmental development in Western Mongolia- A critical review and synthesis", *Quaternary Science Reviews*, C. 210, 2019, ss. 26-50.

KOCA, Salim, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. I, 2017, ss. 1-18.

KOÇSOY, Şevket, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 73-188.

KOZAN, M., "İS 535-537 Yılları Arasında Ortaçağ'da Gelişen İklim Değişikliğinin Kuzey Yarımküre Üzerindeki Etkisi: Güneşin On Sekiz Ay Boyunca Etkisini Azaltması ve Yaşanan Soğumanın Tarihsel Yansımaları", *TAD*, C. 37, S. 64, 2018, ss. 207-226.

KULKOVA, M., Krasnienko, S., "The impact of holocene climate on the development of prehistoric societies in Southern Siberia", *Radiocarbon*, C. 52, S. 4, 2010, ss. 1557-1569.

KUZMİN, M. I., Yarmolyuk, V. V., Kravchinsky, V. A., "Phanerozoic hot spot traces and paleogeographic reconstructions of the Siberian continent based on interaction with the African large low shear velocity province", *Earth-Science Reviews*, C. 102, S. 1-2, 2010, ss. 29-59.

LANDSBERG, H. E., Oliver, J. E., "Climatology", *Encyclopedia of World Climatology*, ed. Oliver, J. E., Springer, Dordrecht 2005, ss. 272-283.

LANGGUT, D., Finkelstein, I., Litt T., "Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant", *Tel Aviv*, C. 40, S. 2, 2014, ss. 149-175.

LARSEN, L. B., Vinther, B. M., Briffa, K. R., Melvin, T. M., Clausen, H. B., Jones, P. D., Siggaard-Andersen, M. L., Hammer, C. U., Eronen, M., Grudd, H., Gunnarson, B. E., Hantemirov, R. M., Naurzbaev, M. M. ve Nicolussi, K, "New ice core evidence for a volcanic cause of the A.D. 536 dust veil", *Geophys. Res. Lett.*, C. 35, S. 4, 2008.

LASHER, G. E., Axford, Y., "Medieval warmth confirmed at the Norse Eastern Settlement in Greenland", *Geology,* 47, 3, 2019, ss. 267–270.

LUTERBACHER, J., Xoplaki, E., Casty, C., Wanner, H., Pauling, A., Küttel, M., Rutishauser, T., Brönnimann, T., Fischer, R., Fleitmann, D., Gonzalez-Rouco, F. J., García-Herrera, R., Barriendos, M., Rodrigo, F., Gonzalez-Hidalgo, J. C., Saz, M. A., Gimeno, L., Ribera, P., Brunet, M., Paeth, H., Rimbu, N., Felis, T., Jacobeit, J., Dünkeloh, A., Zorita, E., Guiot, J., Türkeş, M., Alcoforado, M. J., Trigo, R., Wheeler, D., Tett, S., Mann, M. E., Touchan, R., Shindell, D. T., Silenzi, S., Montagna, P., Camuffo, D., Mariotti, A., Nanni, T., Brunetti, M., Maugeri, M., Zerefos, C., De Zolt, S., Lionello, P., Nunes, M. F., Rath, V., Beltrami, H., Garnier, E., Ladurie, E. L. R., "Chapter 1 Mediterranean climate variability over the last centuries: A review", *Developments in Earth and Environmental Sciences*, C. 4, 2006, ss. 27-148.

MANNİNG, S. W., Bronk Ramsey, C., Kutschera, W., Higham, T., Kromer, B., Steier, P. ve Wild, E. M., "Chronology for the Aegean Late Bronze Age 1700-1400 B.C.", *Science*, *312*, 2006, ss. 565-569.

MAYEWSKİ, P. A., Rohling, E. E., Stager, J. C., Karlén, W., Maasch, K. A., Meeker, L. D., Meyerson, E. A., Gasse, F., van Kreveld, S., Holmgren, K., Lee-Thorp, J., Rosqvist, G., Rack, F., Staubwasser, M., Schneider, R. R. ve Steig, E. J., "Holocene climate variability", *Quaternary Research*, C. 62, S. 3, 2004, ss. 243-255.

McCONNELL, J. R., Sigl M., Plunkett G., Burke A., Kim W. M., Raible C. C., Wilson A. I., Manning J. G., Ludlow F., Chellman N. J., Innes H. M., Yang Z., Larsen J. F., Schaefer J. R., Kipfstuhl S., Mojtabavi S., Wilhelms F., Opel T., Meyer H., Steffensen J. P., "Extreme climate after massive eruption of Alaska's Okmok volcano in 43 BCE and effects on the late Roman Republic and Ptolemaic Kingdom", *Proceedings Of The National Academy Of Sciences*, C. 117, S. 27, 2020, ss. 15443-15449.

MİLLER, A. R. V., Usmanova, E., Logvin, V., Kalieva, S., Shevnina, I., Logvin, A., Kolbina, A., Suslov, A., Privat, K., Haas, K. ve Rosenmeier, M., "Subsistence and social change in central Eurasia: stable isotope analysis of populations spanning the Bronze Age transition", *Journal of Archaeological Science*, C. 42, 2014, ss. 525-538.

MİLLER, A. R. V., Wilkin, S., Hendy, J., Turbat, T., Batsukh, D., Bayarkhuu, N., Giscard, P. H., Bemmann, J., Bayarsaikhan, J., Miller, B. K., Clark, J., Roberts, P., Boivin, N., "The spread of herds and horses into the Altai: How livestock and dairying drove social complexity in Mongolia", *Plos One*, C. 175, S. 5, 2022.

MURPHY, E. M., *Iron Age Archaeology and Trauma from Aymyrlyg, South Siberia*, BAR International, 2003.

MURPHY, E. M., Schulting, R., Beer, N., Chistov, Y., Kasparov, A. ve Pshenitsyna, M., "Iron age pastoral nomadism and agriculture in the eastern Eurasian steppe: implications from dental palaeopathology and stable carbon and nitrogen isotopes", *Journal of Archaeological Science*, C. 40, S. 5, 2013, ss. 2547-2560.

MYGLAN, V. S., Oidupaa, O. C., Kirdyanov A. V. ve Vaganov, E. A., "1929-Year Tree-Ring Chronology For The Altai-Sayan Region (WESTERN TUVA)", *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, C. 36, S.4, 2008, ss. 25-31.

MYGLAN, V.S., Oidupaa, O. Ch. ve Vaganov, E. A., "A 2367- Year Tree-Ring Chronology Fort he Altai-Sayan Region (Mongun-Taiga Mountain Massif)", *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia,* C. 40, S. 3, 2012, ss. 76-83.

NARASİMHAN, V. M., Patterson, N., Moorjani, P., Rohland, N., Bernardos, R., Mallick, S., Lazaridis, I., Nakatsuka, N., Olalde, I., Lipson, M., Kim, A. M., Olivieri, L. M., Coppa, A., Vidale, M., Mallory, J., Moiseyev, V., Kitov, E., Monge, J., Adamski, N., Alex, N., Broomandkhoshbacht, N., Candilio, F., Callan, K., Cheronet, O., Culleton, B. J., Ferry, M., Fernandes, D., Gamarra, B., Gaudio, D., Hajdinjak, M., Harney, É., Harper, T. K., Keating, D., Lawson, A. M., Mah, M., Mandl, K., Michel, M., Novak, M., Oppenheimer, J., Rai, N., Sirak, K., Slon, V., Stewardson, K., Zalzala, F., Zhang, Z., Akhatov, G., Bagashev, A. N., Bagnera, A., Baitanayev, B., Bendezu-Sarmiento, J., Bissembaev, A. A., Bonora, G. L., Chargynov, T. T., Chikisheva, T., Dashovskiy P. K.,

Derevianko, A., Dobeš, M., Douka, K., Dubova, N., Duisengali, M. N., Enshin, D., Epimakhov, A., Freilich, S., Fribus, A. V., Fuller, D., Goryachev, A., Gromov, A., Grushin, S. P., Hanks, B., Judd, M., Kazizov, E., Khokhlov, A., Krygin, A. P., Kupriyanova, E., Kuznetsov, P., Luiselli, D., Maksudov, F., Mamedov, A. M., Mamirov, T. B., Meiklejohn, C., Merrett, D. C., Micheli, R., Mochalov, O., Mustafokulov, S., Nayak, A., Pettener, D., Potts, R., Razhev, D., Rykun, M., Sarno, S., Savenkova, T. M., Sikhymbaeva, K., Slepchenko, S. M., Soltobaev, O. A., Stepanova, N., Svyatko, S., Tabaldiev, K., Teschler-Nicola, M., Tishkin, A. A., Tkachev, V. V., Vasilyev, S., Velemínský, P., Voyakin, D., Yermolayeva, A., Zahir, M., Zubkov, V. S., Zubova, A., Shinde, V. S., Lalueza-Fox, C., Meyer, M., Anthony, D., Boivin, N., Thangaraj, K., Kennett, D. J., Frachetti, M., Pinhasi R. ve Reich, D., "The Formation of Human Populations in South and Central Asia", *Science*, C. 365, S. 6457.

NAUMOV, I. V., *The History of Siberia*, ed. David N. Collins, Routledge, 2006.

NÉMETH, Gyula, "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 378-387.

NEWFIELD, T. P., "The Climate Downturn of 536-50", *The Palgrave Handbook of Climate History*, Palgrave Macmillan, Londra, 2018, ss. 447-493.

OTKAN, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İş Bankası, İstanbul 2018.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk kütür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

ÖLMEZ, Mehmet, "Türkçe'nin ve Türk Dillerinin Yaşı Konusu", *Toplum ve Bilim*, No. 96, 2003, ss. 62-74.

ÖZCAN, Emine Sonnur, *Kültür Tarihi Açısından İskit-Türk Aynılığı*, Selenge, İstanbul 2023.

ÖZDEMİR, M. A., "İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2004, ss. 173-192.

ÖZTÜRK, Y., Turgay, O., Çetin, M., Zorer, H., "Faulting and Lithological Features in Vegetation Distribution: A Remote Sensing Asisted Case Study from SE Turkey", *International Journal of Environment and Geoinformatics*, C. 10, S.I, 2023, ss. 67-75.

PANYUSHKINA, Irina P., Slyusarenko, Igor Y., Sala, R., Deom, J. ve Toleubayev, A. T., "Calendar Age of the Baigetobe Kurgan from the Iron Age Saka Cemetery in Shilikty Valley, Kazakhstan", *Radiocarbon*, C. 58, S. 1, 2016, ss. 157-167.

POLIAKOV, A. V. ve Svyatko, S., "Modern Data on the Bronze Age Radiocarbon Chronology in the Minusinsk Basins", *Vestnik of Saint Petersburg University, History*, C. 66, S. 3, 2021, ss. 934-949.

PROKOPIOS, *The Wars of Justinian*, çev. H. B. Dewing, Hackett Publishing Company, Cambridge 2014.

RAGHAVAN, M., Skoglund, P., Graf, K. E., Metspalu, M., Albrechtsen, A., Moltke, I., Rasmussen, S., Stafford Jr., T. W., Orlando, L., Metspalu, E, Karmin, M., Tambets, K., Rootsi, S., Mägi, R., Campos, P. F., Balanovska, E., Balanovsky, O., Khusnutdinova, E., Litvinov, S., Osipova, L. P., Fedorova, S. A., Voevoda, M. I., DeGiorgio, M., Sicheritz-Ponten, T., Brunak, S., Demeshchenko, S., Kivisild, T., Villems, R., Nielsen, R., Jakobsson, M. ve Willerslev, E., "Upper Palaeolithic Siberian genome reveals dual ancestry of Native Americans", *Nature*, C. 505, 2014, ss. 87-91.

REN, Q., Zhang, S., Gao, Y., Zhao, H., Wu, H., Yang, T., Li, H., "New Middle–Late Permian paleomagnetic and geochronological results from Inner Mongolia and their paleogeographic implications", *Journal of Geophysical Research: Solid Earth*, C. 125, S. 7, 2020.

ROBERTS, N., Moreno, A., Valero-Garcés, B. L., Corella, J. P., Jones, M., Allcock, S., Woodbridge, J., Morellón, M., Luterbacher, J., Xoplaki E., Türkeş, M., "Palaeolimnological evidence for an east–west climate see-saw in the Mediterranean since AD 900", *Global and Planetary Change*, C. 84–85, Mart 2012, ss. 23-34.

ROBOCK, A., "Volcanic eruptions and climate", *Review of Geophysics*, C. 38, S.2, 2000, ss. 191-219.

ROSS, G. M., "Paleogeography: an earth systems perspective", *Chemical geology*, C. 161, S. 1-3, 1999, ss. 5-16.

RUDAYA, N., Tarasov, P. E., Dorofeyuk, N. I., Solovieva, N., Kalugin, I. A., Andreev, A. A., Daryin, A. V., Diekmann, B., Riedel, F., Tserendash, N. ve Wagner, M., "Holocene environments and climate in the Mongolian Altai reconstructed from the Hoton-Nur pollen and diatom records: a step towards better understanding climate dynamics in Central Asia", *Quaternary Science Reviews*, C. 28, S. 5-6, 2009, ss. 540-554.

RUDAYA, N., Nazarova, L., Novenko, E., Andreev, A., Kalugini, I., Daryin, A., Babich, V., Li, H. ve Shilov, P., "Quantitative reconstructions of mid- to late holocene climate and vegetation in the north-eastern altai mountains recorded in lake teletskoye", *Global and Planetary Change*, 141, 2016, ss. 12-24.

SALZER, M. W., Hughes, M. K., "Bristlecone pine tree rings and volcanic eruptions over the last 5000 yr.", *Quaternary Research*, 67, 1, 2007, ss. 57-68.

SEPETÇİOĞLU, M. N., *Karşılaştırmalı Türk Destanları*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2004.

SHAKUN, J. D. ve Carlson, A. E., "A global perspective on Last Glacial Maximum to Holocene climate change", *Quaternary Science Reviews*, C. 29, S. 15–16, 2010, ss. 1801-1816.

SHAOWU, W., "Abrupt climate change and collapse of ancient civilizations at 2200BC—2000BC", *Progress in Natural Science*, C. 15, S. 10, 2005, ss. 908-914.

SIGL, M., Winstrup M., McConnell J. R., Welten K. C., Plunkett G., Ludlow F., Büntgen U., Caffee M., Chellman N., Dahl-Jensen D., Fischer H., Kipfstuhl S., Kostick C., Maselli O. J., Mekhaldi F., Mulvaney R., Muscheler R., Pasteris D. R., Pilcher J. R., Salzer M., Schüpbach S., Steffensen J. P., Vinther B. M. ve Woodruff T. E., "Timing and climate forcing of volcanic eruptions for the past 2,500 years", *Nature*, C. 523, 2015.

SIGL, M., Toohey, M., McConnell, J. R., Cole-Dai, J. ve Severi M., "Volcanic stratospheric sulfur injections and aerosol optical depth during the Holocene (past 11 500 years) from a bipolar ice-core array", *Earth Syst. Sci. Data*, C. 14, S. 7, 2022, ss. 3167-3196.

STEİNHİLBER, F., Beer J., Fröhlich, C., "Total Solar Irradiance during the Holocene", *Geophysical Research Letters*, C. 36, S. 19, 2009.

STENCHİKOV, Georgiy, "The role of volcanic activity in climate and global changes", *Climate Change*, ed. Trevor M. Letcher, Elsevier, Amsterdam 2021, ss. 607-643.

STOTHERS, R. B., Rampino, M. R., "Historic Volcanism, European Dry Fogs, and Greenland Acid Precipitation, 1500 B.C. to A.D. 1500", *Science*, C. 222, S. 4622, 1983, ss. 411-413.

STOTHERS, R. B, "Mystery Cloud of AD 536", *Nature*, C. 307, S. 5949, 1984, ss. 344-345.

STOTHERS, R. B., "Volcanic dry fogs, climate cooling, and plague pandemics in Europe and the Middle East", *Climatic Change*, C. 42, S. 4, 1999, ss. 713-723.

SVYATKO, S. V., Mallory, J. P., Murphy, E. M., Polyakov, A. V., Reimer P. J. ve Schulting, R. J., "New radiocarbon dates and a review of the chronology of prehistoric populations from the Minusinsk Basin, Southern Siberia, Russia", *Radiocarbon*, C. 51, S. 1, 2009, ss. 243-273.

SVYATKO, S. V., Schulting, R. J., Mallory, J., Murphy, E. M., Reimer, P. J., Khartanovich, V. I., Chistov Y. K. ve Sablin, M. V., "Stable isotope dietary analysis of prehistoric populations from the Minusinsk Basin, Southern Siberia, Russia: a new chronological framework fort he introduction of millet to the eastern Eurasian steppe", *Journal of Archaeological Science*, C. 40 S. 11, 2013, ss. 3936-3945.

Tarih I Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar, Maarif Vekaleti, İstanbul 1931.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014

TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

TOOHEY, M., Krüger, K., Sigl, M., Stordal, F. ve Svensen, H., "Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages", *Climatic Change*, C. 136, S. 3-4, 2016, ss. 401-412.

TOOHEY, M., Sigl, M., "Volcanic stratospheric sulfur injections and aerosol optical depth from 500BCE to 1900CE", *Earth Syst. Sci. Data*, C. 9, S. 2, 2017, ss. 809-831.

TSONIS, A. A., Swanson K. L., Sugihara G. ve Tsonis P. A., "Climate change and the demise of Minoan civilization", *Clim. Past*, 6, 2010, ss. 525-530.

Türk Tarihinin Ana Hatları, Türk Tarih Heyeti, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

TÜRKEŞ, Murat, "İklim Değişiklikleri: Kambriyen'den Pleyistosene, Geç Holosen'den 21. Yüzyıl'a", *Aegean Geographical Journal*, C. 22, S. I, 2013, ss. 1-25.

TÜRKEŞ, Murat, *Klimatoloji ve Meteoroloji*, Kriter Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 2022.

VAN GEEL, B., Bokovenko, N. A., Burova, N. D., Chugunov, K. V., Dergachev, V. A., Dirksen, V. G., Kulkova, M., Nagler, A., Parzinger, H., van der Plicht, J., Vasiliev, S. S., Zaitseva, G. I., "Climate change and the expansion of the Scythian culture after 850 BC: a hypothesis", *Journal of Archaeological Science*, C. 31, S. 12, 2004, ss.1735-1742.

VIEIRA, L. E. A., Solanki, S. K., Krivova, N. A. ve Usoskin, I., "Evolution of the solar irradiance during the Holocene", *Astronomy & Astrophysics*, C. 531, 2011.

VINTHER, B. M., Clausen, H. B., Johnsen, S. J., Rasmussen, S. O., Andersen, K. K., Buchardt, S. L., Seierstad, I. K., Siggaard-Andersen, M.-L., Steffensen, J. P., Svenson, A. M., Olsen, J. ve Heinemeier, J., "A synchronized dating of three Greenland ice cores throughout the Holocene", *Journal of Geophysical Research*, C. 111, S. D13, 2006.

WANG, S., Ge, Q., Wang, F., Wen, X. ve Huang, J., "Abrupt climate changes of Holocene", *Chin. Geogr. Sci.*, C. 23, 2013, ss. 1-12.

WANG, K., Yu, H., Radzevičiūtė, R., Kiryushin, Y. F., Tishkin, A. A., Frolov, Y. V., Stepanova N. F., Kiryushin, K. Y., Kungurov, A. L., Shnaider, S. V., Tur, S. S., Tiunov, M. P., Zubova, A. V., Pevzner, M., Karimov, T., Buzhilova, A., Slon, V., Jeong, C., Krause, J. ve Posth, C., "Middle Holocene Siberian genomes reveal highly connected gene pools throughout North Asia", *Current Biology*, C. 33, S. 3, 2023.

WHITE, Sam, *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, 2020.

WILKIN, S., Miller, A. R. V., Taylor, W. T. T., Miller, B. K., Hagan, R. W., Bleasdale, M., Scott, A., Gankhuyg, S., Ramsøe, A., Uliziibayar, S., Trachsel, C., Nanni, P., Grossmann, J., Orlando, L., Horton, M., Stockhammer, P. W., Myagmar, E., Boivin, N., Warinner, C. ve Hendy, J., "Dairy pastoralism sustained eastern Eurasian steppe populations for 5,000 years", *Nat. Ecol. Evol*., C. 4, 2020, ss. 346-355.

YILDIRIM, Elvin, "Tunç Çağı Andronovo Kültür Mezarları ile Türkler Arasındaki İlişkiler", *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Muvaffak Duranlı, Ramazan Kemal Haykıran, vd., Aydın 19-21 Ekim 2018, ss. 623-635.

YILDIRIM, Elvin, "Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik- Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziantep Unıversity Journal of Social Sciences*, C. 19, S. 2, 2020, ss. 447-458.

YILDIRIM, Elvin, "Maddi Kalıntılara Göre Doğu Avrupa'dan Türkistan'a Atlı Kültürün Oluşum Süreci", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 124, S. 245, 2020, ss. 327-342.

YILDIRIM, Elvin, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronova Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

YÜCEL, Mualla Uydu, "Türklüğün Eski Çağı", *Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel, İstanbul 2019, ss. 1-29.

ZAITSEVA, G. I., van Geel, B., Bokovenko N. A., Chugunov, K. V., Dergachev, V. A., Dirksen, V. G., Koulkova, M. A., Nagler, A., Parzinger, G., van der Plicht, J., Bourova, N. D. ve Lebedeva, L. M., "Chronology and possible links between climatic and cultural change during the first millennium bc in Southern Siberia and Central Asia", *Radiocarbon*, C. 46, S. 1, 2004, ss. 259-276.

ZAITSEVA, G. I., Chugunov, K. V., Bokovenko, N. A., Dergachev, V. I., Dirksen, V. G., van Geel, B., Koulkova, M. A., Lebedeva, L. M., Sementsov, A. A., van der Plicht, J., Scott, E. M., Vasiliev, S. S., Lokhov, K. I., ve Bourova, N., "Chronological study of archaeological sites and environmental change around 2600 BP in the Eurasian steppe belt (Uyuk valley, Tuva Republic)", *Geochronometria*, 24, 2005, ss. 97-107.

ZHANG, F., Ning, C., Scott, A., Fu, Q., Bjørn, R., Li, W., Wei, D., Wang, W., Fan, L., Abuduresule, I. Hu, X., Ruan, Q., Niyazi, A., Dong, G., Cao, P., Liu, F., Dai, Q., Feng, X., Yang, R., Tang, Z., Ma, P., Li, C., Gao, S., Xu, Y., Wu, S., Wen, S., Zhu, H., Zhou, H., Robbeets, M., Kumar, V., Krause, J., Warinner, C., Jeong, C. ve Cui, Y., "The genomic origins of the Bronze Age Tarim Basin mummies", *Nature*, C. 599, 2021, ss. 256-261.

ZHANG, W., Wu, H., Cheng, J., Geng, J., Li, Q., Sun, Y., Yu, Y., Lu, H. ve Guo, Z., "Holocene seasonal temperature evolution and spatial variability over the Northern Hemisphere landmass", *Nat Commun*, C. 13, S. 5334, 2022, (Erişim Tarihi: 22.12.2023).

ZHANG, Y., Renssen, H., Seppä, H. ve Valdes, P. J., "Holocene temperature evolution in the Northern Hemisphere high latitudes – Model-data comparisons", *Quaternary Science Reviews*, C. 173, 2017, ss. 101-113.

ZHU, M., Shao, L., Sun, B., Yao, H., Spina, A., Ma, S., Wang, S., Fan, J., Li, J., Yan, S., "Sequence paleogeography and coal accumulation model in the fluvio-lacustrine rift basin: The Lower Cretaceous of the Huhehu Sag of Hailar Basin, Inner Mongolia (NE China)", *Marine and Petroleum Geology*, 145, 2022.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 293-310.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

AVRUPA HUNLARININ ASKERÎ YAŞAMINDA GERMENLER*

10.53718/gttad.1484859

FATMA AYSEL ILGIN**-GÖRKEM KARACA***

ÖZ

Avrupa Hunları, IV. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyine büyük kitleler halinde bir göç etmişler, önlerine Alanlar, Doğu Gotları ve çeşitli Slav kavimlerini katarak literatüre Kavimler Göçü olarak geçen hadiseyi başlatmışlardır. Hunlar, batıya doğru ilerledikçe dönemin birçok kaynağında yer almış, kendilerinden korku ve hayranlık ile bahsedilmiştir. Karadeniz'in kuzeyinde görülmelerinden 453 tarihinde Attila'nın ölümüne kadar Hunlar, hâkimiyetleri altındaki kavimlerle Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu'nu baskı altında tutarak kısa sürede dönemin önemli gücü haline gelmişlerdir. Bu başarının altında yatansa, şüphesiz Hunların askerî yapısıdır. Avrupa topraklarına ilk geldikleri andan itibaren gerek stratejileri gerekse de teçhizatları ile dikkat çekmişler, bütün kaynaklarda askerî yetenekleri ile yer almışlardır.

Germenler ile de Avrupa'ya ilk yerleşmeye başladıklarında yerlerinden ettikleri Alanların hemen akabinde karşılaşmışlardır. En başta Doğu Gotları olmak üzere, Batı Gotları, Gepidler, Langobardlar, Vandallar, Burgundlar, Skirler, Rugiler gibi Germen kavimleri ile münasebetler kurmuşlardır.

Türkler, Türkistan'dan getirdikleri askerî sistemleri ve Türk bozkır kültürünün gerektirdiği hayat tarzı içinde, doğuştan iyi birer asker olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Savaşçı olmaları diğer milletler tarafından merak ve korku ile karşılanmış, atlı birliklerin temelini oluşturduğu orduları, onları hız ve manevra kabiliyetinde eşsiz kılmıştır. Atları sayesinde kısa zamanda büyük mesafeler kat etmek suretiyle Avrupa'ya geldiklerinde burada yerleşik halde yaşayan Germen kavimleri ile karşılaşmışlar ve Germenlerin daha önce görmedikleri tarzda bir orduya sahip oldukları için onlara üstünlük sağlamakta zorlanmamışlardır. Bu üstünlük o denli büyük etki yaratmıştır ki bölgenin en güçlü devleti olan Roma İmparatorluğu bile bu etkiyi kıramamıştır. Avrupa'ya gelmeleri ile başlayan büyük Kavimler Göçü'nün etkileri bölgedeki bütün devlet ve topluluklar üzerinde devam ederken, Germen kavimlerinden Hunlara karşı koyamayanlar ikinci bir büyük göç hareketine başlamışlar ve Avrupa, yaklaşık yirmi yıllık sürede iki defa Kavimler Göçü'ne maruz kalmıştır. V. yüzyılın başlarında gerçekleşen ikinci büyük göç hadisesi bugünkü Avrupa'nın etnik ve kültürel olarak şekillenmesini sağlamıştır.

Avrupa Hunlarının askerî olarak elde ettikleri bir diğer başarı da sınırların genişlemesi ve başka milletlerden çok sayıda asker almalarının bir sonucu olarak merkezî otoritenin kuvvetlendirilmesidir. Hun soylu olmayan kavimlerin askerî farklılıklarını kendi lehlerine kullanabilmişler, temelde atlı-süvari birliklerden oluşan Hun ordusunu bu kavimlerin askerî tarzlarına göre yeniden düzenlemişlerdir. Bu düzenlemenin en göze çarptığı alan da silahlardaki değişimlerdir. Ok ve yay, mızrak, kement gibi uzak savaş sanatına daha yatkın özellikteki silahlarla birlikte kısa kılıçlar, bıçaklar gibi silahlar da kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum, beraberinde büyük bir başarıyı getirmiş, askerî olarak Avrupalı milletlerin tamamına en çok da Germenlere karşı üstünlük kazandırmıştır. Germenler de Hunlarla başa çıkabilmek için tıpkı Roma İmparatorluğu gibi askerî sistemlerini değiştirmek durumunda kalmışlardır. Bu çalışmada, Avrupa Hunlarının askerî yapısı ile ve bu yapı içinde Germenlerin nasıl bir rol oynadıkları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Avrupa, Avrupa Hunları, Kavimler Göçü, Ordu, Germenler.

---

* Bu makale Görkem Karaca'nın "IV.-V. Yüzyıllarda Doğu Avrupa'da Hun-Germen Etkileşimi" isimli Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, E-posta: fatma.aysel@istanbul.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-3744-9659.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, E-posta: grkmkrc@outlook.com, ORCID ID: 0009-0002-0537-2762.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

AVRUPA HUNLARININ ASKERÎ YAŞAMINDA GERMENLER

GERMANS IN THE MILITARY LIFE OF THE EUROPEAN HUNS

ABSTRACT

In the 4th century, the European Huns started a mass migration to the north of the Black Sea, joining the Alans, Eastern Goths and various Slavic tribes in front of them and initiating the event known in the literature as the Migration of Tribes. As the Huns moved westward, they were mentioned in many sources of the period, and they were mentioned with fear and admiration. From their appearance north of the Black Sea until Attila's death in 453, the Huns became an important power of the period in a short time by keeping the Western and Eastern Roman Empire under pressure with the tribes under their rule. Underlying this success was undoubtedly the military structure of the Huns. From the moment they first arrived in European lands, they attracted attention with their strategies and equipment, and they were mentioned in all sources with their military skills.

They encountered the Germans immediately after the Alans whom they displaced when they first started to settle in Europe. They established relations with Germanic tribes such as the Eastern Goths, Western Goths, Gepids, Langobards, Vandals, Burgundians, Scyrians and Rugis.

With the military system they brought with them from Turkestan and the lifestyle required by the Turkish steppe culture, the Turks were naturally good soldiers. Their warlike nature was met with curiosity and fear by other nations, and their armies, which were based on mounted troops, made them unique in speed and maneuverability. When they came to Europe, traveling great distances in a short time thanks to their horses, they encountered the Germanic tribes living here in a settled state, and they had no difficulty in gaining superiority over them because they had an army that the Germans had never seen before. This superiority had such a great impact that even the Roman Empire, the most powerful state in the region, could not break this influence. While the effects of the great Migration of Tribes that started with their arrival in Europe continued on all states and communities in the region, the Germanic tribes who could not resist the Huns started a second great migration movement and Europe was exposed to the Migration of Tribes twice in a period of about twenty years. The second great migration, which took place at the beginning of the 5th century, helped to shape today's Europe ethnically and culturally.

Another military achievement of the European Huns was the strengthening of the central authority as a result of the expansion of borders and the recruitment of large numbers of soldiers from other nations. They were able to use the military differences of the non-Hunnic tribes in their favor and reorganized the Hun army, which was basically composed of horse-cavalry units, according to the military styles of these tribes. The most striking area of this arrangement is the changes in weapons. Along with weapons such as bows and arrows, spears, lassos and other weapons that were more suited to the art of distant warfare, weapons such as short swords and knives were also introduced. This led to great success and military superiority over all European nations, most notably the Germans. The Germans, like the Roman Empire, had to change their military system to cope with the Huns. This study will focus on the military structure of the European Huns and the role of the Germans in this structure.

Keywords: Eastern Europe, European Huns, Migration of Tribes, Army, Germans.

GİRİŞ

Avrupa Hunlarının siyasî ve kültürel hayatı konusunda bilgi edinebileceğimiz en önemli kaynaklar Bizans kaynaklarıdır. Bizans kaynakları Türkler hakkında bilgi veren diğer kaynaklar olan Çin, Arap ve İran kaynaklarının verdikleri bilgileri tamamlama özelliğine sahip olmalarından dolayı da önem arz etmektedirler. Felsefî ve retorik bir yazım tarzına sahip olduklarını bildiğimiz Bizans kaynakları Türklerin ani saldırıları ile karşılaştıkları ve gerçek kültürlerine dair bilgi sahibi olmadıkları için verdikleri bilgiler, objektiflik açısından temkinli olmayı gerektirmektedir. Avrupa Hunları ile başlayan bu ani saldırıları yaşayan ve kendisine tamamen yabancı bir millet ile karşılaşan bir devletin kaynaklarında şaşkınlık ve merak duygusunun hâkim olması da doğaldır. Ancak Bizans kaynakları özelinde temkinli davranmayı gerektiren bir başka durum daha vardır ki o da çoğunun kilise tarihleri ve imparator yıllıkları özelliği taşımalarından dolayı belirli amaçlarla yazılmış olmalarıdır. Bu âdeta başı da sonu da yazılmadan önce belli olan eserlerden dolayı büyük değişimlere sebep olan olaylar kaynaklarda yeterince incelenmemiş ve Romalılar tanımadıkları veya kendilerinden farklı gördükleri topluluklar hakkında peşin hüküm vermişlerdir. Türkleri başıboş dolaşan, amaçsızca yağma yapan, tarihi olmayan bir millet gibi addetmişlerdir. Bu tanım doğduğu topraklardan hiç çıkmamış topluluklar için belki söylenebilir, ancak tarih boyunca bulundukları her coğrafyada güçlü bir varlık gösteren Türkler için kabul edilebilir değildir. Yine de bu kaynaklar döneme ait bilgi edinebileceğimiz yegâne kaynaklar oldukları için başvuru eserlerimiz arasında ilk sırada gelmektedirler.

Ayrıca son yıllarda yapılan çalışmalar Bizans kaynaklarının *barbar* olarak tasvir ettikleri ve medeniyet yoksunu olarak göstermeye çalıştıkları topluluklar hakkında aksine atlı kültürlerin ve halkların özellikle de Avrasya bölgesinden teşekkül eden toplulukların medeniyet tarihinde kilit rol oynadıklarını ortaya koymuştur.

Özellikle Hunların gelmesi ile Avrupa, *atlı- bozkır kültürü* ile tanışmış ve Hunlar at, at nalı, üzengi, refleks yay, mızrak ve daha birçok askerî yenilik ile üst bir kültür dairesi oluşturmayı başarmışlardır. Ayrıca şehirleşme ve tarım konusunda da Türkistan'dan beri yetkin olan *atlı-bozkır kültürü* Avrupa'da atın evcilleştirilmesinin gelenek haline gelmesini sağlamıştır. Bu durumun dünya tarihinde ne gibi teknik gelişmelerin itici gücü olduğu da aşikârdır. Ayrıca savaş stratejileri ve silah ve savaş aletleri yapımındaki ustalıkları, aynı zamanda da maden işlemeciliğinde göz kamaştırıcı yetenekleri, çok eski zamanlardan itibaren yazı kullanmaları kaynakların verdikleri bilgileri yeniden değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.[1]

Avrupa Hunları döneminde Doğu Avrupa'da yaşayan Gotlar, Skirler, Rugiler, Burgundlar, Franklar, Vandallar, Langobardlar gibi kavimler kaynaklarda Germen kavimleri olarak zikredilmektedirler. Bu nedenle Hun-Germen münasebetleri ile Hunların bütün bu kavimler ile Avrupa Hunlarının kurdukları münasebetler kastedilmektedir.

1. Germenler ve Kökenleri

MÖ ikinci bin yılda Germenlerin ana yurdu Güney İskandinavya, Danimarka ve Elbe ile Oder nehirleri arasındaki topraklardı. Buradaki Germenlerin MÖ binden sonra ikili bir genişleme hareketi ile Keltleri yerinden edip Güney Almanya ve Galya topraklarını işgal etmesiyle zamanla buralarda Germen hâkimiyeti kurulmuş ve bu ilerleyiş Sezar dönemine kadar devam etmiştir. Bu sınırlar içerisinde bulunan bütün bu halklar *Batı Germenleri* olarak anılmışlardır. Diğer bir hareket ise İskandinavya'dan Oder ile Vistül ırmakları arasına ve onun da ötesine Baltık Denizi'nin karşı kıyılarına yapılmış göçtür. İskandinavya'dan gelenlerin dil ve gelenekleri itibariyle de Batı Germenlerinden farklı bir grup teşkil ettikleri söylenmektedir. Bunlar *Doğu Germenleri* olarak anılmaktadırlar. Aralarındaki önemli bir fark, Batı Germenlerinin nispeten yerleşik Doğu Germenlerinin ise göçebe olmalarıdır. [2]

Klasik Akdeniz dünyasında *Germani-Germanoi* olarak adı geçen Germenlerin ise tarih sahnesinde görülmeleri diğer Avrupa kavimlerine göre daha geç tarihlidir. MÖ V. yüzyılda Keltlerle karşılaşan Antik Yunan dünyası henüz Germenlerden haberdar değilken Yunan tarihçi Heredot, Keltleri Avrupa'nın en batılı kavmi olarak tarif etmekte ve Tuna Nehri'nin kaynağının onların bölgesinde olduğunu aktarmaktadır. Ancak Keltler hakkında İskitler kadar geniş bilgi vermemektedir. Hekatios da Keltlerden bahsetmekte fakat her iki yazar da Germenlerden veya başka barbar kavimlerden söz etmemektedir. Bir asır sonra MÖ IV. yüzyılda tarihçi Ephorus, Keltleri, Persleri, İskitleri ve Libyalıları dört büyük barbar kavmi olarak sıralamaktadır. Avrupa'da yaşayan kavimler hakkındaki malumat giderek genişlerken tahmini MÖ 320'li yıllarda Yunan coğrafyacı Pytheas, Britanya, Jutland Yarımadası ve Baltık kıyılarının batı kısmına bir deniz seferi düzenlemiştir. Pytheas'ı önemli kılan Avrupa'nın kuzeyini keşfeden ilk Akdenizli olması dışında Germenleri Keltlerden ayıran ilk kişi olmasıdır.[3] Kimberler ve Tötonlar'ın anavatanları Danimarka'nın güneyinden deniz taşkınları sebebi ile güneye Roma sınırlarına yerleşmeleri sonucu Roma lejyonları ile Germen savaşçılarının ilk kez savaştığını Grek yazar Poseidonius aktarmış ancak eser günümüze ulaşmamıştır. Poseidonius'un eserinde Germenleri Keltler ve İskitlerden ayrı bir kavim olarak aktardığı bilinmektedir.[4] MÖ 70'te Romalıların ilk kez Germen Kralı *Rex Germanorum* olarak bahsettiği Süevlerin kralı Ariovistus pek çok milletten oluşan ordusu ile Ren Irmağı'nı geçerek Galya'ya girdiğinde Sezar, istilacılar ile yüzleşmek üzere bölgeye gitmiş ve böylelikle *Commentarii de Bello Gallico* eserini kendinden önceki Poseidonius'dan faydalanarak kaleme almıştır. Sezar burada Germenlerin askerî ve sosyal yapısı hakkında gözlemlerini aktarmıştır.[5] Sezar'dan sonra Germenler hakkında bize detaylı bilgiler veren eser Roma tarihçisi Tacitus'un *Germania* adlı eseridir.[6]

Germenlerin kökenlerinin yanında Germen asıllı kavimlerden de bahsetmek gerekir, zira kaynaklarda Germen kavimleri adı altında anılmaktadırlar. Bu kavimlerden biri Franklardır ve diğer Germen kavimlerine göre barbarlık yakıştırmasının en az yapıldığı kavim olarak göze çarpmaktadır. Bunun nedeni tarihleri boyunca genellikle Roma ordusunda hizmet vermiş olmalarıdır.[7]

Gotlar da Germen kavimlerinden biri olarak kabul edilmektedirler ve kesin olmasa da adalı bir halk oldukları düşünülmektedir. Bu adanın daha çok İskandinavya'da bulunduğu tahmin edilse de bu konuda hâlâ kesin bir sonuca varılamamıştır. I. yüzyılda Vistül Irmağı civarına II. yüzyılda ise Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara yayılmaya başlamışlardır. Bu hareketlilik etnik bütünlüklerini kaybetmelerine neden olmuş Doğu ve Batı Gotları olarak ikiye ayrılmışlardır. Doğu Gotları ve Batı Gotlarının tarihî serüvenleri farklı kollardan

[1] László Marácz, "The Huns in Western Consciousness: Images, Stereotypes And Civilization" *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Kul'turologiâ i Iskusstvovedenie,* 1/17, 2015, s. 30.
[2] John B. Bury, *Barbarların Avrupa'yı İstilası,* çev, İslam Kavas, Yusuf Akbaba, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 18-19.
[3] Malcolm Todd, *The Early Germans,* Blackwell Publishing, Oxford 2004, s. 1-2.
[4] Malcolm Todd, *The Early Life Of The Barbarians Goths, Franks, Vandals,* London 1972, s. 3-4.
[5] Herwig Wolfram, *Germenler, Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri,* çev. Tuğba İsmailoğlu Kacır, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 40-41.
[6] Cornelius Tacitus, *Germania,* çev. Mine Sarucan, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
[7] Thomas J. Craughwell, *How The Barbarian Invasions Shape the Modern World,* Fair Winds Press, Massachusetts 2008, s. 114.

ilerlemiş ancak her ikisi de Hunların Avrupa'ya geldiklerinde coğrafî sınırlarına dayanmalarından dolayı Hunlarla münasebet kurmuşlardır.[8]

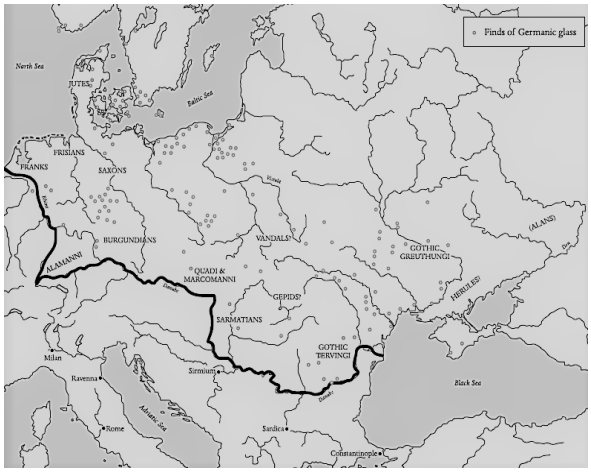
Hunlarla ilk teması gerçekleştiren Gotların kökenine dair VI. yüzyılda yaşayan Got tarihçi Jordanes bize önemli bilgiler bırakmıştır:

> "Gotların çok uzun zaman önce Berig adlı krallarıyla birlikte bir arı kovanından fırlamışçasına, ya da bir ulusun bağlarından kopup çıkarcasına bu Scandza Adası'ndan çıktıkları söyleniyor. Gemilerinden iner inmez karaya ayak bastıkları topraklara adlarını verdiler. Buraya bugün bile Gothiscandza denmektedir. Daha sonra buradan Ulmerigi'de okyanus kıyısındaki meskenlere geldiler. Burada bu meskenlerde oturanlarla kavgaya tutuştular ve onları evlerinden sürerek buralara yerleştiler. Komşuları olan Vandallara diz çöktürerek zaferlerine bir yenisini eklediler. Ama sayıları arttıkça Gadaric'in oğlu Filimer tahta geçtiğinde Got ordusunun aileleriyle birlikte buradan gitmesine karar verdi. Uygun evler ve hoş yerler bulabilmek adına kendi dillerinde *Oium* dedikleri İskitya (Scythia) topraklarına geldiler. Buradaki zenginlik onları mest etti. Dediklerine göre, ordunun daha yarısı buralara gelmek için bir köprüden geçerken köprü yıkılıp sulara gömülmüş, bir daha hiçbirisi ne ileri gidebilmiş ne de geri dönebilmiş, çünkü bu yer fokurdamış gibi kaynayan bataklıklara ve çevresi uçurumlarla sarılıymış ve bu çifte doğal engel yüzünden bu yere geçiş imkansızmış. İnsanlar bugün bile yolu oradan geçen yolcuların, çok uzaklardan gelen sesler olduğunu itiraf etseler bile, manda böğürtülerini duyduklarını ve insana ait izler gördüklerini konuşuyorlar. Filimer'in komutasında *Oium* topraklarına giren Got ordusu arzuladıkları bu toprakları ele geçirdiler ve Spaliler ile karşılaştılar, onlarla savaştılar ve savaştan zaferle çıktılar. Oradan İskitya'nın Pontus Denizi'nin yakınlarındaki en ücra noktasına ilerlediler."[9]

Gotların İskandinav kökeni hakkında önemli dayanağımız olan Jordanes bize yayıldıkları coğrafya hakkında da önemli bilgiler vermektedir. *Oium* olarak adlandırdığı bölge günümüz Moldova-Ukrayna toprakları, Pontus Denizi ise Karadeniz'dir. Hunlar, 374 yılında Ten Irmağı kıyılarında yaşayan Gotlara saldırdıklarında onları en çok şaşırtan şey Hunların süvari tipi savaş tarzları olmuştur. Onlar Germen tarzı, kalabalık, düzenli saflarla kılıç-mızrak savaşına hazırlanmışlardı. Hunların bir türlü kendilerine yaklaşmadıklarını, uzaktan ok yağdırdıklarını, vur kaç yaptıklarını görünce fena halde şaşırarak dağılmışlardır. Bir diğer Germen kavmi ise Langobardlardır. Bugünkü İskandinavya (Danimarka, Norveç, İsveç) halklarının ataları olarak kabul edilmektedirler. 166 yılına ait kayıtlarda Tuna kıyılarından Panonya'ya geldiklerinden söz edilmektedir.[10] VI. yüzyılın sonuna kadar aynı bölgeye yaptıkları akınlarla tanınmakta ve İtalya'ya göçleri vasıtasıyla Hunlarla münasebet kurdukları bilinmektedir.

Hunlar Avrupa'ya geldikten sonra önemli rol oynayan bir diğer Germen kavmi de Vandallardır. Doğu Germenlerinden oldukları bilinmekte özellikle V. yüzyıldaki yağma faaliyetleri ile tanınmaktadırlar. *Vandalizm* tabiri onların bu sebepsiz yağmalama politikaları üzerine üretilmiştir.[11] Roma İmparatorluğu eyaletlerinde yürüttükleri yağma faaliyetleri dolayısıyla Hunlarla tanışmışlardır.

Bunlar dışında ancak Hun-Germen siyasî münasebetlerinde yer alan Burgundlar, Skirler, Rugiler, Heruller gibi Germen halklarını da zikretmek gerekir.

***Resim 1**. Germen kavimlerini gösteren harita IV. Yüzyıl*[12]

[8] Mert Kozan, "Gotların Anayurdu ve Kökeni", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. XXXIII, S. 55, 2014, s. 71-90.
[9] Charles Christopher Mierow, *The Gothic History of Jordanes,* Oxford University Press, London 1915, s. 57-58.
[10] Paulus Diaconus, *History of the Langobards,* Trans. William Dudley Foulke, Philadelphia 1907, s. 6.
[11] Andy Merrills, Richard Miles, *The Vandals,* Wiley Blackwell, Malaysia 2010, s. 3.
[12] Peter Heather, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Oxford University Press, New York 2010, s. 624.

2. Avrupa Hun-Germen Münasebetleri

Avrupa Hunları Doğu Avrupa bozkırlarına ilk geldiklerinde Alanları ve bir Germen kavmi olan Skirleri hakimiyet altına almışlardır. Yeni sınırlar Doğu Gotları ile komşu olmalarını gerektirmiştir. Alanları yendikten sonra bir kısmını da hakimiyet altına almayı başarmış olan Hunlar, onlarla birlikte güçlü bir lider olan Ermanarik'in hükümdarlığında Doğu Gotları'na saldırmışlardır.[13] Avrupa Hunlarının sürekli akınları savaşmakta çok usta olduğu bilinen Ermanarik'i dahi bunaltmış ve ülkesinin Hunlar tarafından ele geçirildiğini gören Ermanarik dayanamayarak 376 yılında intihar etmiştir.[14] Savaş böylece Hun Kağanı Balamir'in galibiyeti ile sonuçlanmıştır.

Sonrasında Doğu Gotlarının başına Vitimir geçmiş ancak o da öldürülünce yerine geçecek olan oğlu Viderik çok küçük yaşta olduğu için İki Doğu Got generali Alatheus ve Saphrax kavimlerini dikkatli bir şekilde Turla Irmağı'na kadar geri çekmişlerdir. Ermanarik'in 374 yılındaki ilk yenilgisinden sonra iki savaş daha yapılmış ve o öldükten sonra aynı yıl başa geçen Vinitharius, Hunların yönetiminden çıkmak isteyince Doğu Gotlarının önemli kumandanı ve Hunimund'un oğlu Gesimund ise Hun idaresinden kalmak isteyerek müttefikliği devam ettirmiştir. Bunun üzerine Balamir, Gesimund ile birlikte Vinitharius'a karşı bir savaş açmışlardır. Savaşın başlarında Vinitharius galip durumda ve Hun ordusunu büyük kayıplara uğratmışken Balamir'in attığı bir okla başından vurularak ölmüştür. Bundan sonra Balamir Vinitharus'un torunu Vadamerca ile evlenerek tüm Doğu Gotlarını kendine tabi kılmıştır. Barışçıl bir yönetimi olmuş, Gotlar Hunlara tabi olsalar da kendi içlerinden çıkardıkları bir hükümdara sahip olabilmişlerdir.[15]

376 yılı Hunlar açısından Got kavimleri ile yoğun münasebet kurdukları bir yıl olarak tanımlanabilir. Zira aynı yıl Batı Got Kralı Athanarik, Doğu Got Kralı Viderik'in Hunlara isyan etmesi üzerine kendi saflarını güçlendirmek için Viderik'i ülkesine kabul etmiştir. Hunların bu durumda savaş açacaklarını çok iyi bilen Athanarik Turla (Dinyester) Savaşı'nda Hunlara yenilmiş ve kaçmayı başarmıştır. Dağılan tebaasının toplayabildiği kadarki kısmı ile birlikte Roma İmparatorluğu'na sığınmak istemiştir. Roma İmparatoru Valens bu isteği kabul etmiş ancak Batı Gotları 377 yılından itibaren Doğu Gotlarının da desteğini alarak Roma İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki topraklarını yağmalamaya başlamıştır. Bunun sonucunda 378 yılında yapılan Hadrianapolis (Edirne) Savaşı'nda İmparator Valens[16] öldürülmüştür.[17] Bu savaşın Roma tarihi için bir dönüm noktası olduğu düşünülmüş, Hunların ve Germenlerin askerî müdahalelerinin Roma İmparatorluğu'nda köklü değişikliklere neden olduğu söylenmiştir.[18]

Bu tarihten sonra yaklaşık yirmi yıl kadar Hunlar konusunda sessiz kalan kaynaklar 395 yılında yeniden canlanmıştır. Bu dönemde Hunların başında bulunan Uldız, Gotlar üzerinde büyük bir korku yaratan Balkan ve Anadolu akınlarına başlamıştır. Batı Gotlarının başında bulunan Alarik, 398 yılında Yunanistan'da zayıf bulunan şehirleri ele geçirmeye çalışırken 400 yılında da Roma ordusunda paralı askerlik yapan Gotların lideri olan Gainas, İstanbul'u kuşatmıştır. Halkın ayaklanmasıyla şehri terk eden Gainas Hunlar tarafından ortadan kaldırılmış ve kesik başı 401 yılında yeni yıl armağanı olarak Doğu Roma İmparatoru Arkadius'a gönderilmiştir.

---

[13] Marcellinus, Alanlardan övgü ile bahsetmekte, savaşlarda çok mahir olduklarını ve savaşma tarzlarının Hunlara çok benzediğini aktarmaktadır. Doğu Gotları ise eserinde Greutunglar olarak geçmektedir. bkz. Ammianus Marcellinus, *Roman History,* çev. C. D. Yonge, London 1862, XXXI, s. 583.

[14] Marcellinus'a göre Ermanarik, Büyük İskender gibi büyük bir liderdir, egemenliği altında pek çok halk yaşamaktadır. Edda Destanları'ndan Jonakr'ın oğlulları hikâyesinde Ermanarik kendi bağlı beylerden birinin kendisine ihanet etmesi sonucu onun karısını öldürtmüştür. Bunun üzerine Sunilda adlı kadının iki erkek kardeşi olan Ammius ve Sarus da Ermanarik'i öldürmüşlerdir. bkz. *Nordisk Familjebok Konversationslexikon och Realencyklopedi,* ed. Th Westrin*,* Stockholm 1909, s. 1206.

[15] Doğu Gotları özerk olsalar da bütün devlet işlerinde Hunlara bağlı duruma gelmişlerdir. Bu durumun en güzel örneği Hunların isteğiyle başa geçen Hunimund adlı kraldır. İsminin *Hun idaresi altında yaşayan* manasına gelmesi Hun egemenliğine giren ilk Germen kavimlerinden biri olduklarını göstermektedir. bkz. Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları,* çev. Şerif Baştav, Ankara 1982, s. 57.

[16] İmparator Valens *son gerçek Romalı* unvanını taşımakta ve Hunların Avrupa'ya geldikleri ilk zamanların imparatoru olarak anılmaktadır. Valens'in Got kavimlerinin başarılı akınlarına karşı koyamamış olması Roma İmparatorluğu içinde bir buhran yaratmış ve onun itibarsızlaşmasına neden olmuştur. Hatta Hunlarla ilk karşılaştıkları yıllarda kâhinlerin de öngördüğü olaylar silsilesi Khalkedon (Kadıköy)'da inşa edilecek bir hamam inşaatında bulunan bir Yunanca tablette şu şekilde aktarılmıştır:
Ama genç eşler ve genç kızlar neşeli danslar ederken,
Şehrin sokaklarında süzülüp gidecek, çelenkleri ışıl ışıl;
Ve bu duvarlar, hüzünlü pişmanlıklarla düşecek,
O zaman Hunlar kudret ve öfkeyle dağılacaklar.
Silah gücüyle İster'i geçecekler,
İskit topraklarında ve Mezya'da dehşet yayacaklar,
Panonya atlıları cesur olacak ve Galyalı askerleri öldürecekler,
Ve yaşam ve nefes kaybından başka bir şey kalmayacak. bkz. Marcellinus, *Roman History,* s. 577.

[17] 374 yılı Avrupa Hunlarında Balamir'in kağan olduğu ve Avrupa'da Kavimler Göçü'nün yaşandığı senedir. Edirne Savaşı yaşanmadan önce 374 yılında Balamir idaresindeki Avrupa Hunları; Ten-Özü Irmakları arasında Doğu ve Batı Gotları, Galiçya civarında Gepidler ve Macaristan'da da Vandalların yaşadığı bir coğrafyaya gelmişlerdir.

[18] Roland Steinacher, "Wanderung der Barbaren? Zur Entstehung und Bedeutung des Epochenbegriffs, Völkerwanderung bis ins 19. Jahrhundert", *Berlin Studies of the Ancient World,* 41, 2016, s. 84.

Bundan sonra Avrupa'da ikinci bir Kavimler Göçü yaşanmıştır.[19] Hunların kışkırtmasıyla Doğu Gotları Vadallara Süevlere ve Gepidlere saldırmışlardır. Bu toplulukların bir kısmının Ren Irmağı civarına gitmeleri burada yaşayan Burgund ve Frankları etkilemiştir. Böylece Hunlar, Vandal, Süev ve Alanların Galya'ya yerleşmelerini sağlamışlar aynı zamanda da Burgund ve Franklara Ren'in ötesine geçme şansını vermişlerdir. Bir anlamda Uldız'ın belirlediği Hun dış politikası Avrupa'nın etnik şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. İspanya ve Portekiz'de kurulan krallıklar sonrasında Kuzey Afrika da Hunların kışkırtması ile Vandalların eline geçmiştir.

406-409 yılları arasında kaynaklar Roma eyaletlerinin büyük bir bölümünün barbarların işgali altında olduğundan bahsetmektedir. Aziz Jerome'un mektuplarında Kafkaslardan Balkanlara Hunların, Panonya[20] ve İtalya'da Gotların özellikle de Langobardların. Kuzey Galya'da[21] ise Vandalların hâkimiyetlerimden bahsedilmekte ve bu durumun Hristiyanlık üzerinde büyük bir tehdit oluşturduğuna dikkat çekilmektedir.

429 yılında Hunların başında bulunan Rua, Burgundlara saldırmış ve başarılı olamamıştır. Üstelik bu savaş sırasında Rua'nın devleti birlikte yönettiği kardeşi Oktar öldürülmüştür. 434 yılında başa geçen Attila ve Bleda döneminde ise Tuna civarında Doğu Gotları ve Gepidler Hun egemenliği altında yaşamaya devam etmiş ve ekonomik yönden onları güçlendirmişlerdir. Avrupa Hunlarının en parlak devrini yaşadıkları Attila döneminde "logades" adı verilen ve Attila'nın son derece güvendiği, Avrupa Hunlarının çıkarları için mücadele veren insanlar arasından seçilmiş kişilerden oluşan meclis önemlidir.[22] Bu "seçkinler meclisi" içerisinde Germen asıllı Edekon ve yine Germen asıllı Gepid Kralı Ardarik ve Doğu Gotları Kralı Valamir'in bulunması dikkat çekicidir. Bu durum daha çok karşılıklı bir çıkar ilişkisi olarak tanımlanmakta, Attila'nın bölgenin en güçlü hükümdarı olmasından faydalanmak isteyen Germen krallarının iktidarlarını korumak için yaptıkları bir hamle olarak görülmektedir. Tabii Attila da onları yanında tutarak hâkimiyet kurduğu geniş topraklarda egemenliğini ve otoritesini sağlamlaştırmak istemiştir.

Hunlar, 437'de 429-430 yılında alınan mağlubiyetin karşılığı için yeniden Burgundlara saldırmışlar ve intikamlarını almışlardır. 438 yıllarında ise Batı Gotlarına karşı savaşmışlar ve kralları I. Theoderik'i Fransa'ya hapsetmişlerdir.

447 yılında Hunların II. Balkan Seferi sonrasında Doğu Roma ile Anatolius Barışı'nın imzalamaları Doğu Roma'nın anlaşmanın ağır şartları neticesinde Attila'yı öldürme planlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Attila bu durumun farkında olmasına rağmen Batı Roma üzerine yürümeyi tercih etmiştir. Öncelikli hedefi Galya'yı hâkimiyet altına almak olan Attila 451 yılında ordusunda yer alan Germen kuvvetler (Doğu Gotları, Gepidler, Rugiler, Skirler, Heruller) ile birlikte Galya'ya sefer düzenlemiştir. Bu karma orduya karşı Batı Roma da Batı Gotları ile ittifak yaparak karşı gücü oluşturmuşlardır. Seferin başlangıcında Germen asıllı Batı Gotları kilit bir rol üstlenmiştir. Zira Attila'nın sefere başlaması için sebep oluşturmuştur. Ayrıca Batı Gotlarının kralı Theodorik'in kızı ile Vandal Kralı Geiserik'in oğlu Hunerik[23] evli idiler. Ancak evlilikte yaşanan sorunlardan dolayı iki kralın arası açıktı. Bu nedenle Attila'nın Batı Gotları'na karşı bir sefer düzenlediğinin zannedilmesi için kurduğu diplomatik düzen, düşmanları Vandalları sevindirmiş ve Attila'ya destek vermelerini sağlamıştır. Vandallar aynı dönemde Batı Roma ile barış yaptıklarından Afrika'da yağma hareketlerine devam etmişler, Batı Roma İmparatorluğu üzerindeki Hun tehdidi imparatorluğun bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesine yol açmıştır. Vandallar Afrika'da geniş topraklar edinmişler ve Batı Roma onları tanımak durumunda kalmıştır.[24] Aynı şekilde Aetius da[25] Batı Roma adına Frankların başına yeni geçen Kralı desteklediği için bu seferde onların desteğini kazanmıştır. Aetius, Rua devrinden beri Hun sarayında yetişmiş bir kumandan olarak hatta 391 yılında doğmuş olduğu düşünüldüğünde henüz on yedi yaşında Hun sarayına gelmiştir. Batı Roma ile iyi ilişkilerin

[19] 371 yılında yazıldığı düşünülen *Mosella* adlı eseri yaşanan bu büyük göçün güzergâhı özellikle isminden de anlaşılacağı üzere Almanya'da bulunan Hunsrück dağları boyunca *Ausonius Yolu* olarak belirlenmiş ve günümüzde Bingen-Trier hattında gezilebilmektedir. bkz. https://www.alltrails.com/trail/germany/rhineland-palatinate/ausoniusweg-fernwanderweg 13.05.2024 sa. 22:44.

[20] Günümüzde Macaristan sınırları içinde kalmaktadır.

[21] Günümüzde Fransa, Kuzey İtalya, Belçika, İsviçre'nin batısı, Hollanda ve Almanya'nın bazı bölümlerini içine alan bölge.

[22] David Nicolle, *Attila ve Göçer Kavimler*, çev. Levent Cinemre, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 27.

[23] Germen asıllı kavimlerden olan Vandal Kralı'nın isminin de Hunlara bağlı olduğu düşünülmektedir. Hunerik isminin en yaygın olarak kabul edilen anlamı Hun ve erik (reik, ricia) şeklinde iki şekilde incelenmesi gerektiği ve Hun kısmının *dev* manasını taşıyarak Hunlarla bağlantılı olduğu erik kısmının ise *kuvvetli, kudretli* manasına geldiğidir. Bkz. https://www.behindthename.com/name/huneric/submitted#:~:text=Meaning%20%26%20History&text=The%20second%20element%20in%20the,the%20Vandals%2C%20a%20Germanic%20tribe. 13.05.2024 sa. 07:15. Ayrıca kaynaklar Got asıllı isimlerin de Germen dilinden türediklerini Germenlerin Hunlarla birlikte yaşamaya başlamaları ile Hun dilindeki isimleri dönüştürdüklerini aktarmaktadır. bkz. Otto Hauser, *Die Germanen in Europa,* Dresden 1916, s. 3.

[24] Merrills, Miles, *age*, s. 3.

[25] 408 yılında Batı Gotlarının Kralı Alarik, Batı Roma'nın güçlü generali Germen asıllı Stilicho öldükten sonra İtalya'ya ilerlemeye devam etmiş, Batı Roma ile yapılan barış görüşmelerinde rehine değişimi talep etmiş ve rehinelerden biri henüz küçük bir çocuk olan Flavius Aetius olmuştur. Babası Gaudentius'un İskitli olduğu söylenmekte ancak Germen asıllı olduğu bilinmektedir. Aetius 408 yılına kadar Alarik'in yanında kalmış, aynı yıl Hun hakanı Uldız'ın sarayına gönderilmiş ve muhtemelen 420'li yılların başında Karaton'un hükümdarlığı sırasında Hun sarayından ayrılmıştır. Bazı tahminlere göre ise 406 yılında gelmiş, 424 yılında ayrılmıştır. bkz. Ian Hughes, *Aetius Attila's Nemesis*, Pen Sword Military, Yorkshire 2012, s. 3,68.

kurulmasını öngören Hun dış politikası gereğince Hunlardan yardım alarak birçok başarı kazanmıştır. Ancak 425 yılında babasının yerine Galya komutanı olarak atanması ve Attila'nın dış politikada yaptığı değişiklik müttefikliğin bozulmasına sebep olmuştur.[26] Galya Seferi Hun-Germen askerî mücadelesinin ve stratejilerinin karşılaştığı en önemli olaylardan biridir.[27]

451'de yaşanan Katalan Savaşı sonucunda Hunların askerî güçleri kırılmıştır. 453 yılında Attila'nın ölümü üzerine Hunların başına geçen İlek, kardeşleri İrnek ve Dengizik ile taht mücadelesine girişince Gepid Kralı Ardarik bu durumdan faydalanmak istemiş ve bağımsız olmak için Doğu Gotları, Rugiler, Heruller ve Süevler ile ittifak yaparak Hunlarla Nedao Irmağı civarında karşılaşmış ve savaşmışlardır. Hunların savaşı kaybetmeleri dağılmalarına sebep olmuştur.[28] Attila'nın sefere çıkarken egemenliği altındaki toplulukları da yanında götürmesi hem ona askerî olarak avantaj sağlamış hem de seferlerinde arkasında kendisine ihanet edecek bir güç kalmasını engellemiştir.[29] II. Balkan Seferi, Galya Seferi gibi akınlar buna örnek olarak gösterilebilir. İlek'in Attila'nın bu ihtiyatlı tavrını devam ettirememesi özellikle Gepid Kralı Ardarik'in Attila'nın bütün seferlerinde yanında yer alan bir müttefik gibi görünmesine yol açsa da Attila ölümünden sonra Nedao Savaşı'nda karşı tarafta yer alan ilk kişi olmasına da neden olmuştur.

3. Avrupa Hunları ve Germenlerde Askerî Yaşam

Avrupa Hunlarının ordularının yapısına dair söylenebilecek en önemli nitelik Mete döneminden beri orduda onlu teşkilatı kullanmalarıdır. Hun ordusunun sayısı dönem dönem değişse de her zaman savaşa hazır daimî bir ordunun varlığı bilinmektedir.[30] Bunun en önemli kanıtı sürek avlarıdır, ayrıca bozkır yaşantısının bir parçası olan ata binmek, ok atmak, at yarışları, yırtıcı kuşları avlama gibi faaliyetler orduyu her an savaşa hazır tutmuştur. Avrupa'ya geldiklerinde hafif süvarilerden oluşan ordu yapısı da atlı birliklere nazaran yavaş hareket eden piyadelerden oluşan Roma ve çeşitli Germen kavimleri için fark ve şaşkınlık yaratan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.[31] Hunların saldırı öncesi düşman ordusunun yapısını detaylı olarak bilmeleri, çıkardıkları öncü kuvvetlerle çevre şartları, rakibin durumu gibi konular hakkında bilgi edinmeleri de saldırıya geçmeden önce ihtiyatlı hareket etmelerini sağlamıştır. Karşılaşma için uygun şartlar oluşmadığı sürece harekete geçmemişlerdir. Aynı zamanda savaş meydanına varmadan sürekli olarak vur-kaç ile düşmanı yıpratmışlar, yaydıkları çeşitli haberlerle psikolojik üstünlük sağlamayı amaçlamışlardır. Hun ordusunun bir diğer özelliği ise, savaşta bozguna uğratılan düşmanın üzerine yıkıcı bir takipte bulunmalarıdır. Böylece düşman en çok kaybı savaş düzeni parçalanmaya başladığında vermektedir. Ayrıca çok sayıda olan ve hızlı hareket eden Hun atlıları, düşmanın geri çekilen Hunları takip etmesini engelleyerek kayıplarını en aza indirmektedir.[32]

Hunların kullandıkları bu savaş stratejilerinden vur-kaç taktiğinde amaç düşmanı öldürmek değil, öncelikle ürküterek geri çekilmelerini sağlamaktır. Göğüs göğse savaşmalarını gerektirecek durumlar olduğunda ise sahte bir geri çekilme ile düşmanın etrafını sararak (Turan Taktiği- Kurt Kapanı) savaşı kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Bu taktik zenginliği karşısında bütün ordular savaş stratejilerini Hunlara göre değiştirmek zorunda kalmışlardır. Hunların kullandıkları bu taktikler Roma'da o kadar anlaşılamamıştır ki Romalılar Hun savaş taktiğini kaynaklarında amaçsız hareketler olarak tanımlamış, plansız birer yağmacılık faaliyeti gibi göstermeye çalışmışlardır. Neticede ise uzun bir gözlem sonucunda Hun akınlarının durmayacağını ve Hunların Avrupa'da kalıcı olduklarını anlamışlar, kendi savaş stratejilerini Hunlara göre değiştirmişlerdir.

Hunların Türkistan'dan gelerek nasıl bu denli büyük bir başarı kazandıkları sorusu ise askerlikteki becerilerini atalarından miras almaları ile açıklanabilir. Öncelikle at üzerinde zincirli mızraklara sahip olan Hun süvarileri, atlarının gittiği yönde çok güçlü darbeler vurarak karşılarındaki piyade askerlere şans vermemişlerdir. Türk askerî geleneğinin en büyük özelliklerinden biri olan komutana ve başbuğa koşulsuz itaat geleneği de bu başarıyı sağlayan temel unsurlardandır. Ayrıca Hunlar Avrupa topraklarına geldikleri zaman başarılı olamadıkları takdirde yok olacaklarını bildikleri için güçlerini korumaya odaklanmışlardır.[33]

Germen kavimlerinden özellikle Gotların ve Vandalların Hunların askerî düzeninden ve taktiklerinden etkilendikleri ve bu yapıyı kendilerinin de uyguladıkları görülmektedir. Özellikle onlu sistemden ve süvari

[26] Hughes, *age*, s. 68.
[27] Geniş bilgi için bkz. Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, "Attila'nın Galya Seferi, *Vakanüvis,* C. VII, S. 2, 2022, s. 681-707.
[28] Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, "The Battle of Nedao and its Importance in Eastern European Turkish History", *Journal of Old Turkic Studies,* 3/2, 2019, s. 310-320.
[29] Edward Arthur Thompson, *Hunlar,* Phoenix Yayınları, çev., M. Sibel Dinçel, Ankara 2012, s. 207.
[30] Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 213-14.
[31] Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018, s. 145.
[32] Bu savaş taktiği konusunda Geç Roma tarihçisi Zosimus ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bkz. Ayşe Kazdal, *Zosimus ve Malalas'ın Eserlerinde Bizans Kaynaklarında Türkler,* Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2023, s. 33-34.
[33] Savaş Eğilmez, "Hun- Alan Mücadelesi ve Yeni Bir Çağın Başlangıcı", *Sosyal Bilimler Dergisi,* C. II, S. 28- 29, 2002, s. 195-196.

düzeninden etkilenmişlerdir. Örneğin, Batı Gotlarının ordusunun onluk sisteme göre düzenlendiği 10, 100, 500 ve 1000'lik kuvvetler halinde sınıflandırıldığı bilinmektedir.[34]

Süev, Quad, Gepid ve Langobardların da Türk askerî modelini benimsediğini hatta kendilerini "İskit" süvarisi haline getirdikleri dönemin kaynaklarında geçmektedir. Prokopios'un tarifine göre ise bu tür bir süvari savaşçısı, boyun ve yanak korumalı miğfer giymekte, her iki elinde mızrak taşımakta ve zırhlı atlara üzengisiz binmekte idi.[35]

Ayrıca ok ve yayı Hunlardan öğrendikleri ve savaş saflarını süvariler ve piyadelerin birlikte savaştıkları kama şekline dönüştürmeleri de Hunların Turan Taktiği'ni hatırlatmaktadır.

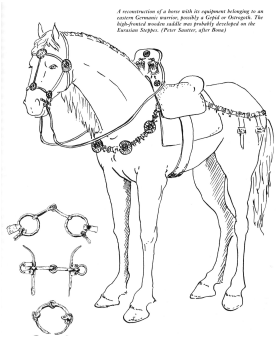
Bozkırda yaşayan bir toplum için at, hayatî bir unsurdu. Hunlarda da büyük önem arz eden at hem sosyal hem askerî yapıda büyük rol oynamıştır. Dönemin kaynakları Hun atlarından şaşkınlıkla bahsetmiştir. Ammianus Marcellinus bir Hun atlısını şu şekilde tarif etmektedir:

> "Kellelerini yuvarlak başlıklarla örterler ve kıllı bacaklarını keçi postlarıyla korurlar; kunduralarını belirli bir nizama göre yapmadıkları için kendilerini serbest adımlar atarak yürümekten alıkoyarlar. Bu sebepten ötürü yayan bir şekilde savaşmaya hiç alışkın değillerdir; tabiri caizse şüphesiz dayanıklı fakat biçimsiz olan atlarına yapışmışlardır ve zaman zaman bu atlarına kadın gibi binerek her zamanki görevlerini bu şekilde ifa ederler. Bu milletten her kim olursa olsun gece ve gündüz boyunca atlarının üzerinde satın alır ve satış yaparlar, yiyeceklerini ve içeceklerini tüketir ve hayvanın dar boynunu eğerek çeşitli rüyalar görebilecek kadar derin uykulara dalarlar. Ciddi meseleler hakkında bir görüşme yapmak gerektiğinde, hepsi birden tek bir vücut olarak bu şekilde müzakere yaparlar.[36]

Rua'nın ölümünden sonra yönetimi ele alan Attila ve Bleda'ya gönderilen Roma elçilik heyeti at üstünde karşılanmıştır. Bu hareket ile Attila'nın Romalıları aşağılamak istediği düşünülse de aslında karşı tarafa atın kendileri için ne kadar önemli olduğunu ve üstünlüklerinin bu atlar sayesinde sağlandığını göstermek istediklerine dair görüşler daha ağırlıklıdır.[37] Galyalı aristokrat Sidonius Apollinaris, Hunların at talimlerinin çok erken yaşta başladığını, çocukların daha zar zor yürürken annesinin yardımı olmadan at sırtında durduğunu, atların sanki binicisinin bir uzvu gibi olduğunu, diğer insanların sadece ata bindiğini ancak Hunların atın üstünde yaşadıklarını söylemektedir.

Hun atlıları mitolojide yarı at yarı insan Sentorlara benzetilmişlerdir.[38] Hatta bu atlar Avrasya'nın kültürel yazınında "uçan atlar" olarak tasvir edilmiştir.[39]

Vegetius eserinde Hunların atlarının özellikleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Roma'da düşük bir gelire sahip olduğu için veterinerlik mesleğinin yok olduğundan bahsettiği bölümde Hunların atlarına nasıl baktıklarından, Romalıların onlardan çok şey öğrendiklerinden ve onları örnek alarak atlarına bakmaya başladıklarından söz etmektedir. Yine Vegetius, Hun atlarının soğuğa dayanıklı ve güçlü hayvanlar oldukları için veterinere ihtiyaç duymadıklarını; Roma atlarının ise bu kadar dayanıklı olmadıklarını söylemektedir. Vegetius, barbar atlıları içinde yaptığı sıralamada Hun atlarının en az Pers ve Sicilya atları kadar uzun ömürlü, itaatkâr ve dayanıklı olduklarını, bu nedenle de savaşa uygunluk bakımından ilk sırada yer aldıklarını da ifade etmektedir.[40]

***Resim 2**. Got süvarisi (Eyer kullanımında Hunlardan etkilendikleri tahmin edilmektedir).*[41]

[34] Herwig Wolfram, *Die Germanen,* C. H. Beck Verlag, München 2007, s. 71.
[35] Wolfram, *Die Germanen,* s. 81-82.
[36] Marcellinus, *Roman History*, s. 583-584.
[37] Dıngıl Ilgın, *agt*, s. 146.
[38] Hugh Kennedy, *Mongols,Huns and Vikings*, Cassell & Co, London 2002, s. 28-29.
[39] Borbála Obrusánszky, "The History and Civilization of the Huns", *Mikes International*, VII/ 4, 2017, s. 63.
[40] P. Vegeti Renati, *Mulomedicinae Libri*, ed. Ernestus Lommatzsch, Lipsiae 1903, s. 248-252.
[41] Simon Macdowall, Angus Mcbride, *Germanic Warrior 236-568 AD,* Osprey, London 1996, s. 21.

Üzengi, eyer gibi Hun at koşum takımları da zaman içerisinde Germenler ve bölgede yaşayan diğer topluluklar tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Hun ordusuna bu üstünlüğü sağlayan tek unsur at değil, aynı zamanda olağan üstü kullandıkları ok ve yaylardır. Hunların bu yayları hayvan boynuzu, kemik ve kurutulmuş sinirle güçlendirilmiş ahşap bir gövdeden oluşmaktaydı. Bu yaylara refleks yay adı verilmiş her iki yöne doğru da ok atabilme özellikleri ile öne çıkmıştır. Bu sayede Hunlar çok uzak mesafelerden hedeflerini vurabilmişlerdir.[42] Okları ise yaklaşık bir metre uzunluğunda, ok uçları da genellikle yaprak şeklinde ve demirden yapılmıştır. Ok uçlarının daha değişik şekilleri yanında Ammianus'un da işaret ettiği gibi amaçlarına göre kemikten hazırlanmış olanları da bulunmaktadır. Hunlar, oklarını sivri uçları yukarı gelecek şekilde özel olarak hazırlanan sadaklarda muhafaza etmişlerdir.[43] Hunların bu üstün yetenekleri Romalıları da etkilemiş, Belisarius zamanında Hunların atlı okçuluk taktiklerinin benimsenmesi Doğu Roma ordusunun yeniden yapılanmasındaki en önemli etken olmuştur.[44] Düzgün ve iyi biçimli ok ve yaylar kadar Hunları sevindiren başka bir şey yoktur.[45] Priskos, Attila'nın ölümü hakkında: *Attila'nın ölümüyle ilgili şu mucize meydana geldi: Doğu'nun imparatoru Marcianus, böyle şedit bir düşman yüzünden sıkıntılıydı ve rüyasında ilahî bir varlık yanında dikildi ve ona Attila'nın o gece kırılmış olan yayını gösterdi. Zira Hunlar bu silaha çok önem verirler* ifadelerini kullanmıştır.[46] Priskos'un anlattığı bu olayın gerçekliği şüphesiz tartışmaya açık olsa bile bu rivayet bize Hunların bu silaha ne kadar önem verdiğinin bir kanıtıdır. Ayrıca kırılmış yay motifi de bu rivayeti ilgi çekici hale getiren bir unsurdur.

Ok ve yay dışında Hun süvarilerinin diğer silahları da kılıçları idi. Karakteristik Hun kılıcı; keskin iki ağızlı, uzun, dar, temasta darbe vurmaya müsait saplı idi ve kınları da vardı. Kıymetli taşlarla süslü kılıçlar genellikle gücü temsil etmek için kullanılmış savaşta kullanılan kılıçlar daha sade şekilde üretilmiştir. Hun kılıçlarının her iki tarafının da keskin olması en önemli özelliklerindendir. Kılıçlar aşağı yukarı 70-75 cm boyunda ve 3 cm enindeydi.[47] Mavrikios Hunların kılıç ve mızrak kullandıklarını, savaşlara çoğunlukla çift silahla geldiklerini ve gerektiğinde omuzlarında asılı mızrakları ile ellerindeki yayların her ikisini birden kullanabildiklerini söylemektedir.[48]

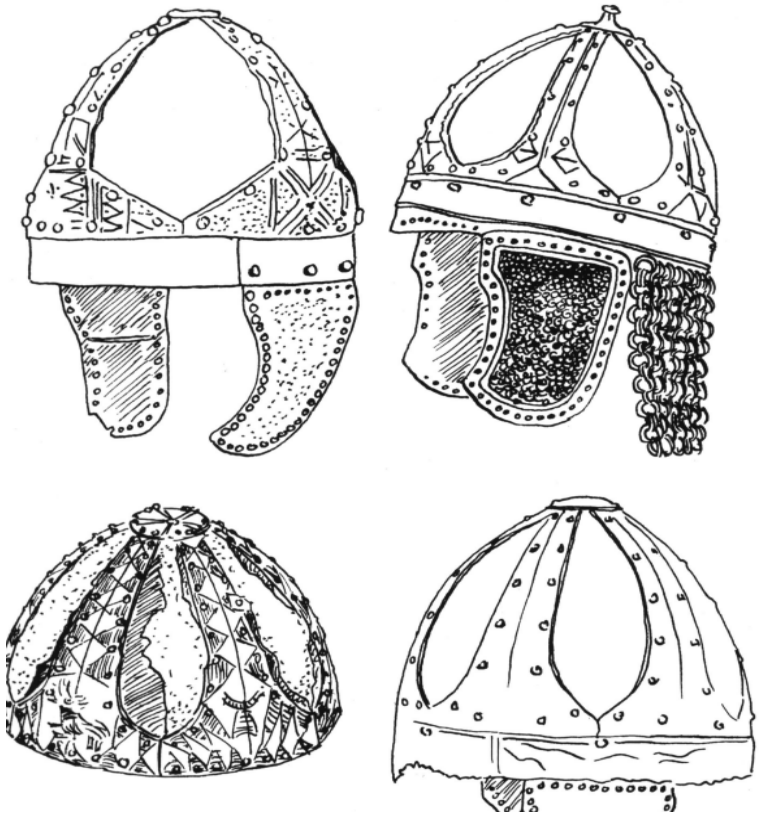
Hunların aynı zamanda kement kullanımında da usta oldukları bilinmektedir. Marcellinus, *Hunları en zorlu savaşçılar yapan özellik, klasik uçlar yerine oklarında keskin kemik kıymıkları olan uçlar kullanmaları idi, bu onlara uzun mesafeler kat etmeleri için bir maharet sağlıyordu. Yakın mesafelerde ise Hunlar hayatlarını hesaba katmadan savaşıyorlardı ancak rakipleri kılıç çekerse onları yürümelerini ve at binmelerini imkânsız hale getiren büzgülü kıyafetlerindeki urganları adeta bir kement gibi kullanarak bacaklarından yakalıyorlardı* demektedir.[49]

Hunların savaş alanlarında kadim bir gelenek olan zırh kullandıklarını da biliyoruz. Pullu zırh bozkır kültüründe çok eski zamanlardan beri var olan İskitler ve Sarmatlar tarafından da kullanıldığı bilinen bir zırh türüdür. Hunlar da en erken dönemden itibaren bu tür zırhları kullanmışlardır. Bu zırh türünde pullar genellikle demirden ya da bronzdan yapılmaktadır. Pullar korseye *çatı kiremiti* tarzında dizilmekte ve bakır veya demir bir tel vasıtası ile tutturulmaktadır. Böylece esnek bir yapıya sahip olmakta, at üzerinde rahat hareket etmektedirler.[50] Mavrikios, Hunların sadece kendilerinin zırh giymediğini, nüfuz sahibi Hun beylerinin atlarının başlarını da zırh gibi demir levhalarla kapladıklarını söylemektedir.[51]

Hunlar yumuşak deri ya da keçeden yapılan miğferler de kullanmışlardır. Hunların savaş sırasında giydikleri miğferler de önemlidir. Bunlar genellikle üç parçadan oluşan, birbirine demir plakalarla bağlanmış, boyun kısmından sabitlenen miğferlerdir. Germenler de bunu benimsemiş ve savaşlarda kullanmaya başlamışlardır. Özellikle Doğu Roma ordusunda çok sayıda olan Germen askerlerinin kullandıkları bu miğferler giderek Roma İmparatorluğu'nda da yaygınlaşmış ve imparatorluğun arkeolojik mirasının bir kısmını oluşturmuştur.[52] Hunların kafatası şekillendirme geleneklerini de bu bağlamda oluşturdukları öne sürülmüş, miğferleri taşımayı kolaylaştırmak için bebeklikten itibaren bütün çocuklar savaşçı doğduklarından kafatasları

[42] Craughwell, *age,* s. 41.
[43] Rukiye Öztürk, *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askerî Kültür (MÖ V. YY-M.S. VI. YY),* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 100.
[44] Hughes, *age,* s. 70.
[45] Otto Maenchen-Helfen, *The World of The Huns,* University of California Press, Los Angeles 1973, s. 221.
[46] Priscus, *Fragmenta et Exerpta Attila ve Bizans Tarihi,* s. 179.
[47] Öztürk, *agt,* s. 101.
[48] Mauricios, *Strategikon, Hand Book of Byzantine Military Strategy*, çev. George T. Dennis, University of Pennsylvania Press, Phliadelphia 1984, s. 116.
[49] Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire (A.D. 354- 378),* çev. Walter Hamilton, Penguin Books, 1986, s. 412.
[50] Öztürk, *agt,* s. 102.
[51] Mauricios, *age.,* s.116.
[52] *Attila und Die Hunnen,* Historisches Museum der Pfalz Speyer, Juni 2007- Januar 2008. s. 13.

buna göre şekillendirilmiştir.[53] Bu durumu Sidonius Apollinaris şu şekilde tarif etmektedir: *Burun delikleri yumuşakken bir şeritle etrafı sarılarak köreltilir. Böylelikle burnun elmacık kemikleri arasında ileri doğru büyümesi engellenir. Böylece bu çocuklar savaşmak için doğduklarından yüzlerini miğfer giymeye uygun hale getirmiş olurlar. Çünkü bu sayede burun engel olmayacağı için yanaklar genişler ve gelişir.* [54]

Resim 3. *Kavimler Göçü dönemine ait miğferler, bütün toplulukların bu dönemde birbirlerinden etkilenerek aynı tarz miğferleri kullandıkları düşünülmektedir.* [55]

Hunların bu silahları düzenli olarak nasıl temin ettiklerine dair görüşlere de açıklık getirmek gerekmektedir. Bu görüşlerden bazıları Hunların silahlarını ticaret ve yağma faaliyetleri sonucunda temin ettiklerini savunmaktadır. Ancak Hunlar savaşlarda kadim kültürlerinden kalan savaş aletlerini bırakmamışlar ve kullanmaya devam etmişlerdir. Hunların coğrafi koşullar ve savaşın gereklerine göre yeni silahlar geliştirdikleri veya başka kültürlerden etkilenerek teçhizatlarında değişiklikler yaptıkları bilinmelidir. Ancak, silahlarını her zaman kendi savaş ve sanat anlayışlarına göre ürettikleri de unutulmamalıdır. Zira yerleşik olarak tarif edilen diğer toplulukların kendilerine saldırmak için kullanılacağını bile bile Hunlara silah satmaları da olası görünmemektedir. Ayrıca özellikle Avrupa ordularında Hun döneminde yaşanan değişimler Avrupa'da yaşayan halkların strateji ve teçhizatlarını Hunlara uyarladıklarını açıkça göstermektedir.

Germen askerî yapısı hakkında başvurabileceğimiz Tacitus adlı eser bize şu bilgileri vermektedir:

> "Nadiren kılıç ve uzun mızrak kullanırlar. Kargı ya da kendi dillerinde *frameae* dedikleri bir tür silah taşırlar. Bunlar dar ve kısa başlıdır, ama keskin ve kullanımı kolay kargılardır. Aynı silahı duruma göre yakın ve uzak çatışmalarda kullanabilirler. Süvarileri kalkan ile kargıyı yeterli bulurken, piyadeler fırlatabilecek türden silahları kullanır. Her bireyin pek çok silahı vardır ve bunları uzak mesafelere fırlatabilirler. Çıplak olarak ya da en fazla hafif bir askerî giysi giyerek dövüşürler, öyle pek gösterişli donanımları yoktur. Sadece kalkanlarındaki seçkin renklerinden ayırt edilebilirler. Pek azı zırh giyer, içlerinden ancak iki kişi metalden ya da deriden yapılmış miğfer takar. Göze hoş görünen, hızlı koşan atları da pek yoktur. Ayrıca hiçbirine bizim atlarımıza öğrettiğimiz şekilde daireler çizmesi öğretilmemiştir. Atlarını sadece ileriye doğru ya da tek

[53] *Attila und Die Hunnen,* s. 13.
[54] Öztürk, *agt,* s. 103.
[55] Macdowall, Mcbride, *age*, s. 18.

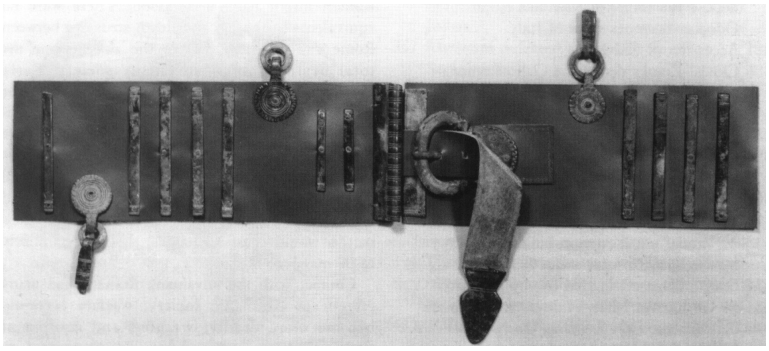
> bir dönüşle sağa sürerler, ama öyle iç içe daireler şeklinde dönerler ki hiçbiri arkada kalmaz. Genel olarak bakıldığında piyade sınıfının daha güçlü olduğu söylenebilir, bu yüzden süvariler ve piyadeler birlikte savaşır. Bütün gençlerin arasından seçtikleri piyadeleri savaşta en öne koyarlar, bunlar süvari kuvvetlerinin dövüşüne ayak uyduracak şekilde müthiş hızlı koşarlar."[56]

Tacitus'un verdiği bilgiler Roma'nın barbar olarak adlandırdığı halklara karşı algısını göstermektedir. Amaç Roma'yı düşmanları karşısında üstün göstermektir. Ancak yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Polonya'da Germenlere ait I. yüzyıla dayanan demir ocaklarının ve silahların bulunması bu görüşü desteklememektedir.[57]

Germen savaşçılarının teçhizatları da tıpkı Avrupa Hunlarında olduğu gibi kendi maddî imkânları çerçevesinde üretilmiştir. Savaşta başarı gösterdikleri takdirde statüleri de artmıştır. Böylece varlıklı savaşçılar haline gelmişler ve savaşlara zırh, miğfer, kılıç, mızrak, balta, kalkan ile katılmışlardır. Statü sahibi olamayan askerler ise yalnızca mızrak ve kalkan ile savaşmışlardır. Savaşçıların kılık kıyafeti ise tunik, pantolon ve kemerden oluşmaktaydı.[58]

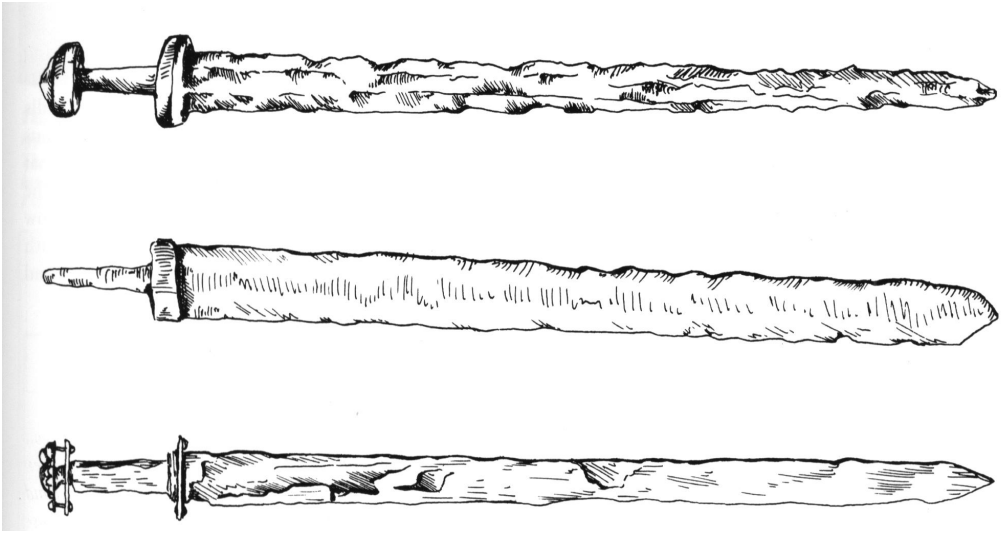

Resim 4. *Germen savaşçısı tasviri*[59]

Resim 5*. IV. Yüzyıldan kalma Germen savaşçısına ait kemer.*[60]

[56] Tacitus, *age,* s. 33-34.
[57] Macdowall, Mcbride, *age*, s. 17.
[58] Macdowall, Mcbride, *age*, s. 17.
[59] Aleksei Moskvin, Martijn A. Wijnhovena, vd., "The equipment of a Germanic warrior from the 2nd–4th century AD: Digital reconstructions as a research tool for the behaviour of archaeological costumes" *Journal of Cultural Heritage,* 49, 2021, s. 52.
[60] Macdowall, Mcbride, *age*, s. 6.

Resim 6. *Kavimler Göçü dönemine ait Frank ve Alamanni kılıçları*[61]

Bütün bu bilgiler ışığında Doğu Avrupa'da Avrupa Hun-Germen etkileşimi askerî yönden birkaç alanda karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak Avrupa Hunlarının etkisinden bahsetmek gerekir. *Seax* adı verilen küçük kılıçlar Hunların Avrupa'ya getirdikleri bu silahlar arasındadırlar ve Germenler tarafından kopyalanmış daha sonraları da Hunlara karşı kullanılmışlardır. Arkeolojik kaynaklarda bu silahların Hunlara ait oldukları genellikle V. Yüzyıla tarihlendirildikleri ve 30-50 cm. uzunluğunda, tek tarafları keskin kılıçlar oldukları bilinmektedir.[62]

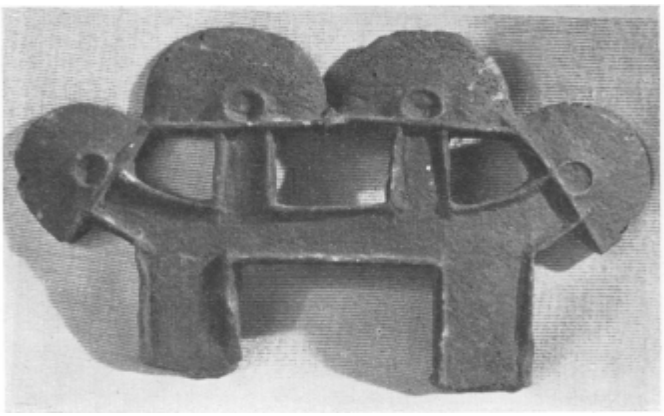
Resim 7. *Hunlar ve Germenlerin kullandıkları küçük kılıç*[63]

Hunlar ve Germenler arasındaki arkeolojik bakiyelerde de kuvvetli bir etkileşim göze çarpmakta ve arkeolojik birliktelik özellikle savaş aletleri üzerinden öne çıkmaktadır. Hun sanatının özellikleri Germen bakiyelerine de yansımaktadır. Özellikle Macaristan'da bulunan ve Hunlar için son derece önemli olan Szilágysomlyó, Bakodpuszta gibi buluntu yerleri askerî münasebetlerden dolayı Hun ve Germenlere ait ortak buluntu yerleri olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca Hunların ordularındaki Germenleri ve diğer yabancı askerleri ayırmak için atlar üzerine koydukları tamgalarda değişiklikler yaptıkları ileri sürülmektedir. Bu durumun gelecek arkeolojik bakiyelerle ortaya çıkarılması elzemdir. Ayrıca Germenlerin Hunların hayvan üslubunu benimsedikleri ve hayvan figürlü nesneleri sıklıkla kullanmaya başladıkları bilinmektedir.[64]

Avrupa Hunlarının Türkistan'dan imza olarak getirdikleri karakteristik buluntuları arasında ilk sırada gelen kazanlar da arkeolojik bakiyelerdeki Hun-Germen etkileşimini gözler önüne sermektedir. Galya Seferi'nin en büyük kaybı olarak nitelendirilen Laudaricus[65] Hunlara bağlı bir Germen kabilesinin kralı olarak

[61] Macdowall, Mcbride, *age*, s. 13.
[62] Attila P. Kiss, "Huns, Germans, Byzantines? The Origins of the Narrow Bladed Long Seaxes", *Acta Archaeologica Carpathica* Vol. XLIX, 2014, s. 133.
[63] https://muzea.malopolska.pl/en/obiekty//a/content/1132878/26804/pop_up?_101static_viewMode 14.05.2024 sa. 17:05.
[64] Gyula László, *Steppenvölker und Germanen,* Budapest 1970, s. 24-34.
[65] Laudaricus'un isminin de aslen Hun ismi olduğu ancak Germenleştirildiği görüşü mevcuttur. Aynı şekilde İrnek, Dengizik, Ultinzur, Kursık ve Basık'ın isimleri de transliterasyon bakımında Türkçe olmalarına rağmen Germenleştirilmiş isimlerdir. Bunun nedeninin ise Germen kavimlerini hakimiyet altına almayı kolaylaştırmak için Hunların kullandığı bilinçli bir politika olduğu düşünülmektedir. Bkz. Hyun Jin Kim, *The Huns,* London 2016, pp.109. Omeljan Pritsak ismin Germenleştirildiği yönündeki görüşlere katılmakla birlikte ismin ikinci kısmındaki "reik" in Got dilinde kral manasına geldiğini söylemektedir. Bu bilgiye dayanarak ismin ilk kısmının yani "Lauda"nın ise Valda, Velda'dan türediğini ve aslında Bleda'nın isminin onda da olduğunu söylemektedir. Omeljan Pritsak, "The Hunnic Language of Attila Clan", *Harvard Ukranian Studies,* Vol. VI, No.4, 1982, pp. 445.

düşünülmekte[66], hatta bölgeden çıkarılan arkeolojik bakiyelerden Hun kazanlarının[67] Attila'nın akrabası Laudaricus'un savaşta ölmesi üzerine yoğ töreninde kullanıldığı görüşü ağırlık kazanmaktadır.[68]

Resim 8. *Katalan Muharebesi'nin yapıldığı yerde bulunan kazan kulpu*[69]

Attila kağanlığı döneminde Germen halklarının pek çoğuna hâkim olmuş ve bazılarını da vergiye bağlamış bir lider olarak Germenler üzerinde büyük bir etki yaratmış, bu durum kaynaklarda Attila'nın ölümü üzerine yazılan şu dizelerle ifade edilmiştir.

"Hunların en büyük kağanı Attila

Muncuk'un evladı,

En yiğit halkların efendisi

Kendisinden önce duyulmamış gücüyle tek başına

İskit ve Germen Krallıklarını zapt eden

Hem de Roma dünyasının her iki imparatorluğunu

Şehirlerine ele geçirip dehşete düşürdü

Ve ganimetlerin geri kalanı yok edilmesin diye

Yalvarmalar üzerine sakinleşip yıllık vergiyi kabul etti

Ve bunların hepsini ne zaman iyi talihi ile yaptı

Düşmanlarının talihsizliği ile veya askerlerinin hilesi ile değil

Fakat soyu zarar görmeden, sevinçler arasında hoşnut

Acı hissi duymadan öldü.

Öyleyse kim bu adamın öldüğünü sansın ki!

Kimsenin cezalandırılması gerektiğini düşünmediği bu adamın?"[70]

Avrupa Hunlarının Germenler üzerinde askerî yaşamdaki etkileri destanlarda da karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi ilk karılaştıkları andan itibaren Avrupa Hunları, Germen kültüründe büyük bir yer edinmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Attila gibi üstün savaşçılık zekâsı ile öne çıkan bir liderin başka milletlerin destanlarında âdeta bir kahraman haline bürünmesi onun askerî niteliklerinin kağanlık yönetimi ve cihangirlik anlayışına yansımasının çok önemli bir göstergesidir. Bu nedenle Germen destanlarının yalnızca edebî birer eser olarak değil kahraman Attila'nın bu eserlere yansıyan savaş ve stratejik üstünlüklerini anlatan eserler olarak

[66] Hyun Jin Kim, *The Huns,* London 2016, pp. 89. Hunların kazanları bizzat Türkistan'dan getirdikleri metal işleme kültürünün ürünleridirler, herhangi bir etkileşimle kültüre girmemişlerdir. Kazanların işlevleri ise genellikle cenaze törenlerinden sonra gerçekleştirilen yoğ törenlerinde kullanılmalarıdır. Bkz. Zsófia Masek, "Hun Period Cauldrons in Hungary Current Research in the Light of a New Find", *Hungarian Archaeology,* Summer 2015, pp. 3.

[67] Gyula Laszló, "The Significance of the Hun Golden Bow", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom. I, No. 1-2, Budapest 1951, pp. 102.

[68] Jin Kim, *age,* pp. 102.

[69] Zoltán Takáts, "Catalaunischer Hunnenfund und seine Osasiatischen Verbindungen", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* Vol. V, No. 1-2, 1955, pp. 162.

[70] Franz Altheim, *Geschichte Der Hunnen* Erster Band, De Gruyter, Berlin 1969, s. 20-241.

değerlendirilmeleri gerekmektedir. Destanlar doğdukları topluma kültürel anlamda bir ayna görevi gördüklerinden Avrupa Hunlarının münasebette oldukları diğer devletler için yalnızca yağma yapan ve öldüren barbarlar olarak değil son derece stratejik savaş planlarına sahip, sağlam bir devlet anlayışı ile ilerleyen bir kağanlık olduklarını da ortaya koymaktadırlar.

Edda Destanlarında Hunların askerî yönlerine dair yapılmış tespitler önemlidir. Destanlarda Hunların dişbudak ağaçlarından kazınmış nesneler taşıdıklarından, kalkanlarından, altın rengi parlak miğfer ve kılıçlarından, altın ve gümüşten yapılmış eyerlerinden, kırmızı renkli taşlarla süslü zırhlarından ve atlarından bahsedilmektedir. Hatta Burgund Kralı Gunnar, miğferleri Hunlardan aldıklarını ancak kendilerinin çok daha güzellerini yaptıklarını söylemektedir.[71] Dişbudak ağacı Germenlerde yay yapmaya en müsait ağaçtır ve çok esnek olduğu için okçuluğa çok elverişlidir.[72]

Hun hâkimiyeti altında yaşayan bir Germen beyi olan Bernd Dietrich'in hayatını anlatan XIII. yüzyılın ortalarında yazılmış bir hikâyede ise Attila'nın askerî ve siyasi üstünlüğü gözler önüne serilmiş, kendisine sığınılan bir kişi olarak anılmıştır.[73]

XIII. asırda yazılmış olan ünlü Nibelungen Destanı'nda ise Attila, Burgund prensesi Kriemhild ile evlenmek isteyen birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Destanda Kral Etzel adı ile karşımıza çıkan Attila'dan kendisinin ve ordusunun savaş sırasında son derece maharetli bir şekilde yay kullandıkları ve kendilerine özgü savaş oyunları düzenlediklerinden bahsedilmektedir.[74]

Hunların askerî stratejileri noktasında Doğu Avrupa coğrafyasındaki diğer topluluklardan en büyük farkları esarete olan bakış açılarıdır. Avrupa Hunları esirlere iyi davranmış, onların ülkedeki her türlü imkândan yararlanmalarını sağlamıştır. Hildebrand Destanı'nda karşımıza çıkan olaylar, Hunların bu yönleri ile büyük bir güven ortamı oluşturduklarının kanıtı niteliğindedir. Attila'nın kahraman olarak yer aldığı bir destan olan Hildebrand Destanı'nda Germen Kralı Dietrich'in merkezi Verona olan Kuzey İtalya'da bir egemenlik kurmak için Attila'nın yardımını istemesi yer almaktadır.[75]

Hun ve Germen münasebetleri eski İngiliz dilinde yazılmış olan Widsith adlı şiirde de anlatılmaktadır. Şiirde Doğu Gotları Kralı Hraede, Attila ise Etla adı ile görülmekte ve savaş Vistül Irmağı'nın yanında gerçekleşmektedir. Bu savaşın tarihi olarak hangi olaya işaret ettiği tartışılsa da - daha çok Attila'nın ölümünden ve Hunların dağılmasından sonrasına yani 455 yılı sonrasına tarihlendirilmektedir - burada Germenlere üstünlük sağlamış ve canavarlaştırılmış bir Attila'dan bahsetmesi önemlidir.[76]

Avrupa Hunları-Germen münasebetlerine kumandanlar özelinde baktığımızda ise V. yüzyılda Germen asıllı Roma'lı olmayıp İtalya'yı yönetmiş tek kral olma unvanını taşıyan ve Batı Roma İmparatorluğu'nu yıkan kral olarak bilinen Odoacer'in ve kardeşi Onoulphus'un Hun oldukları görüşü de öne çıkmaktadır. Bu görüşü destekleyen en önemli bilgilerden biri Attila'nın çok yakınında bulunan en önemli generallerinden Edekon'un oğulları olmalarıdır. Menşelerinin kesin olmamakla birlikte Doğu Gotlarına dayandığı düşünülmektedir. Ayrıca etimolojik olarak bu isimlerin Türkçe oldukları hatta Onoulphus'un isminin Hunlara ithafen Hunwulf olduğu söylenmiştir.[77] Ancak durum söylediğimiz üzere kesinliğe kavuşmamış, son çalışmalar İtalya özelindeki Hun algısını düşündüğümüzde Hunlara *Tanrı'nın cezası* diyen bir halkı bir Hun'un yönetmesinin olası olmadığı yönünde yoğunlaşmıştır.[78]

Hunların Avrupa'daki mücadelelerinde Germen asıllı komutanların her daim kilit rolleri olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz önemli siyasî gelişmelerde Hunerik, Hunimund, Aetius, Edekon ve Odoacer gibi komutanlar hem Hun ordusu içerisinde başarılar kazanmış hem de Hunlarla müttefiklik kurarak askerî başarılarda pay sahibi olmuşlardır.

SONUÇ

Sonuç olarak Hun-Germen münasebetleri Avrupa'nın siyasî, askerî ve kültürel dinamiklerini şekillendiren en önemli unsurdur. Özellikle Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasında Hun-Germen savaşlarının etkisi

[71] Igor Varneck, *Die Edda,* 2000, s.159; Walter Pohl, *Die Germanen,* R. Oldenbourg Verlag, München 2004, s. 39.
[72] Wilhelm Grönbech, *Kultur und Religion der Germanen,* Primius Verlag, Darmstadt 1997, s. 237.
[73] Sándor Eckhardt, "Efsanede Attila", *Attila ve Hunları***,** yay. haz. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982, s. 150-152.
[74] Fatma Aysel, Dıngıl Ilgın, "Nibelungen Destanı ve Kağan Attila", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 36, 2021, s. 1-15.
[75] Fatma Aysel Ilgın, "Avrupa Hunlarının Askerî Stratejisi ve Hildebrand Destanı'na Yansıması", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 29, 2022, s. 625-634.
[76] Otto Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen,* Wien 1978, s. 114-125.
[77] Bruce Macbain, "Odovacer the Hun?", *Classical Philology,* 78/4, 1983, s. 324-325.
[78] Macbain, *agm*, s. 327.

büyük olmuştur. Bu olay ve Hun akınları göç hareketlerini tetikleyerek Avrupa'nın demografik yapısının değişmesine neden olmuş, yeni siyasî teşekküllerin oluşmasının önünü açmıştır. Hunların getirdikleri yeni askerî tarz, büyük hayranlık ve yankı uyandırmış, Germen savaş stratejilerini belirleyen bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Bu durum yazılı kaynakların yanı sıra destanlar ve arkeolojik bakiyeler gibi ana kaynaklarda da karşımıza çıkmaktadır. Hun-Germen münasebetleri çok yönlü ve karmaşık şekilde ilerlemiş olsa da her iki tarafın da birbirinden askerî ve kültürel olarak etkilendiği, böylece güçlendiği ve yeni topraklarda kurulan yeni devletleri oluşturduğu ilişkiler olarak hafızalara kazınmıştır.

KAYNAKÇA

AHMETBEYOĞLU, Ali, *Avrupa Hunları,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

ALTHEIM, Franz, *Geschichte Der Hunnen,* Erster Band, De Gruyter.Co, Berlin 1969.

AMMIANUS MARCELLINUS, *Roman History,* çev. C. D. Yonge, London 1862.

AMMIANUS MARCELLINUS, *The Later Roman Empire (A.D. 354- 378)*, çev. Walter Hamilton, Penguin Books, 1986.

Attila Und Die Hunnen, Historisches Museum der Pfalz Speyer, Juni 2007- Januar 2008.

BURY, John B., *Barbarların Avrupa'yı İstilası,* Kronik Yayınları, çev. İslam Kavas, Yusuf Akbaba, İstanbul, 2020.

CRAUGHWELL, Thomas J., *How The Barbarian Invasions Shape the Modern World,* Fair Winds Press, Massachusetts 2008.

DIACONUS, Paulus, *History of the Langobards,* çev. William Dudley Foulke, Philadelphia 1907.

DINGIL ILGIN, Fatma Aysel, "*Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018.

DINGIL ILGIN, Fatma Aysel, "The Battle of Nedao and its Importance in Eastern European Turkish History", *Journal of Old Turkic Studies,* 3/2, 2019, s. 310-320.

DINGIL ILGIN, Fatma Aysel, "Attila'nın Galya Seferi, *Vakanüvis,* C.VII, S.2, 2022, s. 681-707.

ECKHARDT, Sándor, "Efsanede Attila", *Attila ve Hunları,* yay. haz. Gyula Nemeth, çev. Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982, ss. 150-152.

EĞİLMEZ, Savaş, "Hun- Alan Mücadelesi ve Yeni Bir Çağın Başlangıcı", *Sosyal Bilimler Dergisi,* C.II, S.28- 29, 2002, ss. 191-199.

GRÖNBECH, Wilhelm, *Kultur und Religion der Germanen,* Primius Verlag, Darmstadt 1997.

HAUSER, Otto *Die Germanen in Europa,* Dresden 1916.

HEATHER, Peter, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Oxford University Press, New York 2010.

HUGHES, Ian, *Aetius Attila's Nemesis*, Pen Sword Military, Yorkshire 2012.

ILGIN, Fatma Aysel, "Avrupa Hunlarının Askerî Stratejisi ve Hildebrand Destanı'na Yansıması", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* 29, 2022, ss. 625-634.

KAZDAL, Ayşe, *Zosimus ve Malalas'ın Eserlerinde Bizans Kaynaklarında Türkler,* Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2023.

KENNEDY, Hugh*, Mongols,Huns and Vikings*, Cassell & Co, London, 2002.

KİM, Hyun Jin, *The Huns,* London 2016.

KİSS, Attila P., "Huns, Germans, Byzantines? The Origins of the Narrow Bladed Long Seaxes", *Acta Archaeologica Carpathica* Vol. XLIX, 2014, ss.131-164.

KOZAN, Mert, "Gotların Anayurdu ve Kökeni", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. XXXIII, S. 55, 2014, ss. 71-90.

LÁSZLO, Gyula, *Steppenvölker und Germanen,* Budapest 1970.

LÁSZLO, Gyula, "The Significance of the Hun Golden Bow", Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. I, No: 1-2, Budapest 1951, ss. 91- 104.

MACBAIN, Bruce, "Odovacer the Hun?", *Classical Philology,* 78/4, 1983, ss. 323-327.

MACDOWALL, Simon, MCBRIDE, Angus, *Germanic Warrior 236-568 AD,* Osprey, London 1996.

MAENCHEN-HELFEN, Otto, *The World Of The Huns*, University of California Press, Los Angeles 1973.

MAENCHEN-HELFEN, Otto, *Die Welt der Hunnen,* Wien 1978.

MARÁCZ, László "The Huns in Western Consciousness: Images, Stereotypes And Civilization" *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Kul'turologiâ i Iskusstvovedenie,* 1/17, 2015, ss. 16-33.

MASEK, Zsófia, "Hun Period Cauldrons in Hungary Current Research in the Light of a New Find", *Hungarian Archaeology,* 68, Summer 2015, ss. 1-8.

MAURICIOS, *Strategikon, Hand Book of Byzantine Military Strategy*, çev. George T. Dennis, University of Pennsylvania Press, Phliadelphia.

MERRILLS, Andy, Miles Richard, *The Vandals,* Wiley Blackwell, Malaysia 2010.

MIEROW, Charles Christopher, *The Gothic History of Jordanes,* Oxford University Press, London, 1915.

MOSKVIN, Aleksei, Martijn A. Wijnhovena, Mariia Moskvina, "The equipment of a Germanic warrior from the 2nd–4th century AD: Digital reconstructions as a research tool for the behaviour of archaeological costumes" *Journal of Cultural Heritage,* 49, 2021, ss. 49-58.

NEMETH, Gyula, *Attila ve Hunları,* çev. Şerif Baştav, Ankara 1982.

NICOLLE, David, *Attila ve Göçer Kavimler*, çev. Levent Cinemre Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Nordisk Familjebok Konversationslexikon Och Realencyklopedi, ed. Th Westrin, Stockholm 1909.

OBRUSÁNSZKY, Borbála, "The History and Civilization of the Huns", *Mikes International*, VII/ 4, 2017, ss. 59-63.

ÖZTÜRK, Rukiye, *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askerî Kültür (MÖ V. YY-M.S. VI. YY),* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.

POHL, Walter, *Die Germanen,* R. Oldenbourg Verlag, München 2004.

RENATI, P. Vegeti, *Mulomedicinae Libri*, ed. Ernestus Lommatzsch, Lipsiae 1903.

STEINACHER, Roland, "Wanderung der Barbaren? Zur Entstehung und Bedeutung des Epochenbegriffs Völkerwanderung' bis ins 19. Jahrhundert", *Berlin Studies of the Ancient World,* 41, 2016, ss. 67-95.

TACITUS, Cornelius, *Germania,* çev. Mine Sarucan, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

TAKÁTS, Zoltán, "Catalaunischer Hunnenfund und seine Osasiatischen Verbindungen", *Acta Orientalia*

Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. V, No. 1-2, 1955, s. 143-173.

THOMPSON, Edward Arthur, *Hunlar,* Phoenix Yayınları, çev. M. Sibel Dinçel, Ankara 2012.

TODD, Malcolm, *The Early Germans,* Second Edition, Blackwell Publishing, Oxford 2004.

TODD, Malcolm, *The Early Life Of The Barbarians Goths, Franks, Vandals,* London 1972.

VARNECK, Igor, *Die Edda,* 2000.

WOLFRAM, Herwig, *Germenler, Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri,* çev. Tuğba İsmailoğlu Kacır, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

https://www.alltrails.com/trail/germany/rhineland-palatinate/ausoniusweg-fernwanderweg. 13.05.2024 sa.22:44.

https://www.behindthename.com/name/huneric/submitted#:~:text=Meaning%20%26%20History&text=The%20second%20element%20in%20the,the%20Vandals%2C%20a%20Germanic%20tribe. 13.05.2024 sa. 07:17.

https://muzea.malopolska.pl/en/obiekty//a/content/1132878/26804/pop_up?_101static_viewMode 14.05.2024 sa. 17:05.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 311-330.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

DOĞU AVRUPA TÜRK TARİHİNİN ARKEOLOJİK İMZASI: KEMİK DÖNÜŞÜMÜ VE DEFORMASYONU

10.53718/gttad.1484857

GÜLAY HOŞTAŞ*

ÖZ

Kemik ve iskeletler arkeolojik çalışmalarda toplum ve birey açısından birtakım bilgilere ulaşma noktasında önem arz etmektedirler. Kemik üzerindeki deformasyonlar ve dönüşümler kazalar, hastalıklar, doğuştan gelen anomaliler, travmatik yaralanmalar, tedaviler, kasıtlı yapılan şekillendirmeler, ritüel amacı taşıyan eylemler gibi çeşitli sebepler dolayısıyla oluşmaktadır. Yapılma amacı ya da deformasyonun sebebi ne olursa olsun toplumun yaşam tarzı ve kültürüne dair ipucu niteliğindedirler. Bu bağlamda kemikler yapılan arkeolojik kazılarda da önemli bir yere sahiptirler. Kemik üzerindeki değişimler kasıtlı ve kasıtlı olmayan değişimler olarak iki ana başlık altında değerlendirilmektedir. Kasıtlı olmayan kemik deformasyonları kemik üzerinde kişinin günlük yaşamındaki fiziksel aktivitelerinin, yaralanmaların ya da çeşitli hastalıkların yarattığı deformasyonları oluşturmaktadır. Bu tür deformasyonlar herhangi bir topluma ya da coğrafyaya özgü olmayan, her toplulukta farklı türlerinin görülebileceği deformasyonlardır. İskelet üzerinde mevcut olduğu kısımlar ve görülme sıklığı açısından bilgi verme noktasında önemlidirler. Kasıtlı deformasyonlar ya da dönüşümler ise birtakım amaçlarla yapılan uygulamalardır. Bu tür uygulamaların tıbbi tedavi amacıyla ya da ritüeller sırasında yapılan uygulamalar sonucunda, oluşması kasıtlı olmayan deformasyonlar ile aralarındaki en belirgin özelliklerdendir. Bilinçli olarak yapılan şekillendirme işleminde deformasyonun kalıcılığını sağlamak için bazı uygulamalar gerçekleştirilir. Kafatası üzerinde yapılan uygulamalar kasıtlı kemik değişiminin büyük bir kısmını oluştururlar. Kasıtlı kemik değişiminin ilk türü kafatasının şekillendirilmesi usulüne dayanır. Bu uygulamada kafatasının bandaj, tahta, bez gibi nesneler kullanılarak geri döndürülemez biçimde şekillendirilmesi esastır. Kasıtlı kafatası deformasyonunun bir diğer örneği ise trepanasyondur. Bu uygulama tedavi amacıyla yapılan cerrahi işlem olmasının yanı sıra ritüel amacı taşıyan sembolik bir işlem de olduğu kabul edilir. Kasıtlı kafatası (cranial) şekillendirme geleneği ve trepanasyon tarihi süreç içerisinde birçok toplum tarafından değişik amaçlarla uygulanmış bir gelenektir. Türkistan sahasında da varlığını bildiğimiz bu gelenek Doğu Avrupa coğrafyasında yaşayan Türk kağanlıkları tarafından da uygulanmıştır.

Kemik üzerinde yapılan patolojik analizler kemik üzerindeki deformasyonların türlerine ve oluş şekillerine dair net bir görüş sağlayamasa da öngörü yapmaya olanak tanımaktadır. Bu bağlamda günümüzden yüzyıllar öncesi dönemin koşullarına dair yorum yapmayı sağlayan bu durum yüzyıllar boyu Doğu Avrupa coğrafyasına hâkimiyet kurmuş Türkler için de geçerlidir. Çalışmamızda kasıtlı ya da kasıtsız fark etmeksizin kemik üzerinde mevcut olan deformasyonlara ve değişimlere dair bilgi vermeyi amaçlamaktayız. Ayrıca bu deformasyonların ve değişimlerin neler olduğu, hangi sebeplerle yapılmış olduğu, hangi uygulamalarla gerçekleştirilmiş olabileceğini, Doğu Avrupa'daki Türk kağanlıklarındaki örneklerini arkeolojik buluntular üzerinden vermeye çalışacağız. Öte yandan kasıtlı olmayan deformasyonların kemikler üzerinde yoğunlaştığı bölgeleri dikkate alarak Doğu Avrupa Türklerinin gündelik yaşamları, fizikî davranışları, sahip oldukları hastalıkları, travmatik durumlarının tespiti de çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Kasıtlı dönüşüm ve deformasyonlarda ise özellikle kafatası şekillendirme geleneği ve trepanasyonların Doğu Avrupa Türk tarihindeki örnekleri, kültürel izleri de arkeolojik buluntular üzerinden verilecektir. Bu bağlamda kemik üzerindeki kasıtlı olmayan ya da kasıtlı deformasyonların/dönüşümlerin arkeolojik imza olarak Türklerdeki varlığının bir bütün halinde ele alınması önem arz etmektedir.

* Dr., İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: akkasgulay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8951-1998.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemik Deformasyonu, Kafatası, Kafatası Şekillendirme Geleneği, Trepanasyon, Doğu Avrupa, Türkler.

ARCHAEOLOGICAL SIGNATURE OF EASTERN EUROPEAN TURKISH HISTORY: BONE TRANSFORMATION AND DEFORMATION

ABSTRACT

Bones and skeletons are important in archaeological studies in terms of providing information about society and the individual. Deformations on bones are caused by various reasons such as accidents, diseases, congenital anomalies, traumatic injuries, treatments, deliberate shaping, and ritualistic actions. Regardless of their purpose or the cause of the deformation, they provide clues about the lifestyle and culture of the society. In this context, they have an important place in archaeological excavations. Deformations on bone are evaluated under two main headings as unintentional and intentional deformations. Unintentional bone deformations are the deformations caused by physical activities in daily life, injuries or various diseases. These types of deformations are not specific to any particular society or geography and can be seen in every community. They are important in providing information about the parts of the skeleton where these deformations are present and their frequency of occurrence. Intentional deformations are deformations made for certain purposes. One of the most distinctive features between these deformations and unintentional deformations is that they occur as a result of medical treatment or during rituals. In this deliberate shaping process, some applications have been carried out to ensure the permanence of the deformation. Intentional bone deformations are deformations made especially on the skull. The shaping of the skull using objects such as bandages, wood and cloth refers to the tradition of cranial shaping. Another example of intentional skull deformation is trepanation. This is not only a therapeutic surgical procedure, but also a symbolic ritualistic one. The tradition of intentional cranial deformation and trepanation has been practiced by many societies for different purposes throughout history. This tradition, which is known to have existed in Turkestan, was also practiced by the Turkish kaganates living in Eastern Europe.

Although pathological analyses on bone cannot provide a clear view of the types and patterns of deformations on bone, they allow for predictions. In this context, this situation, which allows us to comment on the conditions of the period centuries before today, is also valid for the Turks who dominated the Eastern European geography. In our study, we aim to provide information about the deformations present on the bone, whether intentional or unintentional. In addition, we will try to give examples of what these deformations are, for what reasons they may have been made, and with which practices they may have been realized, through archaeological finds in the Turkish kaganates in Eastern Europe. On the other hand, taking into account the regions where unintentional deformations are concentrated on the bones, the daily lives, physical behaviors, diseases and traumatic conditions of the Eastern European Turks are the basis of our study. In the case of intentional deformations, the examples and cultural traces of the tradition of skull shaping and trepanations in Eastern European Turkish history will be given through archaeological finds. In this context, it is important to consider the presence of unintentional or intentional deformations on bone as an archaeological signature in the Turks as a whole.

Keywords: Bone Deformation, Skull, Skull Shaping Tradition, Trepanation, Eastern Europe, Turks.

GİRİŞ

Eski devirlere dair yapılan araştırmalar içerisinde somut veriler elde edilebildiği en önemli bulgular arkeolojik araştırmalardadır. Kurganlarda bulunan iskeletlerin taşıdığı izlerden her ne kadar kesin yargılara ulaşılamasa da toplumun kültürü, yaşam tarzı, hastalıkları ve genetik özelliklerine dair bilgiler barındırmaktadırlar. Bu bilgilere ulaşmada da en önemli bulgular kemiklerdeki deformasyonlar ve değişimlerdir. Kasıtlı ve kasıtlı olmayan deformasyonlar olarak iki başlık altında incelenen deformasyonların/dönüşümlerin yapılma amacı noktasında birtakım ayrımlar vardır. Kasıtlı olmayan deformasyonlarda deformasyonun oluşum şekli travmalar, genetik aktarımlar, beslenme yetersizliği, hastalıklar, kazalar gibi sebeplere bağlanmaktadır. Savaş anında ya da şiddet sonucu alınan darbe kırıklara sebebiyet verirken, tüberküloz, kanser gibi hastalıklarda kemik içinde ve yüzeyinde belirgin izlere neden olmaktadır. Kasıtlı deformasyonların ise bireylerin iradeleri doğrultusunda kültürel, sağlık ya da estetik kaygılarla yapıldığı ileri sürülmektedir. Trepanasyon ya da kafatası şekillendirme uygulamasının yer aldığı bu deformasyon türünün mahiyetinde sembolik ve mistik birtakım özellikleri de barındırdığına inanılmaktadır.

Tarih sahnesinde yer almış her topluluğun ekonomik, siyasî ve kültürel yapıları değişkenlik gösterse de bazı durumlarda benzer uygulamalara sahip olmuşlardır. Farklı coğrafyalara hâkim olmuş toplulukların ortak kültürel uygulamalarından birisi de kafatası şekillendirme geleneğidir. Kemiklerin birbirine kaynaştığı ve

şekillendirilemez olması dolayısıyla yetişkinlik döneminde yapılamayan bu gelenek, insan yaşamının en erken döneminde yapılmaya başlanmıştır. Geri döndürülemez bir özelliğe sahip olan bu uygulama, kasıtlı yapılan vücut değişiklikleri arasında en benzersizlerinden biridir. Kafatası değiştirme geleneği, sosyal kimliğin inşa edildiği bir araç olarak kabul edildiği gibi toplumsal kültürün de ayrılmaz bir parçası olarak düşünülmüştür. Arkeolojik açıdan bakıldığında bir kültür hakkında bilgi veren nesneler arasında yer alan, kurgandaki eşyalar aynı bilgi aktarımını iskelet üzerindeki değişikliklerle de sağlamıştır.[1]

Kafatası üzerinde kasıtlı bir deformasyon oluşturan eylemlerden biri trepanasyondur. Kafatasının farklı bölgelerinde farklı şekillerle ve tekniklerle uygulanan bir cerrahi operasyon olan trepanasyon genel anlamıyla ya ritüel ya da tedavi amacıyla yapılmıştır. Trepanasyon tedavi amacıyla kırık, yaralı ya da iltihaplı bölgeye yapılırken, büyü amacıyla ise epilepsi, koma deliryumu, menenjit, baş dönmesi, akıl hastalığı gibi kişiyi diğer insanlardan farklı durumda gösteren ve kötü ruhlar tarafından kafatasının ele geçirildiği düşünülen hastalıklar karşısında uygulanmıştır. Yapılan kafatası trepanasyonu ile kötü ruhun uzaklaştırılacağına inanılmıştır. Trepanasyonun bir diğer kullanım amacı ise kafatasından çıkartılan kemiklerin tılsım ya da muska olarak kullanılmasıdır. Bu doğrultudaki cerrahi işlemlerin dinî törenler sırasında yapıldığı düşünülmüş, elde edilen kemiklerin kişi için uzun ömür sağlaması ve koruyucu olması beklenmiştir.[2]

1. Kafatası Şekillendirme Geleneği ve Uygulanma Amacı

Kimliklerini sergileme çabasında olan insanlar toplum içerisindeki sosyal konumlarını ve kimliklerini ölüm sonrasında da göstermek istemişlerdir. Gömü alanlarında/kurganlarda bulunan gösterişli mezar eşyaları, daha karmaşık ve özel mezar yapıları, gömü yerlerinin seçimi gibi unsurlar bu statüyü gösteren önemli göstergeler olmuşlardır. Kurganlara gömülen eşyaların yanı sıra insan vücudunun belirli bölgelerinde biyomorfometrik özelliklerin değişimi de sosyal statüyü gösteren önemli bir unsurdur.[3]

Kökeni ve ilk olarak kimlerin bu geleneği uyguladığına dair bilgi muğlak olsa da kökenlerinin paleolitik/avcı-toplayıcı dönemlere kadar gittiği düşünülen kafatası şekillendirme geleneği birçok toplulukta görülen yaygın bir gelenektir.[4] Kasıtlı kemik deformasyonuna dair izler bulunan pek çok arkeolojik buluntu, bu uygulamaların neden yapıldığına ve anlamlarına dair birçok sorunun sorulmasına zemin hazırlamıştır. Bu uygulamanın pratik bir işleve ya da sembolik bir anlama sahip olup olmadığı gibi sorular başta gelmektedir.[5] Bu sorular birçok görüşün de ortaya atılmasını da sağlamıştır ki soyluluk göstergesi olduğu, sağlık amacıyla yapıldığı, moda olarak düşünülebileceği, sosyal statü göstergesi, estetik gaye taşıdığı bu görüşler arasındadır. Bu geleneğin uygulanmasına dair bir diğer görüş ise ortak toplum yaratabilmek adına farklı etnik kökenden insanların karşılıklı olarak asimile edilmesi işlevini görmesidir.[6] Şüphesiz ki kasıtlı kafatası deformasyonu muhtevasında birçok sembolü barındıran bir temsilci niteliğindedir.[7] Neticede anlamsal çağrışımlar ve sembollerin toplumlar arasında yaygın olduğu ve farklılık arz ettiği düşünüldüğünde bu uygulamaların da toplumlar arasında farklı gayeler ile yapıldığı sonucuna varılabilir. Aynı zamanda toplumsal ya da bireysel anlamda farklılaşmanın temsilcisi olan bedenin değiştirilmesi ve özelde kasıtlı kafatası deformasyonun kültürel simgeleri arkeolojik buluntular üzerinde yer alan imzalar olarak da düşünülebilir.

Genellikle kafatası deformasyonunun gayesi coğrafyada ve kültürde farklılık göstermiş, bazı toplumlarda asaletin simgesi ya da toplum bünyesindeki sosyal grupların ayrılmasını sağlayan (yönetici sınıfı gibi) bir uygulama olmuş, bazı toplumlarda ise dinî, büyülü veya estetik amaçlara sahip bir uygulama olarak kabul edilmiştir.[8] Vücudun silinmez bir işareti olan kasıtlı kafatası deformasyonu gibi birey üzerinde gerçekleştirilen olağandışı görünümler kişi için kimlik oluşturma ve bu kimliği ifade etme imkânı sağlayan sözsüz bir iletişimi

[1] Christina Torres-Rouff, Lenoid Teodoroviç Yablonskiy, "Cranial Vault Modification as a Cultural Artifact: a Comparison of the Eurasian Steppes and the Andes", *Journal of Comparative Human Biology*, C. 56, 2005, s. 2, 4.
[2] Nevin Göksal, "Trepanation Practices in different Geographies and Cultures", *Current Debates in Anthropology& Archaeology,* C. 14, ed. Vahdet Özkoçak, IJOPEC Publication, İstanbul-London 2018, s. 11.
[3] Alin Frînculeasa, Angela Simalcsik, Marta Petruneac, vd., "From the Eurasian Steppe to the Lower Danube: The Tradition of Intentional Cranial Deformation During the Bronze Age", *Archaeological and Anthropological Sciences*, C. 15, S. 8, 2023, s. 1.
[4] Frînculeasa, Simalcsik, Petruneac, vd., *agm*, s. 1.
[5] Svetlana Sharapova, "Intentional Cranial Deformation: Boarchaelogical Recognition of Social Identity in Iron Age Sargat Culture", *Tattoos and Body Modifications in Antiquity*: *Proceedings of the sessions at the EAA annual meetings in The Hague and Oslo,* 2010/11, ed. Philippe Della Casa-Constanze Witt, Zurich Studies in Archaeology, C. 9, 2013, s. 103.
[6] Aleksandr Anatolyeviç Zayçenko, "Manifestatsiya «Politiki Tela»: Iskusstvennaya Deformatsiya Çerepa", *Psikhologiya telesnosti: teoretiçeskiye i praktiçeskiye issledovaniya Sbornik statey II Mezdunarodnaya nauçno-prakticheskaya konferentsiya,* 2009, s. 114.
[7] Sharapova, *agm*, s. 104.
[8] Edgardo Schijman, "Artificial Cranial Deformation in Newborns in the pre-Columbian Andes", *Child's Nervous System,* C. 21, S. 11, 2005, s. 948-949.

meydana getirmişlerdir.[9] Ayrıca şekillendirilmiş kafatasları, dövme, diş oyma, yara izi yapma gibi diğer vücut değişikliklerinden daha fazla sosyal kimliğin açık işareti olarak kabul edilmiştir.[10]

Kafatasını şekillendirmenin çeşitli yöntemleri var olmasına rağmen genellikle yapılan işlemlerin sonucunda en fazla uygulanan yöntemin kafatasının çeşitli bölgelerine basınç uygulama ile gerçekleştirilmiş olmasıdır.[11] Kasıtlı kafatası şekillendirmesi özellikle bebeklik döneminde yapılan bir şekillendirme işlemidir. Bu dönemin tercih edilmesinde ve yeni doğmuş bebek üzerinden bu uygulamanın yapılmaya başlanmasındaki ana sebep bebeklik döneminde kemiklerin yumuşak ve gelişim aşamasında olmasının yanı sıra kemiklerin kolaylıkla şekil alabilmesindendir. Bebeğin yaşamının ilk birkaç yılında daimî olarak kafatasına baskı uygulanmıştır. Kafatasının şekillendirme süreci bireyin yaşamının ilk üç ya da dört yılı boyunca devam ettirilmiştir. Kemik büyümesinin tamamlanması ile kafatası kubbesi kalıcı yani geri döndürülemez bir değişikliğe uğramış ve sonuç olarak diğer bireylerden ayırt edilen görsel bir sembol görevi görmüştür.[12] Temelde kafatasını yapay olarak şekillendirmenin beş türü olduğu kabul edilmiştir. Bunlar: oksipital deformasyon, lambdoid deformasyon, fronto-vertiko oksipital deformasyon, paralel-fronto-oksipital deformasyon ve halka şeklinde deformasyondur.[13] Kafatasının şekillendirilmesi sırasında kullanılan malzemeler ise özel olarak hazırlanmış mekanizmalar, kafatasının farklı şekillerde sarılmasını sağlayan kumaş, bant, kordon, bandaj ve bezlerin yanı sıra ahşap gibi sert malzemelerle birlikte bu nesneler ile hazırlanan özel kasklardır.[14]

Tarihî kayıtlara baktığımızda şekillendirilmiş kafatasının Kafkaslardaki varlığına dair ilk bilgiler Hipokrat'a aittir ve bu bilgilerde Heredot, Aristotales, Strabo, Pliny gibi antik tarihçilerin referansları da yer almıştır.[15] Kafatası şekillendirme geleneğinin Avrasya coğrafyasındaki en eski kökleri ise MÖ 2000-1000 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Yapılan çalışmalar ışığında bu coğrafyada kafatası şekillendirme geleneğinin süreklilik arz etmediği, birbirinden bağımsız ve farklı zamanlarda ortaya çıktığı öne sürülmüştür. Erken Demir Çağı'na (MÖ 700-600) tarihlendirilen kafatası şekillendirme geleneğinin örnekleri Aral Denizi'nin doğusundaki Tagisken mezarlığında bulunmuştur. Bunların bu coğrafyada tespit edilen şekillendirilmiş kafataslarına göre daha farklı bir yapıya sahip oldukları görülmüştür. Tagisken mezarlığında bulunan şekillendirilmiş kafataslarının hem oksipital (kafatasının arka ve alt kısmındaki kemik) hem de frontal (kafatasının ön kısmı) kemiklerde kasıtlı bir değişime maruz kaldığı, hatta bunun iki taraflı bir baskı sonucunda kaynaklandığı düşünülmüştür. Öte yandan bulunan bu kafatası şekillendirilme biçimi nadir görülmüştür. Bu şeklin Türkistan coğrafyasında yaygınlaşması ise MÖ 200 ve 1 yılları arasındadır.[16] Türkistan'da kafatasının dairesel şekillendirilme formu MS 200 yılından sonra olduğu ve Avrasya'ya da yayıldığı düşünülmüştür. Bu coğrafyadaki dairesel kafatası değişikliğinin etnik özelliği ise Hunlarla ilişkilendirilmiştir.[17] MS ilk yüzyıllardan itibaren Karadeniz çevresinde de kasıtlı kafatası şekillendirme geleneği yaygın bir uygulama olmuş, bu bölgeden Avrupa coğrafyasına yayıldığı düşünülmüştür. Doğu Avrupa coğrafyası için kafatası şekillendirme uygulaması MS 2. ve 3. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey ve batı kıyılarında ortaya çıkmış ve ardından Karpat Havzası'na yayılmıştır.[18] Bu dağılım Hunların hareketleri ile ilişkilendirilmiştir.[19] Özellikle Romanya'da bulunan mezarların bu grubun en eskileri arasında olduğu kabul edilmiştir.[20] Şekillendirilmiş kafatasına dair bulgular Avrasya'da az olmasına karşın Karpat Havzası'nda oldukça fazladır. Karpat Havzası ile ilişkilendirilen kafatası şekillendirme geleneğinin öncelikle Kalmuk Özerk Cumhuriyeti bozkırlarında, ardından Kırım'da ortaya çıktığı düşünülmüştür.[21] Karpatlarda şekillendirilmiş kafataslarının fazlalığı Sarmat, Alan, Gepid ve özellikle Hunların bu bölgeye yaptıkları göçlerle

[9] Sharapova, *agm*, s. 105; Mariya Borisovna Mednikova, "Fenomen Kulturnoy Deformatsii Golovı:Yevraziyskiy Kontekst", *Opus: Mezdistsiplinarnyye İssledovaniya v Arheologii*, C. 5, 2006, s. 207.
[10] Peter Mayall,Varsha Pilbrow, "A Review of the Practice of Intentional Cranial Modification in Eurasia during the Migration Period (4th-7th c AD)", *Journal of Archaeological Science*, S. 105, 2019, s. 20.
[11] Nataša P. Miladinović-Radmilović, "Artificial Cranial Deformation", *Journal of Serbian Archaeological Society*, C. 28, 2012, s. 303.
[12] Mayall, Pilbrow, *agm*, s. 19; Peter Mayall,Varsha Pilbrow, Liana Bitadze, "Migrating Huns and Motified Heads: Eigenshape Analysis Comparing Intentionally Modified Crania from Hungary and Georgia in the Migration Period of Europe", *Plos One*, C. 12, S. 2, 2017, s. 2.
[13] Miladinović-Radmilović, *agm,* s. 303-304.
[14] Miladinović-Radmilović, *agm*, s. 304; Umut Üren, "Doğu Avrupa'da Kafatası Şekillendirme Geleneği ve Batı Hunları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2019, s. 58.
[15] Bu geleneğin dünyadaki ilk uygulaması ise Avusturalya'da MÖ 11.000 yüzyıla tarihlendirilmiştir. Mayall, Pilbrow, "A Review of the Practice", s. 19. Bu geleneğe dair yapılan çalışmalardan ilki D.N. Anuchin (1887), diğer öncü çalışma ise E.V. Zhirov (1940)'undur. Zayçenko, *agm,* s. 115.
[16] Torres-Rouff, Yablonsky, *agm*, s. 5.
[17] Dairesel kafatası şekillendirme geleneğinin bu denli yayılması Türklerin prestijli ve ayrıcaklıklı görülmeleri ile ilişkilendirilmiştir. Bu coğrafyalarda yaşayanların kökenleri fark etmeksizin Avrupa'ya damga vuran Türklere benzemek istedikleri ve onları taklit etme içgüdülerine sahip oldukları, hatta bu düşünceden hareketle dairesel formun bu denli yayılması sonucu Hun kültürünün somut unsuru olarak görülen bu şekillendirme tarzının özgünlüğünü yitirdiğinin düşünülmesine sebep olmuştur. Torres-Rouff, Yablonsky, *agm*, s. 9-10.
[18] Susanne Hakenbeck, "Infant Head Shaping in Eurasia in the First Millennium Ad", *The Oxford Handbook of The Archaeology of Childhood,* ed. Sally Crawford, Dawn M. Hadley, Gillian Shepherd, Oxford University Press, UK 2018, s. 486.
[19] Torres-Rouff,Yablonsky, *agm*, s. 9.
[20] Hakenbeck, *agm*, s. 486.
[21] Mónika Molnár, István János, László Szűcs, vd., "Artificially Deformed Crania from the Hun-Germanic Period (5th–6th century ad) in Northeastern Hungary: Historical and Morphological Analysis", *Neurosurg Focus*, C. 36, S. 4, 2014, s. 1.

ilişkilendirilmiştir. Böylece bu geleneğin Orta ve Batı Avrupa'ya yayıldığı ileri sürülmüştür.[22] Karpat Havzası'nda bulunan 6 ile 7. yüzyıllara tarihlendirilen kafataslarının ise Hunların ardından bölgeyi hâkimiyet altına almış olan Avarlarla ilgili oldukları öngörülmüştür. Macaristan ve Gürcistan'da bulunan değiştirilmiş kafataslarının çoğunun halka şeklinde tek bir bandajla yapılmış olsa da dikey ikinci bir bandajla da uygulama yapıldığı tespit edilmiştir.[23] Doğu Avrupa'daki Hunların ise mezarlarında bulunan kafataslarında iki bandaj kullanılarak şekillendirme işlemi yaptıkları görülmüştür.[24] Bulgar Türklerinin kafatasını şekillendirme usûlünde ise iki bandaj kullanmalarının yanı sıra halka şeklinde şekillendirme uygulamasına başvurdukları da anlaşılmıştır.[25] Halka şeklinde yapılan şekillendirilmiş kafataslarının ise Asya'nın batısı, Avrupa, Kafkaslar ve Sibirya bölgesinde olduğu gözlemlenmiştir.[26]

Heredot ve Ammianus Marcellinus'un ifadelerinde Sarmatlarda kasıtlı kafatası deformasyonunun varlığı görülmektedir.[27] Nitekim Karadeniz'in batı kısımlarında bulunan şekillendirilmiş kafatasları Sarmatlarla ilişkilendirilmiştir.[28] Sarmatlara ait kafatası şekillendirme geleneğinin izleri Tirgşor ve Pogoraşti mezarlıklarında da tespit edilmiştir. Prut Nehri civarındaki Pogoraşti mezarlığında 28 mezarın 2 tanesinde kafatasının şekillendirildiği görülmüştür.[29] Tirgşor'da çoğunun 3. ve 4. yüzyıllardan kaldığı düşünülen, 430 mezardan oluşan gömü bölgesinde Sarmatlara atfedilen 40 mezarın 6 tanesinde ise yine şekillendirilmiş kafatasları bulunmuştur.[30] Sarmatların şekillendirilmiş kafatasları ile ilişkilendirilen bir diğer husus ise Roma dönemine tarihlendirilen mezarlardaki şekillendirilmiş kafataslarıdır. Bu buluntuların Sarmat etkisi ile oluştuğu öne sürülmüştür.[31] Hunların Türkistan sahasından Avrupa'ya geldiklerinde kafataslarında değişiklik olduğu ve bu uygulamayı da Avrupa'ya geliş süreçlerinde bildikleri varsayılmıştır.[32] Hunların kafatası şekillendirme geleneklerinin Karpat Havzası'na geldikleri dönemde hem sosyal kimliklerini ifade eden görsel bir form hem de merkezî otoriteyi sağlamanın bir yolu olarak kullandıkları ileri sürülmüştür. Dahası Hunlar tarafından yeniden popüler hale getirilen bu uygulamanın sosyal kimliğin aktarılması amacıyla önemini kabul eden diğer topluluklar tarafından da taklit edildiği düşünülmüştür.[33] Hun kültürüne ait olduğu düşünülen Polonya'nın güneyindeki Czulice mezar alanında şekillendirilmiş kafatası bulunmuştur. İki çocuk iskeletinin yer aldığı bu mezarlıkta çocukların yaşlarının 7-9 ve 8-9 arasında olduğu tahmin edilmiştir. 8-9 yaş aralığındaki çocuğun kafatasına bandaj tipinde kafatası şekillendirme geleneğinin uygulandığı görülmüştür.[34]

Karpatlarda bulunan Mözs mezarlığında yine Hunlara atfedilen 50 tane kasıtlı şekillendirilmiş kafatası bulunmuştur. Bunun yanı sıra Macaristan'ın kuzeydoğusunda Ároktő-Csík-gát'da yapılan arkeolojik araştırmalarda Hun-Germen dönemine tarihlendirilen 3 şekillendirilmiş kafatası da buluntular arasındadır.[35] Avrupa Hunlarındaki şekillendirilmiş kafataslarına dair buluntulara bir diğer örnek ise 5. yüzyıla tarihlendirilen Gaweinstal mezarlığındadır ve burada 5 şekillendirilmiş kafatası tespit edilmiştir. Yine bu bölgedeki Grafenwörth mezarlığında da yetişkine ait 2 adet kafatasının şekillendirilmiş olduğu görülmüştür.[36] Avar döneminden kalma Szekszárd civarında yapılan arkeolojik çalışmada kazılan 233 mezar arasında çıkan buluntularda Hun dönemine tarihlendirilen ve 5. yüzyıldan kaldığı düşünülen mezarda şekillendirilmiş kafatası tespit edilmiştir.[37] Macaristan'daki Szegvár-Oromdűlõ buluntu yerinde yapılan çalışmalarda erken Avar dönemine tarihlendirilen 532 mezarın 32'sinde tamamının kadınlara ait olduğu şekillendirilmiş kafatasları tespit

---

[22] Géza Czékus, "Presentation of the Trepanned Skull Labelled MO-90, Found in the Avar Cemetery on the Territory of Settlements Ómoravica-Kopláló in Serbia", *International Journal Morphology,* C. 36, S. 1, 2018, s. 243; Mónika Molnár, László Szathmáry, László Szűcs, vd., "A Unified Descriptive Method for Analysing Artificial Cranial Deformation from a Palaeopathological Perspective", *Archaeological and Anthropological Sciences*, C. 11, S. 10, 2019, s. 5554; Mayall, Pilbrow, Bitadze, "Migrating Huns and Motified Heads", s. 3.

[23] Mayall, Pilbrow, Bitadze, *agm*, s. 4.

[24] Üren, *agm*, s. 74.

[25] Yavor Enchev, Grigoriy Nedelkov, Nadezhda Atanassova-Timeva, vd., "Paleoneurosurgical Aspects of Proto-Bulgarian Artificial Skull Deformations", *Neurosurg Focus*, C. 29, S. 6, 2010, s. 1.

[26] Mayall, Pilbrow, Bitadze, "Migrating Huns and Motified Heads", s. 4.

[27] Evgeniy Vladimiroviç Pererva, "Trepanation in the Sarmatians of the Lower Volga Region", *Archaeology and Early History of Ukraine*, C. 36, S. 3, 2020, s. 465.

[28] Hakenbeck, "Infant Head Shaping", s. 486.

[29] Üren, *agm,* s. 64.

[30] Hakenbeck, *agm*, s. 486.

[31] Hakenbeck, *agm,* s. 486.

[32] Mayall, Pilbrow, Bitadze, *agm*, s. 2.

[33] Mayall, Pilbrow, "A Review of the Practice", s. 19.

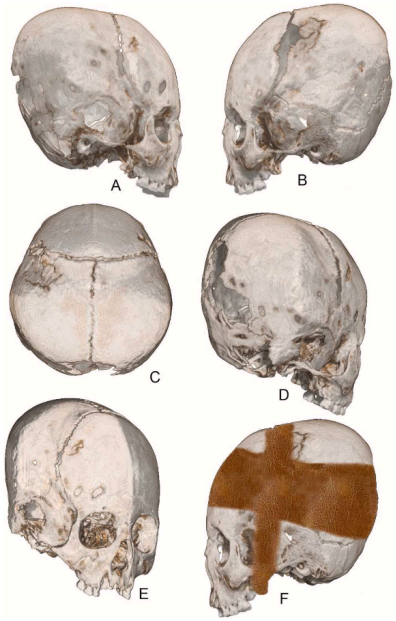
[34] Yapılan radyokarbon testler sonucunda mezarlıkta yer alan iskeletler MS 395-418 yılları arasına tarihlendirilmiş ve keşfedilen bu mezarlığın Polonya'da Avrupa Hunlarına dair en eski mezarlardan birini temsil ettiği ifade edilmiştir. Jakub M. Niebylski, Halina Dobrzańska, Anita Szczepanek, vd., "Unveiling Hunnic Legacy: Decoding Elite Presence in Poland through a Unique Child's Burial with Modified Cranium", *Journal of Archaeological Science: Reports*, C. 56, 2024, s. 4-5, 10.

[35] Üren, *agm,* s. 71.

[36] Susanne Hakenbeck, "'Hunnic' Modified Skulls: Physical Appearance, Identity and the Transformative Nature of Migrations", *Mortuary Practices and Social Identities in the Middle Ages: Essays in Burial Archaeology in Honour of Heinrich Härke*, University of Exeter Press 2009, s. 70-71.

[37] Pál Lipták, "Anthropological Analysis of the Avar-Period Population of Szekszárd-Palánkpusta", Acta Biologica Szeged, C. 20, 1974, s. 199.

edilmiştir. Avarların şekillendirilmiş kafataslarına dair bir diğer buluntu ise Tiszántúl bölgesindedir.[38] Günümüz Bulgaristan topraklarında yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda 4 kazı alanında Bulgar Türklerine ait 56 kasıtlı şekillendirilmiş kafatasının yanında 1 tane de Peçeneklere ait şekillendirilmiş kafatası bulunmuştur. Bu buluntular 4. ile 11. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Peçeneklere ait kafatası Rusçuk bölgesindeki Krivina köyü civarında yapılan kazılarda tespit edilmiştir. 40-45 yaş arasındaki bir erkeğe ait olan bu kafatasının 11. yüzyıla ait olduğu belirtilmiştir. Eğik bir halka şeklinde bir deformasyon olarak şekillendirilen bu kafatasında ortalama 4 cm genişliğinde bir bandaj kullanılmış ve baskı bandaj izlerinin alın bölgesinde belirginleştiği görülmüştür.[39]

Resim 1. *Czulice'de 8-9 yaş aralığındaki çocuğa ait şekillendirilmiş kafatasının tasviri.*[40]

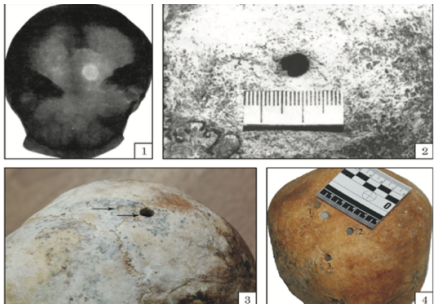
2. Kafatası Trepanasyonu

Antik ve modern cerrahların insan kafatası üzerinde yaptıkları en sık ameliyatlardan biri kafatası trepanasyonudur.[41] Trepanasyona dair yapılan çalışmalar eski kültürlerde kraniyal cerrahiyi denediklerini ve bazı bölgelerde bu uygulamanın modern çağlara kadar devam ettiğini ortaya koymuştur.[42] Bilimsel anlamı ile trepanasyon eski çağlarda insanların vücutlarında kasıtlı olarak yapılan kafa ve ekstremitelerde deformasyon, yapay yara izi bırakma, kafa derisinin yüzülmesi gibi eylemlerle ilişkilendirilmiştir. Yaşam sırasında ya da ölümden sonra yapılan trepanasyonların terapötik[43] ya da ritüel amacı taşıdığı da düşünülmüştür.[44] Kafatasına yapılan müdahalelerin çoğunun travmaya karşı tedavi amaçlı olduğu da görüşler arasındadır. Terapötik amaçlı yapılan trepanasyonlar kafatası travmasının tedavisi, kafa içi yumuşak dokuyu etkileyen hastalıklar, kafa içi basıncın artması, baş ağrısı ve baş dönmesi gibi hastalıkların tedavisi için yapılmıştır.[45] Elde edilen trepanasyonlu bulgular arasında gerçek cerrahi amaçla yapılan trepanasyonların çoğunlukla iyileştirici müdahaleler olduğu, sembolik olarak yapıldığı düşünülen trepanasyonların ise ritüel bir fenomen taşıdığı kabul edilmiştir.[46] Elbette ki trepanasyonların cerrahi ve sembolik amaç taşıması hususundaki görüşler tartışmalıdır ve bilim camiasında henüz görüş birliğine varılamamıştır. Tıbbî amaçla yapılan trepanasyonlardan farklı olarak

[38] Hakenbeck, "Infant Head Shaping", s. 489; Üren, *agm,* s. 72.
[39] Enchev, Nedelkov, Atanassova, vd., *agm*, s. 3.
[40] Niebylski, Dobrzańska, Szczepanek, vd., *agm*, s. 6.
[41] Bu terim yaygın olarak canlı bir kişinin kafatası kemiğinden bir parçanın beyne zarar vermeden çıkarılması sonucu yapılan cerrrahi işleme verilen addır. Alexey L. Krivoshapkin, Tatiana A. Chikisheva, Alisa V. Zubova, vd., "Scythian Trepanations in the Gorny Altai in Hippocratic Times: Modern Expert Appraisal of Ancient Surgical Technologies", *World Neurosurgery*, C. 82, S. 5, 2014, s. 649.
[42] John W. Verano, "Differential Diagnosis: Trepenation", *International Journal of Paleopathology*, C. 14, 2016, s. 1.
[43] Tedavi edici.
[44] Pererva, *agm*, s. 465.
[45] Kitty Király, Orsolya Anna Váradi, Luca Kis, "New Insights in the Investigation of Trepanations from the Carpathian Basin", *Archaeological and Anthropological Sciences,* C. 14, S. 75, 2022, s. 1-2.
[46] Zsolt Bereczki, Erika Molnár, Antónia Marcsik, "Rare Types of Trephination from Hungary Shed New Light on Possible Cross-cultural Connections in the Carpathian Basin", *International Journal of Osteoarchaeology*, C. 25, S. 3, 2013, s. 323.

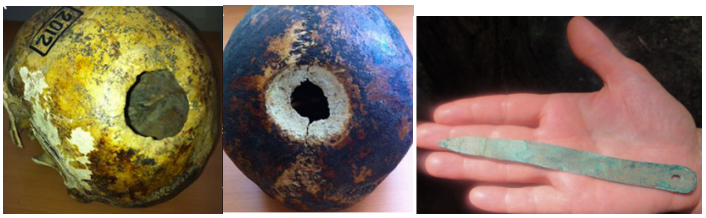
kafatasının delinmediği ya da kafatası kemiğinin alınmadığı sembolik trepanasyonlara dair ilginç bir görüş vardır ki o da bu yapay yaraların tıbbî ya da ruhsal nedenlerden dolayı toplumun bazı yetişkin üyelerine dünya dışı iletişim kanalları sağlamak amacıyla tasarlandığı yönündedir.[47] Trepanasyonun yapılması sırasında birtakım yöntemlere başvurulmuştur. Bu yöntemler arasında kafatasının dış kısmının kademeli olarak aşındırılması ya da kazınması, kafatası üzerinde dairesel veya oval biçimli oluk açma, kesişen doğrusal kesimle dikdörtgen yapıya benzer kemik parçası çıkarma, delme ve kesme sonucu oluşan daire şeklindeki kemiğin çıkarılması vardır. Bunların yanı sıra nadiren küçük deliklerle yapılan trepenasyon yöntemi de kullanılmıştır.[48]

Aşağı İtil ve Ten Nehri bölgesinde bulunan Sarmatlara ait 4 kafatasında trepanasyon yapıldığı görülmüştür. 1 numaralı kafatası Ten Nehri bölgesinde bulunmuş ve MÖ 1-3. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Sarmatların en erken trepanasyonu ve tedavi edici nitelikte olduğu düşünülmüştür. 2 numaralı erkeğe ait kafatası İtil bölgesinde bulunmuş ve 3-4. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bu kafatasında bir trepanasyon ve alt çenede bir delik tespit edilmiştir. Kadına ait olan 3 numaralı kafatası yine İtil bölgesinde bulunmuş ve MS 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir. 4 numaralı kafatası ise İtil ve Ten Nehri arasındaki bölgede bulunmuş ve MS 2. yüzyıla tarihlendirilmiş olan 35-45 yaşlarındaki kadına ait kafatasıdır. Bu kafatasında üç adet trepanasyon deliği yer almıştır.[49]

Resim 2. *Trepanasyon deliği bulunan kafatası örneği.*[50]

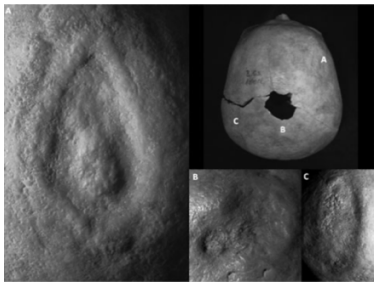
Kafatası trepanasyonuna örnek verecek olursak Gorniy Altay bölgesinde İskitlere ait 3 kafatası önemlidir. Bu kafataslarında trepanasyon yapıldığı tespit edilmiştir. Bu bölgede bulunan üç kafatasından ilkinin 40-45 yaşlarındaki bir erkeğe, ikinci kafatasının 30 yaşında bir kadına, üçüncü kafatasının ise 50-60 yaşlarındaki bir erkeğe ait olduğu belirlenmiştir.[51] Yapılan çalışmalar neticesinde bu bölgedeki trepanasyonların ağırlıklı olarak tıbbî amaç taşıdığı düşünülmüştür. Kafatasları üzerinde herhangi bir enfeksiyon izine rastlanmaması ve cerrahi işlem sonrası hayatta kalmanın yüksek oranda olması İskit şifacılarının trepanasyona dair bilgili olduklarını göstermektedir. Bu bilginin yanı sıra kurganda bulunan bakır ve bronz karışımlı kesici aletlerin de enfeksiyonu önleyici önemli bir unsur olduğu kabul edilmiştir.[52]

Resim 3. *İskitlerin trepanasyonlanmış kafatasları ve trepanasyon aleti olduğu düşünülen nesne.*[53]

[47] Bereczki, Molnár, Marcsik, *agm,* s.325.
[48] Verano, *agm,* s. 2.
[49] Pererva, *agm*, s. 466-467.
[50] Pererva, *agm*, s. 467.
[51] Krivoshapkin, Chikisheva, Zubova, vd., *agm*, s. 650.
[52] Krivoshapkin, Chikisheva, Zubova,vd., *agm.* s. 654.
[53] Krivoshapkin, Chikisheva, Zubova,vd., *agm*, s. 651-653.

Kafatası trepanasyonuna dair örneğimiz 8. yüzyıla tarihlendirilen Avar mezarındandır. Bélmegyer-Csömöki-domb'da bulunan 27 numaralı 40-45 yaş arasında bir erkek kafatasında 1 adet badem şekilli, iki küçük yuvarlak ve 1 adet oval sembolik trepanasyon izine rastlanmıştır.[54] Òmoravica-Koplaló mezarlığında bulunan ve MO-90 etiketi ile isimlendirilen bir erkeğe ait kafatasında da trepanasyon izine rastlanmıştır. Kafatasının orta kısmında yer alan ve düzensiz şekle sahip olan sagital sutürün[55] sol tarafındaki trepanasyon bulgusu yaklaşık 1 cm deliktir.[56]

Resim 4. *Avar dönemine ait kafatasında badem şeklinde sembolik trepanasyon.*[57]

Avarlara dair ilginç ve arkeolojik buluntular arasında nadir görülen trepanasyon örneklerinden birisi ise Geç Avar dönemine tarihlendirilen, Macaristan'ın Szitányi bölgesindeki 7-9 yaş aralığındaki bir çocuğa ait kafatasındadır. Sağ parietal kemikte frontal kemiğe doğru erik çekirdeğine benzer yapıda bir açıklık tespit edilmiştir.[58] Avarlarla ilişkilendirilen çocuk trepanasyonlarına 3 tane Kiskundorozsma-Kettőshatár ve 1 tane Bačky Sokolac (Sırbistan)'da rastlanmıştır. Üç buluntu yeri ile birlikte kafatası trepanasyonunun görüldüğü çocuk iskeleti sayısı 5'e yükselmiştir. Bačky Sokolac'taki çocuğun 2,5 yaşlarında olduğu, diğer buluntu yerlerinde ise yaşların 7 ile 9 arasında olduğu tahmin edilmiştir. Bu trepanasyonların travmatik lezyonlarla ilişkilendirildiği, trepanasyonun olası nedeninin 1 çocuk iskeletinde görülen ve çocuğun alnına gelen darbe sonucunda yaranın tedavisi için yapıldığı düşünülen buluntu yeri, Kiskundorozsma-Kettőshatár'dır. Trepanasyonlu çocukların buluntu yerleri arasında şekil ve morfolojik açıdan bir kıyaslama yapıldığında Bačky Sokolac'daki trepanasyon deliklerinin Kiskundorozsma-Kettőshatár'a göre daha büyük olduğu ortaya çıkmıştır.[59] Güneydoğu Macaristan'da yer alan Csardaszallas'ta yapılan kazı çalışmaları neticesinde 19 mezar tespit edilmiş, bu mezarların 15'inin MS 7 ile 8. yüzyıla, 3'ü 10 ile 11. yüzyıla tarihlendirilmiş, 1 tanesine ise herhangi bir tarih verilememiştir. 7. ile 8. yüzyıla tarihlendirilen buluntular üzerinde yapılan morfolojik, metrik ve patolojik araştırmalar Avar çağı buluntuları ile uyumlu bulunmuştur. Avar çağına tarihlendirilen mezarların 5 erkek, 5 kadın ve 3 bebeğe ait olduğu saptanmıştır.[60] Bu buluntu yerindeki 15 numaralı mezarda sembolik olduğu düşünülen trepanasyon tespit edilmiştir.[61]

11. yüzyılın ortalarına tarihlendirilendirilen Pliska'nın doğusundaki mezar alanında Peçeneklere ait olduğu düşünülen iskeletler cinsiyet, anatomik ve antropolojik özellikler, osteolojik kalıntılar üzerindeki iz bırakmış hastalıklar, tıbbî müdahaleler ve travmaların varlığı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan önemli buluntular arasında yer almıştır.[62] 1 numaralı mezarda 45-50 yaş aralığında olduğu düşünülen erkek kafatası çatısında (kafatasının üst kısmı) trepanasyon izi tespit edilmiştir. Trepanasyonun travma sonrası tedavi amacıyla yapıldığı düşünülmüştür.[63] 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Kuman/Kıpçak dönemine ait Ukrayna'nın güneyindeki Çöngül Kurganında trepanasyon uygulamasının varlığı görülmüştür. Benzersiz bir zenginliğe sahip eşyaların olduğu bu kurganda 55 ile 60 yaşları arasında olduğu tahmin edilen erkek kafatasında kesici bir alet darbesi

[54] Bereczki, Molnár, Marcsik, *agm*, s. 329.
[55] Kafatası kubbesindeki çizgilerin olduğu kısım.
[56] Czékus, *agm*, s. 243.
[57] Bereczki, Molnár, Marcsik, *agm*, s. 329.
[58] Orsolya László, "Detailed Analysis of a Trepanation from the Late Avar Period (Turn of the 7th–8th Centuries—811) and its Significance in the Anthropological Material of the Carpathian Basin", *International Journal of Osteoarchaeology*, C. 26, S. 2, 2014, s. 359-360.
[59] László, *agm*, s. 362-363; Zsolt Bereczki, Erika Molnár, Antónia Marcsik, György Pálfi, "Evidence of Surgical Trephinations in Infants from the 7th-9th Centuries AD Burial Site of Kiskundorozsma-Kettôshatár", *Acta Biologica Szegediensis*, C. 54, S. 2, 2010, s. 93.
[60] Zsolt Bereczki, Orsolya Anna Vàradi, Erika Molnàr, "Possible Signs of Ritual Healing Observed in the 7-8th C. AD Avar Age Site of Csaszarszallashanzely Tanya (Mrt 10. 385. 4/21. Lh.)", *The Talking Dead New Results from Central-and Eastern european Osteoarchaeology, Proceedings of the First International Conference of the Torok Aurel Anthropological Association from Târgu Mureş*", ed. Szilàrd Sàndor Gàl, 13-15 November 2015, s. 19.
[61] Bereczki, Vàradi, Molnàr, *agm*, s. 21.
[62] Valeri Grigorov, Victoria Russeva, Nadezhda Atanassova, "Graves from The Palace Centre-East Site: an Attempt at Ethnic Cultural Identification of Burials *Intra Muros* in Pliska", *Contributions to Bulgarian Archaeology*, C. 12, 2022, s. 101-102.
[63] Grigorov, Russeva, Atanassova, *agm*, s. 105, 122.

sonucunda yaklaşık 6 santimetre kadar bir çatlak oluşmuştur. Bu çatlağın yukarısında (kafatasının ön kısmında) trepanasyon deliği ve bu bölgenin etrafında da yeniden kemik büyümesinin olduğu görülmüştür.[64]

3. Kasıtlı Olmayan Kemik Deformasyonları

Kemikler sınırları dahilinde esnek bir yapıdadır ve daimî olarak kendini değiştirip şekillendirebilir durumdadır. Kemiklerin yapısını değiştiren çevresel ve genetik olmak üzere birçok unsur vardır.[65] Şiddet sonucu kemikte oluşan yaralanmalar, travmatik kırıklar, besin yetersizliği, genetik aktarımlar, doğum sırasında oluşan anomaliler, tümör, anemi ya da tüberküloz gibi hastalıklar ve günlük yaşamdaki faaliyetlerin yoğunluğu bu unsurlar arasındadır. Öte yandan insanların gündelik hayatlarındaki faaliyetlerinin çeşitliliği kasıtlı olmayan kemik deformasyonunun da çeşitlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu faaliyetlere bağlı olarak vücudun belirli noktalarında çeşitli deformasyonlar oluşmaktadır. Kemik üzerindeki stresin artması kemiğin şekil değiştirmesini sağlayarak deformasyonunu hatta yeniden şekillenmeyi sağlayan önemli bir faktördür. Bu durum kemik erimesi gibi kemik üzerinde belirgin deformasyonu ortaya çıkartabilir.[66]

İskelet üzerindeki deformasyonlar o bölge nüfusunun davranışları ve yaşam tarzları hakkında öngörü yapmayı sağlayabilecek niteliğe sahiptirler. Dolayısıyla kemikler arkeolojik araştırmalar açısından da önemlidirler. Binicilikle uğraşan toplulukta alt ekstremitelerde, ağır kaldırma gibi ağır fizikî koşullarda yaşayan insanların üst ekstremitelerinde, bel ve omurlarında deformasyonların oluşması bu duruma örnektir.

3.1. Schmorl Düğümü

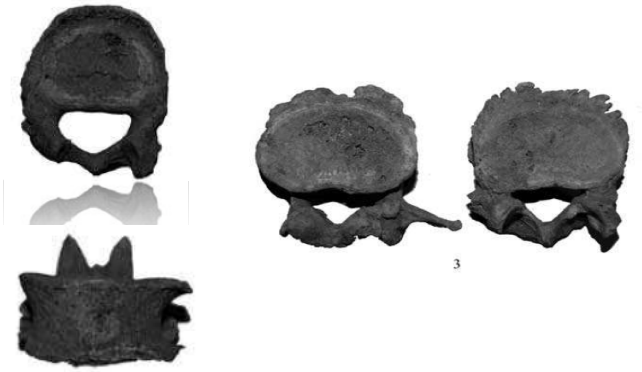
Çeşitli sebeplerle kasıtlı olarak yapılan deformasyonların yanı sıra iskeletler üzerinde farklı kemik deformasyonları mevcuttur ve arkeolojik buluntularla örnekleri tespit edilmiştir. "*Schmorl düğümü*" kasıtlı olmayan kemik deformasyonuna örnektir. Omurga kemiklerinin maruz kaldığı baskı gibi hareketler sonucunda oluşan fıtığa benzer bir yapıda olan bu deformasyon kemik üzerindeki oluşumuyla kişinin yaşamında fiziksel aktivitelerinin ağır olduğunu gösteren bir durumdur. Schmorl düğümü yaş bağlamında değerlendirildiğinde genç kişilerde omurganın zorlandığı ağır fizikî aktivitelerde bulunulduğu, 45 yaş üzerinde ise fizikî aktiviteler dışında yaşa bağlı olarak omurlar arasındaki disklerin baskıya maruz kalması ile oluştuğu yorumu yapılabilir.[67]

Ukrayna'nın güneyinde İskitlere ait yaklaşık MÖ 325 yılına tarihlenen iki erkek iskeleti bulunmuştur. İlk mezarda bulunan iskeletin büyük olasılıkla ergenlik döneminin sonlarında olan genç bir erkeğe ait olduğu düşünülmüştür. Genç bireye ait bu iskeletin bel omurunda Schmorl düğümü tespit edilmiştir. Schmorl düğümüne dair bir başka bulgu ise yine aynı gömü bölgesindeki 40-50 yaş aralığındaki erkek iskeletindedir. Bu iskelerin hem bel hem de sırt omurunda bulunan Schmorl düğümü genç bireye göre daha belirgin durumdadır.[68] Romanya'da Timişoara-Freidorf sahasında yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen Sarmatlara ait olduğu düşünülen iskelet kalıntıları arasında Schmorl düğümleri olan bir iskelet bulunmuştur. 155 numaralı iskeletteki Schmorl düğümlerinin ciddi seviyede olması omurga morfolojisine ya da yoğun fiziki strese bağlı olarak düşünülmüştür. Yine aynı bölgede 266 numaralı iskelette de Schmorl düğümleri tespit edilmiştir fakat 155 numaralı iskeletteki kadar ileri düzeyde olmadığı görülmüştür.[69]

Romanya'daki Nădlac bölgesinde ise Avar dönemi kurganında 17, 20 numaralı mezarlarda, Schmorl düğümünün olduğu iskeletler tespit edilmiştir.[70] Bu kurgandaki 20 numaralı mezardaki 45-55 yaş aralığında olduğu tahmin edilen iskeletin eklem bölgelerinde yüksek miktarda dejeneratif değişikliklerin yanı sıra kas ve kas gruplarının aşırı kullanımı dolayısıyla oluşan değişiklikler görülmüştür.[71] Sol iliak kemiğin aşınmış durumu, omurga üzerindeki Schmorl düğümünün varlığı, femur ve koksal[72] kasların yapışma yerlerindeki değişiklikler, tibia ve ayak bileklerindeki değişiklikler binicilik yapıldığının kanıtı olarak görülmüştür.[73] Aynı kurganın 21 numaralı mezarda ise yetişkin (muhtemelen 60 yaş üstü) kadın iskeletinde omurganın (servikal, torasik ve lombar) bazı bölgelerinde iltihaplanma belirtilerinin varlığı görülmüştür. Bu iskelete dair bir diğer ilginç tespit

[64] Reneta Holod, Yuriy Rassamakin, "Imported and Native Remedies for a Wounded "Prince": Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century", *Medieval Encounters*, C. 18, S. 4-5, 2012, s. 344, 354.
[65] Audrey J. Sublett, Charles F. Wray, "Some Examples of Accidental and Deliberate Human Skeletal Modification in the Northeast", *The Bulletin Journal of the New York State Archaeological Association*, S. 50, 1970, s. 14.
[66] Rebecca J. Gilmour, Liina Mansukoski, Sarah Schrader, "Injury, Disease and Recovery: Skeletal Adaptations to Immobility and Impairment", *Behaviour in Our Bones How Human Behaviour Influences Skeletal Morphology*, ed. Cara Stella Hirst, Rebecca J. Gilmour, Kimberly A. Plomp, vd., Elsevier, Netherlands 2023, s. 281.
[67] Erwin Gáll, *At the Periphery of the Avar Core Region*, L'Harmattan Publishing, Paris-Budapest 2017, s. 194.
[68] Rachel K. Wentz, Nancy de Grummond, "Life on Horseback: Palaeopathology of Two Scythian Skeletons from Alexandropol, Ukraine", *International Journal of Osteoarchaeology*, C. 19, S. 1, 2009, s. 109-110.
[69] Ștefan Popa, Ionela Rădac, Rodica Torok-Oance, "Anthropologicalanalysis of five Skeletons from Sarmatian Culture Discovered in Timişoara – Freidorf (Romania)", *Current Trends in Natural Sciences*", C. 9, S. 18, 2020, s. 22-23.
[70] Fatma Aysel Ilgın, *Avarlar Avrupa'da 250 yıllık Hakimiyetin İzleri,* İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 104-105; Luminița Andreica (Szilagyi), "The Anthropological Analysis of the Graves from the Late Avar Age from Nădlac", *Archaeologia Bulgarica,* S. 20, 2016, s. 80.
[71] Andreica (Szilagyi), *agm*, s. 82.
[72] Kalça kemiğine verilen addır.
[73] Andreica (Szilagyi), *agm*, s. 82, 84.

ise torakal omurlarda yani göğüs kafesinin olduğu kısımda baskı sonucunda oluşan kısmen iyileşmiş bir kırıktır. Bu kırığın osteoporoz sonucu kemik içindeki süngerimsi maddenin seyrekleşmesiyle oluştuğu düşünülmüştür. Kemik üzerindeki bu lezyona dair bir diğer görüş ise düşme ya da ağır kaldırma gibi durumlarda da oluşabileceği noktasındadır.[74] Bu bölgede bulunan iskeletler üzerindeki diğer kırıkların ise köprücük kemiği ve omurlarda olduğu, cinsiyet anlamında da erkek bireylerde oranın daha fazla olduğu görülmüştür. Ayrıca kırıkların çoğunun sol tarafta olması da dikkat çekicidir.[75]

Resim 5. *Baskıya maruz kalmış omurlara dair kurgandaki buluntular.*[76]

Schmorl düğümünün tespit edildiği bir diğer Avar mezarı ise Šarengrad'dadır. Bu mezardaki Schmorl düğümü yetişkin omurlarının dörtte birinde yer almış ve lomber (bel omurları) omurgaya göre torakal (sırt) omurlarda daha sık olduğu görülmüştür. Cinsiyet bağlamında bir kıyaslama yapıldığında ise erkeklerde kadınlara nazaran anlamlı derecede yüksektir.[77] Yine Avar dönemine tarihlendirilen Macaristan'daki Tisza Nehri'nin doğusunda kalan Székkutas-Kápolnadiílő mezarlığındaki iskeletler üzerinde yapılan incelemelerde 20 iskelette Schmorl düğümünün izlerine rastlanmıştır.[78] Avar dönemine ait bir diğer Schmorl düğümü bulgusu Macaristan'ın güneydoğusundaki Csardaszallas'tadır. 7 numaralı mezarda 25-30 yaş aralığındaki bir kadın iskeletinin bel omurlarındaki bazı parçalarda Schmorl düğümü tespit edilmiştir.[79] Yine bu buluntu yerinde 25-30 yaş aralığındaki kadın iskeletinde Schmorl düğümü, 11 numaralı mezarda 22-30 yaş aralığındaki bir erkek iskeletinde Schmorl düğümüne benzer disk fıtıkları saptanmıştır.[80]

3.2. Yeni bir kemiğin (sub-periosteal) oluşumu

Kasıtlı olmayan kemik deformasyonuna dair bir diğer bulgu ise kemik üzerinde yeni bir kemiğin (sub-periosteal) oluşmasıdır. Periosteumda[81] yer alan bu oluşum herhangi bir tahribat, tahriş ile ortaya çıkmasının yanı sıra enfeksiyon ve travma gibi faktörlerle de meydana gelebilmektedir. Kemik üzerindeki bu patolojik değişim metabolik bozukluklar, lösemi, doğum travması gibi hususlarla da ilgili olabilmektedir.[82]

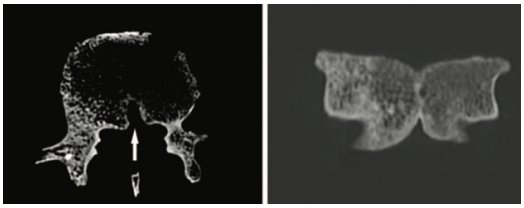
Nădlac bölgesindeki Avar buluntularının olduğu 3M-S adı verilen iskelet topluluğunda yedi kemikte (2 femur, 4 tibia, 1 fibula) sub-periosteal oluşumun varlığı tespit edilmiştir. Bu üç iskeletin cinsiyetine bakıldığında 2 iskeletin erkeğe ait olduğu, son iskeletin ise cinsiyetinin belirlenemediği ifade edilmiştir.[83] Bu oluşuma dair bir diğer örnek Geç Avar dönemi (8. yy) mezarı olarak tarihlendirilen Šarengrad-Klopare'deki[84] iskeletlerde tespit edilmiştir. Mezardaki 1 yetişkin erkek, dört kadın ve üç tam anlamıyla yetişkinliğe erişmemiş (subadults) toplam sekiz bireyin alt ekstremitelerinde gözlemlenmiştir. Bu bireylerdeki yeni kemik oluşumu belirli bölgededir ve iyileşmiş düzeydedir. Bunların yanı sıra mezar 25'te orta yaşta olduğu düşünülen bir erkek iskeletinde kafatası

[74] Gáll, *age,* s. 194; Andreica (Szilagyi), *agm*, s. 82-83.
[75] Gáll, *age,* s. 195.
[76] Andreica (Szilagyi), *agm*, s. 83.
[77] Mario Carić, Brina Zagorc, Daria Ložnjak Dizdar, vd., "Bioarchaeology of the Late Avar Population from Šarengrad–Klopare: Preliminary Results", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, C. 36, 2019, s. 173.
[78] György Pálfi, "Spondylarthropathies in Avar-Age Human Remains", *Acta Biologica Szeged*, C. 36, 1990, s. 85.
[79] Bereczki, Vàradi, Molnàr, "Possible Signs of Ritual", s. 20.
[80] Bereczki, Vàradi, Molnàr, *agm*, s. 21.
[81] Uzun kemiklerin eklem yüzeylerinde yani eklem boşluğu içinde kalan kısımlar haricinde tüm kemiklerin dış yüzeyini kaplayan zara verilen addır.
[82] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd., *agm*, s. 167.
[83] Gáll, *age*, s. 193.
[84] Bu mezar Hırvatistan'ın doğu kesimindeki Vukuovar-Symirna'da yer almaktadır. Mezar alan olarak Šarengrad'ın doğu ucundaki Ilok kasabasının yakınında, Tuna Nehri üzerindeki dik bir yamaçtadır.

ile birkaç uzun kemiklerde; mezar 27'deki genç kadın iskeletinde her iki köprücük kemiği, sol beş kaburgada da bu tarz deformasyonlara rastlanılmıştır.[85] Bu mezarda bulunan bir diğer kemik deformasyonu ise osteoartrit (kireçlenme)tir. Dejeneratif eklem hastalığı olan osteoartrit, eklemdeki eklem kıkırdağı ile boyun ve sırt kısmında yer alan disklerin tahribata uğraması ya da bu disklerin aşınması ile oluşan kemik kayması ile karakterizedir.[86] Mezarda bulunan iskeletlerdeki osteoartritin çoğunun lomber vertebra (bel omurları), torakal (sırt omurları) ve servikal (boyun) omurlarında olduğu ve erkeklere nazaran kadınlarda daha yüksek seviyede olduğu görülmüştür.[87] Yeni kemik oluşumuna dair bir diğer örneğimiz yine Avar dönemine tarihlendirilen Székkutas-Kápolnadiílő mezarlığındadır. Buradaki vakalardaki yeni kemik oluşumu ciddi düzeyde değildir ve 4 vakada bu deformasyon türü tespit edilmiştir. İlki 30-40 yaşlarında erkek, ikincisi 50-60 yaşlarında erkek, üçüncüsü 50-60 yaşlarında kadın, dördüncüsü ise 40-50 yaşlarında yine erkek iskeletindedir.[88] Sub-periosteal oluşumun tüberkülozla ilişkilendirildiği bulgu Saltovo-Mayatsk kültürüne ait iskelet grubu arasında yer almıştır. Yeni kemik oluşumu genç bir kadın iskeletinin iliumunda[89] iltihaplanma ile birlikte ortaya çıkmıştır.[90]

3.3. Doğuştan Gelen Anomaliler

Kemik deformasyonundan bir diğeri ise konjenital (doğuştan gelen) omurga anomalisidir. Šarengrad mezarlığında mezar 21'deki ergen ve mezar 25'deki orta yaşlı erkek olmak üzere iki yetişkinde tespit edilen bu deformasyon 4. bel omurundadır.[91] Šarengrad'da olduğu gibi Nădlac'ta da konjenital anomali ölüm yaşı 25-35 aralığında olan kadın iskeletinde tespit edilmiştir.[92]

Resim 6. *Kelebek omurlar olarak da bilinen konjenital (doğuştan gelen) omurga anomalisi.*[93]

Konjenital anomali bulgusu yine Avar dönemine tarihlendirilen Kunszállás-Fülöpjakab'da 49 numaralı mezardaki bir kadına ait iskelette tespit edilmiştir. Bu iskeletteki konjenital anomali bulgusuna omurgadaki spondiloz ve kemikleşmiş omurga deformasyonunu eşlik etmiştir.[94] Omurga yapısındaki bu ciddi deformasyon izlerinde hem doğuştan gelen anomalinin hem de ağır yaşam tarzının etkili olduğu söylenebilir. Aynı mezar alanında 7 numaralı kadın iskeletinde konjenital anomali bulgusu vardır. 49 numaralı iskeletteki gibi bu bulguya da spondiloz ve spondiartroz gibi omurgadaki deformasyonlar eşlik etmiştir.[95] Doğuştan gelen bu anomalilerin bu mezardaki görülme sıklığı genetik aktarımın büyük oranda etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kemik üzerinde yer alan ve doğuştan gelen anomalilerden birisi de ayrık omurga hastalığı olarak bilinen spina bifidadır. Tisa Nehri civarında bulunan ve Avar dönemine tarihlendirilen Hajos-Cifrahegy mezarlığında bir kadın iskeletinde bu anomalinin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca yine omurga ve kaburga üzerinde iki kadın ve bir erkek iskeletinde doğum kaynaklı anomali saptanmıştır. Ciddi düzeyde olduğu tespit edilen bir diğer anomali ise bir kadın iskeletinde kalça kısmında görülen anomalidir.[96]

3.4. Osteopeni-Osteoartrit-Osteofit

Osteoartrit diğer adıyla kireçlenme kemik üzerindeki hasar ve yıpranma ile oluşmaktadır. Kasıtlı olmayan kemik deformasyonun bir türü olan osteoartrit Nădlac bölgesindeki Avar buluntuları arasında 3M-S olarak

[85] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd., *agm,* s. 172.
[86] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd., *agm,* s. 167.
[87] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd., *agm,* s. 172.
[88] Pálfi, "Spondylarthropathies", s. 91.
[89] İlium, kalça bölgesindeki en büyük kemiktir. Ayrıca yelpaze şeklinde olan bu kemik leğen kemiğinin sağ ve sol kemiklerle birleşerek kalça kemiğini oluşturmaktadır.
[90] Alexandra Buzhilova, "Probable Cases of Tuberculosis in Early Medieval Pastoralists of Eastern Europe", *Tuberculosis*, C. 143, 2023, s. 4.
[91] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd., *agm,* s. 173-174.
[92] Gáll, *age,* s. 196-197.
[93] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd. *agm,* s. 173.
[94] I. Varga, Antónia Marcsik, "Palaeopathological Characterization of the Skeletons of an Avar Series (Kunszállás-Fülöpjakab)", *Acta Biologica Szeged*, C. 21, S. 1-4, 1975, s. 182.
[95] Varga, Marcsik, *agm*, s. 183.
[96] Antónia Marcsik, János Balàzs, Erika Molnár, "Anthropological Analysis of an Avar Age Cemetery from the Duna-Tisza Interfluve (Hajós-Cifrahegy)", *The Talking Dead New Results from Central-and Eastern European Osteoarchaeology, Proceedings of the First International Conference of the Torok Aurel Anthropological Association from Târgu Mureş*", ed. Szilàrd Sàndor Gàl, 13-15 November 2015, s. 67.

adlandırılan iskelet topluğunda nispeten yüksek oranda bulunmuş olsa da deformasyonun düzeyi ileri aşamada değildir. 3M-S iskelet topluluğu arasında istisnaî olan ileri düzeydeki tek bulgu mezar 189'daki iskelettedir. Osteoartritin cinsiyet dağılımına bakıldığında erkek bireylerde oran olarak kadınlara nazaran fazla olduğu görülmüştür. Cinsiyet ayrımına bakılmaksızın kemik üzerindeki bu deformasyon üst ekstremitelerde yer almıştır.[97] Entesopati[98] gibi osteoartrit de bireyin yaşamı boyunca yaptığı yorucu ve uzun fizikî aktivitelerle ilişkilendirilmiştir.[99] Osteoartroz yani kireçlenme bulgusu Avar dönemine tarihlendirilen Mélykút-Sáncdiilő mezarlığında tespit edilmiştir.[100] Kemik deformasyonunun oldukça ileri evresi olan osteopeni düşük kemik yoğunluğunu ifade etmekle birlikte orantısız kemik kaybının genel bir terimidir. Bu durumu oluşturan sebepler arasında osteoporoz, osteomalazi, kanser ve hiperparatiroidizm gibi hastalıklar yer alır. Šarengrad mezarındaki osteopeni mezar 4'de orta yaşta bir kadın iskeletinde gözlemlenmiştir.[101] Omurga eklem kıkırdaklarının yüzeyinde aşınmaya bağlı olarak ortaya çıkan osteofit bulgusu Macaristan'daki Csardaszallas mezarlığında tespit edilmiştir. Bu mezar yerinde 14 numaralı mezarda 25-30 yaş aralığındaki kadın iskeletinde diz bölgesinde tespit edilen deformasyon ağır fizikî koşullara bağlanmıştır. 12 numaralı mezarda 25-35 yaş aralığındaki bir erkek iskeletinde omurga gövdesinin kenarlarında osteofit izleri vardır. Yine bu iskelette enfeksiyon kökenli kemik iltihabı hastalığı olan osteomiyelite de rastlanılmıştır. 16 numaralı mezardaki 60 yaş üstü erkek iskeletinin bel omurlarında iltihaplanma ve deformasyon görülmüştür. Yaşlılığa bağlı osteoporoz belirtisi ve osteofit ise 18 numaralı mezardaki 50-60 yaş arasındaki kadın iskeletinde yer almıştır. Omurga üzerinde tespit edilen bu lezyonlarla stres göstergeleri bu bölgedeki topluluğun fizikî anlamda stresli ve yorucu bir yaşam ile bağdaştırılmıştır.[102] Avar dönemi mezarlarından olan Kunszállás-Fülöpjakab'da 49 numaralı kadın mezarında omurga kenarında zayıf bir osteofit görüntüsünün yanı sıra bel omurlarının orta kısmının tamamen kemikleşmiş olduğu görülmüştür. Bu mezar alanındaki bir diğer osteofit bulgusu 7 numaralı mezardaki kadın iskeletindedir. Bu iskeletteki bir diğer deformasyon ise sol femurdaki (uyluk kemiği) süngerimsi yapıdaki ciddi lezyondur.[103]

Pliska'nın doğusunda bulunan beş mezar alanındaki 1 numaralı ve 5 numaralı mezarlardaki erkek iskeletlerinde sol fibulada (baldır kemiği) entesopatik değişikliklerin sebep olduğu patolojik deformasyonlar görülmüştür. Entesopatik değişikliklere metabolik ya da endokrin hastalıklar, çeşitli travmatik yaralanmaların sebep olduğu bilinmekle birlikte 45-50 ile 25-30 yaş aralığındaki bu iki erkek iskeletindeki bu deformasyonların travmanın yanı sıra sol bacak kaslarına aşırı yük bindirerek gerçekleştirilen fiziksel altiviteden kaynaklı kronik travmanın sebebiyet verdiği düşünülmüştür.[104]

3.5. Spondilolizis

Bel omurlarının birbirlerine bağlandığı kemik üzerinde meydana gelen kırığa verilen addır. Doğuştan olduğu ya da aşırı yüklenmeye bağlı olarak da geliştiği düşünülen bu deformasyon durumu Avar dönemine ait Nădlac'ta tespit edilmiştir. 3M-S iskelet buluntuları arasında iki erkek ve bir kadın olmak üzere toplum üç iskelette olduğu görülmüştür.[105]

Resim 7. *Nădlac'ta bulunan iskeletteki spondilolizis.*[106]

Avar dönemine ait Székkutas-Kápolnadiílő mezarlığında Schmorl düğümünün yanı sıra 3 iskelette spondilolizise de rastlanmıştır. Bu mezarda spondilozis dışında omurga eklemleri arasındaki disklerin aşınması ile ortaya çıkan spondilartroz da tespit edilmiştir. İlk spondilartroz tespit edilen iskelet 40-50 yaşlarında bir kadına aitken diğer iskelet 40-50 yaşlarında bir erkeğe aittir.[107] Spondilolizise dair bir diğer bulgu ise yine Avar

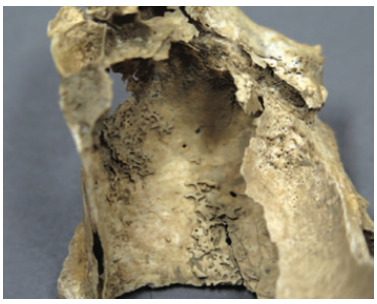
[97] Gáll, *age,* s. 193.
[98] Tendonun ya da bir bağın kemiğe bağlanması sırasında oluşan bozukluğa verilen addır.
[99] Gáll, *age*, s. 159, 198.
[100] Antónia Marcsik, "Comparative Evaluation of Pathological Avar Findings from Excavations Between the Danube and Tisza Rivers", *Acta Biologica Szeged*, C. 24, S. 1-4, 1978, s. 144.
[101] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd., *agm,* s. 168, 174.
[102] Bereczki, Vàradi, Molnàr, "Possible Signs of Ritual", s. 21-22.
[103] Varga, Marcsik, *agm*, s. 182-183.
[104] Grigorov, Russeva, Atanassova, *agm*, s. 125.
[105] Gáll, *age,* s. 194.
[106] Gáll, *age,* s. 194.
[107] Pálfi, "Spondylarthropathies", s. 86.

dönemine tarihlendirilen Hajos-Cifrahegy mezarlığındadır. Spondilolizis 18 numaralı mezarda yetişkin bir erkek iskeletinde bulunmuştur.[108]

Omurga üzerinde etkili olan bir diğer kemik deformasyonu türü ise spondilozdur. Spondilozise göre farkı kemik üzerinde bir stres kırığının oluşmamasıdır. Ağır fizikî koşulların daha fazla etkili olduğu bu hastalıkta disklerin aşınması ile birlikte kemikler üzerinde deformasyon oluşur. Avar dönemi mezarlarından Mélykút-Sáncdiilő'da boyun, sırt ve bel omurlarında eşit düzeyde spondiloz deformasyonu tespit edilmiştir. Spondiloz bulgusu Kunszállás-Fülöpjakab'da da tespit edilmiştir.[109] Bu mezar alanındaki spondiloz bulgusu erkek iskeletindedir. Ayrıca bu iskelette klavikulada kırık sonrası oluşan deformasyon, sağ ve sol humerusta da (üst kol kemikleri) deformasyonun izleri görülmüştür.[110] Bu deformasyon bulgular iskeletin üst ekstremitelerinde yoğun bir deformasonun olduğunu göstermektedir. Yüksekten düşme ve kolların sıklıkla kullanıldığı fizikî yaşam koşullarının olduğunu gösterir vaziyettedir. Aynı mezar alanında 8, 9, 30 numaralı mezardaki kadın iskeletlerinde, 9 numaralı mezarda, 20 numaralı mezardaki erkek iskeletinde spondiloz tespit edilen deformasyondur.[111] Peçeneklere ait olduğu düşünülen Pliska'daki iskelet buluntuları üzerinde yapılan çalışmalarda spondilozün sebep olduğu kemik deformasyonun varlığı görülmüştür. 1 numaralı mezardaki 45-50 yaş arasındaki erkek bireyde tespit edilen spondiloz omurganın büyük bölümünde deformasyona sebep olmuştur.[112]

3.6. Diğer Hastalıkların Sebep Olduğu Deformasyonlar

Sinüzit yumuşak doku üzerinde değişime neden olsa da kronik olması durumunda kemik üzerinde deformasyonun oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Buna dair bulgu Šarengrad mezarında orta yaşlı erkek (mezar 26) ile genç kadın iskeletinde (mezar 27) tespit edilmiştir. Sinüzit genellikle hava kalitesi ile ilişkilendirilmiştir. Dış mekânda maruz kalınan iklim ve hava durumu, polen, tarım sırasında toza maruz kalma, duman, soğuk ve nemli yaşam alanı, tekstil üretimi, madencilik, metal işlemeciliği gibi faktörler hava kalitesini belirleyen hususlardır. Geç Avar dönemine tarihlendirilen bu mezardaki sinüzit vakasının tarım üretimi sırasında maruz kalınan toz, soğuk ve nemli barınma alanları ile âlâkalı olduğu ileri sürülmüştür.[113]

Resim 8. *Mezar 34'deki kadın iskeletinde bulunan sinüzit dolayısıyla oluşan sklerotik kemik.*[114]

Nădlac bölgesinde bulunan Avar buluntuları arasında 16'sı erkek olmak üzere toplam 21 iskelette yaralanma, enfeksiyon ve eklemlerin aşırı kullanımına bağlı olarak entesopatinin varlığı gözlemlenmiştir. İskelette bulunan entesopatinin varlığı Schmorl düğümleri gibi uzun süreli ve aşırı ağır fizikî çalışmaların neticesinde geliştiği ileri sürülmüştür.[115] Bu buluntu alanındaki entesopatinin köprücük kemiği üzerinde olması omuz bölgesine baskı uygulayacak işlerle ilgilenildiğini göstermektedir. Ayrıca ağırlığı dengelemek amacıyla kolların büküldüğü, ellerin boyun bölgesinde tutulduğu, omuz ve sırtta ağırlık taşınıldığını da gösteren bir bulgudur.[116]

Kemiklerin deformasyonuna neden olan bir diğer hastalık tüberkülozdur. Nitekim paleopatolojide genellikle kemikler üzerinde kolaylıkla tanınabilen morfolojik değişikliklerin yanı sıra belirgin ve spesifik kemik lezyonları bırakan birkaç bulaşıcı hastalık olarak kabul edilir. Karpat Havzası'nda tüberküloz Hun dönemine tarihlendirilen kadın iskeletinde tespit edilmiştir. Ayrıca bu bulgunun Macaristan topraklarındaki Hunlara dair ilk tüberküloz vakası olduğu düşünülmüştür. Macaristan'ın Bács-Kiskun bölgesindeki yetişkin bir kadın kafatasının

[108] Marcsik, Balàzs, Molnár, "Anthropological Analysis of an Avar Age Cemetery", s. 67.
[109] Marcsik, *agm*, s. 144.
[110] Varga, Marcsik, *agm*, s. 185.
[111] Varga, Marcsik, *agm*, s. 188.
[112] Grigorov, Russeva, Atanassova, *agm*, s. 108.
[113] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd., *agm*, s. 176.
[114] Carić, Zagorc, Ložnjak Dizdar, vd., *agm*, s. 174.
[115] Gáll, *age,* s. 148, 195.
[116] Gáll, *age,* s. 195.

iç yüzeyinde tüberküloza bağlı deformasyonun varlığı görülmüştür.[117] Tüberküloza dair bir diğer bulgumuz ise Güney Macaristan'daki Csongrad şehrinin yakınlarındaki Felgyő bölgesinde 7.-8. yüzyıla tarihlendirilen ve Avarlara ait olduğu düşünülen iyi korunmuş genç yetişkin kadının iskeleti üzerinde yer almıştır. Lomber ve torasik (sırt ve bel) vertebrada çok sayıda lezyonun varlığı görülmüştür. Yine bu iskelette omurga çıkıntıları, göğüs kemiği ve kaburgalarda osteolojik lezyon da tespit edilmiştir. Endokraniyal[118] yüzeyde anormal kan damarı izlerinin varlığı menenjit hastalığı ile ilişkilendirilmiştir.[119]

Resim 9. *Tüberküloza bağlı çoklu kemik deformasyonu.*[120]

Tüberkülozun bir diğer örneği Avar dönemine ait Székkutas-Kápolnadiílő mezarlığındadır. Burada iki vaka tespit edilmiştir. İlki 40-50 yaşlarında erkek, diğeri ise 30-40 yaşlarındaki kadına aittir.[121] Tüberküloza dair diğer bulgular ise Avar dönemi Bácka-Topola ile Mélykút-Sáncdiilő mezarlıklarındadır ve birden fazla iskelette varlığı tespit edilmiştir.[122] Saltovo-Mayatks kültürüne ait MS 8-9. yüzyıla tarihlendirilen iki antropolojik koleksiyonda kemikler üzerine tüberkülozun neden olduğu osteo-artiküler değişiklikler[123] üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Arkeolojik koleksiyonda yaklaşık 300 yetişkin insan iskeleti üzerindeki incelemeler sonucunda 31 iskelet tüberkülozun olası adayı olarak işaretlenmiştir. Tüberkülozun sebebiyet verdiği deformasyonlar bu iskelerin değişik bölgelerinde aşınma ve yıpranmalarla hatta yeni kemik oluşumu ile kendisini göstermiştir.[124] Kemik üzerinde deformasyona sebebiyet veren bir diğer hastalık ise cüzzamdır. Avar döneminden kalma Hajos-Cifrahegy mezarlığında genç yetişkin bir kadın iskeletinde bu hastalığın sonucu olarak iskeletin değişik bölgelerinde ciddi lezyonlar tespit edilmiştir.[125]

İskelet üzerinde bulunan birtakım kırıklar, Schmorl düğümleri, osteoartrit, entesopati gibi durumların ata binme ile ilişkili olduğu düşünülmüştür.[126] Arkeolojik araştırmalarda alt ekstremitelerin, ana kemikler üzerindeki patolojik değişikliklerin, deformasyonların ata binme sırasında vücut üzerinde yarattığı mekanik baskı sonucu olştuğuna veye bununla bir ilişkisi olduğunun varsayılmasına sebep olmuştur.[127] Diz, kalça, ayak bileği binicilik sırasında stres altında olan uzuvlar arasındadır. Dolayısıyla bu bölgelerde yer alan ortak değişiklikler yaşam boyunca düzenli ve sık ata binme ile bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Öte yandan diz bölgesindeki (diz kapağı gibi) deformasyonların binicilik ve üzengi kullanımı ile ilişkili olduğu ileri sürülmektedir.[128] Elbette ki bu bölgedeki deformasyonlar sadece binicilikle ilişkili olan deformasyon türleri değildir. Fakat incelenen toplumun gündelik yaşamına dair yorum yapılması için bir belirti olarak kabul edilmelidir. Türkler açısından bu düşünce

[117] Olga Spekker, Luca Kis, Nikoletta Lukács, vd., "The First Probable Case with Tuberculous Meningitis from the Hun Period of the Carpathian Basin-How Diagnostics Development can Contribute to Increase Knowledge and Understanding of the Spatio-temporal Distribution of Tuberculosis in the Past", *Tuberculosis*, C. 143, 2023, s. 1, 4.
[118] Kafatasının iç kısmıdır.
[119] György Pálfi, Frank Maixner, Marta Maczel, vd., "Unusual Spinal Tuberculosis in an Avar Age skeleton (Csongrád-Felgyő, Ürmös-tanya, Hungary): A Morphological and Biomolecular study", *Tuberculosis,* C. 95, 2015, s. 29-30.
[120] Pálfi, Maixner, Maczel, vd., *agm,* s. 32.
[121] Pálfi, "Spondylarthropathies", s. 89.
[122] Antónia Marcsik, "Comparative Evaluation of Pathological Avar Findings from Excavations Between the Danube and Tisza Rivers", *Acta Biologica Szeged*, C. 24, S. 1-4, 1978, s. 144, 146.
[123] Vücudun eklem bölgelerinde meydana gelen yıpranma ve hasarlara verilen addır.
[124] Alexandra Buzhilova, "Probable Cases of Tuberculosis in Early Medieval Pastoralists of Eastern Europe", *Tuberculosis*, C. 143, 2023, s. 1-2,4.
[125] Marcsik, Balàzs, Molnár, *agm*, s. 68.
[126] Birgit Bühler, Sylvia Kirchengast, "A Life on Horseback? Prevalance and Correlation of Metric and Non-metric Traits of the "Horse-riding Syndrome" in an Avar Population (7th-8th century AD) in Eastern Austria", *Anthropological Review*, C. 85, S. 3, 2022, s. 68.
[127] William Berthon, Christèle Baillif-Ducros, Matthew Fuka, vd., "Horse Riding and the Lower Lims", *Behaviour in Our Bones How Human Behaviour Influences Skeletal Morphology*, ed. Cara Stella Hirst, Rebecca J. Gilmour, Kimberly A.Plomp, vd., Elsevier, Netherlands 2023, s. 230.
[128] Berthon, Baillif-Ducros, Fuka, vd., *agm*, s. 234-235.

değerlendirildiğinde kurganlarda bulunan alt ekstremitelerdeki deformasyonların binicilikle ilişkili olabileceği yüksek ihtimal ve arkeolojik imza niteliğinde kanıtlayıcı bir husustur. Binicilik hakkında kemik deformasyonlarından destek alındığı kadar iskelet üzerindeki travmatik yaralanma izlerine de bakılması gerekmektedir. Zira bu yaralanmalar deformasyonlarla birleştirildiğinde yine gündelik yaşam, fiziksel işlerin yoğunluğu, binicilik gibi toplumun sosyal, ekonomik ve askerî unsurlarına dair yorumun yapılmasını destekler durumdadır. Nitekim klavikula yani köprücük kemiği kırıklarının yüksekten düşme ve binicilik ile ilişkili olduğu da görülmüştür.[129] Binicilik ile ilişkili görülen bir diğer deformasyon ise allen fossa adı verilen kalça bölgesindeki deformasyondur. Sarmat dönemine tarihlendirilen Timişoara-Freidorf mezar alanındaki iskelette tespit edilen allen fossa hem fizikî stres hem de binicilikle ilşkilendirilmiştir.[130]

SONUÇ

Kemikler toplumsal ve bireysel açıdan insanların yaşamlarına dair ipuçları barındıran en önemli kanıtlardan biridir. Bu bağlamda kemikler üzerinde yer alan her bir kasıtlı ya da kasıtlı olmayan deformasyon/dönüşüm kültürel bir iz taşımanın yanı sıra toplum ve bireyin arkeolojik imzasını oluşturur. Kasıtlı deformasyon türü olan kafatası şekillendirme uygulaması da bu bağlamda değerlendirilebilmektedir. Kafatası şekillendirme geleneği statü göstergesi, estetik kaygılar, sağlık gibi amaçlarla yapılan bir uygulamadır ve taşıdığı sembolik değerle birlikte toplumun kendine has kültürel ögelerinin de taşıyıcısıdır. Nitekim bu durumun göstergesi bu geleneğin farklı uygulama şekillerinin olmasıdır. Kafatası şekillendirme geleneğinin Türkistan sahasındaki varlığı Türklerde bu uygulamanın eski zamanlardan beri var olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Türkistan'daki şekillendirilmiş kafataslarının benzerlerinin Doğu Avrupa'da hâkimiyet kuran Türklerin kurganlarında da tespit edilmesi kültürel sürekliliği gösterir vaziyettedir. Türkistan'da bulunan şekillendirilmiş kafataslarına dair bir diğer husus ise Türklerin bu geleneği Türkistan'dan Doğu Avrupa coğrafyasına yaptıkları göç hareketi sonucunda öğrenmedikleri noktasındadır. Doğu Avrupa'da kafatası şekillendirme geleneğinin yaygınlaşması Hunların bu coğrafyaya yaptıkları göç hareketine bağlanmaktadır. Ayrıca Karpat Havzası'nda bu geleneğin artışı ise Hunların ardından bölgede hâkimiyet tesis etmiş olan Avarlarla ilişkilendirilmektedir. Bazı kurganlarda şekillendirilmiş kafataslarının (tek bandaj-iki bandaj ya da halka şeklinde gibi) değişik yöntemler kullanılarak yapılmış olması Türklerde bu geleneğin yaygın olduğunu söylememize olanak sağlamaktadır. Ayrıca Avarlarla ilişkilendirilen Szegvár-Oromdűlõ buluntu yerindeki gibi kadınlara ait şekillendirilmiş kafataslarının bulunması cinsiyet bağlamında bir ayrım yapılmadığını da ortaya koymaktadır.

Kasıtlı kafatası şekillendirme, trepanasyon ya da kasıtlı olmayan kemik deformasyonları üzerinde yapılan çalışmalar ve elde edilen bilgilerin Türklerin tıbbî bilgilerinin ne yönde olduğunu, gündelik yaşamlarına ve fiziksel aktivitelerinin ne ölçüde olduğu noktasında ışık tutacak mahiyette olduklarını göstermektedir. Ayrıca trepanasyonların uygulanma şekli, kullanılan malzemeler tıbbî gelişmişlik hakkında bilgi vermesi açısından önem arzetmektedir. Özellikle Türklerin trepanasyona dair bilgili olduklarını gösteren en önemli buluntulardan biri Gorniy Altay bölgesinde tespit edilen İskit kafataslarıdır. Trepanasyon sonrası kafatasında herhangi bir enfeksiyon izine rastlanmamış olması dikkate değerdir.

Kasıtlı olmayan kemik deformasyonları her daim yaşam tarzının ortaklığına ve o dönemin yaşam koşullarına işaret etmese de çoğu durumlarda yorum yapmaya olanak sağlayan önemli bir ölçüttür. Bu deformasyon türü arasında sayabileceğimiz Schmorl düğümü kişinin mesleği ve yaşam tarzına dair çıkarım yapmamızı sağlayan önemli bir ipucu niteliğindedir. Doğu Avrupa'da hâkimiyet tesis etmiş Türklerin arkeolojik buluntularında tespit edilen Schmorl düğümlerinin oluş sebepleri yaş ile ilişkilendirilmenin yanı sıra gündelik yaşamda fizikî eylemlerin ağır olduğunu söylememize imkân vermektedir. Yine at üzerinde yaşamlarını sürdürmeleri ve özellikle hayatları boyunca yaptıkları askerî faaliyetleri düşünüldüğünde omurgalarının üzerindeki yükü, Türklerdeki Schmorl düğümlerinin oluşum sebeplerini açıklar vaziyettedir. Ayrıca kurganlarda Schmorl düğümlerinin erkek iskeletlerinde daha fazla oranda bulunması yine Türklerin askerlik ve binicilik ile ilişkili olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca kasıtlı olmayan bir deformasyon türü olan entesopatinin varlığı Schmorl düğümleri gibi bireyin günlük yaşamındaki fizikî aktivitelerine dair ipucu vermesi bakımından önemlidir. Kalça, diz, ayak bileği eklem bölgelerinde oluşan entesopatide yine Türklerin binicilikleri ve askerî yaşam tarzı etkilidir. Üst ekstremitlerde kol ve klavikuladaki (köprücük kemiği) deformasyonlar askerî yaşamlarının önemli bir kısmını oluşturan ok ve yay kullanımı ile ilişkilendirilebilir. Öte yandan kasıtlı olmayan kemik deformasyonları çevresel koşulların etkili olması, yaşa bağlı olarak da ortaya çıkmalarının yanı sıra genetik mirasın izi olarak bireylerde yer alabilir. Genetiğin deformasyonlar üzerinde etkili olduğunu Avar dönemine tarihlendirilen Kunszállás-Fülöpjakab'da tespit edilen konjenital anomali bulgusu destekler niteliktedir.

[129] Berthon, Baillif-Ducros, Fuka, vd., *agm*, s. 239-240.
[130] Ştefan Popa, Ionela Rădac, Rodica Torok-Oance, "Anthropologicalanalysis of five Skeletons from Sarmatian Culture Discovered in Timişoara – Freidorf (Romania)", *Current Trends in Natural Sciences*", C. 9, S. 18, 2020, s. 27.

Doğu Avrupa Türklerinin kurganlarındaki iskeletlerin alt ekstremitelerinde (iliak, uyluk kemiği, fibula ve kaval kemiği gb) tespit edilen deformasyonlar yine binicilik faaliyetleri ile ilişkilendirilen bir durumdur. Binicilik faaliyeti sırasında alt ekstremiteler üzerindeki baskının böyle bir sonucu ortaya koyacağı açıktır. Türkler açısından ata binmenin yaygınlığı ve önemi düşünüldüğünde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde alt ekstremitelerdeki deformasyonların incelenmesi sosyal organizasyon, cinsiyete bağlı iş bölümünün dağılımı, yaşam tarzı ve davranışlar hakkında bilgi verecek önemli bir unsurdur. Ayrıca yine bu deformasyonların incelenmesi biniciliğin yaygınlığı konusunda önemli bir yol gösterici olacaktır.

KAYNAKÇA

ANDREİCA (SZİLAGYİ), Luminița, "The Anthropological Analysis of the Graves from the Late Avar Age from Nădlac", *Archaeologia Bulgarica,* S. 20, 2016, ss. 77-86.

BERECZKİ, Zsolt, MOLNÁR, Erika, MARCSİK, Antónia, "Rare Types of Trephination from Hungary Shed New Light on Possible Cross-cultural Connections in the Carpathian Basin", *International Journal of Osteoarchaeology*, C. 25, S. 3, 2013, ss. 322-333.

BERECZKİ, Zsolt, MOLNÁR, Erika, MARCSİK, Antónia, PÁLFİ, György, "Evidence of Surgical Trephinations in Infants from the 7th-9th Centuries AD Burial Site of Kiskundorozsma-Kettôshatár", *Acta Biologica Szegediensis*, C. 54, S. 2, 2010, ss. 93-98.

BERECZKİ, Zsolt, VÀRADİ, Orsolya Anna, MOLNÀR, Erika, "Possible Signs of Ritual Healing Observed in the 7-8th C. AD Avar Age Site of Csaszarszallashanzely Tanya (Mrt 10. 385. 4/21. Lh.)", *The Talking Dead New Results from Central-and Eastern european Osteoarchaeology, Proceedings of the First International Conference of the Torok Aurel Anthropological Association from Târgu Mureş*", ed. Szilàrd Sàndor Gàl, 13-15 November 2015, ss. 19-28.

BERTHON, William, BAİLLİF-DUCROS, Christèle, FUKA, Matthew, DJUKİC, Ksenija, "Horse Riding and the Lower Lims", *Behaviour in Our Bones How Human Behaviour Influences Skeletal Morphology*, ed. Cara Stella Hirst, Rebecca J. Gilmour, Kimberly A.Plomp, vd., Elsevier, Netherlands 2023, ss. 219-253.

BUZHİLOVA, Alexandra, "Probable Cases of Tuberculosis in Early Medieval Pastoralists of Eastern Europe", *Tuberculosis*, C. 143, 2023, ss. 1-6.

BÜHLER, Birgit, KİRCHENGAST, Sylvia, "A Life on Horseback? Prevalance and Correlation of Metric and Non-metric Traits of the "Horse-riding Syndrome" in an Avar Population (7th-8th century AD) in Eastern Austria", *Anthropological Review*, C. 85, S. 3, 2022, ss. 67-81.

CARİĆ, Mario, ZAGORC, Brina, LOŽNJAK DİZDAR, Daria, PAPEŠA, Anita Rapan, RIMPF, Andrea, ČAVKA, Mislav, JANKOVİĆ, Ivor, NOVAK, Mario, "Bioarchaeology of the Late Avar Population from Šarengrad–Klopare: Preliminary Results", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, C. 36, 2019, ss. 161-180.

CZÉKUS, Géza, "Presentation of the Trepanned Skull Labelled MO-90, Found in the Avar Cemetery on the Territory of Settlements Ómoravica-Kopláló in Serbia", *International Journal Morphology*, C. 36, S. 1, 2018, ss. 243-247.

ENCHEV, Yavor, NEDELKOV Grigoriy, ATANASSOVA-TIMEVA, Nadezhda, JORDANOV, Jordan, "Paleoneurosurgical Aspects of Proto-Bulgarian Artificial Skull Deformations", *Neurosurg Focus*, C. 29, S. 6, 2010, ss. 1-7.

FRÎNCULEASA, Alin, SİMALCSİK, Angela, PETRUNEAC, Marta, FOCŞĂNEANU, Marin, SÎRBU, Robert, FRÎNCULEASA, Mădălina Nicoleta, "From the Eurasian Steppe to the Lower Danube: the Tradition of Intentional Cranial Deformation during the Bronze Age", *Archaeological and Anthropological Sciences*, C. 15, S. 8, 2023, ss. 1-17.

GÁLL, Erwin, *At the Periphery of the Avar Core Region*, L'Harmattan Publishing, Paris-Budapest 2017.

GİLMOUR, Rebecca J., MANSUKOSKİ, Liina, SCHRADER, Sarah, "Injury, Disease, and Recovery: Skeletal Adaptations to Immobility and Impairment", *Behaviour in Our Bones How Human Behaviour Influences Skeletal Morphology*, ed. Cara Stella Hirst, Rebecca J. Gilmour, Kimberly A.Plomp, vd., Elsevier, Netherlands 2023, ss. 281-307.

GÖKSAL, Nevin, "Trepanation Practices in diffirent Geographies and Cultures", *Current Debates in Anthropology& Archaeology,* C. 14, ed. Vahdet Özkoçak, IJOPEC Publication, İstanbul-London 2018, ss. 11-21.

GRİGOROV, Valeri, RUSSEVA, Victoria, ATANASSOVA, Nadezhda, "Graves from The Palace Centre-East Site: an Attempt at Ethnic Cultural Identification of Burials *Intra Muros* in Pliska", *Contributions to Bulgarian Archaeology*, C. 12, 2022, ss. 101-146.

HAKENBECK, Susanne, "'Hunnic' Modified Skulls: Physical Appearance, Identity and the Transformative Nature of Migrations", Mortuary Practices and Social Identities in the Middle Ages: Essays in Burial Archaeology in Honour of Heinrich Härke, University of Exeter Press 2009, ss. 64-80.

HAKENBECK, Susanne, "Infant Head Shaping in Eurasia in the First Millennium Ad", *The Oxford Handbook of The Archaeology of Childhood,* ed. Sally Crawford, Dawn M. Hadley, Gillian Shepherd, Oxford University Press, UK 2018, ss. 483-504.

HOLOD, Reneta, RASSAMAKİN, Yuriy, "Imported and Native Remedies for a Wounded "Prince": Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century", *Medieval Encounters*, C. 18, S. 4-5, 2012, ss.339-381.

ILGIN, Fatma Aysel, *Avarlar Avrupa'da 250 yıllık Hakimiyetin İzleri*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023.

KİRÁLY, Kitty, VÁRADİ, Orsolya Anna, KİS, Luca, NAGY, Réka, ELEKES, Gréta, BUKVA, Mátyás, TİHANYİ, Balázs, SPEKKER, Olga, MARCSİK, Antónia, MOLNÁR, Erika, PÁLFİ, György, BERECZKİ, Zsolt, "New Insights in the Investigation of Trepanations from the Carpathian Basin", *Archaeological and Anthropological Sciences,* C. 14, S. 75, 2022, ss. 1-17.

KRİVOSHAPKİN, Alexey L., CHİKİSHEVA, Tatiana A., ZUBOVA Alisa V., KURBATOV, Vladislav P., TİTOV, Anatoli T., VOLKOV, Pavel V., "Scythian Trepanations in the Gorny Altai in Hippocratic Times: Modern Expert Appraisal of Ancient Surgical Technologies", *World Neurosurgery*, C. 82, S. 5, 2014, ss. 649-655.

LÁSZLÓ, Orsolya, "Detailed Analysis of a Trepanation from the Late Avar Period (Turn of the 7th–8th Centuries—811) and Its Significance in the Anthropological Material of the Carpathian Basin", *International Journal of Osteoarchaeology*, C. 26, S. 2, 2014, ss. 359-365.

LİPTÁK, Pál, "Anthropological Analysis of the Avar-Period Population of Szekszárd-Palánkpusta", Acta Biologica Szeged, C. 20, 1974, ss. 199-211.

MARCSİK, Antónia, BALÀZS, János, MOLNÁR, Erika, "Anthropological Analysis of an Avar Age Cemetery from the Duna-Tisza Interfluve (Hajós-Cifrahegy)", *The Talking Dead New Results from Central-and Eastern European Osteoarchaeology, Proceedings of the First International Conference of the Torok Aurel Anthropological Association from Târgu Mureş*", ed. Szilàrd Sàndor Gàl, 13-15 November 2015, ss. 65-78.

MARCSİK, Antónia, "Comparative Evaluation of Pathological Avar Findings from Excavations Between the Danube and Tisza Rivers", *Acta Biologica Szeged*, C. 24, S. 1-4, 1978, ss. 143-150.

MAYALL, Peter, PİLBROW, Varsha, "A Review of the Practice of Intentional Cranial Modification in Eurasia during the Migration Period (4th-7th c AD)", *Journal of Archaeological Science*, C. 105, 2019, ss. 19-30.

MAYALL, Peter, PİLBROW, Varsha, Bitadze, Liana, "Migrating Huns and Modified Heads: Eigenshape Analysis Comparing Intentionally Modified Crania from Hungary and Georgia in the Migration Period of Europe", *Plos One*, C. 12, S. 2, 2017, ss. 1-23.

MEDNİKOVA, Mariya Borisovna, "Fenomen Kulturnoy Deformatsii Golovı:Yevraziyskiy Kontekst", *Opus: Mezdistsiplinarnyye İssledovaniya v Arheologii*, C. 5, 2006, ss. 206-229.

MİLADİNOVİĆ-RADMİLOVİĆ, Nataša, "Artificial Cranial Deformation", *Journal of Serbian Archaeological Society*, C. 28, 2012, ss. 301-312.

MOLNÁR, Mónika, JÁNOS, István, SZŰCS, László, SZATHMÁRY, László, "Artificially Deformed Crania from the Hun-Germanic Period (5th–6th century ad) in Northeastern Hungary: Historical and Morphological Analysis", *Neurosurg Focus*, C. 36, S. 4, 2014, ss. 1-9.

MOLNÁR, Mónika, SZATHMÁRY, László, SZŰCS, László, SZÉLL, Róbert Ferenc, JÁNOS, István, "A Unified Descriptive Method for Analysing Artificial Cranial Deformation from a Palaeopathological Perspective", *Archaeological and Anthropological Sciences*, C. 11, S. 10, 2019, ss. 5553-5568.

NİEBYLSKİ, Jakub M., DOBRZAŃSKA, Halina, SZCZEPANEK, Anita, KRZEWİŃSKA, Maja, GAN, Pawel, BARSZCZ, Marta, RODRÍGUEZ-VARELA, Ricardo, PACHON, Zoé, LİTYŃSKA-ZAJAC, Maria, MAKOWİCZ-POLİSZOT, Danuta, PANKOWSKA, Anna, RAUBA-BUKOWSKA, Anna, WASİLEWSKİ,

Michał, KOZERSKA, Magdalena, URBANİK, Andrzej, WŁODARCZAK, Piotr, POPOVİĆ, Danijela, BACA, Mateusz, GÖTHERSTRÖM, Anders, "Unveiling Hunnic Legacy: Decoding Elite Presence in Poland through a Unique Child's Burial with Modified Cranium", *Journal of Archaeological Science: Reports*, C. 56, 2024, ss. 1-14.

PÁLFİ, György, "Spondylarthropathies in Avar-Age Human Remains", *Acta Biologica Szeged,* C. 36, 1990, ss. 81-94.PÁLFİ, György, MAİXNER, Frank, MACZEL Marta, MOLNÁR, Erika, PÓSA, Annamária, KRİSTÓF, Lilla Alida, MARCSİK, Antonia, BALÁZS, János, MASSON, Muriel, PAJA, Laszlo, PALKÓ, András, SZENTGYÖRGYİ, Reka, NERLİCH, Andreas, ZİNK, Albert, DUTOUR, Olivier, "Unusual Spinal Tuberculosis in an Avar Age Skeleton (Csongrád-Felgyő, Ürmös-tanya, Hungary): A Morphological and Biomolecular Study", *Tuberculosis,* C. 95, 2015, ss. 29-34.

PERERVA, Evgeniy Vladimiroviç, "Trepanation in the Sarmatians of the Lower Volga Region", *Archaeology and Early History of Ukraine*, C. 36, S. 3, 2020, ss. 465-475.

POPA, Ștefan, RĂDAC, Ionela, TOROK-OANCE, Rodica, "Anthropologicalanalysis of five Skeletons from Sarmatian Culture Discovered in Timișoara – Freidorf (Romania)", *Current Trends in Natural Sciences*", C. 9, S. 18, 2020, ss. 20-31.

SCHİJMAN, Edgardo, "Artificial Cranial Deformation in Newborns in the pre-Columbian Andes", *Child's Nervous System,* C. 21, S. 11, 2005, ss. 945-950.

SHARAPOVA, Svetlana, "Intentional Cranial Deformation: Boarchaelogical Recognition of Social Identity in Iron Age Sargat Culture", *Tattoos and Body Modifications in Antiquity*: *Proceedings of the sessions at the EAA annual meetings in The Hague and Oslo,* 2010/11, ed. Philippe Della Casa, Constanze Witt, Zurich Studies in Archaeology, C. 9, 2013, ss. 103-113.

SPEKKER, Olga, KİS, Luca, LUKÁCS, Nikoletta, PATYİ, Eszter, TİHANYİ, Balázs, "The First Probable Case with Tuberculous Meningitis from the Hun Period of the Carpathian Basin-How Diagnostics Development can Contribute to Increase Knowledge and Understanding of the Spatio-temporal Distribution of Tuberculosis in the Past", *Tuberculosis*, C. 143, 2023, ss.1-5.

SUBLETT, Audrey J., WRAY, Charles F., "Some Examples of Accidental and Deliberate Human Skeletal Modification in the Northeast", *The Bulletin Journal of the New York State Archaeological Association*, S. 50, 1970, ss. 14-26.

TORRES-ROUFF, Christina, YABLONSKİY, Leonid Teodoroviç, "Cranial Vault Modification as a Cultural Artifact: a Comparison of the Eurasian Steppes and the Andes", *Journal of Comparative Human Biology*, S. 56, 2005, ss. 1-16.

ÜREN, Umut, "Doğu Avrupa'da Kafatası Şekillendirme Geleneği ve Batı Hunları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2019, ss. 55-83.

VARGA, I, MARCSİK, Antónia, "Palaeopathological Characterization of the Skeletons of an Avar Series (Kunszállás-Fülöpjakab)", *Acta Biologica Szeged*, C. 21, S. 1-4, 1975, ss. 181-192.

VERANO, John W., "Differential Diagnosis: Trepenation", *International Journal of Paleopathology*, C. 14, 2016, ss. 1-9.

WENTZ, Rachel K., GRUMMOND, Nancy de, "Life on Horseback: Palaeopathology of Two Scythian Skeletons from Alexandropol, Ukraine", *International Journal of Osteoarchaeology*, C. 19, S. 1, 2009, ss. 107-115.

ZAYÇENKO, Aleksandr Anatolyeviç "Manifestatsiya «Politiki Tela»: Iskusstvennaya Deformatsiya Çerepa", *Psikhologiya telesnosti: teoretiçeskiye i praktiçeskiye issledovaniya Sbornik statey II Mezdunarodnaya nauçno-prakticheskaya konferentsiya*, 2009, ss. 113-120.

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 331-342.

Geliş Tarihi–Received Date: 28.02.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.04.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRKİSTAN'DA MÜSTAKİL BİR KENT: İSBÎCÂB'IN SİYASÎ, SOSYAL VE İLMİ HAYATI (8.-10. YÜZYIL)

10.53718/gttad.1444277

ORHAN DOĞAN*-MURAT ERKOÇ**

ÖZ

Çalışmada, "Türkistan'da Müstakil Bir Kent: İsbîcâb'ın Siyasî, Sosyal ve İlmi Hayatı (8.-10. Yüzyıl)" başlığı altında İsbîcâb'ın coğrafi durumu dikkate alınarak Sâmânîler ve Karahanlılar dönemindeki siyasî, sosyal, iktisadi ve ilmi yaşamı ele alınmıştır. Günümüzde Kazakistan'ın güneyinde yer alan; Türkistan'da beşinci bölgede bulunan ve Şâş'ın kuzeyi ile Seyhun Nehri'nin sağ tarafında özellikle Seyhun Nehri'nin kollarından biri olan Aris Nehri üzerindeki İsbîcâb, iç ve dış olmak üzere iki bölüme ayrılmış olup iç tarafında harabe olan Kuhandiz, ribat, sur, cami, hapishane ve valinin sarayı mevcuttur. İnşa edildiği yerin dağlara uzaklığı yaklaşık üç fersah olan kentin ismi üzerinde tarihçiler ve coğrafyacıların ihtilaf üzerinde oldukları görülmektedir. Farsça olan İsbîcâb ismi ile meşhur olmasına rağmen bazı müellifler tarafından Arapça kökenli İsfîcab olarak zikredildiği gözlemlenmiştir. Bölgenin Arapların idaresine girmeye başlaması Selm b. Ziyad ve Kuteybe b. Müslim dönemi ile başlamasına rağmen Türkistan sahasının fidye ve haraç yolu ile bağlanması bölgedeki kontrolün sağlanmasını engellemiştir. Nitekim Araplar, Kuteybe b. Müslim dönemindeki akınları neticesinde Şâş'ı ele geçirerek hâkimiyet sahasını İsbîcâb'a kadar genişletmelerine rağmen bölge üzerindeki mücadeleler Abbâsî Halifesi Vâsik-Billâh (öl. 227/847) dönemine kadar devam etmiştir. Abbâsîler'den sonra Sâmânîler ve Karahanlıların idaresi altında bulunmasına rağmen müstakil bir durumda olan İsbîcâb emirleri, Sâmânîlerin iç siyasetine müdahil olarak birtakım isyanların ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. İsbîcâb'ı 8.-10. yüzyılda yöneten Karatekin ve Mût ailesinin Sâmânî emirleri ile yakınlık kurarak Sâmânîlerin iç siyasetinde belirgin bir şekilde rol oynamaları devletin üst kademelerinde görev almalarını sağlamıştır. Nitekim Doğu İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri olan Horasan'ın idaresi Mansûr b. Karatekin'e tevcih edilmiştir. Bu durum, İsbîcâb emirlerinin Mâverâünnehr ve Horasan sahasında siyasî açıdan büyük bir nüfus elde ettiklerini göstermektedir. Stratejik açıdan önemli bir yere sahip olan İsbîcâb'ı ribat olarak tanıtan seyyahların Sâmânîler döneminde Mâverâünnehr'in doğusuna saldırılar düzenleyip Türklerin saldırılarını engellemek için şehirdeki bin yedi yüz tane ribata askerlerin yerleştirildiği gözlemlenmiştir. Etnik yapısı Türk, Arap ve Farslardan oluşan İsbîcâb'ın stratejik konumunun yanı sıra Mâverâünnehr'deki diğer şehirlere göre verimli topraklara sahip olması yüzünden tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapılmasını sağlamıştır. Sokaklarda kurulan pazarlarda ihtiyaç duyulan birçok ürünlerin satışının yapılması yüzünden tüccarların ve gezginlerin toplanma merkezi olmasına dikkat çekilmiştir. İsbîcâb pazarındaki bir çarşının aylık gelirinin yedi bin dirhem olduğu; fakirlere ekmek ve yiyecek dağıtmak için vakfedildiği tespit edilmiştir.

Çalışmada; Zerdüştlik, Budizm, Şamanizm ve Müslümanların bir arada yaşadığı İsbîcâb'ın etnik yapısı ve dinî ritüellerinin izahı yapılmıştır. Ayrıca Sâmânîler dönemi ile birlikte ilmi ve kültürel yaşam noktasında önemli gelişmelerin yaşandığı gözlemlenmiştir. Nitekim edip, şair, fıkıh, hadis ve tefsir alanında ilim erbabına ev sahipliği yaptığı kıymetli bilgiler ihtiva eden eserlerin incelemesi yapılarak ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İsbîcâb, Mâverâünnehr, Şâş, Sâmânîler, Karahanlılar.

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Posta: odogan@ksu.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-9404-7752.

** Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE, E-Posta: murat.erkoc@hku.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-0640-6493.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

TÜRKİSTAN'DA MÜSTAKİL BİR KENT: İSBÎCÂB'IN SİYASİ, SOSYAL VE İLMİ HAYATI (8.-10. YÜZYIL)

AN INDEPENDENT CITY IN TURKESTAN:

ISBÎCÂB'S POLITICAL, SOCIAL, AND SCHOLARLY LIFE (8TH-10TH CENTURY)

ABSTRACT

In the study, under the title "An Independent City in Turkestan: Political, Social and Scientific Life of Isbîcâb (8th/10th Century)", the political, social, economic and scientific life of Isbîcâb during the Sâmânîds and Karakhanîds period was discussed, taking into account the geographical situation of Isbîcâb. Located in the south of Kazakhstan today; Isbîcâb, located in the fifth region in Turkestan and located north of Shash and on the right side of the Seyhun River, especially on the Aris River, one of the tributaries of the Seyhun River, is divided into two parts, internal and external, and there are Kuhandiz, ribat, rampart, mosque, prison and governor's palace, which are ruins on the inner side. It is seen that historians and geographers are in dispute over the name of the city, the distance of the place where it was built to the mountains is about three leagues. Although it is famous with its Persian name Isbîcâb, it has been observed that it is mentioned as Isficâb of Arabic origin by some authors. Although the region began to come under Arab rule with the period of Selm b. Ziyad and Kuteybe b. Muslim, the binding of the Turkestan area through ransom and tribute prevented the establishment of control in the region. As a matter of fact, although the Arabs captured Shash because of their raids during the Kuteybe b. Muslim period and expanded the area of dominance to Isbîcâb, the struggles over the region were led by the Abbâsîd Caliph Vasik-Billah (died. 227/847) continued until the period. After the Abbâsîds, the orders of Isbicab, which were in a separate state despite being under the administration of the Sâmânîds and Karakhanids, caused the emergence of some rebellions by interfering in the internal politics of the Sâmânîds. Karatekin and the Mût family, who ruled Isbîcâb in the 8th and 10th centuries, established close relatios with the Sâmânîd emirs and played a prominent role in the internal politics of the Sâmânîds, enabling them to take office at the upper levels of the state. As a matter of fact, the administration of Khorasan, one of the important centers of the Eastern Islamic world, was assigned to Mansur b. Karatekin. This situation shows that the emirs of Isbîcâb gained a large political population in Transoxiana and Khorasan. It was observed that the travelers, who introduced Isbîcâb, which has a strategically important place, as ribat, organized attacks to the east of Transoxiana during the Sâmânîd period, and soldiers were stationed in one thousand seven hundred ribats in the city to prevent the attacks of the Turks. Isbîcâb, whose ethnic structure consists of Turks, Arabs and Persians, has enabled agricultural and animal husbandry activities to be carried out due to its strategic location and fertile lands compared to other cities in Transoxiana. It has been noted that the bazaars established in the streets were a gathering center for merchants and travelers because of the sale of many needed products. The monthly income of a bazaar in the Isbîcâb market was seven thousand dirhams and it was endowed to distribute bread and food to the poor.

In the study; The ethnic structure and religious rituals of Isbîcâb, where Zoroastrianism, Buddhism, Shamanism, and Muslims live together, are explained. In addition, it has been observed that significant developments took place in scientific and cultural life during the Sâmânîd period. As a matter of fact, it was revealed by examining the works containing valuable information that they hosted for scholars in the fields of literature, poets, Fiqh, hadith and hermeneutics.

Keywords: Isbîcâb, Transoxiana, Shash, Sâmânîds, Karakhanîds.

GİRİŞ

Türkistan'da beşinci bölgede bulunan İsbîcâb, Şâş'ın kuzeyi ve Seyhun Nehri'nin sağ tarafında özellikle Seyhun Nehri'nin kollarından biri olan Aris Nehri üzerinde yer almaktadır. Yaklaşık olarak Benkes şehrinin 3/1'i kadar olan ve Şâş'a yirmi iki fersah uzaklıktaki İsbîcâb,[1] 95 derece altıda bir (tul) boylam, 39 derece 5 dakika (arz) enlemindedir. İstahrî, Şâş'ın Benkes'ten İsbîcâb'a olan uzaklığın dört,[2] Yâ'kūbî iki merhale,[3] Makdisî ise Ğarkerde üzerinden iki berid[4] olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca İstahrî, İsbîcâb'ın Esbanîkes'e iki merhale uzaklıkta bulunduğunu belirtmiştir.[5] Hamevî, Horasan ve Mâverâünnehr'deki en verimli akarsuların ve arazilerin burada olduğuna dikkat çekmiştir.[6] Binaları kerpiçten inşa edilen ve iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılan İsbîcâb, düz araziye sahip olup şehrin iç tarafında harabe olan Kuhandiz, ribat, sur, cami, hapishane ve valinin sarayı mevcuttur. Şehrin inşa edildiği yerin dağlara uzaklığı yaklaşık üç fersahtır. Akarsuların, verimli toprakların ve ribatların bulunduğu dış tarafta ise dört tane kapı vardır. Bunlar: Babü Nevcekes, Babü Ferhaz, Babü Serakras ve

[1] Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hamedânî, *Kitâbü'l-büldân*, thk. Yusuf el-Hâvî, Alîmû'l-Kutub, Beyrut 1996, s. 626.
[2] Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlîk ve'l-Memâlik*, Matbâatü Berîl, Leyden 1927, s. 345.
[3] Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk Yâ'kūbî, *Kitâbü Büldân.* thk. Muhammed Emin Dannâvi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2022, s. 126.
[4] Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifetî'l-Ekalîm*, Mektebetü Metbulî, Kahire 1991, s. 342.
[5] İstahrî, *age*, s. 346.
[6] Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâ'kūt b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, C. I, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, s. 179.

Babü Buhara'dır.[7] Mâverâünnehr'de vergi vermekle yükümlü olan[8] ve Fergana'nın son hududu İsbîcâb'ın Karlukların ülkesine yakın olduğu; sınırlarının ise Mâverâünnehr içerisinde yer alan Şekanîyye'den Hint ülkesi ve Huttel sırtlarından Türk hududuna kadar uzandığı ifade edilmiştir.[9] İsbîcâb civarında bulunan yerleşim yerleri şöyledir: Bezahkes, Sübânikes, Tiraz, İtlağ, Şelcî, Keder, Setkent, Şavğar, Sabran ve Vesic'tir.[10]

Tarihçiler ve coğrafyacılar, şehrin ismi üzerinde ihtilaf halindedir. Farsça olan İsbîcâb ismi ile meşhur olmasına rağmen bazı müellifler tarafından Arapça kökenli İsfîcâb olarak zikredilmiştir. Türklerin bölgedeki nüfusundan dolayı Türkçe telaffuz edilmesine rağmen[11] Hz. Ömer dönemi ile birlikte Türkistan sahasında başlayan fetih hareketleri neticesinde Arap kültürünün tesiri altında kaldıkları görülmektedir. Horasan ve Mâverâünnehr'deki yerleşim yerlerinin Arapça olarak telaffuz edilmesi Sâmânîlerin idaresine kadar devam etmiştir. Sâmânîlerin Pers Rönesans'ından etkilenmesi yüzünden İran kültürünün Mâverâünnehr'e yerleşmeye başlaması, Farsçanın öne çıkmasını sağlamıştır.[12] Nitekim Sâmânî Emiri Nuh b. Esed'in İsbîcâb'ın idaresini aldıktan sonra Farsçada İspîcâb "اسپیجاب" olarak telaffuz edilen İsbîcâb'ın kullanımı yaygınlaşmıştır. İbnü'l-Acemî, Mâverâünnehr'deki şehirlerin Acemlerin ülkesine yakın olmasından dolayı ba' (الباء) ile fa' (الفاء) harflerinin mübadele edildiğini söylemiştir.[13] Ayrıca kaynaklarda İstîcâb[14] ve İsbîşâb[15] şeklinde söylendiği noktasında kayıtlarda bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmûd ise Türk dilinde İsbîcâb şehrinin Seyram olarak söylenildiğini belirtmiştir.[16]

Beyaz şehir / beyaz nehir olarakta isimlendirilen İsbîcâb'ın Farsçadaki karşılığı beyaz anlamında kullanılan Sefîd Rived (سفید رود) / Sebîd Rived (سبید رود)'dir.[17] Bunlar İsbîcâb ya da İsfîcâb kelimesinin ilk hecelerini oluşturmaktadır. Kelimeyi ıstılah olarak incelediğimizde hemze, kesreli ya da fethalı olarak yazılmıştır. Ancak İslâm kaynaklarında Moğol istilasına kadar şehrin adı Farsça olup hemzesiz yazıldığı görülmektedir.[18]

Çalışmada İsbîcâb'ın coğrafi durumu, 8.-10. yüzyılda Sâmânîler ve Karahanlılar dönemindeki siyasî, iktisadi, sosyal ve ilmi yaşamı Arapça kaynakların tasnifi yapılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Sâmânîler ve Karahanlılar Döneminde İsbîcâb

Arapların Türkistan sahası ile olan ilk temasları 21/642 yılında Sâsânîler ile yapılan Nihavend Savaşından sonra başlamıştır.[19] Ahnef b. Kays komutasında ilerleyen İslâm ordusu tarafından Horasan'ın büyük bir bölümünün ele geçirilmesi, Mâverâünnehr'de Türkler ile Arapları karşı karşıya getirmiştir.[20] Emevî Halifesi I. Yezid dönemine kadar Hârizm, Buhara ve Semerkant başta olmak üzere Mâverâünnehr'in büyük bir bölümü fidye ve haraç yolu ile Arapların kontrolüne geçmesine rağmen hilafet içerisinde yaşanan mücadeleler Türkistan sahasında nüfuslarını kaybetmelerine yol açmıştır.[21] Emevîlerin Irakeyn (Küfe-Basra) valiliği yanında 78/697 yılında Horasan yönetimide kendisine verilen Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin 86/705 yılında Horasan Valisi Mufaddâl b. Mühelleb'i azlettikten sonra yerine Kuteybe b. Müslim'i ataması Mâverâünnehr'e yapılan fetihlerin hızlanmasını sağlamıştır. Nitekim Araplar, Kuteybe dönemindeki fetihler neticesinde Şâş'ı da ele geçirerek hâkimiyet sahasını İsbîcâb'a kadar genişletmişlerdir. Emevîlerin İsbîcâb'daki hâkimiyeti 130/748 yılında gerçekleşen Abbâsî ihtilaline kadar devam etmiştir. Türklerin Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh (öl. 227/842) döneminden sonra yeniden itaat altına alınması, Halife Me'mûn (öl. 218/833) tarafından Semerkant valiliğine atanan Nûh b. Esed aracılığıyla gerçekleşmiştir. Tâhirîler ve Abbâsîler ile iyi geçinerek Sâmânîlerin

---

[7] Ebû'l-Kasım Muhammed b. Havkal, *Suretü'l-Arz*, Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, Beyrut 1992, s. 418; İstahrî, *age*, s. 333; Makdisî, *age*, s. 272-273; Ebû'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Sibhü'l-Â'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, C. IV, Matbâatü'l-Emirîyye, Kahire 1914, s. 441; Muhammed Abdülmun'îm Hümeyrî, *er-Ravdü'l-Mi'tar fî Haberî'l-Aktar*, thk. İhsân Abbâs, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1984, s. 57.

[8] Hamevî, *age*, C. I, s. 179.

[9] İbn Havkal, *age*, s. 387, 418.

[10] İbn Havkal, *age*, s. 418.

[11] Heniyye Behnüs Abdürrebî, "ed-Devrü Siyasî ve'l-Hadârî lî Medinetî İsbîcâb Münzî'l-Asrî's-Sâmânî Hatta'l-Ğazevü'l-Meğulî", *Müerrîhü'l-Arabî* C. 27, 2019, s. 151.

[12] Hasan Ahmed Mahmûd, *el-İslâmi fî Asya'l-Vüsta beyne'l-Fetheyn el-Arab ve't-Türkî*, Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Ameti lî'l-Kitâb, Kahire 1972, s. 172, 193.

[13] Şehabeddîn Ahmed b. Ahmed el-Vefayî İbnü'l-Acemî, *Zeyl Lebî'l-Elbâb fî Tahrî'l-Ensâb*, thk. Şadi b. Muhammed b. Salim Ali Nu'man, Merkez Nu'man lî'l-Buhus ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye ve Tahkik ve't-Turâs ve't-Tercüme, Yemen 2011, s. 63.

[14] Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, C. XIV, thk. Rıdvan Mamu, Fadî el-Mağrîbi, Muhammed Mu'taz Kerîmeddîn, Dâru'r-Risâletü'l-Alemiyye, Dımaşk 2013, s. 69; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-(Tabakātü'l-)Meşâhîr ve'l-A'lâm*, C. XV, thk. Ömer Abdüsselâm ed-Tedmurî, Dâru'l-Kütübi'l-Arab, Beyrut 1991, s. 38.

[15] Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlîk ve'l-Memâlîk*, Matbâatü Berîl, Leyden 1889, s. 169.

[16] Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugāti't-Türk*, C. I, Dâru'l-Hilâfeti'l-İlya, Basım Yeri Belirsiz 1914, s. 78.

[17] Beyaz Nehir, Azerbaycan taraflarında bulunup Hamedan'a olan uzaklığı bir fersah uzaklıkta olup çıkış noktası Baresis üzerinden Cürcan Gölü'ne dökülmektedir. Hamevî, *age*, C. I, s. 172-173.

[18] Abdürrebî, *agm*, s. 154.

[19] Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, Müessetü'l-Ma'ârif, Beyrut 1987, s. 424.

[20] Yunus Akyürek "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehr'in Fethi," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22/1, Bursa 2013, s. 86.

[21] Kurat, Akdes Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zabtı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* S. VI/V, Ankara 1948, s. 393.

Mâverâünnehr'deki hâkimiyetini sağlamlaştıran Nûh b. Esed,[22] 224/839 yılında sulh akdine uymayarak isyan eden İsbîcâb, Kasan, ve Evreşet'in yeniden itaat altına alınmasını sağlamıştır. Daha sonra şehirdeki güvenliği sağlamak için ekip biçilen bostanları ve üzüm bağlarını içerisine alan bir sur inşa etmiştir.[23]

Tâhirîlerin idaresine 268/874 yılında son veren Yâ'kūb b. Leys'in saldırılarını engellemek isteyen Halife Mu'temid-Alellah (öl. 279/892), Mâverâünnehr'deki bütün amillikleri bir ferman ile Nasr b. Ahmed'e vermiştir.[24] Tâhirîlerin son dönemine kadar valilik görevine devam eden Nasr b. Ahmed'in[25] 279/892 yılında vefatından sonra Sâmânîler devletine siyasî ve kültürel açıdan en güzel dönemini yaşatan İsmâil b. Ahmed (279-295/892-907), İsbîcâb'a 280/893 yılında sefer düzenleyerek Tiraz'a ve Fergana'nın doğusuna kadar uzanan Seyhun Nehri havzasında müstahkem bir sınır bölgesi oluşturmaya çalışmıştır.[26] Ancak Sâmânî emirinin Türkistan sahasının doğusunda yaşayan putperest ve Müslüman olan Türklere yönelik akınlar gerçekleştirmesi İsbîcâb'ı zor durumda bırakmıştır. Mâverâünnehr'in büyük bir bölümünün yeniden kontrol altına alınması için elli bin kişiden oluşan Sâmânî birliklerini İsbîcâb'a göndermiştir. Ancak Şâş Nehri'nde yaşanan taşkınlığın yanı sıra İsbîcâb'ın şiddetli bir şekilde müdafaa edilmesi şehre ulaşmalarını engellemiştir.[27] Memlük tarihçisi İbnü'd-Devâdârî, Şâş Nehri'ndeki sel baskınından dolayı İsbîcâb, Faryâb ve Şâş halkının kaçarak hayatta kaldıklarına dikkat çekmiştir.[28]

Mâverâünnehr'de müstakil bir durumda olan İsbîcâb emirleri, Sâmânîlerin iç siyasetine müdahil olarak birtakım isyanların ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. II. Nasr b. Ahmed'in babasının amcası İlyas b. İshak b. Ahmed b. Esed'in İsbîcâb'taki Sâmânî komutanlarından Muhammed b. el-Hüseyin b. Met'in desteğini alarak Fergana'da isyan çıkardığı görülmektedir. Kaynaklarda Muhammed b. Hüseyin'in İsbîcâb ve Mâverâünnehr'in muhtelif bölgelerindeki Türklerden oluşan otuz bin kişilik büyük bir ordu hazırlayarak İlyas b. İshak'ın saflarına katıldığı belirtilmektedir. II. Nasr b. Ahmed, Semerkant halkının da desteğini olan İlyas b. İshak'ın 310/922-923 yılında Fergana'dan hareket ederek Buhara'ya yürüdüğü haberini alması üzerine Semerkant'ın dışına gönderdiği Ebû Amr Muhammed b. Esed komutasındaki iki bin beş yüz kişiden oluşan müfreze birliği, İlyas b. İshak'ı pusuya düşürmüştür. Karargâh kurmakla meşgul olduğu esnada müfreze birliğinin saldırmasından dolayı hezimete uğraması üzerine kendisi Fergana'ya, Muhammed b. Hüseyin ise İsbîcâb'a oradan da Tırâz'a kaçmışlardır. Tırâz'ın ileri gelenlerinden biri tarafından yakalanan Muhammed b. Hüseyin, Buhara'da idam edilmiştir. Muhammed b. Hüseyin'in cesur bir kişi olduğu yönünde kayıtlar mevcuttur. İsyan öncesi satın aldığı develeri Bağdat'ı aldıktan sonra iade edeceğini söylemesi gözüpek olarak değerlendirilmiştir.[29]

Emirliği döneminde yönetime karşı çıkan isyanlar ile uğraşmak durumunda kalan II. Nasr b. Ahmed'e karşı Buhara'daki Kuhandiz'e hapsedilen kardeşleri Ebû İshâk İbrahim, Ebû Salih Mansûr ve Ebû Zekeriyya Yahyâ, 318/930 yılında kaçarak İsbîcâb'ın yönetimini elinde bulunduran ve Belh valisi olduğu belirtilen Emir Karatekin'in de desteğini alıp isyan çıkartmışlardır. Karatekin, II. Nasr b. Ahmed'in isyanın bastırılması için Belh'e gönderdiği askerler ile yapılan mücadeleyi kaybettikten sonra Sâmânî emirine itaatini bildirmesi üzerine Belh valisi olarak yeniden atanmıştır. Karatekin, 320/932 yılında Gazne, Sicistan ve Herat arasında kalan Büst şehrinde[30] vefat etmiştir. Cenazesi İsbîcâb'ta Karatekin ribatı olarak bilinen yere defnedilen Karatekin'in kendisine ait bir mezranın olmadığı; askerde olması gereken en önemli özelliğin bir yere gittiğinde ona engel teşkil etmeyecek bütün servetlere sahip olması gerektiğini söylediği ifade edilmiştir.[31]

İsbîcâb halkının II. Nasr'ın oğlu I. Nûh döneminde de Sâmânîlere karşı çıkan isyanlara destek verdiği görülmektedir. Horasan'da 335/946 yılında I. Nûh'un amcası İbrahim b. Ahmed'i destekleyerek ayaklanan Ebû Ali b. Muhtac, Nîşâbur'a geldiğinde İsbîcâb'ın idaresini elinde bulunduran ve Sâmânî ordusunun önemli komutanlarından Mansûr b. Karatekin ile birlikte hareket etmek istemiştir. Ancak Ebû Ali'nin şüphesinden dolayı tutuklanan Mansûr b. Karatekin, kaynaklarda belirtilmeyen bir sebep üzerine serbest bırakıldıktan sonra Semerkant'ta bulunan Sâmânî Emiri I. Nûh'un yanına giderek bağlılığını bildirmiştir.[32] I. Nûh b. II. Nasr, 335/946

[22] Aydın Usta, "Sâmânîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 1995, s. 64.
[23] Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. VI, thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullah el-Kadı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 59.
[24] Hamza b. Hasan İsfehânî, *Târihü Sinî Mülûkü'l-Arz ve'l-Enbiya'*, Yayınevi Belirsiz, Beyrut Basım Tarihi Yok, s. 177; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. XXII, thk. Abdülmecid Terhinî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 242; Mezâhereddîn Ebî Muhammed Mahmud b. Muhammed b. Ebû'l-Abbâs b. Arslan el-Hârizmî, *mîn Tarihî Hârizm*, thk. Mahmud Muhammed Halef, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971, s. 90; Narşahî, diğer müelliflerden farklı olarak Mâverâünnehr'e ait menşurun Halife Vâsık tarafından verildiğini ifade etmiştir. *Târîhu Buhârâ*, çev. Emin Abdülmecîd Bedevî, Nasrullah et-Tirazî, Dâru'l-Maârîf, Kahire 1993, s. 112.
[25] İbnü'l-Esîr, *age*, C. VI, s. 253; Narşahî, *age*, s. 112; Ebû Zeyd Veliyyüddîn İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, C. III, thk. Halîl Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000, s. 389.
[26] Abdürrebî, *agm*, s. 158-159.
[27] Abdürrebî, *agm*, s. 159; Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî. *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Ğurer*, V, thk. Bernd Radkte, İsâ el-Bâbi el-Halebî, Yayınevi ve Yeri Belirsiz 1982, s. 334.
[28] Devâdârî, *age*, s. 335.
[29] Ebû Saîd Abdülhay Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, çev. Afâf Seyyid Zeydân, Meclisü'l-A'lâmi li's-Sekâfet, Kahire 2006, s. 213; İbnü'l-Esîr, *age*, C. VII, s. 8.
[30] Büst şehri için bkz. Hamevî, *age*, C. I, s. 414-419.
[31] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *age*, C. VII, s. 54-57; İbn Haldûn, *age*, C. IV, s. 448-449.
[32] İbnü'l-Esîr, *age*, C. VII, s. 212-213.

yılında Mansûr b. Karatekin'in yardımını alıp isyancılar ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Buhara'da Sâmânî tahtına yeniden oturmuştur. Mansûr b. Karatekin'i ise Horasan valisi ve ordu komutanlığı görevine tevcih etmiştir.[33]

Mansûr b. Karatekin, son seferini 339/950 yılında Büveyhîlerden Rükne'd-devle'nin idaresinde bulunan Rey ve Cibâl'e gerçekleştirerek bölgenin idaresinin Sâmânîlere geçmesini sağlamıştır.[34] Bu olaydan kısa süre sonra vefat eden Mansûr b. Karatekin, 340/951 yılında İsbîcâb'ta babasının yaptırtığı ribata defnedilmiştir. İsbîcâb emirinin alkole düşkün olduğunu belirten Iraklı tarihçiler, ölüm sebebini vefatından birkaç gün önce sürekli alkol tüketmesine bağlamışlardır. Ancak Horasanlı tarihçiler ise hastalıktan kaynaklı vefatının gerçekleştiğini ifade etmelerine rağmen şüpheyle yaklaşmışlardır.[35]

İsbîcâb emirlerinin Sâmânîlerin iç siyasetinde rol oynamaları devletin üst kademelerinde görev almalarını sağlamıştır. Nitekim Doğu İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri olan Horasan'ın idaresi Mansûr b. Karatekin'e tevcih edilmiştir. Bu durum, İsbîcâb emirlerinin Mâverâünnehr ve Horasan sahasında siyasî açıdan büyük bir nüfus elde ettiklerini göstermektedir.[36] İsbîcâb'ı ribat olarak tanıtan Makdisî, Sâmânîler döneminde Mâverâünnehr'in doğusuna saldırılar düzenleyip Türklerin saldırılarını engellemek için şehirdeki bin yedi yüz tane ribata askerlerin yerleştirildiğini söylemiştir. Devlet erkânının desteği alınarak yapılan ribatlardan bazıları şöyledir: Ribat-ı Nahşebîyyin, Ribat-ı Buhariyyin, Ribat-ı Semerkandiyyin ve Ribat-ı Karatekin'dir.[37] Barthold, aylık geliri yedi bin dirhem olan Ribat-ı Karatekin'in fakirlere ekmek ve yiyecek alınması için vakfedildiğini aktarmıştır.[38] Türkistan'daki ribatların büyük bir çoğunluğu Abbâsîler döneminde Müslüman olmayan Türklerin ülkelerine akınlar düzenlemek için M. 8.-9. yüzyılda inşa edilmesine rağmen İslamiyet'in İsbîcâb halkının genelinde kabul gördüğünü ifade etmemiz mümkün değildir. Mâverâünnehr'e yönelik fetihlerin yoğunlaştığı dönemde ilk ribatın Horasan'da Hârûnürreşîd'in veziri Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî (öl. 187/803) tarafından inşa edildiği belirtilmektedir. Abbâsîler döneminde İsbîcâb dışında Buhara'da ribatları ile öne çıkmıştır. Şehir'deki ribatların sayısının bin civarında olduğu kaydedilmiştir.[39] İsbîcâb'ın Sâmânîlere olan bağlılığı Satuk Buğra Han Mâverâünnehr'in idaresini alana kadar devam etmiştir.

Hudutları Tanrı Dağı'nın kuzeyi ve güneyine (Türkistan'ın doğusu) kadar uzanan Karahanlılar, Sâmânîlerin Mâverâünnehr'deki etkisinin azalmaya başladığı dönemde Türkistan'daki sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Karahanlıların Mâverâünnehr'i ilk ele geçiren hükümdarı olarak kabul edilen Hârun Buğra Han, Sâmânîlerde yaşanan iç karışıklıklardan istifade edip yönetime muhalif olan komutanlarında desteğini alarak 380/990 yılında İsbîcâb'a girmiştir. Herhangi bir mukavemete uğramayan Hârun Buğra Han, şehrin kapısından içeriye girdiği zaman hediyeler ile karşılanmıştır.[40] Gerdîzî, Hârun Buğra Han'ın İsbîcâb'ı ele geçirmesinden sonra Horasan'da 10. yüzyılda Sâmânîlere bağlı olup valilik görevinde bulunan Simcûrî[41] ailesinden olan Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Simcûrî'nin II. Nûh b. Mansûr'a karşı Horasan ve Mâverâünnehr'in paylaştırılması için ona mektup yazarak yakınlık kurmaya çalıştığını ifade etmiştir.[42]

Karahanlılar ile Sâmânîler arasında yaşanan mücadelelerde mühim rol oynayan İsbîcâb'ın yönetimini elinde bulunduran aileye mensup olan Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin b. Mût el-İsbîcâbî, 387/997 yılında Abdullah b. Uzeyr'in desteğini alarak II. Nûh b. Mansûr'a karşı ayaklanmıştır. Karahanlıların Mâverâünnehr hükümdarı İlik Nasr'ın yardım vaadine kapılan Ebû Mansûr el-İsbîcâbî, Semerkant üzerine yürümesine rağmen İlik Nasr tarafından oğlu Mansûr b. Aziz ile birlikte tevkif edilmiştir.[43] Böylece İsbîcâb ailesinin Sâmânî devletine karşı gerçekleştirdiği ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

İlik Nasr, 389/999 yılında Buhara'yı ele geçirdikten sonra Mâverâünnehr'in idaresini alarak İsbîcâb'ı Karahanlılara bağlamıştır. 11. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Karahanlılar da üç şehir öne çıkmıştır. Bunlar: İsbîcâb, Tiraz ve Fergana'dır. Sonuç olarak Emevîler dönemi ile birlikte Arapların idaresinde bulunan İsbîcâb, Sâmânî Devleti'ne tabi olmasına rağmen müstakil bir durumda olup Karatekin ve Mût ailesi tarafından yönetilmiştir. İsbîcâb, stratejik konumunu Hârizmşahların Karahanlıların Mâverâünnehr'deki idaresine son vermesine kadar devam ettirmiştir.[44]

---

[33] İbnü'l-Esîr, *age*, C. VII, s. 214; Erdoğan Merçil, *"Karategin Ailesi"*, X. Türk Kültürü Araştırmaları Kongresi, Ankara 1991, s. 1072.
[34] İbnü'l-Cezvî, *age*, C. XVII, s. 273.
[35] İbnü'l-Esîr, *age*, C. VII, s. 238.
[36] Abdürrebî, *agm*, s. 163.
[37] Makdisî, *age*, s. 273.
[38] Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 190.
[39] Şevki Dayf, *mine'l-Maşrîk ve'l-Mağrîb Buhus fi'l-Edeb*, Dâru'l-Mısriyyeti'l-Benâniyye, Kahire 1998, s. 64-65; Abdürrebî, *agm*, s. 165.
[40] Reşat Genç, "Hârun Buğra Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, s. 257; Abdürrebî, *agm*, s. 168.
[41] Simcûrî ailesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Simcûrîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 210-211.
[42] Gerdîzî, *age*, s. 232-233.
[43] Gerdîzî, *age*, s. 232; Barthold, *age*, s. 284.
[44] Abdürrebî, *agm*, s. 172-173, 180.

2. İsbîcâb'ta Sosyal, İktisadi ve İlmi Yaşam

2.1. Sosyal Durumu

İsbîcâb'ın etnik yapısı Türk, Fars ve Araplardan oluşmaktadır. Mâverâünnehr'e 6. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlayan Türkler, göç ettikleri yerlere kültürel özelliklerini götürdüklerinden dolayı Çin ve İran kültürünü de etkilemişlerdir.[45] Peçenek, Dokuz Oğuz, Kırgız ve Karluklar, Hârizm'den İsbîcâb'a kadar olan geniş bir sahaya yayıldıklarından dolayı İsbîcâb, Uşrûsene, Fergana, Huttel, Şâs ve Semerkant'ın ana unsurunu oluşturmuşlardır. Türklerin nüfus açısından öne çıkmalarını sağlayan önemli etkenlerden biri ticaretle uğraşmalarıdır.[46] Sâmânîler döneminde İslâm dinini kabul eden Oğuz ve Karluklar, bulundukları bölgeleri terkederek sınırların korunması için İsbîcâb'ın batı ve güney batısındaki Fârâb'a bağlı olan Sütkent'deki geniş meraların bulunduğu yere göç etmişlerdir.[47] İstahrî, Kazvinî ve Hamevî, Oğuzların Hârizm hududundan İsbîcâb'a, Karlukların ise İsbîcâb'tan Fergana'ya kadar olan sahayı mesken tuttuklarını belirtmişlerdir.[48] Böylece İsbîcâb, ticari ve siyasî olayların yaşandığı bir merkez haline dönüşmüştür.

İsbîcâb'ta Türkler dışında yaşayan unsurlardan biri olan ve Sâsânî hükümdarı Kisrâ Enûşirvân I. Hüsrev b. Kubâd (öl. 579) döneminde Mâverâünnehr'e yerleşmeye başlayan Farslardır. Fergana'ya yerleştirilen Farsların Türkler ile birlikte nüfusun büyük bir bölümünü oluşturdukları yer ise Buhara'dır. Ancak Enûşirvân'ın Mâverâünnehr'de takip ettiği politika neticesinde yaşanan mücadeleler, Farsların siyasî ve iktisadi hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. [49] Mâverâünnehr'e yerleşmeleri İslâmi fetih hareketleri ile birlikte gerçekleşen Araplar ise Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği esnasında Fergana ve Şâş hududuna kadar olan sahaları mesken tutmuşlardır. Bu durum Arapların Şâş'a tabi olan İsbîcâb'a yerleştikleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır.[50]

İsbîcâb'ın sosyal tabakasını incelediğimizde üst sınıf, İsbîcâb emiri ve yönetici aileden oluşmaktadır. Üst sınıftan sonra nüfusun ileri gelenleri olan ve tarım arazilerine sahip emirler gelmektedir. Emirlerin toprak mülklerine sahip olması mahalli emirler arasında güçlü olmalarını sağlamıştır. Orta tabakada da tüccarların yer aldıklarını görmekteyiz. Tüccarlar, muhtelif ülkeler ile yapılan ticari ilişkiler neticesinde servet sahibi olduklarından dolayı İsbîcâb'ta önemli bir konum elde etmişlerdir. Tüccarların yanı sıra İsbîcâb'ın iktisadi yaşamında mühim rol oynayan ve nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan halk tabakasında ise zanaatkarlar ve çiftçiler yer almıştır. Makdisî'ye göre silah, kılıç, demir ve bakır üretimi yapan zanaatkarlar,[51] silahların Mâverâünnehr'in muhtelif bölgelerine ihracatının yapılmasını sağlamışlardır. Kaynaklarda Mâverâünnehr'de silah üretim merkezinin Fergana ve Şâş olduğu ifade edilmektedir.[52]

Sonuç olarak İsbîcâb'ın sosyal tabakası farklı gruplara ayrılmasına rağmen nüfusunun kalabalık olmadığı görülmektedir. Ayrıca diğer bölgelere nazaran Mâverâünnehr'in genelinde muhtelif maden, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapılması, halkın yaşam standartını yükseltmiştir.[53]

2.2. İktisadi ve İlmi Yaşam

İslâm müellifleri, İsbîcâb'ın muhtelif akarsulara ve verimli bostanlara sahip olması yüzünden zirai ve hayvancılık noktasında öne çıkması hususunda mutabıktırlar.[54] Hudûdü'l-âlem müellifi ve İstahrî'nin İsbîcâb'ta çok sayıda köyün olduğu yönünde verdikleri bilgileri dikkate aldığımızda halkın sebze ve meyve yetiştiriciliği yaparak geçimlerini sağladıklarını söyleyebiliriz.[55] Ayrıca köylerde çok sayıda koyun ve keçi yetiştirilmesinden dolayı çobanlığın bir meslek olarak yapıldığı da belirtilmektedir.[56] İsbîcâb'ın sanayi alanında takı işçiliği, demircilik, bakırcılık ve cam üretiminin yanı sıra daha çok seramik noktasında öne çıktığı görülmektedir.

İsbîcâb'ı ticari açıdan incelediğimizde sokaklarda kurulan pazarlarda ihtiyaç duyulan ticari ürünlerin satışı yapılmıştır. Nitekim İstahrî eserinde, "اسواق مشحونة" ifadesini kullanarak pazarlardaki bolluğa dikkat çekmiştir.[57] İsbîcâb pazarındaki bir çarşının aylık gelirinin yedi bin dirhem olduğu; fakirlere ekmek ve yiyecek dağıtmak için

[45] Târık Ahmed Şems, *Târîhu't-Tasavvuf fî Vüstâ Asya*, Dâru'l-Fârâbî, Beyrut 2016, s. 47.
[46] Nazâr Abdülmuhsîn Dağir,"Melâmihü Mine'l-Hayâti'l-İçtimaiyye fî Mâverâünnehr hatta Ahdî Devletü Sâmânîyye", *Mecelletü Merkezî Dirasetü'l-Kûfe* 13, 2009, s. 106.
[47] Barthold, *age*, s. 191; Abdürrebî, *agm*, s. 184.
[48] Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrut 1960, s. 558; İstahrî, *age*, s. 290; Hamevî, *age*, C. V, s. 46.
[49] Dağir, *agm*, s. 107.
[50] Abdürrebî, *agm*, s. 185.
[51] Makdisî, *age*, s. 325.
[52] Dağir, *agm*, s. 110-111; Abdürrebî, *agm*, s. 186.
[53] Abdürrebî, *agm*, s. 187.
[54] İstahrî, *age*, s. 333; Hümeyrî, *age*, s. 56.
[55] Anonim, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ve ila'l-Mağrîb*, Dâru's-Sekafiyye, Kahire 1999, s. 91; İstahrî, *age*, s. 333.
[56] Anonim, *age*, s. 91.
[57] İstahrî, *age*, s. 333.

vakfedildiği kaydedilmiştir.[58] Hudûdü'l-âlem müellifine göre tüccarların ve gezginlerin toplanma merkezi olan İsbîcâb'ta[59] yer alan pazarlardan en meşhur olanı pamuk dokuması olarakta bilinen Kerabîs'tir.[60]

İslâmiyet'ten önce Mâverâünnehr'in genelinde Zerdüştîlik, Budizm, Şamanizm ve Konfüçyanizm dinleri yayılmıştır.[61] Ancak İsbîcâb şehri Budizm ve Hristiyanlığın merkezlerinden biri olmasına rağmen Konfüçyanizm dininin bölge üzerindeki tesiri hususunda bir kayıt tespit edilememiştir. Yaptığımız incelemeler neticesinde halkın Budist ve Şaman olduklarından dolayı dinî ritüellerini devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca Hristiyan misyonerler tarihin erken dönemlerden beri faaliyetlerini burada yürütmüşlerdir.[62]

Mâverâünnehr'de ilmi hayatın merkezi noktasında mühim rol oynayan İsbîcâb'taki ribatlar, çok sayıda ilim adamının yetişmesine katkıda bulunmuştur. Çalışmamızda 10. yüzyıla kadar olan süreci ele aldığımız İsbîcâb'ta edip ve kur'an okuyucularından öne çıkan Ebû'l-Hasan Ali b. Mansûr b. Abdullah b. Ahmed el-İsbîcâbî'dir. Hayatı hakkında detaylı bilgiye sahip olmadığımız Ebû'l-Hasan el-İsbîcâbî, 380/990 yılında vefat etmiştir. Diğeri ise Mâverâünnehr'in önde gelen fakihlerinden Talib b. el-Kasım'dır. Hamevî eserinde, hayatı ve vefatı hakkında bir kayıt zikretmemiştir.[63] İsbîcâb halkından olup Hanefî mezhebinin müfessirlerinden ve fakihlerinden biri olan Ahmed b. Mansûr Ebû Nasr el-İsbîcâbî, Hanefî mezhebinin esaslarına göre fetva vermek için Semerkant'a yerleşmiştir. Hayatını dinî ilimler üzerine vakfeden Ebû Nasr el-İsbîcâbî'nin vefatından sonra bulunan sandukasından çok sayıda fetvalar bulunmuştur. Kaynaklarda vefatı hakkında bir kayıt bulunmaktadır.[64]

İslâm dininin muhtelif köy ve şehirlere yayılmasında mühim rol oynayan İsbîcâb'taki ulemalar genel olarak Hanefî mezhebine mensup olduklarından dolayı halk tarafından desteklenmiştir. Sâmânîler döneminde müslümanlar ekseriyetle Hanefî mezhebine mensup olmalarına rağmen Şafîi mezhebi de kabul görmüştür.[65]

SONUÇ

Emevilerin Horasan ve Irakeyn Valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin 86/705 yılında Kuteybe b. Müslim'i atamasından sonra Mâverâünnehr'e yönelik gerçekleştirilen fetihlerin hızlanması neticesinde Şâş'ın ele geçirilmesi, İsbîcâb'ın doğrudan Arapların idaresi altına girmesine yol açmıştır. Emevîlerden sonra hilafet yönetimini ele geçiren Abbâsîler döneminde Türkistan sahasında başlayan isyan hareketleri, Sâmânîler'in Mâverâünnehr'e egemen olmasına kadar devam etmiştir. Müstakil bir durumda olup Karatekin ve Mût ailesi tarafından yönetilen İsbîcâb'ın sahip olduğu stratejik konumundan dolayı Sâmânîler ve Karahanlılar arasındaki mücadelelerde mühim rol oynaması, hudutları Türkistan'ın doğusuna kadar uzanan Karahanlıların hükümdarı Harun Buğra Han tarafından 380/990 yılında ele geçirilmesine sebep olduğu tespit edilmiştir. Böylece İsbîcâb, 11. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Karahanlılarda öne çıkan üç şehirden biri haline geldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkistan'da beşinci bölgede yer alan İsbîcâb'ın etnik yapısı Türk, Arap ve Farslardan oluşmaktadır. 6. yüzyılda Mâverâünnehr'e yerleşmeye başlayan Türk kabilelerinden Oğuzlar, Hârizm hududundan İsbîcâb'a, Karluklar ise İsbîcâb'tan Fergana'ya kadar yayılmışlardır. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde İsbîcâb'ın nüfusal açıdan kalabalık olmadıkları anlaşılmıştır. İsbîcâb'ın öne çıkmasını sağlayan önemli etkenlerden biri verimli arazilere ve akarsulara sahip olmasıdır. Çok sayıda köyün olduğu belirtildiği şehirde tarım ve hayvancılık faaliyetleri yapılmıştır. Bin yedi yüz tane ribatın olduğu İsbîcâb, sanayi alanında ise bakır, cam, demir işçiliği ve seramik üretimleri ile öne çıktığı anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

ANONİM, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Maşrik ve İla'l-Mağrîb,* Dâru's-Sekafiyye, Kahire 1999.

ABDÛ'R-REBÎ, Heniyye Behnüs, "ed-Devrü Siyasî ve'l-Hadârî lî Medinetî İsbîcâb münzî'l-Asrî's-Sâmânî Hatta'l-Ğazvü'l-Meğulî", *Müerrîhü'l-Arabî,* C. 27, 2019, ss. 145-207.

AKYÜREK, Yunus, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 22, S. 1, 2013, ss. 85-115.

[58] Makdisî, *age*, s. 273; Barthold, *age*, s. 190.
[59] Anonim, *age*, s. 91.
[60] Makdisî, *age*, s. 272; Abdürrebî, *agm*, s. 189.
[61] Şems, *age*, s. 47.
[62] Abdürrebî, *agm*, s. 191.
[63] Hamevî, *age*, C. I, s. 180, C. II, s. 81; Abdürrebî, *agm*, s. 191.
[64] Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakāti'l-Hanefiyye*, C. I, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kahire 1993, s. 335-336.
[65] Aydın Usta, Sâmânîler Devleti'nin Siyasi ve Kültürel Tarihi, (İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul 2002, s. 313; Abdürrebî, *agm*, s. 194.

BARTHOLD, Vasilij Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* çev. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

BELÂZÛRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân,* Müessetü'l-Maʿârif, Beyrut 1987.

DAĞİR, Nazâr Abdülmuhsîn, "Melâmihü mine'l-Hayâtî'l-İçtimaiyye fî Mâverâünnehr Hatta Ahdî Devletü Sâmânîyye", *Mecelletü Merkezî Dirasetü'l-Kûfe,* C. 13, Küfe 2009, ss.101-131.

DAYF, Şevki, *mine'l-Maşrîk ve'l-Mağrîb Buhus fi'l-Edeb,* Dâru'l-Mısriyyeti'l-Benâniyye, Kahire 1998.

GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdülhay, *Zeynü'l-Ahbâr,* çev. Afâf Seyyid Zeydân, Meclisü'l-A'lâmi li's-Sekâfet, Kahire 2006.

GENÇ, Reşat, "Hârun Buğra Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 16, İstanbul 1997, ss. 257-258.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Fersah", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi,* C. 12, İstanbul 1995, ss. 412.

HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâ'kūt b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldân,* Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

HÂRİZMÎ, Mezâhereddîn Ebî Muhammed Mahmud b. Muhammed b. Ebû'l-Abbâs b. Arslan, *mîn Târîhi Hârizm,* thk. Mahmud Muhammed Halef, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

HÜMEYRÎ, Muhammed Abdülmun'îm Hümeyrî, *er-Ravdü'l-Mî'tar fî Haberî'l-Aktar,* thk. İhsân Abbâs, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1984.

İBN HAVKAL, Ebû'l-Kasım Muhammed, *Suretü'l-Arz,* Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, Beyrut 1992.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn,* thk. Halîl Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2000.

İBN HURDAZBÎH, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlîk ve'l-Memâlîk,* Matbâatü Berîl, Leyden 1889.

İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiʿu'l-Ğurer,* thk. Bernd Radkte, İsâ el-Bâbi el-Halebî, Kahire 1982.

İBNÜ'L-ACEMÎ, Şehabeddîn Ahmed b. Ahmed el-Vefayî, *Zeyl Lebî'l-Elbâb fî Tahrî'l-Ensâb,* thk. Şadi b. Muhammed b. Salim Ali Nu'man, Merkez Nu'man li'l-Buhus ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye ve Tahkik ve't-Turâs ve't-Tercüme, Yemen 2011.

İBNÜ'L-CEZVÎ, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, *Mirʾâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Aʿyân,* thk. Rıdvan Mamu, Fadî el-Mağrîbi, Muhammed Mu'taz Kerîmeddîn, Dâru'r-Risâletü'l-Alemiyye, Dımaşk 2013.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh,* thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullah el-Kadı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hamedânî, *Kitâbü'l-Büldân,* thk. Yusuf el-Hâvî, Alîmû'l-Kutub, Beyrut 1996.

İSFEHÂNÎ, Hamza b. Hasan, *Târihü Sinî Mülûkü'l-Arz ve'l-Enbiya',* Yayınevi Belirsiz, Beyrut Basım Tarihi Yok.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed, *Kitâbü'l-Mesâlîk ve'l-Memâlik,* Matbâatü Berîl, Leyden 1927.

KALKAŞENDÎ, Ebû'l-Abbâs Şihabüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Sibhü'l-Â'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ,* Matbâatü'l-Emirîyye, Kahire 1914.

KÂŞGARLI MAHMÛD, *Dîvânü Lugāti't-Türk*, Dâru'l-Hilâfeti'l-İlya, Basım Yeri Belirsiz 1914.

KAZVÎNÎ, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd,* Dâru Sâdır, Beyrut 1960.

KURAT, Akdes Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zabtı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. 6, S. 5, Ankara 1948, ss. 385-430.

KUREŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısrî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakāti'l-Hanefiyye,* thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kahire 1993.

MAHMÛD, Hasan Ahmed, *el-İslâmi fî Asya'l-Vüsta beyne'l-Fetheyn el-Arab ve't-Türkî,* Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Ameti li'l-Kitâb, Kahire 1972.

MAKDİSÎ, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifetî'l-Ekalîm,* Mektebetü Metbulî, Kahire 1991.

MERÇİL, Erdoğan, "Karategin Ailesi", *X. Türk Kültürü Araştırmaları Kongresi,* Ankara 1991, ss. 1069-1074.

MERÇİL, Erdoğan, "Simcûrîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 37, İstanbul 2009, ss. 210-211.

MÜENNES, Hüseyin, *Atlas Târîhü'l-İslâm,* Kahire, ez-Zehra' li'l-Alami'l-Arabiyye, Kahire 1987.

NARŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyyâ, *Târîhu Buhârâ,* çev. Emin Abdülmecîd Bedevî, Nasrullah et-Tirazî, Dâru'l-Maârîf, Kahire 1993.

NÜVEYRÎ, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb,* thk. Abdülmecid Terhinî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

ŞEMS, Târık Ahmed, *Târîhu't-Tasavvuf fî Vüstâ Asya,* Dâru'l-Fârâbî, Beyrut 2016.

USTA, Aydın, "Sâmânîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 36, İstanbul 2009, ss. 64-68.

USTA, Aydın, *Sâmânîler Devleti'nin Siyasi ve Kültürel Tarihi,* Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002.

YÂ'KŪBÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk, *Kitâbü Büldân,* thk. Muhammed Emin Dannâvi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2022.

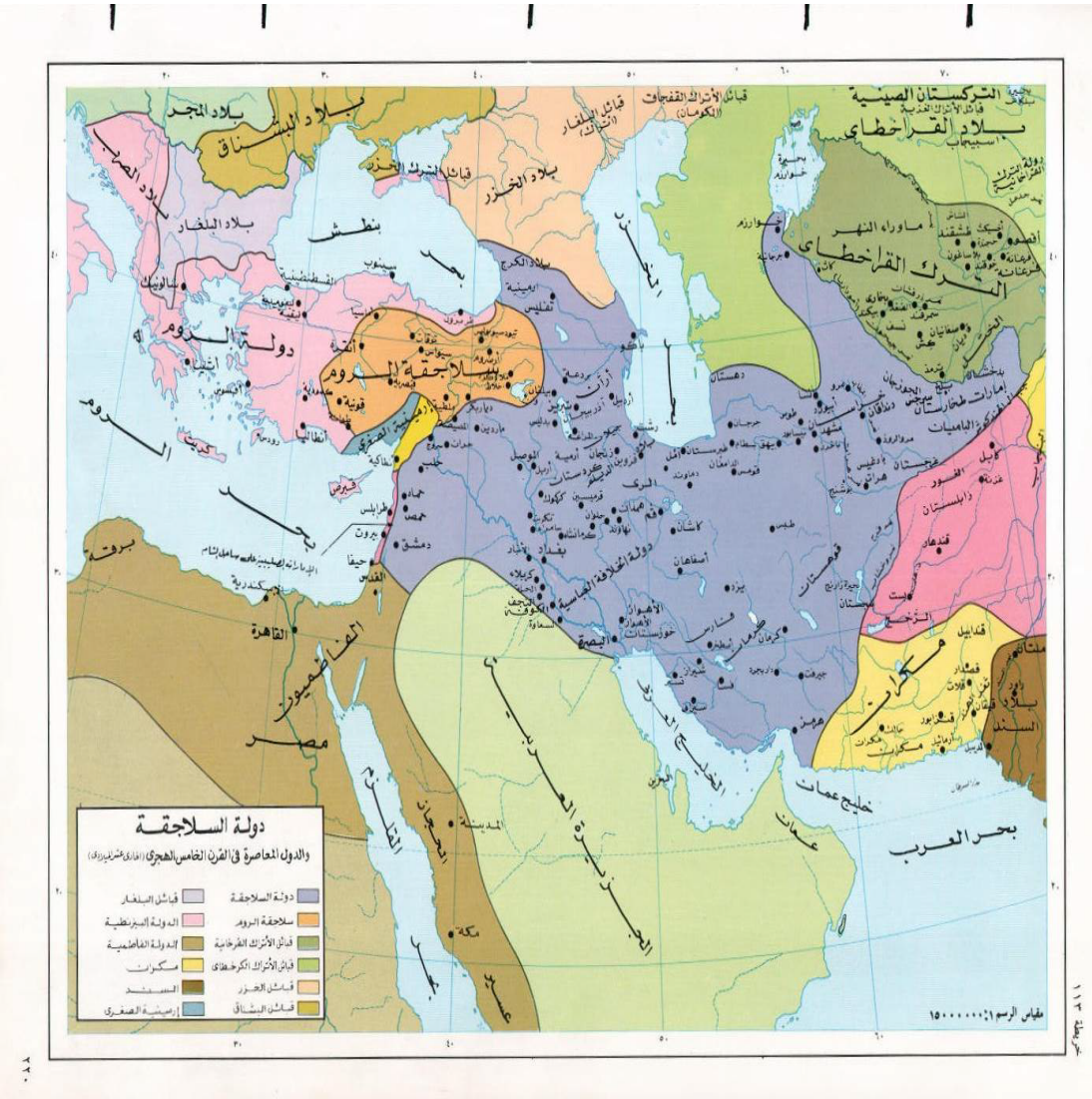
ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Tabakātü'l-Meşâhîr ve'l-Aʿlâm,* thk. Ömer Abdüsselâm ed-Tedmurî, Dâru'l-Kütübi'l-Arab, Beyrut 1991.

EKLER

Ek 1: İsbîcâb Bölgesi[66]

[66] Hüseyin Müennes, *Atlas Târîhü'l-İslâm*, ez-Zehra' li'l-Alami'l-Arabiyye, Kahire 1987, s. 220.

Ek 2: Arap İslam Devleti'nin egemenliğinde olan bölgeleri gösteren harita[67]

[67] Müennes, *age*, s. 216.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 343-352.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ATASÖZÜ VE DEYİMLERİN YARATILIŞ DESTANLARINDAKİ MİTİK UZANTILARI

10.53718/gttad.1397972

RABİA GÖKCEN KAYABAŞI*-ÖMER ÇİNİ**

ÖZ

Destanlar, Türk edebiyatının başlangıcıdır. Bir milletin başından geçen hadiseleri anlatan metinlerdir. Arkaik dönemdeki destanların mitle ilişkileri bilinmektedir. Destanlar, arkaik dönemlerdeki milli ve manevi kültürümüzün hazinesidir. Siyasî, içtimâî ve kültürel değerlerimizin bir aktarıcısıdır. Destanlardaki birçok unsurun kökenini mitler oluşturmaktadır. Bu unsurlar anlam kaymasına uğramasına rağmen sözlü gelenekle günümüze kadar gelmiştir. Sözlü kültürün ve kültür aktarıcılarının konumu, atasözleri, deyimler, arkaik dönemlerde meydana gelmiş destanlar, efsaneler, mitik anlatılar ve masallar belli bir kalıp ve düzene göre aktarmada belirleyici bir rol üstlenmiştir. Günümüze ulaşmasını sağlarken kendilerine göre kodlama yaparak ürünlerin bozulmasını engellemişlerdir. Bu kodlama ile değişim, dönüşüm ve aktarım gibi önemli bir işlevi yerine getirmişlerdir. Yaratılış destanları mitolojik geçmişle, gelecek ve gelenek arasında bağlantı kurmak gibi önemli bir işleve sahiptir. Bu çalışmada, Altay Yaratılış Destanları, Yakut Yaratılış Destanları, Moğol Yaratılış Destanı, Fin-Ugor Yaratılış Destanı ve Budist Yaratılış Efsanelerinden hareketle kimi atasözü ve deyimlerin mitik kökenleri, kozmogoni ve kozmolojiyle ilgili arkaik metinler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bir diğer husus ise ilk insanların yaratılmasıdır. Tanrı, insanları yaratır ve onlara ruh bulmak ister lakin Erlik ondan önce insanlara ruh verir. Destan varyantlarında geçen bazı hususlar, semavi dinlerde karşılaşılan Âdem ile Havva'nın cennetten atılma hadisesiyle benzerlikler taşımaktadır. Bu durum, atasözleri ve deyimlere yansımıştır. Metinler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde insanlığın ve evrenin yaratılışı anlatılmaktadır. İnsanlık tarihi için bir başlangıç olan anlatılarda birçok mitik köken vardır. Atasözlerinde yılana, köpeğe, kadına, yere ve şeytana verilen konumların tesadüf olmadığı, arkaik metinler ve varyantları incelenerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, hayvanlardaki içgüdüsel bazı davranışların neden kaynaklandığı da anlatılmaya çalışılmıştır. "Hayvanlardan köpeğe ve yılana verilen bazı özellikler neden başka bir hayvana verilmemiştir?" sorusundan hareketle; yerin ve göğün oluşumu, hayvanlara verilen görevler, atasözleri ve deyimlerdeki kullanımlarına göre kaynaklar taranmıştır. Binlerce yıl öncesinde oluşmuş yaratılış destanları, bazı atasözü ve deyimlere kaynaklık ederek sözlü olarak yayılım sağlamıştır. Zaman içerisinde anlamlar değişim geçirse de kaynakla ilişkileri açıktır. Bu çalışmanın evrenini, Bahaeddin Ögel'in Türk Mitolojisi-I adlı eserindeki yaratılış destanları ve Ömer Asım Aksoy'un "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-I Atasözü Sözlüğü, Atasözü ve Deyimler Sözlüğü-II Deyimler Sözlüğü"ndeki kimi atasözleri oluşturmaktadır. Bu konu üzerine müstakil olarak yapılmış bir çalışma yoktur. Bu eserlerdeki bağlamlardan hareketle bir çalışma alanı oluşturulmuştur. Atasözleri ve deyimlerdeki yılan, köpek, kadın ve şeytanın özellikleri Tanrı tarafından yapılan cezalandırma şeklinde olup yaratılış destanlarının varyant incelemeleriyle ortaya çıkmıştır. Çalışma, özelde yaratılış destanlarının, genelde ise destanların Türk kültür coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarının sözlü kültüründeki yeri ve destanların oluşumundaki kültürel unsurların önemini göstermektedir. Nitekim destanlar içerisine aldıkları konuların genişliği itibariyle bu durumu kanıtlamaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Mit, Destan, Atasözü, Deyim, Sözlü Aktarım.

* Doç. Dr. Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: rabiagokcen@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-6147-7916.

** Öğretmen, Ağrı/Diyadin, Anadolu Lisesi, Ağrı/TÜRKİYE, E-Posta: omerates6868@gmail.com,**ORCID ID:** 0000-0003-2602-2446.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

ATASÖZÜ VE DEYİMLERİN YARATILIŞ DESTANLARINDAKİ MİTİK UZANTILARI

MYTHICAL EXTENSIONS OF PROVERBS AND IDIOMS IN CREATION EPICS

ABSTRACT

Epics are the beginning of Turkish literature. These are texts that describe the events that a nation has experienced. The relationship between epics and myths in the Archaic period is known. Epics are the treasure of our national and spiritual culture in archaic times. They are transmitters of our political, social, and cultural values. Myths form the origins of many elements in epics. Although these elements have undergone a shift in meaning, they have survived to the present day through oral tradition. The position of oral culture and cultural transmitters; proverbs, idioms, epics, legends, mythical narratives, and tales that occurred in archaic periods played a decisive role in conveying them according to a certain pattern and order. While ensuring that it has survived to the present day, they have also prevented the products from deteriorating by coding in their own way. With this coding, they fulfilled an important function such as change, transformation, and transfer. Creation epics also have an important function of establishing a connection between the mythological past, the future, and tradition. In the study, based on the Altai Creation Epics, Yakut Creation Epics, Mongolian Creation Epic, Finno-Ugric Creation Epic, and Buddhist Creation Legends, the mythical origins of some proverbs and idioms have been tried to be given through archaic texts related to cosmogony and cosmology. Another issue is the creation of the first humans. God creates people and wants to find souls for them, but Erlik gives souls to people before that. Some of the issues mentioned in the epic variants are similar to the incident of Adam and Eve being thrown out of heaven, which is also encountered in heavenly religions. This situation is reflected in proverbs and idioms. When the texts are examined comparatively, they describe the creation of humanity and the universe. There are many mythical origins in these narratives, which are a beginning for human history. It has been tried to reveal that the positions given to snake, dog, woman, earth, and devil in proverbs are not coincidental by examining archaic texts and their variants. In this study, we tried to explain the reasons for some instinctive behaviors in animals. Why haven't some characteristics given to dogs and snakes been given to other animals? Based on the question; sources were scanned according to the formation of the earth and the sky, the duties given to animals, and their use in proverbs and idioms. Creation epics, which were formed thousands of years ago, spread orally by providing the source of some proverbs and idioms. Although the meanings change over time, their relationship with the source is clear. The universe of this study consists of the creation epics in Bahaeddin Ögel's work titled "Turkish Mythology I" and some proverbs in Ömer Asım Aksoy's "Proverbs and Idioms Dictionary I Proverbs Dictionary, Proverbs and Idioms Dictionary II Idioms Dictionary". There is no independent study on this subject. A study area has been created based on the contexts in these works. The characteristics of the snake, dog, woman, and devil in proverbs and idioms are in the form of punishment by God and emerged through variant studies of the creation epics. The study shows the place of creation epics in particular and epics in general in the oral culture of Turkish communities living in the Turkish cultural geography and the importance of cultural elements in the formation of epics. As a matter of fact, epics prove this situation in terms of the breadth of the subjects they cover.

Keywords: Myth, Epic, Proverb, Idiom, Verbal Transfer.

GİRİŞ

Atasözleri ve deyimler bir dilin anlamca zengin söz varlıklarıdır. Atasözü "*uzun gözlem ve tecrübelerden sonra varılmış hükümleri hikmetli bir tarzda kısa olarak ifade eden eskilerden kalma söz, atalar sözü, eskiler sözü, mesel, darbımesel"* şeklinde tanımlanmaktadır.[1] Bu tanımdan anlaşılacağı üzere atasözü, bir yaşanmışlığı bünyesinde bulunduran söylenişi güzel, özlü yargılardır.

İslamiyet öncesi Türk edebiyatında atasözü yerine *saw* sözcüğü kullanılmaktaydı. Daha sonra yaygın olarak ise *mesel* kelimesi kullanılmıştır. Mesel sözcüğünün sözlük anlamı şöyledir: "*1.örnek, benzer, numûne. 2.dokunaklı ve mânâlı söz. 3.terbiye ve ahlâka faydalı, yararlı olan hikâye. Darb-ı mesel: atasözü".* Tanımlamaya göre atasözü ve meselin kullanıldığı dönemler farklılık ihtiva etse de kelime anlamlarından hareketle birbirlerinin yerine kullanılabileceği anlaşılmaktadır.[2]

Şinasi'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye* adlı eserinde atasözü "*Atasözleri, eskiden sav, mesel (çokluğu emsâl), darb-ı mesel (çokluğu durûb-ı emsâl), tabir diye adlandırılan konuşma dilinde ve manzum, mensur yazı dilinde yaşayan hikmet dolu, nasihat dolu eğitici, öğretici özelliklere sahip veciz sözlerdir"* şeklinde tanımlamıştır.[3] Şinasi'nin tanımlaması, biraz daha kapsamlı olarak atasözünün tanımından ziyade işlevini ve görevini içermektedir.

[1] D. Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük,* Pınar Yayınları, İstanbul 2008, s. 108.
[2] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklobedik Lûgat,* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 726.
[3] İbrahim Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye,*haz. S. Beyzadeoğlu, Milli Eğitim, İstanbul 2003, s. 1. (Tanımlamalar dışında, eser sözlük formatında olduğu için atasözleri belirtilirken sayfa numarası verilmemiş, alfabetik sıra takip edilmiştir)

Atasözü ve deyim zaman zaman birbirinin yerine kullanılabilen iki terimdir. Lakin bu terimler farklı anlamları ifade etmesiyle birbirinden ayrılmaktadır. Atasözü gibi deyimin de söyleyeni, zamanı ve kökeni belirsizlikler barındırmaktadır. Deyimin kelime anlamı ise şöyledir: "*Asıl manası dışında kullanılarak yeni bir anlam kazanan ve bir düşünceyi güçlü olarak ifade eden iki veya daha fazla kelimeden oluşan kalıplaşmış söz, tâbir."*[4] Görüldüğü üzere deyimler, mecaz anlam ve düşünceyi güçlendirme yönüyle atasözünden ayrı bir anlam barındırmaktadır. Atasözü ile deyimin bir diğer farklılığı ise deyimin bir hareket ya da fiili temsil etmesinin yanında bir hüküm vermesidir. Aynı durum atasözünde söz konusu değildir, çünkü atasözü bir durumu tanımlar ve anlamlandırır.

Deyimlerin atasözlerinden ayrılığına Şinasi *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye* adlı eserinde "*Atasözlerinden ayrılan tek yönü tek özelliği deyimlerin hüküm ihtiva etmesidir"* şeklinde yer verilmektedir.[5] Deyim, atasözünden ince bir çizgiyle ayrılmış olsa da bir olayın özünü vermesi itibariyle pek çok ortak noktası da vardır. Atasözü ve deyimler sözlü geleneğe bağlı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Sözlü gelenekten sonra masallar, destanlar, halk hikâyeleri, efsaneler, mitler ve günümüzdeki eserlerle vb. aktarımı sağlanmıştır.

Destanlar, arkaik dönemlerdeki millî ve mânevi kültürümüzün hazinesidir. Siyasî, içtimâî ve kültürel değerlerimizin bir aktarıcısıdır. "*Türk edebiyatı destanlarla başlar. Destan, bir milletin eski zamanlarda başından geçen büyük hadiselerin halk dilinde edebî bir şekil almasıdır. "*Milli ve manevi kültürün aktarıcısı durumundadır.[6]

Türkler tarihi süreçte çeşitli kültür çevreleriyle temasta bulunmuşlardır. Tarih boyunca çeşitli nedenlerle, Sibirya'dan Asya'nın, Afrika'nın ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine doğru göç etmiş veya ettirilmeye zorlanmışlardır. Bu göçler tek bir yöne ve bir defaya mahsus değil, aralıklarla çeşitli yönlere doğru yapılmıştır. Geride kalanlar bulundukları yerde çeşitli kültürlerle tanışarak ilişki kurmuşlardır. Bu ilişki kültürel temasın çok ötesinde, bağlandıkları yeni çevrenin bütün unsurlarını önemseme, kendinde olanlarla yorumlayarak birleştirme ve yeni bir form kazandırma şeklinde olmuştur. Gittikleri yerde Türkçe konuşmaya devam eden Türk kitleleriyle karşılaşmışlar ve Türkçe bu anlamda onları bizleştiren kültürel nitelikli tek unsur olmuştur. Ancak yeni oluşturdukları kültürel formlar, mekânda yakınlaşmayı sağlasa da kültürde farklılaşmayı doğurmuştur. Bu nedenle başka hiçbir milletin mitolojisini incelemek, Türk mitolojisini araştırmak kadar zor değildir.[7]

Bütün bu karışıklığa ve karmaşaya rağmen bizleri toplumsal ve kültürel değerlerimizin en eski kaynaklarına götürecek cevaplar mitlerde saklıdır. Bu bağlamda kültürel kodlarımızı çözümlemek için çağımızdaki toplumsal değerlerin birçoğunu mitik bir köke bağlamak doğru olacaktır. "*Mitler her milletin, milli tefekkürünün, milli psikolojisinin, kendine has özelliklerinin ilk kaynağı niteliğindedir. Geniş manada mitoloji, dünyayı algılama sistemi olup bu algılamayı modelleştiren dünya görüşüdür."*[8] Bilindiği üzere mit ve mitoloji bir nesnenin ya da varlığın kökeniyle ilgilenir. Atasözü ve deyimlerin de bütün varlıklar gibi mitsel bir kökeni vardır ve yeni bir form kazanırken mitolojik olgulardan beslenir.

Sözlü kültürün ve kültür aktarıcılarının konumu; atasözleri, deyimler, arkaik dönemlerde meydana gelmiş destanlar, efsaneler, mitik anlatılar ve masalları belli bir kalıp ve düzene göre aktarmada belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bugün her ne kadar yazılı ve elektronik kültür ortamlarda sıkça yer alıyor olsalar da atasözleri kaynak ve yaygın kullanım alanı itibariyle birer sözlü kültür geleneği ürünüdür.[9] Sözlü gelenek ve aktarım konusu, Walter J. Ong'un *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknolojileşmesi* adlı eserinde şu sözlerle aktarılmıştır. "*Birincil sözlü kültürlerde özenle incelenmiş bir düşünceyi koruyup anımsama sorununa geçerli çözüm, belleğe yardımcı olan, ağızdan çıkmaya hazır düşünce biçimleri kullanılmaktadır. Düşüncenin ritmik, dengeli tekrarları ya da antitezleriyle, kelimelerdeki ünsüz ve ünlü seslerin uyumuyla, sıfatlar ve başka kalıpsal ifadelerle akması, herkesin sık duyup hatırladığı, kolay hatırlanacak şekilde biçimlenmiş atasözlerinden oluşması ve belli izleklere yerleştirilmesi gerekir."*[10] Ong'un bu değerlendirmeleriyle birlikte bir süre sözlü gelenekte yaşamış olan bu tür kalıplaşmış unsurların bir yazıya geçirilme süreci vardır. Bu sürecin tarihsel başlangıcı ise Orhun Yazıtlarıyla başlamıştır. Orhun Yazıtlarında geçen "*Aç toksık kömez, tokaçsı kömez"* atasözü bugün *[Aç doyacağını düşünmez (sanmaz), tok acıkacağını düşünmez (sanmaz)]*."[11] şekliyle değişime uğramış ve günümüzdeki hâlini almıştır. Gerek atasözlerinin gerekse deyimlerin her ulusun dilinde bulunmaları, insanların kendilerinden çok

[4] Doğan, *age,* s. 377.
[5] Şinasi, *age,* s. 1.
[6] Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarih,* Ötüken, İstanbul 2020, s. 30.
[7] L.P. Potapov*, Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s. 3-4.
[8] Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş,* Ötüken, İstanbul 2021, s. 11.
[9] Mehmet Çevik, "Bir Atasözünün Tarih İçindeki Değişimleri Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler", *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan'a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2019, s. 342.
[10] Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknolojileşmesi,* çev. S. Banon Postacıoğlu, Mesit Yayınları, İstanbul 2012, s. 49.
[11] Talat Tekin, *Orhon Yazıtları,* Simurg Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 20.

önce yaşamış kuşakların gözlemlerine, deneyimlerine ve düşüncelerine her dönemde ihtiyaç duyulmasının bir göstergesi niteliğindedir.[12]

Atasözü ve deyimlerin yazılı olarak aktarılma süreci, ilk yazılı edebiyat ürünümüz olan Orhun Yazıtlarına kadar dayanmaktadır. XI. yüzyılda yazılan *Dîvân-ı Lugati't- Türk*'te üç yüze yakın atasözü vardır. Yine aynı yüzyılda yazılan *Kutadgu Bilig*'te ve XII. yüzyılda yazılan *Atebetü'l- Hakâyık*'ta atasözleri yer almaktadır. XIII - XIV. yüzyıllarda Yunus Emre, Gülşehrî ve Âşık Paşa'nın eserlerinde atasözü ve deyimlere rastlamak mümkündür.[13] Destandan halk hikâyeciliğine geçiş eseri olarak düşünülebilecek *Dede Korkut Kitabı*'nın mukaddimesindeki atasözlerinin de yazılı tarih açısından çok önemli bir yeri vardır: "*Ezelden yazılmasa kul başına bela gelmez. /Ecel vade irmeyince kimse ölmez. /Yad oğulı saklamağ ile oğul olmaz, böyüyen de salur gider"*[14] Atasözlerinin seçkin ve anlamlı örneklerini bünyesinde bulundurması yönüyle *Dede Korkut Kitabı* eşsiz bir eserdir.

Sözlü kültür ürünlerindeki zamana ve ihtiyaca bağlı olarak gelişen değişim, dönüşüm ve aktarım atasözleri için de geçerlidir. Atasözlerinin farklı bir boyutu ise geçmişte, bilinmeyen bir zamanda, kim tarafından, neye dayanılarak söylendiği konusunun hep karanlık kalması ve değişiklik göstermesidir. Lakin bu belirsizliklere ve geçirdiği değişimlere rağmen hâlâ yaşayabilmektedir. Bu durumun arkasında çok güçlü bir sebebin olması gereklidir. Bu güçlü sebep yaratılış destanlarında aranmalıdır. Çünkü dünyada bulunan her unsurun bir kökeni ve ortaya çıkışının bir hikâyesi vardır. Atasözleri ve deyimlerin çıkış noktası ise mitik kökenlerdir. Atasözü ve deyimlerin yaratılış destanlarından hareketle arkaik dönemlere kadar uzanan mitsel bir arka planı vardır. Arkaik dönemdeki yaratılış destanlarında bulunan kalıntılar, bu düşüncelere sebep olmuştur. Bu çalışmada günümüzde kullanılan atasözleriyle deyimlerin, sözlük anlamı ve halkın yüklediği mânâdan hareketle yaratılış destanındaki mitik kökenlerinin tespiti yapılmıştır. Çalışma evrenini; Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* adlı eserindeki yaratılış destanları ve Ömer Asım Aksoy'un "*Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü, Atasözü ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü"* adlı eserler oluşturmaktadır. Bu eserlerdeki bağlamlardan hareketle destanların oluşumunda kültürel unsurlar önem arz etmektedir. İçinde "mit"leri barındırması açısından Yaratılış destanları, edebi, sosyal, kültürel, dinî, siyasî, teknoloji vb. açılardan önemli bilgilere sahiptir.[15] Bu çalışma Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* adlı eserindeki Altay Yaratılış Destanları, Yakut Yaratılış Destanları, Moğol Yaratılış Destanları, Fin-Ugor Yaratılış Destanı ve Budist Yaratılış Efsaneleri incelenerek yapılmıştır.

1.Dünyanın Yaratılışı

"Yer demir gök bakır."[16] deyimine kaynaklık edecek mahiyette, Altay yaratılış destanında "*Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer. /Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer."*[17] ifadesi yer almaktadır. Gök, ak iyelerin; yer ise kara iyelerin yer aldığı dünyalardır. Bu anlatım kalıplarındaki yer ifadesiyle yeryüzü değil, ikili dünya algılayışındaki yer ve altı kastedilmektedir.[18]

Yine bu söylemlere benzer olarak *Orhun'un Doğuşu* olarak geçen "Üstte mavi gök, altta kara yer kılındığında ikisi arasında kişioğlu (insan/erlik) yaratıldı." ifadelerinin geçmesi, Altay Yaratılış Destanındaki varyantlarla benzerlik göstermektedir.[19] Yani her iki durumda da yerde ve gökte hiçbir varlığın olmadığı, yokluğun hüküm sürdüğü bir zaman vardır. Uygur metinlerinde de gökyüzünün dokuz katlı olduğundan ve Çin metinlerinde yer aldığı gibi yeryüzünün dört köşeli olarak su üzerinde yüzdüğünden bahsedilmektedir.[20]

"Gökten ne yağdı da yer kabul etmedi. Gökten yere yağar, yerden göğe değil."[21] Bu atasözleri de Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Destanında yer alan Mandı-Şire ile Erlik arasında gökte meydana gelen savaştaki şu kısımdan hareketle söylenmiştir: Mandı-Şire, Erlik'i gökyüzünde buldu, oradaki düzenini bozdu ve dağıttı. Erlik kendisi kaçtı, oradaki malzemeleri ise gökten yere düştü. Yeryüzü dümdüzdü ve bu dökülenler ile dağlar, tepeler, çukurlar oluştu. Böylece yeryüzü bozuldu.[22] Bu durumun altında yatan başka bir neden ise Tanrı'nın daima gökte olması ve bütün nimetlerin de kötülüklerin de gökten geleceğine dair inançlardır.

[12] Mehmet Çevik, "Anlamca Çelişen ve Olumsuz Yargı Bildiren Atasözleri", Folklor/*Edebiyat*, C. 12, S 48, Ankara 2006, s. 434
[13] Şinasi, *age*, s.1.
[14] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı 1-2,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 73.
[15] Rabia Gökcen Kayabaşı, "Altay Yaratılış Miti ile M. Necati Sepetçioğlu'nun Yaratılış Destanının Yüzeysel Yapı Unsurları Bakımından Karşılaştırılması", *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 2016, C. 7, S. 22, s. 245.
[16] Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye.*
[17] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar,* C. 1, TTK, Ankara 2003, s. 451.
[18] Faruk Çolak, "Yerle İlgili Atasözü ve Deyimlerin Mitolojik Bağlantısı", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2010, S.28, s. 179.
[19] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 87.
[20] Esin Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1978, s.38
[21] Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü,* İnkılap Kitapevi, İstanbul 1988. (Tanımlamalar dışında, eser sözlük formatında olduğu için atasözleri belirtilirken sayfa numarası verilmemiş, alfabetik sıra takip edilmiştir).
[22] Ögel, *age*, s. 460.

2. Yılan

Tanrı, dalsız bir ağaç görür. Bu ağaçta dokuz dal oluşmasını emreder. Her daldan da insanoğlu oluşur. Erlik bir yerlerden gürültüler duyar ve çok meraklanır. En sonunda insanoğlunun yaşadığı yeri bulur ve görür ki Tanrı kendisine kullar yaratmıştır. Bunlardan birazını ister, Tanrı ise vermez. Daha sonra Erlik, insanların bir ağaç etrafında meyve yediklerini görmüştür. Lakin ağacın bazı dallarından meyve yemediklerini fark etmiştir. Bunun üzerine insanlara neden o dallardan meyve yemediklerini sormuş ve cevap olarak Tanrı'nın yasakladığı yanıtını almıştır. Ayrıca Tanrı bir iti ağacın dibine bekçi dikmiş ve sakın uyuma demiştir. Daha sonra yılana ise şeytan gelirse onu sokmasını söylemiştir. Erlik bunun üzerine Töröngei adlı bir erkeği kandırmaya çalışsa da becerememiştir. Yılan ve köpek uyurken Erlik, Töröngei ikna etmeye çalışır. Bunu gören Erlik yılanın içine girmiş ve yasak meyveyi ilk olarak yılana tattırmıştır. Daha sonra yılanın dilinden Eci adlı kadına ve Töröngei'ye seslenerek onların da tatmalarını istemiştir. Ancak Töröngei tatmamıştır. Eci ise kanarak tatmış ve Töröngei'nin ağzına da sularından damlatmıştır. Tanrı; Erlik'e, Eci'ye, Töröngei'ye, köpeğe ve yılana kızmıştır.[23]

Yılana çok kızan Tanrı, günümüzdeki yılanla ilgili atasözlerinin de çıkış noktasını oluşturacak şu sözleri söylemiştir: *"Ey yılan, bundan sonra Şeytan'ın kendisi ol! İnsan düşmanın olsun, öldürsün canın alsın. Kötülük timsali ol, adın da öyle kalsın*."[24] Yılanın bu şekilde lanetlenmesi onun şamanlar tarafından kullanılarak yer altındaki kötü ruhlara ulaşmakta kullanılmıştır. Yılan, şeytanın temsilcisi olduğu için hep kötülüklerle anılır olmuştur.[25] Yılan, mitolojik görüşlerde yer ve su ile bağlantılıdır. Şaman davullarında da yeraltı dünyasıyla bağlantıyı sembolize eden şeytanî bir varlık olarak sembolize edilmektedir.[26] Nitekim Türk mitolojisinde yeraltı, kötü körmöslerin merkezi olarak kabul edilmektedir.[27]

Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Destanına göre, yılanla birlikte insanların başına dikilen başka bir hayvan köpektir. Ancak köpekle ilgili olarak derlenmiş olan bu metinde herhangi bir ceza yoktur. Yılanın birçok atasözü ve deyimde kötü olarak geçme sebebi binlerce yıl öncesinde oluşmuş bu destanda yer alan olaylardan kaynaklanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, atasözlerindeki yılana yapılan olumsuz yakıştırmalardır. Yapılan kötü yakıştırmalar başka sürüngenlere yapılmamıştır. Çünkü Tanrı tarafından lanetlenen yılandır. Günümüzde de bu durumu karşılayacak nitelikte atasözleri ve deyimler mevcuttur:

"Bana dokunmayan yılan bin yaşasın. /El eliyle yılan tutulur. (El eliyle yılan tut onu da yalan tut)./Acı (kötü) söz insanı (adamı) dinden çıkarır. (Tatlı söz yılanı ininden (deliğinden) çıkarır)./Yılana yumuşak diye el sunma./Yılanın başı küçükken ezilir./Yılanın sevmediği ot deliğinin ağzında biter./Yılan kendi eğriliğine bakmaz da 'devenin boynu eğri' der./Yılan ne kadar eğri gitse de deliğine doğru girer."[28] *"Yılana ağı veren./Yılan hikâyesi./Yılan kuyruğuna basmak./Yılanı sen tut gözüne ben bakayım./Yüzü soğuk (hayvan)."*[29] *"Uyuyan yılanın kuyruğuna basma./Uyku küçük ölümdür./Yılan yiyen hekim bulamaz./Yılan doğrulmayınca deliğine girmez."*[30]

3.Köpek

Köpekler, dünyada yaşam alanı geniş olan hayvanlardandır. Yaklaşık olarak 12.000 yıldır insanlarla yaşadığı tahmin edilmektedir. Evenk mitolojisinde aldığı cezalar yüzünden kıllı ve pis olarak kalacağı inancı hakimdir. Başka bir inanca göre ise balçıktan yaratılmış insana henüz ruh verilmemişken Şeytan tükürür ve bu tükürük alınıp atılır. Bu atılan kısımdan ise köpek oluşmuştur. Bu duruma bağlı olarak köpek insanın toprağından ve Şeytanın tükürüğünden yaratılmıştır. Köpek, bu yaratılış sebebiyle insanlara yakın ve bağlı olurken tükürüklenmesiyle de lanetli kılınmıştır. Toprağı kazması ve toprakla ilgilenmsi de bu yaratılışta aranabilir. Şeytan'ın tükürüğünden oluştuğu için hep salyalı, saldırgan olmuştur. Şeytan'ın tükürmesiyle atılan kısım insanın göbek bölgesine denk gelmektedir. Bu nedenle göb/köp kökünden türeyen göbek ve köpek sözcükleri etimolojik olarak da birbirine benzemektedir.[31]

Köpek, Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Destanında yer almaktadır. Ancak burada sadece uyuduğundan bahsedilmektedir. Tanrı bu destanda köpeğe kızmış ancak onu lanetlememiştir. Diğer Altay Yaratılış Destanlarında insanın yaratılma aşamasında köpeğin Şeytan ile iş birliği yapmasından dolayı köpek lanetlenmiş ve insanların düşmanı olduğu Tanrı tarafından söylenmiştir. Kurt gibi köpeğinde Türk mitolojisinde yeri vardır.

[23] Ögel, *age*, s. 453-458.
[24] Ögel, *age*, s. 457.
[25] Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 157-159.
[26] Celal Beydilli, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2005, s. 616.
[27] Andrey Viktoroviç Anohin*, Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya2006, s. 30.
[28] Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*.
[29] Ömer Asım Aksoy, *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü,*TTK, Ankara 1984.(Eser sözlük formatında olduğu için deyimler belirtilirken sayfa numarası verilmemiş, alfabetik sıra takip edilmiştir).
[29] Ögel, *age*, s. 460.
[30] Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye.*
[31] Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, 1. Baskı, e-Kitap, Google Kitap Projesi, ISBN 978-605-5618-03-2, s. 198

Köpek, kurt gibi önemli değildir. Altay Yaratılış Destanında Tanrı tarafından lanetlenmiş olması bu durumu ortaya çıkarabilir.[32]

Bir Altay Türk Destanı'nda, Tanrı'nın insanoğlunu yarattıktan sonra, kadını da onun kaburga kemiğinden yarattığı daha sonra bunların ruhu olmadığı için onlara ruh bulmaya gider. Çünkü ruh yaşamsal bir güç, yaşam desteğidir. Bu durumun bu kadar güçlü olmasının nedeni ise yaratıcıdan gelen bir kut olmasına bağlıdır.[33] İnsanları korumak için başlarına tüysüz bir köpeği bırakır. Köpek, Erlik'i görünce havlamaya başlar. Erlik, köpeğe havlamaması karşılığında kendine tüy vereceğinden bahseder. Bunu duyan köpek susar. Erlik, köpeğe kendi pisliğinden atarak al "bunu ye" der. Köpek tüylenir. Erlik'te insanlara can verir. Bu olup biteni gören Tanrı ne yapacağını bilemez ve bir kurbağanın lafı üzerine insanoğlunu kendi başına bırakır.[34] Ülgen'in sarayına bekçi olarak konulan köpek Erlik'in sarayına girmesine izin verince Erlik de köpeğe kut ve açlık durmayacağı yönünde vaatlerde bulunur.[35] Yeraltı dünyasına yaptıkları yolculukta şamanlar köpekle karşılaşır. Zayıf olan şamanlar köpek kılığına girer ve bu kılıkta yer altı ruhlarına ulaşmaya çalışır. Bunun nedeni ise geçmişteki şeytan ve köpek işbirliği olabilir.[36] Altay Şamanizm'inde aşağıya yani yeraltı dünyasına yolculuk Şamanlara özgü bir ayin türü olup kainatin bu bölgesi, Erlik'in baş tanrı olduğu kötü ruhların bulunduğu bir yer olarak belirtilmektedir.[37]

Altay'daki Kara-Orman Tatarlarının Efsanelerinde yer alan insanoğlunun yaratılmasındaki anlatımlar, diğer yaratılış metinlerindeki anlatımlarla benzerdir. Bu efsanelerde Tanrı yine insanoğlunu yaratır ve ruh bulmak için giderken de tüysüz köpeği insanı koruması için orada bırakır. Köpeğe eğer birisi gelirse havla der. Şeytan ise *"köpeğe insanları bana verirsen sana altın tüyler veririm"* de diyerek köpekle anlaşır. Şeytan, insanları alıp her tarafına tükürür ve Tanrı'nın geldiğini görünce hemen oradan uzaklaşır. Tanrı ne yaptıysa insanoğlunu tükürüklerden temizleyemez. Bunun üzerine insanoğlunun dışını içine getirir. İnsanın içi tükürükle dolu kalır. Köpeğe çok kızar, döver ve şu sözleri söyler: "*Sen ey köpek! Sen hep böyle kötü kalacaksın. İnsanoğlu sana nasıl isterse öyle yapsın. Seni ister dövsün, isterse öldürsün. Sen, hep böyle köpek kal!"*[38] Bu durum günümüzde köpeğe yüklenen kötü anlamlara kaynaklık etmektedir.

Yukarıda anlatılan yaratılış efsanesine benzer bir efsanede Fin-Ugor kavimlerinde görülmektedir. Tanrı, insanı yarattıktan sonra ruh bulmaya gider. Şeytan gelip köpeğe güzel bir kürk vereceğini söyler. Bunun üzerine köpek, Şeytan'ın insanın vücudunu tükürüklere boğmasına izin verir. Tanrı dönünce insanın içini dışına çevirir ve ruh verir. Buradaki önemli husus ise bütün Fin-Ugor kavimleri hastalıkların sebebini, hep insanın vücuduna sıvanıp da Tanrı'nın içe çevirdiği tükürükte bulurlar. Bu durum Türklerden Ruslara kadar yayılmıştır. Örneğin Somyedler, köpeğin tüyünün Şeytan'ın tükürmesiyle oluştuğuna inanmışlardır. Bu inanış, günümüzde köpek tüyünün sevilmemesinin nedenini izah etmektedir.[39]

Moğol Yaratılış Destanı'nda köpeğin insanı Şeytan'a teslim etmesi vardır. Burada Türk yaratılış efsanesinden farklılığı insanın doğuştan tüylü olarak anlatılmasıdır. Şeytan, insana tükürdükten sonra Tanrı bu tüyleri, tükürüğü temizlemek için yolar. İnsan uyurken kolunu başının üstüne koyduğu için insanların hep saçlı olduğu inancı vardır. İnsanoğlunun saçları Şeytan'ın tükürüğüyle pislenmemiş olduğu için Tanrı, insanoğlunun saçlarını yolmamıştır. Çok eski geleneklere bakıldığında saçları muhafaza edebilmek için insanların kafa derileri yüzülerek alınıp mezara sahte saçlar konulmaktaydı. Çünkü Şeytan'ın tükürükleriyle pislenmeyen saçlar kutsal olarak kabul edilerek koruma ihtiyaç duyulmaktaydı.[40] Türk yaratılış destanında ise yasak meyveyi yedikten sonra insanların tüyleri dökülmüştür. Bu destanda da tüyler Tanrı tarafından yolunmuştur. Burdan hareketle ilk insanların tüyleri vardır. Köpeğe ise tüy hep Şeytan tarafından verilmektedir. Tanrı, Moğol Yaratılış Destanında köpeği şu şekilde lanetlemiştir: "*Açlıktan hep kıvran, olmaz mı*? *Kemik kemirmek de tek kısmetin olsun! İnsanların artıklarından ve dayaklarından kurtulma*."[41] Buradaki lanetlemeler köpeklerdeki kötü özelliklerin kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca lanetlemeler günümüzde köpeğin sorumluluklarını ve beslenme şeklini de açıklamaktadır. Günümüzde toplum tarafından köpeğe yüklenen olumsuzluklar neden bir tilkiye ya da bir aslana yüklenmemiştir? Çünkü buradaki metinlerde Tanrı tarafından yapılan lanetlemeler sözlü kültür ile asırlarca köpekler üzerinden aktarılmıştır. Türk kültürlü halklarda veya Türk kültür coğrafyasının inancında köpek konusu gerektiği kadar incelenip açıklık kazandırılamamıştır.[42] İnsanların artıklarından beslenmesiyle lanetlenen köpek, Hakaslardaki bir düğün geleneğinde de görülmektedir. Düğünlerde lapa hâlindeki bir yiyecek olan "*poça patku"* kaplı yedi tahta gelin eteğinin yedi ucuna konur. Köpek çağırılır ve *"pala arıgu"* (çocuk dışkısı) denerek

[32] Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi,* çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilge Su, Ankara 2011, s. 87.
[33] Jean Paul Roux, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm,* çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 144.
[34] Ögel, *age*, s. 465.
[35] Yaşar Kalafat, *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 63.
[36] Çoruhlu, *age,* s. 154.
[37] Potapov, *age,* s. 178.
[38] Ögel, *age*, s. 465.
[39] Ögel, *age,* s. 491.
[40] Roux, *age,* s.128.
[41] Ögel, *age,* s. 492.
[42] Kalafat, age, s. 222.

köpeğe yedirilir. Hakaslarda köpek ile ilgili atasözlerde vardır. "*Algan hatuna izenme, azıraan adayga izenis. (Aldığın eşine güvenme, beslediğin köpeğe güven)/ Çabal kizinden çörgençe caksı adaynan çör. (Kötü insanla yola çıkacağına iyi köpekle yola çık)"*[43] Bu atasözleri ve lanetlemelerin günümüzdeki atasözleri ve deyimlerlede bağlantısı vardır:

"Ak köpeğin (itin) pamuk pazarına (pamuğa, pamukçuya) zararı vardır./İt derisinden post olmaz./İti an (deyneği yanına koy) taşı eline al./İt yal yediği kapıyı bekler./Kısmetsiz köpek sabaha karşı uyuya kalır./Köpeğin duası kabul olsaydı gökten kemik yağardı./Köpeğe gem vurma kendisini at sanır./Köpeğe dalaşmadan çalıyı dolaşmak yeğdir./Kurban etiyle (kemigiyle) köpek tavlanmaz./Sokma akıl sekiz adım gider. Adamın alacası içine hayvanın alacası dışına."[44] *"İtin ayağını taştan mı esirgiyorsun./İte atsan yemez./İtin götüne (kıçına) sokmak/İt izi at izine karıştı./Köpeğe hoşt, kediye pist dememek./Köpeğin ağzına kemik atmak./Tüyü bozuk./Tüyü düzmek./İti an çomağı hazırla."*[45] *"Ak köpek kara köpek ikisi de köpektir./Avcı köpeği gibi yerler onmaz./Köpeğe tulum peyniri inanılmaz./Köpeği döğmeli amma sâhibinden utanmalı./Köpeği öldürüne sürütürler./Köpek artığını arslan yemez./Köpek gibi adamın yüzüne atılır./Köpek köyü için değil kendi için havlar./Yağ yiyen köpek tüyünden belli olur."*[46]

4.Şeytan

Göze görünmeyen demonik varlıklardan olan Şeytan, Türk düşüncesine göre evliyalar ve kutsalların olmadığı yere çirkinlik, kötülük ve şer ruhu getiren bir varlık olarak bilinmektedir.[47] Şeytan, yaratılış mitlerinde hep Tanrı ile bir mücadele ve kıskançlık göstermektedir. Şeytan'ın yaptıklarından dolayı cezalandırılması ise sadece Radloff'un derlediği yaratılış destanında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Atasözü ve deyimlerin çoğunluğunda Şeytan kötü olarak anılmaktadır. Bu kötü özelliğinin altında Tanrı ile ilgili kötü düşünceleri ve insanoğlunu sürekli günah işleterek dünyaya sürdürmesi yatmaktadır. İlk olarak Tanrı'dan ağzında toprak saklaması, toprağın ağzında büyümesi ve o toprağı yeryüzüne tükürüp yeryüzünü bozması vardır. Daha sonra insanoğlunu yoldan çıkararak yasak meyveyi yedirip, insanoğlunun cezalandırılmasına sebep olan olay vardır. Bunun üzerine Tanrı, Şeytan'a şöyle demiş: *"Bir kat var sana göre, üç kat yerin dibinde. /Ne ay var, ne de güneş, karanlıklar içinde./Seni gökten aşağı, sürüp indireceğim!/Seni yerin altında, tutup sindireceğim."*[48]

Ancak Şeytan huyundan vazgeçmemiştir. Tanrı'dan af dilemiş ve affedildikten sonra yine kötülükten vazgeçmemiştir. Şeytan, diğer yaratılış destanlarında ise insanoğluna Tanrı ile ruh verme yarışına girdiği görülür. Tanrı son olarak Şeytan ile ilgili insanoğluna Radloff'un derlemesinde şöyle öğüt vermiştir: *"Şeytanı senden uzak, ırak yerlere sürdüm, /İnsanoğlu bunu bil! Mutluluk olsun diye! /Şeytan gelirse sana, yemek istemek için, /Korkma, ver kendi aşın, iyilik olsun diye! /Eğer gelirse Şeytan, sana aş vermek için /Bil yapıyor bu işi, kötülük olsun diye! /Şeytan aş veriyorsa, düşün bu veriş niçin? /Arzuluyor, bil seni, ulusum olsun diye."*[49]

Yaratılış mitlerinin en öncelikli problemlerinden olan "ilk suç" ve "ilk ceza" kişioğlunun mutlak bir "düzen" (kozmos) tesis etme ve bu "düzen"e tabi olma dürtü ya da arzusunu ortaya koyma düşüncesinden kaynaklanmaktadır.[50] Bu düşünce zamanla Şeytan gibi suçlu varlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şeytan'ın insanı yoldan çıkarması, Tanrı'ya karşı hilede bulunması, insanoğluna zarar vermesi ve kurnazlığı gibi hususlardaki öğütler yine bu metinlerde yer almaktadır. Günümüzdeki şeytanla ilgili atasözü ve deyimlerde de bu öğütlere benzer durumları görmek mümkündür:

"Huy canın altındadır./Şeytanın dostluğu darağacına kadardır./Şeytan adamı kandırır ama suyunu ısıtmaz./Şeytanla kabak ekenin kabak başına patlar./Şeytanla buğday eken samanını alır./Tereciye tere satılmaz./Yerin Kulağı vardır."[51] "*Lokma ağzında büyümek./Şeytana uymak./Şeytan diyor ki./Şeytan dürtmek./Şeytan elini çekmiş./Şeytan görsün yüzünü./Şeytanın bacağını kırmak./Şeytanın yattığı yeri bilmek./Şeytan kulağına kurşun./Yüzünde Şeytan tüyü var."*[52] *"Ne şeytanı gör ne lehavle çek./Tamahkâr olmasa müflis açlığından ölür."*[53]

5.Kadın (Eci) ve Erkek (Töröngei)

Kadının ve erkeğin en ayrıntılı olarak yer aldığı yaratılış miti, Radloff'un derlediği varyanttır. Her ikisininde hikâyesi Şeytan tarafından kandırılmasıyla başlamıştır. Öyle ki Şeytan'ın hilesinden köpek ve yılan da payını almıştır. Tanrı, insanoğluna iradesine sahip çıkamadığı için çok hiddetlenmiştir. Özellikle ilk olarak yasak meyveyi yiyen kadına çok sinirlenmiştir. Kadının yasak meyveyi yemesiyle gelişen olay örgüsü şu şekildedir: Tanrı, dalsız bir ağacın dallarının oluşmasını emrettikten sonra bu dallarda insanoğlunu yaratmıştır. Erlik,

[43] İbrahim Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü,* TDK, Ankara 2021, s. 30-31.
[44] Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*.
[45] Aksoy, *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*.
[46] Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye.*
[47] Beydilli, *age*, s. 528.
[48] Ögel, *age*, s. 458.
[49] Ögel, *age*, s. 463.
[50] Mehmet Açа, "Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş, Mahrumiyet ve Hapis", *Millî Folklor*, S. 62, Ankara 2004, s. 15-16.
[51] Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*.
[52] Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Deyimler Sözlüğü*.
[53] Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye.*

Tanrı'yı kıskanmıştır. Erlik bu insanlardan birazını istemiş ve Tanrı da vermemiştir. Daha sonra Erlik, insanların bir ağaç etrafında meyve yediklerini görmüş ancak ağacın bazı dallarından meyve yemediklerini fark etmiştir. Erlik, bunun üzerine insanlara neden diğer meyvelerden yemediklerini sormuştur. Cevap olarak Tanrı'nın yasakladığı yanıtını almıştır. Ayrıca Tanrı bir iti ağacın dibine bekçi dikmiş ve sakın uyuma demiştir. Daha sonra yılana ise şeytan gelirse onu sok demiştir. Erlik, bunun üzerine Törüngei adlı bir erkeği kandırmaya çalışmış ancak beceremememiştir. Törüngei ikna etmeye çalışırken yılan ve köpek uyumaktadırlar. Erlik, yılanın içine girmiş ve yasak meyveyi ilk olarak yılana tattırmıştır. Yılanın dilinden Eci adlı kadına ve Törüngei'ye seslenerek onların da tatmalarını istemiştir. Ancak Törüngei tatmamış Eci ise kanarak tatmış ve Törüngei'nin ağzına da sularından sürmüştür. Tanrı, bunun üzerine Eci ve Törüngei'ye kızmıştır.[54] Tanrı, kadına ve erkeğe şu şekilde seslenmiştir:

"Vefasızlık örneği, ey Eci adlı kadın! /Şeytan sözüne kandın, onun aşına bandın! /Benim yeme dediğim, meyvayı alıp yedin! /Üstelik eşine de, al da bunu ye dedin!/Bundan sonra çocuğu, hep kadınlar doğuracak, /Tanrı erkeğe dönüp, ona da şöyle demiş: /Sende kadına uydun, tuttun Şeytan sözünü,/Şeytan aşını yiyip, kaybettin sen özünü! /Benimkini tutmadın, Şeytan sözünü tuttun, /Bana kulluk etmeyen, ışığımla dolamaz /Benim sözümden çıkan, rahmetimi bulamaz! /Senin yerin ben değil, karanlık yerler olsun,/Kalbin aydınlık değil karanlıklarla dolsun!"[55]

Yılan, köpek ve şeytandaki lanetlemelerin benzeri kadın ve erkek içinde yapılmıştır. Bu durumu doğrular nitelikteki atasözü ve deyimler sayıca çokluk göstermektedir:

> "Arsızın yüzüne tükürmüşler "yağmur yağıyor" demiş. /Doğuran avrat Azrail'i yenmiş./Erkeğin şeytanı kadın (karı). (kadın, erkeğin şeytanıdır)./İnsanın alacası içine, hayvanın alacası dışına./İnsan, insanın şeytanıdır./İnsan yedisinde neyse yetmişinde de odur./Kadının fendi erkeği yendi./Kadın kocasını isterse vezir, isterse rezil eder./Kadının (cahilin) sofusu, şeytanın maskarasıdır./Kadının şamdanı altın olsa mumu dikecek erkektir./Sokma akıl sekiz adım gider./Tatlı tatlı yemenin acı acı geğirmesi olur./Tatsız aşa tuz neylesin, akılsız başa söz neylesin." [56] "Dallanıp budaklanmak./Gafil avlanmak./Gaflet basmak./İçi kararmak./Yerden yere çalmak./Yere batmak./Yere sermek./Yere bakan yürek yakan./Yerden alıp gökte yemek./Yerin dibine geçmek (yere batmak), (yer yarılsa içine gireceği gelmek)./Yüzünde şeytan tüyü var."[57] "Erkeğin nefsi birdir; kadınınki dokuzdur./Kadın kısmının saçı uzun olur, aklı kısa olur./Kötü komşunun yedi mahalleye zararı vardır./Kul azmayınca belasını bulmaz./Ne istersen Allah'tan iste kulundan isteme./Tamahkâr olmasa müflis aç kalır./Tamahkâr varken müflis aç kalmaz./Ulu sözü dinlemeyen uluya kalır./Yerdeki yüze sürülmez./Yerin kulağı vardır."[58]

Görüldüğü üzere kadın ve erkeklere toplum tarafından yüklenen özelliklerin birçoğunun kaynağı arkaik dönemlerdeki yaratılış destanlarıdır. Yaratılış destanlarında ortaya konulan, dünyanın yaratılışı da dâhil olmak üzere her alanda "erkek-kadın" birlikteliğinin olması gerektiği düşüncesi [59] hâkimdir. Bu kanıya, yaratılış destanındaki anlatmaların günümüzdeki atasözleri ve deyimlere kaynaklık edecek nitelikte olmasından varılmıştır.

SONUÇ

Dünyadaki hemen hemen bütün Türklük bilimi çevrelerinde zaman, mekân ve algıda yanılsamalara bağlı olarak karışıklıklar söz konusudur. Bütün bu karışıklığa ve katmanlaşmaya rağmen çalışmada Altay Yaratılış Destanları, Yakut Yaratılış Destanları, Moğol Yaratılış Destanı, Fin-Ugor Yaratılış Destanı ve Budist Yaratılış Efsaneleri üzerinden köke doğru inilmeye çalışılmıştır. Arkaik metinlerde yer alan yerin, göğün, dağların ve engebelerin yaratılışı gibi durumların kültürümüzün taşıyıcısı atasözlerine nasıl kaynaklık ettiği üzerinde durularak mitolojik geçmişle gelecek arasında bağlantı kurulmuştur. Günümüz atasözleri ve deyimlerinde yılana, köpeğe, kadına, yere ve şeytana atfedilen özelliklerin bir tesadüf olmadığı görülmüştür. Bu durumun rastlantısal olmadığı arkaik metinler ve varyantlar incelenerek kanıtlanmıştır.

Bu çalışmada ayrıntılı olarak incelenen yerin, dağların ve engebelerin oluşumu, Radloff'un derlediği yaratılış destanına göre, Şeytan'ın aç gözlülüğü üzerinedir. Bu durum ise sözlü gelenek sayesinde nesilden nesle aktarılarak atasözleri ve deyimlerde yerini bulmuştur. Nitekim günümüz atasözleri ve deyimlerinde yılan, sürekli kötü olarak konumlandırılmıştır. Bunun ilk nedeni, yılanın yaratılış destanlarında insanoğlunu Şeytan'la birlikte aldatmasıdır. İkinci nedeni ise Tanrı tarafından cezalandırılmasıdır. Atasözlerinde ve deyimlerde yılan gibi kötü konumlandırılan bir diğer hayvan da köpektir. Bir tüy uğruna insanların bedenlerini Şeytan'a teslim etmesi sebebiyle yaratılış destanlarında Tanrı tarafından lanetlenen köpek genellikle atasözleri ve deyimlerde kötü

[54]Ögel,*age,* s. 453-458.
[55]Ögel, *age,* s. 457.
[56]Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü*.
[57]Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*.
[58]Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye.*
[59] Ali Yakıcı, "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan*, 2003, S. 13, s. 414.

olarak anılmıştır.Yaratılış destanlarında yer alan Şeytan (Erlik) ise nankörlük, kıskaçlık, hilekârlık yapması ve insanları baştan çıkarması gibi nedenlerden dolayı Tanrı'nın gazabına uğramıştır. Sözlü gelenek sayesinde günümüz atasözleri ve deyimlerinde de yerini kötü olarak korumuştur. Yaratılış destanlarındaki kadın ve erkekten yasağı ilk çiğneyen kadındır. Erkeği de bu yasağı çiğnemeye kadın zorlamıştır. Bu açıdan günümüzdeki birçok atasözü ve deyime kadının bu günahkarlığı kaynak olmuştur.

Sonuç olarak, yaratılış destanları mitik yapıları itibariyle atasözü ve deyimlerin birer uzantısı hâlindedir. Bu benzerlikler atasözü ve deyimlere köken teşkil etmektedir. Canlı ve cansız varlıklar arasında olduğuna inanılan, halk sözlü kültüründe yaşamını sürdüren bir takım inançların kökleri, İslamiyet öncesindeki halk inanmalarında saklıdır. İncelemeye alınan yaratılış metinlerinden hareketle toplumsal ve dinsel birçok konunun temelini yaratılış destanlarına dayandırmak mümkündür. Çalışma özelinde destanlarda, atasözlerinde, deyimlerde gelişen köken arayışı, değişim, dönüşüm ve aktarımgelecekte yapılacak çalışmalara toplumsal konular açısından örnek teşkil edecek mahiyettedir.

KAYNAKÇA

AÇA, Mehmet, "Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş, Mahrumiyet ve Hapis", *Millî Folklor*, S. 62, Ankara 2004, s. 8-16.

AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözü Sözlüğü,* İnkılap Kitapevi,İstanbul 1988.

AKSOY, Ömer Asım, *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü,* TTK, Ankara1984.

ANOHİN, Andrey Viktoroviç, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006.

ATSIZ, Hüseyin Nihal, *Türk Edebiyatı Tarihi,* Ötüken, İstanbul 2020.

BAYAT, Fuzuli, *Mitolojiye Giriş,* Ötüken,İstanbul 2021.

BEYDİLLİ, Celal, Türk *Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2005.

ÇEVİK, Mehmet, "Anlamca Çelişen ve Olumsuz Yargı Bildiren Atasözleri", Folklor*/Edebiyat*, C.12, S.48, Ankara 2006, s.433-444.

ÇEVİK, Mehmet, "Bir Atasözünün Tarih İçindeki Değişimleri Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler", *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan'a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2019,s.341-350.

ÇOLAK, Faruk, "Yerle İlgili Atasözü ve Deyimlerin Mitolojik Bağlantısı", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.28 2010, s. 171-181.

ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklobedik Lûgat,* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013.

DİLEK, İbrahim, *Türk Mitoloji Sözlüğü,* TDK, Ankara 2021.

DOĞAN, D. Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük,* Pınar Yayınları, İstanbul 2008.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 1-2,* TDK, Ankara 2016.

ESİN, Emel, *Türk Mitolojisine Giriş,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1978.

KALAFAT, Yaşar, Altaylardan *Anadolu'ya İnanç Göçü*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

KARAKURT, Deniz, *Türk Söylence Sözlüğü*, 1. Baskı, e-Kitap, Google Kitap Projesi, ISBN 978-605-5618-03-2.

KAYABAŞI, Rabia Gökcen, "Altay Yaratılış Miti ile M. Necati Sepetçioğlu'nun Yaratılış Destanının Yüzeysel Yapı Unsurları Bakımından Karşılaştırılması", *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 2016, C.7, S. 22, s. 229-248.

POTAPOV, L. P.*, Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012.

ONG, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknolojileşmesi,* çev. S. Banon Postacıoğlu, Mesit Yayınları, İstanbul 2012.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar,* C. 1, TTK, Ankara 2003.

ROUX, J. Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

ROUX, J. Paul, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm,* çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

ROUX, J. Paul, *Eski Türk Mitolojisi,* çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilge Su, Ankara 2011.

ŞİNASİ, İbrahim, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye,* haz. S. Beyzadeoğlu, Milli Eğitim, İstanbul 2003.

TEKİN, Talat, *Orhon yazıtları,* Simurg Yayıncılık, İstanbul 1995.

YAKICI, Ali, "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan*, 2003, S. 13, s. 411-420.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 353-374.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 27.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BUDİST UYGUR MİTOLOJİSİNDE DÜNYANIN MERKEZİ: ANAVATAPTA GÖLÜ

10.53718/gttad.1484855

MÜNEVVER EBRU ZEREN*

ÖZ

Her dinde olduğu gibi Budizm'de de evrenin merkezi olarak kabul edilen kutsal bir dağ ile dağın içinden çıktığı veya hayat suyu kaynağı olarak hayat ağacına can veren bir su kaynağı (okyanus/deniz/göl) inancı mevcuttur. Budist mitolojiye göre evrenin merkezi etrafı yedi sıra dağlar ve okyanus ile çevrili olan ve Tanrıların, semavi varlıkların yaşadıkları Meru/Sumeru Dağı'dır. Bu dağın etrafındaki dört kıta arasında insanların yaşadığı güneydeki kıta olarak bilinen Jambudvipa'nın ortasında ise "dünyanın merkezi" olarak bilinen Anavatapta Gölü bulunur. Budist kaynaklara göre içinde Anavatapta adlı bir ejder hükümdarın (naga) yaşadığı bu mitolojik gölün içinden tüm kıtaya hayat veren dört büyük ırmak, dört ana yönde dört kutsal hayvanın ağzından çıkar ve tüm kıtayı besler. Bu nedenle Anavatapta, Budist dünya haritalarının tam ortasında ırmakların merkezden yayıldığı spiral bir formda tasvir edilmiştir. Sembolik olarak ise gölün Budizm'de "sekiz kutlu sembol" olarak bilinen *astamangala* ve içindeki lotus çiçekleriyle birlikte temsil edilmiştir. Sadece aydınlanmış olanların erişebildiği bu göl başta Budist aydınlanma ve Budist öğreti dharma olmak üzere refah, sağaltım, dünya hükümdarlığı gibi birçok kavramı simgelemiştir. Göl, kutsiyet arz eden bu nitelikleri sebebiyle ve bahsedilen tasvirleri doğrultusunda Budizm'in farklı dönemlerinde yapılmış mimari yapılara, sıvı kaplarına modellik etmiştir.

Makalenin birinci bölümünde bu gölü konu alan Budist kaynaklar, anlatılar ve Budistlere göre gölün gerçek coğrafi konumundan bahsedilmiştir. Budizm'in doğduğu Hint kaynaklarına göre Himalayalar'da bulunan Anavatapta'ya karşılık gelen coğrafi unsur, Budizm Doğu Asya'ya doğru yayıldıkça kültürel adaptasyona uğrayarak değişmiş; Çin'de bu gölün dağ ile aynı adı taşıyan ve Doğu Türkistan'da bulunan Kunlun (Karanlık) Dağları'nda yer aldığı kabul edilmiştir. Ayrıca Budist anlatılar doğrultusunda Anavatapta Gölü'nün özellikleri, neleri simgelediği ve ona ilişkin metaforlar ele alınmıştır. Bu konular, bir sonraki bölümde gölü model ve sembol olarak alan üç farklı arkeolojik eser üzerinden pekiştirilmeye çalışılmıştır.

Makalenin ikinci bölümünde ise bu kutsal merkezin Budist Uygur edebiyatında ve sanatındaki yerinin açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Öncelikle başlıca Budist eserlerdeki metinler incelenmiş ve gölün hangi özellik ve metaforlarının öne çıkarıldığı incelenmiştir. İkinci olarak Budist duvar resimlerinde bu gölün ve içinde yaşayan ejder hükümdarın tasvirleri, dini ayinlere ilişkin sahnelerde yer alan havuz resimleriyle bağlantısı birçok örnek üzerinden irdelenmiştir. Bu bölümde son olarak Budist Anavatapta Gölü temsilinin Türk-İslâm döneminde havuz/su kaynağı tasvirlerinde benzerlik gösteren özellikleri hakkında kısa ipuçları verilmeye çalışılmıştır.

Makalenin amacı, Budist Uygur mitolojisinde kutsal merkeziyetçilik anlayışı doğrultusunda metinlerde sıklıkla geçen Sumeru Dağı'nın yanı sıra Anavatapta Gölü'nün de gerek metinlerde gerekse resimlerde var olduğunu, kozmolojideki yeri ve Sumeru Dağı ile ilişkisini, Budist öğreti ve aydınlanma, refah, sağaltım ve dünya hükümdarlığı gibi kavramları simgelediğini örnekleriyle ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Budizm, Mitoloji, Kozmoloji, Anavatapta.

* Doç. Dr., İstanbul/TÜRKİYE, E-posta: ebruzeren@yahoo.com, **ORCID ID:** 0000-0001-5390-2022.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

BUDİST UYGUR MİTOLOJİSİNDE DÜNYANIN MERKEZİ: ANAVATAPTA GÖLÜ

ANAVAPTAPTA LAKE: THE CENTER OF THE WORLD IN BUDDHIST UYGHUR MYTHOLOGY

ABSTRACT

In Buddhism, as in every religion, there is a belief in a sacred mountain, which is considered the center of the universe, and a water source (ocean/sea/lake) from which emerges this mountain or that gives life to the tree of life as a source of water of life. According to Buddhist mythology, the center of the universe is Mount Meru/Sumeru, surrounded by seven mountain ranges and the ocean, where Gods and celestial beings live. Among the four continents around this mountain, in the middle of Jambudvipa, known as the southern continent, where people live, there is Lake Anavatapta, known as the "center of the world". According to Buddhist sources, from this mythological lake, where a dragon ruler (naga king) named Anavatapta lives, four great rivers that give life to the entire continent emerge from the mouths of four sacred animals in four main directions and feed the entire continent. For this reason, Anavatapta is depicted in a spiral form with rivers radiating from the center, in the middle of Buddhist world maps. Symbolically, the lake is represented with *astamangala*, known as the "eight sacred symbol" in Buddhism, and the lotus flowers inside. This lake, which can only be accessed by the enlightened ones, symbolizes many concepts such as Buddhist enlightenment and Buddhist dharma, prosperity, healing and world domination. Due to these sacred qualities and in line with the descriptions, the lake served as a model for architectural structures and liquid containers built in different periods of Buddhism.

In the first part of the article, Buddhist sources, narratives and the geographical position of the lake according to Buddhists are mentioned. The geographical position of Anavatapta which is defined in the Himalayas according to Indian sources, began to change, as Buddhism moved towards East Asia because of cultural adaptation. In China, it is located in the Kunlun (Karanlık) Mountains in East Turkestan, which has the same name as the mountain of this lake. In addition, according to Buddhist narratives, the characteristics of Lake Anavatapta, what it symbolizes, and the metaphors related to it are discussed. These issues are tried to be strengthened in the next section through three different archaeological works that take the lake as a model and symbol.

In the second part of the article, it is aimed to reveal the place of this sacred center in Buddhist Uyghur literature and art. First, the texts in the leading Buddhist works were examined and it was seen which characteristics and metaphors were associated with Anavatapta. Secondly, the depictions of this lake and the dragon ruler living in it in Buddhist wall paintings and its connection with the pool motifs in scenes related to religious ceremonies have been examined. Finally, in this section, shortcuts are given about the features that seems as continuous in the Turkish-Islamic period pool/water source depictions of the Buddhist Lake Anavatapta representation.

The aim of the article is to show that in addition to Mount Sumeru, which is frequently mentioned in texts in line with the understanding of sacred centralism in Buddhist Uyghur mythology, Lake Anavatapta also exists both in texts and pictures with its place in cosmology and its relationship with Mount Sumeru, its symbolism for Buddhist teachings and enlightenment, prosperity, healing and world domination.

Keywords: Uyghur, Buddhism, Mythology, Cosmology, Anavatapta.

GİRİŞ

Eski çağlardan itibaren her toplumun inancı ve evren tasavvuru doğrultusunda geliştirdiği bir mitoloji anlayışı mevcut olmuştur. Başlangıçta özellikle sözlü kültürden beslenen ve toplumun sadece din ve inanç değil; ahlak, hukuk, idarî ve sosyal yapısının temelini oluşturan mitoloji, yazıya geçirilen dinlerle karşılaştığında da yok olmamış; özellikle yaratılışın kutsal olan varlıklarla ilişkisinin açıklanması bağlamında kozmoloji, kozmogoni, antropogoni anlatılarıyla dinî metinlerde yerini almıştır. Böylece sıfır noktasından başlayan evrenin, dünyanın ve canlıların yaratılışı anlamlandırılmak istenirken, tüm mitolojilerde hayatı başlatan, yön veren ilahi olan Yaratıcının ve/veya kutsalların yaşadıkları, hayatın akışını etkileyen ve bu nedenle inananların yüzünü dönerek dualarını ettikleri kutsal bir merkez/merkeziyetcilik inanışı var olmuştur.[1]

Budist kozmolojiye göre evrenin merkezi, hayatın başlangıcına can veren bir okyanusun içinden çıkan ve tanrıların makamı sayılan Altın Dağ Meru/Sumeru'dur. Burası Budizm'e göre Tanrıların, Budaların, bodisatvaların ve diğer semavi varlıkların yaşadığı katlar şeklinde cennetlerin olduğu, sağında ve solunda güneş ve ayın döndüğü kozmik bir eksendir. Türk sanatında kum saatini andıran iki piramit şeklinde tasvir edilen ve evrenin etrafında döndüğü bu dağın çevresinde, Türk kültüründe yeryüzündeki suları temsil eden iki ejder (Eski Türkçe *luu* ve *nek* de denir)[2] dağa bağlanmak suretiyle bu devinimi gösterir. Bu dağın etrafında yedi sıra dağ, iki yanında ay ve güneş bulunurdu. Eski Türk kültüründe de önemli yer tutan ejderler, bazen suyun içinde yüzer şekilde tasvir edilirdi.

[1] Mircae Eliade, *The Sacred and The Profane. The Nature of Religion.* çev. Willard R. Trask, A Harvest Book, New York 1957, s. 21-22.
[2] Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 131. Eski Türkçe ejderin adı "eviren" anlamında "evren"dir.

Kutsal merkez Sumeru'nun etrafını saran, yedi sıra dağlarla çevrili kozmik okyanusun içinde ayrıca dört kıta yer alır. Uygur Türkçesi metinlerde de *çambudıvıp* olarak geçen *Jambudvipa*[3], Budist kozmolojisine göre Sumeru Dağı'nın güneyinde yer alan, "kuzeyde geniş, güneyde bir arabanın kutbu gibi sivri olan"[4] bir kıta olup bizim yaşadığımız dünyayı oluşturmaktadır.[5] Görüldüğü üzere Budist mitolojide semavi varlıklar ile insanların yaşadığı cennet/yeryüzü, ayrı mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her din/inanç sisteminde olduğu gibi Budizm'de de metinlerdeki Budist mitoloji, Budizm'i benimseyen Türklerin Gök Tanrı dini çevresinde geliştirdikleri mitoloji ile etkileşime girmiş ve bir sentez ortaya çıkmıştır. Budist Türk kültürü hakkında önemli araştırmalar ve tespitler ortaya koyan Esin'e göre; Budizm'e geçişte evrenin yapısı hemen hemen aynı kalırken, Türk Budizmi, Türk kültürüne ait astrolojik nitelikli dikotomik üniversalizm anlayışından etkilenmiştir.[6] Türk hükümdarın dört yönü yönettiği mekânı ormanlı dağ Altun Yış, yerini tanrıların yaşadığı Altın Dağ Sumeru'ya; bilgeliği ve cesaretiyle Türk hükümdarı efsanevi yerini bodisatvaya bırakmıştır.

Budist kozmolojide Sumeru Dağı dışında kutsal bir merkez olarak görülen bir diğer mitolojik coğrafî unsur da Anavatapta Gölü[7]'dür. Sumeru Dağı evrenin merkezi olarak konumlanmışken bu göl Jambudvipa'nın, yani yaşadığımız dünyanın merkezidir. Hint dinlerine göre; yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte Himayalar'ın kuzeyinde kutsal bir göl olarak kabul edilen ve Pali dilinde *Anotatta* olarak da bilinen Anavatapta Gölü Budizm'de de kutsiyet arz etmekte olup Budist yazında birçok anlatıda farklı özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Budist anlatılara göre adı "sıcak ve dert olmayan" anlamına gelen bu göl dağlarla çevrili olduğu için sularına güneş ve ay ışıklarının ulaşmadığına inanılır. Bu dağların sayısı 5 olarak geçmekle birlikte, gölü koruyan yılan kralın yedi halkasının olması, Sumeru Dağı'nı çevreleyen yedi dağ sırasıyla benzerlik göstermektedir.[8] Gölün suları kristal berraklığındadır. Sularında Anavatapta adlı bir Naga hükümdarı yaşar ve bu mekânı korur. Anavatapta, Lotus Sutra'da öğretiyi koruyan sekiz büyük ejder hükümdar arasında zikredilir; diğerleri ise Nanda, Upananda, Sagara, Vasuki, Takshaka, Manasvin, Utpakala'dır.[9] Bazı kaynaklara göre Anavatapta Gölü'nü koruyan iki naga vardır. Przyluski bunların Nanda ve Upananda olduğunu ileri sürerken, J. Boisselier nagaların adlarının metinlerde göl ile aynı adı taşıyan Anavatapta ile Parnaka (Palice *Pannaka*) olduğunu belirtmiştir.[10]

Anavatapta Gölü Budist kozmolojide çok önemli bir yer tutar çünkü tüm suların ve dolayısıyla hayatın kaynağıdır. Doğuda Çin'e, güneyde Hindistan'a, kuzeyde göçebe milletlere ve batıda Orta Doğu ve Avrupa'ya uzayan nehirler dört ana yön doğrultusunda Jambudvipa'nın her yerine bu gölden akmaya başlar.[11] Kaynaklarda ayrıca göldeki lotus çiçeklerinin dört renkte oldukları ve Naga hükümdarının diğer canlıları kurtarma dileğinden doğdukları; gölün yeraltındaki beş yüz cehennem içinden aktığı için suyunun tuzlu olduğu gibi bilgiler verilmektedir.[12]

1. Budist Dünya Edebiyatı ve Sanatında Anavatapta Gölü

Anavatapta Gölü Budizm'in en erken dönemlerinden itibaren Budist edebiyat ve sanatta yerini almıştır. Her ne kadar Budist kozmolojide Sumeru Dağı kadar önemli bir yer edinmemişse de özellikle "kutsal su" anlayışı kapsamında birçok anlatıda hastalıkları iyileştirme, günahlardan arındırma, hükümdarlara egemenlik bahşetme ve uzun süreli hükümranlık sağlama işlevleriyle öne çıkmış; sıvı kaplarından mimari eserlere kadar geniş bir yelpazede sanat eserlerine ilham vermiştir.

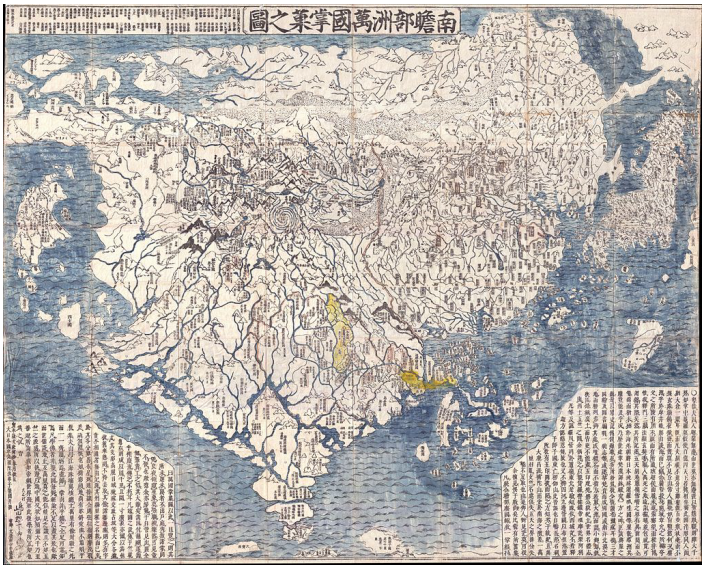
1.1. Anavatapta Gölü: Kaynaklar ve Coğrafi Konumu

Anavatapta Gölü'nden bahseden başlıca kaynaklar Budist sutralar, anlatılar, bu gölün resim olarak temsilleri ve Çinli Budist hacı Xuanzang (602-664) tarafından 20 fasikül halinde yazılan "Batı Bölgelerinin Büyük Tang Hanedanı Kayıtları"[13] adlı seyahatnamesidir.

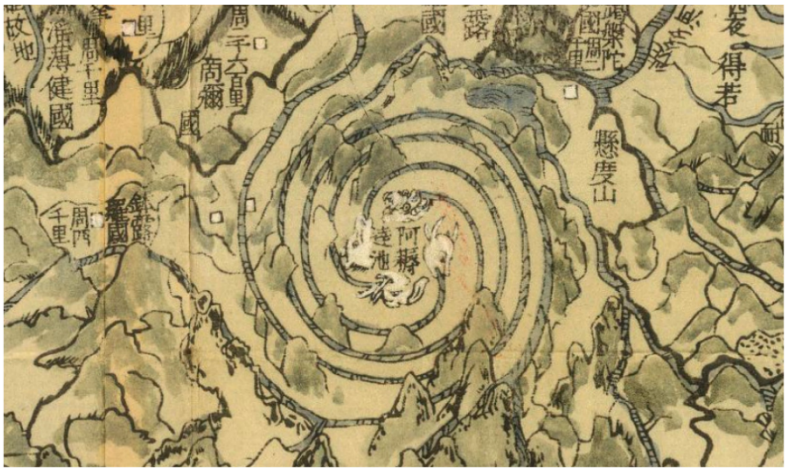
Budist kozmolojisindeki Anavatapta Gölü, dünyada coğrafî bir yer olarak konumlandırılmaya çalışılmıştır. Yaygın olan bir görüşe göre Himalayalar'daki Kailaş Dağı (diğer adlarıyla Gandhamadana veya Parfüm

[3] Hacer Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Kayseri 2011, s. 386.
[4] Nobuo Muroga, Kazutaka Unno, "The Buddhist World Map in Japan and Its Contact with European Maps", *Imago Mundi,* S. 16/1 1962, s. 49.
[5] Muroga, Unno*, agm*, s. 49.
[6] Emel Esin, "L'Homme et Son Univers Dans Les Inscriptions et Textes Médiévaux Turc, *L'Homme et Son Univers au Moyen Âge. Actes du septième congress international medieval (30 août – 4 Septembre 1982),* I , Ed**.** Christian Wenin, Éditions de l'Institut Supérieur de Philosophie, Louvain-La-Neuve 1986, s. 416.
[7] Çince *anouda* 阿耨池, *anoudada*阿耨達池; Japonca *munecchi* 無熱池.
[8] T.B.Karuratne, "The Healing Power of the Waters of Anavatapta", *Sri Lanka Journal of Humanities*, S. 16, Sri Lanka 1990, s. 149.
[9] "Sutra du Lotus", https://www.nichiren-etudes.net/lotus/lotus-1.htm#anavatapta , 14.5.2024, sa. 23:00.
[10] Jean Boisselier, "The Symbolism of Neak Pean and Its Importance for the Angkorian Monarchy", *SPAFA Digest*, C. 11, S. 3, 1990, s. 8.
[11] Yang Gao, "The Idea of the Anavatapta Lake in India and Its Adoption in East Asia", *Religions*, C. 11, S. 3, 2020, s. 1.
[12] Gao, *agm*, s. 5-6.
[13] *Da Tang Xiyuji* 大唐西域記, kısaltılmış adıyla *Xiyuji.*

Dağı)'ndaki Manasarovar Gölü'ne tekabül ettiği düşünülmektedir.[14] Bazı kaynaklar da Anavatapta Gölü'nü Karlı Dağlar (Himalayalar)'ın kuzeyinde, Parfüm Dağları (Kosui-sen)'nın güneyinde konumlandırır.[15] Anavatapta Gölü Budist Jambudvipa haritalarında, kıtanın tam ortasına spiral bir şekilde veya içinden dört büyük ırmağın çıktığı büyük bir göl olarak resmedilmiştir **(Resim 1)**. Kare şeklinde tasavvur edilen Anavatapta Gölü Jambudvipa'daki dört büyük ırmağın kaynağıdır ve bu ırmaklar dört ana yönde fil, at, aslan ve ejder olmak üzere dört kutsal hayvanın ağzından çıkarlar. (**Resim 2**).

Resim 1 Jambudvipa Kıtası ve ortada spiral şekilde resmedilmiş Anavatapta Gölü, Nansenbushu Bankoku Shoka No Zu Budist Japon Haritası, 1710 [16]

Resim 2 Resim 1'de Spiral olarak Çizilmiş Anavatapta Gölü'nde ağzından dört ırmak çıkan dört hayvan temsili[17]

[14] Kailaş Dağı Tibet Platosunun batısında Transhimalayalar'da bulunan ve 6638 m. yüsekliğindeki bir dağdır. Manasarovar ve Raksaştal göllerine yakın olan bu dağın civarında Asya'nın dört büyük nehrinin kaynakları bulunur: İndus, Sutlej, Brahmaputra ve Karnali. Hinduizm, Budizm, caynizm ve Bön dinleri için kutsal kabul edilir. Budistler bu dağı Sumeru Dağı ile özdeşleştirirler. ("Mount Kailash", https://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Kailash, 14.5.2024, sa. 23:00)

[15] "Dictionnaire des Termes Bouddhiques", https://www.nichiren-etudes.net/dico/a.htm, Erişim Tarihi:14.05.2024, sa. 23:00.

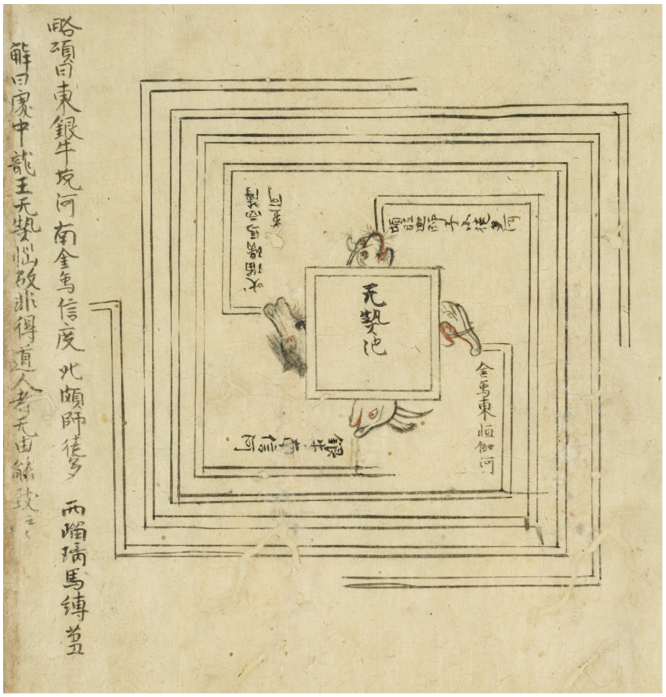
[16] "Anavatapta", https://en.wikipedia.org/wiki/Anavatapta, 2.5.2024, sa. 21:30.

[17] "Nanzenbushu bankoku shoka no zu, 1710", https://www.opendharma.com/nanzenbushu-bankoku-shoka-no-zu-1710/, 14.5.2024, sa. 23:00.

Xuanzang eserinin ilk fasikülünde Hindistan'a gitme sebebini açıkladıktan sonra Budist kozmolojiden ve bu kozmolojide insanların yaşadığı Sumeru Dağı'nın güneyindeki kıta olan Jambudvipa'dan bahsetmektedir:

> "Jambu kıtasının merkezinde "Isı Sorunu Olmayan" anlamına gelen; Kokulu Dağ'ın güneyinde ve Büyük Kar Dağları'nın kuzeyinde yer alan, çevresi sekiz yüz li'lik Anavatapta Gölü bulunmaktadır. Kıyıları altın, gümüş, lapis lazuli ve kristallerle süslenmiştir. Altın rengi kumlarla dolu olup suyu ayna kadar saf ve temizdir. Kararlı iradesinin gücüyle kendisini bir Nāga kralına dönüştüren sekizinci aşamadaki bir Bodhisattva gölün dibinde mesken tutmakta ve Jambu kıtasına su sağlamaktadır. Böylece gölün doğu yakasındaki Gümüş Öküz'ün ağzından Ganj nehri çıkar ve gölün etrafını bir kez dolaştıktan sonra Güneydoğu Denizi'ne girer. Gölün güney tarafındaki Altın Fil'in ağzından İndus Nehri'nden dışarı akar ve gölün etrafını bir kez dolaştıktan sonra Güneybatı Denizi'ne girer. Gölün batısındaki Lapis Lazuli At'ın ağzından Oxus akar ve o da gölün etrafında dolandıktan sonra Kuzeybatı Denizi'ne girer. Gölün kuzey tarafındaki Kristal Aslan'ın ağzından akan Sītā gölü bir kez çevreledikten sonra Kuzeydoğu Denizi'ne girer. Bir diğer söylentiye göre Sītā'nın bir kolu, bir yeraltı yolu ile suyun yeniden ortaya çıktığı Jishi Dağı'na akar ve Çin'deki Sarı Nehir'in kaynağı olur." [18]

Bu tasvirin görsel bir temsili Harvard Sanat Müzeleri Koleksiyonunda bulunan ve bundan sonra "Harvard rulosu" olarak bahsedilecek olan *Budist Kozmolojisinin Resmi* [19] adlı el yazması eserde yer almaktadır.[20] Anavatapta Gölü Hindistan haritasında Hindistan'ın kuzeyinde merkezde çift kare çerçeve içinde çizilmiş ve ardına gölün şeması eklenmiştir **(Resim 3).**[21] Kristal Aslan (kuzey), Altın Fil (doğu), Gümüş Öküz (güney) ve Lapis Lazuli At'ın (batı) başları gölün dört kenarına yerleştirilmiş ve ağızlarından akan her bir nehir saat yönünde kare bir spiral çizer şekilde resmedilmiştir. Şemadaki bu tasvir Xuanzang'ın eserindeki tasvirden biraz farklı olup fil ve öküz yön olarak yer değiştirmiştir. Ancak elyazmasının metninde yönler ve ilgili hayvanlar Xiyuji'dekine benzer şekilde anlatılmıştır.[22]

Resim 3 Harvard Rulo Elyazmasında Anavatapta Gölü'nün Bir Şeması, 15. Yüzyıl, Harvard Sanat Müzeleri/ Arthur M. Sackler Müzesi[23]

Diğer Budist metinlerde de Anavatapta Gölü, bu dört hayvan, bulundukları yön ve gölün bulunduğu mekân ile ilgili farklı bilgiler yer almaktadır. Örneğin Soğdlu bir Budist rahip olan Kang Mengxiang tarafından geç 2. yüzyılda tercüme edilen *(Foshuo) Xingqixing jing* adlı eserde gölün bulunduğu Anavatapta Dağı, Çin'deki Kunlun

[18] Gao, *agm*, s.1-2.
[19] *Nihon[koku narabi ni] Shumi Shoten[koku] zu* 日本須弥諸天図. Kolofonuna göre eser Kyoto'daki Daigoji Tapınağı'nın Budist rahipleri Ryūyū 隆宥ve Ryūi 隆意 (1338–1418) tarafından 1402 yılında yazılmıştır. Gao, *agm*, s. 2.
[20] Gao, *agm*, s. 2.
[21] Gao, *agm,* s. 3.
[22] Gao, *agm,* s. 4.
[23] Gao, *agm,* Fig. 1

Dağı ile eşleştirilmiştir.[24] Bu eşleştirme, 2. yüzyıldan 6. yüzyıla uzanan birçok Budist eserde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Kuzey Wei döneminde yaşamış bir coğrafyacı olan Li Daoyuan (ölümü 527) tarafından yazılmış ve Çin'in su yollarını gösteren en eski tefsir olan *Shuijingzhu* adlı eser Çin'de hem dinî hem laik kesim tarafından genel kabul görmüştür.[25] Kunlun Dağı Çin'i diğer devletlerden ayıran batı sınırında yer alan ve Taoizm'e göre ölümsüzlüğün sırrını elinde tutan Batı'nın Ana Kraliçesi (Xiwangmu) adlı tanrıçanın mekânıdır. Bu mitolojik dağ aynı zamanda Çin'de medeniyetin kaynağı olduğu için büyük önem arz eden Sarı Nehir'in de kaynağıdır. Bu eşleştirme ile Çin'in coğrafî merkez görüşü, Budist dünya görüşündeki coğrafî merkezin konumunu kültürel ve ideolojik bir adaptasyon ile değiştirmiştir.[26] Japonya'da da Anavatapta Gölü'nün Japonya'daki kutsal kabul edilen birçok su kaynağı ile bağlantısının olduğuna inanılmıştır.[27]

Anavatapta Gölü ile ilgili en eski Budist anlatı koleksiyonlarından biri Sanskrit, Gandari, Tibetçe ve Çince'de versiyonları olan *Anavatapta-g*atha (Anavatapta Gölü Şarkıları)'dır. Bu metnin Kharoşti yazısıyla yazılmış Gandari versiyonunun MS ilk yüzyıldan kaldığı düşünülmektedir.[28] Metinde Buda ve müritleri dağın tepesinde bulunan Anavatapta Gölü'ne giderler ve burada geçmiş yaşamlarına ilişkin sırayla şarkılar söylerler.

Anavatapta Gölü'nden bahseden diğer erken kaynaklar; *Pancasatasthaviravadana*'nın Çince tercümesi ve Theravada geleneğine ait Palice yazılmış Apadana'nın içinde yer alan Pubbakammapiloti'dir. Pancasatasthaviravadana'da ejder hükümdarın Buda ve onun en eski beş yüz öğrencisine Anavatapta Gölü'nde bir yemeğe/şölene davet ettiği kayıtlıdır. Bu yemekten sonra Buda'nın her bir öğrencisi eski hayatlarındaki amellerinden bahsetmiştir. Aslında metinde sadece otuz arhata ilişkin kayıt mevcuttur. Buda da vaazında sadece önceki hayatında tecrübe ettiği kötü karmadan bahsetmiştir.[29] Pubbakammapiloti de benzer olarak Anavatapta Gölü'nde Buda'nın rahipler topluluğuna verdiği vaazdan bahsetmekte ve aynı şekilde sadece Buda'nın kötü karmaya ilişkin söylevlerini içermektedir.[30]

Anavatapta Gölü'nde Buda'nın rahiplere verdiği kötü karmaya ilişkin vaazları içeren bir diğer eser muhtemelen yine Sarvastivada geleneğine ait *Xingqixingjing* adlı sutradır. Bu eserde kötü karmaya ilişkin on olayı ele alan on hikâye yer almaktadır. Buda'nın vaazı, Anavatapta Gölü'nde Sariputra'nın Buda'ya Sundari'nin katledilmesi gibi on kötü karmayı nasıl tecrübe ettiğini sormasıyla başlar.[31] Kanaatimizce Buda'nın Anavatapta Gölü'nde sadece kötü karmaya ilişkin vaazlar vermesi, gölün günahları temizleme özelliğine vurgu yapmakta; hatta göl kenarında rahiplerin inzivaya çekildikleri mağaralar da belki onların önceki hayatlarında işledikleri kötü amelleri hatırlayıp gölün kutsiyetiyle temizlemeleri amacına hizmet etmektedir.

1.2. Anavatapta Gölü'nün Özellikleri, İlgili Metaforlar ve Eserler

Anavatapta Gölü öncelikle kutsal varlıklar için ayrılmış kutsal bir yerdir. Erken Budist kaynakları gölü ancak "aydınlanmış" olanların ziyaret edebildiklerinden bahseder.[32] Göl özellikle Naga kralları ve bodisatvalarla ilişkilendirilmiştir. Budist sutralarda göldeki Anavatapta'nın yedi, sekiz veya onuncu aşamadaki bir bodisatva olduğuna dair farklı bilgiler sunulmuştur. Sıradan biri göle erişemez. Beş yüz arhat Buda'nın vaazlarını birçok kez bu gölde dinlemişlerdir.

Dünyanın en eski uygarlıklarında özellikle bir kaynaktaki veya havuzdaki sular kutsal sayılmış ve sihirli bir sağaltım gücüne sahip olduklarına inanılmıştır. Eski Hintliler de suyu "en usta ve iyi sağaltıcı" olarak kabul etmişler, bu suyun bedeni temizlediği gibi bu suda yıkananların günahlarını da temizlediğine inanmışlardır. Budistler Anavatapta'nın sağaltım ve diğer olağanüstü güçleri olduğuna inanırlar. Anavatapta Gölü'nün sularının sağaltım gücüne ilişkin bir anlatı *Dhammapadatthakatha*'da yer alır. Buna göre midesinden rahatsız olan rahip Anuruddha, öğrencisi Sumana Samanera'dan hastalığını iyileştirmek için Anavatapta'dan su getirmesini ister. Anlatıda gölün kralı Nagaraja veya Pannaga Sumana'yı engellemeye çalışsa da Sumana gölden su almayı başarır ve üstadını iyileştirir.[33] Bir kişinin Anavatapta Gölü'nü gözünde canlandırdığında dahi nefes hastalığının sonlandığı inancı da mevcuttur.

Anavatapta Gölü'nde yıkanma günahların temizlenmesini ve acıların sonlanmasını sağlar. Budist metinlerinde Kraliçe Maya'nın Buda'ya hamile kalmadan rüyasında Anavatapta Gölü'nü görüp Dört Hükümdar tarafından insanî kusurlarından arınmak için bu gölde yıkanması, Buda Şakyamuni ve Buda Maitreya'nın ejder

[24] Gao, *agm*, s. 5.
[25] Gao, *agm*, s. 7.
[26] Gao, *agm*, s. 8.
[27] Gao, *agm*, s. 10.
[28] Douglas Osto, *Power, Wealth and Women in Indian Mahayana Buddhism. The Gandavyuha-Sutra*, Routledge, London-New York 2009, s. 138.
[29] Guang Xing, *The Evolution of the Concept of the Buddha from Early Buddhism to the Formulation of the Trikaya Theory*, University of London, School of Oriental and African Studies (Doktora Tezi), Londra 2002, s. 172.
[30] Bu metinlerin yazıldığı Budist çevreye bağlı olan Sarvastivadinlerin Buda'nın kötü karmalarına ilişkin metinleri onun bir insan olduğunu göstermek için derledikleri düşünülmektedir. Xing, *agt*, s. 173.
[31] Xing, *agt*, s. 175.
[32] Charles E.V. Higham, *Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations*, Facts on File, Inc., New York 2004, s. 11.
[33] Karuratne, *agm,* s. 141.

hükümler tarafından bu gölün suyuyla yıkanmalarından bahsedilmiştir. Ayrıca Hint dinlerine göre Refah Tanrıçası olan Şri de bu gölün suları ile yıkanır.

Kaynaklarda Anavatapta Gölü ile ilgili en önemli bilgiler bu kutsal gölün dharma ve aydınlama için kullanılan Budist bir metafor olduğunu belgeleyenlerdir. Anavatapta Gölü'nün suyu, dharma'nın hikmeti ile karşılaştırılmıştır. Gölden akan suların dört kıtalı dünyayı sürekli beslemesi gibi, tüm canlıları kurtarmak isteyen bodisatvaların dileklerinden sağlanan su da onları besler. Suyun Anavatapta'dan gelmesine benzer şekilde iyi dharma da Mahayana'dan gelir. Gölün suyunun canlılara fayda sağlaması gibi bodisatvalar da Hikmet Denizi'nde canlılara fayda sağlar.[34] Buda Şakyamuni'nin Mara ile savaşındaki korkusuz zihni Anavatapta Gölü'nün sularının sakinliğine ve Sumeru Dağı'nın sabitliğine benzetilir.

Anavatapta Gölü, ayrıca Budizm'de dünyanın tümüne hükmedecek ve Budist öğreti dharma'ya göre yönetecek olan "dünya hükümdarı" inancı ile de bağlantılıdır. Dünya hükümdarı için Hintliler *sarvabhauma* ("bütün dünyayı yöneten kişi") ve çakravartin ("kraliyet tekerleğini harekete geçiren kişi") terimlerini de kullanmaktadırlar. Kurucusu Buda Şakyamuni gibi, Hindistan'da MÖ 3. yüzyılda güçlü bir devlet kuran ve Budizm'in dünyaya yayılmasında çok önemli yer tutan Maurya hükümdarı Aşoka da bir cakravartin'dir.

Xuanzang Xiyuji'de tüm dünyayı yönetecek bir cakravartinin yokluğunda dünyada dört büyük hükümdar olduğunu zikreder.[35] Eserinde daha sonra sırasıyla bu ülkelerden ve burada yaşayan insanlardan bahseder. Araştırmacılar Xuanzang'ın tarif ettiği bu hükümdarların sırasıyla Hindistan, İran, Türkistan ve Çin/Doğu Roma'ya karşılık geldiğini ifade etmişlerdir. 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarından Mesudi ise *Muruc Ez-Zeheb* adlı eserinde Türk kağanını "Av hayvanlarının ve Atların Efendisi" olarak tanımlar.[36] Esin, Xuanzang'ın eserinden yola çıkarak kozmik atın ağzından çıkan Ceyhun Nehri'nin kuzeyini yöneten Türk kağanını (Asvapati) kuzey cakravartin'i olarak yorumlamıştır.[37]

Budist metinlere göre suları bir kalpa (kozmik period) boyunca var olacak Anavatapta Gölü, sularına sahip olacak kişiye/kağana, Aşoka örneğinde olduğu gibi en üstün sihirli güçleri (siddhi) sağlayacaktır ve cakravartin olması için zaruridir.[38] Budist semavi varlıklar tarafından gölden İmparator Aşoka'ya her gün 16 kova su getirilmesi ve Aşoka'nın Kral Devanampiyatissa'ya tahta çıkma töreninde Anavatapta Gölü ve Ganj Nehri sularından sunması, cakravartin'in bu gölden egemenliğini sürdürmek ve başka hükümdarların egemenliğini meşru kılmak için faydalandığını göstermektedir.

Sonuç olarak Budist edebiyatındaki kayıtlar, Anavatapta Gölü'nün zafer, refah, afiyet, ilahi güç, arındırma gücü, egemenlik bahşetmek ve Budist aydınlanma ile ilişkili olduğunu göstermektedir.[39]Anavatapta Gölü'nün kutsiyeti ve bahsedilen Budist metaforlarından sağlanacak faydalara istinaden Budizm'in yayıldığı birçok Asya ülkesinde bu gölü model alan, simgeleyen, gölün Budist öğretideki yerini oldukça somut bir şekilde anlatan mimari eserler ve sıvı kapları tasarlanmıştır. Makalemizde buna ilişkin dört önemli örnek sunarak ileride yapılacak Türk Budist sanatında araştırmalarda/yeni keşiflerde bunları bir anahtar olarak kullanmak hedeflenmiştir.

Örnek 1: Kral Aşoka Sütun Başlığı, Sarnath, MÖ 3. Yüzyıl

MÖ 250 yılı civarında Maurya kralı Aşoka tarafından başkenti Sarnath'da diktirilmiş olan taş sütun günümüzde Sarnath Müzesi'nde sergilenmektedir **(Resim 4)**. Sütunun en tepesinde sırt sırta vermiş dört aslan heykelinin üzerinde bir tekerlek durmakta ve ilk vaazıyla dharma'yı yaymaya başlayan Buda Şakyamuni ve/veya bu dharma ile dünyayı yönetecek olan chakravartin'e atıfta bulunmaktadır. Aslanların üzerinde durduğu sütun başlığı ise Budist mitolojide dünyanın merkezi Anavatapta Gölü'nü temsil etmekte olup her birinin arasında tekerlek motifi bulunan gölün dört tarafındaki kutsal hayvan (at, fil, boğa/öküz ve aslan) tasvirlerinden oluşmaktadır. Nehirlerin tüm dünyaya yayılması gibi Buda'nın ve Aşoka'nın sözlerinin de tüm dünyaya yayılmasına ithafen evrensel bir sembol olarak tasarlandığı düşünülmektedir.[40] M. Foucher'e göre ise Sarnath sütunundaki başlıkta yer alan dört kutsal hayvanın Buda Şakyamuni'nin yaşamı ile ilgili olup fil Kraliçe Maya'nın

---

[34] Gao, *agm,* s. 6-7.

[35] "*Eğer Jambudvipa topraklarının hepsini yönetecek bir chakravartin olmazsa dört hükümdar ortaya çıkar. Güneyde "Fillerin Efendisi (Gajapati)"nin yönettiği topraklar sıcak, ıslak ve filler için uygundur. Batıda "Hazinelerin/Şemsiyenin Efendisi (Chattrapati/Chattrapa)"nin toprak sınırları denize uzanır ve ülke mücevherlerle doludur. Kuzeyde "Atların Efendisi (Asvapati)"nin yönettiği topraklar soğuk, zor ve atlar için uygundur. "İnsanların Efendisi (Narapati)"nin yönettiği doğuda ise iklim yumuşak ve hoş olduğu için bir çok insan yaşar*". *Si-yu-ki. The Buddhist Record of the Western World. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629),* C. I, çev. Samuel Beal, Asian Educational Service, New Delhi, Chennai 2003, s. 13-14.

[36] Mesudi ayrıca Türk hükümdarının başkentinin Kuşan (Kuça) olduğunu ve ülkesinin Çin ve Horasan arasında uzandığını bildirir. Mesudi'ye göre Türk hükümdarı, dünyanın merkezi Babil'de yaşayan "İnsanlığın Efendisi"nden sonra dünyanın ikinci hükümdarıdır. Bu iki hükümdardan sonra gelen diğer ikisi ise "Fillerin Efendisi" (Hindistan'ın yöneticisi) ve Doğu Roma'yı yöneten "İnsanların Efendisi"dir.

[37] Emel Esin, "Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin", *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalists, New Delhi 4-10th January, 1964, Volume II*, Rabindra Bhavan, New Delhi 1968, s. 94-95.

[38] Boisselier, *agm*, s. 9.

[39] Karuratne, *agm*, s. 141.

[40] https://orias.berkeley.edu/lion-capital-ashoka

hamileliğini, boğa Buda'nın doğumundaki burcunu, at "Büyük Çıkış" olarak bilinen Buda'nın saraydan ayrılışını ve aslan da Buda'nın kendisini simgeler.[41]

Resim 4 Kral Aşoka Sütun Başlığı, Sarnath, MÖ 3. Yüzyıl , Sarnath Müzesi [42]

Örnek 2: Ridiyagama Bronz Yağ Kabı, Sri Lanka, 10-11. Yüzyıl

Budizm'in ilk yayıldığı yerlerden olan ve hâlâ yaşandığı Sri Lanka'da Anavatapta Gölü'nün sihitli sağaltım gücüne dair inanış, kanonik ve tefsir Budist literatüre pek yansımamakla birlikte Sri Lankalıların halk kültüründe önemli yer tutmaktadır. T. B. Karuratne, bunun maddî kültüre yansımasına örnek olarak günümüzde Colombo Müzesi'nde bulunan ve Ridiyagama yapay gölünün kıyısında Ambalontata civarında bir sulama kanalında bulunmuş, üzerinde yazıt içeren bir bronz kabı **(Resim 5)** incelemiştir.[43]

Üzerinde Hinduizm, Budizm ve Caynizm gibi dinlerde "sekiz kutlu sembol"[44] olarak bilinen *astamangala* süslemesi bulunan ve 12 cm. yüksekliğinde olan bu kapta işaretlerden sadece dördü (fil hortumu -*ankusa*-, sineklik – *camara*- , saadet düğümü -*srivatsa*-, dolu kap -*purnagatha*-) kalmıştır. Diğer dört sembol (deniz kabuğu -*sankha*- , kutsal oturma yeri -*bhadrapita*- , svastika -*avastika*- ve balık çifti -matsyayugma-) kabın boynunun şu an mevcut olmayan sol yanında olmalıdır. Kabın boynuna kazıma yöntemiyle işlenmiş yazıt 10.-11. yüzyıl Sri Lanka yazı stilinde yazılmıştır ve tıbbi bir yağı ölçmek için kullanıldığına işaret etmektedir.

Karuratne'nin bu kapta kullanılan astamangala'nın Anavatapta Gölü'nü simgelediği tezini destekleyen bir eser de, yine ayrı bir makalesinde ele aldığı, "Ruvanwelisaya astamangala" olarak bilinen ve günümüzde Colombo Müzesi'nde bulunan, kare, alçak kabartmalı bir taş levha üzerindeki astamangala tasviridir **(Resim 6)**.

Sekiz kutlu sembol kare levhanın köşelerine ve kenarların ortalarına işlenmiştir. Kenarlarda bulunan dört sembolün (srivatsa, ankusa, svastika, sankha) etrafında bir çift hayvan; sırasıyla filler, öküzler, atlar ve aslanlar yer almaktadır. Bu hayvanlar Budist metinlerde bahsedilen Anavatapta Gölü'nün kenarlarından ağızlarından ırmaklar çıkan hayvanlar ile birebir örtüşmektedir. Anavatapta Gölü'nün bir lotus havuzu (padmakara) olarak bilinmesi kabartmanın ortasında açılmış büyük bir lotus ve kenarlardaki lotus tasvirleriyle örtüşmektedir. Bu nedenlerle Ruvanwelisaya astamangala, bu kutsal gölün oldukça stilize edilmiş kuşbakışı görünüşüne tekabül etmektedir.[45]

---

[41] Paul Mus, "Barabuḍur: Les Origines Du Stūpa Et La Transmigration, Essai D'Archéologie Religieuse Comparée", *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient,* S.32/1, 1932, s. 416.
[42] "Lion Capital of Ashoka", https://en.wikipedia.org/wiki/Lion_Capital_of_Ashoka, 14.5.2024, sa. 23:00.
[43] Karuratne, *agm*, s. 137.
[44] Kelime anlamı, 'sekiz kutlu sembol' olan astamangala terimi, 'iyi talih'e dair sekiz nesneyi içermektedir. Bu nesneler Budist okullar ve dönemlere göre farklılık göstermekle birlikte genellikle cakra, büyük deniz kabuğu, saadet düğümü, altın renkli balık cifti, lotus, vazo, şemsiye ve zafer bayrakları olarak listelenir. Budist düşünce sistemine göre sekiz kutlu sembol, aydınlanmaya erişen Buddha'ya Tanrılar tarafından verilen sunulardır. Hasan İsi, "Gamalı Haç (Swastika) ve Budist Uygur Kültüründe Kullanımı", *Milli Folklor,* S. 18/141, 2024, s. 154-166.
[45] Karuratne, *agm*, s. 139.

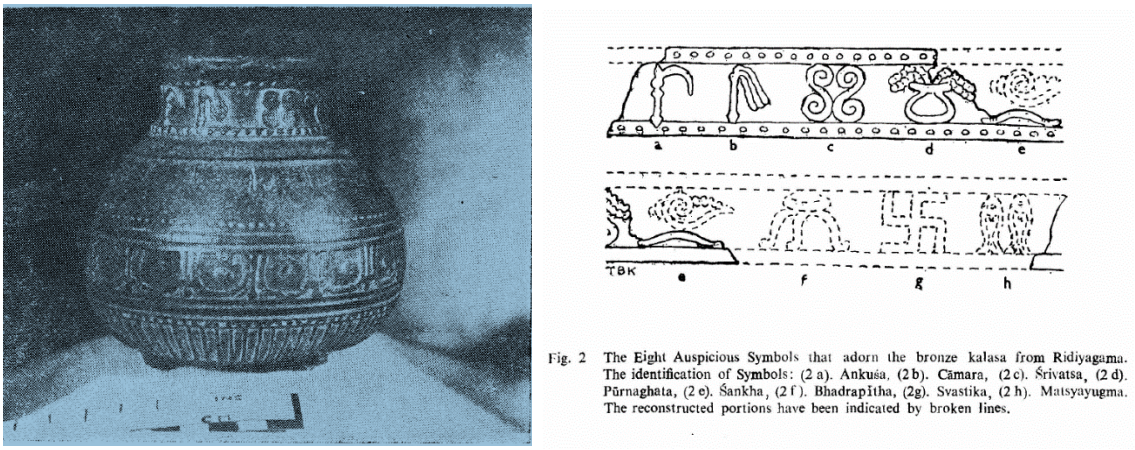

Fig. 2 The Eight Auspicious Symbols that adorn the bronze kalasa from Ridiyagama. The identification of Symbols: (2 a). Ankuśa, (2 b). Cāmara, (2 c). Śrivatsa, (2 d). Pūrnaghata, (2 e). Śankha, (2 f). Bhadrapītha, (2g). Svastika, (2 h). Matsyayugma. The reconstructed portions have been indicated by broken lines.

Resim 5 (a) Ridiyagama bronz yağ kabı, Sri Lanka, 10-11. Yüzyıl
(b) Kabın üzerindeki "sekiz kutlu sembol"ün çizimi[46]

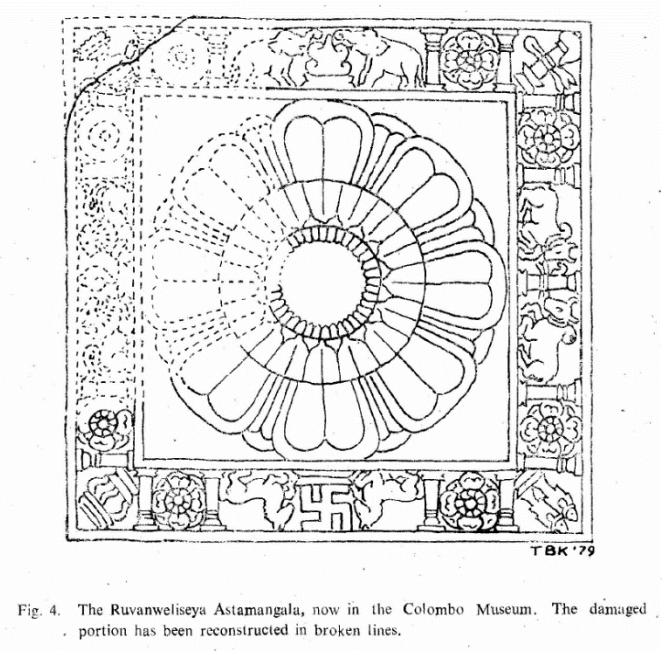

Fig. 4. The Ruvanweliseya Astamangala, now in the Colombo Museum. The damaged portion has been reconstructed in broken lines.

Resim 6 "Ruvanwelisaya Astamangala" adlı taş levha, Colombo Müzesi[47]

Anavatapta Gölü astamangala ile olduğu gibi, Budist mitolojide her bir dünya döngüsü (kalpa) sonunda kozmik denizden çıkarak yeniden hayatı başlatan ve gövdesiyle Sumeru Dağı'nı oluşturan Kozmik Lotus ile de bağdaştırılmıştır.[48] Karuratne'ye göre Kozmik Lotus'un içinden çıktığı ve yeniden dünyayı oluşturduğu ilk sular da aslında, kozmik yılan Ananta veya Vasukhi'nin yaşadığı kozmik boyutlarda bir lotus gölünden başkası değildir. Bu çalışma bize Anavatapta Gölü'nün Budist kozmolojisindeki yerini; içinden çıkan ve Sumeru Dağı'nın kaynağı olan Kozmik Lotusun dünya merkezi/ekseni olması ile merkeziyetçiliği simgelediğini, sularının refah, bereket, arındırma özelliklerinin yanı sıra dharma'ya göre hükmeden krallara bahşedilmesi sebebiyle *cakravartin* ile olan ilişkisini somut bir maddî kültür örneği üzerinden anlatmaktadır.

Örnek 3: Neak Pean Tapınağı, Angkor/Kamboçya, 12. Yüzyıl

Angkor'daki Jayatataka Barajı gibi Jayavarman VII (1128-1218) tarafından yaptırılan Neak Pean (Khmer dilinde: Birbirine dolanmış yılanlar) Tapınağı'nın da Anavatapta Gölü'nü model alarak yapıldığı düşünülmektedir. Özellikle L. Finot ve V. Goloubew'in yaklaşık 50 yıl süren araştırmalarının sonunda Neak Pean Tapınağı'nın

[46] Karuratne, *agm*, Fig. 1 ve 2.
[47] Karuratne, *agm,* Fig. 4.
[48] Karuratne, *agm*, s. 148.

içinde bulunduğu su sisteminin, suları hem maddî hem manevî şifa kaynağı olan kutsal Anavatapta Gölü'ne göre yapıldığı genel kabul görmüştür.

Neak Pean aslında Phra Khan adında 12 hektarlık büyük bir park kompleksinin merkezinde yer alan ve sadece kayıklarla erişilebilen bir tapınaktır **(Resim 7)**. Ana havuzun dört yanında dört elementi simgelediği düşünülen dört küçük havuz yer almaktadır. Ortadaki tapınak büyük bir lotus çiçeğinin üstüne yapılmıştır ve lotus iki ejder (naga) tarafından çevrilmiştir. Daima yansıyan ışık aldığı için suları serin olan Anavatapta'ya benzer şekilde havuz suyu sadece tapınaktan yansıyan ışığı alacak şekilde tasarlanmıştır.[49] Tapınaktaki ana havuzdan yan havuzlara dökülen sular bir insan (doğu), bir at (batı) , bir fil (kuzey) ve bir aslanın (güney) ağzından çıkmaktadır.[50]

Figure a

Fig. 2. Neak Pean taken from the air.

*Figure **Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.**b*

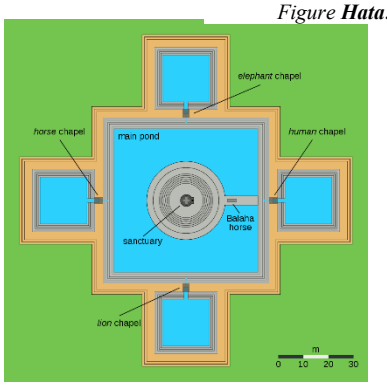

*Figure **Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni.**c*

Resim 7 Neak Pean Tapınağının görselleri (a,b) ve planı (c), 12. Yüzyıl, Angkor/Kamboçya[51]

Prah Khan yazıtında Anavatapta Gölü'ne ilişkin açık bir bilgi bulunmayışına karşılık bu mekanın yüce bir ada olduğu, kutsal yıkanma yerleri olan havuzlarını mutluluk verdiği ve ona gelenlerin günahlarının çamurunu yıkadığı, varlık okyanusunda bir kayık olduğu gibi ifadeler üstü örtülü bir şekilde Mahayana Budist mitolojisindeki bu kutsal merkeze atıfta bulunmaktadır.[52] Ancak Neak Pean Tapınağı'nın gelen ziyaretçileri maddî ve manevî olarak iyileştirmesinin yanı sıra ikinci inşa amacı krallığın büyüklüğünü ve düzenini sağlamak ve korumaktır. 1177 yılında Angkor şehrine yapılan Champa saldırısının izlerini silmek ve hükümranlığının gücünü sağlamlaştırmak için tapınağın hamisi Jayavarman VII kendini evren hükümdarı, yani chakravartin olarak konumlandırmak istemiştir. 1181 yılında tahta geçen bu Khmer kralı, ancak Champa başkenti Vijaya 1191 yılında Khmerler tarafından alınınca bu tapınağı inşa ettirmiştir. İnşa edilen bu tapınağın kutsal sularına sadece Khmer kralları erişebildikleri için cakravartin olmayı garantilemişlerdir.

Tapınakta Hinduizm'e yönelik semboller ve tasvirler bulunmakla birlikte Mahayana Budizmi ve özellikle Avalokiteşvara kültünün izleri belirgindir. Jayavarman VII döneminde yaptırılan üç tane kapısına Avalokitesvara

[49] Boisselier, *agm,*, s. 6-8.
[50] *Encyclopedia of Buddhism* Vol. I (A-L), Ed. Robert E. Buswell vd., Macmillan Reference USA, New York 2004, s. 183-184.
[51] a ve c: "Neak Pean", https://en.wikipedia.org/wiki/Neak_Pean, 14.5.2024, sa. 23:00; b: Boisselier, *agm*, Fig. 2.
[52] Boisselier, *agm,* s. 9.

heykelleri diktirilmiştir. Ayrıca havuzda günümüze gelen tek heykel Avalokiteşvara'nın farklı formlarından biri olan denizlerin koruyucusu at Balaha'dır.[53]

2. Budist Uygur Kültüründe Anavatapta Gölü

Kutsal Anavatapta Gölü dünya Budist edebiyat ve sanatında olduğu gibi Uygur Budist edebiyatı ve sanatında da yerini bulmuştur. Bu bölümde edebî metinler ve Mahayana Budizmi'ni benimsemiş olan Turfan Uygur duvar resimlerinden örnekler verilmiştir.

2.1. Budist Uygur Metinlerinde Anavatapta Gölü

Orhun Bölgesi'nden göç ettikleri 9. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'da Budizm'i, özellikle Budizm'in Mahayana ekolünü benimseyen Uygurların Budist metin külliyatı (kanonu) ne yazık ki tümüyle günümüze kadar gelememiş, İpek Yolu üzerindeki merkezlerden, özellikle Koço (Turfan), Yarhoto, Hami, Beşbalık, Kuça ve Dunhuang gibi yerleşimlerden ancak parçalar şeklinde metinler ele geçirilmiştir. Budist kozmolojiyi anlatan müstakil bir eser bulunmasa da Sumeru Dağı'ndan bahseden az sayıda metin bulunmaktadır.[54] Eski Budist Uygur metinlerinde Anavatapta Gölü Sumeru Dağı'ndan da daha az yerde geçmektedir. Her iki kutsal coğrafî unsur da genellikle Budalar'ın meziyetlerini, Budist öğretinin azametini anlatmak için metafor olarak kullanılmıştır. Anavatapta Budist Uygur metinlerinde Sankritçe'den muhtemelen Toharcanın B diyalekti üzerinden geçmiş haliyle *anavatapte*[55]*, anavatapti, anupudat ve anubatat* olarak geçmektedir. Röhrborn sözlüğünde Himalayalar'daki bu mitolojik gölün dünyanın 7 büyük suyundan biri olduğunu belirtmiştir.

Anavatapta Gölü ve bu gölde yaşayan Anavatapta adlı ejder hükümdar Altun Yaruk (AY)'da dört yerde geçmektedir. Bunlardan sonuncusu Buyan Evirmek kısmında kelimenin *anubatat* şeklindedir:

- AY VI, 425, 11-12

"*kamag säkiz otuz bag t(ä)ŋrilärniŋ mahesvare t(ä)ŋriniŋ v(a)çirapani toŋa manibadare uruŋutnuŋ, karininiŋ bes yüz kuvraglarınıŋ ymä anavatapte luu hanınıŋ, ulug taloy ügüz ärkliginiŋ, bolarnıŋ näçä oronları ordoları ärsär…* (AY VI, 425/8-14)

"bütün 28 sülale Tanrıların mahesvara Tanrının, vajrapani, Manibhadra komutanın, karını'nın bes yüz toplulugun ve anavatapte ejderha hükümdarının, ulu okyanus2 gücünün, bunların ne kadar yerleri, sarayları var ise"[56]

Burada ejderha hükümdarı ve ulu okyanus gücü, iki ayrı kavram olarak günümüz Türkçesine aktarılmıştır. *anavataptı luu hanı ulug taluy ögüz erkligi* ifadesinin ayrıca "Anavatapta'nın ejderha hanı, büyük gölün tanrısı" olarak günümüz Türkçesine aktarımı da mevcuttur.[57] Wilkens'in sözlüğüne göre *ulug taloy ügüz erkligi* kavramı "ulu okyanus gücü" anlamına gelir ve büyük okyanusun hükümdarı Naga Anavatapta'nın lakâbını teşkil eder. Bu durumda "ulu okyanus güçlü ejderha hükümdarı" olarak ifade edilmesi daha doğru görünmektedir. Altun Yaruk'un üstte verilen satırlarında yer alan *beş yüz kuvrag* terimi de Anavatapta Gölü'nde Buda Şakyamuni'nin vaazlarını dinleyen beş yüz arhat için kullanılmış olmalıdır.

- AY VI, 432, 1-2

"säkiz otuz bag t(ä)ŋrilär kuvragı, ulug ärklig mahesvare t(ä)ŋri, v(a)çirapani toŋa, manibadire uruŋut karininiŋ anası beş yüz kuvragları birlä, anavaṭapte luu hanı ulug taloy ügüz erkligi başlap ülgüsüz üküş t(ä)ŋrilär (AY VI: 431- 432/ 18-22-1- 3)

"28 sülale tanrılar topluluğu, ulu, güçlü maheşvara Tanrı, vajrapāni, manibhadra komutan, Kārını'nın anası beş yüz topluluklarıyla birlikte anavatapte ejderha hükümdarı ulu okyanus gücüyle başlayarak"[58]

anavaṭapte luu hanı ulug taloy ügüz erkligi ifadesi için yukarıdaki öneri burada da geçerlidir.

- AY VI, 471,13

[53] Boisselier, *agm,* s. 8.

[54] Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Hasan İSİ, "Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde "Sumer~Sumeru Tağ" İfadesi Üzerine", *Folklor/Edebiyat,* S. 26 /103, 2020, s. 597-608.

[55] Klaus Röhrborn, *Uigurische Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkichen Texte Aus Zentralasien*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1977, s. 131.

[56] Özlem Ayazlı, *Altun Yaruk VI. Kitap*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 179-180.

[57] Hacer Tokyürek, "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları", *Türklük Bilimi Araştırmaları,* S. 33, 2013, s. 236.

[58] Ayazlı, *agt*., s. 188. "*ulug taloy ügüz erkligi başlap ülgüsüz üküş teŋriler"* ifadesi daha sonra *"ejderha hükümdarı ulu okyanus gücü başta olmak üzere sayısız Tanrılar"* olarak aktarılmıştır. Nebahat Türkeş Sucu, "Eski Uygur Türkçesi Örneğinde Eşdizim (Altun Yaruk, Maytrisimit, Huastuanift, Kuanşi İm Pusar)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sinop Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sinop 2023, s.63.

ol üdün manası anavataptı başlap kamag luu kanları yme olurmış orunlarıntın ***örü turup*** *ayaların kavşurup agır ayamakın t(e)ngri t(e)ngrisi burkanka ince tip ötüntiler*

"Sonra, başta Manasi ve Anavatapti olmak üzere bütün ejderha hanları da oturdukları yerden kalkarak ayalarını birleştirdiler (ve) büyük (bir) saygıyla Tanrı(lar) Tanrısı Budha'ya şöyle ricada bulundular" (AY-Çetin)[59]

- AY BE. 4b 685/1-3

Altun Yaruk'ta çeşitli tabiat varlıkları ve semavi varlıklara kutsama *(maŋŋal)* yapılan bölümde şöyle denir:

taγqa maŋŋal sumır tay ulatı yiti altunluγ taγqa

suvqa maŋŋal anubatat yul ulatı yiti suv ögüzke:

"Dağa, Sumeru Dağı ve diğer yedi altınlı dağa takdis,

Suya, Anavatapta Nehri ve diğer yedi nehre takdis" [60]

Yukarıdaki tercümede Eski Uygur Türkçesi'nde "yul" kelimesi "nehir" olarak çevrilmiş olsa da "yul" kelimesinin "su kaynağı, pınar, göl, sular (göller, ırmaklar, denizler)" anlamları da bulunmaktadır[61]. Böylelikle bu satırı günümüz Türkçesine "Anavatapta Gölü ve yedi nehre takdis" olarak aktarmak da mümkündür.

"yul" kelimesinin "göl" anlamında kullanılmasına bir örnek ise U. Uzunkaya'nın Eski Uygurca Pārāyaṇavagga'ya ilişkin metin fragmanlarından Mainz 699 (Glas: T II) (ön)'un günümüz Türkçesine aktarımıdır:

"(003) Pāṣānaka D[ağı'n]a ulaş[tıla]r. Şöyle ki (004) hararet ve soğukluğa (karşı) çabalamış tüccarlar (005) soğuk sulu göle ulaşsa, (006) aynı şekilde de o Brāhmanlar (007) iyi köklü (008) dağda mükemmel (009) bilgili Tanrı Buddha'ya ulaştılar."[62]

Burada Buda'nın bulunduğu dağ olan Sumeru Dağı'ndan *ädgü yil[t]iz[lig] tag"*, yani "iyi köklü dağ" olarak bahsedilirken "soğuk sulu göl" ifadesinde ise kanaatimizce Anavatapta'ya atıfta bulunulmaktadır.

- Xuanzang VII. Kitap

Anavatapta Gölü, Eski Uygurca Xuanzang Biyografisinin VII. Kitabında *anupudat* şeklinde geçmektedir:

"ötrü anupudat yuul suvın ötgürdi t(a)vgaç elinıŋ säkiz ulug arkularınta

Sonra Anavatapta Gölü'nün suyunu Çin İmparatorluğu'nun sekiz büyük dere yatağının içine geçirtti (Röhrborn 1991: 24105-107*)".*[63]

2.2. Budist Uygur Resim Sanatında Anavatapta Gölü

Budist Uygur kozmolojisi, Uygur sanatında en çok kozmik yaratılışa işaret eden içinden hayat ağacının çıktığı kutsal su, evrenin merkezi Sumeru Dağı, evreni döndüren veya Budist öğretiyi koruyan ejderler ve kutsal suya işaret eden lotus çiçekleri ile su kuşları motifleri ile tasvir edilmiştir.

Buna ilişkin ilk örnek kozmik sudan çıkan dev bir lotus çiçeğinin üzerinde yükselen Sumeru Dağı'nın üzerinde, yapraklarında semavî varlıkların oturduğu ikinci bir lotus çiçeğinin tasvir edildiği bir Bezeklik duvar resmidir **(Resim 8).** E. Esin'in evreni simgeleyen *padmapani* türü olarak tanımladığı[64] resimdeki karmaşık evren sembolünde kutsal su niteliğindeki havuz, havuzun içinden çıkan hayat ağacı niteliğindeki dev lotus çiçeği, kum saati şeklindeki Sumeru Dağı ile s semavî varlıkların cennetini temsi eden ikinci bir dev lotus çiçeği yer alır. Padmapani, Mahayanist Uygurlar'ın büyük bir inançla ibadet ettikleri Bodisatva Avalokiteşvara'nın ellerinden birinde lotus çiçeğini tuttuğu ikonografilerinden biridir. Resimde de havaya kaldırdığı sağ elinde lotus, kucağının üzerindeki elinde de üzerindeki ateşli haleden de anlaşıldığı üzere "dharma" nın sembolü olan, Uygurların *körkle monçuk* olarak adlandırdıkları *çintamani*[65]*;* yani sonsuz mutluluğu getiren öğreti mücevherini tutmaktadır.

[59] Raziye Ersan, *Altun Yaruk Bağlamında Eski Uygurcada Fiil Birleşmeleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 62.
[60] Mustafa Ağca, *Eski Uygur Türkçesinde Dua / Alkış (Anlambilimsel Bir İnceleme*), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 198-199.
[61] Uğur Uzunkaya, "Eski Uygurca Fiziki Coğrafya Terimleri Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 15/, 60, s. 192.
[62] Uğur Uzunkaya, "Eski Uygurca Pārāyaṇavagga'ya İlişkin Fragmanlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 74, 2022, s. 19.
[63] Uzunkaya, *Eski Uygurca Fiziki Coğrafya Terimleri Üzerine,* s. 194.
[64] Esin, *Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler***,** s. 133.
[65] Esin*, a.g.e,* s. 131. Esin eski Türk ve Çin sanatında luu motifinin yanında yer alan kızıl kürenin güneş ve ayı veya çintamaniyi temsil ettiğini ve bunun daha sonra Osmanlı metinlerinde hükümdarlık alâmeti olan "kızıl elma" ile kaynaştığından bahsetmektedir.

Resim 8 Sumeru Dağı'nın Üstündeki Hayat Ağacı'nda Oturan Bodisatva, Bezeklik 27. Mağara. [66]

Evrenin merkezi Sumeru Dağı temsillerinde genellikle dağın iki tarafında resmedilen güneş ve ay, bu resimde bu ışık kaynaklarını simgeleyen iki bodisatva ile temsil edilmiştir. Evrenin dağın ekseninde dönme hareketi dağa bağlanmış iki ejderle gösterilmiştir. Hint tasavvuruna göre iki parçaya ayrılmış hayali evrenin başı olan *Rahu* ve kuyruğu olan *Ketu* felek çarkı boyunca dolanıp, ay ve güneşi yutmaya çalışır, hatta güneş ve ay tutulması, Rahu'nun onları yutması sonucunda oluşurdu.[67] Dağın üstünde yükselen ikinci lotus çiçeği ise Budist kozmolojiye göre yemişleri ise Tanrılar ve bodisatvalardan oluşan Hayat Ağacı'dır.

Bu duvar resminde makalenin konusu açısından en önemli unsur, resmin en altında yer alan kutsal sudur. Havuz şeklinde, ancak suları oldukca canlı ve akıntılı olarak çizilmiş bu kutsal su Anavatapta Gölü'nü temsil ediyor olmalıdır. Gölün dışına suyun büyük bir su yolu üzerinden akması, gölden kaynağını alan büyük bir ırmağı işaret eder. Kaynaklardaki gibi gölden çıkan ırmakların sayısı dört olmamakla birlikte havuzdan çıkan başka küçük su yolları da belli belirsiz resmedilmiştir. Yukarıda bahsedilen her dünya döngüsünde kozmik sudan yükselerek gövdesiyle Sumeru Dağı'nı oluşturan kozmik lotus da duvar resminde birebir resmedilmiştir.

Anavatapta Gölü'nün bir modelinin bulunduğu bir duvar resmi ünlü Bezeklik 9. Tapınak'ından Berlin'e getirilmiştir **(Resim 9).** Resmin merkezinde, Budist kozmolojisini sembolize eden ortasında içinde bir lotus olan havuz, gövdeleriyle sudan çıkan ve kuyrukları birbirine dolanmış iki ejder, suyun içinde yüzen bir çift ejder ve havuzun arkasında kalan (belki de içinden çıkan?) büyük bir ağaç resmedilmiştir. İki ejderin ellerinde tutup göğe, ağaca doğru kaldırdıkları yuvarlak nesne, üzerindeki ateşli haleden de anlaşıldığı üzere *çintamani*dir. Âdeta dev bir gölgeliği andıran ve öğreti mücevherleriyle bezenmiş ağaç resmin en çarpıcı unsurudur. Esin, Çinliler ve

[66] Grünwedel, *age,* Fig. 590.
[67] Esin*, age***,** s. 134.

Türkler arasında timsah ve su yılanı gibi iki hayvanın birleşmesinden oluşan ejderin hem su kaynaklarını, hem yağmur bulutlarını simgelediğini, hem de astrolojik karakteri olduğunu belirtmektedir.[68]

Resimdeki ana figürlerden kadın elinde "üç mücevher *(triratna)*" tutmakta ve havuzun diğer yanında bir brahman ağaca doğru bakmaktadır. Bu sahne büyük bir olasılıkla Altun Yaruk'un 15. Bölümünde yer alan; Budist din adamlarının belagat gücünü artıran Tanrıça Sarasvati ve resmin diğer tarafındaki kişinin de Sarasvati'yi bir şiir ile överek ondan belagat gücü sağlayan dharani'yi öğrenen Kondini adlı bir brahman olduğunu anlatan anlatıyı tasvir etmektedir.[69]

Resim 9 *Kayıp Kült Duvar Resmi, Bezeklik 9. Tapınak, Berlin Hint Sanatı Müzesi, IB 6877*[70]

Bu makalenin konusu ile ilgili olarak eklemek istediğimiz husus ise içinde dört ejder ve lotusun bulunduğu ve muhtemelen dharma'yı simgeleyen hayat ağacına can veren havuzun Anavatapta Gölü'nü temsil ettiğidir. Resimde öğreti mücevherini iki elleriyle ağaca doğru yükselten iki ejder, muhtemelen Budist öğretinin koruyucusu olan ve Uygur metinlerinde de bahsedilen iki kardeş ejder hanı Nanda ve Upananda'dır.[71] Bu havuzu Anavatapta Gölü ile ilişkilendirmemizi sağlayan en önemli ipucu ise, yukarıda bahsettiğimiz gölü sembolize eden astamangala'ya ait kutlu sembollerin resimde yer almasıdır. Bunlar sırasıyla Refah Tanrıçası Şri'nin sembolü *srivatsa* (**Resim 10a**), deniz kabuğu (**Resim 10b**) ve balık çiftidir. Zira havuzda yüzen iki ejder, su sembolü olarak balık çiftinin yerine kullanılmıştır (**Resim 10c**). Ayrıca resimde çok net seçilememekle birlikte lotusun üzerindeki nesne de kutsal oturma yeri olarak tasvir edilmiş olabilir. Havuzun kozmik su olan Anavatapta Gölü olduğu hakkında bir diğer ipucu da kanaatimizce havuzun çevresine döşenmiş Sumeru Dağı'na gönderme yapan kum saati şeklinde süslemeleri olan seramiklerdir.

Uygur zemin freskolarından seçtiğimiz iki örnekte de astamangala'dan bazı sembollere ve Anavatapta Gölü'ne atıfta bulunan motifler yer almaktadır. Birisi Berlin Asya Sanatı Müzesi'nde **(Resim 11),** diğeri Ermitaj Devlet Müzesi'nde **(Resim 12)** sergilenen bu resimlerde ördek, kaz gibi su kuşları, lotus çiçekleri, öğreti mücevherlerine dair semboller tasvir edilmiştir. Resim 11'deki kompozisyonunun tümünü Budist dinî sembolleri oluşturmaktadır. Resmin süslemeli bir çerçeve ile belirlenmiş merkezi kısmını Budist dinî törenlerinde kullanılan aletler oluşturmaktadır. Burada üç tane zil, iki tane buhurdanlık veya tütsülük, bir tanede kırmızı zeminle benzer renkte resmedildiği için pek fazla ayırdedilemeyen kum saati biçimindeki başka bir cisim bulunmaktadır. Çerçevenin iki yanında ellerinde eşyalarla (sağdakinin elinde zeytin dalı bulunur) danseder şekilde resmedilmiş

[68] Türklerin evren tasavvuru ve ejder sembolü arasındaki ilişkinin en derin analizi için bkz. Emel Esin, "Evren, Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* S.1, 1969, Ankara, 1970, s. 161-182; Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler***,** s. 130-150.

[69] Münevver Ebru Zeren, *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015, s. 697.

[70] Albert von Le Coq, *Chotcho. Ergebnisse der kgl. Preussischen Turfan Expeditionen*, Dietrich Reimer, Berlin 1913*,* Tafel 32.

[71] Örneğin Tantrik Budizme ait bir Uygur metninde Cundī Buddha'nın içinde oturduğu göldeki nilüfer çiçeği de Nanda ve Upananda adlı iki ejderha tarafından korunur. Hacer Tokyürek, "Eski Uygurcada Cundī Buddha'nın Tasviri", *Karadeniz Araştırmaları*; S. 16/64, 2019, s. 721.

ikiçıplak çocuk figürü yer almaktadır. Uygur sanatında seçkinlerin tasvirleri küçük çocuklar olarak yapılır; genellikle lotuslardan çıkan bu çocuklar saflığı, saf ülke topraklarında "günahsız olma" yı temsil ederlerdi.[72]

Resim 10 *Resim 9'da yer alan astamangala unsurları*

(a) *Lotus üstünde yer alan iki srivatsa işareti*
(b) *Havuz içinde resmedilmiş deniz kabukları*
(c) *İki balık çiftini simgeleyen ejder çifti*

Bu resimdeki çerçevenin dört köşesinde astamangala'daki sekiz kutlu sembolden biri olan ve kelime anlamı "iyi olma" olan ve genellikle dört kolu dört yönü, dört elementi (dönüştüğü çarkıfelek motifi ise evrenin hareketini, dönüşümü) simgeleyen svastika (gamalı haç)[73] resmedilmiştir. Ayrıca çerçevedeki bezemeler srivatsa'yı andırmaktadır. Resmin her tarafına, triratna'yı temsilen üç küçük beyaz toptan, boncuklar oluşmuş çintamani motifleri serpiştirilmiştir. Bunlar bazen üç dağın tepesinde ayrı ayrı kondurulmuş haleli toplar olarak görülürler. Bu son ikonografi, **Resim 9**'daki havuzda da bir sembol olarak resmedilmiştir. Muhtemelen aynı veya yakın bir mağara tapınaktan getirilmiş olan **Resim 12'deki** zemin resminde de iki ördek/kaz ile birlikte çok sayıda lotus çiçeği resmedilmiştir ve müzedeki künyesinde bunun "ördek (kaz?) ve lotus havuzu" olduğu bilgisi yer almaktadır. Nitekim Ruvanwelisaya Astamangala örneğinde Anavatapta Gölü'nün bir lotus havuzu (padmakara) olduğundan ve gerek kozmik lotusa tekabül eden büyük bir lotus çiçeği, gerekse içindeki lotus çiçekleriyle tasvir edildiğinden bahsetmiştik.

*Resim 11 Çocuk, Kuş ve Müzik Aleti Tasvirleri, Fresko Zemin Resmi, Bezeklik 37. Mağara, 9. Yüzyıl, Berlin Asya Sanatı Müzesi (*Zeren Fotoğraf Arşivi*)*

[72] J. Hackin, "Mythologie du Bouddhisme en Asie Centrale", *Mythologie Asiatique Illustree*, Librairie de France, Paris 1928, s. 220.
[73] Bu sembol ve onun Oz/Az tamgası ile ilişkisi hakkında bilgi için bkz. İsi, *Gamalı Haç (Swastika)*, s. 157-161.

Resim 12 Ördek (Kaz?) ve Lotus Havuzu, Fresko Zemin Resmi, Bezeklik 11. Yüzyıl, Ermitaj Devlet Müzesi (Zeren Fotoğraf Arşivi)

Anavatapta Gölü'nün su kuşları ve çiçekleri ile tasvir edildiği bir diğer duvar resmi de Murtuk'ta Grünwedel tarafından bulunmuş ve günümüze yalnızca kitabındaki çizimi gelmiştir **(Resim 13)** . Grünwedel'e göre resim ortada bir havuzdan yükselen lotus çiçeği üzerinde yer aldığı düşünülen Avalokiteşvara için yapılan ve tanrıçaların, Vajrapāṇi veya lokapala ile rahiplerin katıldığı bir dinî töreni canlandırmaktadır.[74] Nitekim **Resim 8**'de Avalokiteşvara'nın Padmapani ikonografisinde dev lotusun üzerinde oturduğunu belirtmiştik. Kamboçya'daki Anavatapta Gölünü model almış olan Neak Pean Tapınağı'nda da Avalokiteşvara kültünün izlerine rastlanmaktadır. Ortadaki dev lotus şüphesiz kozmik lotusu simgelemektedir.

Resim 13 Kült Duvar Resmi Çizimi, Murtuk 3. Yerleşim[75]

Ortada bir fıskiye gibi tasarlanmış lotus çiçeğiyle resmedilmiş bir diğer Anavatapta Gölü modeli de beş varlık ile yeniden doğum ve Budist cehennemleri konu alan bir duvar resmidir **(Resim 14)**. Üst kısmı tahrip olmuş resmin kalan parçalarında altı varlık şeklinden sağda aç ruhlar, solda insanlar ve hayvanlar olmak üzere üçü temsil edilmiştir. Bu motifin hemen altında resmin merkezinde yer alan bir masa üzerinde havuzu andıran bir yüzeyin üstünde yükselen lotus kaide bulunmaktadır. Masadan fermana benzer şekilde sarkan ve üzerinde Uygur yazısının yer aldığı yazı levhası, iki yanında yer alan yazı levhaları ile birlikte sanki sahneyi betimliyor gibidir. Resmin

[74] Grünwedel, *Altbuddistische Kultstätten In Chinesisch Turkistan*, s. 312-313.
[75] Albert Grünwedel, *Altbuddistische Kultstätten In Chinesisch Turkistan. Berichte Über Archaologische Arbeiten von 1906 bis 1907 Bei Kuça, Karaşar und In Der Oase Turfan,* Königlisch Preussische Turfan-Expeditionen, Druck und Verlag Von Georg Reimer, Berlin 1912, Fig 630.

kalan kısımları Budizm'in farklı cehennemlerini, burada yekler tarafından işkence gören günahkârlara uygulanan cezaları ayrıntılı şekilde göstermektedir. Resmin kenarlarında figürlerle dolu altı cehennem bulunurken resmin aşağısında en ortada yer alan kırmızı bölge, en derin cehennem olan *avici*'yi canlandırıyor olmalıdır.

Resimde içinde çiçeklerin resmedildiği havuz, kanaatimizce yeniden doğum şekillerini gösteren üst sahnenin merkezinde olduğu üzere dünyanın merkezi olan Anavatapta Gölü'nü temsil etmektedir. Havuzun resmin cehennem bölümünden kalın beyaz çizgilerle ayrılmış olması, cehennem sıcağından etkilenmediğine işaret etmekte ve âdeta suyu güneş ışınlarından etkilenmeyen kutsal gölün "soğuk sularına" vurgu yapmaktadır.

Ejder motifi içeren diğer bir kült resim Bezeklik 19. Tapınak'ta bulunmuş olup halen Berlin Asya Sanatı Müzesi'nde sergilenmektedir (**Resim 15**). Bir parçası kalmış olan duvar resminde Esin, bu ejderin kanatlanmış ve uçmaya hazır bir gök ejderi olduğundan bahsetmektedir. Resimde yer alan su ve etrafını çevreleyen sıra dağlar ise yedi sıra dağlarla çevrili kozmik okyanus ve Sumeru Dağı'nın yer aldığı Budist evren tasavvurunu akla getirmektedir. Resim Härtel ve Yıldız tarafından "kozmik göl ejderi" olarak etiketlenmiştir. Bu ejder, muhtemelen Anavatapta Gölü'nün koruyucusu Naga hükümdarı Anavatapta olmalıdır.

Resim 14 Cehennem Tasviri, Duvar Resmi, Bezeklik 8. Mağara, C-14 tarihi: 1042- 1162, Berlin Asya Sanatı Müzesi, MIK 845 (Zeren Fotoğraf Arşivi)

Resim 15 Kozmik Gölün İçindeki Ejder, Duvar Resmi, Bezeklik 19. Tapınak, 9. yüzyıl, Berlin Asya Sanatı Müzesi, MIK III 8383 [76]

[76] Herbert Härtel, Marianne Yaldiz, *Along the Ancient Silk Routes: Central Asian Art from the West Berlin State Museums*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1983, Fig. 84.

2.3. Türk Sanatında Anavatapta Gölü'nü Andıran İzler

Türk bahçe kültüründe sıklıkla kullanılan havuzlar Türk sanatında belgesel niteliğinde olan minyatürlerde de hep resmedilmiştir. Üstelik havuzlar sadece bir bezeme unsuru olarak değil, genelde merkezde veya izleyiciye yakın bir konumda göze çarpan bir konumda ve sembolik bir anlam içerdiği için tasvir edilmiş görülmektedirler. Özellikle Türk kağanlarının etrafındaki maiyeti ve onu ziyaret eden tebası/elçilerle birlikte resmedildiği tarihî olayları anlatan sahnelerde genellikle tahtın önünde/ekseninde altıgen şeklinde bir havuz bulunur (**Resim 16**). Saraylarda hükümdar için kullanılan havuz motifinin kutsal âlem ile yeryüzünün hükümdara bahşedilmesinin bir yansıması olarak değerlendirilebileceği ileri sürülmüştür.[77] Bu da akla, Neak Pean tapınağı örneği ve Anavatapta Gölü'nün cakravartin'i simgelediği konusunda verdiğimiz bilgileri akla getirmektedir. Ancak Türk kültüründe havuzun kağanın sembollerinden biri olduğuna ilişkin ne yazık ki Budist Uygur minyatür ve duvar resimlerinde bir örnek bulunmamaktadır. İslâmî dönemde özellikle Osmanlı minyatürlerinde gördüğümüz havuz motifi, şüphesiz İslâmiyet'te de inanılan ab-ı hayat ve dünyaya hükmeden, Osmanlılarda "Allah'ın gölgesi" olarak devam eden dünya hükümdarlığı kavramları kapsamında da değerlendirilebilir. Makalemizde öncelikle Hint ve Türk kültürlerinde ortak bir sembolizm olarak görülen bu unsurlara dikkat çekmek ve sonraki araştırmalar için bir soru sormak istedik.

Resim 16 Osmanlı Minyatürlerinde Havuz Motifi[78]

Su, bereket ve evreni simgelemesi sebebiyle Selçuklu döneminden başlayarak, Osmanlı döneminde de görülen bazı madeni çeşme lülelerinde, ejder figürüne rastlanır. I. Alâeddin Keykûbad'ın eşi Hunad Hatun tarafından oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde inşa edilen Hatun Han'ın (1239) ejder şeklinde çeşme lülesi iki örnekten biridir (**Resim 17**). Ejder; çeşme lülesinde yerini alarak, hayatın kaynağı suyu; hem bereketlendirmekte hem de korumaktadır.[79] Ejder Anadolu Orta Çağ mimarisinde çörten olarak da görülür. Hunad Hatun Külliyesi'nde çörten aslan başı olarak tasarlanmıştır (**Resim 17**).[80] Aslan Eski Türk inancında ve mitolojisinde güç, kudret, zafer, iyilik, esenlik gibi olumlu anlamların yanı sıra Budist tapınaklarda koruyuculuk vasfıyla öne çıkar. Anavatapta Gölü mitinde de dört büyük ırmaktan birinin ejder, birinin aslan başından çıkması bu sembolizme daha yakından bakmamız gerektiğini göstermektedir.

Anadolu Selçuklu mimarisinde sıklıkla kullanılan dört eyvan da kozmik bir anlam içerir. Dört ana yönü, birbiriyle dik açı yapacak şekilde kesen vurgulu eyvanların merkezinde genelde bir havuz mevcuttur. Bu plan şemasının kökeninin Budizm mandala'sından geldiğini ve evreni temsil ettiği de ileri sürülmüştür. Demir'e göre dört ana yön; dünyayı, açık avlu; gök kubbeyi ve merkezde bulunan havuz; yer altını sembolize ederek evrenin bir bütün yansıması şeklinde tek bir mimari yapıda toplanmıştır. Kayseri Çifte Medrese/Gevher Nesibe Darüşşifa ve

[77] Hatice Demir, "Eski Türklerde Su Kültü ve Anadolu Selçuklu Mimarisi Üzerindeki Etkileri", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, S. 5, 2019, s. 38.
[78] Hilal Turgut, "Tarihi Türk Bahçelerinde Havuz Yapıları", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S. 1/3, 2012, Şekil 1.
[79] Demir, *agm*, s. 34.
[80] Demir, *agm*, s. 35.

Medresesi (1205-6), Sivas Gök Medrese (1271) avlularında yer alan havuzlar bu plan şeması ile evren sembolündeki yerini almıştır.[81]

Orta Çağ İslâm mimarisinde doğrusal aks üzerinde uzanan, merkezde bir havuz ve havuz etrafında dört yönde bağlantılı su kanalları olacak şekilde tasarlanan plan şemasına Farsça'da "*dört cennet bahçesi*" anlamına gelen *çahar bag* denmektedir. Havuz yaşam kaynağını, su yolları ise cennet bahçesinin dört nehrini temsil eder. Bu modelde tasarlanan Orta Çağ Selçuklu saray ve bahçelerinin hiçbiri ne yazık ki günümüze gelememiştir.[82] Merkezi su kaynağı ve oradan dört yön doğrultusunda akan su yolları yine Anavatapta Gölü modeline birebir uymaktadır.

Resim 1: Hunad Hanı Çeşmesi Ejder Başlı Lülesi
(https://islamansiklopedisi.org.tr/cesme)

Resim 3: Hunad Hatun Külliyesi, Aslan Formlu Çörten (Hatice Demir Arşivi).

Resim 17 Anadolu'da Selçuklu Dönemi Ejder Lüle ve Aslan Çörten[83]

SONUÇ

Makalemizde şimdiye kadar literatürde pek ele alınmamış, ancak Budist kozmolojide "dünyanın merkezi" olarak önemli yer tutan kutsal Anavatapta Gölü'nün Uygur Budist kozmolojisindeki yerini Eski Uygur Türkçesi metin ve Turfan Uygurlarına ait duvar resim örnekleriyle ortaya koymaya çalıştık. Anavatapta Gölü'nün gerek özellikleri gerekse sembol olarak anlamının Türk-İslâm sanatıyla benzerlik sunan ortak özelliklerinden de kısaca bahsettik. Bundan sonra yapacağımız çalışmalarda bu iki kültürel dönem aradasınki bağlantıyı ve sürekliliği somut olarak bize kanıtlayacak olan örnekleri çeşitlendirerek "kayıp halka"yı araştırmaya devam edeceğiz.

[81] Demir, *agm*, s. 38.
[82] Demir, *agm*, s. 40.
[83] Demir, *agm*, Resim 1 ve 3.

KAYNAKÇA

1. Araştırma Eserler

AĞCA, Mustafa, *Eski Uygur Türkçesinde Dua / Alkış (Anlambilimsel Bir İnceleme*), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.

AYAZLI, Özlem, *Altun Yaruk VI. Kitap*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2009.

BOISSELIER, Jean, "The Symbolism of Neak Pean and Its Importance for the Angkorian Monarchy", *SPAFA Digest*, S 11/3, 1990, s. 6-11.

DEMİR, Hatice, "Eski Türklerde Su Kültü ve Anadolu Selçuklu Mimarisi Üzerindeki Etkileri", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, S. 5, 2019, s. 23-46.

ELIADE, Mircae, *The Sacred and The Profane. The Nature of Religion.* çev. Willard R. Trask, A Harvest Book, New York 1957.

Encyclopedia of Buddhism Vol. I (A-L), Ed. Robert E. Buswell vd., Macmillan Reference USA, New York 2004.

ERSAN, Raziye, *Altun Yaruk Bağlamında Eski Uygurcada Fiil Birleşmeleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.

ESİN, Emel, "L'Homme et Son Univers Dans Les Inscriptions et Textes Médiévaux Turc, *L'Homme et Son Univers au Moyen Âge. Actes du septième congress international medieval (30 août – 4 Septembre 1982),* I , Ed**.** Christian Wenin, Éditions de l'Institut Supérieur de Philosophie, Louvain-La-Neuve 1986, s. 414 – 418.

ESİN, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.

ESİN, Emel, "Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin", *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalists, New Delhi 4-10th January, 1964, Volume II*, Rabindra Bhavan, New Delhi 1968, s. 86-132.

GAO, Yang, "The Idea of the Anavatapta Lake in India and Its Adoption in East Asia", *Religions*, S. 11/3, 2020, s. 1-16.

GRÜNWEDEL, Albert, *Altbuddistische Kultstätten In Chinesisch Turkistan, Berichte Über Archaologische Arbeiten von 1906 bis 1907 Bei Kuça, Karaşar und In Der Oase Turfan,* Königlisch Preussische Turfan-Expeditionen, Druck und Verlag Von Georg Reimer, Berlin 1912.

HACKIN, J., "Mythologie du Bouddhisme en Asie Centrale", *Mythologie Asiatique Illustree*, Librairie de France, Paris 1928, s. 217-226.

HÄRTEL, Herbert, YALDİZ, Marianne, *Along the Ancient Silk Routes: Central Asian Art from the West Berlin State Museums*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1983.

HIGHAM, Charles E.V., *Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations,* Facts on File, Inc., New York 2004.

İSİ, Hasan, "Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde "Sumer~Sumeru Tağ" İfadesi Üzerine", *Folklor/Edebiyat*, S. 26/103, 2020, s. 597-608.

İSİ, Hasan, "Gamalı Haç (Swastika) ve Budist Uygur Kültüründe Kullanımı", *Milli Folklor,* S. 18/141, 2024, s. 154-166.

KARURATNE, T.B., "The Healing Power of the Waters of Anavatapta", *Sri Lanka Journal of Humanities*, S. 16, Sri Lanka 1990, s. 137-155.

LE COQ, Albert von, *Chotcho. Ergebnisse der kgl. Preussischen Turfan Expeditionen*, Dietrich Reimer, Berlin 1913.

MUROGA, Nobuo, UNNO, Kazutaka, "The Buddhist World Map in Japan and Its Contact with European Maps", *Imago Mundi,* S. 16/1, 1962, s. 49-69.

MUS, Paul, "Barabuḍur: Les Origines Du Stūpa et La Transmigration, Essai d'Archéologie Religieuse Comparée", *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient,* S. 32/1, 1932, s. 269-439.

OSTO, Douglas, *Power, Wealth and Women in Indian Mahayana Buddhism. The Gandavyuha-Sutra*, Routledge, London-New York 2009.

RÖHRBORN, Klaus, *Uigurische Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkichen Texte Aus Zentralasien*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1977.

Si-yu-ki. The Buddhist Record of the Western World. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629), C. I, *çev.* Samuel Beal, Asian Educational Service, New Delhi, Chennai 2003.

XING, Guang, *The Evolution of the Concept of the Buddha from Early Buddhism to the Formulation of the Trikaya Theory*, University of London, School of Oriental and African Studies (Doktora Tezi), London 2002.

TOKYÜREK, Hacer, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Kayseri 2011.

TOKYÜREK, Hacer, "Eski Uygurcada Cundī Buddha'nın Tasviri", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 16/64, 2019, s. 711-723.

TOKYÜREK, Hacer, "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları", *Türklük Bilimi Araştırmaları,* S. 33, 2013, s. 221-281.

TURGUT, Hilal, "Tarihi Türk Bahçelerinde Havuz Yapıları", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S. 1/3, 2012, s. 116-134.

TÜRKEŞ SUCU, Nebahat, *Eski Uygur Türkçesi Örneğinde Eşdizim (Altun Yaruk, Maytrisimit, Huastuanift, Kuanşi İm Pusar)*, Sinop Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sinop 2023.

UZUNKAYA, Uğur, "Eski Uygurca Fiziki Coğrafya Terimleri Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 15/60, 2013, s. 182-200.

UZUNKAYA, Uğur, "Eski Uygurca Pārāyaṇavagga'ya İlişkin Fragmanlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 74, 2022, s. 7-38.

ZEREN, Münevver Ebru, *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015.

2. İnternet Kaynakları

"Anavatapta", https://en.wikipedia.org/wiki/Anavatapta , 2.5.2024, sa: 21:30.

"Dictionnaire des Termes Bouddhiques", https://www.nichiren-etudes.net/dico/a.htm, 14.5.2024, sa. 23:00.

"Lion Capital of Ashoka", https://en.wikipedia.org/wiki/Lion_Capital_of_Ashoka, 14.5.2024, sa. 23:00.

"Lion Capital of Ashoka", https://orias.berkeley.edu/lion-capital-ashoka, 14.5.2024, sa. 23:00.

"Mount Kailash", https://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Kailash, 14.5.2024, sa. 23:00.

"Nanzenbushu bankoku shoka no zu, 1710", https://www.opendharma.com/nanzenbushu-bankoku-shoka-no-zu-1710/, 14.5.2024, sa. 23:00.

"Neak Pean", https://en.wikipedia.org/wiki/Neak_Pean, 14.5.2024, sa. 23:00.

"Sutra du Lotus", https://www.nichiren-etudes.net/lotus/lotus-1.htm#anavatapta , 14.5.2024, sa. 23:00.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 375-396.

Geliş Tarihi–Received Date: 28.01.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KARAHITAY DEVLETİNİN KURUCUSU: YEH-LÜ TAŞİ'NİN SİYASİ VE ASKERÎ KARİYERİ

10.53718/gttad.1427032

YAVUZ DELİBALTA*

ÖZ

Yeh-lü Taşi, Kuzey Çin'de hâkim bulunan Kitan Liao Hanedanı'nın bir mensubu olarak çok iyi bir prenslik eğitimi aldı. Geleneksel Çin sınavlarında üst düzey bir başarı kazanan Taşî, idarî ve askerî bir vali olarak başladığı kariyerinin ilk yıllarında çökmekte olan Kitan Devleti'ni kurtarmak için mücadele etti. Güney Song Hanedanlığı'nın birlikleriyle ilk karşılaşmalarından sonra askerî bir deneyim kazanan Yeh-lü Taşi, Kitan Devleti'ne karşı büyük bir tehdit olarak ortaya çıkan kuzey düşmanı Cürcenlerle de savaştı. Taşi, bu sırada Liao İmparatoru'na karşı düzenlenen bir darbeye öncülük etti. Ancak daha sonra şahsi menfaatinden ziyade devletin geleceğini düşünerek meşru imparatorun yanına geri döndü. Bu sırada Cürcenlere esir düştüyse de bir süre sonra kaçıp kurtulmayı başardı. Düşmanın ilerleyişine karşı yetersiz kalan Liao İmparatoru'nun stratejik hatalarına karşı çıktı. Bu durum Yeh-lü Taşi'yi zeki bir devlet adamı, yiğit bir savaşçı ve kararlı bir lider olarak tarih sahnesine çıkardı. Taşi, siyasi ve askerî kariyerinin ikinci on yılında bireysel olarak hareket edip Kitan Devleti'ni yeniden diriltebilmek için uğraştı. 1124 yılında kendisini kral ilan edip kuzeybatıdaki göçebe bölgeler üzerinde hâkimiyet kurdu. Ancak Cürcen takibatı üzerine neticede Kitan kalıntılarını kendi siyasî liderliği altında batıda yeni bir geleceğe taşıdı. Taşi, batıda göçebeler arasında bir cazibe merkezi haline geldi. Taşi'nin siyasi ve askerî kariyerinin üçüncü on yılı başarılarla doluydu. Taşi, 1133 yılında Balasagun'a girerek buradaki Doğu Karahanlı hâkimiyetine son verdi. Yeh-lü Taşi, burada Balasagun merkezli Karahıtay Devleti'nin temellerini attı. Doğuda Cürcenlere yönelik tertip edilen bir intikam seferi başarısızlıkla sonuçlansa da batıda Karahıtay Devleti, Taşi'nin liderliği altında sürekli büyüyen ve güçlenen bir idare haline geldi. Batı Karahanlı Devleti'ne karşı kazanılan büyük zafer, ona Türkistan ve Mâverâünnehir hâkimiyetinin kapılarını açtı. Yeh-lü Taşi'nin siyasî ve askerî kariyeri Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı kazandığı Katvan zaferiyle doruk noktasına ulaştı. Batı Karahanlı Devleti'ni kendisine tâbi bir devlet haline getiren Taşi, Ceyhun Nehri'nin batısındaki Harezm bölgesini de haraca bağladı.

İslam kaynaklarında genellikle "Gürhan" unvanıyla tanıtılan Yeh-lü Taşi, eğitimli bir idareci ve usta bir savaşçı olarak tarih sahnesine çıktı. Kitan Devleti'nin adeta küllerinden batıda yeni bir devlet kurdu. Göçebeler nezdindeki karizmatik liderliği Taşi'ye doğuda Çin sınırlarından batıda Aral Gölü'ne kadar uzanan güçlü bir devletin kurucusu olma imkânını sağladı. Türk-İslam medeniyetinin köklü bir şekilde yerleştiği Türkistan'da, dışarıdan gelen bir yabancı olarak kurduğu güçlü hâkimiyet onun idarî ve askerî başarısını yansıtmaktadır. Taşi'nin Katvan zaferiyle kazandığı şöhret Filistin'deki Haçlılara kadar ulaşmış ve onun güçlü kişiliği hakkında efsanelerin yayılmasına sebep olmuştur. Her ne kadar dönemin kaynakları Karahıtay idaresine karşı "*kâfir* ve *putperest*" ifadeleriyle tepkilerini gösterseler de çağdaş Müslüman müellifler Yeh-lü Taşî'nin güçlü kişiliğinden, adaletli ve hoşgörülü idaresinden övgüyle bahsetmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Yeh-lü Taşi, Karahıtay, Gürhan, Kitanlar, Mâverâünnehir.

FOUNDER OF THE QARA-KHITAI STATE: POLITICAL AND MILITARY CAREER OF YEH-LU TA-SHIH

ABSTRACT

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars/TÜRKİYE, E-Posta: yavuzdelibalta69@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5082-5498.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Yeh-lü Ta-shih received a very good princely education as a member of the Khitan Liao Dynasty, which dominated Northern China. Ta-shih, who achieved high success in traditional Chinese exams, struggled to save the collapsing Khitan State in the early years of his career, which he started as an administrative and military governor. Yeh-lü Ta-shih, who gained military experience after his first encounter with the troops of the Southern Song Dynasty, also fought with the northern enemies, the Jurchens, who emerged as a major threat to the Khitan State. At this time, Ta-shih led a coup against the Liao Emperor. However, later, thinking about the future of the state rather than his personal interests, he returned to the legitimate emperor. Meanwhile, although he was captured by the Jurchens, he managed to escape after a while. He opposed the strategic mistakes of the Liao Emperor, who was inadequate against the enemy's advance. This situation brought Yeh-lü Ta-shih to the stage of history as an intelligent statesman, a brave warrior and a determined leader. In the second decade of his political and military career, Ta-shih acted individually and tried to revive the Khitan State. In 1124, he declared himself king and established dominance over the nomadic regions in the northwest. However, following the Jurchen prosecution, he ultimately carried the Khitan remnants to a new future in the west under his own political leadership. Ta-shih became a center of attraction among nomads in the west. The third decade of Ta-shih's political and military career was full of success. Ta-shih entered Balasagun in 1133 and put an end to the Eastern Karakhanid domination there. Yeh-lü Ta-shih laid the foundations of the Qara-Khitai State centered in Balasagun here. Although a revenge campaign against the Jurchens in the east failed, the Qara-Khitai State in the west became an ever-growing and strengthening administration under Ta-shih's leadership. The great victory against the Western Karakhanid State opened the doors of domination of Turkestan and Transoxiana. Yeh-lü Ta-shih's political and military career reached its peak with the victory of Qatvan against the Great Seljuk State. Ta-shih, who made the Western Karakhanid State a subordinate state, also subjected the Khwarezm region to the west of the Ceyhun River to tribute.

Yeh-lü Ta-shih, who is generally introduced with the title "Gurkhan" in Islamic sources, appeared on the stage of history as an educated administrator and master warrior. He founded a new state in the west, literally from the ashes of the Khitan State. His charismatic leadership among the nomads enabled Ta-shih to become the founder of a powerful state stretching from the borders of China in the east to the Aral Lake in the west. The strong dominance he established as a foreigner in Turkestan, where the Turkish-Islamic civilization was deeply settled, reflects his administrative and military success. Ta-shih's fame with the victory of Qatvan reached the Crusaders in Palestine and caused legends to spread about his strong personality. Although the sources of the period reacted against the Qara-Khitai administration with the expressions "infidel and idolater", contemporary Muslim authors speak highly of Yeh-lü Ta-shih's strong personality and his just and tolerant administration.

Keywords: Yeh-lu Ta-shih, Qara Khitai, Gurkhan, Khitans, Transoxiana.

GİRİŞ

Karahıtayların selefi olan Kitanlar, Çin kaynaklarında "*Ch'i-tan*" (*K'i-tan*)[1], Türkçe'de "*Kıtay*",[2] İslam kaynaklarında ise "*Hıtâ*" ya da "*Hıtây*" olarak adlandırılmıştır.[3] Aslen Mançurya'nın güneyinden olan Kitanlar, genellikle Tunguz menşeli olarak kabul edilmekle birlikte Moğol unsurların baskın olduğu karışık bir ırktı.[4] Kitanlar, Çin kaynaklarında IV. yüzyıldan itibaren anılmaya başlamıştır. 389 yılında Kuzey Wei Devleti'nin, 479'da ise Avarların baskılarına uğrayan Kitanlar, Mukan Kağan (553-572) devrinde Gök-Türklerin hâkimiyeti altına girdiler.[5] Orhun kitabelerinde doğudaki Türk düşmanı kavimler arasında zikredilen[6] Kitanlar, 765 yılından itibaren Uygur hâkimiyetini kabul ettiler. Ancak 840 yılında Uygur Devleti'nin Kırgız baskınıyla yıkılmasından sonra bir yandan çoğalıp kuvvetlenirken diğer yandan Türk boylarının batıya doğru muhaceretiyle oluşan otorite

[1] E. Bretschneider, *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, London 1988, s. 208; Karl A. Wittfogel, Fêng Chia-Shêng, *History of Chinese Society Liao (907-1125)*, Transactions of the American Philosophical Society, Vol 36, Philadelphia 1949, s. 619.
[2] Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003, s. 16, 25, 31; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 46.
[3] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. XI, çev. Abdülkerim Özaydın vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 82; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 335; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 42; Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, çev. Meryem Doygun, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 106-107.
[4] Bretschneider, *age*, s. 208; V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, trans. T. Minorsky, Vol. I, Leiden E. J. Brill 1956, s. 100.
[5] Yusufcan Yasin, "Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 34, Konya 2013, s. 316.
[6] Ergin, *age*, s. 16, 25, 31.

boşluğundan faydalandılar.[7] Çin'de Tang Hanedanı'nın (618-906) düşüşü Mançurya'da Kitan gücünün yükselişinin önünü açtı.[8]

X. yüzyıl başlarında sekiz boydan müteşekkil bir kavimler federasyonu oluşturan Kitanlar,[9] *Yeh-lü* soyundan Apaoki (*A-pao-chi*, 872-926) adlı bir şefin idaresinde toplandılar. Apaoki, 916 yılında kendisini *T'ai-tsu* unvanıyla imparator ilan etti.[10] Moğolistan'ın büyük kısmına hâkim olan Apaoki, 926 yılında Orhun havalisine hücum ederek Kırgızları bölgeden uzaklaştırdı. Apaoki, bölgenin eski hâkimleri olan Uygurları tekrar buraya yerleşmek üzere davet ettiyse de yerleşik hayata alışmış olan Uygurlar, bu teklifi reddettiler. Çin kaynaklarına göre 924 yılında Kitanlar, Moğolistan'da ilk defa Müslüman tacirlerle de karşılaştılar.[11] Uygurlar, sonuna kadar Kitanlara sadakatle bağlı kaldılar. Kırgızlar, Tatarlar ve diğer Moğol boyları da Kitan hâkimiyetini kabul ettiler.[12]

Kuzey Kore ve Mançurya'ya hâkim olan Apaoki'nin 926 yılında ölümü üzerine oğlu T'ai-tsung (*Te Kuang*, 926-947), Kuzey Çin'in önemli bir kısmını ele geçirdi.[13] Te Kuang, 947 yılında Çin geleneğine uygun olarak Güney Mançurya'daki Liao Nehri'nden hareketle hanedanına *Liao* adını verdi. Bundan sonra Kitan hâkimiyeti, Çin siyasal yörüngesine eklemlenerek Çin tarihinde *Liao* adıyla anıldı.[14] Kitanlar, Peçeli, Şansi ve Leao-tung havalisinden 16 şehrin hâkimiyetini devraldılar. Bu şehirler, Güney Çin'de kurulan Song Hanedanı'yla (960-1279) sürekli çatışmalara sebep oldu ve neticede Songlar haraca bağlandı.[15] Liao Devleti'nin diğer komşuları olan Tangutlar (*Hsi Hsia*, 1038-1227) ve Kore, Kitan üstünlüğünü kabul etti. Aralarında düzenli diplomatik ilişkiler gelişti.[16] Liao İmparatorluğu Pekin ve Şansi dâhil olmak üzere Kuzey Çin, Mançurya ve Moğolistan bölgelerinde iki asırdan fazla hüküm sürdü. (907-1125)[17]

XI. yüzyıl başlarında Kitanlar batıda Karahanlıları da tehdit eder duruma gelmişti. Bu istila girişimi 1017-1018 yılında Balasagun'a sekiz günlük mesafede Karahanlı hükümdarı Togan Ahmed Han tarafından geri püskürtüldü.[18] Çin kaynaklarında zikredilmeyen bu hadise, Barthold'a göre Kitanların doğrudan batıya seferleri olmayıp onlar tarafından harekete geçirilen Moğol kabilelerinin hücumudur. Her durumda bu mağlubiyet Kitanların batıya yayılmalarını bir asır kadar engellemiştir.[19] Ancak Oğuzların İran'a ve Peçeneklerin Avrupa'ya doğru göçleri Kitanların bu ileri harekâtına bağlanmaktadır.[20] 1024 yılında Gaznelilerle de temasa geçen Kitanlar, elçileri aracılığıyla ittifak ve izdivaç teklifinde bulunmuşlar ancak bu talepleri Sultan Mahmud tarafından reddedilmiştir.[21]

Kitanlar, Kuzey Çin'deki hâkimiyetleri müddetince Çin kültüründen güçlü bir şekilde etkilendiler.[22] Kaynaklarda bir Çin hanedanı gibi telakki edilen Liao yöneticileri, Çin imparatorlarının lakap ve unvanlarını kullandılar. Çok miktarda Şamanizm unsurları karışmış olan Budizm[23] ve Maniheizm[24] inançları Kitanlar arasında yaygın din olmuştur. Yaratılış efsanelerine dayanan beyaz at ve boz öküz kutsal kabul edilmiştir. Çin hiyerogliflerini esas alarak kendilerine has bir alfabe ve yazı sistemi geliştiren Kitanlar, Çince'den pek çok eseri kendi dillerine çevirdiler.[25] Kitanlar, idare ve kültür alanında da Çin ve Uygur etkisinde kaldılar. Kitan devlet idaresi, yerleşik halkı idare eden bürokratik bir sistem ile diğer etnik gruplar için daha çok bir kabile idaresi şeklinde ikili yönetim olarak devam etti. İdare merkezleri yıl boyunca "*nabo*" denilen mevsimlik payitahtlar arasında yer değiştiriyordu. Kitanların *Yeh-lü* soyuyla Uygurların *Şyav* (*Hsiao*) soyu arasında kuvvetli bir

[7] Osman G. Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar -Katavan Savaşı-*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s. 27.
[8] Zeki Velidi Togan, *Asya Tarihi*, haz. İsenbike Togan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 22; George Lane, "The Khitans: Corner Stone of the Mongol Empire", *Acta Via Serica*, Vol. 6, No. 1, June 2021, s. 146; Abraham Konstantin D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 67.
[9] Herbert Franke, "Kitan ve Cürçenler: Mançurya Ormanlarının Sakinleri", çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, haz. Denis Sinor, İletişim Yayınları, s. 542-546; D'Ohsson, *age*, s. 66.
[10] Bretschneider, *age*, s. 208.
[11] V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kâzım Yaşar Kopraman, İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 107.
[12] Cüveynî, *age*, s. 83.
[13] Bretschneider, *age*, s. 208.
[14] *Age*, s. 208; Franke, *agm*, s. 539, 548.
[15] Franke, *agm*, s. 548; D'Ohsson, *age*, s. 66.
[16] *Agm*, s. 549.
[17] Bretschneider, *age*, s. 208; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023, s. 86.
[18] Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 203; Özgüdenli, *agt*, s. 28.
[19] Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 108.
[20] Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 24, İstanbul 2001, s. 415-416.
[21] Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul 1977, s. 9-10; Özgüdenli, *agt*, s. 28.
[22] Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 108; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 193.
[23] V. V. Barthold, "Kara-Hıtaylar", *MEB İA*, C. VI, s. 273.
[24] İbnü'l-Esir, *age*, s. 82.
[25] Barthold, "Kara-Hıtaylar", s. 273.

akrabalık tesis edilmiş ve imparatorların annesi genellikle bu soydan seçilmiştir.[26] Kitan nüfusunun çoğunluğu ziraatla uğraşmakla birlikte göçebeliğe dayalı diğer topluluklar hayvancılık, avcılık ve balıkçılık gibi iktisadî meşguliyetlerde bulunmuşlardır.[27] At sürüleri, hayvan ürünleri, kürk ve bazı madenler de Kitan ekonomisinin en önemli ihracat kaynaklarıydı.[28]

Liao İmparatorluğu gücünün zirvesine ulaştığında sınırları doğuda Kore'den batıda Altay ve Tanrı dağlarına, kuzeyde Orhun ve Selenga nehri vadisinden güneyde Sarı nehrin boylarına kadar uzanıyordu.[29] XII. Yüzyıl başlarında Liao hanedanının siyasi ve ekonomik açıdan zayıflaması kuzeyden gelen Mançurya kökenli başka bir Tunguz halkı olan Cürcenlerin, Akuta liderliğindeki isyanına sebep oldu. 1114 yılında başlayan savaş, nihai olarak 1122 yılında Pekin'in zapt edilmesi ve 1225 yılında son Liao imparatorunun esir alınması üzerine Cürcenlerin zaferiyle sonuçlandı. Cürcenler, Güney Çin'deki Song Hanedanı'yla ittifak kurarak Kitan egemenliğine son verdiler. Liao topraklarına hâkim olan Cürcenler, Kuzey Çin'de *Kin* (*Chin*) hanedanını (1115-1234) kurdular.[30]

Liao İmparatorluğu'nun tam olarak inkıraza uğramasından kısa bir süre önce hanedana mensup Yeh-lü Taşi idaresindeki Kitanların bir kısmı batıya göçerek sonunda Doğu Türkistan'da Karahanlı sınırlarına geldi ve burada Karahıtay Devleti'ni kurdular. "*Karahıtay*" tabirinin tam olarak ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı belli değildir. Barthold'a göre bu tabir Karahanlı Devleti'nin yıkılışıyla ilgili olabileceği gibi muhtemelen onları eski Hıtaylara bağlamak ve aynı zamanda doğuda kalan soydaşlarından ayırmak için kullanılmıştır.[31] Bretschneider, bu tabirin Moğol veya Türk kökenli olduğu görüşündedir. Nitekim Karahıtay Devleti'nin kurucusu bir Kitan prensi olduğundan Çin kaynakları bu devleti Liao'nun bir devamı olarak kabul etmiş ve Batı Liao anlamında "*Hsi Liao*" olarak adlandırmışlardır.[32] Araştırmacılar genelde "*Kara*" teriminin güçlü, şiddetli ve sert anlamlarının yanı sıra kuzey yönünü belirten manası üzerinde durmuşlardır. Moğol metinlerinde halkı aşağılayıcı bir sıfat olarak kullanılan "*kara*" terimi bunun aksine birçok araştırmacı tarafından büyük, kudretli, yüksek ve saygıdeğer anlamlarına geldiğini izaha çalışmışlardır. Japon araştırmacı Yanai Watari, eski Moğol ve Türk hâkimiyet anlayışında soylu olmayan aile tarafından kurulan hâkimiyetin meşru olmadığı için onlara "*Kara*" lakabının verildiğini ortaya koymuş ve bu nedenle Yeh-lü Taşi'nin kurduğu Batı Liao Devleti'nin de "*Karahıtay*" olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Nitekim Yeh-lü Taşi, son Liao imparatoruyla aynı soydan olmasına rağmen imparatorluk ailesine mensup değildi. Meşru halef olmadığı halde 1124 yılında imparatora ihanet edip kendisini önce kral sonra da han ilan etti. Bu anlamda kurduğu devlet, daha önce Çin'in kuzeyinde kurulan Kitan Devleti'ne nispeten meşru değildi ve "*Kara Hâkimiyet*" idi.[33]

1. Yeh-lü Taşi'nin Soyu ve Eğitimi

Karahıtay Devleti'nin kurucusu Yeh-lü Taşi, İslam kaynaklarında genellikle "*Gürhan*" unvanıyla tanınmaktadır. Bununla beraber Reşidüddin Fazlullah onu "*Hıtayların Nuşi Tayfu*[34] *adında yüksek rütbeli bir subayı*" olarak tanımlar.[35] Ebû'l-Gazi, onun "*Toysi Tayfar*[36] *isminde büyük bir bey*" olduğunu belirtir.[37] Gaffarî ise onu, "*Hıta'nın önde gelenlerinden Kuşkin Taygu*" diye niteler.[38] Çin kaynaklarında Yeh-lü Taşi'nin kimliği ve ilk kariyeri hakkında daha ayrıntılı ve kıymetli bilgiler vardır. Buna göre, Yeh-lü Taşi'nin 1087 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Nitekim kendisi tahta çıktığı 1124 yılında otuz sekiz yaşındaydı. Taşi, Liao Hanedanı'nın kurucusu *A-pao-chi*'nin (*T'ai-tsu*) sekizinci göbekten torunuydu.[39] Bu hanedan Kitanların *Yeh-lü*

[26] Franke, *agm*, s. 542-543; Yasin, *agm*, s. 318.
[27] İzgi, *agm*, s. 8.
[28] Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 243; Franke, *agm*, s. 549.
[29] Yasin, *agm*, s. 323.
[30] Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 108; Joseph de Guignes, *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi, C. II*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 372; Eberhard, *age*, s. 241; D'Ohsson, *age*, s. 67; Grousset, *age*, s. 192; Franke, *agm*, s. 549.
[31] Barthold, "Kara-Hıtaylar", s. 273.
[32] Bretschneider, *age*, s. 210.
[33] Erkin Ekrem, "Karahanlı Devleti'nin Adı Meselesi", *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*, Ankara 2009, s. 185-186.
[34] Howort; Taishi'nin *efendi* veya *büyük* anlamına gelen bir Moğol unvanı olduğunu iddia eder. Reşidüddin'de geçen *Nuşi* isminin ise Kin Tatarlarının *Niuchi* ismiyle veya *Cuci*'nin batı biçimiyle ilişkili olabileceğini ifade eder. H. H. Howorth, "The Northern Frontagers of China Part III. The Kara Khitai", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 8, No. 2, Apr. 1876, s. 263.
[35] Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh,* C. I, Açıklamalı İngilizce Tercüme W. M. Thackston, hzl, Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi 1998, s. 155.
[36] *Tayfu* veya *Tayfar* muhtemelen Kitan askerî liderlerine verilen ve *büyük akıl hocası* anlamına gelen Çince bir unvandır. Ancak Çin kayıtlarında Taşi'nin böyle bir unvan üstlendiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and Islamic World*, Cambridge University Press, New York 2005, s. 19.
[37] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *age*, s. 46.
[38] Ali İçer, *Târîh-i Cihân-ârâ'nın Türkçe Tercümesi (Karahanlılardan Timurluların Sonuna Kadar)*, Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Iğdır 2020, s. 18.
[39] Tuotuo 脫脫, *Liao shi 遼史 (Liao Resmi Tarihi)*, Beiing: Zhonghua shuju, 1974, s. 30/353, 355; Bretschneider, *age*, s. 211; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 627.

boyuna mensuptu.[40] Yeh-lü Taşi'nin Liao Hanedanı'nın son imparatoru T'ien tsu (*Yeh-lü Yenhi*)'nun kardeşi olduğu hakkındaki iddialar gerçeği yansıtmasa da her ikisinin aynı nesilden olduklarına işaret etmektedir.[41] Bu hususta aralarındaki akrabalık ilişkisinin uzak ve on yedi dereceli olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle Yeh-lü Taşi, diğer soylu Kitanlar gibi yönetici sınıfa girememiş, aksine bilim ve askerî alandaki başarılarıyla kendisini geliştirerek Çinliler gibi *Chin-shi* isimli imparatorluk yüksek memuriyet sınavı yoluyla yönetici sınıfa girebilmiştir.[42]

Taşi, bir hanedan mensubu olarak zamanın Kitan aristokratlarına özgü geleneksel iki kültürlü bir prenslik eğitimi aldı, bu sayede hem Çin hem de Kitan edebiyatına tamamen vâkıftı. Aynı zamanda askerî anlamda mükemmel bir süvari ve çok maharetli bir okçuydu. *Liao shi*'ye göre, 1115 yılında Taşi, Çin sınavlarının son aşamasını geçerek "erdemli ve çok değerli" gibi anlamlara gelen *Chin-shi* unvanını elde etti.[43] Bu sınavlar herhalde Konfüçyüsçü klasiklerdeki bilgi birikimine dayanan ve Çinlilerin devlet makamlarında yer almalarını sağlayan bir sistemdi.[44] Taşi, bu unvana sahip olduğu bilinen tek Kitan'dır. Bu anlamda kayıtlı Liao tarihinde benzeri olmayan bir payeyle onurlandırılmıştır. Nitekim Taşi, daha sonra seçkin bir bilimsel kurum olan Kitan *Hanlin* Akademisi üyeliğine kabul edilmiş ve ardından fermanlardan sorumlu kâtip olarak terfi etmiştir.[45] Ulusal *Hanlin* akademisinin üyeleri "âlim" manasına gelen *lin-ya*[46] unvanına sahiplerdi. Bu itibarla o, genellikle *Taşi Lin-ya* olarak anılmıştır.[47] Bu kategorideki görevliler kendi bölgelerinde hem sivil hem de askerî işlerden sorumluydu. Taşi, hiç şüphesiz vali ve komutan olarak hem savaş hem de barış dönemlerinde örgütlenme sanatını öğrenmiştir. Bu noktadan sonra Yeh-lü Taşi, Liao yönetiminin kuzeydoğudaki T'ai ve Hsiang eyaletlerinin valiliği ve daha sonra Liao-hsing Komutanlığı görevlerine atanmıştır.[48]

2. Kitan Devleti'ni Kurtarma Çabaları

Bu yıllarda Kitan Devleti'ne yönelik en büyük tehlike tebaaları olan Cürcenlerden geliyordu. 12. Yüzyılın başında Cürcenler, Wan-yen Akuta liderliğinde Kin Hanedanı'nı kurarak önce Mançurya'ya ve ardından Liao bölgelerine hâkim olmaya başladılar. 1114'te büyük bir savaş başladı ve Liao İmparatoru T'ien tsu, Cürcen ilerleyişine karşı yetersiz kaldı. 1120'de Kitanların başlıca merkezlerini ele geçiren Cürcenler, güneydeki Songlarla da ittifak kurarak bütün Liao topraklarının kontrolünü ele geçirmeye başladılar.[49] 1122 yılının başlarında İmparator T'ien tsu, güney başkentini terk ederek batıya doğru çekildi. Bunun üzerine devlet ileri gelenleri Prens Yeh-lü Chun'u Yangjin eyaletinde (Pekin) Kuzey Liao tahtına çıkardılar. Onun tahta çıkışında özellikle Yeh-lü Taşi'nin ve önde gelen komutanlardan Hsiao Kan'ın etkili olduğu görülmektedir.[50] Ancak Yeh-lü Chun'un Kuzey Liao olarak bilinen hâkimiyeti yerleşik güney bölgeleriyle sınırlıyken batıdaki göçebe bölgelerini halâ T'ien tsu kontrol ediyordu.[51]

Yeh-lü Chun, Yeh-lü Taşi'ye üst düzey bir askerî sorumluluk verdi. Bu sırada Kin Hanedanı, Liao'ya saldırmak için Song Hanedanı ile bir ittifak kurmuştu. Song Devleti daha önce Kitanlara kaptırdığı 16 eyaleti geri almak umuduyla 1122'de büyük bir orduyu seferber etti.[52] Yeh-lü Chun kendisine gönderilen Song elçisinin teslim teklifini reddetti ve Yeh-lü Taşi'yi güneybatı bölgesinin başkomutanlığına terfi ettirdi. Yeh-lü Taşi burada öncelikle dikkat çeken diplomatik hamlelerde bulundu. Song güçlerini savaştan vazgeçmeleri konusunda azarladı ve kalıcı dostluğun devam etmesine yönelik çağrılarda bulundu. Ancak Song güçleri buna itibar etmedi. 1222 yılının beşinci ayında bir Song generali Yeh-lü Taşi'nin birlikleri tarafından pusuya düşürüldü. Ayrıca İmparator Chun, Hsiao Kan liderliğinde 20-30 bin kişilik bir takviye kuvveti gönderdi. Taşi ve Hsiao Kan, Liao-Song sınırını geçerek büyük bir Song ordusunu hezimete uğrattılar. Ardından gelen bir Song karşı saldırısı da Hsiung Eyaleti'nde Taşi tarafından başarılı bir şekilde geri püskürtüldü. Song cesetleri Hsiung'un güneyini ve Mo vilayetinin kuzeyini kapladı. Yeh-lü Taşi bir kez daha diplomasiye başvurdu. Barış yapmaya hazır olduğunu, aksi takdirde acımasız bir şekilde savaşabileceğini ifade etti. Song güçleri bu kez onun tehditlerini ciddiye alıp güneye doğru geri çekildi. Ancak Yeh-lü Chun'un tahta çıktıktan birkaç ay sonra halef bırakmadan ölümü, dengeleri tekrar değiştirdi.[53]

---

[40] Franke, *agm*, s. 542.
[41] Biran, *age,* s. 19.
[42] Ekrem, *agm*, s. 184.
[43] *Liao shi,* s. 30/355; Bretschneider, *age*, s. 211; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 627.
[44] Biran, *age,* s. 20.
[45] Liashi30, s. 355; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 627; Biran, *age,* s. 20.
[46] Ch'ang Ch'un,*Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı, Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, çev. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 174n.
[47] *Liao shi,* s. 30/355.
[48] Bretschneider, *age*, s. 211; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 622-623, 627.
[49] Franke, *agm*, s. 549; Denis Twitchett, Klaus-Peter Tietze, "The Liao", *The Cambridge History of China, Alien Regimes and Border States*, 907-1368, Vol. 6, Ed. Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, 2008, s. 140-149.
[50] *Liao shi,* s. 30/355; Bretschneider, *age*, s. 211.
[51] Twitchett, Tietze, *agm*, s. 148.
[52] *Agm*, s. 148-149.
[53] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 627; Twitchett, Tietze, *agm*, s. 149; Biran, *age,* s. 21-22.

1222 yılının altıncı ayında Yeh-lü Taşi ve Hsiao Kan başkente dönerek Chun'un dul eşi Hsiao Te'yi naibe olarak Kuzey Liao tahtına çıkardılar.[54] Aralarında çok sayıda Kitanlı isyancının da bulunduğu tahminen 500 bin kişilik muazzam bir Song ordusunun başkent Yangjin'e saldırı girişimi Naibe Te tarafından bizzat kontrol edildi. Taşi ve Hsiao Kan destek için çağrıldılar ve Song ordusu tamamen bozguna uğratıldı. Song ordusu büyük kayıplar verdi, silah ve erzak stokları galiplerin eline geçti. Liao askerleri mağlup Song komutanıyla alay eden şiirler yazdılar.[55] Kuzey Liao ordusu Song güçlerini durdurmayı başarsa da Kin ordusu ilerlemeye devam ediyordu. Liao komutanları cesaretlerine rağmen iki cephede birden savaşamazlardı. Kin kuvvetleri başkentin kuzeyindeki dağlık bölgede bulunan stratejik Chü-yung geçidini ele geçirdi. Kin lideri Akuta, kendisine yöneltilen vasıl kral olma teklifini reddetti. Nitekim başkent nüfusunun çoğu teslim olmaya hazırdı. Bu şartlarda Naibe Te, Taşi ve Hsiao Kan, birlikleriyle geceleyin şehri terk etmek zorunda kaldılar. Kısa sürede başkent Yangjin, Kin kuvvetleri tarafından teslim alındı.[56]

Bu sırada imparatoriçe ve iki komutanı arasında siyasi bir kriz ve ayrılık yaşandı. Hsiao Kan, etnik temelde Büyük Hsiao Krallığı'nı kurmak amacıyla Liao merkezî başkentinin yakınlarındaki anavatanına gitti. Ancak bu varlık, Hsiao Kan'ın beş ay sonra kendi adamları tarafından öldürülmesiyle ortadan kalktı.[57] Yeh-lü Taşi, potansiyel kazanımları geçici olacak bir hareketi desteklemeyi reddetti. Buna karşın, kaçak ama meşru Liao İmparatoru T'ien tsu'nun kampına geri dönmeyi düşündü. İmparator T'ien tsu ile tekrar yüzleşemeyeceklerini ifade edenlerin başını kesip muhalefeti bastırdı. Taşi ile aynı fikirde olmayan imparatorluk damadı Hsiao Tuntieh idam edildi. Taşi, Naibe Hsiao Te'yi de kendisine katılmaya mecbur etti ve kendisini izleyen yedi bin Kitan askeriyle birlikte harekete geçti. İmparator T'ien tsu, Liao-Tangut sınırına yakın Sarı Nehir'in kıvrımının kuzeyindeki çölle çevrili stratejik bir konuma sahip Yin Dağları'nda konuşlanmıştı. Buradan batıdaki kabile askerlerine ulaşabiliyordu.[58]

İmparator T'ien tsu, Yeh-lü Chun'un dul eşini ve bir müttefikini idam ederken Taşi'yi sadece kınamakla yetindi. Nitekim Taşi, artık küçük ve önemsiz bir hanedan mensubu değil, askerî ve siyasî açıdan tecrübeli bir liderdi. İmparatorun kendisini azarlaması karşısında onun cevabı da hazırdı: "*İmparatorluk halâ tam güçteyken majesteleri bir kez bile düşmanı püskürtmeyi başaramamıştı. İnsanları felaketlerine terk edip çok uzaklara kaçmıştı. Chun'u tahta çıkardığım için saltanat atamız T'ai tsu'nun torunları için korunmuş oldu. Düşmandan merhamet dilemek yerine böyle davranmak daha onurlu bir yol olmadı mı?*" dedi.[59] İmparatorun buna verecek bir cevabı yoktu. Bir ziyafet tertip edip onu affetti ve Yeh-lü Taşi, imparatorun emrinde başkomutan olarak görevine devam etti.[60]

Yeh-lü Taşi, Kuzeybatı Hebei'de Liao kontrolünü yeniden sağlamak amacıyla Feng-sheng ve diğer birkaç vilayeti geri alıp Chü-yung geçidinin kuzeyinde bir mevzi kurdu. Ancak 1223 yılının dördüncü ayında Kin öncü birlikleri, Lung-men'in doğusuna yaptıkları bir baskınla Taşi ve tüm birliklerini yakalayıp esir ettiler.[61] Kin generali Wo-lu, Yeh-lü Taşi'nin yakalandığını hükümdarına bildirdi. Bir Kin prensi Taşi'yi iple bağlayıp kendilerini Liao İmparatoru'nun karargâhına götürmesini istedi. Taşi'nin zoraki rehberliğiyle Kin güçleri T'ien tsu'nun kampına bir baskın yaptı. İmparator T'ien-tsu kaçmayı başarsa da diğer Liao hanedan mensupları ve devlet ileri gelenleri Kin güçleri tarafından yakalandı. İmparatorluk hazinesi de Kinlerin eline geçti.[62]

Yeh-lü Taşi'nin bu baskına rehberlik etmesi her ne kadar esaret altındayken zorla yaptırılmış olsa da bir ihanet olarak değerlendirilebilir. Nitekim Kin imparatoru, Taşi'yi bir kararnameyle onurlandırdı. Taşi'nin zekâsı, cesareti ve tartışma yeteneği onu esir alanları o kadar derinden etkiledi ki Kin İmparatoru ona evlenmesi için bir eş bile verdi.[63] Ancak Yeh-lü Taşi, o dönemde Kitanlardan pek çoğunun yaptığı gibi galip Kin güçlerinin davasına gönlünü kaptırmadı ve onların saflarına katılmadı.[64] Batı başkentindeki ordu kampında bir Kin generaliyle oynadığı "*çifte altılar*"[65] oyunundan sonra kaçmayı başardı. Anlaşıldığı kadarıyla oyunu kazandığı için komutanın öfkesini uyandırdı. Hayatından endişe ederek geceleyin karısını geride bırakıp beş oğluyla beraber dağın arkasındaki bölgeye kaçtı. Ertesi sabah karısı sorgusunda, kocasına karşı hiçbir kötü niyet beslemeden onu savundu ve nereye gittiği hakkında herhangi bir bilgi vermedi. Öfkeli Kin generali, Taşi'nin

[54] *Liao shi,* s. 30/355.
[55] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 628.
[56] *Liao shi,* s. 29/345-347; Twitchett, Tietze, *agm*, s. 150; Biran, *age,* s. 23; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 623, 628.
[57] Twitchett, Tietze, *agm*, s. 150.
[58] *Agm*, s. 150; Biran, *age,* s. 23; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 623, 628; Ls29, s. 345.
[59] *Liao shi,* s. 29/346; *Liao shi,* s. 30/355.
[60] *Liao shi,* s. 29/346; *Liao shi,* s. 30/355; Bretschneider, *age*, s. 211.
[61] Tuotuo 脫脫, *Jin shi 金史 (Jin Resmi Tarihi)*, Beiing: Zhonghua shuju, 1975, s. 2/41; *Jin shi,* s. 72/1650; *Jin shi,* s. 121/2636; *Liao shi,* s. 29/346.
[62] *Jin shi,* s. 2/41; *Jin shi,* s. 74/1702; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 629; Twitchett, Tietze, *agm*, s. 150.
[63] *Jin shi,* s. 121/2636; Bretschneider, *age*, s. 28; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 623, 629.
[64] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 623; Biran, *age,* s. 24.
[65] Muhtemelen tavla benzeri bir oyun.

karısını küçük düşürerek kabilenin en alt düzey üyelerinden biriyle evlenmeye zorladı. Ancak o bunu reddettiği için okla vurularak öldürüldü.[66]

Yeh-lü Taşi, beş aylık esaretin ardından 1223 yılının dokuzuncu ayında İmparator T'ien tsu'ya tekrar katıldı.[67] Taşi'nin gelişinden çok memnun olan imparator, batı ve güney başkentlerini geri almak için büyük bir sefer planlıyordu. Ancak Taşi, bu planların saçma ve tutarlı olmadığının farkındaydı. Kin birlikleri Liao'yu işgale giriştiğinde imparatorun direnmek yerine merkez başkente çekildiğini ve bu bölge alındıktan sonra da kaçmaya devam ettiğini söyleyerek onu sert bir şekilde eleştirdi. Şartlar uygun değilken savaşta ısrar etmenin iyi bir strateji olmadığını belirterek askerleri eğitip uygun bir anı beklemenin daha akıllıca olacağını söyledi. İmparator T'ien tsu, onun tavsiyesini dinlemeyip başarısızlıkla sonuçlanacak bir sefere girişti. Kin komutanının geri çekilmesi üzerine T'ien tsu, 50 bin Tatar savaşçının desteğiyle bir saldırı başlattı. Ancak imparatoru vazgeçirmeyi başaramayan Yeh-lü Taşi, hastalık bahanesiyle bu sefere katılmadı.[68] 1125 yılında T'ien-tsu kaçınılmaz olarak yenilgiye uğradı ve sonunda Kin birlikleri tarafından yakalandı. Bir süre esaret altında yaşadıktan sonra öldü. Onun ölümüyle iki asır kadar Mançurya ve Kuzey Çin'e hâkim olan Kitan/Liao Hanedanı da böylece sona ermiş oldu.[69]

3. Kotun Dönemi

Yeh-lü Taşi, imparatorun stratejik hatalarını sert ve gerçekçi bir dille eleştirmişti. Umutsuz bir sefere katılmadığı için Liao iktidarının son bulduğunu artık kabul etmiş gibi görünüyor.[70] Yeh-lü Taşi, batan gemiyi kurtarmak için elinden geleni yapmış bir devlet adamıydı. Ancak dalgaların gemiyi sular altında bıraktığını görünce kaçması gerektiğini anlamıştı.[71] *Liao shi*'ye göre, 1124 yılı başlarında Yeh-lü Taşi hastalık mazeretiyle geride kaldığında kendisini alıkoymaya çalışan Hsiao Ki-sie ve Po-li-ku isimli iki generali öldürdükten sonra kendisini kral ilan etti ve emrindeki iki yüz tam teçhizatlı süvariyle birlikte geceleyin kuzeye doğru yola çıktı.[72] Bu generaller muhtemelen onun açık isyanına engel olmaya çalıştıkları için öldürüldüler. *Liao shi*'nin iki yüz rakamına karşılık Cüveynî iki farklı rivayet naklediyor. Bir rivayete göre, onlar 80 kişi olarak Hıtay'dan ayrıldılar. Bir başka rivayete göre ise oradan ayrıldıklarında çok kalabalıktılar.[73] Üç günlük bir yürüyüşten sonra Kara Nehir'i[74] geçtiler. Taşi burada kendisine 400 at, 20 deve ve 1000 koyun hediye eden Ak Tatarların şefi *Ch'uang ku-erh* ile karşılaştı. Daha sonra üç gün üç gece boyunca batıya ilerleyerek sonunda Kotun şehrine ulaştılar.[75] Burası Orhun Nehri kenarında, Kuzeybatı Liao sınırının en önemli garnizonuydu ve 20 bin atlı tarafından korunuyordu.[76]

Taşi'nin bu ayrılıktan sonraki planı, onun öngörü yeteneğini de açıkça göstermektedir. Nitekim Liao İmparatorluğu'nun çökmekte olan yönetim mekanizması içerisinde belki de tükenmeyen tek askerî güç kaynağı, iyi eğitimli askerleri ve bol miktarda at sürüleriyle kuzeybatı sınırı boyunca uzanıyordu. Yeh-lü Taşi, doğrudan Liao'nun kuzeybatıdaki garnizonlarının en büyüğü olan Kotun şehrine gitti. Taşi adeta unutulmuş bu garnizona yeni bir umut getirdi ve gelecekteki siyasi planları için kitlesel bir zemin hazırladı.[77] Buna göre Taşi, Yin Dağları'nda İmparator T'ien tsu'dan ayrıldıktan sonra 150 km boyunca kuzeybatıya gitmiştir. Kotun, ayrıca Kuzey Çin ile Orta Asya arasındaki güney ticaret yolunda önemli bir duraktı. Şehri çevreleyen çöl dolayısıyla izole konum, askerî açıdan Kotun'u korunaklı bir mevki haline getiriyordu.[78]

Yeh-lü Taşi'nin Kotun'daki faaliyetlerini kronolojik bir sırayla takip etmek oldukça zordur. Ancak onun buradaki en önemli icraatı *Pei t'ing Tu-hu Fu* olarak adlandırılan bir konaklama yerinde yedi şehrin ve on sekiz kabilenin[79] lideriyle yaptığı toplantıdır. Bu toplantıda Taşi, etkileyici hitabetiyle şunları söyledi:

---

[66] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 629-630.
[67] *Liao shi,* s. 29/347.
[68] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 630-631.
[69] Franke, *agm*, s. 549; Twitchett, Tietze, *agm*, s. 151.
[70] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 623.
[71] Istvan Vasary, "Qara Ketây", https://www.iranicaonline.org/articles/qara-ketay, 23.01.2024, sa. 13:55.
[72] *Liao shi,* s. 30/355; Bretschneider, *age*, s. 211.
[73] Cüveynî, *age*, s. 308.
[74] Wittfogel ve Shêng'e göre, burası Bretschneider'ın önerdiği gibi Kansu bölgesindeki Etsina Nehri değil, modern Kara Müren Nehri'dir. Bir atlı Ordos Bölgesindeki Chia Dağı'ndan bu nehre üç günde ulaşabiliyordu. Bkz. Wittfogel, Shêng, *age*, s. 631n.
[75] *Liao shi,* s. 30/355; Bretschneider, *age*, s. 212, Wittfogel, Shêng, *age*, s. 631. Yeh-lü Taşi'nin Ak Tatarların kralıyla görüşmesiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Shao Hung, "Meng Ta pei lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, çev. Ankhbayar Danuu, haz. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 41.
[76] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 631.
[77] *Age*, s. 623.
[78] Biran, *age,* s.26-27.
[79] Yedi şehir; Wei-wu (Uygurlar), Ch'ung-te, Hui-fan, Sin, Ta-lin, Tze-ho, T'o'dur. Bunlar daha önce *Liao* shi'de Liao vilayetleri olarak bahsedilmemiştir. Liang Yuan-tung'a göre Taşi, muhtemelen kendisini kral ettikten sonra Kotun bölgesinde bu şehirleri bizzat tesis etmiştir. Bunun yanı sıra on sekiz kabile: Büyük Sarı Shi wei, Ti-la, Wang-gi-la (Kongirat), Ch'a-ch'i-la (Cacirat), Ye-si, Pi-ku-te, Nila, Ta-la-ch'ui, Ta-mi-li, Mi-erh-chi (Merkit), Ho-chu, Wu-ku-li, Tsu-pu, Pu-su-wan, T'ang-gu (Tangut), Hu-mu-sze, Hi-ti, Kiu'rh-pi. *Liao shi,* s. 30/355; Bretschneider, *age*, s. 213; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 634. Bunlardan bazıları tanınmış kabileler iken diğerleri sadece burada anılmaktadır.

> "Atalarım büyük bir imparatorluk kurdu ve birçok mücadeleye katlanmak zorunda kaldılar. Dokuz imparator iki yüz yıl boyunca arka arkaya hüküm sürdü. Şimdi hanedanımızın tebaası olan Kin, halkımızı katlediyor ve şehirlerimizi yok ediyor. İmparatorumuz T'ien tsu, utanç içinde kaçmak ve imparatorluğumuzu terk etmek zorunda kaldı, sürekli başı belada. Şimdi davamın haklılığına güvenerek batıya gittim. Ortak düşmanımızın yok edilmesi ve imparatorluğumuzun yeniden kurulması için sizden yardım istemeye geldim. Eminim ki acımız için şefkatle dolusunuz. Tapınaklarımızın yıkıldığını görebiliyor musunuz? Hiç şüphe yok ki imparatorumuza ve babamıza yardım edeceksiniz ve halkımızın sefaletine kayıtsız kalmayacaksınız."[80]

Konuşmadan sonra kabile reisleri 10 bin atlıdan fazla bir ordu topladılar. Taşi, subaylar atayıp birlikleri silahla donattı.[81] Bu kabilelerden hangilerinin Taşi'nin çağrısına destek verdiği açık değildir. Ancak kabilelerin çoğu muhtemelen meşhur A-poa-chi'nin torunlardan bir Kitan prensi olduğu için Taşi'ye hürmet etmişlerdir.[82] *Liao shi*'de bu toplantının tarihi 1129 yılı olarak gösteriliyorsa da bu tarih hatalıdır.[83] 1224 yılının onuncu ayında Kin imparatoruna gelen bir istihbaratta Taşi'nin kendisini kral ilan ettiği, kuzey ve güney bölgelerine memurlar görevlendirdiği ve yaklaşık on bin savaş atının olduğu bildirilmiştir.[84] Buna göre, konuşmanın ve akabinde alınan desteğin Kinlerin aldığı istihbarattan daha önceki bir tarihte yapılmış olması gerekir.

Liao shi kayıtlarında Taşi'nin Kotun'a doğru yola çıkmadan önce kendisini kral ilan ettiği belirtilmiştir. Daha sonraki bir kayıtta ise onun 1124 yılının ikinci ayının beşinci gününde, 38 yaşında tahta çıktığı, ona "*Gürhan"* (*Ko-erh-han*) denildiği ve ayrıca en yüce Çin unvanı olan "*İmparator T'ienyu"* unvanına da sahip olduğu ifade edilmektedir.[85] Buna göre, Taşi'nin T'ien tsu'nun kampından kaçmadan hemen önce daha mütevazı bir unvan olan kral unvanını almış olması ve Kotun'a gidişiyle kuzey sınır garnizonlarından önemli bir silah ve asker desteği sağladıktan sonra "*Gürhan"* unvanıyla imparatorluk itibarını elde etmiş olması daha muhtemeldir.[86] Cüveynî'ye göre, ülkelerini terk eden Hıtaylar, reislerine "*hanlar hanı"* manasına gelen "*Gürhan"* adını vermişlerdir.[87] Reşidüddin ise Taşi'nin (*Nuşi Taifu*) 1128-1129 yılında Türkistan'a geldikten sonra bu unvanı aldığını belirtmektedir.[88] Ancak Reşidüddin'in verdiği tarih de Türkistan'ın işgali için çok erken bir tarihtir.

Çin kaynaklarında Yeh-lü Taşi'nin Kotun'da sayıları yüzbinleri bulan at sürülerinin kontrolünü ele geçirdiği kayıtlıdır.[89] Kin İmparatoru, komutanına Taşi'ye yapılacak bir saldırıyı daha fazla istihbarat gelene kadar ertelemesi talimatını verdi. 1125 yılında İmparator Tien tsu'nun yakalanmasının ardından Kin birlikleri geri çekilmişti. Yeh-lü Taşi, Şansi topraklarının yeniden ele geçirilmesi için *Hsi Hsia* (Tangut) ile ittifak kurmaya çalıştı. Kin imparatoru generallerine bu tehlikeye karşı sıkı tedbir alınmasını ve hazırlık yapılmasını emretti.[90] 1126 yılında Song Hükümeti de Yeh-lü Taşi'nin güçlü bir orduya sahip olduğuna dair istihbarat aldı. Birkaç yıl Kin topraklarında kalan bir Song görevlisi 1228 yılında ülkesine döndüğünde Taşi'nin "*İmparator T'ien-yu"* onursal unvanıyla yeni bir devletin hükümdarı olduğunu bildirdi.

Bu dönemde Taşi'nin Songlarla da ittifak girişimlerinde bulunduğu anlaşılıyor. Nitekim Song Hükümeti, Liao'ya karşı Kinlerle işbirliği yapmış olmaktan pişman olduğunu itiraf etmiştir. Kin ve Song güçleri arasındaki sonraki uzun savaşlar da bunu gösterecektir.[91] Ancak yükselen Kin gücüne karşı Yeh-lü Taşi'nin bu ittifak girişimlerinden herhangi bir somut sonuç alamadığı anlaşılıyor. 1127 yılında Yeh-lü Taşi, Tatarlarla da dostane ilişkiler kurup onların Kin ordusuna at satışının önüne geçti. Ancak Kin birlikleri Tatarlara gözdağı verip varislerini gözaltına aldılar. Kin Hükümeti Taşi'ye karşı askerî bir birlik gönderdiğinde Tatarlar varislerinin geri gönderilmesi karşılığında ambargoyu kaldırıp Kin birliklerine rehberlik etmeyi taahhüt ettiler.[92]

1129 yılında Kin ordusunun generallerinden Poluhuo, Yeh-lü Taşi'nin kuzey kabileleri arasında, at sürülerinin yakınında iki kamp kurduğunu ve kontrol edilmesinin zor olduğunu rapor etti. General, sınır

---

Muhtemelen Mançurya kökenlidirler. Bkz. Biran, *age,* s. 28-29. Zeki Velidi Togan'a göre, bunlardan Tila/Tie-le Göktürk ve Uygur yazıtlarınca malum Töleslerin ismini göstermektedir. Diğerleri ise eskiden beri burasının, yani Moğolistan'ın, sekenesi diye bildiğimiz aşiretler değildir. Bkz. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 95.

[80] *Liao shi,* s. 30/355-356.

[81] *Liao shi,* s. 30/355-356; Bretschneider, *age*, s. 212-213.

[82] D'Ohsson, *age*, s.78.

[83] Biran, haklı gerekçelerle bu tarihi hatalı bularak konuşmayı 1224 yılına tarihlemiştir. Nitekim bu konuşma Taşi'nin Kotun'a geldiğinde yerel güçlerden destek almaya çalıştığı bir giriş konuşması yahut Kotun'dan ayrılıp batıya gittiği bir veda konuşması gibi algılanabilir. Ancak konuşmanın içeriğine bakıldığında ikinci ihtimal zayıf kalmaktadır. Nitekim Taşi, konuşmasında imparator T'ien tsu'nun hala hayatta olduğunu ima ediyor ki T'ien tsu 1225 yılında Kin birlikleri tarafından yakalanmış ve 1128 yılında ölmüştür. Ayrıca Taşi, tebaalarına hitap eden bir imparatorun aksine daha eşitlikçi ifadeler kullanmıştır. Yine konuşmanın içeriği Kinleri yok ederek Liao'yu kurtarmak amacına yöneliktir. Dolayısıyla bu amaç Kotun döneminde daha açıktır. Biran, *age,* s. 29-30.

[84] *Jin shi,* s. 121/2636; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 632.

[85] *Liao shi,* s. 29/347; *Liao shi,* s. 30/355.

[86] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 632n.

[87] Cüveynî, *age*, s. 308.

[88] Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh,* s. 155.

[89] *Liao shi,* s. 29/347.

[90] *Jin shi,* s. 73/1684; *Jin shi,* s. 121/2637, Wittfogel, Shêng, *age*, s. 632.

[91] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 633; D'Ohsson, *age*, s. 67; Biran, *age,* s. 31.

[92] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 633-634.

bölgelerinde bir garnizon kurulmasını önerdiyse de Kin İmparatoru kabilelerin asker seferber etmesinin külfetli olacağı gerekçesiyle devriye ve izciliğe ciddi şekilde katılmanın yeterli olacağına hükmetti.[93] Yeh-lü Taşi, Kotun'da sürekli olarak Cürcenler'in takibatı altındaydı.[94] 1125-1130 yılları arasında Kin Hanedanı sadece Liao İmparatorluğu'na son vermekle kalmamış, Songlar ve Tangutlara karşı da üstünlüğünü ispat etmişti. Yeh-lü Taşi, Kotun'da her ne kadar önemli bir kabile desteğini arkasına almış ve stratejik bir güç elde etmiş olsa da elindeki kaynaklar asla Cürcen gücüyle mücadele edebilecek boyutta değildi. Cürcenler, yeni Kitan tehdidine ancak Taşi'nin yayılmacı niyetleri ortaya çıkınca şiddetli bir tepki gösterdi. Bu şartlar altında Taşi, gücünü artırmak için daha batıya gitmeyi düşündü ve tam zamanında harekete geçti. Muhtemelen daha öncesinde batıdaki durum ve kaynaklar hakkında yeterli derecede istihbarat toplamıştı.[95]

1131 yılı baharında Kin ordusunun başkomutanı Nien-han, Yeh-lü Taşi'ye karşı ciddi bir sefer yapılmasını önerdi. Bu harekât için 20 bin Çinli ve Cürcen askerin seferber edilmesine ve onlara Kin saflarına katılmış dönek bir Kitanlı olan Yeh-lü Yutu'nun komuta etmesine karar verildi. Yeh-lü Yutu, Kotun'da garnizon alanları kurmayı planladı. Ancak bölgeye yaklaştığında lojistik sorunlarla karşılaştı. Şansi ve Hopei'de askere alınan kişiler erzak taşımakla görevlendirildiyse de bunlar muhtemelen Yeh-lü Taşi'nin kampına giden yolu bularak ona katıldı ve artık geri dönmediler. Yeh-lü Yutu, Kotun'a yaklaştığında Yeh-lü Taşi ve takipçileri kuzeye doğru bölgeyi terk etmişlerdi. Yutu da yiyecek stokları tükendiği için geri çekilmek zorunda kaldı.[96]

4. Batıya Göç

Liao shi'ye göre Yeh-lü Taşi 1130 yılının ikinci ayının *chi-wu* gününde boz bir öküz ve beyaz bir atı göğe, toprağa ve atalarına kurban ettikten sonra birliklerini düzene koydu ve Orhun Nehri havalisinden batıya doğru yürüyüşe hazırlandı. Daha önce Uygur *idikut*u Bilge Kağan (*Pi-le-ko*)'a bir mektup göndermişti. Geçmişte atası T'ai tsu (Apaoki)'nun Uygur hükümdarına yurtlarına dönmeleri için teklifte bulunduğunu hatırlatarak Kitanlar ile Uygurlar arasındaki kadim dostluktan bahsetti. Niyetinin batıya gitmek olduğunu ve herhangi bir şüpheye kapılmamasını belirterek Uygur topraklarından geçmek için izin istedi. Mektubu alan Uygur hükümdarı, Yeh-lü Taşi'yi üç gün boyunca ağırladı ve ziyafet verdi. Taşi ayrılırken Uygur hükümdarı ona 600 at, 100 deve 3 bin koyun hediye etti. *İdikut* ayrıca kendisini Taşi'nin vassalı ilan edip samimiyetini kanıtlamak için de oğullarından ve torunlarından bazılarını rehin olarak verdi ve sınırlarına kadar Taşi'ye eşlik etti.[97] Gerçekten *Jin shi*'de geçen 1130 yılına dair bir istihbarat raporunda Yeh-lü Taşi'nin Kuça'daki Uygur topraklarında olduğu doğrulanmaktadır.[98]

Yeh-lü Taşi'nin ne kadar sayıda bir insan gücüyle batıya hareket ettiği ve bunların ne kadarının Kitanlı olduğu hakkında kaynaklarda herhangi bilgi bulunmamaktadır. Kotun'a 80 kişi ya da en fazla birkaç yüz savaşçıyla gittiği ve burada topladığı kabile desteğinin 10 bin kişi kadar olduğu belirtilmişti. Taşi'nin Kotun'da, yurtlarından kaçmak zorunda kalan Kitanlı mülteciler için de bir cazibe merkezi oluşturduğu ve bu sırada gücünü artırdığı anlaşılmaktadır.

Kitanların batıya hareketi hakkında İslam kaynaklarında, Çin kayıtlarında yer almayan çok daha detaylı bilgiler vardır. Ancak bunlar Çin kayıtlarındaki kronolojiden bariz bir farkla birkaç yıl daha erkene tarihlendiği gibi farklı kaynaklardaki bilgileri kronolojik olarak birleştirmek de oldukça zordur. Bu noktada İbnü'l-Esir, başka kaynaklarda bulunmayan önemli bilgiler kaydetmektedir. Buna göre, 1128 (H. 552) yılında *el-Aver es-Sinî* komutasında kalabalık bir Kitan ordusu Kaşgar hudutlarına geldi. Kaşgar Hakanı Arslan Han Ahmed b. Hasan ona karşı seferber olup üzerine yürüdü. İki taraf arasında yaşanan savaşta el-Aver es-Sinî tam bir hezimete uğrayıp hem kendisi hem de askerlerinden birçoğu öldürüldü. Daha sonra el-Aver'in ölmesi üzerine yerine *Kû-Han es-Sinî* (Gürhan) geçti.[99] Bu olay her ne kadar 1128 yılına tarihlenmişse de Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in Bağdat'taki Abbasî halifeliğine yazdığı Temmuz 1133 tarihli fetihnamesinde "*Türkistan'ın uzak ülkelerinden çıkıp İslam diyarına kasteden kâfirlerin Kaşgar Hakanı Arslan Han tarafından püskürtüldüğü*" belirtilerek hadisenin yakın bir tarihte yaşanmış olduğu ima edilmektedir.[100]

---

[93] *Jin shi,* s. 121/2637; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 634.
[94] Eberhard, *age*, s. 243.
[95] Biran, *age,* s. 32.
[96] Bu sefer sırasında Yeh-lü Yutu, Kin hükümeti tarafından kendisine verilen altın tableti kaybettiği için düşmanla gizlice iletişim kurmakla itham edildi. Kendisine yöneltilen suçlamaya ve ailesinin rehin alınmasına öfkelenen Yutu, Cürcen saflarına katıldı ve diğer üst düzey Kitan ileri gelenleriyle birlikte Kin hükümetine karşı isyan etti. Ancak nihayetinde onlar mağlup olup idam edildiler. Bkz. Wittfogel, Shêng, *age*, s. 636.
[97] *Liao shi,* s. 30/356; Bretschneider, *age*, s. 214-215; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 635-636.
[98] *Jin shi,* s. 121/2637; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 635-636.
[99] İbnü'l-Esir, *age*, s. 81; Ayrıca bkz. Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, C. I, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014, s. 214.
[100] Barthold, *Four Studies*, s. 101; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 345; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 109; Mektubun tam metni için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II: İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 324-325.

Yine İbnü'l-Esir'e göre, Gürhan Çin'den çıkıp Türkistan'a giderken Kitanlar da ona iltihak ettiler. Kitanlardan on bin çadırlık bir grup Yeh-lü Taşi'den daha önce Çin'den ayrılmış ve Türkistan'da Karahanlı hükümdarlarının hizmetine girmişti. Batı Karahanlı hükümdarı Arslan Han Muhammed b. Süleyman (1102-1130) onları Karahanlı-Çin sınırlarını korumakla vazifelendirip bölgedeki geçitlerde iskân etti. Karşılığında onlara arazi tahsis edilip ücretler ve armağanlar verildi. Ancak sayılarının artıp isyan çıkarmalarından endişelenen Arslan Han, onların çocuk sahibi olmalarını engellemek için eşlerine yaklaşmalarını yasakladı. Bu durum onların çok zoruna gittiyse de Karahanlı gücüne karşı koyamayacaklarını bildikleri için şaşkınlığa düştüler. Bu sırada bölgeye gelen bir ticaret kervanını basıp tacirlerden kendilerine yerleşebilecekleri, otlakları bol olan geniş bir bölge göstermelerini istediler. Tacirler, Balasagun'un onlar için en müsait yer olduğunu söyleyip orayı tarif ettiler. Bunun üzerine Kitanlar Balasagun'a gittilerse de Arslan Han'ın onlar üzerine seferler düzenleyip cihada çıkmasından ötürü korkuya kapıldılar. Bu durum uzun müddet devam etti ve nihayet Gürhan (*Kû-Han*) gelince ona iltihak ettiler. Böylece şöhret ve nüfuzları arttı, sayıları kat kat çoğaldı ve Türkistan diyarına hâkim oldular.[101]

Bununla birlikte diğer İslam kaynaklarında Kırgız topraklarına yapılan bir hücumdan bahsedilmektedir. Reşidüddin, Yeh-lü Taşi'nin önce Kırgızlara sonra da Uygurlara kaçtığını ve nihayet Türkistan'ı fethedip *Gürhan* unvanını aldığını belirtir.[102] Cüveynî, Gürhan idaresindeki Kitanların Kırgız bölgesine varıp orada yaşayan kabilelerle savaştıklarından ve direnişle karşılaştıkları için geri çekilerek İmil'e yürüdüklerinden bahseder. Onlar İmil'de bir şehir kurmuşlar ve çevrede bulunan Türkler ve diğer kavimlerin katılımıyla sayıları 40 bin haneye ulaşmıştır.[103] Aynı şekilde Ebu'l-Gazi, onların İmil'e göçüp şehir kurduklarını, ekin ekip orayı abat ettiklerini ve etraftaki aç, zayıf ve fakir kimselerin bu şehre toplanmasıyla sayılarının 40 bin haneye ulaştığını ifade eder.[104]

Tüm bu kayıtlardan hareketle Yeh-lü Taşi ve takipçilerinin 1130 yılında Kotun'dan harekete geçtikleri ve kuzeyden Batı Moğolistan'dan geçerek Yenisey Nehri'nin yukarı kısmına doğru gittikleri anlaşılmaktadır. Kırgız saldırısı üzerine biraz daha güneybatıya yönelerek Tarbagatay'da şimdiki Çöçek havalisinde İmil şehrini kurdular. Daha sonra da *Liao shi*'de geçtiği üzere Uygurlardan geçiş izni isteyerek Kaşgar havalisine bir saldırı girişiminde bulundular. İbnü'l-Esir'in bahsettiği el-Aver es-Sinî, Yeh-lü Taşi daha Kotun'dayken batıya yönelik bir saldırı girişimine komuta etmiş olmalıdır. Bu kişi Yeh-lü Taşi'den ayrı olarak hareket etmiş olabileceği gibi onun öncü birliklerinin üst düzey bir generali de olabilir. Doğu Karahanlı hükümdarı karşısında alınan ağır mağlubiyet Taşi'nin muhtemelen İmil'e dönmesine sebep olmuştur. Barthold'a göre, burası İslam hâkimiyetinin dışında kalıyordu. Karahanlıların bu tarafta en kuzeydoğu hudutları Balasagun havalisiydi.[105] Bu noktada muhtemelen Uygurlar hem Kin Hükümeti'nin baskısından hem de Karahanlılar karşısındaki mağlubiyetinden ötürü Taşi'ye ihanet etmiş olabilirler. Nitekim *Jin shi*'de geçen bir kayda göre, Kuça'daki Uygurlar, Yeh-lü Taşi'den yakaladıkları bazı savaşçıları Kin güçlerine teslim ettiler.[106]

Bu sırada Yeh-lü Taşi ve takipçileri İmil'de güçlenerek sayıları 40 bin haneye ulaştı. *Liao shi*'ye göre Yeh-lü Taşi 1131 yılında saltanat unvanına *Yen-ch'ing* (iyi şanslar almak) adını verdi. Atalarına, karısına ve kırk dokuz ileri gelenin atalarına onursal unvanlar verdi.[107] Yeh-lü Taşi'nin bu unvanı alması muhtemelen kuzey ve kuzeybatıda bazı başarılar kazandığına işaret etmektedir.[108] Gerçekten sağlam bir şekilde yerleştiği İmil'de bir süre ikamet ettikten sonra onun gücünün ve şöhretinin etrafa yayıldığı anlaşılıyor. Bu sırada Taşi, Almalık-Kayalık havalisinde ve Çu vadisindeki Balasagun'a yakın bölgelerde yaşayan göçebeler üzerinde de otoritesini artırmış olmalıdır.[109] Cûzcânî'nin kayıtları bu anlamda dikkat çekicidir. Ona göre;

> "Çin ülkelerinden ve Doğu ülkesinden Kayalık ile Balasagun civarında ortaya çıkan Karahıtay kabileleri, Tamgaç hükümdarına yüz çevirip İslam hudutlarını kendilerine mesken ve otlak yaptılar. Selçuklulara tâbi İlig Han'ın torunları olan Afrâsiyâbî meliklere (Karahanlılar) bozkırlar ve meralar için vergi vermeyi kabul ettiler. Sayıları az olduğu için fitne ve fesat çıkarmaksızın sakin durdular. Asayiş ve sükûnet zamanları uzun sürdü; doğumları ve üremeleri fazlalaştı. Bunun üzerine itaatsizliğe başladılar. Melik Sencer'in devri sona yaklaştığından isyan çıkardılar"[110]

[101] İbnü'l-Esir, *age*, s. 81-82.
[102] Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh,* s. 155.
[103] Cüveynî, *age*, s. 308.
[104] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *age*, s. 46.
[105] Barthold'a göre, Kitanlar batıya iki koldan hareket etmişler, bir kısmı Doğu Türkistan'a yönelip Karahanlılar tarafından mağlup olmuşsa da diğer kısım kuzeyden Kırgız havalisine ve nihayetinde İmil'e gelmişlerdir. Barthold, *Four Studies*, s. 101; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 108-109; Grousset, *age*, s. 193.
[106] *Jin shi,* s. 3/63; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 637.
[107] *Liao shi,* s. 30/357; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 636.
[108] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 621.
[109] Biran, *age,* s. 38.
[110] Cûzcânî, *age*, s. 42-43.

Cûzcânî'nin bahsettiği gibi Yeh-lü Taşi, bu sırada Karahanlılara vergi vermeyi kabul etmiş olabilir. Yine daha bu noktada Sultan Sencer ile de temas kurmuş olmaları mümkündür.[111] Nitekim Cûzcânî, eserinin başka bir kısmında Karahıtayların Sultan Sencer'den Balasagun ve Kabalık hududunda otlak istediklerinden ve Sencer'in izniyle Almalık'ı otlak yaptıklarından bahsetmektedir.[112]

Bununla beraber Yeh-lü Taşi'nin Balasagun'a girişi gücünün ve şöhretinin artmasıyla ilgili görünmektedir. Isık Göl'ün batısında yer alan Balasagun'da hüküm süren Doğu Karahanlı hükümdarı İbrahim b. Ahmed, Aşağı İli'deki Karluk ve Aral'ın kuzeyindeki Kanglı boylarının sürekli saldırı ve yağma hareketlerine engel olamıyordu.[113] Gürhan'ın gücünü ve kudretini duyan Doğu Karahanlı hükümdarı elçiler vasıtasıyla yardım çağrısında bulunup Yeh-lü Taşi'yi Balasagun'a davet etti. Göçebelerle anlaşmazlık içinde olan Balasagun hükümdarı, eğer kendisini bu belâdan kurtarırsa şehri Gürhan'a bizzat teslim edeceğini söyledi. Bu fırsattan yararlanarak herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Balasagun'a gelen Yeh-lü Taşi, hiçbir zahmet çekmeden buraya hâkim oldu.[114] Taşi, meşru devlet otoritesinin yardımcısı ve koruyucusu olarak Balasagun'a girse de kendisinden istenen vazifeyi yerine getirdikten sonra şehri terk etmedi.[115] İbnü'l-Esir'in bahsettiği gibi daha önce Balasagun'a yerleşen 10 bin çadırlık Kitan halkı da muhtemelen bu sırada Taşi'ye katıldılar.[116] Yeh-lü Taşi, zayıf ve ihtiyatsız Karahanlı Hükümdarının "*İlig Han*" unvanını, daha düşük derecedeki "*İlig-i Türkmen*" olarak değiştirdi. Bundan sonra çok kısa sürede Doğu Türkistan'ın Yeh-lü Taşi'nin hâkimiyetine girdiği görülmektedir. Yenisey'den Talas'a kadar etraf bölgelere şahneler gönderen Gürhan, halkı refaha kavuşup askerî bakımdan güçlenince Kanglılara boyun eğdirdi. Yine Kaşgar ve Hoten bölgelerine asker gönderip o bölgeleri hâkimiyetine aldı. Eski düşmanları olan Kırgızları cezalandırmak için de kuzeydoğuya asker sevk etti ve Beşbalık'ı aldı.[117] Tarım lrmağı'nın kuzeyinde Turfan ve Kuça'da yaşayan Uygurlar da Gürhan'ın hâkimiyetini kabul edip vergiye bağlandılar.[118] Böylece merkezi Balasagun şehri olan Karahıtay Devleti kurulmuş oldu.[119] *Liao shi*'ye göre, Yeh-lü Taşi, 1133 yılında başkent *Kuz Orda*'yı (Balasagun) kurdu ve saltanat unvanını *K'ang-kuo* (pasifleştirilmiş ülke) olarak değiştirdi.[120]

1134 yılında Yeh-lü Taşi, Kuzey Çin'deki kadim düşmanı Cürcenlerle hesaplaşmak ve Liao'nun ihtişamını yeniden sağlamak için ata topraklarına yönelik bir girişimde bulundu. Taşi, bu yılın üçüncü ayında yine boz bir öküz ve beyaz bir atı cennete kurban ettikten sonra sancak dikilmesini emretti ve etrafına birlikleri topladı. Onlara, "*Büyük Liao hanedanımız zor koşullar altında yükseldi ve atalarımın faziletleri sayesinde büyük işler başarıldı. Ama onların halefleri zevk ve sefahate düşüp halklarının yönetimini ihmal ettiler. İsyanlar patlak verdi ve imparatorluğumuz yıkıldı. Şimdi geri dönün ve eski ihtişamımızı yeniden kurun. Burası benim ve halkımın yaşayacağı bir ülke değil.*" diye hitap etti. Taşi, daha önce Karahıtay ordusunun başkomutanlığına tayin ettiği Hsiao Wolila komutasında 70 bin atlıdan oluşan ordusunu doğuya doğru harekete geçirdi. Başkomutana şu talimatı verdi: "*Hemen yola çıkın. Liyakati ödüllendirmeye, görevini yapmayanları cezalandırmaya özen gösterin. Şansınızı ve talihsizliğinizi birliklerinizle bilinçli bir şekilde paylaşmaya çalışın. Kamp kurmak için ot ve su bakımından zengin yerleri seçin. Savaşa başlamadan önce düşmanın gücünü öğrenmeye çaba gösterin. Mağlubiyete uğramamak için her zaman dikkatli olun.*"[121] Bunun üzerine ordu harekete geçti ve 10 bin *li*[122] boyunca ilerledi. Ancak sefer dramatik bir hezimetle sonuçlandı. Birlikler, çok sayıda at ve sığır kaybedip hiçbir şey başaramadan geri dönmek zorunda kaldılar. Askerleri bitkin halde geri döndüklerinde Yeh-lü Taşi içini çekti ve "*Cennet bana iltifat etmiyor. Bu onun iradesidir.*" dedi.[123]

Aslında *Liao shi*'nin bu sefere ilişkin verdiği bilgiler birçok soruyu gündeme getirmektedir. Nitekim eğer bu kadar önemli bir seferse neden Taşi'nin kendisi bu sefere bizzat komuta etmedi? Eğer bu kadar büyük bir hezimetse başkomutan Hsiao Wolila bu başarısızlığa rağmen konumunu korumayı nasıl başardı? Bu kadar çok hayvan ve güç kaybı neden Gürhan'ın Tarım havzasındaki otoritesini hiç sarsmadı ve gelecekteki başarılarını

[111] Biran, *age,* s. 79.
[112] Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 94.
[113] Özgüdenli, *agt*, s. 35; Grousset, *age*, s. 193; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 343-344.
[114] Cüveynî, *age*, s. 308-309.
[115] Köymen, *age,* s. 326.
[116] İbnü'l-Esir, *age*, s. 82.
[117] Cüveynî, *age*, s. 308-309; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *age*, s. 46; Mustafa Köksal, *Ravzatü's-Safâ ve Habîbü's-Siyer'de Moğollar Kısmının Tercümesi (1155-1259)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2019, s. 70, 197-198.
[118] Cüveynî, *age*, s. 96; Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh,* s. 76; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *age*, s. 71.
[119] Barthold, "Kara-Hıtaylar", s. 274; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* s. 345; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 109; Barthold, *Four Studies*, s. 102.
[120] *Liao shi,* s. 30/357; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 621, 638. *Kuz Orda* tabiri için bkz. Enver Konukçu, "Balasagun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 4. Çinli Taoist Keşiş Ch'ang Ch'un, 1221 yılındaki Türkistan seyahatine ilişkin raporlarında Balasagun'un Liao Hanedanı soyundan gelen *Ta-shih Lin-ya*'nın başkenti olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ch'ang Ch'un, *age*, s. 174.
[121] *Liao shi,* s. 30/357; Bretschneider, *age*, s. 216-217; Howorth, *agm,* s. 277-278.
[122] Muhtemelen çok uzaklara gidildiğini vurgulamak için kullanılmıştır. 10 bin *li* bugünkü değerle yaklaşık 5760 km'dir.
[123] *Liao shi,* s. 30/357; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 638.

kesintiye uğratmadı?[124] Burada Taşi'nin Kin İmparatorluğu'na karşı hiçbir şekilde ciddi bir meydan okumayı amaçlamadığı anlaşılmaktadır. Yeh-lü Taşi, bu kararı verirken muhtemelen vatan hasreti çeken Kitan soydaşlarının baskısı altında kaldı veya daha önce onlara verdiği sözlere sadakat gösterdi. Bu hezimetin ardından Karahıtayların Türkistan'ı kalıcı yurtları olarak kabul etmekten başka şansları kalmamıştır. Dolayısıyla gelecekte Karahanlı ve Selçuklarla yaşanacak savaşların ve Büyük Karahıtay İmparatorluğu'na gidecek sürecin psikolojik zemini böylece hazırlanmıştır.[125]

Gerçekten de bu başarısızlığa rağmen Taşi'nin gücündeki artış diğer Çin kayıtları tarafından desteklenmektedir. Song komutanına gelen gizli bir mektupta Yeh-lü Taşi'nin artan gücünden faydalanarak Kinlere karşı saldırgan bir politika izlenmesi tavsiye edilmekteydi.[126] *Liao shi*, başarısız seferin ardından Taşi'nin doğudaki hırslarından vazgeçtiğini ima etmesine rağmen 1137 yılı başlarında ünlü Kin generali Nien Han'a atfedilen bir anıtta Batı Liao ve Kin güçleri arasında mütevazı bir Karahıtay zaferiyle sonuçlanan başka bir çatışma kaydedilmiştir. Nien Han, Kin İmparatoru tarafından saldırgan *Linya* birlikleriyle savaşmak için görevlendirildi. Onlarla çölde karşılaştı ve iki ordu üç gün boyunca kesin bir sonuç alamadan savaştı. Sonunda Cürcenler, erzak eksikliği ve dondurucu hava gibi lojistik sorunlar nedeniyle mağlup oldu. Kin saflarında Nien Han'ın yanında bulunan eski Kitanlı bir general de askerleriyle birlikte soydaşlarının safına geçti. Yine bu yılda Songların eline geçen bir Kin mektubunda Yeh-lü Taşi'nin askerî gücünün her geçen gün arttığı bildirilmekteydi.[127]

5. Hocend ve Katvan Savaşları

Doğu Karahanlı topraklarını hâkimiyet altına alan Yeh-lü Taşi'nin batıya doğru yeni hedefinin Mâverâünnehir olacağı aşikârdı. Nitekim orada Karlukların sebep olduğu karışıklıklar Mâverâünnehir'e uzanmak için hazır bir sebep teşkil ediyordu.[128] Bu sırada Karluklar Gürhan tarafından desteklenmiştir.[129] Dolayısıyla Taşi, bu kez bir siyaset değişikliğiyle göçebelerin tarafını tutmuştur.[130] Aynı şekilde Kanglı-Kıpçak göçebelerinin de onun nüfuzuna girmesi, Semerkand tahtında bulunan Karahanlı Hakanı Mahmûd b. Muhammed'i fazlasıyla endişelendirmiştir. Herhalde bu nüfuz mücadelesi Gürhan'ı Batı Karahanlı topraklarına girmeye sevk etti.[131] Önce Fergâna'yı ele geçiren Yeh-lü Taşi, ardından Mâverâünnehir üzerine yürüdü.[132] Hakan Mahmud, Karahıtay ordusunu Hocend sınırında karşıladı. Mayıs-Haziran 1137 (Ramazan 531) tarihinde cereyan eden savaşta Gürhan kesin bir zafer kazandı ve mağlubiyete uğrayan Mahmûd Han, Semerkand'a dönmek zorunda kaldı.[133] Gürhan'ın bu zaferinden *Liao shi* de bahsetmektedir. Buna göre, daha batıya doğru ilerleyen Yeh-lü Taşi, karşılaştığı tüm düşmanları yendi ve gönüllü olarak teslim olanlarla barışı korudu. Birçok ülkeyi fethetti ve develer, atlar, öküzler, koyunlar ve değerli mallardan oluşan zengin bir ganimet ele geçirdi.[134] Bu bozgun sebebiyle Semerkand halkı büyük bir dehşete düşüp korkuya kapıldı. Bu korku Buhara'ya ve daha sonra bütün Mâverâünnehir'e yayılmış, bölge halkı başlarına gelecek musibeti beklemeye başlamışlardı. Mahmûd Han, tâbi olduğu Sultan Sencer'e haber gönderip Müslümanların maruz kaldıkları durumu bildirdi ve acil yardım istedi.[135] Ancak Yeh-lü Taşi, Mâverâünnehir içlerine daha fazla ilerlemedi. Ebu'l-Gazi, Gürhan'ın Andican, Türkistan ve Taşkent'i (Şaş) aldığından bahsetmektedir.[136] Bu itibarla onun Hocend zaferinden sonra Fergâna'nın merkezi Özkent'te ve Seyhun ötesindeki merkezlerde hâkimiyetini pekiştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Mahmûd Han'ın yardım çağrısı üzerine Sultan Sencer'in derhal sefer hazırlıklarına başladığı görülmektedir.[137] Aslında Sultan'ın, Karahıtayların batıya doğru yayılmalarını en başından beri büyük bir dikkatle takip ettiği anlaşılmaktadır.[138] Ancak Sultan Sencer 1138 yılında Mâverâünnehir'e değil doğrudan Harezm üzerine yürüdü. Sultan, herhalde bu sırada Gürhan'ın geri döndüğünü öğrenmiş ve muhtemel bir Mâverâünnehir seferinde arkasını güvenceye almak için Harezm seferini tertip etmek zorunda kalmıştır.[139] Nitekim asi Harezm valisi Atsız'ın cezalandırılıp itaat altına alınması, Sultan açısından daha büyük bir önem arz ediyordu. Bu itibarla Harezmşah Atsız, Hezâresb savaşında mağlup edildiyse de oğlunun idamından ötürü tekrar

[124] Biran, *age,* s. 40.
[125] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 624.
[126] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 638; Biran, *age,* s. 40.
[127] Biran, *age,* s. 40-41; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 638n.
[128] Hunkan, *age,* s. 345; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 53.
[129] Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 109.
[130] Köymen, *age,* s. 327.
[131] Özgüdenli, *agt*, s. 38.
[132] Cüveynî, *age*, s. 309; Köksal, *Ravzatü's-Safâ ve Habîbü's-Siyer'de Moğollar Kısmının Tercümesi*, s. 70, 197-198.
[133] İbnü'l-Esir, *age*, s. 83.
[134] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 638.
[135] İbnü'l-Esir, *age*, s. 83; Barthold, *Four Studies*, s. 102; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* s. 345.
[136] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *age*, s. 47.
[137] İbnü'l-Esir, *age*, s. 83.
[138] Köymen, *age,* s. 327.
[139] Özgüdenli, *agt*, s. 40.

toparlanıp isyanını büyüterek Buhara'yı zapt ve tahrip etti. Ancak 1141 yılında yeminler edip Sultan Sencer'in yüksek hâkimiyetine görünürde boyun eğmek zorunda kaldı.[140] Bu noktada İbnü'l-Esir ve diğer bazı kaynaklar Harezmşah Atsız'ın Gürhan ile irtibat kurduğunu ve onu Mâverâünnehir'e saldırmak için kışkırttığını iddia etmektedirler.[141] Esasen Atsız'ın oğullarının Sencer tarafından öldürülmüş olması, onun Buhara'ya saldırdığı esnada Gürhan ile temas kurmuş olabileceği ve Katvan savaşından sonraki harekât tarzı bu iddiayı desteklese de kesinliği yoktur.[142]

Bu sırada Mâverâünnehir'de Karlukların başlıca müsebbibi olduğu iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır.[143] Daha önce Balasagun'da görüldüğü üzere burada da göçebelerin kontrol edilmesi noktasında büyük sorunlar baş göstermişti. Herhalde Hocend mağlubiyetinden sonra Mahmûd Han'ın prestij kaybı da bunda önemli bir rol oynamıştır. Bu esnada Semerkandlı Seyyid-i Ecel namında bir Karahanlı emiri de Karahıtaylara iltica etmiştir.[144]

Neticede Sultan Sencer, Mâverâünnehir seferine ancak 1141 yılında çıkabilmiştir. Sultan, kendisine tâbi olan hükümdarlara mektuplar gönderip sefere katılmalarını istedi. Horasan, Sicistan, Gur, Gazne ve Mâzenderan hâkimleri davete iştirak ettiler. Rivayete göre, Sultan Sencer'in emrinde 100 binden fazla süvari toplandı. Ordunun teftişi ve hazırlıkları altı ay sürdü.[145] Sencer, adeta ayrı bir ordu teşkil edecek miktarda din adamını da beraberinde götürdü. Bu durum, Sultan'ın Karahıtaylara karşı savaşına bir cihad rengi vermek istediğini göstermektedir.[146] Temmuz 1141 (H. Zilhicce 535) tarihinde Mâverâünnehir'e hareket eden Sultan Sencer, Semerkand'a varınca Karahanlı Mahmûd Han, emrindeki Karlukları sultana şikâyet etti. Semerkand civarına yayılmış olan Karlukların nüfusu ve sürülerinin miktarı gittikçe artmış ve onların gücünden korkulmaya başlanmıştı.[147] Bunun üzerine Sultan Sencer, Karlukları tedib hareketine girişti ve onların Semerkand'dan sürülmelerini emretti. Selçuklu komutanları Karlukların üzerine yürüyüp onları otlaklarında sıkıştırdılar, kadınlarını ve çocuklarını esir aldılar. Karluklar yerlerinde kalmak ve sultanın teveccühünü kazanmak için her ne kadar 5 bin deve, 5 bin at ve 50 bin koyun vermeyi teklif ettilerse de kabul edilmedi.[148] Bunun üzerine Karluklar, Karahıtaylara iltica edip Sultan'a verecekleri hediyeleri Gürhan'a sundular. Ayrıca Gürhan'a Selçuklu ordusunun eskisi gibi güçlü olmadığını, hazinesinin zayıf olup askerleri arasında ihtilaf bulunduğunu ve eğer onunla savaşırsa kesinlikle galip olacağını telkin ettiler.[149]

Karluklar'ı himaye etmeyi kabul eden Yeh-lü Taşi, Sultan Sencer'e mektup yazıp onları affetmesi ve takibattan vazgeçilmesi hususunda şefaat istedi. Ancak mektubu alan Sencer, asi tebaasını himayesine alan Gürhan'ın talebini kendi hâkimiyet haklarına bir müdahale olarak telakki etti. Sultan buna sert ve tehditkâr bir mektupla cevap verdi. Sencer, Gürhan'ı Müslüman olmaya davet edip aksi halde askerinin çokluğundan, ordusunun harp kabiliyetinden, silahlarının envaından ve askerlerinin bir kılı bile oklarıyla ikiye yarabildiklerinden mübalağalı bir övgüyle bahsederek tehdit etti. Diplomatik üslubun dışına çıkan bu mektubun gönderilmesine Nizamülmülk'ün torunu ve Sultan'ın veziri olan Nasıreddin Tahir muhalefet ettiyse de buna rağmen mektup gönderildi. Mektup okununca Gürhan, elçinin sakalının yolunmasını emretti ve eline bir iğne verip sakalının bir kılını ikiye ayırmasını istedi. Elçi bunu yapamayınca Gürhan, "*Sen bir iğneyle bile bunu yapmaktan acizsin diğerleri okla bir kılı nasıl ikiye ayırabilir?*" dedi. Bundan başka herhangi bir cevap vermek lüzumunu görmeyen Gürhan, sefer hazırlıklarına başladı.[150]

Gürhan'ın ordusu Kitan, Çin, Türk ve diğer kavimlerden müteşekkildi.[151] Orduların mevcudu hakkında kaynaklarda muhtelif sayılar zikredilmektedir. Buna göre, İslam kaynaklarından bazıları 1/3 oranında Selçuklu ordusunu 100 bin, Karahıtay ordusunu ise 300 bin kişi civarında olarak belirtirken[152] bir kısmı da 1/10 oranında

[140] Köymen, *age,* s. 311-323.
[141] İbnü'l-Esir, *age*, s. 83; Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 376; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, C. II, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977.50; Ömerî, *age*, s. 265.
[142] Kafesoğlu bu rivayetin asılsız olduğu kanaatindedir. Bkz. Kafesoğlu, *age,* s. 54.
[143] Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 172.
[144] Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı,* s. 214; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 51; Özgüdenli, *agt*, s. 41.
[145] İbnü'l-Esir, *age*, s. 83.
[146] *Age*, s. 80; Köymen, *age,* s. 327.
[147] Şadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 65; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943, s. 248; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 48.
[148] Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 49; Bündârî, *age*, s. 248; Hüseynî, *age*, s. 65; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, çev. Ahmet Ateş, TTK Yay., Ankara 1999, s. 168; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, s. 173.
[149] Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 49; Bündârî, *age*, s. 249; Hüseynî, *age*, s. 65.
[150] İbnü'l-Esir, *age*, s. 83; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 49-50; Köymen, *age,* s. 329; Kafesoğlu, *age,* s. 54.
[151] İbnü'l-Esir, *age*, s. 83.
[152] İbnü'l-Esir, *age*, s. 80, 83; Ebu'l-Ferec, *age*, s. 376. Hüseyin el-Yezdî de Selçuklu ordusunun 100 bin, Karahıtay ordusunun ağaç yaprekleri ve yıldızlar adedince olduğunu zikreder. Bkz. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *Selçukluların Hikâyesi*, çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 105.

Selçuklu ordusunu 70 bin, Karahıtay ordusunu ise 700 bin kişi olarak zikrederler.[153] En değerli sayıyı veren Hasan Yezdî, Karahıtay ordusunu teşkil eden birlikleri, komutanlarıyla birlikte zikrederek toplamda 152 binin üzerinde bir sayıya ulaşmaktadır.[154] Aynı şekilde Râvendî de kum ve karınca miktarına benzettiği Karahıtay ordusunun 100 bin civarında olduğunu ve ayrıca Karlukların 30-40 bin kişilik bir kuvvetle destek verdiğini nakletmektedir.[155] Reşidüddin, Karluk kuvvetlerinin 50 bin kişi olduğunu zikreder.[156] *Liao shi*, Selçuklu ordusunun 100 bin kişi olduğu hususunda İslam kaynaklarıyla hemfikirdir. Ancak aynı kaynak Karahıtay ordusunun 2500 kişilik sağ ve sol kanatlarından bahsetmekle birlikte merkez ordusunun miktarını belirtmemektedir.[157]

İki ordu 9 Eylül 1141 (H. 5 Safer 536) tarihinde Semerkand'ın 25-30 km kuzeydoğusundaki Katvan bozkırında karşılaştı.[158] Selçuklu ordusunun merkezine Sultan Sencer, sağ kanadına Emir Kamâc, sol kanadına ise Sicistan hâkimi Ebu'l-Fazl Nasr komuta etti.[159] Karahıtay ordusunun merkezinde de Gürhan bulunuyor, sağ kanadına Hsiao Walila ile Yeh-lü Sung Shan, sol kanadına ise Hsiao La-a-bu ile Yeh-lü Mu-sie komuta ediyordu.[160] *Liao shi*'ye göre, iki ordu birbirine yaklaştığında Yeh-lü Taşi birliklerine şu şekilde hitap etti: "*Önümüzde çok kalabalık bir ordu görüyoruz ancak becerikli bir komutana ihtiyaçları vardır. Önden saldırıya uğradıklarında arka saflar imdada yetişemez. Bu sebeple ordumuzun zafere ulaşacağına şüphe yoktur.*"[161]

Gürhan, savaşı ordusunun yapısına en uygun arazide rakibine kabullendirmekle daha başlangıçta stratejik bir üstünlük sağlamıştır. Nitekim Selçuklu ordusunun muharebenin sonuna kadar bu strateji hatasını telafi etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.[162] Karahıtay ordusu sağ, sol ve merkezden aynı anda hücum ederek Selçuklu ordusunu kuşattı.[163] Etrafı sarılan Selçuklu kuvvetleri Dargam vadisine sığınmak zorunda kaldılar.[164] Bu durumda Selçuklu ordusunun harp düzeninin tamamen bozulduğu anlaşılmaktadır. Karahıtay saflarında en şiddetli mücadeleyi Karluklar vermiş, Selçuklu saflarında ise Sicistan hâkimi büyük bir direniş göstermiştir.[165] Neticede Sultan Sencer'in otağının etrafı Karahıtay birliklerince kuşatılmış, ileriye veya geriye gidecek bir yol kalmamıştı. Sultan 300-400 kadar zırhlı muhafız kuvvetiyle kuşatmayı yarmak için düşman saflarına daldı. Yanında sadece 10-15 kadar süvari kaldığı halde kaçmayı başarabildi. Sultan, çöle doğru yönelip bir Türkmen kılavuz bularak Belh taraflarına çekildi ve neticede Tirmiz hisarına sığındı.[166] Hüseynî'ye göre, yollar kapalı olduğu için Sultan Sencer, Gürhan'ın yanından geçmeye mecbur oldu. Gürhan, onu tanıdı ama ses çıkarmadı. "*Kaçanın yolunu kesmek onu ümitsiz bir muharebeye mecbur bırakır. Hayatından ümit kesen bir adam ise artık akıbetini hiç düşünmez ve yeis ile yaptığı fedakârlıkla çok kere zafere nail olur.*" dedi.[167]

Gürhan'ın ağırlıklı olarak bozkır göçebelerine dayanan ordusu Selçuklu ordusunu çok ağır bir mağlubiyete uğrattı. Barthold, Karahıtay ordusunun başarısını o zamana kadar Orta Asya'da bilinmeyen, özellikle süvarilerde yeni bir askerî taktiğin kullanılmış olmasına bağlamaktadır.[168] Bazı kaynaklar ise Sencer'in yenilgisini ordusundaki fikir ayrılıklarına ve muhalefete dayandırmaktadır.[169] Bununla birlikte savaş çok kanlı geçmiş ve Selçuklu kaynakları Katvan savaşını kıyamet gününe benzetmiştir.[170] İbnü'l-Esir, İslam tarihinde o zamana kadar bundan daha büyük ve daha fazla insanın öldüğü bir savaş olmadığını nakletmekte ve Dargam vadisinin 10 bin yaralı ve ölüyle dolu olduğunu haber vermektedir.[171] Aynı şekilde *Liao shi*, ölü bedenlerin 10 *li* (yaklaşık 5 km)'lik bir alanı kapladığını belirtir.[172] Bazı kaynaklar Selçuklu ordusunun kayıplarını aralarında birkaç bini

[153] Bündârî, *age*, s. 249; Hüseynî, *age*, s. 65; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 50. Ömerî, Karahıtay ordusunun 400 bin kişi olduğunu zikreder. Bkz. Ömerî, *age*, s. 267; Reşidüddin, Selçuklu ordusunun sayısını 70 bin olarak verir. Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, s. 173.
[154] Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, s. 215.
[155] Râvendî, *age*, s. 168; Ayrıca bkz. Muhammed Şebankârеî, "Selçuklular" çev. Ahmad Hesamipour, *Tarih Okulu*, Yaz 2009, S. IV, s. 151.
[156] Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, s. 174.
[157] *Liao shi,* s. 30/356.
[158] İbnü'l-Esir, *age*, s. 84; Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, s. 214; Hüseynî, *age*, s. 66; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 51; İçer, *Târih-i Cihân-ârâ'nın Türkçe Tercümesi,* s. 18.
[159] İbnü'l-Esir, *age*, s. 84.
[160] Bretschneider, *age*, s. 215.
[161] *Age*, s. 215.
[162] Özgüdenli, *agt*, s. 62.
[163] Bretschneider, *age*, s. 215.
[164] İbnü'l-Esir, *age*, s. 84; Hüseynî, *age*, s. 66.
[165] İbnü'l-Esir, *age*, s. 84; Râvendî, *age*, s. 170.
[166] Râvendî, *age*, s. 168-169; Bündârî, *age*, s. 250; Ayşe Gül Fidan, *Hâce İmâm Zahiru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si (İnceleme-Çeviri)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 101; Şebankârеî, *agm*, s. 151; Ebu'l-Ferec, *age*, s. 376; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 51; *Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 80; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, s. 174.
[167] Hüseynî, *age*, s. 66; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 51-52.
[168] Barthold, "Kara-Hıtaylar", s. 274.
[169] Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 360; Hüseynî, *age*, s. 65; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 51.
[170] Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 51.
[171] İbnü'l-Esir, *age*, s. 84.
[172] Bretschneider, *age*, s. 215.

emirlerden, mevki sahiplerinden ve din adamlarından olmak üzere yaklaşık 30 bin kişi olduğunu belirtirken bir kısmı da mübalağalı olarak 100 bin sayısını verir.[173] Sultan Sencer pek çok askerini kaybettiği gibi büyük emirler de esir düştü. Sicistan hâkimi Ebû'l-Fazl, Emir Kamac ve Sultan Sencer'in karısı Terken Hatun esirler arasındaydı.[174] Kaynaklar bu esaretin bir yıl kadar sürdüğünü ve taraflar arasında yapılan müzakerelerin akabinde fidye karşılığı serbest bırakıldıklarını belirtmektedir. Selçuklular, Terken Hatun için 500 bin dinar, Emir Kamac için 100 bin dinar fidye verdi. Gürhan, Sicistan meliki Ebû'l-Fazl'ı hiçbir şey almadan serbest bıraktı. [175] Bunun sebebini soran beylerine, "*Onun ülkesi bizim ülkemize yakındır. Yiğit ve kindar oğulları vardır. Eğer biz bunları incitirsek bizim ülkemizi vururlar. Daima düşmanlık edip üstümüze yürürler.*" dedi.[176]

Liao shi'ye göre, Yeh-lü Taşi, savaştan sonra ordusuyla Semerkand'a geldi ve burada 90 gün dinlendi. Bu sırada Müslümanların hükümdarı teslim olup ona haraç sunmaya geldi.[177] Bu kişi Katvan savaşından önce Sencer tarafından Karahanlı tahtına çıkarılan III. Tamgaç İbrahim Han olmalıdır.[178] O, savaş meydanından kurtulmayı başarmış ancak muhtemelen başkenti Semerkand'ın istilası üzerine Gürhan'a itaat arz etmiştir. İlginç bir şekilde Gürhan ona tahtını yeniden bağışladı.[179] *Liao shi*, daha sonra Taşi'nin batıda *Ki-rh-man*'a kadar ilerlediğini, sivil ve askerî bütün subaylarının toplandığını ve orada imparator ilan edildiğini belirtir.[180] Burası Semerkand ile Buhara arasındaki Kerminiye kasabasıdır.[181] Dolayısıyla Taşi'nin Kerminiye'de zaferini kutlayıp Mâverâünnehir'de yeniden teşkilatlandığı anlaşılmaktadır. Bundan sonra Karahıtay ordusu Buhara'ya yürüdü. Gürhan, Alp Tegin isimli birini Buhara'ya vali olarak atadı. Onun ilk icraatı daha önce Harezmşah tarafından tahrip edilen şehir surlarını onarmak oldu. Gürhan, Semerkand'da olduğu gibi burada da eski yönetimi muhafaza yoluna gitti. Buhara'da *Âl-i Burhan* ailesinden *sadr*ların hâkimiyeti ve dini otoritesi Gürhan tarafından onaylandı. Savaşta ölen Buhara *sadr*ı Hüsameddin b. Abdulaziz'in yerine Ahmed b. Abdulaziz getirildi. Vali Alp Tegin'in her durumda *sadr*ın talimatlarına başvurma zorunluluğu vardı.[182]

Böylece Mâverâünnehir'i hâkimiyetine alan Gürhan, bundan sonra Harezm'e yöneldi. Harezmşah Atsız, Sultan Sencer'in Katvan savaşındaki mağlubiyetinden faydalanarak Horasan'ı istila etmiş, Merv ve Nişabur'u yağmalamıştı.[183] Gürhan, Harezmşah'ın güçlenmesini engellemek istemiş olabilir. Muhtemelen 1142 yılının ortalarına doğru Gürhan, önde gelen komutanlarından Erbüz'ü Harezm üzerine gönderdi. Karahıtay ordusu Ceyhun Nehri'ni geçince Harezmşah Atsız ordusunu hazırlayıp onları karşılamaya çıktıysa da hastalanarak geri döndü. Atsız, komutanlarının idaresinde bir ordu gönderdi. Karahıtaylar, Harezm ordusunu mağlup edip bazı komutanlarını esir aldılar. Karahıtay ordusu Harezm şehirlerini yağmalayıp tahrip etti. Neticede Atsız, senelik 30 bin dinar haraç ödemeyi kabul ederek itaat arz etti. Erbüz barış yaparak geri döndü.[184]

6. Yeh-lü Taşi'nin Ölümü ve Kişiliği

Cüveynî, Erbüz'ün dönüşünden kısa bir süre sonra Gürhan'ın öldüğünü belirtir.[185] İbnü'l-Esir, onun ölümünü 1143 yılının başlarına (H. 538 yılı Recep ayı) tarihlemektedir.[186] Bu tarih Çin kayıtlarıyla da örtüşmektedir. *Liao shi*'ye göre Taşi, *K'ang-kuo* saltanat döneminin onuncu yılında öldü. Tapınak unvanı *Te-tsung*'du ve hükümdarlığı yirmi yıl sürmüştü.[187] Yeh-lü Taşi, inkıraza uğrayan Kitan Devleti'nin adeta küllerinden batıda yeni bir devlet kurmuştu. O, Orta Asya bozkırlarının Türk ve Moğol göçebeleri üzerinde karizmatik bir etkiye sahipti. Yeh-lü Taşi, çok kısa bir süre içinde birçok küçük Türk topluluğunu birleştirip kaynaştırarak Orta Asya'ya hâkim yarı göçebe bir hükümdarlık kurmayı başardı.[188] Karahıtay İmparatorluğu, merkezi Balasagun olmak üzere doğuda Çin sınırlarından batıda Aral Gölü'ne kadar uzanıyordu.[189] Batıda Harezm vergiye bağlanmakla birlikte doğrudan ülke sınırlarına dâhil değildi. Batı sınırlarını Ceyhun Nehri, güney sınırlarını Belh, Tirmiz ve Hoten şehirleri, doğu sınırlarını Uygurlar dâhil olmak üzere Tangut Devleti,

[173] Fidan, *Hâce İmâm Zahiru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si,* s. 101; Şebankâreî, *agm*, s. 151; Hüseynî el-Yezdî, *age*, s. 106; Râvendî, *age*, s. 168; İbnü'l-Esir, *age*, s. 80; Ebu'l-Ferec, *age*, s. 376; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, s. 174.
[174] İbnü'l-Esir, *age*, s. 84; Cûzcânî, *age*, s. 43; Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 360; Ömerî, *age*, s. 265; Hüseynî, *age*, s.65; Fidan, *Hâce İmâm Zahiru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si,* s. 101; Ebu'l-Ferec, *age*, s. 376; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 51; Şebankâreî, *agm*, s. 152; Râvendî, *age*, s. 170.
[175] Bündârî, *age*, s. 249; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 52; Hüseynî, *age*, s. 66.
[176] Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 52.
[177] *Liao shi,* s. 30/356.
[178] Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, s. 214.
[179] Özgüdenli, *agt*, s. 76-77.
[180] *Liao shi,* s. 30/356; Bretschneider, *age*, s. 215-217.
[181] *Ebü'l-Fida Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 375; Bretschneider, *age*, s. 216n.
[182] Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle,* çev. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 36; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 641; Özgüdenli, *agt*, s. 77-78.
[183] Hüseynî, *age*, s. 67; Fidan, *Hâce İmâm Zahiru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si,* s. 101; Şebankâreî, *agm*, s. 152; Ömerî, *age*, s. 265.
[184] Cüveynî, *age*, s. 309; Ömerî, *age*, s. 295; Köksal, *Ravzatü's-Safâ ve Habîbü's-Siyer'de Moğollar Kısmının Tercümesi*, s. 75; Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 387; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *age*, s. 47.
[185] Cüveynî, *age*, s. 309.
[186] İbnü'l-Esir, *age*, s. 84; Azimî de onun ölümü hakkında aynı tarihi vermektedir. Bkz. *Azimî Tarihi,* s. 82.
[187] *Liao shi,* s. 30/357; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 642; Bretschneider, *age*, s. 217.
[188] Franke, *agm*, s. 550; Howorth, *agm,* s. 280.
[189] Franke, *agm*, s. 551.

kuzey sınırlarını ise herhalde Naymanlar teşkil ediyordu.[190] Karahanlılar Mâverâünnehir ve Kaşgar'da vassal statüde varlıklarını devam ettirdiler.[191] Doğuda Uygurları da yine eski sülaleler idare etti. Gürhan'a itaat etmek, vergi vermekten ibaretti. Özerk bölgeleri idare eden meliklerin karargâhında Gürhan'ın bir temsilcisi bulunuyordu.[192]

İslam kaynakları genellikle Karahıtayların "*kâfir ve puperest*" kimliğine vurgu yapmakla birlikte Gürhan'ın kişiliğinden ve meziyetlerinden övgüyle bahsetmektedirler. İbnü'l-Esir'e göre Gürhan, Maniheizm dinini savunuyordu. Güzel ve yakışıklı bir kimse olup Çin ipeğinden başka bir elbise giymez ve halkının hükümdarlık geleneklerine uygun olarak yüzünü örterdi. Yine ona göre, Gürhan, tebaası üzerinde büyük bir otorite ve heybete sahipti. Ordu birlikleri arasında da sıkı bir disiplin hâkimdi. Gürhan, kendisine karşı herhangi bir isyana kalkışmasınlar diye kısa seferler dışında hiçbir askerine 100 atlıdan daha fazlasına komuta etme yetkisi vermezdi. Emirler bir yeri zapt edince halka zulmederler diyerek hiçbir komutanını herhangi bir yere saldırmaya ya da istila etmeye teşvik etmeyip aksine onlara kendi arazileri üzerinden iktâlar dağıtırdı. Karahıtay idaresi hâkim oldukları şehirlerin halkına hiçbir zarar vermeyip her belde veya köyden sadece birer dinar vergi alıyordu. Gürhan'a itaat eden hükümdarlar vassallık alâmeti olarak bellerine gümüş bir levha bağlarlardı. Gürhan, adamlarına zulmü ve sarhoşluğu yasaklayıp zalimleri ve sarhoşları cezalandırırdı. Ancak zinaya engel olmaz ve onu kötü bir eylem olarak değerlendirmezdi.[193]

Türk-Moğol bozkır geleneğini takip eden Karahıtay idaresi, tebaalarına tam bir dini özgürlük sağladı.[194] Bündârî, daha Katvan savaşından önce hâkimiyeti Çin sınırlarına kadar uzanan Gürhan'dan ülkesi geniş, idaresi düzgün, silah-teçhizatı mükemmel, ordusu ve halkı kalabalık bir hükümdar olarak bahsetmektedir.[195] Cûzcânî'ye göre, Karahıtayların ilk hükümdarları âdil, insaflı ve yürekliydiler. Müslümanlara tazim ve âlimlere saygı gösterirlerdi. Hiçbir yaratılmışa zulüm ve eziyeti caiz görmezlerdi.[196] Hasan Yezdî de Gürhan'ın çok azimli ve güçlü düşüncelere sahip bir hükümdar olduğunu, ayrıca çok âdil, siyasette mahir ve becerikli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, Türkistan'ın çoğu beldeleri ve kabileleri ona boyun eğip emirlerini yerine getirmiş, hatta Mâverâünnehir beldelerinden ona mektuplar yazıp onu çağırmışlardı.[197] Gaffarî'ye göre, o çok âdil ve iyi ahlâklı olduğu için zamanla kabileler onun etrafında toplanmıştı.[198] Benzer şekilde Reşidüddin Fazlullah, bir devlet kurucusu olarak Gürhan'ın iyi bir stratejist, zeki ve son derece yetenekli bir adam olduğunu belirtmektedir.[199] Aynı şekilde Ebû'l-Gazi, onun akıllı ve bilgili bir adam olduğunu, şan ve şöhretinin etrafa yayıldığını ifade eder.[200] Gürhan'ın adaletinden övgüyle bahseden bir diğer müellif Nizâmî Arûzî'dir. Ona göre, Gürhan'ın Buhara'ya vali olarak tayin ettiği Alp Tegin, halka zulmetmeye başlayınca Buhara halkı Gürhan'a mektup yazıp valinin durumundan yakındılar. Bunun üzerine Gürhan, valiye bir mektup yazarak onu bu zorba davranışlardan derhal men etti.[201]

Güçlü ve kudretli Selçuklu İmparatorluğu'nun Katvan Savaşı'nda Karahıtay ordusu karşısındaki mağlubiyeti çağdaşları üzerinde de çok büyük bir etki bırakmıştır. Bu olay hakkındaki müphem bir haber, o zamanlar Filistin ve el-Cezire'nin kuzey kısmında Müslümanlarla savaşan Haçlılara kadar ulaştı. Ortaçağ Hıristiyan dünyasında Gürhan'ın sağlam kişiliği etrafında kapsamlı bir hikâye örüldü. Freising Piskoposu Otto'nun *Chronicon*'unda yer alan efsaneye göre, 1145 yılında Suriyeli Gabula Piskoposu, Kutsal topraklardaki Hıristiyanlara karşı Müslüman ilerleyişinin tehdidine karşı yardım istemek için Papa III. Eugene ile görüştü. O, Papalığa, Pers ve Ermenistan'ın ötesinde doğudan Prester John adında Nesturi Hıristiyan bir rahip-kralın, komutanları *Saniard* kardeşler olan Medlere ve Perslere saldırıp onları yendiğini anlattı. Rahip John daha sonra Filistin'deki dindaşlarını kurtarmak için Mezopotamya'ya kadar ilerlediyse de sonunda doğuya doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Bu rapor Haçlılar arasında ciddi bir heyecan uyandırdı. Prester John'un Hıristiyan Krallığı'nın doğudan Müslümanlara saldırıp kutsal yerlerin kurtarılmasına yardım edeceği şeklindeki efsanevî haberler Haçlılar arasında giderek yaygınlık kazandı.[202]

[190] Barthold, "Kara-Hıtaylar", s. 274.
[191] Barthold, *Four Studies*, s. 103.
[192] Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 111.
[193] İbnü'l-Esir, *age*, s. 82-84; ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 52.
[194] Lane, *agm*, s. 149.
[195] Bündârî, *age*, s. 249.
[196] Cûzcânî, *age*, s. 44.
[197] Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, s. 214.
[198] İçer, *Târîh-i Cihân-ârâ'nın Türkçe Tercümesi,* s. 18.
[199] Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh,* s. 155.
[200] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *age*, s. 47.
[201] Nizâmî Arûzî *age,* s. 36.
[202]Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 109; Wittfogel, Shêng, *age*, s. 639; Istvan Vasary, "Qara Ketây", https://www.iranicaonline.org/articles/qara-ketay, 23.01.2024, sa. 13:55; Ayrıca bkz. Abdullah Mesut Ağır, "Orta Çağ Seyyahlarının Kayıtlarında Presbyter John ve Efsanenin Asya ve Afrika'daki Temelleri", *History Studies*, Vol. 9, Issue 2, June 2017, p. 27-46.

Yeh-lü Taşi'nin kullandığı "*Gürhan*" unvanı Türkçe *gür* kelimesiyle *han* unvanından oluşmaktadır. İslam kaynakları genellikle bunun "*hân-ı hânân*" (hanlar hanı) manasına geldiğini ifade ederler.[203] Bu unvan bazı kaynaklarda "*Orhan*, *Athan, Uzhan, İlhan* ve *Özhan*" şeklinde de kaydedilmiştir.[204] İbnü'l-Esir, ise bu unvanı "*Kû-Han*" olarak kaydeder. Ona göre, "*Kû*", Çince olup onların en büyük hükümdarlarına verilen bir unvandır. "*Han*" ise Türk hükümdarlarının lakabı olup "hükümdarların en büyüğü" manasındadır.[205] *Gürhan* kelimesinin Liao İmparatorluğu'nun aile ismi *Yeh-lü*'nün tercümesi olabileceğini ifade edenler varsa da bunun Orhun yazıtlarında geçen *kül* (muhkem, sabit kişi) veya *kür* (yiğit, sarsılmaz, yürekli) kelimesiyle *han* kelimesinden yapılmış Türkçe bir unvan olduğu anlaşılmaktadır.[206]

Karahıtay idaresinin en belirgin özelliği, göçebelerden meydana gelen bir Kitan azınlığının, tarımsal ve ticarî kültüre sahip Orta Asya üzerinde kurmayı başardığı hâkimiyettir. Kitanlar, Semerkand gibi önemli şehirlerin bulunduğu bir yörede bulunmalarına rağmen, çadırlarda yaşamayı tercih ediyorlardı. Ancak tarımın önemini kavrayan Kitanlar, tahıl, şarap, meyve ve pamuk üretimine önem veriyor; at, koyun ve deve yetiştirmek gibi hayvancılık işleri ise imparatorluğun bozkır alanlarında yapılıyordu. Öte yandan yerel siyasal sistemlere ve adetlere dokunulmamıştır. Karahıtay İmparatorluğu'nu meydana getiren çeşitli ülkeleri bir hükümette birleştirme çabalarının olmaması, değişik etnik grup ve uygarlıklar üzerinde yumuşak bir hükümranlık olarak tanımlayabileceğimiz kendine özgü ayrı bir idare sistemi olarak betimlenebilir. Yeh-lü Taşi ve etrafındakiler Liao İmparatorluğu'nun bazı kültürel özelliklerini devam ettirdiler. Karahıtay paraları Çin usulünde basılmaya devam ettiği gibi Budizm de Orta Asya kültür ortamı içerisinde bile Kitanların en önemli inancı olmayı sürdürdü. Karahıtay yöneticileri diğer dinlere karşı da toleranslı davranmayı sürdürdüler.[207] Yeh-lü Taşi'nin ölümünden sonra eşi Tabuyan (*Kan-t'ien* 1144-1150) ülkede hükümdarlık etti. Sonra yerine oğlu Yeh-lü İ-lieh geçti (1151-1163). İ-lieh'ye kız kardeşi Pusuwan (*Ch'eng-t'ien*) halef oldu (1164-1177). Sonra da İ-lieh'in oğlu Chih-lu-ku (1178-1211) başa geçti. Karahıtay iktidarı toplamda 88 yıl boyunca devam etti.[208]

SONUÇ

Yeh-lü Taşi'nin hayatının ilk kısmı hakkında Çin kaynaklarında daha ayrıntılı bilgiler bulunurken onun Türkistan'a göçü ve sonrasındaki kariyeri hakkında İslam kaynakları daha açık ve kıymetli bilgiler vermektedir. Liao Hanedanı'nın resmî tarihi olan *Liao shi*'nin 30. bölümü doğrudan Karahıtaylar'a hasredilmiştir. İslam kaynaklarından ise İbnü'l-Esir, Cûzcânî ve Cüveynî'nin eserleri bu hususta birinci dereceden önemlidir. Çin ve İslam kaynakları arasındaki kronolojik farklılık konuyla ilgili önem arz eden Sultan Sencer'in mektubu ve *Jin shi* ile *Song Shi* gibi ikincil kaynakların kullanılması neticesinde tutarlı bir sonuca ulaşabilmektedir. Her iki kaynak grubu birlikte değerlendirildiğinde Yeh-lü Taşi'nin hayatı anlamlı ve ayrıntılı bir bütünlük arz eden anlatı haline gelebilmektedir.

Yeh-lü Taşi, Kuzey Çin'de hüküm süren Kitan Liao Hanedanı'nın bir mensubu olarak gençlik döneminde çok iyi bir prenslik eğitimi almış, geleneksel Çin sınavlarından üst düzey bir başarı elde etmiştir. O, binicilik ve okçuluk gibi askerî sanatlarda maharetli olmanın yanı sıra Çin kültür ve edebiyatına vâkıf olup üstün bir hitabet yeteneğine sahiptir. Taşi, idarî ve askerî bir vali olarak başladığı kariyerinin ilk yıllarında çökmekte olan Liao Hanedanı'nı kurtarmak için elinden geleni yapmış bir devlet adamıdır. Bu amaçla Liao İmparatoru'na karşı düzenlenen bir darbeye öncülük etmiş ancak daha sonra şahsi emellerinden ziyade devletinin geleceğini düşünerek meşru hükümdarın yanında yer almayı tercih etmiştir. Taşi, güneydeki Song Hanedanlığı'na karşı başarıyla mücadele etmiştir. Kuzeydeki düşman Cürcenlerle mücadelesi esnasında ise onlara esir düşmüş, bu sürede düşmanlarının hayranlığını kazanmış ve bir sürelik esaret hayatından sonra kaçıp kurtulabilmiştir. Taşi, daha sonra Liao İmparatoru'nun stratejik hatalarına çekinmeden ve açık yüreklilikle karşı çıkmıştır. O, her ne kadar çökmekte olan devletini kurtarabilmek için elinden geleni yapmışsa da müthiş bir öngörü yeteneğiyle kaçınılmaz sonu görmüştür. Liao Devleti'nin tam olarak inkıraza uğramasından çok kısa bir süre önce, kritik bir zamanda ve akıllıca bir hamleyle oldukça stratejik bir noktaya çekilip bireysel hareketine başlamıştır.

Yeh-lü Taşi'nin siyasi ve askerî kariyerinin ikinci devri, 1124 yılında kendisini kral ilan etmesiyle başlar. Bu süreçte o, kuzeybatıdaki göçebe bölgeler üzerinde kontrol sağlayıp Gürhan unvanıyla bölgesel bir hâkimiyet kurmuş, çeşitli ittifak girişimleriyle gücünü ve nüfuzunu artırmıştır. Taşi, Liao Devleti'ni yeniden diriltebilmenin hesaplarını yapmışsa da üstün Cürcen gücü karşısında bunu başarma fırsatını elde edememiştir. Yine tam anlamıyla kritik bir zamanda, emrindeki Kitan kalıntılarıyla daha batıya doğru göç etmeye başlamıştır. Taşi'nin

[203] Cüveynî, *age*, s. 308; Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh,* s. 155; Cûzcânî, *age*, s. 44; Muhammed b. Ahmed Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografîsi*, çev. Necip Asım, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 29-30; Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, s. 214; İçer, *Târîh-i Cihân-ârâ'nın Türkçe Tercümesi,* s. 17; Ahmed b. Mahmûd, *age*, s. 49; Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 387; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *age*, s. 47.

[204] Hüseynî, *age*, s. 65; Fidan, *Hâce İmâm Zahiru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si,* s. 100; Şebankâreî, *agm*, s. 151; Bündârî, *age*, s. 249; Râvendî, *age*, s. 168.

[205] İbnü'l-Esir, *age*, s. 82.

[206] Abdulkerim Özaydın, "Gürhan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 323.

[207] Franke, *agm*, s. 551.

[208] Wittfogel, Shêng, *age*, s. 621; Barthold, "Kara-Hıtaylar", s. 275; Bretschneider, *age*, s. 217; Togan, *Asya Tarihi,* s. 28.

ve Kitan muhacirlerin batıya doğru hareketi ilk başta Karahanlılar ve Kırgızlar tarafından durdurulmuştur. Ancak o, Uygurların desteğini alıp İmil'de bir yerleşim yeri kurmuş, bölgesel göçebeler üzerinde bir cazibe merkezi haline gelerek gücünü ve nüfuzunu artırmıştır. Neticede Taşi, 1133 yılında Balasagun'a girerek buradaki Doğu Karahanlı hâkimiyetine son vermiş ve Karahıtay Devleti'nin temellerini atmıştır.

Yeh-lü Taşi'nin bir devlet kurucusu olarak siyasi ve askerî kariyerinin son on yıllık dönemi başarılarla doludur. Doğuda Cürcenlere yönelik bir intikam seferi başarısızlıkla sonuçlansa da batıda Karahıtay Devleti, sürekli büyüyen ve yükselen bir güç hâline geldi. Taşi'nin 1137 yılında Batı Karahanlı Devleti'ne karşı kazandığı Hocend zaferi ona Fergâna vadisinde ve Seyhun havalisindeki merkezlerde hâkimiyet sağladığı gibi gelecekteki Mâverâünnehir hâkimiyetinin de kapılarını açtı. Yeh-lü Taşi'nin siyasi ve askerî kariyerinin zirvesi 1141 yılında dönemin en güçlü İslam Devleti olan Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı kazandığı Katvan zaferiydi. Bundan sonra Semerkand ve Buhara'ya girerek Mâveraünnehir'e hâkim olan Taşi, Batı Karahanlı Devleti'ni kendisine tâbi vassal bir devlet statüsüne getirdiği gibi Ceyhun Nehri'nin ötesine de ordularını göndererek Harezmşahlar Devleti'ni haraca bağladı. Yeh-lü Taşi, 1143 yılında 56 yaşındayken öldüğünde haleflerine güçlü bir devlet bıraktı.

Yeh-lü Taşi, adeta küllerinden batıda yeni bir devlet kurmuştur. İslam kaynaklarında genellikle Gürhan unvanıyla tanıtılan Yeh-lü Taşi'nin başarısına etki eden amillerin başında şüphesiz onun göçebeler nezdindeki karizmatik etkisi gelmektedir. Bunun yanı sıra Taşi'nin eğitimli kişiliği, güçlü hitabeti, usta savaşçılığı ve başarılı idarî kabiliyeti de bunda etkili olmuştur. Dönemin kaynakları her ne kadar Karahıtayları "*kâfir* ve *putperest"* gibi ifadelerle tanımlasalar da çağdaş Müslüman müellifler Yeh-lü Taşi'nin güçlü şahsiyetinden, askeri kabiliyetinden, adaletli ve hoşgörülü idaresinden övgüyle bahsetmektedirler. Bu durum devletin kuruluşundaki sadelikten, adaletli vergi politikasından ve yerel halkın dini ve kültürel inançlarına müdahale edilmemiş olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Yeh-lü Taşi'nin kurucu liderliği altında Karahıtay Devleti, doğuda Çin sınırlarından batıda Aral Gölü'ne uzanan geniş bir alanı kapsıyordu. Uygurlar, Kırgızlar, Kanglılar ve Karluklar Karahıtay Devleti'ne bağlanmıştı. Batıda Karahanlılar vassal, Harezmşahlar haracgüzâr bir devlet haline getirilmişti. Yeh-lü Taşi'nin Katvan zaferiyle kazandığı şöhret, Haçlılar vasıtasıyla Avrupa'ya kadar ulaşmış ve hakkında efsaneler yayılmıştır. Yeh-lü Taşi'nin Türk-İslâm medeniyetinin köklü bir şekilde yerleştiği Türkistan'da kurduğu Karahıtay Devleti, halefleri tarafından gücünü ve konumunu korumayı başarmış ve Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkışına kadar toplamda 88 yıl boyunca Türkistan'da varlık göstermiştir.

KAYNAKÇA

AĞIR, Abdullah Mesut, "Orta Çağ Seyyahlarının Kayıtlarında Presbyter John ve Efsanenin Asya ve Afrika'daki Temelleri", *History Studies*, Vol. 9, Is. 2, June 2017, pp. 27-46.

AHMED B. MAHMÛD, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, C. II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977.

AZİMÎ TARİHİ (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538), çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988.

BARTHOLD, V. V., "Kara-Hıtaylar", *MEB İA*, C. VI, ss. 273-276.

BARTHOLD, V. V., *Four Studies on the History of Central Asia*, trans. T. Minorsky, Vol. I, Leiden E. J. Brill 1956.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

BARTHOLD, V. V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kâzım Yaşar Kopraman, İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2006.

BEKRÂN, Muhammed b. Necîb, *Cihannâme*, çev. Meryem Doygun, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

BIRAN, Michal, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and Islamic World*, Cambridge University Press, New York 2005.

BRETSCHNEIDER, E., *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, London 1988.

BÜNDÂRÎ, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943.

CH'UN, Ch'ang, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı, Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, çev. ve not. Gülşah Hasgüçmen, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

D'OHSSON, Abraham Konstantin, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2019.

EBU'L-FEREC, İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.

EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

EBÜ'L-FİDA COĞRAFYASI, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

EKREM, Erkin, "Karahanlı Devleti'nin Adı Meselesi", *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*, Ankara 2009, ss. 171-193.

EL-CÛZCÂNÎ, Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

EL-CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2015.

EL-HÜSEYNÎ, Şadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1999.

EL-ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah, *Mesâliku'l Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

EL-YEZDÎ, Muhammed el-Hüseynî, *Selçukluların Hikâyesi*, çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Âbideleri*, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003.

ER-RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999.

FİDAN, Ayşe Gül, *Hâce İmâm Zahiru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si (İnceleme-Çeviri)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.

FRANKE, Herbert, "Kitan ve Cürçenler: Mançurya Ormanlarının Sakinleri", çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, haz. Denis Sinor, İletişim Yayınları, ss. 537-568.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

GUIGNES, Joseph de, *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi, C. II*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, haz. Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

HOWORTH, H. H., "The Northern Frontagers of China Part III. The Kara Khitai", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 8, No. 2, Apr. 1876, pp. 262-290.

HUNG, Shao, "Meng Ta pei lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, çev. Ankhbayar Danuu, haz. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, ss. 39-90.

HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. XI, çev. Abdülkerim Özaydın vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İÇER, Ali, *Târîh-i Cihân-ârâ'nın Türkçe Tercümesi (Karahanlılardan Timurluların Sonuna Kadar)*, Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Iğdır 2020.

İZGİ, Özkan, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul 1977, ss. 7-16.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî-yi, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.

KONUKÇU, Enver, "Balasagun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 4.

KÖKSAL, Mustafa, *Ravzatü's-Safâ ve Habîbü's-Siyer'de Moğollar Kısmının Tercümesi (1155-1259)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2019.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II: İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2017.

LANE, George, "The Khitans: Corner Stone of the Mongol Empire", *Acta Via Serica*, Vol. 6, No. 1, June 2021, pp. 141-164.

NESEVÎ, Muhammed b. Ahmed, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, çev. Necip Asım, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2021.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, "Gürhan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 323.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar -Katavan Savaşı-*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

ÖZKUZUGÜDENLİ, Bülent, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, C. I, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014.

REŞİDEDDİN FAZLULLAH, *Câmi'ü't-Tevârîh, Açıklamalı İngilizce Tercüme W. M. Thackston*, haz. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, C. I, Harvard Üniversitesi 1998.

REŞÎDÜ'D-DÎN FAZLULLAH, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

SEMERKANDÎ, Nizâmî Arûzî, *Çehâr Makâle,* çev. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.

ŞEBANKÂREÎ, Muhammed, "Selçuklular" çev. Ahmad Hesamipour, *Tarih Okulu*, Yaz 2009, S. IV, ss. 137-161.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Karahıtaylar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 24, İstanbul 2001, ss. 415-416.

TOGAN, Zeki Velidi, *Asya Tarihi*, haz. İsenbike Togan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023.

TUOTUO 脫脫, *Jin shi 金史 (Jin Resmi Tarihi)*, Beiing: Zhonghua shuju, 1975.

TUOTUO 脫脫, *Liao shi 遼史 (Liao Resmi Tarihi)*, Beiing: Zhonghua shuju, 1974.

TWITCHETT, Denis, Klaus-Peter Tietze, "The Liao", *The Cambridge History of China, Alien Regimes and Border States*, 907-1368, Vol. 6, Ed. Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, 2008, pp. 43-153.

VASARY, Istvan, "Qara Ketây", https://www.iranicaonline.org/articles/qara-ketay, 23.01.2024, sa. 13:55.

WITTFOGEL, Karl A., Fêng Chia-Shêng, *History of Chinese Society Liao (907-1125)*, Transactions of the American Philosophical Society, Vol 36, Philadelphia 1949.

YASİN, Yusufcan, "Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 34, Konya 2013, ss. 315-327.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue12, Temmuz/July2024, ss. 397-410.

Geliş Tarihi–Received Date: 02.24.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAYCAN'I İSTİLASI VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

10.53718/gttad.1442348

GURBAN HÜSEYNOV*

ÖZ

Hazar Denizi'nin doğusunda, tarihin eski dönemlerinden beri Harezm olarak bilinen bölgeye vali olarak atanan ve Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasının ardından sınırlarını da genişleterek hüküm süren Hârizmşahlar Devleti'nin siyasi ömrü kısa olmuştur. Hükümdar Alâeddin Muhammed, hayatının en büyük siyasi hatasını yaparak tek çatı altında birleşen Moğollar karşısında büyük bir yenilgi almıştır. Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in Moğollara yenilerek kaçmasının ardından Cengiz Han'ın emriyle Cebe, Sebütey ve Tokucar Bahadır komutası altında otuz bin kişiden oluşan bir ordu onu bulup öldürmek için görevlendirilmiştir. Batıya doğru ilerleyen bu ordu karşılarına çıkan herkesi öldürmüş ve şehirleri yakıp, yıkıp yağmalamıştır. Moğol saldırılarından Azerbaycan coğrafyası da nasibini almış ve birçok şehir harabe haline gelmiştir. Cebe ve Sebütey komutasında başlayan Moğol istilası ve orduların Azerbaycan topraklarına girerek yağma hareketlerinde bulunması, bölgede siyasi ve askerî açıdan önemli değişikliklere neden olmamıştır. Bunun da sebebi Azerbaycan topraklarında kısa süreli kalmaları ve kendi ülkelerine geri dönme isteklerinden kaynaklanmıştır. Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in ölümünden sonra başkent Gürgenc'e dönen Celâleddin Mengüberti Moğollarla mücadelede bayrağını babasından devralarak ilk başlarda başarılı bir mücadele sergilemiş olsa da sonrasında Moğol saldırısından kaçarak Hindistan'a gitmiştir. 1224 yılında Hindistan'dan Kirman'a geçen Hârizmşahların son sultanı Celâleddin Mengüberti, buradan Azerbaycan'a ulaştı ve bölgedeki siyasi dağınıklığın yardımıyla kısa süre içerisinde devletini kurarak önemli bir güç haline geldi. Moğol ve Gürcülere karşı kazandığı zaferler, kendisini halkın gözünde kahramanlaştırmaya yetti; ancak Ahlât'ın fethi ve Müslüman yerleşim alanlarını yağmalaması, onun halkın gözünden düşmesine sebep oldu. Cebe ve Sebütey'den farklı olarak Celâleddin Mengüberti Azerbaycan topraklarında uzun vadeli bir yerleşim amaçladığından dolayıdır ki bölgeye gelir gelmez Moğol istilasından zarar görmüş ve harabeye dönmüş şehirleri imar ettirmiş ve bölgede kendi idari sistemini oluşturmuştur. Onun bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin de siyasi varlığı son bularak tarih sahnesinden çekilmiştir. 1141 senesinde Azerbaycan'ın Nahcivan bölgesinde İldeniz tarafından kurulan Atabeyler Devleti veya diğer adıyla İldenizler Devleti, Celâleddin Mengüberti'nin Azerbaycan'ı ele geçirmesi ve son İldeniz hükümdarı Özbek b. El-Pehlivan'ın eşiyle evlenmesiyle birlikte Atabeyler Devleti'nin siyasi varlığı son bulmuştur. 1227 senesinde ezeli düşmanı olan Cengiz Han'ın ölümüyle birlikte adeta boşluğa düşen Celâleddin Mengüberti çeşitli hatalar yaparak kendi sonunu da hazırlamıştır. İlk başlarda Azerbaycan halkının da sevgisini kazanan Celâleddin Mengüberti atadığı memurlarının yaptığı yolsuzluklar nedeniyle Azerbaycan'da isyanlarla uğraşmak zorunda kalmış ve Öğedey Han'ın tahta çıkmasından sonra Baycu ve Çormagun Noyan komutasında gönderilen Moğol ordusu karşısında tutunamayarak Anadolu coğrafyasına kaçmış ve hayatını kaybetmiştir. Bu makalede, onun Azerbaycan bölgesini ele geçirmesi, Atabeyler Devleti'nin son bulması ve bölgede askerî ve siyasi faaliyetlerine kısa bir genel bakış sağlamayı ve bu olayın Azerbaycan tarihi açısından sonuçlarını vurgulamayı amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Hârizmşah, Atabeyler Devleti, Azerbaycan, Celâleddin Mengüberti, Moğollar.

* Dr., Konya/Türkiye, E-Posta: qhuseynov@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-3143-1984.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAYCAN'I İSTİLASI VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

THE INVASION OF AZERBAIJAN BY JALAL AD-DIN KHWARAZMSHAH AND THE COLLAPSE OF THE ATABEG STATE

ABSTRACT

Appointed as governor to the region known as Khwarezm since ancient times, east of the Caspian Sea, the political life of the Khwarazmshah State was short-lived despite expanding the state's borders after the dissolution of the Great Seljuk Empire. Its ruler, Ala ad-Din Muhammad, made his greatest political mistake by suffering a major defeat against the united Mongols. After the defeat of Khwarazmshah Ala ad-Din Muhammad, who fled from the Mongols, a force of thirty thousand soldiers, commanded by Cebe, Sebütey, and Tokucar Bahadır under the orders of Genghis Khan, was tasked with finding and killing him. Advancing westward, this army killed anyone in their path, burning, destroying, and looting cities. The Azerbaijani geography also suffered from the Mongol invasions, leaving many cities in ruins. The Mongol invasion, led by Cebe and Sebütey, entering Azerbaijani territories and conducting plundering operations, did not bring significant political and military changes to the region. This was due to their brief stay in Azerbaijani lands and their desire to return to their own countries. After the death of Khwarazmshah Alaeddin Muhammad, Jalal ad-DinMingburnu returned to the capital, Urgench, and initially displayed a successful struggle against the Mongols, inheriting the banner from his father. However, he later escaped to India to avoid the Mongol invasion. The last sultan of Hârizmşahs Celâleddin who went from India to Kirman in 1224, then reached Azerbaijan and had become a major force establishing the own state in a short time with the help of the political mess in the region. He won against the Mongols and Georgians , after these victories, he became a hero in the public eye; but after pillaging of the residential areas of Muslims and conquest of Ahlat, He lost his fame in public eye. Unlike Cebe and Sebütey, Jalal ad-DinMingburnu aimed for long-term settlement in Azerbaijani lands. As soon as he arrived in the region, he worked on rebuilding the cities that had been damaged and turned into ruins by the Mongol invasion. He established his administrative system in the region. With his control over the region, the political existence of the Azerbaijani Atabeg State came to an end as it withdrew from the historical stage. In the year 1141, in the Nakhchivan region of Azerbaijan, the Atabeg State, established by Ildeniz or also known as the Ildegozid State, came to an end with the conquest of Azerbaijan by Jalal ad-Din Mingburnu and the marriage of the last Atabeg ruler, Uzbek ibn El-Pehlivan, to his wife. However, Jalal ad-Din Mingburnu's reign faced challenges, and in 1227 year, he made various mistakes after the death of his perennial enemy, Genghis Khan, leading to his own downfall. Despite initially winning the love of the Azerbaijani people, Jalal ad-DinMingburnu had to deal with uprisings in Azerbaijan due to the corruption of the officials he appointed. Unable to withstand the Mongol army sent under Baycu and Cormagun Noyan after Ogedei Khan ascended the throne, he fled to the Anatolian region and eventually lost his life. This article aims to provide a brief overview of Jalal ad-DinMingburnu's capture of the Azerbaijani region, the end of the Atabeg State, and a glimpse into his military and political activities in the region, emphasizing the consequences of these events in Azerbaijani history.

Keywords: Khwarazmshah, Atabeg State, Azerbaijan, Jalal ad-Din Mingburnu, Mongols.

GİRİŞ

XIII. yüzyılın önemli iki siyasi aktörlerinden biri Hârizmşahlar Devleti[1] diğeri ise Moğollar olmuştur. Hâkim oldukları coğrafyada devletin sınırlarının genişlemesi sonucu komşu olan bu iki devlet ilk başlarda güçlerinin ne olduğunu tam olarak bilemediklerinden dolayıdır ki birbirlerine kuşkulu yaklaşmışlardır. Kendisini doğunun, Sultan Muhammed'i ise batının hükümdarı olarak gören Cengiz Han bir süre karşılıklı gidip gelen elçiler aracılığıyla arayı iyi tutmaya ve Hârizmşahlar Devleti'nin gücünü öğrenmeye çalışmıştır. Taraflar arasında gidip gelen elçiler vasıtasıyla iyi bir şekilde başlayan ilişkiler kısa süre zarfında çıkar çatışması sonucunda askeri zemine taşınmış ve tarafların birbiriyle savaşmasıyla sonuçlanmıştır. Otrar olayı sonrasında iki devlet arasındaki bağlar iyice gerilmiş ve Cengiz Han, Hârizmşahlar üzerine yürümüştür. Bu savaşta her ne kadar Hârizmşahlar Devleti yenilmiş olsa da bunun sonucu tüm dünyayı etkilemiştir. Sultan Muhammed'in yenilmesi ile Cengiz Han'ın

[1] Harizmşahlar tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000; Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014; Mehmet Fuad Köprülüzade, "Notlar ve Vesikalar: Harezmşahlar Tarihine Ait", *Türkiyat Mecmuası*, S. 1, İstanbul 1925, ss. 251-254; Abdülkerim Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", *Türkler*, C. IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 883-896; Aydın Taneri, *Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977; Abdulkadir Erdoğan, *Harezmşahlar İmparatorluğu'nda Askeri Teşkilat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi), İstanbul 2004; Gülseren Dursun, *Harizmşahlar Devleti'nde İlmi Hayat (1097-1231)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015; Meryem Doygun, *Harezmşahlar–Moğol Münasebetleri ve Harezmşahlar Devletinin İnkırazı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

karşısında durabilecek bir güç olmadığındandır ki çok hızlı bir şekilde batıya doğru istilalar yayılmıştır. Moğollara karşı başarısız savaş stratejisi uygulayan Hârizmşahlar, izledikleri bu strateji sonucunda devletin de sonunu getirmişlerdir. Batıya doğru kaçarak kurtulmayı amaçlayan Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in peşinden Cengiz Han'ın emriyle Cebe, Sebütey ve Tokucar Bahadır[2] komutası altında otuz bin kişiden oluşan bir ordu gönderilmiştir.[3] İbnü'l-Esîr bu orduyu "*el Muğarribbe*" yani "*batıya gidenler*" olarak nitelendirirken yine İslam dünyasında karışıklıklar çıkararak huzursuz bir ortamın oluşmasında bu birliğin rolünün büyük olduğunu belirtmiştir.[4] Alâeddin Muhammed'i arama bahanesiyle geçtikleri her yeri yağmalayan bu ordu son olarak Azerbaycan topraklarına da uğramıştır.

1. Hârizmşah Saldırısı Öncesinde Azerbaycan'ın Durumu

Moğolların Azerbaycan'a ilk saldırısı 1220 yılında gerçekleşmiştir.[5] 1220'de Celâleddin Mengüberti doğuda Moğol ordularıyla savaşırken Sebütey komutasındaki bir Moğol birliği Azerbaycan topraklarına girmiştir.[6] Moğol ordusu Azerbaycan topraklarına o güne kadar benzeri görülmemiş zararlar vermiştir. Bölgede kuzeye doğru hareket eden Moğollar karşılaştıkları her küçük şehir ve köyü yağmalarken kendilerine karşı gelsin veya gelmesin büyük küçük ayrımı yapmadan herkesi öldürmüş ve geride kimse kalmasın diyerek şehir ve köyleri yakmışlardır.[7] Nihayet Atabeyler Devleti[8] hükümdarı Özbek b. el-Pehlivan'ın[9] (1210-1225) yaşadığı Tebriz[10] şehrine ulaşan Moğollar şehrin büyük surları karşısında mevzilenmiş ve şehir halkının Moğollara karşı koyacak güçte olduklarını düşündüklerinden dolayıdır ki onlarla savaşmayı göze alamamışlardır. Moğollar Tebriz halkı ile savaşmayı göze alamazken Tebriz halkı da her ne kadar savunma vaziyeti almış olsalar da onlardan korkmuş ve savaşa girmeye cesaret edememişlerdir. Kale duvarlarının çok iyi bir şekilde korunduğunu gören Moğollar şehre saldırmak yerine anlaşma yoluna gitmiştir. Özbek de kale duvarlarını savunamayacaklarını düşünerek Moğollarla anlaşmayı kabul etmiştir. Şehrin kale duvarlarının yakın mesafesinde mevzilenen Moğol ordusu komutanları Cebe ve Sebütey kaleden gönderilen elçileri kabul etmiş ve kendilerine altın, yiyecek, giyecek, küçükbaş ve büyük baş hayvan verilmesini talep etmişlerdir. Dönemin önemli ticaret merkezlerinden olan Tebriz gibi bir şehirden istedikleri haracı alan Moğol ordusu kışı geçirmek amacıyla Mugan[11] bölgesine doğru hareket etmiştir.[12]

Moğollar Azerbaycan'ın Mugan bölgesine vardıklarında aldıkları bir haber üzerine yeniden savaş durumuna geçmişlerdir. Gürcü Çarı IV. Georgi Laşa (1212-1223) Atabey hükümdarı Özbek'e haber göndererek Moğollara

---

[2] Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'i yakalamak için oluşturduğu orduya komutan olarak Yesut kavminden Cebe ve Kongrat ümerasından Tokucar Bahadır'ı görevlendirdiğini Reşîdüddin eserinde belirtmiştir. Fazlullah Hemedâni Reşîdu'd-Dîn, *Câmiu't-Tevârîh*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahran 1387: 365. Bu iki ismi zikrettikten sonra başka bir yerde de bu isimlere ek olarak Sübütey ismini de ekler. Reşîdüddin, age, s. 371. Konuyla ilgili başka bir çalışmada ise sadece Cebe Noyan ve Sübütey Bahadır isimleri zikredilmektedir. Rysbek Alimov, *Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevârih'i Üzerine Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 180.

[3] H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz yayıncılık, İstanbul 2018, s. 171.

[4] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* C. X-XII, çev. Ahmed Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 327-328.

[5] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s. 332; A. Ali Alizade, *Soçialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv. (XIII-XIV yüzyıllarda Azerbaycan'ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasi Tarihi)*, Bakü 1956, s. 95; Vaqif Piriyev, *Azerbaycan XIII- XIV Yüzyıllarda*, Nurlan Yayınları, Bakü 2003, s. 113; İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (en eski zamanlardan-XXI yüzyılın başına kadar)*, Mütercim Yayınları, Bakü 2015, s. 82.

[6] Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, C. 1, İstanbul 1991, s. 221. Moğol ordusunun Azerbaycan'a Hazar Denizi'nin kuzeyinden yani Derbend'ten girmiş ve güneye doğru yağma yaparak ilerlemişlerdir bilgisi yalnız Müverrih Vardan'da yer almaktadır. İbnü'l-Esîr'e bakıldığında ise Moğolların güneyden Azerbaycan topraklarına girerek ilerlediğini ve daha sonra Derbend üzerinden Azerbaycan topraklarından çıktığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi-t Tarih*, İzd. An Azerb. SSR, Bakü 1959, s. 333.

[7] Abdulali Destgayb, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be Îrân*, Tahran 1367, s. 152; Abbâs İkbâl Âştiyânî, *Târîh-i Mogul*, Tahran 1388, s. 116; Hasanzâde, age, s. 133; Allahyar-Şerefi Khal'atbari, *Târîh-i Hârezmşahîyan*, Tahran 1394, s. 84; V. Minorsky, "Özbek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. IX., İstanbul 1964, s. 489; Şehabeddin Muhammed Nesevi, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburnı, (Celaleddin Mengüberti Biyografisi),* çev. Ziya Bünyadov, Elm Neşriyat, Bakü 1973, s. 22; K. A. Luther, "Atabakan-e Adarbayjan", Encyclopaedia Iranica, Vol. II., New York 1987, s. 890; C. E. Bosworth, "Ildenizids", *Enciclopedia of Iranica*, C. III., Leiden 1989, s. 1110; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarihi Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 494.

[8] Atabeyler Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz. Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. XXII, İstanbul 2000, s. 82; Ziya Buniyatov, *Azerbaycan Atabeyleri Dövleti* 1136-1225, Elm Neşriyat, Bakü 2007.

[9] Atabeyler Devleti hükümdarı veya diğer adıyla İldeniz Atabegi Özbek hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Özbek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 106-107.

[10] Yakut Hamavi eserinde Azerbaycan'ın ünlü şehirlerinden birinin Tebriz olduğunu ve bu şehrin tuğlalardan kale duvarları olduğunu ve içinden birkaç tane nehrin geçtiğini, etrafının ise bağ ve bahçelerle çevrelendiğini belirtmiştir. Yakut Hamavi, *Mudjam al-Buldan,* s.705. Tebriz hakkında bir başka bilgiyi dönemin seyyahlarından olan Marko Polo'dan öğreniyoruz. Eserinde Tebriz'in doğu ile batı arasında doğudan gelip batıya giden yol üzerinde büyük bir ticaret merkezi olduğunu belirtiyor. Hindistan, Bağdat, Musul ve Hürmüz gibi nice büyük şehirlerden gelen tacirlerin buradan mal alıp sattığını belirtirken Venedik ve Cenova'dan gelen tacirleri de unutmuyor. Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan Filiz Dokuman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 27-28.

[11] Yer altı zenginlikleri ve geniş otlak bölgelerine sahip olmasıyla tarih boyunca göçebe kabilelere ev sahipliği yapan Mugan ya da Mugan Ovası olarak bilinen bölge günümüzde Hazar Denizi'nin batı kısmı ile Aras Nehri'nin güneyinde yer alan bir coğrafyadır. Bu coğrafyanın bir kısmı İran sınırları içinde kalırken bir kısmı da Azerbaycan topraklarında bulunuyor. İran'da kalan kısım Erdebil eyaletinin sınırları içerisindedir.

[12] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s. 333; Alizade, *age*, s. 95; Piriyev, *age*, s. 113.

karşı birlikte savaşmak istediğini belirtmiş ve bunun üzerine taraflar bir anlaşmaya varmışlardır. Yaz mevsiminde Moğollara saldırmak amacıyla anlaşan bu iki hükümdar, Moğolların kışın hareket etmeyeceklerini düşünerek büyük bir yanılgıya düşmüşlerdir. Çünkü bu haberi öğrenen Moğollar kış mevsimi olmasına bakmayarak derhal Gürcistan'a saldırmıştır.[13] Müttefiklerden önce davranan Moğollar, Gürcüleri 1221 yılında yenilgiye uğratarak bölgede yağma hareketlerinde bulunduktan sonra tekrar Azerbaycan'a dönmüş ve bir kez daha Tebriz'e doğru ilerlemiştir. Moğolların Tebriz'e doğru geldiği haberini alan Özbek, şehri terk edip kaçınca şehri savunma görevi Tebriz hâkimi Şemseddin Tuğrâî'ye kalmıştır. Savaş yapılmadan ve şehir halkı öldürülmeden Moğollarla anlaşma yoluna giden Tuğrâî bir kez daha Moğollara haraç vermeyi kabul etmiştir. Kısa süre zarfında ikinci kez Tebriz gibi önemli bir ticaret şehrinden haraç alan Moğollar, aldıklarından memnun kaldıklarından şehre saldırmaktan vazgeçerek yönlerini Merâga[14] üzerine çevirmişlerdir. Atabey hükümdarı Özbek'in Moğollardan korkarak Tebriz'den kaçması gibi Merâga şehrinin yöneticisi de Ruyendiz Kalesi'ne kaçıp saklanmıştır. Tebriz halkı şehrin yağmalanmasına engel olmak amacıyla haraç vererek kurtulsalar da Merâga halkının Moğollara verecek bir şeyleri olmadığından komutanlarının kaçmasına bakmayarak şehri savunmaya karar vermişlerdir. Taraflar arasındaki savaş çok kısa sürmüş ve kale duvarlarını yıkarak şehre giren Moğollar belki de o güne kadar bölge halkının hiç aklına bile gelmeyecek bir yöntemle yağma ve katliam yapmışlardır. Bölge halkının da tanıdığı birisi canlı olarak yakalandıktan sonra öldürülmemiş, onun yerine şehir sokaklarına salınarak "*Moğollar gitti*" diye duyuru yapması istenmiştir. Moğol zulmünden saklanan masum insanlar onların gittiğini duyunca saklandıkları yerlerden çıkmaya başlamışlar ama ne yazık ki ortaya çıkan herkes acımasızca öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır.[15] Merâga işgali ile ilgili bilgiler aktaran İbnü'l-Esîr, anlattığı farklı bir hikâyeyle Moğolların ne kadar acımasız olduğunu ve karşılarındaki insanların da onlardan ne kadar korktuğunu gözler önüne sermiştir:

"*Merâga işgal edilirken Tatarlardan bir asker bir geçide girerek burada saklanan yüz kadar adamı tek tek öldürmüş ve hiç kimse elini kaldırıp da en ufak bir şekilde buna karşı koymamış. İşte maalesef insanların üzerine haddinden fazla büyük bir zillet ve korku düşmüştür...*".[16]

Moğolların Merâga saldırısı devam ederken Hemedan'da Moğol zulmüne karşı bir ayaklanma başladığı haberi gelmiştir. Gelen haber üzerine bölgeye intikal etmek amacıyla Moğolların şehirden ayrılmasıyla hayatta kalan insanlar da rahat bir nefes almıştır. Çok geçmeden Hemedan isyanı kanlı bir şekilde bastırılmış ve büyük bir zafer kazanmış ordu edasıyla geri dönen Moğollar yol üzerinde bulunan Erdebil[17] şehrine saldırmıştır. Erdebil halkı her ne kadar Moğollara karşı azimli bir şekilde mücadele etmiş olsalar da güçlerinin tükendiği noktada teslim olmayı kabul etmişlerdir.[18]

Erdebil'i ele geçiren Moğollar bir kez daha Tebriz şehrine doğru ilerlemişlerdir. Moğol tehlikesinin yaklaştığını haber alan Özbek, Tebriz halkını kaderlerine terk ederek Nahcivan'a kaçmıştır. İkinci Tebriz kuşatmasında olduğu gibi yine halkın kurtarıcısı olarak şehir hâkimi Şemseddin Tuğrâî öne çıkmıştır. Moğollarla bu kez savaşmaya kararlı olan halk kale duvarlarını güçlendirmiş ve şehri savunmak için gerekli tedbirleri almıştır. Şehir halkının bu denli savaşa istekli olduğunu gören Moğollar savaşmak yerine elçiler aracılığıyla bir kez daha haraç almak kaydıyla savaşmadan gideceklerini bildirmeleri üzerine şehir halkı onların bu isteğini kabul etmiştir. Böylelikle, Tebriz üçüncü kez Moğollar tarafından yağmalanmaktan kurtulmuştur.[19]

Tebriz'den ayrılan Moğollar, Serab şehrini ele geçirip hemen arkasından Beylekân[20] üzerine yürümüştür. İkiye bölünen şehir halkının bir kısmı Moğollarla savaşma taraftarı iken geri kalan kısmı onlarla anlaşabilecekleri konusunda umutluydular. Bu minvalle antlaşma yapılması için şehre bir grup Moğol davet edilmiştir. Fakat şehre davet edilen Moğol elçilerin savaşmaya hevesli olan grup tarafından öldürülmesi üzerine antlaşma ihtimali de suya düşmüştür. Öldürülen Moğolların da intikamını almak amacıyla var güçleriyle şehre saldıran Moğollar adeta taş üstünde taş gövde üstünde baş bırakmamış, hatta hamile kadınları bile karınlarındaki çocuklarla birlikte öldürmüşlerdir. Yapılan bu katliam her ne kadar vahşet dolu olmuş olsa da Moğolların içi soğumamış ve içindeki insanlarla birlikte şehri ateşe vermişlerdir. Yanıp kül olan Beylekân şehri yıllarca kullanılamaz halde kalmıştır.[21]

[13] Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 36.
[14] İlhanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Merâga hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merâga", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 29, Ankara 2004, s.162-163.
[15] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s. 168; Piriyev, *age*, s. 113-114.
[16] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s. 313; Nuriyeva, *age*, s. 82-83.
[17] Deniz seviyesinden 1505 m. yükseklikte, Savalan (Sabalan) dağ silsilesinin eteklerindeki platoda kurulmuş bir şehirdir. Erdebil hakkında detaylı bilgi için bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Erdebil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 11, İstanbul1995, s. 276-277.
[18] Alizade, *age*, s. 97; Piriyev, *age*, s. 114.
[19] İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 261; Piriyev, *age*, s. 114.
[20] Kubâd b. Fîrûz Sâsânî tarafından inşa edildiği düşünülen şehir beşinci iklimde yer almaktadır. Tuğladan yapılı evleri bulunan şehir harabe haldedir. Havasının sıcak ve güzel olmasından burada tahıl, çeltik, pamuk ve diğer birçok ürün yetişmektedir. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Zeyl-e tarihi Guzide*, Farsçadan trc. M.D. Kazımov ve V.Z. Piriyev, Elm Yayınları, Bakü 1990, s. 105.
[21] Qara Ahmedov, *Orta Çağ Beylekan Şehri*, Elm Yayınları, Bakü 1979, s. 85-86; Piriyev, *age*, s. 115.

Beylekân'da yapılan katliamın ardından Moğollar bu kez Atropatena'nın başkenti olarak bilinen Gence (Ganzak-Ganzaka) üzerine yürümüştür.[22] Beylekân'da yaptıkları katliamdan yorulmuş olmalılar ki savaşa hazırlanan Gence halkını gördüklerinde savaşmak yerine haraç almakla yetinmişlerdir. İstedikleri haracı aldıktan sonra Gürcistan'a doğru ilerleyen Moğol ordusu orada da yağma hareketlerinde bulunduktan sonra yeniden Azerbaycan topraklarına girerek bu kez Şirvan'a saldırmıştır.[23] Demir kapı Derbend[24] ile aralarında yüz fersahlık bir yol bulunan bu şehir aslında Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde önemli stratejik bir konuma sahipti.[25] Diğer Azerbaycan şehirlerinde olduğu gibi burada da Şirvan hâkimi başka bir kaleye kaçıp saklanırken halk düşmanla savaşmaya karar vermiştir. Kale duvarlarını aşmak için kullanılan merdivenlerin tahrip edilmesi ve kale savunması tarafından yakılması sonucu kaleye giriş için farklı bir yol bulan Moğollar bir kez daha katliamda sınır tanımamışlardır. Savunmanın zayıf olduğu bir noktadan saldırarak kale duvarı dibine üst üste yığdıkları cesetlerin üzerine basarak duvarı aşmış ve savunmayı delmişlerdir. Yapılan üç günlük savaş sonrasında İbnü'l-Esîr'in de belirttiği gibi şehirde bir tane bile canlı kalmamıştır.[26] Azerbaycan coğrafyasında güneyden kuzeye doğru bir yol izleyen Moğollar, 1222 senesinde kendi memleketlerine gitmek amacıyla Azerbaycan topraklarından ayrılmışlardır.[27]

İlk Moğol saldırısı Azerbaycan'da feodal birlikteliğin olmadığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kendi çıkarlarını halkın menfaatlerinden üstün gören bölge hâkimleri Moğollara karşı birleşerek savaşmak yerine kendilerinin yenilmez olduklarını düşünerek tek başlarına hareket etmişlerdir. Atabeyler Devleti hükümdarı Özbek, Şirvanşahlar Devleti[28] hâkimi ve Merâga hâkimi tek başlarına Moğollara karşı mücadeleye girişmek yerine güçlerini birleştirme yoluna gitselerdi belki de başarılı olma ihtimalleri vardı. Tek başlarına savaşmaya karar verip ardından da savaş meydanından kaçtıkları için halk büyük zarar görmüştür.

Savaş konusunda deneyimli ve güçlü olan bazı şehirler Moğollara karşı azimle savaşmış olsalar da netice itibariyle kendilerinden çok daha güçlü olan düşman karşısında fazla dayanamayarak yenilmişlerdir. Kendilerine karşı gelerek savaşan şehirlerde akla hayale gelmeyecek yöntemlerle katliamlar yapan Moğollar, bir bakıma bir sonraki şehir veya köy işgali için halka adeta gözdağı vermişlerdir.

Moğol saldırısı öncesi zaten iyi olmayan Azerbaycan sosyo-ekonomik yapısı çok ağır bir darbe alarak daha da kötü bir duruma gelmiş ve bu durumun yanı sıra ülke genelinde siyasi istikrarsızlık da baş göstermiştir. Eski gücünü kaybeden ve çöküş dönemine giren Atabeyler Devleti, Moğol saldırısı sonrasında ülke genelinde meydana gelen yıkımları onaracak gücü kendisinde bulamamıştır. Harabe haline gelen şehirleri onarmak bir tarafa, devletin geriye kalan halkını koruyacak gücü bile kalmamıştır. Azerbaycan topraklarına girerek kısa süre zarfında onarılması zor olan darbeler vuran Moğol ordusunun gitmesiyle birlikte önce Kıpçaklar onların da ardından Gürcüler Azerbaycan topraklarına girerek yağmalamışlardır.[29] Moğol, Kıpçak ve Gürcü orduları derken bu kez de 1225 yılının ortalarında Hârizmşah Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârizmşah Azerbaycan topraklarına girmiştir.[30]

2. Hârizmşah Celâleddin'in Azerbaycan'a Saldırısı

Orta Asya'da Moğol saldırılarıyla birlikte topraklarını ve siyasi gücünü kaybeden Hârizmşahlar Devleti'nin son temsilcisi Alâeddin Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârizmşah Mengüberti, Cengiz Han ile giriştiği savaşta kaybedeceğini anlayınca kendini nehre atarak savaş alanından uzaklaşmış ve Hindistan'a kaçmıştır. Hindistan'da yaşadığı olaylar nedeniyle uzun süre kalamayan Celâleddin geri dönmüş ve gelir gelmez ayağının tozuyla kardeşi Giyaseddin Pir Şah ve dayısı Yığan Taysı üzerine saldırarak onlarla mücadele etmiş ve bu mücadeleden başarı ile

[22] Mirza Bala, "Gence", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1986, s. 762; Oktay Efendizade, "Gence", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. XIV, İstanbul 1996, s. 17. Kaynaklarda Atropatena Gencesi olarak zikredilen bu şehre Araplar "*Cenze*", Farslar "*Genze*", Ermeniler "*Gandzak*" ve Gürcüler ise "*Gandza*" şeklinde hitap etmişlerdir. Aslında Pehlevi sözü olan Gence "*hazine*" veya "*mahsul saklanan depo*" anlamına gelmektedir. Ayrıca Gence hakkında detaylı bilgi için bkz. Asa, "Kirovobad", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C. V, Bakü 1981, s. 396; Ziya Bünyadov, "Azerbaycan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. IV, İstanbul 1991, s. 319; Efendizade, *agm*, s. 17.

[23] Şirvan vilayeti Kuzey Azerbaycan'ın Kura Nehri'nin kuzeyinde kalan kısmı olup, doğuda Hazar Denizi, batıda Gürcistan ve Alazan Nehri, kuzeyde Dağıstan ve güneyde Aras Nehri ile çevrili bir bölge idi. Nuşirevan tarafından inşa edilen bu şehir onun ismini almış ve sonradan bu isim kısaltılarak Şirvan şeklini almıştır. Şirvan hakkında detaylı bilgi için bkz. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-i İrem*, Kanun Neşriyat, Bakü 2001, s. 3; Mustafa Aydın, "Şirvan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 39, İstanbul 2010, s. 204.

[24] Hazar Denizi'nin kuzey batı sahilinde tarihi şehir ve liman olan Derbend şehri hakkında detaylı bilgi için bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Derbend", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul1994, ss. 164-166.

[25] Aydın, *agm*, s. 204; Mizgin Uruç, *Şirvanşahlar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2015, s. 2; Nuriyeva, *age*, s. 83.

[26] İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 172.

[27] İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 172; Piriyev, *age*, s. 116; Nuriyeva, *age*, s. 83.

[28] Doğu Kafkaslarda ve kısmen bugünkü Azerbaycan'da 799-1607 yılları arasında hüküm sürmüş bir Müslüman hanedan. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövleti*, Avrasya Press, Bakü 2006.

[29] Alizade, *age*, s. 102-103; Piriyev, *age*, s. 116-117.

[30] Minhâc-i Sirac Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar*, s. 143; Ziya Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, Derin Yayınları, İstanbul 2003, s. 192; Nuriyeva, *age*, s. 83.

ayrılmıştır. Kendine yeteri kadar askeri güç topladıktan sonra, Bağdat üzerine sefere çıksa da bu seferde başarılı olamamıştır. Bu olayın akabinde yani tarih 1225 yılını gösterdiğinde ordusuyla Azerbaycan'a hareket etmiştir.[31]

Celâleddin'in Azerbaycan'a yaklaştığını duyan Merâga halkı ona mektuplar yazarak bölgeye davet etmiştir.[32] Halkın kendisine davet mektupları göndermesinin yanı sıra Azerbaycan'daki siyasi karmaşadan da haberdar olan Celâleddin, güneyden ilerleyerek Merâga'ya gelmiştir.[33] Şehir halkı tarafından coşkuyla karşılanan Celâleddin, kendisine olan sevgiyi daha da artırmak adına Merâga'da Moğol saldırısı sonrası harabe hâline gelen yerleri yeniden inşa etmeye başlamıştır.[34] Merâga'nın ardından Tebriz'e doğru ilerleyen Celâleddin'in şehre yaklaştığı haberini alan Özbek, Moğolların karşısından kaçtığı gibi bir kez daha ailesini de bırakarak Gence şehrine gitmiştir. [35]

Müstahkem kale duvarlarına sahip Tebriz şehri, Celâleddin'in ordusu karşısında teslim olmayacağını ve savaşacağını net bir şekilde ortaya koymuş ve şehrin hâkimi Şemseddin Tuğrâî'nin kardeşi Nizameddin'in komutasında savaş hazırlıklarına başlamıştır. Taraflar arasında cereyan eden savaş yedi gün sürmüştür. Yedinci günün sonunda kaleyi savunanlar arasında meydana gelen bir anlaşmazlık şehrin teslim olmasına yol açmıştır. 25 Temmuz 1225 tarihinde Celâleddin Hârizmşah askerleriyle birlikte kale duvarlarını geçerek şehri teslim almıştır.[36]

Tebriz'in teslim olmasıyla ilgili *Târîh-i Cihângüşâ*'da yer alan bilgiler konuya farklı bir bakış açısı katmaktadır. Celâleddin Hârizmşah, Arrân[37] bölgesinden Azerbaycan'a doğru hareket etmiş ve 1225 yılında Tebriz şehrini kuşatma altına almıştır.[38] Onun geldiğini duyan Özbek, kendisinde ona karşı koyacak cesareti görmediği için eşi, Melike Hatun'u[39] da bırakarak kaçmıştır. Şehir kuşatma altındayken eşinin kendisine yaptığı bu davranışı hak etmediğini düşünen Melike Hatun gizli bir şekilde Celâleddin'e bir mektup göndermiştir. Melike Hatun boşandığına dair dönemin kadısından alınan yazıyı göndererek, mektubunda artık evli olmadığını ve şehrin kuşatmasının kaldırılması şartıyla Nahcivan'da onunla evlenebileceğini yazmıştır. Kısa süre zarfında birkaç kez evlilik yapan ve bu evliliklerinin de birçoğu siyasi evlilikler olan Celâleddin, hiç düşünmeden Melike'nin bu teklifini kabul etmiş ve aynı elçiyle Melike Hatun'a bir yüzük göndermiştir.[40] İki gün sonra Melike Hatun şehrin ileri gelenlerini etrafına toplayarak onlara savaşmanın anlamsız olduğunu ve bu mücadele devam ederse sonlarının Semerkant halkının sonu gibi olacağını söylemiştir. Melike Hatun'u dinleyen şehir ricali, onu haklı bulmuş ve Celâleddin'le antlaşma yoluna gitmeye razı olmuştur. Bunun üzerine Baş Kadı İzzeddin Kazvînî birkaç saray görevlisi ile elçi olarak huzura çıkmış ve Atabey'in haremine dokunulmaması kaydı ile teslim olacaklarını bildirmiştir. Onların teklifini kabul eden Celâleddin, savaşmadan şehre girmiştir.[41]

Celâleddin'in Tebriz şehrini ele geçirmesiyle ilgili olarak hem Nesevî hem de Cüveynî'nin eserlerinde bilgi mevcut olsa da iki kaynak arasında farklılıklar mevcuttur. Nesevî eserinde ilk başta kendileriyle savaşan Tebriz halkının teslim olmasının sebebi olarak komutanların ihanet ettiğini yazarken[42] Cüveynî ise şehrin teslim olmasında Özbek'in eşi Melike Hatun'un eşinden boşanarak Celâleddin ile evlenmek istemesinin önemli rol oynadığını belirtmiştir. Melike Hatun'un tek başına karar alarak şehri Celâleddin'e teslim etmesi söz konusu olamayacağı için bu iki kaynağın verdiği bilgileri birleştirmek gerekir. Belli bir süre Celâleddin'e karşı direnen şehir halkı, bir süre sonra muhtemeldir ki yıprandıkları için aralarında fikir ayrılıkları meydana gelmiştir. Şehrin teslim olması veya olmaması konusunda fikirler ortaya atan üst düzey komutanlar arasında yaşanan bu durum hangi karara vardıklarına bakmayarak sonuç olarak şehir halkına zarar verecekti. Bu sebeptendir ki Melike Hatun devreye girmiş ve şehir halkının daha fazla zarar görmemesi için böyle bir adım atmıştır. Bu olayda şunu

---

[31] Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 39; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 249; Bünyatov, *age*, s. 192; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhand, *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safa (Hârezmşâhiyân)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 193-195.

[32] Şehabeddin Muhammed Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, çev. Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 69; Bünyatov, *age,* s. 19.

[33] İbnü'l-Esîr Atabeyler Devletinde Özbekten daha ziyade eşi Melike Hatun'un sözünün dinlendiğini belirtmektedir. Sabah akşam içki sofralarından kalkmaya fırsat bulamayan Özbek'in ülkesini Eşi Melike Hatun'un yönettiğini vurgulamıştır. Hatta Tebriz halkının bu durumu Celâleddin'e şikâyet ettiğini de yazmıştır. İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s.393.

[34] Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 158; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s.391-392; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti,* s. 192; Hasan Geyikoğlu, "Hârezmşah Celâleddin Mengübertî'nin Şahsiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.4., Erzurum 2020, s. 4.

[35] Taşağıl, "Özbek", s. 106.

[36] Nesevi, *Jiznoopisanie Sultana Djalal ad-dina Mankburnı*, s. 154-156; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s.393; Abdülkerim Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", *Türkler*, C. IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 889; Mükrimin Halil Yinanç, "Celâleddin Hârezmşah", *Makaleler,* haz. Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 206.

[37] Azerbaycan coğrafyasından geçen iki önemli nehir arasında bulunan Arran bölgesi Kura ve Aras nehirlerinden dolayı bereketli topraklara sahiptir. Eski çağlarda Albania olarak kayıtlara geçen bu bölge İslam fetihlerinin gerçekleşmesi ile Arrân ismini almıştır. Arrân hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdulkerim Özaydın, "Aynicâlut", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul 1991, s. 394-395.

[38] Mîrhând, age, s. 196.

[39] Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul'un (1177-1194) kızı. Irak Selçuklularının son hükümdarı olan II. Tuğrul hakkında daha detaylı bilgi almak için bkz. Faruk Sümer, "Tuğrul II", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 342-344.

[40] Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarihi Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 352.

[41] John A. Boyle, *The Cambridge History Of Iran V. 5 The Seljuq And Mongol Periods*, Cambridge At The University Press, UK 1968, s. 326; Cüveynî, *age*, s. 352-353.

[42] Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 119.

söyleyebiliriz ki komutanlar arasında görüş ayrılığı yaşanmamış olsaydı şehir muhtemelen teslim olmaz ve sonuna kadar Celâleddin'le savaşırdı. Bu savaşın sonucunda da şehirde yaşayan masum insanlar zararlı çıkacaklardı. Fakat Melike Hatun'un devreye girmesiyle taraflar arasında anlaşma yapılarak bir sulh sağlanmıştır.

Tebriz şehri Celâleddin'e teslim olmuştur, fakat bir diğer önemli konu ise Celâleddin ile Melike Hatun'un evliliği olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi Celâleddin ele geçirdiği bölgelerde siyasi evlilikler yaparak o bölgedeki kalıcılığını artırmaya çalışan biri olduğundan muhtemelen Melike Hatun'la evliliği de bu yüzden kabul etmiştir. Özbek'in eşi Melike Hatun'la evlenmesi bir taraftan Azerbaycan coğrafyasında Celâleddin'e bir meşruluk kazandırırken diğer yandan da bölgede uzun zamandır siyasi hâkimiyetini sürdüren Atabeyler Devleti'nin de sonunu getirmiştir. Savaşmaktan kaçan Özbek, saklandığı kalede eşi ile düşmanı Celâleddin'in evlendiği haberini alınca bu üzüntüye dayanamamış ve kısa süre sonra ölmüştür. 1225 yılında son hükümdar Özbek'in ölmesiyle Atabeyler Devleti de tarih sahnesinden silinmiştir.[43] Atabeyler Devleti'nin siyasi varlığının son bulmuş olması bölgede siyasi boşluk oluştururken Celâleddin de bu siyasi boşluğu başarılı bir şekilde doldurmuştur.

Tebriz şehrinden sonra Azerbaycan'da ikinci önemli şehir olan Gence üzerine ordu gönderilmiştir. Atabeyler Devleti'nin Gence hâkimi Cemaleddin Kumî, Tebriz'in teslim olmasından sonra savaşmanın anlamsız olacağını düşündüğünden dolayıdır ki şehri Celâleddin Hârizmşah'ın komutanı Orhan'a[44] bırakmıştır. Önce Tebriz ardından da Gence gibi iki önemli şehrin teslim olmasından sonra sırasıyla Beylekân, Berde, Şemkir ve Şutur gibi bazı Arrân şehirleri de Celâleddin'e teslim olmuştur. Kısa süre zarfında Azerbaycan'ın diğer bölgeleri de Hârizmşah hâkimiyetini kabul edince Azerbaycan toprakları tamamen Celâleddin'in kontrolüne geçmiştir. Şirvanşahlar Devleti her sene 100.000 dinar vergi ödemek şartıyla Celâleddin'in hâkimiyetini tanırken, bölgede siyasi varlıklarını devam ettiren Aksungurlular Devleti ve Eher Melikliği'nin siyasi varlıkları son bulmuş ve tarih sahnesinden silinmişlerdir.[45]

3. Hârizmşah Celâleddin Döneminde Azerbaycan'da Cereyan Eden Olaylar

Sultan Celâleddin Azerbaycan topraklarını tamamen ele geçirmiş olsa da bu bölgede onu sürekli meşgul eden olaylar meydana gelmiştir ki bunların en başında Yıva Türkmenleri[46] ile yaşanan olay gelmektedir. Sultan'ın Gürcüler üzerine yaptığı sefer esnasında ve Ahlat kuşatması zamanı onun Azerbaycan'dan uzak olduğunu gören Yıva Türkmenleri çeşitli yağma ve talan hareketlerinde bulunmuşlardır. 1226 yılı olaylarını nakleden İbnü'l-Esîr bu konuya da değinmiş hatta konuyla bağlı en ayrıntılı bilgiyi de yine o vermiştir.[47] Yazara göre Uşnu ve Urmiye bölgesini kontrolleri altına alan Yıvalar koruma sağlama karşılığında Hoy şehrinden de haraç almaya başlamışlardı. Hatta bölgeden geçen kervanları da yağmalamaya başlayan Yıvalar, Tebriz yolu üzerindeki kervanları da soymaya başlayınca durumdan rahatsız olan Melike Hatun bu durumu Celâleddin'e arz etmiş ve bu süreçte Ahlat kuşatmasında bulunan Sultan hızlı bir şekilde Yıvaların üzerine saldırmıştır. Sultan'ın bu derece hızlı şekilde bölgeye intikal etmesi Yıvaları da şaşkına uğratmış ve kaçmaya fırsat bulamayan Yıva Türkmenleri ağır bir yenilgiye maruz kalmışlardır. Yıvaların yenilgisi Sultana maddi kazanç da sağlamıştır. Onların gasp ettikleri birçok değerli mallar ve çok sayıdaki altın ve gümüş Sultan'ın eline geçmiştir. Böylelikle Azerbaycan topraklarında Yıva Türkmenleri tarafından yapılan yol kesip haraç alma olayı da son bulmuştur.[48]

Celâleddin Hârizmşah, Yıva Türkmenleri tehlikesini ortadan kaldırmış olsa da kısa süre zarfında bölgede yine istikrarsızlık hâkim olmuştur. Kendisi değil de emri altında bulunan emirlerin yaptıklarından dolayı Sultan sürekli bu bölgede bir mücadele içinde bulunmuştur. Hârizmşahlar Devleti'nin Azerbaycan bölgesindeki emirleri güç ve para için birbirleri ile kıyasıya mücadele ediyordu.[49] Bu mücadele ülkenin durumunu olumsuz etkiliyordu. İlk kez Merâga şehrine gelirken halk tarafından coşkuyla karşılanan Celâleddin, Moğol zulmünden yeni kurtulan şehri gördüğünde, yıkılan evlerin yeniden yapılacağı konusunda halka söz vermişti. Aslında Merâga şehri için sözünü tutması diğer şehirlerin de teslim olması konusunda ona kolaylıklar sağlamıştır. Ama her nedense Celâleddin bir süre sonra verdiği bu sözü tutmak için herhangi bir somut adım atamamıştır. Moğollar gelmeden önce yaşadıkları güzel günlerin yeniden geri geleceği umuduyla Celâleddin'e kucak açan Azerbaycan halkı adeta hüsrana uğramıştır. Harabe haline gelen yerleri yeniden imar etmek bir yana dursun, Celâleddin yeni bölgeler ele geçirebilmek için halktan yeni vergiler toplanması konusunda kararlar almıştır. Hârizmşah ordusuna gönderilmek

---

[43] Taşağıl, "Özbek", s. 107.

[44] Ziya Bünyatov *Enuştekinler* adlı eserinde Orhan'ın Horasan veziri ve Celâleddin'in dayısının oğlu olduğunu belirtirken Ermeni müverrih Genceli Kiragos Orhan'la ilgili olarak eserinde şu ifadeye yer vermiştir: "*Sultan'ın validesiyle evlenen Orhan…*". Orhan hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise İbnü'l-Esîr olmuştur. O, Orhan'ın Celâleddin'in emirlerinden en ileri gelenlerden ve en iyilerden birisi olduğunu belirtmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 392-394; Bünyatov, *age,* s. 197; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınları, İstanbul 2018, s. 26.

[45] Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 73; Alizade, *age*, s. 118.

[46] Yıva Türkmenleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Yıva", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 43, İstanbul 2013, s. 547-549.

[47] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s. 313.

[48] Sümer, "Yıva", s. 548.

[49] Vezir Şerefü'l-Mülk ile Şemseddin Tuğrâi arasındaki münakaşa Celâleddin'e kadar ulaşmış, hatta Şerefü'l-Mülk, Şemseddin Tuğrâi'yi öldürtmek için Celâleddin'e yalan bile söylemiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.72; Bünyatov, *age,* s. 197.

amacıyla halktan toplanan vergilerin askerlere gönderilmesi yerine bölge emirleri tarafından harcanması ise işin daha vahim tarafı olmuştur. Her gün yeni vergilerle halkı soymaya çalışan bu emirler bir bakıma kendi sonlarını hazırlamanın yanı sıra aynı zamanda Celâleddin hâkimiyetine karşı başkaldırılara da sebep olmuştur. Çünkü bu vergilerin ağır yükü altında ezilen halk çareyi ayaklanmakta görmüştür.

3.1. Tebriz İsyanları

Moğollar Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra bölgeye Gürcüler saldırı düzenlemiş ve Moğollardan arta kalanları yağmalamaya çalışmıştı. Celâleddin Hârizmşah da Tebriz şehrini ele geçirdikten sonra yaptıkları baskınlar nedeniyle Gürcülere gereken cevabı vermek ve yeni kurduğu devletinin toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla Gürcistan'a sefer düzenlemiştir.[50] Gürcistan seferi başladıktan kısa bir süre sonra vezir Şerefü'l-Mülk, Celâleddin'e bir mektup göndererek kendisine karşı bir suikast düzenleneceğini ve o öldükten sonra şehrin idaresinin Özbek'e verileceğini bildirmiştir. Nesevi her ne kadar bu durumun Şemseddin Tuğraî'yi sevmeyen vezir Şerefü'l-Mülk'ün uydurması olduğunu söylemiş olsa da Sultan bu durumda vezirine inanarak durumun ciddi olduğu kanısıyla ordunun bir kısmını Gürcistan'a gönderirken geri kalanlarla Tebriz'e gelmiştir. Tebriz reislerinden Nizameddin Tuğraî öldürülmüş, Şemseddin Tuğraî ise hapse atılarak malları müsadere edilmiştir.[51] Tebriz'den Merâga'ya gönderilen Şemseddin Tuğraî'nin suçsuz olduğunun anlaşılması üzerine Sultan onu afetmiş ve o da Tebriz'e geri dönerek malvarlığını yeniden elde etmiştir.[52]

Tebriz şehrinde cereyan eden bir diğer önemli olay ise Atabey Özbek'in ölümü sonrası onu seven emirleri tarafından başlatılan isyan olmuştur. Celâleddin'in 1228 yılında İsfahan bölgesinde Moğollarla savaşarak yenilmesi üzerine isyancılar bu fırsatı değerlendirmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Nâsırüddîn Akac ve Seyfüddîn Beklek öncülüğünde bir grup emir yanlarına topladıkları askerlerle birlikte Tebriz'e yakın bir yere ordugâh kurarak isyan ateşini yakmışlardır. Atabey Özbek'in torunu ve Melik Hâmûş'un oğlunu hapsedildiği Kutur Kalesi'nden kaçırıp tahta oturtarak isyanı geniş bir çevreye yaymayı amaçlayan emirler, Nesevî'nin de belirttiği gibi sönmüş ateşi üflemeye çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Emirlerin isyan teşebbüsünü haber alan Celâleddin, vezir Şerefü'l-Mülk'ü Azerbaycan'a göndererek isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Merâga yakınlarında Dikharekâh bölgesinde taraflar arasında yaşanan savaşın sonucunda isyancılar yenilmiş ve Tebriz'e giren vezir Şerefü'l-Mülk kadıdan da icazet alarak isyancıların başı olan Nâsırüddîn Akac ve Seyfüddîn Beklek'i çarmıha gerdirmiştir.[53]

Tebriz'de cereyan eden bir diğer isyan girişimi de bu kez Şemseddin Tuğraî tarafından engellenmiştir. Şöyle ki, Harzemlilere karşı nefret hissi duyan şehir halkı şehrin yöneticisi olan Bahâeddin Muhammed b. Şîr-Bârîk adlı şahsı da kendi taraflarına çekerek küçük çaplı bir isyan girişiminde bulunmuşlardır. Şemseddin Tuğraî her ne kadar onlara engel olmaya çalışsa da sonuç itibari ile Harzemlilerden bir kişi isyancılar tarafından öldürülmüş ve duruma sinirlenen Şemseddin Tuğraî sokağa çıkarak isyancılardan iki kişinin kafasını keserek yola fırlatmıştır. Ardından sokaklara tellal salarak Sultan'a karşı gelecek olanların sonunun bu şekilde olacağı duyurusunu yaptırmıştır. Şemseddin Tuğraî'nin bu girişimi ile şehirde başlayan isyan kısa sürede son bulmuştur.[54]

Celâleddin'in Tebriz halkına karşı olan tavır ve davranışları bir süre sonra değişmeye başlamıştır. Bu davranış ve tutumun değişmesinin bir sebebi onun Moğollar ile ardı arkası kesilmeyen savaşlar veriyor olması ve bu savaşlarda hem vücut hem de psikolojik olarak yıpranmış olmasıdır. Eserinde 1230 yılı olaylarını anlatırken Celâleddin ile Tebriz halkı arasında meydana gelen bir olaya değinen İbnü'l-Esîr bir bakıma onun psikolojik durumunu da bizlere anlatmıştır. Çıktığı bir sefer sonrası Tebriz'e geri dönerken yolda Kılınç isimli kölesi ölen Celâleddin bu duruma çok üzülmüş ve tüm şehir halkının kale duvarları dışına çıkıp ağlayarak onları karşılamasını istemiştir. Onun bu isteği şehir halkı tarafından olumlu olarak karşılanmış ve herkes kale duvarları dışına çıkıp ağlayarak onları karşılamıştır. Fakat halkın cenazeyi karşılamak amacıyla şehrin dışına çıkış mesafesini beğenmeyerek çok daha ileri bir mesafede bizi karşılayabilirdiniz demiştir. Ayrıca ağlayan insanların içten ve yeteri kadar uzun süre ağlamadıklarını da öne sürerek onların cezalandırılmasını istemiştir. Celâleddin'in bu olay sonrasında halkı cezalandırmak isteği emir ve kumandanların devreye girmesiyle engellenmiş ve halkın affını istemişlerdir.[55]

İbnü'l-Esîr'in anlattıklarından da görüldüğü gibi Celâleddin, Tebriz halkını cezalandırmak için sanki bir fırsat arıyor ve her olayda onları suçlu görüyordu. Belki de tüm bunlar şehir halkının isyan etmesi dolayısıyla yaşanıyordu. Ama şöyle bir gerçek var ki artık Celâleddin, şehir halkını sevmiyordu ve halk da ona karşı sevgi duygularını kaybetmişti. Her ne kadar meydana gelen isyanlarda başarısız olmuş olsalar da Celâleddin'in gözünde Tebriz halkı ona karşı isyan etmiş bir halk olarak duruyordu.

[50] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s.395.
[51] Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 72; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 398; Bünyatov, *age,* s. 197.
[52] Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 145.
[53] Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 95.
[54] Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 252.
[55] İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 460.

3.2. Gence İsyanı

Tebriz şehrini ele geçirdikten sonra kendisini Azerbaycan topraklarının savunucusu olarak gören Celâleddin, Moğolların Azerbaycan topraklarından ayrılmasından sonra bölgeye yağma yapmak amacıyla giren Gürcüleri cezalandırmak için onların üzerine bir sefere çıkmıştır. Gürcüleri Gerni (Kerbi) zaferiyle yenerek 1226 yılında Tiflis[56]'i teslim aldıktan sonra Tebriz'e geri dönmüştür.[57] Bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra, Özbek'in şatafatlı sarayını görünce "*bu saraylar bize göre değil biz rahata alışmış insanlar değiliz*" diyen Celâleddin bu kez Özbek'in bulunduğu Gence'ye saldırmıştır. Gence'yi almakla görevlendirilen Orhan, şehre yaklaştığında Özbek'in naibi olarak kalede bulunan Cemalettin Kumi, şehri ona teslim etmiştir. Celâleddin'in askerleri silahsız masum insanlara saldırmış ve onların ellerindeki değerli eşyalarını alarak insanlara çeşitli eziyetlerde bulunmuşlardır. Her ne kadar Celâleddin'den korkup kaçmış olsa da halkının refahını düşünen Özbek, Celâleddin'e mektup göndererek halkın uğradığı bu eziyeti dile getirmiştir. Mektup Celâleddin'e ulaşır ulaşmaz duruma müdahale etmek amacıyla hemen bir birlik oluşturulmuş ve sivil insanların güvenliği bu askerler tarafından sağlanmıştır.[58]

Şehrin, Orhan ve askerleri tarafından yağmalanmasına vezir Şerefül Mülk karşı çıksa da Orhan kılıcını çekerek onun üzerine yürümüş ve böylece ikili arasında münakaşa çıkmıştır. Bu münakaşa Orhan'ın İsmâilîler tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir.[59] Orhan'ın katliyle ilgili olay Genceli Kiragos'un eserinde geniş bir şekilde tasvir edilmiştir. Kiragos'a göre Orhan, Gence'de yaşayan Hıristiyan ve Müslüman halkı birbirinden ayırt etmeden hepsine eziyet etmiş ve onlara ödemekte zorlanacakları miktarda vergiler yüklemiştir. Bu olayların akabinde Orhan şehirde gezerken sanki şikâyetleri varmış gibi onun yanına birkaç kişi yaklaşmış ve ellerindeki yazılı belgeyi ona verecekmiş gibi yaparak üzerlerinde sakladıkları bıçaklarla onu öldürmüşlerdir.[60]

Nesevî ise Orhan'ın öldürülme olayını farklı şekilde nakletmiştir. Onun anlattığına göre Celâleddin, Horasan'ı Orhan'a İktâ vermiştir. Orhan'ın adamlarının bulunduğu yerler İsmâilîlere komşu idi. Bu sebeptendir ki, İsmâilîlerin yaşadığı yerlerde çapulculuk yapmışlardır. Olayların yaşanmasıyla İsmâilîlerin Şam'daki naibi, Kemal lakaplı birisini Sultan'a göndererek durumu şikâyet etmiştir. Şerefül Mülk ise elçi Kemal ile Orhan'ın yüzleşmelerini istemiştir. Orhan, gelen elçinin hiddetli sözlerini işitince kamasını elçinin önüne atmış ve "*Bizim bu kamamız kılıçtan daha çabuk ve uzundur*" demiştir. Bunun üzerine elçi geri dönmüştür. Celâleddin, Gence'ye döndüğünde üç fedai Orhan'a saldırmış ve şehir dışına çıkararak infaz etmiştir.[61]

İbnü'l-Esîr bu emirin ismini farklı bir şekilde vermiş olmanın yanı sıra yine onun öldürülmesi hikâyesini de diğer kaynaklara göre farklı anlatmıştır. Ona göre Celâleddin'in iktâ olarak Gence şehrini hediye ettiği emiri Ömer,1227 yılında İsmâilîler mezhebine mensup şahıslar tarafından katledilmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre emirlerin en ileri gelenlerinden ve en iyilerinden olan Ömer, halka karşı iyi davranmanın yanı sıra gidilen seferlerde askerlerin yağma yapmalarına karşı çıkan ve bu sebepten de defalarca Celâleddin'i uyaran bir şahıs olmuştur. Bu kadar iyi niyetli olan bu emir öldürüldüğü zaman Celâleddin çok üzülmüş ve üzüntüsünün ardından askerlerini toplayarak intikam almak amacıyla İsmâilîler'in üzerine yürümüştür.[62]

Görüldüğü gibi İbnü'l-Esîr, her ne kadar Orhan hakkında övücü kelimeler kullanmış olsa da Nesevî ve Kiragos'un, onun hakkında yazdıkları hiç de iç açıcı değildir. Gence'de yaşayan birisi olarak Kiragos'un yazdıkları ve yine zaman zaman Gence'de bulunan Nesevî'nin, Gence emiri hakkında yazdıkları İbnü'l-Esîr'in yazdıklarından daha gerçekçidir. Gence'den gelen insanlardan duyduğu hikâyeleri kaleme alan İbnü'l-Esîr, Gence'de yaşamadığı için bu olayları doğru şekilde bilmiyor olabilir. Şöyle ki Gence emiri Orhan, halka iyi davranmış olsaydı Gence halkı Celâleddin'e karşı ayaklanma girişiminde bulunmazdı.

Gence'nin alınmasından birkaç yıl sonra halk ayaklanarak buradaki tüm Hârizmşahlıları kılıçtan geçirmiş, şehrin yönetimini Bender[63] isimli bir şahsa havale etmişlerdir. Gence'yi müsadere etmeye başlayan Bender, kendine tabi olmayanlara da eziyet etmeye başlamıştır. Gence halkı yağmurdan kaçarken doluya tutulmuştur. Bender, Celâleddin Hârizmşah'dan daha kötü bir şekilde halkı yönetmeye başlamıştır. Gence'de yaşanan olayları öğrenen Celâleddin, Nesevî ile özel hacibi olan Hanberdi'yi isyancılarla görüşmeye göndermiştir. Görüşme başarısız olunca ordusunu toplayarak Gence'ye gelmiş ve şehir çevresinde çadır kurdurmuştur. Bender'in zalimane

---

[56] Tiflis zengin ve bol nimetlere sahip Kafkasya'da bulunan önemli şehirlerden biridir. Düşmana karşı bir sınır olma özelliği taşıyan şehri Ker (Kura) nehri ikiye bölmüştür. Bazıları şehrin Arran bölgesinde olduğunu vurgulamaktadır. Şirvan'dan Ermenistan ülkesine gidildiğinde Tiflis'e ulaşılmaktadır. Şehirde değirmen ve çok sıcak kaplıcalar bulunur. Celâleddin 623 yılında şehri aldı ve Gürcülerden büyük bir kısmını öldürdü ve onların üzerine birkaç kez hücum ederek zafer kazandı". Yakut Hamevi, *Mudjam al-Buldan (Svedeniya Ob Azerbaydjane) (Mücem-ül Buldan, Azerbaycan hakkında Bilgi)*, Elm Yayınları, Bakü 1983, s. 743-744.

[57] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* s. 390-392; Cüveynî, *age*, s. 354-356; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Trc. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 16-17.

[58] İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 392-394.

[59] Nesevi, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburnı*, s. 148.

[60] Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 26-27.

[61] Nesevi, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburnı*, s. 163.

[62] İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 428.

[63] 1231 yılında Gence'de meydana gelen halk isyanının lideri olarak bilinen usta Bender aynı zamanda Gence şehrinde ahi teşkilatının lideri de olmuştur. Günümüzde gence şehrinin Hacıkent ilçesinde Usta Bender'in büyük bir heykeli bulunmaktadır.

yönetiminden rahatsız olan şehir halkı Celâleddin ile görüşmeye gelirken Bender de adamlarıyla çadıra kadar yaklaşmış ve ok atışlarıyla tacizde bulunmuştur. Bu durum karşısında sinirlenen Celâleddin, savaş hazırlığı başlatarak kısa sürede şehri ele geçirmiştir. Meydana gelen karışıklıkları düzeltmeye çalışan Celâleddin, askerlerinin şehri yağmalamasına da engel olmuştur. Sultan'ın tahtını parçalayan isyancıların lideri Bender'in de içinde bulunduğu 30 kişilik bir grup şehirde idam edilmiştir. 1231 yılında meydana gelen bu ayaklanmayı bastıran Celâleddin, kısa süre Gence'de kaldıktan sonra bölgeden ayrılmıştır. Kendisini amansızca takip eden Moğollardan kurutulmak için Amida'ya kaçmıştır.[64]

SONUÇ

Hârizmşahlar Devleti'nin son hükümdarı olan Celâleddin Hârizmşah tarafından Azerbaycan topraklarının istila edilmesi sonucunda Selçuklu Devleti zamanında bu coğrafyada kurulmuş olan Atabeyler Devleti ve Aksungurlular Devleti'nin siyasi varlığına son verilmiştir. Bölgede bulunan diğer önemli devletlerden birisi olan Şirvanşahlar Devleti vergi ödemek suretiyle Hârizmşahların hâkimiyeti altına girmeyi kabul etmiştir. Bu devletlerin yanı sıra yine bölgede siyasi varlığını devam ettiren Eher Melikliği de Hârizmşah saldırısıyla tarih sahnesinden silinmiştir. Celâleddin'in Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle komşu devletler de bir bakıma tehlike altına girmiştir. Kafkasya'nın yerli feodalleri dinî farklılıklardan dolayı Celâleddin'e karşı birlik olmayı başaramamıştır. İlk başlarda yerli halkın daveti üzerine Azerbaycan topraklarına giren Celâleddin çok kısa bir sürede tüm bölgenin hâkimiyetini ele geçirmiştir. Azerbaycan'da hâkimiyetini tesis eden Celâleddin bölgenin yönetilmesi konusunda çok güvendiği veziri Şerefü'l-Mülk'ü görevlendirmiştir. Başlarda Celâleddin'in Azerbaycan'a gelişini coşkuyla karşılayan halk sonrasında Şerefü'l-Mülk'ün ihtirasları sonucunda ondan nefret eder duruma gelmiştir. Şerefü'l-Mülk tarafından ülkenin farklı bölgelerine gönderilen yöneticilerin halktan ağır vergiler almaya başlaması üzerine bu bölgelerde çeşitli ayaklanmalar baş göstermiştir.

Azerbaycan coğrafyasının Moğol istilasından zarar görmesine bakmayarak Celâleddin'in siyasi faaliyetlerini yürütmek için Azerbaycan'ı kendine üs olarak seçmesi ve Tebriz şehrini başkent yapması onun bu coğrafyada ilerleyen süreçte yapacağı seferler için de avantajlı olmuştur. Fakat Sultan'ın bölgeyi ele geçirip bir devlet kurmasından sonra meydana gelen olaylar onun da beklentisinin dışında vuku bulmuştur. Azerbaycan topraklarında geçmişten o güne kadar hiçbir dönemde bu kadar fazla isyan meydana gelmemiştir. İster Moğollara karşı isterse de diğer komşu devletlere karşı düzenlediği seferler sırasında bölgede meydana gelen isyanlar, ister istemez Sultanı yıpratmış ve odaklanması gereken konuları yarım bırakarak bu isyanlara müdahale etmesi gerekmiştir. Bu isyanlardan bazıları Sultan'ın sefer esnasında iken bölgede otorite boşluğundan meydana gelmişse, bazıları da vezir Şerefü'l-Mülk'ün yaptıklarından kaynaklanmıştır. Her ne kadar bu isyanlar başlar başlamaz Sultan tarafından hızlı bir biçimde bastırılmış olsa da bu isyanların devleti yıprattığını söylemek mümkündür.

Zamanının büyük kısmını savaş meydanlarında geçiren Celâleddin'in veziri Şerefü'l-Mülk, Azerbaycan'ı yağmalamış ve menfaatleri doğrultusunda halktan çeşitli adlar altında vergiler toplamıştır. Onun uygulamaya koymuş olduğu ağır vergiler ve bölgeye atanan yöneticilerin halka olan tavır ve davranışları sadece sıradan halk üzerinde değil aynı zamanda bölge yöneticileri üzerinde de ters etki yaratarak onların da ayaklanmalarına yol açmıştır. Yöneticiler, halkın da desteğini alarak Celâleddin'e karşı çıkarak onu ülkeden kovmayı planlamıştır. Celâleddin'e karşı Azerbaycan coğrafyasında ilk isyan Tebriz şehrinde meydana gelmiş olsa da bu başkaldırı alevlenmeden kısa süre içinde bastırılmıştır. Bu isyanın kısa zaman diliminde ve başarısız bir şekilde sonuçlanmasının en başlıca sebebi ise halkın onunla savaşmayı göze alamaması olmuştur. Halkın desteğini arkasına alan bir diğer önemli isyan Gence şehrinde başlamıştır. Fakat bu kez de isyanı başlatan Bender, kendisini istemeyenlere eziyet edince Gence isyanı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İsyanların genel olarak organize bir halk hareketi olduğu göz önünde bulundurulduğunda kötü yönetim biçiminin ve kötü yöneticilerin sorumlu oldukları görülmektedir. Bu tarz isyanların yaşanması da halk ile Sultan arasındaki bağları koparmıştır.

Tebriz ve Gence şehirlerinde meydana gelen bu isyanların akabinde yine Azerbaycan'ın Hoy, Merend ve Nahcivan şehirlerinde Celâleddin'e karşı başkaldırı hareketleri vuku bulmuştur. Sivil halkın başlattığı bu ayaklanmalar devletin sağlam temeller üzerine kurulmadığını göstermiştir. Savaş meydanında yenilmez bir cengâver olarak ün kazanmış Celâleddin, askerî bakımdan gösterdiği başarılar ile Moğolların korkulu rüyası olmuştur. Fakat hem dönemin kaynakları hem de günümüz araştırma eserlerin yazarları onu başarılı bir siyaset adamı olarak görmemişlerdir. Siyasi alanda yaptığı bazı başarısız hamleleri ile kendi sonunu da hazırlamıştır. Celâleddin'in başarısızlığı sadece kendisi ve Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, komşu devletler de Moğol tehlikesine karşı açık bir kapı hâline gelmiştir.

[64] Nesevi, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburnı*, s. 265-266; Spuler, *age*, s. 41-42.

KAYNAKÇA

AHMEDOV, Qara, *Orta Çağ Beylekan Şehri*, Elm Yayınları, Bakü 1979.

ALİMOV, Rysbek, *Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevârih'i Üzerine Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.

ALİYEV, Saleh Muhammedoğlu, "Derbend", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul1994, ss. 164-166.

ALİYEV, Saleh Muhammedoğlu, "Erdebil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 11, İstanbul1995, ss. 276-277.

ALİZADE, A. Ali, *Soçialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv. (XIII-XIV yüzyıllarda Azerbaycan'ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasi Tarihi)*, Elm Neşriyat, Bakü 1956.

ASA, "Kirovobad", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C. V, Bakü 1981, ss. 395-397.

ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogul*, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388.

AŞURBEYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Dövleti*, Avrasya Press, Bakü 2006.

AYDIN, Mustafa, "Şirvan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 39, İstanbul 2010, ss. 204-206.

BAKIHANOV, Abbaskulu Ağa, *Gülistan-i İrem*, Kanun Neşriyat, Bakü 2001.

BALA, Mirza, "Gence", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1986, ss. 762-766.

BEZER, Gülay Öğün, "İldenizliler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. XXII, İstanbul 2000, ss. 82-84.

BOSWORTH, C. E., "Ildenizids", *Enciclopedia of Iranica*, C. III., Leiden 1989, p. 1110-1112.

BOYLE, John A., *The Cambridge History Of Iran V. 5 The Seljuq And Mongol Periods*, Cambridge At The University Press, UK 1968.

BUNİYATOV, Ziya, *Azerbaycan Atabeyleri Dövleti* 1136-1225, Elm Neşriyat, Bakü 2007.

BÜNYADOV, Ziya, "Azerbaycan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. IV, İstanbul 1991, ss. 317-322.

BÜNYATOV, Ziya, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul 2003.

CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, *Tarihi Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

CÜZCANİ, Minhâc-i Sirac, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar, terc. ve notlar*, haz. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

DESTGAYB, Abdulali, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be Îrân*, İntişârât-i İlm, Tahran 1367.

DOYGUN, Meryem, *Harezmşahlar–Moğol Münasebetleri ve Harezmşahlar Devletinin İnkırazı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

DURSUN, Gülseren, *Harizmşahlar Devleti'nde İlmi Hayat (1097-1231)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015.

EFENDİZADE, Oktay, "Gence", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. XIV, İstanbul 1996, ss.17-20.

ERDOĞAN, Abdulkadir, *Harezmşahlar İmparatorluğu'nda Askeri Teşkilat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi), İstanbul 2004.

GEYİKOĞLU, Hasan, "Hârezmşah Celâleddin Mengübertî'nin Şahsiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.4, Erzurum 2020, ss. 89-102.

GÜRBÜZ, Meryem, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.

HAMEVİ, Yakut, *Mudjam al-Buldan (Svedeniya Ob Azerbaydjane) (Mücem-ül Buldan, Azerbaycan hakkında Bilgi)*, Elm Yayınları, Bakü 1983.

HARTOG, Leo De, *Cengiz Han*, çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi, Ankara 2003.

HASANZÂDE, İsmail, *Târîh-i Îrân der Ahd-i Hârezmşahîyan*, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab-i Parsa, Tahran 1392.

İBNÜ'L-ESİR, *El-Kamil fi-t Tarih*, İzd. An Azerb. SSR, Bakü 1959.

İBNÜ'L-ESİR, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih,* C. X-XII, çev. Ahmed Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfi-yi, *Zeyl-e tarihi Guzide*, Farsçadan trc. M.D. Kazımov ve V.Z. Piriyev, Elm Yayınları, Bakü 1990.

KHAL'ATBARİ, Allahyar-Şerefi, *Târîh-i Hârezmşahîyan*, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1394.

KİRAGOS, Genceli, *Moğol İstilası (1220-1265)*, çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınları, İstanbul 2018.

KİRAGOS, Müverrih, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Trc. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmet Fuad, "Notlar ve Vesikalar: Harezmşahlar Tarihine Ait", *Türkiyat Mecmuası*, S. 1, İstanbul 1925, ss. 251-254.

LUTHER, K. A., "Atabakan-e Adarbayjan", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II., New York 1987, p. 1112.

MARKO POLO, *Marko Polo Seyahatnamesi*, yay. haz. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınları, İstanbul1980.

MİNORSKY, V., "Özbek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. IX., İstanbul 1964, ss. 488-490.

MÎRHAND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safa (Hârezmşâhiyân)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

MÜVERRİH VARDAN, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, C. 1, İstanbul 1991, ss. 153-255.

NESEVİ, Şehabeddin Muhammed, *Celâlüttin Hârezmşah*, çev. Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

NESEVİ, Şehabeddin Muhammed, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburnı, (Celaleddin Mengüberti Biyografisi),* çev. Ziya Bünyadov, Elm Neşriyat, Bakü 1973.

NURİYEVA, İrade, *Azerbaycan Tarihi (en eski zamanlardan-XXI yüzyılın başına kadar)*, Mütercim Yayınları, Bakü 2015.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, "Aynicâlut", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul 1991, ss. 275-276.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hârezmşahlar Devleti", *Türkler*, C. IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 883-896.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz yayıncılık, İstanbul 2018.

PİRİYEV, Vaqif, *Azerbaycan XIII- XIV Yüzyıllarda*, Nurlan Yayınları, Bakü 2003.

REŞÎDU'D-DÎN, Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1387.

SUBAŞI Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

SÜMER, Faruk, "Yıva", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 43, İstanbul 2013, ss. 547-549.

SÜMER, Faruk, "Tuğrul II", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 342-344.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

TANERİ, Aydın, *Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1977, Ankara.

TANERİ, Aydın, *Harezmşahlar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Özbek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, ss. 106-107.

URUÇ, Mizgin, *Şirvanşahlar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2015.

VLADİMİRCOV, B. Y., *Cengiz Han*, çev. Hasan Âli Ediz, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1950.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Celâleddin Hârezmşah", *Makaleler,* haz. Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, ss. 205-212.

YUVALI, Abdulkadir, İlhanlılar *Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 411-424.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XII.-XIII. YÜZYILLARDA DAĞISTAN'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI*

110.53718/gttad.1447957

CİHAN YALVAR**

ÖZ

Orta Asya bozkırlarının devamı olarak bilinen ve Avrupa içlerine kadar uzanan toprakların merkezinde, genellikle geçiş noktası ve sığınma bölgesi olarak kullanılan ve bu anlamda stratejik öneme haiz olan Kuzey Kafkasya, Türk kavimleri ve toplulukları için hiç şüphesiz Orta Asya kadar önemli bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar geçen süre içerisinde sözü edilen bu bölgede sürekli olarak Türk toplulukları ya da kavimleri arasında hakimiyet mücadelelerin yaşanması da bu durumu gözler önüne sermektedir. Asya ve Avrupa'ya ulaşma anlamında bir kapı vazifesi gören bu mümbit coğrafyanın en önemli bölgelerinden birisini Dağıstan toprakları oluşturmaktadır. Batıda Çeçenistan Cumhuriyeti, kuzeyde Kalmukya Cumhuriyeti, kuzeybatıda Stavropol Krayı, güneyde Azerbaycan Cumhuriyeti, güneybatıda ise Gürcistan ile sınırdaş olan Dağıstan Cumhuriyeti, Kuzey Kafkasya tarihi içerisinde önemli bir yerde bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'nın doğusunda bulunan Dağıstan topraklarının ne denli önemli olduğu günümüzde bölgede yaşayan halkların çeşitliliğini göz önüne getirdiğimizde daha iyi anlaşılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi sözü edilen bu bölgenin zengin tarihî ve kültür yapısında etkili olan milletlerden birisi de Türklerdir. Bu bağlamda bölgedeki Türk hâkimiyetinin İskitlerden başlayarak Hunlara kadar, Hunlardan Hazarlara kadar ve son olarak Uzlardan Kuman-Kıpçaklara kadar olan dönemler altında üç aşamalı olarak incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Milattan Önce VII. yüzyıldan başlayarak, makalemizin konusu dahilinde XIII. yüzyıla kadar çeşitli Türk kavim ve topluluklarının genel anlamda Kuzey Kafkasya'da özel olarak ise Dağıstan ve çevresindeki hakimiyetlerinin bölgenin tarihinde derin izler bıraktığı görülmektedir. Bu derin izler günümüzde dahi görülmekle beraber bu izler özellikle bölgedeki yer isimlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Dağıstan topraklarına nüfuz ederek bölgede en kalıcı etkiyi bırakan Türk topluluğu ise hiç şüphesiz ki Türk halkları arasında katalizör boy olarak bilinen Kuman-Kıpçaklardır. Bu etkinin yegâne sebebi ise bize göre Kuman-Kıpçakların, XIII. yüzyıla kadar Dağıstan coğrafyasına en son nüfuz etmiş olan Türk topluluğu olmasıdır. Makalede de bahsedileceği üzere bu etkinin özellikle günümüzde Dağıstan'da yaşamakta olan Kumuklar üzerinde görüldüğünü ifade edebiliriz. Kuman-Kıpçakların Dağıstan'ın bozkır, dağ önü ve zaman zaman dağ etekleri bölgelerindeki hâkimiyetlerinin XII. yüzyılın başında başladığı göz önüne getirilirse, onların Moğolların bölgede görülmelerine kadar geçen süre içerisinde yani yaklaşık yüz on beş sene Dağıstan ve çevresinin önemli aktörleri arasında yer aldıklarını ve bu bağlamda bu süre zarfında bölgede kendilerine ait maddi ögeler bıraktıklarını da rahatlıkla ifade edebiliriz. Bu makalede başlangıç olarak İskitlerden itibaren Kuman-Kıpçaklara kadar Dağıstan ve çevresindeki topraklardaki Türk kavimlerinin ya da topluluklarının hakimiyetleri ve Kuman-Kıpçakların Kuzey Kafkasya'da ve Dağıstan topraklarında ilk kez görülmeleri açıklığa kavuşturulacaktır. Sözü edilen bu konulardan hemen sonra ise Gürcü kronikleri tarafından Derbent Kuman-Kıpçakları olarak isimlendirilen Kuman-Kıpçak grubu hakkında bilgiler verilerek onların hakimiyet ve yerleşme sahaları, bir süre de olsa Derbent Emirliği'nde hâkimiyeti ellerine geçirmeleri ve Moğolların bölgeye gelişleri ile birlikte Kuzey Kafkasya genelinde Kuman-Kıpçak hâkimiyetinin son bulmasının yanında Kuman-Kıpçakların gerçekleşen bu olay sonrasında Kumukların etnik oluşumlarına katkıda bulunmasından bahsedilecektir. Son olarak ise Kuman-Kıpçakların bölgede bıraktıkları

* Bu makale, Cihan Yalvar tarafından 2024 yılında Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda yazılmış olan "XI.-XIII. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar" isimli doktora tezinin içeriğinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Görevlisi, Yalova Üniversitesi, Rektörlük, Yalova/TÜRKİYE, E-Posta: cihan_yalvar@outlook.com, ORCID ID: 0000-0002-2791-4393.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

izler kapsamında onlardan kalan bazı yer isimleri, bazı mezarlar ve kurganlar ile taş heykeller hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dağıstan, Derbent Emirliği, Kuman-Kıpçaklar, Kurgan, Mezar, Taş Heykel.

THE PRESENCE OF CUMAN-KIPCHAKS IN DAGESTAN IN XII-XIII. CENTURIES

ABSTRACT

The North Caucasus, known as the continuation of the Central Asian steppes and located in the center of the territories extending into Europe, is often used as a transit point and asylum zone and is of strategic importance in this sense, undoubtedly appears as an important region as Central Asia for the Turkish tribes and communities. The fact that there have been continuous struggles for dominance in this region between Turkish communities or tribes in this region, which have been mentioned from the first periods of history to the present days, also demonstrates this situation. The territory of Dagestan constitutes one of the most important regions of this magnificent geography, which acts as a gateway in the sense of reaching Asia and Europe. The Republic of Chechnya in the west, the Republic of Kalmykia in the north, the Stavropol Krai in the northwest, the Republic of Azerbaijan in the south, and the Republic of Dagestan, which borders Georgia in the southwest, occupies an important place in the history of the North Caucasus. It is better understood how important the territory of Dagestan, located in the east of the North Caucasus, is when we take into account the diversity of peoples living in the region today. As mentioned above, one of the nationalities that are influential in the rich historical and cultural structure of this region is the Turkish tribes or communities. In this context, we think that the Turkish dominance in the region should be examined in three stages, starting from the Scythians to the Huns, from the Huns to the Khazars, and finally from the Uzes to the Cuman-Kipchaks periods. Starting from B.C. VII., the century XIII. within the subject of our article, it is seen that the dominions of various Turkish tribes and communities in the North Caucasus in general and in Dagestan and its surroundings in particular have left deep traces in the history of the region up to the present day. Although these deep traces can be seen even today, these traces are often encountered, especially in place names in the region.

The Turkish tribe or community that has left the most lasting impact on the region by penetrating the territory of Dagestan is undoubtedly the Cuman-Kipchaks. The fact that they are the Turkish community that has penetrated the geography of Dagestan for the last time is actually the only reason for this effect. As will be mentioned in the article, we can state that this effect is especially seen on the Kumuks living in Dagestan today. Cuman-Kipchaks domination were started the beginning of the XII. century in the steppes, mountain fronts and sometimes mountain foothills regions of Dagestan and they were among the important actors of Dagestan ın the period leading up to the appearance of the Mongols ın the region, Cuman Kipchaks its surroundings for about a hundred and fifteen years. We can also easily state that the Cuman-Kipchaks left their own material items in the region during this time. As a beginning in this article, the dominions of the Turkish tribes or communities in Dagestan and the surrounding lands from the Scythians to the Cuman-Kipchaks and it will be clarified that Cuman-Kipchaks were seen for the first time in the North Caucasus and on the territory of Dagestan. Immediately after these issues mentioned, information was given about the Kuman-Kipchak group, which was called the Derbent Kuman-Kipchaks by the Georgian chronicles, and their areas of domination and settlement and at least for a while, they took over the sovereignty in the Emirate of Derbent and with the arrival of the Mongols in the region, the Kuman-Kipchak domination ended throughout the North Caucasus. After this event, it will be explained that the Cuman-Kipchaks contributed to the ethnic formation of the Kumuks. Finally, within the scope of the traces left by the Cuman-Kipchaks in the region, information will be given about some place names, some tombs and kurgans and stone statues left by them.

Keywords: Dagestan, Emirate of Derbent, Cuman-Kipchaks, Kurgan, Tomb, Stone Statue.

GİRİŞ

Doğuda Hazar Denizi, kuzeyinde Kalmukya, güneyinde Azerbaycan, güney batısında Gürcistan ve kuzey batısında Çeçen ve İnguş toprakları ile sınırlı olan[1] Dağıstan'da Türklerin ilk kez görülmeleri İskitler ile başlatılacak olursa bu tarih MÖ VII. yüzyıla kadar geri götürülebilir. İskitlerin ardından MS IV. yüzyılda Hunlar ile Türklerin Dağıstan bölgesini Türkleştirmeye kesin olarak başladıkları görülmektedir. Bu minvalde sözü edilen yüzyılın sonlarına doğru Dağıstan'ın dağ önü olarak ifade edilen bölgelerinde Hunlar ile Sabirlerin hâkim oldukları bilinmektedir.[2] Hunların ve Sabirlerin ardından bölgenin Türkleşme sürecinin VI.-VII. yüzyıllarda da devam ettiği görülmektedir. VI. yüzyılda Gök-Türklerin, VII. yüzyılda ise Gök-Türklerin batı kanadı olarak bilinen Batı Türk

[1] Ziya Musa Buniyatov, "Dağıstan", *DİA,* 8. Cilt, İstanbul, 1993, s. 404; Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 2. Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 231-232.
[2] Gadji Saidoviç Fedorov, "K Etnogenezi Kumıkov", *Dagestan v Epohu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogeneticeskie Issledovaniya)*, ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale 1998, s. 159.

Kağanlığı içerisinde bulunan bazı grupların, genel olarak Kuzey Kafkasya'da[3] özel olarak ise Dağıstan ve çevresinde yer alan bozkır bölgelerine ve dağ eteklerine nüfuz ettikleri anlaşılmaktadır.[4] VII.-IX. yüzyıllara gelindiğinde bölgenin Türkleşme sürecinin Hazar Kağanlığı[5] ile devam ettiği görülmektedir.[6] IV. yüzyıldan başlayarak aşamalı bir şekilde XIII. yüzyıla kadar uzanan bu sürecin, zirve yaptığı tarihler ise X.-XIII. yüzyıllar olarak bilinmektedir. Zikredilen yüzyıllarda Uzların ve Kuman-Kıpçakların bölgede kalıcı etkiler bıraktıkları günümüzde dahi görülmektedir.[7]

Genel anlamda bakıldığında yukarıda isimleri zikredilen Türk kavimleri ve toplulukları, Dağıstan coğrafyasında bölgenin bozkır, dağ önü ve zaman zaman da dağ etekleri kısımlarına nüfuz ederek bölgenin tarihinin yanı sıra etnik oluşumunda da önemli roller üstlenmişlerdir. Yukarıda da ifade edildiği gibi IV. yüzyıl ile XIII. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönemde bu bölgenin yukarıda zikredilen kısımları Türkçe konuşan kavimlerin ya da toplulukların merkezi haline geldiği de ifade edilmektedir.[8] Hazar Kağanlığı'nın bölgedeki egemenliklerinden önce Dağıstan'da görülmüş olan bazı Türk kavimlerinin ya da topluluklarının bölgenin yapısını değiştirdikleri ifade edilse de bu değişimin Kuman-Kıpçakların bölgede görülmeleri ile belirleyici duruma geldiği rahatlıkla ifade edilebilir. Sözü edilen bu sürecin sonucunda karşılaştığımız en büyük ve önemli sonuç ise aşağıda da bahsedileceği üzere günümüzde Dağıstan'da yaşamakta olan Kumukların dillerinin Kuman-Kıpçak özelliklerini göstermesi ile açıklanmaktadır.[9]

1. Kuman-Kıpçakların Kuzey Kafkasya'da ve Dağıstan'da İlk Kez Görülmeleri Üzerine

XI. yüzyılın ortası ile XII. yüzyılın başlarında, Kuman-Kıpçakların Deşt-i Kıpçak sahasında beş gruptan oluştukları bilinmektedir. Bu gruplar sırasıyla: Orta Asya (Altay-Sibirya), Volga-Yayık (Kazakistan-Ural), Doneç-Don, Aşağı Dinyeper (Lukomorski) ve Tuna bölgesinde bulunan Kuman-Kıpçaklardan oluşmaktaydı. [10]XI. yüzyılın sonundan itibaren yukarıda da sözü edilen Don Kuman-Kıpçaklarına ait olan bazı grupların, Tmutorokan Knezliği üzerinden Kuzey Kafkasya'ya nüfuz ettikleri bilinmektedir.[11]

Onların sözü edilen yüzyılın sonunda bölgede görülmeleri hem arkeolojik veriler ile[12] hem de bölgenin tarihi hakkında bilgi aldığımız en önemli kaynaklar içerisinde yer alan Gürcü kronikleri tarafından da kanıtlanmaktadır.[13]

XI. yüzyılın sonunda, yukarıda adı zikredilen knezlik üzerinden, Kuzey Kafkasya'ya nüfuz etmeye başlayan Kuman-Kıpçaklar, başlangıçta bölgede kendileri için en uygun yer olarak addettikleri Kuban Nehri civarına

---

[3] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I,II,III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 214-229.

[4] Yakob Aleksandroviç Fedorov, *İstoriçeskaya Etnografiya Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1983, s. 115; Magomed Gadjieviç Gadjiev, Omar Malamagomedoviç Davudov, Amri Rzaeviç Şihsaidov, *İstoriya Dagestana s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XV. Vv*, İzdatelstvo DNTS RAN, Mahaçkale 1996, s. 374.

[5] Hazar Kağanlığı'nın Kafkasya civarındaki hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Gökçe Yükselen Peler, *Derbendname*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017.

[6] Hazarlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019; Mihail İllarionoviç Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008; Murad Gadjieviç Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1983.

[7] Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 237.; Gadjiev, Davudov, *age,* s. 375.

[8] Sakinat Şihamedovna Gadjieva, *Kumıki İstoriçeskoe Proşloe Kultura Bıt*, Kniga Pervaya, Dagestanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Mahaçkale 2000, s. 66.; Gökçe Yükselen Abdurrazak Peler, "Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 36, 2013, s. 171; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s. 98.

[9] Fedorov, *age,* s. 116; Peter Benjamin Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ötüken, İstanbul 2014, s. 399.

[10] Damir Mavlyaveeviç İshakov, İskander Lerunoviç İzmaylov, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI. pervoy Çetverti XV*., İman, Kazan 2000, s. 47; Mualla Uydu Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 547-548; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, s. 140; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, Ötüken, İstanbul, 2000, s. 39; Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat,* Gece Kitaplığı, Ankara, 2019, s. 56-57.

[11] Svetlena Aleksandrovna Pletneva, *Polovtsı*, Nauka, Moskova 1990, s. 98; Grigoriy Mihayloviç Kudryavtsev, *Polovetskaya Zemlya XI-XIV. Vekov: İstoriya i Kultura*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Federalnoe Gosudarstvennoe Byudjetnoe Obrazovatelnoe Uçrejdenie Vısşego Obrazovaniya, Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennıy Universitet (SPBGU), Sankt-Peterburg 2017, s. 30; Oleg Valereviç Ratuşniyak, "Adıgi, Alanı i Polovtsı Na Kubani v X-seredine XIII. Vv", *İstoriya Kubani s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XX. Veka*, ed. V.V. Serdeçniya, OİPTS Perepektivı Obrazovaniya, Krasnodar 2004, s. 59; Aleksandr Vilyamoviç Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza X-XIII. Vv*., İzdatelstvo S. Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1994, s. 150; Cihan Yalvar, "Gürcü Kaynaklarında İlk Kez Görülmelerinden Moğol İstilasına Kadar Gürcistan'da Kıpçaklar ve Çevre Bölgeler Üzerinde Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları* Dergisi, C. 124, 2020, s. 282.

[12] Petr Mihayloviç Koltsov, "Naselenie Severo-Zapadnogo Prikaspiya v Drevnyuyu Srednevekovuyu Epohi", *Koçevnıe Narodı Yuga Rossii: İstoriçeskiy Opit i Sovremennost, Materialı Rosiyskoy Nauçnoy Konferentsii s Mejdunarodnım Uçastiem 16-19 Marta 2016 g*., ed. A.N. Komandjiaev, FGBOU BO, Elitsa 2016, s. 49; Vladimir İliç Sizov, "Vostoçnoe Pobereje Çernago Morya Arheologiçeskiya Ekskursii", *Materialı Po Arheologii Kavkaza*, C.2, 1889, s. 97-100; Nikolay İvanoviç Veselovskiy, "Otçet O Paskpkah, Proizvedennıh V 1894 G. N.İ. Veselovskim V Tavriçeskoy Gub. İ Kubanskoy Obl. Otçet İmperatorskoy Arheologiçeskoy Kommissii", *Tipografiya Glavnago Upravleniya Udblov*, Sanktpeterburg 1896, s. 82-85.

[13] Leonti Mroveli, *Jizn Kartliyskih Tsarey*, İzvleçenie Svedeniy Ob Abazah, Narodah Severnogo Kavkaza i Dagestana, çev. G.V. Tsulaya, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1979, s. 5; *Kartlis Tshovreba A History Of Georgia*, ed. R. Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 84; *Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii*, ed. R. Metreveli, İzdatelstvo Artanuji, Tbilisi 2008, s. 82.

yerleşmek suretiyle buradan Kuzey Kafkasya'nın doğusuna ilerleyerek Hazar önü bozkır bölgesinden günümüz Kalmukya ve Derbent topraklarına kadar uzanan bölgeye ulaşmışlardır.[14] XII. yüzyıla gelindiğinde Kuman-Kıpçakların Don Nehri'nin güneyinden başlayarak Kuzey Kafkasya'nın bazı bölgelerini de içeren hakimiyetleri tarihî Derbent şehrine kadar uzanmaktaydı.[15] Bu yüzyılda onların Kuzey Kafkasya'daki güney sınırları Kobu-Başi, Storojevaya, İspravnaya, Kubina, Mineralnıy Vodu[16]'dan oluşurken, batı sınırları Kuban Nehri, doğu sınırları ise Terek Nehri ve Derbent'i kapsayan bölgelerden meydana gelmekteydi.[17]

Kuman-Kıpçakların Kuzey Kafkasya topraklarında ilk kez görülmelerini ifade ettikten sonra onların Dağıstan ve çevresinde ne zaman görüldükleri konusunu açıklığa kavuşturmak gereklidir. Bu konuda birden fazla görüşün olduğunu ifade ettikten sonra bu görüşleri aktararak fikrimiz doğrultusunda bu konuya açıklık getirmeye çalışacağız. Kuman-Kıpçakların, Dağıstan ve çevresinde görülmeleri konusunda öne sürülen görüşlerden birisi Gadlo'ya aittir. Gadlo'nun ifade ettiğine göre Don Kuman-Kıpçaklarının lideri olan Saruhan (Şarukan) oğlu Atrak'ın ve beraberindekilerin Kuzey Kafkasya'ya göç etmelerinden önce Dağıstan topraklarında bir Kuman-Kıpçak grubu bulunmaktaydı. Ona göre, Gürcü kronikleri tarafından Derbent Kuman-Kıpçakları olarak isimlendirilen bu grup, XI. yüzyılın sonlarında Dağıstan ve çevresinde göçebelik yapmaktaydılar. Dağıstan ve çevresinde bulunan bu grup tıpkı Atrak ve beraberindekiler gibi Don Kuman-Kıpçak birliğine bağlı gruplardan müteşekkildi. Gadlo'nun belirttiğine göre bu grup sadece Dağıstan ve çevresinde değil, Kuzey Kafkasya'nın muhtelif bölgelerinde de görülmekteydiler.[18] Bu konuda öne sürülen bir diğer görüş Ançabadze'ye aittir. Ona göre Kuzey Kafkasya'ya nüfuz eden Kuman-Kıpçaklar, XI. yüzyılın sonundan başlayarak aşamalı bir şekilde Çeçen-İnguş toprakları içinde bulunan vadiler, ovalar üzerinden Dağıstan ve çevresine nüfuz etmişlerdir.[19]

Pilipçuk'a göre Kuman-Kıpçakların Hazar Denizi ve çevresinde görülmeleri XI. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmelidir.[20] Son olarak Kuman-Kıpçakların sözü edilen bölgede ilk kez görülmeleri Abarakov ile Davudov'a göre ise XI. yüzyılın sonuna denk gelmektedir.[21] Yukarıda ifade edilen dört görüş göz önüne alındığında Kuman-Kıpçakların XI. yüzyılın ilk yarısında ve aynı yüzyılın sonunda Dağıstan ve çevresinde görülmeleri pek mantıklı gözükmemektedir. Bu konuda Gmirya tarafından öne sürülen görüşe göre Kuman-Kıpçaklar XII. yüzyılın başından itibaren bölgede görülmeye başlamışlardır.[22] Gmirya'nın görüşü bizim tarafımızdan da bu konuda kabul edilebilecek en mantıklı görüştür. Aşağıda da görüleceği üzere Kuzey Kafkasya'nın doğusunda Kuman-Kıpçaklara ait olan maddi öğeler de bu durumu gözler önüne sermektedir.

2. Derbent Kuman-Kıpçakları

XII. yüzyılın başından XIII. yüzyılın 20'li yıllarına kadar Dağıstan'da hakimiyet sürmüş olan Kuman-Kıpçaklar denilince karşımıza Derbent Kuman-Kıpçakları ismiyle anılan grup çıkmaktadır. Gürcü kronikleri arasında Derbent Kuman-Kıpçaklarından ilk kez IV. David'in hakimiyet yıllarının anlatıldığı *Kralların Kralı David'in Hayatı* isimli anonim kronikte bahsedilmektedir. Zikredilen bu grubun yaşadığı bölgeler ve bu bölgelerde kime tabi olarak yaşamlarını sürdürdükleri konuları yukarıda da ifade edildiği gibi tam anlamıyla belli değildir. Bu konuda birden fazla görüş öne sürülmüştür. Bu hususta Gadjieva, Derbent Kuman-Kıpçaklarının tarihî Derbent şehrinin kuzeyinde yaşamış olduklarını ifade ederken[23], Ançabadze'ye göre Derbent Kuman-Kıpçakları Dağıstan önü olarak isimlendirilen topraklarda yaşamaktaydılar.[24] Onların Dağıstan toprakları içerisinde nerede yaşadıklarına ait bir diğer görüş Pilipçuk tarafından öne sürülmüştür. Pilipçuk'un öne sürdüğü görüşe göre Derbent Kuman-Kıpçakları Hazar Denizi'nden Ergeni[25]'ye buradan da güneyde Kafkas Dağlarına kadar uzanan bölgede faaliyet göstermekle beraber onların güney sınırları Derbent Emirliği'nin topraklarına kadar ulaşmaktaydı.[26] Bu

---

[14] Yakob Aleksandroviç Fedorov, Gadji Saidoviç Fedorov, *Rannie Tyurki Na Severnom Kavkaze*, Moskovskogo Universiteta, Moskova 1978, s. 100; Pletneva, *age,* s. 98-99, 116; Yalvar, *agm*, s. 282.

[15] Hadji Ahmedoviç Hizriev, "Vzaimootşeniya Çeçni S Sosednimi i Narodami i Rusyu v Period Rannego Srednevekoya", *Materialı Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii 25-27 Dekabrya 2002*, ed. R.H. Dadaşeva, S.S. Magamadova, Kompleksnıy Nauçno-İssledovatelskiy İnstitut Rossiyskoy Akademii Nauk, Grozniy, 2003, s. 327; Natalya Nikolaevna Velikaya, Sergey Leonidoviç Dudarev, *Etnogenez i Etnopolitiçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza (Drevnosti, Srednevekove, Novoe Vremya)*, Dizayn-Studiya B, Armavir 2019, s. 130.

[16] Asker Magometoviç Bayramkulov, *K İstorii Alanskoy Onomastiki i Toponimiki,* Karaçaevo-Çerkesskoe Respublikanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çerkessk 1995, s. 43.

[17] Pavel Sergeeviç Uspenskiy, "Mogilniki s Truposojjeniyami VIII.-XIII. Vv. Na Severo-Zapadnom Kavkaze (Dinamika Areala Pogrebalnogo Obryada)", *Rossiyskaya Arheologiya*, C.4, 2013, s. 97.

[18] Gadlo, *age,* s. 148.

[19] Giorgi Anchabadze, *The Vainaks (The Chechen And Ingush)*, Caucasian House, Tbilisi 2009, s. 37.

[20] Yaroslav Valentinoviç Pilipçuk, "Mejetniçeskie Otnoşeniya Na Kavkaze (Kıpçakskiy Faktor)", *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza,* C.13, 2012, s. 73.

[21] Ali İsmailoviç Abakarov, Omar Malamagomedoviç Davudov, *Arheologiçeskaya Karta Dagestana*, Nauka, Moskova 1993, s. 105.

[22] Lyudmila Borisovna Gmırya, "Politiçeskie Obrazovaniya Prikaspiyskogo Dagestana v Postarabskiy Period (IX.-X. vv)", *Dagestan v Epohu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale 1998, s. 186.

[23] Gadjieva*, age,* s. 54.

[24] Zurab Vianoroviç Ançabadze, "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskih Letopisey XI-XIV Vekov", *Materıalı Nauçnoy Sessii Po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçaevskogo Narodov,* ed. R.M. Thaşovoka, E.T. Hakuaşev, M. M. Tsoraev, Kabardino-Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Nalçik 1960, s. 118.

[25] Burası günümüzde Kalmukya Cumhuriyeti toprakları içerisinde yer alan bir bölgedir.

[26] Pilipçuk, a.g.m., s. 76.

konuda bizce öne sürülen en mantıklı görüş Ahincanov'a aittir. Ahincanov'a göre Kuman-Kıpçakların Dağıstan'ın sahil kısmına yakın yerleri de kapsayan bölgelere sokuldukları göz önüne getirilirse onların Derbent şehrine kadar uzanan düzlük bölgelerde yaşadıkları rahatlıkla ifade edilmektedir.[27]

Yukarıda öne sürülen tüm görüşler göz önüne alındığında bize göre Derbent Kuman-Kıpçakları başlangıçta Dağıstan'ın kuzeyini içeren düzlük bölgelerden Terek Nehri'ne kadar uzanan sahada yaşamakta olan Kuman-Kıpçaklar arasındayken daha sonrasında aşağıda da görüleceği gibi bu bölgeden ayrılarak Derbent Emirliği'nin topraklarına gitmişlerdir. Onların tarihî Derbent şehrini ve Derbent Emirliği'ni tercih etmelerinin bir sebebi de tıpkı Tmutorokan Knezliği ve çevresinde olduğu gibi Derbent ve çevresinden tarihî ipek yolunun bir kısmının geçmesidir. Orta Asya topraklarını geçerek Hazar Denizi çevresinden, Terek Nehri sahiline ve ardından Kuban Nehri havzasına ulaşan ipek yolu[28], Kuman-Kıpçakların Derbent ve çevresinde görülmeleri ile yakından alakalıdır.[29]

Derbent Kuman-Kıpçakları hakkında en doğru bilgi Kuzey Kafkasya tarihi için en önemli kaynaklar arasında yer alan Gürcü kroniklerinde saklıdır. Yukarıda bahsedilen anonim Gürcü kronikleri arasında yer alan *Kralların Kralı David'in Hayatı* isimli Gürcü kroniğinde ifade edildiğine göre 1120'li yıllarda bu grup bölgede önemli bir güç olarak bilinen Derbent Emirliği'ne hizmet etmekteydiler.[30] Bu kroniğin verdiği bilgi ışığında bizim görüşümüze göre de Derbent Kuman-Kıpçakları ismi onlara Derbent ve çevresinde yaşamış olmalarından ziyade onların Derbent Emirliği'ne tabi olarak yaşamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Katıldığımız bir diğer görüşe göre Derbent Kuman-Kıpçakları ismiyle bilinen bu grup sözü edilen emirlik içerisinde paralı askerler olarak görev almaktaydılar.[31] Genel anlamda Kuman-Kıpçak tarihine bakıldığında da onların pek çok devlet içerisinde paralı asker olarak görev almış olmaları da fikrimizin dayanaklarından birisidir. Konunun bu kısmında Kuman-Kıpçakların, Dağıstan ve çevresinde görülmeleri ile Derbent Emirliği içerisinde bazı olayların yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda bizim için yaşanılan en önemli olay emirlik içerisinde gücü ele geçiren bazı liderlerin kendi yönetimini ya da emirlik içerisinde kendi hâkimiyetlerini kurmak istemeleridir.[32]

Sözü edilen bu durum değişikliğini dikkate aldığımızda, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Derbent Emirliği ve hâkim olduğu topraklar çevresinde Müslümanların egemenliklerini kaybettikleri görülmektedir.[33] Müslümanların emirlik içerisindeki hakimiyetlerini kaybetmelerinin ardından emirliğin tahtına Kuman-Kıpçak soylu olan liderlerin geçtiği görülmektedir. Sözü edilen bu liderlerin ilki, Bekbars b. Muzaffer (Muzaffer oğlu Baybars) ismiyle bilinen bir beydir. Sözü edilen bu kişinin 1170-1180 yılları arasında on yıllık bir süre zarfında Derbent Emirliği'nin hâkimi olduğu görülmektedir[34]. Bekbars b. Muzaffer'in ardından XIII. yüzyılın başına kadar Derbent Emirliği'nde hakimiyetin Kuman-Kıpçakların elinde olduğu ifade edilmektedir.[35] Derbent Emirliği içerisinde Kuman-Kıpçak soylu beylerin hakimiyetleri arkeolojik veriler ile de desteklenmektedir. Bu konuda özellikle E.A. Pahomov'un yaptığı çalışma çok önemlidir. Nümizmat Pahomov, 1928-1929 yıllarında Derbent ve civarında yürütülen arkeolojik çalışmalarda XII. yüzyılın ortası ve XIII. yüzyılın başlarına tarihlendirilen madeni paralara denk gelmiştir. Sözü edilen bu arkeolojik keşif esnasında bulunan bu madeni paraların bazılarının Derbent Emirliği içerisinde hüküm sürmüş olan yerel hanedan üyelerine ait olduğu görülmektedir. Bu yerel hanedan üyeleri arasında yukarıda da adını zikrettiğimiz Kuman-Kıpçak soylu olan Bekbars b. Muzaffer'e ve Abdülmelik b. Bekbars (Baybars'ın oğlu Abdülmelik)'a ait paraların olması Kuman-Kıpçak soylu beylerin Derbent Emirliği içerisindeki hâkimiyeti ellerine aldıklarına delalet etmektedir.[36] Ayrıca Pahamov'un bulmuş olduğu ve Bekbars B. Muzaffer'e ait olan madeni parada "El-Melik El-Adil Bekbars B. Muzaffer, El-Müstadi-Biemr Allah, El-Melik El Adil Bekbars B. Muzaffer, En-Nasrü'l-din Allah" şeklinde bir ifadenin de kullanıldığı da belirtilmiştir.[37]

---

[27] Sercan Musataeviç Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. K. Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 135.
[28] Hadji Ahmedoviç Hizriev, "Çeçnya Na Perekrestke Velikogo Şelkovogo Puti", *Trudı Knii Ran*, C.6, 2012, s. 374.
[29] Fedorov, *age,* s. 116.
[30] *Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii*, ed. R. Metreveli, İzdatelstvo Artanuji, Tbilisi 2008, s. 193; *Kartlis Tshovreba A History Of Georgia*, ed. R. Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 182.
[31] Yuriy Viktoroviç Zelenskiy, *Donskie i Predkavkazskie Polovtsı V XI-Naçale XIII. Vv*, LAMBERT Academic Publishing, London 2018, s. 61. 1110'lu yıllarda Derbent ve civarında bazı göçebe gruplarının (bu gruplara Kuman-Kıpçaklar'da dahildir) zaman zaman Şirvan'a saldırılar gerçekleştiren Derbent emirlerinin yanlarında bulunmaktaydılar. Detaylı bilgi için bkz. James Forsyth, *Kafkasya*, çev. T. Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 195.
[32] Vladimir Minorsky, *A History Of Sharvan And Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer Sons, Cambridge 1958, s. 123.
[33] Vasilij Vladimiroviç Barthold, "Kavkaz, Turkestan, Volga", *Soçineniya, Tom II Çast* I, ed. B.G. Gafurov, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1963, s. 791.
[34] Evgeniy Aleksandroviç Pahomov, "O Derbendskom Knyajestve XII.-XIII. Vv", *II K Tolkovaniyu Pehleviyskih Nadpisey Derbenda*, C.1., 1930, s. 8; Minorsky, *age,* s. 139.
[35] Leonid İvanoviç Lavrov, "Emirı Derbenta", *İstoçnikovedenie İstorii Dosovetskogo Dagestana*, ed. V.G. Gadjiev, Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR Ordena "Znak Poçeta" İnstitut İstorii, Yazıka i Literaturı İm. G. Tsadası, Mahaçkale 1987, s. 127; Pahomov, *agm*, s. 1-2.
[36] Gadjiev, Davudov, *age,* s. 236.
[37] Pahomov, *agm*, s. 3.

3. Moğollar'ın Bölgeye Gelişi ve Kuman-Kıpçakların Hâkimiyetlerinin Sonlanması

Genel anlamda Kuzey Kafkasya'da hâkim olan Kuman-Kıpçakların, özel anlamda ise Derbent Emirliği içerisinde yer alan Kuman-Kıpçakların hâkimiyetlerinin Moğolların bölgede görülmeleri ile sonlandığı ifade edilmektedir. İlk defa 1220 yılının sonbaharında Kafkasya'da görülen Moğollar[38] bu tarihte Gürcüler ile Honan Ovası'nda savaşa tutuşmuşlardır.[39] İki taraf arasında gerçekleşen bu savaştan sonra Şirvan Geçidi (Şirvan Boğazı) olarak isimlendirilen bölge üzerinden Kuzey Kafkasya topraklarına ulaşan Moğollar[40] sırasıyla Kasumkent, Hiv, Magu-depe geçidinden geçerek Agul'da görülmüşler ve bu bölgelerden sonra sırasıyla Kumuh, Çoh, Hunzak, Botlih ve Andi topraklarını geçerek Alanların doğu sınırını oluşturan Çeçenistan topraklarına ulaşmışlardır. Ardından sözü edilen bölgeden kuzeye ilerlemek suretiyle de birleşik Alan-Kuman-Kıpçak orduları ile karşılaşmışlardır.[41] Moğolların, Şirvan Geçidi'nden geçerek Kuzey Kafkasya'da ilerlemeye başladıkları esnada onların Dağıstan'ın sahil bölgelerinde bazı Türk kabilelerine ya da topluluklarına rastladıkları bilinmekle beraber bu toplulukların arasında yukarıda da bahsedildiği gibi Kuman-Kıpçakların bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bizim için önemli olan husus bu tarihlerde Kuzey Kafkasya'nın tamamında birtakım etnik değişimlerin meydana gelmesidir. Özellikle, Moğolların Kuzey Kafkasya'da görülmesi bölgenin etnik haritasının değişmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda konumuz dâhilinde meydana gelen en önemli değişim, Moğolların bölgedeki faaliyetleri sonrasında Kuman-Kıpçakların Dağıstan'da yaşamakta olan halklar arasına girerek onların etnik oluşumlarına dâhil olmalarıdır. Bu etnik oluşum hususunda Kuzey Kafkasya topraklarında Kuman-Kıpçaklardan en çok etkilenen topluluklar ise Karaçay-Malkarlılar ve Kumuklardır.[42]

Moğolların Kuzey Kafkasya'da görülmelerinden hemen sonra Kuman-Kıpçaklar içerisinde yer alan bazı grupların bölgenin doğusuna doğru hareket ettiği görülmektedir.[43] Sözü edilen dönemin en önemli çağdaş kaynağı olarak bilinen İbnü'l Esir, Kuman-Kıpçakların bu hareketleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. İbnü'l Esir'in ifade ettiğine göre Moğolların Kuzey Kafkasya'da görülmelerinden hemen sonra onlara yenilen Kuman-Kıpçakların bir kısmı dağlık kesimlere çekilmişlerdir.[44] Genel anlamda, Kuzey Kafkasya'da yerli olarak bilinen toplulukların dağlarda ve dağ eteklerinde yaşadıkları görülürken, bozkırlı olarak isimlendirilen grupların ise bölgede bulunan verimli ovalarda ve vadilerde yaşadıkları bilinmektedir. Bu bağlamda yerli Kafkas kavimleri düzlüklerde tutunmaya çalışsa da bozkır kuşağından bölgeye gelerek burada hâkimiyet kuran güçlü topluluklar tarihin her çağında onları dağlara çekilmeye mecbur bırakmıştır.[45] Bu noktada ifade edildiği gibi bozkır kuşağından bölgeye gelen Moğolların etkisiyle bazı Kuman-Kıpçak gruplarının İbnü'l Esir'in de belirttiği gibi dağlık alanlara çekilmesi tamamen bu şekilde meydana gelmiştir. Yukarıda İbnü'l Esir tarafından zikredilen dağlık kesimler hakkında birden fazla görüşün öne sürüldüğü görülmektedir. Alekseeva, Davudov, Gadjiev ve Şihsaidov'a göre bazı Kuman-Kıpçak grupları, Kuzey Kafkasya'nın kuzeydoğusunda bulunan dağlara çekilmek suretiyle Kumukların etnik oluşumlarına dâhil olmuşlardır.[46] Bir başka görüşe göre Moğollardan kaçan bazı Kuman-Kıpçak grupları Dağıstan'ın güneyine ve Derbent'e doğru gitmişlerdir.[47]

Bu konuda görüş bildiren kişiler arasında yer alan Lavrov ve Davudov'a göre Moğolların faaliyetleri sonrasında bazı Kuman-Kıpçak grupları Terek Nehri'nin güneyine yani günümüzde Kumukların yaşadıkları topraklara ulaşarak onların etnik oluşumlarına dâhil olmuştur.[48] Bizim görüşümüze göre sözü edilen Kuman-Kıpçak grupları önce Çeçenistan-İnguşetya topraklarına girmişler ve ardından da bu bölgeden doğu ve güneydoğuya ilerlemek suretiyle Kumukların yaşadıkları topraklara ulaşmışlardır. Bu konuda elde edilen

[38] Aram Genrihoviç Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 21-22; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2020, s. 189.
[39] Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, çev. İlhan Arslan, Post Yayınevi, İstanbul 2018, s. 19; Oktay, *age,* s. 190.
[40] İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. A. Özaydın, 12. Cilt, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 344-345; Ibn al-Athir, *The Chronicle Of Ibn Al-Athir Forth Crusading Period From Al-Kamil Fi'l-Ta'rikh, Part 3 The Years 589-629/1193-1231*, çev. D.S. Richards, Routledge, London, New York 2016, s. 221-222; Kiragos, *age,* s. 20; Galstyan, *age,* s. 36-37; Oktay, *age,* s. 21.
[41] Şamil Şahnazaroviç Şamhalov, "Borba Narodov Dagestana Protiv Mongolo-Tatarskogo Naşestviya (XII-XIV Vv.)", *Nedelya Nauki, Materialı XXXVII. İtogovoy Naucno-Tehniçeskoy Konferentsii Dggu,* ed. T.A. İsmailova, İzdatelstvo DGGU, Mahaçkale 2016, s. 577.
[42] Fedorov, *age,* s. 116; Davudov, Gadjiev, *age,* s. 370.
[43] Fedorov, *age,* s. 116.
[44] İbnü'l-Esîr, *age,* s. 346; Ibn al-Athir, *age,* s. 233.
[45] Fedorov, *age.*, s. 11-12; Yılmaz Nevruz, *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 383.
[46] Evgeniya Pavlovna Alekseeva, *Drevnyaya İ Srednevekovaya İstoriya Karaçaevo Çerkesii*, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1971, s. 171; Davudov, Gadjiev, *age,* s. 370.
[47] Magomed-Paşa Balaşoviç Abdusalamov, *İstoriya Dagestana*, Dagestanskiy Gosudarstvennıy Universitet Narodnogo Hozyaystva, Mahaçkale 2016, s. 29.
[48] Leonid İvanoviç Lavrov "O Nekotorıh Etnografiçeskih Dannıh Po Voprosu Proishojdeniya Balkartsev i Karaçaevtsev", *Materıalı Naucnoy Sessii Po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçaevskogo Narodov, (22-26 İyunya 1959)*, ed. R.M. Thaşokova, E.T. Hakuaşev, M.M. Tsoraev, Kabardino-Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Nalçik 1960, s. 66; Omar Malamagomedoviç Davudov, "Etnokulturnıe Protsessı V Rannesrednevekovom Prikaspiyskom Dagestana", *Dagestan v Epogu Velikogo Peresleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, Ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale, 1998, s. 129.

arkeolojik veriler de bu durumu kanıtlar niteliktedir.[49] İbnü'l Esir'in verdiği bilgilerin ve araştırmacıların öne sürdükleri görüşler bağlamında günümüzde Dağıstan Cumhuriyeti topraklarında yaşamakta olan Türk halklarından birisi olarak bilinen Kumukların kökenleri konusunda birden fazla görüş bulunduğunu da ifade etmeliyiz. Bu minvalde bazı araştırmacılar onların Kuman-Kıpçak soylu olduklarını[50] bazıları ise onların Hazarların bakiyesi olduklarını ifade etmişlerdir.[51] Bu noktada, Kumukların etnik gelişiminde en önemli rolü oynayan halklar arasında Hazarlar ve Kuman-Kıpçaklar gelirken belirleyiciliğin tıpkı Karaçay-Malkarlılar'da da görüldüğü gibi Kuman-Kıpçaklar tarafından sağlandığı görülmektedir. Kumukların arasında, Enderi[52] yakınlarında Sokal[53] isminde bir Kumuk ailesine tesadüf edilmesi[54] ve günümüzde Kumuklar arasında görülen mezar taşlarının (sıntaşlar) Kuman-Kıpçaklara ait olan taş heykellerin bakiyeleri olarak görülmesi[55] Kuman-Kıpçakların, Kumuklar üzerinde bıraktıkları etkilerden sadece bazılarıdır.

4. Dağıstan'da Kuman-Kıpçaklara Ait Olan Bazı Yer İsimleri ve Maddi Öğeler (Taş Heykeller, Mezarlar ve Kurganlar)

4.1. Dağıstan'da Kuman-Kıpçaklara Ait Bazı Yer İsimleri

Her Türk topluluğu gibi Kuman-Kıpçaklarda bulundukları bölgede kendilerine ait olan yer isimlerini kullanmışlardır. Dağıstan ve çevresinde bakıldığında da bu durum görülmektedir. Bu bağlamda sözü edilen bölgede Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen ilk yer ismi Kapçagay isimli bir yerleşim yerinin ismidir.[56] Kapçagay isimli yerleşim yerinin yanında ayrıca günümüzde Dağıstan Cumhuriyeti toprakları içerisinde bulunan Buynak Rayonu'na bağlı olan Kapçıgay isimli bir yerleşim yeri de bulunmaktadır. Adjamatov'a göre Kapçıgay ismi, Kuman-Kıpçaklar ile yakından alakalıdır.[57] Sözü edilen bu yerleşim yerlerinin yanı sıra Buynak Rayonu'nda bulunan Erpeli ve Babayurt Rayonu'nda bulunan Kutan-Aul gibi yerleşim yerlerinin isimlerinin de Kuman-Kıpçaklar ile yakından alakalı olduğu ifade edilmektedir.[58]

4.2. Mezarlar ve Kurganlar

Dağıstan Cumhuriyeti topraklarında, Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen en önemli mezar kalıntısı XII-XIII. yüzyıllara tarihlendirilen ve günümüzde Kızılyurt Rayonu'nda bulunan Miatli mezarlığıdır. Sözü edilen bu mezar kompleksinin yanında 1969 yılında aynı rayon içerisinde bulunan Çiryurt isimli yerleşim yerinin kuzeyinde de Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen bir mezar grubunun da bulunduğu bilinmektedir.[59] Kızılyurt Rayonu sınırları içerisinde yer alan Miatli ve Çiryurt isimli yerleşim yerlerinde Kuman-Kıpçaklara ait olduğu düşünülen mezarların yanında ayrıca 1948 yılında Dağıstan Cumhuriyeti'nin dağlık kısmı olarak adlandırılan bölgede yer alan Kuli Rayonu'na bağlı olan Kuli isimli yerleşim yerinde bir mezar bulunmuş ve bu mezar kazıyı yürüten ekibin dikkatini çekmiştir. Burada yürütülen kazılarda bu mezara yoğunlaşılmış ve mezar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu mezarın formunun kuzeybatı, güneydoğu yönünde olduğu kazı heyeti tarafından ifade edilmiştir. Mezarda gömülü olan kişilerin başlarının güneydoğu-doğu yönünde uzatılmış olmaları ve mezarın çapının bir metre ile sekiz metre civarında olduğu da ifade edilmiştir.[60] Kuman-Kıpçaklara ait

---

[49] Margarita Mihaylovna Gerasimova, Genrietta Leonidovna Hit, "İstoriko-Antropologiçeskie Svedeniya", *İnguşi Narodı i Kulturı*, ed. M.S.G. Albogaçieva, A.M. Martazanov, L.T. Soloveva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 2013, s. 39.

[50] İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 204; Semyon Mihayloviç Bronevskiy, *Noveyşiya İzvestiya O Kavkaze*, Sobranniya i Popolenniya Semenom Bronevskim, Haz. İ.K. Lavrov, Peterburgskoe Vostokovedenie, Sankt-Peterburg, 2004, s. 188; Ekaterina Leonidovna Sosnina, *Yan Pototskiy i Ego Puteşestvie v Astrahanskie i Kavkazskie Stepi*, İzdatelstvo Spetspeçat, Pyatigorsk 2003, s. 53.

[51] James Forsyth, *Kafkasya*, çev. T. Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 36; Kadircan Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, Vakıt Matbaası, İstanbul 1942, s. 33.

[52] Burası günümüzde Kumukların yoğun olarak yaşadıkları Hasavyurt Rayonu'na bağlı bir köy olarak karşımıza çıkmaktadır.

[53] Bu isim bize Kuman-Kıpçakların 1061 yılında Güney Rusya'ya yaptıkları ilk akında başlarında bulunan İskal'ı hatırlatmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdannoe Po Vısoçayşemu Povelniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Tom Vtoroy İpatevskaya Letopis*, İzdanie Vtoroe, Tipografiya M.A. Aleksandrova, S. Petersburg 1908, s. 106; *Povest Vremennıh Let, Çast Pervaya* Tekst i Perevod, Podgotovka Teksta D.S. Lihaçeva, Perevod D.S. Lihaçeva, B.A. Romanova, Pod Redaktsiey Çlena-Korrespondenia An Sssr V.P. Andrianovoy-Peretst, İzdatelstvo Akademii Nauk Sssr, Moskova-Leningrad 1950, s. 109; *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdavaemoe Postoyannoyu İstoriko-Arheografiçeskoy Komissieyu Akademii Nauk Sssr, Tom Pervıy, Lavrentskaya Letopis*, İzdanie Vtoroe, İzdatelstvo Akademii Nauk Sssr, Leningrad 1926-1928, s. 115; Mualla Uydu Yücel, *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020, s. 400.

[54] Julius Von Klaproth, *Travels In The Caucasus And Georgia, Reformed In The Years 1807 And 1808*, çev. F. Shoberl, Printed for Henry Colburn, British and Foreign Public Library, London 1814, s. 33.

[55] İsmail İbragimoviç Hanmurzaev, "Kumıkskie Nadgrobnıe Pamyatniki (Sın Taş)", *Tyurki Severnogo Kavkaza: İstoriya, Arheologiya, Etnografiya: Sbornik Naucnıy Trudov*, ed. A.A. Glaşeva, Elbrusoid, Moskova 2009, s. 56.

[56] Bayramkulov, *age*, s. 117.

[57] Bagautdin Adjamatov, *İmena i Familii Narodov Severnogo Kavkaza Tyurkskogo Proishojdeniya Tyurskaya Toponimika Severnogo Kavkaza*, Fond Podderjki Talantlivoy Molodeji İmenii Sultan-Muta Tarkovskogo, Mahaçkale 2022, s. 171.

[58] Adjamatov, *age,* s. 207; Yaroslav Valentinoviç Pilipçuk, "Rodoplemennaya Struktura Konfederatsii Deşt-i Kıpçak", *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza*, C. 16, 2018, s. 165.

[59] Fedorov, Fedorov, *age,* s. 104-107; Sergey Leonidoviç Dudarev., vd., *Arheologiçeskie İstoçniki O Proishojdenii i Etnopolitiçeskoy İstorii Naseleniya Severnogo Kavkaza*, Dizayn-Studiya B, Armavir, 2020, s. 203; Abarakov, Davudov, *age,* s. 102.

[60] Rauf Magomedoviç Munçaev, "Arheologiçeskie İssledovaniya v Nagornom Dagestane v 1954 g", *Kratkie Soobşeniya O Doklodah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı*, C.71, 1958, s. 49.

mezarlarda gömülü olan kişinin ya da kişilerin başlarının doğuya uzanması ya da uzatılması[61] ve Kuzey Kafkasya topraklarında Kuman-Kıpçaklara ait olan mezarların ya da kurganların bir standardı olduğu, bu yapıların çaplarının bir metreden on metreye kadar değişkenlik gösterdiğini göz önüne aldığımızda[62] yukarıda verilen bilgiler ışığında Kuli isimli yerleşim yerinde bulunan bu mezarlığın Kuman-Kıpçaklara ait olabileceğini ifade edebiliriz. Sözü edilen bu mezara benzer bir mezarın da Betsla Kala ismiyle bilinen yerleşim yerinin yakınlarında bulunduğu da ifade edilmektedir.[63]

1954 yılında günümüzde Derbent Rayonu'na bağlı olan Velikent isimli yerleşim yerinde yürütülen kazı çalışmaları esnasında yukarıda bahsedilen Kuli isimli yerleşim yerinde bulunan mezara benzer bir mezara tesadüf edilmekle beraber mezarın bulunduğu bölge yöre halkı tarafından Zemnovar Tepe olarak adlandırıldığı da ifade edilmektedir. Munçaev'in belirttiğine göre bu mezarın formu tıpkı Kuli'de bulunan mezar gibi kuzeybatı, güneydoğu şeklindeyken, mezarın uzunluğunun yüz yetmiş beş santimetre, genişliği yüz elli santimetre, yüksekliği ise dokuz metredir.[64] Sözü edilen bu mezarın Kuli'de bulunan mezar ile benzerlik göstermesi bu Velikent'te bulunan mezarın Kuman-Kıpçaklara ait olabileceği görüşünü öne sürmemizi sağlamaktadır. Günümüz Dağıstan Cumhuriyeti topraklarında Kuman-Kıpçaklara ait olduğu düşünülen birden fazla kadın mezarlarının bulunduğu bilinmekle beraber sözü edilen bu mezarlar XII.-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.[65]

4.3. Taş Heykeller

Görüldükleri hemen hemen her bölgede olduğu gibi Dağıstan Cumhuriyeti toprakları içerisinde Kuman-Kıpçakların izleri yaptıkları taş heykeller sayesinde tespit edilmektedir. Bu bağlamda Kuzey Kafkasya topraklarının doğusunda yer alan Dağıstan'da Kuman-Kıpçaklara ait olduğu düşünülen birden fazla taş heykel buluntusuna rastlanılmıştır. Sözü edilen bu taş heykellerden ilki 1837-1838 yılları arasında Dağıstan'ı ziyaret eden Karl Eichwald tarafından kaydedilmiştir. Bu yıllarda Eichwald, Tarki (Tarku) ile Kazaniç isimli iki şehrin arasında bulunan bazı taş heykellerden bahsetmiştir.[66] Eichwald'dan sonra Dağıstan Cumhuriyeti topraklarında farklı tarihlerde günümüzde Babayurt Rayonu içerisinde bulunan Çopalov-Tepe isimli yerleşim yerinde başta olmak üzere[67] yine günümüzde Kayakent Rayonu toprakları içerisinde bulunan Kayakent isimli yerleşim yerinde[68] ve Kazbek Rayonu sınırları içerisinde yer alan Yurtistan isimli yerleşim yeri gibi farklı yerlerde[69] Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen taş heykellere tesadüf edilmiştir. Dağıstan Cumhuriyeti toprakları içerisinde bulunan taş heykeller hakkındaki son bilgilendirme 1951 yılında M.P. Sevostyanov tarafından verilmiştir. Sevostyanov, günümüz Nogay Rayonu sınırları içerisinde bulunan Kumli/Kumlı isimli yerleşim yerinin yakınlarında bir kurgan ve bu kurganın yakınlarında bulunmuş olan bir taş heykelden bahsetmiş olsa da sözü edilen kurgan ve taş heykel hakkında verilen bu bilgi doğrulanamamıştır.[70]

SONUÇ

Tarihin ilk çağlarından günümüze kadar geçen süre içerisinde stratejik açıdan önemli olmakla beraber mümbit topraklara sahip olan Dağıstan coğrafyası bu bölgeden geçen ya da bu bölgeye temas eden tüm toplulukların egemenlik altına almak için mücadele ettiği bölgelerin başında gelmektedir. Sözü edilen bu durum çerçevesinde İskitlerden başlayarak Kuman-Kıpçaklara kadar nice Türk kavmi ya da topluluğunun bu bölgede uzun yıllar süren hâkimiyetler tesis ettiği görülmektedir. Bu konuda görüş bildirmiş pek çok araştırmacının fikrine katılmak suretiyle biz de bölgenin Türkleşmesi sürecinde Kuman-Kıpçakların etkisinin yadsınamaz olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Yukarıda da belirtildiği gibi Deşt-i Kıpçak coğrafyasına yayılmış olan Kuman-Kıpçak grupları arasında en kudretlisi olarak bilinen Don Kuman-Kıpçakları arasından bazı kütlelerin, XI. yüzyılın sonunda Kuzey Kafkasya topraklarına nüfuz etmeye başladıkları görülmektedir. XI. yüzyılın sonundan itibaren onların Kuzey Kafkasya'nın batısından ortasına doğru ilerlemek suretiyle Kuban Nehri çevresine ulaşarak buraya yerleştikleri bilinmektedir. Bu bağlamda Kuman-Kıpçakları, Kuban Nehri ve çevresine çeken ana sebebin sözü edilen nehrin çevresinde bulunan toprakların hayvan yetiştirme konusunda verimli olmasıdır. Bir süre Kuban Nehri ve çevresinde kalarak burada zenginleşen Kuman-Kıpçaklar, Kuzey Kafkasya'nın doğusuna ilerleyerek XII. yüzyılın başlarında Dağıstan ve çevresinde görülmeye başlamışlar ve kısa süre içerisinde sözü edilen bölgenin

[61] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, s. 292-294; Evegeniy İvanoviç Narojnıy, *Srednevekovıe Koçevniki Severnogo Kavkaza*, AGPU, Armavir 2005, s. 145; Tekelanı German, "Bugüngü Karaçay-Çerkesiyanı Cerinde Burungu Kıpçak Belgile", *Tıngısız Cürekle*, ed. A.İ. Kubanov, Stavropol kitap basmanı, Çerkessk 1979, s. 309.
[62] Gadlo, *age,* s. 141.
[63] Munçaev, *agm*, s. 49.
[64] Munçaev, *agm*, s. 78.
[65] Garud-Raşid Abdul-Kadıroviç, Guseynov, "Golovnoy Ubor Polovçanki ("Roga") U Narodov Severovostoçno Kavkazskago Vısokogorya (İnguşetiya, Dagestan)", *Arheologiya Kak Jizn-Pamyati Evgeniya Pavloviça Mıskova*, ed. V. Kruglov, A.S. Lapşin, İ.Yu. Lapşina, Sfera, Volgograd 2019, s. 208.
[66] Eduard Eichwald, *Reise Auf Dem Caspischen Meere Und İn Dem Caucasus*, Stuttgardt-Tübingen 1837-1838, s. 88.
[67] Abarakov, Davudov, *age,* s. 118; Davudov, *agm,* s. 128.
[68] Gadjieva, *age,* s. 54; Davudov, *agm,* s. 128.
[69] Amri Rzaeviç Şihsaidov, *Epigrafiçeskie Pamyatniki Dagestana X-XVII. vv*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1984, s. 403.
[70] Tatyana Maksimovna Minaeva, "K Voprosu O Polovtsah Na Stavropole Po Arheologiçeskim Dannım", *Materialı Po İzuçeniyu Stavropolskogo Kraya*, C.2, 1964, s. 184.

bazı kısımlarına hâkim olmuşlardır. Onların bölgeye gelmelerinin hemen ardından Dağıstan ve çevresinde yer alan bozkır, dağ önü ve zaman zaman da dağ eteklerini hızlı bir şekilde ellerine geçirmelerine bakıldığında bu durumun onları çok zorlamadığı da görülmektedir. Kısa zamanda bu denli bir başarı elde edilmesi bize göre Kuzey Kafkasya'nın her döneminde yaşanılan olaylar silsilesi ile açıklanabilir. Buna göre bozkır kuşağından Kuzey Kafkasya topraklarına gelen kavimler ya da topluluklar yerleşik olarak tabir edilen yerli Kafkas kavimlerini dağlara itmekteydiler. Kuman-Kıpçakların bölgeye gelmeleri sonrasında da yerli Kafkas kavimlerinin dağlara çekildiğini göz önüne getirirsek onlardan boşalan sahaların Kuman-Kıpçakların ellerine geçtiğini anlayabiliriz. Makalede de belirtildiği gibi onların, XII. yüzyılın başlarında bölgede görülmelerinden hemen sonra hâkimiyetlerinin başlaması elde edilen maddi öğeler ile de kanıtlanmaktadır. Dağıstan coğrafyasında hüküm sürmüş olan Kuman-Kıpçakların tümünün Derbent Kuman-Kıpçakları ismi altında adlandırılması yanlış bir tanımdır. Bu noktada anonim Gürcü kroniği olan Krallar Kralı David'in Hayatı isimli kronikte Derbent Kuman-Kıpçakları ismiyle zikredilen topluluğun Derbent Emirliği'ne tabi olarak hayatlarını idame ettiren Kuman-Kıpçak kütlelerinden oluştuğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

Bizim fikrimize göre XI. yüzyılın sonundan XIII. yüzyılın 20'li yıllarına kadar Kuzey Kafkasya'nın bozkır, dağ önü ve kısmen de olsa dağ eteklerine hâkim olan Kuman-Kıpçak grupları arasında Dağıstan'da yaşamakta olan iki grup vardı. Bu iki grubun da toprakları ilk başlarda yani XII. yüzyılın başlarında tarihî Derbent şehrinin kuzeyindeki bölgeden müteşekkil idi. Bu gruplardan birincisi Kuzey Kafkasya'nın doğusunda bulunan en önemli nehirlerden birisi olan Terek Nehri'nden tarihî Derbent şehrinin kuzeyinde bulunan düzlük arazileri ellerinde tutan Kuman-Kıpçak grupları idi. Yüksek ihtimalle ilk grup olarak bahsettiğimiz bu grup 1185 yılında Gürcistan Krallığı'na göç eden Kuman-Kıpçak grupları içerisinde yer almaktaydılar. İkinci grup ise makalede de isimlerinden sıkça bahsedilen Derbent Kuman-Kıpçakları idi. Sözü edilen bu grubun Derbent Emirliği'ne tabi olarak yaşadıkları yukarıda zikredilen Gürcü kroniğinin verdiği bilgiler ışığında doğrulanmaktadır. Bizim görüşümüze göre XII. yüzyıldan itibaren Dağıstan bölgesine nüfuz etmeye başlayan Kuman-Kıpçak gruplarından bazıları Derbent Emirliği'nin hizmetine girerek burada paralı asker olarak emirliğin ordularında yer almışlardır. Kuvvetle muhtemel 1120'li yıllardan itibaren ordudaki yerlerini sağlamlaştıran Kuman-Kıpçak beyleri tıpkı Memlükler'de de görüldüğü gibi zaman içerisinde kontrolü kendi ellerine almışlardır. Bu şekilde emirliğin kontrolünü ellerine alan Kuman-Kıpçak soylu beylerin, XII. yüzyılın 70'li yıllarından XIII. yüzyılın 20'li yıllarına kadar yaklaşık elli yıllık bir süre zarfında Derbent Emirliği'nin tahtında kaldıklarını söyleyebiliriz.

Sözü edilen Kuman-Kıpçak soylu beylerin emirliğin tahtını ele geçirmeleri nümizmat E.A. Pahomov'un 1928-1929 yıllarında Derbent ve çevresinde yürütmüş olduğu çalışmalar sonucunda ispat edilmiştir. XIII. yüzyılın 20'li yıllarına gelindiğinde Kuzey Kafkasya topraklarında büyük bir değişim meydana gelmiştir. Sözü edilen bu değişimin mimarı Moğollardı. Onların, Kuzey Kafkasya'daki faaliyetlerinden Dağıstan ve civarı da nasibini almakla beraber bölgede önemli etnik değişimlerin de meydana geldiği görülmektedir. Özellikle sözü edilen bu değişimin en büyük sonucu günümüzde Dağıstan topraklarında yaşamakta olan Kumukların etnik oluşumlarının önemli bir kısmının Kuman-Kıpçaklar tarafından tamamlanmasıdır. Kumuklar üzerinde Kuman-Kıpçak etkisi hem dönemin çağdaş kaynakları arasında yer alan İbnü'l Esir'in ifade ettiklerinden hem de günümüzde hâlâ varlığı bilinen yer ve aile isimleri ile gözler önüne serilmektedir. Bilhassa makalede zikredilen yer isimlerinin Kumukların yoğun olarak yaşadıkları yerler ile uyuşması bu durumun gerçekliğini göstermektedir. Aynı zamanda Dağıstan'da XII.-XIII. yüzyıllara tarihlendirilen Miatli, Çiryurt, Kuli, Velikent gibi yerleşim yerlerinde tesadüf edilen mezarlar ya da kurganların özelliklerine bakıldığında bu mezarların Kuman-Kıpçaklara ait olabileceği ifade edilmiştir. Bu mezarların tüm özelliklerini bir araya getirdiğimizde dört mezarın Kuman-Kıpçaklara ait olduğunu ifade etmemizde bir sakınca yoktur. Mezarların yanı sıra Dağıstan topraklarında Kuman-Kıpçaklara ait olan maddi öğelerden diğeri de taş heykellerdir. Tarki, Kazaniç, Çopalov-Tepe, Kayakent, Yurtistan gibi muhtelif yerleşim yerlerinde Kuman-Kıpçaklara ait olan heykellere tesadüf edilmiştir. Sözü edilen tüm yer isimleri, mezarlar, kurganlar ve taş heykellerin çoğunun ortak özelliği Kumukların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde bulunmasıdır. Bunun yanında bu öğelerin Dağıstan'ın belli kısımlarında özellikle de Derbent Emirliği'nin sınırları içerisinde bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ABAKAROV, A.İ., DAVUDOV, O.M., *Arheologiçeskaya Karta Dagestana*, Nauka, Moskova 1993.

ABDUSALAMOV, M. P. B., *İstoriya Dagestana*, Dagestanskiy Gosudarstvennıy Universitet Narodnogo Hozyaystva, Mahaçkale 2016.

ADJAMATOV B., *İmena i Familii Narodov Severnogo Kavkaza Tyurkskogo Proishojdeniya Tyurskaya Toponimika Severnogo Kavkaza*, Fond Podderjki Talantlivoy Molodeji İmenii Sultan-Muta Tarkovskogo, Mahaçkale 2022.

AHİNCANOV, S. M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. K. Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ALEKSEEVA, E.P., *Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya Karaçaevo Çerkesii*, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1971.

ANCHABADZE, G., *The Vainaks (The Chechen And Ingush)*, Caucasian House, Tbilisi 2009.

ANÇABADZE, Z.V., "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskih Letopisey XI-XIV Vekov", *Materıalı Nauçnoy Sessii Po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçaevskogo Narodov*, ed. R.M. Thaşovoka, E.T. Hakuaşev, M. M. Tsoraev, Kabardino-Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Nalçik 1960, ss. 113-126.

BARTHOLD, V.V., "Kavkaz, Turkestan, Volga", *Soçineniya,* Tom II Çast I, ed. B.G. Gafurov, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1963, ss. 789-796.

BAYRAMKULOV, A.M., *K İstorii Alanskoy Onomastiki i Toponimiki*, Karaçaevo-Çerkesskoe Respublikanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çerkessk 1995.

BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BUNİYATOV, Z. M., "Dağıstan", *DİA,* 8. Cilt, İstanbul 1993, ss. 404-406.

ÇANDARLI ŞAHİN, A., *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara 2019.

DAVUDOV, O. M., "Etnokulturnıe Protsessı V Rannesrednevekovom Prikaspiyskom Dagestana", *Dagestan v Epogu Velikogo Peresleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, Ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale, 1998, ss. 124-135.

DUDAREV, S.L., PELİH, A.L., SAVENKO, S.N., TSETHLADZE, G.R., *Arheologiçeskie İstoçniki O Proishojdenii i Etnopolitiçeskoy İstorii Naseleniya Severnogo Kavkaza*, Dizayn-Studiya B, Armavir 2020.

EİCHWALD, E., *Reise Auf Dem Caspischen Meere Und İn Dem Caucasus*, Stuttgardt-Tübingen 1837-1838.

FEDOROV, G.S. "K Etnogenezi Kumıkov", *Dagestan v Epohu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale 1998, ss. 159-163.

FEDOROV, Ya. A., FEDOROV, G.S., *Rannie Tyurki Na Severnom Kavkaze*, Moskovskogo Universiteta, Moskova 1978.

FEDOROV, Ya. A., *İstoriçeskaya Etnografiya Severnogo* Kavkaza, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1983.

FORSYTH, J., *Kafkasya*, çev. T. Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.

GADJAEV, A.İ., *Velikaya Kavkazskaya Stena Mejdu Tyurskim Severom i İranskim Yugom v VI.-VIII. Vv*, İnstitut Tyurkologii, Moskova 2013.

GADJİEV, M.G., DAVUDOV, O.M., ŞİHSAİDOV, A.R., *İstoriya Dagestana s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XV. Vv*, İzdatelstvo DNTS RAN, Mahaçkale 1996.

GADJİEVA, S.Ş., *Kumıki İstoriçeskoe Proşloe Kultura Bıt*, Kniga Pervaya, Dagestanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Mahaçkale 2000.

GADLO, A.V., *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza X-XIII. Vv*, İzdatelstvo S. Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1994.

GALSTYAN, A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, çev. İlhan Arslan, Post Yayınevi, İstanbul 2018.

GERASİMOVA, M.M., HİT, G.L., "İstoriko-Antropologiçeskie Svedeniya", *İnguşi Narodı i Kulturı*, ed. M.S.G. Albogaçieva, A.M. Martazanov, L.T. Soloveva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 2013, ss. 37-46.

GERMAN, T., "Bugüngü Karaçay-Çerkesiyanı Cerinde Burungu Kıpçak Belgile", *Tıngısız Cürekle*, ed. A.İ. Kubanov, Stavropol kitap basmanı, Çerkessk 1979, ss. 304-312.

GMIRYA, L.B., "Politiçeskie Obrazovaniya Prikaspiyskogo Dagestana V Postarabskiy Period (IX.-X. vv)", *Dagestan v Epohu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya),* ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale 1998, ss. 169-188.

GOLDEN, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ötüken, İstanbul 2014.

GOLEBİOWSKA-TOBİASZ, A., *Monumental Polovtsian Statues in Eastern Europe: The Archaelegoy, Conservation And Protection*, Versita, London 2013.

GÖKBEL, A., *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, Ötüken, İstanbul, 2000.

GUSEYNOV, G.R.A.K, "Golovnoy Ubor Polovçanki ("Roga") U Narodov Severovostoçno Kavkazskago Vısokogorya (İnguşetiya, Dagestan)", *Arheologiya Kak Jizn-Pamyati Evgeniya Pavloviça Mıskova*, ed. V. Kruglov, A.S. Lapşin, İ.Yu. Lapşina, Sfera, Volgograd 2019, ss. 208-211.

HANMURZAEV, İ.İ., "Kumıkskie Nadgrobnıe Pamyatniki (Sın Taş)", *Tyurki Severnogo Kavkaza: İstoriya, Arheologiya, Etnografiya: Sbornik Naukçnıy Trudov*, ed. A.A. Glaşeva, Elbrusoid, Moskova 2009, ss. 54-67.

HİZRİEV, H.A., "Çeçnya Na Perekrestke Velikogo Şelkovogo Puti", *Trudı Knii Ran*, C.6, 2012, ss. 373-376.

HİZRİEV, H.A., "Vzaimootşeniya Çeçni S Sosednimi İ Narodami İ Rusyu V Period Rannego Srednevekoya", *Materialı Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii 25-27 Dekabrya 2002*, ed. R.H. Dadaşeva, S.S. Magamadova, Kompleksnıy Nauçno-İssledovatelskiy İnstitut Rossiyskoy Akademii Nauk, Grozniy 2003, ss. 324-329.

Ibn al-Athir, *The Chronicle Of Ibn Al-Athir Forth Crusading Period From Al-Kamil Fi'l-Ta'rikh*, Part 3 The Years 589-629/1193-1231, çev. D.S. Richards, Routledge, London-New York 2016.

İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. A. Özaydın, 12. Cilt, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İSHAKOV, D.M., İZMAYLOV, İ.L., *Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI. Pervoy Çetverti XV*., İman, Kazan 2000.

KAFLI, K., *Şimalî Kafkasya*, Vakıt Matbaası, İstanbul 1942.

Kartlis Tshovreba A History Of Georgia, ed. R. Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii, ed. R. Metreveli, İzdatelstvo Artanuji, Tbilisi 2008.

KLAPROTH, J. V., *Travels In The Caucasus And Georgia, Reformed In The Years 1807 And 1808*, çev. F. Shoberl, Printed for Henry Colburn, British and Foreign Public Library, London 1814.

KOLTSOV, P.M., "Naselenie Severo-Zapadnogo Prikaspiya V Drevnyuyu Srednevekovuyu Epohi", *Koçevnıe Narodı Yuga Rossii: İstoriçeskiy Opit i Sovremennost, Materialı Rosiyskoy Nauçnoy Konferentsii s Mejdunarodnım Uçastiem 16-19 Marta 2016*, ed. A.N. Komandjiaev, FGBOU BO, Elitsa 2016, ss. 45-50.

KUDRYAVTSEV, G. M., *Polovetskaya Zemlya XI-XIV. Vekov: İstoriya i Kultura*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennıy Universitet, Sankt-Peterburg 2017.

KURAT, A. N., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

LAVROV, L.İ., "Emirı Derbenta", *İstoçnikovedenie İstorii Dosovetskogo Dagestana*, ed. V.G. Gadjiev, Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR Ordena "Znak Poçeta" İnstitut İstorii, Yazıka i Literaturı İm. G. Tsadası, Mahaçkale 1987, ss. 126-132.

MAGOMEDOV, M.G., *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1983.

MİNAEVA, T.M., "K Voprosu O Polovtsah Na Stavropole Po Arheologiçeskim Dannım", *Materialı Po İzuçeniyu Stavropolskogo Kraya*, C.2., 1964, ss. 167-196.

MİNORSKY, V., *A History Of Sharvan And Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer Sons, Cambridge 1958.

MROVELİ, L., *Jizn Kartliyskih Tsarey*, İzvleçenie Svedeniy Ob Abazah, Narodah Severnogo Kavkaza i Dagestana, çev. G.V.Tsulaya, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1979.

MUNÇAEV, R.M., "Arheologiçeskie İssledovaniya v Nagornom Dagestane v 1954 g", *Kratkie Soobşeniya O Doklodah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı*, C.71, 1958, ss. 41-52.

NAROJNIY, E.İ., *Srednevekovıe Koçevniki Severnogo Kavkaza*, AGPU, Armavir 2005.

NEVRUZ, Y., *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2017.

OKTAY, H., *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2020.

ÖGEL, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

ÖZBAY, Ö., *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 2. Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999.

PAHOMOV, E.A., "O Derbendskom Knyajestve XII.-XIII. Vv", *II K Tolkovaniyu Pehleviyskih Nadpisey Derbenda*, C.1., 1930, ss. 1-12.

PELER, G. Y. A., "Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 36, 2013, ss. 163-188.

PELER, G. Y., *Derbendname*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017.

PİLİPÇUK, Ya. V., "Mejetniçeskie Otnoşeniya Na Kavkaze (Kıpçakskiy Faktor)", *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza*, C.13., 2012, ss. 73-79.

PİLİPÇUK, Ya. V., "Rodoplemennaya Struktura Konfederatsii Deşt-i Kıpçak", *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza*, C.16, 2018, ss. 164-179.

PLETNEVA, S.A., *Polovtsı,* Nauka, Moskova 1990.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdannoe Po Vısoçayşemu Povelniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Tom Vtoroy İpatevskaya Letopis, İzdanie Vtoroe, Tipografiya M.A. Aleksandrova, S. Petersburg 1908.

Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdavaemoe Postoyannoyu İstoriko-Arheografiçeskoy Komissieyu Akademii Nauk Sssr, Tom Pervıy, Lavrentskaya Letopis, İzdanie Vtoroe, İzdatelstvo Akademii Nauk Sssr, Leningrad 1926-1928.

Povest Vremennıh Let, Çast Pervaya Tekst i Perevod, Podgotovka Teksta D.S. Lihaçeva, Perevod D.S. Lihaçeva, B.A. Romanova, Pod Redaktsiey Çlena-Korrespondenia An Sssr V.P. Andrianovoy-Peretst, İzdatelstvo Akademii Nauk Sssr, Moskova-Leningrad 1950.

RASONYİ, L., *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.

RATUŞNİYAK, O.V., "Adıgi, Alanı i Polovtsı Na Kubani V X-Seredine XIII. Vv.", *İstoriya Kubani s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XX. Veka*, ed. V.V. Serdeçniya, OİPTS Perepektivı Obrazovaniya, Krasnodar 2004, ss. 56-61.

SİZOV, V. İ., "Vostoçnoe Pobereje Çernago Morya Arheologiçeskiya Ekskursii", *Materialı Po Arheologii Kavkaza*, C.2, 1889, ss. 97-102.

SOSNİNA, E.L., *Yan Pototskiy i Ego Puteşestvie v Astrahanskie i Kavkazskie Stepi*, İzdatelstvo Spetspeçat, Pyatigorsk 2003.

ŞAMHALOV, Ş.Ş., "Borba Narodov Dagestana Protiv Mongolo-Tatarskogo Naşestviya (XII-XIV Vv.)", *Nedelya Nauki, Materialı XXXVII. İtogovoy Nauçno-Tehniçeskoy Konferentsii Dggu*, ed. T.A. İsmailova, İzdatelstvo DGGU, Mahaçkale 2016, ss. 577-578.

ŞİHSAİDOV, A.R., *Epigrafiçeskie Pamyatniki Dagestana X-XVII. Vv*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1984.

TAŞAĞIL, A., *Gök-Türkler I, II, III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

TAŞAĞIL, A., *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021.

USPENSKİY, P.S., "Mogilniki S Truposojjeniyami VIII.-XIII. Vv. Na Severo-Zapadnom Kavkaze (Dinamika Areala Pogrebalnogo Obryada)", *Rossiyskaya Arheologiya*, C.4., 2013, ss. 86-98.

VELİKAYA, N.N., DUDAREV, S.L., SAVENKO, S.N., *Etnogenez i Etnopolitiçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza (Drevnosti, Srednevekove, Novoe Vremya)*, Dizayn-Studiya B, Armavir 2019.

VESELOVSKİY, N.İ., "Otçet O Paskpkah, Proizvedennıh V 1894 G. N.İ. Veselovskim V Tavriçeskoy Gub. İ Kubanskoy Obl. Otçet İmperatorskoy Arheologiçeskoy Kommissii", *Tipografiya Glavnago Upravleniya Udblov*, Sanktpeterburg 1896, ss. 78-87.

YALVAR, C., "Gürcü Kaynaklarında İlk Kez Görülmelerinden Moğol İstilasına Kadar Gürcistan'da Kıpçaklar ve Çevre Bölgeler Üzerinde Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 124, 2020, ss. 279-306.

YÜCEL, M. U., *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020.

YÜCEL, M.U, "Kumanlar (Kıpçaklar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul 2015, ss. 541- 575.

ZELENSKİY, Yu.V., *Donskie i Predkavkazskie Polovtsı V XI-Naçale XIII. Vv*, LAMBERT Academic Publishing, London 2018.

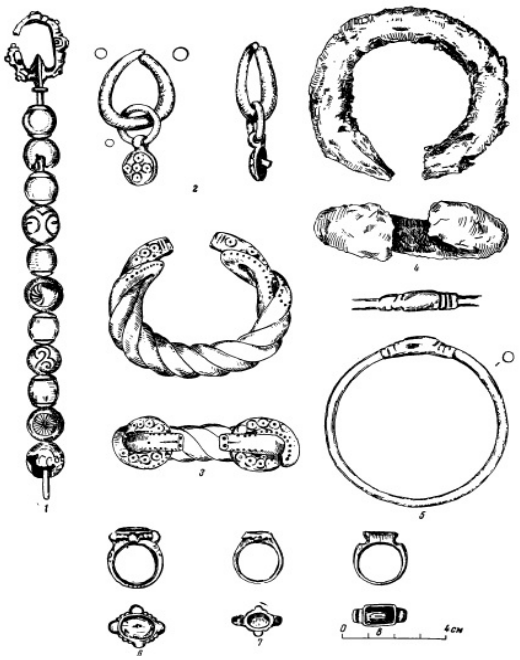
EKLER

Ek. 1. XI.-XIII. yüzyıllarda Dağıstan ve Çevresi (Magomed Gadjieviç Gadjiev, Omar Malamagomedoviç Davudov, Amri Rzaeviç Şihsaidov, *İstoriya Dagestana s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XV. Vv*, İzdatelstvo DNTS RAN, Mahaçkale, 1996, s. 240).

Ek.2. Moğolların 1222, 1238-1240 Yıllarında Kuzey Kafkasya'da Geçtikleri Bölgeler (Albert İshakoviç Gadjaev**,** *Velikaya Kavkazskaya Stena Mejdu Tyurskim Severom i İranskim Yugom v VI.-VIII. Vv*, İnstitut Tyurkologii, Moskova, 2013, s. 38).

Ek.3. Kuli isimli yerleşim yerinde Kuman-Kıpçaklara ait olduğu düşünülen mezardan çıkan malzemeler (R.M. Munçaev, "Arheologiçeskie İssledovaniya v Nagornom Dagestane v 1954 g.", *Kratkie Soobşeniya O Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı*, C. 71, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1958, s. 77).

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 425-434.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.12.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.02.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ERKEN MEMLÛKLER ZAMANINDA RESMÎ POSTA SİSTEMİ (SULTAN BAYBARS DÖNEMİ 1260-1277)*

10.53718/gttad.1409394

RAKKUŞ KARADUMAN**

ÖZ

Posta sistemi, yani haber alma sistemi, devlet aygıtının oluşumu, istikrarı ve hâkimiyetiyle yakından bağlantılı olmasından dolayı tarih ve siyasal antropolojinin alanına dâhil olmaktadır. Devletin hâkimiyetini sürdürebilmesi için gerekli olan haber alma sistemi, hızlı ve güvenli bir şekilde yerine getirilmesi gereken faaliyetlerden biridir. Tarihi oldukça kadim olan resmî posta sisteminin Persler döneminde kurulduğu bilinmektedir. Posta teşkilatı, zaman içerisinde devamlı olarak Roma İmparatorluğu, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Moğollar ve Eyyûbiler döneminde geliştirilerek kullanılmıştır. Eyyûbî Devleti'nin mirası üzerine kurulan Memlûk Devleti resmî posta sistemini haleflerinden devralmışlardır. Ancak Eyyûbîler döneminin sonunda Haçlılar ve Moğollar ile olan temaslar, posta teşkilatının bozulmasına sebep olmuştur. Bu sistem, Memlûklerde devlet otoritesinin ihtiyaçlarından doğmuş ve gerek siyasi gerek ekonomik idareyi devam ettirebilmek için her daim ön planda tutulmuştur. Sultan Baybars döneminde Memlûk Devleti'nde Eyyûbîler döneminde bozulan resmî posta sisteminin düzenli hale getirilmesi için faaliyetler yürütülmüştür. Bazı araştırmacılara göre Sultan Baybars, Moğollardan da esinlenerek posta teşkilatını kapsamlı bir şekilde yeniden inşa etmiştir. Bu bağlamda *divanu'l-inşa*, Sultan Baybars'ın yeniden düzenlediği temel kurumlardan biri olmuştur. *Divanu'l-İnşa*'da *mukaddemu'l-berîd*, *rikâbiyye*, *harisâniyye* ve *candâriyye* gibi görevliler yer almıştır. Görevlilerin yanında at ve hecin postaları, güvercin postaları, ateş işareti ile haberleşme olmak üzere üç çeşit haberleşme usulü kullanılmıştır.

Resmî posta sisteminin başka temel görevlerinden biri ise istihbarat sağlamaktır. Bu işle de *berîdî* adlı görevliler ilgilenmiştir. Baybars, istihbarat alma sürecini çok yakından takip etmiş ve bazen faaliyetleri bizzat kendisi de dâhil olarak yürütmüştür. Aynı zamanda düşmana tedbir alma konusunda haber alma faaliyetlerini sınır bölgelerindeki kabilelerden istifade ederek de sağlamıştır. Baybars döneminde yeniden oluşturulan posta istasyonlarının ilk güzergâhları Moğol birliklerinin hareketleri hakkında hızlıca bilgi alma amacıyla Kahire-Gazze-Baalbek-Dımaşk ve Fırat sınırındaki Birecik ve Rahbe'de kurulmuştur. Bu istasyonların ortalama 25 kilometrede bir kurulduğu kabul edilmektedir. Posta teşkilatının Sultan Baybars'ın ilk dönemlerinde Mısır coğrafyasında ve Kahire'den Dımaşk'a giden güzergâhta faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Sultan Baybars'ın saltanatının sonlarına doğru posta yolu yaklaşık 3000 kilometrelik güzergâhı kapsamaktaydı. Sultan Baybars döneminde resmî posta sistemi bizzat hükümdar tarafından kontrol edilmekteydi. Bu kurumdaki görevliler sadece resmi prosedürleri yürütmekteydi. Memlûk Devleti'nin 14. ve 15. yüzyıllardaki durumu bir yanılsamaya yol açmamalıdır. O tarihten itibaren bürokrasinin gelişmesi ve saray ileri gelenlerinin çokluğu, sultanın devlet işlerinin yönetimindeki aktif rolünü elinden almıştı. Ancak Sultan Baybars'ın saltanatında durum oldukça farklıydı; ne sultanın güçlü kişiliği, ne gelenek, ne de ülkenin belirsiz istikrarı hareketsizliğe müsaitti. Bundan dolayı Sultan, idari yapının etkin yönetimini üstleniyordu ve tüm meselelere bizzat karar veriyordu. Nitekim Sultan Baybars döneminde bölgedeki askerî koşullar posta sisteminin düzenli bir hale getirilmesi için bir mecburiyetti. Sultan Baybars döneminde en zirve noktasına ulaşmış olan posta teşkilatının organizasyonu, posta yolları, posta görevlileri, posta araçları ve casusluk faaliyetlerinin incelenmesi bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

---

* Bu makale, Prof. Dr. Kazım Paydaş danışmanlığında yürütülen "Moğollarda ve Memluklerde Haber Alma Teşkilatı" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Araş. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Mersin/TÜRKİYE, E-Posta: rakkuskaraduman@outlook.com, **ORCID ID:** 0000-0003-3583-1691.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

ERKEN MEMLÛKLER ZAMANINDA RESMÎ POSTA SİSTEMİ (SULTAN BAYBARS DÖNEMİ 1260-1277)

Anahtar Kelimeler: Sultan Baybars, Divanu'l-İnşa, Resmî Posta, Casusluk, İstihbarat.

FORMAL POSTAL SYSTEM IN THE EARLY MAMLUK STATE PERIOD (SULTAN BAYBARS PERIOD 1260-1277)

ABSTRACT

The postal system in other words the news-receiving system, is closely linked to the formation, stability and dominance of the state apparatus and therefore falls within the field of history and political anthropology. The information system, which is necessary for the state to maintain its sovereignty, is one of the activities that must be carried out quickly and safely. It is known that the official postal system, whose history is quite ancient, was established during the Persian period. The postal organization was continuously developed and used during the Roman Empire, Sassanids, Umayyads, Abbasids, Seljuks, Mongols and Ayyubids. The Mamlūk State, which was founded on the legacy of the Ayyubi State, took over the official postal system from its successors. However, at the end of the Ayyubid period, contacts with the Crusaders and Mongols caused the postal organization to deteriorate. This system was born out of the needs of state authority in the Mamluks and was always prioritized in order to maintain both political and economic administration. During the reign of Sultan Baybars, activities were carried out to regularize the official postal system in the Mamluk State, which had deteriorated during the Ayyubid period. According to some researchers, Sultan Baybars was inspired by the Mongols and rebuilt the postal organization comprehensively. In this context, Divan al-Insha was one of the main institutions Sultan Baybars reorganized. Divan al-Insha included officials such as mukaddam al-berîd, rikâbiyye, harisâniyye and candâriyye. In addition to the officials, three types of communication methods were used: horse and hecin posts, pigeon posts, and communication by fire signal.

Another main task of the official postal system was to provide intelligence. This task was also handled by officials called berîdî. Baybars followed the intelligence gathering process very closely and sometimes carried out the activities himself. At the same time, he also utilised the tribes in the border regions to take measures against the enemy. The first routes of the postal stations, which were reconstructed during the Baybars period, were established in Cairo-Gaza-Baalbek-Damascus and Birecik and Rahbe on the Euphrates border in order to quickly obtain information about the movements of the Mongol troops. It is accepted that these stations were established every 25 kilometres on average. It is known that the postal organisation operated in Egypt and on the route from Cairo to Damascus during the early reign of Sultan Baybars. Towards the end of Sultan Baybars' reign, the postal route covered approximately 3000 kilometres. During the reign of Sultan Baybars, the official postal system was controlled by the monarch himself. The officials in this institution only carried out official procedures. The state of the Mamluk State in the 14th and 15th centuries should not lead to an illusion. Since then, the development of the bureaucracy and the large number of court dignitaries had taken away the sultan's active role in the management of state affairs. However, in the reign of Sultan Baybars, the situation was quite different; neither the sultan's strong personality, nor tradition, nor the uncertain stability of the country was conducive to inactivity. Therefore, the Sultan assumed the active management of the administrative structure and decided all matters personally. Indeed, during the reign of Sultan Baybars, the military conditions in the region necessitated the regularisation of the postal system. The organisation of the postal system, which reached its peak during the reign of Sultan Baybars, postal routes, postal officials, postal vehicles and espionage activities constitute the subject of this study.

Keywords: Sultan Baybars, Divan al-Inşa, Official Post, Espionage, Intelligence.

GİRİŞ

Posta sistemi, teşkilatlı devletlerin ortaya çıkışından itibaren kullanıla gelmiştir. Esasen insanların haberleşme ihtiyacını hissettikleri andan itibaren posta işlemleri değişik şekilde var olmuştur. Bu posta sisteminin genel özelliği modern dönemin aksine devlete ait haberleşme faaliyetlerinin yürütülmesidir.[1] Gerçekte posta sistemi, yani haber alma sistemi, devlet aygıtının oluşumu, istikrarı ve hâkimiyetiyle yakından bağlantılı olmasından dolayı tarih ve siyasal antropolojinin ilgi alanıdır. Devletin hâkimiyetini devamı için gerekli olan haber alma sistemi, hızlı ve güvenli bir şekilde yerine getirilmesi gereken işlerdendir. Eski çağlardan itibaren Orta Doğu

[1] Mehmet Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme, (Râşid Halîfeler Sonuna Kadar)*, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2011, s. 247; Hatice Güler, "Memlûklerde Berîd Teşkilatı", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 39/12, Nisan, 2019, s. 203; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Berîd Teşkilatının Menşeine Dair Bazı Yeni Bulgular", *İslâmiyat*, S. 2/4, Ankara 2001, s. 139; Taner Yıldırım, "Abbasîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1/27, Elazığ 2017, s. 249.

ve Çin'de devlet yazışmalarının hayvanlarla hızlı bir şekilde iletilmesine yönelik sistemler, bölgeye, iklime ve araziye bağlı olarak atlar, katırlar, tek hörgüçlü develer ve eşekler gibi hayvanlarla yürütülmüştür.[2]

Tarihte sistemli bir posta teşkilatının Persler döneminde kurulduğu kabul edilmektedir.[3] Daha sonra bu teşkilat Roma İmparatorluğu ve Sasaniler tarafından da kullanılmıştır.[4] Orta Çağ'da Yakındoğu'da Moğolların devlet teşkilatı etkisinden kalan devletler dışında[5], tüm İslâm devletlerinde posta sistemine "*berîd*" ismi verilmekteydi.[6] Orta Çağ'da *berîd* kavramı geniş manasıyla "posta hayvanı, süvari postacı, devlet postası, posta menzili ve iki posta menzili arasındaki mesafe" gibi manalarda kullanılmıştır.[7] Aynı zamanda kelimenin istihbarat elde etme manası da bulunmaktadır. Kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. el-Kalkaşandî, *berîd* kelimesinin Pehlevice (Farsça) olduğunu daha sonra Arapçaya geçtiğini ifade etmektedir. Ona göre İran'da bulunan posta hayvanlarının diğerlerinden ayırt edilebilmesi için kuyruğu kesilirdi. Buna da kuyruğu kesik hayvan anlamında "*bürîde-düm*" denirdi. Bu kelime Arapçaya ise *berîd* şeklinde geçmişti.[8] Berîd kelimesinin kökeni hakkında tafsilatlı bir çalışma yapan Mehmet Mahfuz Söylemez, el-Kalkaşandi ve diğer yazar ve araştırmacıların aksine *berîd* kelimesinin büyük olasılıkla yine Pehlevice "getiren, götüren, kaldıran, binen, taşıyan, taşınan, anne, anne rahmi, hamile kadın" manasına gelen ve mastarı *burtan* olan *burd* kelimesinden türetildiğini öne sürmüştür. Yine ona göre postayı götüren tatara "götüren" anlamında *berîd* denilmiştir.[9] *Berîd* kelimesinin kökeni her ne olursa olsun bu teşkilat Orta Çağ boyunca hatta modern dönemlere kadar resmî devlet postası olarak faaliyet göstermiştir.

Kaynaklar İslâm tarihinde posta teşkilatını kuran ilk kişinin Muâviye b. Ebî Süfyân (661-680) olduğunu belirtmektedirler.[10] Muâviye b. Ebî Süfyân, ülke içerisinde istikrarı sağladıktan sonra, posta sistemini kurmak için İran ve Rum'dan memurlar getirterek düzenli bir haber alma teşkilatı tesis etti.[11] Muâviye döneminde kurulan bu teşkilatın ilk kuruluş amacı, hilafet merkezi ile diğer bölgeler arasındaki resmî yazışmaların, haberleşmelerin süratli bir şekilde yürütülmesiydi. Daha sonra bu teşkilatın kapsamı genişleyerek istihbarat amacında da kullanıldı.[12] Emevîler döneminde özellikle Abdülmelik b. Mervân zamanında (685-705), posta teşkilatı daha da geliştirildi. Ömer b. Abdulazîz zamanında (717-720) ana yollar üzerine posta menzilleri inşa edildi.[13] Ancak Emevîler'de II. Mervan zamanında (744-750) posta sisteminde aksaklıklar meydana geldi ve bu durum Abbâsî halifesi Muhammed el-Mehdî zamanına (775-785) kadar devam etti.[14] Hârûnürreşîd (786-809) halife olunca posta sisteminin önemini kavradı ve veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'ye bu teşkilatın yeniden düzenlenmesi için emir verdi. Abbâsîler içerisinde posta teşkilatının düzeni, 11. yüzyılın ortalarında Büveyhîlerin Abbâsî halifeleri üzerindeki tahakkümüne kadar sistemli olarak devam etti. Büveyhiler Bağdat üzerinde kontrolü sağlayınca

[2] Didier Gazagnadou, "Les Postes à Relais de Chevaux Chinoises, Mongoles et Mameloukes au XIIIe siècle: un cas de Diffusion İnstitutionnelle", *Actes des Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de L'enseignement Supérieur Public, 24e congrès*, Avignon, 1993, La circulation des nouvelles au Moyen-Age, Paris 1994, s. 243.
[3] Söylemez, *agm*, s.140; Şimşir, *agt*, s. 247.
[4] Jelle Bruning, "Developments in Egypt's early Islamic postal system (with an edition of P.Khalili II 5)", *Bulletin of SOAS*, S. 1/81, Cambridge 2018, s. 26-27; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 50; Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 265.
[5] Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devleti'nde devlet posta sistemine Moğolların kullandığı yam ismi verilmekteydi. Bkz. İlhan Erdem ve Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Siyasî Tarihi ve Yönetim Yapısı*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 235; Ahmet Korkmaz, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Efeakademi Yayınları, İstanbul 2022, s. 51.
[6] Nesimi Yazıcı, "Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIX, Ankara 1987, s. 378; Söylemez, *agm*, s. 139.
[7] Mehmed Fuad Köprülü, "Berîd", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Eskişehir 2001, s. 541; İbrahim Harekât, "Berîd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 498; Güler, *agm*, s. 204; Didier Gazagnadou, "The Iranian Origin Of The Word 'Barid", *Journal Of Persianate Studies,* C. 10, Leiden 2017, s. 52; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 400.
[8] Ebi'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşandî, *Subhü'l-A'şa fî Sınâati'l-İnşa*, C. 14, Darü'l-Kütübü's-Sultaniyye, Kahire 1919, s. 367; Nazir el-Hassan el-Su'dâvi, *Nizâmü'l-Beridi fi ed-Devleti'l-İslâmiyye*, Darü'l-Mısrî, Kahire 1953, s. 19-20; Abdulganî Abdulaziz Ziyâdat, "Turukü'l-Berîd fi'Mısır Asrı Selatini'l-Memaliki'l-Bahriyye (748-784 h./1250-1381 m.)", *el-Mecelletü'l-Coğrâfiyyetü'l-Arabiyye*, S. 1/48, Kahire 2017, s. 157.
[9] Söylemez, *agm*, s.142. Berîd kelimesinin Farsça kökenli olduğu hakkında ayrıca bkz. Gazagnadou, *agm*, s. 49-56.
[10] el-Kalkaşandî, *age*, s. 367- 368; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi'ş-Şerif*, tahk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 239-240; İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 88.
[11] el-Kalkaşandî, *age*, s. 368; el-Ömerî, *age*, s. 240; el-Su'dâvi, *age*, s. 51-52.
[12] Kuşçu, *age*, s. 401.
[13] el-Ömerî, *age*, s. 240; el-Kalkaşandî, *age*, s. 368-369; Kuşçu, *age*, s. 401; Aykaç, *agm*, s. 51.
[14] el-Kalkaşandî, *age*, s. 368-369, el-Ömerî, *age*, s. 240-241.

hareketlerini halifeden saklamak için posta sistemini kesintiye uğrattılar.[15] Posta sistemi, Abbâsîlerin yanında Selçuklular[16], Zengîler[17] ve Eyyûbîler[18] zamanında teşkilatlı bir şekilde kullanılmaktaydı.

İslam devletlerinde faaliyet gösteren resmî posta (*berîd*) kurumu, günümüzdeki posta idaresiyle kıyaslandığında özgün bir işlevselliğe sahiptir. Bu dönemde posta kurumunun lideri veya yöneticisi, günümüz istihbarat dairesi başkanları veya müfettişleriyle benzer bir rol üstlenmiştir. *Sâhib-i berîd* veya *Sâhib-i haber* olarak adlandırılan bu kişi, halifenin veya emîrin özel bir ajanı olarak görev yapar, istihbarat toplama yetenekleri ve iletişim ağının kontrolüyle halife için gözlemci ve dinleyici bir nitelik taşır. Dolayısıyla posta kurumu, modern anlamda bir istihbarat teşkilatı olarak kabul edilebilir.[19]

1. Sultan Baybars Döneminde Posta Sistemi

Memlûklerden önce yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi, Müslüman-Türk devletlerinde muntazam bir resmî posta sistemi mevcuttu. Eyyûbî mirası üzerine kurulan Memlûk Devleti de bu sistemi haleflerinden devralmışlardı. Ancak Eyyûbî Devleti'nin sonlarına doğru devletin içinde yaşadığı sorunlar ve bilhassa Suriye'de Haçlılar ile yapılan savaşlar, resmî posta sistemini bozmuştu. Tüm bunlara rağmen Memlûk dönemi haber alma sistemi içerisinde önemli bir yere sahip olan resmî posta teşkilatı, Memlûk Devleti'nde Yakındoğu'da; -özellikle Mısır-Suriye- büyük bir gelişim gösterdi.[20] Kaynaklar ve araştırmacılar ittifakla Sultan Baybars döneminin başlangıcında Memlûk Devleti'nde daha önce bozulan posta sisteminin düzenli hale geldiğini belirtmektedir. el-Yunûnî, Sultan Baybars'ın haberlerin ülkesinin en uzak bölgesinden dahi en kısa sürede merkeze ulaşması için posta teşkilatını tesis ettiğini kaydeder.[21] Yine Makrizî, Baybars'ın hükümdar olunca tüm güzergâhlarda posta istasyonları ihdas ettiğini ve böylece Kahire'de bulunan Kal'atü'l-cebel'den Dımaşk'a haberlerin dört günde gittiğini ve aynı sürede geldiğini belirtir. Ayrıca eyaletlerden gelen haberlerin buraya haftada iki kez ulaştığını bildirir. [22] Böylece Sultan Baybars, kaleden ayrılmadan görevden alınmalar ve atamalarla ilgili tüm kararları veriyordu. Sultan Baybars, 1260-1261 yılı içerisinde posta teşkilatı organize olana kadar önemli miktarda harcamalar gerçekleştirdi.[23] Sultan Baybars'tan önce posta teşkilatına gerektiği kadar önem verilmemişti. Önceleri postacılar Dımaşk'tan Kahire'ye kadar olan mesafeyi yedi günde kat ediyordu ve orada da bir süre beklemek zorunda kalıyordu. Sultan'ın gelen habere cevap yazması, mektubun mühürlenmesi oldukça zaman kaybına sebep oluyordu ve bu durum önemli meselelerin gecikmesine yol açıyordu.[24]

Nitekim Sultan Baybars, Mısır, Şam, Halep ve Fırat kıyısına kadar yerlerin kontrolünü ele geçirdikten sonra Dımaşk'a *naip*, *vezir*, *kadı* ve *katibü'l-inşa* tayin etti. Buraya *katibü'l-inşa* olarak tayin edilen kişi es-Sahib Şerafeddin Ebu Muhammed Abdu'l-vehhab idi. Sultan Baybars ondan, sürekli Frankların ve Tatarların haberlerini bildirmesini istemişti. Hatta "Mümkünse bir gece ve gündüzü [bana] haber vermeden geçirme" tavsiyesinde bulunmuştu.[25] Esasen Şerafeddin, Sultan Baybars'a halifeler döneminde postanın nasıl düzenlendiğini anlatmış ve yeniden kurulmasını teklif etmiştir. Sultan Baybars, bu fikri beğenmiş ve Şerafeddin'e bu konuda çalışmalar yapmasını emretmişti. Bu tarihten itibaren posta teşkilatı düzenli olarak işlemeye başlamıştır.[26]

Yukarıda belirttiğimiz gibi Sultan Baybars Dımaşk'tan haberlerin süratle gelmesi; Moğol ve Haçlıların haberlerini zamanında ve muntazam almak için *hayl el-berîd* (*hayl el-berîdîyye/el-berîd el-mansûr*)'e büyük masraflar harcayarak posta teşkilatını düzenlemişti. Resmî posta vasıtasıyla Fısıltı gazetesinin haberleri teyit edilmekteydi. Haberler cuma günleri iki defa gelirdi. Postacının getirdiği haberler sefer başlamasına sebep olabiliyor ya da sefer yapılacağı zaman postacı çıkıyordu. Memleketi her yanındaki askerî hareketlerin haberleri

---

[15] el-Ömerî, *age*, s. 241; el-Kalkaşandî, *age*, s. 369.
[16] Selçuklular döneminde posta teşkilatı hakkında bkz. Coşkun Alptekin, "XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklular ile Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat", *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 19-27.
[17] Zengîler döneminde posta teşkilatı hakkında bkz. Coşkun Alptekin, "Musul Atabegliği Zamanında Posta Teşkilatı", *Selçuklu ve Atabegliker Tarihi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 111-114; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2013, s. 455-457.
[18] Tülay Yürekli, "Zengiler ve Eyyûbîlerde İstihbarat", *Türkiyat Mecmuası*, C. 72/2, İstanbul 2017, s. 293-311.
[19] Corci Zeydan, *İslam Uygarlığı Tarihi I*, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 299; Güler, *agm*, s. 207.
[20] Altan Çetin, "Memlûk Ordusunda Haberleşme ve Casusluk", *Kuruluştan Günümüze Türk Ordusu, On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri-I*, 20-22 Mayıs 2009-İstanbul, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 116; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 186-187.
[21] Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed b. Abdullah Yûnînî, *Zeylü Mir'ati'z-Zemân*, C. 3, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1954, s. 255. Ayrıca bkz. İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr fî vekâ'i'i'd-dühûr*, C. I/I, tahk. Muhammed Mustafa, Kahire 1984, s. 303.
[22] Takiyeddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, tahk. Muhammed Abdulkadir Atâ, C. 1, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1997, s. 527.
[23] İbn Abdüzzâhir, *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*, çev. Aydın Usta, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021; s. 58; Jean Sauvaget, *La Poste aux Chevaux dans L'empire des Mamelouks*, Librairie D'amérique et D'orient, Paris 1941, s. 10.
[24] Enver 'Avde el-Hâlidî, "Devr Nizamü'l-berîd fî el-Mu'arek ve'l-Futûhâtü'l-Harbiyet fî'l-asrü'l-Memaliki'l-Bahri", *Meceletü'l-Ulumu'l-İnsâniyet ve'l-İçtimâ'iyet*, 1/43, Gazze 2016, s. 317.
[25] el-Ömerî, *age*, s. 242; el-Kalkaşandî, *age*, s. 370; Francis Dvornik, *Origins Of Intelligence Services*, Rutgers University Press, New Jersey 2016, s. 227-228; el-Hâlidî, *agm*, s. 318.
[26] Sauvaget, *age*, s. 12.

posta teşkilatı vasıtasıyla gelip gidiyordu.[27] Sultan Baybars'ın düzenlemeleri sonucunda posta Kahire'den Kerek'e üç günde, Fırat Nehri kıyısındaki Birecik'e altı günde, Rum sınırındaki Antep'e on günde, Sis (Kozan)'e yedi günde, Halep'e beş günde, olağanüstü durumlarda ise dört günde ulaşıyordu. Mısır sınırlarındaki posta ise Kahire'den Kûs'a üç günde, İskenderiyye limanına ise bir günde ulaşıyordu.[28] Posta güzergâhlarının kurulmasında Moğol etkisi ziyadesiyle fazlaydı. Çünkü Moğolların Bağdat ve Suriye üzerine düzenleyecekleri seferlerin haberlerinin merkeze bir an önce gelmesi hedeflenmekteydi. Bu sebeple Sultan Baybars ilk olarak posta güzergâhlarını Moğol birliklerinin hareketleri hakkında hızlıca bilgi alma amacıyla Kahire-Gazze-Baalbek-Dımaşk ve Fırat sınırındaki Birecik ve Rahbe'de kurdurmuştu. Posta menzilleri (istasyonları) takriben 25 kilometrede bir kurulmaktaydı.[29] Kaynaklarda kesin bir bilgi olmasa da posta teşkilatının Sultan Baybars'ın ilk dönemlerinde, Mısır topraklarında ve Kahire'den Dımaşk'a giden yolda faaliyet gösterdiğini kabul edilebilir. Ancak aynı zamanda, Sultan Baybars'ın kendi yaşamı boyunca bile posta teşkilatının topraklarının genişlemesiyle birlikte geliştiği söylenebilir.[30] Nitekim Sultan Baybars'ın saltanatının sonlarına doğru posta yaklaşık 3000 kilometrelik yol ve güzergâhı kapsamaktaydı.[31]

2. İdari Organizasyon

Divanu'l-İnşa'ya bağlı olan resmî posta (*berîd*) dairesi *mukaddemu'l-berîd* denilen bir emîrin kontrolündeydi. Ayrıca ona bağlı *rikâbiyye*, *harisâniyye* ve *candâriyye* gibi gruplar vardır. Tüm bu gruplar hükümetin uyguladığı gizliliğin temsili olarak *devâdâr* ve *kâtibü's-sırr*a resmî posta konusunda hizmet ederlerdi.[32] *Kâtibü's-sırr*ın görevi posta ve elçiliklerin geliş ve gidişiyle ilgilenmekti. Posta hizmetindeki emîrlerin tayini ona aitti. Bu sebeple kendisine *emîr el-berîd* unvanı da verilmişti. İstihbarat işiyle görevli şahsa da *berîdî* deniyordu. Bunların yanında *emîr ahûriyye el-berîd* denen bir görevli vardı. Bu kişinin görevi Dımaşk ve havalisindeki posta atları (*huyûl el-berîd*) ile ilgilenmekte idi.[33] Ancak Memlûk dönemindeki bu posta organizasyonunu içerisindeki görevlileri Baybars dönemi için de genelleyemeyiz. Sultan Baybars döneminde *emîr-i devâdar* bir belgeye imza attığında yazıyı hükümdara sunmak zorunda olan sınırlı yetkileri olan bir görevliydi. *Kâtibü's-sırr* ise daha sonra kendisine duyulan güven ya da otoritenin dışında sönük bir role sahipti.[34] Bunun yanında Sultan Baybars, ülkenin çıkarları ve devlet sırlarını haberciler vasıtasıyla elde ediyordu. Bu haberciler genel olarak, sultana özel hayatının her alanında hizmet eden, aynı zamanda başkent dışındaki görevler için casus olarak kullanılan *hassakiye*lerdi.[35] Sultan Baybars döneminde bu kurumun bizzat onun tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Memlûk Devleti'nin 14. ve 15. yüzyıllardaki durumu bir yanılsamaya yol açmamalıdır. O tarihten itibaren bürokrasinin gelişmesi ve saray ileri gelenlerinin çokluğu, sultanın devlet işlerinin yönetimindeki aktif rolünü elinden almıştı. Ancak Sultan Baybars'ın saltanatında durum oldukça farklıydı; ne sultanın güçlü kişiliği, ne gelenek, ne de ülkenin belirsiz istikrarı hareketsizliğe müsaitti. Bundan dolayı Sultan, idari yapının etkin yönetimini üstleniyordu ve tüm meselelere bizzat karar veriyordu.[36]

Sultan Baybars, resmî posta yoluyla gelen haberler konusunda hiçbir zaman veziriyle istişare etmiyordu. Baybars, posta yoluyla gelen tüm mektupların huzurunda okunmasını istemişti ve durumun iktizasına göre cevapları kendisinin de yazdığı oluyordu. Bu konuda hiçbir gecikmeye tahammülü yoktu. Bir ulak gelirse birkaç saat içerisinde cevap yazılıp gönderilirdi, sultanın bu konuda takip ettiği değişmez rutin buydu.[37] Öyle ki Sultan Baybars posta hangi vakitte gelirse gelsin dikkate alırdı. Nitekim 15 Şubat 1265 tarihinde Şam Valisi el-Emîr Cemaleddin en-Necibi'den bir ulak geldi. Bu sırada sultan otağında hamama girmişti. Haber geldiğini duyunca beklemeksizin giyinmeden kalktı ve mektubun içeriğini okudu. Mektubun içerisinde Hama Sahibi el-Melik el-Mansur'un el-Emîr İzzeddin Ugân'ın bir grup emîrle birlikte pazartesi günü (9 Şubat 1265) Birecik'e ulaştığı yazıyordu. Birecik'ten gelen mektubun yazıldığı tarihten Yübnâ'ya ulaşmasına kadar geçen süre dört gündü. Önce Hama'ya oradan da haber güvercini ile Dımaşk'a buradan da ulak eliyle Yübnâ'ya gelmişti. Bütün bunlar Sultan Baybars'ın posta sistemine gösterdiği düzenlemeler sayesinde gerçekleşmişti. Nitekim Birecik'ten gelen haberler kendisine ulaştığında o sahil beldelerinin başında ve dört günlük mesafedeydi. Hamamda olmasına karşın aceleden

[27] Çetin, *agm*, s. 116; Çetin, *age*, s. 187.
[28] el-Hâlidî, *agm*, s. 318.
[29] Gazagnadou, "Les Postes à Relais de Chevaux Chinoises", s. 248.
[30] Sauvaget, *age*, s. 24.
[31] Gazagnadou, *agm*, s. 248.
[32] Güler, *agm*, s. 207.
[33] Çetin, *agm*, s. 116-117; Çetin, *age*, s. 187.
[34] Syedah Fatıma Sadeque, "Development Of Al-Barid Or Mail-Post During The Reign Of Baybars I Of Egypt (1260-1276 A.D.)" *Journal Of The Asiatic Society Of Pakistan*, C. 14/ 2, Pakistan 1969, s. 174. Memlûk Devleti'nde posta görevlileri hakkında geniş bilgi için bkz. Güler, *agm*, s. 208-213.
[35] Sadeque, *agm*, s. 175.
[36] Sadeque, *agm*, s. 173.
[37] Sadeque, *agm*, s. 174.

elbisesini bile giymeye sabır gösteremiyordu. Bilakis işin gecikmesinden korkarak dışarı çıkmıştı.[38] Ayrıca haberi alan Sultan Baybars, Moğollara karşı birliklerin hemen harekete geçmesi için Birecik'e bir postacı gönderdi.[39]

Memlûklerde haberleşme işleri için at ve hecin postaları, güvercin postaları, ateş işareti ile haberleşme olmak üzere üç çeşit haberleşme usulü kullanılıyordu.[40] Bu dönemde postacıların görevli olduklarının belirli olması için bir levha kullanılmaktaydı. Bu levhalar bir bakıma Moğol posta sistemi içerisinde kullanılan *payza*ya[41] benzemekteydi. El-Kalkaşandî'ye göre gümüş olan bu levhaların bir yüzünde "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir" yazılı, diğer yüzünde "Müşrikler istemese de bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen"[42] ibareleri bulunmaktadır.[43] Levhaların üzerindeki yazılarda görüldüğü gibi, postacının görevinin önemi vurgulanmaktadır. Bu levhalar üzerinde ayrıca sultanın adı ve unvanları da bulunmaktaydı. Postacı bu gümüş levhayı boynuna asardı. Böylece postacı olduğu kolaylıkla anlaşılırdı ve posta istasyonlarında rahatça atlarını değiştirebilirdi. Postacı görevini tamamladıktan sonra bu gümüş levhayı *divanü'l-inşa*ya teslim ederdi. Bu gümüş levha sayesinde rahatça seyahat eder ve imtiyaz elde etmiş olurdu.[44] El-Kalkaşandî'nin kaydettiği gümüş levhaların dışında postacıların kullandığı yuvarlak, yaklaşık on iki santimetre çapında, altın ve bakırdan yapılmış levhalarda bulunmaktaydı.[45]

3. Sultan Baybars'ın Haber Alma Sistemine Verdiği Önem

Sultan Baybars, Memlûk Devleti hükümdarı olduğunda Yakındoğu'da başlıca Moğollar ve Haçlılar gibi iki problem bulunmaktaydı. Bu sebeple ülke sınırları içerisinde yaşanan sorunlar ve saldırıların bir an önce merkeze bildirilmesi gerekiyordu. Böylece bu durumlara karşı tedbir alınabilirdi. Sultan Baybars da bu amaçla posta sisteminin önemini kavramıştı. Memlûk posta sistemi üzerine çalışan araştırmacılar, Büveyhilerin Abbâsîler üzerine tahakkümünden sonra Yakındoğu'da bozulan posta sisteminin Sultan Baybars döneminde tekrar inkişaf ettiğini kaydederler. Buna göre 300 yıl boyunca düzenli olarak işlemeyen posta sistemi Sultan Baybars'ın düzenlemeleriyle birlikte yeni bir ivme kazanmıştır.[46] Sultan Baybars döneminde posta teşkilatı, Moğollar ve Haçlılara karşı harekât planlarının belirlenmesinde, Memlûk Devleti sınırlarına yapılan saldırılara karşı tedbir almada ve savaş stratejisinin belirlenmesinde önemli rol oynamaktaydı.[47] Dolayısıyla Sultan Baybars döneminde posta sistemi Abbâsîler döneminde uygulanan yapıdan daha ileri bir seviyedeydi. Çünkü organizasyonu ve işleyişi, bütünleşik bir sistem haline gelmişti.[48] Esasen Sultan Baybars döneminde bölgedeki askerî koşullar posta sisteminin düzenli bir hale getirilmesi için bir mecburiyetti. Bunun yanında Memlûk Devleti hükümdarlık anlayışı, ülke içerisinde saltanat iddiacılarının da kolayca ortaya çıkabileceği bir durum teşkil ediyordu. Sultan Baybars da bu durumların farkına varmış olmalıdır. Bu yüzden içerde ve dışarda yaşanan gelişmelerden haberdar olmak istiyordu. Bunun için idarî sistemini güçlendirdi, ülke sınırlarındaki haberlerin ve temel hususların aktarılabilmesi için kalıcı bir posta hizmeti ihdas etti.[49] Yeni teşkilat başlangıçta sultanın özel kullanımı için bir bilgi servisi olarak kurulmuştu. Ticarî ve ekonomik çıkarlarla bir ilgisi bulunmamakla birlikte, askerî ve idarî konulara odaklanmıştı. Sultan, Moğolların ve Haçlı Devletleri'nin tüm faaliyetlerinden haberdar olması gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle emirlerini ve diğer talimatlarını ülkenin her bölgesine hızlı bir şekilde iletmek zorundaydı.[50]

Bu bağlamda, posta teşkilatının hükümdarlar için iletişim ve istihbarat ağı sağladığı, hükümdarın ülke içindeki olayları takip edebilmesi ve gerekli tedbirleri alabilmesi için hayati bir rol oynadığı görülmektedir. Posta görevlilerinin güvenilirlikleri, tarafsızlıkları ve sadakatleri, hükümdarın yönetiminde istikrar ve huzurun sağlanmasında kritik bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, bu görevlilerin geçimliklerinin hazine tarafından karşılanması ve sadece sultanın bilgi sahibi olması, sistemin sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlamaktaydı. Bu durum, hükümdarın adil, uyanık, sağduyulu ve tedbirli olduğunu göstererek ülkenin refahının artmasına katkıda

[38] İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 151-152; Makrizî, *age*, C. 2, s. 17-18.
[39] Makrizî, *age*, C. 2, s. 18.
[40] Güler, *agm*, s. 214-215.
[41] Payza, Büyük Moğol devletiyle şubelerinde şahsa mahsus verilen irade ve amannamelere verilen addır. Payza, başlıca hükümdarlara, emirlere, askeri kumandanlara, valilere ve bazen şayanı itimat olan kişilere verilmektedir. Payza her kime verilmişse onun hakkında merhamet ve inayet alametiydi. Genellikle Moğol İmparatorluğu'nda postacıların yol boyunca rahatça hareket etmesini sağlayan bir alametti. Nitekim Cengiz Han zamanında Ch'ang Ch'un adında bir kişi 1220-1224 yılları arasında yaptığı seyahatte Çin'den İran'a doğru giderken yol üstünde posta kuryeleri gördüğünü söylemiştir. Semerkant ve Balkaş'a kadar bu posta yollarını kullandığını söyleyen bu kişinin elinde ayrıca Cengiz Han'ın emri ile dolaştığını gösteren bir payzasının olduğu da söylenmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 196; Igor de Rachewiltz, "Personnel and personalities in North China in the early Mongol period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 9/2, Brill 1966, s. 111-112.
[42] Saff Suresi 9. ayetin bir kısmı.
[43] el-Kalkaşandî, *age*, s. 370.
[44] el-Kalkaşandî, *age*, s. 370-371.
[45] Gazagnadou, *agm*, s. 248.
[46] Sauvaget, *age*, s. 12; Sadeque, *agm*, s. 169.
[47] el-Hâlidî, *agm*, s. 319.
[48] Sauvaget, *age*, s. 13.
[49] el-Hâlidî, *agm*, s. 318.
[50] Dvornik, *age*, s. 231.

bulunmaktaydı.[51] Bu dönemde posta sisteminin kurulmasında çağdaş yöntemler ve uygulamalar da dikkate alınmıştı. Bu sayede, posta teşkilatı işlevsel bir hale gelmiş ve güçlü bir kurumsal yapının oluşmasına katkı sağlanmıştı. Baybars'ın çabalarıyla birlikte, posta teşkilatı tekrar önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Yeniden yapılanma süreci, dikkatli ve özenli bir şekilde gerçekleştirilmiş ve kurumun işleyişi iyileştirilmişti. Bu süreçte, mevcut kaynaklardan faydalanılmış ve Moğol posta sistemi gibi başarılı örnekler dikkate alınmış olabilir. Her ne olursa olsun, posta teşkilatı bir kez oluşturulduğunda egemen bir kurum niteliği kazanmış ve zamanla bazı ayrıntılarda değişikliklere uğramıştı. Bu kurumun Sultan Baybars tarafından yeniden canlandırılması, özenli bir çalışma ve titiz organizasyon gerektirmiştir.[52] Sultan Baybars'ın posta sistemini yeniden geliştirmesinde daha önce belirttiğimiz gibi Moğolların posta (*yam*) siteminin de etkisi olabileceği göz ardı edilmemelidir. Moğolların posta (*yam*) sistemi resmî olarak 1234 yılında Ögeday tarafından kurulmuştur ve bu sistemin Çin postalarının taklidi olduğu bilinmektedir.[53] Baybars posta teşkilatını yeniden yapılandırdığı süreçte, Moğolların uzun süredir işleyen ve düzenli bir şekilde faaliyet gösteren posta sisteminin olması önemli bir etkendir. Bu durum, Baybars'ın kurumun organizasyonunda ayrıntılı olarak Moğol posta ağından esinlenmesine ve daha modern bir yapı oluşturmaya yönelik bir karar almasına yol açmış olabilir. Bu, eski halifelik dönemine ait posta teşkilatı ile kıyaslandığında daha gerçekçi bir durumdur. Baybars'ın doğduğu Kıpçak bozkırları, o dönem Altın Orda hanlarının hâkimiyeti altındaydı. Bu nedenle Baybars, Moğolların kurumları hakkında bilgi sahibi olmuş olabilir ve bu da onun imparatorluğunda bir posta sistemi oluşturma kararı almasında etkili olmuş gibi görünmektedir. Ayrıca, göçebe toplulukların Mısır'a girişiyle birlikte bazı geleneklerin de aktarılmış olması mümkündür. Bunlar arasında atların işaretlenmesi gibi uygulamalar da yer alabilir, ancak bu henüz doğrulanmamış bir iddiadır. Ne olursa olsun, posta teşkilatı kurulduğu anda egemen bir kurum haline gelmiş ve zaman içinde bazı değişikliklere uğramıştır. Ancak, idarî bir düzenlemeye kadar varlığını sürdürmüştür.[54]

Sultan Baybars ülke içerisinde asayiş, düşmana karşı tedbir konusunda haber alma faaliyetlerini posta sisteminin yanında casuslukla da elde ederdi. Bu faaliyetlerde bölgedeki kabilelerden istifade ederdi. Söz gelimi Sultan Baybars, başta Irak bedevileri olmak üzere, istihbarat faaliyetlerinde önemli yardımlar almıştır. Bu yardımın nedeni kâfirlere karşı Müslüman dayanışması olabilir, ancak merkezi otoriteye yani İlhanlılar ve yöneticilerine karşı geleneksel bir bedevi muhalefetinin olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. 1261-1262 yılında Sultan Baybars, bazı Arap kabilelerini el-Enbar (Irak'ın en büyük şehri), el-Hille (Irak'ta bir şehir), el-Kufe (Irak'ta bir şehir) konumlandırmıştı. Bu kabilelere Moğolların faaliyetlerini gözlemelerini emretmiştir.[55]

Baybars, saltanatta hak iddia edecek olan insanlara saltanatın onlar için uygun olmadığını göstermek adına böyle taktikler kullanmıştır. 1261-1262'de Sultan, Abbâsî Devleti'ne çalışan ve şimdi Moğollara hizmet eden Salar el-Bağdadî ile iletişim halinde idi. Salar, Baybars'a onun yolundan çekileceğine söz verdi, fakat yola çıkmayı ertelemeye devam etti. Sultan elini zorlamaya devam etti. Salar'a iki ulak ile haber yolladı. Ancak ulaklardan biri diğerini öldürmek ve hem cesedi hem de mektubu Moğolların bulabileceği bir yere bırakmak için gizli bir emir aldı. Sırrının Moğollar tarafından keşfedildiğini anlayan talihsiz Salar'ın kaçmaktan başka çaresi kalmamıştı. Ancak yine de Salar, saltanata gelme konusundaki çekincesine rağmen Sultan Baybars tarafından sıcak bir şekilde karşılanmıştı.[56]

Sultan Baybars'ın haber alma ve istihbarat sisteminin düşmanları tarafından da takdir edildiği anlaşılmaktadır. İlhanlı tarihçisi Vassaf'ın kaydettiği bir rivayet bunu destekler niteliktedir. Nitekim Vassaf'a göre Sultan Baybars, adil, zeki ve iş bilir bir adamdı ve Melik Zahir lakabını aldı. Saltanat tahtında istikrar sağladıktan sonra Rum memleketine tasallut etme hevesine kapıldı. Ardından tanınmayacak bir şekilde kendi havaslarından iki üç kişiyle birlikte casusluk amacıyla yoları tanımak ve düşmanın gücünün ölçüsünü öğrenmek için Rum'a gitti. Daha sonra Abaka Han'a bir mektup yazıp araştırma ve casusluk için Rum'a gittiğini ve o diyarı baştanbaşa dolaştığını, bu sözünün delilinin ise şu olduğunu belirtti: "Kendi yüzüğümü filan yemek dükkânında bir miktar yemeğe karşılık rehin bıraktım." Abaka Han'dan yüzüğünü o dükkândan alıp tekrar kendisine göndermesini istedi. Abaka Han bu cüret karşısında şaşırıp Muiniddün Pervane'nin huzuruna bir haberci göndererek yüzüğü istedi. O da yemekçiden yüzüğü alıp Abaka Han'ın huzuruna getirdi. Abaka Han da onu Mısır'a gönderdi.[57] Vassaf'ın kaydettiği bu bilgiyi diğer Memlûk ve İlhanlı kaynaklarından teyit edememekteyiz. Doğruluğu konusunda da şüpheler olabilir. Ancak bir İlhanlı tarihçisinin Sultan Baybars'ın Anadolu'yu birkaç kişiyle baştan sona gezmesini aktarması adı geçen hükümdarın haber alma ve casusluk konusunda gösterdiği başarının bir yansımasıdır.

---

[51] Abdüzzâhir, *age,* s. 129-130.
[52] Sauvaget, *age*, s. 12.
[53] *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 203-205; Thomas T. Allasen, "Mongolian Princes And Their Merchant Partners 1200-1260", *İn Asia Major Article*, S. 2/2, 1989, s. 96.
[54] Sauvaget, *age*, s. 13.
[55] Reuven Amitai-Preiss, *Mongols And Mamluks The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 144-145.
[56] Amitai-Preiss, *age*, s. 149-150.
[57] Abdullah b. Fazlullah-ı Şirazî, *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr, meşhur be Târîh-i Vassâf*, neşr. Ahmed Hâtemî, C. 1, Neşr-i Ulum, Tahran 1401/2022, s. 149-150.

Memlûklerin posta teşkilatı, Orta Çağ'da özellikle iletişim ve haberleşme ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturulmuş bir kurumdu. Memlûk posta sistemi, özellikle resmi yazışmaların, emîrlerin, askerî bilgilerin ve diplomatik haberleşmelerin iletilmesi için kullanılmıştı. Sultanın yönetim yazışmaları ve resmî mektupları posta sistemi aracılığıyla taşınırken, sultanın emîrlerinin askerî birimlere iletilmesi de önemli bir işlev olarak yerine getirilmişti. Posta sistemi aynı zamanda diplomatik iletişim görevini de yerine getirirdi. Diplomatik misyonlar ve elçilikler arasında iletişimi sağlamak, önemli haberleri ve mektupları güvenli bir şekilde iletmek posta sisteminin görevleri arasındaydı. Memlûk posta sistemi ayrıca sultan tarafından gönderilen hizmetkârların, araştırmacıların veya özel görevlilerin taşınması için de kullanılırdı. Sultanın bir eyalete gönderdiği kişilerin güvenli bir şekilde seyahat etmeleri ve görevlerini yerine getirmeleri için posta sistemi önemli bir rol oynardı. Posta sisteminin bir diğer önemli işlevi ise siyasî rolüydü. İsyanların duyurulması, karşı-devrimci faaliyetlerin bildirilmesi veya düşman emîrlerin sürgüne gönderilmesi gibi siyasi konular posta sistemi aracılığıyla iletilirdi. Bu da posta sisteminin hükümdarın kişisel niyetlerinin bir aracı olduğunu gösteren bir faktördü. Memlûklerin posta sistemi, iletişim ve haberleşme ihtiyaçlarını karşılamak, resmî yazışmaları taşımak, askerî ve diplomatik haberleşmeleri sağlamak, görevlileri taşımak ve siyasî haberleri iletmek gibi önemli işlevleri yerine getiren bir kurumdu. Bu haliyle *berid* sistemi daha sonraki istihbarat teşkilatlarının öncüsü olarak kabul edilebilir.[58]

SONUÇ

Yakındoğu'da 13. yüzyılın ilk yarısı siyasî kaosun ve taht mücadelelerinin yaşandığı bir dönemdi. Eyyûbîlerin kendi içerisindeki taht mücadeleleri, Haçlıların bölgeye saldırıları ve Moğolların gelişi bu kargaşayı daha da arttırdı. Sultan Baybars hükümdar olduğunda başlıca iki problemle karşı karşıyaydı. Bunlar Haçlıların ve Moğolların saldırılarıydı. Sultanın buna karşı askerî tedbirlerinin yanında idarî sistemde de bazı düzenlemeler yapması gerekiyordu. Moğolların özellikle Bağdat ve Suriye gibi başkent Kahire'ye uzak bölgelere saldırıları karşısında tedbir almak için merkezî hükümetin bu durumdan bir an önce haberdar olması gerekiyordu. Bunun için de resmî posta siteminin muntazam şekilde işlemesi gerekiyordu. Sultan Baybars bu durumun farkında olmalı ki hükümdar olduktan sonra gerçekleştirdiği işler arasında kendisinden önce bozulan resmî posta teşkilatını düzenlemek geldi. Bu şekilde Moğolların saldırılarından erkenden haberdar olabilir ve buna karşı tedbir alabilirdi. Böylece Sultan Baybars döneminde Yakındoğu'da posta teşkilatı düzenli bir hale geldi. Sultan resmî posta sistemiyle bizzat ilgilenmekteydi. Böylece en gizli haberlerden haberdar oluyor hem içerde hem de dışarda otoritesini sağlayabiliyordu. Sultan Baybars'ın yeniden düzenlediği resmî posta sitemi ve istihbarat her açıdan teşkilatlı bir yapıydı. Bu durum yukarda belirttiğimiz gibi bir İlhanlı kaynağına da yansımıştı. Sonuç olarak Sultan Baybars döneminde yeniden düzenlenen resmî posta sistemi ülkede kontrolün sağlanması açısından önemli bir idarî kurumdu.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Fazlullah-ı Şirazî, *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr, meşhur be Târîh-i Vassâf*, neşr. Ahmed Hâtemî, C. 1, Neşr-i Ulum, Tahran 1401/2022.

ALLASEN, Thomas T., "Mongolian Princes And Their Merchant Partners 1200-1260", *İn Asia Major Article*, S. 2/2, 1989, ss. 83-126.

ALPTEKİN, Coşkun, "Musul Atabegliği Zamanında Posta Teşkilatı", *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, ss. 111-114.

ALPTEKİN, Coşkun, "XI-XII: Yüzyıllarda Selçuklular ile Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat", *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, ss. 19-27.

AMITAI-PREISS, Reuven, *Mongols And Mamluks The Mamluk-Ilkhanid War*, 1260-1281, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

BRUNİNG, Jelle, "Developments in Egypt's early Islamic postal system (with an edition of P.Khalili II 5)", *Bulletin of SOAS*, S. 1/81, Cambridge 2018, ss. 25-40.

[58] Muhammed Hüseyin Mehâsine, *Târîhu Medîneti Dimaşk Hilâle'l-Hükmi'l-Fatimî*, el-Evâil li'n-Neşri ve't-Tevzî' vel-Hademâti't-Tibâiyye, Dımaşk 2001, s. 172-173.

ÇETİN, Altan, "Memlûk Ordusunda Haberleşme ve Casusluk", *Kuruluştan Günümüze Türk Ordusu, On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri-I, 20-22 Mayıs 2009-İstanbul*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, ss. 115-124.

ÇETİN, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.

DVORNİK, Francis, *Origins Of Intelligence Services*, Rutgers University Press, New Jersey 2016.

Ebi'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'şa fî Sınâati'l-İnşa*, C. 14, Daru'l-Kutubü's-Sultaniyye, Kahire 1919.

Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed b. Abdullah Yunûnî, *Zeylü Mir'ati'z-Zemân*, C. 3, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1954.

el-HÂLİDÎ, Enver 'Avde, "Devr Nizamü'l-berîd fî el-Mu'arek ve'l-Futûhâtü'l-Harbiyet fî'l-asrü'l-Memaliki el-Bahri", *Meceletü'l-Ulumu'l-İnsâniyet ve'l-İçtimâ'iyet*, 1/43, Gazze 2016, ss. 317-328.

el-SU'DÂVİ, Nazir el-Hassan, *Nizâmü'l-Beridi fi ed-Devleti'l-İslâmiyye*, Daru'l-Mısrî, Kahire 1953.

ERDEM, İlhan ve PAYDAŞ, Kazım, *Ak-Koyunlu Devleti Siyasî Tarihi ve Yönetim Yapısı*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

GAZAGNADOU, Didier, "Les Postes à Relais de Chevaux Chinoises, Mongoles et Mameloukes au XIIIe siècle: un cas de Diffusion İnstitutionnelle", *Actes des Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de L'enseignement Supérieur Public, 24e congrès, Avignon, 1993*, La circulation des nouvelles au Moyen-Age, Paris 1994, ss. 243-250.

GAZAGNADOU, Didier, "The Iranian Origin Of The Word 'Barid", *Journal Of Persianate Studies*, C. 10, Leiden 2017, ss. 49-56.

GÖK, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2013.

GÜLER, Hatice, "Memlûklerde Berîd Teşkilatı", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 39/12, Nisan, 2019, ss. 202-225.

HAREKÂT, İbrahim, "Berîd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, ss. 498-501.

İbn Abdüzzâhir, *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*, çev. Aydın Usta, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi'ş-Şerif*, tahk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1988.

İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr fî vekâ'i'i'd-dühûr*, tahk. Muhammed Mustafa, C. 1/1, Kahire 1984.

İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

KORKMAZ, Ahmet, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Efeakademi Yayınları, İstanbul 2022.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, "Berîd", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Eskişehir 2001, ss. 541-549.

KUŞÇU, Ayşe Dudu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

MEHÂSİNE, Muhammed Hüseyin, *Târîhu Medîneti Dimaşk Hilâle'l-Hükmi'l-Fatimî*, el-Evâil li'n-Neşri ve't-Tevzî' vel-Hademâti't-Tibâiyye, Dımaşk 2001.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

RACHEWİLTZ, Igor de, "Personnel and personalities in North China in the early Mongol period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 9/2, Brill 1966, ss. 88-144.

SADEQUE, Syedah Fatıma, "Development Of Al-Barid Or Mail-Post During The Reign Of Baybars I Of Egypt (1260-1276 A.D.)" *Journal Of The Asiatic Society of Pakistan*, C. 14/ 2, Pakistan 1969, ss. 167-183.

SAUVAGET, Jean, *La Poste aux Chevaux dans L'empire des Mamelouks*, Librairie D'amérique et D'orient, Paris 1941.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "Berîd Teşkilatının Menşeine Dair Bazı Yeni Bulgular", *İslâmiyat*, S. 2/4, Ankara 2001, ss. 139-147.

ŞEŞEN, Ramazan, *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

ŞİMŞİR, Mehmet, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme, (Râşid Halîfeler Sonuna Kadar)*, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2011.

Takiyeddin Ahmed b. Ali Makrizî, Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk, tahk. Muhammed Abdulkadir Atâ, C. 1-2, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1997.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

YAZICI, Nesimi, "Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIX, Ankara 1987, ss. 377-386.

YILDIRIM, Taner, "Abbasîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1/27, Elazığ 2017, ss. 249-264.

YÜREKLİ, Tülay, "Zengîler ve Eyyûbîlerde İstihbarat", *Türkiyat Mecmuası*, C. 72/2, İstanbul 2017, ss. 293-311.

ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlığı Tarihi I*, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2012.

ZİYÂDAT, Abdulganî Abdulaziz, "Turukü'l-Berîd fi'Mısır Asrı Selatini'l-Memalikü'l-Bahriyye (748-784 h./1250-1381 m.)", *el-Mecelletü'l-Coğrâfiyyetü'l-Arabiyye*, S. 1/48, Kahire 2017, ss. 153-195.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 435-454.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MEMLÛK TARİHÇİLERİNE GÖRE BURCÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE DIMAŞK'TA YANGINLAR

10.53718/gttad.1486006

TÜLAY YÜREKLİ*

ÖZ

Memlûklerin ikinci merkezi konumunda olan Dımaşk, Bahrî Memlûkler döneminde aynı zamanda önemli bir ticari merkezdir. Şehir bu dönemde, istikrarın sağlanmasına paralel olarak büyük gelişme kaydetmiştir. Eski mahalleler büyümüş, yeni yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. Fakat Burcî Memlûkler döneminde Halep'in ticari bakımdan artan önemi nedeniyle geri planda kalmıştır. Üstelik tekrarlanan veba salgınları nedeniyle nüfus potansiyeli azalmıştır. Söz konusu dönemde şehir, savaşlar sebebiyle de hayli yara almıştır. Malatya naibi Emir Mintaş'ın naib Emir Yelboğa en-Nâsırî ile giriştiği mücadele (Recep 793/Haziran-Temmuz 1391) sırasında kimi mahalleleri tahrip edilmiş, kimi yapılar ateşe verilmiştir. Yine, Sultan Ferec ile Şam naibi Emir eş-Şeyh Muavyed arasında vuku bulan savaşta (Muharrem 815/Nisan-Mayıs 1412) Bâbü'l-Ferâdîs yakınındaki çarşılar zarar görmüştür. Fakat şehir en çok Timur tarafından (Cemaziyelahir 803/Ocak-Şubat 1401) tahrip edilmiştir. Bu kuşatmada şehrin büyük kesimi alevler içinde bırakılmıştır ki Emevi Camii de bunlar arasındadır. Rebiülevvel 903/Ekim-Kasım 1497 tarihinde şehir bu defa Memlûk emirleri arasında yaşanan mücadelelere sahne olmuştur. Bu mücadelelerde şehrin güney ve güney batı kesimleri alevlere teslim olmuştur. Şehir, savaşlar sırasında çıkarılan yangınlardan başka, sebebi bilinen veya bilinmeyen büyük yangınlarla da karşı karşıya kalmıştır. Geniş alanları kaplayan yangınlar çoğunlukla kalenin kuzeyine doğru uzanan ve oldukça gelişmiş olan Taht el-Kale bölgesi ile Emevi Camii çevresinde konuşlanan çarşılarda çıkmıştır. Bunlar arasında Avrupalı tüccarların faaliyet gösterdiği kimi pasaj ve hanlar da yangına maruz kalmıştır. Yukarıdaki bölgelere ek olarak şehrin kuzeyine düşen Bâbü'l-Ferec, Bâbü'l-Ferâdîs ve Mescidü'l- Aksâb mahalleleri ile şehrin güneyinde yer alan Şâgûr mahallesinde de büyük yangınlar meydana gelmiştir. Emevi Camii de birkaç yangında zarar görmüştür. Bilhassa 27 Recep 884/14 Ekim 1479'daki yangında epey hasar almıştır. Yangınlar yüksek miktarda maddi kayıplara yol açmıştır. Bu kayıplar yangın sırasında yaşanan yağmalama olaylarıyla daha da artmıştır. Kimi yangınlar çok sayıda insan ve hayvan ölümüyle sonuçlanmıştır. Yangınlar genelde gece vakti başlamıştır. Bu durum her ne kadar kundaklama ihtimalini akla getirse de buna işaret edecek çok az bilgi bulunmaktadır. Aslında nedenini bildiğimiz yalnızca birkaç yangın vardır. Bir iki büyük yangında havanın rüzgârlı olması yangının hızını arttırarak etki alanını oldukça genişletmiştir. Yangınların ilerlemesini engellemek için yangın alanının etrafındaki yapıların yıkılması yöntemine başvurulmuştur. Ayrıca büyük yangınlarda naipler, emirler ve mimarlar yangın alanını teftiş etmiştir. Söndürme çalışmalarına bazen halk da iştirak etmiştir. Bu çalışmada, daha çok hayatını Dımaşk'ta geçiren Memlûk tarihçilerinin eserlerine dayanılarak Burcî Memlûkler döneminde Dımaşk'ta vuku bulan yangınların tespit edilerek kronolojik düzen içinde verilmesi amaçlanmıştır. Memlûk tarihçileri yangınlardan söz ederken çok sayıda yapının, çarşının, sokağın ve mekânın adlarını kaydederler. Bu sebeple bu çalışmada bunlara ilişkin yapılacak çalışmalara kısmen katkı sağlanması da hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Burci Memlûkler, Dımaşk, Felaketler, Yangınlar.

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın/TÜRKİYE, E-Posta: tulayyurekli@yahoo.com, **ORCID ID:** 0000-0002-5529-7388.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

MEMLÛK TARİHÇİLERİNE GÖRE BURCÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE DIMAŞK'TA YANGINLAR

FIRES IN DAMASCUS DURING THE MAMLUK PERIOD ACCORDING TO MAMLUK HISTORIANS

ABSTRACT

Damascus, the second most significant centre of the Mamluks, was also an important trade hub. During the Bahri Mamluk period, the city experienced great development thanks to the establishment of stability and economic growth. Thus, old neighbourhoods expanded and new residential areas emerged. In the Burji period, however, Damascus lost its previous sway due to the increasing commercial influence of Aleppo. For this period onwards, the city suffered greatly from repeated plague epidemics and wars. It also faced devastating fires. Various of these fires were started during times of warfare. In the conflict between Emir Mintaş, naib of Malatya, and Emir Yelboğa en-Nâsırî, naib of Damascus, (Rajab 793/June-July 1391), some neighbourhoods were destroyed and some buildings were set on fire. In the war (Muharram 815/April-May 1412) that took place between Sultan Ferec and Emir al-Sheikh Muayyed, naib of Damascus, the bazaars near Bâbü'l-Ferâdîs, located in the north of the city, were burned down. Timur's siege (Cemaziyelahir 803/January-February 1401) caused widespread destruction and the city was engulfed in flames, the Umayyad Mosque being among the places burned. In Rabi al-Awwal 903/October-November 1497, struggles between Mamluk emirs caused southern and southwestern parts of the city to be overcome with flames. Apart from the fires that occurred during wars, the city also suffered large fires with known or unknown causes. The majority of them mostly broke out in the highly developed Taht al-Kala region, which extends to the north of the Kale, and in the bazaars located around the Umayyad Mosque. Among these, some passages and inns where European merchants operated were also subjected to fires. In addition to the areas mentioned above, major fires also occurred in the Bâbü'l-Ferec, Bâbü'l-Ferâdîs and Mescidü'l-Aksâb regions in the north of the city and in the Şâgûr neighbourhood in the south of the city. The Umayyad Mosque also experienced fires on several occasions. It was severely damaged in the fire on 27 Rajab 884/14 October 1479. Undoubtedly, the fires caused extreme amounts of material losses. These losses were further exacerbated by the looting that occurred in the course of fire. Some fires have resulted in many human and animal deaths. Fires usually broke out at night. Although this suggests the possibility of arson, there is little information to prove it. There are in fact few fires for which we know the cause. In one or two large fires, windy weather increased the speed of the fire and expanded its area of effect considerably. In order to prevent the fire from spreading, the method of demolishing the structures around the fire area was used. In the case of serious fires, naibs, emirs and architects also inspected the fire area. Members of the public sometimes also participated in the extinguishing efforts. This study aims to identify the fires that took place in Damascus during the Burji Mamluk period and present them in chronological order, based primarily on the works of Mamluk historians who spent their lives in Damascus. When Mamluk historians mention fires, they record the names of many buildings, markets, streets and places. It is therefore an goal of this study to make a contribution in the academic work to be carried out on these topics.

Keywords: Mamluks, Burji Mamluks, Damascus, Fires, Disaster.

GİRİŞ

Memlûkler döneminde Dımaşk, Suriye eyaletlerinin en önemlisi olan Dımaşk Eyaleti'nin merkezi ve gerçekte devletin ikinci başkenti idi.[1] Şehir altın çağını Kalavun'un oğlu en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat döneminde (1310-1341) yaşadı. Bu dönemde Dımaşk, Avrupa ile Doğu arasındaki ticaretin merkezi konumuna yükseldi, sağlam bir ekonomik ilerleme gösterdi.[2] Emir Tengiz naibliği döneminde (1312-1340) büyük bir kentsel restorasyon programıyla mimari yapıların yanı sıra şehrin caddelerini ve su temini gibi olanaklarını geliştirdi. Batılı gezginlerin notlarında şehir, sokak aydınlatmaları, pasajları, düzenli ve temiz çarşılarıyla hayranlık uyandırıcı idi. Nüfus artışı ve şehrin yükselişiyle birlikte yeni mahalleler oluştu, eski olanlar orijinal ölçülerinin ötesine gitti.[3] İbn Battûta'nın ziyareti sırasında şehir, doğusu hariç dış mahallelerle çevrilmiş durumdaydı. Surlar dışında kalan kısmı içerde kalan kısımdan daha kalabalık, sokakları daha genişti. Bu mahallelerden Rabve, bahçeleri, yüksek köşkleri, zengin su kaynakları ve manzarasıyla muhteşem bir görüntü sergilemekteydi. Şehrin kuzey tarafındaki Sâlihiyye semti adeta küçük bir şehre dönüşmüştü.[4]

Fakat XV. yüzyıla gelindiğinde ana alışverişlerin İlhanlılarla yapılması Halep'i daha önemli bir ticaret merkezi haline getirdi ve Dımaşk'ın önemi azalmaya başladı. Şehir, Timur'un kuşatmasında korkunç bir yıkıma boyun eğdi. Üstelik şehrin zanaatkârları toplanıp Semerkant'a sürüldü ve Dımaşk bir daha eski haline dönemedi. Batılı seyyahların tahminlerine göre XIV. ve XV. yüzyılların ilk yarısında 100.000 civarında olan şehrin nüfusu Orta Asya'da ortaya çıkan veba salgınının 1348'de İskenderiye üzerinden Suriye'ye yayılmasıyla muhtemelen yüzde kırka kadar düştü.[5] Bölge daha sonra vebanın tekrarlanan nöbetleri nedeniyle harap oldu. 812/1409-1410'de

[1] R. Hartman, "Şam", *İslâm Ansiklopedisi*, C.XI, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 304, 305.
[2] Ross Burns, *Damascus a History,* Routledge, Newyork 2007, s. 204-206.
[3] Nicola Ziadeh, *Urban Life In Syria Under The Early Mamlûks,* American Press, Beirut 1953, s. 82, 93-94; Burns, *age*, s. 206-207, 211, 212.
[4] İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahâtnamesi*, C. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 149-150.
[5] Burns, *age,* s. 204-206, 216-217, 219-220.

başlayan ve 814/1411-1412 yılında sona eren salgında 50 bin kişi hayatını kaybetti. Bundan beş yıl sonra görülen salgında günde 200'e yakın kişi öldü. Rebiüevvel 826 (Şubat-Mart 1423)'deki salgında ölenlerin sayısı 15 bine ulaştı. Bundan sonra da salgınlar aralıklarla sürüp gitti. [6]

1. Dımaşk'ın Önemli Mekânları, Meydanları ve Bölgeleri

Bahrî Memlûkler döneminde Dımaşk'taki yangınları ele almış, yangın mevkilerinin konumlandırılması açısından şehir suru kapılarına, Taht el-Kale bölgesine ve Emevi Camii'nin kapılarına değinmiştik.[7] Bu çalışmamızda, metin içinde ve dipnotlarda geçen yerlerin konumu verilirken Emevi Camii'nin ve sur kapılarının mevkilerine tekrar tekrar dönüş yapmamak adına bunlara bir kez daha temas edeceğiz. Yine yangın mahallinin anlaşılması bakımından el-'Ulebî'nin çalışmasını[8] temel alarak Dımaşk'ın diğer önemli mahallelerinden ve meydanlarından kısaca söz edeceğiz.

Emevi Camii'nin farklı yönlere açılan dört ana kapısı vardır. Bunlar bilinen diğer isimleriyle birlikte şunlardır:

- Batıda Bâbü'l-Berîd (Bâbü'l-Ğarbî ve Bâbü'l-Miskiyye).
- Doğuda Bâbü'l-Ceyrûn (Bâbü's-Sâ'ât, Bâbü'l-Lebbâdîn, Bâbü'n-Nevfere, Bâbü'l-Kuymeriye ve Bâbü'l-Minâre eş-Şarkiyye).
- Güneyde Bâbü'z-Ziyâde (Bâbü'l-Kavvâfîn, Bâbü'l-'Anberâniyyîn, Bâbü'l-Kıblî ve Bâbü's-Sâ'ât).
- Kuzeyde ise dört kapı mevcuttur. Bunların en büyüğü Bâbü'l-Ferâdîs'dir. Diğer kapılar ise Selahaddin Eyyûbî'nin mezarı karşısına açılan kapı, Kellâse Medresesi'ne açılan kapı ve Bâbü's-Silsile'dir.[9]

Şehir surunun kapıları ise şunlardır:

- Batıda Bâbü'l-Câbiyye
- Doğuda Bâbü'ş-Şarkî
- Güneyde Bâbü'l-Cenûb, Bâbü'ş-Şâğûr, Bâbü'l-Hadîd olarak da bilinen Bâbü's-Sağîr
- Güneydoğuda Bâbü'l-Keysân
- Kuzeyde ise Bâb Tûmâ, Bâbü's-Selâm ve Bâbü'l-Ferec yer alır. Bâb Tûma ile Bâbü'Selâm arasında Cinîk Kapı, Bâbü's-Selâm ve Bâbü'l-Ferec arasında Bâbü'l-Ferâdîs bulunur.[10]

Tahte'l-Kal'a Sahası: Tahte'l-Kal'a mıntıkası kalenin kuzeyine doğru uzanan geniş bir alanı kapsamaktaydı. Bölge, doğuda İmâra, batıda Merce Sahası, kuzeyde Saruca Çarşısı, güneyde Bereda Nehri tarafından çevrelenmekteydi. Bugün burası, el-Hâl el-Kadîm Çarşısı, Hayl Çarşısı ve Yelboğa Camii'nin bulunduğu alandır.[11] Söz konusu dönemde bölge, Dımaşk'ta hayatın ve yönetimin merkezi idi. Bu yeni merkez surlar içinde kalan eski şehri rahatlatmış ve üretim yerleri için daha fazla alan sağlamıştır. Askerî talimler ve biniciliğin çeşitli dalları burada icra edilirdi. Çarşılarında her türlü tüccar faaliyet gösterirdi.[12] Burası aynı zamanda palyaçoların, hokkabazların, sihirbazların ve hikâye anlatıcılarının olduğu bir tür gece panayırına ev sahipliği yapıyordu. Bölge batıda, eş-Şeref el-A'la'da (Yukarı Şeref) kümelenmiş anıtlara kadar genişlemişti.[13]

Sâhatü'l-Merce: Günümüzdeki Emeviyyîn Sâhası mıntıkasındadır. Merce geniş yeşil bir alan olup Meydânü'l-Ahdâr'ın batısında idi. Memlûkler burada binicilik talimleri ve gösterileri yapardı.[14]

Meydânü'l-Ahdâr: Dımaşk meydanlarının en büyüğü olup şehrin batısında yer almaktaydı. Sauvaget'in tahminine göre alanı 500x150 metre idi.[15] Günümüzdeki Tekiyye Süleymaniyye ile Emeviyyîn Sâhası arasında uzanmaktaydı. Nureddin Mahmud b. Zengi burayı tanzim etmiş, yaralı ve hasta hayvanlar için burada bir de yer inşa ettirmiştir. Memlûkler döneminde Nâib Emir Sencer Şucâî, burayı kuzey tarafından genişletmiş ve duvarlarını

[6] Esra Atmaca, "XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları", *International Journal of Science Culture and Sport*, S. 3, Temmuz 2015, s. 529; İlyas Gökhan, "el-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438), *Tarih İncelemeleri*, XXIII/1, s. 110, 118, 124.
[7] "Memlûk Tarihçilerine Göre Bahrî Memlûkler Döneminde Dımaşk'ta Yangınlar" başlıklı çalışmamız Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nde yayım aşamasındadır
[8] Ekrem Hasan El-'Ulebî, *Dımaşk Beyne Asri'l-Osmani ve'l Memlûki*, eş-Şirke el-Müteaddide, Dımaşk 1982
[9] Kuteybe eş-Şihâbî, *Mucemü Dımaşki't-tarîhî li'l-emâkin ve'l-ahya ve'l-muşiyedât ve mevâkıhâ ve tarîhihâ kemâ veredet fi nusûsi'l-muerrihîn,* C. I, Vezâretü's-sekâfe, Dımaşk 1999, s. 20-21; Oğuzhan Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi 2013, s. 62.
[10] Samıkıran, *agt*, s. 29-31.
[11] Kuteybe eş-Şihâbî, *Esvâkü Dımaşk el-Kadîme,* C. I, Menşûratü Vezâreti's-Sekâfe, Dımaşk 1990, s. 55.
[12] Ziadeh, *age*, s. 82, 88; El-'Ulebî, *age*, s. 57.
[13] Ziadeh, *age*, s. 89; Burns, *age*, s. 205.
[14] El-'Ulebî, *age*, s. 57-58.
[15] Ziadeh, *age*, s. 88

yaptırmıştır. Sultan I.Baybars'ın yaptırdığı Ablak Sarayı da burada idi. Bu meydana Nureddin'e atfen İbn Atabeg Meydanı veya Atabeg Meydanı da denilirdi.[16]

Meydânü'l-Eşref**:** Burası eş-Şeref el-A'la ve eş-Şeref el-Ednâ olmak üzere iki meydandan oluşmaktaydı. Eş-Şeref el-A'la günümüzde ed-Dıyâfe Kasr'ı ile Cevde el-Hâşimi Okulu arasına düşmektedir. Ablak Sarayı'na ve Meydânü'l-Ahdâr'a bakıyor olmasından dolayı bu adla bilinmiştir. Eş-Şeref el-Ednâ ise ilk meydanın güneyinde olup günümüzde batıda Dımaşk Üniversitesi ile doğuda Tengiz Camii arasında uzanan mıntıkadır. Halk bu iki meydana eş-Şerefeyn adını vermekteydi. Memlûkler döneminde burada evler, mescitler, medreseler ve bir küçük çarşı vardı. Emirlerin ve kadıların meskenleri de buradaydı. Buradaki köşkler Rabve'ye kadar uzanıyordu.[17]

Beyne'n-Nehreyn Mıntıkası: Yukarıda sözü edilen yer gibi burası da yeşil bir alan olup medrese ve mescitleri barındırıyordu. Bölge günümüzde eş-Şeyh Ruslân Camii ile Bâb Tûma arasında uzanan bölgedir. Günümüzdeki Sûfâniyye mıntıkası da buranın bir parçasıdır.[18]

Muneybe' Mahallesi: Dımaşk Üniversitesi'nin yerinde idi. İçinden Banyas ve Kanavât nehirleri geçerdi. Muneybe'in yanında Halhal Mahallesi vardı. Her ikisi de Memlûklerin meskenleri idi.[19]

Neyrabân Mıntıkası: Rabve'nin batısında olup bahçeleriyle ünlü idi. Burada ayanlar otururdu.[20]

El-'İmâra ve Mescidü'l-Kasab Mahalleleri: El-'İmâra Mahallesi adını burada bulunan İhnâî İmâreti'nden almıştır. İhnâi İmareti, Hâric-i Bâbü'l Ferâdîs'de 'Alâi Hamamı'nın doğusunda, Berdibek Camii'nin batısında idi. Bugün bu mıntıka 'İmâra adıyla bilinir. Mahalle'nin Hâric-i Bâbü'l-Ferâdîs'te kalan kısmına el-'İmâra el-Berrâniyye, Dâhil-i Bâbü'l-Ferâdîs'te kalan kısmına el-'İmâra el-Cuvvâniyye denir. Bu mahalleden doğuya doğru Mescidü'l-Aksâb, Sâdât, Mezzü'l-Kasab adlarıyla da bilinen Mescidü'l-Kasab Mahallesi gelmekteydi.[21]

Suveyka, Musalla, Meydânü'l-Hassa ve Kubeybât Mahalleleri: Dördü de güney Dımaşk'tadır. Suveyka, Hâric-i Bâbü'l-Câbiyye'deki Kasrü Haccâc Mahallesi'nin güneyine düşer. Günümüzde Meydan yolunun başında, Bâbü's-Sagîr Makberesi'nin batısındadır. Buraya Suveykatü'l-Mahrûka Mahallesi de denir. Mahrûka ismi, 803/1400 yılında Timur'un Şam'a saldırısı esnasında yakıldıktan sonra verildiği kabul edilmektedir. Burası önceden bir banliyö iken Memlûkler zamanında büyümüş ve Dımaşk'ın önemli mahallelerinden biri haline gelmiştir. Suveyka'dan hemen sonra Musalla gelir. Meydânü'l-Hassa ise Meydanü't-Tahtâni Mahallesi'nin eski adı olup Bâbü'l-Musalla Cami ile Mencük Cami çevresinde idi.[22] Burası, kombine polo sahası, egzersiz alanı, Hac ve diğer büyük kervanlar ile heyetler için kamp bölgesi olarak hizmet etmiştir. Kubeybât (Küçük Kubbeler) ise günümüzdeki Fevkânî Meydanı'dır Memlûkler döneminde adı geçmektedir. Burası 1260'tan beri prestijli kişilerin mezarları için tercih ediliyordu, dolayısıyla Orta Çağ'daki Arapça adı da buradan geliyordu.[23]

Şâğûr, Karâvane ve Mezzâz Mahalleleri: Üçü birbirine bitişik olup Bâbü's-Sağîr'in güney doğusuna düşmektedir. Şâğûr, Memlûkler döneminde büyümüş ve gelişmiştir.[24] Şâğûr'un Hâric-i Bâbü's-Sağîr'de kalan kısmı Şâğûrü'l-Berrânî, Dâhil-i Bâbü's-Sağîr'de kalan kısmı Şâğûrü'l-Cevvânî olarak adlandırılır. Karâvane ve Mezzâz ise Şâğûr'un bir parçasıdır.[25]

Mezâbil, 'Ukeybe ve Sârûcâ Çarşısı: İlk mahalleden sonra doğrudan Bâbü'l-Ferâdîs gelir. 'Ukeybe, Sârûcâ Çarşısı ile Dahdah Makberesi arasındadır. Mahalle daha önceki dönemlerde mevcut olmasına rağmen Memlûkler döneminde Tevbe Camii'nin yapılmasıyla ünü artmış, oldukça genişlemiş ve ilerleme kaydetmiştir.[26] Sârûcâ ise Taht el-Kale bölgesinin yanında yer alır. Şam naibi Tengiz'in yardımcısı Emir Sârimüddin Sârûcâ el-Muzafferi tarafından 740/1349-1350 senesinde inşa edilmiştir. Söz konusu dönemde Sârûcâ türbelerin ve meyve bahçelerinin arasında müreffeh bir banliyödür.[27]

Kanavât ve Sâlihiyye Mahalleleri: İlki, Dımaşk'ın batısına düşer. Sâlihiyye ise neredeyse bağımsız bir şehir gibidir. Eyyûbiler zamanında inşa edilmiştir. Memlûkler zamanında büyümüş ve gelişmiştir.[28]

Şehrin diğer büyük mahalleleri, Bâbü'l-Cabiyye, Kasrü Haccâc, Bâbü Şarkî, Bâb Tûma ve Kuymeriyye idi. Bâb Tûmâ ve Bâbü Şarkî'de, Şiiler, Yahudiler ve Hristiyanlar yaşardı.

---

[16] Kuteybe eş-Şihâbî, *Mucemü Dımaşk,* C. II, s. 322; el-'Ulebî, *age,* s. 58.
[17] El-'Ulebî, *age*, s. 58-59.
[18] El-'Ulebî, *age*, s. 59.
[19] El-'Ulebî, *age*, s. 59-60; eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 322.
[20] El-'Ulebî, *age*, s. 60; eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 331.
[21] El-'Ulebî, *age*, s. 61; eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 220, 222.
[22] Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 219; C. II, s. 323; Samıkıran, *agt,* s. 134.
[23] El-'Ulebî, *age,* s. 61; eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 220-221; C. II, s. 49; Burns, *age*, s. 211.
[24] Ziadeh, *age*, s. 80.
[25] El- 'Ulebî, *age*, s. 62; eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 219.
[26] Eş-Şihâbî, *age,* C.II, s.*165; El-'Ulebî, age,* s. 62*; Ziadeh, age,* s. 80.
[27] Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 41; el-'Ulebî, *age*, s. 46; Burns, *age*, s. 205.
[28] Ziadeh, *age*, s. 80, 82

Kaynaklarda şehir kapılarının adlarıyla bilinen mahallelerin surların dışında kalan tarafı hârici, sur içinde kalan tarafı ise dâhili olarak ifade edilmiştir. Örneğin, Ferâdîs Kapısı'ndan ismini alan mahalle, Hâric-i Bâbü'l-Ferâdîs ve Dâhil-i Bâbü'l-Ferâdis şeklinde kaynaklarda geçmektedir.[29]

2. Burcî Memlûkler Döneminde Dımaşk'ta Yangınlar

Memlûkler döneminde Dımaşk için en yıkıcı faktörlerden biri yangınlardır. Yapı malzemesi olarak kereste kullanılması bunun başlıca sebebidir. [30] Tespit edilebildiği kadarıyla Dımaşk'ta yaşanan yangınlar kronolojik düzen içinde şöyledir:

Recep 793/Haziran-Temmuz 1391'de Dımaşk, Malatya naibi Emir Mintaş tarafından kuşatılmıştır. Mintaş ile Dımaşk naibi Emir Yelboğa en-Nâsırî'nin kuvvetleri arasında devam eden mücadeleler sırasında şehir yakılıp yıkılmış, halktan çok sayıda kişi öldürülmüştür. Mintaş'ın kuvvetleri, Taht el-Kale bölgesi ve civarındaki yapıları ateşe vermiştir. Dârü'l-Yelvâ, Bâbü'l-Meydân üzerindeki Nâsırî Rab'ı,[31] Beytü Melik Âs, Dârü'l-Ğanem,[32] Dârü'l-Battîh,[33] Semmâk Hakrı[34] ve yanındaki Beytü's-Sârim Baydemirî ile Tengiz Camii[35] bunlar arasındadır. Yangınlar çevredeki her yere yayılmıştır.[36]

1 Receb 794/24 Mayıs 1392'de şehrin doğusuna düşen Bâbü Şarkî yakınlarındaki Meryem Kilisesi ve Çarşısı yanmıştır. Bu felakette halk epey zarara uğramıştır.[37]

Aynı yıl 21 Şaban (13 Temmuz)'da Dımaşk, bu kez Emevi Camii civarında başlayan ve çok sayıda çarşıyı içine alan geniş çaplı bir yangına teslim olmuştur. Aynî, yangına Avrupalı tüccarların sebep olduğunu söyler fakat buna dair açıklama getirmez. Bu faciada dört saat içinde, caminin doğu kısmı, doğu minaresi ve Bâbü's-Sâ'ât Kapısı, Dehşeteyn,[38] Sâ'ât,[39] Varrâkîn,[40] Nehhâsîn,[41] Sâğa,[42] Zehebiyyîn,[43] Tavâikıyyîn[44], Ahfâfiyyîn[45]ve Cülûdiyyîn[46] çarşıları yanmış, bazı çarşılar yağmalanmış ve çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Tüccarlar yangın ve yağma nedeniyle telafisi mümkün olmayacak ölçüde maddi kayba uğramıştır. Yangın, Dımaşk yönetiminin müdahalesiyle söndürülmüştür.[47]

---

[29] El- 'Ulebî, *age,* s. 62.
[30] Ziadeh, *age*, s. 112.
[31] Brinner, buranın Yelboğa Nasırî'nin imareti olabileceği ihtimaline dikkat çeker. William M. Brinner (ed. and tr.), *A chronicle of Damascus, 1389–1397, by Muhammad ibn Muhammad ibn Sasrā: the unique Bodleian Library manuscript of al-Durra al-mudı'a fı l'dawla al-Zāhirīya,*I, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 79.
[32] Dârü'l-Ganem, Taht el-Kale Mahallesi'nin kuzey tarafında yer alan Dârü'l-Battîh'in arkasındaki Bahadır İmareti'nin önünde idi. Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 88, 282.
[33] Dârü'l-Battîh, Taht el-Kale'nin doğu kısmında, Saruca Çarşısı'ndaki eş-Şâmiyye el-Berrâniyye Medresesi'nin güneyinde yer almaktaydı. Dârü'l-Battîh'de Fâkihe yani Meyve Çarşısı vardı. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 266.
[34] Hakr, etrafı çevrili bostan ya da koruluk anlamına gelir. Hakr eski bir fıkıhi terim olup uzun süre kiralanan emlak anlamına gelir. Ticarette ise mehâkere olarak bilinir ve ithal edilen malların satıldığı yer demektir. Semmâk Hakr'ı, günümüzdeki Nasr Caddesi mıntıkasında, Tengiz Cami'nin ve Sufiyye Mekâbiri'nin karşısındadır. Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 173, 174-175.
[35] Günümüzdeki Nasr Caddesi'ndedir. Şam naibi Emir Tengiz tarafından yaptırılmıştır. Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 114.
[36] İbn Sasra, *ed-Dürretü'l-mudiyya fı'd-Devleti'z-Zâhiriyye,* thk. Arif Ahmed Abdülganî, Dârü Kitâb, Dımaşk 2014, s. 93-94, 95; 101; Aynî, e*s-Sultan Berkûk Müessisu ed-Devle el-Memâlik el-Cerâkise min hilâl-i mahtût 'ıkd el-cum'ân fı tarîhi ehli'z-zemân,* thk. İman Amr Şukrî, Mektebetü Medbûlî el-Kahire, Kahire 2002, s. 336.
[37] İbn Sasra, *age*, s.132; Aynî, *age*, s. 355.
[38] Emevi Camii'nin doğusuna ve güneyine düşen çarşılardan bazıları Dehşe adıyla isimlendirilmiştir. Burada kadınlara özgü çeşitli ürünler satılırdı. Ekrem Hasan el-'Ulebî, *Hıtâtü Dımaşk,* Dârü't-Tabbâ'a, Dımaşk 1979, s. 449. Dehşeteyn iki Dehşe anlamına gelmekte olup Dehşetü'n-Nisa ve Dehşetü'r-ricâl kastedilmektedir. İlki kadınlara, ikincisi erkeklere mahsus ürünler satılırdı. Aynî ve Malatî Dehşe'yi küçük Dehşe anlamına gelen Duheyşe adıyla kaydeder. Aynî, *age*, s. 355; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel fî zeyli'd-düvel,* C. II, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, el-Mektebetü'l-Asrıyye, Beyrut 2002, s. 321.
[39] Emevi Camii'nin doğusunda, Dehşeteyn ve Varrâkîn çarşılarının yakınındadır. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 37.
[40] Aynı adla bilinen iki çarşı vardır. Birincisi, Emevi Camii'nin Bâbü'l-Berîd kapısı tarafında olup Miskiyye olarak da bilinmekteydi. İkincisi, Emevi Camii'nin doğusunda, Dehşetân ve Sâ'ât çarşıları civarında idi. Burada kalem, kâğıt satılırdı. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 59.
[41] Nehhâsîn bakırcılar anlamına gelmekte olup Emevi Camii'nin güney duvarı yanında (Günümüzde Kabâkıbiyye Çarşısı mıntıkası) idi. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 58.
[42]Burası Sayyâğ Pasajı'dır. Sayyâğ kuyumcu demektir. Pasaj, Nehhâsîn Çarşısı'nın ve Emevi Camii'nin güneyinde idi. Pasaj'ın yapımı, Eyyûbîler döneminde 631/1234'te tamamlanmıştır. Burası boyacılar ve mücevher işiyle meşgul olanlara ayrılmıştı. Pasaj yapılınca Lülü Çarşısı'ndaki Haddâdîn'in yanında bulunan es-Sağa el-Atîka buraya nakledilmiştir. Memlûkler zamanında 800/1397-1398 yılında yanmış, ardından 816/1413'te tamir edilmiştir. Onarım tamamlanınca buraya tüccarlar ve 'Anberciler yerleşmiştir. 884/1479 yılında Emevi Camii yangınında bir daha yanmış ve 887/1482'de onarılmıştır. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 138.
[43] Zehebiyyîn, kuyumcular demektir.
[44] Emevi Camii'nin ve Bâbü'l-Ferec'in doğusundadır. Tavâikıyyîn olarak da bilinir. Tavâik, iki tahta arasına konan taş ve neşez anlamına gelen "tâik" kelimesinin çoğuludur. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 43.
[45] Ahfâfiyyîn, pabuççular demektir. Çarşı, Bâbü'l-Berîd'de, Emevi Camii'nin güneybatı köşesi civarındaki Rasîf Çarşısı'nın başında yer almaktaydı. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 18.
[46] Cülûdiyyîn debbağlar anlamına gelmektedir.
[47] İbn Sasra, *age*, s. 132; Busravî, *Tarihü'l-Busravî,* thk. Ekrem Hasan el-'Ulebî, Dârü'l-Mumin li't-Turâs, Beyrut 1998, s.91; İbn Haccî, *Tarihü İbn Haccî*, Dârü İbn Hazm, Beyrut 2003, s. 337; Ayni, *age*, s. 355; İbnü'l İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, VIII. thk. Mahmud el-Arnâût ve Abdulkâdir Arnâût, Dârü İbn Kesîr, Beyrut ve Dımaşk 1986-1993, s. 568; İbn Hacer Askalânî, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr,* C. I, thk Hasan Habeşî, Kahire 1972, s. 436-437; Makrîzî, *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mülûk,V,* thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1997, s. 324; Abdülbâsıt el-Malatî, *age,* C.II, s.321; Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 37, 43, 59.

MEMLÛK TARİHÇİLERİNE GÖRE BURCÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE DIMAŞK'TA YANGINLAR

21 Recep 797/12 Mayıs 1395 Çarşamba gecesi Emevi Camii'nin doğu girişinin dışında bulunan Devla'ıyye Medresesi'nin kuzeyindeki Derbü'l-Küşük'te[48] baş gösteren yangın, bu medresenin güneyindeki Bâdirâiyye Medresesi'nin duvarına ulaşmıştır. Bu sıralarda, Semmâk Hakrı'nda yer alan Revvâhiyye'deki fırın da yanmıştır.[49]

798/1396'da Dımaşk, irili ufaklı birkaç yangınla mücadele etmiştir. 26 Cemadilula/7 Mart Çarşamba günü Emevi Cami'nin güneyindeki es-Sâğa el-'Atîka'daki[50] bir mekânda alevler yükselmiş, söndürme çalışmalarına katılanlardan dört kişi hayatını kaybetmiştir.[51] 23 Recep /2 Mayıs Salı gecesi ise Semmâk Hakrı Çarşısı'nın[52] baş tarafındaki fırın yanmıştır.[53] Bu yangından üç gün sonra şehir büyük bir yangınla sarsılmıştır. Yangın, genişliği Battâîn Çarşısı'ndan Bâbü's-Sarf'a, uzunluğu Emevi Camii'nin güneyine düşen Buzûriyye Çarşısı'nın karşısındaki Şahm Kubbesi'ne [54] ve Bâbü's-Sağîr Hapishanesi[55] yakınlarına kadar ulaşan alanı etkisi altına almıştır. Harîriyyîn, Sâbûniyyîn, Dakkâkîn,[56] Kattâniyyîn ,[57] Sûf[58] ve Ferrâîn [59] çarşılarının tamamı, Remmâhîn Çarşısı'nın bir kısmı,[60] Habbâlîn Hanı,[61] bütün tüccarların mahzeni olan ve Mahşî Han da denilen Şakak Han [62] ile İbnü'l-Bâbî, Akbâ'iyyîn [63] ve 'Ubbî pasajları yanmıştır. Bu hanlarda, bilhassa İbnü'l-Bâbî'de ticari faaliyetlerini yürüten Avrupalı tüccarlar bir hayli zarar etmiştir. Söndürme çalışmalarına katılanlar, özellikle de emirler, çarşıları feci bir şekilde yağmalamış ve yağmanın doğurduğu zarar yangınınkinden daha yüksek boyutlara varmıştır.[64]

Bu yangından yaklaşık üç ay sonra, 14 Zilkade/19 Ağustos Pazar gecesi bu defa Bâbü'l-Ferec'in kuzeyi ile güneyindeki yerleri saran ve Emevi Cami'ne de tesir eden şiddetli bir yangın vuku bulmuştur. İbn Sasra, yangının şiddetini "*Dımaşk böylesini görmemişti"* diyerek ifade eder. Gecenin sonuna doğru başlayan yangın, havanın rüzgârlı oluşu nedeniyle kısa sürede etrafa yayılmıştır. Alevler, Hâric-i Bâbü'l-Ferec'teki Yelboğa[65] ve Tavâşi pasajlarını sardıktan sonra Kaşşâşîn Çarşısı'na[66] sıçramıştır. Daha sonra Nahle Mescidi'nin [67] yanından Bâbü'l-Ferec'e ulaşıp kapıyı yakmıştır. Yangının uzunluğu Berâdi'iyyîn'e,[68] genişliği Taht el-Kale bölgesindeki Bağîl Sokağı'na [69] kadar ulaşmıştır. Berâdi'iyyîn'in arkasındaki bütün çarşılar ve sokaklar küle dönmüştür. Alevler Bâbü'l-Ferec'i yaktıktan sonra ise doğuya; Tavâikıyyîn Çarşısı'na ilerlemiş, havanın fırtınalı olması nedeniyle şehre sokulmuş ve Emevi Camii'nin Arus Minaresi'nin bazı yerlerine zarar vermiştir. Bu sırada camide bulunan

---

[48] Derbü'l-Küşük, Itbâkıyyîn Çarşısı'nın yanında idi. Itbâkıyyîn Çarşısı ise Devla'iyye Medresesi'nin kuzeyinde, Bâdirâiyye Medresesi'nin yakınlarında yer almaktaydı. Derbü'l-Kûşek ve Derbü'l-Kucek (Küçük) diye de bilinirdi. Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 302-303.
[49] İbn Haccî, *age*, s. 117; Eş-Şihâbî, a*ge*, C. I, s. 150; C. II, s. 183.
[50] Es-Sâğa el-'Atîka, Emevi Camii'nin güneyinde, Haddâdîn'in yanındaki Lülü Çarşısı'nda idi. Burada Dehvâriyye olarak bilinen tıp medresesi vardı. Mülûk Çarşısı olarak da bilinmekteydi. Eş-Şihâbî, a*ge,* C. II, s. 69.
[51] İbn Haccî, *age*, s. 163.
[52] Günümüzdeki Nasr ve Musellim el-Bârûdî caddelerinin yerinde, Tengiz Cami ile Berâmike Mahallesi'ndeki Sûfî Mekabiri arasındadır. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 30.
[53] İbn Haccî, *age*, s. 170.
[54] Mi'zenetü'ş-Şahm Camii, H.9. Yüzyılda Kubbetü'ş-Şahm olarak bilinen Mi'zenetü'ş-Şahm Mahallesi'ndedir. Buzûriyye Çarşısı'nın karşısındadır. İbn Tolun bu mahallenin adını 'Ukbetü's-Sûf olarak kaydeder. Cami, mi'zenesinden (minareden) ayrıdır; aralarında bir yol vardır. Ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Kubbe ise Memlûkler zamanında 770/1368-1369 senesinde yapılmıştır. Habbâlîn Çarşısı'na yakınlığından dolayı Habbâlîn Camii, Hubûbî Camii, Derbü'l-Reyhan'ın girişinde olduğu için Reyhan Camii, Buzûriyye Çarşısı civarında yer aldığı için Sûk Mescidi ve Mi'zeneti'ş-Şahm Mescidi olarak da bilinir Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 131.
[55] Yeri bilinmemektedir. Fakat isimlendirilmesinden Babü's-Sagîr yanında olduğu anlaşılmaktadır. Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 171.
[56] Dakkâk, ipekli kumaşlar dokuyan anlamına gelmektedir. Bu isimle iki çarşı vardı. Bunlardan biri, Emevi Camii'nin güneyindeki Buzûriyye Çarşısı'nın alt tarafındaki 'Ubbiyyîn Çarşısı'nın yanında idi. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 33.
[57] Kattâniyyîn Çarşısı, Çakmak Çarşısı'nın (Mithat Paşa Çarşısı) alt taraflarında idi. Burada kutn yani pamuk satılırdı. Hala yerindedir. Kutn Çarşısı olarak da bilinirdi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 49.
[58] Mithat Paşa Çarşısı civarında, Kutn (Kattâniyyîn) Çarşısı'nın doğu tarafındadır. Habbâlîn ve Habbâlîn Çarşısı olarak biliniyordu. Eş-Şihâbî, *age*, II, s. 43.
[59] Ferrâîn, hayvan postlarından kürk hazırlayanlar, kürkçüler demektir. Bu isimle iki çarşı vardır. Burada nefis kürkler satılırdı. Bu çarşılardan biri, Mithat Paşa Çarşısı'ndaki Tekke Han'ın yakınındaki Cûhiyîn Çarşısı'nın yanında idi. Diğeri ise Dâhil-i Bâbü'l-Câbiyye'deki Kumeyla denilen Bezz Çarşısı'nın yanında idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 48.
[60] Remmâhîn, mızrakçılar anlamına gelmektedir. Remmâhîn Çarşısı, Dâhil-i Bâbü'l-Câbiyye ya da Dâhil-i Bâbü's-Sagîr'de idi. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 36.
[61] Habbâlîn Hanı'nın adı Memlûkler döneminde geçmektedir. Eş-Şihâbi'ye göresi burası Dâhil-i Bâbü'l-Câbiyye'de olabilir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 230.
[62] Memlûkler döneminde adı geçmektedir. Yeri hakkında bilgi yoktur Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 237.
[63] Akbâ'ıyyîn Çarşısı, Buzûriyye Çarşısı'nın yakınında, Tavvâkîn Çarşısı'nın alt tarafındadır. Burada bedevi ve çiftçilerin başlarını kapatan bere (akbâ') satılırdı. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 19.
[64] İbn Haccî, *age*, s. 170-171; İbn Sasra, *age*, s. 190. İbn Sasra, Sûf, Akbâ'in, 'Ubbî ve İbn Bâbî'yi pasaj olarak kaydeder.
[65] Yelboğa Pasajı, Hâric-i Bâbü'l Ferec'de idi. Emir Yelboğa Yahyavî tarafından 747/1346'da yaptırılmıştır. Yapıldıktan 10 yıl sonra yanmıştır. 798/1392 senesinde bir daha yanmıştır. 814/1411'de yenilenmiş ve kürk yapımcılarının merkezi olmuştur. Pasaj, Yelboğa el-Kübra Pasajı olarak da bilinirdi. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 141.
[66] Taht el-Kale Mahallesi'nde idi. İbn Kesîr, Bâbü'l-Ferec'te olduğunu söyler. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 49.
[67] Taht el-Kale Mahallesi'nde idi. İbn Kâdî Şühbe'ye göre Hâric-i Bâbü'l-Ferec'tedir. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 300.
[68] Berâdi'iyyîn, semer (berâzı') yapan ve satan esnaf grubu demektir. Bu işi yapanlar, şehir surunun Câbiyye ve Ferec kapılarında bulunurdu. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 30.
[69] Taht el-Kale bölgesinde, Tevbe ve Muallak camilerinin arasındadır. Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 151.

cemaatten çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Halk çatılara atlayan alevleri söndürmek için mücadele etmiş fakat önüne geçememiştir. [70]

21 Şevval 800/7 Temmuz 1398 Pazar gecesi Dımaşk devasa bir yangınla karşı karşıya kalmıştır. Üç gün süren yangının başlangıç noktası, Emevi Camii'nin güneyindeki Buzûriyye[71] Çarşısı'nın alt taraflarında yer alan Cevziyye Medresesi'nin[72] yakınlarıdır. Bu felakette, Buzûriyye Çarşısı'nın yarısı, Behnisiyye Pasajı,[73] Harîriyyîn, Kavvâsîn,[74] Neşşâbîn,[75] Süyûfiyyîn, Sarrâf, Sâgateyn, Hüyûtiyyîn, Nakliyyîn[76] ve Anberâniyyîn[77] çarşıları, Nehhâsin Çarşısı'nın bazı kısımları, Emevi Cami'nin güney duvarı, Cevziyye Medresesi, Nuri Hamamı ve 'Umyân Sokağı[78] yanmıştır.[79]

Yine aynı yıl 19 Zilhicce /2 Eylül Pazartesi gecesi Seb'a Çarşısı'nda[80] çıkan yangında Zenciliyye Medresesi ile Seb'a Mescidi arasındaki Emevi Camii'ne vakfedilen dükkânlar yanmıştır.[81]

Zilkade 802/Haziran-Temmuz 1400'de Tengiz Camii'nin yanında yer alan Berrâkıyye'deki[82] bir mesken (tabaka) yanmıştır. Dönemin din âlimlerinden Şemseddin el-Habti sarhoşluk anında dikkatsizliği yüzünden bu yangına sebep olmakla suçlanmıştır. Bu sırada Dımaşk'ta olduğunu belirten tarihçi İbn Hacer Askalânî âlimin bu hadise nedeniyle kötü muameleye maruz kaldığını, fakat bu işte suçu olmadığını söylemektedir.[83]

12 Muharrem 803/2 Eylül 1400'de Perşembe gece vakti Dârü't-Ta'am'ın[84] doğu kapısı yakınlarındaki iki ev yanmıştır. Bu hadiseden günler önce de Emevi Camii civarında yer alan Sâğa el-'Atîka'daki Revvâhiyye Medresesi yakınında yangın çıkmıştır.[85]

Cemaziyelahir 803/Ocak-Şubat 1401'de Dımaşk, Timur tarafından ağır bir şekilde tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır. Bu hadiseler esnasında Emevi Camii ve çevresindeki çarşılar, evler ve yapılar yakılmış ve yangınlar şiddetli rüzgâr nedeniyle tüm şehre yayılmıştır. Çok sayıda insan bu yangınlarda hayatını kaybetmiştir.[86]

805/1402'de Kerimüddin Camii[87] Çarşısı yanmıştır.[88]

Muharrem 815/Nisan-Mayıs 1412'de Sultan Ferec ile Şam naibi Emir eş-Şeyh Muavyed arasında Dımaşk'ta günlerce süren şiddetli çarpışmalar sırasında Bâbü'l-Ferâdîs yakınındaki çarşılar, Sultan Hanı Çarşı'sı[89] ve çevresi yanmıştır.[90]

Cemadilahira 818/Ağustos-Eylül 1415'te emir Kanıbay el-Muhammedi itaatten ayrılarak çıkardığı karışıklık sırasında Dârü's-Sa'âde'nin çatısını yakmıştır.[91]

---

[70] İbn Haccî, *age*, s. 186-187; İbn Sasra, *age*, s. 190-191. İbn Sasra yangının Safer ayında vuku bulduğunu kaydeder.
[71] Silah Çarşısı ile Mithat Paşa Çarşısı arasında uzanır. Burada ıtr, tohum ve baharat satılır. Buzûriyye, Buzûriyyîn, Derbü'l-Buzûriyyîn, Zukâkü'l-Buzûriyyîn, Attârîn Çarşısı, Kamıh Çarşısı olarak da bilinir. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 23.
[72] Eyyûbîler döneminde yapılmıştır. Osmanlı zamanında Dârü'l-hükm olarak bilinmiştir. Eş-Şihâbi. *age,* C. II, s. 178.
[73] Memlûkler döneminde yapımıyla ilgilenen es-Sâhib Şemseddin el-Behnisî'ye nispeten bu adla bilinir. Yapı 782/1380'de yapılmıştır. Timur'un kuşatmasında yanmıştır. Osmanlılar zamanında yenilenmiştir. Harîriyyin Pasajı olarak da bilinir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 135-136.
[74] Kavvâsîn, yaycılar demektir. Burası, Kavvâsîn Pasajı'dır. Yeri hakkında üç görüş vardır. Birinci görüşe göre, Silah Çarşısı'ndaki Tütün Hanı'nın yerinde idi. İkinci görüşe göre, Harîr Hanı'nın yerinde veya civarında yer alıyordu. Üçüncü görüşe göre, Emevi Camii'nin güneye açılan Ziyâde Kapısı'nın güneyinde bulunmaktaydı. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 140.
[75] Neşşâbîn okçular anlamına gelir. Silâh Çarşısı ile Kasrü'l-'Azm arasındaki sokakta idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 325.
[76] Nakliyeciler anlamına gelmektedir.
[77] Emevi Camii'nin güney kapısının yanında idi. 'Anberâniyyîn Çarşısı'nda anber satılırdı. Çarşı daha sonra Bâbü'l-Berîd'e taşınmıştır. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. n46.
[78] Eş-Şihâbî, buranın Buzûriyye ile Hayyâtîn çarşıları arasında olabileceği görüşündedir. *age*, I, s. 300.
[79] İbn Haccî, *age,* s. 301; Ayni, *age,* s. 454-455; İbnü'l-İmâd, *age*, C. VIII, s. 618-619; İbn Kâdi Şühbe, *Tarihü İbn Kadi Şühbe*, C. III, thk. Adnan Derviş, Dımaşk 1977, s. 661; İbn Hacer Askalânî, *age,* C. II, s. 14; Makrîzî, *age*, C. V, s. 416; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel,* C. II, s. 394. Makrîzî ve Aynî yangının 20 Şevval cumartesi gecesi başladığını kaydeder.
[80] Bu çarşı, es-Seb'a el-Enânîb Mahallesi'ndedir. Bu mahalle Hâric-i Bâb Tûmâ'nın kuzeybatısında, burası ile Bâbü Selâm arasında, Bostan Bâşâ Caddesi'nin güneyinde, Aksab Mescidi'nin doğusunda idi. Zenciliyye Medresesi bu mahallede olup Dârü'l-At'ime'nin karşısında idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 37, 164, 185.
[81] İbn Haccî, *age,* s. 313.
[82] Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 30.
[83] İbn Hacer Askalânî, *age,* C. III, s. 291.
[84] Burası Dârü'l-At'ime'dir. Eyyûbiler zamanında Dımaşk Kalesi'nin Banyas Nehri civarındaki Sır Kapısı'nın karşısındaki sultanın ıstabılında zikredilir. Sonra Seb'a Enânîb Mahallesi'ndeki Kebîr Han'a taşınmıştır. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 264.
[85] İbn Haccî, *age,* s. 450.
[86] Abdülbâsıt Malatî, *age,* C. III, s. 57; Ercan Cengiz, "Timur'un Suriye Seferi" Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.26 (Sonbahar 2020), s. 655.
[87] Kerimüddin Cami, Dakkâk Cami'dir. Günümüzdeki Fevkânî Meydanı Mahallesi'ndeki Derb Hamamı'nın karşısındadır. Bânisi, Memlûkler döneminde kadılık görevi yapan Kerimüddin'dir. Kubeybât Cami olarak da bilinir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 121.
[88] Nuaymî, *ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris,* C. II, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1990, s. 323; Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 25.
[89] Eş-Şihâbî'ye göre aynı isimle Sultan'ın iki hanı vardı. Biri Serîce Kapısı Mahallesi'nde, diğeri Taht el-Kale'de idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 31.
[90] İyâd Ahmed Muhammed, 'Ubeyd, e*l-Harâik fi Mısr ve Bilâd-ı Şam munzu bidâyeti ed-Devlet-i Tûlûniyye hatta nihâyeti Devlet-i Memâlik 254-923/868-1517*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmia el-İslâmiyye 2015, s. 116-117.
[91] Makrîzî, *age,* C. VI, s. 389.

9 Ramazan 843/13 Şubat 1440'ta Dımaşk nâbi Emir Colban dışarda iken karşısına çıkan bir grup halk etin pahalılığından şikâyet edince memlûklerine halka vurmasını emretmiş, bunun üzerine halk, Colban'ı taşlamaya başlamış ve ardından Dârü's-Sa'âde'ye giderek kapılarını kapatıp yakmıştır. Durum Kahire'ye bildirilince Sultan Çakmak, Dımaşklılara kızmış ve olaya katılanların öldürülmesine karar vermiştir. Fakat emirlerin araya girmesiyle bu düşüncesinden vazgeçen Sultan, Colban'a bir mektup göndererek Dımaşklıları tehdit etmekle yetinmiştir.[92]

Cemadilahira 850/Ağustos-Eylül 1446'da Kerimüddin Camii'ne bitişik Kubeybât Çarşısı[93] yanmıştır.[94]

Kanıbay el-Hamzavî'nin naibliğinin (859/1454-1455 863/1458-1459) ilk yılında Dımaşk çarşıları yanmıştır.[95] İbn Tağrıbirdî'nin kaydından anlaşıldığına göre çarşılar kundaklanmıştır. Zira müellif, olayın faillerinin saptanamadığını, Hristiyanların ya da Dımaşk'tan çıkarılan yabancıların bu işi tezgâhladığına dair söylentilerin dolaştığını ve bir grup insanın yakalanarak işkenceye tabi tutulduğunu söylemektedir. [96]

Sultan Eşref Barsbay'ın ana bir kardeşi olan Cânim el-Çerkesî Dımaşk naibliğinden (3 Cemadilahira 863/24 Temmuz 1449-15 Cemadilahira 865/28 Mart 1461) azledilmesi üzerine 14 Ramazan/23 Haziran'da şehirden ayrılmak için Ablak Sarayı'na indiğinde ateş oklarından biri Dârü's-Sa'âde ve Istabıl'a düşerek yangına yol açmıştır. Bunun üzerine halk, Cânim'in ve kadınlarının eşyalarının bulunduğu bu iki mekânı yağmalamış ve ardından Dârü's-Sa'âde'yi baştan sona yakmıştır.[97] Cânim'ın olaylar sırasında yanan ve yağmalanan mallarının değeri 100 bin dinardır. Fakat Kahire'ye ulaşınca durumunu abartarak Sultan Hoşkadem'e zararının 300 bin dinar olduğunu söylemiştir. Sultan ise ona 14 bin dinar, atlar, develer ve diğer kıymetli eşyalar vermiş ve Dımaşk'a tekrar göndermiştir.[98]

17 Recep 872/11 Şubat 1468'de şehir surunun kuzey yönüne açılan Bâbü's-Selâme'nin kuzeyinde yer alan Mencük Camii (Kasab Mescidi)'nde[99] yangın çıkmıştır.[100]

15 Muharrem 880/21 Mayıs 1475 gecesi Salihiyye'deki Muzafferî (Hanâbile) Cami'nin[101] güneyindeki A'zam Çarşısı'nda yangın çıkmıştır.[102] 20 Muharrem/26 Mayıs'da ise Hâric-i Bâbü'l-Ferâdîs'deki İhnâiî İmâreti[103] Çarşısı yanmıştır.[104]

1 Rebiülahir 883/2 Temmuz 1478'de Mescidü'l-Kasab Mahallesi'nde vuku bulan yangında Mencük Cami'nden Kanâtü'l-'Avnî'ye[105] kadar olan alan yanmıştır.[106]

27 Recep 884/14 Ekim 1479'da Dımaşk yine büyük bir yangına şahitlik etmiştir. İbnü'l-Hımısî, yangının korkunçluğunu *Timur'un kuşatması bile buna eş değer değildir* sözleriyle tarif eder. Yangının nedenini, gidişatını, yangın sonrası Emevi Camii için yapılan çalışmaları İbnü'l-Hımısî'nin kayıtlarına dayanarak özetleyebiliriz. Yangın bir dikkatsizlik nedeniyle başlar; Emevi Camii'nin Bâbü's-Sagîr Kapısı'nın üst taraflarında yaşayan bir Ademî[107] karısından mum yağı hazırlamasını ister, kadın bunu yaparken kenevirin üzerine yağ damlar ve ikisi de farkına varmadan alevler başlar. Karı koca bunu fark ettiğinde eşyalarını alırlar fakat kimseye yangından söz etmezler. Daha sonra yangın büyüyerek Ademiyyîn (الآدميين) Çarşısı'na sıçrar. Halk yangını söndürmek için uğraşmak yerine eşyalarını taşımak için harekete geçer. Halktan bazıları da yağma hareketine girişir. İbnü'l-Hımısî yangının bu çarşıdan sonra 'Anberâniyyîn Çarşısı'na yayıldığını ve oradan da Emevi Camii'ne girdiğini söyler.

---

[92] Makrîzî, *age,* C. VII, s. 447-448.
[93] Kubeybât Mahallesi (Günümzde Fevkânî Meydanı Mahallesi)'ndedir. Çarşı'nın adı Fevkânî Meydanı Çarşısı olarak değiştirilmiştir. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 49.
[94] İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-hillân fi havâdis'z-zamân*,yay. Muhammed Ali Baydavî, Dârü'l-Kütüb İlmiyye, Beyrut 1998, s. 58.
[95] İbn Tolun, *el-'ilâmü'l-vera*, C. II, thk. Abdülazîm Hâmid Hattâb, Aynüşşems 1973, s. 54.
[96] İbn Tağrıbirdî, *Exracts From Abûl-Mahâsin İbn Taghrî Birdî's Chronicle, Entitled Hawâdith ad-Duhûr Fî Madâ'l-'Ayyâm Wash-shuhûr,* C. II, Edit. William Popper, California 1931, s. 247.
[97] İbn Tolun, *İlâmü'l-vera*, C. II, s. 58-59.
[98] İbn Tağrıbirdî, *age,* C. III, s. 399, 400.
[99] Kasab Cami, Âksâb Mescidi'dir. Memlûkler döneminde 721/1321-1322 yılında genişletilmiş ve onarılmıştır. 811/1408-1409 yılında Nasıreddin Muhammed b. İbrahim b. Mencük burayı yıkmış, yenilemiş ve genişletmiştir. 854/1450-1451 ve 900/1494-1495 senelerinde Cami yine onarımdan geçmiştir. 1759 yılındaki depremde Cami'nin mi'zenesi zarar görmüştür. Zarar gören yerler daha sonra tamir edilmiştir. Ru'ûs Mescidi, Sâdât Cami, Sâdât Mescidi, Mescidü'l-Kasab Cami, Mezz el-Kasab Cami, Mencük Cami olarak da bilinir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 133; Samıkıran, *agt*, s. 79.
[100] Busravî, *age*, s. 30.
[101] Muzafferî Cami (Hanâbile Cami), Salihiyye'de semtindedir. Eyyûbîler zamanında Ebi Amr Muhammed b. Kudame el-Makdisi Camii'nin yapımına 598/1201-1202 yılında başlamıştır. Muzaffereddin Gökbörü bu yapının tamamlanması için Ebi Amr'ı maddi olarak desteklemiştir. Yapı, 604/1207-1208 senesinde tamamlanmıştır. Cami, Kâsiyûn Dağı eteğinde olduğu için Cebel Cami ve Gökbörü'ye nispeten de Muzafferiyye olarak bilinir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 118.
[102] Busravî, *age,* s. 70.
[103] Muallak Cami (Berdibeg Cami) yakınında idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 88.
[104] Busravî, *age,* s. 70.
[105] Kanâtü'l-'Avnî, Dımaşk'ta el-Mahkeme el-'Avniyye'nin yanından geçen su kanalıdır. İki tarafında da çarşı ve yapılar vardı. İbnü'l-Hımısî, *age,* C. I/I, s. 217 dipnot 2; Ekrem Hasan Ulebî, *Hıtatu Dımaşk: Dirâse Tarihiyye ve Şâmile Ala Meda Elf Âm min Sene 400 Hatta Sene 1400*, Dârü't-Tıbaa, Dımaşk 1989, s. 442.
[106] Busravî, *age,* s. 85.
[107] EŞ-Şihâbî bu kelimeyi tabaklanmış deri satıcısı olarak açıklar.age, C. II, s. 18

Busravî ise Emevi Camii'ne ulaşıncaya kadar yangının yönünü daha kesin çizgilerle verir. Ona göre yangın, Emevi Camii'nin batısında yer alan Emti'a Çarşısı'nda başlar, buradan sırasıyla el-Emti'a en-Nisa, Meristân ve diğerleri, 'Anberâniyyîn ve Zurrâ'[108] çarşılarına atlar ve buradan da Emevi Camii'ne girer.[109] Yukarıda adları geçen çarşıların yanı sıra, caminin etrafında yer alan Ahfâfiyyîn, Suyûriyyîn[110], Harîriyyîn, Tüccâr, Habbâkîn[111] ve es-Sağâ el-Kebira el-'Atîka çarşıları da alevler içinde kalır. Yangın inanılmaz bir servet kaybına yol açar. Dükkânlar ve mağazalar yaşanan karışıklıkta feci şekilde yağmalanır. Yangın, Emevi Camii'nde büyük tahribata neden olur. Öyle ki alevler caminin tavanına ulaşır. Hâlbuki Sultan Kayıtbay'ın muallimi Muhammed İbn Attâr'a caminin tehlikeye düşeceği bildirilmiş ise de çatısının yüksek olduğunu ve alevlerin oraya ulaşamayacağını belirterek üzerinde durmaz. Sonra Emir Mencük'ün oğlu İbrahim es-Sârimî, mimar Abdülvehab'a caminin doğu kapısı olan Bâbü's-Sa'ât tarafından çatının kesilmesini emreder. Bu noktada İbnü'l-Hımısî, es-Sârimî'nin evi buraya yakın olduğu için yanmasından endişelenerek kesme işlemini bu noktadan başlattığını söyler. Yangın söndürme çalışmalarına halk da katılır. İbnü'l-Hımısî'nin kendisi de bizzat caminin içinde bu çalışmalarda yer alır. Yangın, caminin içinde pek çok yeri yaktıktan sonra caminin kuzeye açılan Kellâse Kapısı'na doğru kıvrılır ve orada kesilir. Caminin yanması halk üzerinde büyük bir tesir yaratır. Yalnızca Müslümanlar değil gayr-ı Müslim halk da çok üzülür. Yangın son bulduktan bir süre sonra camiden enkazların kaldırılması emredilir. Dımaşklılar tam bir dayanışma sergiler; kadın, çocuk, köle ve tanınmış kişiler de dâhil olmak üzere çok sayıda insan toplanır ve enkazı taşır. Halkın gayretleri sonucu Cami enkazdan alışılmadık bir hızla temizlenir. Cami yıkıntılardan temizlendikten sonra Sultan, caminin yenilenmesini emreder. Bunun üzerine nâib Kansuva devlet erkânı ve kadilkudâtla camiye gelir. Fakat İbn Attar, evlerinin yanmaması için camiye zarar verenlere burayı terk etmelerini emreder. Bu sırada enkazı toplayan halk bunu duyunca kızar ve Kansuva ile İbn Attâr'ı taşlamaya başlar. Kansuva bu duruma öfkelenir ve eline nacak alarak oradakilere vurmaya başlar. Dehşete kapılan halk ise oradan kaçar. Cami boşalınca Naib ve adamları caminin tamiri için ihtiyaç duyulacak her şeyi hesaplar ve toplam masraf 58.700 dinara ulaşır. Durum Sultan'a bildirilir. Bunun üzerine Sultan, caminin tamiri için Dımaşk'taki hazinesinde 15 bin dinar verilmesini emreder. Daha sonra da onarım çalışmaları başlar.[112]

21 Rebiülevvel 886/20 Mayıs 1481'de akşam vakti el-İmâra el-Cuvvâniyye Mahallesi'nde yer alan Sâme Hamamı[113] çevresindeki Sâme Fırını'nın üstündeki mesken (tabaka) yanmıştır.[114]

10 Muharrem 887/1 Mart 1482 Perşembe gecesi Hâric-i Bâbü'l-Ferâdis'deki İhnâiî İmareti'nin baş tarafında,[115] 20 Şaban 887/4 Ekim'de ise Suveykatü'l-Kâdî'de[116] yer alan Muneccâ Hamamı'nın yanında nefften dolayı yangın meydana gelmiştir. Bu sıralarda ayrıca Sâlihiyye'deki bir mesken (tabaka) yanmıştır.[117]

888/1483 yılı sonbaharında Dımaşk birkaç yangına tanıklık etmiştir. Bunlardan ilki, 27 Şaban/30 Eylül gecesi Hâric-i Bâbü'l-Ferâdis'deki İhnâiî İmâreti civarında başlamış, Berâdi'iyyîn yanındaki sokağa kadar devam etmiştir. Bu yangında Berdibek Camii,[118] Abdülbâsıt Hanı, 'Alâiyyîn Hamamı, Culbân Hanı ve pasajlar yanmıştır.[119] Bu hadiseden yaklaşık bir ay sonra 5 Şevval/6 Kasım'da ise bu defa Ferrâyîn Sokağı'nda[120] yangın çıkmıştır. Bir gün sonra da geceleyin, ilk yangının bittiği yerden Bâbü'l-Ferec'in yakınlarına kadar uzanan dehşet

[108] Eş-Şihâbî bu adla birkaç çarşıdan söz etmektedir. Bunlardan Emevi Camii'nin güneyinde yer alanı en uygunu görünmektedir. Bu çarşıda ipekli kumaşlar, keten ve lüks giysiler satılırdı. Kumaş ölçülürken zıra' ölçüsü alındığı için bu ad verilmiştir. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 34.
[109] Busravî, *age,* s. 88.
[110] Suyûriyyîn deri kayış imal edenler ve satanlar demektir. Çarşı, Cami'nin güneyindeki 'Anberâniyyîn Çarşısı'nın alt tarafında altında idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 40.
[111] Habbâkîn dokumacılar anlamına gelmektedir. Bu adla bilinen iki çarşı vardır. Biri, Emevi Camii'nin Berîd Kapısı'ndadır. Diğeri, Cami'nin doğu kapısı yanındadır. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 28.
[112] İbnü'l-Hımısî, *Havâdisü'z-Zemân ve veffâyâtül eş-şüyûh ve'l-akrân*, C.I/I, Tahkik Abdulaziz Feyyâd Harfûş Dârü'n-nefâis Beyrut 2000, s. 147-154; Dorıs Behrens-Abouseıf, "The Fire of 884/1479 at the Umayyad Mosque in Damascus and an Account of Its Restoration", *Mamluk Studies Revıew,* C. 8/1, 2004, s. 279-297.
[113] Buraya Sâmî Hamamı da denir. Dâhil-i Bâbü'l-Ferâdis'de el-İmâra el-Cuvvâniyye Mahallesi'nde idi. Burayı Emir İzeddin Usâme 590/1193-1194 senesinde yaptırmıştır. Usâme Hamamı ve Sâme Hamamı olarak da bilinir. Eş-Şihâbî, *age*, I, s. 196. https://bornindamascus.blogspot.com/2019/05/blog-post_8.html
[114] İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-ḫillân fî ḥavâdişi'z-zamân.* yay. Muhammed Ali Baydavî, Dârü'l Kütüb İlmiyye, Beyrut 1998, s.36; İbn Tavk, *et-Ta'lîk, Yevmiyâtu Şehâbeddin Ahmed b. Tavk,* C. I, thk. Eş-Şeyh Cafer el-Muhâcirel-Ma'hedü'l-Fransi li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, Dımaşk 2000, s. 56-57.
[115] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 128.
[116] Suveyka, küçük çarşı anlamına gelmekte olup, şehir dışında, küçük bir çarşısı, bir mescidi ve bir hamamı bulunan küçük yerleşim birimini ifade etmektedir. Eş-Şihâbî, *Mucemü Dımaşk*, II, 59. Suveykatü'l-Kâdi, İbn Abdulhâdî'ye göre şehir suru dâhilinde, İbn Tolun'a göre İbn Mencük (Aksâb Cami) Cami'nin önünde yani şehir surunun dışındadır. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 61.
[117] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 182.
[118] Berdibeg Cami, Muallak Cami olarak da bilinir. Günümüzdeki Melik Faysal Caddesi'nin batısındadır. Berdibeg el-Eşrefi İnal burayı 862/1457-1458 senesinde yaptırmıştır. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 134.
[119] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 276.
[120] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 283. Eş-Şihâbî bu adla bir cadde adı kaydeder. Cadde, Tuma ve Selâm Kapıları arasında, nehrin üzerindedir. Burada deri tabaklama işi yapılırdı. Bu isim Memlûklerden itibaren kürk debbağlarına istinaden verilmiştir. Burası, Bereda Nehri'nin kollarının arasında kaldığı için Cezîre (Ada) olarak da adlandırılmıştır. Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 110.

verici bir yangınla karşı karşıya kalınmıştır. Bu yangında Berâdi'iyye, Haddâddîn,[121] Kazzâzîn,[122] Han ve Şeyhî çarşıları[123] ile Yelboğa Camii vakfı ve evler yanmıştır. Pek çok şey de yağmalanmıştır. Kısa bir süre sonra da 'Asfûr Hamamı'nın çöpleri yanmıştır.[124] 24 Şevval/25 Kasım'da da gece vakti İbn Nehhâs Medresesi'nin[125] arkasında,[126] bir gün sonra da Bâbü'l-Berîd'deki el-Mükeffinâtî ailesine ait evden ateş yükselmiş ve oradaki hapishanenin burcuna sarılmıştır.[127] Ertesi gün ise Taht el-Kale'deki Maristan Çarşısı'nı[128] kundaklamak isteyen bir şahıs yakalanmıştır.[129]

Rebiülevvel 889/Mart-Nisan 1484'te Dımaşk yine korkunç bir yangınla baş etmek zorunda kalmıştır.[130] Malatî tarafından kaydedilen bu hadisenin ayrıntılarına ilişkin herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

4 Muharrem 890 /21 Ocak 1485 Cuma gecesi Taht el-Kale'de etkili olan yangında İbn Ergun Şah Mescidi'nin murabbası,[131] Maristan Çarşısı'nın bir kısmı, fırın ve fırın çevresindeki bina[132] yanmıştır.[133] 3 Rebiülevvel/20 Mart Pazar gecesi Şâgûr Çarşısı'nın yarısı,[134] pazartesi gecesi ise Kerimüddin Cami (Kubeybât Cami)'ne bitişik Kubeybât Çarşısı alevler içinde kalmıştır.[135] 6 Recep/19 Temmuz geceleyin de Taht el-Kale'de Dârü'l-Battîh'ten Kehhâl Hamamı'na[136] kadar olan yerler yangına teslim olmuştur.[137]

29 Zilhicce 890/6 Ocak 1486 Cuma gecesi Hâric-i Bâbü'l-Ferâdis'de yer alan İhnâiî İmareti'ndeki bir dükkânda başlayan yangın Bâbü'l-Ferâdîs'e kadar uzanmıştır.[138]

25 Recep 893/5 Temmuz 1488'da gündüz vakti eş-Şeref el-A'lâ'daki Aynü'l-Varrâka[139] civarındaki Akbâ'iyyîn'in boyahanesi yanmıştır. [140]

8 Recep 894/7 Haziran 1489 Pazar gecesi Mescidü'l-Aksab Mahallesi korkunç bir yangına boyun eğmiştir. Hâric-i Bâbü'l-Ferâdis'teki Cevze Cami'nin[141] civarında başlayan yangın, Mescidü'l-Aksâb Mahallesi'ndeki Sultan İmâreti[142] yakınlarına kadar ilerlemiştir. Yangın, pazartesi gecesi İmâret'e ve ardından Kasab Mescidi (Mencük Cami) Çarşısı'na sıçramış ve Mencük Camii'nin önündeki Suveykatü'l-Kâdi'nin sonuna kadar uzanmıştır. Mencük Camii de bu yangında zarar görmüştür. Bu civarlardaki yaklaşık 20 mescit yanmış, çatılarda uyuyan çok sayıda kişi yanarak can vermiş, birçok memlûk hayatını kaybetmiş, pek çok at ve deve telef olmuş ve halkın malları yağmalanmıştır.[143] İbnü'l-Hımısî yanan yerleri Cevze Camii'nin karşısındaki Kanâtü'l-'Avni hattındaki dükkânlar, Cevze Camii'nin bir kısmı, es-Sultan el-Cedîd Çarşısı (Sultan İmareti), Kemaleddin Hakrı, Bûk Mescidi, Mencük Camii'nin bir kısmı, Suveykatü'l-Kâdi, İbn Sâbûni Hanı, Hamavî Hamamı,[144] Hamavî Mescidi, salonlar (kâ'ât) ve binalar[145] olarak verir.[146] İbn Tavk ise, yangının Kanâtü'l-Avni'nin üstündeki mescidin yani Cevze Camii'nin arkasında başladığını belirterek Sultan Çarşısı'na sıçradığını ve Hâric-i Bâbü's-Selâm'daki

[121] Haddâdîn, demirciler demektir. Eş-Şihâbî bu adla üç mekân kaydeder. Bunlardan, günümüzde Melik Faysal Caddesi'nde, Serûciyye ile Menâhiliyye çarşıları arasında, Kabbârîn Caddesi'nin yanında yer alan Haddâdîn en uygunu görünmektedir. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 29.
[122] Çarşı olarak, Bâbü'l-Ferec muhitindeydi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 49.
[123] Leymûn Han'ının doğusunda, Hudar Çarşısı'nın kuzeyinde idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 41.
[124] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 284.
[125] Burası Nehhâsiyye Hankâhı idi. Memlûkler döneminde Havâce Şemseddin b. Nehhâs ed-Dımaşkî (ö.862-1458) tarafından yaptırılmıştır. Yapı hala ayaktadır. Dahdâh Makberesi'ne bitişiktir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 254.
[126] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 288.
[127] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 289.
[128] Burada eski şeyler satılırdı. Berrâ ve Kumeyla adıyla da bilinirdi. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 24.
[129] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 289.
[130] Abdülbâsıt el-Malatî, *age,* C. VII, s. 374.
[131] İbn Tavk, *age,* C. I, s.428. Ergunşah Türbesi ya da Haşr Mescid'i bugün Sancakdâr olarak bilinir. Sancakdâr Caddesi'nde yer alan Sancakdâr Câmi/Haşr Câmi, Memlûkler Dönemi'nde Emir Ergûnşâh en-Nâsırî Dönemi'nde inşâ ettirilmiştir. Aynı zamanda Ergûnşâh Camii ve Hadra Câmi olarak da isimlendirilen Haşr Câmi'nin adı bu mahalleye verilmiştir". Samıkıran, *agtı,* s.135. Murabba' ise yine aynı şahıs tarafından yaptırılmıştır. Murabba kabul, karşılama için salon ya da oda demektir. Reinhart Pieter Anne Dozy, "murabba'", *Tekmiletü'l-meacimi'l-Arabiyye*, C. V, Vizaretü's-sekâfe ve'l-i'lam, Kahire 1982, s. 78.
[132] Metinde râbi' olarak geçer. Râbi', ev, mesken manasına gelen rab'(ربع)un çoğuludur. Pek çok mesken ve akardan oluşan bina denilebilir. Dozy, *age,* C. V, s.74. Mimari de küçük evlerden oluşan binadır. Bunlar genellikle han ya da dükkânların üzerinde yükselir. 'Âsım Muhammed Rızk, *Mucemü Mustalahât el-İmâra ve'l-Fünûn*, Mektebetü Medbûla 2000, s. 117.
[133] İbn Tolun, *age*, s. 57.
[134] İbn Tolun, *age,* s. 58; İbn Tavk, *age,* C. I, s. 453.
[135] İbn Tolun, *age,* s. 58; İbn Tavk, *age,* C. I, s. 455. İbn Tavk, Kerimüddin Cami Çarşısı'nın yandığını söyler.
[136] Taht el-Kale Mahallesi'nde el-Müeyyed Mescidi'nin güneyinde idi. İbn Şeddâd'a göre el'-'Ukeybe'dedir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 210.
[137] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 494.
[138] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 554.
[139] Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 92.
[140] İbn Tavk, *age,* C. II, s. 785.
[141] Cevze Cami, el-Mahkemetü'l-'Avniyye'nin yanındadır. Nazırü'l-Ceyş Kâdi Bereddin tarafından 830/1426-1427 yılında Kayıtbay İmâreti'nin batısına doğru genişletilmiştir. İbnü'l-Hımısî, *age,* C. I/I, s. 217 dipnot 3.
[142] Mescidü'l-Aksab Mahallesi'nde Sultan Hamamı'nın yanında idi. Hamam'ın kalıntıları mevcuttur. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 88; Busravî, *age*, s. 135 dipnot 3.
[143] İbn Tolun, *age*, s. 90; Busravî, *age*, s. 135-136; Abdülbâsıt el-Malatî, *age,* C. VIII, s. 156.
[144] Mescidü'l-Aksab Mahallesi'nde olup Kayıtbay İmâreti'ndedir. İbnü'l-Hımısî, *age,* C. I/I, s. 217 dipnot 8.
[145] Metinde rubû'a olarak geçer.
[146] İbnü'l-Hımısî, *age,* C. I/I, s. 217-218.

Akbâ'î Zaviyesi Sokağı'nın karşısına kadar devam ettiğini söyler. İbn Tavk yanan yerleri Suveykatü'l-Kâdî, Kemaleddin Hakrı, Şâmiyye Sokağı ile Hâric-i Bâbü's-Selam'dan sayılan Na'na' Hakrı'nın ve Mezâbil'in bir kısmı olarak verir. [147] Yangın, Dımaşk nâibi Kansuva el-Yahyavi ve devlet adamlarının öncülüğünde mimarlar ve sucularla yapılan çalışmalar sayesinde ancak söndürülebilmiştir.[148]

Aynı yıl 21 Zilhicce/15 Kasım'da Emevi Cami'nin güneyindeki Buzûriyye Çarşısı'nın batısına düşen İbn Delâme adındaki Frenk Pasajı'ndan[149] yükselen alevler Pasaj'ın doğusundaki İbn Mezallak Pasajı'na doğru yayılmıştır. Yangını durdurmak için İbn Mezallak Pasajı'nın kapısındaki saat tahrip edilmiştir. Pasaj'ın yakınlarındaki Çakmak Çarşısı yanma ve yağma ihtimaline karşın boşaltılmıştır. Yangın önemli bir kayba yol açmış, çuha, gümüş ve diğer mallar kül olmuştur. Buradaki Avrupalı tüccarlardan yalnızca birinin zararı 3 bin florine ulaşmıştır.[150]

2 Rebiülahir 895/23 Şubat 1490 Pazar gecesi Semmâk Hakr'ındaki Tanıbeg Mîk Suveykası yanmıştır. [151]

29 Rebiülevvel 897/30 Ocak 1492'de geceleyin Mencük Camii (Kasab Mescidi) önündeki Suveykatü'l-Kâdî'nin üst tarafındaki Benî el-Merûbâs yakınında yangın çıkmıştır.[152]

899/1494 senesinde Dımaşk, bahar mevsiminde başlayan ve yaz mevsimine doğru devam eden birkaç yangına sahne olmuştur. 8 Recep/14 Nisan gecesi Mencük Camii civarında oturan Yevmiyyât'ın müellifi İbn Tavk'ın komşusu Baksimâtî'nin evi yanmıştır.[153] 18 Recep/24 Nisan Perşembe gecesi Bâbü'l-Câbiyye Murabba'sı'nın[154] kuzeyi ve doğusu alevler içinde kalmıştır. Alevler kapıya varmadan, çok sayıda yer, özellikle de Şerâbâtiyyîn,[155] Attâriyyîn, Harîriyye, Şemmâ'în,[156] Habbâlîn[157] ve Haddâdiyyîn yağmalanmıştır. 2 Şaban/8 Mayıs Çarşamba gecesi ise Dımaşk Kalesi civarındaki Kırabiyyîn Mahallesi'ndeki[158] fırın ile fırının çevresindeki yerler yanmıştır.[159] 3 Şaban/9 Mayıs Perşembe günü yeni bir yangın da Ergunşah Medresesi ve Haşr Camii civarında çıkmıştır.[160] 28 Zilkade/30 Ağustos Cumartesi gecesi ise 'Ukeybe ve 'Ulebiyyîn[161] arasındaki Masmat[162] ve çevresi, bir gün sonra da geceleyin surun hendeğinin[163] yanındaki Cekâre Hamamı'nın karşısındaki dükkânlar yanmıştır.[164]

12 Cemaziyelevvel 900/8 Şubat 1495 Pazar gecesi Sâlihiyye Mahallesi'ndeki Cedîd Camii[165] yakınında başlayan yangın birkaç dükkânı sarmıştır.[166] 30 Ramazan/25 Haziran gecesi ise, bu kez Dımaşk Kalesi'nin târimesinin[167] altında yangın çıkmıştır. Yangın, Taht el-Kale'ye yayılmıştır. İbn Tolun'a göre yangın, Taht el-Kale Mahallesi ile kaleyi birbirine bağlayan Hadîd ve Zelâbiyye[168] köprülerinin arasında kalan her yer, bu köprüler de dâhil olmak üzere, kaplamış ve ikinci köprü yakınlarındaki Nahle Mescidi'ne[169] kadar uzanmıştır.[170] İbn Tavk'a göre ise bu yangında Zelâbiyye Köprüsü ile Nehhâsîn Çarşısı yanmış ve yangın Kaşşâşîn Çarşısı'na kadar devam etmiştir.[171] Busravî ise yangının doğuda Nahle Mescidi'ne batıda Ergunşah'ın türbesine kadar uzandığını belirterek Zelâbiyye Köprüsü ile Köprü'nün batısındaki Nehhâsîn ve Lahm çarşıları ile evlerin yandığını kaydeder.[172] Halk yangın nedeniyle büyük zarara uğramış, pek çok mal da memlûkler tarafından

[147] İbn Tavk, *age,* C. II, s. 869-870.
[148] İbnü'l-Hımısî, *age,* C. I/I, s. 217-218.
[149] Çakmak Çarşısı (Mithat Paşa Çarşısı) yakınında, İbn Mezallak Pasajı'nın doğusunda idi. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 139.
[150] İbn Tavk, *age,* C. II, s. 906-907; İbn Tolun, *age,* s. 94; Busravî, *age*, s. 137.
[151] İbn Tavk, *age*, C. II, s. 931; İbn Tolun, *age*, s. 99.
[152] İbn Tavk, *age,* C. III, s. 1104.
[153] İbn Tavk, *age,* C. I, s. 9; C. III, s. 1275.
[154] Murabba (المربع): Yuvarlak veya kare şeklindeki bir yerde bir hat üzerinde yer alan bir grup dükkân demektir. Dozy, *age*, V, s. 78.
[155] Şerâbâtiyye, içecek satanlar demektir. Zelâbiyye Köprüsü, Mescidü'l-Kasab ve şehir surunun Câbiyye ve Ferâdîs kapıları civarında dağılmış vaziyette idiler. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 66.
[156] Mumcular demektir.
[157] İplikçiler demektir.
[158] Dımaşk Kalesi'nin Garbî Kapısı yakınlarındaki Zerâbiliyye Çarşısı'nın yanındaki Hadra'da idi. Eş-Şihâbî, *age*, II, s. 166.
[159] İbn Tolun, *age*, s. 129; İbn Tavk, *age,* C. III, s. 1277.
[160] İbn Tavk, *age,* C. III, s. 1281.
[161] Burası 'Ulebîyye Çarşısı'dır. Aynı adla iki çarşı vardır. Yukarıda adı geçen çarşı, Bâbü'l-Ferâdîs'de idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 45.
[162] Masmat, tabakhane demektir. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 304-305.
[163] Bâb Tûma Sahası'ndan doğuya Bâb Keysân yakınlarına uzanmaktaydı. Eş-Şihâbî, *age*, C. I, s. 257.
[164] İbn Tolun, *age,* s. 131.
[165] Cedîd Camii, Sâlihiyye Mahallesi'ndedir. Burası aslında Nureddin Mahmud b. Zengi'nin eşi İsmetüddin Hatun'un türbesidir. 575/1179-1180 yılında yapılmış, sonra genişletilerek oraya bir cami yapılmıştır. Cami 709/1309-1310 yılında tekrar genişletilmiştir. Cedîd Cami olarak bilinmiştir. Hatun, Hatuniyye Camisi ve el-Hatuniyye el-Berraniyye Mescidi olarak bilinir. Eş-Şihâbî, a*ge*, C. I, s. 116.
[166] İbn Tavk, *age,* C. III, s. 1327.
[167] Târıme, çevreye bakan pek çok pencereyle çevrelenmiş yüksek oda demektir. Târimetü'l-Kale, Dımaşk Kalesi üzerindeydi. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 79.
[168] Günümüzdeki Zerâbiliyye Çarşısı'nda, Bereda Nehri üzerindedir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 142.
[169] Nahle Mescidi, Taht el-Kale'de olup Zelâbiyye Köprüsü yakınlarında idi. İbn Kadı Şuhbe'ye göre Hâric-i Bâbü'l-Ferec'tedir. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 300.
[170] İbn Tolun, *age*, s. 135-136.
[171] İbn Tavk, *age,* C. III, s. 1353.
[172] Busravî, *Tarihü'l-Busravî*, *age,* s. 161-162

yağmalanmıştır.[173] 16 Şevval /11 Temmuz'da ise Dımaşk'ın kuzeyine düşen el-Kâbûn el-Fevkânî'deki[174] bir ev yanmıştır.[175]

901-902/1496 senesinde Dımaşk birkaç yangına tanık olmuştur. 9 Cemaziyelevvel 901/25 Ocak 1496 Pazar gecesi Taht el-Kale'deki Harîk denilen yerin sınırından Tağrıvermiş Türbesi[176] yakınlarına kadar olan alan yangına maruz kalmıştır.[177] 5 Rebiülevvel 902/11 Kasım 1496'da Ahsâsiyyîn Çarşısı'nda,[178] bir gün sonra da bu yangının batısındaki Hakr Sokağı'nda[179] çıkan yangınlarda evler ve dükkânlar yanmıştır.[180] 13 Rebiülevvel/19 Kasım gecesi Emevi Cami civarındaki el-Hanâbile el-Cevziyye Medresesi'nin[181] yakınında bulunan Dehînâtiyye Pasajı'nın üstündeki iki mesken (tabaka) yanmış, Silâh Çarşısı ve diğer çarşılar yağmalanmıştır. [182] 7 Rebiülahir/13 Aralık gecesi ise Dâhil-i Bâbü'l-Câbiyye'deki el-Kadmânîn es-Sagîr ve Kattânîn çarşıları yanmıştır.[183]

Sultan Nasır Muhammed b. Kayıtbay'a Kahire'de isyan ederek itaatten çıkan devâdâr-ı kebîr emir Akberdi tarafından kuşatılan (Rebiülevvel 903/Ekim-Kasım 1497) Dımaşk elli gün süren kuşatma boyunca tahrip edilmiş, yağmalanmış ve ateşe verilmiştir. İbnü'l-Hımısî, "Dımaşk ve Dımaşklılar ağlanacak durumdaydı", *"Dımaşk'ın başına Timur'un kuşatması dışında böyle bir felaket gelmemişti"*[184] diyerek şehrin maruz kaldığı yıkımın derecesini gözler önüne serer. Çarpışmalar sırasında şehrin güneyi ve güney batısına doğru çok sayıda yer ve yapı yakılıp yıkılmıştır. İbn Tolun yakılan yerleri şehrin güneyine düşen Şâgûr'daki Cerrâh Camii,[185] onun kuzeyindeki Mugâribe Zaviyesi'ne[186] yakın bir mekân, Mezâr Çarşısı'nın bir tarafı, Suveykatü'l-Mahrûka'daki Mezallakiyye Medresesi Mescidi[187] ve Mektebi ile bu civardaki Beytü Fâris'in[188] bazı kısımları ve Kasrü Haccâc yakınında bir mekân olarak verir. Bunlara ek olarak Cerrâh Cami'nin yanındaki Sabûni Camii'nin[189] doğusuna, Bâbü's-Sagîr Makberesi'nin batısına düşen çok sayıda ev ve türbenin yandığını kaydeder. İbn Tavk ise bunlara Şâgûr el-Berrânî'deki Turâbiye Medresesi[190] ve Mugâribe Zaviyesi'ni, Cerrâh Camii cihetinden Kibârteh Sokağı'nı, Bâbü'l-Musalla'daki çok sayıda evi, Taht el-Kale bölgesinin Zelâbiyye Köprüsü dâhil olmak üzere köprüden Husuriyyîn Çarşısı'na kadar olan kısmını, şehrin doğusundaki Bâbü Şarkî ile kuzeyindeki Bâbü's-Selâme suveykalarını ekler.[191]

1498'de Dımaşk'ta birkaç yangın meydana gelmiştir. 27 Şevval 903/18 Haziran 1498'de Şafi Kadı'nın deposu,[192] 4 Zilkade/24 Haziran'da Serîce Kapısı Mahallesi'ndeki Sultan Hanı taraflarında bir ev,[193] 6 Rebiülahir 904/21 Kasım 1498'de Taht el-Kale bölgesindeki Şeyhî Çarşısı'nın[194] bir tarafı yanmıştır. İlk yangında depodaki pamuk ve odunlar, son yangında ise kumaşlar telef olmuştur. Ayrıca son yangında pek çok şey de yağmalanmıştır.[195]

---

[173] İbn Tavk, *age,* C. III, s. 1353.
[174] El-Kâbûn, Berze'nin doğusuna ve Dımaşk'ın kuzeyine düşen mıntıkadır. El-Fevkâni de el-Kâbûn'un kuzey kısmıdır. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 101.
[175] İbn Tavk, *Yevmiyyât, age,* C. III, s. 1356.
[176] Nâsırî Çarşısı civarındadır. Yanında Tağrı Vermiş Medresesi vardır. Medrese Memlûk Emiri Tağrı Vermiş tarafından 830/1427 senesinde yaptırılmıştır. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 175.
[177] İbn Tavk, *age,* C. III, s. 1396.
[178] İbn Tolun, *age*, s. 139; İbn Tavk, *age,* C. III, s. 1450; Busravî, *age,* s. 195-196; eş-Şihâbî, a*ge*, C. II, s. 18. Ahsâsiyyîn, Dârü's-Sa'âde'nin (Şimdilerdeki ed-Dervişiyye Caddesinde'dir) batısında idi. Burada küfeler ve kuş kafesleri gibi şeyler yapılırdı. Bu çarşı günümüzde Dervişiyye Çarşısı olarak bilinir. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 18. Ahsâsiyyîn'in batısında Semmâk Hakr'ı vardır.
[179] Burası Semmâk Hakr'ı olabilir. Zira Ahsâsiyyîn'in batısında yer almaktaydı. Busravî, *age*, s.195 Dipnot 4.
[180] Busravî, *age,* s. 196.
[181] 652/1254-1255'te yapımı tamamlanmıştır. Busravî, *age*, s. 197. Dipnot 1.
[182] İbn Tolun, *age*, s.140; Busravî, *age*, s. 196-197.
[183] Busravî, *age,* s. 199; eş-Şihâbî, *age,* II, s. 49. Kadmân, leblebici demektir.
[184] İbnü'l-Hımısî, *age*, s. 309, 315-317.
[185] Cerrâh Cami, eş-Şâgûr el-Berrânî Mahallesi'ndeki Derbü'l-Cerrâh'tadır. Selahadddin Eyyûbî tarafından yaptırılmıştır. El-Melik el-Eşref Musa b. el-Melik el-Âdil tarafından 631/1233-1234 yılında yenilenmiştir. 634/1236-1237 senesinde yanmıştır. Emir Muhammed b. Garsuddin Kulîc en-Nûrî tarafından 648/1250-1251 yılında onarımdan geçirilmiştir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 116-117.
[186] Mugâribe Zaviyesi, Şâgûr Mahallesi'nde, Bâbü's-Sagîr Makberesi'nin kuzey tarafındaki Cerrah Camii'nin kuzeyindedir. 802/1399-1400 senesinde yaptırılmıştır. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 343
[187]Mezallakiyye Medresesi'nin ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Zebbân Mescidi'nin önünde, Mezallak Mescidi'nin yanındaydı. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 209.
[188] Suveyka Mahallesinde, Kasrü Haccâc civarında, Zeyn Hamamı'nın güneyinde idi Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 46.
[189] Bu cami, Sâbûniyye Dârü'l-Kur'an'ıdır. Burayı es-Sâbûnî olarak bilinen Kadı el-Havâce Şihabeddin Ahmed 868/1364 senesinde Ganem Çarşısı Caddesi'nde yaptırmıştır. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 284. Ganem Çarşısı, Bâbü's-Sagîr Makberesi civarında Cerrah Mescidi'nin yanındadır Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 47.
[190] Şâgûr'daki Mezzâz Çarşısı'nda idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 175.
[191] İbn Tolun, *age,* s. 155-159; İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1554-1560, 1068.
[192] İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1624.
[193] İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1626-1627.
[194] Eş-Şihâbî çarşıyı Hâric-i Bâbü'l-Ferec'te gösterilen Leymûn Hanı'nın doğusunda, Hudar Çarşısı'nın kuzeyinde verir. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 41.
[195] İbn Tolun, *age,* s. 167; İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1665. İbn Tolun çarşının yerini Leymun Hanı'nın doğusunda, Hudar Çarşısı'nın kuzeyinde verir.

11 Safer 905/17 Eylül 1499 Pazartesi gecesi Dımaşk yine korkunç bir yangınla sarsılmıştır. Yangın, Hâric-i Bâbü'l-Ferec'teki Husriyye denilen mevzideki bir dükkânda başlamış ve Bereda Nehri'ne kadar ilerlemiştir. İbn Tolun, bu yangında, Leymûn Han'ın yakınlarındaki Tüccar, Hudariyyîn[196] ve Dehhânîn[197] çarşılarının yağmalandığını, Nakliyye Çarşısı'nın güneyinde sağlam dükkân kalmadığını kaydeder.[198] İbn Tavk ise Medhûn Çarşısı'nın[199] baştan sona kadar yandığını söyleyerek yangının es-Sultan el-Leymûn Hanı'nın karşısından Şeyhî Çarşısı kapısına kadar devam ettiğini ve Tüccâr Çarşısı'nın çoğunun yağmalandığını belirtir.[200]

21 Safer/27 Eylül sabah vakti bu kez Emevi Camii'nin doğuya açılan kapısı civarındaki deposunda yangın başlamıştır. Bunun üzerine Cami'nin doğusundaki Dehşe Çarşısı'ndaki her şey yanma ihtimaline karşı Cami'ye taşınır, bu deponun üst tarafındaki Zehebiyyîn Çarşısı da boşaltılır. Fakat buna rağmen Zehebiyyîn'deki mücevher tüccarlarının kaybı büyük olur. Zira İbn Tavk tüccarların yüklü meblağdaki altının akçesinin gittiğini yazar. Bu yangında halktan ölenler de olur.[201] Bu hadiseden sonra şehirde küçük ölçekli yangınlar devam etmiştir. 20 Cemadilahira/22 Ocak gecesi Suveykatu'l-Kâdi'daki iki dükkân,[202] 3 Recep/3 Şubat'ta Darü't-Ta'âm el-'Atîka'nın karşısında ve Zenciliyye Medresesi'nin yakınında bulunan bir ev,[203] 30 Ramazan/29 Nisan Çarşamba gecesi Hâric-i Bâbü'l-Ferâdîs'deki Mezâbil Kapısı'nın dışındaki meskenler (tıbâk) alevlere teslim olmuştur.[204] 15 Zilkade/12 Haziran gecesi ise Kerimüddin Camii (Kubeybât Camii) civarındaki mekânlar ve camiye bitişik Kubeybât Çarşısı'nın bir kısmı yanmıştır.[205]

27 Safer 906/22 Eylül 1500'de Sâmura Sokağı'ndaki Beytü'l-Gazzâl yanmıştır.[206]

25 Zilkade 906/12 Haziran 1501 Cuma gecesi Taht el-Kale'de yangın çıkmıştır. İbn Tolun bu faciada Nehhâsîn Çarşısı ve üst tarafındaki binanın[207] yandığını ve yangının Tağrıvermiş Medresesi'nin doğusundan Zelâbiyye Köprüsü'nün sonuna kadar devam ettiğini söylemektedir. İbn Tavk ise yangının Zelâbiye Köprüsü'nün başına kadar devam ettiğini, Mezallak Vakfı Pasajı ve arkasındaki dükkânların yandığını kaydetmektedir. [208]

16 Muharrem 908/22 Temmuz 1502'de şehirde yaşanan karışıklıklar sırasında Suveykatu'l-Mahrûka'daki Zerbü'l-Kasab, Şâgûr Mahallesi'nin doğusundaki yerler ve Şâgûr Çarşısı yakılmış, Şâgûr'un çoğu soyulmuştur.[209]

15 Cemaziyelevvel 909/5 Kasım 1503 Pazar gecesi Dımaşk Kalesi'nin kuzey kapısı olan Hadîd Kapı civarındaki el-Firâ el-Haşine Çarşısı'nda başlayan yangın, yine Hadîd Kapı civarında bulunan Hal'iyyîn Çarşısı'na[210] kadar ilerlemiştir. Yanmaktan kurtulan mallar ve mobilyalar yağmalanmıştır.[211] Bunun üstüne bir iki hafta sonra başlayan yağmur yıkıcı bir sel felaketine yol açmış, şehirdeki değirmenler, Taht el-Kale'den Bâbü'l-Ferâdîs'e kadar yer alan yerler sular içinde kalmıştır. Üstüne ekmek fiyatları ve veba da artınca şehirde hayat şartları güçleşmiştir.[212]

17 Cemaziyelevvel 910/26 Ekim 1504 Cumartesi gecesi Emevi Cami'nin kuzeyindeki Ra's Mescidi'nin[213] güneyinden Mescid'in girişine kadar olan yolun iki tarafı, dükkânlar ve meskenler (tıbâk),[214] 25 Cemadilahira /3 Aralık'ta ise Kasrü'l-Haccâc Çarşısı'nda bir dükkân yanmıştır.[215]

11 Şevvâl 911/7 Mart 1506 Cuma gecesi Ihnâî İmareti Çarşısı'nın büyük bir kısmı ile 'Amr Mescidi Vakfı ve çevresindeki yapılar yanmıştır.[216]

---

[196] Sebzeciler demektir.
[197] Boyacılar, yağcılar anlamına gelmektedir.
[198] İbn Tolun, *age*, s. 182; İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1748.
[199] Boyalı, yağlı anlamına gelmektedir.
[200] İbn Tavk*, age,* C. IV, s. 1748.
[201] İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1751; İbn Tolun, *age,* s.183. İbn Tavk yangının çıkış noktasını Cami'nin doğusundaki han olarak verir.
[202] İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1787.
[203] İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1793.
[204] İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1823; Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 28.
[205] İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1836.
[206] İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1861
[207] Metinde rab' olarak geçer.
[208] İbn Tolun, *age,* s. 196; İbn Tavk, *age,* C. IV, s. 1908.
[209] İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-ḫillân*, s. 211; *İlâmü'l-Vera*, C. II, s. 160-161.
[210] Taht el-Kale Mahallesi'ndeki et-Tüccâr el-Muhaccer Çarşısı'nın kuzeyinde idi. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 32.
[211] İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-ḫillân*, s. 219.
[212] İbn Tolun, *İlâmü'l-Vera*, C. II, s. 172-173.
[213] Bu Mescid, Seyyide Rukiyye Cami'dir. Hz. Hüseyin'in kızı Rukiyye'ye nispet edilir. Mescid'in yerinde Ra's Mescidi (Türkçe Baş Mescidi demektir) denilen küçük bir medrese bulunuyordu. Hz Hüseyin'in başının burada olduğuna inanıldığı için bu adla anılmıştır. Hülagü tarafından 657/1258-1259 senesinde öldürülen el-Melik el-Kâmil Muhammed b. El-Melik el-Muzaffer Gâzi el-Eyyûbî de buraya defnedilmiştir. Eş-Şihâbî, *age,* C. I, s. 123.
[214] İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-ḫillân*, s. 227.
[215] İbn Tolun, *age*, s. 229.
[216] İbn Tolun, *age*, s. 240.

24 Rebiülahir 915/11 Ağustos 1509 Cumartesi gecesi, Emevi Camii'nin güneybatısında yer alan Rasîf Çarşısı'nın[217] çoğu yanmıştır.[218]

8 Muharrem 917/7 Nisan 1511 Pazar gecesi Dâhil-i Bâbü'l-Câbiyye'deki Kadmâniyye'de leblebi kavuran bir dükkândan yükselen ateş dükkânın önündeki ve arkasındaki yerleri yakmıştır.[219] 12 Cemadilahira/6 Eylül Cuma gecesi, İhnâiî İmareti'nin batısında yer alan bina[220] ve altındaki dükkânlar yanmıştır.[221]

8 Rebiülahir 921 /23 Mayıs 1514'te Hâric-i Bâbü'l-Ferâdîs'deki Tevbe Mescidi'nin kuzeyi yanmıştır.[222]

6 Rebiülevvel 922 /9 Nisan 1516'da Kuymeriyye Mahallesi'ndeki İbn el-Ferfûr'un yaptırdığı Pasaj,[223] 24 Şaban922/22 Eylül Pazar gecesi ise Suveyka Mahallesi'ndeki Beytü Fâris'in kuzey tarafı yanmıştır.[224]

SONUÇ

Burcî Memlûkler döneminde Dımaşk için en yıkıcı etkenlerden biri yangınlardır. Kaynaklarda yangınlara dair onca bilgiye rağmen nedenlerine ilişkin çok az malumat vardır. Bir iki yangına dikkatsizlik sebep olmuştur. Kundaklamaya dair bir bilgi neredeyse hiç yoktur. Bununla birlikte Kanıbay'ın naibliği döneminde (859/1454-1455 863/1458-1459) yaşanan yangında Hristiyanların ve ülkeye gelen yabancıların parmağı olduğuna ilişkin söylentiler ile 888/1483 yılı sonbaharında bir çarşıyı kundaklamak isteyen bir kişinin yakalanması şehir çarşılarının kundaklamaya maruz kalmış olabileceği ihtimalinin göz önünde bulundurulması gerektiğini düşündürmektedir.

Yangınların bir kısmı savaşlar sırasında çıkarılmıştır. Şehir en kötü tahribata Timur'un kuşatması sırasında maruz kalmıştır. Yangınlar şiddetli rüzgârın da tesiriyle neredeyse tüm şehre tesir etmiştir. Emevi Camii de bu kuşatmada yakılmıştır. Bir asır sonra şehir, bu defa devâdâr-ı kebir Akberdi'nin kuşatması sırasında harap olmuştur.

Şehri sarsan büyük yangınlar çoğunlukla hayatın merkezi konumundaki Taht el-Kale mıntıkası ve Emevi Camii çevresinde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte şehrin kuzeyi ve güneyinde yer alan mahalleler de büyük yangınlara boyun eğmiştir. Yangınlarda çok sayıda çarşı, pasaj ve diğer yapılar küle dönmüştür. Yangınlar tartışmasız büyük maddi hasarla sonuçlanmıştır. Üstelik yaşanan yağma ve talan olaylarıyla bu hasar daha da artış göstermiştir. Emevi Camii çevresindeki çarşılarda faaliyet gösteren Avrupalı tüccarlar da bu yangınlar nedeniyle maddi açıdan büyük zarar etmiştir.

Yangınların büyümesinde ve yayılmasında temel neden ahşaba dayalı yapılaşmadır. Bir iki yangında havanın rüzgârlı olması da yangının hızını arttırarak yayılmasına olanak vermiştir. Yönetim kimi zaman, yanma ihtimaline karşın çarşıları boşaltarak maddi hasarın önüne geçmeye çalışmıştır. Yangını kontrol altına almak için yangının etrafındaki yapıların yıkılması yöntemine başvurulmuştur. Bu işlemlerde naipler, emirler, mimarlar ve memlûkler yer almıştır. Bununla birlikte bu çalışmalara halk da katılmıştır. Buna en güzel örnek, hakkında ayrıntılı bilgiler verilen 27 Recep 884/14 Ekim 1479'daki Emevi Camii yangını sırasında ve sonrasında gösterilen dayanışmadır. Yangınlar maddi tahribatın yanı sıra halk üzerinde muhakkak psikolojik açıdan olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

KAYNAKÇA

ANNE DOZY, Reinhart Pieter, *Tekmiletü'l-meacimi'l-Arabiyye*, V, Vizaretü's-sekâfe ve'l-i'lam, Kahire 1982.

ATMACA, Esra, "XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları", *International Journal of Science Culture and Sport*, S. 3, Temmuz 2015, s. 525-534.

AYNÎ, e*s-Sultan Berkûk Müessisu ed-Devle el-Memâlik el-Cerâkise min hilâl-i mahtût 'ıkd el-cum'ân fi tarîhi ehli'z-zemân,* thk. İman Amr Şukrî, Mektebetü Medbûlî el-Kahira, Kahire 2002.

[217] Rasîf Çarşısı, Eminiyye Medresesi yakınlarında olup Hayyâtîn Çarşısı'ndaki el-Mücahidiyye el-Cuvvâniyye Medresesi'nin kuzeyinden Emevi Camii'nin güney batı köşesine uzanır. Eş-Şihâbî, *age,* C. II, s. 36.
[218] İbn Tolun, *age,* s. 270-271.
[219] İbn Tolun, *age,* s. 284-285.
[220] Metinde rab' olarak geçer.
[221] İbn Tolun, *age,* s. 289.
[222] İbn Tolun, *age,* s. 310
[223] İbn Tolun, *age,* s. 319. Bu pasajı kadılkudat Şehâbeddin İbn el-Ferfûr yaptırmıştır. Pasaj, Kuymeriyye Mahallesi'ndeki Kuymeriyye Medresesi'nin güneyinde olup İbn el-Ferfûr'un yaptırdığı hamama ve Mismâriyye Medresesi'ne bitişik idi. İbn Tolun, aynı yer. Pasaj, 922/1516'da yenilenmiş fakat aynı sene yine yanmıştır. Eş-Şihâbî, *age*, C. II, s. 135.
[224] İbn Tolun, *age,* s. 337; eş-Şihâbî, *age*, I, s. 46.

BURNS, Ross, *Damascus a History,* Routledge, Newyork 2007.

BUSRAVÎ, "*Tarihü'l-Busravî",* thk. Ekrem Hasan el-Ulebî, Dârü'l-Mumin li't-Turâs, Beyrut 1998.

CENGİZ, Ercan, "Timur'un Suriye Seferi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 26 (Güz 2020), ss. 635-659.

DORIS BEHRENS-Abouseıf, "The Fire of 884/1479 at the Umayyad Mosque in Damascus and an Account of Its Restoration", *Mamluk Studies Review,* C. 8/1, 2004, ss. 279-297.

EL-'ULEBÎ Ekrem Hasan, *Dımaşk Beyne Asri'l-Osmani ve'l Memlûki*, eş-Şirke el-Müteaddide, Dımaşk 1982.

EL-'ULEBÎ, Ekrem Hasan, *Hıtâtü Dımaşk,* Dârü't-Tabbâ'a, Dımaşk 1979.

EŞ-ŞİHÂBÎ, Kuteybe, *Esvâkü Dımaşk el-Kadîme,* C.I, Menşûratü Vezâreti's-Sekâfe, Dımaşk 1990.

EŞ-ŞİHÂBÎ, Kuteybe, *Mucemü Dımaşki't-tarîhî li'l-emâkin ve'l-ahya ve'l-muşiyedât ve mevâkıhâ ve tarîhihâ kemâ veredet fi nusûsi'l-muerrihîn,* C. I-III, Vezâretü's-sekâfe, Dımaşk 1999.

EYCHENNE, Matieu, Astrid Meier, Élodies Vigouroux, Le Waqf de la mosquée des Omeyyades de Damas, Beyrouth-Damas 2018.

GÖKHAN, İlyas, "el-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438), *Tarih İncelemeleri*, XXIII/1, ss. 91-136.

HARTMAN, R., "Şam", *İslâm Ansiklopedisi*, C.XI, MEB Yayınları, İstanbul 1979, ss. 304, 305.

İBN BATTÛTA, *İbn Battûta Seyahâtnamesi*, C.I-II, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

İBN HACCÎ, *Tarihu İbn Haccî*, Dârü İbn Hazm, Beyrut 2003.

İBN HACER ASKALÂNÎ, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-ʿumr,* C. I-IV, thk Hasan Habeşî, Kahire 1972.

İBN KÂDİ ŞÜHBE, *Tarihü İbn Kadi Şühbe*, C.I-IV, thk. Adnan Derviş, Dımaşk 1977.

İBN SASRA, *ed-Dürre el-mudia fi'd-Devleti'z-Zâhiriyye,* C.I-II, ed. William M. Brinner, University of California, Berkeley 1963.

İBN SASRA, *ed-Dürretü'l-mudiyya fi'd-Devleti'z-Zâhiriyye,* thk. Arif Ahmed Abdülganî, Dârü Kitâb, Dımaşk 2014.

İBN TAĞRIBİRDÎ, *Exracts From Abûl-Mahâsin İbn Taghrî Birdî's Chronicle, Entitled Hawâdith ad-Duhûr Fî Madâ'l-'Ayyâm Wash-shuhûr,* II, Edit. William Popper, California 1931.

İBN TAVK, *et-Ta'lîk, Yevmiyâtu Şehâbeddin Ahmed b. Tavk",* C. I-IV, thk. Eş-Şeyh Cafer el-Muhâcir, el-Ma'hedü'l-Fransi li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, Dımaşk 2000-2004.

İBN TOLUN, *el-'ilâmü'l-vera*, C.I-II, thk. Abdülazîm Hâmid Hattâb, Aynüşşems1973.

İBN TOLUN, *Müfâkehetü'l-ḫillân fî ḥavâdiṯi'z-zamân,* yay. Muhammed Ali Baydavî, Dârü'l Kütüb İlmiyye, Beyrut 1998.

İBNÜ'L HIMISÎ, *Havâdisü'z-Zemân ve veffâyâtül eş-şüyûh ve'l-akrân*, C.I-III, Thk. Abdulaziz Feyyâd Harfûş Dârü'n-nefâis, Beyrut 2000.

İBNÜ'L İMÂD, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, C.I-XII, thk. Mahmud el-Arnâût ve Abdulkâdir Arnâût, Dârü İbn Kesîr, Beyrut ve Dımaşk 1986-1993.

İYÂD, Ahmed Muhammed, Ubeyd, e*l-Harâik fi Mısr ve Bilâd-ı Şam munzu bidâyeti ed-Devlet-i Tûlûniyye hatta nihâyeti Devlet-i Memâlik 254-923/868-1517*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmia el-İslâmiyye 2015.

KH.ATİEH, Ahmad, "Developng Handcrafts and Traditional Markets as an Approach to Promote Cultural Tourism: Realitiy, Challenges and Development Wasy İn Syria", *Tishreen Universiy Journal for Research and Scientific Studies*, C. 35, No. 5, 2013, ss. 9-29.

MAKRÎZÎ, *es-Sulûk li-maʿrifeti duveli'l-mülûk,* C. I-VIII, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1997.

NUAYMÎ*, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris,*II, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1990.

RIZK, 'Âsım Muhammed, *Mucemü Mustalahât el-İmâra ve'l-Fünûn*, Mektebetü Medbûla 2000.

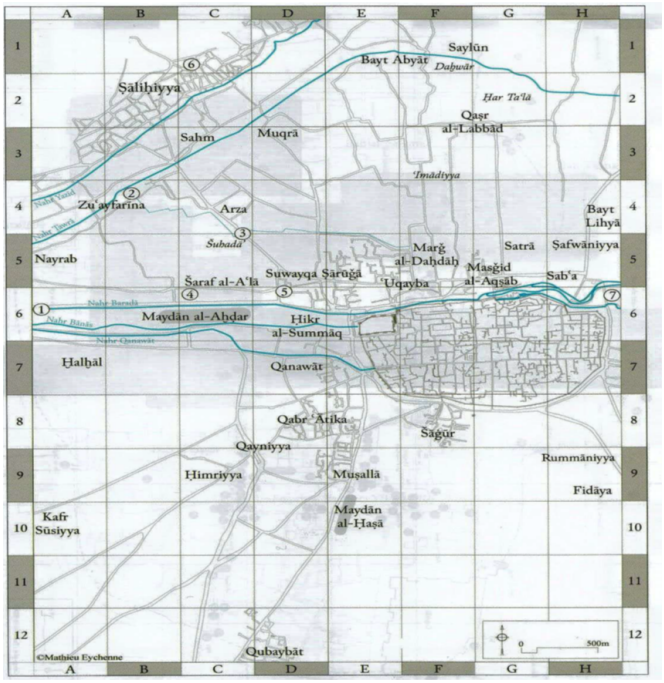
SAMIKIRAN, Oğuzhan. *Osmanlı İdaresinde Şam*, Yayımlanmamış Doktora Tezi., Fırat Üniversitesi, 2013.

Zeyneddin Abdülbâsıt b. Halil b. Şahin ez-Zâhirî el-Malatî, *Neylü'l-emel fî zeyli'd-düvel* C. I-IX, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, el-Mektebetü'l-Asrıyye, Beyrut 2002.

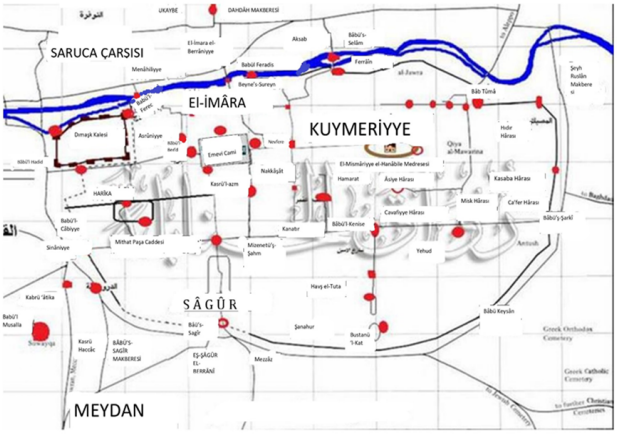
ZİADEH, Nicola, *Urban Life In Syria Under The Early Mamlûks,* American Press, Beirut 1953.

https://bornindamascus.blogspot.com/2019/05/blog-post_8.html E.T.15.05.2024 sa. 19.05

EKLER:

Ek 1. *Dımaşk'ın Önemli Mahalle ve Mekânlarını Gösteren Harita(https://bornindamascus.blogspot.com/2019/03/blog-post_20.html?m=1) Matieu Eychenne, Astrid Meier, Élodies Vigouroux, Le Waqf de la mosquée des Omeyyades de Damas, Beyrouth-Damas 2018 künyeli kitabından alınmıştır.)*

Ek 2. *Dımaşk'ın Kapılarını, Önemli Mahalle ve Mekânlarını Gösteren Harita (Ahmad Kh.Atieh, Developng Handcrafts and Traditional Markets as an Approach to Promote Cultural Tourism: Realitiy, Challenges and Development Wasy İn Syria Tishreen Universiy Journal for Research and Scientific Studies Vol 35, No 5 2013, s. 22)*

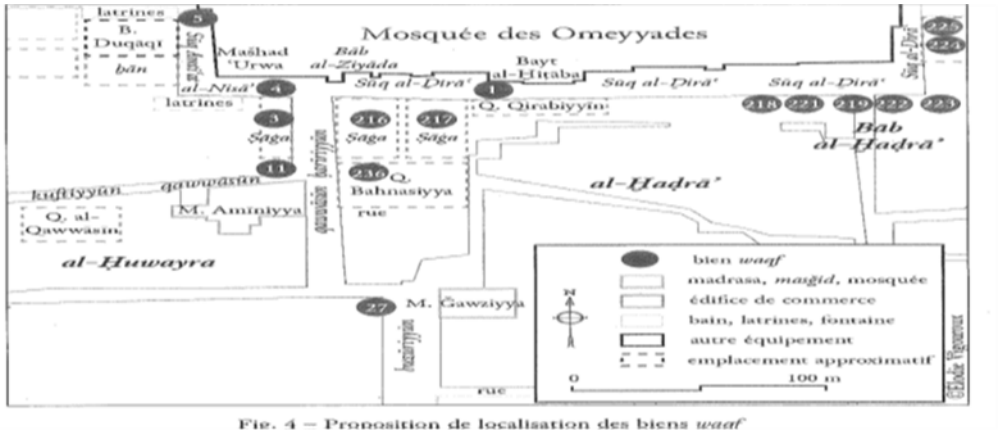

Fig. 4 – Proposition de localisation des biens *waqf*

Ek 3. *Emevi Cami'nin Güneyinde Yer alan Çarşılar. (Matieu Eychenne ve diğerleri, s. 230)*

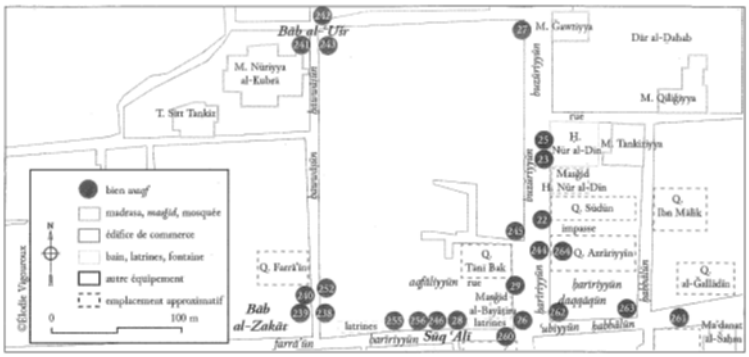

Fig. 5 – Proposition de localisation des biens *waqf* situés dans le quartier au sud d'al-Ḥadrā' en 816/1413 (zone 2).

Ek 4. *Buzûriyye Çarşısı ve Çevresindeki Çarşılar (Matieu Eychenne ve diğerleri, s. 332)*

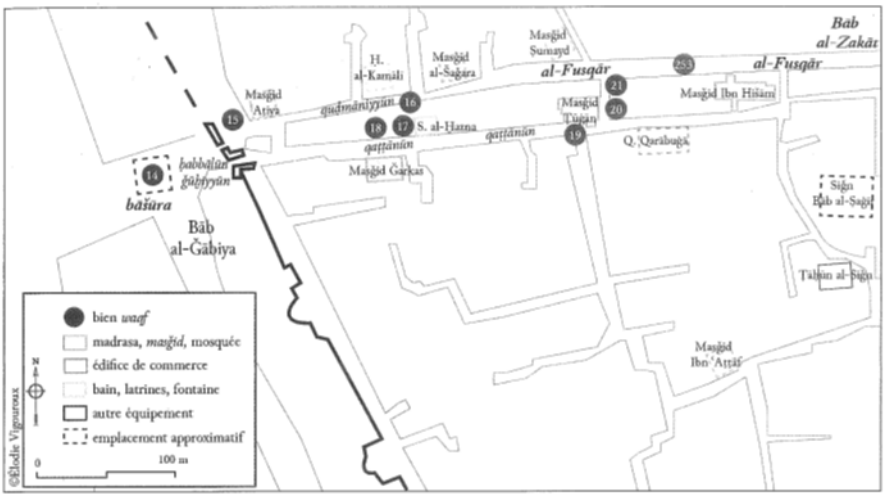

Fig. 6 – Proposition de localisation des biens *waqf* situés près de l'extrémité occidentale de la Rue Droite en 816/1413 (zone 3).

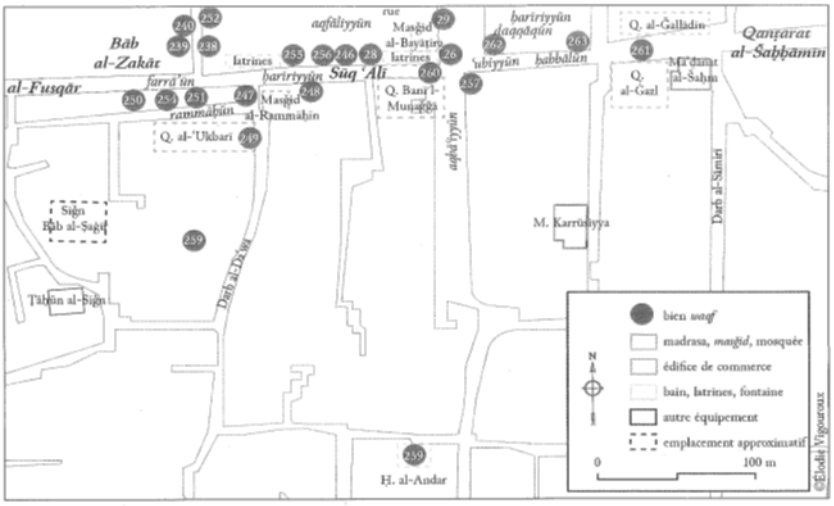

Fig. 7 – Proposition de localisation
des biens *waqf* situés dans le quartier à la jonction
entre le Sūq al-Buzūriyyīn et la Rue Droite (zone 4).

Ek 5. *Fuskâr Caddesi Yakınındaki Çarşılara Örnekler (Matieu Eychenne ve diğerleri, s. 333, 334)*

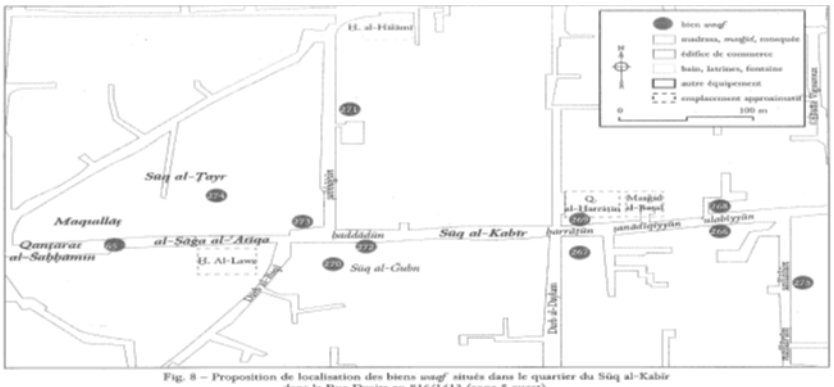

Fig. 8 – Proposition de localisation des biens *waqf* situés dans le quartier du Sūq al-Kabīr
dans la Rue Droite en 816/1413 (zone 5 ouest).

Ek 6. *Kebir Çarşı Civarındaki Çarşılar (Matieu Eychenne ve diğerleri, s. 335)*

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 455-472.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE BOSNA SANCAĞINDA MADENLER (1468-1489)*

10.53718/gttad.1452333

ADEM KELEŞ**

ÖZ

İktisadi hayatın temelini oluşturan sanayi ve ticaret, madenlerin keşfi ve teknik usuller içinde işletilmesiyle ortaya çıkmıştır denilebilir. O nedenle sanayinin ve ticaretin ham maddesi olan madenler gerek eski dönemlerde gerekse günümüzde devletlerin gelişmesinde önemli bir role sahiptirler. Öyle ki maden bakımından zengin olmayan devletler, daima başka devletlere muhtaç olduklarından gelişme ve kalkınma yönünden güçlükler yaşayabilmektedirler. Bu durum devletlerin başarıya ulaşmalarına engel dahi teşkil edebilmektedir. Ancak toprakları maden bakımından zengin olan ülkeler, iktisadî kalkınma yönünden diğer devletlere nazaran tabii bir imtiyaza sahip olduklarından gelişme ve kalkınma açısından başarıya daha rahat ulaşabilmektedirler. Osmanlı Devleti de çağdaş devletlere kıyasla zengin sayılabilecek maden kaynaklarına sahipti. Özellikle Balkanların fethiyle birlikte maden zenginliği daha da artmış ve çeşitlenmiştir. Madenlerdeki bu çeşitlilik ve zenginlik Osmanlı Devleti'nin gelişmesine ve kalkınmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca başta altın, gümüş ve bakır olmak üzere madenler Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu nakit para ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamıştır. Bu sayede Osmanlı Devleti gerçekleştirmesi gereken başta askerî organizasyonlar olmak üzere birçok organizasyonu rahatlıkla yerine getirebilmiştir. Madenler diğer devletler gibi Osmanlı Devleti için de büyük bir önem arz ettiğinden maden ocaklarının işletilmesinde ve maden ocaklarında istihdam edilecek reayanın belirlenmesinde oldukça hassas davranılmıştır. Bunun için madenlerle ilgili sık sık kânunnâmeler düzenlemiş, düzenlenen bu kânunnâmelerle maden ocaklarında çalışan reayanın sosyal yaşantıları, yükümlülükleri, devletle olan ilişkileri, maden cevherinin çıkarılması, ayrıştırılması, vezn olunup çeşitli kurumlara gönderilmesi ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. Kânunnâmelerde ayrıca madenci reayaya cem-i avârız ve divâniyeden muaf tutmak gibi bir takım mali muafiyetler tanınmış, kendilerine askerî ve sivil idarecilerin müdahale etmesi yasaklanmış ve bu kişilerin mesleklerini varislerine aktarmalarına imkân tanınmıştır. Osmanlı Devleti madenlerin korunmasına da hassasiyet göstermiş, çoğunluğu ana yollardan uzak, dağlık ve ormanlık alanlarda bulunan madenlerin korunması için buralara muhafızlar atamış, bunların yetersiz kaldığı durumlarda ise martoloslar, yayalar ve yörükler gibi ordunun geri hizmetinde olanlar da bu işe memur edilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda zengin maden yataklarına sahip olduğu yerlerden birisi de Bosna sancağıdır. Bosna'nın 1463 yılında fethedilmesiyle birlikte Bosna toprakları içerisinde bulunan Foyniçe'de altın ve gümüş Drina'nın sağ tarafında bulunan Boroviç, Hrançi, Olofça ve Kreşova'da gümüş, Celahirnovik, Brodar, Vşegrad, Varoş, Bosovaç, Şirik, İstrojniçe, Has, Viçerçika, Vilaçik ve Demirci Bazarı'nda demir, Nefs-i Bazar-ı Olofça, Kroşeva, Devline-Podgardiye, Çaçal'da kurşun, Koblağlak, Vimelselik, Lepunç, Görne-Padra, Dolne-Padra ve Lunpiç'de de kömür madenleri Osmanlı Devleti tarafından işletilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti bu madenleri işletirken mevcut maden kanunlarına çok fazla müdahale etmeden kendi sistemine uyarlayarak işletmeye devam etmiştir. Bu çalışmada Tapu Tahrir Defterleri ile telif eserlerden istifade edilerek Bosna sancağındaki maden çıkarılan sahalar ve bu sahaların işletilmesinde takip edilen usullerin yanı sıra madenci reayanın statüleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bosna, Maden, Altın, Gümüş, Demir.

* Bu makale Prof. Dr. Necmettin Aygün danışmanlığında Adem Keleş tarafından hazırlanan "*II. Bayezid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Batı Sınırı ve Bir Serhad Bölgesi Olarak Bosna Sancağı*" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, akeles@aksaray.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6172-3593.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE BOSNA SANCAĞINDA MADENLER (1468-1489)

MINES IN THE BOSNIA SANJAK ACCORDING TO REGISTER BOOKS (1468-1489)

ABSTRACT

It can be said that industry and commerce, which form the basis of economic life, emerged with the discovery of mines and their exploitation using technical methods. Therefore, minerals, which are the raw materials of industry and trade, have played an important role in the development of states both in ancient times and today. So much so that countries that are not rich in minerals may experience difficulties in terms of growth and development because they are always dependent on other countries. This situation may even prevent states from achieving success. However, countries whose lands are rich in minerals can achieve success in terms of growth and development more easily because they have a natural privilege in terms of economic development compared to other states. The Ottoman Empire had rich mineral resources compared to other contemporary states. Especially with the conquest of the Balkans, mineral wealth increased and diversified further. This diversity and richness in mines allowed the Ottoman Empire to develop and prosper. In addition, mines, especially gold, silver and copper, met a large part of the cash needs of the Ottoman Empire. In this way, the Ottoman Empire was able to easily carry out many organizations, especially military organizations. Since mines were of great importance for the Ottoman Empire as well as other states, the Ottoman Empire was very sensitive in the operation of thel mines and the determination of the reaya to be employed in the mines. For this reason, the Ottoman Empire frequently issued laws on mines, and these laws regulated in detail the social life, obligations, relations with the state, extraction of ore, separation of ore, and sending it to various institutions. The Kanunnames also granted certain financial exemptions such as exemption from cem-i avarız and divaniye, prohibited military and civilian administrators from interfering with them, and allowed them to pass on their profession to their heirs. The Ottoman Empire also showed sensitivity to the protection of the mines; guards were appointed to protect the mines, most of which were located in mountainous and forested areas far from the main roads, and in cases where they were insufficient, those in the rear service of the army such as martolos, pedestrians and nomads were assigned to this task. One of the places where the Ottoman Empire had rich mineral deposits in the Balkans was the sanjak of Bosnia. With the conquest of Bosnia in 1463, gold and silver were found in Fojnica, located within the Bosnian territory; silver in Borovica Hadžići, Olovo and Kreševo, located on the right side of the Drina; iron in Celahirnovik, Brodar, Višegrad, Varoš, Busovača, Şirik, İstrojniçe, Has, Viçerçika, Vilaçik and Demirci Bazarı; lead in Nefs-i Bazar-ı Olovo, Kreševo, Devline-Podgardiye, Çaçal and coal mines in Koblağlak, Vimelselik, Lepunç, Görne-Padra, Dolne-Padra and Lunpiç were also started to be operated by the Ottoman Empire. While operating these mines, the Ottoman Empire continued to operate them by adapting them to its own system without interfering too much with the existing mining laws. In this study, by using the Cadastral Books (Tapu Tahrir Defterleri) and copyrighted works, the mining areas in the Bosnian Sanjak and the procedures followed in the operation of these areas as well as the status of the mine workers were emphasized.

Keywords: Bosnia, Mineral, Gold, Silver, Iron.

GİRİŞ

Sözlükte "yazma, kaydetme, deftere geçirme" anlamına gelen tahrir kelimesi terim olarak, Osmanlı maliye teşkilatında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için değişik dönemlerde farklı bölgelerde gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri ifade eder.[1] Osmanlı Devleti de fethettiği topraklarda iktisadi ve sosyal açıdan son derece önemli olan ve *tahrir-i memleket* denilen nüfus ve arazi sayımı yaptırırdı. Yapılan bu tahrirlerde devlete ait mîrî topraklar tespit edilerek *ehl-i seyf* denilen askerî sınıfa *has, zeamet* veya *tımar* olarak tahsis edilirdi. Tahriri yapan kişilere *il yazıcısı* veya *tahrir emini* denilirdi. Bu kişiler yanlarına yeteri kadar kâtip alır, gerektiğinde de o beldenin kadısından yazım esnasında asker bulundurmasını isterdi. Yapılan tahrir sonucunda, biri *mufassal* ve diğeri de *icmal* adı verilen iki tür tahrir defteri hazırlanırdı. "Mufassal Tahrir Defteri'ne, köy yerleşiminden mezralara kadar bütün belde kaydedilir, vergi mükellefleri baba adlarıyla birlikte yazılırdı. Herhangi bir sebeple muaf olanların da muafiyet sebepleri *imam, müezzin, ma'lül, pir-i fani* gibi üzerlerine not düşülürdü. Daha sonra belde veya köyden alınacak vergiler, ayrı ayrı yazılarak toplam gelir miktarı kaydedilirdi. Bununla birlikte herhangi bir köyün kimin hassı, kimin tımarı, kimin vakfı veya mülkü olduğu, köylerde üretilen mahsullerin ve hayvanların cins ve miktarı da deftere kaydedilirdi. Gelir kaynaklarının tespit edilmesinden sonra, bu gelirlerin kimlere ve ne şekilde taksim ve tevzi edileceğini gösteren "İcmal Defterleri" hazırlanırdı. Bu defterde padişah, beylerbeyi, sancakbeyi hasları ile tımar ve zeametlerin hangi nahiyelerden ve köylerden tahsis edildikleri tek tek gösterilir, sonra toplam gelirleri belirtilirdi.[2]

[1] Mehmet Öz, "Tahrir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 425-429.
[2] Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı,* C. 3, Ankara 1999, s. 59-65.

Osmanlı Devleti'nde bulunan madenlerle ilgili, literatürde çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların çoğu Osmanlı Devleti'nin herhangi bir bölgesinde bulunan tek bir madenle alakalı güherçile,[3] demir,[4] bakır,[5] gümüş[6] gibi müstakil çalışmalardır. Bunların dışında madenlerin işletim tarzından bahseden çalışmalarda mevcuttur. Bu bağlamda Murphey,[7] Parry,[8] Refik,[9] Tızlak[10] ve Altunbay[11] eserlerinde Osmanlı'da bulunan madenlerden bahsederken bu madenlerin nerelerde bulunduğundan ve hangi alanlarda kullanıldığından da bahsetmektedirler. Bunlardan farklı olarak Çağatay[12] ise eserinde daha çok Osmanlıda maden işletme hukuku ve usulleri üzerinde durmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısını kapsayan bu çalışmada ise Osmanlı Devleti'nin Bosna sancağında bulunan madenlerin türleri, üretimi ve kullanımı, Tapu Tahrir Defterlerine göre incelenerek Osmanlı maden literatürüne katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Osmanlı Devleti, Anadolu'da ve Balkanlarda sınırlarını genişletirken bu topraklarda bulunan maden sahalarını da hâkimiyeti altına almıştır. Bu durum Osmanlı topraklarında maden rezervlerinin bolluğunu ve cevher türü açısından da çeşitliliğini beraberinde getirmiştir. Hal böyle olunca Osmanlı Devleti gerek maden rezervlerinin çokluğu gerekse maden çeşitliliği açısından kendi kendine yetebilecek bir seviyeye gelmiştir.[13] Osmanlı Devleti, maden rezervlerinin bolluğu ve çeşitliliğinden dolayı maden ocaklarının işletilmesinde ve maden ocaklarında istihdam edilecek reayanın belirlenmesinde oldukça hassas davranmıştır. Çoğunluğu Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid döneminde yayınlanan maden kânunnâmelerinde,[14] maden ocaklarında çalışan reayanın sosyal yaşantılarını, yükümlülüklerini, devletle olan ilişkilerini, maden cevherinin çıkarılma, ayrıştırılma, vezn olunup çeşitli kurumlara gönderilmesine kadar ki tüm aşamalar belirtilmiştir. Kânunnâmelerde madenci reayaya bir takım mali muafiyetler tanınmış, kendilerine askerî ve sivil idarecilerin müdahale etmesi yasaklanmış ve bu kişilerin mesleklerini varislerine aktarmalarına imkân tanınmıştır. Çıkarılan maden kânunnâmeleri genel itibari ile ocakların açılması, maden cevherinin çıkarılması, ayrıştırılması, vezn ve taksim edilmesiyle alakalıdır.[15] Örneğin 1489 tarihli Bosna sancağına ait tahrir defterinde Kreşova ve Hoyniçe'de bulunan gümüş madenleri için düzenlenen kânunnâmelerde bunu açıkça görebilmekteyiz. Kânunnâmelere göre eski kral döneminde var olan kanunları Osmanlı sistemine uyarlayarak sürdürmeye devam etmişlerdir. Madenciler cem-i avârız ve divâniyeden muaf tutulmuş, buna karşılık kendi topraklarında bulunan madenlerden elde ettikleri has gümüş için vergi vermeleri istenmiştir. Ayrıca Nefs-i Bazar-ı Hoyniçe Kânunnâmesi'nde sadece madenciler için değil tarım ve ticaretle uğraşanların da ne kadar vergi ödemesi gerektiği ayrı ayrı belirtilmiştir.[16]

Maden hukuku ve dolayısıyla maden kânunnâmeleri düzenlenirken doğal olarak İslam hukuku esas alınmıştır. Fıkıh kitaplarında "rikâz" başlığı altında incelenen madenler dört kısma ayrılmıştır: Birincisi, mübâh yani herkesin istifade edebileceği metruk arazilerdir. Bu arazilerde bulunan madenin humsu yani beşte biri devlete ve geriye kalanı bulana aittir. İkincisi, mîrî arazidir. Bu arazide bulunan madenler beytülmala yani devlet hazinesine aittir. Bu madenler devlet tarafından işletilir veya işlettirilir. Üçüncüsü, mülk arazidir. Burada bulunan madenlerin beşte biri devlete, geriye kalanı ise malikine yani bulana aittir. Dördüncüsü, vakıf arazidir. Bununda beşte biri devlete geriye kalanı ise bulana aittir.[17] Maden arazilerinin bu şekilde taksim edilmesinden sonra genel itibari ile Hanefi mezhebi dikkate alınarak madenlerin mülkiyet hususu belirlenmiştir. Buna göre; mîrî arazi hariç altın, gümüş demir ve bakır gibi madenlerin beşte biri nerede bulunursa bulunsun devlet hazinesinindir. Mîrî arazide ise madenlerin tamamı devlete aittir.[18] Bu konuda din âlimlerinin fetvaları, madenlerin işletilebilme

[3] Mehtap Çelik, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Ortadoğu Coğrafyasından Güherçile Talebi", *Journal of History School*, S. LXVI, 2023, s. 2633-2655.
[4] Mehtap Çelik, "16. Yüzyılın Sonlarında Balkanlarda Bir Maden İşletmesi: Kamengrad Demir Madeni", *Vakanüvis*, 5/2, 2020, s. 587-610.
[5] Erdem Saka, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakır Madenleri (1453-1789), *Journal of Universal History Studies,* (JUHIS), 2 (2), December 2019, pp. 223-238.
[6] Erdem Saka, "Anadolu ve Rumeli Gümüş Madenleri (1453-1789), *Akademik ve Tarih Düşünce Dergisi,* C. 6, S. 2 Haziran 2019, s. 1060-1084.
[7] Rhoads Murphey, "Ma'din: Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", *The Encyclopedia of İslam*, New Edition, Volume V, Leiden 1986, s. 973-985.
[8] Vernon J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", çev. Salih Özbaran, *Tarih Enstitüsü Dergisi,* S. III, İstanbul 1972, s. 35-46.
[9] Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200),* Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
[10] Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten,* C. 60, S. 229, 1996, s. 703-718.
[11] Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C. X, Ankara 2003, s. 791-801.
[12] Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. 2, S.1, 1943, s. 117-126.
[13] Murphey, *agm*, s. 973-985; Mustafa Altunbay, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 9.
[14] Kânunnâmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kânunnâmeleri*, Fey Vakfı, İstanbul 1990.; Robert Anhegger-Halil İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devrine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
[15] Altunbay, *agm*, s. 791-801.
[16] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 3-13.
[17] Akgündüz, *age,* s. 157-158.
[18] Ercüment Balcı, *Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnâmeler Dönemi ve İmtiyazları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s. 13.

esaslarını da ortaya koymakta ve devlete dinî bir dayanak teşkil etmektedir. İmam-ı Azam'ın *"kamu otoritesinin onayı alınmadan, tabiî bir servetin işletilmeyeceğini" ileri sürmesi ve bu görüşüne de "bir şahsın devlet reisinin tasvibi olmadan madenler üzerinde meşru bir hakka sahip olamayacağı"* hadisini delil olarak göstermesi, çoğunluğu mîrî arazide bulunan Osmanlı madenleri ile ilgili kânunnâmelerin meşruiyet dayanağını teşkil etmektedir.[19]

Osmanlı Devleti'nde maden kânunnâmelerinin temelini Saksonların düzenlemiş oldukları maden kanunları oluşturmaktadır. XI. yüzyıl sonrası Orta Almanya'dan Sırbistan ve Bosna'ya göç eden madenci Saksonlar, var olan maden ocaklarını ıslah ederek teknik ve hukuki açıdan Almanya ve Bohemya modeline göre yeniden düzenlemişlerdir. Osmanlıların bu bölgeleri fethetmesiyle birlikte bu bölgelerde kullanılan teknik ve hukuki terimler de Osmanlılara geçmiştir.[20] Balkanlarda bulunan maden ocaklarının birçoğu Osmanlı öncesinde de işletilmekteydi. Örneğin Bosna'da bulunan İrjena, Boroviç, Hoyniçe, Kreşova, Vişegrad ve Olofça madenleri,[21] yine Sırbistan'da bulunan Zaplana, Plana ve Belasince madenleri, Kosova'da bulunan Novaberde gümüş madeni ve Trepçe madeni ve Makedonya'da bulunan Kratova ve Sidrekapsi madeni fetihten önce de faaliyetteydi. Osmanlı Devleti işletilen madenlerin korunmasına da büyük önem vermiş, çoğunlukla ana yollardan uzak dağlık ve ormanlık alanlarda bulunan madenlerin korunması için buralara muhafızlar atamış, bunların yetersiz kaldığı durumlarda ise martoloslar, yayalar ve yörükler gibi ordunun geri hizmetinde olanlar da bu işe memur edilmiştir. Özellikle Balkanlarda bulunan madenlerin sık sık saldırıya uğramaları nedeniyle buraların korunması için martoloslar daimî olarak görevlendirilmişlerdir.[22]

Osmanlı Devleti'nde maden ocakları darphaneye bağlıydı ve darphane emini veya nazırı tarafından idare edilirdi. Merkezden idare edilen maden ocaklarında yapılan bütün işlerden sorumlu olan ve devlet tarafından atanan görevliler bulunmaktaydı. Bu görevlilerin başında kadı ve kadı naibi gelmekteydi. Bunların dışında maden emini bulunur ve emrinde kâtipler, mutemetler ve vezzanlar gibi görevliler yer alırdı. Kâtipler, madenle merkez arasında yapılan her türlü yazışmalardan, hazine adına tutulan hesaplardan ve maden için gerekli her türlü tedarik ve zahireden sorumluydular. Mutemetler, tedarikin yerine ulaştırılmasından, ocaklardaki onarım ve donanımdan, nakliyat işlemleri, işçilerin denetimi ve yoklamalarından; vezzanlar ise üretilen ve merkeze gönderilen cevherin miktarının belirlenmesinden mesuldüler.[23]

Maden ocaklarında mevcut memurların yanında işçilerin başında bulunan; maden mühendisi veya kuyucubaşı olan urbaralar, işçilere nezaret eden hutmanlar, maden ustaları olan şafaranlar, kuyu inşaatlarını yürüten lemşadniçiler, prustadlar, arıtım işlerinden sorumlu ifrazcı ve kalcılar, haddadlar, marangozlar ve tamirlerden sorumlu meremmetciler gibi ustalar da bulunmaktaydı. Ayrıca madenlerde askerî teşkilata bağlı olan piyadeler, müsellemler, yörükler, mütekait sipahizadeler, reayadan seçilen plakançarlar, tekneciler, kazıcılar, dolapçılar, lağımcılar, muştlarlar, rençberler ve esirlerden oluşan bir işçi grubu da mevcuttu.[24]

Osmanlı Devleti, XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında mevcut maden ocaklarını üretim düzeyi, madenin çeşidi, işletilmesindeki gaye, mahalli zaruretler ve devletin menfaatleri gibi unsurlar göz önüne alınarak çeşitli usullerle işletmiştir. Anadolu'da daha çok Gümüşhane, Keban ve Ergani gibi maden ocaklarının işletim tarzı örnek alınırken Rumeli'de ise Novo Brdo, Sidrekapsi ve Kratova madenlerinin işletim tarzı örnek alınmıştır.[25] İlk dönemlerde devlet madenleri kendi tekelinde atadığı eminler vasıtasıyla "emanet"[26] yöntemiyle işletirken XVI. yüzyılın ortalarına doğru birçok maden sahasında emanet yönteminin yanı sıra "iltizam"[27] yöntemiyle de madenler işletilmiştir. Örneğin; Sidrekapsi, Kratova ve Küre-i Nühas gibi zengin maden ocakları XVI. yüzyıl ile XVIII. yüzyıllarda iltizam usulü ile işletilmiştir.[28]

---

[19] Akgündüz, *age,* s.158.
[20] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600,* C. I, çev. Halil Berktay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 97; Murphey, *agm*, s. 973-985; Altunbay, *agm*, s. 791-801.
[21] Adem Handziç, "Rudarstvo u Bosni XV do XVII Stoljece", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Volume 41, 1985, İssue 1-4.
[22] Altunbay, *agm,* s. 796.
[23] Çağatay, *agm*, s. 117-126.
[24] Altunbay, *agm*, s. 796; Çağatay, *agm*, s.126.
[25] Çelik, *agm*, s. 587-610; Çağatay*, agm*, s.123.
[26] Emanet Usulü: Osmanlı Devleti'nde en çok tercih edilen yöntem idi. İlk zamanlarda daha çok altın, gümüş, bakır ve kurşun gibi ticari olan madenlerin işletilmesinde kullanılıyordu. Devlet belli bir ücret karşılığında atadığı emin vasıtasıyla madeni işletirdi. Eminlerin görevi; başında bulundukları madenlerin düzenli bir şekilde işletilmesini, gelir-giderlerinin kontrol edilerek devletin menfaatinin korunmasını sağlamaktı. Bunun dışında doğrudan darphane tarafından atanan eminler; şer'i konularda hukukun işletilmesi, dinî ve sosyal hayatın düzenli bir şekilde sağlamaktan sorumluydular. Bkz. Çağatay, *agm*, s. 117-126; Abdülmecit Mutaf, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedür", *History Studies*, Volume 2/2 2010, s. 293-303.
[27] İltizam usulü; devletin genellikle belirli bir mekânla sınırlı kanuni veya şer'i vergi unsurlarından oluşan bir demeti ifade eden mukataa birimlerini vergilendirmeyi rekabete açık, ekseriya müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre için kârı ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefaletle devretmesidir. Bkz. Mehmet Genç, "İltizam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 22, İstanbul 2000, s. 154-158.
[28] Altunbay, *agt,* s. 10.

Osmanlı Devleti'nde madencilik sektörü, çok geniş sahalara yayılmış olmasına karşın daha çok Anadolu ve Balkanlarda gelişmiştir. Bu bölgelerde altın, gümüş, kurşun, demir, bakır, şap, kükürt ve güherçile gibi çeşitli madenler oldukça yaygındır. Bu durum devletin askerî, mali ve mimari gibi alanlarda ihtiyaç duyduğu madenleri rahatlıkla kendi madenlerinden elde etmesine imkân tanımıştır. Kısacası, Osmanlı Devleti madenlerle ilgili her türlü tedarikini komşu devletlere muhtaç olmadan kendi topraklarından elde etmiştir.[29] Kalay gibi bulunmayan bazı madenleri de dışarıdan temin etmiştir.[30]

XV. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde çıkartılan madenlere bakıldığında; devletin doğrudan mali politikasını etkileyen gümüş, Anadolu'da Gümüşhane, Espiye, Keban, Ergani, Gerger, İnegöl, Balya, Nif, Akdağ, Bozkır, Bereketli, Gümüşhacıköy ve Üsküfçü madenlerinden, Balkanlar'da ise Sidrekapsi, Serebrenice, Novaberde, Zaplana, Kratova, Trepçe, Morevik, Sas, Üsküp, Koçana, Taşözü, Birin ve Berkofça'da bulunan maden ocaklarından; bol miktarda bulunmamasına karşın altın ise Anadolu'da Gümüşhane, Espiye, Ergani, Bereketli, Nif ve Bozkır'da bulunan maden ocaklarından, Balkanlarda ise Sidrekapsi, Kratova, Novaberde, Trepçe ve Serebrenice bölgelerinde bulunan maden ocaklarından temin edilmekteydi.[31] Savaş araç gereçlerinden ev eşyalarına kadar hemen hemen her alanda kullanılan demir, Anadolu'da Kiği, Divriği ve Maraş bölgelerinde, Balkanlarda ise Kamengrad, Kreşova, Foyniçe, Rudnik, Pravişte, Sidrekapsi ve Koçana bölgelerindeki madenlerden elde edilirken;[32] su ısıtıcıları, lavobolar, savaş araç gereçleri, kap kacak gibi ev eşyaları, kalıp yapımı, top dökümü, bakır para (mangır) ve süs eşyaları yapımı gibi Osmanlı toplumunun günlük yaşamında en çok kullanılan bakır ise[33] Anadolu'da Gümüşhane, Espiye, Ergani, Keban, Küre-i Nühas ve Üsküfçü'de, Balkanlarda ise Kuçuyana, Maden-i İpek ve Kratova madenlerinden çıkarılmaktaydı. Hem askerî hem de mimari alanlarda kullanılan kurşun, Anadolu'da Gümüşhane, Bereketli, Bozkır ve Keban'da bulunan maden ocaklarından, Balkanlarda ise Sidrekapsi, Kratova, Novaberde ve Olofça'da bulunan maden ocaklarından; ticari değeri olan şap madeni, Anadolu'da Karahisar-ı Şarki ve Gedüs, Balkanlarda ise Gümülcine yakınlarında bulunan Maruniye'den karşılanmaktaydı. Barutun ham maddesi olarak kullanılan kükürt, Ohri ve Van çevresinden elde edilmekteydi. Ancak bu bölgelerden çıkartılan kükürt yeterli olmadığından İran ve Avrupa ülkelerinden ihraç ediliyordu. Barutun bir diğer ham maddesi olan güherçile ise Balkanlarda Temeşvar ve Budin, Anadolu'da Güzelhisar, Kütahya, Afyon, Denizli, Karaman, Maraş, Erzurum, Diyarbakır ve Van Ortadoğu topraklarında ise Mısır, Halep Şam, Basra ve Bağdat'ta bulunan madenlerden temin ediliyordu.[34]

Osmanlı Devleti'nde Tersane-i Amire, Tophane-i Amire, Cebehane ve Baruthaneye bağlı tesislerin ihtiyaç duyduğu demir, bakır, kurşun, kükürt, güherçile gibi ham maddeler yukarıda zikredilen maden ocaklarından sağlanılıyordu. Çeşitli türlerde top, top mermisi, humbara ve tüfenk mermisi, kılınçlar, at nalları kazmalar, kürekler, çekiçler, baltalar, çeşitli çiviler, çengeller, mızraklar, çapalar vb. aletler ordunun donanımı için son derece önemliydi. Bu nedenle stratejik öneme sahip olan bu aletlerin yapımında kullanılan madenlerin ülke dışına çıkarılması veya satılması kanunen yasaktı. Özellikle Anadolu'daki Ergani, Gümüşhane, Espiye, Bereketli ve Bozkır bölgelerinde bulunan madenlerden çıkartılan bakır ve kurşun; Balkanlardaki Samakov, Samakovcuk, Kuçayna, Kamengrad, Sidrekapsi, Kratova ve Rudnik bölgelerindeki madenlerden elde edilen kurşun ve bakır ordunun ihtiyaçlarını karşılaması için Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire tesislerine ulaştırılmaktaydı.[35]

1. Bosna Madenleri ve Tarihi Gelişimi

Bosna maden bakımından oldukça zengin sayılabilecek bir bölge olduğundan Orta Çağ'da Bosna Devleti'nin zenginliğinin anahtarını oluşturmaktaydı. Kreşova ve Fojnica'da bakır ve gümüş, Olovo'da kurşun, İzvornik'te altın, gümüş ve kurşun, Srebrenica'da da zengin gümüş madenleri bulunuyordu. Daha XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyılın başlarında Macaristan ve Transilvanya'dan gelen Saksonlar Bosna'ya yerleşerek madencilikle uğraşmaya başlamışlardı. Nitekim Bosna'da 1339'larda altın ihracatının yapıldığı görülmektedir. Kurşun ihracatı ise daha çok Venedik ve Sicilya gibi İtalyan şehir devletlerinde yapılıyordu. Bosna'da diğer madenlere nazaran daha çok çıkartılan Gümüş ise Dubrovniklilerin tekelinde bulunuyordu. Bu dönemde Srebrenica, zengin gümüş madenleri sayesinde Bosna'nın madencilik ve ticaret şehri haline gelmişti.[36]

Osmanlı döneminde de Bosna sancağında altın, gümüş, bronz, demir ve kömür gibi madenlerin işletilmeye devam edildiği, bunun yanında maden bölgelerinde tahıl, meyve, sebze gibi zirai üretimin de yapıldığı tapu tahrir

[29] Altunbay, *agt*, s. 11.
[30] Parry, *agm,* s. 35-46.
[31] Refik *age,* s. V-XI; Altunbay, *agm*, s. 791- 801.
[32] Ahmed Refik, *age*, s. V-XI; Parry, *agm*, s. 35-46; Altunbay, *agt*, s. 11-12; Altunbay, *agm*, s. 791- 801.
[33] S. Katić, I. Ilić and D. Živković, "Copper Productıon In Majdanpek In Sıxtıes And Seventıes Of The 16th Century", *Journail of Minning and Metallurgy,* 45 (2), 2009, s. 213-220; Saka, *agm*, pp. 223-238.
[34] Çelik, *agm*, s. 2633-2655; Tızlak, *agm*, s. 703-718; Kerim İlker Bulunur, "Maraş eyaletinde güherçile üretimi (1566-1577)." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S.37, 2015, s. 1-17; Parry, *agm*, s. 35-46; Altunbay, *agt,* s. 11-12; Altunbay, *agm,* s. 791- 801; Murphey, *agm,* s. 973-985.
[35] Parry, *agm*, s. 35-46; Altunbay, *agt*, s. 11-12; Altunbay, *agm*, s. 791- 801.
[36] Noel Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi,* çev. Aşkım Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999, s.60-61.

defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.[37] Bosna'da Osmanlı döneminden önce altın ihracatının yapıldığı görülmektedir. Nitekim 1489 tarihli Foyniçe kânunnâmesinde eski kral döneminde alınan vergiler arasında altın madeninden alınan vergiden de bahsedilmektedir.[38] Osmanlı döneminde 1469, 1485 ve 1489 tarihli tahrir defterlerinde böyle bir bulguya rastlanılmamaktadır. Bunun nedeni altının bu dönemde gümüş madenlerinde gümüşle birlikte işletilmesinden ileri geliyor olabilir. Foyniçe'de altın ve gümüş aynı madenin eritilmesinden elde ediliyordu. Bunun yanında Foyniçe Nehri'ndeki kumun elenmesiyle de altın elde ediliyordu. 1528 yılında Foyniçe madenlerinden, en çok altın çıkarılmaktaydı. Ayrıca Drina'nın sağ tarafında bulunan Boroviç, Hrançi, Olofça ve Kreşova gümüş madenlerinden de 1521'den XVI. yüzyılın ortalarına kadar çok miktarda altın madeni temin edilmişti.[39] Muhtemelen bu tarihlerden sonra Bosna'da bir müddet altın madeni çıkartılmadı. Nitekim *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'*nde, Bosna'da altın madeninin olduğunu ancak geliri masrafına yetmediğinden Ferhat Paşa tarafından kapatıldığından bahseder.[40] Fakat daha sonraki yıllarda Bosna'da altın madeninin tekrar çıkarıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim "Ma'âdin-i Hümâyûn Meclisi" tarafından tutulan deftere göre Bosna'da 1857 yılında Kreşova, Prozor, Serebrenice, Tuzla-i Balâ, Gradcac ve Resyofe'de bulunan altın madenleri işletilmekteydi.[41] Bu da bize zamanla Bosna'da altın maden ocaklarının yeniden açıldığını ve işletildiğini göstermektedir. Konumuzla ilgili olan 1469, 1485 ve 1489 tarihli tahrir defterlerinde bakır madeninden bahsedilmemekle birlikte Kreşova ve Foyniçe madenlerinde az olmasına karşın bakır da üretilmekteydi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'*nde Bosna'da içerisinde altın bulunan saf bakır madenlerinin bulunduğunu ancak az olduğunu belirtmekle birlikte burada işlenen bakır kapların Belgrad, İstanbul, Kastamonu ve Tokat'ta işlenmediğinden bahseder.[42] İlgili tahrir defterlerine bakıldığında madenlerden alınan vergi gelirleri padişah hassına bağlanmıştır.[43]

Osmanlılar, Bosna'yı fethettikten sonraki ilk dönemlerde madenleri, fetihten önceki mevcut profesyonel güçlerle, mevcut yasal düzenlemelerle ve âdetlere göre üretimi devam ettirdiler. Madenciler kendi başlarına örgütlendiler ve üretimi buna göre sürdürdüler. Devlet sadece idari, mali ve yargı organları ile madenleri kontrol ederek üretimin devam etmesine yardımcı oldu.[44] Bu nedenle ilk dönemlerde üretim sadece en verimli madenlerde devam ettirilirken eski madenlerin de bir kısmı terk edildi.[45]

Fatih Sultan Mehmed döneminde Bosna'da bulunan madenlerin düzenli bir şekilde işletilmesi, gümüşün kâlhâneden başka bir yerde kâl edilmemesi, darphaneye getiren sarraflardan başkasına verilmemesi, ahaliden kimsenin almaması, alanların haklarından gelinmesi için bir yasak nâme düzenlense de[46] II. Bayezid döneminde (1481-1512) ekonomik gelişmeye, özellikle madenciliğe daha fazla önem verildi. Ülke genelindeki madenler için çeşitli kânunnâmeler yayınlandığı gibi Bosna'da bulunan İrjena, Boroviç, Hoyniçe, Kreşova, Düziçe, Duste gibi madenler için de kânunnâmeler yayınlandı.[47] Bu dönemde maden üretimi önemli ölçüde arttı. 1468 yılında madenlerden elde edilen gelir 130.000 akçe iken 1489 yılında bu rakam 247.185 akçeye yükseldi.[48]

1.1. Gümüş Madenleri

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar askerî iktisadi ve siyasi açıdan büyük bir önemi haiz olan gümüş, savaş ekonomisinin yanı sıra alışverişlerde ve akçe denilen sikkelerin basımında kullanılıyordu. Bu nedenle Osmanlı darphaneleri genellikle gümüş madeninin yoğun olarak çıkarıldığı bölgelere kuruluyordu. Gümüş ekonomik açıdan çok büyük bir önem arz ettiğinden Osmanlı Devleti gümüş madenlerinin işletimini, denetimini ve yurt dışına giriş çıkışlarını sıkı sıkıya denetlemiştir. Gümüş, darphanelerde basılan akçenin yanı sıra ibrik, leğen, sürahi, tabak, sahan, kadeh, tas, kemer, eğer takımları, küpe, ayna çerçevesi, şamdan, sini, makas ve kalem gibi birçok eşyanın yapımında kullanılmaktaydı.[49] Bu kadar büyük bir önemi haiz olan gümüş, Bosna'daki maden üretiminin toplam değeri açısından ilk sırada geliyordu. Foyniçe'den elde edilen gümüş yüksek kalitedeydi ve diğer madenlerden elde edilen gümüşlerden daha pahalıydı.[50] Nitekim Evliyâ Çelebi de *Seyahatnâme*'sinde

[37] Handziç, *agm*, s. 1-4.
[38] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 10.
[39] Handziç, *agm*, s. 1-4.
[40] Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp*, 5. Kitap, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 594.
[41] Tızlak, *agm,* s. 703-718.
[42] Evliyâ Çelebi, *age,* s.594.
[43] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 2-23.; BOA. TT d. 18 (1.C.890/15 Haziran 1485) s. 1-3.; BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 3-31.
[44] Handziç, *agm*, s. 1-4.
[45] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468) (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 23.
[46] Anhegger-İnalcık, *age,* s.11-13. Akgündüz, *age,* s. 480-484.
[47] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 6-10-96.
[48] Handziç, *agm*, s. 1-4.
[49] Saka, *agm,* s. 1060-1084.
[50] Handziç, *agm*, s. 1-4.

Bosna'daki madenlerden bahsederken Serebreniçe kalesinden elde edilen gümüşün oldukça saf olduğunu hatta Novaborda ve Sidrekapsi madenlerinde bile böyle saf gümüşün bulunmadığını belirtir.[51]

Bosna'daki gümüş madeni 1469, 1485, 1489 tarihlerinde daha çok Kral vilayetinin sınırları içerisinde bulunan nahiye ve karyelerden; 1530 tarihinde ise daha çok Visoka nahiyesi sınırları içerisinde bulunan nahiye ve karyelerden çıkarılmaktaydı. 1469 tarihli tahrir defterinde İzveçan nahiyesi içerisinde bulunan Nefs-i Bazar-ı İrjana[52] aynı zamanda gümüş madenidir. Ancak 1489 tarihli defterde madende bulunan cevherin kalmadığı, madencilerin Teriçiye'ye giderek cevheri buradan getirdikleri belirtilmiştir.[53] Bununla beraber Kral vilayeti sınırları içerisinde bulunan Karye-i Boroviç, Hoyniçe nahiyesinde bulunan Nefs- i Bazar-ı Hoyniçe, Kreşova nahiyesinde bulunan Nefs-i Bazar-ı Kreşova, Karye-i Düziçe ve Karye-i Duste? her üç defterde de gümüş madeni olarak kayıtlıdır.[54] Bununla birlikte 1485 ve 1489 tarihli defterlerde 1469 tarihli defterden farklı olarak Karye-i Daştaniska'da gümüş madeni olarak belirtilmiş, ancak bu karyeden ne kadar maden geliri elde edildiği kaydedilmemiştir. 1857 tarihli deftere bakıldığında ise Kreşova, Prozor, Serebrenice, Tuzla-i Balâ ve Resyofa'da gümüş madenlerinin olduğu görülmektedir.[55] Bu da bize maden yoğunluğu çok olan maden ocaklarının zaman geçse de üretime devam ettiği, maden yoğunluğu az olan maden ocaklarının da zaman içerisinde kapandığını ve yerine yeni maden ocaklarının açıldığını göstermektedir.

Tablo 1. ***1469,1485 ve 1489 Tarihli Defterlere Göre Gümüş Madenleri***

1469	**1485**	**1489**
Nefs-i Bazar-ı İrjana		Nefs-i Bazar-ı İrjana
Boroviç	Boroviç	Boroviç
Nefs- i Bazar-ı Hoyniçe	Nefs- i Bazar-ı Hoyniçe	Nefs-i Bazar-ı Hoyniçe
Nefs-i Bazar-ı Kreşova	Nefs-i Bazar-ı Kreşova	Nefs-i Bazar-ı Kreşova
Düziçe	Düziçe	Düziçe
Duste	Duste	Duste
	Daştaniska	Daştaniska

Kaynağımız olan ilgili tahrir defterlerine göre Bosna'da ne kadar gümüş üretildiği tespit edilememektedir. 1469 ve 1485 tarihli defterler icmal defteri olduğu için vergi gelirleri kalem kalem değil toplu olarak kaydedildiğinden madenlerden ne kadar gelir elde edildiğini tespit etmek mümkün değildir. 1489 tarihinde gümüş madenlerinden elde edilen gelir ise; Nefs-i Bazar-ı Kreşova, öşr-i cevher 100 kabal[56] 400 akçe, Karye-i Rejaviç cevher 22 kabal 308 akçe, Karye-i Duspine (Duste) cevher 102 akçe, Nefs-i Bazar-ı Hoyniçe cevher 1000 kabal 4000 akçe, Karye-i Boroviç tabii Bobofça cevher 23 kabal 325 akçe, toplamda 5135 akçedir.[57] Bu dönemde madenlerden elde edilen gelirin yaklaşık %3'ü gümüş madenine aittir.

Gümüş madenlerinde yaşayan halkın demografik yapısına bakıldığında ise gayrimüslim halkın yoğunlukta olduğu görülmektedir. Nefs-i Bazar-ı Kreşova'da 1469 tarihinde 299 hane, 25 mücerred gayrimüslim; 1485 tarihinde 290 hane, 19 mücerred gayrimüslim, 9 mücerred Müslim; 1489 tarihinde ise 256 hane, 13 mücerred, 19 bive gayrimüslim 11 mücerred de Müslim bulunmaktadır. 1469 tarihinde halkın tamamı gayrimüslim olarak gözükürken 1485 ve 1489 tarihlerinde Müslüman mücerredlerin varlığı göze çarpmaktadır. 1489 tarihli defterde gümüş madenlerinde çalışanlar için bir de kânunnâme yer almaktadır. Bu kânunnâmeye göre maden işiyle uğraşanlar avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyye vergilerinden muaf tutulmuşlardır.[58]

1.2. Demir Madenleri

Demir, çeşitli türlerde top, top mermisi, humbara ve tüfenk mermisi, kılınçlar, at nalları kazmalar, kürekler, çekiçler, baltalar, çeşitli çiviler, çengeller mızraklar, çapalar vb. gibi birçok savaş araç gereçlerinin yapımının yanı

[51] Evliyâ Çelebi, *age*, s. 594.
[52] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 2.
[53] BOA. TT d. 24, (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 23.
[54] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 16-23.; BOA. TT d. 18 (1.C.890/15 Haziran 1485) s. 1-3.; BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 3-31.
[55] Tızlak, *agm*, s. 703-718.
[56] 1489 tarihli defterde ağırlık ölçü birimi olarak "kabal" kullanılmıştır. Kabal: Balkanlarda maden ve tahıl ölçmek için kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Maden ve tahıl ölçmek için üç ayrı değere sahiptir. Maden için kullanılan kabal, 19 okka 135 dirhemdir. Bkz. Taşkın Ü. *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 2005, s. 46; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* C. 1 1300-1600, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 443.
[57] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 6-13.
[58] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 10.

sıra gündelik hayatta kullanılan çeşitli ev araç gereçleri ve kap kacak yapımında da kullanılmaktaydı.[59] Bu da demiri Osmanlı'da vazgeçilmez madenlerden biri yapıyordu. Bu kadar büyük bir ehemmiyete sahip olan demir Bosna'da bolca bulunmaktaydı. Nitekim Evliyâ Çelebi de *Seyahatnâme*'sinde Bosna'da çıkarılan demir madeninin oldukça çok olduğunu Sofya'da bulunan Samakov demir madenleriyle kıyaslayarak belirtir.[60]

Bosna'daki demir madenleri gümüş madenlerinde olduğu gibi daha çok Kral vilayeti sınırları içerisinde yer almaktaydı. 1469 tarihli deftere göre Vişegrad nahiyesinde bulunan Karye-i Has,[61] Olofça nahiyesinde bulunan Karye-i Çatalca'ya bağlı Celahirnovik,[62] Brodar ve Vşegrad,[63] Kral vilayeti sınırları içerisinde bulunan Bobofça nahiyesine bağlı Karye-i Varoş, Karye-i Bosovaç, Karye-i Şirik? tâbi-i İskopiye, Karye-i İstrojniçe demir madenleri olarak kaydedilmiştir. İlgili defterde Karye-i Viçerçika? tâbi-i Laşva ve karye-i Vilaçik tâbi-i Hoyniçe madenlerinin harap olduğu yazılıdır.[64] 1485 tarihli defterde sadece iki karye, Karye-i Bosovaç ve Karye-i Şirik demir madeni olarak belirtilmiştir.[65] 1489 tarihli defterde ise Karye-i İstrojniçe,[66] Karye-i Şirik,[67] Karye-i Celadilo,[68] Karye-i Varoş, Karye-i Bosovaç, Karye-i Graboça ve Karye-i Celobik? tâbi-i Boraç, Olofça nahiyesi sınırları içerisinde bulunan Karye-i Has[69] ve Yeleç nahiyesi içerisinde bulunan Nefs-i Bazar-ı Demirci Bazar-ı nam-ı diğer Gloçaviçe (Glohoviçe) demir madeni olarak kaydedilmiştir.[70]

Tablo 2. ***1469,1485 ve 1489 Tarihli Defterlere Göre Demir Madenleri***

1469	**1485**	**1489**
Celahirnovik		
Brodar ve Vşegrad		
Varoş		Varoş
Bosovaç	Bosovaç	Bosovaç
Şirik	Şirik	Şirik
İstrojniçe		İstrojniçe
Has		Has
Viçerçika (Harap)		
Vilaçik (Harap)		
		Celadilo
		Graboça
		Celobik
		Demirci Bazarı

1489'da hem ham demirden hem de işlenmiş demir olan samakovlardan[71] vergi alınmaktaydı. Bu bağlamda demir ve samakovlardan elde edilen gelirlere baktığımızda; Karye-i İstrojniçe öşr-i hadid[72] 1600 akçe[73], Karye-i Şirik öşr-i hadid maa samakov 1400 akçe[74], Karye-i Celadilo öşr-i hadid 20 ve samakov 60 akçe[75], Demirci Bazarı öşri hadid 9880, resm-i samakov 500 akçe. Ayrca samakov mahsûlünün nısf-ı tımarın, nısfı da köylülerin olmak üzere 360 akçe, toplamda 13820 akçedir.[76] Madenlerden elde edilen gelirin yaklaşık %16'sı demir madeninden temin edilmekteydi.

[59] Parry, *agm*, s. 35-46.
[60] Evliyâ Çelebi, *age,* s.595.
[61] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 21.
[62] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 16.
[63] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 19.
[64] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 23.
[65] BOA. TT d. 18 (1.C.890/15 Haziran 1485) s. 1.
[66] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 10.
[67] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 11-12.
[68] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 20.
[69] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 30.
[70] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 21.
[71] Samakov; demir madenlerinden cevher getirip işleyip demir eden ve hasılından ber-vech-i maktû' mîrîye senevi 200 akçe vergi verirler. Bkz. BOA. TT d. 157 (29.C.937/13 Ağustos 1531), s. 865-866. Samakov, Bulgarca bir kelime olup, yeni eritilmiş demiri dövmeye yarayan bir aleti işaret etme anlamında "demirdöven" demektir. Osmanlı Devleti, başta demir madeninin çıkarıldığı yerlerde daha yoğun olmakla birlikte, Samakovlar kurmuşlardır. Bkz. Musa Sezer, "XVI. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri", *Balkan Araştırmaları Entitüsü Dergisi,* C.8, S.1, Temmuz 2019.
[71] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 12.
[72] Hadid-Ahen=Demir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî.*
[73] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 11.
[74] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 12.
[75] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 21.
[76] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 708.

1489 tarihinde demir madeninden alınan vergi gelirlerine bakıldığında, en büyük pay 10740 akçeyle Demirci Bazarı'na aittir. 1489 tarihli defterde demir madeni olarak kaydedilen Bosovaç, Graboça, Çelobik, Varoş ve Has karyelerinden öşr-i hadid ve resm-i samakov alınmadığı görünmektedir. Muhtemelen önceleri demir çıkartılan bu karyelerdeki demir madenleri ya harap olduğundan ya da demir kalmadığından artık işletilmemektedir. Nitekim 1489 tarihli defterde, Karye-i Has demir madeni olarak kaydedilmiş olmasına karşılık altına düşülen derkenarda "bundan evvel demir madeni olduğu ancak Mevlâna Vildan Bey zamanında harap olup çarkları bozulduğu sebepten sair reaya gibi öşür ve rüsûm kayd edip" deftere kaydedilmişlerdir. *Şimdide o kayıt üzere öşür ve rüsûm edâ edeler*[77] ibaresi bulunmaktadır. 1469 tarihli defterde Karye-i Viçerçika? tâbi-i Laşva ve Karye-i Vilaçik? tâbi-i Hoyniçe madenleri harap olarak kaydedilmiştir. Yine 1469 tarihli tahrir defterinde İzveçan nahiyesi içerisinde bulunan Nefs-i Bazar-ı İrjana[78] gümüş madeni olarak gözükürken, 1489 tarihli defterde altına düşülen derkenarda, madende bulunan cevherin kalmadığı, bu nedenle madencilerin Teriçiye'ye giderek cevheri buradan getirdikleri belirtilmiştir.[79]

Demir madenlerinin bulunduğu bölgelerdeki halkın demografik yapısına bakıldığında gayrimüslim tebaanın yoğunlukta olduğu görülmektedir. 1469'da Varoş'da[80] 53 hane, 14 mücerred gayrimüslim, 1489'da ise 58 hane, 4 mücerred gayrimüslim bulunmaktadır.[81] 1469'da Bosovaç'da[82] 5 hane gayrimüslim, 1485 ve 1489'da 13 hane 2 mücerred gayrimüslim kaydedilmiştir.[83] 1469'da Şirik'de[84] 45 hane, 14 mücerred, 1485'de 44 hane ve 1489'da da 35 hane, 2 mücerred ve 2 de bive gayrimüslim bulunmaktadır.[85] 1469'da İstrojniçe'de[86] 40 hane, 18 mücerred gayrimüslim, 1489'da 66 hane, 8 mücerred, 3 baştina ve 3 de bive gayrimüslim, 2 hane ve 5 mücerred de Müslim kayıtlıdır.[87] 1469'da Has'da 18 hane, 4 mücerred gayrimüslim, 1489'da 14 hane gayrimüslim, 2 hane, 4 mücerred ve 3 de bennak Müslim mevcuttur. 1489'da Celadilo'da 10 hane, 1 mücerred gayrimüslim, 6 hane ve 2 de mücerred Müslimin olduğu görülmektedir.[88] 1489'da Demirci Bazarında ise 170 hane, 90 mücerred ve 46 bive gayrimüslim bulunmaktadır[89]. 1469 ve 1485 tarihinde demir madenlerinde yaşayan halkın tamamının gayrimüslim olduğu müşahade edilirken, 1489'da sadece İstrojniçe, Celadilo ve Has'da Müslümanların olduğu görülmektedir.

1.3. Kurşun Madenleri

Genellikle gümüş üretimi yapılan maden ocaklarından elde edilen kurşun, Osmanlı Devleti'nde özellikle askerî alanda top dökümünde, tüfenk ve tabanca kurşununda, sivil hayatta ise daha çok çatı kaplamalarında ve özellikle de camilerde kullanılmaktaydı.[90] Evliyâ Çelebi de *Seyahatnâme*'sinde Bosna'da kurşun madeninin bulunduğunu bu nedenle de çoğu yapının kurşunla kaplandığını belirtir.[91]

Bosna sancağında kurşun madenleri sadece Pavli vilayeti sınırları içerisinde bulunan Olofça nahiyesi ve karyelerinden çıkarılmaktaydı. 1469 ve 1489 tarihli defterlerde Nefs-i bazar-ı Olofça,[92] Karye-i Kroşeva,[93] Karye-i Devline-Podgardiye[94] kurşun madeni olarak görünmektedir. Sadece 1469'da maden olduğu belli olmayan Karye-i Çaçal 1489'da kurşun madeni olarak kayıtlıdır.[95] 1485 tarihli defterde ise kurşun madenleri kayıtlı değildir. Bunun nedeni defteri kayda alan kâtiplerden kaynaklanmış olabilir. Nitekim 1489 tarihli defterin başında "*evvel yazılub eksik yazılub kabul olunmadı*" ibaresi bulunmaktadır.

Tablo 3. ***1469,1485 ve 1489 Tarihli Defterlere Göre Kurşun Madenleri***

1469	**1485**	**1489**
Nefs-i Bazar-ı Olofça		Nefs-i Bazar-ı Olofça
Kroşeva		Kroşeva
Devline-Podgardiye		Devline-Podgardiye
		Çaçal

[77] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 30.
[78] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s.2.
[79] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 23.
[80] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 23.
[81] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 21-22.
[82] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 23.
[83] BOA. TT d. 18 (1.C.890/15 Haziran 1485) s. 1.; BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 21.
[84] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 23.
[85] BOA. TT d. 18 (1.C.890/15 Haziran 1485) s. 1.; BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 11-12.
[86] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s. 23.
[87] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 10-11.
[88] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 20.
[89] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 705-708.
[90] Tızlak, *agm*, s. 703-718.; Parry, *agm*, s. 35-46.
[91] Evliyâ Çelebi, *age*, s.595.
[92] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s.16.; BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 15.
[93] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s.16.; BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 19.
[94] MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468), s.16.; BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 20.
[95] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 17.

1489'da kurşun madeni olan karyeler Nefs-i Bazar-ı Olofça'nın yamağı olduğundan kurşun madeninden elde edilen gelirlerin tamamı Nefs-i Bazar-ı Olfça'dan tahsil edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde demir madeninde olduğu gibi kurşun madeninden de hem ham kurşundan hem de işlenmiş kurşundan ayrı ayrı vergi alındığı görülmektedir. Bu bağlamda Nefs-i Bazar-ı Olofça'dan öşr-i kurşun 3768, Dravaniç 22369 akçe, öşr-i kurşun milar[96]- kantar 43475 akçe, toplamda 65844 akçedir. Bu dönemde madenlerden elde edilen gelirin en büyük payını kurşun madeninin oluşturduğunu görmekteyiz. Nitekim madenlerden elde edilen gelirin yaklaşık %77,5'i kurşun madenine aitti.

Kurşun madenlerindeki halkın demografik yapısına bakıldığında, 1469'da halkın tamamının gayrimüslim olduğu görülmektedir. 1469'da Nefs-i Bazar-ı Olofça'da 126 hane, 35 mücerred gayrimüslim; 1489'da ise 177 hane, 8 mücerred, 3 bive gayrimüslim, 2 hane, 1 de mücerred Müslüman bulunmaktadır. 1469'da Kreşova'da 44 hane, 4 mücerred gayrimüslim; 1489'da 42 hane, 2 mücerred gayrimüslim, 2 hane, 1 mücerred de Müslim kayıtlıdır. 1469'da Devline-Podgardiye'de 55 hane gayrimüslim; 1489'da 19 hane gayrimüslim ve 2 mücerred müslim bulunmaktadır. 1489'da Çatalca'da ise 23 hane, 2 mücerred gayrimüslim, 2 hane, 1 mücerred Müslim görünmektedir.

1.4. Kömür Madenleri

Dünyada kömür madenciliğinin sistematik ve kurumsal olarak XVII. yüzyılda İngiltere'de başladığına dair bilgiler mevcuttur. Bu dönemde kullanılan kömür ısıtma amaçlıydı ve kullanımı yaygın değildi. Kömür kullanımının yaygınlaşması XVIII. yüzyılda başladı ve XIX. yüzyılda ilerleyen sanayi devrimiyle birlikte hızlıca arttı. XVIII. yüzyılda icat edilen buhar makineleri kömür talebine olan ihtiyacı daha da artırdı. Osmanlı Devleti'nde kömürün kullanılması diğer Avrupa devletlerine nazaran oldukça geçtir. Osmanlı'da kömür ilk olarak 1731 yılında Sultan I. Mahmud zamanında Fransız asıllı Humbaracı Ahmet Paşa tarafından Saraybosna'da bulunmuştur. Daha sonra da 1774 yılında Sultan III. Mustafa zamanında yine Fransız Baron François de Tott tarafından Yedikumlar civarında bulunmuştur.[97]

Kömürün ve dolayısıyla kömür madenciliğinin dünyada ve Osmanlı'da yaygın olarak kullanımının oldukça geç sayılabilecek bir dönemde gerçekleştiğini düşünürsek 1489 tarihinde bahsedilen kömürün bildiğimiz manada kömür ve kömür madeninin olmadığını bize düşündürmektedir. Muhtemelen bu dönemde kayda giren kömür, belirtilmemesine rağmen odun kömürü olmalıydı. Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Balkanlarda bolca ormanlık alan bulunmaktaydı. Dolayısıyla barut yapımında, maden ocaklarında bulunan madenlerin eritilmesinde ve ev ihtiyaçlarında kullanılan odun kömürü imalatı da oldukça yaygındı. Kömür, daha çok Türklerin meyvesiz ağaç anlamında kullandıkları Anadolu'nun Karaağaç bölgesinde üretiliyordu.[98] Osmanlı Devleti'nde madenlerin ihtiyaç duyduğu odun ve kömür ile işçilerin zahire ve erzak ihtiyacı civar karyelerden tedarik edilirdi. Bu bağlamda hangi karyenin ne kadar odun veya kömür tedarik edeceği önceden belirlenirdi.[99]

1489 tarihli tahrir defterine bakıldığında Bosna sancağında, Yeleç nahiyesine bağlı, Karye-i Koblağlak[100] ve İzveçan nahiyesine bağlı, Karye-i Vimelselik, Karye-i Lepunç[101] ve Osad nahiyesine bağlı Karye-i Görne-Padra,[102] Karye-i Dolne-Padra,[103] Karye-i Lunpiç'ten[104] alınan öşür vergileri içerisinde resm-i kömür de bulunmaktadır. Bu da bize bu bölgelerde ya kömür madenlerinin bulunduğunu ya da odun kömürü üretildiğini göstermektedir. Ayrıca Görne-Padra ve Dolne-Padra karyelerine ait bir de kânunnâme bulunmaktadır.[105] 1530 tarihli deftere bakıldığında, Visoka nahiyesine bağlı Kiraştik, Üstaniye nahiyesine bağlı Üstaniye, Nevalsil, Leskoyic, Virnak-ı Brud, Alaniç, Oçertino, Kojink, Oğlar, Yelevcenik, Laji, İrjana nahiyesine bağlı Gavrancı, Lonca, Leva ve Çerinç kömür madenleri olarak görünmektedir. Bu da 1489 yılından 1530 yılına gelene kadar kömür madenlerinin sayısının veya üretim sahalarının bir hayli artmış olduğunu göstermektedir.[106]

Kömür madenlerinden elde edilen gelirlere bakıldığında; Koblağlak'tan resm-i kömür 60 akçe, Vimelselik'ten resm-i kömür 120 akçe, Lepunç'tan resm-i kömür 35 akçe ve Lunpiç'ten resm-i kömür 50 akçe, toplamda 265 akçe gelir elde edildiği görülmektedir. Lunpiç madeninde resm-i kömürün altına düşülen derkenarda "ocakdan ocağa sekiz akçe verirler" ibaresi bulunmaktadır. Bu da madenlerde ne kadar ocak olduğu hakkında bir

[96] Milar: Kurşun yüzseksen altı milar ve iki yüz elli adetdir. Bir milar altı buçuk kantardır. Kantar hesap üzere bin iki yüz beş kantar olur. Bir milari beş floridir. Bkz. BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 17.
[97] Eren Kömürlü, "Osmanlı Döneminde Taş Kömürü Madenciliğinin Başlaması", *Yer Altı Kaynakları Dergisi,* Yıl. 8, S. 18, 2020, s. 21-26.
[98] Parry, *agm*, s. 35-46.
[99] Refik, *age*, s. VI.
[100] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 741-742.
[101] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 794.
[102] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 96.
[103] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 95.
[104] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 903.
[105] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 96.
[106] Mehmet Emin Yardımcı, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 137.

fikir vermektedir. Bu durumda Koblağlak'ta 8, Vimelselik'te 15, Lepunç'ta 4 ve Lunpiç'te 6 ocak vardır. Madenlerden elde edilen gelirler içerisinde en düşük pay %1 ile kömür madenine aittir.

Kömür madenlerindeki halkın demografik yapısına bakıldığında; 1489'da Koblağlak'ta 28 hane, 8 mücerred, 1 baştina gayrimüslim, 1 hane de Müslim bulunmaktadır. Vimelselik'te 17 hane, 3 mücerred, 2 bive gayrimüslim, 1 hane de Müslim kaydedilmiştir. Lepunç'ta 10 hane, 3 mücerred ve 1 baştina gayrimüslim var iken Müslim bulunmamaktadır. Lunpiç'te ise 18 hane, 6 mücerred, 1 baştina gayrimüslim, 1 hane de Müslim mevcuttur.[107]

SONUÇ

Osmanlı Devleti ordusunu teşkil etmek, sevk ve idamesini sağlamak bunun yanı sıra bir yığın masraflı garnizonu ayakta tutabilmek için ihtiyaç duyduğu nakit paranın büyük bir kısmını madenlerden sağlamaktaydı. Madenler aynı zamanda ordunun ihtiyacı olan kılıç, top, gülle, mermi, barut, çivi, balta, mızrak, ok ucu gibi silah ve araç-gereçler, ziraat aletleri, köprü, cami, medrese, han, kervansaray, külliye gibi sivil ve dinî mimari ile halkın gündelik hayatta kullandığı kap-kacak, takı süs eşyası gibi eşyaların yapımında kullanılıyordu. Madenlerin bu kadar büyük bir ehemmiyete sahip olması hasebiyle Osmanlı Devleti, madenlerin işletilmesinde, madenlerin güvenliğinin sağlanmasında ve maden ocaklarında istihdam edilecek reayanın belirlenmesinde oldukça hassas davranmıştır. Yayınlanan maden kânunnâmeleri ile ki bunların çoğunluğu Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid döneminde yayınlanmıştır maden ocaklarında çalışan reayanın sosyal yaşantıları, yükümlülükleri, devletle ilişkileri, maden cevherinin çıkarılma, ayrıştırılma, vezn olunup çeşitli kurumlara gönderilmesine kadarki tüm aşamalar belirlenmiştir. Madenci reaya sair reayadan ayrı tutulmuş onlara haraç, ispençe, öşür ve salarlık gibi avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyye gibi vergilerden muaf olmak gibi birtakım ayrıcalıklar tanımıştır. Ayrıca kendilerine askerî ve sivil idarecilerin müdahale etmesi yasaklanmış ve bu kişilerin mesleklerini varislerine aktarmalarına imkân tanınmıştır.

Osmanlı Devleti, düzenlediği kânunnâmelerle madenlerin işletilmesinin sürekliliğini sağlamak için gayret göstermiştir. Büyük çoğunluğu devlete ait olan madenlerin işletme usullerini belirleyerek bunlardan azami ölçüde faydalanmaya çalışmıştır. Ayrıca madenlerin özellikle de devlet için büyük önem taşıyan değerli madenlerin eşkıyalar tarafından yapılacak baskınlarda zarar görmemesi için muhafızlar atamış bunların yetersiz olduğu durumlarda da ordunun geri hizmetinde bulunan martoloslar, yayalar ve yörükleri bu iş için görevlendirmiştir.

Bosna sancağı maden bakımından oldukça zengin sayılabilecek bir bölgedir. Bölgede zengin gümüş, demir ve kurşun madenlerinin yanı sıra az da olsa altın, bakır ve kömür madenleri çıkarılmaktaydı. Bu da devletin ihtiyaç duyduğu maden gereksiniminin bir kısmını karşılaması açısından oldukça önemliydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti Bosna'yı fethettikten sonra vasal bir beylik, haraçgüzar bir despot, kral ya da bir prensin hâkimiyetine bırakmayıp doğrudan kendi topraklarına katarak bir sancak haline getirmiştir. Osmanlı Devleti bölgede çıkartılan madenlerin kânunnâmesini belirlerken fetihten önceki mevcut kânunnâmelere çok fazla müdahale etmemiş, şeriata uygun bir şekilde yeniden düzenleyerek belirlemiştir. Dolayısıyla bu bölgede madenlerde kullanılan teknik ve hukuki terimler Osmanlılara geçmiştir. Bütün diğer madenlerde olduğu gibi bu bölgedeki madenlerde çalışan reayaya birtakım ayrıcalıklar tanınmış avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye gibi vergilerden muaf tutulmuşlardır.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir (TT)

1485 Tarihli Bosna İcmal Tapu Tahrir Defteri. BOA. TT d. 18 (1.C.890/15 Haziran 1485).

1489 Tarihli Bosna Mufassal Tahrir Defteri. BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489).

1530 Tarihli Bosna Mufassal Tahrir Defteri. BOA. TT d. 157 (29.C.937/13 Ağustos 1531).

İstanbul Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Kataloğu

1469 Tarihli Bosna İcmal Tahrir Defteri. MC. Yz. O. 0076 (1.R.872/26 Ocak 1468).

Yayımlanmış Eserler

[107] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 741-742, 794, 903.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kânunnâmeleri,* Fey Vakfı, İstanbul 1990.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, II. Kitap, II. Bâyezid Kanunnâmeleri,* Fey Vakfı, İstanbul 1990.

ALTUNBAY, Mustafa, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler,* C. X, Ankara 2003, ss. 791-801.

ALTUNBAY, Mustafa, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.

ANHEGGER, Robert – İNALCIK, Halil, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devrine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

BALCI, Ercüment, *Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnâmeler Dönemi ve İmtiyazları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

BULUNUR Kerim İlker, "Maraş eyaletinde güherçile üretimi (1566-1577)." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S.37, 2015, ss. 1-17.

ÇAĞATAY, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C.2, S.1, 1943, ss. 117-126.

ÇELİK Mehtap, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Ortadoğu Coğrafyasından Güherçile Talebi", *Journal of History School*, S. LXVI, 2023, ss. 2633-2655.

ÇELİK, Mehtap, "16. Yüzyılın Sonlarında Balkanlarda Bir Maden İşletmesi: Kamengrad Demir Madeni", *Vakanüvis,* 5/2, 2020, ss. 587-610.

GENÇ, Mehmet, "İltizam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 22, İstanbul 2000, ss. 154-158.

HANDZİÇ, Adem, "Rudarstvo u Bosni XV do XVII Stoljece", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* Volume 41, 1985, İssue 1-4.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* C.1 1300-1600, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300-1600,* C. I, çev. Halil Berktay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

KATİĆ, S., ILİĆ, I. and ŽİVKOVİĆ, D., "Copper Productıon In Majdanpek In Sıxtıes And Seventıes Of The 16th Century", *Journail of Minning and Metallurgy,* 45 (2), 2009, ss. 213-220.;

KÖMÜRLÜ, Eren, "Osmanlı Döneminde Taş Kömürü Madenciliğinin Başlaması", *Yer Altı Kaynakları Dergisi,* Yıl. 8, S. 18, 2020, ss. 21-26.

KURT Yılmaz, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı Ansiklopedisi,* c.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 59-65.

MALCOLM, Noel, *Bosna'nın Kısa Tarihi,* çev. Aşkım Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999.

MURPHEY, Rhoads, "Ma'din: Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", *The Encyclopedia of İslam,* New Edition, Volume V, Leiden 1986, ss. 973-985.

MUTAF, Abdülmecit, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü", *History Studies,* Volume 2/2 2010, ss. 293-303.

ÖZ Mehmet, "Tahrir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 425-429.

PARRY, Vernon J., "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", çev. Salih Özbaran, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. III, İstanbul 1972, ss. 35-46.

REFİK, Ahmed, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200),* Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

SAKA, Erdem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakır Madenleri (1453-1789), *Journal of Universal History Studies,* (JUHIS), 2(2), December 2019, pp. 223-238.

SAKA, Erdem, "Anadolu ve Rumeli Gümüş Madenleri (1453-1789), *Akademik ve Tarih Düşünce Dergisi,* C.6, S. 2 Haziran 2019, ss. 1060-1084.

SEZER, Musa, "XVI. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* C.8, S.1, Temmuz 2019.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-i Türkî,* Kapı Yayınları 2004.

TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 2005.

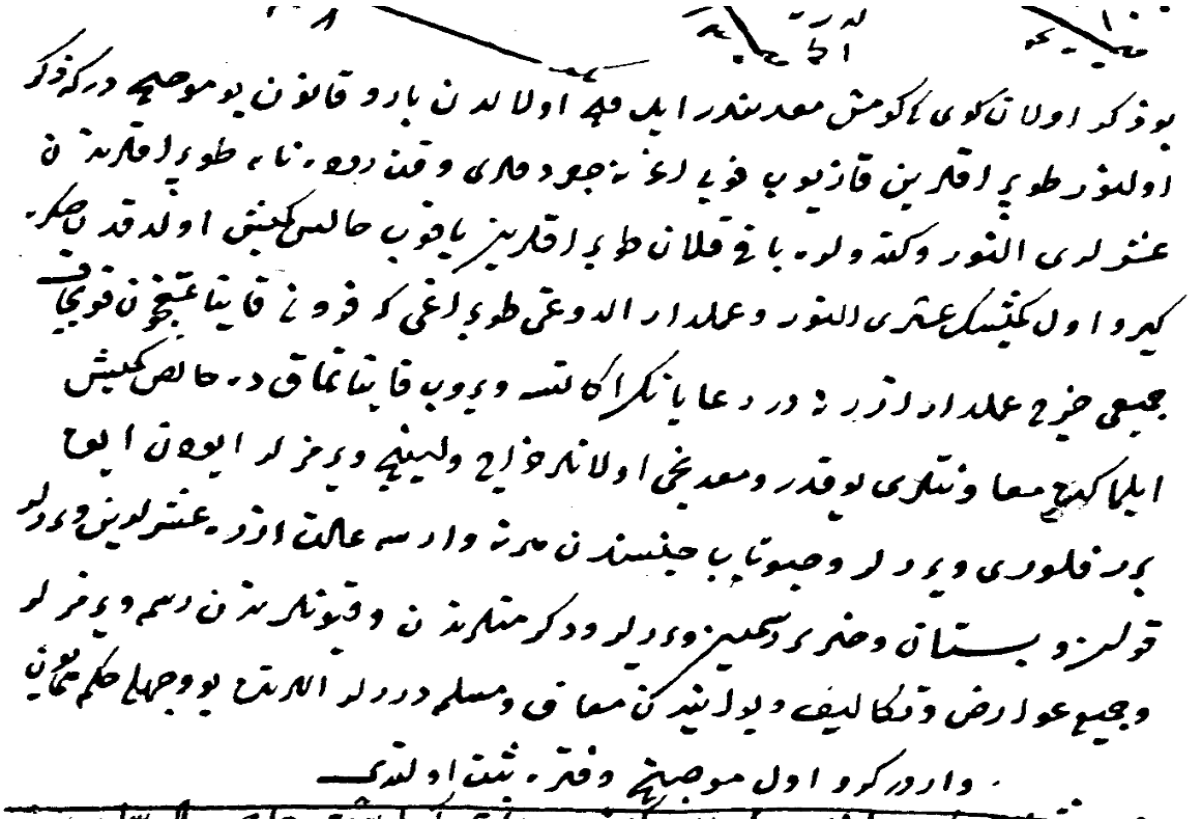
TIZLAK, Fahrettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten,* C. 60, S. 229, 1996, ss. 703-718.

YARDIMCI, Mehmet Emin, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

EKLER

Ek 1: 1489 tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde Bulunan Maden Kanunnâmesi

Vilayet-i Kral

Nefs-i Bazar-ı Kreşova Gümüş Madenidir. Kadim-i Hasdır. İl Feth Olalıdan Berü.

Bu zikr olân köy ki; Gümüş ma'denidir. İl feth olalıdan berü kânun bu mûcebincedir ki; zikr olunur. Toprakların kâzıyûb kuyu ağzına çıkardıkları vakit rûde nâm toprâklarından öşürleri alınur ve kendûlere bâkî kalan toprakların yakub hâlis gümüş olduktan sonra girü ol gümüşün öşrî alınur ve ameldâr alduğı toprağı ki; fıruni kaynatmağçün koyucak cem'i harç ameldâr üzerinedir. Re'âyânın ana nesne virüb kaynatmakda hâlis gümüş eylemekde mu'âvenetleri yokdur. Ve ma'denci olanlar harâç ve ispenç virmezler. İvden ive (evden eve) birer flori verirler ve hubûbât cinsinden her ne varsa âdet üzre öşürlerin virürler. Kovan ve bostan ve hınzır resmin virürler ve degirmenlerinden ve koyunlarından resm virmezler. Ve cem'i âvârız ve tekâlîf-i divâniyeden mu'âf ve müsellemdirler. Ellerinde bu veçhile hûkm-i hümâyûn vardır. Girü ol mûcebce deftere sebt olundi[108].

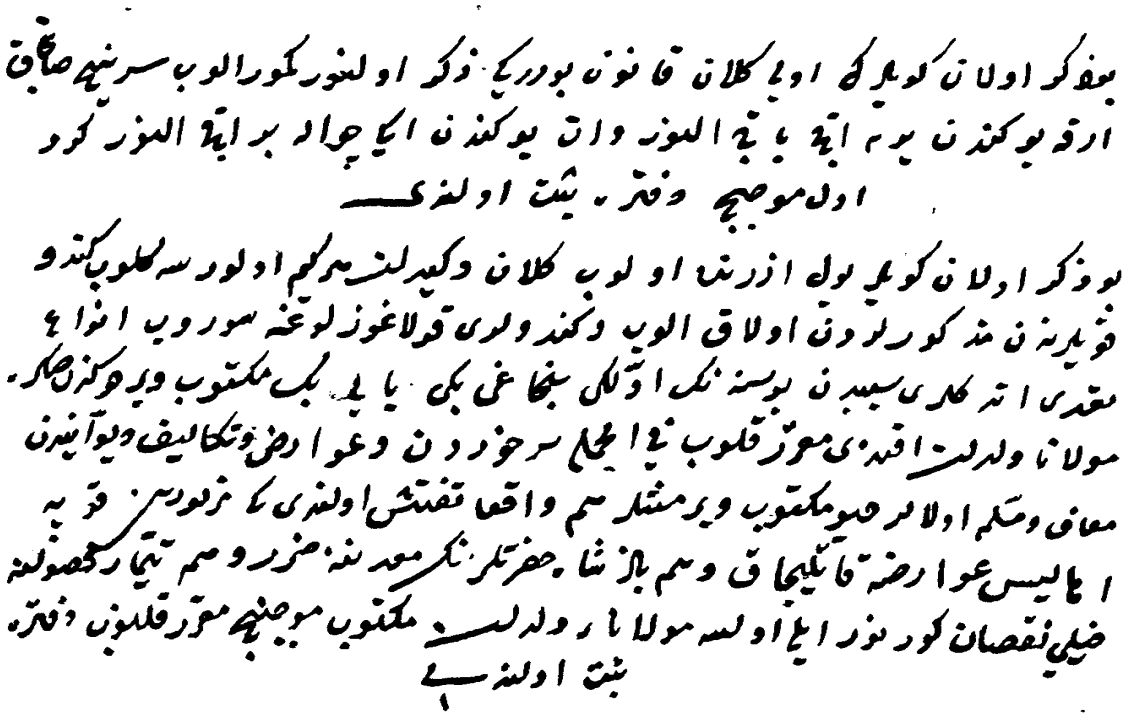
[108] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 6.

Ek 2: Nefs-i Bazar-ı Hoyniçe der Vilayet-i Kral. Kadim-i Hasdır. Gümüşmadenidir.

Bu zikr olan Hoyniçe adlu ma'denin ve yamakları ve Rejaviç ve Devsine (Dosine) adlu köylerin kânunları bu mûcebcedir ki zikr olunur; eski defterde harâçların ve ispençlerin vireler deyû kayd olunmuş sonra harâçdan ve ispençden incinûb dergâh-ı mu'allâya hâllârın arz idicek dergâh-ı mu'allâdan hükm-i hümâyûn virilüb şöyle emr olunmuş ki; evden eve birer flori vireler. Ve hububat cinsinden ve rûde nâm topraklarınun öşrîni vireler. Ve hâs olan gümüşden hâlis olduktan sonra öşürlerin vireler ve cem'i âvârız-ı dîvâniyeden muâf ve müsellem olalar deyü. Ammâ madenci olmayan kimesneler âdet üzre harâçların ve ispençlerin ve öşürlerin ve sâlârlıkların vireler deyü hükm verilmiş girü ol üzre kayd olundi. Ve altun madeninin kânûn-ı kral yaru sülüs-ı sülüsân idüb sülüsin âmil olurmuş girü ol mûcebce kayd olundi. Ve şehirde oturan başmakçı (ayakkabıcı) ve derzi (terzi) ve etmekci olan kimesnelerden her haftada birer akçe alunurmuş. Ve mezkûr şehirlinin bâcı kral zamanından berü bal mumu ve peynir ve zeytun yağı ve bunlara benzer nesneler yükünden dörder akçe alunurmuş. Ve bir çuka pastavından dörder akçe alunur imiş. Suci ve tahıl yükünden ikişer akçe alınur imiş. Ammâ yemek içün götürecek nesne alınmaz imiş ve girü arpa yükünden dahi dörder akçe alınur imiş. Ve bir kaftanlık boyalu ağriz satun alınsa ki; on iki akardır bir akçe alınur. Ve bir kebe alınsa satun alandan bir akçe alınur. Ve ak ağrizden dokuz akardan bir akçe alınur imiş. Ve çıra yükünden, satan kimesneden bir akçe alınur alandan nesne yok. Ve bir sığır derisünden bir akçe alınur. Ve bir sığırdan bir akçe alandan ve bir akçe satandan alınur. Ve taşradan koyun getirüb satandan iki koyuna bir akçe alınur. Ve kassâbdan boğazladığı koyundan dörd koyuna bir akçe alınur ve camuzdan dahi bir akçe alandan ve bir akçe satandan alınur. Ve camuz pastırmasın satun alub şehirden gayri yire iletmelü olıcak bir akçe alınur, gerekse şehirlü olsun gerekse taşradan olsun. Ve on yumurdadan bir yumurda alınur. Ve on çölmekden bir çölmek alınur. Ve üç dilkü (tilki) derisünden bir akçe alınur. Ve üç saban demiründen bir akçe alınur, alan kimesne virür. Ve pulluğ demürlerinden bir akçe alınur ve âlet-i çapadan bir akçe alınur. Ve tabbâklar yaprağından bir yükden satandandan bir akçe alınur. Ve su üzerinde ovadan (veya odun[109]) getüren kimesnelerden on akçeden bir akçe alınur. Ve tahtadan on tahtada bir tahta alınur. Ve gerdek değeri kız oğlandan otuz akçe alınur ve dul avratdan on beş akçe alınur. Budan evvel ehl-i ma'den evden eve bir flori vire. Ehl-i ma'den olmayanlar haraç ve ispenç ve öşr ve sâlârlık virüb etmekci ve pabucci ve kürekçi olanlar, haftada birer akçe virüb kovan resmin ve hınzır resmin ve değirmen resmin virmeyeler deyü deftere kayd olunmuşidi. Şimdiki halde flori ref' olub sâir reâyâ gibi haraç ve ispenç ve sair rüsum-ı girü kalan reâyâ gibi edâ idüb zikr olan pabucciden ve kürekçi ve etmekcilerden birer akçe alınmayub hemân reâyâ gibi harâç ve ispenç ve öşür ve sâlârlık ve sâir rüsum-ı edâ ideler ol üzre deftere sebt olundi[110].

Ek 3: Osad Nahiyesine Bağlı Karye-i Görne-Padra ve Karye-i Dolna-Padra kayelerine aid kömür kânunnâmesi

[109] Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, II. Kitap, II. Bâyezid Kanunnâmeleri, Fey Vakfı, İstanbul 1990. s. 377.
[110] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 10.

Bu zikr olan köylerin oli-gelan kanun budur ki zikr olunur; kömür alub serniç satacak arka yükünden yevm-i akçe bâc alınur. Ve at yükünden iki çuvala bir akçe alınur. Gerü ol mûcebce deftere sebt olundi.

Bu zikr olunan köyler yol üzerinde olub gelan ve giden her kim olursa gelüb kendi köylerinden mezkûrlerden ulak alub ve kendüleri klağuzluğuna sürüb envâ-i te'âddi ettikleri sebebden Bosna'nın evvelki sancağı beyi Bali Bey mektûb verdükden sonra Mevlâna Vildan Efendi mukarrer kılub fi'l cümle ser-hôrdan ve avarız ve tekâlif-i dîvâniyeden mu'âf ve müsellem olalar deyu mektûb virmişler. Hem vâkı'â teftiş olundi ki; mezbûrîn karye ahalisi avârıza katılıcak ve hem Pâdişah Hazretlerinin ma'denine zarar ve tımar-ı mahsulüne hayli noksân görünür. Eyle olsa Mevlânâ Vildan mektûb mûcebince mukarrer kılınub deftere sebt olundi[111].

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

[111] BOA. TT d. 24 (29.Z.894/29 Temmuz 1489), s. 96.

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue12, Temmuz/July2024, ss. 473-482.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HÂNDMÎR'İN ESERİ KÂNÛN-İ HÜMÂYÛNÎ'DE BÂBÜRLÜ HÜKÜMDARI HÜMÂYÛN DÖNEMİNE DAİR BİLGİLER

10.53718/gttad.1460717

ELİF GÜLBAŞ*

ÖZ

Timur'un altıncı göbekten torunu olan Hümâyûn Padişah'ın kuzey Hindistan'da hüküm sürdüğü ilk beş yıl içerisinde yaşadığı ihtişamı ortaya koyan hayatı, tarih ilminin ana kaynaklarından Kânûn-i Hümayunî adlı esere konu olmuştur. Hümâyûn'un emri ile kaleme alınan eserde onun Hindistan hâkimiyeti öncesi döneminden de bahsedildiği görülmektedir. Bununla birlikte Hindistan'ın zenginliğiyle birleşip güçlenen sarayı ve âdetleri eserde ana unsur olarak kullanılmıştır. Söz konusu eserde saltanatı, halkına karşı tutumu, Hümâyûn'un emriyle inşa edilen yapılar, askerî alanda ve de sosyal hayatta kullanılmak üzere ortaya konan icatlar konu edilmiştir. Eserde kıtalar, şiirler, ayetler, mesneviler, beyitler yer almaktadır. Farsça kaleme alınan eserin dili oldukça süslü ifadeler içermektedir. Hümâyûn'a gazi sıfatı içeren ünvan ile başlık atılmasından sonra cülûsu, saray halkını kısımlara ayırması gibi bölümler eserde yer almaktadır. Kânûn-i Hümâyûnî, Celâlüddîn Muhammed Ekber Şah'ın talimatıyla Ebü'l Fazl el-Allâmî'ye üç cilt halinde yazdırdığı serinin son cildi olan Ain-i Ekberî'ye bazı bakımlardan öncülük etmiş görünmektedir. Hümâyûn Padişah'ın sağlam temeller üzerine oturtmaya çalıştığı saray âdetleri, adalet sistemini bu bakımdan oğlu Ekber Şah'a ve dönemine öncülük etmiş görünmektedir. Hindistan coğrafyasında yetişmeyen Hümâyûn halkını yakından tanımaya çalışarak onların ihtiyaçlarına cevap verebilme noktasında oldukça istekli görünmektedir. Hümâyûn tebaasına sarayında yer vererek yaşadığı toplumla uyum içerisinde olma yolunu seçmiştir. Hümâyûn'un astrolojiye olan düşkünlüğü onun halkına ve sarayına karşı koyduğu kuralları dahi etkilemiş görünmektedir. Hayatının merkezine aldığı ilm-i nücum onu renk seçiminden, icraatta bulunacağı vakte kadar her alanda etkilemiştir. Yaşamı boyunca dinî unsurlara önem veren Hümâyûn sadece Sünnî inanış çerçevesinde değil Şiî mezhebinin tesirini de bünyesine katmış görünmektedir. İki mezhebi uyum içerisinde harmanlayan Hümâyûn Padişah, Hindistan'ın çok kültürlü yapısını da anlamıştır. Bu geniş bakış açısı onu anlatan esere dahi yansımıştır. Hindistan'ın ihtişamının etkisinde kalan Hümâyûn, bölgeye uygun yapılar inşa ettirmiştir. Onun emriyle kurulan şehirde yaptırdığı eşi görülmemiş saraylar ve diğer icatlar makalenin konusunu oluşturmaktadır. Tarihçiler tarafından daha çok zayıf taraflarıyla, astrolojiye olan düşkünlüğüyle bilinen Hümâyûn Padişah'ın sanata, ilme ve halkına karşı tutumu Kânûn-i Hümayunî adlı eserde ortaya konmuştur. Hümâyûn bilime önem verip bilim adamlarını desteklemiştir ki bunlardan biri de yetenekli ve eğitimli saray soylularından bir Timurlu tarihçisi olan Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând'ın torunu Gıyâsüddîn Hândmîr'dir. Babası Timurlu hanedanından Ebu Said'in ikinci oğlu Sultan Mahmud'un sarayında görev yapmıştır. Hândmîr ise Hümâyûn'un babası Zâhirüddîn Muhammed Bâbür'ün Hindistan'a hâkim olmasının ardından onun sarayına mülâzemet etmiştir. Hândmîr'in, Hümâyûn'un iktidarının en ihtişamlı olduğu bir dönemde sarayı ve yeniliklerini konu alan Kânûn-i Hümâyûnî adlı eseri bu dönemi aydınlatması bakımından son derece önemlidir. Çalışmamızda bu eser ile verdiği bilgilerin ana mahiyeti anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hümâyûn, Hindistan, Bâbürlüler, İcraat, Kültür.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: elifgulbas@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-5098-7454.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

HÂNDMÎR'İN ESERİ KÂNÛN-İ HÜMÂYÛNÎ'DE BÂBÜRLÜ HÜKÜMDARI HÜMÂYÛN DÖNEMİNE DAİR BİLGİLER

INFORMATION ABOUT THE BABURID (MUGHAL) RULER HUMAYUN IN KHANDMIR'S WORK QANUN-I HUMAYUNI

ABSTRACT

The life of Humayun Badshah, the sixth grandson of Timur, revealing the magnificence his in the first five years of his reign in Northern India, was the subject of the work called Kanunî Humayunî, one of the main sources of history.It is seen that in the work written by the order of Humayun, his period before Indian domination is also mentioned. In addition, the palace and its customs, which were combined with the wealth of India and strengthened, were used as the main elements in the work. In the work in question, his reign, his attitude towards his people, the structures built by Humayun's order, and the inventions put forward for use in the military field and in social life are the subject of the work. The work includes stanzas, poems, verses, mesnevi and couplets. The language of the work, written in Persian, contains quite ornate expressions. After Humayun was given a title containing the adjective ghazi, sections such as his ascendancy and his division of the noble people into sections are included in the work. Qanun-i Humayuni seems to have pioneered in some respects Ain-i Akbari, the last volume of the series, which he had Abul Fazl al-Allami dictate in three volumes upon the instructions of Jalaluddin Muhammad Akbar Shah. The palace customs, which Humayun Badishah tried to establish on solid foundations, seem to have pioneered the justice system to his son Akbar Shah and his period. Humayun, who did not grow up in India, seems to be very willing to meet the needs of his people by trying to get to know them closely. He chose to be in harmony with the society he lived in by giving space to his subjects in his palace. Humayun's fondness for astrology seems to have even affected the rules he made towards his people and palace. The science of knowledge, which he focused on in his life, influenced him in every field, from his choice of color to the time he took action. Humayun, who gave importance to religious elements throughout his life, seems to have incorporated not only the Sunni belief but also the influence of the Shiite sect. Humayun Badishah, who blended the two sects in harmony, also understood the multicultural structure of India. This broad perspective is even reflected in the work that describes it. Impressed by the magnificence of India, Humayun had structures suitable for the region built. The unprecedented palaces and other inventions he built in the city founded by his order are the subject of the article. Humayun Badishah's attitude towards art, science and his people, known by historians mostly for his weak sides and his fondness for astrology, is revealed in this work. Humayun attach importance to science and supported scientists, one of whom was Giyasuddin Khandmîr, the grandson of Hamiduddîn Muhammad Mirkhand, a Timurid historian from the talented and educated nobles. His father served in the palace of Sultan Mahmud, the second son of Abu Said from the Timurid dynasty. Khandmir, on the other hand, was the palace of Humayun's father, Zahiruddin Muhammad Babur, after he dominated India.Khandmîr's work called Qanun-i Humayuni, which is about the palace and its innovations in a period when Humayun's power was at its most magnificent, is extremely important in terms of illuminating this period. In our study, we will try to explain of the information provided by this work.

Keywords: Humayun, India, Baburid, Effection, Culture.

GİRİŞ

Hindistan toprakları üzerinde kurulan ve bugünkü Hint kültürel yaşamını derinden etkileyen önemli devletlerden biri de hiç şüphesiz ki Bâbürlü Devleti'dir. Timur'un torunu Zahîruddîn Muhammed Bâbür, ata toprağı Türkistan'da tutunamayarak tarihî Hindistan topraklarına gelmiş ve burada dedesinin mirası üzerinde hak iddia ederek bir devlet kurmuştur (1526). Ancak Bâbür Padişah'ın[1] Hindistan hâkimiyeti 1530 yılındaki ölümüne kadar dört yıl gibi kısa bir süre sürmüş, bu kısa sürede de buranın kalkınmasına büyük katkı sağlanmıştır. Bâbür'ün kurduğu devlet 1858 yılına kadar Hint alt kıtasında devam etmiş, bu coğrafyanın her alanda gelişmesine katkı sağlamıştır. Özellikle İslamiyet'in Hint alt kıtasında yayılma hızına ivme kazandırmış, Hintlileri mimariden, bölgede konuşulan dillere kadar birçok noktada etkilemiştir. Bununla birlikte bir Timuroğlu geleneğiyle şekillenen Bâbürlü Devleti zaman içerisinde Hindistan medeniyetinden de etkilenerek yeni bir kültür ortaya koymuştur.

Bâbür'ün ölümü üzerine yerine 1508 yılında Kabil'de doğan ve o sırada 22 yaşında olan oğlu Nasîrüddîn Muhammed Hümâyûn geçmiştir. Hümâyûn on yıl boyunca Hint topraklarında bölgenin zenginliğini gözler önüne seren bir yaşam tarzını öne çıkararak hükmetmiştir. Ancak bu sürenin sonunda Hindistan topraklarında Bâbürlü Devleti'nden önce varlık gösteren ve bölgenin hâkim unsuru olan Afganların bakiyelerinden Şir Han Sûrî'nin ustaca yönetimi ve komutanlığı sayesinde Hint coğrafyasını terk etmek zorunda kalmıştır. 1543 yılında

[1] Türkiye'de daha çok *Şah* olarak anılan Bâbür eseri olan *Bâbürname*'de; *Bugüne kadar Timur Bey'in evlatlarına, saltanata rağmen mirza derlerdi. Bu defa bana padişah demelerini emrettim* demiştir. Dolayısıyla biz de bu noktada çalışmamızda Bâbür Padişah demeyi tercih ettik. Bkz. Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 405.

Sind tarafından kaçarak Safevi Devleti'ne sığınmış, tabiri caiz ise 12 yıllık bir sürgün hayatından sonra Hindistan'a tekrar 1555 yılında tekrar geri dönerek yönetimine hâkim olmuştur.[2]

1. Muhammed Hümâyûn Padişah Gazi'nin[3] Tahta Çıkması

Hümâyûn, Bâbür Padişah'ın en büyük erkek evladıdır. Annesi Mâhım Begüm'ün de etkisiyle Bâbür tarafından veliaht ilan edilmiştir.[4] Ancak Bâbür'ün, kendisinin kaleme aldığı eseri Babürname'de Hümâyûn'u bazen yetersizlikle suçladığı, bazen de görev yaptığı Bedahşan'a[5] eleştirilerini içeren mektuplar yolladığı görülmektedir.[6]

Hümâyûn tahta çıktığı zaman babası Bâbür'ün henüz yeni kurduğu bu devlet tam anlamı ile Hindistan'da varlığını sağlam temellere dayandıramamıştı. Bu durum Hümâyûn'un dört yıl kadar Müslüman ve Hindu rakipleri ile mücadele etmesine sebep olmuştur. Bunların arasında uzun zamandır bu topraklarda yaşayan ve buraya uyum sağlayan Afganları tam olarak sindirememesi, gelecekte onlarla çetin bir mücadeleye gireceğinin de göstergesi olmuştur. Hümâyûn tahta çıkar çıkmaz hem içeride hem de dışarıda hâkimiyetini sağlamlaştırmak için mücadeleye başlamıştır. Önce isyanlarla karşılaşmıştır. Nitekim Bâbürlülerden önce Hindistan'a hükmeden Lûdî Afganlarının Bengal'e sığınmış grubunun başında bulunan Mahmud Lûdî'nin Afganların desteğini alarak sürekli isyan etmesi,[7] karşılaştığı ilk mücadele olmuştur. Diğer taraftan Gücerat'ta hüküm süren Bahadur Şah'ın da ülkesine yeni topraklar katarak hakimiyet alanını genişletme çabası içerisine girmesi, sorunları beraberinde getirmiştir.[8] Afganların Sûr hanedanına mensup Şir Han ise bir taraftan Hümâyûn'a karşı cephe almaya başlamış diğer taraftan da yürüttüğü siyasetle sessiz kalmayı tercih ettiğini ima etmeye çalışmıştır.[9] Bu sırada Hümâyûn'un baba bir kardeşi Kamran Mirza Kabil, Kandahar ve Lahor taraflarına hükmediyor, kardeşi Askerî Mirza[10] da ona destek veriyordu. Diğer kardeşi Hindal Mirza ise bu sırada henüz çocuk yaştaydı. Bunun dışında Hüseyin Baykara'nın torunu Muhammed Zaman Mirza ve oğulları, Bâbür'ün kardeşi Nâsır Mirza'nın oğlu Yadigâr Nâsır Mirza da Hümâyûn'a karşı isyan hareketi içerisine girme noktasında istekli davranıyorlardı.[11] Bütün bu isyan ve mücadelelere rağmen Hümâyûn, kısa süre içerisinde Hindistan'da güçlü denebilecek bir yönetim oluşturmayı başarmıştır. Bununla birlikte bu dönemde askerî ve siyasi başarılarının, bir taraftan da yaşadığı ihtişamlı hayatın tarihte iz bırakmasını istemiş ve bu amaçla Bâbürlü sarayında görev yapan, âlim ve idarecilerin yetiştiği bir aileye mensup olan Hândmîr'i kendi dönemini yazması için görevlendirmiştir. Hândmîr 1534-1535 yılları arasında yazdığı eserinde Hümâyûn'un saray adetleri ve yaşam tarzını anlatarak menkıbelere de yer vermiştir.[12]

Hândmîr'in kaleme aldığı Kânûn-i Hümâyûnî adlı eserin bilinen tek nüshası Asiatic Society of Bengal'dedir. Eser Henry Elliot'un özel hocası Sadasukh Lai tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. 1940 yılında M. Hidayat Hosain tarafından düzenlenen eserin basımı Farsça ve İngilizce çevirisi ile birlikte yapılmıştır. H. M. Elliot ve John Dowson tarafından yazılan Hindistan Tarihi adlı eserde çevirinin bazı kısımları yer almıştır. Eserin bir nüshasının British Müzesi'nde bir diğer nüshasının ise St. Petersburg'daki Doğu Dilleri Enstitüsü'nde (Institute of Oriental Languages) olduğu düşünülmektedir.[13]

Hümâyûn hâkimiyetinin ilk döneminde başarılı olsa da Afganlara yenilip İran'a gitmesi, tarihte kendisinin babası ve oğlu ile karşılaştırıldığında daha güçsüz bir hükümdar olarak var olmasına sebep olmuştur. Nitekim Bâbürlülerin ikinci hükümdarı olarak babası Bâbür ve oğlu Ekber kadar askerî ve siyasi alanda güçlü olmadığı anlaşılmaktadır ve bu şekilde görülmediği için de tarihçilerin ilgisine çok fazla mazhar olamamıştır. Bununla birlikte Hümâyûn *yenik, zayıf* taraflarının yanında yeni geldiği Hindistan coğrafyasına uygun icatların yaratımında bilim adamlarına destek çıkması ile de tanınmıştır.

2. Hümâyûn'un Karakteri ve Yönetim Anlayışı

Hümâyûn, tarihçiler tarafından fazla ilgi görmeyen, iki başarılı hükümdarın arasında zaaflarıyla dikkat çeken yenik bir padişah olarak düşünülebilir. Onun kişilik özelliklerine baktığımızda bir şeylere *bağımlı* olma durumu hemen göze çarpmaktadır. Bu düşkünlük bir kadına, bir şeyhe ya da afyona bağımlılık şeklinde ortaya

---

[2] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. 2, TTK, Ankara 1987, s. 52,55.
[3] Hândmîr eserinde Hümâyûn'u bu şekilde adlandırmıştır. Bkz. Khwandamir, *Qanun-i-Humayuni*, Translated with notes Baini Prasad, D. Sr., F.R.A.S.B., F.N.I., F.R.S.E., The Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1940, s. 12.
[4] Gülbeden Begüm, *Hümayunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar, TTK, Ankara 1987, s. 134-135.
[5] Bugün Afganistan topraklarında yer alan Bedahşan, Afgan Türkistan'ı olarak da bilinmektedir. Bâbür döneminde ele geçirilen bölge muhtemelen Türkistan'dan Hindistan'a açılan bir koridor niteliği taşımaktaydı.
[6] Babur, *age*, s. 577.
[7] Enver Konukçu, "Hümâyun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 481.
[8] Enver Konukçu, "Bahadır Şah Gucerâtî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 457.
[9] Bayur, *age*, s. 37.
[10] Kamran Mirza ile Askerî Mirza ana-baba bir kardeşti.
[11] Bayur, *age*, s. 35.
[12] İsmail Aka, "Hândmîr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, s. 552.
[13] Khwandamir, *age*, s. vı.

çıkmaktadır. Fakat bu bağımlılığın en müthiş olanı astrolojiye olan düşkünlüğüdür. Yaşamını gökteki gezegenlerin konumuna göre belirleyen Hümâyûn, bu konuyu hayatının merkezine oturtmuştur. Ayrıca yönetimde de astrolojiye bağlı kararlar alabilecek kadar bu ilme güvenmiştir.

Hümâyûn'un hükümranlık dönemini üç ana bölüme ayırmak onu ve dönemini anlamak açısından önem taşımaktadır. Tahta çıkmasından sonraki on yılı başarılarının yoğunlukta olduğu dönemdir ki bu Hümâyûn'un hâkimiyet döneminin birinci kısmını oluşturmaktadır. Bu dönem saray âdetleri, alışkanlıkları ve Bâbürlü Devleti geleneklerinin temelinin ortaya çıkmasında önemli bir evreyi oluşturmaktadır. İkinci dönem Hümâyûn'un Safevi Devleti'ne sığındığı dönemdir. Üçüncü dönem ise Hindistan'ı tekrar ele geçirip kısa süre sonra da vefat ettiği dönemdir.

Hândmîr'in, Hümâyûn'un sarayını ayrıntılarıyla anlattığı eseri dönem için oldukça önemli bir ana kaynaktır. Eserde Hümâyûn'un karakteri, saltanatı ve saray âdetleri hakkında oldukça geniş bilgiler aktarılmaktadır. Bu bilgilerden ilk dikkat çekeni fala olan ilgisidir. O dönemde Hümâyûn hayatını astrolojiye göre belirleyerek yaşamaktadır. Hatta Seydi Ali Reis'in[14] aktardığına göre, ölümünün ardından padişahın vefat ettiğini halka duyurmak istemeyen beyleri *saat iyi değildir* diyerek padişahın ölümünü dahi bu şekilde gizlemişlerdir. Hükümdarın alışkanlıklarını bilen halk da bu durum karşısında şaşırmamıştır.[15]

Hümâyûn'un henüz Kabil tarafındayken kendisine büyük önem verdiği Mevlâna Mesihuddin Ruhullah ile yaşadığı bir hadise onun yaşam biçimini gözler önüne sermektedir. At üstünde bulunan Hümâyûn, Mesihuddin Ruhullah'a yoldan geçecek ilk üç kişinin isimlerini soracaklarını yani onların isimleriyle fal açacaklarını söylemiştir. Bu isimlere göre de devlet yönetimini şekillendirmeyi planlamıştır. Mesihuddin Ruhullah bir kişinin adının yeterli olabileceğini belirtmişse de Hümâyûn'u ikna edememiş ve son kararı Hümâyûn vermiştir. Bir süre sonra ileriden ihtiyar bir adamın geldiğini fark etmişler ve gelenin isminin Murad Hace olduğunu öğrenmişlerdir. İkinci kişi bir eşeğin sırtında kum taşıyan Devlet Hace isminde biri olmuştur. Bunun üzerine Hümâyûn *üçüncü kişinin adı Saadet Hace olursa (yönetimde) yıldızım parlayacak* demiştir. Gelen son kişinin adı da Saadet Hace çıkmıştır.[16] Bundan sonra Hümâyûn yönetimi altında bulunan toplumu üç gruba ayırmıştır. *Devlet Ehli* adını verdiği birinci grubu hanedan üyeleri, beyleri, vezirleri ve askerleri temsil etmiştir. Hümâyûn'a göre bu grup kendisine destek vermezse yönetimde kalamayacaktır.[17] Bu konuda son derece haklı olduğu görülen Hümâyûn ileride kardeşleri ve yakın beyleri tarafından yalnız bırakıldığı için Hindistan'ı terk etmek zorunda kalacaktır. İkinci tabakayı meydana getiren *Saadet Ehli*, şeyhler, seyitler, din önderleri, kadılar, âlimler, şairlerden oluşmaktadır. Son tabakayı ise *Murad Ehli* olarak tanımlayıp bu gruba iyi insanları, yetenekli çalgıcıları, yakışıklı gençleri layık görmüştür.[18]

Yukarıda anlatılan olay Tabakat-ı Ekberî adlı eserde biraz daha farklı aktarılmaktadır. Şöyle ki; olay, Hümâyûn'un Hindistan'ı tekrar ele geçirmek için hazırlık yaptığı dönemde, Türklerin savaşta başarılı olmalarını sağlayan geleneklerinden biri olan avda bulunduğu sırada yaşanmıştır. Olayın anlatılış biçimi aynıdır, sadece açılan fal Hümâyûn'un Hindistan'ı tekrar alıp alamayacağı üzerine niyet edilip gerçekleştirilmiştir.[19]

3. Hümâyûn'un Sarayındaki Âdetler

Hümâyûn başa geçtikten sonra Kalincar Kalesi'ni almış, Afganları ise püskürtmeyi başarmıştır. Böylelikle hem Hindu hem de Müslüman yöneticilere karşı üstünlüğü ele geçirdiğini kanıtlamıştır.[20]

Dinpenah[21] şehrinin kuruluşuna 1533 yılının temmuz ayında Hümâyûn'un emriyle başlanılmıştır. Hümâyûn'un sarayında din baskısı ve haksızlıkların olmadığı bir yönetim biçimi mevcuttu. Bu sebeple Şiî Safevi Devleti ve Sünnî Osmanlı Devleti'nden gelenlerin sarayda yer aldığını bilmekteyiz. Hükümdarın ihtişamını ortaya koyan bu şehir ve yapılar Gürkanîlerin[22] ihtişamını Hindistan'da ortaya koyan bildiğimiz ilk yapılardır diyebiliriz.[23]

Devlet yönetimini fal açtırarak belirleyen Hümâyûn bundan sonra oluşturduğu sınıflar için görüşme meclisleri hazırlatmıştır. Bu meşveret günleri yine gezegenlerin konumları hesaplanarak kararlaştırılmıştır. Cumartesi Satürn (Zuhal), perşembe Jüpiter (Muşteri) gezegenlerine aittir. Bu gezegenler Saadet Ehli'ni temsil

[14] Galatalı Seydi Ali Reis, Mısır kaptanlığı yaptığı dönemde güney Arabistan'da bulunduğu sırada fırtınaya yakalanarak donanmasıyla Hint sahillerine kadar sürüklenmiştir. Daha sonra kara yoluyla tekrar Osmanlı devleti topraklarına ulaşmıştır.
[15] Seydi Ali Reis, *Mir'at'âtü'l Memâlik*, haz. Mehmet Kiremit, TTK, Ankara 1999, s. 121.
[16] Khwandmir, *age*, s. 33.
[17] Khwandmir *age*, s. 33-36.
[18] Khwandmir, *age*, s. 26; Khorshah b. Qubad al-Hossainî, *Tarikh-i Qudbî*, Murattab Dr. Syed Mojahid Hussain, Jamia Millia Islamia Nei Dehli, Vol. V, Dehli 1965, s. 645.
[19] Hace Nizamuddin Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî*, çev. Muhammad Eyub Qadri, Urdu Sience Board, Lahore 1990, s. 106-107.
[20] S. K. Banerji, *Humayun Badshah***,** Oxford University Press, Calcutta, 1938, s. 58.
[21] *Dinin sığınağı, inancın sığınağı* gibi anlamlara gelen ve Delhi'de kurulmuş olan bir şehirdir.
[22] Timuroğullarına atfedilen ifadelerden biridir.
[23] Banerji, *age*, s. 62-63.

ettiğinden onlara ayrılmıştır. Pazar Güneş'i, salı gününün ise Mars'ı (Merih) temsil ettiği düşünülmüştür. Bu günler de Devlet Ehli'ne ayrılmıştır. Çarşamba Merkür (Atarod), pazartesi Ay'a aittir. Gençler ay gibi güzel oldukları için bu günler Murad Ehli'ne verilmiştir. Cuma günleri ise ibadet günüdür. Meşveret için görüşme saati de davulcunun davulunu çalması ve ateşli silahların ateşlenmesiyle haber verilmiştir.[24]

Hümâyûn'un bir diğer özelliği ok düzenini icat etmesi olmuştur. Üç altın okun her biri Saadet, Devlet ve Murad ehlini temsil etmektedir. Bu üç oku üçe bölen Hümâyûn, yukarıda bahsedilen gruplardan herhangi birinden olan, saltanata göz dikmiş kişinin öldürüleceğine dair bir gözdağı vermiştir. Oluşturulan bu grupların sorumluluğu üç kişiye verilmiştir. Buna göre Mevlana Muhiddîn Ferğari, Saadet Ehli'nden, Şecâüddin Emir Hindu Bey, Devlet Ehli'nden, Emir Üveys Muhammed, Murad Ehli'nden sorumlu beyler olmuşlardır.[25]

Hümâyûn, 12 sayısını çok önemsemiş, dünyanın yaratıldığından beri bu sayının öneminin değişmediğini düşünmüştür. Din ve devlet işleri de bu sayının içerisinde yer almıştır. Gece ve gündüzün 12 saat olması, mevsimlerin de 12 aydan oluşması onun için bir kanıt niteliği taşımıştır. Hümâyûn, Tövbe sûresi, 36. ayete işaret ederek Tanrı'nın da bu sayıyı kutsadığına inanmıştır. Hz. Musa'nın 12 oğlunun olması, İslam'ın şartı olan kelime-i şehadetin de 12 sözcükten oluşması Hümâyûn için bir diğer kanıt niteliği oluşturmuştur.[26]

Hümâyûn'un öteden beri Şiî mezhebine ilgisi olduğu, İran'a göçe mecburiyetinden çok önce bu inancın onun içinde var olduğu, Hândmîr'in eserinden anlaşılmaktadır. Aynı bilgi 1565 senesinde yazılan Tarih-i Kutbî adlı eserde de kaydedilmiştir. Buna göre Hümâyûn, on iki sayısının kutlu bir sayı olmasında, Şiî mezhebindeki On iki İmam'ın, sayıları itibariyle bir gösterge niteliği olduğuna inanmıştır.[27]

Matematik ilminde emsalsiz olan Hümâyûn,[28] 12 sayısının kerametine inanarak halkını ve kendini bu sayının içerisine dahil edip onları sınıflandırmış, bu sayının her bir basamağını altın ayarı olarak belirlemiştir. On ikinci sayı en yüksek ayarı temsil ettiğinden ve hükümdara kimse denk olmadığından Hümâyûn'un kendisi bu sayıyı temsil etmiştir. On birinci ayar hanedan üyelerini, onuncu ayar ulema, bilim insanları, seyitleri, dokuzuncu ayar emirleri, sekizinci ayar İçkiyanları,[29] yedinci ayar orta dereceli İçkiyanları, altıncı ayar boy beylerini ve beyleri, beşinci ayar güzel gençleri, dördüncü ayar veznedarları, üçüncü ayar gençleri, ikinci ayar öğretmen ve öğrencileri, birinci ayar ise güvenliği sağlayan insanları temsil etmiştir.[30] Hümâyûn doğum günlerinde tartılarak ağırlığınca altını değer verdiği halkına dağıtmayı da âdet edinmiştir.[31]

Hümâyûn devlet yönetimini ateş, su, toprak, hava olmak üzere dört unsura ayırmıştır. Ateş grubunda silahlar yer almış ve bu işlere vezir Hace Amidülmelik atanmıştır. Mutfak, ahır ve nallama gibi işlere bakan grup hava olmuş ve vezir Hace Lülfullah bu göreve tayin edilmiştir. Toprak grubunda ziraat, imarethaneler ve devlete dâhil olan topraklar bir araya getirilmiştir. Bu bölümün sorumluluğu vezir Hace Celaluddin Mirza Beg'e verilmiştir. Devlet işlerinde görev yapanların da kontrolünün sağlanması için vezirlerin de veziri olmuştur. Hândmîr'in eserinin yazıldığı dönemde bu görevde Emir Üveys Muhammed vardır.[32]

Hümâyûn 1533 yılında Delhi'de Dinpenah şehrinin inşa edilmesi için emir vermiştir. Şehirde bulunan kapılardan biri de Hümâyûn'un adıyla anılmaktaydı. Ayrıca bugün Hümâyûn'un türbesinin yakınlarında bulunan Şir Mandal olarak anılan kısım bir gözlemeviydi. Burası Ab-ı Cun[33] adındaki nehrin kıyısında kurulmuş bir rasathaneydi.[34]

Soyuyla gurur duyan Hümâyûn, ihtişamını, ülkesinin zenginliğini ortaya koymak için Agra'yı yedi renkli atlas, skarlet (scarlet) ve Avrupa kumaşlarıyla süslettirmiştir. Ünlü sanatçılar, mühendisler Agra'da inanılmaz eserler ortaya koymuşlardır. Bilindiği gibi Hümâyûn eğlenceye düşkün biriydi. Samanyoluna benzettiği bir eğlence mekânı bile yaptırmıştır. İç içe geçen daireleri gezegenlerle ilişkilendirmiş, ana renklerle onları tanımlamıştır.[35] Ferişte'nin[36] kaydettiğine göre Hümâyûn, elementleri ve atmosferin tabakalarını açıklayan ve de dünyayı küre biçiminde tasvir eden bir harita çizmiştir. Bu haritada her kısım uygun renge boyanmıştır. Atmosferin tabakalarına ait olan yıldızları da bu haritaya eklemiştir. Bu şekilde haftanın her günü için bir meclis tertip ettirmiştir. Birinci mahfil yani meclis Ay'a aittir. O gün elçiler ve misafirler toplanmıştır. İkinci meclis

[24] Khawandmir, *age*, s. 36-38.
[25] Khawandmir, *age*, s. 39-41.
[26] Khawandmir, *age*, s. 40-43, 45-47.
[27] Khawandmir, *age*, s. 47; Khorshah b. Qubad al-Hossainî, *age*, s. 650.
[28] Khwaja Nizamuddin Ahmad, *age*, s. 140.
[29] Kelimenin tam anlamını bulamadık fakat anlamı *yüksek vergi memur* olabilir.
[30] Khawandmir, *age*, s. 43-44; Khorshah b. Qubad al-Hossainî, *age*, s. 649-650.
[31] Ruby Lal, *Domesticity and Power in the Early Mughal World***,** Cambridge University Press, New York 2005, s. 92; Khawandmir, *age*, s. 102.
[32] Khawandmir, *age*, s. 47-50.
[33] Adı Jamuna, Yamuna bazen de Jawna gibi farklı şekillerde yazılan nehirdir.
[34] Rahimov Laziz Abduazizovic, "Din-Panah the City of Humayun", *European Scholar Journal*, C. 2/10, Las Palmas 2021, s. 52-54.
[35] Khawandmir, *age*, s. 110-111.
[36] Muhammed Kâsım Hindûşâh b. Gulâm Alî el-Esterâbâdî adıyla bilinen İran kökenli Hindistanlı bir tarihçidir. Gülşen-i İbrâhîmî veya Tarih-i Firişte adıyla kaleme aldığı Hindistan tarihini anlattığı eseriyle meşhurdur.

Merkür gezegeni için olmuş, yazar ve edipler ile âlimler bugünde bir araya gelmişlerdir. Bu şekilde 7 renk her meclis için süslenme aracı olarak kullanılmıştır. Mecliste hangi renk kullanılıyorsa gelenler o renkte elbise giymişlerdir. Padişah her toplantıya katılmış ve katılımcılarla konuşarak onları yüceltmiştir.[37] Ayrıca Hümâyûn renk seçiminde Hz. Muhammed'in kullandığı renkleri esas almıştır.[38]

Hümâyûn, Ab-ı Cun denilen ırmakta marangozlara, dört gemiden oluşan bir eğlence mekânı yaptırmıştır. İki kattan oluşturulan gemiler birbirine bağlanmıştır, bu şekilde gemilerin arasında sekizgen havuzlar oluşmuştur. Birbirine bakan gemilerin çatı kısımları ise değerli kumaşlarla süslenmiştir.[39] Bu çatılardan birinde Hümâyûn, diğerlerinde ise ümera oturmuştur. Bu sırada eğlenceler düzenlenmiştir. Gemi tayfası gemileri nehirde yüzdürmekle görevlendirilmiştir. Bu sırada eşi benzeri olmayan mükellef sofralar da kurulmuştur. Hümâyûn, bu eğlence vakti, Tavy adı verilen bir tören gerçekleştirmiştir. Bu tören dolayısıyla da birkaç gün gemide kalınmıştır. Son üç günde padişaha hediyeler verilmiştir. Padişah ise kullarına (Ehl-i Devlet, Ehl-i Saadet, Ehl-i Murad) görev bahşetmiştir. Hümâyûn icat ettiği ünvanları da Arap ve Türk[40] emirlere vermiştir.[41]

Handmîr'in eserinde Hümâyûn döneminin ihtişamını göstermek için sadece yukarıda bahsedilen gemiler kaydedilmemiştir. Birkaç büyük geminin yapıldığı, bunların iki tarafında her sınıftan meslek erbablarının olduğu dükkânlarda alışveriş yapıldığı ve bu gemilerin birleşmesi sonucu ortada bir meydanın oluşturulduğu kayda geçirilmiştir. 1532 veya 1533 yılında Hümâyûn ve devlet adamlarının bu gemilerle Delhi'den Agra'ya gittiği kaydedilmiştir. Gemilerde bahçeler dahi yapılmıştır.[42]

Hümâyûn gemileri kullanarak köprü de yapılmasını sağlamıştır. Gemiler yan yana gelerek zincirlerle sabitlenmiş, ihtiyaç halinde aşağıdan tahtalar çivilerle birleştirilerek köprü oluşturulmuştur. Savaş dönemlerinde, nehir açısından zengin olan Hindistan'da bu çok işe yaramıştır. Piyade, atlı hatta develer dahi bu şekilde karşı kıyıya geçirilebilmişlerdir. Hümâyûn'un dikkat çeken icatlarından biri de yüzen saraylar inşa ettirmesidir. Üç katlı olan bu saray için genişleyen ve daralan bir merdiven icat edilmiştir. Birkaç renge boyanan sarayın kubbesi altın renginde güneş gibi parlamıştır. Yedi renkli perdeleri Rum'dan, Freng'den getirilen kumaşlardan yapılmıştır. Otağ, yani büyük çadırlardan oluşan taşınabilir iki eğlence mekânı da yapılmıştır. Birincisinde on iki burçtan esinlenilmiş, diğerinde ise yıldızlardan ilham alınıp yaptırılmıştır. Bu iki çadır da hareketlidir. Bahsi geçen eğlence mekânları üst üste konulmuş birkaç tahtanın tepesine inşa edilmişlerdir. Pencereleri de müşebbek, yani oymalı tahtalardan yapılmıştır.[43]

Hümâyûn, *izzet tacı* adını verdiği bir tür sarık da icat etmiştir. Bu tacı önemsediği, Mısır Halifesi'ne denk olduğunu belirtmesinden anlaşılmaktadır. İki tarafı yumru olan sarık yedi sayısına (Farsça olarak yazılan yedi sayısı) benzemektedir. Kumaş olarak Freng kadifesi, sırmalı atlas, ürmek[44] (bir tür yünlü kıyafet), yün, yedi renkli taç kumaşı gibi değerli kumaşlardan hazırlanmıştır. Ebced hesabına göre ayın (ع) harfi 70 sayısını, ze (ز) harfi ise 7 sayısını temsil etmektedir. Bu iki harf birleşince "عز"[45] yani izzet tacı olarak adlandırılmıştır.[46]

7 sayısının Türk kültüründe özel bir yere sahip olması Hümâyûn'u bu sarık tarzını anlamlandırmaya itmiş olmalıdır. Türk kültüründe yedi sayısı kutsal görülmüş ve yaşamın her alanında etkisi kabul edilmiştir. Örneğin Büyük Ayı Burcu'nun yedi yıldızı, yedi kurtu temsil etmektedir.[47] Altay Türklerinin *efsanelerinde yedi başlı dev* temsili vardır ki inanışlarına göre ay tutulmasına bu dev sebep olmaktadır.[48] Yine efsanelere göre Büyük Tanrı Bay Ülgen'in göğün yedinci katında oturduğunu kabul etmişlerdir.[49] Ayrıca Manas Destan'ında da yedi sayısı karşımıza çıkmaktadır.[50] Bununla birlikte yedi sayısının kutsiyeti, Sümerler ve Mısır gibi eski medeniyetler tarafından da kabul görmüştür. İslâm dininde bu sayı farklı şekillerde farklı anlamlarda kullanılmıştır.[51]

Hümâyûn Padişah'a tek renk izzet tacı dikilirken; yüksek ve daha küçük rütbede görev yapan devlet erkânı, yukarıda bahsedilen *yedi renk tacın* renginden bir renk ve bunların dışında başka bir renk seçerek yapılan izzet

[37] Muhammad Qasim Firishta, *Tarikh-i Firishta*, çev. Abdulhayy Khwaja, Al-mizan Nashiran wa Tajran Kutub, C. 2, Lahore 2008, s. 450.
[38] Lal, *age*, s. 92.
[39] Khawandmir, *age*, s. 51-52.
[40] Burada dikkat çeken nokta Handmîr'in eserinde *Türk* ifadesinin geçmesidir. Hümâyûn'un hâlâ Timur soyuna olan bağlılığını ortaya koyması açısından bu ifade önemli görünmektedir. Buna ek olarak bazı ifadelerin Handmîr'in Farsça yazılmış eserinde Türkçe olarak kaleme alınması da dikkat çekicidir. Bkz. Khawandmir, *age*, s. 49, 59, 70, 75, 88.
[41] Khawandmir, *age*, s. 57-59.
[42] Khawandmir, *age*, s. 89-90.
[43] Khawandmir, *age*, s. 61-69.
[44] Eserde, Türkçe olduğu dipnotta belirtilen bu kelimenin anlamına ulaşamadık.
[45] Arapça kökenli olan bu kelime Farsça'da da kullanılmaktadır. *Değer, yücelik* gibi anlamlara gelmektedir.
[46] Khawandmir, *age*, s. 71.
[47] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 48.
[48] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 178.
[49] Ögel, *age*, C. 2, s. 161; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 196.
[50] Ümmühan Yücel, *Türk Halk İnanışlarında Sayılar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s. 59.
[51] Lazzat Torebekkyzy, "Türk Halk Kültüründe ve Edebiyatı'nda Yedi Sayısı", *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, S. 1/8, Bartın 2021, s. 83.

taçlarını takmışlardır. Hümâyûn, adına *Olbakça* dediği, önü açık ve ekseriyetle cübbenin üstüne giyilen bir giysiyi de icat etmiştir. Dönemin kaynakları Hümâyûn'un bir kere giydiği kıyafeti bir daha giymediğini kaydetmişlerdir.[52] Fakat ileride yaşayacakları onun başkasının kullanılmış elbisesini giymeye razı olacak kadar zor bir duruma düşmesine sebep olacaktır.[53]

Hümâyûn, günleri gezegenlerle eşleştirmiştir. Cumartesi günleri Satürn'e aitti. Müneccimlere göre Satürn'ün rengi siyahtı ve o yüzden de Padişah o gün siyah giyerdi. Siyahların içinde güneş gibi parlar, düşmana korku salardı. Eserin bu kısmında Abbasî Halifesi Ebu Müslim'in ölümüne kadar siyah giydiği ve halkına da bunu tavsiye ettiği, kendilerine *Siyah Camegan* dedikleri de aktarılmıştır. Hz. Muhammed'in Mekke fethine giderken siyah sarık taktığı da eklenmiştir. Pazar günü güneşle bağdaştırılmıştır. Hümâyûn burada Güneş'e benzetilmektedir. Pazartesi günü Ay'a aittir. Eğer ayın şekli tamay ise Hümâyûn beyaz giymeyi tercih etmiştir. Cennetin rengi olan yeşili mutlaka kullanmıştır. Salı günü Mars'a aittir. Kan içici olarak adlandırılan Mars'ın rengi kırmızıdır. Padişah kırmızı elbiseleriyle tahta oturmuş, şer ehlini kendi yöntemleriyle cezalandırmış, iyilik ehline de iyilikle yaklaşmıştır. Çarşamba uyumlu bir gün olarak adlandırılmıştır. O gün lacivert giyinen Padişah bazen de alaca rengini tercih etmiştir. Perşembe günü Jüpiter ile eşleştirilmiştir. Bugünün rengi nohut (ten rengi türevi) rengindedir. Hümâyûn, Saadet Ehli ile güzel sohbetler etmeyi adet edinmiştir. Cuma günü Venüs ile eşleştirilmiştir. O gün yeşil veya beyaz rengi tercih etmiştir.[54]

Hümâyûn'un yaptırdığı üç önemli saray vardır ki bunlardan Tılsım Evi olarak anılanı, kız kardeşi Gülbeden Begüm'ün eserinde, Hindal'in düğün töreninin[55] yapıldığı saray olarak da aktarılmıştır.[56] Tılsım Sarayı, Hümâyûn için oldukça önemlidir. Bu özel mekândan Hândmîr uzun uzadıya bahsetmiş, Gülbeden de eserinde ayrıntılarıyla bu sarayı anlatmıştır. Üç farklı binadan oluşan Tılsım Evi, havuzu olan ve bu havuzdan diğer binalara geçilebilen bir yapıya sahiptir. Agra'da Ab-ı Cun Nehri'nin kenarında inşa edilmiştir. Bunun dışında Hindistan'ın ünlü Gvalyor şehrinde yaptırdığı, katlı taş saray da ana kaynakta oldukça görkemli bir biçimde kendine yer bulmuştur. Dinpenah şehri ayrıntılarıyla Handmîr tarafından kaleme alınmıştır.[57]

Hümâyûn halkın da katıldığı eğlenceler düzenlemiştir. Bu eğlencelerde çeşitli oyunlarda oynanmıştır ki bunlardan biri de kura çekilerek oynanan oyundur. Bu oyunda daire şeklinde hazırlanmış sergiye oturulur, birbiriyle küs olanlarda dâhil herkes aynı mecliste bulunarak eğlenir, keder ve tasalarını unuturlarmış. Bu oyunda ayrıca gezegenler ve renkler de kullanılırmış.[58] Hümâyûn'un icatları arasında en faydalı olanlarından biri de hiç şüphesiz İran'ın meşhur mina sanatının kullanıldığı sürahilere koydurduğu ilaçlı sıvılardır. Coğrafya açısından sineği ve tozu bol olan Hindistan'da yapmış olduğu bu sıvılar, uçan ve havada asılı duran nesneleri hızla içine çekerek halkın yaşamını rahatça sürdürmesine imkân sağlamıştır. Bunun dışında uğurlu vakitlerde ya da hesaplaması yapılmış uğursuz zamanlarda davul çalınmıştır. Güneş doğmadan önceki zaman *Saadet zamanı*, güneşin doğduğu an *Devlet zamanı* olarak kabul edilmiş ve devlet işlerine bu zamanda başlanmıştır. *Murad zamanı* ise akşam vakti olarak adlandırılmıştır.[59]

Her ayın ilk ve on dördüncü gecesi güneş ve ayı karşılamak için davul çalınmıştır. Davul, Hümâyûn'un sarayında sadece eğlence için kullanılan bir alet olmamıştır. Eğer bir kişi başka bir kişiyle sorun yaşıyorsa Hümâyûn'un sarayına gelir ve davula bir kez vururdu. Eğer haklarına dair bir olumsuzluk yaşıyorsa iki kere, gasp ya da hırsızlıktan mustarip ise üç defa davula vurarak durumunu açıklardı. Bu davulun adı *tabl-i adl* yani *adalet davulu*ydu.[60]

Hümâyûn'un Türkistan adetlerinden vazgeçmediği düzenlediği ok atma ve ata binme yarışlarında kendini göstermektedir. Atların bakımı ile ahırlarla ilgilenen beylerine oldukça önem verdiği de dikkat çekmektedir.[61]

SONUÇ

Hândmîr'in eseri incelendiğinde, Hümâyûn hakkında verdiği bilgilerin daha ziyade kültürel hayatla ilgili olduğunu görürüz. Babası Bâbür'ün sade hayatının tersine ihtişamlı bir hayat sürmüştür. Eser, Hümâyûn'un ilk hükümdarlık dönemine dair bilgileri içerisinde barındırmakta ve bu açıdan da önemli bir boşluğu

[52] Khawandmir, *age*, s. 70-73.
[53] 1555 yılında Hümâyûn, kardeşi Kamran Mirza ile Kıpçak Geçidi'nde savaşırken başından yaralanmıştır. Bu sırada oldukça zor günler yaşayan Hümâyûn'un yanında sadece 11 adamı kalmıştır. O sırada bir kadının verdiği ve erkeklerin giymediği türden bir elbiseyi giymek zorunda kalmıştır. Yine aynı dönemde yaralanması sonucu kirlenen elbisesinden rahatsız olan Hümâyûn, beylerinden birinin kullanılmış bir kıyafetini giymek zorunda kalmıştır. Bkz. JouharAftabji, *Tezkiret'ül Vakıat Hümâyunname*, çev. Ahmaduddin Ahmad Biy, Karavan Adab, Karachi 1951.
[54] Khawandmir, *age*, s. 73-75.
[55] Handmîr, Hindal'in düğününü eserinde kaydederken Türkçe *toy* kelimesini kullanmıştır. Ayrıca Sahipkıran ünvanı da Hindal'in soyuna atıfla eserde yer bulmuştur. Khawandmir, *age*, s. 88.
[56] Gülbeden, *age*, s. 145.
[57] Khawandmir, *age*, s. 75,78-79, 82.
[58] Khawandmir, *age*, s. 112.
[59] Khawandmir, *age*, s. 112-113.
[60] Khawandmir, *age*, s. 114.
[61] Khawandmir, *age*, s. 92.

doldurmaktadır. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hümâyûn'un saray tarihçisi Hândmîr'e kendi tarihini yazma emrini vermesi, Hândmîr'in elinden tarafsız bir gözle yazma olanağını almıştır. O yüzden de eseri değerlendirirken bunun göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Hümâyûn'un Hindistan'ın gösterişli adetlerinden son derece etkilenmiş olduğu açıktır. Mütevazı bir yaşamı tercih eden babası Bâbür'ün aksine ihtişamı ve rahat bir yaşam biçimini seçmiştir. Bu dönemde nücûm ilmiyle de ilgilenerek saraydaki asillere ve de halkına bu ilme bağlı kalarak yaklaşması onu tarih bilimi içerisinde farklı kılmaktadır. Bununla birlikte halkıyla bir arada bulunabilmesi ve onların ihtiyaçlarına cevap verebilmesi Hümâyûn'u birçok hükümdardan ayıran önemli bir özelliktir.

KAYNAKÇA

ABDUAZİZOVİÇ, Rahimov Laziz, "Din-Panah the City of Humayun", *European Scholar Journal*, Vol. 2/10, Las Palmas 2021, ss. 52-54.

AHMAD, Khwaja Nizamuddin, *Tabakât-ı Ekberî*, C. 2, çev. Muhammad Eyub Qadri, Urdu Sience Board, Lahore 1990.

AKA, İsmail, "Hândmîr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 550-552.

Al- HOSSAİNÎ, Khorshah b. Qubad, *Tarikh-i Qudbî*, Murettab Dr. Syed Mojahid Hussain, Jamia Millia Islamia Nei Dehli, C. 5, Dehli 1965.

BABUR, Gazi Zahîreddin Muhammed, *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

BANERJİ, S. K., *Humayun Badshah*, Oxford University Press, Calcutta 1938.

BAYUR, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C. 2, TTK, Ankara 1987.

ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

FIRISHTA, Muhammad Qasim, *Tarikh-i Firishta*, çev. Abdulhayy Khwaja, Al-mizan Nashiranwa Tajran Kutub, Vol. 2, Lahore 1990.

GÜLBEDEN BEGÜM, *Hümayunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar, TTK, Ankara 1987.

KHWANDMIR, *Qânûn-i-Humâyûnî (also known as Humâyûnnâma Persian Text)*, Ed. M. Hidayat Hosain, Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1940.

KONUKÇU, Enver, "Bahadır Şah Gucerâtî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 456-457.

KONUKÇU, Enver, "Hümâyun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 481-483.

LAL, Ruby, *Domesticity and Power in the Early Mughal World*, Cambridge University Press, New York 2005.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

SEYDİ ALİ REİS, *Mir'at'âtü'l Memâlik*, haz. Mehmet Kiremit, TTK, Ankara 1999.

TOREBEKKZYZ, Lazzat, "Türk Halk Kültüründe ve Edebiyatın'da Yedi Sayısı", *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, S. 1/8, Bartın 2021, ss. 82-91.

YÜCEL, Ümmühan, *Türk Halk İnanışlarında Sayılar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 483-492.

Geliş Tarihi–Received Date: 26.01.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.03.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SİBİRYA TARİH VE COĞRAFYASINA DAİR BİR KAYNAK İNCELEMESİ: SLUJEBNAYA ÇERTEJNAYA KNİGA (1702-1730)

10.53718/gttad.1426372

ZAFER SEVER*

ÖZ

Sibirya, Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinden itibaren Türklerin daimî ikametgâhları arasında yer almıştır. Bu nedenle Sibirya, Türk tarihi için eşsiz bir ehemmiyete sahiptir. Ancak Sibirya'ya ait kaynaklar genel itibariyle Rus menşelidir. En eski kaynaklar Sibir Kronikleri ve Rusların çertej ismini verdiği atlas/harita çalışmalarıdır. Bu çalışmaların öncü isimlerinden biri Semen Ulyanoviç Remezov'dur. Remezov oğulları İvan, Leonte ve Semen'le birlikte Tobolsk şehrinde Sibirya tarihi ve coğrafyası üzerine uzun yıllara yayılmış birçok önemli çalışma ortaya koymuştur. Bu çalışmalardan biri *Resmi Sicil Defteri* olarak adlandırabileceğimiz *Slujebnaya Çertejnaya Kniga*'dır. 1730 yılında tamamlanan çertej yaklaşık iki asır sonra Petersburg Halk Kütüphanesi el yazmaları bölümünde görevli olan İ. A. Biçkov tarafından ortaya çıkarılmıştır. Ancak eseri daha sonra tarihçi A. İ. Andreev bilim dünyasına tanıtmıştır. Eserle ilgili en kapsamlı araştırmayı ise Sovyet haritacı L. A. Goldenberg yapmıştır. Goldenberg, çertejde yer alan metin ve çizimleri detaylarıyla birlikte ortaya koymuştur. Çertejin Petersburg Halk Kütüphanesi'ne gelmeden önce nasıl korunduğu ve ne şekilde mevzu bahis kütüphaneye getirildiği hakkında kesin bir bilgi yoktur. Rivayetlerden birine göre Sibirya'da görevli bulunan V. Ya. Miroviç eseri muhafaza eden kişiydi. Ondan alınan eser başkente getirilerek İmparatoriçe II. Katerina'ya sunulmuş ve onun özel kütüphanesinde yer almıştı. Daha sonra 1852 yılında Petersburg Halk Kütüphanesi'ne getirilmişti. Eser günümüzde Rus Milli Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü'nde saklanmaktadır.

Slujebnaya Çertejnaya Kniga metin, çizim ve kartografik materyaller şeklinde üç gruba ayrılmaktadır. Eserin hazırlanış süreci uzun yıllara yayıldığı için şekil ve tarz yönünden çizim ve metinlerde bazı farklılıklar görülmektedir. Remezov çizimlerine Sibirya'nın merkezi olarak konumlandırılan Tobolsk'tan başlamış ve çizimlerinde Sibirya'nın iç bölgeleri, yerleşim alanları, köyleri, şehirleri, dağları, tepeleri, ormanları, nehirleri, gölleri ve birçok doğal alanı yer almıştır. Ayrıca Sibirya'nın dışında Moğol bozkırlarından, Kamçatka'ya, Çin'e kadar uzanan bölgeler de bu çalışmanın muhteviyatını oluşturmaktadır. Remezov birçok kabiliyete sahip bir ilim adamıdır. Onun ilgili olduğu alanlardan biri de tarihtir. Remezov'un iyi bir tarihçi olması çizimlerin haricinde Tobolsk ve Sibirya tarihi hakkında esere çeşitli metinler eklemesine sebep olmuştur. Bunlar arasında Tobolsk şehrinin tarihi, Sibirya'nın başpiskoposu ve metropolitleri, Sibir Kroniğinin çizimi, Yermak'tan sonra görev alan valilerin listesi ve Küçüm Han'a karşı kazanılan zafer gibi metinler dikkat çekmektedir. Bununla birlikte birçok çizim ve metin de çalışmada yer almaktadır. Şehir çizimleri arasında Tobolsk, Tümen, Turinsk, Verhoturye, Kungur, Berezov, Surgut, Narım, Tomsk, Kuznetsk, Mangazeya, Yeniseysk, Krasnoyarsk, İlimsk, İrkutsk, Turuhansk, Perm, Nerçinsk ve Yakutsk gibi şehirler bulunmaktadır. Bu çalışmada 18. asrın başlarında hazırlanan, Sibirya Türk tarihinin Sibir Kroniklerinden sonra önemli kaynakları arasında yer alan *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* adlı çalışma muhteviyatı özelinde ortaya konulacak ve eser Sibirya üzerine çalışma yapan araştırmacıların istifadesine sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Remezov, Sibirya, Coğrafya, Atlas, Harita.

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, E-Posta: zafersever89@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-1876-0246.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

SİBİRYA TARİH VE COĞRAFYASINA DAİR BİR KAYNAK İNCELEMESİ: SLUJEBNAYA ÇERTEJNAYA KNİGA (1702-1730)

A SOURCE STUDY ON THE HISTORY AND GEOGRAPHY OF SIBERIA: SLUZHEBNAYA CHERTEZHNAYA KNIGA (1702-1730)

ABSTRACT

Siberia has been among the permanent residences of Turks since the first Turkish states established in Asia. Therefore, Siberia has a unique importance for Turkish history. However, the sources on Siberia are generally of Russian origin. The oldest sources are Chronicles of Siberia and atlas/map works called chertezh by Russians. One of the pioneers of these works is Semen Ulyanovich Remezov. Remezov, together with his sons Ivan, Leonte and Semen, produced many important studies on the history and geography of Siberia in Tobolsk over many years. One of these works is the *Sluzhebnaya Chertezhnaya Kniga*, which we can call the *Official Registry Book*. Completed in 1730, it was unearthed nearly two centuries later by I. A. Bichkov, who worked in the manuscripts department of the Petersburg Public Library. However, the work was later introduced to the world of science by the historian A. I. Andreev. The Soviet cartographer L. A. Goldenberg conducted the most comprehensive research on the work. Goldenberg presented the text and drawings in the chertezh in detail. There is no definite information about how the chertezh was preserved before it came to the Petersburg Public Library and how it came to the library in question. According to one of the rumors, V. Ya. Mirovich, who was stationed in Siberia, was the custodian of the work. The work was brought to the capital, presented to Empress Catherine II and placed in her private library. Later, in 1852, it was brought to the Petersburg Public Library. Today it is kept in the Manuscripts Department of the Russian National Library.

Sluzhebnaya Chertezhnaya Kniga is divided into three groups: text, drawings and cartographic materials. Since the preparation of the work spanned many years, there are some differences in the drawings and texts in terms of shape and style. Remezov started his drawings from Tobolsk, which is positioned as the center of Siberia, and his drawings include Siberia's interior regions, settlements, villages, cities, mountains, hills, forests, rivers, lakes and many natural areas. In addition to Siberia, the regions extending from the Mongolian steppes to Kamchatka and China also constitute the content of this work. Remezov is a scholar with many talents. One of his fields of interest is history. Remezov's being a good historian led him to include various texts about the history of Tobolsk and Siberia in addition to the drawings. These texts include the history of the city of Tobolsk, the archbishop and metropolitans of Siberia, the drawing of the Siberian Chronicle, the list of governors who served after Yermak, and the victory over Küçüm Khan. In addition, many drawings and texts are also included. Among the city drawings are Tobolsk, Tyumen, Turinsk, Verhoturye, Kungur, Berezov, Surgut, Narim, Tomsk, Kuznetsk, Mangazeya, Yeniseisk, Krasnoyarsk, Ilimsk, Irkutsk, Turuhansk, Perm, Nerchinsk and Yakut. This study aims to unveil the content of the *Sluzhebnaya Chertezhnaya Kniga*, prepared in the early 18th century, and present it for the use of researchers focusing on Siberia, marking its significance as one of the key sources in the history of Siberian Turks following the Siberian Chronicles.

Keywords: Remezov, Siberia, Geography, Atlas, Map.

GİRİŞ

Sibirya'nın tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi veren önemli kaynakların başında Rusça *Çertejnaya Kniga/Чертежная Книга* olarak adlandırılan çertej/atlas çalışmaları gelmektedir. Bu çertejler Sibirya'nın şehirlerini, coğrafyasını, tarihini ve etnografyasını detaylarıyla birlikte tasvir etmektedir.[1] Sibirya'da bu çalışmaların öncü ismi Tobolsk boyarlarından Semen Ulyanoviç Remezov'dur. Remezov'un oğullarıyla birlikte hazırladığı çalışmalar vasıtasıyla ünü ülke sınırlarının dışına kadar ulaşmıştır. Remezovlar uzun yıllar süren çalışmalarının ardından Rus ve Sibirya tarihi coğrafyası için birbirinden kıymetli üç tane çertej hazırlamışlardır. Bunlardan ilki *Horografiçeskaya Çertejnaya Kniga/Хорографическая Чертежная Книга (1697-1711)* adlı çalışmadır.[2] Sibirya'nın çeşitli bölgelerinin aynı teknikle yapılmış onlarca haritasından oluşan bu eser, Sibirya'nın nüfusu kartografyası, tarihi, arkeolojisi ve etnografyası hakkında değerli bilgiler içerir. Bununla beraber *Horografiçeskaya Çertejnaya Kniga*'da açıklamalı metinlerle birlikte Sibirya'da yer alan nehirlerin detaylı çizimleri dikkat çekmektedir. Sibirya'nın Ob, Lena, Amur, Tobol, İrtiş ve İşim gibi ünlü nehirleri büyük ölçekli haritalarla ortaya konulmuştur.[3] Diğer çalışma ise *Çertejnaya Kniga Sibiri/Чертежная Книга Сибири 1699-1701* adlı çalışmadır. Bu eser bütün Sibirya'yı kapsayan birçok bilgi ve ayrıntı içeren 23 büyük haritadan

[1] Fatih Ünal, "Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (11), Aralık 2015, s. 621.
[2] Eser hakkında detaylı bilgi ve çizimlerin içeriği için bk., L. A. Goldenberg, *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* İzdatelstvo Nauka, Moskva 1965, s. 82-88, 238-244.
[3] 1701 yılında Remezov ve oğulları tarafından tamamlanan eser 19. asrın ilk yarısında N. P. Rumyantsev tarafından gün yüzüne çıkarılmış ve 1882 yılında Petersburg'da Rusya Tarih Yazımı Komisyonu tarafından neşredilmiştir. Eser ve eserde yer alan çizimler için bk., Zafer Sever, "Semen Ulyanoviç Remezov'un Sibirya Atlası (Çertejnaya Kniga Sibiri)", *Genel Türk Tarih Kaynakları*, Ed. M. Alpargu vd., Ordu 2019, s. 283-293.

oluşmaktadır. Bu haritalar arasında Tobolsk, Tara, Tümen[4], Yeniseysk ve Yakutsk gibi şehirlerin çizimleri yer almaktadır.

Remezov ve çocukları İvan, Leonte ve Semen tarafından hazırlanan son kartografik çalışma *Slujebnaya Çertejnaya Kniga/Служебная Чертежная Книга (1702-1730)* şeklinde adlandırılan eserdir. Çalışma *Resmi Vazife/Sicil Kitabı* şeklinde Türkçeye tercüme edilebilir. Remezovların son kartografik çalışması olan bu eserde daha önceki çertejlerin hazırlanmasında kullanılan kaynaklardan faydalanılmıştır. Eser doğal olarak büyük bir bilgi birikim ve tecrübe sonucu inşa edilmiştir. Bu nedenle söz konusu çertej Remezovların diğer çalışmalarına göre daha yeni ve güncel bilgileri ihtiva etmektedir. Başka bir deyişle *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* Remezovların ustalık eseri sayılabilir. 1730 yılında tamamlanan çalışmaya yıllar sonra dikkat çeken ilk isim Petersburg Halk Kütüphanesi'nin el yazmaları görevlisi İ. A. Bıçkov olmuştur. Bıçkov 1911 yılında kütüphanenin tozlu raflarında uzun bir süre saklı kalan *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* hakkında bir rapor hazırlamış, ancak bu raporu sunmaya fırsat bulamamıştır.[5] Yaklaşık çeyrek asır sonra tarihçi A. İ. Andreev bu incelemeyle ilgilenerek Remezovların biyografik ve sanatsal çalışmalarını ortaya koyarak daha önceleri pek de bilinmeyen bu eseri bilim dünyasına tanıtmıştır.[6] Eser hakkında en kapsamlı çalışmalardan birini ise Sibirya'nın tarihi, coğrafyası ve haritacılığının tanınmış araştırmacısı L. D. Goldenberg yapmıştır. Goldenberg'in eserinde çertejde yer alan metin ve çizimler detaylarıyla birlikte tetkik edilmiştir.[7]

1. Slujebnaya Çertejnaya Kniga (1702-1730)

1701 yılında Sibirya Atlası *Çertejnaya Kniga Sibiri*'yi tamamlayan Remezovlar, Sibirya'nın coğrafyasıyla ilgili çalışmalarına ara vermeden devam etmiştir. Remezov ailesi uzun yıllar süren çalışmaların bir sonucu olarak çeşitli çizimlerin, planların, haritaların ve tasvirlerin orijinallerini ve kopyalarından oluşan neredeyse bütün Sibirya şehirlerinin eski ve yeni çizimlerini bir araya getirmiştir. Goldenberg'in ifadesiyle Remezov'un toplamış olduğu kişisel arşivini tasnif etme çabası, onu resmi ve şahsi materyallerinin bir araya getirileceği derleme bir çalışmayı oluşturmaya sevk etmiştir. Aynı zamanda eserin temel kısmını oluşturan ve oval biçiminde sarı, yeşil ve kahverengi olarak renklendirilen özel süslenmiş kenarlıklar arasına alınmış metinler, Remezovların son kartografik eserinin özelliklerini de ortaya koymaktadır.[8] Remezov haritalarını derlerken çeşitli kaynak guruplarından faydalanmıştır. Bunlar bölge hakkında daha önce çizilen eski haritalar, el yazmaları, coğrafi tasvirler, istatistiki veriler, askerî keşif belgeleri ve bilgilerini başvurduğu kaynak kişilerdir. Remezov Sibirya'yla ilgili yapılan haritalara ve coğrafi çalışmalara yakından ilgi duymaktaydı ve Rus coğrafi keşiflerinin daimî takipçisiydi. İvan Petlin, Fedor İsakoviç Baykov, Vladimir Vasilyeviç Atlasov ve İvan Petroviç Kozırevskiy gibi gezgin ve kaşiflerin bütün bilgi birikimini, notlarını ve eserlerini bir araya getirerek çalışmalarında kullanmıştır.[9]

1730 yılında Remezov'un oğullarından biri Tobolsk valilerinin soy ağacını ortaya koyan son çizimiyle eseri tamamlamıştır. Bu tarihten itibaren *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* ortadan kaybolmuştur. Ancak eser 1764 yılında İmparatoriçe II. Katerina'nın kişisel kütüphanesinde ortaya çıkmıştır. Eser 1775 yılından sonra ise Rusça elyazmalarının muhafaza edildiği Ermitaj Müzesi'nin kütüphanesinde yer almıştır. 1730 ve 1764 yılları arasında geçen 34 yıl eserin akıbeti hakkında kesin bir bilgi yoktur.[10] Nasıl ve ne şekilde korunduğu hakkında ortak bir kanaat oluşmamıştır. Bu konu hakkında farklı görüşler ve rivayetler ortaya atılmıştır. Andreev'e göre, Tobolsk'a sürgün gönderilen ve daha sonra Sibirya'da valilik görevlerinde de bulunan V. Ya Miroviç'in 1764 yılında idam edilmesinin ardından çalışmaya evinde el konulmuş ve İmparatoriçeye sunulmuştur. Eser önce Ermitaj koleksiyonun, daha sonra da 1852 yılında Petersburg Halk Kütüphanesi'ne getirilerek orada saklı tutulmuştur.[11]

Eserin esrarengiz tarihçesiyle ilgili başka bir görüşe göre ise Sibirya tarihçisi G. F. Miller, Miroviçlerden *Tobolsk Kroniği*'ni[12] aldığı zaman bu eseri de bu aileden temin etmiştir. Goldenberg, S. E. Fel'in bu konu hakkındaki bir görüşüne yer vermiştir. Fel'e göre *Slujebnaya Çertejnaya Kniga*'nın Miroviçler tarafından ele

[4] Tümen, Rusların Sibirya'da inşa ettikleri ilk şehirdir. Moskova tarafından bölgeye görevlendirilen Voyvoda Vasiliy Sukin ve İvan Myasnov Sibir'e gelerek 1586 yılında daha önce bir Tatar şehri olan Çimki'nin olduğu yerde şehri kurdu. Bk. *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, Haz. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H, Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020, s. 73; *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, Haz. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H, Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020, s. 81-82.

[5] Goldenberg, *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* s. 100-110.

[6] A. İ. Andreev, *Oçerki po İstoçnikovedeniyu Sibiri XVII Bek,* İzdatelstvo Glavsevmorputi, Leningrad 1940.

[7] Goldenberg, *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* s. 100.

[8] Goldenberg, *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* s. 100.

[9] L. A. Goldenberg, "Russian Cartography to ca. 1700", *The History of Cartography*, Vol. 3, Ed. David Woodward, 2007, s. 1893; N. N. Ogloblin, Remezov'un diğer kartografik eseri *Çertejnaya Kniga Sibiri*'yi hazırlarken kullandığı kaynakları detaylarıyla birlikte tasvir etmektedir. Remezov eserlerini derlediği zengin bir birikim üzerine inşa ettiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. N. N. Ogloblin, *İstoçniki Çertejnoy Knigi Sibiri Semena Remezova*, Sankt Peterburg 1891.

[10] Goldenberg, *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* s. 109.

[11] Andreev, *age,* s. 88-89.

[12] Remezov'un kroniği Tobolsk Kroniği şeklinde adlandırması eseri keşfettiği zaman müellifini bilmediğinden dolayıdır. Bu sebeple eser Tobolsk Kroniği olarak da bilinmektedir. Bk. *Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği*, Haz. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H, Arslantürk, Ötüken 2020, s. 16.

geçirilme ihtimalinin olabileceği ancak onlar gibi bölgede çok da söz sahibi olmayan, Sibirya'da mühim bir rol oynamayan bir ailede bu kadar uzun süre muhafaza edilmesi zayıf bir ihtimaldir.[13] Miller, Sibirya ekspedisyonları sırasında Sibirya'yla alakalı birçok eseri Rus bilim çevrelerine kazandırmıştır. Tobolsk'ta bulunduğu sıralarda *Tobolsk Kroniği*'nden haberdar olmuş, Sibirya Valiliği ve Miroviçlerden Yenisey Voyvodası Petr Federov'un yardımıyla eserin sahibi Fedor Pimenov adlı kişiden eseri satın almıştır. Miller daha sonra bu kroniği 1744 yılında Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesine teslim etmiştir.[14] Bu bilgiler, *Slujebnaya Çertejnaya Kniga*'nın da Miller tarafından Sibirya'da toplanan eserler arasında olabileceği görüşünü güçlendirmektedir. Ancak Miller eserden haberdar olmadığı için onun hakkında bilgi vermediği ifade edilmektedir. Eser günümüzde Rus Milli Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü'nde (Ermitaj Koleksiyonu No: 237) yer almaktadır.[15]

2. Eserin Muhtevası

Metinler, çizimler ve kartografik materyaller olarak eseri üç gruba ayırmak mümkündür. Eserin meydana getirilmesi uzun yıllar aldığı için zaman zaman bazı bölümlerinde şekil ve üslup yönünden farklılıklar görülmektedir. Atlas formatında yayımlanan ilk eserden farklı olarak Remezov'un çocuklarıyla hazırladığı bu eser, 20*30 cm ebatlarında İskenderiye cinsi kâğıda basılmış olsa da uzunluğu genişliğine nazaran daha fazla olan bir kitap şeklinde ciltlenmiştir. Mevzubahis ölçüler, o güne kadar basılmış çok formatlı haritalardan kitabın genişletilmiş sayfalarına 38*29 cm'yi aşmayacak şekilde kopyalar nakletmeyi olanaklı hale getirmiştir.[16] Remezov çizimlerine Sibirya'nın başkenti olarak nitelendirilen Tobolsk'tan başlayarak İç Sibirya'nın yerleşim yerlerini, köylerini, şehirlerini Sibirya'daki dağları, tepeleri, ormanları, dereleri, ırmakları, nehirleri, gölleri ve her türlü doğal alanları, daha önce hiç tanımlanmamış, bilinmeyen birçok bölgeye çizimlerinde yer vermiştir. Ayrıca Moğol bozkırlarından Kamçatka'ya oradan Çin'e kadar uzanan bölgelerin çizimleri, bu çalışmada yer almaktadır. Goldenberg eseri değerlendirirken Remezov'un kişisel karakterini de iyi analiz etmiştir. Remezov'un edebi kalemini konuşturduğunu ve doğrudan Sibirya'yı anlatmak yerine benzetme yani teşbih sanatıyla birlikte yazılarını kaleme aldığını ifade etmiştir. Remezov çizimlere ve metinlere başlık verirken özel/gizemli kelimeler seçmiştir.[17]

Remezov'u farklı kılan özelliklerinden biri onun iyi bir tarihçi olmasıdır. Bu nedenle esere çizimlerle birlikte Tobolsk ve Sibirya tarihi ile ilgili çeşitli metinler eklemiştir. Bunlar arasında **"**Tobolsk şehrinin tarihi: Sibirya başpiskoposu ve metropolitleri", "Sibir Kroniğinin[18] çizimi/tablosu, Tobolsk şehrinin kısa tarihi ve Yermak[19]'tan sonra görev alan valilerin listesi", "Küçüm Han[20]'a karşı kazanılan zafer ve Sibirya'nın arıtılması" gibi metin ve çizimler dikkat çekmektedir. Ayrıca okuyucu için önsöz, içindekiler tablosu, Rus devletini yöneten Çar ve Knezlerin oval madalyon şeklindeki portreleri ve dinsel motiflerle[21] tasvir edilmiş çizimler de çalışmada yer almaktadır. Remezov'un tarihsel bilgi ve düşünceleri, tasavvurları Tobolsk şehrinin tarihiyle ilgili çalışmaları ortaya koymaktadır. Eserde Tobolsk'la ilgili birçok çizim ve metin yer almaktadır. Öyle ki onun doğumunun 325. yıldönümünün anısına Tobolsk Kremlini'nin duvarına mozaik bir portreyle birlikte "Rus topraklarının şanlı oğlu, tarihçi, mimar, sanatçı, haritacı Semen Remezov, Tobolsklular sana minnettardır" yazısı asılmıştır.[22] Bu ifadeler Remezov'un Tobolsk tarihi ve kültürü için önemli bir isim olduğunu ortaya koymaktadır.

[13] Goldenberg, *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* s. 109-110.
[14] Eser aynı zamanda Miroviç nüshası olarak da adlandırılmaktadır. Eserin girişinde el yazısıyla 1744 yılında Prof. Miller'den alınmıştır. Miller bu eseri Sibirya'dan getirmiştir. Miller bu kitaba Tobolsk'ta Miroviçlerden Yenisey Voyvodası Petr Federov sayesinde ulaşmıştır ve kitabı 20 Ağustos 1759'da imzalamıştır şeklinde belirtilmiştir. Bk. *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt Peterburg 1907, s. XXXIV; Miller, Sibirya araştırmalarının öncü isimlerindendir. Sibirya hakkında birçok yazı kaleme almıştır. Miller ve çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bk., Yusuf Akbaba, "Sibirya Araştırmalarının Unutulan Öncüsü: Gerhard Fıedrıch Müller", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/8, 2022, s. 617-624.
[15] Andreev, *age,* s. 90; https://primo.nlr.ru (27. 12. 2023).
[16] Goldenberg, *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* s. 100.
[17] Goldenberg, *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* s. 103-107.
[18] Remezov'un Sibirya tarihi için önemli eserlerinin başında hazırlamış olduğu kronik gelmektedir. Remezov bu eserinde her başlık ya da olay için bir çizim yapmıştır. Olayları çizimlerle tasvir ederek güçlü ve sıra dışı bir anlatım sergilemiştir. Kronik için bk. *Kratkaya Sibirskaya Letopis*, Sankt Peterburg 1880; *Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği*, Haz. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H, Arslantürk, Ötüken 2020.
[19] Kozak Yermak Timofeyev ve birliği 1581 yılında Batı Sibirya'ya sefer düzenleyerek başkent Sibir'i işgal etmiştir. Yermak Timofeyev ve Kozaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bk., N. M. Melnikov, *Yermak Timofeyeviç Knyaz Sibirskiy, Ero Spodvijniki i Prodoljateli*, İzdanie "Rodimogo Kraya", Asnieres, 1961.
[20] Küçüm Han, 1563 yılında Sibir Hanlığı'nın başkentine gelerek Yadigâr ve Bekbulat hanları öldürerek kendisini Sibir hanı ilan etmiştir. 1581 yılından itibaren Batı Sibirya'da Rus işgallerine karşı koymaya çalışsa da 1598 yılında vefat etmiştir. Küçüm Han hakkında detaylı bilgi için bk. Murat Abdirov, *Han Küçüm İzvestnıy i Neizvestnıy*, Almatı 1996.
[21] Remezov'un çalışmalarında dinsel motif ve anlatımlar oldukça fazladır. Sibirya ve Tobolsk barışçıl bir melekle kıyaslanmış ve betimlemeler yapılmıştır. Öyle ki Remezov'un bu yaklaşımlarıyla ilgili "Tobolsk'taki Melekler" adlı bir makale kaleme alınmış, onun bu tasavvurları detaylarıyla birlikte incelenmiştir. Makale için bk. V. A. Kivelson, "Angels in Tobolsk: Celestial Topography and Visionary Administration in Late Muscovite Siberia", *Harvard Ukrainian Studies,* Vol. 28, 2006, s. 543-556.
[22] V. S. Kusov, *Kartorgafiçeskoe İskusstvo Russkogo Gosudarstva*, İzdatelstvo Nedra, Moskva 1989, s. 11.

2.1. *Slujebnaya Çertejnaya Kniga*'da Yer Alan Bazı Şehir ve Bölge Çizimleri

-Tobolsk (Тобольск) şehrinin sureti, arşiv nu. 14.

-Tobolsk şehriyle alakalı metin ve çizimler, arşiv nu. 18-19; 20-21; 26-27; 28.

- Başkurt topraklarının ihtilaflı yerleşim yerleriyle ilgili çizimi, arşiv nu. 49-50.

-Tarsk (Тарск) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 57-58.

-Tümen (Тюмен) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 59-60.

-Turinsk (Туринск) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 61-62.

- Verhoturye (Верхотурье) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 63-64.

- Kungur (Кунгур) şehri ve posad arazisinin çizimi, arşiv nu. 65-66.

- Kungur (Кунгур) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 67-68.

- Perm Velikaya (Пермь Великая), Pomorye (Поморье) Peçora (Печора), Dvinsk (Двинск) arazisinin çizimi ve çevre şehirlerle Solovetski Adaları (Соловецкие острова), arşiv nu. 71-72.

- Berezov (Березов) şehri arazisinin çizimi arşiv nu. 72-74.

- Surgut (Сургут) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 75-76.

- Narım (Нарым) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 77-78.

- Tomsk (Томск) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 79-80.

- Kuznetsk (Кузнецк) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 81-82.

- Mangazeya (Мангазея) ya da Turuhansk (Туруханск) arazisinin çizimi, arşiv nu. s. 83-84.

- Yeniseysk (Енисейск) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 85-86.

- Krasnoyarsk (Красноярск) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 87-88.

- İlimsk (Илимск) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 89-90.

- İrkutsk (Иркутск) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 91-92.

- Nerçinsk (Нерчинск) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 93-94

- Yakutsk (Якутцк) şehri arazisinin çizimi, arşiv nu. 95-96; 97-98.

- Kamçadalsk (Камчадальск) Kamçatka arazisinin ve denizlerinin yeniden çizimi, arşiv nu. 99-100; 104-104.

- Çin devleti topraklarının çizimi, arşiv nu. 105-106; 111-112-114.

- Tartaria veya Büyük Han'ın ulaştığı toprakların çizimi, arşiv nu. 107-108.

- Çin devletinin topraklarının ve diğer şehirlerinin bir çizimi, arşiv nu. 109-110.

SONUÇ

Sibirya'nın batı ve güney bölgeleri, tarihin erken devirlerinden itibaren Türk devletlerine ve topluluklarına ev sahipliği yapmıştır. Sibirya coğrafyası Türk tarihi içerisinde kendine özel bir yer edinmeyi başarmıştır. Bu nedenle Sibirya hakkındaki arkeolojik ve yazılı kaynaklar doğrudan Türk tarihini ilgilendirmekte ve Kuzey Türkistan'daki Türk varlığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Semen Ulyanoviç Remezov'un Sibirya tarihi ve coğrafyası üzerine yapmış olduğu çalışmaları, merak edilen ve gizli kalan birçok konuya açıklık getirmektedir. *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* onun çalışmaları arasında ustalık eseri olması bakımından ayrı bir değere sahiptir.

Remezovlar bu çalışmasında çizimlerin yanı sıra Sibirya'nın önemli figürlerini ve Sibir Hanlığı'yla ilgili kayda değer bilgileri ortaya koymaktadır. Bu nedenle eseri sadece Sibirya'nın muhtelif bölgelerinin çizimlerinin yer aldığı bir çalışma olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmaz. Remezovlar eseri Sibirya tarihiyle harmanlayarak inşa etmiştir. Bir başka deyişle Batı Sibirya'nın Rus idaresine dahil olma süreci, yeni kentler ve bürokrasi temelinde çalışmada yer almıştır. Ayrıca çalışmada yer alan Rus şehirlerinden hareketle 18. asrın başında Batı Sibirya başta olmak üzere, bölgeye yaklaşık bir asrı aşkın süreçte Rus nüfuzun transferinin de oldukça hızlı gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte çalışmada Sibirya'da görev alan metropolitlerin listesinin yer alması ve Hristiyanlıkla ilgili motiflerin fazlaca yer tutması çalışmanın kurgusunun dini bir yaklaşımla inşa edildiğini göstermektedir. Aynı zamanda Sibirya'nın işgalinden sonra Hristiyanlığın Sibirya'da

hızla yayıldığı ve kilise tefrişatının da bir hayli yol kat ettiğini ortaya koymaktadır. Tüm bunların yanı sıra Rus işgaliyle karşılaşan Sibirya'nın savunmasında Ruslara uzun yıllar zorluk çıkaran Küçüm Han'a karşı kazanılan bir zafer çiziminin yer alması fazlasıyla dikkat çekmektedir. Çünkü hana karşı verilen mücadelenin ardından Sibirya'nın kapıları ardına kadar Ruslara açılmıştı.

Semen Ulyanoviç Remezov *Slujebnaya Çertejnaya Kniga'*da tarih, coğrafya ve sanatsal kavramları sentezleyerek Rus ve Sibirya haritacılığının 18. asrın başlarında ulaştığı seviyeyi göstermektedir. Eser Sibirya'nın fizikî coğrafyasını, Sibirya Türk tarihini, Sibirya'daki Rus varlığını ve Sibir Hanlığı'nın işgalinin ardından kısa bir zamanda Batı Sibirya'nın Rus idaresine dahil olma sürecini, Rus şehirlerinin inşa ve iskân faaliyetlerini haritalandırma yöntemiyle açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle *Slujebnaya Çertejnaya Kniga'*yı Sibirya tarihi ve coğrafyası üzerine yapılacak çalışmalarda başucu eserlerden biri olarak değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

ABDİROV, Murat, *Han Küçüm İzvestnıy i Neizvestnıy,* Almatı 1996.

AKBABA, Yusuf, "Sibirya Araştırmalarının Unutulan Öncüsü: Gerhard Fredrich Müller", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4/8, 2022, s. 617-624.

ANDREEV, A. İ., *Oçerki po İstoçnikovedeniyu Sibiri XVII Bek,* İzdatelstvo Glavsevmorputi, Leningrad 1940.

GOLDENBERG, L. A., "Russian Cartography to ca. 1700", *The History of Cartography*, Vol. 3, Ed. David Woodward, 2007, s. 1852-1903.

GOLDENBERG, L. A., *Semen Ulyanoviç Remezov Sibirskiy Kartografi Geograf,* İzdatelstvo Nauka, Moskva 1965.

https://primo.nlr.ru (27. 12. 2023).

KİVELSON, V. A., "Angels in Tobolsk: Celestial Topography and Visionary Administration in Late Muscovite Siberia", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 28, 2006, s. 543-556.

Kratkaya Sibirskaya Letopis, Sankt Peterburg 1880.

KUSOV, V. S., *Kartorgafiçeskoe İskusstvo Russkogo Gosudarstva*, İzdatelstvo Nedra, Moskva 1989.

MELNİKOV, N. M., *Yermak Timofeyeviç Knyaz Sibirskiy, Ero Spodvijniki i Prodoljateli, İzdanie* "Rodimogo Kraya", Asnieres, 1961.

OGLOBLİN, N. N., *İstoçniki Çertejnoy Knigi Sibiri Semena Remezova*, Sankt Peterburg 1891.

SEVER, Zafer, "Semen Ulyanoviç Remezov'un Sibirya Atlası (Çertejnaya Kniga Sibiri)" *Genel Türk Tarih Kaynakları,* Ed. M. Alpargu vd., Ordu 2019, s. 283-293.

Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği, Haz. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H, Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020.

Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği, Haz. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H, Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020.

Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği, Haz. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H, Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020.

Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt Peterburg 1907.

ÜNAL, Fatih, "Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (11), Aralık 2015, s. 613-647.

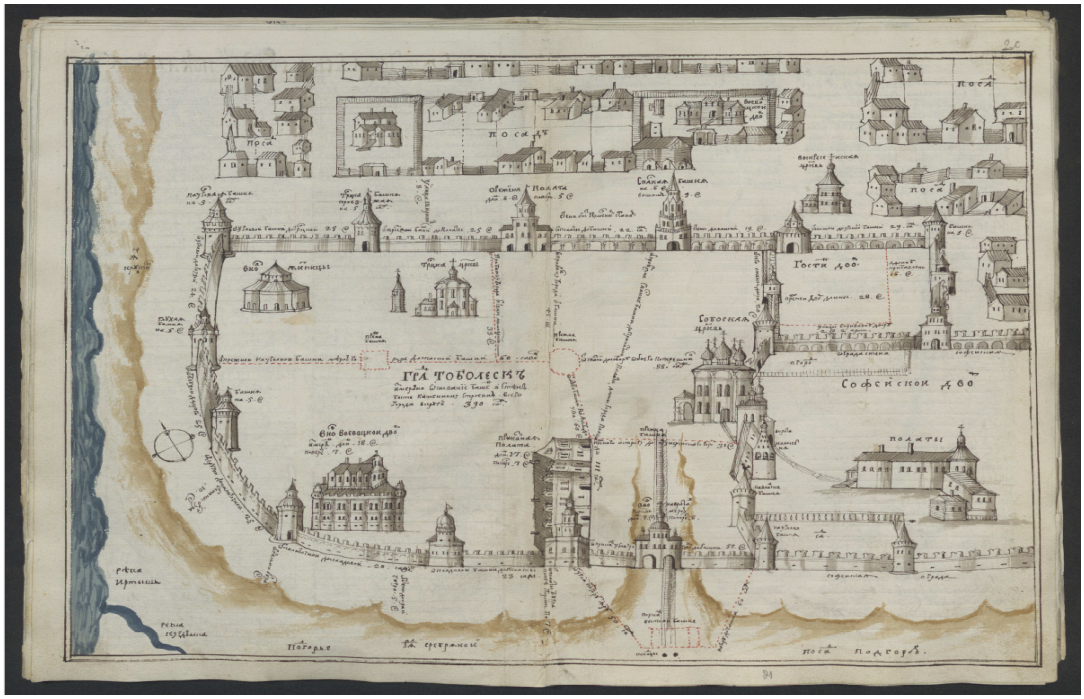
EKLER

Ek 1: Sibirya'nın Arındırılması, Küçüm Han'a Karşı Zafer Adlı Çizim.

Kaynak: *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* Arşiv Nu. 17.

Ek 2: Tobolsk Şehri Çizimi.

Kaynak: *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* Arşiv Nu. 21.

Ek 3: Tümen Şehri Arazisinin Çizimi

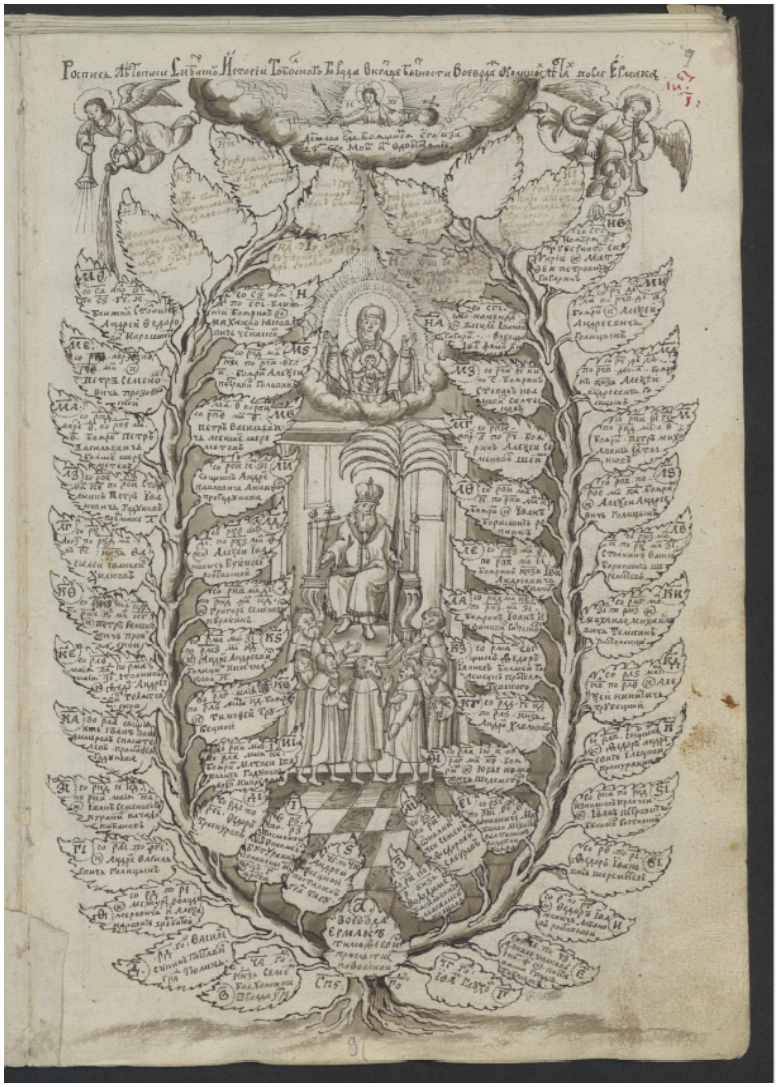
Kaynak: Slujebnaya Çertejnaya Kniga Arşiv Nu. 60.

Ek 4: Baykal Gölü ve İrkuts Şehri Çizimi

Kaynak: *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* Arşiv Nu. 92.

Ek 5: Sibir Kroniği'nin Tablosu, Kısa Tobolsk Şehri Tarihi ve Yermak'tan Sonra Sibirya'da Görev Alan Valiler**.**

Kaynak: *Slujebnaya Çertejnaya Kniga* Arşiv Nu. 9.

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 493-502.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date:16.07.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TEMEŞVARLI OSMAN AĞA'NIN KİTÂB-I İNŞÂ' ADLI ESERİ VE MÜELLİF NÜSHASI HAKKINDA BAZI NOTLAR

10.53718/gttad.1484839

ÖMER GEZER*

ÖZ

Arap ve Fars edebiyatından tevarüs eden inşâ ve münşeât geleneği, Osmanlı devri Türk edebiyatında 15. yüzyıldan itibaren örneklerine rastlanan, 17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde ise artık yaygınlaşmış bir yazın türüdür. Esasen katiplere ve eli kalem tutanlara yazışma adabını ve usullerini öğreten inşâ kitapları, şairlerin, yazarların, alimlerin ve devlet ricalinin mektuplaşmalarının bir araya getirildiği münşeât mecmualarına evrilirken, artık yalnızca edebiyat için değil, tarih için de vazgeçilmez birer kaynak haline gelmiştir. Bu zaman zarfında, yazışma usullerini öğreten el kitabı niteliğindeki inşâ kitaplarıyla, otantik yazışmaları içeren münşeât mecmuaları arasındaki ayrım da kaybolmaya başlamıştı. Temeşvarlı Osman Ağa'nın Kitâb-ı İnşâ' adlı eseri de bu ayrımın kaybolduğu bir çağın eseri olarak, kendine has içeriğiyle ve ortaya çıkış serüveniyle dikkat çekicidir. Elinizdeki makale, esaretnâmesiyle bilinen, fakat aslında arkasında birçok eser bırakan Temeşvar'ın divan tercümanı Osman Ağa'nın, 1720lerde İstanbul'daki Habsburg dil oğlanlarına Türkçe öğretirken kaleme aldığı inşâsını inceliyor. Bu eserin şimdiye kadar biri müellifin hattından çıkma HHStA Or.HS.125 numaralı mecmuada, bir diğeri ise ne zaman ve kim tarafından istinsah edildiği bilinmeyen ÖNB Mixt.175 numaralı yazmada olmak üzere iki nüshasının varlığı biliniyordu. Bu makalede üçüncü bir nüshanın varlığı ve mahiyeti tanıtılıyor. ÖNB Mixt.867 numaralı mecmua içerisindeki eser yine müellif hattıyla kaleme alınmış olup, nüshalar üzerinde yapılan incelemeden hareketle müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ilk nüshadan son nüshaya kadar eserin geçirdiği aşamalar da bu kanaati desteklemektedir. Bütün nüshalar birlikte değerlendirildiğinde, Kitâb-ı İnşâ ile alakalı olarak şu sonuç da ortaya çıkıyor: Eser, muhtevası itibariyle yazışma adabını ve usullerini öğreten bir inşâ kitabı olmaktan daha fazlasıdır. Osman Ağa, Kitâb-ı İnşâ'yı kişisel arşivindeki mektuplara başvurarak değil, bilakis olayların hatırında kaldığı şekilde yazmıştır. Bu tespit, nüshalar arasındaki benzer mektupların niçin farklı tarihler taşıdığı sorusunu da aslında cevaplamış oluyor. Diğer taraftan, muhtevasındaki mektupların otantik olmaması Kitâb-ı İnşâ'nın değerini azaltmıyor. Bilakis, hatırında kalanlardan hareketle yazdıkları Kitâb-ı İnşâ'yı hatırat türünden bir eser haline getiriyor ve muhtevasını tarihçiler için değerli kılıyor. Kitâb-ı İnşâ', 18. yüzyılın başında Osmanlı-Habsburg sınırındaki muhafız paşalar, Habsburg generalleri ve Macar bağımsızlık savaşının komutanları arasındaki otantik olmayan ancak kolayca muhayyel de diyemeyeceğimiz mektuplaşmaları ve Osman Ağa'nın kimi zaman olayların şahidi kimi zamansa faili olarak görüp işittikleri, yapıp ettikleri hakkındaki takrirlerini içeriyor: 1699 sonrasında Osmanlı-Habsburg sınırının tahdidinin nasıl yapıldığı, sınırdaki gasp ve cinayet davalarının ne şekilde çözümlendiği, ticarî anlaşmazlıkların hangi halleri aldığı gibi konular Osman Ağa'nın eserinde yer verdiği meseleler arasında. Bütün bu konular üzerinde Osmanlı arşivlerinde ne derece az belgeye ulaşabildiğimiz düşünüldüğünde Kitâb-ı İnşâ'nın kaynak değeri bir kat daha artıyor.

Anahtar Kelimeler: Temeşvarlı Osman Ağa, Osmanlı-Habsburg Diplomasisi, Serhad Diplomasisi, Kitâb-ı İnşâ', Müellif Nüshası.

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: omergezer@hacettepe.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0001-6678-5777.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

TEMEŞVARLI OSMAN AĞA'NIN KİTÂB-I İNŞÂ' ADLI ESERİ VE MÜELLİF NÜSHASI HAKKINDA BAZI NOTLAR

SOME NOTES ON KİTÂB-I İNŞÂ' BY OSMAN AGHA OF TEMESVÁR AND ITS AUTHOR'S COPY

ABSTRACT

Inşâ and münşeât, which are inherited from Arabic and Persian literature, are a literary genre that has been encountered in Turkish literature since the fifteenth century and became widespread by the seventeenth and eighteenth centuries. Inşâ books, which originally taught the manners and procedures of correspondence to scribes and penmen, evolved into münşeât that collected the correspondence of poets, writers, scholars and state officials, and became indispensable sources for literature and history. The distinction between inşâ, which were handbooks teaching correspondence, and münşeât, which contained authentic correspondence, had begun to fade. The Kitâb-ı İnşâ' by Osman Agha of Temesvár is noteworthy as a work of an era in which this distinction was lost, with its unique content and the adventure of its emergence. The present article examines the Inşâ of Osman, who is known for his narrative of captivity, but in fact left behind many other works, written while teaching Turkish to the Habsburg sprachknaben, i.e. language boys in Istanbul in the 1720s. Until now, two copies of Kitâb-ı İnşâ' were known to exist: one in manuscript HHStA Or.HS.125, written by Osman Agha himself, and the other in manuscript ÖNB Mixt.175, a copy. This article introduces the existence of a third one. The work in ÖNB Mixt.867 is also written in the author's calligraphy, and based on the examination of the copies, it is understood that it is the author's copy. When all copies are evaluated together, the following conclusion is reached regarding Kitâb-ı İnşâ: The work is more than a guide book that teaches correspondence manners and procedures. Osman Aga did not write Kitâb-ı İnşâ by referring to the authentic letters in his personal archive, but rather as he remembered the events. This in fact answers the question of why similar letters bear different dates. On the other hand, the inauthenticity of the letters does not diminish the value of the Kitâb-ı İnşâ. On the contrary, what he wrote based on what he remembered makes Kitâb-ı İnşâ' a memoir and makes its content valuable for historians. Kitâb-ı İnşâ' contains the correspondence between the pashas, Habsburg generals and the commanders of the Hungarian war of independence, which is not authentic but cannot easily be called imaginary, and Osman Aga's accounts of what he saw, heard and did, sometimes as a witness and sometimes as an actor of events: How the Ottoman-Habsburg border was demarcated after 1699, how the cases of extortion and murder on the border were resolved, and what form commercial disputes took are among the issues Osman Aga covers in his work. Considering how few documents we have access to in the Ottoman archives on all these issues, the resource value of Kitâb-ı İnşâ increases even more.

Keywords: Osman Agha of Temesvár, Ottoman-Habsburg Diplomacy, Frontier Diplomacy, Kitâb-ı İnşâ', Author's Copy.

GİRİŞ

Temeşvarlı Osman Ağa, 1688'de Habsburglara esir düşmesiyle başlayıp 1699'da özgürlüğe kaçışıyla son bulan esaret hayatını anlattığı serencamıyla tanınır. Girişinde ve son kısmında ailesi ve esaretten sonraki yılları hakkında bilgi verdiği esaretnâmesi, bu yönüyle otobiyografik özellikler taşır ve bu nedenle Osmanlı dönemi Türk edebiyatında eşine az rastlanır örnektedir. Hiç şüphe yok ki bu sebeple Osman Ağa'nın esaretnâmesi bu özelliğinden ötürü akademinin ve popüler tarihçiliğin ilgisini çekmiştir. Tek nüsha olarak British Library'de Or.3213 numarayla kayıtlı olan esaretnâme evvela Franz Babinger'in dikkatini çekmiş,[1] daha sonra Alman şarkiyatçılar ve tarihçiler tarafından tercüme edilerek Almanca yayımlanmış ve böylece ilgi odağı olmuştur.[2] Bu ilginin Türkiye'deki ilk yankısı, esaretnâmenin Almanca tercümesinden Türkçeye çevrilmesi olarak görülür.[3] Aslında bu çevirilerin yayımlandığı tarihlerde, Harun Tolosa, esaretnâmenin transkripsiyonunu bitirme tezi olarak hazırlamış, ancak bu çalışma yayımlanmadan kütüphane raflarında kalmıştır.[4] R.F.Kreutel'in Osman Ağa'nın bozuk imlâsını düzelterek Arap harfli Türkçe olarak esaretnâmeyi neşretmesinden[5] sonra Tolasa da önceki çalışmasına dayanarak metni sadeleştirerek yayımlanmıştır.[6] Geçen zamana karşın, Osman Ağa'nın

[1] Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1927, s. 249.

[2] Heinz Griesbach, *Osman ibn Ahmed – Memoiren eines Zeitgenossen Prinz Eugens*, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bonn 1950; Richard Franz Kreutel ve Otto Spies, *Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Ağa – Eine türkische Autobiographie aus der Zeit der großen Kreige gegen Österreich*, Selbstverlag des Orientalischen Seminars, Bonn 1954; Richard Franz Kreutel ve Otto Spies, *Der Gefangene der Giauren – Die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers 'Osman Ağa aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt*, Verlag Styria, Graz 1962.

[3] M. Şevki Yazman, *Viyana Muhasarasından Sonra Avusturyalılara Esir Düşen Osman Ağa'nın Hatıraları*, Tanyeri Yayınları, İstanbul 1961; M. Şevki Yazman, *Viyana Kapılarından Dönüş ve Osman Ağa'nın Çilesi*, Tarih Yayınları, İstanbul 1962; Esat Nermi Erendor, *Temeşvarlı Osman Ağa – Gavurların Esiri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

[4] Harun Tolasa, *Osman Ağa'nın Hatıraları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul 1964.

[5] Richard Franz Kreutel, *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmān Ağa aus Temeschwar – Der Text des Londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung*, E.J.W. Gibb Memorial, Cambridge 1980.

[6] Harun Tolasa, *Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa – Bir Osmanlı Türk Sipahisinin Hayatı ve Esirlik Hatıraları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1986. Esaretnâmenin bir başka elden sadeleştirilmiş metni için bkz. Orhan Sakin, *Temeşvarlı Osman Ağa – Bir Osmanlı Askerinin Sıradışı Anıları, 1688-1700*, Ekim Yayınları, İstanbul 2008.

esaretnâmesinin henüz Türkçe ilmî neşri yapılmamışsa da Macarca,[7] Fransızca,[8] Hırvatça[9] ve İngilizce[10] çevirileri bu dillerin okurlarına ulaşmıştır.

Yazıldığı çağda ve sonrasında edebiyat dünyasının ve akademik araştırmaların ilgisinin uzağında kalan bu eserin, modern zamanlarda dikkat çekmesinin en önemli sebebi kuşkusuz metnin zengin içeriğidir. Bilhassa Osmanlı devri Türk edebiyatında benlik anlatılarının az sayıda oluşu, Temeşvarlı Osman Ağa'nın serencamını bu pencereden inceleyen çalışmaların yazılmasını kolaylaştırmıştır.[11] Ancak bu bahiste akademik ilginin Temeşvarlı Osman Ağa'nın esaret günlerine odaklanması, haliyle, Osman Ağa'nın biyografisinin ve kaleme aldığı diğer eserlerin tarihin gölgesinden kurtulamamasına neden olmuş, hayatı ve eserleri çok az çalışmanın konusu olmuştur.[12]

Halbuki Osman Ağa, esaret senelerinde öğrendiği Almanca sayesinde uzun yıllar Temeşvar'da ve Vidin'de divan tercümanlığı vazifesi görmüş, muhtemelen 1720'lerde İstanbul'a taşınmış, burada da Habsburg dil oğlanlarına Türkçe öğretmenliği yapmıştı. O günlerde Osman Ağa'nın öğrencisi olan geleceğin Habsburg elçisi Heinrich von Penckler, sonraları kaleme aldığı bir risalesinde hocasının Almanca konuşma ve yazma becerisini iyi derecede olarak niteleyecektir.[13] Osman Ağa'nın diğer eserlerinde Almanca becerisinin etkisi açıkça görülür. Nitekim yarım kalsa da Almancadan tercüme ettiği Târîh-i Nemçe buna örnek gösterilebilir.[14] Yine İstanbul günlerinde kaleme aldığı ve hatırat türünden bir eser olan başlıksız çalışması da gerek Osman Ağa'nın biyografisi gerekse XVIII. yüzyıl başında Osmanlı-Habsburg-Macar ilişkileri için kaynak değerini haizdir.[15] Bu değerine karşın eserin Almanca tercümesi[16] bulunduğu halde, Türkçe okurların istifadesi için neşrinin yapılmamış yahut sadeleştirilmiş metninin yayımlanmamış olması dikkat çekmektedir.

Osman Ağa'nın diğer eserlerinin de akademik olarak hak ettiği değeri gördükleri söylenemez. Or.3212 kayıt numarasıyla British Library'de mahfuz bulunan 1699-1720 seneleri arasındaki olayları Osmanlı-Habsburg ilişkileri bağlamında anlattığı tarihçesi bunlardan birisidir.[17] Bir diğeri ise aslında yazışma adabı öğretmek üzere yazdığı Kitâb-ı İnşâ' adlı eseridir. İçeriği ve birçok nüshasının bulunması Kitâb-ı İnşâ'yı akademik araştırmalar için önemli kılar. Eser, her ne kadar tarihçilerin malumu olsa da şimdiye kadar yalnızca Macar tarihçi Hajnalka Tóth, Kitâb-ı İnşâ' üzerine ayrıntılı çalışmıştır.[18]

Elinizdeki makalenin amacı, şimdiye kadar yalnızca iki nüshası bilinen Kitâb-ı İnşâ'yı yeni tespit edilmiş üçüncü nüshası vesilesiyle tarihçilerin dikkatine sunmaktır. Söz konusu üçüncü nüsha, aşağıda gösterileceği üzere esasen müellif nüshası olup Kitâb-ı İnşâ'nın ortaya çıkış sürecini aydınlatacak, böylece eserin tarih araştırmaları için önemini ortaya koyacaktır.

1. Osmanlı Edebiyatında İnşâ, Münşeât ve Kitâb-ı İnşâ'

Resmî yahut özel yazışmaların nasıl olması gerektiği hakkında yol gösteren inşâ kitaplarının Arap ve Fars edebiyatında olduğu gibi Osmanlı devri Türk edebiyatında da dikkate değer örnekleri bulunur. Bilhassa Osmanlılar, şiiri olduğu gibi nesri de bir sanat, hatta fen olarak kabul etmiş, bu sanatın icrası için rehberler

---

[7] Imre Bánkúti, *A Gyaurok Rabságában – Pasák és Generálisok Között*, Balassi, Budapeşte 1995.
[8] Frédéric Hitzel, *Prisonnier des infidèles: un soldat Ottoman dans l'Empire des Habsbourg*, Sindbad-Actes Sud, Arles 1998.
[9] Ekrem Čaušević, *Autobiografija Osman-age Temišvarskog*, Srednija Europa, Zagreb 2004.
[10] Giancarlo Casale, *Prisoner of the Infidels – The Memoir of an Ottoman Muslim in Seventeenth-Century Europe*, University of California Press, Oakland 2021.
[11] Bu cümleden olmak üzere dikkat çeken bir çalışma için bkz. R. Aslıhan Aksoy Sheridan, "Nostalgia of a Frustrated Ottoman Subject: Reading Osman Agha of Timişoara's Memoirs as Self-Narrative", *International Journal of Middle East Studies*, S. 53, 2021, s. 323–330. Ayrıca bkz. Furkan Öztürk "Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar Çerçevesinde Temeşvarlı Osman Ağa'nın Otobiyografisi" *Cedrus – Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2015, s. 329-336 ve Jacob S. Westermann, *The Self in Captivity: Slavery and Autobiographical Rebirth in the Memoirs of Osman Ağa (1670-1725)*, McGill University Institute of Islamic Studies (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Montreal 2020.
[12] Richard Franz Kreutel, "Die Schriften des Dolmetschers 'Osmān Ağa aus Temeschwar", *Der Orient in der Forschung – Festschrift für Otto Spies zum 5 April 1966*, Ed. W. Hoenerbach, Harrassowitz, Wiesbaden 1967, s. 434-443.
[13] Heinrich Wurm, "Entstehung und Aufhebung des Osmanischen Generalkonsulats in Wien (1726-1732)", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives*, S. 42, 1992, s. 168.
[14] Özgür Gürlek, "*Temeşvarlı Osmân b. Ahmed Ağa'nın Nemçe Tarihi Tercümesi (H. 1135 / M. 1722-23) – İnceleme-Metin*", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.
[15] Kreutel, *Die Schriften*, s. 437-438.
[16] Richard Franz Kreutel, *Zwischen Paschas und Generälen – Bericht des 'Osman Ağa aus Temeschwar über die Höhepunkte seines Wirkens als Diwansdolmetscher und Diplomat*, Verlag Styria, Graz 1966.
[17] Kreutel, *Die Schriften*, s. 441-442.
[18] Hajnalka Tóth, "Temesvári Oszmán Aga Levélgyűjteménye: Habsburg–Oszmán–Kuruc Határvidéki Konfliktusok a 18. Század Elején", *Certamen*, S. 3, 2016, s. 283-294. Macarca olması sebebiyle bu makaleden yeteri kadar istifade edemedim. Buna karşın Tóth'un şu iki makalesi de Kitâb-ı İnşâ' hakkında gerekli malumatı verir. Bkz. "Roma çasarıyla şevketlü padişahımuzun sulh [u] salahı olub – The two Ali Pashas of Temeşvar on the Habsburg, Hungarian and Ottoman Frontier at the Time of the Rákóczi War of Independence", *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on his seventieth Birthday*, Ed. Pál Fodor, Research Center for Humanities, Budapeşte 2019, s. 459-479 ve "'Se'ādetlü mekremetlü meveddet dōstum' - Anredeformeln der christlich-osmanischen Korrespondenz vom Anfang des 18. Jahrhunderts" *Altaic and Chagatay lectures: Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy*, Ed. Istvan Zimónyi, University of Szeged Press, Szeged 2021, s. 417-433.

hazırlamıştır.[19] 14. ve 15. asrın dönemecinde yaşamış ve arkasında bıraktığı eserlere itibaren son derece üretken bir şair ve yazar olduğu anlaşılan Ahmed-i Dâî'nin (ö. 1421'den sonra) günümüze ancak eksik olarak ulaşmış Teressül isimli eseri bu türün Türkçede bilinen en eski örneğidir.[20] Ahmed-i Dâî'yi "Kâtib" mahlasıyla bilinen Yahya b. Mehmed Menâhicü'l-İnşâ' (1479'dan önce), Hüsamzâde Muslihuddin Mustafa Efendi (ö. 1488'den sonra) Mecmû'a-i İnşâ' (1488) isimli eserleriyle takip ederler.[21]

Osmanlı devri Türk edebiyatının inşâ türündeki bu ilk eserleri, esasen yazarlarının kâtipler ve eli kalem tutanlar için yazışma adabına dair uygun gördüklerini teorik bir çerçevede anlatan ve bazı muhayyel mektup örnekleri veren metinlerken 16. yüzyıldan itibaren orijinal yahut orijinallik atfedilen mektupları içeren münşeat mecmuaları yaygınlaşmıştır.[22] Tâcîzâde Cafer Çelebi (ö. 1515) ve kardeşi Sadi Çelebi (ö. 1516), Lâmi Çelebi (ö. 1532), Kemalpaşazâde (ö. 1534), Celalzâde Mustafa Çelebi (ö. 1567), Kınalızâde Ali Efendi (ö. 1572), Ebussuud Efendi (ö. 1574), Hoca Saadeddin Efendi (ö. 1599) ve Gelibolulu Ali Efendi (ö. 1600) bilinen eserlerinden başka münşeat sahibi Osmanlılar arasında yer alırlar.[23] Bu cümleden olmak üzere 16. asrın ikinci yarısında, II. Selim ve III. Murad devirlerinde, önce reisülküttaplık ve sonra nişancılık yapan Feridun Ahmed Bey'in (ö. 1598) Münşeâtü's-selâtin (1574) adlı eseri bu türün en meşhur örneğidir. Feridun Bey Münşeâtı'nın şöhreti muhtevasının zenginliği kadar, içerisindeki bazı mektupların, bilhassa da Osmanlı tarihinin erken dönemlerine ait olanların, esasen otantik olmayıp başka zamanlara ve bağlamlara ait olduğu halde yazarı tarafından tahrif edilerek kullanılması etrafında cereyan eden tartışmalardan kaynaklanır.[24] Esasen son yıllarda yapılan araştırmaların gösterdiği üzere, bu uydurma belgelerin yanı sıra, başka eserlerde yahut arşiv vesikalarında benzerlerine rastladığımız belgeleri de içeriyor olması Feridun Bey Münşeâtı'nı tarihçiler için hâlâ önemli kılıyor.[25]

Tarihçiler ve edebiyatçılar, 17. ve 18. yüzyıllara ait münşeat mecmualarını, belge kritiğini ihmal etmemek şartıyla, haklı olarak daha güvenli buluyorlar. Örneğin Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı'nı yayımlayan Ersin Kırca, münşeatın muhtevasındaki belgelerin önemli bir kısmının izlerini Osmanlı arşivlerinde takip edebilmiş ve neşrederken okuru da ilgili kaynaklara yönlendirmiştir.[26] Keza 18. yüzyılda kaleme alınmış Münşeât-ı Nâbî, Münşeât-ı Asım ve Münşeât-ı Koca Râgıb Paşa tarihçiler ve edebiyatçılar tarafından neşredilen bu döneme ait metinler arasındadır.[27] Münşileriyle birlikte anılan bu eserlerin yanı sıra, 17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu askerî ve diplomatik şartların da etkisiyle devletlerarası yazışmaları bir araya getiren anonim ellerden çıkmış çok sayıda münşeatın varlığı dikkat çekicidir. Fransa elçisi Marquis de Bonnac'ın Bâbıâli ile 1716-1724 tarihleri arasındaki yazışmaları ihtiva eden mecmua bunlara örnek olarak gösterilebilir.[28]

Bu makalenin konusunu teşkil eden Kitâb-ı İnşâ' da içeriği bakımından bu grup eserlerle benzerlik gösterir. Kitâb-ı İnşâ', Temeşvarlı Osman Ağa'nın İstanbul'da Habsburg dil oğlanlarına Türkçe öğrettiği sırada yazdığı, ismiyle müsemma bir inşâ kitabıdır. Osman Ağa'nın eserleri hakkında, elbette Kitâb-ı İnşâ' hakkında da geniş bilgi veren Kreutel aynı cilt içinde bulunan Tercümânlara Lâzım Ba'zı Mükâlemeler'i eserin ikinci kısmı olarak kabul etse[29] de muhtevası bakımından ve aşağıda gösterileceği üzere Kitâb-ı İnşâ'nın her nüshasında bulunmadığından, hatta başlı başına başka nüshaları[30] olduğundan bu metni ayrı bir eser olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.

Kitâb-ı İnşâ', müellifi Osman Ağa'nın uygun gördüğü alt başlıkla Osmanlı-Habsburg sınırındaki diplomatik meselelere dair yazışmaları ve görüşmeleri ihtiva eder. Eserin şimdiye kadar bilinen iki nüshası ile kısa zaman önce tespit ettiğimiz ve aşağıda açıklanacağı üzere müellif nüshası olduğu anlaşılan bir başka nüshası, içeriği

[19] Mustafa İsmet Uzun, "İnşâ, Türk Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 337-338.
[20] Walther Björkmann, "Die Anfänge der türkischen Briefsammlungen" *Orientalia Suecana*, C. 5, 1956, s. 22-23; H.R. Roemer, "Inshā'" *Encycklopeadia of Islam 2nd Edition*, C. 3, Leiden 1986, s. 1241-1244. Ahmed-i Dâî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Günay Kut, "Ahmed-i Dâ'i" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 56-58.
[21] Fahri Unan, *Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib – Menâhicü'l-İnşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; İlyas Çelebi, "Hüsamzâde Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 517-518.
[22] Halil İbrahim Aksever, "Münşeât Mecmuaları ve Edebiyat Tarihimiz İçin Önemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, 1998, s. 75.
[23] Hasan Gültekin, *Türk Edebiyatında İnşâ: Tarihî Gelişim-Kuram-Sözlük ve Münşeât-ı Koca Râgıb Paşa*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 101-115.
[24] Abdülkadir Özcan, "Münşeâtü's-Selâtin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 21-22.
[25] Feridun Bey Münşeâtı'nın kaynak değerini takdir eden bir çalışma için bkz. Sándor Papp, "Feridun Bey'in Münşeâtı: Mecmua-ı Münşeatü's-Selâtin – Macaristan'a / Erdel'e Ait XVI. ve XVII. Yüzyıl Belgeleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlılar ve Macarlar – Bir Diplomatik Tarih*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2023, s. 123-138.
[26] Ersin Kırca, *Sadrazamlardan Mektuplar 1703-1704 (Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı)*, Kitapyurdu Yayınları, İstanbul 2020.
[27] Mustafa Öztürk, *Münşe'ât-ı Nâbî – İnceleme, Tenkitli Metin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019; Fahri Unan, *Münşe'ât-ı Âsım – Küçük Çelebi-zâde İsmâ'il Âsım Efendi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013; Gültekin, *Türk Edebiyatında İnşâ*.
[28] Eray Akçay, *İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. O. 34'te Kayıtlı Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı Bürokrasisi ile Yazışmalarını İhtiva Eden Bir Mecmua (1716-1724)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.
[29] Kreutel, *Die Schriften*, s. 440-441.
[30] Tercümanlara Lâzım Ba'zı Mükâlemeler'in şimdiye kadar tespit edilmiş müstakil nüshaları şunlardır: Avusturya Devlet Arşivleri (OeStA), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA), Handschriften Sammlungen, Or.HS.505 ve British Library, Or.7294.

bakımından büyük oranda benzerdir: 1700 ila 1724 senelerine tarihlenmiş mektuplar, mükalemeler ve takrirler. Bu tarihler, takriben 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı-Habsburg diplomatik ilişkilerinin yeniden başladığı, 1715'e kadar sorunsuz devam ettiği, nihayet 1715-1718 Osmanlı-Habsburg Harbi'nden sonra ilişkilerin yeniden barışçıl bir şekilde ilerlediği yılları işaret eder. Kısacası, Kitâb-ı İnşâ' Osmanlı-Habsburg sınırında yeni bir devrin başladığı bir döneme aittir.

Yukarıda zikredilen özelliği Kitâb-ı İnşâ'yı tarih çalışmaları için kendiliğinden değerli kılmaz. Bilindiği üzere inşâ kitaplarında asıl amaç kâtiplere usul öğretmektir; her ne kadar XVIII. asırda inşâ ve münşeât arasındaki fark önceki kadar berrak değilse de inşâ kitaplarında otantik olmayan, muhayyel mektuplaşmalar da bulunabilir.[31] Temeşvarlı Osman'ın inşâsındaki Osmanlı paşaları ve Habsburg generalleri arasındaki yazışmalar ilk bakışta değilse de ayrıntılarına dikkat edildiğinde, meseleler başka tarihî kaynaklardan takip edildiğinde, sorunlu görünürler. Nitekim Tóth, mektupların içeriği ve tarihleri arasındaki uyumsuzluğa işaret etmiş, ortaya çıkan sorunları sair kaynakları kullanarak titizlikle çözüme kavuşturmuştur.[32] Keza, her üç nüshadaki benzer mektupların kimi zaman başka başka tarihlendirilmesi, Osman Ağa'nın Kitâb-ı İnşâ'da yer verdiği mektupları divan tercümanlığı yaptığı senelerde oluşturduğu varsayılabilecek kişisel arşiv yerine, hafızasından hareketle yazdığını ortaya koyar. Üstelik, bazı mektuplar Osman Ağa'nın Temeşvar'da yahut Vidin'de tercümanlık yaptığı tarihlerden sonrasına, daha açık bir ifadeyle İstanbul'da bulunduğu yıllara aittir. Bu durumda akla en yakın açıklama, Osman Ağa'nın Habsburg dil oğlanlarına Türkçe öğrettiği senelerde böyle bir inşa kitabını yazmak ihtiyacı hissedip kaleme sarılmış olmasıdır. Nitekim Tercümânlara Lâzım Ba'zı Mükâlemeler de bu türden bir ihtiyacın sonucu olmalıdır.

Bu durum Kitâb-ı İnşâ'nın kaynak değerini azaltmaz. Nitekim içeriğine göz atıldığında Kitâb-ı İnşâ'nın 18. yüzyılın ilk çeyreği söz konusu olduğunda, gerek Osmanlı-Habsburg ilişkileri gerek serhad diplomasisinin işleyişi gerekse serhaddeki hayat için ne derece önemli olduğu anlaşılır. Her üç nüshasın muhtevası birlikte değerlendirildiğinde Kitâb-ı İnşâ' kabaca şu konulardan bahseder: 1699 Karlofça Antlaşması'nın gereğince Temeşvar'da Osmanlı-Habsburg sınırının tahdidi meselesi; Osmanlı sınırında Habsburgların inşa ettiği istihkamlar meselesi; Osmanlı'ya sığınmış bağımsızlık taraftarı Macarların gizlice Habsburg tarafına geçmek istemeleriyle başlayan diplomatik kriz; Rákóczi'nin bağımsızlık savaşı sırasında Temeşvar paşası ile Habsburg ve Macar generaller arasında vuku bulan yazışmalar; Osmanlı tüccarlarının Temeşvar'da yahut Bosna'da mallarının yağmalanması sebebiyle yürütülecek soruşturmalar ve Osmanlı zararlarının tazmini; bir Osmanlı zabitinin işlediği cinayet sebebiyle yürütülen soruşturma, mahkeme ve diplomatik kriz; Habsburg tüccarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yaparken haksız vergilendirilmelerinden şikayetleri; yine Osmanlı ve Habsburg taraflarında ticaret yapan kimselerin alacak-verecek davaları. Osman Ağa, bu meselelerle alakalı olarak Osmanlı paşaları ile Habsburg generalleri yahut Macar komutanları arasındaki yazışmaları vermekten başka, kendi ağzından yazdığı takrirlerle meselelerin nasıl çözüme kavuşturulduğuna dair açıklamalar da yapar. Tam da bu takrirler sebebiyle Kitâb-ı İnşâ' Habsburg dil oğlanlarına Türkçe diplomatik yazışmaların nasıl yapılması gerektiğine dair bir el kitabı olmak hüviyetinden çıkar, Osman Ağa'nın divan tercümanlığı sırasında görüp şahit olduklarını da aktardığı bir hatırat kisvesine bürünür.

2. Kitâb-ı İnşâ' Nüshaları ve Müellif Nüshası Meselesi

Yukarıda işaret edildiği gibi, Kitâb-ı İnşâ'nın şimdiye kadar yalnızca iki nüshası biliniyordu. Bunlara bir yenisini, üstelik müellif nüshası olarak eklemek gerekiyor. Aşağıda evvela Osman Ağa'nın Kitâb-ı İnşâ'yı yazarken ortaya çıkardığı ilk metinden başlayarak diğer nüshaları üzerinde durulacak, daha sonra müellif nüshası ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

Temeşvarlı Osman Ağa'nın müellif nüshasına giden yolda evvela, bugün Avusturya arşivlerinden Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA, Türkçesi: Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi) bünyesinde muhafaza edilen Or.HS.125 numaralı mecmua içerisindeki metni kaleme aldığı anlaşılıyor. Yazma aslında Şark Dilleri Akademisi'nin (Die k.k. Academiæ der orientalischen Sprachen) kütüphanesine ait olmakla beraber, söz konusu kütüphane II. Dünya Savaşı sırasında arşiv mahzenlerinde korumaya alınmış, daha sonra da HHStA bünyesinde araştırmacıların kullanımına açılmıştır. Kütüphanenin kataloğunu hazırlayan Albrecht Krafft, eseri doğru bir şekilde Tercüman Osman Ağa'yla ilişkilendirir, Tercüman Osman'ın kimliğini tam olarak tespit edemez.[33] Bu zaten o günkü bilgilerle mümkün değildir. Keza, Krafft'ın Or.HS.125'in müellifin hattıyla yazıldığını tespit etmesi de söz konusu olamazdı. Nitekim bu tespit için Temeşvarlı Osman'ın eserleri üzerine yazan Kreutel'in çalışmalarını beklemek gerekecektir.[34] Diğer taraftan Krafft, hazırladığı katalogda eserin başlığını da vermemiş, muhtevasını ve fizikî özelliklerini tarif etmekle yetinmiştir. Oysa Temeşvarlı Osman Ağa kitabına açıkça bir isim

[31] Roemer, *agm*, s. 1242.
[32] Tóth, *Roma çasarıyla*, s. 470-471.
[33] Albrecht Krafft, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k.k. Orientalischen Akademie zu Wien*, Viyana, 1842, s. 37.
[34] Kreutel, *Die Schriften*, s. 441.

vermişti: *Hâzâ Kitâb-ı İnşâ'dır ki Ba'zı Serhad Mektûbları ve Hudûd Kat'ı ve Sâyir Sınur Ahvâllerine Müte'allık Mükâleme ve Husûsları Beyân Eder*.

Krafft, yazmanın fizikî durumundan bahsederken, sayfaların yüksek oranda neme maruz kalması nedeniyle mürekkebin dağılarak bazı yerlerde okumayı güçleştirecek şekilde hasar bırakmasından bahsetmiyor ki bu hasar II. Dünya Savaşı yıllarına meydana gelmiş olabilir. Katalogdaki bilginin aksine yazma 96 folyo ve hem varak hem de sayfa numaraları verilmiş. Esasen bir mecmua olan Or.HS.125 içerisinde 2b-71b varakları arasında Kitâb-ı İnşâ', 72b-94b varakları arasında Tercümânlara Lâzım Ba'zı Mükâlemeler ve bunun devamında 94b-96b varakları arasında iki devlet arasındaki yazışmalarda hangi elkabın kullanılacağına dair kısa bir metin yer alıyor.

Or.HS.125'teki metnin Kitâb-ı İnşâ'nın ilk örneği olduğu iddiasını temellendirmek için içeriğine dikkat etmek gerekiyor. Bu ilk metinde mektup ve takrir toplam 36 başlık bulunuyor: İlk mektup 15 Muharrem 1112/2 Temmuz 1700 tarihinde Arad Generali Löffelholz'dan Temeşvar Muhafızı Ahmed Paşa'ya hitaben yazılmış; son mektup ise 15 Şaban 1136/9 Mayıs 1724 tarihli ve Erdel Valisi Königsegg'den Vidin Muhafızı'na gönderilmiş. Yukarıda bahsedildiği gibi Osman Ağa, son mektubun yazıldığı tarihte Vidin'de değil İstanbul'daydı. Şu hâlde Kitâb-ı İnşâ'nın muhtevasındaki mektuplar, Osman Ağa'nın şahit olduğu dönemeden sonrasına, İstanbul'da Habsburg dil oğlanlarına Türkçe öğretmenliği yaptığı zamana kadar uzanıyor.

Or.HS.125 numaralı yazmayı diğerlerinden ayıran en önemli özelliği muhtevasındaki farklılıklar. Bunlar esasen mektupların içeriğiyle alakalı değildir. Osman Ağa, bazı mektupların tarihlerini nüshalarda farklı verse de mektupların sahipleri ve muhatapları aynıdır; içeriklerinde anlamı zenginleştiren ancak değiştirmeyen bazı farklılıklar bulunur ki bunlar esasen kelime tercihleriyle, yani Osman Ağa'nın sanatını göstermek istemesiyle alakalıdır. Yeri gelmişken söylemelidir ki Osman Ağa serhad dünyasının içinde doğmuş, burada düzgün bir eğitim alamamış, ancak kendi ifadesiyle *ba'zı hocalardan okumak yazmak tahsîl edüp* serhad dünyasının girdabına kapılmıştı.[35] Bu sebeple Osman Ağa'nın imlâsı fevkalade bozuktur, kullandığı dil ve ifade, içerisinde yetiştiği serhad dünyasının, Balkanların, Rumeli'nin dili ve ifadesidir.[36]

Kitâb-ı İnşâ'nın ilk örneğini müellif nüshasından ayıran, sanatlı cümleler yahut sehven verilmiş tarihlerin düzeltilmesi değil, Osman Ağa'nın takrirlerinden bazılarının müellif nüshasında yer almıyor olmasıdır. Osmanlı-Habsburg sınırında vuku bulmuş bir cinayet davasına dair yazışmaların ardından Osman Ağa, Kitâb-ı İnşâ'nın ilk örneğinde meseleye dair üçüncü bir takrir kaleme almış, daha sonra Baron Cosa ve Hacı Mustafa Paşa'nın birbirlerine gönderdikleri iki mektuba yer vermiş, nihayet son olarak 1716-1718 Osmanlı-Habsburg Harbi'ne giden süreci ve Temeşvar Kuşatması'nı (1716) anlattığı bir başka takriri de metne eklemiştir. Bu dört başlık, aşağıda işaret edileceği üzere, müellif nüshasında bulunmazken, ne zaman ve kimin tarafından istinsah edildiği bilinmeyen Avusturya Milli Kütüphanesi'nde (ÖNB) mahfuz Mixt.175 numaralı yazmada aynen yer alır.

ÖNB Mixt.175, Kitâb-ı İnşâ'nın bilinen ikinci nüshasıdır. Bu nüsha, Joseph von Hammer-Purgstall'ın ifadesine göre, muhtemelen 19. yüzyıl başlarında, Avusturya Milli Kütüphanesi tarafından satın alınmıştır.[37] Kütüphanenin Şark yazmaları koleksiyonunun kataloğunu hazırlayan Gustav Leberecht Flügel, eseri başlığıyla anar: Hâzâ Kitâb-ı İnşâ'dır.[38] Yazmanın ilk sayfasında yer alan başlığı ise muhtevası hakkında daha fazla malumat verir niteliktedir: *Hâzâ Kitâb-ı İnşâ'dır ki Serhad Mektûbları ve Sâyir Takrîrâtı Beyân Eder*. Flügel, açıkçası yazmayı bütün olarak incelememiş, bu nedenle sayfaların yanlış ciltlenmesi nedeniyle ortaya çıkan karışıklığa işaret etmemiştir. Reddâdeler takip edildiğinde görüleceği üzere, sayfaların doğru sırası şu olmalıdır: 1b-20b, daha sonra 31a-50b, 21a-30b, 51a-58a. Yazmanın 27b-30b ve 51a-54a arasındaki sayfaları ise Osmanlılar ve Habsburlar arasındaki yazışmalarda kullanılacak elkabla alakalıdır. Tercümanlar için mükaleme rehberi ise bu yazmada bulunmaz.

ÖNB Mixt.175 esasen ne zaman ve kim tarafından hazırlandığı belli olmayan bir istinsah nüshadır. Bu konuda kesin olarak şunu söylemek mümkün ki Kitâb-ı İnşâ'nın güzel bir hatla temize çekilmesi Osman Ağa'nın siparişi üzerine yapılmamıştır. Nitekim müstensihin Osman Ağa'nın kullandığı bazı Almanca kelimeleri ve mektuplaşmanın taraflarından olan Habsburg generallerin isimlerini doğru okuyamamış olması bunun bir delilidir. Bir başka delil ise Osman Ağa'nın Temeşvar Kuşatması hakkında malumat verdiği takririnin v.48b'de *İş bu takrîrin aşağısı zâyi' olmuşdur* notuyla yarım kalmasıdır. Yine buradan anlaşılıyor ki, müstensihin elindeki metin, Kitâb-ı İnşâ'nın şimdi elimizde olmayan bir başka nüshasıdır.

ÖNB Mixt.175 nüshası, öncesinde de bazı mektupların yer almaması sebebiyle farklı olduğu halde, içeriği bu noktadan sonra HHStA Or.HS.125'ten bütünüyle farklı seyreder. Bosna Muhafızı Abdulllah Paşa'dan Hırvat Banı János Pálffy'ye ve Ösek Generali'ne gidip gelen mektuplar ile Niş Muhafızı ile Belgrad Generali'nin yazışmaları Kitâb-ı İnşâ'nın ilk nüshasında bulunmaz. Buna karşın, Or.HS.125'te yer alan Temeşvarlı Osman

[35] Kreutel, *Die Autobiographie des Dolmetschers*, s. 2.
[36] Kreutel, *Die Autobiographie des Dolmetschers*, s. xii-xv.
[37] Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, C. X, Hartlebens Verlag, Peşte 1835, s. 689, 693.
[38] Gustav Leberecht Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, C. I, Viyana 1865, s. 296.

Ağa'nın Karlofça Antlaşması sonrasında Temeşvar'da sınır tahdidi meselesi sırasında görüp şahit olduklarını anlattığı muhtevası itibariyle Osmanlı-Habsburg sınır diplomasisi için bir hayli önemli uzun takrir de Mixt.175'te yoktur. Belki de bu nedenle ÖNB Mixt.175'in başlığında sınır tahdidi ile ilgili bir ibare bulunmaz. Esasen Temeşvarlı Osman, bu bahiste anlattıklarıyla Osmanlı diplomasi tarihinin bir veçhesini aydınlatacak derecede önemli bilgiler vermektedir.

ÖNB Mixt.175'teki toplam 34 kayıt, 15 Muharrem 1112/2 Temmuz 1700 tarihinde Arad Generali Löffelholz'dan Temeşvar Muhafızı Ahmed Paşa'ya yazdığı mektupla başlar, *Devlet-i 'Aliyye Serdârlarından Belgrad Ceneraline ve Serdârına Mektûb-ı Cevâbdır* başlıklı, Niş Muhafızı el-Hac Osman Paşa imzalı ve *15 Muharrem sene fülân* tarihli mektupla biter. Esasında Mixt.175'teki son dört mektup buna benzer şekilde tarihsizdir; Osmanlı serhad kalesi Niş ile Habsburg sınır garnizonu Belgrad arasında gidip gelen mektuplar, harp sırasında esirlere nasıl muamele edilmesi gerektiği hakkındadır. Bu mektupların tarihsiz olması boşuna değildir, zira Osman Ağa, esasında son dört mektubunda hatırında kalanları değil, bir inşâ kitabının gereği olarak muhayyel mektuplaşmaları verir. Bu son dört mektup, aslında açıkça harp zamanında Osmanlı paşaları ve Habsburg generallerinin birbirlerine nasıl hitap etmeleri gerektiğiyle alakalıdır: *Diğer pâyelerdir ki tarafeynden cenk ve cidâl üzere olundukda böyle yazılur: Niş Paşası'ndan Belgrad Cenerali'ne mektûbdur.* Ömrünün on bir senesini esarette geçirmiş bir sınır diplomatının, harp senelerinde de diplomatik temasların devam ettiğini gösteren bu muhayyel yazışmalara örnek olarak esirlere iyi davranılması gerektiğine dair bir konuyu seçmiş olması elbette önemlidir.

Kitâb-ı İnşâ'nın şimdiye kadar bilinmeyen nüshası, yine Avusturya Milli Kütüphanesi'nde mahfuz Mixt.867 numaralı mecmua içinde yer alır. Kütüphane kaydında yazdığına göre 1913'te satın alınarak envantere giren ÖNB Mixt.867,[39] Flügel kataloğunda yer almadığından Kreutel'in dikkatini çekmemiş, Kreutel'e atıfla Osman Ağa'nın eserleri hakkında malumat verenler tarafından görülmemiştir.[40] Kitabın iç kapağına muhtemelen Avrupalı bir el tarafından *Hâzâ Kitâb-ı İnşâ'dır* başlığı atılmıştır. Bu başlığın yazma satın alındıktan sonra restorasyonunu yapan Adolf Beer ve Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst tarafından esere müellifi tarafından verilen isme uygun olarak atıldığı düşünülebilir. Nitekim eserin ilk sayfasında *Hâzâ Kitâb-ı İnşâ'dır ki Ba'zı Serhad Mektûbları ve Hudûdlar Kat'ı ve Sâ'ir Sınur Ahvâllerine Müte'allık Mükâleme ve Husûsları Beyân Eder* başlığı yer alır.

Eserin sadece başlığı değil, muhtevası da Kitâb-ı İnşâ'nın müellifinin elinden çıkan ilk nüshası ve şimdi kayıp olan bir başka nüshadan hareketle hazırlanmış istinsahı ile benzerdir: İlk mektup Arad Generali Löffelholz'un Temeşvar Muhafızı Ahmed Paşa'ya 15 Muharrem 1112/2 Temmuz 1700 tarihinde yazdığı mektuptur; son mektup ise Bosna Muhafızı Abdullah Paşa'nın 15 Şaban 1135/21 Mayıs 1723 tarihli mektubudur. Fakat bu son mektubun baş tarafı eksiktir ki bunun sebebi yazmanın sayfalarının yanlış ciltlenmiş olmasıdır. Mixt.867'nin sayfalarının doğru sıralaması şu olmalıdır: 2b-61b, 72a-72b, 62a-71b, 73a. Mecmuanın 73b numaralı sayfasında ise *Tercümânlara Elzem ve Ehemm Olan Mükâlemeleri Beyân Eder* başlığıyla yukarıda birçok defa ismi geçen diğer eser başlar.

Ne var ki bu sıralama son mektubun kime yazıldığı sorununu çözmediği gibi, ortaya başka bir sorun daha çıkarır. Metnin tamamına bakıldığında, yazmanın sonunda yer alan Abdullah Paşa'nın Ösek Generali'ne hitaben yazdığı 15 Şaban 1135/21 Mayıs 1723 tarihli mektubu, aslında bundan bir önceki sayfada (71b) son bulan, yine Bosna Muhafızı Abdullah Paşa'dan Ösek Generali'ne bu defa 25 Muharrem 1135/5 Kasım 1722 tarihinde yazılmış mektupla oldukça benzer olduğu anlaşılır. Şu hâlde ortada sayfaların yanlış ciltlenmesinden öteye uzanan bir hata bulunmaktadır; 73a ve devamı hiç olmaması gereken bir yerdedir. Baş tarafı eksik mektubun kayıp nüshaya mı ait olduğu, yoksa yine şimdi elimizde mevcut olmayan bir beşinci nüshadan mı yanlış ciltlendiği sorusunu cevaplayabilmek mümkün görünmemektedir.

Yazmanın Temeşvarlı Osman'ın hattından çıkmış olması, söz konusu hatanın mücellitten kaynaklandığını düşündürür. Esasen, ÖNB Mixt.867'de hâlâ ciddî oranda imlâ hataları vardır, ancak Osman Ağa, HHStA Or.HS.125'teki hatalarını büyük oranda iyileştirmiş, yanlış atılmış tarihler düzeltilmiş, derkenar çıkılmış açıklamalar metin içinde gerekli yerlere eklenmiştir. Osman Ağa'nın Kitâb-ı İnşâ'nın ilk örneğinde olduğundan farklı olarak, daha pahalı olan aharlı kâğıt kullanması Mixt.867'yi yazarken özen gösterdiğinin işaretidir. Bütün bunlardan hareketle, Mixt.867'nin müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Osman Ağa, bir sebeple bazı mektupları ve takrirlerini çıkarmış, bunların yerine Vidin Muhafızı'ndan Erdel Valisi'ne, Bosna Muhafızı'ndan Hırvat Banı'na ve Ösek Generali'ne, İrşova Kumandanı'ndan Vidin Muhafızı'na hitaben yazılmış bazı mektupları da metnine eklemiştir.

[39] Smail Balić, *Katalog der türkischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek – Neuerwerbungen 1864-1994*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 327.
[40] Tóth, *Temesvári Oszmán Aga*.

SONUÇ

Sonuç olarak; Kitâb-ı İnşâ' biri müellif nüshası olmak üzere üç nüsha olarak elimizde bulunmaktadır ve tespit edebildiğimize göre bu nüshalardan ikisi müellif hattı, birisi ise istinsahtır. Bunlardan başka bir nüshanın ise kayıp olduğu anlaşılmaktadır. Üç nüsha da büyük oranda birbirine benzer içeriğe sahip olmakla birlikte, Osman Ağa'nın metindeki iyileştirmelerinden başkaca farklılıklara sahiptir. Bu farklılıkların ve yukarıda işaret edilen başka hususların da gösterdiği üzere Kitâb-ı İnşâ' Osmanlı ve Habsburg serhad makamlarının otantik yazışmaları değildir.

Ancak Kitâb-ı İnşâ'daki mektuplar otantik olmasa da Osmanlı-Habsburg diplomasisi, Osmanlı serhad diplomasisi ve Osmanlı serhadlerinin tarihi söz konusu olduğunda, serhadlü bir diplomatın kaleminden çıkmış hatıralar olarak kabul edildiğinde son derece değerli hale gelmektedir. Nihayet Osman Ağa, 1699'dan 1716'ya kadar Temeşvar divan tercümanı olarak birçok önemli diplomatik görevi yerine getirmişti. Nüshaların muhtevasının da yine arşiv belgelerinden takip edilebildiği kadarıyla Osmanlı-Habsburg diplomasisinin serhadlerdeki gündemini oluşturduğu göz önüne alınırsa Kitâb-ı İnşâ'nın hatırat türünden bir eser kabul edilerek kullanılması doğru olacaktır. Bu sebeple, Kitâb-ı İnşâ', yalnızca diplomatika ilmiyle meşgul olanlar için inşâ üslubu, edebiyatçılar için dil ve ifade çeşitliliği bağlamlarında değil, belki bunlardan daha çok tarihçiler için Osmanlı-Habsburg sınırındaki diplomatik hareketlilik bağlamında vazgeçilmez önemde bir kaynaktır.

KAYNAKÇA

AKÇAY, Eray, *İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. O. 34'te Kayıtlı Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı Bürokrasisi ile Yazışmalarını İhtiva Eden Bir Mecmua (1716-1724)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.

AKSOY SHERIDAN, R.Aslıhan, "Nostalgia of a Frustrated Ottoman Subject: Reading Osman Agha of Timişoara's Memoirs as Self-Narrative", *International Journal of Middle East Studies*, S. 53, 2021, ss. 323–330.

BALIĆ, Smail, *Katalog der türkischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek – Neuerwerbungen 1864-1994*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

BÁNKÚTI, Imre, *A Gyaurok Rabságában – Pasák és Generálisok Között*, Balassi, Budapeşte 1995.

BJÖRKMAN, Walther, "Die Anfänge der türkischen Briefsammlungen", *Orientalia Suecana*, S. 5, 1956, ss. 20-29.

CASALE, Giancarlo, *Prisoner of the Infidels – The Memoir of an Ottoman Muslim in Seventeenth-Century Europe*, University of California Press, Oakland 2021.

ČAUŠEVIĆ, Ekrem, *Autobiografija Osman-age Temišvarskog*, Sredniya Europa, Zagreb 2004.

ÇELEBİ, İlyas, "Hüsamzâde Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, ss. 517-518.

ERENDOR, Esat Mermi, *Temeşvarlı Osman Ağa – Gavurların Esiri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

FLÜGEL, Gustav Leberecht, *Die arabischen, persischen und türkischen handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, C. I, Viyana 1865.

GRIESBACH, Heinz, *Osman ibn Ahmed – Memoiren eines Zeitgenossen Prinz Eugens*, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bonn 1950.

GÜLTEKİN, Hasan, *Türk Edebiyatında İnşâ: Tarihî Gelişim-Kuram-Sözlük ve Münşeât-ı Koca Râgıb Paşa*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

GÜRLEK, Özgür, *Temeşvarlı Osmân b. Ahmed Ağa'nın Nemçe Tarihi Tercümesi (H. 1135 / M. 1722-23) – İnceleme-Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

HAKSEVER, Halil İbrahim, "Münşeât Mecmuaları ve Edebiyat Tarihimiz İçin Önemi" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, 1998, ss. 73-86.

HAMMER-PURGSTALL, Joseph v., *Geschichte des osmanischen Reiches*, C. X, Hartlebens Verlag, Peşte 1835.

HITZEL, Frédéric, *Prisonnier des infidèles: un soldat Ottoman dans l'Empire des Habsbourg*, Sindbad-Actes Sud, Arles 1998.

KIRCA, Ersin, *Sadrazamlardan Mektuplar 1703-1704 (Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı)*, Kitapyurdu Yayınları, İstanbul 2020.

KRAFFT, Albrecht, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k.k. Orientalischen Akademie zu Wien*, Viyana 1842.

KREUTEL, Richard Franz ve Otto Spies, *Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Ağa – Eine türkische Autobiographie aus der Zeit der großen Kreige gegen Österreich*, Selbstverlag des Orientalischen Seminars, Bonn 1954.

KREUTEL, Richard Franz ve Otto Spies, *Der Gefangene der Giauren – Die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers 'Osman Ağa aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt*, Verlag Styria, Graz 1962.

KREUTEL, Richard Franz, *Zwischen Paschas und Generälen – Bericht des 'Osman Ağa aus Temeschwar über die Höhepunkte seines Wirkens als Diwansdolmetscher und Diplomat*, Verlag Styria, Graz 1966.

KREUTEL, Richard Franz, "Die Schriften des Dolmetschers 'Osmān Ağa aus Temeschwar", *Der Orient in der Forschung – Festschrift für Otto Spies zum 5 April 1966*, Ed. W. Hoenerbach, Harrassowitz, Wiesbaden 1967, ss. 434-443.

KREUTEL, Richard Franz, *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmān Ağa aus Temeschwar – Der Text des Londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung*, E.J.W. Gibb Memorial, Cambridge 1980.

KUT, Günay, "Ahmed-i Dâ'i", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 56-58.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Münşeâtü's-Selâtin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 20-22.

ÖZTÜRK, Furkan, "Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar Çerçevesinde Temeşvarlı Osman Ağa'nın Otobiyografisi", *Cedrus – Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2015, ss. 329-336.

ÖZTÜRK, Mustafa, *Münşe'ât-ı Nâbî – İnceleme, Tenkitli Metin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.

PAPP, Sándor, "Feridun Bey'in Münşeâtı: Mecmua-ı Münşeatü's-Selâtin – Macaristan'a / Erdel'e Ait XVI. ve XVII. Yüzyıl Belgeleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlılar ve Macarlar – Bir Diplomatik Tarih*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2023, s. 123-138.

ROEMER, H.R., "Inshā'", *Encycklopeadia of Islam 2nd Edition*, C. 3, Leiden 1986, ss. 1241-1244.

SAKİN, Orhan, *Temeşvarlı Osman Ağa – Bir Osmanlı Askerinin Sıradışı Anıları 1688-1700*, Ekim Yayınları, İstanbul 2008.

TOLASA, Harun, *Osman Ağa'nın Hatıraları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul 1964.

TOLASA, Harun, *Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa – Bir Osmanlı Türk Sipahisinin Hayatı ve Esirlik Hatıraları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1986.

TÓTH, Hajnalka, "Temesvári Oszmán Aga Levélgyűjteménye: Habsburg–Oszmán–Kuruc Határvidéki Konfliktusok a 18. Század Elején", *Certamen*, S. 3, 2016, ss. 283-294.

TÓTH, Hajnalka, "Roma çasarıyla şevketlü padişahımuzun sulh [u] salahı olub – The two Ali Pashas of Temeşvar on the Habsburg, Hungarian and Ottoman Frontier at the Time of the Rákóczi War of Independence", *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on his seventieth Birthday*, Ed. Pál Fodor, Research Centre for Humanities, Budapeşte 2019, ss. 459-479.

TÓTH, Hajnalka, " 'Se'ādetlü mekremetlü meveddet dōstum' - Anredeformeln der christlich-osmanischen Korrespondenz vom Anfang des 18. Jahrhunderts", *Altaic and Chagatay lectures: Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy*, Ed. Istvan Zimónyi, University of Szeged, Szeged 2021, ss. 417-433.

UNAN, Fahri, *Münşe'ât-ı Âsım – Küçük Çelebi-zâde İsmâ'îl Âsım Efendi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

UNAN, Fahri, *Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib – Menâhicü'l-İnşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

UZUN, Mustafa İsmet, "İnşâ, Türk Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, ss. 337-338.

WESTERMANN, Jacob S., *The Self in Captivity: Slavery and Autobiographical Rebirth in the Memoirs of Osman Ağa (1670-1725)*, McGill University Institute of Islamic Studies (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Montreal 2020.

WURM, Heidrun, "Entstehung und Aufhebung des Osmanischen Generalkonsulats in Wien (1726-1732)" *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives*, S. 42, 1992, ss. 152-187.

YAZMAN, M. Şevki, *Viyana Muhasarasından Sonra Avusturyalılara Esir Düşen Osman Ağa'nın Hatıraları*, Tanyeri Yayınları, İstanbul 1961.

YAZMAN, M. Şevki, *Viyana Kapılarından Dönüş ve Osman Ağa'nın Çilesi*, Tarih Yayınları, İstanbul 1962.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 503-520.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date:11.07.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

GELENEKTEN MODERNLİĞE: 19. YÜZYIL MODERNLEŞME HAREKETLERİ AREFESİNDE ÇİN VE OSMANLI İMPARATORLUKLARINDA DEĞİŞİM SÜRECİ

10.53718/gttad.1487235

RAHMAN NURDUN*

ÖZ

Modern dünyanın temelleri, birçok ulusun kendi geleneksel yapılarını sorgulayarak ve değiştirerek atmış olduğu modernleşme sürecine dayanmaktadır. Özellikle, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük ve köklü imparatorluklar, 18. yüzyılda bu dönüşümü deneyimlemiş ve bu süreçlerde benzerlikler ve farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Çin'in modernleşme süreci, 18. yüzyılın başlarında ekonomik dönüşümle önemli bir ivme kazandı. Özellikle, Qing Hanedanı döneminde, ekonomik reformlar gerçekleştirilerek modernleşme çabaları başlatıldı. Bu dönemde, geleneksel tarım ve el sanatlarına dayalı ekonomik yapının yanı sıra ticaretin ve sanayinin gelişmesi teşvik edildi. Çin, özellikle Kangxi, Yongzheng ve Qianlong dönemlerinde, Batı'nın teknolojik ve ticari üstünlüğünü anlamış ve bu alandaki eksikliklerini gidermek için çeşitli önlemler almıştır. Ancak modernleşme çabalarıyla birlikte, Çin çeşitli zorluklarla karşılaştı. Nüfus sorunu, özellikle kentlerdeki aşırı nüfus yoğunluğu ve kıtlık gibi sorunlar, modernleşme çabalarını olumsuz etkiledi. Ayrıca, Batı'nın ekonomik ve askeri baskısı altında kalan Çin, dış etkileri sindirme eğilimindeydi. Özellikle, "Afyon Savaşları" gibi olaylar, Çin'in dış baskılarla mücadelesinde önemli bir rol oynadı. Batılı devletler, Çin'i açılmaya zorladı ve bu da ülkenin iç politikalarını etkiledi.

Çin'in modernleşme çabaları çoğunlukla iç dinamiklerle sınırlı kaldı. Reformlar genellikle Çin'in kendi içindeki ihtiyaçlara ve koşullara dayanarak yapıldı ve dış etkilerle uyumlu hale getirildi. Bu da modernleşme sürecinin Batı'dan ziyade Çin'in kendi iç dinamiklerine dayalı bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Ancak Çin'in bu süreçte dış etkileri sindirme eğilimi, modernleşme çabalarının Batılı güçlerin taleplerine boyun eğmesiyle sonuçlanmadı. Çin, kendi kimliğini koruyarak modernleşme sürecini yönlendirmeye çalıştı ve dış baskılara direnme gücünü gösterdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreci, genellikle 19. yüzyılın ortalarına doğru Tanzimat reformlarıyla başlar. Bu reformlar, imparatorluğun ekonomik, siyasi ve hukuki yapısında köklü değişiklikler getirdi. Ancak Osmanlı toplumu, uzun süredir devam eden geleneksel yapılarının ve padişahın otoritesinin etkisi altında yaşamıştı. Askeri ve bürokratik elitler, imparatorluğun yönetiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Modernleşme çabaları, bu elit gruplar tarafından yönlendirilmiş ve desteklenmiştir. Osmanlı modernleşmesi, sadece iç dinamiklerle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda, uluslararası siyasetteki değişimlere de dikkat edilmiştir. Özellikle, Avrupa devletlerinin güçlenmesi ve emperyalist politikaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası arenada yeni bir strateji izlemesini zorunlu kılmıştır. Bu süreçte, imparatorluk dış baskılarla daha yoğun bir şekilde karşılaşmış ve uluslararası ilişkilerdeki dönüşüm, modernleşme sürecini daha fazla etkilemiştir.

Hem Çin hem Osmanlı İmparatorluğu Batı'nın etkisi altında modernleşme arayışına girdi, ancak bu süreçte karşılaştıkları zorluklar ve tepkileri farklılık gösterdi. Çin, dış etkileri daha fazla sindirme eğilimindeyken Osmanlı, uluslararası siyasette daha fazla dönüşüm yaşadı. Modernleşme sürecinin tam olarak gerçekleşmesi ve

* Dr., Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Ankara/TÜRKİYE, E-posta: rnurdun@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-1677-5226.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Batı ile rekabet edebilme yeteneğinin kazanılması zaman aldı. Bu süreçte, her iki toplum da kendi iç dinamiklerini dengelemek zorunda kaldı ve dış etkilerle nasıl başa çıkacaklarına dair stratejiler geliştirdi.

Sonuç olarak, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreçlerinde benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Her iki toplum da dış etkilerle başa çıkmak ve kendi iç dinamiklerini dengelemek için çaba harcamıştır. Ancak bu süreçteki tepkileri ve sonuçları farklılık göstermiştir. Bu, modern dünyanın şekillenmesinde önemli bir rol oynayan ve tarihsel olarak aydınlatıcı bir karşılaştırma sunan önemli bir konudur. Bu makale, geleneksel Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreçlerini karşılaştırarak inceliyor.

Anahtar Kelimeler: Çin, Osmanlı İmparatorluğu, Batı, Modernleşme.

FROM TRADITION TO MODERNITY: THE PROCESS OF CHANGE IN THE 19TH CENTURY MODERNIZATION MOVEMENTS IN CHINA AND THE OTTOMAN EMPIRES

ABSTRACT

The foundations of the modern world are built upon the processes of modernization undertaken by many nations, which involved questioning and altering their traditional structures. Particularly, large and established empires like China and the Ottoman Empire experienced this transformation in the 18th century, revealing both similarities and differences in their respective journeys.

China's modernization process began with significant economic transformation in the early 18th century. Particularly during the Qing Dynasty, reforms were initiated to modernize the economy. This period witnessed encouragement for the development of trade and industry alongside the traditional agricultural and artisanal sectors. China, especially during the reigns of Kangxi, Yongzheng, and Qianlong, recognized the technological and commercial superiority of the West and took various measures to address its deficiencies in these areas. However, along with modernization efforts, China encountered various challenges. Issues such as population growth, particularly urban overcrowding and famines, negatively impacted modernization efforts. Additionally, under the economic and military pressure from the West, China tended to absorb external influences. Events like the Opium Wars played a significant role in China's struggle against external pressures. Western powers coerced China into opening up, influencing its internal policies.

China's modernization efforts were largely confined to internal dynamics. In other words, reforms were generally tailored to China's internal needs and conditions and aligned with external influences. This indicates that the modernization process in China was primarily based on its own internal dynamics rather than simply conforming to Western demands. However, China's tendency to absorb external influences did not result in complete compliance with the demands of Western powers. China attempted to steer the modernization process while preserving its identity and demonstrating resistance to external pressures.

The modernization process of the Ottoman Empire typically began with the Tanzimat reforms in the mid-19th century. These reforms brought about significant changes in the empire's economic, political, and legal structure. However, Ottoman society had long been influenced by traditional structures and the authority of the sultan. Military and bureaucratic elites played a decisive role in the administration of the empire. Modernization efforts were guided and supported by these elite groups. Ottoman modernization was not limited to internal dynamics alone. Attention was also paid to changes in international politics. Particularly, the strengthening of European states and their imperialist policies necessitated a new strategy for the Ottoman Empire on the international stage. In this process, the empire faced more intense external pressures, and transformations in international relations had a greater impact on the modernization process.

Both societies embarked on a quest for modernization under the influence of the West, but their responses and challenges differed. While China tended to absorb external influences, the Ottoman Empire experienced more transformations in international politics. The complete realization of the modernization process and the ability to compete with the West took time. During this process, both societies had to balance their internal dynamics and develop strategies to deal with external influences.

In conclusion, there are similarities and differences in the modernization processes of China and the Ottoman Empire. Both societies made efforts to cope with external pressures and balance their internal dynamics. However, their responses and outcomes varied. This presents an important topic that sheds light on the shaping of the modern world historically. This article examines the modernization processes of traditional China and the Ottoman Empire by drawing comparisons between them.

Keywords: China, Ottoman Empire, West, Modernization.

GİRİŞ

Modern dünyanın şekillenmesinde önemli roller üstlenen Çin ve Osmanlı İmparatorlukları, benzersiz kültürel mirasları ve tarihleriyle öne çıkan iki büyük medeniyettir. Her ikisi de geleneksel yapılarından uzaklaşarak Batı'nın etkisi altında modernleşme sürecine girmişlerdir. Ancak bu süreçte karşılaştıkları zorluklar ve tepkileri farklılık göstermiştir.

Çin'in 18. yüzyılda yaşadığı ekonomik dönüşüm, toplumsal yapıda köklü değişimlere neden olmuştur. Hanedanlar arasındaki geçişler, geleneksel yönetim anlayışından modernleşme çabalarına yönelimi hızlandırmıştır. Bu süreçte, toplumsal rollerde büyük değişimler yaşanmış, köylülerden asillere ve mandarinden tüccarlara kadar geniş bir yelpazede toplumsal dinamiklerde değişim gözlemlenmiştir. Ancak modernleşme sürecindeki ilerleme, nüfus sorunu, dış baskılar ve siyasi çekişmeler gibi çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu da benzer bir dönüşüm yaşamıştır. Nüfus yapısının ve sosyal dokunun evrimi, imparatorluğun dinamiklerini etkilemiş ve padişahın gölgesinde, askeri ve bürokratik elitlerin statüsü önemli bir yer tutmuştur. Ekonomik dönüşümler yaşanmış olsa da uluslararası siyasetteki değişimler de göz ardı edilmemiştir. Her iki medeniyet de Batı'nın etkisi altında modernleşme arayışına girmiştir. Ancak Çin, dış etkileri daha fazla sindirme eğilimindeyken Osmanlı daha çok uluslararası siyasette dönüşüm yaşamıştır. Bu süreç, her iki medeniyetin de geleneksel yapılarını değiştirirken dış etkilerle başa çıkılmaya çalışılmıştır. Ancak tepkileri ve sonuçları, her iki medeniyet için de farklılık göstermiştir.

Çin İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın başlarında dünya sahnesinde önemli aktörlerdi. Kendilerine özgü kültürel ve tarihi miraslarına rağmen 18. yüzyılın sonlarına doğru her iki imparatorluk da benzer ekonomik, sosyal ve siyasi zorluklarla karşılaşmıştır. Tarıma dayalı ekonomilerinin sorunlarıyla mücadele ederken nüfus artışı, toplumsal huzursuzluklar ve siyasi karışıklıklar gibi sorunlarla başa çıkmak zorunda kalmışlardır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Çin'in Qing Hanedanları döneminde geleneksel yönetimden modernleşme çabalarına geçişi, toplumsal dönüşümü incelenerek bu süreçte köylülerden asillere, mandarinden tüccara kadar geniş bir yelpazede yaşanan değişimler, Çin'in modernleşme sürecindeki nüfus sorunu, dış baskılar ve siyasi çekişmelerle birlikte ele alınmıştır. İkinci bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nda, nüfus ve sosyal yapı, padişahın gölgesindeki askeri ve bürokratik elitlerin statüsü, modernleşme sürecindeki ekonomik dönüşümler ve uluslararası siyasetteki dönüşüm ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise Çin İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreçlerinin karşılaştırması yapılarak, siyasal, sosyal ve ekonomik alanlardaki benzerlikler ve farklılıklar incelenirken her iki imparatorluğun 19. yüzyıldaki modernleşme süreçlerini nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır.

1. Geleneksel Çin'den Modernleşme Arayışlarına Yolculuk

1.1. 18. Yüzyılda Çin'in Ekonomik Dönüşümü

1840 yılında Çin ile İngiltere arasında Afyon Savaşı patlak vermeden önce Çin toplumu ağırlıklı olarak geleneksel aşiret yapılarına dayanıyordu.[1] Politik, ekonomik, kültürel ve düşünsel alanlarda binlerce yıl boyunca süregelen gelenekler bu toplum üzerinde etkili olmuştu.[2] Tarımsal uygarlık düzeyine bakıldığında, küçük çiftçi ekonomisi gibi kan bağına dayalı bir yapı olmasına rağmen gerçek bir modernleşme dinamiği henüz ortaya çıkmamıştı. Bu nedenle, bu dönem, modern bir toplumsal ekonomik ve siyasi yapılanma öncesi bir dönemi temsil eder.[3]

18. yüzyıl, modernleşme öncesi Çin'deki ekonomik büyüme döneminin sonunu işaret eder. Çin ekonomisi o döneme kadar tamamen tarıma dayalıydı. Diğer sektörler ya tarımdan gelen hammaddelere dayanıyordu ya da tarım sektörüne hizmet ediyordu. El sanayi genellikle pamuk, gıda ve tarım ürünlerini işlerdi. Ticaret genellikle yiyecek ve giysilerin satışından ibaretti. Madencilik, inşaat ve devlet kurumları gibi tarıma dayanmayan sektörler çok azdı.[4] Tarımsal üretim, yoğun insan gücüne dayanıyordu. Üretim yöntemleri ve kaynakları tamamen insan gücüne dayalıydı ve tarımsal aletler ile kullanılan teknoloji oldukça ilkel seviyedeydi. Gıda üretimi düşük olduğu için üretilen gıdanın çoğu üretici tarafından tüketiliyor ve çok azı satılmak üzere pazara sürülüyordu.[5] Bu tarım

[1] Xu Ji Lin 许纪霖 & Cheng Dakai 陈达凯, *Çin Modernleşme Tarihi*, *中国现代化史,* Shanghai San Lian Shudian, 上海三联书店, 1995, s. 81.
[2] Chen Qing 陈勤, Li Gang 李刚 & Qi Pei Fang 齐佩芳 *Muhtasar Çin Modernleşmesi Tarihi*, *中国现代化史纲,* Guang Xi Renmin Chubanshe, 广西人民出版社, 1998, s. 15.
[3] Xu Jilin & Cheng Dakai, *age*, s. 31.
[4] Xu Jilin & Cheng Dakai, *age*, s. 31; Chen Feng-jun, 陈峰君, *Doğu Asya ve Hindistan: Asya'nın İki Çeşit Modernleşme Modeli*, *东亚与印度: 亚洲两种现代化模式,* Jingji Kexue Chubanshe, 经济科学出版社, Beijing, 2000, s. 24.
[5] Chen Feng-jun, *age*, s.24; Jin Yao-ji, 金耀基, *Cong Chuantong dao Xiandai(Gelenekten Yeniliğe)*, 从传统到现代, 时报文化出版事业有限公司，Taipei, 1983, s. 48.

tabanlı ekonomi yalnızca insanların kendi kendilerini geçindirmelerine yetiyordu[6] ve el sanatları ile tarım tekniğinin gelişmesini engelliyordu.

Bu hususlar serbest piyasa ekonomisine uygun şehirleşmenin gelişmesini engelliyordu.[7] Dwight Perkins'e göre, Çin'in tarımsal üretim potansiyeli birkaç yüzyıl önce tükenmişti ve 1400-1949 yılları arasında tarım teknolojisi pek ilerleme kaydetmemişti.[8] Teknik durgunluk dönemindeki büyüme, genellikle sermaye ve işgücünün artırılmasıyla gerçekleşmişti. Geleneksel tarımın dengesi, çiftçiler tarafından tüketilen düşük bir kişisel üretim oranı ile sağlanmıştı. Kalan ürünler ya sanayi hammaddesi olarak kullanılmış ya da tarım dışı sektörlere kaynak sağlamak için pazara sunulmuştu.

Toplumsal değerler ve düşük tarım teknolojisi nedeniyle tarımsal üretimde yeni değişiklikler ortaya çıkmamıştı. Dağınık tarım, Mançu Çin'in tarım sektörünün belirgin bir özelliğiydi. Çoğu küçük ve orta ölçekli toprak sahibi 10 ile 100 dönüm arasında toprağa sahipti. Bazı bürokratlar ve iş adamları ise 10 bin dönüm toprak işletiyordu. Büyük toprak sahiplerinin toprakları genellikle birkaç nesil sonra parçalanır ve işletme fazla olanlar tarafından kiraya verilirdi.

Çin tarımının başlıca sorunlarından biri artan nüfus nedeniyle üretim oranlarının düşmesiydi ve bu durum geleneksel tarım krizine yol açmıştı.[9] 1812'de Çin nüfusu 333,7 milyona ulaşmıştı ancak ekilebilir toprak miktarı 791,52 milyon dönümde kalmıştı ve kişi başına düşen ekilebilir toprak miktarı sadece 2,3 dönümdü.[10] İç Moğolistan, Tibet, Mançurya ve Uygur Bölgesi gibi Çin İmparatorluğu'nun iç bölgelerinde, milli azınlıkların nüfusu Çinlilerden fazlaydı. Mançu Çin dönemi, Çin nüfusunda büyük bir artış dönemine denk gelmiştir. Bu hızlı nüfus artışı, kişi başına düşen tarım arazisinin azalmasına neden olmuştur. Örneğin, Fu Jian eyaletinde, 1753 ile 1887 yılları arasında nüfus %5,3 artarken ekilebilir alan 13 milyon dönümde kalmış ve kişi başı ekilebilir toprak miktarı dramatik bir şekilde azalmıştır. Anhui ve Jiangsu eyaletlerinde durum benzerdir. Örneğin, 1753 ile 1851 yılları arasında Anhui eyaletinin nüfusu %3,5 artarken ekilebilir alan miktarı 65 milyon dönümde kalmış ve kişi başı ekilebilir toprak miktarı önemli ölçüde azalmıştır.[11]

19. yüzyılın başlarında, toplumsal kriz belirgin hale gelmeye başlamıştır ve yükselen gıda fiyatları bu krizin en açık işareti olmuştur. Krize yanıt olarak, Mançu yönetimi çeşitli tedbirler almıştır; gıda üretimine öncelik vermiş, ekonomik mahsullerin üretimini sınırlamış, gıda israfını önlemek için alkol üretimini yasaklamış, gıda ihracatını yasaklayarak gıda ithalatını teşvik etmiş ve daha kaliteli buğday türlerinin üretimini teşvik etmiştir.[12]

Nüfus ile kaynaklar arasındaki dengesizlik toplumda krize yol açmıştır. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ortalarında, Çin daha da fakirleşmiştir.[13] Bu durumun önemli bir işareti de artan göçtür. Toprağında yaşamını sürdüremeyen insanlar doğal olarak göç etmeye başlamıştır.[14] Ancak Mançu hanedanı dönemindeki göçler genellikle güneyden kuzeye ve doğudan batıya doğru olmuştur. Çünkü o dönemde Güneydoğu'daki beş eyalette (Jiangsu, Zhejiang, Fujian, Guangdong ve Jiangxi) ile Kuzeydeki üç eyalette (Hebei, Shandong ve Shanxi) bulunan topraklarının verimliliği azalmıştır, bu duruma karşılık, Çin'in diğer bölgelerinde toprak potansiyeli verimliliğini korumuştur.[15] Köylülerin kentlere göç etmesinin[16] yanı sıra birçok insan yurtdışına da göç etmiştir. 1800'de Çin'in Bing Langyu bölgesinde, işçilerin senelik fiyatı 30 dolar olarak açık pazarda satılmıştır.[17]Çinli göçmenlerin Amerika'ya resmi olarak ayak basma tarihi 1820 olarak Amerikan Federal Göçmenler İdaresinin kayıtlarına geçmiştir. Bu göçmenlerin çoğu köle işçi olarak Amerika'ya gitmiştir. Latin Amerika'nın keşfedilmesi ve San Francisco'daki altın madenlerinin işletilmesi için çok sayıda işçiye ihtiyaç duyulmuştur, bu da "*gizli köle*" niteliğindeki Çinli işçilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yurtdışına giden Çinli işçiler genellikle Fujian ve Guangdong[18] kökenlidir. 1753 ile 1887 arasında geçen yaklaşık 130 yıllık dönemde, Fujian

[6] Jin Yao-ji 金耀基, *age*, s. 48.
[7] Chen Qing, Li Gang & Qi Peifang, *age*, s.16.
[8] Dwight H.Perkins, *Agricultural Development in China*, *1368-1968*, Chicago: Aldine, 1969.
[9] Xu Jilin & Cheng Dakai, *age*, s. 32.
[10] Liang Fang-zhong, 梁方仲 *(中国历代户口，田地，田赋统计》清朝部分*, *Zhong Guo Lidai Hukou*, *Tiandi*, *Tianfu Tongji (Geçmiş Dönem Çin'in nüfus*, *Tarla ve Toprak Vergisine İlişkin İstatistikleri)*, *Mançu Hanedanı Kısmı*, Shanghai Renmin Chubanshe, 上海人民出版社, Shangai 1980.
[11] Liang Fang-zhong, *age*.s. 47.
[12] Xu Jilin & Cheng Dakai, *age*, s. 40.
[13] Ping-ti Ho, *Studies in the Populations of China 1368-1953*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1959, s. 64, 168, 277-278.
[14] Bu göç Mançu Hanedanı öncesindeki göçlere benzememektedir. O dönemlerdeki göçler genelde kuzeyde olan kuraklık ve göçebe kavimlerin saldırısı sonucu meydana gelmiştir ve kuzeyden güneye olmuştur.
[15]Xu Jilin & Cheng Dakai, *age,* s. 40.
[16] Li ChangLi 李长莉 "Mançu Hanedanı'nın Son Dönemindeki Toplumsal Düşünce Tarzı ve Yakın Çağ Anlayışının Evrimi", *晚清社会风习与近代观念的演生』《社会学研究》第六期*, Shehuixue Yanjiu, S:6, 1993. s. 88.
[17] Chen Ze-xian 陈泽宪 "19.Yüzyılda Yaygın Olan Kontrakta Dayalı İstihdam Sistemi", 『十九世纪盛行的契约工制』, *Tarih Araştırma Dergisi*, C.1, 《历史研究》, 1963, s. 162.
[18] Güney Çin'de bulunan iki eyalettir.

eyaletinin nüfusu %5,3 oranında artarken ekilebilir toprak alanı değişmemiş ve kişi başına düşen toprak miktarı önemli ölçüde azalmıştır. Aynı dönemde, Guangdong eyaletinin nüfusu %7,5 oranında artarken verimli toprak alanı sadece %5,6 oranında artmış ve kişi başına düşen toprak miktarı önemli ölçüde azalmıştır. Bu veriler, nüfus artış hızı ile verimli toprak miktarının azalması nedeniyle Çinli köylülerin iç ve dış göçe zorlandığını göstermektedir.[19]

Bu dönemde, Mançu hanedanı yöneticileri Çin ekonomisinin dünya ekonomi sistemindeki yerini belirlememişlerdir. Örneğin, 1793'te Çin İmparatoru Qian Long, İngiliz Büyükelçi Baron Macartney'e, Çin'in ekonomik gücünü överek, "*Gök kutsal Hanedanın mal mülkü kendine yetip bile aşmaktadır, yabancılarla mal değiş tokuş yapmaya gerek yoktur*" demiştir. [20] Bu tür ifadeler, Çin tarımının büyümesi için yeni kaynak arayışlarına engel olmuştur. [21]

Hükümetin ekonomik rolü, vergi toplama ve vergilendirilecek maddelerin belirlenmesiyle sınırlı kalmıştır. [22] Ayrıca, piyasaya sürülen paranın miktarını dengelemek ve ekonomik altyapının korunması ve genişletilmesi için çeşitli kesimlerin güçlerini bir araya getirmekle görevlidir. Ancak tarımsal üretim faaliyetlerini tek elden denetim altında tutamamıştır ve ticaretteki rolü uzun dönemli güvenlik sağlamaktan öteye gitmemiştir. Hükümet, genellikle milli kaynakların kapsamlı denetleme ve taksim etme gücüne sahip değildir ve müdahalesi sadece ekonomik sistemin normale dönmesini sağlayan kanun ve mevzuatla sınırlıdır. Bu durum, o dönemdeki Çin ekonomisinin dağınıklığını ve ekonomik kaynakların düzensiz taksimatını göstermektedir. [23]

Xu Jilin ve Chen Dakai'ye göre, Mançu Hanedanı yönetiminin ekonomi kanunu ve politikası statik olduğu için toplumsal ve ekonomik gelişmede etkili bir lokomotif rolü üstlenmemiştir.[24] 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, Çin'in geleneksel el sanayisi hızla gelişmiştir. Bu el sanayisi çeşitli türleri içermektedir; aile sanayi ve hünerli el sanayisi en belirgin olanlarıdır. Aile sanayisinin temel özelliği, tarım ve el sanayisinin birleşmesidir ve genellikle kırsal alanlarda temel geçim kaynağıdır. Hünerli el sanayisi ise belirli mesleklerde görülür ve genellikle az gelişmiş bölgelerde yaygındır.[25]

Ayrıca 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan dönemde, çini, tuz, metalürji, çay, kağıt gibi el sanatını gerektiren sektörlerde ve fabrikalarda bir artış yaşanmıştır.[26] Ancak fabrikaların üretim tarzı henüz kapitalist ilişkilerle bütünleşmemiştir; fabrikatörler işçileri ne teşkilat ilişkileriyle denetlemekte ne de entegre edilmiş üretimle onları bir araya getirmektedir.[27] 19. yüzyıla kadar, Çin'in ekonomik ortamı hala büyük ölçüde gayri ticari niteliktedir, ancak kent ekonomisinde belirli bir gelişme gözlenmektedir. Kırsal kesime yönelik kent el sanayi ve ticari müesseselerde önemli ilerlemeler yaşanmıştır. Genellikle, ticaretin gelişmesi el sanayisinin gelişmesine bağlıdır ve bu gelişme, ticaretin hızla büyümesine neden olmuştur. Çünkü modernleşme öncesi ülkelerde üretim gücünün yetersizliği, ticari alışverişe engel teşkil etmemiştir. Çin'in yoğun köylü nüfusu ticaretin genişlemesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. [28]

O zamanlar, Çinliler dünyanın merkezinde olduklarına inanıyorlardı. Bu nedenle, 19. yüzyıla kadar Mançu hanedanı yönetimi, Çin'in dünya ile olan ilişkisini genişletilmiş bir yurtiçi toplumsal ve siyasi ilişki olarak görmekteydi. Çin'in dış ticaret anlayışı, Merkez ile Vasal ülke arasında yapılan alışverişin bir uzantısı olarak kabul edilmiştir, bu da dış ticarette siyasi niteliğin ağır bastığını göstermektedir.

Bu dönemde, Çin nüfusunun çoğunluğu hala kırsal kesimde yaşamaktadır ve şehir sakinlerinin oranı oldukça düşüktür. Şehirlerin fonksiyonel yapısı, genellikle siyasi, idari ve askeri merkezlerden oluşmaktadır ve bir şehrin büyüklüğü ve önemi, o şehirde yaşayan seçkin insanların sayısına göre belirlenir.[29] Çünkü şehir sakinlerinin çoğu aristokrat, bürokrat ve onların hizmetçilerinden oluşmaktadır. Dükkân sahipleri de şehir

---

[19] Xu Jilin & Cheng Dakai, *age*, s. 41; Luo Rong-qu, 罗荣渠, *Xian Dai Hua Xin Lun (Modernleşme Hakkında Yeni Teori)*, *现代化新论*, 4.baskı, Beijing Daxue Chubanshe, 1998, s. 257.

[20] Bkz: Qian Long Wu Shi Ba Nian Zhe Yu, (Zhanggu Congbian) Di San Ji "Ying Shi Macartney Lai Ping An" *("İngiliz Büyükelçisi* "Macartney'in Ziyareti", İmparator Qian Long'un Fermanı, Derlenmiş Anekdotlar, C.3, 乾隆 58 年敕谕,『掌故丛编』第三辑, "英使马嘎尔尼来聘案"; ayrıca Macartney Misyonu hakkında geniş bilgi için bkz. D.E. Mungello, *The Great Encounter of China and the West 1500-1800*, Rowan & Littlefield Publishers, Inc., Oxford, 1999, s. 94-98.

[21] Xu Jilin & Cheng Dakai, *age*, s. 33.

[22] Xu Jilin & Cheng Dakai, *age*, 32-33; Cheng Qing, Li Gang & Qi Peifang, *age*, s. 26.

[23] Xu Jilin & Chen Dakai, *age*, s. 33.

[24] Xu Jilin & Chen Dakai, *age*, s. 33, Chen Feng-jun da aynı görüşü paylaşmaktadır, bkz. Chen Feng-jun, *age*, s. 25.

[25] Xu Jilin & Chen Dakai, *age*, s. 35.

[26] Xu Jilin & Chen Dakai, *age*, s. 35; El sanayi ürünlerinin geleneksel Mançu Çin toplumunun dış ticaretinde büyük paya sahip olduğu bilinmekteydi, bkz. Huang Shu-min, 黄树民 "Jin Bai Nian Lai Zhongguo Xian Dai Hua de Guo Cheng", *Zhong Guo Xian Dai Hua de Licheng (Çin'in Modernleşme Süreci: Yüzyıldan Beri Çin'in Modernleşme Aşaması)* 近百年来中国现代化的过程，中国现代化的历程，Taipei, 1980, s. 89

[27] Xu Jilin & Chen Dakai, *age*, s. 35-36.

[28] Xu Jilin & Chen Dakai, *age*, s. 36-37; Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, London: Eyre Methuen, 1973, s. 270.

[29] Chen Qing, Li Gang & Qi Peifang, *age*, s.16.

sakinlerinin bir kısmını oluşturur[30] ancak gerçek anlamda şehir sakinlerinin sayısı oldukça azdır. 19. yüzyılda Çin'de nüfusu 3.000'i geçen 1400 kentin en az %80'i ilçe idare merkeziyken nüfusu 10.000'i aşan şehirler il idare merkezleridir.[31]

1.2. Çin Hanedanları: Geleneksel Yönetimden Modernleşme Çabalarına

Siyasi yapı açısından, Çin'in siyasal doktrini, iktidarın tek elden kullanılmasına dayanan Konfüçyüs doktrinidir.[32] Çin hükümdarı, idari, askeri ve iktisadi alanda geniş yetkilere sahiptir. Adalet konusunda da hükümdarın yetkisi büyüktür; bizzat kendisi kanunun temsilcisidir ve tebaasının kaderini belirler.[33]

1911'den önce Çin'in her hanedanı genellikle "kuruluş-yükselme-dağılma" gibi benzer aşamaları tamamlayarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardı. Çin tarihinde birçok farklı isimli hanedan gelip geçmiş olmasına rağmen dikkate değer olan şey, Çin'in siyasi, ekonomik ve kültürel yapısının neredeyse hiç değişmemiş olmasıdır.[34] Luo Rong-qu, bu benzersiz Çin hanedan dönüşümünün nedenlerini değerlendirirken uzun süreli birlik sağlama ve kültürel birikim kazanma gibi olumlu yönlerine dikkat çekerken olumsuz tarafının ise değişmeyen düzenin binlerce yıl sürmesi ve kültürel alanda üstünlük iddiasında bulunması olduğunu belirtir.[35] Bu özellikler göz önüne alındığında, 19. yüzyılda Çin'in Batı'nın baskısıyla neden kapılarını açtığı ve modernleşmeye başladığı daha iyi anlaşılabilir.

Eski Çin'de hanedan değişiklikleri genellikle iç bölünme veya köylü ayaklanmaları sonucunda olmuştur. Bu tekrarlayan döngünün mutlak lideri olan imparator, idari işlerdeki otoritesini adına ve başbakanları aracılığıyla icra ederdi ve bürokrasinin başındaki kişiler imparatora karşı sorumluydu. Ülke toprakları 18 vilayet veya eyalete ayrılmıştı ve her birinin başında bir vali bulunmaktaydı. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, özellikle Taiping İsyanı'nın[36] patlak vermesinden sonra Mançu hanedanının ülkedeki otoritesi zayıflamaya başlamıştır. Mançu iktidarının merkezi ordusu isyanı bastıramayınca nüfuzlu valilere kendi savaş giderlerini karşılamak için yerli milis kuvvetleri kurma yetkisi vermek zorunda kalmıştır. Bu kuvvetler arasında en bilinenler Xiang ve Huai milis kuvvetleridir.[37] İsyanların bastırılmasının ardından merkezi yönetimin ülke üzerindeki geleneksel etkinliği kaybolmuştur ve artık ülkeyi fiilen yöneten valilerdir.[38]

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi valilerin zamanla fiili otoritelerinin güçlenmesi ve üstünlük kazanması, merkezi otoritenin zayıflamasına neden olmuştur. Ulaşım zorlukları ve iletişim eksiklikleri de bu kopukluğun bir sonucudur. Bu durum, valilerin yerel asayiş ve savunma konularında kendi tedbirlerini almasını gerektirmiştir. Merkezi hükümetin ordusunun yanı sıra valiler kendi yerel silahlı sivil kuvvetlerini kurmak zorunda kalmışlardır.[39] Bu da valilerin otoritesini güçlendirmiştir. Vergiye ve vergi miktarına merkezi hükümet karar verirken vergilerin toplanması ve eyalet işlerine harcanması yetkisi valilere aitti. Bazı zengin eyaletlerde bu yetki, valiler için gerçek bir ekonomik güç kaynağı olmuştur.[40] Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu için de geçerlidir; örneğin, Balkanlar'daki Tepedelenli Ali Paşa ve Mısır'daki Mehmet Ali Paşa buna örnek olarak gösterilebilir.

1.3. Çin'in Toplumsal Dönüşümü: Köylülerden Asillere, Mandarinden Tüccara

Ülkenin sosyal yapısı da merkezi otorite için bir dayanak değildi. Halkın %80'i köylüydü ve ellerinde küçük toprak parçalarıyla geçinmeye çalışan insanlardı. Tarımsal şartlar kötü olduğunda açlık olağan bir durumdu. Çin köylüsünde milli bir bilinç yoktu ve politik veya milli sorunlara ilgi duymuyorlardı. Köylüler, genellikle köylerinin adıyla kimliklerini belirtiyorlardı. "Çinli" kimliği, Avrupalıların gelmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Köyler arasında iş birliği kavramı da yoktu; su baskınlarında her köy kendi başının çaresine bakardı.[41]

---

[30] Gibert Rozman (Ed.), *The Modernization of China*, The Free Press, New York, 1981, s. 159
[31] Gibert Rozman (Ed.), *age*, s. 159
[32] John King Fairbank, *the United States & China*, 4 Ed., Harvard University Press, 1983, s. 53; Konfüçyüs doktrini, insan erdemli ve kısıtlı davranacak ve belli sosyal rollere doğru-dürüst bağlanacak olursa evren ile uyum içinde olacağını savunan Konfüçyüs'ün (MÖ 551-479) öğretilerine dayanan bir ahlak sistemidir. Klasiklerin iyi etüt edilmesi, atalara tapınılması ve otoriteye boyun eğilmesine yaptığı vurgularla Konfüçyüsçülük imparatorluk hükümetinden çiftçi ailesine varıncaya kadar Çin sosyal birimlerinin baskın ahlakını oluşturmuştur. Bu konuda daha ayrıntılı analiz için bkz. Francis Fukuyama, *Güven,* çev: Ahmet Buğdaycı, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1998, Ankara, s. 85-95.
[33] Chen Feng-jun, *age*, s. 23.
[34] Jin Yao-ji, *age*, s. 59.
[35] Luo Rong-qu, *age*, s. 100.
[36] 1851 ile 1864 arasında süren Hong Xiuquan adında bir şahıs tarafından başlatılan Mançu iktidarını devirmek amaçlı büyük bir isyandır. Nanking'de kurdukları ve 11 yıl ayakta kalan Büyük Barış Göksel Krallığı'na (Tai Ping Tian Guo) 1864 yılında kanlı bir şekilde son verilmiştir. 13 yıl süren bu isyanda tahminen 20 milyon kişi hayatını kaybetmiştir.
[37] Xiang milis kuvveti Vali Zeng Guo-fan tarafından ve Huai milis kuvveti ise Vali Li Hongzhang tarafından oluşturulmuştur.
[38] Xie Jun-mei 谢俊美, *Zhengzhi Zhidu Yu Jindai Zhongguo* (Siyasi Sistem ve Yakınçağ Çin), *政治制度与近代中国*, Shanghai Renmin Chubanshe, 上海人民出版社, 1995, s. 85-90.
[39] Xu Ji Lin & Chen Da Kai, *age*, s. 98.
[40] Xu Ji Lin & Chen Da Kai, *age*, s. 99.
[41] Harold M. Vinacke, *A History of the Far East in Modern Times*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1950, s.16.

Afyon Savaşı'ndan sonra Batılı güçler tarafından Çin'e dayatılan eşitsiz imtiyaz antlaşmaları ve Avrupalıların getirdiği egemenlik kavramı, Çinliler arasında milli şuur ve kimlik bilincinin doğmasına neden oldu.[42] Köylülerden sonra tüccarlar ve sanatkârlar gelirdi. Tüccarlar genellikle iç ticaretle uğraşırlarken sanatkârlar loncalar halinde örgütlenmişlerdi.[43] Endüstri Çin'de henüz gelişmemişti ve her şey el sanatlarına dayanıyordu. Toplumun en üst tabakasını asiller oluşturuyordu. Bu asillerin bir kısmı Mançu hanedanının prensleriydi, diğer bir kısmı ise parlak askeri veya sivil hizmetleri nedeniyle İmparator tarafından asalet unvanı verilenlerdi.[44] İkinci gruptakilerin imtiyazları ve ayrıcalıkları birinci gruba göre daha azdı ancak hepsi de imparatorun emriyle yer değiştirebilir, azledilebilir veya idam edilebilirdi. Bu durum, baş vezir gibi en yüksek makamdakiler için de geçerliydi. Üst tabakanın en önemli sınıfı "mandarin" adı verilen yüksek memur sınıfıydı. Bu sınıf ülkenin kültürlü kesimini temsil ediyordu ve memuriyete giriş sınavları klasik Çin kültürünü içeriyordu.[45] Bu durum, mandarinlerin düşüncelerinin hareketsiz ve durgun olmasına neden oldu ve Çin'in Japonya'ya göre daha az hareketli kalmasında bu sınıf önemli bir rol oynadı. Merkezi hazine problemleri sınav sisteminin bozulmasına ve rüşvetin yaygınlaşmasına neden oldu, bu da bu sınıfın yozlaşmasına sebep oldu.[46] Feodal bir tarım ülkesi olan Çin'de, kırsal kesimde toprak sahipleri büyük nüfuza sahipti ve devlet ile halk arasındaki bağ rolünü üstlendiler. Devlet adına vergi topladılar ve yerel asayişi sağladılar.

1.4. Modernleşmesi Arefesinde Çin'de Nüfus Sorunu, Dış Baskılar ve Siyasi Çekişmeler

Ulusal düzeyde, modernleşme ve sanayi devrimi dünya genelinde etkisini gösteriyordu. Büyük nüfusu ve geniş topraklarıyla Çin, gelişmiş devletler için çekici bir merkez haline geldi. Batılı güçler, özellikle İngiltere, 1840'a kadar Çin pazarına girebilmek için her türlü yöntemi denemiştir. Ancak o zamanki Çin, kendini hala geleneksel alışkanlıklardan kurtaramamıştı ve ileri bir uygarlığın kapısına dayandığını fark etmiyordu.[47] Mançu hanedanı, dış ilişkilerde "herkesin önünde eğileceği" düşüncesiyle "dışarıya kapalı" bir politika izliyordu ve büyük bir tehlikenin farkında bile değildi.

İngiltere'nin birinci sanayi devrimi sona ermek üzereydi ve bu süreç toplumsal üretim gücünü artırmış, toplumsal ilişkilere köklü değişimler getirmişti. İngiltere, 1770 ile 1840 arasında sanayi devrimiyle toplumsal üretim gücünü 20 kat artırmış ve dünya gücü haline gelmişti.[48] Bu, modernleşmenin önemli bir aşamasıydı ve diğer ülkeleri de modernleşme sürecine yönlendirdi.

İngiltere'nin ardından Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Rusya da sanayileşmeye geçti.[49] Sanayileşmenin yayılması, modernleşme akımının hızla yayılmasına neden oldu. Hızlı gelişen üretim gücü, toplumsal ilişkilerde sarsıntılara neden oldu ve bu da büyük güçlerin dış pazarlara ve ucuz ham maddelere olan ihtiyacını artırdı. Dışa açılma, ekonomik krizi başka ülkelere taşımak ve daha verimli fırsatlar elde etmek için en iyi seçenek olarak görüldü.

Batılı güçler, özellikle İngiltere, 1840'tan önce Asya'da Hindistan, Endonezya, Filipinler ve Malezya gibi ülkeleri fethetmiş ve tamamen sömürgeleştirmişlerdir.[50] İran ve Tayland gibi bazı Asya ülkeleri yarı sömürge durumuna düşmüştür. 19. yüzyılın başlarından itibaren Batılı güçler Afrika politikalarını değiştirerek, kıtadaki iç bölgelere uzanarak sömürge topraklarını genişletmişlerdir. Ayrıca, Batılı güçler arasındaki rekabet, dünya genelinde nüfuz alanlarını genişletme yarışını kızıştırmıştır. Ancak Batılı güçler, Çin'e karşı koloni işgal politikasını izlemek konusunda kararlı değillerdi. Çünkü o zamanlar Çin, hala dünya devletleri arasında önemli bir konuma sahipti ve Batılılar, Pye'nin deyimiyle Çin'in "devletmiş gibi görünen bir medeniyeti"[51] olduğunu fark etmişti. Bu nedenle, Batılı güçler, ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirmek istediklerini belirterek Çin'e elçiler göndermiş ve ticaret ağlarını genişletmeye çalışmışlardır. Ancak Çin'in gerçek gücünü ve iç durumunu yeterince anlamadan koloni işgaline yönelik bir politika izlemek istememişlerdir.[52] Örneğin, 1793 yılında İngiliz hükümetinin özel temsilcisi Macartney, Çin'e giderek eşit düzeyde ikili ilişkiler geliştirmek ve ticarette İngiltere'ye üstünlük sağlamak istemiştir. Ancak İmparator Qian Long, Çin'in zenginliği ve çeşitliliği nedeniyle yabancı mallara ihtiyaç duymadığını belirterek bu teklifi reddetmiştir.[53] 1838'e kadar İngiliz hükümeti Çin'de

---

[42] Rozman, *age*, s. 58-59.
[43] Xu Ji Lin & Chen Da Kai, *age*, s. 35-38.
[44] Fahir Armağolu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 740-741.
[45] Hu Sheng, 胡绳，*Afyon Savaşından Dört Mayıs Hareketi'ne*, 从鸦片战争到五四运动， Renmin Chubanshe, 人民出版社，1980, s. 10; J.K. Fairbank, the *United States & China…*, s. 96.
[46] Hu Sheng, *age*, s. 10.
[47] Chen Qing, Li Gang & Qi Peifang, *age*, s. 34.
[48] Qu Ji-mu 瞿季木&Huang hong-zhao 黄鸿钊,《*世界近代史纲》Shijie Jindashi Gang (Dünya Yakınçağ Tarihi Özeti*, Nanjing Üniversitesi Yayınevi, 南京大学出版社, 1985, s. 131.
[49] Chen Qing Li Gang & Qi Peifang, *age*, s. 32.
[50] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 8-11; John Watson Foster, *American Diplomacy in the Orient*, Da Capo Press, 1970, s. 6-7.
[51] Lucian W. Pye, *"China: Erratic State*, *Frustrated Society"*, *Foreign Affairs*, 69 (Güz 1990), s. 58.
[52] Chen Qing, Li Gang & Qi Peifang, *age*, s. 33.
[53] Li Chien-nung, *the Political History of China*, *1840-1928*, New York, D.Van Nostrand, 1956, s. 44-46.

ticari ayrıcalıklar elde etmek için savaşa başvurmadan çaba harcamıştır. Örneğin, 1816'da Eski Hindistan valisi Baron Amherst, Çin'e elçi olarak gönderilmiş ancak Çin tarafı tarafından kabul edilmemiştir.[54]

Çin'in modernleşme sürecinde, 19. yüzyılda Batılı güçlerin akını ve etkisi belirgin bir şekilde artmıştır. Bu dönemde, Avrupalı ve Amerikalı iş adamları, maceraperestler ve misyonerler Doğu ve Güney Çin kıyılarına yoğun bir şekilde akın etmişlerdir. Bu durum, Batı ülkelerinin Çin üzerindeki etkilerinin farklı alanlarda kendini göstermeye başlamasına neden olmuştur.[55] Aynı zamanda Batılı güçler, Çin'i daha gerçekçi ve kapsamlı bir şekilde anlama fırsatını bulmuş ve birçok gerçeği yakından tanıma imkânına ulaşmıştır. Ancak o dönemdeki Mançu hanedanı, dünyada gelişen modernleşme akımından habersizdi ve Çin dışındaki dünya hakkında bilgi sahibi değildi. Çinliler, devlet veya dünya kavramını anlamıyorlardı ve sadece yerel anlayış ve aşiret kuralıyla hareket ediyorlardı. Mançu hanedanı, Çin'in dünyanın merkezi olduğu eski inancı vurgulayarak "Çinli ile barbarları ayıran" bir dogma haline getirmiştir.[56] Bu doğrultuda, Mançu İmparatoru'nun diğer krallardan üstün olduğu iddiası ortaya atılmış ve yabancı ülkelerle eşit düzeyde ilişki kurmanın mümkün olmadığı savunulmuştur. Ancak Çin'in yabancı bir ırk olan Mançu tarafından yönetilmesi, Mançuların Çin kültürüne karşı aşağılık kompleksi geliştirmesine neden olmuş ve bunu yansıtmamak için bencil ve baskıcı bir rejim kurmuşlardır.[57] Bu bağlamda, Çin'in modernleşmeye çalışan toplumlar gibi benzer sorunlarla karşılaşmasına rağmen kendine özgü çelişkili ve vahim boyutlara ulaşan problemleri vardı. Çin'in modernleşme sürecinde karşılaştığı temel problemler üç ana gruba ayrılabilir:

Nüfus Fazlası ve Kaynak Kıtlığı: Çin, 19. yüzyılın başına kadar nüfusu 400 milyonu aşmış bir ülkeydi ve bu rakam, eski üretim tarzı ve sınırlı tabii kaynaklarla başa çıkmayı zorlaştırıyordu.[58] Tarım sektörüne dayalı ekonomi, uzun süre sabit kaldığı için üretim gücünün artırılması için çiftçi nüfusunun artırılması gerekiyordu. Ancak bu durum ekilebilir arazinin azalmasına yol açtı ve nüfus-kaynak dengesizliği çeşitli toplumsal krizlere neden oldu. Bu krizler, topraksız köylülerin göç etmesine ve iç veya dış ayaklanmalara yol açtı.

Dış Tehditlerin Artması ve Milliyetçilik: 1840'tan itibaren, Çin, dışarıdan gelen tehditlere ve işgal girişimlerine maruz kaldı. Bu durum, Çin milliyetçiliğini kışkırttı ve derinleştirdi. Dışarıdaki baskılar, içte milli bir kimlik oluşturulmasına ve modernleşme isteğinin güçlenmesine yol açtı.

Siyasi Çıkmaz ve Devletin Zayıflığı: Mançu Çin hükümeti, modernleşme sürecinde liderlik rolünü üstlenmek için çok çürümüş ve zayıflamıştı.[59] Siyasi yapının temeli Konfüçyüs doktrinine dayanıyordu ve imparatorun mutlak otoritesi vardı. Ancak bu yapı, hızla değişen dünya şartlarına ve modernleşme taleplerine cevap vermekten uzaktı. Çin'in siyasi yapısı, modernleşme sürecinde önemli bir engel teşkil etti.

Sonuç olarak Çin'in modernleşme öncesi ortamı, Batı'nın hızlı sanayi gelişiminden habersiz, kendini hala "cennet devleti" olarak gördüğü bir döneme denk gelmiştir. Ancak dışarıdan gelen baskılar ve iç dinamikler, Çin'i modernleşme yolunda adım atmaya zorlamış ve sonunda Afyon Savaşı gibi olaylarla Çin'in modernleşme süreci başlamıştır.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplumsal Yapının Evrimi: Din, İktidar ve Dış Etkiler

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus ve Sosyal Yapı

Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal yapısı, 18. yüzyılın sonlarına doğru geniş bir coğrafi alana yayılmasına rağmen nüfusunun tahminen 24 milyon civarında olduğu görülür.[60] Bu nüfus, 19. yüzyıl boyunca hızlı bir artış

[54]Yılmaz Altuğ, *Çin Sorunu*, Otağ Yayınları, İstanbul, 1977, s. 34-35; Long Yin-Tai 龙应台& Zhu Wei-Zheng 朱维铮, 未完成的革命 *Wei Wancheng de Geming (Tamamlanmamış İnkılap)*, Tayvan Shangwu Yinshuguan, 台湾商务印书馆, 1998, s. 42-43.

[55]Paul A. Cohen, "*Christians Mission and Their Impact to 1900* ", in John King Fairbank (Ed.) *The Cambridge History of China*, *vol 10*, *" Late Ch'ing*, *1800-1911*, *Part I*, Cambridge University Press, s. 543-590.

[56] Chen Qing, Li Gang & Qi Peifang, *age*, s. 34; Çağdaş Çinli düşünür Li Yu-tang, Çin'in geleneksel kültürünün zihinsel yapısını açıklarken "Çinlilerin gözünde, Çin medeniyeti dünyada gelmiş geçmiş tek medeniyettir. Çin'in yaşam tarzı da dünyanın tek yaşam tarzıdır, yani insanoğlunun erişebelecek tek medeniyet ve tek yaşam tarzıdır." diyerek acı itirafta bulunmuştur. Bkz. Lin Yu-tang 林语堂, *Zhongguoren (Çinli)*, 中国人 Zhejiang Renmin Chubanshe, 浙江人民出版社, 1988, s. 30.

[57] Chen Qing, Li Gang & Qi Peifang,, *age*, s. 34; Fairbank, *the United States & China*, 4 Ed., Havard University Press, 1983, s. 99-100; Sun Guang De 孙广德, *Wanqin Chuantong Yu Xihua De Zhenglun* (Mançu Hanedanı Son Dönemi Geleneği ile Batılaşma Üzerindeki Tartışmalar), 晚清传统与西化的争论,Tayvan Shangwu Yinshuguan, 台湾商务印书馆, 1982, s. 178.

[58]Zhao Wen-Ling 赵文林 & Xie Shu-Jun,谢淑君, *Zhonguo Renkou Shi (Çin'in Nüfus Tarihi)*, 中国人口史，Renmin Chubanshe, 1988, 10 ve 11nci bölüm.

[59] Chen Qing, Li Gang & Qi Pei-Fang, *age*, s. 6.

[60] M.E. Yapp, *the Making of the Middle East 1792-1923*, Longman, London & New York, 1987, s. 11; 1844 Osmanlı nüfus sayımına göre, Osmanlı İmparatorluğun toplam nüfusunun 35 milyon 350 bin olduğu anlaşılmaktadır, bkz. Yunus Koç, " Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900)", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 41; Tevfik Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 555; Mutullah Sungur, " XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 561; Charles Issawi'e göre, "1800'de Osmanlı İmparatorluğu 20 milyondan az bir nüfusa sahiptir", bkz. Charles Issawi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914): Bazı Gözlemler ve Sorunlar", haz. Kemal Karpat, *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, s. 160.

göstermeyerek[61] ekonomik ve askerî açıdan dezavantaj oluşturmuş, özellikle Avrupa nüfusunun hızlı bir şekilde büyümesine karşı İmparatorluk, 17. ve 18. yüzyıllarda iç savaşlar, açlık ve hastalıklarla mücadele ederken nüfusu azalmıştı. Kentlerde yaşayan nüfusun oranı %15 civarındayken %85'i kırsal alanlarda yaşıyordu.[62] İmparatorluk yapısı, İslam dinine dayanıyordu[63] ve İslam'ın toplumsal ve bireysel yaşama etkisi büyüktü.[64] "Şeriat" adı verilen İslam hukuku, toplumun ve bireylerin ilişkilerini belirlemede önemli bir rol oynuyordu.[65]

Osmanlı İmparatorluğu, dinsel hukuka dayalı olarak yönetilen bir İslam İmparatorluğu olarak kabul ediliyordu.[66] Dolayısıyla nüfusun dinsel dağılımı önem taşıyordu ve İslam dini hemen her alanda etkiliydi.[67] Padişahın kendisi bile "şeriat"a bağlıydı[68] ve kuramsal olarak "şeriat"a uymazsa tahtından indirilebilirdi.[69] Balkanlarda ise çoğunluk Hıristiyan olmakla birlikte önemli miktarda Müslüman bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda "şeriat" kuralları teorik olarak en yüksek seviyede hüküm sürerken pratikte 18. yüzyılda aile ve mülkiyet hukuku gibi konular dışına çıkamamıştı. Sultanların iradesine bağlı olarak "örf" veya "kanun"[70] adı altında çıkarılan kurallar ve fermanlar, bu durumu yansıtıyordu.[71] Ancak bu fermanların içinde mutlaka şeriat ve önceki kanunlara uyumlu olduğunu belirten maddeler yer almaktadır.[72]

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslim cemaatlerin varlığı, çeşitli sorunlara yol açıyordu. Hıristiyan ve Musevi azınlıklar, Müslüman toplum içinde barınırken özel vergi ödemek şartıyla dinlerini değiştirmeye zorlanmadan yaşama izni alıyorlardı. Bu cemaatlerin kendi işlerini yönetme ve devlet temsilcileri ile ilişkilerini dini liderleri aracılığıyla yürütme gibi ayrıcalıkları vardı.[73] Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanlar, elçileri ve konsolosları tarafından temsil ediliyor ve şeriat gereğince "aman"dan yararlanıyorlardı. Elçiler ve konsoloslar, özellikle göçmen topluluklarıyla ilgili konularla ilgilenirken belirli bir özerklik derecesine sahipti. Bu haklar, padişah tarafından dost devletlere bahşedilen ihtiyari ayrıcalıklar olan kapitülasyonlarla belirlenmişti.[74] Ancak 18. ve özellikle 19. yüzyılda, yerel Hıristiyanlara, yabancı bir gücün tebaası olma statüsü verilmesi yoluyla daha fazla haklar tanınmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalı güçlerin etkisinin artmasıyla Sultanın Müslüman tebaası üzerinde giderek artan bir üstünlük elde etmiş olanlar oldu. Aynı zamanda, Yakındoğu'da yabancı güçlerin tabiiyetine geçenlerin sayısının artmasıyla bu yabancı güçlerin nüfuzu da daha fazla artmıştı.[75]

Osmanlı toplumunun biçimlenmesi, üretim etkinliklerine katılmayan, vergi ödemeyen ve silah taşıma hakkına sahip olan yönetici seçkinler sınıfı[76] ile bunun tam tersi olan halk kitlesinden (reaya) oluşan bir ayrım

---

[61] Mutullah Sungur, *agm*, s. 563; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Teknik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s.10-24.
[62] Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I.B.Tauris, London & New York, 1994, s. 11.
[63] Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XIII, no.2, 1958
[64] Gibb ve Bowen'in dediği gibi, "İslam ideali, adalet kavramı bakımından Roma Hukukundan çok, İngiliz hukukuna benzer. Bireyin hakları tümüyle kabul edilirken kamu yararının gerekleri de sürekli olarak göz önünde tutulur." Hamilton Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I-I, London, Oxford University Press, 1967, s. 118.
[65]Gibb ve Bowen, *age*, s. 118.
[66] "İslam dininde kurumsal bir yapı olmadığı için, orta çağlarda Hıristiyanlıktan etkilenen Avrupa toplumunun tabakalaşmasında olduğu gibi bir ruhban sınıfından söz edilemez. Osmanlılarda, "şeriat" ile uğraşanlar ve onu yorumlayanlar ulema adıyla anılır. Yüksek düzeydeki din adamları olarak özellikle yargı işlevine katılanlar ve medreselerde hocalık yapanlar yönetici sınıf içinde ayrıcalıklı duruma sahiptir. Bunlar merkezi bürokrasinin içindeki çeşitli çatışma ve çekişmelerde oldukça önemli roller oynamışlardır." Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cem yayınevi, İstanbul, 1978, s. 65; "Ulema hükümet içindeki çeşitli tabakalar arasında en çok korunmuş olandır", Şerif Mardin, **"***Historical Determinants of Socail Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey*", *Siyasi Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXII, no.4, 1968, s. 123.
[67] Paul Coles, *the Ottoman Impact on Europe*, London, Tames and Hudson, 1968, s. 38.
[68] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, ss.13-14; Şükrü Karatepe, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 60.
[69] M.E. Yapp, *age*, s. 5-6.
[70] "Şeriat"ın yanında Padişahın yetkilerinden doğan "örfi" hukuk da vardı. Yönetim gerekleri "örfi hukukun" kaynağıydı. Örneğin Sultanın bütün memurlarını hatta "vezir-i azam"ı da öldürme ve mallarına el koyma hakkı, "örfi hukuk" içerisindeydi. Bu hak, Sultan'ı güçlü bir merkezi bürokrasiye karşı korumak için zorunlu bir önlem niteliğindeydi. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, s.28-54.
[71]Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Dördüncü baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 119; Çetin Özek, "Osmanlıda *Siyasal İktidar-Din İlişkileri gelişiminin Temel Nitelikleri"*, *Osmanlıda Din Devlet İlişkileri* haz. Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s. 169-171.
[72] Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Phoenix, London, 1995, s. 70-71.
[73] Yapp, *age*, s. 6.
[74] Fahri Çoker, "Kapitülasyonlar ve Lozan", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1989, s. 1664-1674; Arnold J. Toynbee, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, C. II, Çev: Kasım Yargıcı, Cumhuriyet Gazetesi yayını, 2000, s. 50-53.
[75] Zürcher, *age.*, s. 13.
[76] Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600*, Phoenix, London, s. 65-69; Gül Akyılmaz, Osmanlı yönetici sınıfını "seyfiye, ilmiye, kalemiye ve saray hizmetlileri olarak dört gruba ayırmıştır. Bkz. Gül Akyılmaz, *"Osmanlı Devleti'nde Reaya ve Devlet-Reaya İlişkileri"*, *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 1999, s. 41; ayrıca daha kapsamlı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *age*, s. 101-118.

üzerine kurulmuştu.[77] Sina Akşin, klasik Osmanlı toplumsal yapısının ana çizgilerini şematik olarak şu şekilde sıralamıştır[78]:

A. Yönetenler (askerler) sınıfı[79]

İcrai askerler

1.1 Maaşlılar

1.2 Zaimler ve Tımarlı Sipahiler

Ulema

B. Yönetilenler (reaya) sınıfı

Kentliler

1.1 Lonca esnafı

1.2 Tüccarlar ve sarraflar

Köylüler

Göçebeler

2.2. Padişahın Gölgesinde: Osmanlı'da Askeri ve Bürokratik Elitlerin Statüsü

Osmanlı İmparatorluğu'nda "askeri"[80] olarak adlandırılan yönetici seçkinler sınıfı, padişahın askeri kalem çalışanları, ulema ve saray halkı gibi tüm hizmetkârlarından oluşuyordu.[81] Bu seçkinler sınıfına, resmi eğitim ve adli işlerden sorumlu olan ulema da dâhildi.[82] Bu seçkinler, halk kitlesiyle karşılaştırıldığında oldukça ayrıcalıklı bir konumdaydılar. Ancak bu bürokrat/asker grubu seçkinler arasında az-çok bir özerklik bulunmuyordu. Onların kul statüsünde olmaları[83], padişahın isteği üzerine yerlerinin değiştirilebileceği, azledilebileceği veya muhakeme edilmeden siyaseten katledilebilecekleri anlamına geliyordu.[84] Bu durum, en yüksek makamda bulunan Sadrazam için bile geçerliydi[85], çünkü Padişah, mutlak yönetici konumundaydı, devletin sahibi olarak kabul ediliyordu[86] ve Osmanlı devlet anlayışına göre, yetkisi Allah'tan gelmekteydi.[87] Ancak sadece ulema sınıfı mensupları "siyasetten katl" cezasından muaf tutulmuşlardı.[88] Ulema dışında kalan ve Padişahın emrinde olan kulların görevden alınması veya ölüm cezasına çarptırılmaları durumunda miraslarına padişahça el konulur, bu usule müsadere denirdi.[89]

Padişahın gücü uygulamada, onun emrinde olan kulların oluşturduğu bürokrasiye dayanıyordu. Bu kullar, devlet hizmetinde yetiştirilmek üzere ailelerden alınan gayri-Müslim çocukların eğitilmesi sonucunda ortaya çıkan bir gruptu. Bu grup, özel olarak padişaha yani devlete hizmet etmek üzere yetiştirilmişti. Osmanlı bürokrasisinin görevi, toplumdaki etnik, ekonomik, toplumsal ve siyasal düzeni korumak ve sürdürmekti. Sultanın çevresindeki bu yönetici bürokrasi, toplumdaki bütün gruplardan bağımsız olduğu için yetkileri

[77] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II*, *1453-1559*, *İstanbul*, *Cem Yayınevi*, *1974b*, *s. 119; Orhan Türkdoğan*, *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çamlıca yayınları, İstanbul 2002, s. 45; Gül Akyılmaz, *agm*, s. 41.
[78] Sina Akşin, *"Osmanlı Türk Toplumunda Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme"*, *Toplum ve Bilim*, S: 2, 1977, s. 34.
[79] İdris Küçükömer bu sınıfı padişah tarafından "rütbe verilen gruplar" olarak tanımlamaktadır, bkz. İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 35
[80] Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Âdem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, C. XXXVIII, 1974, s. 662; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 50.
[81] Niyazi Berkes'e göre, "Osmanlı deyiminde *askeri* mutlaka militer demek değildir; devlet hizmetindekilerinin hepsini kapsar", Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı yayınları, İstanbul, 1978, s. 30. Sina Akşin de aynı görüşü paylaşmaktadır, bkz. "Osmanlı Türk Toplumunda Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme" **…**s. 31.
[82] Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", R.E. Word and D.A.Rustow (Eds.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton Univ.Press.New Jersey, 1964, s. 44.
[83] Sina Akşin, "Osmanlı Türk Toplumunda Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme" **…**, s. 31; Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik *Sürecinde Türkiye*, C. I, Belge Yayınları, 2001, İstanbul, s. 306.
[84] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, s. 62.
[85] Zürcher, *age*, s.14; Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cem Yayınevi, İstanbul 1978, s. 60.
[86] İ. Metin Kunt, "Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları", *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 35.
[87] Metin Heper, *The State Tradition In Turkey*, The Eothen Press, 1985, s. 26; Berkes, *age*, s. 27; Suna Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 54-55.
[88] Davut Dursun, "Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkileri Üzerine Bazı Notlar", *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 74
[89] Akşin, "Osmanlı Türk Toplumunda Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme" … s. 31; *Türkçe Sözlük*, C. 2, Türk Dil Kurumu, 1998, s. 1612; "Müsadere" cezası Gülhane Hattının ilanıyla beraber kaldırıldığı bilinmektedir, bkz. Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 224-225; Gülnihal Bozkurt, "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989, s. 271; İlyas Doğan, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 7-9 Nisan 1999, Bildiriler, haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan), Konya 2000, s. 490.

tartışılmazdı.[90] Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın sistemi genellikle irsî olarak nitelendirilebilir. Bu, sadece aile üyelerinin değil, hizmetkârlar, köleler ve himaye altına alınmış kişiler de dâhil olmak üzere geniş bir hane halkı aracılığıyla yönetim biçiminin, Osmanlı seçkinler zümresinin her katında görülen bir özellik olduğunu gösterir.

Seçkinler sınıfı sadece iktidar sahibi olmakla kalmaz, aynı zamanda yazılı İslam kaynaklarına dayanan "adab" adındaki daha laik töreler ve beğenilere dayanan klasik bir uygarlığın bekçiliğini de yapardı. Bu, Osmanlı'yı benzersiz kılan bir uygarlık olup farklı unsurlardan oluşan bir imparatorlukta birleştirici bir güç haline gelmiştir. Ancak bu uygarlık ile kırsal kesimdeki nüfus arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır. Halk kültürü ile seçkinler sınıfının uygarlığı arasındaki tek bağ, Mevlevi, Nakşibendi ve Bektaşi gibi tarikatlar aracılığıyla sağlanırdı. Bu tarikatlar, farklı toplumları bir araya getirdiği için sınırları aşabilirdi.[91] Diğer bağlantılar ise kentlerdeki zengin tüccarlar, sarraflar ve ulema ile kurulurdu. Ulema, şeriata dayalı fetvalar veren adli uzmanlardı ve fetvalarının büyük saygı görmesinin yanı sıra, yüksek ilim rütbesindekilerin görüşleri Osmanlı Devleti'nin bir İslam Devleti olarak meşrulaştırılmasında önemli bir rol oynardı.[92] Hükümdar ve hizmetkârların ana görevi, İslam toplumunu dış dünyaya karşı savunmak ve içeride adaleti sağlamaktı. Adalet, Osmanlı toplumunda önemli bir kavramdı ve istikrarı sağlamak için gereklidir. Toplum içinde herkes, diğerlerinin haklarını ihlal etmeden kendi yerinde durmalıdır. Bu nedenle, hükümdarın sınırları aşması "zulüm" olarak görülürdü ve istikrar için hukukun sınırları içinde kalması gereklidir. Bu durum, muhafazakâr bir siyasi bakış açısına ve toplumsal değişikliğe karşı bir tutuma yol açmıştır.[93]

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki devlet örgütü, modern ulus devletlerinden üç açıdan farklılık gösteriyordu. İlk olarak sayısal olarak çok küçüktü. İstanbul'daki merkezi yönetim örgütü olan Bab-ı Âli, 1000 ile 1500 arasında memur istihdam etmekteydi.[94] Mali açıdan da küçüktü çünkü ulusal gelirin merkezi yönetime giden kısmı tam olarak bilinmiyordu ve devlet gelirinin büyük bir kısmı aracılar tarafından tüketiliyordu. Bu nedenle, devlet gelirinin merkezi hazineye ulaşmadığı anlamına geliyordu.[95] Devletin icra etmesi gereken görevler modern standartlara göre oldukça azdı. Eğitim, sağlık, sosyal yardım gibi konular devlet için önemli değildi; ancak ülkenin hukuk ve düzeninin korunması, pazarların denetlenmesi gibi görevler öncelikliydi. İkinci farklılık, devletin doğrudan yurttaşlarıyla ilgilenmek yerine cemaat temsilcileriyle meşgul olmasıydı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin her bir yurttaşla birebir ilgilenme kapasitesinin olmamasından kaynaklanıyordu. Bu nedenle, devlet, cemaat temsilcileri, mahalle papazları veya imamları, lonca başkanları, konsoloslar ve aşiret liderleriyle ilgilenmek zorundaydı. Bu durum, modern toplum öncesi toplumların genel bir özelliği olan bireyin, mensubu olduğu topluluğa çok fazla bağımlı olmasıyla ilişkilendirilirdi.[96] Üçüncü farklılık ise yasalar karşısında eşitlik kavramının olmayışıydı. Modern ulus devletlerinde, yasalar karşısında eşitlik bir ülküdür, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda bu durum böyle değildi. Kentlerde yaşayanlar ile kırsal kesimde yaşayanlar arasında, Hıristiyan ve Museviler ile Müslümanlar arasında, göçebe ve yerleşikler arasında ve kadınlar ile erkekler arasında büyük farklılıklar vardı. Bu durum, Osmanlı toplumunun farklı gruplara farklı muamele etme eğiliminde olduğunu gösterir.[97]

Osmanlı İmparatorluğu, en parlak dönemi olan 15. ve 16. yüzyılda bile modern ulus devletlerin sahip olduğu hâkimiyetten yararlanamamıştı ve 18. yüzyılda elinde bulundurduğu gücün büyük bir kısmını kaybetmişti. İmparatorluğun askeri gücü de azalmıştı. Yeniçeri piyade sınıfı ve sipahi atlı sınıfı, geleneksel olarak Osmanlı ordusunun temelini oluşturmuştu ancak zamanla değerlerini yitirmişlerdi. Avrupa ordularıyla yapılan savaşlarda Osmanlı ordusu, teknoloji ve taktik açısından geride ve savunmasız kalmıştı. Yeniçerilerin çoğu aslında askeri görevlerde değil, ticari işlerle meşguldüler ve sipahiler de ekonomik zorluklar nedeniyle topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardı. 18. yüzyıldaki savaşlarda en etkin olan Osmanlı birlikleri, eyaletlerden ve İmparatorluğa tabi devletlerden temin edilen yedek kıtalardı.[98]

Transit ticaretin azalmasıyla birlikte vergi geliri kaynakları azalmıştı. 18. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Asya hem de Avrupa'daki eyaletlerinde "Âyan" adı verilen yerel güç odakları yükselişe geçmişti. Âyanlar, çeşitli kökenlerden gelen nüfuz sahibi kişilerdi ve yerel güç tabanları oluşturmuşlardı. Bazıları yerel valilerken bazıları zengin tüccarlar, toprak sahipleri[99] veya dini liderlerdi. Âyanlar, devletle eyalet halkı arasında aracı konumunda bulunarak devletin resmi doktrinine rağmen kendi güçlerini sağlamışlardı.[100] Bu

[90] Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı…*, s.60.
[91] Yapp, *age*, s. 7; Zürcher, *age*, s. 14.
[92] Zürcher, *age*, s. 15.
[93] Zürcher, *age*, s. 15
[94] Zürcher, *age*, s. 16.
[95] Yücel, *age*, s. 694.
[96] Zürcher *age*, s. 16.
[97] Zürcher, *age*, s. 17.
[98] Zürcher, *age*, s. 17.
[99] Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Anakara, 1994, bkz. önsöz kısmı; ayrıca bkz. Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınları, 1997, s. 122-126.
[100] Yapp, *age*, s. 8.

durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi otoritesinin zayıflamasına ve yerel güç odaklarının güçlenmesine yol açmıştı. 18. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yönetimi hem askeri hem de vergi tahsili açısından âyanlara yoğun bir şekilde bel bağlamıştı.[101]Özellikle Anadolu'da güçlenen âyanlar arasında Karaosmanoğulları ve Capanzadeler gibi büyük hanedanlar bulunuyordu.[102] Bunun yanı sıra, Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan'ı yöneten güçlü âyanlardan biri olan Yanya Âyanı Tepedelenli Âli Paşa[103] gibi kişiler, bağımsız dış ilişkiler de yürütüyordu.

2.3. Modernleşme Süreci Arefesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Dönüşümler

Osmanlı İmparatorluğu ekonomik açıdan kapitalizm öncesi bir yapıya sahipti. Devletin ekonomi politikaları, halkın temel ihtiyaçlarını karşılamayı, büyük şehirlerin beslenmesini sağlamayı ve vergileri toplamayı amaçlıyordu. Merkantilist politikalar geliştirilmemişti ve ekonomik politikalar belirli kesimleri korumaya veya teşvik etmeye yönelik değildi.[104]

Osmanlı ekonomisi tarım ekonomisine dayanıyordu ve özellikle müreffeh bölgelerde toprak sahipliği küçük çaplı üreticiliğe dayanıyordu. Büyük toprak sahipleri ve topraksız köylüler, Anadolu'nun kurak bölgelerinde ve bazı Arap topraklarında yoğunlaşmıştı. Tarımsal arazinin büyük bir kısmı devlete aitti[105] ve bir kısmı da meşru vakıf statüsündeydi. Ticaret genellikle yerel düzeydeydi ve uzun mesafeli ticaret deniz ticaretiyle gerçekleştiriliyordu. Uluslararası ticaretin büyük bir kısmı Avrupalı ulusların elindeydi. Fransız ticaret filosu, 17. yüzyılda Hollandalılara ve İngilizlere kaptırdığı üstünlüğü, 18. yüzyılda tekrar kazanmıştı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretteki rolü, özellikle Kızıl Deniz ve Basra Körfezi ticaretinde, Karadeniz ticaretinde ve başkentin iaşesinde hala önemliydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan, uyrukları üzerinde tam bir denetim sağlıyordu. Bu denetim, merkezi bürokrasi içinde yer alan Yeniçeri tımarları üzerindeki denetimiyle sağlanıyordu. Bu düzenleme, aristokrasinin halkın artı ürününe el koymasını önlemek amacıyla yapılmıştı. Bu sayede, devlet hazinesine el uzatan güç merkezlerinin doğmasının önüne geçilmişti ve Osmanlı merkezi yönetimi uzun bir süre oldukça başarılı bir şekilde bu dengeyi korumuştu.[106]

Geleneksel Osmanlı tarım ekonomisi, küçük köylü işletmelerine, köylü aile emeğine ve basit tarım tekniklerine dayanıyordu.[107] Devlet, köylü kır toplumunu sosyal bakımdan biçimlendirerek tarım politikalarını belirliyordu.[108] Tımar düzeni,[109] askeri-yönetimsel düzenle toprak düzeni arasında ilişkiyi düzenleme açısından fayda sağlıyordu.[110] Cem'e göre;

> "İlk olarak, devlet, tımar sahipleri yoluyla, üretimi denetliyordu. İkinci olarak, tımar sahipleri toprak üzerinde üretim ile uğraştıklarından, savaş onlar ve adamları için soyut bir kavram olmaktan çıkıyor, günlük yaşamlarını ilgilendiren somut bir niteliğe kavuşuyordu. Üçüncü olarak, Osmanlılar, tımar düzeni yardımıyla, İmparatorluğun en uzak köşelerine bile ulaşabiliyordu. Dördüncü olarak, tımar sahibi, merkezi iktidarın bir temsilcisi olmasına karşın, bulunduğu bölgede, bir yerlinin ayrıcalıklarına sahipti. Beşinci olarak, tımar düzeni yoluyla ordu, ülke içinde yaygınlaşmıştı. Böylece, merkezi iktidarı tehdit etmesi, ya da ona karşı ayaklanması zorlaşıyordu. Altıncı olarak da tımar düzeni orduyu üretici bir güç durumuna getirmişti."[111]

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak rejimi, devletin askeri yapılanmasını tamamen desteklemiştir. Sürekli bir ordu örgütlenmesi içinde bulunan devlet,[112] bu sistemle kamu hizmetlerinin finansmanını sağlayarak askerlerin ücretlerini ve savaş zamanında donanım ile ulaşım giderlerini karşılamıştır.[113] Bu yapı, yeniçerilerden ayrı olarak üretim örgütüne dayanan bir askeri imparatorluk oluşturmuş[114] ve sürekli bir yarı seferberlik halinde bulunmuştur. Bu durum, Osmanlı devletinin askeri yapısının karakterini belirlemiştir. Osmanlı Devleti, tarla arazilerinin yanı sıra emeği de kontrol altına alarak patrimonyal bir karakter kazanmıştır. Özellikle derbentçi,

---

[101] Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Anakara 1994, s. 141-153.
[102] Yücel Özkaya, *age*, s.129; Şevket Pamuk, *age*, s. 125.
[103] Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesi...", s. 7; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1968),* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 21.
[104] Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 233.
[105] Zürhcer, *age*, s. 18.
[106] Zürcher, *age*, s.15
[107] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toprak ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 1993, İstanbul, s. 2; Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, Milli eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, s. 324.
[108] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toprak ve Ekonomi…*, s. 9.
[109]Tımar genel anlamda belirli bir yere ait vergi gelirlerinden bir kısmının Padişah tarafından havale edilmek suretiyle bir şahsa tahsistir, bkz. Mustafa Yılmaz, "Osmanlı Toplumsal Yapısına Genel Bir Bakış," *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Temuçin Faik Ertan(hazırlayan), Siyasal Kitabevi, Ankara 2001, s. 19.
[110] Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, May Yayınları, 1982, İstanbul, s. 251.
[111] İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1970, s. 53-54.
[112] Suat Aksoy, *100 soruda Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gerçek Yayınları, 1969, İstanbul, s. 23.
[113] Şarki Berki, *Toprak Hukuku*, Ankara 1960, s. 65-66.
[114] İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969, s. 37.

madenci ve çeltikçi gibi işlerde çalışan köylülerin özel bir statü kazanması bunun göstergesidir.[115] Ancak bu sistemde bazı olumsuz yanlar da vardı. Özellikle, merkezi iktidarın gücüne ve denetimine karşı çıkan yerel liderlerin (âyan ve eşrafın) tımar düzenine kadar izlenen kökenleri, derebeyliğe doğru bir eğilimin belirtisiydi.[116] İmparatorluktaki temel çekişmeler, yönetici sınıfın çeşitli kesimleri arasında ortaya çıkmıştır. Merkezi bürokrasi ile tımar sahipleri arasında sürekli bir çatışma yaşanmış, ayrıca tüccarlar da güçlenmeye aday olsa da etkili bir biçimde ortaya çıkamamışlardır.[117]

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım sorunu sadece teknik bir geri kalmışlığı değil, kesin bir çöküşü göstermekteydi. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, köylerdeki nüfus azalışının tehlikeleri konusunda uyarılar yapıldı, ancak bu durumu önlemek için alınan önlemler yetersiz kaldı. Vergide mülayimlik ve köy nüfusunun düzenli sayımları gibi kontrol önlemleri önerilse de bu sorunun üstesinden gelinemedi. 1653'ten itibaren halk, köylerden kasabalara akın etmeye başladı ve zamanla imparatorluğun her yanında köylerin boşaldığı veya terkedildiği söylenmektedir.[118] Tarımdaki bu çöküşün nedeni şöyle özetlenebilir: İlk Osmanlı tarım sisteminin dayanağı olan tımarlı sipahilerin kaldırılması ve onların yerine, sadece vergi toplamaya odaklanan vergi mültezimlerinin ve benzerlerinin gelmesidir. Bu kişilerin insafsız, aşırı ve basiretsiz vergilendirme politikaları, tarımsal üretimi sürekli hale gelen bir çöküşe sürükledi. İhmal edilen ve yoksullaşan köylüler tefecilerin ve diğer borç verenlerin insafına terkedildi ve birçoğu topraklarından tamamen mahrum kaldı.[119]

17. ve 18. yüzyıllarda bürokratik ehliyetin sürekli düşüşüyle birlikte eski arazi teftişi ve nüfus sayımları sistemi terkedildi.[120] Merkezi hükümet, vergi mültezimlerinin, mukataa sahiplerinin ve sarayın tayin ettiği görevlilerin kontrolsüz açgözlülüğüne terkedilerek, tarım ve köy işlerinde hiçbir kontrol mekanizması kalmadı.[121] Ancak tarım çökerken sanayi biraz daha iyi durumdaydı.[122] Esnaf loncalarının korporatif yapısı, toplumsal bağlılığı ve zanaatın kalitesini korurken ekonomik etkileri sınırlayıcı ve yıkıcıydı.[123] Meslek seçimi gelenek ve verasetle belirlenirken çalışma alanı ilkel teknikler ve ulaşım ile sınırlı kalıyor, çalışma tarzı ve hızı ise loncaların kurallarına ve geleneğine bağlı oluyordu. Bu durum, endüstriyel üretimi ilkel, durgun ve ithal edilen Avrupa mallarıyla rekabet açısından son derece yetersiz kılıyordu.[124] Aynı zamanda herhangi bir refah belirtisine karşılık derhal mali bir yük getiriyordu.

2.4. Zor Zamanlar: Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Siyasetteki Dönüşümü

Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası siyasetteki durumu 18. yüzyıl boyunca giderek zayıflamıştır. Bu dönemde Avrupa'daki ulus devletlerinin ekonomik, teknolojik ve askerî açıdan güçlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalmasına ve ciddi toprak kayıplarına yol açmıştır. Özellikle Habsburglar ve Rusya gibi rakipler, Osmanlılar için önemli tehditler olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısında İmparatoriçe Katerina'nın yönetimindeki Rusya, ana bir tehdit olarak belirmişti. Rusya, sürekli olarak Karadeniz'in kuzey kıyılarına hâkim olmaya çalışmış ve bu nedenle Osmanlılarla çatışmıştı.[125]

Sultan III. Selim döneminde başlatılan Nizam-i Cedid hareketiyle askeri alanda yenileşme çabaları yapılmışsa da bu çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde de çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Sipahiliğin kaldırılması, vergi sisteminin bozulması ve devletin âyanlara muhtaç hale gelmesi gibi faktörler, ekonomik ve sosyal açıdan imparatorluğun zayıflamasına yol açmıştır. Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir değişim sürecine girme kapasitesi olmadığı anlaşılmaktadır. Sipahiliğin kaldırılması ve köylülere uzun vadeli fayda sağlamayan vergi mültezimliğinin getirilmesiyle tarım ekonomisi çökmüştür. Devlet hem askeri hem de vergi toplama konularında âyanlara bağımlı hale gelmiş ve Batı'nın müdahalesiyle sarsılmış, bu da gayrimüslimlerin milliyetçi bağımsızlık çabalarını hızlandırmıştır. Devlet siyaseti çıkmaza girmiş ve parçalanmaya başlamıştır. Sultan III. Selim'in çabaları, imparatorluğun dağılmasını önlemek ve prestijini yeniden kazanmada sınırlı kalmıştır.

---

[115] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toprak ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 12.
[116] Halil Inalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", in R.E. Word and D.A.Rustow (eds.) *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton Univ.Press.New Jersey, 1964, s. 46-47.
[117] Şerif Mardin, "Historical Determinants of Social Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C. XXII, no. 4, 1968, s. 128.
[118] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 32-33.
[119] Lewis, *age*, s. 33.
[120] Lewis, *age*, s. 33.
[121] Lewis, *age*, s. 33.
[122] Çetin Özek'e göre, Osmanlı toprak düzeni servet bırakmaz ve bu düzenin çöküşüyle ortaya çıkan yeni sınıflar da servetlerini toprağa yatırıyorlardı. Japonlar topraktan elde ettikleri rantı, Batılılar ise ticaretten sağladıkları serveti, endüstriye yatırmışlarken Osmanlı'da tam tersine Batı'yla yapılan ticaretten doğan servet toprağa yatırılıyor. Böylece kapitalistleşmeye gereken iç dinamizmden yoksun Osmanlı devleti ancak dış dinamizmle kapitalistleşme sürecine girmiştir, bkz. Çetin Özek, *agm*, s. 174-175.
[123] Lewis, *age*, s. 34.
[124] Lewis, *age*, s. 34. Ayrıca Bkz. Sabri F. Ülgener: *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, 1951.
[125] Zürcher, *age*, s. 21

SONUÇ

Çin İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu, tarih boyunca kendi benzersiz zenginlikleri ve sorunlarıyla dikkat çekmiş iki büyük medeniyettir. Her ikisi de tarım ekonomisine dayanmış olup toplumsal, ekonomik ve siyasi açılardan benzerlikler taşırken aynı zamanda farklılıklar da barındırmışlardır. Tarım ekonomisi, her iki imparatorluğun da temel dayanağı olmuştur. Ancak Çin'de tarımsal üretim yöntemleri ve kaynakları, Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla daha eski ve geleneksel bir yapıda kalmıştır. Bu durum, nüfus artışıyla birlikte ekilebilir toprak miktarının azalmasına ve tarım verimliliğinin düşmesine neden olmuştur. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım nüfusunun azalması ve vergi sistemlerindeki çöküş gibi faktörler ekonomiyi olumsuz etkilemiştir.

Sosyal açıdan her iki imparatorluk da çeşitli etnik ve dini gruplara ev sahipliği yapmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda dinin sosyal dokuda daha belirgin bir rolü olmuş ve çeşitli dini gruplar arasında ayrımlar ortaya çıkmıştır. Çin'de ise Konfüçyüsçülük, toplumsal düzenin temeli olarak kabul edilmiş ve ulusal kimlik daha az belirgin hale gelmiştir.

Siyasi yapı açısından her iki imparatorluk da feodal ve otoriter bir yapıya sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeniçeri, Mançu İmparatorluğu'nda ise Baqi[126] gibi elit ordular önemli roller oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa güçleriyle sürekli savaş halindeyken Çin daha çok iç isyanlarla ve toplumsal huzursuzluklarla uğraşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Batı ile sürekli savaş halinde olduğu için daha fazla dış müdahaleye maruz kalmıştır. Çin ise Rusya dışında, Batılı güçlerle doğrudan çatışmamıştır. Bu durum, Çin'in Batının askeri üstünlüğünü daha geç fark etmemesine neden olmuştur. Bununla birlikte Batılı güçlerin askeri üstünlüğünü fark etme süreci, her iki imparatorluğun da siyasi dinamiklerini derinden etkilemiştir. Sonuç olarak, 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Çin İmparatorluğu, benzer ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlarla mücadele etmiştir. Ancak bu sorunlar her iki imparatorlukta farklı bir şekilde ortaya çıkmış ve ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II*, 1453-1559, İstanbul, Cem Yayınevi, 1974.

AKSOY, Suat, *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1969.

AKŞİN, Sina, "Osmanlı Türk Toplumunda Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, S. 2, 1977.

AKYILMAZ, Gül, "Osmanlı Devleti'nde Reaya ve Devlet-Reaya İlişkileri", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 1999.

AKYÜZ, Vecdi, "Osmanlıda Siyasal İktidar-din İlişkileri gelişiminin Temel Nitelikleri", *Osmanlıda Din Devlet İlişkileri*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, ss. 169-171.

ALTUĞ, Yılmaz, *Çin Sorunu,* Otağ Yayınları, İstanbul 1977.

ARMAĞOLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* İstanbul 1978.

BERKİ, Şarki, *Toprak Hukuku*, Ankara 1960.

BOZKURT, Gülnihal, "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989.

CEM, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1970.

CHEN, Feng-jun, 陈峰君，*Doğu Asya ve Hindistan: Asya'nın İki Çeşit Modernleşme Modeli*, 东亚与印度: 亚洲两种现代化模式，Jingji Kexue Chubanshe，经济科学出版社，Beijing, 2000.

CHEN, Qing 陈勤, Li Gang 李刚& Qi Pei Fang 齐佩芳， *Muhtasar Çin Modernleşmesi Tarihi* , 中国现代化史纲， Guang Xi Renmin Chubanshe , 广西人民出版社,1998.

[126] Baqi Sistemi: Mançular tarafından tatbik edilmiş ve vasıtası ile savaşan erkeklerin ve ailelerinin farklı renklerde bayraklarla teşhis edilen bölükler halinde guruplaştırıldıkları askeri örgütlenme sistemi. "Baqi" Çince "sekiz bayrak" demektir. Mançular Çin'i idare ederken Moğollar ve Çinliler bu sistem içine dâhil edilmiştir.

CHEN, Zexian 陈泽宪，“19.yüzyılda yaygın olan Kontrakta Dayalı İstihdam Sistemi”, 『十九世纪盛行的契约工制,*Tarih Araştırma Dergisi*, C.1 , 《历史研究》, 1963.

COLES, Paul*, The Ottoman Impact On Europe*, London 1968.

ÇAVDAR, Tevfik “Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri”, *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

ÇOKER, Fahri “ Kapitülasyonlar ve Lozan”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1989.

DOĞAN, İlyas, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 7-9 Nisan 1999, Bildiriler, haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan, Konya 2000.

DURSUN, Davut “Osmanlı Devleti’nde Din-Devlet İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Teknik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

ELVİN, Mark, *The Pattern of the Chinese Past*, London 1973.

FAİRBANK, John K.&Edwin O. Reischauer, *China: Tradition and Transformation, revised edition*, Houghton Mifflin company, Boston 1989.

Fairbank, John King, *the United States & China, 4* ed., Harvard University Press, 1983.

FOSTER, John Watson, *American Diplomacy in the Orient*, Da Capo Press, 1970.

FUKUYAMA, Francis, *Güven*, çev. Ahmet Buğdaycı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.

GİBB, Hamilton ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I-I, Oxford University Press, London 1967.

HALAÇOĞLU, Yusuf; *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

HEPER, Metin, *The State Tradition In Turkey*, The Eothen Press, 1985.

HO, Ping-ti, *Studies in the Populations of China 1368-1953*, Mass: Harvard University Press, Cambridge 1959.

HU, Sheng 胡绳，*Cong Yapian Zhanzheng Dao Wusi Yundong*, *Afyon Savaşından Dört Mayıs Hareketi’ne*, 从鸦片战争到五四运动，Renmin Chubanshe, 人民出版社，1980.

HUANG Shu-min 黄树民, 近百年来中国现代化的过程，中国现代化的历程, “Jin Bai Nian Lai Zhongguo Xian Dai Hua de Guo Cheng”, *Zhong Guo Xian Dai Hua de Licheng (Çin’in Modernleşme Süreci: Yüzyıldan Beri Çin’in Modernleşme Aşaması)*, Taipei 1980.

ISSAWİ, Charles “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914): Bazı Gözlemler ve Sorunlar”, haz. Kemal Karpat, *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000.

İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Phoenix, London 1995.

_____“1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam Ve Osmanlı Devletinin Uluslar arası Durumu”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler)*, Ankara 13-14 Mart 1985.

_____Osmanlı İmparatorluğu: Toprak ve Ekonomi, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

JİN, Yao-ji 金耀基，*Cong Chuantong dao Xiandai (Gelenekten Yeniliğe),* 从传统到现代,时报文化出版事业有限公司，Taipei, 1983.

KARATEPE, Şükrü, “Osmanlı’da Din-Devlet İlişkisi”, *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 60.

KİLİ, Suna, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.

KOÇ, Yunus "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900)", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999

KONGAR, Emre, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cem yayınevi, İstanbul 1978.

KUNT, İ. Metin, "Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları", *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

KÜÇÜKÖMER, İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul.

KÜÇÜKÖMER, İdris, *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2001.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

Lİ Chang Li 李长莉， "Mançu Hanedanı'nın Son Dönemindeki Toplumsal Düşünce Tarzı ve Yakın Çağ Anlayışının Evrimi", 晚清社会风习与近代观念的演生 』 *Toplumsal Bilimler Dergisi*, Altıncı Sayı, 《社会学研究》第六期，1993.

Lİ Chien-nung, *the Political History of China, 1840-1928*, New York 1956.

LİANG, Fang-zhong 梁方仲，Zhongguo Lidai Hukou Tiandi Tianfu Tongji (中国历代户口，田地，田赋统计》清朝部分, *(Çin'in Geçmiş Tarihteki Nüfus, Toprak ve Toprağa İlişkin İstatistikleri*, Mançu Hanedanı kısmı, Shanghai Renmin Chubanshe , 上海人民出版社, 1980.

LİN, Yu-tang, 林语堂，Zhongguoren (Çinli), 中国人 *Zhejiang Renmin Chubanshe*, 浙江人民出版社，1988.

LONG, Yin Tai 龙应台& Zhu Wei Zheng 朱维铮，Wei Wancheng De Geming, *Tamamlanmamış Inkılap*, 未完成的革命，Tayvan Shangwu Yinshuguan, 台湾商务印书馆,1998.

LUO, Rong qu, 罗荣渠，Xian Dai Hua Xin Lun, *Modernleşme Hakkında Yeni Teori*, 现代化新论, 4.baskı, Beijing Daxue Chubanshe, 1998 .

MARDİN, Şerif "Historical Determinants of Socail Stratification: Social Class ans Class Consciousness in Turkey", *Siyasi Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXII, No:4, 1968.

MUMCU, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

MUNGELLO, D.E., *The Great Encounter of China and the West 1500-1800*, Rowan & Littlefield Publishers, Inc., Oxford, 1999.

ÖZEK, Çetin, "Osmanlıda Siyasal İktidar-Din İlişkileri Gelişiminin Temel Nitelikleri", *Osmanlıda Din Devlet İlişkileri*, haz. Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınları, 1997.

PERKİNS, Dwight H,Agricultural Development in China, 1368-1968, Chicago 1969.

PİNG-Tİ, Ho, *Studies in the Populations of China 1368-1953*, Mass: Harvard University Press, Cambridge 1959.

QİAN, Long Wu Shi Ba Nian Zhe Yu, (Zhanggu Congbian) Di San Ji " Ying Shi Macartney Lai Ping An" ("*İngiliz Büyükelçisi Macartney'in Ziyareti*", *İmparator Qian Long'un Fermanı, Derlenmiş Anekdotlar*, C.3, 乾隆 58 年敕谕，『掌故丛编』第三辑，"英使马嘎尔尼来聘案"

QU, Ji-mu 瞿季木& Huang hong-zhao 黄鸿钊，Shijie Jindai Shigang, *Dünya Yakınçağ Tarihi Özeti*, 《世界近代史纲》，Nanjing Üniversitesi Yayınevi, 南京大学出版社，1985.

_____*The Cambridge History of China*, vol 10, " Late Ch'ing, 1800-1911, Part I, Cambridge University Press

ROZMAN, Gilbert, *The Modernization of China*, The Free Press, New York 1981.

SAFA, Peyami, *Doğu-Batı Sentezi*, İstanbul 1976.

SENCER, Muzaffer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, May Yayınları, İstanbul 1982.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1968)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

SUN, Guang De 孙广德，*Mançu Hanedanı Son Dönemi Geleneği ile Batılılaşma Üzerindeki Tartışmalar*, 晚清传统与西化的争论，Tayvan Shangwu Yinshuguan, 台湾商务印书馆，1982.

SUNGUR, Mutullah "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

TANER, Tahir, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999.

TOYNBEE, Arnold J, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, C. II, çev. Kasım Yargıcı, Cumhuriyet Gazetesi, 2000.

Türkçe Sözlük, C. 2, Türk Dil Kurumu, 1998.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çamlıca yayınları, İstanbul 2002.

ÜLGENER, Sabri F, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, 1951.

Vinacke, Harold M, *a History of the Far East in Modern Times*, Appleton-Century-Crofts, New York 1950.

XİE, Jun-mei 谢俊美, Zhengzhi Zhidu Yu Jindai Zhongguo, *Siyasi Sistem ve Yakınçağ Çin*, 政治制度与近代中国, Shanghai Renmin Chubanshe, 上海人民出版社, 1995.

XU, Jin Lin 许纪霖& Cheng Da Kai 陈达凯，*Çin Modernleşme Tarihi*, 中国现代化史，Shanghai San Lian Shudian, 上海三联书店， 1995.

YAPP, M.E.; *the Making of the Middle East 1792-1923*, Longman, London & New York 1987.

YAŞAR, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, C. XXXVIII, 1974.

YERASİMOS, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C. I-II, Belge Yayınları, İstanbul 2001.

YILMAZ, Mustafa, "Osmanlı Toplumsal Yapısına Genel Bir Bakış", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, haz. Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara 2001.

ZHAO, Wen-Ling 赵文林& Xie Shu-Jun 谢淑君，*Çin'in Nüfus Tarihi*, 中国人口史，Renmin Chubanshe, 1988, 10 ve 11nci bölüm.

ZÜRCHER, Erik J.; *Turkey: A Modern History*, I.B.Tauris, London & New York 1994.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 521-550.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 02.07.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BİR MİKRO TARİH ÇALIŞMASI OLARAK ŞANLIURFA TARİHİNİ YABANCI SEYYAHLARIN ESERLERİNDEN OKUMAK: İNGİLİZ, FRANSIZ VE ALMAN SEYYAHLARIN İZİNDE URFA*

10.53718/gttad.1461509

YILDIZ DEVECİ BOZKUŞ**

ÖZ

Bu çalışmada, mikro tarih araştırmalarından hareketle XVIII. ve XIX. yüzyılda Urfa'ya gelmiş veya bu güzergahtan geçmiş İngiliz ve Alman seyyahların eserleri incelenmiştir. Bu dönemin seçilmesinin temel nedeni söz konusu yüzyıllarda Anadolu'ya seyahatin ve ilginin artmış olmasının yanı sıra sömürgecilik faaliyetlerinin de bu dönemde yoğunlaşmaya başlamasıdır. Bu dönemde misyonerlikten, istihbarata, bilimsel araştırmalardan dini görevlerin yerine getirilmesine kadar farklı nedenlerle seyahatlerin sayısında ciddi bir artışın olduğu gözlenmiştir. Ayrıca bu dönem seyyahlarının seyahatleri esnasında kullandıkları güzergâhların da benzer olmasının bu dönemin seçiminde etkisi olmuştur. Çalışmanın kapsamında, Batılı seyyahların Osmanlı kentlerine geliş nedenleri, kaleme aldıkları seyahatnameler ve bu eserlerin tarihten günümüze dünyada Türk imajının oluşumu ile Türkiye ile ilişkilerin şekillenmesinde ne tür etkileri olduğuna odaklanılmıştır.

Bu çerçevede eserlerin tasnifinde özellikle Urfa'ya dair bölümlerin yer aldığı ve ağırlıklı olarak armchair traveler olmayan seyyahların eserleri incelenmiştir. Bu eserlerde seyyahların Urfa'nın tarihi ve stratejik önemini nasıl ele aldıkları, bölgedeki demografik yapı, etnik ve dini grupların seyyahlarla olan ilişkileri ve kentin sosyo-kültürel özelliklerine odaklanılmıştır. Ayrıca bölgeye dair raporlar hazırlayan Batılı seyyahların söz konusu eserlerinin ne kadar objektif olduğu da oryantalizm perspektifinden ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede mikro tarih araştırmalarıyla batılı yabancı seyyahların büyük tarihî dönemleri ve olayları seyahatnamelerinde nasıl tasvir ettiğine bakılarak bölgedeki toplumsal ve kültürel değişimin izleri ortaya konmuş ve incelenmiştir. Çalışmada özellikle Anadolu'dan geçerken Urfa'da bulunmuş İngiliz seyyah ve gezginlerden ağırlıklı olarak Richard Pococke, Edward Lewes Cutts, Ely Bannister Soane, George Percy Badger, James Silk Buckingham, Henry Charles Barkley (1837-1903), Warington Wilkinson Smyth (1817-1890), Verney Lovett Cameron (1844-1894), William Ainger Wigram (1872 -1953), Francis Rawdon Chesney (1789- 1872) ve Lord Warkworth'un(1871-1909) eserleri incelenmiştir. Söz konusu Batılı seyyahların seyahatnamelerinde Urfa, Türkler, Müslümanlar ve şehrin demografik durumuna dair sunulan veriler incelenmiştir.

Seyahatnamelerin ele aldıkları konular itibariyle bazen objektif olmayan tarihsel bilgiler sunabilecekleri de unutulmamalıdır. Kuşkusuz seyahatnameyi kaleme alan seyyahın düşünce dünyası, diplomatik veya bürokratik görevi veya misyonerlik amacı gibi durumlar söz konusu olabileceği için seyyahların eserlerinde bazen ortak birtakım önyargı veya izlenimler de ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle bu eserlerin incelenmesinde oldukça hassas olunmalıdır. Araştırmacılara göre insanoğlu kimi zaman yeni yerler keşfetmek kimi zamanda yeni bilgiler edinmek amacıyla seyahat etmek istemiştir. Antik dönemlerden günümüze gezilerin yapılış şekli ve amaçları değişmiş olsa da gezginlerin seyahatlerinin sürekli olarak devam ettiği söylenebilir. Seyahatnamelerde yer alan gravür, harita, fotoğraf vb. görseller kentlerin tarihi süreç içerisindeki, fiziki, ekonomik, sosyal vb değişimini yansıtması açısından son derece önemlidir. Ayrıca seyahatnameler; tarih, coğrafya, jeoloji, sosyoloji, folklor ve mimarlık gibi disiplinler tarafından başvurulan önemli kaynaklar olduğunu da belirtmekte yarar vardır.

* Bu çalışma, TÜBİTAK 1002-AHızlı Destek Programı kapsamında 123K089 numaralı proje ile desteklenmiştir. TÜBİTAK'a sağladıkları destek için teşekkür ederiz.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: yildizdeveci@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4634-463X.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

BİR MİKRO TARİH ÇALIŞMASI OLARAK ŞANLIURFA TARİHİNİ YABANCI SEYYAHLARIN ESERLERİNDEN OKUMAK: İNGİLİZ, FRANSIZ VE ALMAN SEYYAHLARIN İZİNDE URFA

Anahtar Kelimeler: İngiliz Seyyahlar, Alman, Seyyah, Urfa, Seyahatname, Mikro Tarih.

INTERPRETING THE HISTORY OF ŞANLIURFA THROUGH THE WORKS OF FOREIGN TRAVELERS: A MICROHISTORICAL STUDY

ABSTRACT

In this study, works of English and German travelers who visited or passed through Urfa during the 18th and 19th centuries were examined through the lens of micro-history research. The main reason for selecting this period is the increased interest in Anatolia and travel to the region during these centuries, coinciding with the intensification of colonial activities. It has been observed that there was a significant increase in the number of travels for various reasons, ranging from missionary work to intelligence gathering, scientific research, and religious duties during this period. Furthermore, the similarity in the routes used by travelers during this period also influenced the choice of this era.

Within the scope of the study, the reasons for Western travelers' arrival in Ottoman cities, the travelogues they penned, and the impact of these works on the formation of the Turkish image globally and the shaping of relations with Turkey from history to the present day were focused on. Accordingly, the works were categorized, especially focusing on sections related to Urfa, and predominantly examining the works of travelers who were not armchair travelers. The focus was on how travelers addressed the historical and strategic importance of Urfa, the demographic structure of the region, the relationships of ethnic and religious groups with travelers, and the socio-cultural characteristics of the city. Additionally, an attempt was made to assess the objectivity of the travel reports prepared by Western travelers regarding the region from an Orientalist perspective. Within this framework, through micro-history research, traces of social and cultural change in the region were revealed and examined by looking at how Western foreign travelers depicted major historical periods and events in their travelogues. Particularly, the works of English travelers and explorers who passed through Urfa while traveling through Anatolia were examined, including Richard Pococke, Edward Lewes Cutts, Ely Bannister Soane, George Percy Badger, James Silk Buckingham, Henry Charles Barkley (1837-1903), Warington Wilkinson Smyth (1817-1890), Verney Lovett Cameron (1844-1894), William Ainger Wigram (1872 -1953), Francis Rawdon Chesney (1789-1872), and Lord Warkworth (1871-1909).

The data presented in the travelogues regarding Urfa, Turks, Muslims, and the demographic situation of the city were analyzed. It should be noted that travelogues, depending on the topics they cover, may sometimes provide historically inaccurate information. Since the worldview of the traveler who pens the travelogue, as well as their diplomatic or bureaucratic duties or missionary purposes, may influence their works, a certain level of bias or impressions may sometimes emerge in the works of travelers. Therefore, caution must be exercised in examining these works. According to researchers, humans have sometimes traveled to explore new places and acquire new knowledge. Although the ways and purposes of trips have changed from ancient times to the present day, it can be said that the travels of travelers have continued consistently. Visual materials such as engravings, maps, photographs, etc., included in travelogues are crucial for reflecting the historical, physical, economic, social, and other changes in cities over time.

Keywords: British Travelers, German, Traveler, Urfa, Travelogue, Micro History.

GİRİŞ

Mezopotamya coğrafyası, günümüzde olduğu gibi geçmişte de stratejik öneme sahip bir bölgeydi. Bu bölgenin bugünkü önemini anlayabilmek için geçmişinin tüm detaylarıyla bilinmesi elzemdir. Bir mikro tarih çalışması olarak hazırlanan bu çalışmada, yerelden makro tarihe ışık tutularak Urfa tarihine yeni ve kapsamlı bir bakış açısı kazandırılması hedeflenmektedir. Çalışma aracılığıyla özellikle yabancıların tarihte Türkleri ve Müslümanları nasıl gördükleri, nasıl adlandırdıkları ve bugünkü Türk algısının oluşmasında seyyahların söz konusu eserlerinin nasıl bir yeri olduğuna küçük de olsa bir katkı sunulması öngörülmektedir.

Çalışmada ağırlıklı olarak Batılı seyyah ve gezginlerin, özellikle de Urfa, Birecik, Siverek, Mardin güzergahı ve coğrafyasına dair sundukları bilgiler esas alınmıştır. Bu verilerden hareketle tarihte bu coğrafyada Doğuluların Batılılar tarafından nasıl görüldükleri, şehir, mekân, mimari, yeme içme, gündelik yaşam, adet, gelenek ve göreneklerinin nasıl algılandığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Söz konusu bakış açısının günümüzde dünyadaki Türk algısını nasıl şekillendirdiği ve oryantalizmin bu süreci nasıl etkilediği ortaya çıkarılacaktır.

Bu çerçevede ilk etapta Urfa'ya XVI. yüzyıldan itibaren dini, ticari, siyasi, bilimsel ve askeri amaçlarla gelen seyyah ve gezginlerin kimler olduğu belirlenecektir. Daha sonra söz konusu seyyahların eserlerinde Urfa'ya dair sundukları kısa bilgilere yer verilecektir. Böylece seyyahların gözlemlerinin yer aldığı bölümlerin okuyucuyu geçmişe götürerek, yabancıların zihninde Urfa üzerinden Doğu'nun nasıl tasvir edildiğinin anlaşılması öngörülmektedir. Böylece aslında mikro tarih penceresinden makro tarihin anlaşılması ve günümüzde halen devam

eden oryantalist bakış açısının temellerinin atılmasında seyyah ve seyahatnamelerin ne kadar önemli bir yere sahip olduğunun anlaşılması hedeflenmektedir.

1. Mikro Tarih Nedir?

Çalışmaya geçmeden önce, mikro tarihin ne olduğuna dair kısa bir açıklamanın yapılması faydalı olacaktır. Mikro tarih çalışmaları, son dönemlerde sosyal bilim araştırmalarında giderek daha fazla önem kazanan bir alandır. Dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de tarih araştırmalarında sıklıkla kullanılan bu yöntem giderek yaygınlaşmaktadır. Mikro tarihten makro tarihe bakış, birçok konuda tarihi verileri elde etmemizi, farklı bir bakış açısı kazanmamızı ve tarihi meselelere daha geniş bir perspektiften bakmamızı sağlar.

Meier'e göre, mikro tarihe olan ilgi, Almanya'da 1970'lerde başlamıştır. Fransa'da ise bu alandaki ilgi, Annales Okulu'ndan önceye dayanmaktadır. Mikro tarihe yönelik dünya çapındaki ilginin en önemli nedeninin ise, bir taraftan günümüzün ve yakın geçmişin belirli toplumsal ve politik deneyimlerinde, diğer taraftan ise makro tarih anlatısındaki yorgunlukta yattığına işaret eder.[1]

Mikro tarih aynı zamanda belirli bir konuyu derinlemesine ve kapsamlı bir biçimde anlamak açısından da son derece önemlidir. Zira mikro tarih içerisinde daima şüphe yaratacak bir şey vardır. Mikro tarih var olduğu sürece makro tarihin gerçekleşebileceğine işaret eden Christian Meier, makro tarihle mikro tarih arasında sıkı bir bağın varlığından bahseder.[2]

Meier ayrıca makro tarihin temelde mikro tarihe dayandığını, büyük olayların henüz başlangıç aşamasında olan ilişkilerini etkileyebildiğini de ifade eder.[3] Araştırmacılara göre ise mikro tarih aynı zamanda bilinmeyeni unutulmuşluktan kurtarma çabasıdır.[4] Görüldüğü gibi Meier'in de belirttiği üzere çağların mikro ve makro tarihleri arasındaki ilişkinin tam olarak anlaşılabilmesi için diğer çağlarla karşılaştırılması ve birbiri ile bağlantı kurulması elzemdir.[5]

Bu kapsamda mikro tarih çalışmalarının tarihte veya günümüzde pek çok konuya dair büyük resmi anlama konusunda önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca gerek kendi tarihimizi gerekse dünya tarihini anlamada mikro tarih çalışmaları kapsamlı verilere ulaşmamamızda da önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle makro tarihe mikro perspektiften bakmanın tarihi meselelerle ilgili bakış açımızın zenginleşmesi ve göz ardı edilen hususların, grupların, toplulukların veya bireylerin perspektiflerini anlamamızda önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu tür bir bakış açısı kapsayıcı ve objektif bir tarih anlatısı oluşturmamıza doğrudan destek sağlayacaktır.

2. Tarihte Yabancı Seyyahların Anadolu'ya Geliş Nedenlerine Genel Bir Bakış

İnsanoğlu bazen yeni yerler keşfetmek, bazen de yeni bilgiler edinmek amacıyla seyahat etmek istemiştir. Bu nedenle, farklı coğrafyalarda dolaşan seyyahların gezi notlarına dair çok erken dönemlere ait örnekler görmek mümkündür. Gezilerin şekli ve amaçları antik dönemlerden günümüze kadar değişmiş olsa da gezginlerin seyahatlerinin sürekli olduğu söylenebilir. Seyahatnamelerde bulunan gravürler, haritalar, fotoğraflar gibi görseller, kentlerin tarihi süreç içerisindeki fiziksel, ekonomik, sosyal ve benzeri değişimlerini yansıtmak açısından son derece önemlidir.

Ayrıca, seyahatnameler tarih, coğrafya, jeoloji, sosyoloji, folklor ve mimarlık gibi disiplinler tarafından önemli kaynaklar olarak kullanılmaktadır. Seyyahlar kendi istekleri ve iradeleri yanında devletleri tarafından da görevlendirilmişlerdir. Sivil olarak faaliyet gösteren seyyahlar, olayları tarihi süreç içerisinde aktaran klasik tarihçilerin ve günlük yazan vakanüvislerin ihmal ettiği pek çok bilgiyi içererek tarihe şahitlik eden kaynaklar sunarlar.

Seyyahlar seyahat ettikleri kentlerin insanlarının ekonomik, dini, sosyal ve kültürel durumlarını ortaya koyarken, aynı zamanda gördüklerini kendi ülkeleriyle karşılaştırarak mukayese etmişlerdir. Bu nedenle, seyahatnameler basit haritalar veya gezi notları olmanın ötesinde, sonraki araştırmacılara önemli bilgiler aktaran kaynaklar olarak görülürler. Öznel veya yanlı bilgiler içerebilecekleri için, bu tür eserlerin bilimsel kaynaklarla karşılaştırılması büyük önem taşır.[6]

Bu kapsamda XIX. yüzyılda Urfa'ya gelen veya buradan geçmiş pek çok seyyahın olduğu bilinmektedir. XV. – XIX. yüzyıllar arasında aralarında Pero Tafur, Polonyalı Simeon, Ogier Ghislan Busbecq, Frederick Walpole, Arminius Vámbéry, Mme de Gasparin ve Henry Fanshawe Tozer gibi Batı dünyası için önemli pek çok seyyah Osmanlı topraklarına gelmiştir. Söz konusu seyyahlar gezileriyle ilgili çeşitli eserler kaleme alarak hem Osmanlı

[1] Christian Meier, "Makro ve Mikro Tarih İlişkisi Üzerine Notlar", *Memleket Siyaset Yönetim*, C. 7, S. 18, 2012, s. 108.
[2] Meier, *age*, s. 100-112.
[3] Meier, *age*, s. 113.
[4] Ümit Akagündüz, *Mikro Tarihin Gözünden 1924*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2017, s. 22.
[5] Meier, *age,* s. 120.
[6] Ferruh Toruk, "Seyyah Henry C. Barkley'in Gezi Notlarında Sivrihisar", *International Social Sciences Studies Journal*, C. 7, S. 90, 2021, s. 4789-4790.

Devleti'nin en sancılı yıllarında imparatorluğun genel durumu hakkında çarpıcı açıklamalara hem de Türkler hakkında önemli bilgilere yer vermişlerdir.[7]

Bu seyyahların yanı sıra özellikle Anadolu'dan geçerken Urfa'da bulunmuş çok sayıda İngiliz seyyah ve gezgin bulunmaktadır. Bu seyyahlar arasında Richard Pococke, Edward Lewes Cutts, Ely Bannister Soane, George Percy Badger, James Silk Buckingham, Henry Charles Barkley (1837-1903), Warington Wilkinson Smyth (1817-1890), Verney Lovett Cameron (1844-1894), William Ainger Wigram (1872 -1953), Francis Rawdon Chesney (1789- 1872) ve Lord Warkworth (1871-1909) ilk sırada yer alır.

İngiliz seyyahların yanı sıra Urfa'ya yolu düşen Alman seyyahlar da bulunmaktadır. Bu gezginler arasında Carsten Niebuhr (1733-1815), Julius Heinrich Petermann (1801-1876), Edouard Sachau ve Helmuth Von Moltke'nin seyahatnameleri Urfa'ya dair oldukça ilginç veriler sunar. Yine Fransız seyyahlardan Guillaume-Antoine Olivier, Jean de Thevenot ve Jean-Baptiste Tavernier de Urfa'ya dair önemli eserler kaleme almış gezginlerdir. Urfa'ya ayrıca Orta Çağ'ın sonundan itibaren Ageria, Josaphat Barbaro, Antonio Tenréiro ve Mestre Alfanso'nun da geldiği ve eserlerinde Urfa'ya dair kayıtlara yer verdiği bilinmektedir.

Araştırmacılara göre Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik bu ilginin temelleri Avrupa'da XVI. yüzyıldan itibaren atılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Fransız yazarların Osmanlı tarihini konu edinen tiyatro eserleri bunun önemli göstergelerindendir. Daha sonra XVII. Yüzyılda ise Fransız yazarların Osmanlı tarihine değinen trajedilerinin İtalyan bestecilerin dikkatini çektiği görülür. XVII. Yüzyılda İtalya'da Osmanlı'ya olan ilginin en önemli göstergeleri arasında operalar ilk sırada yer alır.[8] Söz konusu besteciler ya da sanatçılar kendilerine ilham veren o egzotik Doğu'ya hiç gitmemiş ancak ilhamlarını seyyahların anlatılarından ve kendi hayal dünyalarının gücünden almışlardı. Bu nedenle de seyyahların çalışmaları sadece siyasi, bilimsel, askeri vb. değil aynı zamanda sanatsal amaçlara da hizmet ediyor.

XVII. yüzyıldan itibaren gezginlerin araştırma konusunda motive edilmelerinde Royal Society'nin önemli bir payı olmuştur.[9] XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere denizci devletlerin başına yer almaya başlamıştır. Bu dönemde İngiltere'de III. George (25 Ekim 1760 – 29 Ocak 1820) kral olarak görev bulunuyor ve onun dönemindeki şahsi idare nedeniyle İngiltere'de genel bir hoşnutsuzluk meydana gelmiştir. Bu dönemde Kuzey Amerika'da İngiltere'ye ait geniş müstemleke isyan neticesinde Fransa'nın da yardımıyla elden çıkmış ve Amerika Birleşik Hükümetleri teşekkül etmiştir.[10]

İngiltere uzun yıllar Mısır konusunda izlediği politika gereği Mısır'da yabancı bir devletin ve özellikle de Fransa'nın nüfuz sahibi olmasını engelleme politikası izlemiştir. Bu gerekçeyle XIX. yüzyılda Süveyş Kanal Projesine İngiltere dahil edilerek İngiliz kamuoyunda projeyle ilgili pozitif bir algı yaratılmasına özen gösterilmiştir. Ticaret odaları, Hindistan ticaret Kumpanyası ve Parlamentoya bu konuda mektuplar gönderilmiştir. İngiltere ise Kanal projesinin teknik olarak gerçekleşebileceğine inanmadığı için ve gerçekleşmesi halinde de İngiltere ile Fransa'nın arasını açacağı düşünüldüğünden bu projenin Osmanlı toprak bütünlüğünü tehlikeye düşüreceğini ileri sürmüştür.[11]

Sonuç olarak Batılıların erken dönemlerden itibaren Doğu'ya yaptıkları seyahatlerin birçok nedeni olduğunu söylemek mümkündür. Bu seyahatler sonucu ortaya çıkan seyahatnameleri amaçlarına göre dinî amaçlı seyahatlerin ürünü, Haçlı seferleri sırasında tutulan notlardan meydana gelen eserler ve ülkesi tarafından elçi sıfatıyla ya da başka memuriyetlerde görevlendirilmek amacıyla giden devlet adamlarının gezi notlarından oluşturulan eserler olarak sınıflandırmak mümkündür. Ayrıca savaşta esir düşenlerin kaleme aldıkları ve sadece ilmî çalışma yapmak ve bilgi edinmek amacıyla yapılan gezilerin sonucunda kaleme alınan eserler olduğu da belirtilebilir. Bunların yanı sıra macera arayan, zevk için gezenlerle, tüccarların kaleme aldığı seyahatnamelerin de olduğunun belirtmekte yarar vardır.[12]

3. Tarih Çalışmalarında Kaynak Olarak Seyahatnameler Neden Önemlidir?

Tarihin her döneminde seyahatnameler ilk elden kaynaklar olmaları nedeniyle en önemli kaynaklar arasında yer almışlardır. Seyyahların gezip gördükleri toplumların yaşayış şekillerini ve yaşadıkları toprakları tasvir

[7] Aslıhan Kılınç, "XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* C. 7, S. 3, 2020, s. 1842.
[8] Filiz Ali, "Avrupa Sanatı ve Müziğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Yansımalar", *Oryantalizmin 1001 Yüzü*, Ed. Ayşen Anadol, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 94-97.
[9] Anita Damiani, *British travel attitudes to the Near East in the eighteenth and nineteenth centuries*, University of Edinburgh, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Birleşik Krallık 1977, s. 11.
[10] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I, 5. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 631.
[11] Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIII. Dizi, Ankara 2011, s. 91-92.
[12] Ali Mıynat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Esen Ofset Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul 2009, s. 183.

etmelerinin yanı sıra topladıkları bu bilgileri sayısız insana ulaştırmaları açısından da oldukça önemli kaynaklardır. Seyahatnamelerin büyük bir çoğunluğu bizzat seyyahın kendisi tarafından kaleme alındığı gibi bazen ise seyyahın ölümünden sonra dostları tarafından kitap haline getirtilebilmektedir. Bu eserler Türk tarihine olduğu gibi dünya tarihinin de farklı birçok dönemine ışık tutmaları nedeniyle yegâne değerli eserler olarak kabul edilmektedir.[13]

Tarih araştırmalarında seyahatnameler önemli birer bilgi kaynağı olarak kabul edilseler de seyahatnamelerin öznel bir bakış açısıyla yazıldıklarını unutmamak gerekir. Seyahatname yazarlarının büyük bir kısmının Hristiyan din adamlarından oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda, tutucu dindarlıkları nedeniyle seyahatname yazarlarının Türkler hakkında genellikle olumsuz görüşler bildirdikleri görülür. Örneğin Türklerden bahsederken daima dışlayıcı bir tanımlama olarak "Tatar" sözcüğünün kullanılması bunun en önemli göstergeleri arasında yer alır. Seyahatnameler ayrıca tarihteki pek çok konuya ışık tutmaları açısından son derece önemli kaynaklardır. Örneğin Kudüs'te Gürcülere Kanuni Sultan Süleyman tarafından tanınan ayrıcalıkların uzun yıllar devam ettiğini seyyahların notlarından öğrenmek mümkündür. Benzer şekilde Anadolu'da Müslümanlarla Hristiyanların birlikte barış için yaşadıkları vb. konular da seyahatnamelerdeki konular arasında önemli bir yer tutar.[14]

Seyyahların seyahat ettikleri yerleşimler hakkında bilgi ve görüşlerini paylaştıkları, bazen gravür, fotoğraf, harita ve serbest el çizimi gibi görsel kaynaklarla desteklenen seyahatnameler veya gezi notları günümüzde halen araştırmacılara bilgi sunan en önemli kaynaklar arasında ilk sırada yer alırlar. Her ne kadar seyahatnamelerin objektif bir bakış açısıyla yazılmadıkları ileri sürülse de günümüzde seyahatname/gezgin notlarının makro ölçekte tarihimize, mikro ölçekte ise yerleşimlerimize dair önemli veriler içerdikleri bilinmektedir. Bu nedenle seyyahların gezi notları, akademik çalışmalarda kullanılan, günümüzde var olmayan/kullanılan yerleşimlerin tarihsel süreç içerisinde gelişimini ve günümüzdeki durumlarının algılanmasında araştırmacılara bilgi sunan önemli kaynaklardır.[15]

Seyyahların kaleme aldıkları eserler ayrıca Osmanlı şehir tarihleri açısından da büyük bir öneme sahiptir. Bilindiği üzere Osmanlı dönemindeki pek çok şehrin tarihiyle ilgili yabancı seyahatnameler önemli ipuçları barındırarak şehir tarihlerinin aydınlatılmasına kaynaklık ederler.[16] Örneğin Pierre Gylli ve Pierre Belon gibi isimlerin seyahatlerine botanik ve zooloji alanında araştırmalar ve çalışmalar yapmak üzere çıktıkları bilinir. Tournefort ve Ogier Ghislan de Busbecq ise Anadolu'ya kendi tabiriyle "ot toplamaya gelen" seyyahlar olarak bilinirler. Pero Tafur, G. Mclean, Tavernier, Polonyalı Simeon, C. Schefer, F. Canaye gibi gezginlerin ise farklı görevlerle 1400-1700 tarihler arasında İstanbul'u ziyaret ettikleri bilinmektedir. İtalyan Giovanni de Torzelo gibi bilgi toplamak için bu topraklara gelmiş ve yıllarca (12 yıl) bu topraklarda kalmış seyyahların da olduğunu belirtmek gerekir.[17] Görüldüğü üzere tarihin her döneminde farklı amaçlarla da olsa çok sayıda seyyah Osmanlı topraklarını dolaşmış ve bu seyahatlerini kaleme aldıkları eserlerle ölümsüz hale getirmişlerdir. Peki söz konusu seyyahların eserleri neden önemlidir? Bu eserler birer eşsiz birincil tarih kaynaklarıdır zira seyyahların eserlerinden Osmanlı şehirlerindeki yangınlar, düğün ve cenaze törenleri, sünnet düğünleri, dini mekanlar, diplomatik mücadeleler, Tanzimat ve Islahat Fermanı'na toplumun bakış açısı gibi pek çok konuya dair bilgiler yer alır.[18] Seyahatnamelerde ayrıca şehir manzaraları, halklar, halkların yaşayışları, adetler, devlet yapısı, esirler, esir pazarları, Müslümanlığa dair düşünceler, kent mezarlıkları, oyun sahaları, piknik alanları, tütün, kahve, kadınlar, giyim-kuşam, yiyecekler, yemekler, ekmek, peynir, Osmanlıların/Türklerin fiziki ve ahlaki özellikleri, vasıfları gibi pek çok konuya dair son derece geniş bir yelpazede bilgilere yer verilir.[19]

Seyahatnameyi kaleme alan seyyahın düşünce dünyası, diplomatik veya bürokratik görevi veya misyonerlik amacı gibi durumlar da söz konusu olabileceği için seyyahların eserlerinde bazen ortak birtakım önyargı veya benzer izlenimlerin de ortaya çıkabildiği görülmektedir. Bu nedenle bu eserlerin incelenmesinde oldukça hassas olunmalı ve daima soru işaretleri ile de hareket edilerek eserler mukayese edilmelidir.

4. Oryantalizm, Seyyahlar ve Seyahatnameler

Bilindiği üzere Doğu fikrinin Batı kültüründe inşa edilmesinde Edward Said'in önemli bir yeri olmuştur. Zira Said'in Oryantalizmi bir başucu eseri olarak pek çok kesim tarafından kullanılmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren sömürge karşıtı milliyetçi hareketler hız kazanmıştır. Bu süreçte Batı ve Hindistan, Mısır, Osmanlı İmparatorluğu

[13] Aslıhan Kılınç, *XV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Anadolu Üzerinden Kudüs'e Giden Batılı Seyyahlar ve Anadolu Hakkındaki İzlenimleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Malatya 2014, s. IX.
[14] Sulhan Saba Orbeliani, Timote Gabaşvili, İoana Gedevanişvili, Avalişvili, Giorgio Eristavi, *Osmanlı ve Avrupa Topraklarında Beş Gürcü Seyyah ve Seyahatnameleri (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 10-11.
[15] Toruk, *agm*, s. 4789.
[16] Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2, 2013, s. 587-614.
[17] Kılınç, *agm*, s. 1845.
[18] Fatma Uygur, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah ve Diplomatı Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s. 220-246.
[19] Nejat Göyünç, "Reinhold Schiffer, Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey", Viyana'daki Karşılaştırmalı Edebî Bilimler Enstitüsü (Institut für Vergleichende Literaturwissenschaft)'nün 33 numaralı yayını [Kitap Tanıtımı]", *Belleten*, C. 64, S. 241, 2000, s. 975.

ve sonrasında Türkiye'de pek çok entelektüel düşünce adamı, yazar ve sanatçı kökenleri Avrupalılara dayanan Doğu imgesinin hem kurgusal hem de önyargılı olduğuna işaret etmiştir. Bunlardan biri olan Ahmet Hamdi Tanpınar 1934'te Şark ve Garp adlı eserinde Edward Said'in Doğu ve Batı denklemine oturttuğu "negatif" ötekilik kavramından bahsetmiştir.[20]

Ersoy ise Oryantalizmin 1001 Yüzü adlı eserinde Said Oryantalizminin temelinde yatan akut gücün eşitsizlik olduğunu belirtir ve Oryantalist derin anlatıya göre Avrupalıların Doğuyu nasıl karşıt bir dünya olarak gördüğünü anlatır.[21]

Irwin'e göre ise hegemonyacı emperyalizmin söylemi olan Oryantalizm, Batı'da Doğu ve özellikle İslam ve Araplar hakkında yazılıp çizilen her şeyi sınırlandıran bir söylemdi. Bu nedenle Batı'nın Arap topraklarına nüfuzunu ve burayı kendine mal etmesini meşrulaştırmış ve Siyonist tasarıyı sağlama almış bir yapıdır. Irwin'e göre Edward Said Oryantalizmin başlangıcı konusunda tutarlı olmamakla birlikte genelde XVIII. yüzyıl sonlarında Fransız ve İngiliz bilginlerin yapıtlarında ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Batı dünyasının Doğu'nun temsil biçimlerinin hep Batı'nın üstünlüğünün sezdirimlerini, hatta çoğu zaman bu üstünlüğün açık bir ifadesini içerdiğini belirtir. Irwin'e göre Oryantalizmin ayırt edici özelliği özcü, ırkçı, büyüklenici ve ideolojik güdümlü oluşudur. Bu nedenle Irwin Oryantalizmin tarihinde insanın kendini, geçmişte gerçekten olup biteni değil, Said ve yandaşlarının olmuş olması gerektiğini düşündükleri şeyi tartışmak durumunda bulduğunu belirtir.[22]

Oryantalizmin ortaya çıkışında emperyalist emellerin önemine vurgu yapan araştırmacılara göre ise bu süreçteki en önemli gelişme 1600'lü yıllarda kurulan Britanya Doğu Hindistan Şirketi [British East India Company] olmuştur. XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki süreçte faaliyet gösteren bu şirket dünyaca ünlü bir İngiliz şirketi olup başlangıçta Hint alt kıtasındaki baharat ticaretine odaklanmıştır. Daha sonraki dönemlerde ticaret faaliyetlerini genişleten Britanya Doğu Hindistan Şirketi Hindistan'daki dokuma, ipek ve diğer değerli mallarıyla ilgili ticari faaliyetlere de girmiştir. Ayrıca demiryolları, telgraf hatları ile posta sistemleri alanlarında da oldukça gelişmiştir. Zamanla Hindistan'daki siyasi ve ticari etkisi arttırmaya başlayan bu şirket, XVIII. yüzyılda oldukça güçlenmiştir.[23]

Sonuç olarak araştırmacılara göre günümüzde Oryantalizm sözcüğü "Doğu'yu küçümseyen, Doğu insanı ve kültürüyle alay eden, Batı'nın varsayılan üstünlüğünü vurgulayan bir tutumu" ifade etmektedir. Said'in Orieantalizm'de ele aldığı bu konunun Doğu-Batı algılarına yeni bir boyut getirdiği de ileri sürülmektedir.[24] Latince 'de yükselen anlamına gelen *oriens* doğuyu işaret eder. Güneşin doğduğu yön anlamına da gelen bu terim Avrupalılar tarafından Ortadoğu'yu adlandırmak için kullanılmıştır. "Orient" veya "Şark" olarak kullanılan bu terimler zamanla Batı'da bir bilim alanı olarak ortaya çıkan *Oriental Studies*'ın temellerini oluşturmuştur. Araştırmacılara göre Şarkiyat çalışmalarının temeli ise Arapçadan Latinceye eserlerin çevrilmesiyle XII. yüzyılda başlamıştır. Böylece XV. yüzyıldan itibaren Avrupa üniversitelerinde şarkiyat çalışmaları ilerlemiş, Arapça, Türkçe, Farsça bilen, Doğu dinleri ve kültürlerine aşina Şarkiyatçı diplomatlar yetişmeye başlamıştır.[25] Bu nedenle Oryantalizm aynı zamanda Şarkiyatçılıkla paralel olarak ilerlemiştir. XIX. yüzyılda ise Avrupa'nın Doğu ile ilişkilerinin artması bu bölgeye olan ilgiyi de arttırmıştır. Avrupalı genç bilim adamları bu süreçte ilişkileri hızlandırmak ve daha da kolaylaştırmak için Doğu kültürünü, sanatını, edebiyatını, dilini öğrenme arzusuyla Şarkiyatçılık alanına yönelmişlerdir. Bu süreçte araştırmalarını Doğu topraklarına gelerek gerçekleştiren bilim adamlarının kaleme aldığı eserler böylece Batı'nın Doğu dünyasını daha iyi anlamasına vesile olmuştur.[26] Oryantalizmin zamanla değişim ve dönüşüm sürecinden geçmesi ise bu kez söz konusu kavramın farklı araçlar üzerinden olsa da Batılıların Doğuyu bir temsil aracına dönüşmüştür.

5. Kaliruha'dan Şanlıurfa'ya Seyyahların İzinde Urfa

Antik dönemlerden itibaren seyyahların misyonerlik, istihbarat, bilimsel araştırmalar, dini görevlerini yerine getirme gibi pek çok farklı nedenle seyahat ettikleri ve seyahatnameler kaleme aldıkları bilinmektedir. Erken dönemlerden itibaren seyyahlar kurye, gözlemci, rahip, tüccar, din adamı, bilim insanı adı altında Osmanlı topraklarına gelmiş veya bu topraklardan geçmiştir. Bu seyyahların kaleme aldıkları seyahatnameler ise o dönemde seyyahların Osmanlı'ya dair izlenimlerini bizlere sunması açısından son derece önemlidir. Ancak Osmanlı Devleti'nin hemen hemen her dönemine ve yapısına önemli oranda ışık tutan seyahatnamelerin günümüzde halen yeterince incelenmediği söylenebilir. Bu bölümde tarihin farklı dönemlerinde Urfa'ya gelen İngiliz, Amerikan ve Alman seyyahların Urfa ve çevresine dair seyahatnamelerinde yer verdikleri bilgiler incelenecektir. Çalışmanın bu ülkelerle sınırlandırılmasının temel nedeni bu araştırmanın TÜBİTAK projesi olarak hazırlanmış olması ve

[20] Ahmet Ersoy, Emine Gürsoy Naskali, vd. *Oryantalizmin 1001 Yüzü*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 11.
[21] Ersoy, *age*, s. 12.
[22] Robert Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 9.
[23] Barbara Harlow and Mia Carter, *Imperialism & Orientalism: A Documentary Sourcebook*, Blackwell Publishers, UK 1999, s. 4-24.
[24] Emine Gürsoy Naskali, "Avrupa'da Şarkiyat", *Oryantalizmin 1001 Yüzü*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 31.
[25] Ersoy, *age*, s. 127.
[26] Ersoy, *age*, s. 127.

Batılı seyyahlardan özellikle Urfa güzergahını en fazla kullananların seçilmiş olmasıdır. Bu kapsamda seyyahların sundukları eserlerde ne tür ortak konuların yer aldığı ve bu konulara dair seyyahların tutumları üzerinde durulacaktır. Seyahatnameler kronolojik bir sıralamaya göre ele alınmıştır.

5.1. Richard Pococke

Mikro tarihten makro tarihe ışık tutan bir diğer seyyah İngiliz Richard Pococke'dur. Seyyah Pococke Urfa ve Birecik'e dair gözlemlerini anlattığı bölümde izlediği güzergâh üzerindeki manzaralara dair uzun betimlemelere yer vermiştir. Bölgenin adeta bir çölü andırdığını, hasat tamamlandığı için ortaya çıkan manzaranın kendisinde olumsuz bir izlenim uyandırdığını kaydeder. Bu yolda çok az ağaç gördüğünü, üç saatlik bir yolun ardından tepelerin üstünden geçerek Suruç ovasına geldiklerini yazar. Suruç'ta bir nehir olduğunu ve bu nehrin Anteb'e yaklaşık iki saat uzaklıkta olduğunu Anteb'in güneydoğusundan doğduğunu belirtir. Seyahati sırasında Orrour adlı bir Ermeni köyünden geçtiklerini ve burada Ermenilerin bir kiliseleri olduğuna yer verir. Anteb'e vardıktan sonra Arapçanın Halep'in kuzeyinde çok az konuşulduğunu belirten Pococke, Halep ve Anteb arasındaki yolun yaklaşık yarısında Arapça konuşan bir köy bulduklarını ve ardından Türkçe konuşan bir diğer köye geldiklerini yazar. Burada çoğu insanın her iki dili de anladığını belirtir. Pococke Anteb'te bir Ermeni tüccara ulaştırmak üzere bir mektubunun olduğunu ve kendisini ziyaret gelen Ermeni'ye bu mektubu verdiğini ve Ermeni'nin Anteb şehrinin etrafındaki her şeyi kendisine gösterdiğini ve akşamüstü evinde çok zarif bir şekilde ağırladığını kaydeder.[27]

Pococke kitabının XVII. Bölümünde genel olarak Mezopotamya hakkında özellikle de Urfa, antik Edessa ve Birecik hakkında önemli ipuçları sunar. Fırat Nehri'ni Rumkale'den geçerek Mezopotamya'ya girdiklerini yazar. Fırat Nehri'nden çıkıp badem ağacı fidanlarının arasından tepeye tırmandıklarını ve taşlık bir yolda yaklaşık bir buçuk saatlik bir yolculuğun ardından Cibin[28] adlı bir Ermeni köyüne geldiklerini yazar. Burada kesilmiş taştan iyi yapılmış çok eski bir kilise gördüklerini ve bu kilisenin güneyinde yüksek duvarlarla çevrili bir alan bulunduğunu yazar. Bunun keşişler için bir konaklama alanı gibi göründüğünü ve buranın bir manastır olduğuna dair bir geleneğin de bulunduğunu kaydeder. Köyün dışında, büyük bir mezarlık yakınında başka bir kilisenin kalıntılarının da olduğunu yazar. Mezarların kayaya oyulmuş ve üzerlerine taş kapaklar konulduğunu, köye yakın birçok üzüm bağı olduğunu ve buradan mükemmel üzümler elde edildiğini anlatır. Buradaki rahiplerin onlara oldukça nazik davrandıklarını da belirtir. Bunun üzerine Pococke kendisinin kiliseye ait bir Hristiyan'ı, Urfa'ya gitmek üzere yanlarına almaya karar verdiğini de kaydeder.[29] Pococke'un hemen hemen gittiği her yerde Hristiyan din adamları ve Hristiyan ahaliyle yakından ilgilendiğini söylemek mümkündür. Benzer bir durum diğer dönem ve ülke seyyahlarının seyahatnamelerinde de sıklıkla karşılaşılan bir husustur. Bu da seyyahların gezilerinin temelinde dini gerekçelerden ziyade siyasi hususların etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Pococke şehri tasvir ederken Urfa'nın önemli kaynaklarından birinin, ince bir dikdörtgen kare olan su havzası olmasından bahseder. Burada oldukça berrak ve balıklarla dolu bir su havuzu bulunduğunu, bu balıkların sürüler halinde yüzdüklerini ve Müslümanların bunlardan hiçbirinin yakalanmasına izin vermediklerini yazar. Güney tarafında yürüyüş yolu bulunurken, kuzeyde oldukça güzel bir cami ve ona ait avlu ile su arasında açık bir sıranın bulunduğunu belirtir. İbrahim'in oğlunu kurban etmeye karar verdiği zaman buraya geldiğine dair bir hikâyenin anlatıldığına da yer verir. Buradaki caminin bir bölümünün oldukça kutsal sayıldığını ve bu nedenle herhangi bir Hristiyan'ın içeri girmesinin son derece zor olduğunu söyler. Bu bölgeden güneyde küçük bir mesafede, yine balıklarla dolu düzensiz bir su havuzunun daha bulunduğunu; her ikisinden de doğuya doğru şehir boyunca aktığını belirtir. Bu suyun yaygın kullanımlar ve bahçeleri sulamak için hizmet ettiğini, bu suların şehri geçtikten sonra oldukça kirli hale geldiğine de dikkat çeker. Bu suların o dönemde arklar olarak adlandırıldığını ve muhtemelen antik çağlardaki ünlü Kaliruha'nın kalıntılarını oluşturduğuna değinir. Ayrıca muhtemelen daha sonraki bir yazarın bahsettiği şekliyle şehir duvarlarını yıkayan bir nehir olan Scirto nehrini oluşturabileceğine de dikkat çeker.[30]

Pococke Birecik'in Fırat üzerinden Halep'ten Urfa, Diyarbakır ve İran'a büyük bir geçit olduğunu ve stratejik önemi bulunduğuna işaret eder. Eskiden burada iki veya üç büyük gemi ile Birecik'ten Bağdat'a devam ettirilen ve yılda bir Diyarbakır'dan taşınan şöhretli mallarla yüklü bir ticaretin olduğuna da işaret eder. Pococke burada bazı kesimler tarafından kendisinden bazı hediye taleplerinin olduğuna da değinir.[31]

5.2. Carsten Niebuhr

Urfa'ya dair seyahatnamelerinde tarihi bilgiler sunan bir diğer gezgin ise Carsten Niebuhr'dur. Bilimsel araştırmalar yapmak için 1760 yılında Danimarka Kralı V. Frederick tarafından Mısır, Arabistan ve Suriye'ye gönderilen Danimarka heyetine katılan Niebuhr bu heyetle önce Nil, Sina Dağı, Süveyş ve Cidde'yi gezmiş ve kapsamlı notlar almıştır. Yemen'in başkenti San'a'dan sonra heyet Mukha'ya dönmek zorunda kalmış ve Niebuhr

[27] Richard Pococke, *A description of the East, and some other countries ...1704-1765*, Volume Copy 2 Vol. 2 Part 1, W. Bowyer Printed for the author, etc. , London 1743, s. 154.
[28] Eski adı Cibin olan bu bölgenin günümüzdeki adı Saylakkaya'dır.
[29] Pococke, *age*, s. 158.
[30] Pococke, *age*, s. 160.
[31] Pococke, *age*, s. 162-163.

değişik iklim şartları karşısında ancak mahalli şartlara uyarak hayatını kurtarabilmiştir. Söz konusu heyetin daha sonra deniz yoluyla Mukha'dan Bombay'a gittiğini kaydeden araştırmacılara göre burada seyahat heyetinde yer alan ressam ve cerrah da hayatını kaybetmiştir. Niebuhr'un başlıca eserleri arasında *Beschreibung von Arabien* [Arabistan'ın Tasviri] ve *Reisebeschreibung nach Arabien und andem umliegenden Landem* [Arabistan ve Civarında Bulunan Diğer Ülkelerin Tasviri I-II], Kopenhagen adlı eserleri ilk sırada yer alır.[32]

406 Reise von Mardin über Diarbekr nach Haleb.

1766. May. Söverek liegt in einem Thal unter der Polhöhe 37°. 46'. Man rechnet die Anzahl ihrer Häuser etwa auf 2000, und davon werden ohngefehr 150 von Armeniern bewohnt. Sie hat drey Moscheen mit Minaren, und drey öffentliche Bäder. Festungswerke findet man hier jetzt nicht. In der Stadt aber liegt ein hoher Hügel, dem Anschein nach ganz von Erde, wie die zu Arbil und Kerkük, und auf demselben sieht man noch die Grundmauer von einem Castell. Ausserhalb dem Flecken sind viele schöne Fruchtgärten, besonders von Weintrauben. Die Vermehrung des Weizens in dieser Gegend ist schon in der Beschreibung von Arabien S. 152. bemerkt worden.

Von Söverek nach El bir kann man auch verschiedene Wege nehmen. Ich wäre gern gerade nach Orfa gereist; denn da ich dieser alten und berühmten Stadt so nahe war, so wollte ich selbige ungern vorbey gehen. Unsere Karrenführer aber nahmen abermal einen Weg durch eine unbebaute Gegend, und ich mußte ihnen bis Mulla feroj, das erste Dorf welches wir auf diesem Wege antrafen, folgen. Am 25sten May ließ ich meinen Bedienten mit der Kasse weiter reisen. Ich selbst wagte es mit meinem Karrenführer ganz allein nach Orfa zu gehen, und erreichte die Stadt auch glücklich, ohne von Räubern angehalten zu werden. Von Söverek bis Mulla feroj sind etwa 7½, und von diesem Dorfe bis Orfa 5½ deutsche Meilen. Auf der letzten Tagereise kam ich durch eine kleine anmuthige Gegend, die man, von einem in derselben befindlichen Dorfe, Dschilbân nennt. Hier waren verschiedene kleine Flüsse, und deren Ufer ganz mit Gärten und Bäumen bedeckt.

Da ich mich zu 36½ Orfa nur eine kurze Zeit aufhalten konnte, so war meine erste Arbeit die Lage der Stadt zu untersuchen, und davon einen Grundriß zu entwerfen. Diesen sieht man auf der Tabelle I.I. Ihre Lage hat viel ähnliches mit der Lage der Stadt Tâss in Jemen; denn das Castell, welches hier an der einen Seite der Stadt auf einem Felsen liegt, wird von einem weit höhern Gebürge commandirt, und würde also gegen einen europäischen Feind nicht viel nutzen. In diesen Ländern aber ist Orfa gut befestigt. Sie ist ganz mit einer Mauer von einem weissen Kalkstein umgeben. An der einen Seite der Stadt ist ein Graben, der an einigen Stellen tief aus dem Felsen gehauen ist, und

Niebuhr'un kitabındaki Urfa ile ilgili bölümler[33]

Niebuhr eserinde gezdiği doğu ülkelerinde ve şehirlerinde yaşayanlardan nüfus konusunda hiçbir zaman güvenilir bilgilerin alınamadığına da işaret eder. Örneğin 1766 yılının mayıs ayında Diyarbakır'a giden Alman gezgin Niebuhr Doğu ülkelerinde şehirlerinin nüfusu hakkında bilgi verenlerin doğru söylemediklerini ifade eder. Doğu memleketlerindeki şehirlerde yerli halktan nüfus hakkında güvenilir bir bilgi almanın çok zor olduğunu ve hemen hemen imkânsız olduğunu belirtir. Niebuhr'a göre bu yerlerde ne Hristiyanlar ne de Müslümanlar nüfusla ilgili doğru bilgilere aldırış etmezler.[34]

Niebuhr'un Almanca olarak kaleme aldığı eserinde XVIII. yüzyılda Urfa'ya dair ilk izlenimleri Mardin'den başlar. Mardin'den itibaren Diyarbakır üzerinden Halep'e giden Niebuhr'un gezi notları Siverek'in tasviri ile devam eder. Burada cami ve hamamların bulunduğuna yer verir, meyve bahçelerinden ve üzüm bağlarından bahsedilir.[35]

Niebuhr'un Urfa'ya dair ilk izlenimleri arasında şehrin konumuna dair bilgiler yer alır. Urfa'da kısa bir süre kalabilecek olan Niebuhr ilk önce kentin konumunu inceler ve buradan bir plan çıkarır. Urfa'nın arazisinin Yemen'deki Taas kentinin arazisiyle oldukça benzerlik arz ettiğini anlatır. Buradaki kalenin, kentin bir tarafındaki geniş ve yüksek bir sıradağdan oluşan bir kaya üzerinde durduğunu ve bu yüzden Avrupalı bir düşmanın bu kaleye karşı fazla bir şey yapamadığını söyler. Urfa'nın buradaki ülkelere göre oldukça müstahkem olduğunu belirten Niebuhr, kentin etrafının tamamıyla beyaz kalker taşından bir surla çevrili olduğunu ifade eder. Kentin bir tarafında, birkaç yerde derin kayadan oyulmuş bir hendeğin bulunduğunu ve içindeki suyun güçlü bir kaynaktan geldiğini söyler. Bu şekildeki hendeğe bir akarsu denilebileceğini ve kalenin etrafındaki hendeğin tümünün kayadan oyulmuş ve kuru bir biçimde olduğunu belirtir.[36]

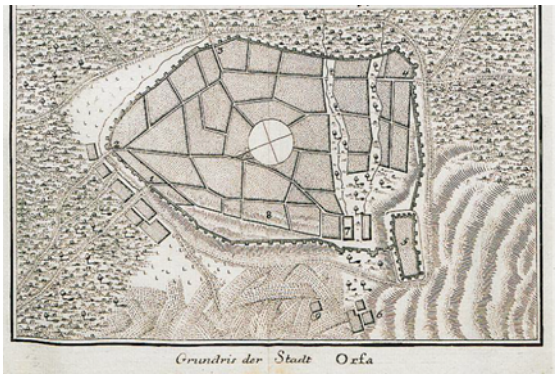
Niebuhr diğer seyyahların da bahsettiği gibi Urfa'da kentin 4 adet kapısı bulunduğunu ve bunların Samsat Kapısı, Yengi Kapı, Bey Kapısı ve Harran Kapısı olduğunu kaydeder. Kentin Paşasının sarayının bahsedilen kent kapılarının ilk ikisinin arasında bulunduğunu ve burada başka göze çarpan bir şeyin bulunmadığını kaydeder. Kaleye dair izlenimlerine geniş yer veren Niebuhr, kaledeki iki sütunun halen dimdik olarak ayakta durduğuna işaret eder. Aynı yerde birkaç harabe yapının daha görülebildiğini, kalenin arkasındaki yüksek tepelerin üzerinde benzer harabelerin varlığından söz ederek bunları uzaktan gördüğünü dile getirir. Niebuhr burada en sonda görünene Nemrud dendiğini ve İncil'de sözü edilen Nemrud'un bu olduğu kanaatinin mevcut olduğunu anlatır.

[32] Selahaddin Eyyubi Güler, *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa 2010, s. 19.
[33] Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andem umliegen den Landem 1-11*, Kopenhagen, 1778, s. 406.
[34] Göyünç, *age*, s. 973.
[35] Niebuhr, *age*, s. 406, Güler, *age*, s. 19-20.
[36] Niebuhr, *age*, s. 406-407, Güler, *age*, s. 20-21.

Ayrıca burada bir sarayın da bulunması gerektiğine işaret eder. Bu mimari eserlerin tarihinin çok eskilere dayandığını ve bu nedenle bu kente gelecek olan bir Avrupalının, bu dağa çıkmakla kazançlı olacağını söyler. Bu dağın kenarında ayrıca kayadan oyulmuş birçok hücrenin bulunduğunu fakat şimdi bunlardan sadece bir tanesinde insanların yaşıyor olduğunu kaydeder.[37]

Niebuhr'un seyahatnamesinde Urfa'ya dair verdiği bilgiler arasında kentin demografik yapısı da yer alır. Kentte yaklaşık 500 evin Ermenilere ait olduğunu ve onların büyük ve muhteşem kiliselerinin yatay kesiminde büyük harabeler bulunduğunu söyler. Kiliselerin harabelere rağmen bir kısmının halen dimdik durduğunu ve kiliseleri özellikle de güzel İran halılarıyla süslediklerini anlatır. Ermenilerin kent dışında bir kiliselerinin daha bulunduğunu ve bunun Hıdır İlyas olarak çağrıldığını kaydeder. Niebuhr Yakubilerin de Urfa'da bir kiliseleri bulunduğunu ancak onların cemaatinin yaklaşık 150 evden oluştuğunu belirtir. Romalı misyonerlerin, sık sık denemelerine ve uğraşmalarına rağmen bu kentte henüz temel tutturamadıklarını da kaydetmiştir. Niebuhr Urfa'ya gelişinin duyulmasıyla birlikte burada şehrin ileri gelenleri tarafından nasıl karşılandığını ve buradaki Paşanın doktoruyla ilgili beklentilerine yer verir. Niebuhr bu bölümde ayrıca bir sultanın kızının bir paşa ile evliliğinde ne tür ritüellerin uygulandığına da yer verir.[38]

Niebuhr daha sonra tekrar Urfa'yı anlatmaya devam eder ve Edessa isminin Urfa'ya Yunanlılar tarafından verilmiş olduğunu kaydeder. Ermenilerin de kenti Edessa olarak çağırdıklarını ve evvelce sözü edilen Praglı Yahudilerin bazılarına göre ise bu kentin eski yazarları tarafından kendi uluslarına Urcastum olarak tanıtılmış olduğunu kaydeder. Ancak kentin yönetimi Türklerin elinde olduğu için halen şehrin Ruha olarak çağrıldığını belirtir. Şimdi kısmen tahrip edilmiş olan bu kentin bir zamanlar paşanın payitahtı olduğunu da dile getirir. Birçok güzel kentlerin ve bölgelerin vaktiyle hoş ve bayındır iken, şimdi bu yönetim altında, civardaki göçebe Arap, Kürt ve Türkmenlerce kiralanmak suretiyle tahrip edilerek ıssız hale getirildiğini belirtir.[39] Niebuhr'un burada kullandığı ifadelerden hareketle kentin mevcut yönetimini suçladığı görülür. Ancak seyyahın bu tutumunda diğer seyyahlarla bir benzerlik olduğu söylenebilir. Zira diğer seyyahların da Urfa'yı anlatırken "*eskiye özlem yeniye eleştirel bir yaklaşımla*" hareket ettikleri görülür.

Niebuhr'un XVIII. yüzyılda kaleme aldığı seyahatnamesinde Urfa kent planı[40]

5.3. John Macdonald Kinneir

XIX. yüzyılda Urfa'dan bahseden bir başka seyyah ise John Macdonald Kinneir'dir. Kilikya üzerinden Urfa'ya bir rota belirleyen Kinneir eserinde Urfa'ya dair bilgilere çok az yer verir. Bu nedenle Kinneier'in kısaca Urfa hakkında rota ve güzergahlara dair bazı bilgilere yer verdiğini söylemek mümkündür. 1813'te Viyana'dan, Macaristan üzerinden İstanbul'a gelen Kinneir kitabında Urfa ile ilgili bölümde İskenderun-Urfa arasındaki mesafeye ve yolun durumuna dair birtakım bilgilere odaklanır.[41] Bu yönüyle çağdaşı olan diğer XIX. yüzyıl İngiliz ve Alman seyyahlarından farklı olarak bu rotayı sadece anlattığını ve Urfa'ya dair diğer anlatılara çok geniş yer vermediği anlaşılmaktadır.

5.4.James Silk Buckingham

Mikro tarihten makro tarihe dair önemli ipuçları sunan bir başka seyyah İngiliz James Silk Buckingham'dır. Buckingham Urfa'nın tüm bilgili Yahudiler ve Müslümanlar tarafından, Hristiyanlar arasındaki en saygın bilim adamları da dahil olmak üzere, Keldanilerin Ur'u olduğuna inanılan bir şehir olduğunu anlatır. Buckingham

[37] Niebuhr, *age*, s. 407, Güler, *age*, s. 21-22.
[38] Niebuhr, *age*, s. 408, Güler, *age*, s. 23.
[39] Niebuhr, *age*, s. 409, Güler, *age*, s. 24-25.
[40] Niebuhr, *age*, s. 544.
[41] John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in The Years 1813 and 1814*, John Murray, Albemarle-Street Pub., London 1818, s. 1.

İbrahim'in Harran'da yaşamadan önce Tanrı tarafından çağrıldığı topraklar olan Kenan'a gitmek üzere bu yerden ayrıldığını belirtir. Yahudilerin, bu yeri Kutsal Kitap'ta Ourcasdin olarak adlandırdıklarını, yani "Keldilerin Ateşi" ve Tanrı'nın buradan İbrahim'i çıkardığını söylediklerini kaydeder. Bu nedenle Talmudistlerin, İbrahim'in burada ateşe atıldığını ve mucizevi bir şekilde kurtarıldığını iddia ettiklerini dile getirir. [42]

CHAPTER V.

MOSQUE OF ABRAHAM,
IN HIS NATIVE CITY, UR OF THE CHALDEES.

Memleketi Keldanilerin Ur şehrinde İbrahim Cami[43]

Benzer bilgiler Pococke'un seyahatnamesinde de yer alır. Bu da bir kez daha seyyahların birbirlerinin eserlerinden yola çıktıklarını, okuduklarını ve etkilendiklerini göstermesi açısından son derece önemlidir. Zira bir seyyahın bölgeye dair sunduğu yanlış, eksik veya önyargılı ifadeler ve izlenimlerin adeta yüzyıllarca devamına neden olabileceği için aynı zamanda tehlikeli olduğu da unutulmalıdır.

Buckingham bu kentin Romalılar tarafından fethedilmeden önce, Mezopotamya'nın kuzey ve en verimli bölümünü işgal eden ve İskender zamanından beri sakinlerinin Yunanlılar, Araplar, Suriyeliler ve Ermenilerden oluşan karışık bir ırk olan bağımsız bir krallık olan Osrhoene'nin başkenti olduğunu anlatır. Selevkoslar'ın imparatorluğu döneminde Edessa adını Makedonya'nın önemli bir kentinden alan bu başkentin, konumu nedeniyle Partlar'a ve Sasani hanedanının Persler'ine karşı engellerden biri haline geldiğinde, bir Roma kolonisi olarak talihinin değiştiğini ancak yine de bu adını koruduğuna vurgu yapar. Buckingham Antakya'nın kibar vatandaşlarının bir dönem Edessalıları "karışık barbarlar" olarak niteliklerini ancak Süryanicenin üç lehçesinden en saf ve en zarif olanının (Aramice) Edessa'da konuşulmasının övgüye değer olduğunu da belirtir.[44]

Buckingham Urfa'nın tarihi ve tanıtımı başlığı altında kentin antik tarihine dair önemli detaylar verir. Tudela'lı Yahudi Haham Benjamin'in 1173 yılında başlayan seyahatnamesinde Edessa'dan Dakia adıyla söz edildiğini anlatır. Bu adın, bir zamanlar taşıdığı söylenen Antiochia'nın Süryanice bozulmuş hali olduğuna işaret eder. Tudela'lı Yahudi Haham Benjamin'in Mezopotamya'nın tamamını, Kutsal Yazılar'daki Şinar'ı kastediyormuş gibi, Sennaar Ülkesi olarak adlandırdığını da iddia eder.[45]

Buckingham Urfa'nın Orta Çağ dönemi öncesi tarihiyle ilgili detaylara ver verirken bölgenin nasıl Türkler tarafından fethedildiğini de yazar. Hükümdarı Melikşah'ın tahtının sağında durma ayrıcalığına sahip olacak kadar açıkça gözdesi olan yiğit bir Türk olan Ascansar'ın (Aksungur'un) oğlu Zengi'nin silahlarıyla şehrin bugünkü sahiplerine tabi kılındığını anlatır. Zengi'nin Franklara karşı yiğitliğinin ilk işaretini Antakya bozgununda verdiğini belirtir. Halifenin ve Sultanın hizmetinde gerçekleştirdiği otuz seferin onun büyük ününü pekiştirdiğini ve Peygamberin intikamını alabilecek tek şampiyon olarak Musul'un komutasının ona verildiğini ifade eder. Böylece Zengi'ye dair halkın umudunun boşa çıkmadığını anlatan Buckingham yirmi beş günlük bir kuşatmadan sonra Zengin'nin Edessa şehrine saldırdığını ve Fırat'ın ötesindeki fetihlerini Franklardan geri aldığını dile getirir. Bu bölümde Buckingham'ın diğer seyyahlardan farklı olarak Urfa'yı fetheden komutan Zengi ve ailesi için pozitif, takdir eden ve övgüyle bahseden bir üslup kullandığı görülmektedir.[46]

[42] James Silk Buckingham, *Travels in Mesopotamia, Including a journey from Aleppo to Bagdad, by the route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin, & Mousul: with researches on the ruins of Nineveh, Babylon, and other ancient cities*, Vol. 1, Henry Colburn, London 1827, s. 121-122.
[43] Buckingham, *age*, s. 119.
[44] Buckingham, *age,* s. 125-126.
[45] Buckingham, *age*, s. 132.
[46] Buckingham, *age*, s. 130-131.

Buckingham'ın kitabında yer alan hususlar arasında Doğuda bilginin gelişmesinin engellendiği de anlatılır. Buna karşın Batıda ise özgür bir düşünce sisteminin hâkim olduğu dile getirilir. Buckingham Doğuda özgür düşünce konusunda gerekli ayrımlar yapılmadığı sürece, burada cehaletin hüküm süreceğine işaret eder.[47] Böylece yazar Doğu ve Batıyı tarihi veriler üzerinden mukayese ederek aradaki farkın neden kaynaklandığına kendi bakış açısıyla bir anlam yüklemeye çalışır.

Buckingham Urfa'da bulunduğu süre zarfında mezarlıklar, kaleler, nehirler, bahçeler, dereler, köyler, kervansaraylar, kiliseler, camiler, evler ve daha pek çok mekânı ziyaret eder. Urfa'da ziyaret ettiği mekanlardan biri de hamamlar olmuştur. Hamamların temizliğinden, mimarisine, kadın ve erkekler için ayrı ayrı giriş ve çıkışları olduğundan ve Türk toplumunda hamamların yeri ve önemine dair pek çok konuda önemli bilgiler sunar. Bu verileri sunarken diğer yerlerdeki hamamlarla kıyaslamayı da unutmaz.[48] Bu hususlar XIX. yüzyılda kentlerin sosyal mekanlarına dair seyyahların kayıtlarının ne kadar değerli olduğunu bir kez daha gözler önüne serer.

5.5.Francis Rawdon Chesney

General Chesney'in 1831'de Suriye'yi ziyaret ettiği ve Aşağı Fırat hakkında derinlemesine araştırmalar yapan bir isim olarak da öne çıktığı bilinmektedir. Chesney'in hazırladığı raporların büyük bir kısmı İstanbul'daki büyükelçilikleri aracılığıyla İngiliz hükümetine sunulmuştur. Özellikle Süveyş Kanalı projesi ile Fırat Nehri'nden Hindistan'a gidiş rotası konularındaki gezileriyle de bilinen Chesney'in, Süveyş Kanalı'nı araştırdığı ve bu kanalın mümkün olabileceği konusunda görüş bildirmiş olması önemlidir. Hatta 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasında Chesney'in hazırladığı raporlarının etkili olduğu dahi ifade edilmekte ve bu nedenle kendisinin Süveyş Kanalı'nın fikir babası olarak anılmasına vesile olduğu da dile getirilmektedir.[49]

Chesney'in 1834'te Fırat Nehri'nden buharlı gemilerle Hindistan'a ulaşmayı deneyecek olan keşif grubuna seçildiğini kaydeden araştırmacılara göre bu gezi için İngiliz hükümeti Chesney'e 20 bin sterlin bütçe ayırmıştır. Fırat keşif gezisi görevi için 10 Şubat 1835'de İngiltere'den yola çıkan Chesney'in bu seyahati iki yıl sürmüş ve 1837 yılında tamamlanmıştır. Chesney'in söz konusu görevi sırasında Fırat ve Dicle adı verilen iki geminin inşasının ise Birecik'te tamamlandığı belirtilmiştir.[50]

Chesney kitabında seyahatlerinden edindiği izlenimlerin yanı sıra tarihi eserlerden alıntılar da yapar. Chesney kitabında daha önce bölgeyi gezmiş olan seyyahların örneğin Viscount Pollington, James Brant, İtalyan Peder Alberto Domenico Sestini, Barthold Georg Niebuhr gibi kendinden önce bölgeyi gezmiş olan seyyahların eserlerinden de yararlanır.[51]

Chesney kitabının VI. bölümünde Urfa'ya dair bilgiler sunar. Burada özellikle Harran ve Suruç'a başlık bölümünde değinir. Chesney bu bölümde Babil, Mezopotamya'nın Şekli, Sınırlar ve Genişlik, Dağlar, Göller, İklim, Sebze Üretimleri, Kuşlar, Hayvanlar, İmalatlar, Ticaret, Gelir, Kasabalar ve Sakinleri gibi pek çok başlığa yer verir.[52] Bu yönüyle Chesney'in eserinde Urfa ve çevresine dair daha kapsamlı verilerin yer aldığını söylemek mümkündür. Chesney seyahatnamesinde büyük oranda kendinden önce bölgeyi gezen seyyahların eserlerinden istifade etmiş olsa da kendisinin de bizzat gözlemlediği verileri eserine yansıttığı görülür.

5.6.Helmuth Von Moltke

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri kapsamında 1830'lu yıllardan itibaren bu coğrafyaya gelen bir diğer seyyah stratejik görevlerde bulunmuş olan Helmuth von Moltke'dir. Almanya'nın Osmanlı'ya dair politikaları Moltke başkanlığındaki askeri heyetin Osmanlı ordusunu yeniden teşkilatlandırma çalışmalarıyla bu dönemden itibaren başlamış ve I. Dünya Savaşı sonlarına kadar devam etmiştir. Henüz yüzbaşı rütbesinde iken Osmanlı Devletine askeri danışman olarak görevlendirilen Moltke, 1839'da Almanya'ya dönüşünde "*Osmanlı Devleti'nin Alman nüfuzuna hazır hâle geldiğini, Balkanlar'dan geçecek bir demiryoluyla Osmanlının Berlin'e bağlanabileceğini ve böylece Almanya'nın İngiliz kontrolündeki deniz yollarından uzakta bulunan bu demiryolu hattı üzerinden Dicle ve Fırat havzaları arasındaki Mezopotamya bölgesini ve Filistin'i gelecek Alman kuşakları için sömürgeleştirme imkânlarına sahip olacağını*" rapor olarak kaleme almıştır.[53]

Türkiye'de bulunduğu süre zarfında Moltke başta İstanbul olmak üzere Konya, Tokat, Diyarbakır, Urfa, Malatya, Samsun gibi şehirlerin tarihi yapılarını detaylıca anlatır. Buralarda bulduğu kitabelerin çevirilerine

[47] Buckingham, *age*, s. 184-185.
[48] Buckingham, *age*, s. 197-199.
[49] Fatih Özkarslı, *19. Yüzyılda İngiliz ve Amerikalı Seyyahların Diyarbekir İzlenimleri*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mardin 2023, s. 27.
[50] Özkarslı, *age*, s. 28.
[51] Özkarslı, *age*, s. 28.
[52] Francis Rawdon Chesney, *Narrative of the Euphrates expedition: carried on by order of the British government during the years 1835, 1836, and 1837*, Longmans Pub., Edinburg&London 1868, s. 103.
[53] Ömer Lütfi Taşçıoğlu, "Almanya'nın Osmanlı Devleti Dönemindeki Ermeni Politikaları", *Gazi Türkiyat*, C. 19, 2016, s. 190.

mektuplarında yer verir.[54] 1839'da Urfa'yı ziyaret eden Helmut Von Moltke diğer seyyahlar gibi Urfa'nın mimari yapılarıyla ilgili kapsamlı bilgiler sunar. Seyyah gördüğü zarif taştan yapılmış evlerden, ince sütunlardan, sivri kemer ve çeşmelerden çok etkilenir.[55] Moltke diğer seyyahlarla benzer şekilde Urfa'yı ele alırken Siverek ve Birecik'e dair de veriler sunar. Buradaki kalenin yanı sıra taşların ve duvarların yapılarını uzun uzun anlatır.[56]

Seyyahlar her dönem farklı amaçlarla Anadolu'ya gelseler de kendilerinden önce aynı güzergâhlara dair kaleme alınan eserler ve notlardan büyük oranda yararlanmışlardır. Bu açıdan bakıldığında örneğin Türkiye'nin kartografik gösterimi alanında ilk çalışmaların Johann Samuel Heinrich Kiepert tarafından yapıldığı bilinmektedir. 1841-1888 arasında Anadolu'yu belirli aralık ve sürelerle dört kez ziyaret eden Kiepert, bu ziyaretler sırasında kartografik çalışmalarına kaynak oluşturacak dokümanlar da toplamıştır. Topografik ve astronomik ölçmeler yapan Kiepert'in, topladığı malzemeler arasında değişik gezginlerden sağladığı seyahat notları, farklı amaçlarla yapılmış yol güzergâh ölçmeleri, Moltke ve arkadaşlarının kesitleri ve astronomik ölçmelerinde yer almıştır.[57] Moltke ayrıca diğer seyyahlarla benzer şekilde Urfa'nın tarihine yer verirken buradaki demografik yapıya ve Arapların bölgeye gelişine kadarki dönemde Urfa'nın eski Hıristiyan geçmişinin izlerini uzun uzun anlatır.[58]

Moltke'nin *Briefe über Zustande und Begebenheiten in der Türkei* adlı Almanca eserinde Urfa ile ilgili bölümler "Rumkale - Birecik – Urfa" başlığı altında yer alır. Moltke bu eserinde 6 Nisan 1838 ve Haziran 1839 tarihleri olmak üzere iki mektupta Urfa'ya dair gözlemlerine yer verir. Moltke Osmanlı kuvvetleri ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında yapılacak Nizip Savaşı öncesi Türkiye'deki gözlemlerini anlattığı bu mektupları İstanbul'daki bir dostuna yazdığı bilinmektedir. "Urfa, 6 Nisan 1838" tarihli bu bölümde Moltke, yolculuk güzergahı boyunca kamplar ve çadırlar gördüğünü anlatır. Yolda Türkmen çadırlarını, burada yaşayan insanları, ve yolculuk vergilerini anlatır.[59]

42.

Das turkmenniſche Lager. — Der mittlere Lauf des Euphrats. — Rumkaleh. — Birabſchik. — Orfa.

Orfa, den 6. April 1838.

Nur ungern wendete ich mich vom ſchönen Syrien abwärts, dem ich in Maraſch ſo nahe war, und lenkte die Zügel meines Pferdes wieder dem Euphrat zu.

Am 29. März hatte ich einen achtzehnſtündigen Ritt mit demſelben Pferde zu machen, denn auf dieſer ganzen Tour bis Beiweren giebt es kein Dorf, kein Haus. Wir paſſirten die Bazardſchik-evaſſi, eine weite Ebene, auf welcher drei Turkmennen-Stämme: Atmaly, Kilidſchli und Sinimini, lagern, die zuſammen 2000 Zelte bewohnen. — Nachdem Reſchid-Paſcha die mächtigſten Kurden-Häuptlinge zu Paaren getrieben, haben auch dieſe Turkmennen ihre Liebe und Anhänglichkeit für die Pforte erklärt, und zahlen den Salian oder eine Abgabe von 400 Beuteln (etwa 20,000 Fl.). Einige von ihnen treiben Ackerbau, die mehrſten ziehen des Sommers mit ihren Heerden auf die Berge. Der Stamm Kilidſchli kann über 600 Reiter ſtellen, die beiden andern fechten meiſt zu Fuß und ſind gute Schützen, mit alten türkiſchen und perſiſchen koſtbar verzierten Gewehren bewaffnet; die Reiter tragen eine lange Lanze von Bambusrohr mit eiſerner Spitze, unter welcher ein runder Wulſt von Straußfedern ſitzt. Ihre Pferde, die mit ihnen im Zelt wohnen, ſind vortrefflich.

Suleiman, Paſcha von Maraſch, hatte einen Boten an den Aga des Stammes Sinimini vorausgeſchickt, um ihn zu benachrichtigen, daß ein Gjaur kommen werde, dem allerlei Ikram oder Ehrenbezeugungen zu machen wären; er hatte aber zugleich für zweckmäßig befunden, meine Begleitung durch einen Baſch-

Moltke'nin Briefe über Zustande und Begebenheiten in der Türkei adlı eserinde "Rumkale - Birecik – Urfa".[60]

Moltke seyahatnamesinde Urfa'da Cuma günlerinin Türklerin pazarı olarak adlandırıldığını kaydeder. Böyle bir günde Türklerin cirit oynamak üzere bir araya geldiklerini, adetlerini ve kültürüne dair bilgilere geniş yer verir. Burada insanların kılık kıyafetlerinin uzun uzun tasvir eder ve Urfalıların at sürme yöntemlerini anlatır.[61]

Moltke'nin 1838 yılında Urfa'ya geldiği ve eserinde Urfa'nın büyük ve güzel bir kent olduğundan bahsettiği bilinmektedir. Kentteki yapıların inşası için kullanılan taşların bulunduğu mağaraları gezen Moltke buralara dair

[54] Mehmet İhsan Cantemir, *Osmanlı- Prusya Münasebetleri (1808-1871) (A.DVN.DVE. d. 073/2 Numaralı Prusya Ahkâm Defteri Işığında)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir) 2019, s. 149.
[55] İsmail Asoğlu, "Osmanlı Arkeolojisinin Yerel Tarihi Üzerine Bir Gözlem: Urfa'da İdareciler, Arkeologlar ve Bulgular", *Art-Sanat Dergisi*, C. 17, 2022, s. 40.
[56] Güler, *age*, s. 47.
[57] Murat Tanrıkulu, "Johann Samuel Heinrich Kiepert'in Osmanlı Haritalarının Bir Değerlendirmesi", *Journal of World Of Turks/Zeitschrift Für Die Welt Der Türken,* C. 6, S. 2, 2014, s. 191.
[58] Mirella Galletti, "Kurdish cities through the eyes of their European visitors", *Oriente Moderno*, C. 20, 2001, s. 134.
[59] Helmuth Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, E.S. Mittler Pub., Berlin 1876, s. 219, Güler, *age*, s. 42.
[60] Moltke, *age*, s. 219.
[61] Moltke, *age*, s. 339, Güler, *age*, s. 52-53.

önemli bilgiler verir.[62] Moltke ayrıca şehirde çok sayıda mağaranın olduğunu ve bu mağaralardan şehrin mimarisi için önemli oranda taşların çıkarıldığını kaydeder. Mağaraların büyüklük ve genişliğinin kendisinde uyandırdığı hayranlığı anlatır.[63] Bu durum aynı zamanda kente gelen seyyahların şehre ait tüm detayları ne kadar büyük bir titizlikle gezdikleri ve kayıt altına aldıklarını göstermesi açısından önemlidir.

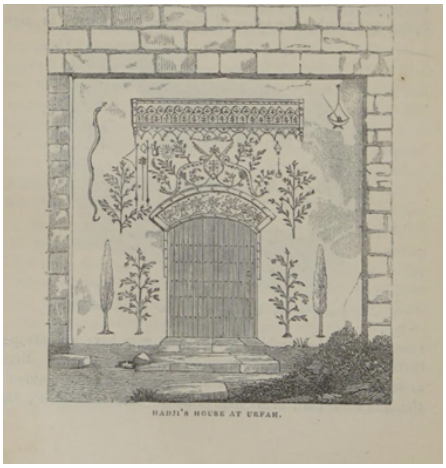
Moltke kitabında Urfa'da şehirden aşağı yukarı bir saat uzaklıkta ve çıplak kayalardan birinin üzerinde, Arapların "Nemrud'un Sarayı" dedikleri eski duvarların yükseldiği bir yerden bahseder. Bunların aslında ne maksatla yapılmış olduklarını bilmediğini belirten Moltke buraya hiçbir yolun çıkmadığını ve burada hiçbir ağaç ve otun yetişmediğini söyler. Moltke burada suyun büyük sarnıçlarda biriktiğini anlatır. Asil ve sade üslubuyla göze çarpan bu eski binanın içine daha sonra başka bir binanın yapılmış olduğunu söyleyerek burada güzel, dört köşeli kulelerden birinde bir yazıt gördüğünden bahseder. Urfa yerel tarihçisi Selahattin Güler'e göre Moltke'nin kitabında bahsettiği bu yer günümüzde harabeleri ayakta duran ve şehrin 10 km. güneyindeki dağlar arasında bulunan Deyr Yakub Manastırı'dır. Kaderine terk edilmiş olan bu manastır, günümüzde definecilerin acımasız tahribatıyla karşı karşıya kalmış bir mekandır. Moltke'nin burada bahsettiği dört köşeli kuledeki yazıtın ise Deyr Yakub Manastırı'nın kuzeyinde bulunan bir anıt mezar olduğu kaydedilmiştir. Bu tür mezarlara "Kule mezar" da dendiğini belirten Güler'e göre Süryanice'de bu kuleler "Nafşa" olarak bilinmektedir. Moltke'nin kitabında belirttiği mezar üzerinde okumuş olduğu Grekçe metinde "Ma'nu oğlu Şare du'nun karısı Amaşşamaş" yazılıdır. Güler bu yazıttaki stilin tahlilinden hareketle söz konusu yapının Miladi II. yüzyılın sonuna veya III. yüzyılın başına ait olabileceğini ileri sürer. Ayrıca buradaki Grekçe metnin aynısının Palmira Süryanicesi harfleriyle hemen altına da yazıldığı kaydedilmiştir.[64]

5.7.George Percy Badger

Seyahatnamesinde Urfa'ya dair gözlemlerine yer veren bir diğer seyyah George Percy Badger'dir. Badger *The Nestorians and their Rituals* adlı eserinin I. Cildinin XX. Bölümünde Urfa'ya dair bilgilere geniş bir biçimde yer verir. Bu bölümde Diyarbakır'dan ayrıldığını anlatan Badger, Siverek üzerinden Gerger Dağlarını aşarak Urfa'ya varır. Burada diğer çağdaşı olan seyyahlar gibi ilk olarak Urfa'nın antik dönemlerdeki tarihini ve özellikle Orta Çağ'daki görünümünden bahseder. Bölgenin demografik yapısını tasvir ederek burada yaşayan Ermenilerden, Araplardan, Keldanilerden bahseder ve Eyüp kuyusu, Müslümanlar, Hristiyan kadınlar ve kiliselere dair pek çok efsane ve söylentiye dair bilgiler sunar.[65]

1844 yılında Urfa'ya gelen Badger, yolda Kürt koçerlerle karşılaştığını ve yağmura yakalandığı için Kürt çadırlarına sığındıklarını anlatır. Bu bölümde bölgedeki Kürtlerin geçim kaynaklarından sosyo-kültürel yaşamına kadar pek çok konuya değinir. Koçerlerin bazılarının toprağı işlediğini, büyük bir kısmının ise koyunlarının süt, tereyağı, peynir ve yün gibi ürünlerini komşu kasabaların sakinleriyle takas ederek farklı meyvelerden ihtiyaç duydukları şeyleri aldıklarını anlatır. Koçerlerin Mezopotamya'nın kuzey bölgelerine dağılmış olarak çok sayıda bulunduklarını, birçoğunun kışın dağlık bölgelere çekildiğini ve baharın gelişiyle birlikte ovalara geri döndüklerini anlatır. Koçerlerin farklı bir ırk gibi göründüklerini anlatan Badger, Araplar gibi onların da kabilelere bölündüklerini yazar. Badger'e göre dikkatli bir araştırma onların bazı eski Mecusi mezheplerle bağlantılı olduğunu dahi ortaya koyabilir. Badger'e göre bu dönemde Urfa'da Hz. Ali'ye bağlılıkları nedeniyle genel olarak Kürtlerin dinini ve güvenliğini sorgulayan bazı Müslümanlar, Koçerleri kâfirlerden veya paganlardan biraz daha iyi görüyorlardı.[66]

[62] Adil Özme, "Günümüze Ulaşmayıp Yayın ve Arşiv Kaynaklarından Saptanan Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Bakış", *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 15, S. 1, 2006, s. 25-39.
[63] Moltke, *age*, s. 341, Güler, *age*, s. 54-55.
[64] Moltke, *age*, s. 342, Güler, *age*, s. 55-56.
[65] George Percy Badger, *Nestorians and their Rituels, With the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850 ; Also, Researches Into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry Into the Religious Tenets of the Yezeedees*, (Volume 2), Joseph Masters Pub., London 1852, s. 312.
[66] Badger, *age*, s. 312-313.

Urfa'da Hacı Evi[67]

Badger eserinde ayrıca Urfa'ya yolculuğu sırasında Milli aşiretinden[68] bazı Kürtlerle ve Araplarla karşılaştığını da belirtir. Bu güzergâh üzerinde ilerlerken özellikle de Siverek'e doğru gidilen yolda köylerde bol miktarda yetiştirilen pirincin Arapların geçiminde önemli bir kaynak olduğunu anlatır. Siverek'e varan Badger, bu bölgenin iyi bir şarap yapılan üzüm bağlarıyla kaplı olduğunu yazar. Buradaki diğer temel ürünlerin ise buğday, arpa, pirinç, tütün ve bal olduğunu belirtir. Kasabaya hâkim bir tümseğin üzerinde bir kalenin kalıntılarının halen görülebildiğini, kasabaya bu yükseklikten bakıldığında birkaç düzine evden oluştuğunun görüldüğünü belirtir. Siverek'te birçok konutun daha önce gördüğü Kürt köylerinin çoğunda olduğu gibi, tek bir çatı altında bir araya getirildiğini söyler. Siverek kasabasının dört camiyle birlikte 500 Müslüman aileden oluşan bir nüfusa ev sahipliği yaptığını, Ermenilerin Urfa piskoposluğuna ait 120 evinin olduğunu, bir kiliseleri ile dört papazları olduğunu kaydeder. Ayrıca kasabada inşaat işlerinde çalışan birkaç Rum Hristiyan'ın da bulunduğunu fakat Diyarbakır'dan daha yakın bir kiliseleri ya da din adamlarının olmadığını da ifade eder. Siverek'in Samsat'tan on altı saat, Ergani on altı ve Harput'tan kırk saat olarak hesaplandığını dile getirir.[69]

Urfa Kalesi[70]

Badger de diğer seyyahlar gibi Urfa'da Ermenilerin demografik durumuna dair rakamlar belirtir. Urfa surları içinde 1800, kentten yaklaşık üç saat uzaklıktaki Germüş köyünde ise 200 Ermeni ailenin yaşadığını ve sadece şehirde on sekiz rahibin bulunduğuna yer verir. Ermeni kilisesinden ayrılan Badger Urfa'da bu kez Süryani Yakubi

[67] Badger, *age*, s. 328.
[68] Urfa'da Dögerli köyleri ve civarında yaşayan bir Kürt aşireti. Millî Kürt aşireti olarak da bilinen bu gruba, Urfa ve çevresindeki diğer aşiretlere dair XIX. yüzyıldaki şer'iyye sicillerinde de yer verilmiştir. Bu aşiret ve Urfa etrafında bulunan diğer aşiretlere dair veriler sicillerde de tespit edilmiştir (Aslan, 2021, 160-161).
[69] Badger, *age*, s. 318.
[70] Badger, *age*, s. 318

kilisesini ziyarete gider. Bu kilisenin de önceki kilise gibi geniş bir avluda yer aldığını, piskopos ve iki rahip için uygun bir konutlarının olduğunu kaydeder. Badger Urfa'da görüştüğü Hristiyan din adamları arasında eğitimin yaygınlaştırılması arzusunu en güçlü ifadelerle dile getiren kesimin basit ama iyi kalpli yaşlı bir adam olan Mutran İbrahim olduğuna değinir. Mutran İbrahim'in bulunduğu Kilisenin, S. Peter ve S. Paul'e adanmış küçük bir bina olduğunu ve mabedin içinde dört sunak bulunduğunu kaydeder. Okulda kırk ila elli arasında öğrencisinin olduğunu kaydeden Badger bu kiliseye yanında getirdiği, çoğu Malta'daki Kilise Misyonerlik Derneği'nin yayınlarından oluşan bir çanta dolusu kitap hediyesi verdiğini belirtir. Badger Urfa'da bulunduğu süre zarfında neredeyse tüm kiliseleri dolaşır ve bu bölgede ikamet eden Yakubilerin rahatlığı için şehir surlarının dışında inşa edilmekte olan yeni Süryani kilisesinden de bahseder. Bu ek ibadethanenin inşası için gerekli iznin, buradaki Süryani kilisesi cemaatinin en zengin üyesi olan Makdisi Yeshua'nın etkisiyle alındığını ve kilisenin inşası için harcanan meblağın büyük bir kısmını Yeshua'nın karşıladığını yazar. Badger kendisinin de kiliseyle ilgili bazı önerileri olduğunu, binanın iç kısmının bir bölümünün kadınlar için bir korkulukla ayrılması şeklindeki orijinal planını değiştirdiğini belirtir. Badger Urfalı Yakubilerin sayısının 180 aile ve altı rahipten oluştuğunu, bu topluluğun yaklaşık iki günlük mesafedeki Gerger Dağı'ndan daha yakın bir köyünün bulunmadığını da anlatır.

Badger Ulu Cami'ye giderken dönemin Valisi olan Bahri Ahmet Paşa'ya[71] uğradığını, Ahmet Paşa'nın Badger'e vapurlar ve balonlara dair birçok soru sorduğunu ve Ahmet Paşa'nın çok okuyan biri olduğunu kaydeder. Ahmet Paşa'nın ayrıca teğmeninin ve hazinedarının kötü yönetimine emanet ettiği resmi görevlerine çok az dikkat ettiği yönünde söylentilerden de bahseder. Ahmet Paşa'nın ikamet ettiği sarayın büyük, ancak fakir ve kötü durumda olduğunu, bahçede pirinçten bir savaş topu ve eski bir fayton gördüklerini, Kalenin ise tamamen toplardan yoksun olduğunu tasvir eder. Badger ayrıca Urfa'da Ulu Cami denilen caminin ise eski bir Hıristiyan kilisesi olduğunu anlatır. Caminin minareye dönüştürülen altıgen çan kulesinden ve binanın alt kısımlarından da anlaşılacağı üzere bu yapının eski bir Hıristiyan kilisesi olduğunu, Diyarbakır'daki Ulu Cami örneğinde olduğu gibi, kilisenin nef kısmının bir avluya dönüştürüldüğünü, burada Müslümanların abdestleri için bir çeşmenin eklendiğini ve kilisenin güney duvarının artık caminin kuzey duvarı olduğunu belirtir. Buradaki çeşmenin ise daha eski bir yapıdan alınan dört Korint sütunu üzerinde yükselen bir kubbe ile örtüldüğünü yazar.[72]

Urfa'da Hristiyan Kadın Başlığı[73]

Badger'in sunduğu veriler son derece ilgi çekicidir zira kentte dolaştığı rota boyunca hemen hemen her kesimin önde gelenleriyle bir araya gelerek kayıtlar tutar. Bu kesimler bazen yöneticiler bazen din adamları bazen tüccarlar olsa da hepsine dair kendi duygu ve düşünceleri ile izlenimlerini de belirtir. Gördükleri ile geçmişi mukayese eden Badger de diğer seyyahlar gibi kentin Orta çağ dönemindeki yapısından özlemle bahseder.

[71] Zarif Paşa, azledilmeden önce yerine Akka muhafızı Bahri Paşa (Ahmed Bahri Paşa)'yı vekil bırakıp, İstanbul'a gelmiştir. Beş on gün sonra Zarif Paşa azledilince yerine Bahri Paşa, Kudüs mutasarrıflığına atanmıştır. Bahri Paşa, askerlikten yetişip livalığa kadar yükselmiş olup, 1843 yılında mülkiyeye girmiştir. Burada Bahri Paşa, önce mîr-i umerâ sonra da mîrimîran rütbesine terfi edilerek, Urfa mutasarrıflığına tayin edilmiştir. 1848 yılında da Kudüs mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Bir yıl Kudüs mutasarrıflık görevinde bulunan Bahri Paşa, Kudüs mutasarrıflığından ayrıldıktan sonra vefat etmiştir (Satış, 2015, 549).
[72] Badger, *age*, s. 325-326.
[73] Badger, *age*, s. 329.

5.8.Julius Heinrich Petermann

Mikro tarih araştırmaları kapsamında ele alınan bir diğer seyyah ise Julius Heinrich Petermann'dır. Peterman kitabının ilk bölümüne İstanbul'a yolculukla başlar. Urfa'ya dair bilgilere ise kitabının yirmi ikinci bölümünde yer verir. "Urfa'da Kalmak ve Halep'e Yolculuk" bu bölümde şehri anlatmaya Urfa'nın tarihsel arka planıyla başlar. Eski adıyla Edessa olan Urfa'nın hâlâ güzel ve etkileyici bir şehir olduğuna değinir. Eski kralların kale ve sarayının bulunduğu dik kayanın hemen altında, doğu tarafında özellikle dut bahçeleriyle yayılmış durumda bir kent olduğunu anlatır. Petermann Urfa'da evlerin sayısının yaklaşık 6000 olduğunu belirtir. Bu evlerde 4000'den fazlasının Müslüman, 1000'den fazlasının Ermeni, 200 civarının ise Süryani, 20-30 kadar da Keldani ve yaklaşık 30 Yahudi ailesinin yaşadığını kaydeder. Şehirde 30 büyük ve 18 küçük caminin bulunduğunu, Ermenilerin şehirde sadece 1, Süryanilerin ise 2 kilisesinin bulunduğunu belirtir. Kentin çarşılarının geniş olmasa da kemerli olduğunu söyler. Petermann ilk olarak kente geldiğinde Ermeni Kilisesi'ni ziyaret eder. Bu kilisenin 1817 yılında tamamen yeniden inşa edildiğini ancak papazın iddiasına göre kilisenin M.Ö. 22 yılında Abgar kralının hükümdarlığı döneminde yaptırılmış olduğunun kendisine anlatıldığını kaydeder. Buna göre Petermann Kilisenin Meryem Ana'ya adanmış olduğunu öğrenir. Petermann kiliseyi tasvir eder ve zengin bir şekilde süslenmiş kilisenin solunda kiliseye dair bir efsaneye yer verir. Buna göre, Meryem Ana'nın orijinal resminin kendiliğinden kayaya kazınmış olduğunun dile getirildiğini belirtir. Ana sunağın geniş ve zengin bir şekilde süslenmiş olduğunu; ana sunağın sağında, 70 öğrencisinden biri olan Taddeus'un öğrencisi Addaeus'a adanmış küçük bir sunağın daha olduğunu yazar. Buradan sonra Ahmed Paşa [Rızvaniye/Rızvan Ahmed Paşa] Camii'nin avlusuna geçtiğini anlatan Patermann, bu caminin yanında sayısız küçük sazan balığı bulunan büyük bir sur duvarıyla çevrili su havuzuna geldiğini belirtir. Petermann havuzun güneybatı tarafında "Merhametin Dostu" anlamına gelen Halilürrahman Camiinin bulunduğunu, diğer tarafta ise havuzun sonunda, suda inşa edilmiş tek kiosk olan Halil İbrahim olarak da bilinen yapının yer aldığını söyler.[74]

Petermann Urfa'da bulunduğu süre zarfında sadece tarihi kalıntıları değil bölgenin iklimini de anlatır. Urfa'da havanın bazen bunaltıcı olduğunu bazen ise fırtınalı olduğunu belirtir. Petermann'da Urfa'ya gelen diğer seyyahlar gibi Urfa'daki farklı dini ve etnik gruplarla temasa geçer. 14 yıldır Urfa'da bulunan aralarında Kapusenlerin[75] en yaşlısının da bulunduğu birkaç kişinin kendisini ziyarete geldiğini anlatır. Kapusenlerin burada bir okul inşa ederek Yakubi ve Ermenilerden oluşan 20-30 ailenin din değiştirmelerini sağladıklarını kaydeder. Kapusenlerin ertesi gün de Siverek'e gideceklerini ve orada da 2-3 Ermeni aileye din değiştirteceklerini ifade eder. Siverek'te manastırları olmadığını, Urfa'dan sadece bir kişinin zaman zaman Siverek'e gittiğini ve Kapusenlerin oldukça bilgili göründüklerine yer verir. Petermann Urfa'da ne Süryanice ne de Ermenice elyazması bulunduğunu, sadece Deyr Zaferan'da gördüğü *Mekteb Sebne* adlı kroniğin elyazmasının burada olduğunun sanıldığını yazar. Bu kroniğin Süryanice olduğunu, ama tam olmadığını ve güzel bir elyazması olduğunu belirtir. Petermann bu kroniğin diğer bazı elyazmaları gibi kilisenin malı olduğu için satılık olmadığını, Diyarbakır'da daha fazla Süryanice el yazması bulunduğunun söylendiğini ifade eder.[76]

Petermann'ın kitabında Urfa'ya dair verdiği bir diğer bilgi ise buradaki hastalıklarla ilgilidir. Seyyah Urfa ve Halep'te "boutons" adı verilen sivilce benzeri cilt lezyonlarının yaygın olduğunu anlatır. Bu lezyonların Urfa'da kendine özgü bir türde olduğunu, her çocuğun bu hastalığa 2. veya 3. yılda yakalandığını ve hastalığın 2-3 ay boyunca sürdüğünü belirtir. Urfa'da bu lezyonlara Urfa çıbanı dendiğini ve bu hastalığın yetişkinlere bulaşmadığını, Urfa'ya gelen yabancıların ise 2-3 aylık bir konaklamanın ardından bu hastalığa yakalandıklarını anlatır. Urfa'da havanın genellikle sağlıklı olduğunu, bu hastalık için özel bir ilacın kullanıldığını ve kırmızı haşhaş çiçeğinin cilde sıkıca bağlanarak tedavi edildiğini belirtir.[77]

Petermann Urfa'da ipek böceği yetiştirildiğini ancak ham ipeğin Halep'e gönderildiğini ve Urfa'nın beyaz ve kırmızı yünden dokunan kumaşlarının ünlü olduğunu dile getirir. Urfa'nın güney tarafındaki kayalık sıraya Urfa Dağları dendiğini, bu dağ sırasının güneydoğusunda eski Harran'ın bulunduğunu belirtir.[78]

---

[74] Jul. Henr. (Julius Heinrich) Petermann*, 1801-1876, Reisen im Orient*, Verlag von Veit comp., Leipzig 1865, s. 353.

[75] XII. yüzyılda İtalya'da oluşturulan Fransisken Tarikatı, başlangıçta üç alt kola sahip olup bunlar Konventual Fransiskenler, Observantlar ve Kapusenlerdir. XVI. yüzyılda Kapusenler, Fransisken Tarikatı'nın diğer alt kollarının asıl görevlerini yerine getirmediklerini savunarak ayrı ve ilkel bir yaşam sürmeyi hedeflemişlerdir. Kapusen ismi de bu rahiplerin giydikleri sivri başlıklı keşiş kıyafetleri nedeniyle İtalyancadaki "Kapşon" anlamına gelen "Capuccio" kelimesinden türemiştir. Anadolu'ya Rumları Katolikleştirmek ve Bizans ile Roma kiliselerini birleştirmek amacıyla 1220 yılında gelen Kapusenler 1626 yılına kadar ciddi bir çalışma sürdürememişlerdir. 1626'dan itibaren İstanbul'a yerleşmiştir. Açtıkları okullarda misyonerlik faaliyetlerine devam etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransızlara verilen imtiyazlarla birlikte Kapusen rahipleri Fransız elçilerinin himayesinde İstanbul'a gelmiştir. 1630 yıllarında Anadolu'nun içine dağılarak özellikle gayrimüslimler üzerinde etkili olmuşlar, Mardin, Musul ve Diyarbakır gibi kentlerde okullar açmışlardır (Ertek, 2021, 483-501).

[76] Petermann, *age*, s. 355-356.

[77] Petermann, *age*, s. 355-356.

[78] Petermann, *age*, s. 356.

5.9.Warington Wilkinson Smyth

Warington Wilkinson Smyth (1817- 1890) *A Year With The Turks* adlı kitabında Türkiye'ye yaptığı yolculuğun ve Türk halkının karakterini "düz ve cilasız" bir anlatımla sunduğunu belirtir. İngiliz halkının söz konusu dönemde zihninde Osmanlı'nın tarafını tuttuğunu ancak bunun daha çok Rusya'ya karşı bir karşıtlık duygusundan kaynaklandığını belirtir. Daha da önemlisi Smith kitabının önsözünde İngilizlerin Türklere gerçek bir sempati duygusundan değil Rusya karşıtlığından bu sempatinin gösterildiğini belirtir.[79]

Smith'in kitabının önsözünde verdiği bu bilgiler aynı zamanda seyahatnamelerin XIX. yüzyılda nasıl gerçek dışı bilgiler veya propaganda amaçlı da kullanıldığı gözler önüne sermektedir. Smith kitabında bölgede bulunduğu süre zarfında "*Yağma ve kötü muamelenin olduğunu ama Türklere rağmen yapıldığını; ancak Bussian elçisinin Osmanlı hükümetine resmi şikâyeti ve sert dilinin bu büyük abartmaların üzerine kurulu*" olduğunu anlatır.[80]

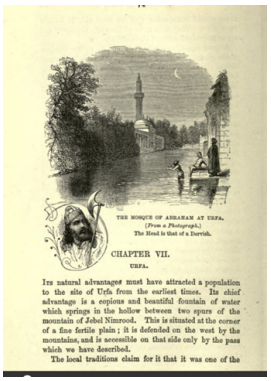
Smith'e göre Padişahın egemenlik alanlarına dağılmış ırkların sosyal ve coğrafi konumu, "Doğu Sorunu"nun her aşamasını maddi olarak etkilemektedir. Bu nedenle kitabın başında yer alan etnografik harita, okuyucunun birçok önemli konu hakkında karar vermesine yardımcı olmaktadır. Smith'e göre bu tür bir temsil elbette yalnızca konunun genel görünümünü ele alabilir; ama eğer şehirlerin her zaman karışık ırklardan oluştuğu anlaşılırsa, örneğin Küçük Asya'daki şehirlerde Türkler, Grekler ve Ermeniler ve ayrıca, renklerin kenarlarda çok veya daha az karıştırılması gerektiğinden, harita, Türk imparatorluğunun büyük bir bölümünde çeşitli sakinlerin dağılımını gösteren başlıca özelliklerin net bir örneğini sağlayacaktır. Smith kitabının ikinci bölümünde Halep'ten başladığı yolculuk sırasında Urfa'dan geçer. Halep'i tasvir ederek başlayan bu bölümde Smith, kervan yolculuğu sırasında yaşanan sıkıntılardan bahsederek Türklerin yolculuk konusunda daima ağır hareket ettiğini belirtir.[81]

Smith Urfa'ya doğru yol alırken bir mola verdiklerini ve burada bazı yiyecekleri temin ettiklerine yer verir. Buradaki kadınların kıyafetlerini ve fiziksel özelliklerini uzun uzun betimler.[82]

5.10.Edward Lewes Cutts

Edward Lewes Cutts kitabında Urfa'nın mimari, sosyal ve kültürel özellikleriyle ilgili önemli ipuçları sunar. Seyahatnamesinde Urfa'daki Ermeni din adamları ve piskoposlarla yaptığı görüşmelere değinir. Urfa'daki Ermeni eğitim kurumları, kiliseleri ve toplumuyla ilgili bilgilere değinerek buradaki kale, cami, sütunlar, kiliseler, mezar taşları gibi önemli tarihi ve kültürel yapıları tasvir eder.[83]

Cutts Urfa'da Ulu Camii ile ilgili de kapsamlı bilgiler sunar. Ulu caminin diğer birçok Urfa camisi gibi, aslında bir Hıristiyan kilisesi olduğunu anlatır. Caminin ortasında yer alan çeşmenin bulunduğu geniş avlunun ise muhtemelen bazilikanın atriumu[84] olduğunu belirtir. Cutts burada uzun uzun bu caminin mimarisinin nasıl eskiden bir kilise olduğunu anlatır. Caminin üst kısmına çıktığını ve buradan şehrin güzel bir manzarasının olduğunu ve fotoğraf çekmelerine izin verildiğini yazar. Söz konusu fotoğrafın ise bu bölümün başında kullanılan gravür resim olduğunu belirtir.[85]

THE MOSQUE OF ABRAHAM AT URFA.
[From a Photograph.]
The Head is that of a Dervish.

CHAPTER VII.

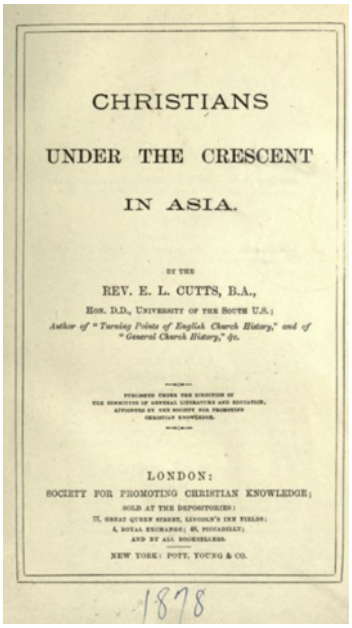
URFA.

Its natural advantages must have attracted a population to the site of Urfa from the earliest times. Its chief advantage is a copious and beautiful fountain of water which springs in the hollow between two spurs of the mountain of Jebel Nimrood. This is situated at the corner of a fine fertile plain; it is defended on the west by the mountains, and is accessible on that side only by the pass which we have described.
The local traditions claim for it that it was one of the

Edward Lewes Cutts, In Christians Under the Crescent in Asia, 1877.[86]

[79] Warington Wilkinson Smyth, *A Year with the Turks or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan*, John W. Parker and Son West Strand Pub., London 1854, s. v.
[80] Smyth, *age*, s. vii.
[81] Smyth, *age*, s. 43.
[82] Smyth, *age*, s. 70-72.
[83] Edward Lewes Cutts, *Christians under the crescent in Asia, Society for Promoting Christian Knowledge*, Atour Pub., London 1877, s. 74-86.
[84] Antik Roma mimari yapılarında ev alanlarının ortasında bulunan etrafı sütun sıraları ve odalarla çevrili merkezi bir tür avlu için kullanılan bir terim.
[85] Cutts, *age*, s. 82.
[86] Cutts, *age*, s. 74.

Cutts'un 1876 yılında Urfa'ya geldiği tahmin edilmektedir. Cutts Urfa şehrinin mimarisinin taştan iyi bir şekilde inşa edilmiş olduğunu, çarşılarının geniş, hareketli olduğunu ve yorulmak bilmez bir ilgiyle dolu olduğunu anlatır. Kasabanın gelişen bir yer gibi göründüğünü, burada bazı imalatçıların olduğunu, buraya en yakın limanı olan İskenderun'a yün ihraç edildiğinden bahseder. Kırsal kesimin çok verimli olduğundan ve yetiştirilen ürünler için kasaba dışında pazar bulunmadığından, yaşam için gerekli olan her şeyin ucuz olduğundan bahseder.[87] Cutts'un sunduğu bu bilgiler gerçekten ilginçtir. Yaklaşık yüz elli yıl öncesinin tasvirini yapan Cutts adeta bugüne mikro tarihten ışık tutar. Gerek burada yetiştirilen ürünler gerekse de bölgenin sosyo-kültürel yapısı büyük oranda aynıdır.

CHRISTIANS

UNDER THE CRESCENT

IN ASIA.

BY THE

REV. E. L. CUTTS, B.A.,

HON. D.D., UNIVERSITY OF THE SOUTH U.S.;

Author of "Turning Points of English Church History," and of "General Church History," &c.

LONDON:

SOCIETY FOR PROMOTING CHRISTIAN KNOWLEDGE;

NEW YORK: POTT, YOUNG & CO.

1878

Edward Lewes Cutts, In Christians Under the Crescent in Asia, London: Atour/Gorgias Press: 1877[88]

5.11.Eduard Sachau

Bilindiği üzere XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına farklı amaçlarla çok sayıda gezgin, seyyah ve misyoner gelmiştir. Gelenler arasında misyonerler ağırlıkta olsa da oryantalist, asker, yönetici ve araştırmacılar gibi farklı meslek gruplarından da birçok Avrupalı Osmanlı topraklarını dolaşmıştır. Bu seyyahların kaleme aldıkları seyahat kitapları ise klasik bilimsel çalışmaların aksine alternatif bir araştırma modeli olarak kabul edilebilecek olan bir anlatı türünün de sosyal bilimlerde yer almasını sağlamıştır. Bu noktada bu eserler farklı disiplinler için oldukça sübjektif verilere dayansa da yoğun ve zengin bir bilimsel materyal sunmaları açısından oldukça önemlidir. Söz konusu dönemde bu çerçevede Osmanlı topraklarına gelen gezginlerden biri Alman oryantalist ve seyyah Eduard Sachau (1845-1930)'dur. Osmanlı topraklarında 1879'dan itibaren yaklaşık altı ay süren bir seyahat gerçekleştiren Sachau bu gezi notlarını *Reise in Syrien und Mesopotamien* [Suriye ve Mezopotamya Seyahati] adıyla 1883 yılında Almanya'da kitap olarak yayımlamıştır. Aynı zamanda bir filolog da olan Sachau, tıpkı bir sosyolog, antropolog ve arkeolog gibi Anadolu'yu dolaşmış, Osmanlı taşrasında yaşayan Arap, Kürt, Türk, Nasturi, Yakubi ve Yezidiler hakkında önemli bilgiler sunmuştur.[89]

Sachau Halep'ten ayrılırken yanında 7 Arap (5 Hıristiyan ve 2 Müslüman) ve Zaptiye olarak bilinen Türkçe konuşan iki Çerkes olmak üzere toplam dokuz kişinin olduğunu belirtir. Urfa yolculuğu sırasında Doğudaki Müslümanların geniş mezarlıklarından geçen Sachau burada bir kadın görür. Kadının mezarın üzerine çömelmiş, ölüleri için yaktığı ağıtının yürek parçalayan seslerinin sessiz, berrak sabahın içinde yankılandığına değinir ve bu seslerin muhtemelen Avrupa'da hiç duyulmamış olduğunu yazar. Bu ağıtın kendisini daima istediğinden daha fazla etkilediğini ve sarstığını kaydeder. Kadının Sachau'yu fark ettiğinde hemen sustuğunu ve ortadan

[87] Cutts, *age*, s. 82.
[88] Cutts, *age*, kapak.
[89] Remzi Avcı, "Seyahat Notları ve Oryantalist Bilgi Üretimi: Eduard Sachau (1845-1930) Örneği*", Diyalog Interkulturelle Zeitschrift Für Germanistik*, C. 8, S. 1, 2020, s. 29-47.

kaybolduğunu belirtir. Sachau daha ileride, büyük katılımlı bir Müslüman cenaze töreninin düzenlendiğini gördüğünü de anlatır.[90]

Sachau'nun Osmanlı topraklarına yaptığı gezileri kaleme aldığı kitaplarından biri olan ve 1883 yılında yayınlanan *Reise in Syrien und Mesopotamien* [Suriye ve Mezopotamya Seyahati] adlı eserinde Urfa'dan ziyade daha çok çevre köylere ve yerlere dair geniş bilgilere yer verdiği görülmektedir. Halep'ten Urfa'ya kadar devam eden bu seyahatine Sachau Birecik'i tasvir ederek başlar. Kitabın ikinci bölümünde "Halep'ten Urfa'ya" başlığıyla yer alan bu bölümde Sachau, topografya, yazıtlar, kalıntılar ve harabelerden bahseder. Ayrıca Haçlılardan kalma kale kalıntıları, diller, mozaikler, topografik ve epigrafik bilgilerin yanı sıra farklı dillerdeki yazıtlara değinir. Buradaki Ermeniler ve Süryanilere ait manastırlara dair kapsamlı bilgiler sunar.[91]

Sachau Halep'in doğu ve güneydoğusundaki kırmızımsı kahverengi, verimli topraklara sahip ovada birçok köyün bulunduğunu ve her yerde tarımın yapıldığını anlatır. Yol güzergahı üzerinde gördükleri bölgenin verimli topraklardan oluştuğunu ve özellikle üzüm, aynı zamanda tahıl yetiştiriciliği için uygun olduğunu belirtir. Sifre köyü şeyhinin kendisine yılda Türk hükümetine yalnızca 1500 Türk lirası olarak kira ödediklerini kaydeder.[92]

Sachau Urfa'ya yolculuğu sırasında sessiz, kayalık vahşi doğada, insan boyunda küçük, solmuş, dikenli ağaçlar (daha çok bir çalı gibi) gördüğünü de anlatır. Bu çalı gibi ağaçların her tarafına renkli paçavraların asılı olduğu, gövdesinin etrafına ise taşların yığılı olduğunu belirtir. Ağacın dallarının birçok yerine taşlar ve çakıl taşlarının yerleştirilmiş olduğunu gördüğünü anlatır. Zafrür [bir tür adak/dilek ağacı] adı verilen böyle bir ağacın çölde dua sunağı olduğunu ifade eder. Bu tür durumlarda insanların cübbesinden bir bez parçası kopardığını ve onu ağacın bir dikenine astığını ya da artık yırtık gömleğinden bir bez parçası kurtaramazsa, bir taş alarak ve onu Zafrürün dibine bıraktığını ya da dalların arasında bir yere tutturmaya çalıştığını anlatır. Sachau kendisinin de Cebel Eramiri'nin tepesindeki Zafrürün üzerine mutlu bir yolculuk ve eve mutlu bir dönüş dileğiyle giysilerinden bir parça astığını kaydeder.[93]

Sachau'nun verdiği bu bilgiler XIX. yüzyılda mikro tarih ölçeğinde yerelde halkın ne tür dini ritüel veya inançlara sahip olduklarına dair önemli ipuçları sunar. Zira seyyah eserinde sıklıkla bu ritüellerin uygulanış biçimlerine değinir.

5.12.Verney Lovett Cameron

XIX. yüzyılda Urfa'ya dair bilgiler sunan bir diğer eser Cameron'un kurgusal bir seyahat kitabı olan *Among the Turks* adlı eserdir. Cameron'ın *Türkler Arasında* adlı eserinde 1700 yılında doğmuş olan William Hobbes adlı Levant taciri bir kaptanın çıktığı sefer sırasında Türklere esir düşmesi ve esaret günleri konu edinilir. Trabzon, Erzurum ve Urfa'ya giden kaptanın buralarda yaşayan Türkler, Kürtler, Ermeniler ve diğer grupların gelenek ve görenekleriyle ilgili bilgilere yer verilir. Bu eser 1889 yılında basılmış ve kurmaca karakter William Hobbes'un başından geçenler konu edinilmiştir.[94]

Cameron eserine geçmişte "*ülkesinde hiç kimsenin bu babanın oğullarından birinin, elli silahlı bir gemi olan Essex'in kaptanı olarak şu anda işgal ettiği konuma ulaşacağını tahmin edemeyeceğini*" dile getirerek başlar. Cameron bu yolculuğun amacının "Şerefli Doğu Hindistan Şirketi'ne ait" olduğunu belirterek bu seyahatinde Türklerin eline düştüğü yolculuğunu ve Türkler arasındaki deneyimlerini anlatmaya çalışacağını belirtir. Buna göre William Hobbes varlıklı bir ailede dünyaya gelmiş ve iyi bir eğitim almış bir seyyahtır. Hobbes özellikle çocukluğunda babasının mesleğinin kendisi üzerindeki derin izleri olduğunu dile getirir.[95]

Cameron'un kurgusal seyahat kitabının XV. ve XVI. bölümünde "Osman Oğlu" [Osmanoğlu] ve "A Ride Through Urfa [Urfa'da Bir Gezinti]" başlıklı bölümlerinde Urfa'dan bahsedilir.[96] Cameron kurgusal seyahat kitabında Urfa'yı kaleden başlayarak anlatır. Böylece Urfa'nın tarihte Hristiyanlar tarafından kutsandığını bilmediğini belirten Hobbes'a arkadaşı bazı konularda bilgiler verir. Buna göre Hobbes'a Hristiyanlığın Müslümanlıktan üstün olduğu anlatılır. Aslında Hobbes gezdiği yerlerin tarihi arka planını bilen bilinçli bir seyyahtır ve bu hususu kitabında sıklıkla dile getirir ve yazmak için yola çıktığını ifade eder. Zira o aynı zamanda yaşadıklarını anı anına kayda geçirmiş iyi bir anlatıcıdır da. Seyahat kitapları içinde en rahat okunan ve insanı sıkmayan bir özelliği bulunan bu eserde Cameron'un Urfa'ya dair ilk izlenimlerini Harran ve Urfa'nın Orta Çağ'da Haçlı seferleri sırasında Baldwin'in kurduğu ilk prenslik dönemi oluşturmuştur.[97]

---

[90] Eduard Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1883, s. 110-111.
[91] Sachau, *age*, s. VII.
[92] Sachau, age, s. 110-112.
[93] Sachau, *age*, s. 115.
[94] Zeynep Dağınık, "Verney Lovett Cameron, Türkler Arasında", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2016-, C. 2, S. 30, s. 157.
[95] Verney Lovett Cameron, *Among the Turks, Thomas Nelson and Sons Publications*, London 1890, s. 13-14.
[96] Cameron, *age*, s. 9.
[97] Mehmet Kurtoğlu, "Şehre Dışardan Bakmak", *Türk Yurdu Dergisi*, C. 33, S. 33, 2013, s. 310.

Urfa'da oynanan cirit sporuna dair hüner ve binicilik gösterisi Hobbes'un çok ilgisini çekmiştir. Bu nedenle Hobbes Urfa'ya ilk girişinde kendisini karşılamak için şehirden gelenlere dikkat etmemiştir. Kısa bir süre sonra Hobbes şehirden gelenlere dikkatli bir biçimde baktığında aralarından ikisinin kendisine tanıdık geldiğini söyler. Hobbes bunların kim olabileceğini düşündüğünü ve Türkler arasında Urfa'da yaşayabileceğini düşündüğü hiçbir arkadaşının olmadığını anlatır. Bir süre sonra bunlardan birinin Malta'dan İskenderun'a geçerken kendisinin kamarasını kullanan Abdül Ekber ve arkadaşının da Osman Oğlu olduğunu hatırlar. Cirit oyununun sona ermesiyle Hobbes, Osman Oğlu ile Skander Bey'in (Hobbes'a seyahatte eşlik eden arkadaşı) attan inip birbirlerine sarıldıklarını gördüğünü, böylece yeni arkadaşının amcasının daha önce gördüğü eski bir yolcusu olduğunu anladığını söyler.[98]

Cameron'un *Among the Turks* adlı eserinde Urfa kalesi[99]

Hobbes'un Urfa'da kaldığı süre zarfında dikkatini çeken bir diğer husus da çarşının görkemi olmuştur. Çarşının büyüklüğü ve ürün çeşitliliği karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Hobbes buranın mimarisine dair detaylara dikkat çeker.[100]

Cameron'un *Among the Turks* adlı eserinde Urfa Çarşısı[101]

[98] Cameron, *age*, s. 156.
[99] Cameron, *age*, s. 157.
[100] Cameron, *age*, s. 162.
[101] Cameron, *age*, s. 161.

Hobbes Urfa'da çarşının yanı sıra şehrin tepesindeki sütunların da dikkatini çektiğini söyler ve bunları yakından inceler. Bu sütunların Yunan mimarisinin Korint düzeninin önemli eserleri olduğunu anlatarak bu sütunların etrafındaki bahçeleri tasvir ederken aynı zamanda yükseklikleri karşısında da nasıl bir şaşkınlık duyduğunu dile getirir.[102]

Cameron *Among the Turks* [Türkler Arasında] adlı eserinde kervan yolculuğunun yanı sıra gezilen diğer güzergahlarla ilgili görsellere de yer verir. Bu açıdan Cameron kitabında Urfa kapıları ve çarşılarına dair yer alan görseller dikkat çekicidir. Cameron kitabında Hobbes kurgusal karakteri üzerinden genel olarak tarafsız bir tutum takınmaya çalışsa da bazı bölümlerde özellikle de şehirlerde dini yapıyla ilgili yerlerde Araplar ve Türkler hakkında olumsuz yorumlarda da bulunmuştur. Öte yandan Cameron'un kitabı kurgusal bir seyahat eseri olsa da yazarın eserinde bahsettiği şehirlerin tarihi ve demografik yapısına dair bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Cameron'un adı geçen kurgusal seyahat eserinde zaman zaman Müslüman örf ve adetlerine yer vermesi, şehirlerin demografik yapısını anlatması, kentlerin tarihi dönemlerine dair bilgiler sunması açısından ilgili literatüre katkı sunduğu söylenebilir. Zira Cameron zaten kitabında amacının aslında uzak memleketleri gezme fırsatı olmayanlara gezdiği yerlerde yaşadığı maceraları, ilginç olayları, gözlem ve tecrübelerini anlatmak olduğunu dile getirir. Bu nedenle kurmaca seyahat türünün önemli bir örneği olarak sürükleyici anlatımı ve muhteviyatı sayesinde bu eserin okuyucuyu etkileyen bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir.[103]

5.13. Henry Charles Barkley

Urfa'ya XIX. yüzyılda gelen seyyahlardan biri İngiliz Henry Charles Barkley'dir. Seyyah Barkley'in gezdiği güzergahları anlattığı *A Ride Through Asia Minor and Armenia* adlı eserinde Urfa ve Birecik'ten geçtiği görülür. Kitabının XXII. bölümünde Birecik'ten Urfa'ya geçtiğini, burada bir süre kaldığını, konakladığı kervansarayı, Urfa kalesini, İbrahim gölünü, göle dair meşhur efsaneyi, şehrin tarihi mezarlıklarını anlatır.[104] Barkley eserinde ayrıca Birecik'e dair de izlenimlerine geniş yer verir. Barkley Birecik'te Urfa'ya oranla temel gıda maddelerine ulaşımda sorun yaşadığını belirtir. Birecik'te konakladığı süre zarfında süt, yumurta, tavuk, süzme peynir ve bal almak istediklerini ancak burada yiyebilecekleri şeylerin sınırlı olduğunu ifade eder.[105]

Barkley de seyahatnamesinde diğer çağdaşı olan seyyahlar gibi Urfa kentine dair uzun uzun tasvirlerde bulunur. Özellikle Halil İbrahim Gölünün etrafını, bu göle dair efsaneyi ve bu efsaneye sadece Müslümanların değil Yahudi ve Hristiyanların da inandığını dile getirir. Gölün etrafında erik ve dut ağaçlarının olduğunu kaydeder. Göldeki balıkların kutsal olarak görüldükleri için yakalanmalarının yasak olduğunu ve birkaç para karşılığında orada satılan yemlerden alınarak şehre gelen seyyah ve yabancıların balıkları beslediğini anlatır.[106]

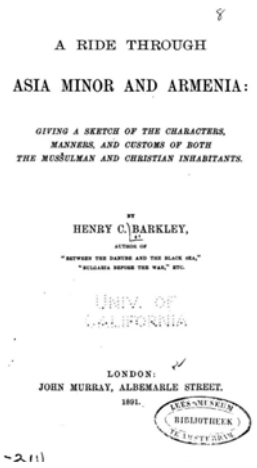
Barkley Urfa'da Balıklı Göl'e dair de uzun betimlemeler yaparak burada yer alan cami ve diğer mimari yapılara dair tarihi bilgilere, dini hususlara ve inanışlara yer verir. Barkley Balıklı Göl ile ilgili olarak kendisine anlatılanların doğruluğu konusunda şüpheleri olduğunu da belirtmeden geçmez.[107]

Barkley Balıklı Göl'den ve Balıklı Göl'e dair kral Nemrud'la ilgili anlatılan efsanelerden ziyade gölün yukarısında yer alan şehrin kalesinin ve etrafındaki tarihi mezarlıkların kendisinin ilgisini çektiğini kaydeder. Mezarlıkta yer alan mezar taşlarının mimari yapılarıyla ilgili uzun tasvirlerde bulunan Barkley, şehirde zenginlerle yoksullara ait mezarlıklar arasındaki farkların mezar taşlarından anlaşıldığını kaydeder. Barkley Urfa'da çok sayıda burun halkası takan genç kadın, çocuk ve erkeklere rastladığını da belirtir. Bu geleneği merak ettiği için oradaki insanlara bu konuda sorular soran Barkley, burun halkasının Urfa'da gençlikten erkekliğe geçene kadarki süreçte erkekler tarafından takıldığının söylendiğini belirtir. Barkley kadınlarda ise gençlikten evliliğe ve bir çocuk sahibi olunana kadar burun halkasının takıldığını kaydeder. Burun halkasının genellikle küçük bir İngiliz kadın yüzüğü büyüklüğünde olduğunu ve genellikle turkuaz renkli olduğunu da belirtir.[108]

Barkley'in Urfa seyahatinde dikkatini çeken bir diğer husus ise çok sayıda genç kız ve kadının ellerinde ibrikleriyle aşağıdan çıktıklarını görmesidir. Yirmi yard uzunluğunda ve bir yard genişliğinde, her iki ucunda alttaki kaynağa giden eğimli bir taş merdiven bulunan, taşla kaplı bu siperlerden kadın ve kızların omuzlarında su ibrikleriyle bu yerlerden çıktıklarını gören Barkley bu duruma çok şaşırdığını anlatır.[109] Barkley'in eserine genel itibariyle bakıldığında ele aldığı hususların diğer İngiliz ve Alman seyyahların verdiği bilgilerle büyük oranda örtüştüğü söylenebilir.

---

[102] Cameron, *age*, s. 162-165.
[103] Dağınık, *agm*, s. 157-160.
[104] Henry C. Barkley, *A ride through Asia Minor and Armenia: giving a sketch of the characters, manners, and customs of both the Mussulman and Christian inhabitants*, John Murray Pub., London 1891, s. 244.
[105] Barkley, *age*, s. 236-237.
[106] Barkley, *age*, s. 254-255.
[107] Barkley, *age*, s. 253-254.
[108] Barkley, *age*, s. 255-256.
[109] Barkley, *age*, s. 256-257.

A RIDE THROUGH

ASIA MINOR AND ARMENIA:

GIVING A SKETCH OF THE CHARACTERS, MANNERS, AND CUSTOMS OF BOTH THE MUSSULMAN AND CHRISTIAN INHABITANTS.

BY

HENRY C. BARKLEY,

AUTHOR OF

"BETWEEN THE DANUBE AND THE BLACK SEA,"

"BULGARIA BEFORE THE WAR," ETC.

UNIV. OF CALIFORNIA

LONDON:

JOHN MURRAY, ALBEMARLE STREET.

1891.

BIBLIOTHEEK

Barkley, 1891[110]

5.14.Lord Warkworth

XIX. yüzyılda kente gelen Lord Warkworth da Urfa'ya diğer seyyahlar gibi Diyarbakır üzerinden gelir. Urfa-Diyarbakır arasındaki mesafenin on buçuk saat olduğunu yazan Warkworth yolculuğun uzun olması nedeniyle eşyalarla yola çıkarken mesafeyi hesap ederek hareket ettiklerini anlatır. Develerle yolculuk yaptıklarını anlatan Warkworth öğleye doğru Siverek'e ulaşır ve ilk gördükleri şeyin bağıran bir grup insan olduğunu kaydeder. Warkworth'e göre Kara Dağ'ı geçtikten sonra Türkiye içinde yolculuk harikadır. Urfa'ya doğru giderken Siverek'ten geçen Warkworth burada öneme sahip tek bir köyün olduğunu yazar. Burada ayrıca Orta Çağ'dan kalma Edessa Kontları tarafından inşa edilmiş bir kale kalıntısının da olduğunu belirtir. Ayrıca güzel bir kayanın bulunduğunu ve komşu yamaçların bahçeler ve bağlarla kaplı olduğunu dile getirir. İki yıl öncesine kadar burada Siverek'te önemli bir Hristiyan nüfusunun bulunduğunu da belirten Warkworth "*bunların katliamlar sırasında neredeyse tamamen yok edildiklerini*" anlatır.[111] Warkworth burada bölgenin Kaymakamının kendisinin bir konakta konaklamasını sağladığını da söyler.[112] Bu açıklamalar Warkworh'un Urfa'ya girmeden önce çevre güzergâhlara dair izlenimlerin de seyahatnamelerde önemli bir yer tuttuğunu bizlere gösterir.

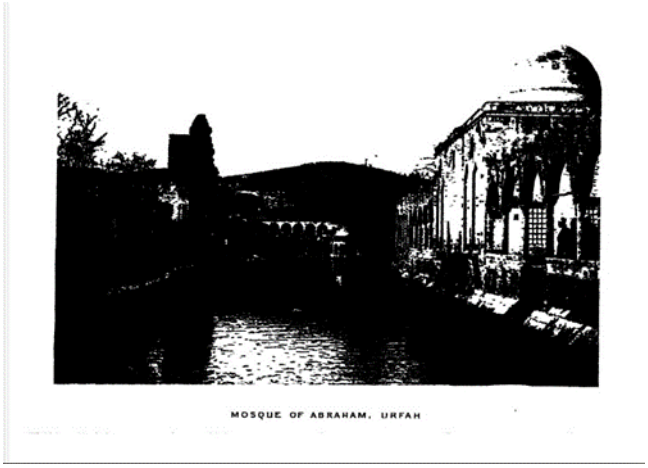
Warkworth da diğer seyyahlar gibi şehrin merkezinde yer alan büyük cami, Ulu Caminin aslında bir Hristiyan kilisesi olduğunu ve avlusunun kırık miller ve Korint başlıkları ile dolu olduğunu kaydeder. Altıgen bir çan kulesiyle sonlanan uzun kare kulesinin günümüzde minare olarak kullanılmakta olduğunu, şehrin en dikkat çekici ve güzel yapılarından birini oluşturduğuna da işaret eder. Warkworth'e göre uzun yıllar boyunca Urfa'nın adı İngilizlerin zihninde 1895-96 yılı Ermeni olayları ile yer etmiştir. Hatta bu olayın Fransız Devrimi ya da Hint İsyanı ile eşit olduğu dahi dile getirilmiştir. Seyyah eserinde Urfa ile ilgili bölümlerde bazı tarihi olaylara hiç de objektif olmayan ve bazen Türklere ve Müslümanlara yönelik son derece olumsuz ifadelerin yer aldığı tutum da sergiler.[113]

Warkworth Urfa'da Ermeni olaylarını anlatırken buradaki misyonerlerin Ermenilerle olan ilişkilerinden ve Avrupa'nın bu olaylardaki rolünden de bahseder. Bu yönüyle aslında daha XIX. yüzyılda bile Batı dünyasının Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarının ortaya çıkmasındaki rolüne dair önemli ipuçları sunar.[114]

Warkworth kitabında Urfa ile ilgili kısımda Tanzimat döneminin Osmanlı üzerindeki etkilerine de yer verir. Reformların halkın daha refah içinde ve dolayısıyla daha bağımsız hale gelmesine yol açtığını belirtir. Warkworth ayrıca Süryanilerden de bahseder ve Süryanilerin hiçbir zaman devrim propagandası yapmadıklarını anlatır. Urfa'da çok sayıda Süryani'nin bulunduğunu ve başlarına herhangi bir zararın gelmediğini belirtir. Burada yaşanan 1895 olayları sırasında eğer sadece Yunanlar ve Avrupalılar kurtulmuşsa, onların güvenliğini konsolosluklarının korumasına borçlu olduklarını ifade eder. Buna karşın Süryanilerin Ermenilerle aynı şekilde savunmasız durumda olduklarını ve yine de isyanlar sona erene kadar kiliselerinde sığınmaları ve dışarı çıkmamaları konusunda önceden özel bir önlem alındığını belirtir. Warkworht Ermenilerin büyük çoğunluğunun bir süredir Halep çevresinde aktif bir propaganda yürüten gizli cemiyetlerin komplolarında yer almadıklarını kaydeder. Ancak yaşananlar sırasında onların kalben hain olduklarına inanıldığını belirtir. Rusya'daki Nihilistler ve Yahudilerin durumunda olduğu gibi, tamamen masum olan birçok kişinin sırf bu nedenle başkalarının suçları için cezalandırıldığını anlatır. Warkworth

[110] Barkley, *age*, kapak.
[111] Seyyahın burada 1895-96 yılı Ermeni olaylarını kastettiği tahmin edilmektedir.
[112] Lord Warkworth, *Notes From A Asiatic Turkey*, Edward Arnold Pub., London 1898, s. 239-240.
[113] Warkworth, *age*, s. 245-246.
[114] Warkworth, *age*, s. 246-247.

kitabının Urfa ile ilgili bölümlerinde siyasi meselelere oldukça geniş yer verir. Sultan'ın bu dönemde Ermenilere yönelik uyguladığı politikaların Büyük Britanya'nın dostluğunu ve desteğini yabancılaştırdığını dile getirir. İngiltere'nin Doğu sorununa tatmin edici bir çözüm bulma çabalarının felakete uğradığını yazar.[115] Bu yönüyle Ermeni olaylarında doğrudan ve dolaylı bir biçimde İngiltere'nin rolü olduğuna da işaret eder. Bu husus aynı zamanda mikro tarihin nasıl makro tarihle bağlantılı olduğunu göstermesi açısından da son derece önemlidir. Zira XIX. yüzyılda Anadolu'nun en ücra kentinde yaşanan olaylarda bir başka devletin sürece nasıl dahil olduğu bir seyyahın eserine yansıyarak gün yüzüne çıkmıştır.

İbrahim Cami, Urfa [116]

5.15.Ely Bannister Soane

Seyahatnamesinde Urfa'dan bahseden bir diğer gezgin Ely Bannister Soane'dir. Soane kitabında uzun uzun kroniklerden bölgenin antik dönemlerdeki dini ve etnik yapısı ile antik kentleri tasvir eder. Soane de diğer seyyahlar gibi eserinde Fırat'ı uzun uzun tasvir eder, büyüklüğünden, derinliğinden ve geçişinin zorluğundan bahseder. Soane Fırat'tan geçiş sırasında teknede yer alan yolcularla yerel yöneticiler arasında gecikme nedeniyle birtakım sıkıntıların yaşandığını dile getirir.[117] Soane'nin notlarına ve eserlerine bir bütün olarak bakıldığında Urfa'ya geldiği tarih ve şehirler için özel başlıklar verilmediği için konuyla ilgili literatürden hareketle Soane'nin 1909 yılında Urfa'dan geçtiği tahmin edilmektedir.[118]

Soane Urfa'nın hatırı sayılır dağ silsilesinin eteğinde bazı tepeciklerin üzerinde yer aldığını ve o dönem Valinin -Fransız tarzı taklidi olarak inşa edilmiş- kötü görünümlü bir konutu olduğunu belirtir. Valinin adı geçen konutu geçildiğinde, kasabanın antik doğasının ortaya çıktığını söyler. Soane kitabında Urfa'da kalıntıları her yerde bulunan devasa duvarların tuhaf siyahlığını, şehrin ortasındaki vadiyi geçen köprülerin ilginç tarzını, kararmış taşlardan oluşan bina kalıntılarıyla kaplı kale tepelerinin Edessa'nın tarihi hakkında bir şeyler anlatır gibi olduğunu belirtir. Aşağıya bakan açık sarı kayalıkların üzerindeki tepelerde, eskilerin sayısız mağara evlerinin olduğunu ve şimdilerde ise yerleşik Kürtlerin sıradan aileleri tarafından bu mağaraların işgal edildiğini dile getirir.[119]

Soane'nin kitabında Urfa ile ilgili verdiği en ilginç bilgi ise nüfusa dairdir. Soane Urfa'da Türklerin dışında, nüfusun büyük oranda Kürtler, Araplar ve çok sayıda Ermenilerden oluştuğunu kaydeder. Soane Urfa'da Kürtlerin kuzeyden, çoğunlukla Ma'mûretü'l-Aziz tepelerinden geldiğini; Arapların Mezopotamya ovalarından geldiklerini ve muhtemelen asıl sakinler olarak kabul edildikleri iddiasında olduklarını anlatır. Urfa'nın dilinin Kürtçe ve Arapça olduğunu, Kürtçenin herkes tarafından anlaşıldığını, çünkü her yerde olduğu gibi kısmen yabancı nüfusa da kendini dayattığını ve canlılığıyla eski yerleşik dillerin yerini aldığını ifade eder.[120]

Soane tıpkı diğer seyyahlar gibi Urfa'nın antik dönemdeki tarihi ve stratejik öneminden bahsederken Haçlılar döneminde Urfa'nın özellikle Antakya'ya olan yakınlığının din adamlarının seyahatlerini kolaylaştırdığına da

[115] Warkworth, *age*, s. 249-253.
[116] Warkworth, *age*, s. 242.
[117] Ely Banister Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise : with historical notices of the Kurdish tribes and Chaldeans of Kurdistan*, Small, Maynard and Company Pub., Boston 1926, s. 38.
[118] Güler, *age*, 90.
[119] Soane, *age*, s. 45-46.
[120] Soane, *age*, s. 46-47.

işaret eder.[121] Bu yönüyle ağırlıklı olarak kentin özellikle de Haçlılar döneminden itibaren stratejik öneminden bahsederken aynı zamanda bölgenin demografik renkliliği ve geçmişle mukayeseye ağırlık verdiği görülür. Ancak Soane'nin de diğer seyyahlar gibi burada yer verdiği hususların büyük oranda kendinden önce bölgeyi gezmiş seyyahların verilerine dayandığı çok açık bir biçimde görülür.

5.16.William Ainger Wigram & Edgar Thomas Ainger Wigram

Mikro tarih çalışmaları kapsamında XIX. yüzyılda seyahatnamelerinde Urfa'ya dair bilgiler sunan bir başka seyyah William Ainger Wigram ve Edgar Thomas Ainger Wigram'dır. Wigram'ların kaleme aldıkları *The Cradle of Mankind Life in Eastern Kurdistan* [İnsanlığın Beşiği Doğu Kürdistan'da Yaşam] adlı eserinde Urfa'dan bahsederler. Kitabın "Beyond The Pale of The Railway (Aleppo and Urfa)" [Demiryolunun Ötesi (Halep ve Urfa)] başlıklı I. Bölümünde yazarlar Urfa'yı anlatır. Wigramların Urfa ile ilgili bölüme dair verdiği ilk bilgiler arasında Osmanlı'nın söz konusu dönemde çalkantılı bir süreçten geçtiği ve yaşadığı iç sorunlar yer alır.[122]

Urfa'ya doğru yaptıkları yolculuk sırasında feribot kullanmanın bazı tehlikelere neden olduğuna işaret eden yazarlar feribotların yanı sıra ulaşımda develer, arabalar (atlı araba) ve katırların kullanıldığını kaydederler.[123]

Wigram&Wigram'ların eserinde Urfa Balıklı Göl[124]

Fırat üzerinden feribotla Birecik'e geldiklerini anlatan yazarlar bu bölgenin konumu, yapısı ve tarihine dair detaylı bilgiler sunarlar. Özellikle bölgenin tarihi yapısını ele alırken burada gördükleri tarihi yazıtların öneminden bahsederler.[125]

Seyyahlar Urfa'ya yolculuk sırasında Birecik'ten geçerken bu yöreye dair köylülerin vergilerinden, misafirperverliklerinden, tasarruf tedbirlerinden ve uygulanan teamüllerden uzun uzun bahsederler.[126]

Seyyahların Urfa'ya dair ilk izlenimlerinin ise yine diğer seyyahlarla benzer şekilde tarihi kalıntılarla ilgili olduğu görülür. Burada Roma dönemine ait surları gördüklerini anlatan seyyahlar, camiler, katedraller ve kiliseleri uzun uzun şöyle tasvir ederler.[127]

Seyyahların kitabında yer verdikleri bilgilerin büyük bir kısmında dini konuların ve Urfa'nın tarihteki stratejik öneminin yer aldığı görülür. Bu açıdan Urfa'nın Hristiyan dünyası için önemine sıklıkla vurgu yapıldığı görülür. Seyyahlar ayrıca Urfa'daki dini mekanların inşasının çok eski tarihlere dayandığını sıklıkla vurgular ve bu konudaki pek çok tarihi efsaneye geniş yer verir. Örneğin İncil'in Edessa'ya neredeyse Apostolik çağlarda getirildiğini ve Edessa'nın Doğu'yu müjdeleyen vaizler için ana dağıtım merkezini oluşturduğu bilgisinin tarihsel olarak kesinliği ifade edilir. Abgarus döneminde Osroene'un [Edessa'nın], Part ve Roma İmparatorlukları arasında

[121] Soane, *age*, s. 49-50.
[122] William Ainger Wigram and Edgar Thomas Ainger Wigram, *The cradle of mankind: life in eastern Kurdistan*, A. & C. Black, Limited, London 1922, s. 11-12.
[123] Wigram&Wigram, *age*, s. 12-13.
[124] Wigram&Wigram, *age*, s. 17.
[125] Wigram&Wigram, *age*, s. 13.
[126] Wigram&Wigram, *age*, s. 14.
[127] Wigram&Wigram, *age*, s. 17.

bir tür tampon devlet oluşturduğu ve bir süre sonra tampon devletlerin olağan kaderini yaşadığı ve Roma İmparatorluğu tarafından emildiğine seyahatnamede yer verilir. Bu süreçte Edessa'nın, yeni efendileri altında önemli bir sınır kalesi olarak yer aldığı ve Sasani Pers kralları ile Roma İmparatorluğu arasındaki uzun süren savaşlarda birçok kuşatmaya dayandığı kaydedilir.[128]

Seyyahlar kitabında ayrıca tarihte Urfa'nın Orta Çağ döneminde yaşanan Haçlı-Türk mücadelelerine geniş vererek hem bölgenin Haçlılar için önemine hem de bölgenin nasıl Türkleştiği sürecine değinirler.[129]

SONUÇ

Bilindiği üzere Batılı seyyahların doğu dünyasını keşfetme ve tasvir etme konusundaki düşüncelerinin temeli çok eski dönemlere dayanmaktadır. Bu konuda özellikle Batıda seyyahların yolculuklarını kaleme alma geleneğinin temelleri Antik dönemlere kadar gider. Orta Çağ'a gelindiğinde ise İslamiyet'in önemli bir güç olarak belirmesiyle birlikte bu coğrafyaya olan ilgi ve merakta da ciddi bir artış yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle Haçlı seferlerine katılan seyyahların kayıtları Batı dünyasını önemli oranda etkilemiştir. Batıda doğunun gizemli dünyasının yanı sıra zenginliklerini keşfetme konusunda da ciddi bir merak uyandırmıştır. Antik dönemlerden itibaren kentlerin kültürlerinin ve toplumların tarihinin mikro tarih çalışmaları ile araştırılması son derece değerlidir. Zira mikro tarih çalışmaları makro tarihi anlamak için önemli ipuçları sunarlar. Bu açıdan bakıldığında gerek yerel tarih çalışmaları gerekse de mikro tarih çalışmalarının günümüz Türkiye tarihinin daha iyi anlaşılması sürecine eşsiz katkılar sunduğunu belirtmek gerekir. Zira bilindiği üzere geçmişini bilmeyen kuşakların geleceğinin de olamayacağı şiarından hareketle Türkiye'nin tüm şehirlerinin tarihsel geçmişinin benzer çalışmalarla ele alınması gerektiğini belirtmekte yarar vardır. Bu nedenle bu tür çalışmaların gelecekte benzer yeni araştırmaların önünü açması ve emsal oluşturması hedeflenmektedir. Bu çerçevede özellikle genç nesillere geçmişte kimlerin Anadolu'ya, Osmanlı şehirlerine geldiğini, bu şehirlere dair eserlerinde ne tür bilgilere yer verdiklerine ve bu bilgilerden günümüzde nasıl istifade edilebileceğine dair özellikle de tarih derslerinde geniş yer verilmesi elzemdir. Bu noktada Batılı seyyahların kaleme aldıkları eserler bizlere eşsiz bilgiler sunarlar. Zira adeta o dönemin panoramasını oluşturur ve bizlere bugünün penceresinden geçmişi görme fırsatı sunarlar. Bu nedenle Batılı seyyahların XVIII ve XIX yüzyılda Anadolu'da hangi güzergahlardan geçtikleri, neler gördükleri, neler yazdıkları ve Türkleri, Müslümanları, gayrimüslimleri seyahatnamelerinde nasıl tanımladıkları son derece önemlidir. Zira bu raporların hem dönemin Batılı devletlerinin Osmanlı ile ilişkilerinin şekillenmesinde hem de günümüzde dünyada Türk/Türkiye algısının oluşmasında önemli bir etkisi olmuştur.

Seyahatnamelerin incelenmesi ve burada yer alan bilgilerden hareketle elde edilen verilerin tarihimizin aydınlatılmasında kullanılması tarih araştırmalarına büyük bir yarar sağlar. Örneğin seyyahların eserlerinde çok eski dönemlerden itibaren misyonerlerin ve gezginlerin başta Urfa olmak üzere pek çok bölgede gayrimüslimler arasında dini faaliyetlerde bulundukları net bir biçimde görülür. Gayrimüslimlerin sadece din değiştirmelerinde değil aynı zamanda Osmanlı yönetimine karşı isyan faaliyetlerinde de Batılı devletlerin rolünün izleri seyahatnamelerde görülür. Seyyahların eserlerinden hareketle Urfa'da bulunan misyoner ve diğer gezginlerin şehirlerdeki Hristiyan nüfus arasında mezhep değiştirme konusunda da ciddi faaliyetler gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Batılı seyyahların eserlerine genel olarak bakıldığında oryantalist bir bakış açısının hâkim olduğu görülmektedir. Bu nedenle özellikle de seyahatnamelerdeki bilgilerde Urfa'nın nasıl yansıtıldığına bakıldığında bu bakış açısının son derece belirgin olduğu söylenebilir. İncelenen seyyahların eserlerinden hareketle Urfa şehrine dair yazdıklarının genel olarak oryantalist bir bakış açısı içerdiği görülmektedir. Örneğin Urfa'nın çarşıları ile Şam'ın çarşıları arasında mukayeseler yapılır. Yönetimsel konulardaki gelişmelere yer verilir. Yerel halk ve yöneticilerin yabancılara dair tutumları değerlendirilir. Seyahatnamelerde ayrıca yörenin gelenek ve görenekleri de yorumlanır. Kısacası seyyahlar gördükleri her bilgiyi kaydederken aynı zamanda duygu ve düşüncelerini de eserlerine yansıttıkları için bu raporlar Batıda Türk algısı ve Türk imajının oluşmasına ciddi bir katkı sunar. Daha da önemlisi bu bilgilerin bazen gerçekdışı olması, abartılması, çarpıtılması veya uydurulması ilgili devlette bir kalıp yargının oluşmasına neden olur ve Türkiye ile ilişkilerine olumsuz yansır.

Öte yandan seyyahların kaleme aldıkları eserler bazen Osmanlı ve Türklere dair Avrupa'da ve Batı dünyasındaki yanlış algıların düzeltilmesine de vesile olduğu görülmüştür. Özellikle XIX. yüzyıl tarihçilerinin aslında seyyahların sunduğu bilgileri sıklıkla kullanmakla birlikte seyyahların sundukları bilgilerin efsane ve gerçeklik arasında bir yerde olduğunun da bilincinde olduklarını söylemek mümkündür. Bu yönüyle seyahatnamelere genel itibariyle bakıldığında Osmanlı topraklarında XIX. yüzyılda daha çok Doğulu seyyahlardan ziyade Batılı seyyah ve gezginlerin seyahat ettiği belirtilebilir. Bu yönüyle Osmanlı'ya gelen Batılı seyyahların çok geniş bir yelpazeden isimleri kapsadığını ancak genel itibariyle benzer amaçlarla seyahat ettikleri görülmektedir. Özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen İngiliz seyyahların ağırlıkta olduğu ve söz

[128] Wigram&Wigram, *age*, s. 19-20.
[129] Wigram&Wigram, *age*, s. 21-22.

konusu seyyahların büyük bir kısmının da aynı rota ve güzergahları kullandıkları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra İngiliz seyyahların bölgeye kendilerinden önce gelen farklı seyyahların seyahatnamelerinden büyük oranda yararlandıklarını söylemek gerekir. Alman seyyahların ise daha çok coğrafi ve tapografik kayıtlar tuttukları, gezdikleri güzergahlarda ağırlıklı olarak teknik bilgileri kayıt altına aldıkları söylenebilir. Bu yönüyle Alman seyyahların da İngiliz seyyahlarla benzer şekilde kendilerinden önce bölgeye gelen gezginlerin eserlerinden yararlanmış olsa da eleştirel bir yaklaşım sergilediklerini söylemek mümkün. Şehirlerin özellikle mimari ve stratejik noktalarıyla yakından ilgilenen Alman seyyahların görüştükleri ve temas ettikleri gruplar ise İngiliz seyyahlarla benzerdir. Bu yönüyle seyahat güzergahları ve rotaları aynı olsa da yöntem ve uygulamalarının farklı olduğu görülür. Seyyahların neredeyse tamamında eski dönemlere özlem yeniye eleştirilere yer verildiği görülür. Özellikle gezilen tüm güzergahlardaki şehirlerin eskiden bayındır, canlı, verimli iken Hristiyanların elinden çıkmasıyla birlikte sanki bu özelliğini kaybetmiş algısı yaratılmaya çalışılır. Aslında burada bilinçaltında okuyucuya dolaylı da olsa Hristiyanlarla Müslümanlar dönemini mukayese eder ve eskinin yeniye üstünlüğü ön plana çıkarılmaya çalışıldığı görülür. Seyyahların sıklıkla kendi kültürleri ile gezdikleri coğrafyalardaki kültürleri mukayese ettikleri görülür. Bu mukayese bazen doğa, manzara olabildiği gibi bazen kadınlar, çocuklar, erkekler, din adamları, düğünler, cenazeler, dini mekanlar, yöneticiler, kılık kıyafet gibi son derece geniş bir yelpazeyi içerebilmektedir. Bu mukayeselerde de seyyahların genellikle oryantalist bir tutum sergiledikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKAGÜNDÜZ, Ümit, *Mikro Tarihin Gözünden 1924*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2017.

ALİ, Filiz, "Avrupa Sanatı ve Müziğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Yansımalar", *Oryantalizmin 1001 Yüzü*, Ed. Ayşen Anadol, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2013.

ASLAN, Ahmet, *Urfa'da Asayiş ve Güvenlik (1913-1918)*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2021.

ASOĞLU, İsmail, "Osmanlı Arkeolojisinin Yerel Tarihi Üzerine Bir Gözlem: Urfa'da İdareciler, Arkeologlar ve Bulgular", *Art-Sanat Dergisi,* C.17, S.17, 2022, s.35-58.

AVCI, Remzi, (2020), "Seyahat Notları ve Oryantalist Bilgi Üretimi: Eduard Sachau (1845-1930) Örneği", *Diyalog Interkulturelle Zeitschrift Für Germanistik*, C.8, S.1, s.29-47.

BADGER, George Percy, *Nestorians and their Rituels, With the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850 ; Also, Researches Into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an Inquiry Into the Religious Tenets of the Yezeedees,* (Volume 2), Joseph Masters Pub., London 1852.

BARKLEY, Henry C., *A Ride Through Asia Minor And Armenia: Giving A Sketch Of The Characters, Manners, And Customs Of Both The Mussulman And Christian İnhabitants*, John Murray Pub., London 1891.

BUCKINGHAM, James Silk, *Travels in Mesopotamia, Including a journey from Aleppo to Bagdad, by the route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin, & Mousul: with researches on the ruins of Nineveh, Babylon, and other ancient cities*, Vol. 1., Henry Colburn, London 1827.

CAMERON, Verney Lovett, *Among the Turks*, Thomas Nelson and Sons Publications, London 1890.

CANTEMİR, Mehmet, İhsan, *Osmanlı- Prusya Münasebetleri (1808-1871) (A.DVN.DVE. d. 073/2 Numaralı Prusya Ahkâm Defteri Işığında)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Balıkesir 2019.

CHESNEY, Francis Rawdon, *Narrative Of The Euphrates Expedition: Carried On By Order Of The British Government During The Years 1835, 1836, And 1837*, Longmans Pub., Edinburg&London 1868.

CUTTS, Edward Lewes, *Christians Under The Crescent In Asia*, Society For Promoting Christian Knowledge/Atour Pub., London 1877.

DAĞINIK, Zeynep, "Verney Lovett Cameron, Türkler Arasında", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.30, 2016, s.157-160.

DAMIANI, Anita, *British Travel Attitudes To The Near East İn The Eighteenth And Nineteenth Centuries*, University Of Edinburgh, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Birleşik Krallık 1977.

ERSOY, Ahmet, Emine Gürsoy Naskali, vd. *Oryantalizmin 1001 Yüzü*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2013.

ERTEK, Gülferi Akın, "Arşiv Belgeleri Işığında Giresun Kapusen Kilisesi'nin İnşa Süreci ve Mimarisi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.28, S.28, 2021, s.483-501.

GALLETTI, Mirella, "Kurdish Cities Through The Eyes Of Their European Visitors", *Oriente Moderno*, C.20, S.20, 2001, s.109-148.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Reinhold Schiffer, Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey", *Viyana'daki Karşılaştırmalı Edebî Bilimler Enstitüsü (Institut für Vergleichende Literaturwissenschaft)'nün 33 numaralı yayını* [Kitap Tanıtımı]", *Belleten,* C.64, S.241, 2000, s.973-976.

GÜLER, Selahaddin Eyyubi, *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa 2010.

HARLOW, Barbara and Mia Carter, *Imperialism & Orientalism: A Documentary Sourcebook*, Blackwell Publishers, UK 1999.

Irwin, Robert, *Oryantalistler ve Düşmanları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIII. Dizi, Ankara 2011.

KILINÇ, Aslıhan, "XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* C.7, S.3, 2020, s.1842-1866.

KILINÇ, Aslıhan, *XV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Anadolu Üzerinden Kudüs'e Giden Batılı Seyyahlar ve Anadolu Hakkındaki İzlenimleri*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2014.

KINNEIR, John Macdonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in The Years 1813 and 1814*, John Murray, Albemarle-Street Pub., London 1818.

KURTOĞLU, Mehmet, "Şehre Dışardan Bakmak", *Türk Yurdu Dergisi*, C.33, S.33, 2013, s.310.

MEIER, Christian, "Makro ve Mikro Tarih İlişkisi Üzerine Notlar", *Memleket Siyaset Yönetim*, C.7, S.18, 2012, s.100-125.

MIYNAT, Ali, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", I. *Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu,* Esen Ofset Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul 2009.

MOLTKE, Helmuth, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, E.S. Mittler Pub., Berlin 1876.

NASKALİ, Emine Gürsoy, "Avrupa'da Şarkiyat", *Oryantalizmin 1001 Yüzü*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul 2013.

NIEBUHR, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und andem umliegen den Landem 1-11*, Kopenhagen 1778.

ORBELIANI, Sulhan Saba Timote Gabaşvili, İoana Gedevanişvili, Avalişvili, Giorgio Eristavi, *Osmanlı ve Avrupa Topraklarında Beş Gürcü Seyyah ve Seyahatnameleri (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ÖZKARSLI, Fatih, *19. Yüzyılda İngiliz ve Amerikalı Seyyahların Diyarbekir İzlenimleri*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mardin 2023.

ÖZME, Adil, "Günümüze Ulaşmayıp Yayın ve Arşiv Kaynaklarından Saptanan Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Bakış", *Sanat Tarihi Dergisi*, C.15, S.1, 2006, s.25-39.

PETERMANN, Jul. Henr. (Julius Heinrich), 1801-1876, *Reisen im Orient*, Verlag von Veit comp., Leipzig 1865.

POCOCKE, Richard, *A Description Of The East, And Some Other Countries ...1704-1765*, Volume Copy 2 Vol. 2 Part 1, W. Bowyer Printed for the author, etc., London 1743.

SACHAU, Eduard, *Reise in Syrien und Mesopotamien,* F.A. Brockhaus, Leipzig 1883.

SATIŞ, İhsan, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.30, S.2, 2015, s.545- 572.

SMYTH, Warington Wilkinson, *A Year With The Turks Or Sketches Of Travel In The European And Asiatic Dominions Of The Sultan*, John W. Parker and Son West Strand Pub., London 1854.

SOANE, Ely Banister, *To Mesopotamia And Kurdistan In Disguise: With Historical Notices Of The Kurdish Tribes And Chaldeans Of Kurdistan*, Boston: Small, Maynard and Company,1926.

TANRIKULU, Murat, "Johann Samuel Heinrich Kiepert'in Osmanlı Haritalarının Bir Değerlendirmesi", *Journal Of World Of Turks/Zeitschrift Für Die Welt Der Türken,* C.6, S.2, 2014, s.189-205.

TAŞÇIOĞLU, Ömer Lütfi, "Almanya'nın Osmanlı Devleti Dönemindeki Ermeni Politikaları", *Gazi Türkiyat,* C.19, S.19, 2016, s.189-208.

TORUK, Ferruh, "Seyyah Henry C. Barkley'in Gezi Notlarında Sivrihisar", *International Social Sciences Studies Journal*, C.7, S.90, 2021, s.4789-4796.

UYGUR, Fatma, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah ve Diplomatı Edouard Antoıne Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I, 5. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

WARKWORTH, Lord, *Notes From A Asiatic Turkey*, Edward Arnold Pub., London 1898.

WIGRAM, William Ainger, and Edgar Thomas Ainger Wigram, *The Cradle Of Mankind: Life In Eastern Kurdistan*, A. & C. Black, Limited, London 1922.

YILMAZ, Özgür, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.27, S.2, 2013, s.587-614.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 551-564.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.10.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

1804 SIRP AYAKLANMASININ SOSYOLOJİK NEDENLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: BALKAN İSYANLARINDAN FARKLI BİR DİNAMİK

10.53718/gttad.1385553

VOLKAN KOÇ*

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi, XVII. yüzyılın başlarından itibaren Yeni Dünya'nın keşfiyle artan gümüş ithalatı, yeni ticaret rotalarının keşfi ve sürekli devam eden savaşlar nedeniyle olumsuz etkilenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli savaşları ve iç isyanları, ekonomik ve sosyal yapıları zayıflatmıştır. Askerî harcamaların artması, ekonomik dengeyi bozmuş ve halkın yaşam koşullarını olumsuz etkilemiştir. Tüm bu faktörler bir araya geldiğinde Osmanlı ekonomik olarak zayıflamış ve bu durum tebaası üzerinde sosyal değişimlere yol açmıştır. Bu değişimler, Osmanlı toplumunun yapı ve değerlerinde dönüşümlere neden olmuştur. Sırp Ayaklanması da bu karmaşık sosyal, ekonomik ve siyasi dinamiklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

1789'da patlak veren Fransız İhtilali'nin etkileri sadece Fransa sınırlarıyla sınırlı kalmadı. İhtilalin fikir ve idealleri önce tüm Avrupa'ya sonrasında ise dünyaya yayıldı. Bu devrim toplumsal yapıları ve siyasi düzenleri sarsarak ulus-devlet anlayışının gelişmesine katkıda bulundu ve genel siyasi atmosferi kalıcı bir başkalaşıma uğrattı. Devamında ise 1830 ve 1848 devrimleri ile yaşanan dönüşümler daha da pekişti. Devrimler ulusal kimliklerin güçlenmesine katkıda bulundu ve toplumsal ve siyasal yapıları daha belirgin kalıplara soktu. Avrupa merkezli gerçekleşen bu devrimler Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaki Balkanlar üzerinde derin ve belirgin izler bıraktı. Bu devrimler, bölgede milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncelerinin yeşermesine neden oldu ve bölgesel denge ve dinamikleri temelden değiştirdi. XIX. yüzyıl boyunca Balkanlarda yaşanan değişimin öncü adımlarından biri olan Sırp Ayaklanması, toprakların devri ve dönüşümü gibi önemli değişimlere neden oldu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki egemenliğine karşı başlayan bir dizi isyanın ilk halkasını oluşturdu. Bu ayaklanma, muhakkak surette Osmanlı İmparatorluğu için bir tarihî bir dönemeçti. Bu süreç, Balkanlarda siyasi, kültürel ve toplumsal yapıların derin değişimler geçirmesine zemin hazırladı.

1804 Sırp Ayaklanmasını, diğer Balkan ayaklanmalarından ayıran temel özelliklerden biri basit bir köylü isyanı olarak başlamış olmasıdır. Hareket merkezî bir liderlik veya büyük çaplı bir organizasyonun yanında, bir hedefler bütünlüğünden de yoksundu. Bölgesel liderlerin etrafında toplanıldığı ve bu liderlerin inisiyatifine dayalı bir yapı mevcuttu.

Bu çalışmada, 1804 Sırp Ayaklanmasının, diğer Balkan ayaklanmalarındaki gibi milliyetçi bir karaktere sahip olup olmadığı üzerinde durulmaktadır. Ayaklanmanın altında yatan sosyal, ekonomik ve siyasi nedenlere odaklanılarak yapılan bu araştırma, tarihî kaynakların analizi ve dönemin sosyal yapılarının incelenmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Kaynaklardan elde edilen verilerin karşılaştırmalı analizi, isyanın kökenlerini ve toplumun ekonomik-sosyal yapısını belirlemek için kullanılmıştır. Ayrıca, o dönemdeki politik ve ekonomik koşulların incelenmesi, isyanın dinamiklerini ve katılımcıların motivasyonlarını anlamak için önemli veriler sunmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar üzerindeki önemli rakipleri olan Avusturya ve Rusya'nın ayaklanmaya kendi amaçları doğrultusunda etki ettiği de anlaşılmıştır. 1804'te patlak veren ayaklanmanın geri planına bakıldığında bunun milliyetçi eğilimlerle gerçekleştirilen bir isyan olmadığı, asıl motivasyonun ekonomik ve sosyal koşulların belirlediği dinamikler olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bu bulgular, tarihî olayları değerlendirirken milliyetçilik dışındaki faktörlerin göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymakta ve gelecekteki

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: volkankoc177@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4490-3653.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

benzer olayların anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, daha fazla araştırma yapılması ve bu tür olayların daha geniş bir bağlamda incelenmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sırp Ayaklanması, Kara Yorgi, Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya İmparatorluğu, Avusturya İmparatorluğu, Zadruga.

AN EXAMINATION OF THE SOCIOLOGICAL CAUSES OF THE 1804 SERBIAN UPRISING: A UNIQUE DYNAMIC IN THE BALKAN REVOLTS

ABSTRACT

The economy of the Ottoman Empire was adversely affected starting from the early 17_{th} century due to increased silver imports from the discovery of the New World, the exploration of new trade routes, and ongoing wars. The continuous wars and internal rebellions weakened the economic and social structures of the Ottoman Empire. The rise in military expenditures disrupted the economic balance and adversely affected the living conditions of the populace. When all these factors combined, the Ottoman Empire weakened economically, leading to social changes among its subjects. These changes caused transformations in the structure and values of Ottoman society. The Serbian Uprising also emerged as a result of these complex social, economic, and political dynamics.

The effects of the French Revolution, which erupted in 1789, were not confined to France alone. The ideas and ideals of the revolution first spread across Europe and later to the world. This revolution contributed to the development of the nation-state concept by shaking up social structures and political orders, permanently altering the general political atmosphere. Subsequently, the transformations experienced during the revolutions of 1830 and 1848 further solidified these changes. The revolutions contributed to the strengthening of national identities and molded societal and political structures into more distinct patterns. These European-centered revolutions left deep and distinct traces on the Balkans under the rule of the Ottoman Empire. They fostered the sprouting of nationalism and independence thoughts in the region, fundamentally altering regional balances and dynamics. The Serbian Uprising, one of the pioneering steps of change in the Balkans during the 19_{th} century, led to significant transformations such as the transfer and transformation of territories, initiating a series of revolts against the Ottoman Empire's dominance in the Balkans. This uprising was undoubtedly a historical turning point for the Ottoman Empire, setting the stage for profound changes in the political, cultural, and societal structures of the Balkans.

One of the fundamental characteristics that set the 1804 Serbian Uprising apart from other Balkan uprisings was its initial emergence as a simple peasant rebellion. It lacked a central leadership or a comprehensive set of goals. It revolved around regional leaders without a unified agenda, relying on the initiatives of these leaders.

This study focuses on whether the 1804 Serbian Uprising had a nationalist character similar to other Balkan uprisings. Conducted by emphasizing the underlying social, economic, and political reasons behind the uprising, this research was carried out through the analysis of historical sources and the examination of the societal structures of that period. The comparative analysis of data obtained from sources was utilized to determine the roots of the uprising and the economic-social structure of the society. Furthermore, examining the political and economic conditions of that period provides crucial data to comprehend the dynamics of the uprising and the motivations of the participants. Moreover, it is understood that Austria and Russia, significant rivals of the Ottoman Empire in the Balkans, influenced the uprising according to their own objectives. Looking into the background of the uprising in 1804, it gains traction that this wasn't a rebellion carried out with nationalist tendencies but rather driven by the dynamics dictated by economic and social conditions. These findings highlight the necessity of considering factors beyond nationalism while evaluating historical events, playing a significant role in understanding similar events in the future. In this context, it is recommended to conduct further research and examine such events in a broader context.

Keywords: Serbian Revolt, Karadorde, Balkans, Ottoman Empire, Russian Empire, Austrian Empire, Zadruga.

GİRİŞ

1804 Sırp Ayaklanması, çeşitli tarihçiler tarafından genellikle üç temel perspektiften incelenir. İlk yaklaşım, ayaklanmayı demokratik bir burjuva devrimi olarak yorumlar. Bu bakış açısına göre, Sırp toplumu, siyasi ve sosyal değişim taleplerini karşılamak için demokratik ve burjuva unsurların etkisi altında ayaklandı. İkinci yaklaşım ise, Sırp Ayaklanmasını ulusal bir kurtuluş mücadelesi olarak ele alır. Bu görüşe göre, ayaklanma, Sırpların ulusal kimliklerini korumak ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık kazanmak için başlatılmıştır. Üçüncü ve son yaklaşım ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce de sık sık karşılaştığı, milli hedeflerden yoksun, basit bir köylü ayaklanması olarak nitelendirir. Bu bakış açısına göre, Sırp Ayaklanması, ekonomik ve toplumsal nedenlerden kaynaklanan basit bir köylü isyanı olarak değerlendirilir ve milli bir kimlik arayışıyla

ilişkilendirilmez. Fikret Adanır'ın *Toplumsal Tarih* dergisinde yayımlanan çalışmasında[1] bu üç yaklaşım üzerinde durulurken, Selim Aslantaş da *Doğu-Batı*[2] dergisinde yayımlanan çalışmasında bu üç yaklaşımın analizini sunmuş ve üçüncü yaklaşımı desteklemiştir. Bu çalışma ise, Sırpların sosyal ve ekonomik yapılarını daha derinlemesine irdeleyerek, milli karakterden yoksun bir hareket olarak değerlendirilmesini sağlayan sebeplere odaklanmış ve üçüncü yaklaşımı genişletmeyi hedeflemiştir.

Osmanlı çok erken dönem sayılan XIV. yüzyıldan itibaren, Balkanlar üzerinden Batı'ya doğru genişleme sürecine girmiştir. Balkanlarda güçlü siyasi yapıların bulunmaması ve Batı Avrupa'nın iç savaşlarda birbirleriyle mücadele etmesinden dolayı Osmanlı'nın Balkanlarda etkili olma süreci hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Sırpların Osmanlı hâkimiyetine girişi ise XV. yüzyıl ortalarında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Balkanların genelinde olduğu gibi Sırbistan da güçlü siyasi bir yapıdan yoksundu. Bazı liderler altında toplanıp Osmanlı'ya karşı direniş gösterseler de sonunda vassal olmayı kabul etmişlerdi. Belgrad'ın fethedilmesiyle Sırbistan'ın tüm kontrolü Osmanlı idaresine geçmiş oldu.

Osmanlı hâkimiyeti altındaki Sırp halkı, imparatorluğun siyasi ve toplumsal yapısıyla bütünleşti. Osmanlı'nın uyguladığı "Millet Sistemi"[3] ile Sırpların diline, kültürüne ve yaşantısına hiçbir müdahalede bulunulmadı. Böylelikle Sırplar uzun yıllar boyunca kültürlerini, dinlerini ve dillerini korumuş oldular. Görüldüğü üzere Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren Balkanlarda genişlemeyi tercih ettiği ve büyük bir başarı elde ettiği açıktır. Osmanlı'nın bu kadar başarılı olmasının sebeplerinden biri, fırsatları iyi değerlendiren bir yapıya sahip olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin Balkan politikası en başından itibaren bölgesel çatışmalardan ve parçalanmış, bütünlükten uzak siyasi atmosferden mümkün mertebe faydalanma ilkesine dayanmaktaydı. Balkanlarda güçlü bir siyasi yapıyla karşılaşılmaması ve küçük siyasi oluşumlar arasındaki mücadelelerin varlığı bu başarıya katkıda bulunmuştur. Osmanlı bu durumu kendi lehine kullanarak Balkanlarda düzeni sağlamıştır. Bir anlamda istikrara muhtaç bir coğrafyaya istikrar getirerek bölge halkının da güven ve desteğini kazanmıştır.

Osmanlı egemenliği altında yaşayan Balkan halkları, Batı Avrupa'daki çağdaşlarından farklı olarak daha özgür bir yapıya sahipti. Feodal toprak rejimi ortadan kaldırılarak araziler miri esaslar dâhilinde işletilmeye başlandı.[4] Topraklar devlet tarafından yönetildi ve köylülerin yükü hafifletildi. Önemli bir uygulama da feodal düzenin gerekliliklerinden zorunlu angarya yükümlülüğünün tamamen kaldırılması oldu. Köylüler sadece vergi vermekle sorumlu tutuldular. Buna ek olarak, Türklerin bölgeye yerleşimi de Balkanların ekonomik açıdan büyük bir gelişme göstermesine katkı sağladı. Zirai üretim arttı ve birçok yeni kasaba ve köy kuruldu. Önemli ticaret rotaları üzerinde bulunan Balkan coğrafyası, Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük bir siyasi ve askerî yapının getirdiği nizam sayesinde kalkınmıştır. Avrupa ticaretinin iki önemli merkezi olan Selanik ve Dubrovnik'in Osmanlılar tarafından alınması hem iç hem de dış pazarı geliştirerek ihraç edilen ürün sayısını kat kat arttırmıştır. Bunun yanında güçlü askerî yapısı ile tüccar ve üreten sınıfın iç ve dış tehlikelere karşı güvenliğini sağlamıştır. Dubrovnik gibi özerk bir ticaret merkezine sağladığı gümrük avantajlarıyla da Venedik ve Cenevizlilere karşı üstünlük sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu Balkanlarda yerli tüccarlarla olan ilişkilerine özel bir önem vermiştir. Bu bölgede Osmanlı İmparatorluğu yol yapımı, han ve kervansaray inşası gibi birçok altyapı faaliyetine özel bir önem vermiştir.[5] Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Türklerin yerleştiği bölgelerde yeni kasaba, köy ve şehirler geliştirilmiş ve yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. Ayrıca Osmanlı ordusunun kullandığı yolların kalitesi iyileştirilmiştir. Tuna ve Adriyatik kıyılarındaki önemli şehirlere ulaşım kolaylaştırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu eylemleri Balkanlar ile olan bağımlılık düzeyini en üst seviyeye çıkarmıştır.

Avrupa'nın sosyo-politik çehresini değiştiren önemli dönüm noktalarından olan 1830 ve 1848 devrimleri sadece Avrupa'nın siyasi ve sosyal düzeninde değil, Balkanlar gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun etki alanında bulunan bölgelerde de etki yaratmıştır. Bu devrimler Balkanlarda da derinlemesine etkiler doğurmuş, milliyetçilik ve bağımsızlık hareketlerini alevlendirmiştir. Bunun bir sonucu olarak da bölgesel siyasi ve sosyal dinamikler değişime uğramıştır. Balkanlar yaklaşık 500 yıl süren Osmanlı hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bu süre zarfında bazı küçük toprak değişiklikleri dışında genel olarak Osmanlı idaresi sürmüştür. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde, büyük toprak değişiklikleri ve dönüşümler yaşanmıştır. 1804 Sırp Ayaklanması ile bir doğum sancısına giren Balkanlar, 1878 Berlin Antlaşması ile yeni devletler doğurmuştur.

Sırbistan, iki imparatorluk arasında sıkışmış özel bir coğrafyada yer almaktaydı. Osmanlı ve Avusturya İmparatorluğu gibi iki büyük siyasi gücün sürekli olarak çatışması, Sırbistan üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır.

---

[1] Fikret Adanır, "Fransız İhtilali, I. Sırp Ayaklanması ve Osmanlı Devleti", *Toplumsal Tarih*, S. 147 (Mart 2006), ss. 32-39.
[2] Selim Aslantaş, "Sırp İsyanları (1804-1815): Milli Bağımsızlık Hareketi mi, Burjuva Devrimi mi, Köylü Ayaklanması mı?", *Doğu-Batı,* S. 39 (Kasım, Aralık, Ocak 2006-2007), ss. 83-96.
[3] Millet Sistemi: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki millet sistemi, farklı dinlere ve etnik gruplara mensup toplulukların Müslim ve Gayrimüslim olarak iki ana grupta düzenlendiği bir yönetim sistemiydi. Bu sistem altında her millet, kendi dinî inancına, diline, kültürüne ve hukukî yapılarına sahip olma özgürlüğünü haizdi. Bu sayede farklı etnik ve dinî gruplar, kendi kimliklerini koruma ve yaşatma fırsatı buluyordu. Bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri,* Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 54.
[4] Kemal Karpat, "Balkanlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, s. 29.
[5] Metin Ziya Köse, "Osmanlı Balkan'ında Kara Ticareti ve Rekabet: Rumeli'de Dubrovnik Tüccarları (1600-1630)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2013, s. 43.

Ancak savaşların bitmesi bu olumsuzlukların sona ermesine değil, aksine artmasına neden olmuştur. Bunun sebebi işsiz kalan askerî grupların bölgede eşkıyalık faaliyetlerine başlamasıdır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine girmesiyle birlikte siyasi yapıda bozulmalara neden olmuş ve bölgede yaşayan halklara olumsuz yansımıştır. Sırplar hem bu bozulmaların etkisiyle hem de artan eşkıyalık olaylarıyla birlikte bir ayaklanma gerçekleştirmiştir. Başlangıçta milliyetçi bir eğilim olmamasına rağmen, Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik fikrinden de etkilenerek milliyetçi bir yapıya evrilmiştir. Sırbistan önce prenslik statüsü kazanmış ve 1878'de de bağımsız bir devlet haline gelmiştir.

1. Ekonomi, Toplum ve Siyasetin Dansı: Etkileşimlerin Analizi

1.1. Ekonomik Koşullar

Sırbistan Balkanların kavşak noktasındaki konumu nedeniyle tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olmuştur. Roma İmparatorluğu döneminde *Via Militaris*'in[6] etkisiyle Belgrad (Singidunum) ve Niş (Naissus) gibi önemli şehirler ticaret merkezlerine dönüşmüş ve büyük gelişmeler kaydetmiştir. Ayrıca Balkanların en önemli nehirlerinden biri olan Tuna Nehri boyunca yer alması, Sırbistan'ın suyollarıyla ulaşılabilirliğini artırmıştır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye egemen olmasıyla birlikte ticaret yolları üzerinde kervansaraylar inşa edilmiş, yollar düzenlenmiş ve tüccarların güvenliği sağlanmıştır. Bu sayede ticaret yolları üzerindeki şehirler büyük gelişmeler kaydetmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda etkili bir güç haline gelmesiyle, Sırbistan ve tüm Balkan coğrafyasında önemli ticaret merkezleri oluşmuş ve Osmanlı tarafından yol güvenliği sağlanmıştır. Sırbistan özelinde konuşulacak olursa, özellikle Belgrad bölgenin en stratejik ve önemli ticaret merkezi haline gelmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun burada uyguladığı bayındırlık faaliyetleri bölgenin kalkınmasına ve ticaret merkezlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Sırbistan'ın genel ekonomik yapısına ilişkin dikkat çeken nokta küçük çiftliklerin kendilerine yetecek düzeyde tarım üretimine dayanmasıdır. Kırsal alanda çiftçilik, en yaygın ve neredeyse tek meslek dalı olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu duruma rağmen ihracatın önemli bir gelişme gösteremediği de gözlemlenmektedir. Bu durumun nedenlerinden biri Sırbistan'daki çiftçiliğin asıl amacının aile tüketimini karşılamak olmasıdır. Günlük yaşamın temel besin kaynağını mısır oluşturmaktaydı ve bir süre boyunca mısır, ihraç edilen ürünler arasında yer almadı. Ancak Avusturya'da bir dönem domuz ithalatı konusunda yaşanan bir boşluk Sırbistan'da domuz ihracatının popüler hâle gelmesine yol açtı. Bu durumda, domuz sürülerini beslemek için kullanılan mısır da dolaylı yoldan ihraç edilen ürünler arasına girdi. Avusturya ile yapılan bu ticareti Voyvodina'da bulunan Sırp tüccar topluluğu canlı tutuyordu. Avusturya'nın domuz eti ithalatındaki yoğunluğuna karşılık Sırbistan'da domuz yetiştiriciliği ve ticareti önemli bir konumda yer alıyordu. Bununla birlikte küçükbaş hayvancılıkta koyun ve keçi, büyükbaş hayvancılıkta ise sığır yetiştiriciliği yapılıyordu. Özellikle sığırlar Bosna'dan transit olarak Dubrovnik yoluyla Osmanlı topraklarına sevk ediliyordu. 1833 yılında tanınan ayrıcalıklarla birlikte bayram dönemlerinde İstanbul'daki et ihtiyacını karşılamak için sığır etinin yanı sıra Bulgar aracılar tarafından Doğu Sırbistan'dan küçükbaş hayvanlar da sevk edilmekteydi. Bu durum, bölgedeki hayvancılığın ticari boyutunu da göstermektedir. Et ürünleri ihtiyaçları karşılamak ve ticaret yoluyla değerlendirmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'na taşınmaktaydı.

Hayvancılığın ticari boyutlarından bir diğeri de ham veya işlenmiş hayvan derileriydi. Bu dönemde Sırbistan'dan Dubrovnik yoluyla sığır derileri başta olmak üzere çeşitli hayvansal ürünler ihraç edilmekteydi. Dubrovnik tüccarları Balkanların çeşitli bölgelerine ulaşarak deriler ve yünleri toplamış ve bu ürünleri Akdeniz ve Avrupa pazarlarına taşımıştır. Aynı dönemde Trakya'dan Dobruca'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada Dubrovnik tüccarlarına ek olarak yerel tüccarlar da deri ve yün ticaretiyle meşgul olmaktaydı. Dobruca bölgesi zengin hayvancılık potansiyeli sayesinde bu ticaret ağının önemli bir halkasını oluşturmuştur. Ham derilerin toplanma merkezleri arasında Silistre, Rusçuk, Filibe ve Sofya gibi şehirler öne çıkmaktaydı. Bu şehirler hayvancılıkla uğraşan çiftçi ve tüccarların buluşma noktası olmaları sebebiyle ticaretin yoğun olduğu bölgeler haline gelmişlerdir. Aynı zamanda bu şehirlerde deri sanayisinin gelişmesi yerel ekonomiye de katkı sağlamıştır.[7]

Balkanlara gelen Türkler beraberinde çeşitli yeme ve içme alışkanlıklarını da getirdi. Tarıma uygun olmayan bataklık ve ormanlık alanlar ıslah edilerek Türklerin bu bölgelerde pirinç ve buğday yetiştirmesi sağlandı. Özellikle

[6] Via Militaris: Via Militaris, antik Roma İmparatorluğu döneminde kullanılan ve önemli stratejik bölgeleri birbirine bağlayan bir kara yolu ağıdır. "Via Militaris" terimi Latince "askerî yol" anlamına gelir ve bu yol ağı özellikle askerî amaçlarla kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun farklı bölgelerini birbirine bağlamak ve askerî harekâtları kolaylaştırmak için inşa edilen bu yollar, aynı zamanda ticaret, iletişim ve kültürel değişim için de kullanılmıştır. Via Militaris, Roma İmparatorluğu'nun Balkan Yarımadası'ndaki önemli şehirlerini ve eyaletlerini birbirine bağlayan bir ağ olarak öne çıkar. Bu yol ağı, MÖ 1. yüzyıldan itibaren özellikle Roma ordularının Balkanlardaki askerî harekâtları için stratejik bir rota olarak kullanılmıştır. Via Militaris'in rotası zaman içinde değişiklik gösterebilir, ancak genel olarak Makedonya'dan başlayarak Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya topraklarından geçip Karadeniz kıyısına ulaştığı kabul edilir. Bkz. Stephen Mitchell, "The Administration of Roman Asia from 133 BC to AD 250", *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert*, ed. Werner Eck, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 1999, s. 18.

[7] Michael Palairet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 106-108.

pirinç üretimi Makedonya'da başlayarak Niş bölgesine oradan da Banat bölgesine yayıldı. XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Belgrad ve Buda arasında taşınan yüklerde önemli bir yer edindi. Simo Cirkovic'e göre tarhana da bu zamanlarda ortaya çıkmıştır.[8]

Yeni Dünya'nın keşfi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik avantajlarına ciddi zararlar vermiştir. Özellikle Amerika kıtasından gümüşün ithali, yeni ticaret rotalarının keşfedilmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli savaşları, İmparatorluğun genel ekonomik yapısını ve dengesini olumsuz etkilemiştir. Bu ekonomik sarsıntının etkileri, toplumun sosyal hayatını da derinden etkilemiştir. Yeni Dünya'daki gümüş ve diğer değerli madenlerin bolluğu Avrupa'ya can suyu olmuş ve bu sayede zenginleşmişlerdi. Avrupa çok erken tarihlerden itibaren Bosna ve Sırbistan madenlerinden çıkan gümüşe ihtiyaç duyuyordu.[9] Gümüş, Dubrovnik üzerinden ithal ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu Balkanları topraklarına katarak ve Dubrovnik'i egemenliği altına alarak Avrupa'ya gümüş ihracına başlamıştı. Lakin Avrupa'ya gelen yeni gümüş, Osmanlı'nın gümüş ihracatına büyük zarar verdi. Bunun yanında Amerika kıtasındaki yeni ürünler talep artışına yol açarak Osmanlı pazarlarında rekabeti de artırdı. Coğrafi Keşiflere kadar önemli geleneksel ticaret rotaları Osmanlı İmparatorluğu'nun elindeydi ve bu imparatorluğa bariz bir üstünlük sağlamaktaydı. Avrupalı devletler Asya ve Uzakdoğu coğrafyasına ulaşmak için yeni yollar keşfetti. Bu durum, geleneksel rotanın kullanımını azaltmış ve böylelikle ticaret gelirlerinde düşüşe neden olmuştur.

Bu ekonomik zorlukların yanında, Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde sürekli savaşlarla meşgul olmuştur. Hem içerideki isyanlar ve ayaklanmalar hem de savaşlar, İmparatorluğun ekonomik ve sosyal yapılarını zayıflatmıştır. Askerî harcamaların sürekli artarak devam etmesi, ekonomik dengeyi bozmuş ve halkın yaşam koşullarını olumsuz yönde etkilemiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Avusturya ile olan sürekli savaşlar son bulduğunda Sırpların ayaklanması, Osmanlı'nın bu koşullardan ne kadar etkilendiğini göstermektedir.

Tüm bu faktörlerin bir araya gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik olarak zayıflatmış ve sosyal hayatta belirgin değişimlere yol açmıştır. Ekonomik sarsıntı, halkın günlük yaşamını etkilemiş, ticaret ve gelir kaynaklarında düşüş yaşanmış, üretim ve tüketim alışkanlıkları değişime uğramıştır. Sosyal dokuda meydana gelen değişimler, Osmanlı toplumunun yapı ve değerlerinde dönüşümlere neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu ve Sırp toplumunun yaşadığı ekonomik sıkıntılar çoğu zaman paralellik göstermektedir. Bunun bariz nedeni bölgenin ekonomisinin doğrudan doğruya Osmanlı maliyesine bağımlı olmasından ileri gelmektedir. Ayaklanma süreci düşünüldüğünde zaten aksi bir durum söz konusu değildir. Sırpların ekonomik yapısı 1830'da prenslik halini aldığında farklılıklar gösterecektir. Prenslik döneminde Sırplar, daha fazla ekonomik özerklik kazanmış ve kendi iç ekonomik politikalarını belirleme yetisine sahip olmuştur. Bu, Prensliğin ekonomik yapılanmasında ve ticaret ilişkilerinde belirli bir değişimi tetiklemiştir. Ayaklanma öncesinde milli bir ekonomiden yoksun olan Sırp toplumunun isyan hareketi de milli bir karakter özelliği göstermekte zayıf kalmıştır. Dönemin şartları gereğince yaşadıkları olumsuzluklara binaen giriştikleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce de gördüğü basit köylü ayaklanmalarından farklı bir yapıda değildir.

1.2. Sosyal Koşullar

Sırpların sosyal yapısının merkezinde "Zadruga" yapıları önemli bir yer tutar. Zadrugalar ortak bir amacı paylaşan geniş aile birimlerinin bir araya gelmesiyle oluşan yapılar olarak tanımlanabilir. "Zadruga", Slav kökenli bir kelime olup aslen bir tür aile biçimini ifade etmek için, esasen de bir sıfat olarak kullanılmıştır (zadružen, zadrugarski vb.). Anlam olarak ise "*toplumsal, birleşik, ortak, kooperatif*" gibi manaları kapsamaktadır. Ayrıca "çalışma" ve "ilişkiler" gibi kavramları ifade etmek için de kullanılmaktadır.[10] Daha sonraları ise Zadruga terimi büyük veya küçük aile birimlerini tanımlamak amacıyla kullanılmıştır.

Zadrugaların ortaya çıkışı Slavların Urheimat'ında[11] (Poleise olarak bilinir) doğal koşulların elverişsiz olması nedeniyle büyük aileler arasındaki iş birliğine dayalı bir sosyal organizasyon formu olarak gerçekleşmiştir.[12] Zadruga yapısı yalnızca Sırp toplumunda değil genellikle Güney Slav toplumları arasında da görülmektedir ve küçük farklılıklar dışında aynı amaç doğrultusunda hizmet etmektedir. Zadruga kavramına yönelik yaklaşımlar farklılık gösterebilir ancak temel tanımı şu şekildedir:

[8] Sima M. C´irkovic, *The Serbs*, Blackwell Publishing, New Jersey 2004, s. 126.
[9] İnalcık, *age*, s. 309.
[10] Maria N. Todorova, *Balkan Family Structure and The European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Central European University Press, Budapest 2006, s. 127.
[11] Urheimat: Bir dilin veya etnik grubun kökeninin izlendiği veya tahmin edildiği en eski ve orijinal yerleşim yerini ifade eder. Bu terim genellikle dilbilim ve etnoloji alanlarında kullanılır. Dilbilimde, bir dil ailesinin veya dil grubunun kökenini ve yayılma yollarını anlamak için kullanılan bir kavramdır. Etnolojide ise belirli bir etnik grubun tarih öncesi veya erken tarihli yerleşim yerini ve kökenini açıklamak amacıyla kullanılır.
[12] Florin Curta, *The Making of Slavs: History and Archaelogy of the Lower Danube Region, C.500-700*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 9.

"Zadruga adı altında, bir eşiğin etrafında bir arada yaşayan, birlikte çalışan, birlikte ürün getiren, birlikte yemek yiyen ve bir kişi tarafından yönetilen 10-15-20 ve hatta daha fazla küçük aileden veya hane halkından (erkek, eş ve çocuklar) oluşan bir aile yapısını ifade ediyoruz."[13]

Bu yapı Güney Slav topluluklarında yaygın olarak görülmektedir ve Zadruga terimi Sırp toplumunun yanı sıra Hırvatistan'da da yasal bir varlık olarak tanımlanmıştır:

"Zadruga, aynı evde yaşayan ve bir çiftlik oluşturan, bir baş yönetici tarafından yönetilen, ortak mülkiyette birlikte çalışan, gelirleri ortak kullanan, patriarkal bir topluluk olan, birkaç aileden veya üyeden oluşan bir yapıdır."[14]

Genel olarak tüm Zadrugalar geçimini sağlama, destekleme ve savunma gibi zorluklara cevap olarak oluşan akraba grupları olarak tanımlanmaktadır. Zadruga'yı oluşturan aileler aynı çatı altında yaşamaktaydılar. Sırp toplumunda Zadruga tam anlamıyla merkezî bir konuma sahipti ve bu nedenle aileler Zadruga yapılarını parçalamaktan daima çekinmiştir. Bu bağlılık o kadar güçlüydü ki Zadruga'nın nüfusu çok kalabalık hâle geldiğinde bile evlerini genişleterek neredeyse bir sokağı kaplayacak şekilde büyütmeye devam ediyorlardı.[15]

Zadrugalar içerisinden seçilen bir grup temsilci "Knežina" olarak adlandırılan bölge konseyine dâhil olurdu. Bu konsey "Knez" seçimini gerçekleştirirdi. Knez, Osmanlı yetkilileriyle ilişkilerinde kendi bölgesini temsil eder ve genel inzibati görevlerin yanı sıra vergilerin tespiti ve tahsili gibi sorumlulukları da üstlenirdi. Ayrıca yerel hükümet örfi hukuka dayalı olarak adli hizmetler de sunmaktaydı.[16]

XVIII. yüzyıla kadar "Knez" seçimi daha adil bir biçimde gerçekleştirilmekteydi. Ancak bu yüzyılın sonlarından itibaren özellikle domuz ticaretinden elde edilen gelirle zenginleşen aileler Knezliği ele geçirmeye başladılar. Bu durum, şu sonucu doğurmuştur: Knezler, topladıkları vergilerden belirli bir kâr elde etmeye başladılar.[17] Bu kârlı vergi toplama süreci onların daha da zenginleşmelerine ve güçlenmelerine yol açmıştır.

Sırpların aile ilişkilerinde dikkat çeken önemli kurumlar bulunmaktadır. Evlilik dışında ailevi bağlar kurmaları da mümkündür. Bu bağlamda "Kum" kurumu gelin ve damadın düğününde kişisel bir tanık olarak yer alır ve bu Kum'un en önemli işlevlerinden biridir. Düğünde Kum'un bulunması yeni ailenin birliğini ve dayanışmasını vurgular. Kum hemen yeni ailenin ayrılmaz bir parçası haline gelir ve ailenin koruyucusu rolünü üstlenir. Aile içinde bir anlaşmazlık çıktığında Kum arabulucu olarak anlaşmazlıkların çözümünde yer alabilir. Aynı zamanda Kum ailenin önemli kararlarında danışılan bir kişi olarak görev yapabilir. Bu durum Kum'un aile içi ilişkilerde güvenilir bir figür olarak kabul edildiğini ve aile içindeki uyumu desteklemeye yönelik önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir. Diğer önemli bir kurum ise "Kumstovo"dur. Kumstovo bir ailenin çocuğunun vaftiz edilmesi ile kurulan bir bağdır. Bu ilişki sayesinde aileler arasında sıkı bağlar oluşur. Kumstvo vaftiz edilen çocuğun koruyucusu ve rehberi olarak görülür. Bu iki kurum Sırp aile ilişkilerinde çok özel bir yere sahiptir. Bu yüzden iki kurumdan da gelecek herhangi bir ihanet bağışlanmayan bir durum olarak kabul edilirdi. Bu iki önemli kurumun yanı sıra daha az resmî ancak yine de önemli bir yeri olan "Kan Kardeşliği" de dikkat çekmektedir. Kan Kardeşliği Güney Slavları, diğer Balkan toplumları ve Türkler arasında yaygın bir gelenek olarak yer almaktadır. İki veya daha fazla kişinin genellikle avuç içlerini keserek kanlarını birbirine karıştırarak Kan Kardeşi olmalarıyla gerçekleşir. Kan Kardeşliği güçlü bir bağı ve sadakati temsil eder. Bu kişiler, akraba gibi yakın olurlar ve birbirlerine güven duyarlar. Balkanlarda genellikle çobanlıkla uğraşılan dağlık bölgelerde kan davalarına sıkça rastlanmıştır. Özellikle Yunanistan, Arnavutluk ve Karadağ gibi daha dağlık olan coğrafyalarda kan davaları yaygındır. Sırbistan'da Zadruga'nın sosyal ve siyasi organizasyonu bu tür kan davalarının görülmesini minimuma indirmiştir. Husumetli aileler arasında görülen arabuluculuk faaliyetleri anlaşmazlıkları çözmek için uygun bir zemin hazırlardı. Tüm bu çözüm arayışına rağmen kendi eliyle adalet arayışına girenlere, bir Hristiyan bir Hristiyan'ı öldürdüğünde, Türk yetkililer tarafından çok ağır bir kan vergisi uygulanıyordu.[18]

Sırpların Osmanlı yönetimine girmesinden 1804 Ayaklanmasına kadar geçen yaklaşık 350 yıllık zaman diliminde, Kilisenin; etnik kimliğin, dilin ve geleneklerin tek koruyucusu olduğu yanılgısına düşülmemelidir. Sırpların ve diğer Balkan milletlerinin etnik kimliklerini, dillerini ve geleneklerinin korumasında önemli iki etkeni denkleme eklemek gerekir. Bunlardan ilki ve belki de en önemlisi Millet Sistemi'dir. Osmanlılar için etnik kimlik hiçbir zaman önemli olmadı. Millet Sistemi de bu politikanın bir yansımasıdır. Millet Sistemi temelde Müslim ve Gayrimüslim olmak üzere bir millet yapılanmasıdır. İki grubun içinde de farklı etnik kimliklere sahip gruplar bulunmaktadır. Görüldüğü gibi herhangi bir etnik yapılanma mevcut değildir. Kemal Karpat'a göre; Balkan halklarında Osmanlıların bölgeyi fethettikleri dönemde hiçbir şekilde güçlü bir etnik bilinç ya da herhangi bir

[13] Todorova, *age*, s. 128.
[14] Todorova, *age*, s. 128.
[15] Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers 1804-2012*, House of Anansi Press, Toronto 2012, s. 9.
[16] Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, C. I, çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 101.
[17] Glenny, *age*, s. 7.
[18] Glenny, *age*, s. 10.

siyasal dinsel kimlik bilinci var olmadı.[19] Farklı gruplar farklı diller konuşuyordu, kendi adetleri vardı. Osmanlı hiçbir şekilde bunlara karışmadı ve değiştirmek gibi bir düşünce içinde de bulunmadı. Osmanlı yönetiminin hoşgörülü ve esnek yönetim politikaları Balkanları, XIX. yüzyılda içinden çıkılmaz bir sorunlar yumağına dönüştürecek ve imparatorluğu yıkımın eşiğine getirecektir.

İkinci olarak Zadrugaların yapısı Sırp toplumunun sosyal ve kültürel geleneklerini korumasına olanak sağlamıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi Zadrugalar, aynı amaç için çalışan büyük ailelerdi. Zadrugaların yapısı sebebiyle geniş ailelerin bir arada yaşadığı, dayanışmanın ve yardımlaşmanın önemsendiği bir yapı meydana getirildi. Bu yapı, Sırp toplumunun sosyal ilişkilerini güçlendiren ve kültürel mirası kuşaktan kuşağa aktaran bir rol oynamıştır.

Kilise'nin rolü ise sanılanın aksine sınırlıdır. Kilise tarafından kullanılan Eski Kilise Slavcası, köylüler arasında anlaşılabilir bir dil değildi.[20] Bu durumda Kilise'nin halk arasında daha az etkili olmasına sebep olmuştur. Gellner'ın perspektifine göre; "*Okuryazar tarım toplumunun yüksek tabakaları arasında ayrıcalıklı grupların ayırıcı, farklılaştıran ve tekelleştirilebilecek özelliklerini sivriltmeleri ve vurgulamaları, açıkçası onların işine gelmektedir. Dini ayin dilinin halkın günlük dilinden ayrı olma eğilimi çok güçlüdür. Sanki okuryazarlık sıradan insanla ruhbanlar arasında yeterince bir engel oluşturmamış ve aralarındaki uçurumun daha da derinleşmesi gerekirmiş gibi ayin dili, yalnız ulaşılamaz bir yazıda belgelenmekle kalmaz, sözle ifade edildiğinde de anlaşılmaz olur.*"[21] Açıkça kendisini Sırp toplumundan ayırdığı görülen Kilise'nin, halk arasında sanılanın aksine çokta etkili olmadığı çıkarımı yapılabilir. Kilise'nin kullandığı araçlar (ayin dili gibi) toplumsal uçurumları derinleştirmekte ve halk arasındaki iletişim engelini arttırmaktadır.

Görüldüğü üzere, Sırp toplumu henüz sosyal farklılaşma yaşamamış bir tarım toplumu niteliği taşımaktadır. Bu toplum kültürlerini ve dillerini özenle korumakla birlikte, bunları milli bir kimlik etrafında bütünleştirme çabası gösterememiştir. Sırp toplumunun henüz milli bir kimlik oluşturma sürecine girmemiş olması, sosyal yapılarının ve kültürel dinamiklerinin buna hazır olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, 1804 Ayaklanmasının da milli karakterde bir hareket olmaktan ziyade dönemin sıkıntılı şartlarına karşı bir tepki olarak kendini gösterdiği anlaşılmaktadır.

1.3. Siyasi Ortam

1683'teki başarısız II. Viyana Kuşatması Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu başarısızlık sonrasında başlayan geri çekilme süreci 1699 Karlofça Antlaşması ile daha belirgin hâle gelmiştir. Bu dönemden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun sıkça karşı karşıya geleceği iki büyük rakibi olan Avusturya ve Rusya'nın etkisi Balkanlarda kendisini göstermiştir. II. Viyana Kuşatması'ndan sonra Sırplar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı net bir tutum almıştır. Bu dönemde Sırplar Avusturya ile iyi ilişkiler kurmuş ve Avusturya tarafından Osmanlı sınır bölgelerine yerleştirilerek Alman subayların idaresi altında teşkilatlandırılmıştır. Aynı zamanda 1711 Prut Seferi öncesinde Bogdan Popovic isimli bir Sırp, 15.000-20.000 kadar Sırp'ın savaşta Rusya'ya destek vereceğini Çar Petro'ya bildirmiştir. Bu durum, Sırpların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı diğer büyük devletler ile iş birliği yapma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Rusya Sırplar ile olan Ortodoks Slav köklerini kullanarak onlar ile yakınlaşmış ve Balkanlardaki politikalarına göre Sırplara olan desteğini belirgin hale getirmiştir. Bu strateji Rusya'nın Sırp halkı arasında daha fazla destek kazanmasına ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Balkanlardaki etkisini artırmasına olanak sağlamıştır. Sırpların yanında Güney Slavlarının kaderi Rusya'nın politikalarına göre belirlendi. XIX. yüzyıl Rus politikasının bir yönü Güney Slavları için şunu gösterdi: Rusların büyük çıkarları, küçük Slav devletlerinin taleplerine tercih edildi. Aynı zamanda Avusturya ile de yakından ilişkiler geliştiren Sırplar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu iki büyük rakibinin desteklerini kabul ederek Osmanlı'ya karşı olan tepkilerini daha somut hâle getirmiştir.[22]

XVIII. yüzyıl boyunca belirli aralıklarla gerçekleşen Avusturya-Osmanlı savaşları sadece bu iki büyük devlet için değil aynı zamanda Sırbistan için de son derece kritik bir etkiye sahipti. Bu savaşlar iki devletin sıklıkla karşı karşıya geldiği coğrafyanın merkezinde yer alan Sırbistan'ı savaşların beraberinde getirdiği zorluklar nedeniyle büyük ölçüde etkilemiştir. Sırplar bu savaşların sonuçları doğrultusunda kendileri için son derece faydalı olacak önemli deneyimler kazandılar. Savaşlar süresince Sırplar, Avusturya ordusunda düzenli veya düzensiz askerler (çete, haydut) olarak görevler aldılar. Özellikle 1788 Savaşı esnasında stratejik konumda bulunan yollar üzerinde gerçekleştirdikleri çete ve haydutluk faaliyetleri ile önemli katkılarda bulundular. Bu savaşlar boyunca bu tür eylemlerin etkisi bazen sınırlı olsa da Sırplar, askerî organizasyonların içinde yer alarak kendilerini geliştirme fırsatı buldular.

---

[19] Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 23.
[20] Glenny, *age*, s. 10.
[21] Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, çev. Büşra Ersanlı/Günay Göksu Özdoğan, Hill Yayın, İstanbul 2022, s. 81.
[22] Metin Çetin Börekçi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2001, s. 18-19; Rusların Sırplar üzerindeki politikaları üzerine daha detaylı bilgi için: David Mackenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878*, Cornell University Press, New York 1967, s. 4.

1804 SIRP AYAKLANMASININ SOSYOLOJİK NEDENLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: BALKAN İSYANLARINDAN FARKLI BİR DİNAMİK

Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya ve Rusya gibi iki büyük rakibiyle olan savaşlarını sonlandırmıştı. Ancak bu savaşların sona ermesi Balkanlardaki asayiş ve düzenin sağlanmasında büyük zorluklar yaşanmasına neden oldu. Savaşların sona ermesi sorunların sona erdiği anlamına gelmedi, aksine bu sorunların daha da artmasına yol açtı. Özellikle savaşların sona ermesiyle işsiz kalan bazı askerî gruplar, Ayanlar ve Paşalar gibi güçlü yerel liderlere katılırken bazıları da köyleri ilhak ederek kendi toprakları haline getirdi. Bu durum bölgedeki sosyal ve ekonomik dengenin bozulmasına ve toplumsal huzursuzlukların artmasına sebep oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya ve Rusya ile gerçekleştirdiği savaşlar, imparatorluğun içinde bulunduğu zorlu durumu çarpıcı bir biçimde ortaya koymuştur. Bu iki büyük rakibin egemenliği altındaki milletleri Osmanlı'ya karşı kışkırtmasının yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim zafiyetleri de var olan dengeyi olumsuz etkilemiştir. Balkan coğrafyasında yaşanan otorite boşlukları da bu zorlu durumun bir yansıması olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde özellikle Vidin'de Pazvantoğlu, Arnavutluk ve Mora'da Tepedelenli Ali Paşa, Kuzey Arnavutluk'ta Buşatlı Mahmud Paşa, Orta Arnavutluk'ta Avlonyalı İbrahim Paşa, Şumnu ve Rusçuk'ta Tirsiklioğlu İsmail, Serez'de İsmail Bey, Silistre ve Deliorman'da ise Yılıkoğlu Süleyman Paşa gibi liderler ortaya çıkmıştır. Bu liderler kendi bölgelerinde güç kazanarak bağımsız yönetimler kurmuşlardır. Özellikle Tepedelenli Ali Paşa ve Pazvantoğlu gibi isimler imparatorluğun içinde bulunduğu zayıflık dönemini değerlendirerek büyük bir tehdit oluşturmuşlardır. Bu liderler hem imparatorluğun içindeki yönetimsel boşlukları hem de dış güçlerin etkisini kullanarak bölgesel bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini ciddi şekilde sarsmışlardır. Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun zorlu bir dönemden geçtiğini ve iç ve dış tehditlerle başa çıkmakta güçlük çektiğini gösteren önemli bir dönemeç olarak öne çıkmaktadır. Barbara ve Charles Jelavich'in ifadesine göre; Tepedelenli Ali Paşa ve Pazvantoğlu gibi liderler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün işaretlerini taşımakla birlikte, Balkanlarda sonradan ortaya çıkan ulus devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında birer köprü işlevi gören proto-modern devletçikler olarak da görülebilirler. Bu biraz abartı bir fikir olarak görülmektedir lakin Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ayan liderlerini yeteri kadar iyi kullanamadığı da gayet açıktır. Bu liderlerin bölgelerindeki güçlenmeleri imparatorluğun zayıflığını ve merkezî otoritenin de ne kadar zedelendiğini gözler önüne sermektedir. Sırbistan'da genel sorunları ateşleyen kritik olay Yeniçeriler ve yamakların toprakları ele geçirmeleri oldu. Savaşların sona ermesiyle işsiz kalan bu gruplar aslında Pazvantoğlu'nun desteğiyle hareket ediyorlardı. Köyler birer birer ele geçirilerek özel mülkler haline dönüştürüldü. Bu süreçte hem Hristiyan hem de Müslüman nüfus benzer şekillerde zarar gördü. Özellikle Belgrad'da 1791 yılında III. Selim tarafından yeniçerilerin ve yamakların şehre girişi yasaklandı. Bu önlemle amaçlanan şehirdeki düzeni sağlamak ve halkın güvenliğini korumaktı. Aynı zamanda idarenin sürdürülebilmesi için sert önlemler alınması gerekti. Öncelikle Silistre Seraskeri Ebu Bekir Paşa Belgrad'ın savunmasını üstlenerek idari düzenlemeler yaptı. Ebu Bekir Paşa döneminde yamakların sahip olduğu çiftlikler miri arazilere dönüştürüldü ve bu araziler tapu karşılığında halka dağıtıldı. Ayrıca tımar sisteminde düzensizlikler bulunanların tımarlarına el konuldu. Bunun yanında Ebu Bekir Paşa tarafından yamak reisi Deli Ahmet idam edildi. Bu tür adımlar bölgede bir miktar rahatlama sağladı. Bu sert tedbirler durumu sakinleştirmekte yetersiz kaldı. Belgrad'a alınmayan yeniçeriler ve yamaklar için direnişi daha da çekici hâle getirdi. Bu gruplar aldıkları kararlara uymamak suretiyle Osmanlı yönetimine meydan okuma eğilimindeydiler. Bunun sebeplerinden biri bu grupların açıkça Pazvantoğlu tarafından desteklenmesiydi. Pazvantoğlu'nun teşviki ve desteğiyle yeniçeriler ve yamaklar Osmanlı idaresine karşı açıkça muhalefet ediyorlardı. Bu durum eline böylesine bir fırsat geçiren Pazvantoğlu'nun, yeniçeriler ve yamakların Belgrad'a dönmesini istemesini anlaşılır kılıyordu. Bu sırada yaşanan bir dış gelişme işleri daha da karmaşık hâle getirmiştir. Avusturya ve Napolyon arasında 17 Ekim 1797'de Campo Formio Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma sonucunda Fransa yedi adayı işgal ederek Osmanlı İmparatorluğu ile komşu bir konuma gelmiştir. Fransız Devrimi'nin yaydığı liberal fikirler böylece Balkanlarda da yayılmaya başlamıştır. Ancak asıl önemli gelişme Napolyon'un 1798 Temmuz'unda Mısır'ı işgal etmesidir. Bu gelişme nedeniyle Pazvantoğlu'nun meselesi geri planda kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Mısır meselesi nedeniyle Vidin'i kuşatan ordusunu geri çekmek zorunda kalmıştır. Bu gelişme Osmanlı'nın mevcut durumu toparlamak için Pazvantoğlu'nun daha önce sunmuş olduğu şartları kabul etmek zorunda kaldığı bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir.[23]

27 Aralık 1801'de "Dayı" rütbesine sahip dört Yeniçeri'nin Hacı Mustafa Paşa'yı öldürmesiyle Belgrad'da yeni bir dönem başlamıştır. Hacı Mustafa Paşa Sırplar arasında oldukça popüler bir figürdü ve "Srpska Majka"[24] (Sırpların Anası) olarak anılmaktaydı. Ancak bu dört Dayı'nın yönetimi ele geçirmesiyle daha önceki yarı otonom ve açık fikirli yönetim anlayışı yerini bir terör dönemine bıraktı. 1801 yılı öncesindeki yönetim belirli bir özerklik derecesine sahipti ve daha hoşgörülü bir yaklaşım benimseniyordu. Ancak bu dört Dayı'nın liderliğindeki yönetim değişimi daha baskıcı ve korku temelli bir yönetim anlayışını getirdi. Bu durum bağlarını koparmak için büyük devletler ile iş birliğine her zaman açık olan Sırplar arasında yönetim değişiminden sonra daha da büyük bir tedirginlik ve huzursuzluğa yol açtı. Belgrad ve çevresindeki siyasi ve sosyal dengeler daha da sarsıldı.

[23] Selim Arslantaş, "Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, s. 121-124; Charles Jelavich, Barbara Jelavich, *The Establishment of The Balkan National States, 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London 2000, s. 19-28; Karpat, *age*, s. 45; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 73.
[24] Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 10.

2. Kırılma Noktası: Ayaklanmanın Tetikleyicileri ve Sonuçları

Kemal Karpat'a göre 1804 Sırp Ayaklanması Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi gücünün çözülmesi sonucu yeniçerilerin (Dört Dayı) köylü topraklarına el koyma çabalarını teşvik eden klasik bir köylü ayaklanmasıydı. Bu ayaklanma 1805'ten sonra daha milliyetçi bir karakter kazandı. Bu durumun temel nedeni ayaklanmanın lideri Kara Yorgi'nin Osmanlı'nın Balkanlardaki en önemli rakiplerinden olan Rusya'nın desteğine başvurmasıydı. Aynı zamanda Avusturya'da bulunan entelektüel Sırpların da ayaklanmaya müdahil olması bu hareketin daha milliyetçi bir kimlik kazanmasına neden olmuştur.[25]

Hacı Mustafa Paşa'nın öldürülmesi ve Belgrad'ın yönetiminin ele geçirilmesiyle iktidara gelen Dayılar, eski çiftlikleri restore etmiş ve yeni alanlar oluşturmuştur. Ancak bu eylemleri vergilerde keyfi artışlara yol açmıştır.[26] Dayılar yönetimi sadece Sırp halkını değil aynı zamanda Türkleri ve sipahileri de olumsuz etkilemiştir. Özellikle Sipahiler, 1802'de eski yönetimi geri getirmek için Sırplarla iş birliği yaparak Dayılar yönetimine karşı çıkmış, ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca Sırp tarafı, Dayılar yönetimini eleştirmek amacıyla III. Selim'in huzuruna çıkan bir heyeti, merkeze göndermişti. III. Selim, şikâyetlerin çözümü için gerekli emirleri vermiştir.[27] Ancak Dayılar padişaha karşı yapılan bu şikâyetlere öfkelendiler ve "Seća Knezova" (Knezler Katliamı) olarak bilinen olayı gerçekleştirdiler.[28] Bunun üzerine Sırplar Dayı yönetimine karşı silahlı bir ayaklanma gerçekleştirdiler. Şubat ayında Şubnice köyünde toplanan Sırp ileri gelenleri Kara Yorgi'yi ayaklanmanın lideri olarak seçti. Kara Yorgi daha önce Osmanlı-Avusturya savaşlarında Avusturya tarafında yer almış ve subay rütbesine yükselmiş bir Sırp olarak biliniyordu. Ayrıca domuz ticaretiyle de uğraşmış ve servet kazanmıştı. Kara Yorgi ilk ayaklanmanın lideri olarak atandı ve çevresindekileri örgütlemeyi başardı. Belirtmek gerekir ki Sırp ayaklanması planlı bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Ayaklanmanın fikrî bir temeli dahi yoktu. Yukarıda bahsedildiği gibi bu ayaklanma klasik bir köylü isyanı olarak ortaya çıkmıştır. Zira bizzat Sultan'a karşı bir isyan değil başlangıçta Türkler tarafından da desteklenen bir hareket olarak görülmüştür. Ancak ayaklanmaya bir fikrî temel kazandıran unsur Avusturya topraklarında yaşayan Sırp entelektüellerdir. Soylu kişiliklerden biri olan Kont Sava Tekelija gibi şahısların yanı sıra Dositej Obradovic gibi bir aydın da bu harekete bir düşünsel temel sağlamıştır.

Dayılara karşı yürütülen harekete Bab-ı Ali başlangıçta müsamaha gösterdi. Sırp tarafının başarılı bir şekilde hareket etmesiyle birlikte Avusturya ordusunda görev yapmış olan Sırplar da ayaklanmaya katılmaya başladı. Aynı zamanda Bab-ı Ali, Ebu Bekir Paşa'yı Dayıları bastırmak için Belgrad'a gönderdi ve kısa süre içinde Dayı yönetimi sona erdi. Ayaklanmanın sebebi teknik olarak ortadan kaldırılmıştı. 1804'ten 1806 Temmuz'una kadar olan dönemde Sırp tarafı Sultan'a olan bağlılıklarını ifade etti. Ancak Sırp heyetlerinin İstanbul'dan eli boş dönmesinin ardından ayaklanmanın karakteri değişti. Sırplar, Eflak ve Boğdan gibi prenslik hâline gelmek için daha bağımsız bir statü talep etmeye başladı. Ancak Bab-ı Ali bu talebe karşı çıktı. Bu noktadan sonra Sırplar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı daha aktif bir şekilde harekete geçtiler. Kara Yorgi, Sırp Ayaklanmasının başladığı tarihten itibaren Rusya ve Avusturya gibi diğer iki büyük güçle diplomatik temaslar kurmuştur. Ancak Avusturya kendi topraklarında da bir ayaklanmayla mücadele ettiği için Sırbistan'a yardım konusunda tepkisiz kalmıştır.[29] Avusturya'nın çok uluslu bir yapıya sahip olması benzer hareketlerin kendi topraklarına da sıçrayabileceği endişesini beraberinde getirmiştir. Rusya ise başlangıçta 1806'ya kadar Sırp ayaklanmasına özel bir ilgi göstermemiştir. Ancak 1806'dan itibaren Rusya'nın ilgisi artmıştır. Bu artışın arkasında Fransa-Osmanlı yakınlaşması yatmaktadır. Bu tarihten sonra I. Sırp Ayaklanması uluslararası bir boyut kazanmış ve ayaklanmanın geleceği Avrupa'daki büyük güçlerin siyasi çıkarlarına bağlı hâle gelmiştir.

1806 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesi Sırpların Rusya'nın yanında kesin bir şekilde konumlanmasına neden oldu. 1807 yazında Albay F. O. Paulicci'nin Sırbistan'a gelmesiyle Sırbistan'ın siyasi ve askerî durumu değerlendirildi. Bu değerlendirme sonucunda Sırbistan'ın ihtiyaç duyduğu yardım ve Rus-Sırp koordinasyonu belirlendi. Albay Paulicci tam anlamıyla bağlayıcı bir antlaşma yapma yetkisine sahip olmamasına rağmen 10 Temmuz'da Kara Yorgi ile aralarında bir antlaşma imzalandı.[30] Bu antlaşma mantıklı görünse de bundan sonra ayaklanmanın başarısı tamamen Balkanlardaki Rus birliklerinin varlığına bağımlı hâle geldi. Kara Yorgi'nin liderliği altındaki Sırplar, kendileri için önemli zaferler kazanmışlardır. 29 Aralık 1806 tarihinde Belgrad ve 6 Şubat 1807 tarihinde Šabac şehri ele geçirilmiştir.[31] Ancak bu zaferlerin ardından Kara Yorgi'nin yönetimi altındaki Sırplar ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan Müslüman nüfusa yönelik katliamlar

[25] Karpat, *age*, s. 45; Dušan T. Bataković, "A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective", *Balcanica*, Vol. XXXVI (2005) s. 115.
[26] C´irkovic, *age*, s. 178.
[27] Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 131.
[28] Glenny, *age*, s. 2.
[29] Bataković, agm, s. 115.
[30] B. Jelavich and C. Jelavcih, *age*, s. 33.
[31] Lawrence P. Meriage, "The First Serbian Uprising (1804-1813) and the Nineteenth-Century Origins of the Eastern Question", *Slavic Review*, Sep., 1978, Vol. 37, No. 3 (Sep. 1978), s. 427.

gerçekleştirmiştir.[32] Osmanlı İmparatorluğu ise bu karşı saldırılara cevap vermiş ancak aldığı yenilgiler Sırpların siyasi hırslarını daha da arttırmıştır.

7 Temmuz 1807'de Fransa ve Rusya arasında imzalanan Tilsit Anlaşması[33] Sırp ayaklanmasının devamını zorlaştırdı. Bu anlaşma Napolyon'un etkisi altında imzalanan Slobozia Anlaşması (25 Ağustos 1807) ile birlikte[34] Sırpların hareket alanını sınırladı. Slobozia Anlaşması sebebiyle Rusya ile ortak hareket eden Sırpların faaliyetleri duraksadı. 1807 ile 1809 yılları arasındaki barış dönemi Sırbistan'ın yönetim organizasyonunu güçlendirmek için kullanıldı. Bu dönemde Praviteljstvujušči Sovyet (En Yüksek İdare Konseyi) yüksek yargı yetkilerine sahip en üst otorite haline geldi. 1811 yılında yeniden yapılandırılarak altı popecˇitelji (bakan) tarafından oluşturulan bir hükümete dönüştü. Aynı yıl içinde nahia bölgelerinde mahkemeler ve idari yapılar oluşturularak yerel sivil otorite güçlendirildi. Büyük Toprak Mahkemesi de bu dönemde kuruldu.[35] Ayrıca öncelikle 1808'de kendisini tüm Sırpların kralı ilan eden Kara Yorgi[36] 1811 yılında varislik hakkını elde etti ve lider unvanı olan "vožd" unvanını aldı. Bu, Kara Yorgi'nin liderlik pozisyonunu daha da güçlendirdiği bir dönemde gerçekleşti.[37]Ancak bu dönemde Kara Yorgi'ye yönelik muhalefet de başladı. Milenko Stojkovic´ ve Petar Dobrnjac gibi isimler Kara Yorgi'nin liderliğine karşı çıkan muhalefetin önde gelen isimleri arasındaydı. 1811 yılında iç çekişmeler sona erdi ve bu muhalif isimler Sırbistan'dan sürüldüler. Bu durum Sırbistan'da ayaklanmanın istikrar sağlamasına yardımcı oldu.

1809 yılında Osmanlı-Rus ilişkileri tekrar gerilmiş ve savaşın yeniden başlamasıyla birlikte Sırplar da saldırıya geçmiştir. Sırplar Yeni Pazar ve Niş bölgelerine taarruzlar düzenlemişlerdir.[38] Ancak bu taarruzlardan herhangi bir somut sonuç alınamamıştır. Bu olayların ardından Sırplar farklı bölgelere yönelik taarruzlarda bulunmuşlarsa da Türk savunmasına karşı etkisiz kalmışlardır. Ayrıca Sırp ve Rusların koordinasyonu da yetersiz kalmıştır.[39] Türk kuvvetleri Tuna boyundaki savunmalarıyla Ruslara karşı başarılı bir direniş göstermiş ve bu durum Sırp ve Rus güçlerinin birleşmesini engellemiştir.[40] Bu dönemdeki başarısız girişimler ve koordinasyon eksikliği Sırpların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sürdürdüğü bu ayaklanmanın dönüm noktasına geldiğini göstermektedir. Bu başarısız hareketler sonrasında Sırplar savunmaya geçerek kontrol ettikleri toprakları tutmaya çalışmıştır. 1810 Haziran'ında Mareşal Kutuzov önderliğindeki Rus birlikleri ikinci kez Sırbistan'a gelmiştir. Rusların gelişiyle birlikte Sırp tarafında umutlu bir atmosfer oluştu. Ancak Avrupa'daki gelişmeler Sırpların umutlarını boşa çıkardı.[41] Napolyon tehlikesine karşı Osmanlı İmparatorluğu ile sürdürmek istemedikleri bir savaş içerisinde bulunan Rusya müzakereler yoluyla çözüm arayışındaydı. Ancak Slobozia'da olduğu gibi Ruslar Sırp müttefiklerinin çıkarlarına aykırı bir tutum sergiledi. Rusya ikinci kez Sırpları desteklemeyi sonlandırdı ve bu da ayaklanmanın sonunu getirdi. 1812 Bükreş Antlaşması'nda Ruslar Sırpların özerklik kazanabileceği bir madde eklemeyi başardılar.[42] Başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu bu fikre karşı çıksa da içinde bulunduğu zor durum nedeniyle kabul etmek zorunda kaldı. 1812 Bükreş Antlaşması'ndan sonra Kara Yorgi bağımsızlığa doğru ilerlemek isteyen isteklerini açıkça ifade etti ve bu talepleri Bab-ı Ali'ye iletti.[43] Ancak sunulan koşullar oldukça ağırdı ve bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul edilmedi. Bu durum Sırpların tekrar Osmanlı yönetimi altında olmak istemediğini net bir şekilde ortaya koymaktaydı.

Napolyon'un Moskova seferi sırasında Osmanlı İmparatorluğu konuyu kalıcı bir şekilde çözmek amacıyla Hurşit Paşa'yı görevlendirdi. Hurşit Paşa 30 Temmuz 1813 tarihinde Bosna, Vidin ve Niş bölgelerinden hareket ederek Kara Yorgi'nin birliklerini kısa sürede mağlup etti ve 7 Ekim 1813'te Belgrad'ı ele geçirdi. Belgrad'ın alınmasıyla birlikte I. Sırp Ayaklanması sona erdi. Ayaklanmanın lideri Kara Yorgi ve diğer bazı isimler Avusturya'ya kaçtılar.[44] Türk yönetimi genel bir af ilan etti ve Sırp topraklarından ayrılanların geri dönüşü sağlandı. Ayrıca Miloš Obrenović ve diğer önemli Sırp liderleri Sırbistan'da kalmayı tercih etti.

Birinci ayaklanmanın ardından Türk yönetimi uzlaşıcı adımlar atmıştır. Genel bir af ilan edilmiş ve Sırp köylülerinin topraklarına geri dönmesine izin verilmiştir. Ancak bu uzlaşıcı adımlara rağmen sorunlar tam anlamıyla çözülmemiş ve Sırplar kendi bağımsız devletlerini kurma düşüncesiyle hareket etmeye devam etmiştir. Bunun yanı sıra Avusturya'ya kaçmış olan Kara Yorgi'nin bazı dostları Sırpları sürekli olarak ayaklanmaları yönünde de kışkırtıyordu. Kısa bir süre sonra, 1814 yılında Kara Yorgi'nin çevresinden üç kişi Hacı Prodan liderliğinde yerel bir ayaklanma düzenledi. Ancak bu ayaklanma geniş çaplı bir etki yaratamadı. Hatta Rudnik Knezi Miloš Obrenović kendisine ayaklanmaya katılma teklifleri geldiğinde bu mektupları Belgrad valisi

[32] Uçarol, *age*, s. 133, Börekçi, *age,* s. 93.
[33] Armaoğlu, *age*, s. 84.
[34] Börekçi, *age*, s. 96.
[35] C´irkovic, *age*, s. 190.
[36] Üçarol, *age*, s. 133.
[37] C´irkovic, *age*, s. 180.
[38] Börekçi, *age*, s. 99.
[39] B. Jelavich and C. Jelavcih, *age*, s. 34.
[40] Börekçi, *age*, s. 99.
[41] B. Jelavich and C. Jelavcih, *age*, s. 34.
[42] Detaylı bilgi için bkz: Benoit Brunswik, *Recueil de documents diplomatiques relatifs à la Serbie*, Weiss, Constantinople 1876, s. 1-2.
[43] Üçarol, *age*, s. 133.
[44] Glenny, *age*, s. 18.

Süleyman Paşa ile paylaşarak anlaşma yoluna gitmeyi tercih etti. Süleyman Paşa bazı güvencelerde bulunsa da sadece Hacı Prodan ve destekçilerini değil aynı zamanda bazı Sırp ileri gelenlerini de cezalandırma yoluna gitti. Süleyman Paşa'nın bu tutumu Sırp ayaklanması için bahane arayanları harekete geçirdi. Nihayetinde 23 Nisan 1815'te Takova köyünde ikinci ayaklanmanın lideri olarak Miloš Obrenović seçildi.[45] Obrenović birinci ayaklanmadan çıkardığı önemli derslerle hareket ediyordu. Siyasi hırsı Kara Yorgi ile aynıydı, Sırplar üzerinde mutlak bir güç olma hevesindeydi. Ancak yaklaşımları oldukça farklıydı. Kara Yorgi'nin aksine Obrenović uzun süreli savaşlardan kaçınmayı tercih etti ve özellikle Türk ordularına karşı sürdürülen çatışmalardan kaçınmayı amaçladı. Obrenović etkili bir diplomat olarak da biliniyordu ve bu yeteneğini özellikle İstanbul ile anlaşma sağlamak için sonuna kadar kullanmıştır. Kara Yorgi'den karakter olarak tamamen farklı olan Obrenović, diplomasideki bu yeteneğiyle adım adım Sırbistan'ın ilerleyişine öncülük edecektir.[46]

İkinci ayaklanma döneminde uluslararası koşullar oldukça elverişliydi. Fransa ile yapılan savaşlar sona ermişti ve Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın dikkatini kendi iç meselelerine çekecek yeni bir ayaklanmayla uğraşmak istemiyordu.[47] Rusya ise bu dönemde Sırp meselesine büyük önem veriyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Bükreş Antlaşması'nın 8. maddesinin uygulanması konusunda baskı altında tutuyordu. Avrupa'daki siyasi denge değişiklikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun yatıştırıcı bir politika izlemesine yol açmıştı. Bu durumun etkisiyle Süleyman Paşa görevden alındı ve onun yerine Maraşlı Ali getirildi. Sırplarla müzakereler başladı ve bu süreçte uluslararası faktörler Sırpların lehine işledi. Bu dönemde Sırplar Rusların tam desteğiyle kendi haklarını ve özerklik taleplerini daha etkili bir şekilde dile getirme imkânı buldular. Müzakereler sonucunda Obrenoviç "Başknez" olarak tanındı.[48] İkinci ayaklanmanın sonuçları Sırpların kazandıkları hakları oldukça genişleticiydi. Bu haklar arasında vergi toplama yetkisi gibi mali özerklik, Knezleri seçme ve idari görevlerde bulunma gibi yerel yönetimde daha fazla söz sahibi olma hakkı, Belgrad Paşasına temsilci gönderme hakkı gibi diplomatik haklar ve Sırplar arasındaki adalet işlerini düzenleme yetkisi gibi yargısal haklar yer almaktaydı.[49] Ayrıca gümrük ayrıcalıklarından yararlanma hakkı, yeniçerilerin arazi sahibi olmasının engellenmesi, Sırplar ve Osmanlı yetkililerinin işbirliğiyle kasaba ve askerî bölgelerin yönetimi gibi pratik ve idari haklar da verilmişti. Ayrıca Sırplara genel bir af ilan edilmesi, önceki ayaklanmada yer alanlar da dâhil olmak üzere Sırpların Osmanlı yönetimi altında eski suçlarından dolayı korku duymadan yaşamalarına olanak tanımıştı. Bu haklar Sırbistan'ın özerk bir şekilde yönetilmesi ve kendi iç işlerini daha fazla kontrol etmesi için önemli bir adım olarak kabul edildi.

Kara Yorgi'nin 1817'deki gizli dönüşü ve ardından Miloš Obrenović tarafından idam edilmesi gerçekten karmaşık bir dönemin ürünüdür.[50] Bu olay Sırbistan için verilen mücadeledeki içsel ve dışsal faktörlerin bir yansımasıdır. Kara Yorgi'nin geri dönüşü Sırbistan'ın iç istikrarını tehdit edebilirdi çünkü bu durum Sırp liderler arasındaki rekabeti artırabilirdi. Aynı zamanda Yunan ayrılıkçı örgütü Filiki Eterya'nın bir ajanı olarak Sırbistan'a gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık mücadelesi veren çeşitli Balkan topluluklarını desteklemeyi amaçlayan uluslararası bir örgütün etkisi altında olduğunu gösteriyordu. Miloš Obrenović'in Kara Yorgi'yi idam ettirmesi kendi liderliği ve Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkileri için stratejik bir hamle olarak görülmelidir. Bu, mevcut hakları ve ayrıcalıkları tehlikeye atabilecek bir potansiyele sahip olan Kara Yorgi'yi ortadan kaldırarak Obrenović'in gücünü sağlamlaştırma çabası olarak düşünülebilir. Olayın sadece bir "Sırp kardeş kavgası" olarak değil aynı zamanda dönemin siyasi dinamikleri, uluslararası ilişkiler ve stratejik hesaplamaların bir sonucu olarak anlaşılması önemlidir. Sırbistan'ın mücadelesi karmaşık ve çok yönlü bir süreçti ve bu tür olaylar bu mücadelenin iç içe geçmiş parçalarını oluşturuyordu. Ayaklanmanın en büyük kazananı Sırplar değil Miloš Obrenović olmuştur. Miloš Obrenović'in iktidara gelmesinin ardından Sırbistan'daki sosyal ve ekonomik dinamiklerin değiştiği ve bu değişikliklerin Sırp köylülerine olumsuz etkiler yarattığına dair tespitler önem arz etmektedir. Obrenović'in yönetimi, düzeni yeniden tesis etmek amacıyla bazı önlemler almış fakat bu önlemler Sırp köylülerini ekonomik olarak daha da olumsuz etkilemiştir.

Obrenović'in yönetimi vilayet genelinde düzeni yeniden sağlamış ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun asla uygulamadığı bir şekilde Sırpları ekonomik olarak sömürmüştür. Özellikle 1839'da başlayan isyanlar köylülerin Obrenović yönetimine duyduğu hoşnutsuzluğun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu isyanlar başlangıçta ağalar tarafından organize edilmiş olsa da zaman içinde köylü destekçiler kazanmıştır. Miloje Popović Djak gibi isyan liderleri Sırp köylülerinin ekonomik koşullarının iyileştirilmesi ve daha fazla özerklik talepleriyle hareket etmişlerdir.[51] Djak liderliğindeki isyan Sırp halkının yeni düzene karşı büyük bir muhalefet gösterisi olarak kabul edilebilir. Sırp halkı kendi liderleri tarafından yönetmenin özgürlük ve refah getirmediğini fark etmeye başlamıştır. Djak'ın takipçileri ayrıca merkezî bir devletin örgütlü gücüne karşı bir halk ayaklanmasının ne kadar zayıf olabileceğini de öğrenmiştir. Bu ders Miloš tarafından da göz ardı edilmemiştir. Bu isyanın bir sonucu olarak o,

[45] C´irkovic, *age*, s. 182.
[46] Özkan, *age*, s. 16.
[47] Jelavich, *age*, s. 228.
[48] Karpat, *age*, s. 45.
[49] B. Jelavich and C. Jelavcih, *age*, s. 55.
[50] Glenny, *age*, s. 18.
[51] Glenny, *age*, s. 18.

kalıcı bir ordu ve daha büyük bir devlet aygıtının örgütlenmesine daha fazla çaba sarf etmiştir. Halka karşı bu dikkat iç düşman olarak kabul edilen Sırp yöneticilerine karşı sürekli bir tehdit olmuştur ve bu durum günümüze kadar sürmüştür.

Buna göre yönetim değişikliklerinin, hatta bir Prenslik rejimine geçilmesinin bile temel sorunların devam ettiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Obrenović'e karşı gerçekleştirilen isyanların milli bir karakterde olup olmadığına ilişkin soru da bu temel sorunların sosyal ve ekonomik dinamiklerinde yatmaktadır. Bu nedenle, yönetim şeklinin değişmesine rağmen, 1804 Sırp Ayaklanmasının kökenlerinin hâlâ mevcut problemleri açıkça yansıttığı sonucuna varılabilir. Aynı dinamiklerin benzer şekillerde kendini göstermesi 1804 Ayaklanmasının da ne için milli karakterden yoksun olduğunu açıkça göstermektedir.

SONUÇ

1804 Ayaklanmasının değerlendirilmesinde genellikle üç temel yaklaşım içerir. Bunlardan üçüncüsüne göre Sırp Ayaklanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce sık sık karşılaştığı basit köylü ayaklanması olarak nitelendirir. Sırp Ayaklanmasını ekonomik ve toplumsal nedenlerden kaynaklanan basit bir köylü isyanı olarak değerlendirir ve milli bir kimlik arayışıyla ilişkilendirmez. Bu çalışmada bu yaklaşımın bir destekçisi olarak, Sırpların sosyal ve ekonomik yapılarını yakından incelemeye odaklandık.

Ekonomik açıdan, Sırplar milli bir ekonomi oluşturma yolunda uzak bir konumdaydılar çünkü ekonomileri tamamen Osmanlı İmparatorluğu'na bağımlıydı. Osmanlı ekonomisinin yaşadığı herhangi bir olumsuz etki Sırpları da doğrudan etkiliyordu. Ayrıca, ekonomileri geleneksel tarıma dayalıydı ve sanayileşme konusunda da geri kalmışlardı. Sırp toplumunun yaşadığı ekonomik sıkıntılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel ekonomik sıkıntılarıyla paralellik göstermektedir ve bu durum Sırp Ayaklanmasının basit bir köylü ayaklanması olarak nitelendirilmesini destekler. Ayaklanma öncesinde Sırp toplumunun milli bir ekonomiden yoksun olması, isyan hareketinin de milli bir karakterden yoksun olduğunu göstermektedir.

Sosyal yapıları ise Zadruga sistemi etrafında şekilleniyordu, bu da onları tarıma dayalı büyük aileler olarak bir araya getiriyordu. Bu nedenle, milli bir fikir geliştirmekten uzaktılar. Ancak, Sırp bölgesinin dışındaki elit Sırplar, milli bir fikir oluşturma potansiyeli taşıyan bir zemin hazırlamak için çeşitli çabalar sarf etmekteydiler, ancak Sırp toplumundan uzaktılar. Sırp toplumunun henüz sosyal farklılaşma yaşamamış bir tarım toplumu olduğu ve milli bir kimlik oluşturma sürecine girmemiş olması, sosyal yapılarının ve kültürel dinamiklerinin buna hazır olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda 1804 Ayaklanmasının, milli bir karakterden ziyade dönemin sıkıntılı şartlarına karşı bir tepki olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılabilir. Bu bakış açısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce sık sık karşılaştığı, milli hedeflerden yoksun, basit bir köylü ayaklanması olarak nitelendirebilir.

KAYNAKÇA

ADANIR, Fikret, "Fransız İhtilali, I. Sırp Ayaklanması ve Osmanlı Devleti", *Toplumsal Tarih*, S. 147 (Mart 2006), ss. 32-39.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

ARSLANTAŞ, "Selim, Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2005, ss.115-145

ASLANTAŞ, Selim, "Sırp İsyanları (1804-1815): Milli Bağımsızlık Hareketi mi, Burjuva Devrimi mi, Köylü Ayaklanması mı?", *Doğu-Batı,* S. 39 (Kasım, Aralık, Ocak 2006-2007), ss. 83-96

BATAKOVIĆ, Dušan T., A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective, *Balcanica*, vol. XXXVI (2005). ss. 113-128

BÖREKÇİ, Metin Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2001.

BRUNSWIK, Benoit, *Recueil de documents diplomatiques relatifs à la Serbie*, Weiss, Constantinople 1876.

C´IRKOVIC, Sima M., *The Serbs*, Blackwell Publishing, New Jersey 2004.

CURTA, Florin, *The Making of Slavs: History and Archaelogy of the Lower Danube Region, c.500-700*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

GELLNER, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev.) Büşra Ersanlı/Günay Göksu Özdoğan, Hill Yayın, İstanbul 2022.

GLENNY, Misha, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers 1804-2012*, House of Anansi Press, Toronto 2012.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I*, C. I, çev. Halil Berktay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

JELAVICH, Barbara, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, C. I, çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009.

JELAVICH, Charles, JELAVICH, Barbara, *The Establishment of The Balkan National States, 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London 2000.

KARPAT, Kemal, "Balkanlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, ss.25-32

KARPAT, Kemal, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri,* Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

KÖSE, Metin Ziya, "Osmanlı Balkan'ında Kara Ticareti ve Rekabet: Rumeli'de Dubrovnik Tüccarları (1600-1630)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, (2013), ss. 41-58

MACKENZIE, David, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878*, Cornell University Press, New York 1967.

MERIAGE, Lawrence P., The First Serbian Uprising (1804-1813) and the Nineteenth-Century Origins of the Eastern Question", *Slavic Review*, Sep., 1978, Vol. 37, No. 3 (Sep. 1978), ss. 421-439.

MITCHELL Stephen, "The Administration of Roman Asia from 133 BC to AD 250", *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert*, ed. Werner Eck, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 1999, ss. 18-46.

ÖZKAN, Ayşe, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul 2011.

PALAIRET, Micheal, *Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.

TODOROVA, Maria N., *Balkan Family Structure and The European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Central European University Press, Budapest 2006.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul 2015.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 565-584.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

NAPOLYON SAVAŞLARI VE OSMANLI-RUS HARBİ SIRASINDA DİPLOMASİ: SİR ROBERT ADAİR'İN İSTANBUL BÜYÜKELÇİLİĞİ (1808-1810)

10.53718/gttad.1483364

HÜSEYİN YILMAZ*

ÖZ

Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrasında Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile müttefik olsa da bu durum çok uzun sürmeyecekti. Rusya ve İngiltere ile sorunlar yaşayan Bab-ı Ali, Fransa ile daha yakın bir ilişki kuracaktı. Fakat bu yakınlaşma İngiltere ve Rusya tarafından istenilen bir durum değildi. Fransa'nın Sebastiani'yi elçi olarak İstanbul'a göndermesinden sonra yaşanan gelişmeler 1806'da Osmanlı-Rusya savaşının başlamasına neden olmuştu. Bunu İngilizlerin 1807'de gerçekleştirdikleri İstanbul ve Ebukır harekâtları izledi. Londra hükümeti bu harekâtları İstanbul'u kendi yanına çekmek için yapmıştı. Ancak bu ters etki yapacak ve Bab-ı Ali, Fransa ile ittifak kurmak için Vahid Efendi'yi elçi olarak gönderecekti. Fakat Napolyon'un Tilsit'te Rusya ile anlaşması Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında barış görüşmelerinin yapılmasına neden oldu. Fakat bu görüşmeler başarısızlık ile sonuçlandı. Ancak 1808'de Erfurt'ta yapılan yeni görüşme ve İber Yarımadası'ndaki isyan sonrasında Bab-ı Ali, yeniden Londra ile temas kuracaktı. Yapılacak barış görüşmelerine Viyana elçiliğinden henüz yeni dönmüş Robert Adair atandı. R. Adair, barışın sağlanması için önemli bir rol üstlendi. 1809'da yapılan Çanakkale Antlaşması ile iki ülke arasındaki barış yeniden sağlanıyordu. Daha sonrasında ise R. Adair İstanbul'a büyükelçisi olarak görevlendirilecekti.

Bu dönemde İstanbul önemli bir diplomasi merkezi haline geldi. Avrupa'da Napolyon Savaşları'nın yaşandığı bir dönemde Osmanlı Devleti'nin takındığı siyasi durum hiç olmadığı kadar önem arz ediyordu. Bu nedenle savaşan tarafların İstanbul'da bulunan elçilerine önemli bir görev düşüyordu. Neredeyse tüm Avrupa'nın savaş alanına döndüğü bir dönemde Bab-ı Ali'nin izleyeceği diplomasi savaşın gidişatı açısından önemliydi. Bu nedenle her elçi kendi ülkesinin politikası doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni yönlendirmeye çalışıyordu. Bu açıdan Ocak 1809'dan Temmuz 1810'a kadar İstanbul'da kalacak olan R. Adair, iki ülke arasındaki ilişkilerin eski haline döndürülmesinin yanı sıra Osmanlı Devleti ile Rusya ve Fransa eksenindeki ilişkilerde önemli roller üstlendi. Özellikle Osmanlı-Rusya Savaşı'nın ülkesinin çıkarlarına uygun bir şekilde barış ile sonlandırılmasına çalıştı. Bu barış sonrasında İngiltere ile Rusya'nın yeniden müttefik olabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle bir an önce Osmanlı-Rus barışının sağlanması gerektiğine inanıyordu. Bunun için İngiliz elçilerinin neredeyse gelenekselleşen arabuluculuk rolünü oynamaya çalıştı. Barış için gerekirse kraliyet donanmasının Karadeniz'e geçerek Osmanlı ordusu ile Sivastopol'a bir çıkartma yapması gerektiğini düşünüyordu. İngiltere'nin Osmanlı-Rusya savaşına dahil olması, Bab-ı Ali tarafından da istenilen bir durumdu. Özellikle Reisülküttap Galib Efendi bu konuda Çanakkale Antlaşması'nın gizli maddelerini gündeme getirecekti. Ayrıca R. Adair İstanbul ile Viyana arasında bir yakınlaşma sağlamaya çalışıyordu. İki ülkenin Fransa karşısında iş birliği yapması gerektiğini düşünüyor ve bu konuda Bab-ı Ali'yi ikna etmeye çalışıyordu.

Bu siyasi faaliyetlerinin yanı sıra İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki ekonomik çıkarlarının korunması için de çaba harcayacaktı. Özellikle Yedi Adalar bölgesinde Fransa'ya karşı verilen askerî mücadele İstanbul'da kendisini diplomasi alanında gösterecekti. İngiltere tarafından bölgenin temsilcisi olarak kabul edilen Danderino'nun Fransa maslahatgüzarı Latour-Maubourg tarafından tutuklanması diplomatik bir krize dönüşecekti. Ayrıca Akdeniz'de Osmanlı sularındaki korsanlık faaliyetleri ise iki ülke arasındaki diğer bir sorundu. Her iki sorunun çözülmesi işin hem İngiliz hem de Fransız elçilikleri Bab-ı Ali'yi meselelere dahil etmeye çalışıyordu. Buna karşın Osmanlı hükümeti, iki ülke arasındaki sorunlara müdahil olmak istemiyordu.

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, E-Posta: huseyin.yilmaz@cbu.edu.tr, , ORCID ID: 0000-0003-3655-6919.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Fakat bölgedeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını sürdürme gayreti içerisindeydi. Bu meselelerin çözümü için R. Adair önemli bir rol üstlenecekti. Bu çalışmada Robert Adair'in İstanbul'daki faaliyetleri ve bu dönemdeki Osmanlı ve Avrupa diplomasisi ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Diplomasisi, Rusya, İngiltere, Napolyon Savaşları, Robert Adair.

DIPLOMACY DURING THE NAPOLEONIC WARS AND THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR: SIR ROBERT ADAIR'S EMBASSY IN ISTANBUL (1808-1810)

ABSTRACT

Although the Ottoman Empire was allied with England and Russia after Napoleon's invasion of Egypt, this situation would not last long. Having problems with Russia and England, the Porte would establish a closer relationship with France. This rapprochement, however, was not desired by England and Russia. The developments that took place after France sent Sebastiani to Istanbul as an ambassador led to the outbreak of the Ottoman-Russian war in 1806. This was to be followed by the British operations in Istanbul and Ebukir in 1807. The London government had carried out these operations to win Istanbul to its side. Nevertheless, this would have the opposite effect and the Porte would send Vahid Efendi as an envoy to establish an alliance with France. However, Napoleon's agreement with Russia in Tilsit would lead to peace negotiations between the Ottoman Empire and England. Nevertheless, these negotiations would end in failure. However, after the new negotiations in Erfurt in 1808 and the rebellion in the Iberian Peninsula, the Porte would contact London again. Robert Adair, who had just returned from his ambassadorship in Vienna, would be appointed to the peace negotiations. He would play an important role in the peace process. With the Treaty of Dardanelles in 1809, peace between the two countries was restored. Afterwards, R. Adair would be appointed as the ambassador to Istanbul.

In this period, Istanbul would become a significant diplomatic centre. At a time when the Napoleonic Wars were taking place in Europe, the political position of the Ottoman Empire was more important than ever. Thus, the ambassadors of the warring parties in Istanbul had a significant duty. At a time when almost all of Europe had turned into a battlefield, the diplomacy to be followed by the Porte was important for the course of the war. Accordingly, each ambassador was trying to guide the Ottoman Empire in line with the policy of his own country. R. Adair, who would stay in Istanbul from January 1809 to July 1810, would play an important role in the relations between the Ottoman Empire and Russia and France, as well as restoring the relations between the two countries. In particular, he would endeavour to end the Ottoman-Russian war with peace in accordance with the interests of his country. He thought that after this peace, Britain and Russia could become allies again. Therefore, he believed that Ottoman-Russian peace should be achieved as soon as possible. For this, he would try to play the almost traditional mediation role of the British ambassadors. If necessary for peace, he thought that the Royal Navy should cross the Black Sea and land at Sevastopol together with the Ottoman army. Britain's involvement in the Ottoman-Russian war was also desired by the Porte. Especially Reis Effendi Mehmed Said Galib would bring up the secret articles of the Dardanelles Treaty in this regard. R. Adair was also trying to establish a rapprochement between Istanbul and Vienna. He thought that the two countries should co-operate against France and tried to convince the Porte on this issue.

In addition to these political activities, he would also endeavour to protect Britain's economic interests in the Ottoman lands. The military struggle against France, especially in the Seven Islands, would manifest itself in the field of diplomacy in Istanbul. The arrest of Danderino, who was accepted as the representative of the region by England, by the French Charge d'Affaires Latour-Maubourg would turn into a diplomatic crisis. In addition, piracy activities in Ottoman waters in the Mediterranean was another problem between the two countries. Both the British and French embassies tried to involve the Porte in the resolution of both problems. However, the Ottoman government did not want to get involved in the problems between the two countries. Nevertheless, it endeavoured to maintain its political and economic interests in the region. R. Adair was to play a significant role in the resolution of these issues. In this study, Robert Adair's activities in Istanbul and Ottoman and European diplomacy during this period will be discussed in detail.

Keywords: Ottoman Diplomacy, Russia, England, Napoleonic Wars, Robert Adair.

GİRİŞ

Napoleon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesi sonucunda ortaya çıkan Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Rusya arasındaki ittifak, bir süre sonra bazı sorunlar ortaya çıkaracaktı. Rusya ile Boğazlar ve Akdeniz, İngiltere ile de özellikle Mısır üzerindeki nüfuz mücadelesi, müttefik devletlerin farklı politikalar izlemesine neden olacaktı. Londra hükümetinin Mısır'da Memlükler üzerinden yeniden güç elde etme çabalarına karşılık Nizam-ı Cedid ekibi ise Mısır'ın gelirlerini kurmaya çalıştıkları yeni ordunun finansmanı için kullanmayı düşünüyordu. Bu

çıkar çatışması kısa sürede iki ülkeyi çatışma haline getirecekti.[1] Özellikle Napolyon'un Avrupa'daki askerî başarıları, başta III. Selim olmak üzere Osmanlı erkanının Fransa'ya yakınlaşması ile neticelenecekti. Bu durum Bab-ı Ali'nin Rusya ve İngiltere ekseninden Fransa eksenine kayması ile sonuçlanacaktı. Rusya ile yaşanan sorunlara Fransa'nın da Osmanlı lehine bir tutum alması eklenince, İstanbul-St. Petersburg arasındaki ilişkiler bir savaşa doğru gitmekteydi. Rusya karşısında istediği ezici mağlubiyeti bir türlü elde edemeyen Napolyon, düşmanını kurmak istediği ittifak sitemi ile zayıflatmayı düşünüyordu. Bu doğrultuda İran'ın da içinde olacağı *ancien réjim*in doğu bariyeri (barrière de l'Est) politikasını yeniden kurmayı planlamaktaydı. Paris-Tahran-İstanbul-Stockholm ekseninde oluşturulacak bu ittifak ile Rusya, Kafkasya ve Avrupa sınırlarından kuşatılmış olacaktı. Bu politikanın en önemli ayaklarından birisi olan Osmanlı Devleti ise özellikle Rusya ile yaşadığı sorunlar nedeniyle Fransa ile dostane bir politika izlemeye başlamıştı. Napolyon'un imparator unvanının tanınarak iki ülke arasındaki dostluk bağlarının daha kuvvetli hale getirilmesi için Abdurrahman Muhib Efendi Paris'e elçi olarak gönderilirken Napolyon da Sebastiani'yi İstanbul'a elçilik yapmak üzere görevlendirilecekti. Rusya'nın giderek artan taleplerine paralel olarak yeni Fransız elçisinin faaliyetleri, İstanbul ile St. Petersburg'u bir savaş durumuna getirmişti. Sebastiani'nin teşvikleri doğrultusunda Rusya taraftarı olarak bilenen Eflak ve Boğdan voyvodalarının görevden alınması ile başlayan süreç Bab-ı Ali'nin 1806'nın Kasım'ındaki savaş ilanı ile devam etmişti.[2]

İstanbul-St. Petersburg eksininde bir savaş çıkmasını istemeyen ülkelerin başında İngiltere geliyordu. Napolyon'a karşı en önemli müttefiklerinden birisi olan Rusya'nın yeni açılacak Osmanlı cephesi nedeniyle askerî gücünü bölmek zorunda kalacağının farkındaydı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Fransa ile bir ittifak yapması halinde ise Akdeniz'deki İngiliz ticareti olumsuz etkilenecekti. Bu nedenle Bab-ı Ali'nin Fransa ekseninden uzaklaşarak yeniden İngiltere-Rusya eksenine geçmesi, Londra hükümetinin en öncelikli hedeflerinden birisiydi. Bu doğrultuda harekete geçen İngiltere'nin İstanbul elçisi Charles Arbuthnot, ilk başta diplomatik yollarla yeni durumu engellemeye çalışsa da başarılı olamayacaktı. Bu nedenle elindeki en güçlü koza başvurma kararı alan elçi, Akdeniz'de bulunan İngiliz donanmasının Çanakkale üzerinden İstanbul önlerine kadar gelmesi ile neticelenecek bir askerî harekâta girişecekti. Fakat bu harekât istenilen neticeyi vermediği gibi Sebastiani'nin ve dolayısıyla da Fransa'nın konumunu daha da güçlendirecekti. Kısa bir süre sonra geri çekilen bu donanma, Mart 1807'de Ebukır'da bir çıkartmaya girişse de bu da bir fiyasko ile sonuçlanacaktı. Her ne kadar hiçbir zaman taraflar arasında resmî bir savaş ilan edilmese de bu iki askerî harekât Osmanlı Devleti ile İngiltere'yi bir savaş durumuna getirecekti.[3]

1. 1809 Çanakkale Antlaşması ve Robert Adair

Bab-ı Ali hem Rusya hem de İngiltere ile bir savaş durumu içinde olsa da beklediği olumlu gelişmeler bir türlü gerçekleşmiyordu. Fransa ile kurmak istenilen ittifak ortaya çıkmazken cephelerde de Rusya üstünlüğü her geçen gün daha bariz bir şekilde ortaya çıkmaktaydı. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin ittifak arayışı içinde olduğu Fransa'nın, Osmanlı Devleti'nin düşmanı Rusya ile 1807 Tilsit'te antlaşması hem Bab-ı Ali hem de Londra açısından mevcut politikalarında bir değişiklik ortaya çıkardı. Her iki taraf için de beklenmedik bu gelişme sonrasında taraflar arasında bir yakınlaşma ortaya çıktı. Napolyon'un Tilsit'te Bab-ı Ali'nin beklemediği bu hareketinin yanında Osmanlı topraklarının paylaşıldığına dair söylentiler, İstanbul'un İngiltere'ye karşı olan tutumunda bir yumuşamaya neden oldu. Bunun yanında İngiltere ise bir an önce barış yaparak eski dostluğun yeniden kurulmasını istiyordu. Fakat barış görüşmeleri için gönderilen Arthur Paget'ın girişimlerinden ise bir sonuç alınamayacaktı. Fransa tehlikesinden dolayı Bab-ı Ali, Paget ile açık bir müzakere süreci yürütemese de 1807'de gerçekleşen bu gizli görüşmelerden bir netice elde edilemeyecekti.[4] Fakat Bab-ı Ali, Paget'in 1807'nin sonlarında Çanakkale'den ayrılması sonrasında ise İngiltere barışına daha olumlu yaklaşmaya başlayacaktı. Rusya ve Fransa tehlikesinin giderek büyüdüğünü düşünen İstanbul, Osmanlı Devleti'nin paylaşılacağına dair dedikoduların gün geçtikçe daha da fazla konuşulduğu bir dönemde İngiltere dostluğuna sırt çevirmek istemiyordu. Bu doğrultuda bir taraftan deniz yoluyla diğer taraftan da Tepedelenli Ali Paşa aracılığıyla İngiliz makamları ile iletişime geçilerek yarım kalan barış görüşmelerinin yeniden başlatılmasını talep edecekti. Fakat bu talep Malta'ya ulaştığında, Paget çoktan İngiltere yoluna çıkmış olacaktı. Ancak bu fırsatı değerlendirmek isteyen İngiliz makamları, Viyana elçiliğinden Malta'ya yeni gelmiş olan Robert Adair'i[5] bu görev için

[1] III. Selim döneminde Mısır üzerindeki nüfuz mücadelesi için bkz. Yüksel Çelik, "III. Selim Devrinde Mısır'da Osmanlı-İngiliz Rekabeti, 1798-1807", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi,* ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s. 351-366.

[2] Fransa'nın bu dönemdeki politikası için bkz. Edouard Driault, *Napoleon'un Şark Siyaseti, Selim-i Salis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane*, çev. Mehmed Fuad Köprülüzade, TTK Yay., Ankara 2013; Sebastiani'nin elçiliği hakkında bkz. P. Coquelle, "Sébastiani Ambassadeur à Constantinople, 1806-1808", *Revue d'histoire Diplomatique*, C. XVIII, 1904, s. 756-758.

[3] İngiltere'nin bu dönemdeki politikası için bkz. Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasi ve Askerî Anatomisi", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi,* ed. Seyfi Kenan İSAM, İstanbul 2010, s. 396-399; a.g.mlf. *Trajik Zafer*, *Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askerî Mücadelesi (1806-1807)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017.

[4] Paget ile yapılan bu görüşmeler hakkında bkz. Augustus B. Paget, *The Paget Papers Diplomatic and Other Correspondence of the Right Hon. Sir Arthur Paget, G.C.B. 1794-1807*, William Heinemann, Londra 1896, C. II.

[5] Robert Adair'in hem Çanakkale Antlaşması'nın müzakerelerine hem de İstanbul'da elçi olarak bulunduğu dönemde dair yaptığı yazışmalar Londra'da bulunan The National Archives (NA), Foreign Office (FO), 78/60, 62, 63, 64, 68 nolu ciltlerinde bulunmaktadır. Fakat bu

yetkilendirse de o da bu karar eline ulaşmadan İngiltere yoluna düşmüştü. Bu süreç görüşmelerin başlamasını geciktirecek ve nihayetinde müzakereler 1808'in ikinci yarısında başlayacaktı. Osmanlı tarafının Vahid Efendi tarafından temsil edildiği bu görüşmeler, 5 Ocak 1809'da sonuçlanacak ve Çanakkale Antlaşması imzalanacaktı.[6]

Viyana dönüşünde bu göreve atanan Adair[7], hiç şüphesiz bu görevi beklemiyordu. Fransa'nın baskıları sonrasında Viyana'dan gönderilmek zorunda kalmıştı ve hala geri dönme umutları taşıyordu. Bu nedenle İngiltere'ye dönmek için bulunduğu Malta'da, 7 Nisan'da reisülküttabın 13 Şubat 1808 tarihli mektubu eline ulaştığında bu göreve dair yeterli bilgisi olmadığını belirterek yerine Aleksander Ball'ı tavsiye edecekti.[8] Fakat hala Viyana ile bağlantısını koparmamış ve bu nedenle de bir an önce dönme arzusuna sahipti. Diğer yandan Adair, Paget'ın yerine atanabilecek en uygun kişilerin başında geliyordu. Viyana'daki elçiliği sayesinde Avrupa ve özellikle de Doğu Avrupa siyasetine dair önemli bir donanıma sahipti. Bununla birlikte başta Viyana olmak üzere hala Avrupa ile bir iletişim halindeydi. Bu nedenle Dışişleri Bakanı George Canning, onunla 10 Temmuz'da yaptığı görüşmede Akdeniz'e geri dönerek barış görüşmelerine yeniden başlamasını isteyecekti. Adair'in görevi Paget'ın görevinden farklı olmayacaktı. Bu doğrultuda Adair'in iki temel görevi vardı: Osmanlı Devleti ile ilişkilerin yeniden eski haline getirilmesi ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı olan arzularının dizginlenerek İngiltere'nin çıkarlarıyla örtüşen bir Osmanlı-Rus barışının sağlanması. Adair, Osmanlı-İngiliz barışının kolay bir mesele olduğunu düşünmekteydi. Ona göre asıl mesele Rusya'nın komşusunun toprakları üzerindeki isteklerini dinginleyen ve Londra'nın çıkarları ile uyuşan bir Osmanlı-Rus barışıydı. G. Canning ile yaptığı görüşmede ise ikili, asıl meselenin Bab-ı Ali'nin anti-Fransa kampına geri getirilmesi olduğunu düşünmekteydi. Bu misyonu sağlamak üzere Adair, daha önce 14 Nisan 1808'de olağanüstü elçi sıfatı ile Osmanlı Devleti'ne atanmış ve 28 Mayıs'ta da bir barış antlaşması yapmak için tam yetkili kılınmıştı. Fakat bu görevlerinden habersiz bir şekilde İngiltere'ye ulaştıktan sonra bu atamalar 17 Temmuz'da tekrardan yenilenecekti.[9]

Bu görevleri icra etmek için 29 Haziran tarihinde HMS Hyperion gemisiyle denize açılan Adair[10], bu misyonlarının yanına Viyana'yı da eklemek istiyordu. G. Canning ile yaptığı görüşmede de belirttiği gibi Avusturya'nın da dâhil olacağı daha kapsamlı bir plana sahipti. Her zaman Viyana'ya geri dönmek arzusu içinde olan Adair, bir an önce Çanakkale'ye ulaşmak ve barış görüşmelerine başlamak istiyordu.[11] Görevlerinin içerisinde en kolay olacağı düşündüğü bu antlaşmanın sağlanması ile kafasındaki Rusya ve Avusturya planlarını uygulamak için çalışmalara başlayabilirdi. Fakat antlaşmanın müzakereleri beklediğinden çok uzun ve tartışmalı geçeceğinden barış, ancak 5 Ocak 1809'da sağlanabilecekti. Fakat Adair Viyana'da bulunamadığı için bir burukluk hissetmekteydi. Bunu da antlaşma imzalanıp gemilerine dönerken yanındaki S. Canning'e İstanbul'da büyükelçi olmaktansa aynı görevi Viyana'da yapmak istediğini belirterek gösterecekti.[12] Fakat hala umudunu kaybetmemişti. Bu nedenle de barış imzalanır imzalanmaz bir an önce İstanbul'a gitmek için girişimlere başlamıştı. Fakat Bab-ı Ali, bu konuda onun kadar hızlı davranmak istemiyordu. Çanakkale Antlaşması'ndan dolayı Fransa ile sorun yaşamak istemediğinden Adair'in İstanbul'a gelişini olabildiği kadar ertelemek amacındaydı. Fakat Adair izin isteğinde bulunmakta ve yaşanan gecikmeden dolayı da şikâyet etmekteydi.[13] Bununla birlikte tercümanlık hizmeti veren Morier'i, elçinin İstanbul'a gelişini hızlandırmak için çalışmalarda

---

yazışmalar daha sonrasında *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles, in 1808-9, With Dispatches and Official Documents*, adı altında yayınlanmıştır. Bu doğrultuda Adair'in yazışmalarına atıf yapılırken bu eser referans gösterilmiştir. Fakat Adair'e dışişleri bakanlığından gelen evraklar bu metin içine dâhil edilmemiştir. Bu nedenle dışişlerinden gelen evraklara atıf yapılırken NA, FO, sayfaları refere gösterilmiştir.

[6] Çanakkale/Kal'a-i Sultaniye/Kale-i Sultaniye Antlaşması hakkında bkz. Allan Cunningham, "Robert Adair and the Treaty of the Dardanelles", *Anglo-Ottoman Encounters in Age of Revolution Collected Essays*, ed. Edward Ingram, Frank Cass Londra 1993, s. 103-143; Erol Çağlar, *Napolyon'un Peşinde Bir Osmanlı Seyyid Mehmed Emin Vahîd Efendi ve Fransa Sefaretnamesi*, Telemak İstanbul 2023; Hüseyin Yılmaz, *İhtilal Diplomasisi ve Osmanlılar, 1809 Çanakkale Antlaşması*, Kitabevi, İstanbul 2021.

[7] III. George'nin doktoru olan Robert Adair'in oğlu olarak 1763'te dünyaya gelen Robert, ilk eğitimini Westminster Okulu'nda, yüksek eğitimini de Göttingen Üniversitesi'nde almıştır. Bu eğitimi sırasında başta George Canning ve Charles James Fox olmak üzere ilerleyen süreçte İngiltere siyasetine ön verecek bir çevre edinmişti. Fransız İhtilali ile önemli Avrupa şehirlerini gezme fırsatı bulurken özellikle 1791'de ortaya çıkan Özi Krizi sırasında St. Petersburg'da bulunmuş ve bu davranışı Rusya karşısında Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan William Pitt'e karşı muhalif bir eylem olarak yorumlanmıştır. Bu ise özellikle Osmanlı elçiliğine görevlendirilmesi sırasında aleyhinde kullanılacaktır. Siyasi hayatında Fox ile yakın bir ilişki içinde olan Adair, başta Viyana ve İstanbul olmak üzere önemli diplomatik görevlerde bulunmuş ve 1855'te Londra'da vefat etmiştir. Adair'in hayatına dair bkz. W. P. Courtney, "Adair, Sir Robert (1763–1855)", *Oxford Dictionary of National Biography*, revize eden H. C. G. Matthew, ed. H. C. G. Matthew-Brian Harrison, Oxford University Press, Oxford 2004, online edisyon 2008.

[8] Adair, *age*, s. 1-2.

[9] Bu konuda bkz. Cunningham, "Robert Adair" s. 106-107; S.T. Bindoff-E. F. Malcolm Smith-C. K. Webster, *British Diplomatic Representatives, 1789-1852*, Butler and Tanner, Londra 1934, C. I, s. 167.

[10] Adair'e bu görevi sırasında John Bidwell, özel sekreteri olarak Dışişleri Bakanı George Canning'in yeğeni Stranford Canning ve tercüman olarak Levant Kampanyası'ndan Berthold eşlik edecekti. Bkz. NA, FO. 353/1/2 168; daha sonrasında Berthold'un geri çağrılmasından sonra bu görevi David Morier üstlenecekti. Bkz. Allan Cunningham, "Robert Adair", s. 108 ve 111.

[11] Bu konuda bkz. Adair, *age*, s.XX-XXIII ve 6-9.

[12] Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honurable Stratford Canning*, Longmans, Londra 1888, C. I, s. 46-47.

[13] BOA, HAT. 851/38127.

bulunmak amacıyla 7 Ocak'ta İstanbul'a göndermişti.[14] Ayrıca İran'a yazarak Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir barış yapıldığı haberini vermekteydi.[15]

2. Adair'in Dersaadet Günleri

Adair'in bu girişimleri ve Bab-ı Ali'nin antlaşmayı Fransız elçiliğine bildirmesi sonrasında yaşanan süreç, İstanbul'un elçiyi Çanakkale'de daha fazla bekletmesinin önündeki engelleri kaldırmıştı.[16] Diğer yandan antlaşma sonrasında Rusya, daha tehditvari bir tutum takınmıştı. Hatta antlaşmanın feshedilmemesi halinde duran savaşın yeniden başlayacağı belirtilmekteydi.[17] Yaşanan bu gelişmeler aynı zamanda Adair'e İstanbul yolunu da açmaktaydı. Özellikle Rusya ile savaşın yeniden başlayacağı düşünüldüğünde İngiliz elçisinin İstanbul'daki varlığı Bab-ı Ali açısından önemliydi. Bu doğrultuda yol izni verilen Adair, 26 Ocak'ta İstanbul'a gelecekti.[18] Elçi, İstanbul'da ilk iş olarak Viyana ile bağlantı kurmayı deneyecekti. Avusturya elçiliği üzerinden kendisine mektup gelip gelmediğini öğrenmeye çalışacaktı. Elçilik ile yaptığı görüşmede Avrupa'daki gelişmelere dair çok fazla bilgi alamadığı için doğrudan Viyana'ya yazma kararı alıyordu. Bu mektubunda İsveç'in de dâhil olacağı bir ittifaktan bahsetmekteydi.[19] Bunun yanında Osmanlı-Rus savaşına dair bilgiler elde etmeye çalışacaktı. Özellikle Tilsit sonrası Slobodzei Ateşkesi ile duran ve yapılacağı konuşulan barış görüşmelerine dair bilgiler elde etmeyi planlıyordu. Diğer yandan Çanakkale'de ilk görevini yerine getirdiğini düşünün Adair, şimdi de bir an önce Osmanlı Devleti'nin de dâhil olacağı bir ittifak arayışı içine girmişti. İngiltere, Avusturya ve Osmanlı Devleti ve hatta İsveç'in de dâhil olacağı bir ittifak düşünmekteydi ve attığı tüm adımların bu amaç için olduğunu belirtiyordu. Bu şekilde bir ittifak ile Rusya-Fransa arasına çekilecek bir hat oluşturabilirdi. Diğer taraftan bu ittifak hiç şüphesiz Rusya'nın savaş dışı kalmasına neden olabilirdi. Rusya'nın bu ittifak sayesinde savaş dışı kalması ve olası bir barış antlaşması, Fransa'yı kıtadaki en önemli müttefiklerinden ayırabilirdi. Hiç şüphesiz Adair, Rusya'yı Fransa karşısında kurulan ittifaka da dâhil etmeyi planlamaktaydı. Fakat öncelikli olarak Rusya'nın İstanbul'un istediği ve Londra'nın da çıkarları ile uyuşan bir antlaşma yapması gerekmekteydi. Diğer yandan bu şartlar altında Rusya ile Bab-ı Ali'nin istediği şartlar doğrultusunda bir antlaşmanın yapılamayacağını düşünüyordu. Rusya işgali altında olan Eflak ve Boğdan'ın iadesi ve isyan halindeki Sırbistan'da eski düzenin yeniden sağlanmasının Rusya tarafından kabul edilmeyeceğinin bilincindeydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin yapması gereken şey bir an önce askerî hazırlıkları tamamlanmasıydı. Özellikle de bu yöndeki fikirlerini Erfurt görüşmelerinin oluşturduğu atmosfer üzerine açıklıyordu. Adair'e göre söz konusu bölgelerin savaş olmaksızın geri alınması mümkün değildi. Bu nedenle Bab-ı Ali'ye Tuna'daki askerî gücün artırılmasını ve Rusya karşısında müttefik arayışı içine girmesini tavsiye etmekteydi. Kastedilen müttefikler ise İngiltere ve Avusturya'dan başkası değildi. Fakat elçi olası bir ittifakın Osmanlılar açısından da çok faydalı olmayacağını düşünüyordu. Olası bir ittifakta Avusturya'nın gücünü Fransa'ya vereceğini, İngiltere'nin ise sadece donanma ile yardım edebileceğini belirtiyordu ancak bunun olabilmesi için de Rusya'nın Tuna ve Balkanları aşarak İstanbul'a yaklaşması gerekmekteydi. Fakat Adair, bu ihtimal gerçekleşmeden Kırım üzerine hızlı bir saldırı yapılması gerektiğini düşünüyordu.[20] Her ne kadar Adair, Avusturya'nın da dâhil olacağı planlar yapsa da bu aşamada düşüncelerinin gerçekleşeceğine dair olumlu bir hava söz konusu değildi. 16 Şubat'ta elçisine yazan G. Canning, Viyana ve İspanya'dan yeni bilgiler aldığını belirtse de özellikle Avusturya'ya dair bu bilgiler süreci hızlandıracak boyutlarda değildi.[21]

İstanbul-Londra-Viyana ittifakı için yaptığı bu girişimlerin yanı sıra Adair, Osmanlı-Rusya barış görüşmelerine dair bilgiler almaya çalışıyordu. İstanbul'da Vahid Efendi ile yaptığı görüşmeler ve Rus barışına murahhas olarak atanan Galib Efendi ile kurmaya çalıştığı iletişim sayesinde olası barışa dair görüşlerini dillendirecekti. Ona göre müzakerelerde kesinlikle genel bir barış üzerinde durulmalıydı. Diğer taraftan Rusya'ya daha önceki antlaşmalarda olduğu gibi Tuna ve Balkanlara müdahale hakkı tanıyacak maddelerden kaçınılmalıydı. Adair'in niyeti bir an önce barış imzalatıp İngiltere ve Rusya dostluğunu yeniden tesis etmekti. Fakat bu durumun barış yolu ile ortaya çıkmama ihtimalinin yüksek olduğunun da bilincindeydi. Bu nedenle bunun olabilmesi için İngiliz donanmasının Karadeniz'e geçerek Sivastopol'e bir çıkartma yapılmasını tasarlamaktaydı. Osmanlı-Rusya barışına dair bu düşüncelere sahip olan Adair, bu sayede halefi Charles Arbuthnot'un İstanbul'da yapamadığını Kırım'da yapmayı planlıyordu. Aynı zamanda kafasındaki ittifakın

[14] NA, FO, 353/1/2 191-a.
[15] Adair, *age,* s. 124.
[16] Fransa maslahatgüzarı Victor de Fay de Latour-Maubourg, ilk başta Çanakkale Antlaşması'na karşı sert bir tavır sergilese de Napolyon'un Rusya ile yaşadığı sorunlara paralel İber Yarımadası'nda çıkan isyan, Paris'in yaşanan gelişmelere karşı daha olumlu bir tavır almasına neden olacaktı. Bu süreç hakkında bkz. BOA, HAT. 1170/46292; 851/38123; 851/38116; P. Coquelle, "Latour-Maubourg, Chargé d'affaires a Constantinople, 1809-1812", *Revue d'histoire Diplomatique*, XIX, (1905), s. 575-579; Adair, *age*, s. 126-143.
[17] BOA, HAT. 851/38132 ve Prince Prozorovsky'den Bab-ı Ali'ye, 22 Şubat 1809, Adair, *age,* s. 165-167; Vernon J. Puryear, *Napoleon and the Dardanalles*, University of California Press, California 1951, s. 364.
[18] S. Canning ise Sea Horse'un Pera'ya demir atma tarihini 27 Ocak olarak vermektedir. Bu konuda bkz. NA, FO, 353/1/2 191-a.
[19] Adair, *age,* s. 126-129.
[20] Adair, *age,* s. 143.
[21] NA, FO, 78/63 s. 3-5.

ortaya çıkması için de girişimlerine ara vermeden devam ediyordu. Viyana ile kurmaya çalıştığı iletişim ile Londra-Viyana arasında eski antlaşmaların onaylanacağı bir barışın sağlanmasına çalışıyordu.[22]

İngiliz elçinin bu girişimlerinin aksine Bab-ı Ali, 18 Şubat'ta Fransa ile İngiltere arasında savaş çıkması halinde tarafsız kalacağını ilan ediyordu. Özellikle Akdeniz'de Osmanlı sularında bir savaş istenmemekteydi. Bu doğrultuda buradaki adalar, limanlar, iskeleler etrafında üç millik mesafede bir çatışmanın olmaması gerektiği belirtilecekti. Muharebe edenler ise konsoloslar eliyle menedilecekti. Diğer taraftan Osmanlı tebaasından bu devletlerin gemilerine katılımın engellenmesine çalışılacaktı. Bu doğrultuda Bab-ı Ali, iki ülkenin kendisinin dostu olduğunu ve iki ülke arasındaki savaşta tarafsız kalacağını beyan ederek üç mil içerisinde bir muharebenin caiz olmadığını, bu nedenle de ilgili devletlerden bu kurala riayet etmesi istenmekteydi.[23] Diğer taraftan Adair'in bu aceleciliğine rağmen Bab-ı Ali, ilk başta bu konularda elçi kadar istekli gözükmüyordu. Elçi, 26 Ocak'ta İstanbul'a gelmiş olsa da henüz kendisi ile resmî olarak iletişime geçilmemişti. Buna karşın Adair, bir an önce II. Mahmud ile bir görüşme gerçekleştirmeyi arzuluyordu. Bu doğrultuda tercümanı aracılığı ile yaptığı girişimler doğrultusunda Sultan ile resmi merasim yapılmadan gayrı resmi bir görüşme gerçekleştirmek isteyecekti. Fakat bu durumun geleneklere aykırılığı ve üstelik doğrudan sultan ile bir görüşme gerçekleştirmesinin imkânsızlığı nedeniyle reddedilecekti.[24]

Fakat bu tarihte kaymakam ile yaptığı görüşme sonrasında kısa zaman içinde II. Mahmud'un huzuruna çıkabileceğini düşünmeye başlayacaktı. Çanakkale Antlaşması'nın henüz resmî olarak onaylı nüshalarının değiştirilmemesine rağmen elçinin 14 Mart 1809'ta resmî kabulü, Adair'in de belirtiği gibi Rusya cephesinde yaşanan gelişmelerden kaynaklanıyordu. Her iki tarafın da savaş hazırlıkları yaptığı biliniyordu. Bunun yanında Rusya'nın savaşı yeniden başlatacağı da beklenilmekteydi. Bu doğrultuda Adair'in huzura kabul edilmesinden birkaç gün sonra Rusya'nın Memleketeyn'deki ordularının başkomutanı Prens Aleksandr Aleksandroviç Prozorovskiy'den gelen mektup[25], ateşkesin bittiğinin resmî ilanıydı. Rus başkomutan, Adair'in İstanbul'da bulunmasını söz konusu ateşkesin sonlanmasının nedeni olarak gösterirken elçinin kırk sekiz saat içinde gönderilmemesi halinde de savaşın yeniden başlayacağını belirtiyordu. Adair ile yapılan görüşme sonrası verilen ret yanıtı aynı zamanda savaşın başlayacağının da göstergesiydi. İngiltere barışına karşılık Rusya ile savaşı göze alan Bab-ı Ali'ye karşı Adair ise kraliyet donanması ile eş zamanlı olarak Sivastopol'e bir saldırı yapılması fikrini dile getiriyordu. Bunun için ise İngiliz donamasının Karadeniz'e geçmesine müsaade edilmeliydi. Adair'in bu talebi ise olumlu karşılanacaktı. Adair ile yapılan görüşmeler ve II. Mahmud'un da onayı ile kraliyet donamasının Karadeniz'e geçirilmesine ışık yakılmıştı. Fakat bu konuda bazı vükelanın ve Bab-ı Ali'nin bazı çekinceleri vardı. Hiç şüphesiz birkaç yıl önce Arbuthnot'un İstanbul önlerine gelen donanmasının zihinlerde bıraktığı etki hala çok tazeydi. Diğer yandan II. Mahmud, bu harekât sonrasında yaşanan kanlı olayların sonucunda iktidara gelmişti. Bu nedenle daha önce topyekûn silahlanarak gönderilen donanmanın şimdi dostluk şemsiyesi altında gelmesi ile yaşanabilecek olaylardan endişe ediliyordu. Bu nedenle öncelikli olarak gelecek filonun yedi sekiz gemiden daha fazla olması istenmemekteydi. Diğer yandan bu harekâtın Baltık harekâtı ile eş zamanlı gerçekleşmesinin daha yerinde olacağı düşünülmekteydi. Bu fikirler etrafında 24 Mart'ta gerçekleşen görüşmede ortak bir karara varılarak Sivastopol'e bir harekât yapılmasına karar veriliyordu. Bunun üzerine Adair, Akdeniz'deki İngiliz donanması komutanı Collingwood'a yazarak kararı bildirecekti.[26]

Bab-ı Ali'nin Adair'in gönderilme talebine verdiği olumsuz yanıt aynı zamanda savaşın başlayacağı anlamına da geliyordu. Bu nedenle İstanbul, Rusya ile kara ve denizdeki ilişkilerini keserken Osmanlı Devleti üzerinden yapılan ticareti de yasaklıyordu. Bunun en önemli unsuru hiç şüphesiz Boğazların tüm ülkelerin ticaret gemilerine kapatılmasıydı. Her ne kadar bu karar Rusya ve Fransa tarafından tepki ile karşılansa da geri adım atılmadı ve savaş 5 Nisan 1809'da yeniden başladı. İlk ateşin atılması, aynı zamanda Çanakkale'de yapılan görüşmelerde konuşulan maddi yardım konusunu gündeme getiriyordu. Fakat bunun Londra hükümeti tarafından reddedilmesi borç meselesini gündeme getirecekti. Bu doğrultuda Bab-ı Ali, savaşın finansmanı için İngiltere'den uygun ve hatta faizsiz borç talebinde bulunacaktı. Ancak bu teklif de İngiltere tarafından olumlu karşılanmayacaktı. Özellikle dini gerekçeler öne sürülerek faizsiz borç talebi reddedilecekti. Buna karşın Adair, bu durumun özellikle Osmanlı limanlarından kraliyet donanmasının ihtiyaçlarını karşılamak için uygun bir ortam yaratabileceğini düşünüyordu.[27] İstanbul-Londra ekseninde bu gelişmeler yaşanırken Viyana, Paris'e savaş ilan ediyordu. Bu, Adair tarafından arzulanan bir durum olsa da hiç şüphesiz mevcut şartlar altında istenmiyordu. Avusturya'nın kıtada tek başına Napolyon'a karşı direnmesi aynı zamanda savaşın mağlubiyet ile

[22] Bu dönemdeki gelişmeler ve söz konusu yazışmalar için bkz. Adair, *age*, s. 143-158.
[23] BOA, TS.MA.e 716/14
[24] Bu konuda bkz. BOA, HAT. 1176/46470.
[25] A. A. Prozorovskiy'nin mektubu hakkında bkz. BOA, HAT. 1347/52677.
[26] Bu dönemdeki gelişmeler ve yapılan yazışmalar konusunda bkz. Adair, *age,* s.158-170; Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, Pan Yay., İstanbul 1999, s. 158-159; Allan Cunningham, "Robert Adair", s. 126-127; BOA, HAT. 1178/46544.
[27] Adair, *age,* s. 170-184; bu konu Napolyon'un 1810'un Haziran'ında senatoda Osmanlı aleyhine yaptığı konuşma sonrasında yeniden gündeme gelecekti. Fakat yine olumlu bir netice elde edilemeyecekti. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, C. VII, s. 474.

sonuçlanmasına neden olacaktı.[28] Diğer taraftan Avusturya, bu mağlubiyet sonrasında oyun dışı kalacakken aynı zamanda Adair'in hayalini kurmakta olduğu ittifakın da hiç gerçekleşmeden çökmesi anlamına geliyordu. Bu, elçi için Viyana'ya gitme umutlarının da son bulması anlamına gelecekti. Avusturya'nın mağlubiyet haberi elçiyi olumsuz etkileyecek ve birkaç gün yataktan kalkacak gücü kendisinde bulamayacaktı.[29]

Adair kendisine geldiğinde, İstanbul'daki Avusturya elçiliği ile birlikte söz konusu yenilginin etkisini azaltmaya çalışacaktı. Diğer taraftan Fransızların Avusturya ve İspanya elçiliklerine karşı yaptıkları küçük düşürücü hareketlerin de önüne geçmeyi amaçlıyordu. Galib Efendi ile yaptığı görüşmeler ile bir taraftan buna çalışırken diğer taraftan da Fransa'nın saldırgan politikaları doğrultusunda açıklamalar yapmaktaydı. Özellikle Dalmaçya üzerinde durarak bu bölgeye olası bir Fransız saldırısı için uyarılarda bulunuyordu. Bu beyanatları ile Fransa aleyhine bir kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu.[30] Diğer yandan bölgeye olası bir Fransa saldırısı ihtimali nedeniyle kraliyet donanmasının bu bölgede gerekli önlemleri almasına dair uyarılarda bulunacaktı.[31] Ayrıca savaş öncesinde Viyana ile anlaşan İngiltere, Hollanda'ya eş zamanlı bir çıkartma planlamaktaydı. Fakat bu plan ve çıkartma, fiyasko ile sonuçlanacaktı. Buna karşılık İngiltere-Fransa rekabeti özellikle Akdeniz ve Adriyatik'te daha da şiddetlenmişti. Tilsit ile Fransa'ya geçen Yedi Adalar'a karşı İngiltere'nin başlattığı kuşatmanın şiddeti her geçen gün daha da artıyordu. Diğer taraftan iki ülke de bölge üzerinden yapılan ticaretin kontrolünü eline geçirmeye çalışıyordu. Bu doğrultuda Adair, 19 Nisan'da bölge tüccarının İngiltere donanmasının koruması altına alındığına dair kararını ilan edecekti. Buna karşılık Latour-Maubourg ise Yedi Adalar'ın temsilcisi olarak İstanbul'a gelen Danderino'yu[32] tutuklayacaktı. Danderino'nun sokak ortasında tutuklanarak elçilik binasına hapsedilmesinin duyulması sonrasında ise iki elçilik mensupları taşlı sopalı bir kavgaya tutuşacaktı. Latour-Maubourg'a karşı atılan bu adım aynı zamanda Adair ile Bab-ı Ali'nin ilişkilerinin bozulmasına da neden olacaktı.[33] Dolayısıyla elçi, uzun süre bu meselesinin çözümü için mesai harcayacaktı. Bu durumun sadece Yedi Adalar için değil aynı zamanda Latour-Maubourg'un nüfuzuna karşı da verilen bir mücadele olduğunu düşünüyordu. Her ne kadar Danderino onun çabaları sonucunda Temmuz'un başında Fransız elçiliğinden serbest bırakılsa da şimdi Divan Tercümanı Mouruzi'nin konağında misafir tutulacaktı. Adair, bu zorunlu misafirlik için Bâb-ı Âli'yi protesto edilecekti.[34]

Aynı dönemde ordunun Tuna'ya hareketi, Rusya savaşını yeniden gündeme taşıyacaktı. Bu noktada elçi, ordu ile birlikte cepheye gidecek baş murahhas/Reisülküttap Galib Efendi ile görüşecekti. Adair'in amacı baş murahhası Rusya barışı konusunda uyarmaktı. Hatta elçi, bu görüşmede tercümanı Latin kökenli Pisani haricinde herhangi bir Rum tercümanın olmamasını bir fırsat olarak değerlendirmekteydi. Zira Adair, Rumların Rusya yanlısı olacağını düşündüğünden bu görüşmede hiç olmadığı kadar açıkça fikirlerini ortaya koyabilecekti. Öncelikle taraflar Napolyon'un I. Aleksandr'ı Osmanlı barışı konusunda özgür bıraktığının bilincindeydi. Fransa, Avusturya savaşında Rusların desteğini veya en azından tarafsız kalmasını sağlamak için Erfurt görüşmeleri ile Rusya'yı Osmanlı konusunda serbest bırakmıştı. Bu şartlar altında uygun bir barışın ortaya çıkması ihtimali az gözüküyordu. Diğer taraftan Adair, Osmanlı cephesinde savaşın durmasının Rusya'nın Avusturya sınırını tehdit edebilmesine neden olacağını düşünmekteydi. Bu nedenle Çanakkale Antlaşması henüz onaylanmamışken Avusturya'nın da içine dâhil olacağı bir savunmaya dair düzenleme önerecekti. Bu konuda yaptığı açıklamalar ile olası bir ittifakın faydalarını anlatmaktaydı. Hatta bunun da Avusturya'nın Çanakkale Antlaşması'na dâhil olması ile sağlanabileceğini düşünmekteydi. Antlaşmanın buna müsaade etmediğine dair gelen yanıtlar karşısında ise Adair, görüşünü gizli maddeler üzerine yaptığı açıklamalar ile destekleyecekti. Adair'in bu görüşme ile yapmak istediği Galib Efendi'yi Rusya ile, Avusturya'nın göz ardı edileceği bir antlaşmanın sorunlu olacağına ikna etmekti. Adair'in bu açıklamalarına karşılık Galib Efendi, ona, Rusya'nın mevcut savaşta Avusturya'ya karşı Fransa'ya yardım etmesine müsaade edecek bir barışın yapılmayacağına dair güvence veriyordu. Bununla birlikte elçi, baş murahhastan barış görüşmelerine dair kendisine bilgi verilmesi sözünü almak için çaba gösterse de Galib Efendi, bu konuda kaçamak cevaplar vererek Adair'in bu talebini geçiştirecekti. Diğer taraftan Adair, görüşme aracılığı ile Fransa'ya güvenilmeyeceğine dair açıklamalar yapacaktı. Bu sayede son zamanlarda Fransa lehine artan tutumu değiştirmeyi amaçlıyordu. Her ne kadar Galib Efendi, bu konuda güvence verse de elçi ikna olmuş sayılmazdı. Adair hala Bab-ı Ali'nin Fransa taraftarı olduğunu düşünmekteydi. Görüşmeler sırasında Galib Efendi, Karadeniz'e kraliyet donanmasının geçirilerek bir

[28] Avusturya'nın 5 Temmuz'da Wagram'da aldığı yenilgi 14 Ekim 1809'da imzalanan Schönbrunn Antlaşması ile neticelenecekti. Söz konusu antlaşma Avusturya için yeni toprak ve ekonomik kayıplar getiriyordu. Bu konuda bkz. Derec McKay-H. M. Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Dergâh Yay., İstanbul 2011, s. 337; Geoffrey Bruun, *Europe and the French Imperium, 1799-1814*, Harper and Brothers Puplishers, New York-Londra 1938, s. 166-171.
[29] Allan Cunningham, "Robert Adair", s. 132.
[30] Adair, *age*, s. 223-228.
[31] Dalmaçya konusunda bkz. Adair, *age*, s. 127, 224-227.
[32] Ömer Gezer tarafından yazılan "Osmanlı Başkentinde İngiltere-Fransa Rekabeti: Danderino'nun Garip Hikâyesi", *Toplumsal Tarih*, (2013) C. CCXXXX, s. 18-30, adlı makale söz konusu meseleyi ayrıntısı ile ele almaktadır. Bu nedenle bu çalışmada Danderino meselesinden kısmen bahsedilecek daha çok onun ortaya çıkardığı siyasi meseleler üzerinde durulacaktır. Danderino meselesi için ayrıca bkz. P. Coquelle, *agm*, s. 581-583.
[33] Yaşanan bu gelişmeler hakkında bkz. Adair, *age*, s. 184-205.
[34] Adair, *age*, s. 233-238; Gezer, *agm*, s. 23.

iş birliği konusunda baskı yaparak elçiyi ikna etmeye çalışıyordu. Galib Efendi'nin amacı bir bakıma Rusya savaşında İngiltere'nin tam desteğini almaktı. Buna karşılık reisülküttap, bu konuda istediğini alamadığı için İngiltere'nin Rusya ile ilişkilerine dair imalarda bulunacaktı. Adair söz konusu imalara kraliyet donanmasının Baltık'ta yapacağını söylediği operasyonlar ile karşılık veriyordu. Bu şekilde Karadeniz operasyonu gerçekleşmese bile hükümetinin Osmanlı ile Rusya aleyhine hareket edeceğini göstermek istiyordu. Galib Efendi ise, Adair'in Bab-ı Ali'deki Fransa lehine tutuma karşı endişelerini gidermeyi amaçlıyordu. Özellikle son zamanlarda bu endişeyi tetikleyecek olayların nedeninin Avrupa'daki gelişmeler olduğunu açık bir şekilde ifade ediyordu. Bu durumun Avusturya'nın durumunun belirsizliğinden ve Fransa'nın Avusturya sınırındaki askerî varlığından kaynaklandığına dair açıklamalar yapacaktı. Fakat yapılan tüm açıklamalar Adair'in şüphelerini gidermemişti. Bu şüpheler etrafında görüşme sonlandırılacaktı. Diğer taraftan bu görüşme 5 Temmuz'da Wagram'da Avusturya'nın aldığı yenilgiden habersiz yapılmaktaydı. Bu nedenle Adair ile Galib Efendi arasında konuşulanlar savaş sonrasında hükümsüz kalacaktı.[35]

Barışa dair düşüncelerin dillendirildiği bir dönemde Danderino meselesi Bab-ı Ali ile Adair arasındaki en fazla tartışmaya neden olacak konuların başında geliyordu. Danderino'nun statüsünün ne olacağının çözümü, taraflar arasında birçok görüşme gerçekleştirilmesi ve tezlerini savunmak için karşılıklı takrirlerin verilmesine neden olacaktır. Bu doğrultuda Ekim ayında reis vekili[36] ile yapılan görüşmede Danderino meselesi etrafında Adriyatik'deki yeni durum ele alınacaktı. Adair özellikle bölgedeki gelişmelerin tarafsızlığa aykırılığı üzerinde duracaktı. İngiltere kuşatması altındaki Korfu'ya Tepedelenli Ali Paşa üzerinden yapıldığını iddia ettiği nakliyatı protesto ederek tarafsızlığın ihlaline dair bir tez ortaya koymaya çalışacaktı. Reis vekili ise bunun doğru olmadığını belirterek Adair'in iddialarına Fransa'nın da Tepedelenli'nin adaya nakliyatı engellediğine dair şikâyetlerini göstererek karşı çıkacaktı.[37] Diğer taraftan Osmanlı tarafı özellikle Yedi Adalar üzerindeki rekabet üzerinde duracaktı. 1802 Amiens Barışı ile bölgeye verilen statünün herkes tarafından bilindiğinden hareketle bu mücadelenin aynı zamanda Osmanlı çıkarlarına karşı verildiği gösterilmek isteniyordu. Diğer taraftan reis vekili özellikle Avusturya'nın Dalmaçya'daki giderek artan nüfuzundan şikâyet edecekti. Fakat Adair, özellikle Avusturya aleyhine olan bu iddialara karşı çıkacaktı. Osmanlı Devleti ile yapılacak barış müzakerelerine atandığı ilk günden beri yaptığı tüm planlara Avusturya'yı da eklemeyi ihmal etmeyen Adair, Viyana hükümetinin Osmanlının düşmanı olmasından ziyade dostu olduğuna dair bir tez ortaya koyacaktı. Bu tezini ise Avusturya'nın Fransa aleyhine izlediği politikaya yaptığı atıflar ile destekleyecekti. Böylece Bab-ı Ali'nin ileride izleyeceği politika için olumlu bir Avusturya imajı oluşturmaya çalışıyordu.[38]

Danderino meselesi üzerinden Adriyatik'teki yeni durumun tartışıldığı aynı dönemde yeni bir sorun ile de karşılaşılacaktı. Napolyon, kardeşi Joseph Bonaparte'yi İspanya kralı yapmıştı. Fakat bu durum başta İngiltere olmak üzere müttefikler tarafından tanınmıyordu. Ancak yeni kral bir yandan kendisinin İspanya kralı olarak tanınmasını arzularken diğer yandan da yurtdışına kendi adına temsilciler göndermekteydi. Bu doğrultuda İstanbul'a da Duval'i elçi olarak atamıştı. Fakat İstanbul'da hâlihazırda VII. Ferdinand'ın maslahatgüzarı olarak Don Jahn Havat bulunmaktaydı. Ortaya çıkan bu durum hem Fransız hem de İngiliz elçilikleri için yeni bir sorun anlamına geliyordu. Adair, Havat'ın bu görevine devam etmesi gerektiğini düşünmekte ve bu konuda Bab-ı Ali'ye baskı yapmaktaydı. Buna karşın Fransız maslahatgüzarı Latour-Maubourg ise İspanya'nın resmi temsilcisinin Duval olması için çalışıyordu. Elçiler arasındaki rekabeti Avrupa'daki gelişmeler doğrudan etkilemekteydi. Çanakkale Antlaşması ve sonrasında yeniden başlayan Rusya savaşı, Adair lehine bir atmosfer oluşturmuş olsa da Napolyon'un Avusturya seferi bu havayı değiştirmeye başlayacaktı. Tilsit ve Erfurt ile Fransız aleyhine oluşan hava, birazcık dağılmış gibiydi. Bu durum Adair tarafından da fark ediliyordu.[39] Bu doğrultuda taraflar İspanya üzerinde bir nüfuz mücadelesi yürüteceklerdi. Neredeyse Napolyon'un düşüşüne kadar gidecek olan bölgedeki istikrarsızlık aynı zamanda İstanbul'da da bu mücadelenin devam etmesi anlamına gelecekti. Bu nedenle taraflar zaman zaman bölgedeki askerî harekâtlar hakkında Bab-ı Ali'yi bilgilendirerek yaşanan gelişmeleri kendileri açısından yorumlayacaklardı.[40]

---

[35] Yaşanan bu gelişmeler ve Galib Efendi ile yapılan görüşme için bkz. Adair, *age*, s. 244-254; BOA, TS.MA.e 144/13; HAT. 1337/52170.

[36] Ordunun cepheye gitmesi aynı zamanda önde gelen devlet adamlarının da ona eşlik etmesine neden olacaktı. Bu doğrultuda bu memuriyetler onların İstanbul'da bulunan vekilleri aracılığı ile yürütülecekti. Bu doğrultuda Galib Efendi'nin cephede bulunmasından dolayı reis vekilliği görevi ilk başta Vahid Efendi tarafından daha sonrasında da Bozoklu Mustafa Mahzar Efendi tarafından yürütülecektir. Bu konuda bkz. Şani-zade Mehmet 'Ata'ullah Efendi, *Şani-zade Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, C. I, s. 28. Bu ayrıma Osmanlılar tarafından kaleme alınan evraklarda dikkat edilirken Adair'in raporlarında dikkat edilmediği ve reis vekilinin her zaman reis efendi olarak belirtildiği görülmektedir. Buna karşın biz bu tanımlamanın atıf yaptığımız belgelerdeki orijinal halini dikkate almaya çalıştık bunun yanında her iki kullanımı da göstermeyi amaçladık.

[37] Tepedelenli Ali Paşa'nın bölgedeki faaliyetleri her zaman Fransız elçiliğinin şikayetlerine neden olacaktı. Bu şikayetlerin merkezinde Ali Paşa'nın İngiltere ile kurduğu yakın ilişki yer almaktaydı. Bu dönemde Latour-Maubourg'un şikayetleri konusunda bkz. BOA, HAT. 1272/49290-A, 1194/46911-F ve 1271/49255; benzer şikayetler Paris'te bulunan Osmanlı maslahatgüzarı Muhib Efendi'ye de yapılacaktı. Bu konu bkz. P. Coquelle*, agm*, s. 584-587.

[38] Bu dönemde yapılan görüşmeler hakkında bkz. TTK Y-524 (*II. Mahmud ve III. Selim Devrine Ait Avrupa Devletleri Sefirleriyle Yapılan Mükalemelerin Mazbatası Bükreş Muahedesine Tekaddüm Eden Devirlerde Siyasi Meselelere Dair Yazılar*), v. 182b-184b.

[39] Adair, *age*, s. 231-233, 236-237.

[40] Bölgeye dair yapılan açıklamalar konusunda bkz. BOA, HAT. 989/41823-C.

Yedi Adalar meselesi nedeniyle Adair ile Bab-ı Ali arasında bir kırgınlık yaşanırken Çanakkale Antlaşması'nın onaylanması gerçekleşecekti. III. George tarafından onaylanan antlaşmanın metni Wagram Savaşı'nın gerçekleştiği 5 Temmuz 1809'da Adair'e ulaşacaktı. Aynı tarihte Osmanlı Devleti'ne büyükelçi olarak atandığının resmi sureti de eline ulaşıyordu. İngiltere kralı tarafından onaylanmış antlaşmanın nüshasının İstanbul'a ulaşmasından sonra taraflar arasında 27 Temmuz'da karşılıklı değiştirilecek ve Adair de 1 Ağustos'ta Sultan'ın huzuruna kabul edilerek elçiliği de resmen başlamış oluyordu. Bu törenlerde elçiye samur kürk giydirilirken donatılmış bir at da hediye edilecekti.[41] Böylece Adair için yeni dönem resmen başlarken bu durum ayrıca elçinin elini de güçlendirecekti. Antlaşmanın resmen onaylanmaması Adair'in bazı konularda sesinin gür çıkmasını engelleyebiliyordu. Diğer taraftan iki ülke arasında barış resmen yürürlüğe girse de çözülmesi gereken birçok sorun mevcuttu. Öncelikli olarak Rusya ile yapılan savaş, belirlediği hedefler doğrultusunda sonlandırılmalıydı. Diğer taraftan İstanbul ve Londra arasındaki hem diplomatik hem de ticari ilişkiler eski haline döndürülmeliydi. Avrupa'da giderek şiddetlenen rekabet, şu anda tarafsız olan İstanbul'un önemini daha da arttırıyordu. Diğer taraftan Fransa ile olan savaş nedeni ile Akdeniz'de her geçen gün yeni bir korsanlık faaliyeti gerçekleşmekteydi. Fakat Adair, karşılaştığı bu sorunların çözümü için Fransız elçiliği ile bir mücadeleye girmek zorundaydı.

Aynı tarihlerde İngiltere ile İran'ın da anlaştığı haberi İstanbul'a ulaşacaktı. Bu durum aynı zamanda Napolyon'un doğu politikasının merkezinde yer alan İstanbul ve Tahran'ın İngiltere lehine bir tutum aldıklarının resmî ilanıydı. Bunun yanında Tahran, İstanbul ile daha yakın bir ilişki kurmayı planlamaktaydı. İstanbul ve Tahran'ı Fransa ekseninden koparark kendisi ile bir barış yapmasını sağlayan İngiltere ise bu konuda çok olumlu bir tutum takınıyordu. Adair iki ülke arasında özellikle Rusya'ya karşı bir iş birliğini planlıyor ve iki ülke arasında Rusya'ya karşı ortak bir savunma fikrinin ortaya çıkmasını çok arzuluyordu. Hatta bu düşüncelerini Galib Efendi ile yaptığı görüşmede de dile getirmişti. Bu teklif reis efendi tarafından ilk başta reddedilecek ancak Galib Efendi, İran'a karşı dostça bir tutum alınacağını da ifade etmekten geri durmayacaktı. Adair bu girişimleri ile bir taraftan Rusya karşısında bir iş birliği ortaya çıkarmaya çalışırken diğer taraftan da ayrılmadan önce Galib Efendi üzerinde olumlu bir imaj oluşturmaya çalışıyordu ve hatta bir bakıma bu arzusuna da ulaşmış gibiydi. Bu nedenle Galib, ona, görüşmelere dair bilgi aktaracağı sözünü veriyordu. Diğer taraftan bu görüşmeden hemen sonra Fransa ile Avusturya arasında bir ateşkesin imzalandığı haberi de İstanbul'a ulaşacaktı.[42] Bu haber hem İngiliz hem de Avusturya elçilikleri için beklenmedik bir durumdu. Fransa karşısında bir ittifak için girişimlerde bulundukları Bab-ı Ali, hiç şüphesiz şimdi bir açıklama beklemekteydi. Fakat iki elçilik de aldıkları bu haber karşısında nasıl bir açıklama yapmaları gerektiğini bilemeyecekti. Yalnızca Adair, barışa dair konuşulan spekülasyonlar doğrultusunda bazı açıklamalar yapacaktı. Adair'in Napolyon'un Polonya Krallığını yeniden kuracağını ve hatta başına kardeşini geçireceğine dair verdiği beyanatlar, Rusya ile Fransa arasında en ufak bir yakınlaşmadan bile endişe duyan Bab-ı Ali nezdinde olumlu karşılanacaktı.[43]

İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken G. Canning'in 1809 Temmuz'u sonunda kaleme aldığı talimatlar İstanbul'a ulaşacaktı. Eylül'ün ortası gibi gelen bu talimatlarda G. Canning öncelikli olarak Robert Adair'in İngiltere'ye dönüşünü onaylamaktaydı. Göreve atandığı ilk günden beri isteksiz olan ve bu misyonunu Viyana'ya gitmek için bir araç olarak gören elçi, son yaşanan gelişmeler ve özellikle özel işleri nedeni ile geri dönüş talebinde bulunuyordu. Bu nedenle dışişleri, bu talebi onaylarken dönüş tarihinin belirlenmesi konusundaki inisiyatifi Adair'e bırakıyordu. Diğer yandan bu süreç, içinde bulunulan durum dikkate alınarak belirlenmeliydi.[44] Bu şekilde Adair'in geri dönüşü onaylanırken dışişlerinin üzerinde durduğu en önemli meselelerin başında Avrupa'daki gelişmeler gelmekteydi. Öncelikli olarak Fransa'nın yayınladığı bülten ve gazetelerle yanlış bilgiler yaydığı konusunda uyarılarda bulunulmaktaydı. Hatta Fransa'nın bu şekilde kendi lehine bir kamuoyu oluşturmak istediğinden dikkatli olunması isteniyordu. Ayrıca elçiye Fransa'nın bu tutumunu

[41] Esad Efendi ise bu törenlerde elçiye, bir adet çuhaya dikilmiş sırt samur kürk, elçinin önemli adamlarına sekiz adet çuhaya dikilmiş kontoş paça samur, on iki adet şalîye kaplı kubur kakum, bir adet kerrake verildiğini belirtmektedir. Esad Efendi, *Teşrifa-ı Kadime, Osmanlılarda Töre ve Törenler*, Açıklamalarla sadeleştiren: Yavuz Ercan, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1979, s. 142; BOA, HAT. 1170/46293; C..SM.. 68/3437; Adair, *age,* s.254-255; Pisani bu hediyelerin yanında Napolyon'un Mısır seferi sonrasında imzalanan ittifak anlaşmasında İngiliz memurlarına maddi hediyelerde bulunulduğundan yeniden bu hediyelerin verilmesi talebinde bulunacaktı. Bu konuda bkz. BOA, HAT. 1277/49541

[42] Daha sonrasında da Mirza Hasan Londra'ya maslahatgüzar olarak atanacak ve bu seyahat Adair tarafından organize edilecekti. İran ve Galib Efendi ile yapılan görüşme hakkında bkz. Adair, *age,* s. 240-244, 256-258.

[43] Adair, *age*, s. 260-262 ve ayrıca BOA, HAT. 1274/49462.

[44] Bu durumun olması halinde G. Canning, yazışmalar ve şifrelerin S. Canning'e bırakılmasını ve yeni elçi atanıncaya kadar onun Osmanlı Devleti'ne yetkilendirildiğini belirtiyordu. Ayrıca Adair'e elçiliğinin ihtiyaç duyduğu tamirat konusunda da yetki verilmekteydi. İstanbul'a ilk geldiği günden beri elçilik binasının harap halinden şikâyet eden Adair, bu sayede ihtiyaç duyulan izin ve maddi kaynağı da sağlamış oluyordu. Söz konusu belge için bkz. NA, FO, 78/64 No: 8, s. 1-2; bu konuda S. Canning de bilgilendiriliyordu. Adair'in özel işerinden dolayı geri dönmesi halinde kendisinin elçilik işlerini yürütmeye yetkili kılındığı belirtiliyordu. Bu konuda bkz. NA, FO, 78/65 No: 9, s. 3; bu dönemde başka konularda da belgeler kaleme alınacaktı. Bir başka belgede G. Canning, Osmanlı yetkililerine gerekli olan hediyelerin verilmesi için elçisine açık çek vermekteydi. Özellikle kahya efendi, reisülküttap gibi kişilere hediye verilmesi gerektiği halde belirtilen tüccarlardan ihtiyaç duyulan hediyeler satın alınabilir ve bunun gerçekleşmesi halinde ödemesi Londra'da yapılabilirdi. Bu konuda bkz. NA, FO, 78/64 No: 9, s. 3-4.

her fırsatta gündeme getirerek onun aleyhine kullanması tavsiye ediliyordu.[45] Diğer yandan G. Canning maddi yardım meselesine dair görüşlerini de açıklayacaktı. Özellikle elçinin Osmanlı Devleti'nin kraliyet donanması için başta kereste olmak üzere gerekli ihtiyaçların karşılanması amacıyla kullanabileceği fikrine olumlu yaklaşmaktaydı. Bunun, donanma için iyi bir fırsat olabileceğini belirtiyordu. Fakat kesin bir karar vermeyerek bir bakıma bu konuda inisiyatifi elçisine bırakıyordu.[46] Bunun yanında askerî yardım meselesi üzerinde de duracaktı. Fransa karşında kendileri ve müttefiklerinin sınırlarını ve sahillerinin korunması için gerekli önlemlerin alınacağını belirtiyordu. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin büyük bir öneme sahip olduğunun altını çizmekteydi. Hatta G. Canning elçisinden, kırk bin askeri aşan ve otuz ile kırk hat gemisinden oluşan bir donanmanın denize açılacağı bilgisini Bab-ı Ali ile paylaşmasını istemekteydi. Bu, aynı zamanda Rusya karşısında Londra hükümetinin atmayı planladığı askerî adımın da göstergesiydi. Ancak G. Canning, Avusturya ve İspanya'daki gelişmelere dair bilgiler de aktararak özellikle Fransa ile Avusturya arasındaki savaş ve ateşkes üzerinde durup İspanya'da alınan yenilgilerden bahsedecekti. Bu anlatılanlar hem Avusturya'da hem de İspanya'da İngiltere ve dolayısıyla da Adair açısından olumlu gelişmeler değildi.[47]

Adair, geri dönüş talebinin onaylanmasından memnun olsa da yaşanan olumsuz gelişmeler dolayısıyla yolculuğunu ötelemeye karar vermişti. Özellikle içinde bulunulan siyasi durumun belirsizliği nedeniyle İstanbul'dan ayrılışının ertelenmesinin daha doğru olacağını düşünmekteydi. Diğer yandan denize açılan kraliyet donanması hakkında Bab-ı Ali'ye bilgi vermeyi ihmal etmeyecekti. Bu durum ise Osmanlı Devleti tarafından gayet olumlu bir şekilde karşılanacaktı. Fakat bu donanmanın Karadeniz'den ziyade Baltık üzerine gönderilmesi söz konusuydu. Dolayısıyla Adair, Karadeniz'e bir filo gönderilmesi konusundaki hükümetine yaptığı ısrarlarına devam ediyordu. Bab-ı Ali ise, maddi yardım o da olmasa borç konusundaki talebini yenilemekteydi. Elçi, bu durumun bazı ekonomik imkanlar sağlayabileceğini hükümetine tekrar yazarak Osmanlı Devleti'nin denizcilik ürünleri için çok iyi fırsatlar sunduğu üzerinde durmaktaydı. Mevcut antlaşmalar doğrultusunda özellikle kereste ve kendir gibi maddelerin ticaretinin kârlı olabileceğini düşünüyordu.[48]

Adair'in geri dönüş hazırlıkları ve İngiliz donanmasının faaliyetlerine paralel olarak Adriyatik Denizi'ndeki savaş, İstanbul'daki diplomatik mahfillerin yeniden Danderino meselesine dönmelerine neden olacaktı. Kraliyet donanmasının Zenta ve Kefalonya'yı ele geçirmesi, Adair'in yeni girişimlerde bulunmasının arkasında yatan nedendi. Bu doğrultuda Bab-ı Ali'ye verdiği takrirde Yedi Adalar hükümetinin bu adalarda yeniden kurulduğunu ve Osmanlı Devleti'nin bunu tanıması durumunda eski haklarının korunacağını fakat kabul etmemesi halinde bu haklarının ortadan kalkacağını belirtecekti. Adriyatik'te suların giderek ısınması sonrasında İngiliz elçiliğinin baskıları daha da artacaktı. Fakat Bab-ı Ali, Adair ile yaptığı görüşmeler ile bir orta yol bulmaya çalışacak ancak ilk başta taraflar ortak bir noktada buluşamayacaktı. Adair'in sert tavrına karşılık Bab-ı Ali, Danderino meselesi yüzünden Fransız elçiliği ile arasının bozulmasını istememekte ve bu nedenle de Adair'in taleplerine olumlu karşılık vermemekteydi. Fakat 14 Ekim1809'da Avusturya ile Fransa arasında Schönbrunn Antlaşması'nın imzalanması dengeleri Latour-Maubourg lehine değiştirecekti. Bunun yanında Bab-ı Ali de bu konudaki kararlılığına devam edecekti. Ayrıca Avusturya elçiliği de sürece dâhil olacaktı. İstanbul'da havanın aleyhine dönmeye başladığını gören Adair ise Danderino'nun serbest bırakılmaması halinde gerekirse ülkesine döneceğine kadar varan sert tutumunu değiştirecekti. Avusturya elçisi Stürmer'in arabuluculuğu da bu tutum değişikliğinde rol oynayacaktı. Diğer yandan Danderino da para karşılığında ikna edilerek Osmanlı himayesine geçmeyi kabul edecekti. Bu şartlar altında Adair, Danderino'nun güvenliğini temin eden resmî bir takrir talebinde bulunurken Bâb-ı Âli de bu talebi olumlu karşılayacaktı. Danderino'ya aylık bir maaş bağlanıp İstanbul'da yaşamasına izin verilirken Adair'in istediği takrir de 25 Kasım'da elçiliğe iletilecekti. Adair, Avrupa'nın içinde bulunduğu siyasi duruma paralel Bab-ı Ali ile arasının bozulmasını istemediğinden ortaya konulan çözümü kabul etmek zorunda kalıyordu. Bu durum Fransa elçiliği tarafından da kabul edilecek ve söz konusu mesele bu şekilde kapatılacaktı.[49]

Danderino meselesine bir çözüm bulunması için yapılan görüşmeler aynı zamanda Adriyatik'teki yeni durumun da müzakere edilmesine vesile olacaktı. Adair, özellikle Danderino'nun serbest bırakılmasını sağlayarak bölge üzerinde Fransa karşısında bir adım öne geçmeyi planlıyordu. Fakat Kasım'ın başında yapılan görüşmelerde Bab-ı Ali tarafı, karşı bir tez ortaya koyacaktı. Fransa'nın da bölge üzerindeki iddialarına atıfla

[45] Bu konuda bkz. NA, FO, 78/64 No: 10, s. 5-7.
[46] NA, FO, 78/64 No: 14, s. 21.
[47] G. Canning'in söz konusu mektupları hakkında bkz. NA, FO, 78/64 No: 11 ve 12, s. 8-17; bunun yanında G. Canning dragoman atanması ve Lord Elgin'in dışişleri bakanına verdiği bilgiler doğrultusunda Atina'daki önemli tarihi eserlerin getirilmesi için izin alınmasına yönelik çalışmalar yapılması konusunda da elçisine talimatlar gönderecekti. Bu konuda bkz. NA, FO, 78/64 No:13 ve *separate* s. 18-20, 22-23.
[48] Bu gelişmelerin yanı sıra elçi, G. Canning'in belirttiği Atina'daki antik eserler ve Osmanlı makamlarına hediye verilmesi konularında da girişimlerde bulunacaktı. Antik eserlerin nakliyatına izin verilmesi için taleplerde bulunurken hediye vermenin de gerekliliğini öğrenmişti. Bu doğrultuda Adair, reis efendi, dragoman, kahya efendi gibi kişiler için gerekli hediye alımı yapacaktı. Bu dönemdeki gelişmeler hakkında bkz. Adair, *age,* s.2 65-272; söz konusu tarihi eserlerin elçinin talebi doğrultusunda gönderilmesine müsaade edilecekti. Bu konuda bkz. Edhem Eldem, "Huzurlu bir İlgisizlikten Sıkıntılı bir Kaygıya: Osmanlıların Gözünde Eski Eserler, 1799-1869", *Geçmişe Hücum. Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü (1753-1914)*, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik ve Edhem Eldem, SALT, İstanbul 2011, s. 292-294.
[49] Bu dönemdeki süreç ve yapılan görüşmeler hakkında bkz. Adair, *age,* s. 276-29; TTK Y-524, v. 24b-25b; Ömer Gezer, *agm,* s. 23-29.

Danderino'nun Fransa elçiliğine teslim edilmemesi İngiltere'nin çıkarlarına hizmet eden bir durumdu. Hatta bu şekilde bir politika izlenerek Fransa'nın düşmanlığının göze alındığı iddia edilecekti. Her ne kadar bu, Adair tarafından kabul edilmese de reis vekili, buradan hareketle daha önce Adair tarafından iddia edilen Yedi Adalar Cumhuriyeti'nin İngiltere himayesinde yeniden kurulduğu tezine karşı çıkacaktı. Korfu'nun hala Fransa kontrolünde olduğunu belirterek sadece iki adanın İngiltere tarafından ele geçirildiği belirtilecekti. Bu nedenle İngiltere'nin bölge üzerindeki hak iddialarının haksızlığına dikkat çekilerek bir bakıma bölge üzerindeki eski haklardan feragat edilmediği belirtilecekti. Bu tutum karşısında ise Adair, Yedi Adalar meselesine dair talimatı olmadığı gerekçesiyle bu konunun musâlaha-yı âmmeye bırakılmasını isterken ele geçirilen Zenta ve Kefalonya halkının İngiliz kançılaryasına dâhil edilmesi gerektiği tezini ortaya koyacaktı. Fakat Osmanlı tarafı, bölge halkının kendileri tarafından himaye edildiğini dile getirip bu talebe karşı çıkacaktı. Bu tutum karşısında ise Adair, bu meselenin tüm adaların İngiltere tarafından ele geçirilinceye kadar ertelenmesini isteyerek bir bakıma zaman kazanma hamlesi yapacaktı. Bununla birlikte en azından ele geçirilen iki ada halkına kançılarya hizmetinin kendisi tarafından verilmesini talep edecekti. Fakat Osmanlı heyeti buna Amiens Barışı ile bölgede kurulan düzene dair iddiaları ile karşı çıkacaktı. İddia edilen yeni düzenin sağlanması için resmi bir boyut kazanması gerektiği iddia edilecek ve bu doğrultuda Adair'in talepleri uygun görülmeyecekti. Diğer taraftan Adair, halkın kendilerine meylettiğine dair bir tez ile karşılık verse de benzer bir durumun Fransa tarafından da iddia edilebileceğinden bu argümana da karşı çıkılacaktı. Bölgenin daha önce Fransa hakimiyetine girdiğinden hareketle İngiltere'ye böyle bir hakkın tanınmasının Osmanlı Devleti için yeni sorunlar yaratacağı düşünülüyordu. Diğer taraftan bu konu bir mecliste kararlaştırılacak kadar basit bir mesele de değildi. Bu argümanlar karşısında ise Adair, amacının yeni sorunlar çıkarmak olmadığından hareketle bu meselenin bölgede tam hakimiyet kurulmasına kadar ertelenmesine sıcak bakarken daha önce verdiği İngiliz himayesinde kurulan Yedi Adalar Cumhuriyeti'nin tanınıp tanınmaması konusundaki kesin cevap talebini içeren notasını da geri çekecekti. En nihayetinde hem Danderino meselesinde hem de onun üzerinden Yedi Adalar'ın yeni statüsünde şimdilik bir ortak yol bulunmuş oluyordu.[50]

Danderino meselesi ve Yedi Adaların statüsünün tartışıldığı sırada yeni dışişleri bakanı olan Henry Bathurst'un talimatları İstanbul'a ulaşacaktı. Yeni bakan elçisinin Danderino konusundaki tutumunu onaylarken Karadeniz'e filo geçirilmesi hususunda da bazı endişeleri vardı. Aslında Akdeniz'deki kraliyet donanmasının komutanı Lord Collingwood da bu konuda oldukça çekimser davranıyordu. Bâb-ı Âli, her ne kadar donanma gönderilmesi noktasında başlarda istekli olsa da gemi sayısının sınırlı olmasını talep etmekteydi ancak bu istek Lord Collingwood tarafından olumsuz karşılanacaktı. Zira Collingwood, Bâb-ı Âli'nin savaştaki gelişmelerden çok fazla etkilendiğinden hareketle Karadeniz'de Kırım'a yönelik bir harekât için Bâb-ı Âli'ye tam olarak güvenilmeyeceğini düşünmekteydi ve aynı endişeleri yeni dışişleri bakanı da taşımaktaydı.[51]

1809 yılının Kasım ayında gelen talimatta dışişleri bakanı Bathurst, elçisinin Avrupa'daki yeni durum karşısında nasıl bir tutum alması gerektiğine dair açıklamalarda bulunacaktı. Dışişleri, öncelikli olarak Avusturya ile Fransa arasında bir antlaşma yapıldığını ve dolayısıyla da Viyana'nın bu aşamada savaşın dışında kaldığının farkındaydı. Daha öncesinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşın Avusturya açısından olumlu bir durum olduğunu düşünen Londra hükümeti, söz konusu savaşın ortadan kalkması sonrasında yeni bir politika izlemeye karar vermişti. Ülkesinden ayrılırken Adair'e verilen talimatta Osmanlı Devleti'nden sonra St. Petersburg ile İstanbul arasında bir barışın yapılması için çalışması islemişti. Fakat Avusturya-Fransa savaşı kıtadaki siyasi durumu değiştirirken Osmanlı-Rus barışının da geri plana itilmesine neden olmuştu. Schönbrunn Antlaşması ile Fransa'nın İstanbul'da etkisi artarken İngiltere ve özellikle de Avusturya'nın etkisi oldukça zedelenecekti. Ayrıca bu antlaşma ile Fransa'nın Dalmaçya'da yeni toprak kazanımları Napolyon'u Osmanlı Devleti'ne biraz daha yakınlaştıracaktı.[52]

Schönbrunn Antlaşması sonrasında Lord Bathurs, elçisinden yeniden bu konu için mesai harcamasını isteyecek ve daha önce G. Canning tarafından bu konuda verilen talimatlara geri dönülmesini talep edecekti. Buna göre Lord Bathurst, öncelikli olarak Rusya'nın Fransa arabuluculuğu olmadan Osmanlı Devleti ile makul şartlar altında bir barış yapması söz konusu olursa İngiliz elçisinin hükümeti adına bu konuda girişimlerde bulunmasını, hatta bu barışın sağlanması için tarafları teşvik etmesini ve her türlü girişimde bulunmasını isteyecekti. Bununla birlikte Lord Bathurst, Rusya'nın, Fransa'nın aradan çıkarılarak Osmanlı Devleti ile bir barışın sağlanması konusunda Adair'e başvurması durumunda, bunun memnuniyetle karşılanmasını ve hatta bu konuda hükümetinden bir talimat almak için bile zaman kaybetmemesini istiyordu. Fakat Lord Bathurst, elçisinin hükümeti adına, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması için olası bir taahhütten de

[50] Kasım ayının başındaki bu görüşme eski İngiliz elçisi Yusuf Agah Efendi'nin hanesinde gerçekleştirilecekti. Bu görüşmeye Agah Efendi'nin yanı Mehmed Emin ve Halil efendiler ve reis vekili katılacaktı. Söz konusu görüşme için bkz. TTK Y-524, v. 9b-15b ve BOA, TS.MA.e 716/18.

[51] Dışişlerinin 19 Ekim 1809 tarihli talimatı için bkz. NA, FO, 78/64 NO: 1, s.24-25; Collingwood'un çekimserliği hakkında bkz. Allan Cunningham, "Robert Adair", s. 128.

[52] Schönbrunn Antlaşması'nın ortaya çıkardığı yeni durum ve Fransız elçiliğinin konumu hakkında bkz. P. Coquelle, *agm*, s. 583.

kaçınmasını isteyecekti. Bu doğrultuda Londra hükümeti, Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak için bir taahhüt altına girmek istememekteydi.

İngiliz dışişleri, Fransa'nın olası müdahalelerinden uzak, Londra hükümetinin herhangi bir taahhüt altına girmediği bir Osmanlı-Rus barışını arzulamaktaydı. Fakat bu, yalnızca Napolyon'un sürece dâhil olmaması durumda gerçekleşebilirdi. Buna karşın Fransa'nın müdahalesi ise iki şekilde olabilirdi. Ya Rusya lehine bir tutum alarak Bab-ı Ali'den St. Petersburg'un taleplerini karşılayacak ödünler alabilirdi ya da İstanbul adına bir tutum takınarak Çar'ın Osmanlı topraklarına karşı olan hırslarının önüne bir set çekebilirdi. Bu durum ise Fransa'nın Bab-ı Ali üzerinde büyük bir nüfuz kazanmasına neden olabilirdi. İngiliz dışişleri böyle bir nüfuzun Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını bile tehlikeye atabileceğini düşünüyordu. Birinci durumun olması halinde Adair'in Akdeniz ve Sicilya'daki İngiliz ordusundan bilgi ve yardım alabileceğini belirtiyordu. Gelebilecek yardımın yetersiz olacağı muhakkak olsa da yardım vaadinin Bab-ı Ali üzerinde olumlu bir etki yapacağı ve direnme gücünü arttıracağı düşünülmekteydi. Diğer taraftan Lord Bathurst, elçisine duruma göre Çanakkale Antlaşması'nın gizli maddelerinde gündeme gelen maddi yardım ve olası bir Fransa savaşında askerî yardım konularının gündeme gelebileceğini belirtiyordu.

Osmanlıların Fransız nüfuzu altına girmesini istemeyen Lord Bathurst, Adair'den olası bir Fransa-Osmanlı yakınlaşmasına karşı aktif olmasını talep edecek ve bu durumun Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine ve bağımsızlığına aykırı olduğuna dair şiddetli uyarılarda bulunmasını isteyecekti. Buna karşın dışişleri, nasıl bir durum ortaya çıkarsa çıksın barış antlaşmasında İngiliz gemilerinin Osmanlı limanlarından ayrılmasına dair bir hükmün yer alabileceğini düşünmekteydi. İngiliz dışişleri, bu tür bir maddenin antlaşmaya dâhil olmasını engellemek için Adair'den yapabileceği en güçlü muhalefeti sergilemesini istemekteydi. Adair'in bu maddeye karşı göstereceği muhalefetin başarısız olması halinde ise Lord Bathurst, elçisinden Osmanlı ülkesini terk etmesini isteyecekti. Bu açıdan bakıldığında söz konusu maddenin Osmanlı-Rus barışına eklenmesi, Londra hükümetinin kırmızıçizgisiydi. Bu doğrultuda Lord Bathurst, elçisinden bu durumun Lord Colligwood ve Osmanlı limanlarında bulunan konsoloslara iletilmesini ve yeni talimatlar için Sicilya veya Malta'ya dönebileceğini belirtiyordu.[53]

Dışişlerinin bu talimatları sonrasında Adair, durumu yeniden değerlendirecekti. Adair, Fransa'nın Rusya lehine bir tutum alması halinde Rusya'nın Eflak ve Boğdan'a dair taleplerini dizginlemenin çok zor olacağını düşünmekteydi. Fransa'nın arabuluculuğu söz konusu olur ise süreç konusunda hükümetine bilgi vermeyi ve gelen talimatlar doğrultusunda hareket etmeyi tasarlıyordu. Bunun yanında Avusturya-Fransa barışı haberlerinden sonra Bab-ı Ali'nin Rusya'ya karşı tutumunu öğrenme çabası içine girmişti. Yaptığı görüşmelerde Osmanlı vükelası, Adair'e yapılan ve yapılacak olan tekliflerin bildirileceğine dair sözler vermişti. Fakat bu görüşmeler Bab-ı Ali'nin Memleketeyn konusundaki kararlılıklarının da tekrar tekrar vurgulanmasına aracı olmuştu. Buna karşılık Fransa temsilcileri de bir arabuluculuk için mesai harcıyorlardı. Özellikle Avusturya savaşı sırasında Tuna'daki barış görüşmelerinin yeniden başlaması için Bab-ı Ali'yi ikna etmeye çalışmışlardı. Bununla birlikte Schönbrunn Antlaşması'nın etkisi Karadeniz'e donanma geçirilmesi ihtimalini de ortadan kaldıracaktı. Her ne kadar Lord Colligwood 6 Ekim 1809 tarihli mektubunda donanmanın geçişi için verilecek ferman doğrultusunda söz konusu harekâta sıcak bakmaya başlamışsa da Napolyon'un zaferi bu durumu ortadan kaldırmış gibi duruyordu. Fakat Adair yine de 29 Kasım'da ulaşan bu mektup doğrultusunda harekete geçecekti. Tercümanı Pisani aracılığı ile hem bu durumu Bab-ı Ali'ye iletirken hem de onların Rusya'ya karşı bakışını öğrenmek istiyordu. Fakat reis efendi/vekili ile yapılan görüşmede Çanakkale'ye bir filonun gönderilmesi teklifi kesinlikle reddedilecekti. Bu cevap sonrasında Adair, olası bir yardım talebi ihtimaline karşılık Lord Colligwood'a kraliyet donanmanın hazır bulundurması için yazabileceği teklifini iletse de Bab-ı Ali'nin tutumu yine aynı olacaktı.[54]

3. Adair'in İstanbul'daki Son Yılı

Avusturya galibiyeti sonrasında Fransa'nın İstanbul'daki etkisi 1809'un sonları ve 1810 başlarında giderek artmaktaydı. Bu durum ise Adair tarafından Osmanlı Devleti'nin yalnızlaştırılması olarak değerlendiriliyordu. Napolyon'un Tilsit ve Erfurt'taki tutumunda değişiklik olmadığından hareketle amacının İstanbul ile Londra arasındaki ilişkileri bozmak ve sonucunda da Osmanlı Devleti'ni yıkıma götürmek olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle Adair, duruma dair Bab-ı Ali'ye uyarılar yapma ihtiyacı hissediyordu. Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yardım yapabilecek tüm dostları ile arasını bozduğundan hareketle Avusturya barışının da Viyana'nın Osmanlı topraklarına saldıracak ordusunu muhafaza etmek için yapıldığını belirtiyordu. Hatta gelen havadisler doğrultusunda Fransızların Avusturya'yı Hırvatistan başta olmak üzere bazı Osmanlı topraklarını almaya teşvik ettiğini ileri sürüyordu. Bu doğrultuda elçi, Çanakkale Antlaşması görüşmelerinde olduğu gibi Osmanlı makamlarını Fransa'nın Osmanlı topraklarını paylaşma planları olduğuna dair uyarmaktaydı. Bu sayede daha

[53] Lord Bathurst'un Kasım ayındaki talimatları konusunda bkz. NA, FO, 78/64 NO: 2, s. 26-31.
[54] Bu dönemdeki gelişmeler için bkz. Adair, *age,* s.310-315 ve BOA, HAT. 1170/46296 ve 1171/46325; Pisani ile reis vekilinin yaptığı görüşme hakkında bkz. BOA, HAT. 1171/46329; Colligwood'un mektubu hakkında bkz. BOA, HAT. 1176/46443.

önce yaptığı gibi Osmanlı nezdinde bir Fransa korkusu ortaya çıkarmayı ve İngiltere ile olan bağları güçlendirilmeyi hedefliyordu. Napolyon'un Osmanlı ülkesine dair paylaşma planlarını İspanya'daki gelişmelerden dolayı bir süre ertelediğini belirten Adair, gerçekleşeceğini düşündüğü Fransa planlarına karşı savunma olanaklarının arttırılmasını tavsiye ediyor ve bu doğrultuda İngiltere ile ilişkilerin de daha sağlam bağlarla güçlendirilmesini öneriyordu.[55]

Bâb-ı Âli'ye Fransız planlarını hatırlatmaya büyük mesai harcayan Adair ne Fransa arabuluculuğunda ne de onsuz bir barış ihtimalini kısa vadede olası görmüyordu. Nitekim 26 Aralık 1809'da yazdığı raporda siyasi durumun 1810 Şubatı'na kadar değişeceğini de düşünmediğini belirtken geri dönüş için izin talep etmekteydi. Daha önce ertelediği geri dönüş hazırlıklarına başlayan Adair, bir yandan da Fransa nüfuzuna karşı mücadelesine hız kesmeden devam ediyordu. Bu bağlamda Napolyon'un İran Şahı'na 1807 ittifakının yenilenmesine dair gönderdiği mektubun ifşası, elçi için bir fırsattı. Adair, bu doğrultuda yeni yılın başında Odessa'ya gidecek gemi aracılığıyla Rusya ile iletişim kurmayı amaçlıyordu. Bu gemi ile Fransa ve İran arasındaki 1807'deki antlaşma metnini göndererek Napolyon'un Rusya karşıtı politikasını ortaya koymayı tasarlıyordu. Ayrıca İstanbul'a ulaşan diğer haberler doğrultusunda benzer bir girişimi İstanbul'daki Avusturya elçiliği nezdinde de yapıyordu. Bu faaliyetlerinin arkasında Fransa'ya karşı bir muhalefet oluşturma gayreti yer alıyordu.[56]

Adair'in İstanbul'daki Fransız nüfuzunu kırma hedefinde başvurduğu bir diğer argüman korsanlık meselesi idi. Göreve geldiği ilk günden itibaren özellikle Akdeniz ve Ege'deki korsanlık meselesi elçinin uğraştığı meselelerin başında geliyordu. Özellikle Ege sularında Fransız korsanların İngiliz ticaret gemilerine yaptığı saldırılar, elçi tarafından şiddetle protesto edilecekti. Bu bölgelerin Osmanlı suları olduğundan hareketle bölgedeki güvenliğin Osmanlı Devleti tarafından sağlanması gerektiğini belirtiyordu. Bab-ı Ali'ye verdiği mektuplar aracılığı ile defalarca bu şikâyetlerini yineleyecek ve bunun tarafsızlığa aykırı olduğunu belirtecekti. Hatta bu doğrultuda 26 Ocak 1810'da reis vekili ile yaptığı görüşme ve reisülküttaba yazdığı mektuplarda Napolyon'un Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkileri bozmak istediğini, bu sayede Osmanlıları tek başına bırakarak Rusya ile uyum içinde Osmanlı topraklarına saldırmak için hazırlık yaptığı fikrini açık açık dile getirmekten geri durmayacaktı. Bu fikirlerini Napolyon'un Eflak ve Boğdan'ın Rusya topraklarına katıldığına dair 3 Aralık 1809'da mecliste yaptığı konuşma metni ile destekleyecekti.[57] Adair'in bu açıklamaları bir taraftan Fransa aleyhine oluşturmak istediği muhalefete destek olması için söylenmişken diğer taraftan da giderek artan Fransa nüfuzuna karşı bir hareketti. Diğer taraftan Osmanlı makamları 1809'un sonlarında Karadeniz'e kraliyet donanmasının gönderilmesi fikrine açık bir şekilde karşı çıkıyorlardı. Adair'in taleplerine karşı Fransız makamlarının Osmanlı hükümetine yaptığı girişimler neticesinde Bab-ı Ali, kendi izni olmaksızın Çanakkale önlerine kraliyet donanmasının kesinlikle getirilmemesine karar verilmişti.[58]

Akdeniz'deki savaşa dair bunlar yaşanırken Rusya cephesinde de yeni gelişmeler ortaya çıkacaktı. Adair'in tüccar gemileri, Avusturya ve hatta Sicilya elçilikleri aracılığıyla Rus makamları ile kurmaya çalıştığı iletişim, 1810'un başında meyvesini vermeye başlayacaktı. Özellikle Sicilya elçiliği ile kurulan iletişim sonrasında Rusya'nın Osmanlı barışına dair teklifleri İstanbul'a ulaşacaktı. Söz konusu teklifte Ruslar barış için Eflak ve Boğdan'ın Rusya'ya terk edilmesini talep ediyordu. Bu teklifleri Bab-ı Ali ile paylaşan Adair, barış için aracılık teklifini yinelerken bu tekliflerin Osmanlılar tarafından da kabul edilmeyeceğinin farkındaydı. Ancak Adair, bu görüşmeler ile kendisinin, ilk ve tek önceliğinin Osmanlı çıkarları olduğunu göstermeyi amaçlıyordu. Aslında bu vurgu, Adair'in gerçek amacına ulaşması için atılmış bir adımdı. İngiliz elçiliğinin dâhili ve bilgisi olmadan Osmanlıların Rusya ile bir müzakere yürütmesinin zor olacağını düşünen elçi, bu doğrultuda barış görüşmelerinde arabuluculuk yapmak istiyordu. Bir bakıma İngiliz elçilerinin neredeyse gelenekselleşen arabuluculuk pozisyonunu yeniden üstlenmeyi arzu ediyordu. Bu nedenle de hem ülkesinin dostluğuna hem de Çanakkale Antlaşması'nın dördüncü maddesine[59] atıf yapmaktaydı. Fakat Bab-ı Ali, bu bölgenin Rusya'ya

[55] Adair'in düşünceleri ve bu dönemdeki faaliyetleri hakkında bkz. Adair*, age*, s. 315-317.

[56] Bu konuda bkz. Adair, *age*, s. 322-324.

[57] Bu konuşmaya dair bilgiler Paris'te bulunan Osmanlı elçisi Muhib Efendi tarafından da gönderilecekti. Elçi bu süreçte sadece bu nutka dair bilgiler değil Avrupa'nın siyasi durumu ve Fransa'nın Avusturya ve İspanya'ya karşı verdiği savaşa dair de bilgiler verecekti. Muhib Efendi'nin bu dönemde gönderdiği mektuplar hakkında bkz. Bekir Günay, *Paris'te Bir Osmanlı, Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin Paris Sefirliği ve Büyük Sefaretnamesi*, Kitapevi Yay., İstanbul 2009, s. 613-644. Korsanlık meselesi de zaman içerisinde tekrar tekrar gündeme gelecekti. Bu konuda ayrıca bkz. Robert Adair, *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles in 1808-9: with Dispatches and Offical Documents,* Londra 1845, C. II, s. 25-28, 47-50;BOA, HAT. 1281/49644-H; TS.MA.e 883/12.

[58] Bu dönemdeki gelişmeler ve Adair'in reis efendiye yazdığı mektuplar konusunda bkz. Adair, *age*, s. 328-342 ve donanma konusunda s.320-321; Fransız elçiliği de Boğazlardan İngiliz savaş gemilerinin geçeceğini duymuş ve bu durumdan rahatsızlıklarını ifade etmişti. Fakat ona verilen cevaplarda bu durumun kesinlikle gerçekleşmeyeceği belirtilecekti. Elçiliğe verilen cevap ve Boğaz'a gönderilen emirler hakkında bkz. BOA, HAT. 1170/46296; verilen bu emir doğrultusunda Boğaz seraskeri, geçmek isteyen topla donatılmış gemilere karşı ateş açacak ve bu durum İngiliz elçiliğinin şikayetine eden olacaktır. Bu şikâyetler etrafında taraflar Boğazların savaş gemilerine kapatılması meselesi taraflar arasında yeniden ele alınacaktı. Yapılan meclisin mazbatası için bkz. TS.MA.e 144/14; elçiye verilen cevap hakkında bkz. BOA, HAT. 1182/46667.

[59] Bu madde ilerleyen süreçte taraflar arasında yapılan görüşmede sürekli gündeme gelecektir. Söz konusu madde şu şekildedir "*İngiltere devleti Devlet-i Aliyye'den mukaddem Rusyalu ile and ve müsalaha eder ise Devlet-i Aliyye ile Rusya beyninde saltanat-ı seniyye'ye şanlu ve istiklal ve tamamiyet-i memalik-i Osmaniyeyi müstelzim olacak bir musalahayı hayriyye tahsili için mesai-i cemilesini imale müşarünileyh*

terkini kabul etmektense savaşın sürmesine yönelik bir tutum takınmaktaydı.[60] Bununla birlikte Adair, hükümetinin Osmanlı Devleti'ne karşı iyi niyetini göstermek için Malta valisi General Oakes'e mektup göndererek generalden Osmanlılar için silah ve mühimmat talep etmekteydi. Bab-ı Ali'nin içinde bulunduğu askerî ve malî sorunlar nedeniyle yapılacak bu yardımların Londra ile İstanbul arasındaki bağları kuvvetlendireceğine inanıyordu.[61] Aynı dönemde İstanbul'a gelen İran elçisi Hüseyin Han'ın durumu, Adair ve Bab-ı Ali'nin ortak hareket etmelerine gerekçe sağlayacaktı. Bu elçinin İstanbul'da Fransız elçiliği ile yaptığı görüşmeler ve Paris'e giderek iki ülke arasındaki ilişkileri yeniden başlatma amacı güttüğüne dair bilgiler, İran elçisine karşı bazı engeller çıkartılmasına ve İran ile temas kurularak Hüseyin Han'ın geri çağrılmasına neden olacaktı. Bu doğrultuda Adair ve Bab-ı Ali, bir iş birliği içine girecekti.[62]

Ortaya çıkan bu duruma karşılık Adair'in ülkesine dönme talebi hala devam etmekteydi. Dışişleri bakanlığına Lord Bathurst'un yerine gelen Lord Wellesley'e 22 Şubat 1810'da yazdığı mektupta talebini yineleyecekti. Diğer yandan Napolyon'un Osmanlı aleyhine yaptığı konuşmanın etkisi her geçen gün daha da artmaktaydı. Hatta sadrazam defterdara İngiltere ile 1800[63] yılında yapılan ittifak antlaşmasının yenilenmesi yönünde emirler göndermişti. Bu, hiç şüphesiz olası bir Fransız saldırısına karşı atılmış bir adım gibi duruyordu. Bu gelişmelerin yaşandığı aynı dönemde Rusya'dan yeni bir barış teklifi önerisi İstanbul'a ulaşacaktı. Danimarka maslahatgüzarı Baron Hubsch üzerinden ulaşan bu iki mektupta Rusya hükümeti İslam'ın kutsal şehri ve tamamen Müslüman halkın bulunduğu Mekke ve Medine'nin Vehhabiler tarafından işgal edildiği bir dönemde halkının tamamının "Rum/Greeks" olduğu Eflak ve Boğdan konusunda bu kadar ısrar edilmesine anlam verememekteydi. Buna karşın Çar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına verdiği önem dolayısı ile bir barış teklif etmekteydi. Bu iletişim için de Baron Hubsch yetkili kılınıyordu. Bununla birlikte St. Petersburg, olası bir savaşın da Osmanlılar açısından kötü sonuçlar doğuracağı tehdidinde bulunmaktan da geri durmayıp savaşın devam etmesi halinde Rus ordularının İstanbul önlerine geleceğini ileri sürüyordu. Petersburg'daki Danimarka elçiliği üzerinden gelen bir diğer mektupta ise Babıali'ye barış yapması için güçlü bir şekilde telkinde bulunuluyor ve reddedilmesi halinde işlerin daha da kötüye gideceği ve en sonunda Bab-ı Ali'nin kıta sistemini kabul etmek zorunda kalacağı belirtiliyordu. Bu taleplerin yanında İngiltere ile olan ilişkilerin kesilmesi ve elçisinin gönderilmesi ise bu süreçte Ruslar tarafından dile getirilen diğer talepler arasındaydı. Bu doğrultuda St. Petersburg hükümeti İngiltere ve onun elçisini iki ülke arasındaki barışın önünde bir engel olarak görmekteydi. Fakat bu barış teklifleri Bab-ı Ali tarafından açık bir şekilde reddedilirken söz konusu talepler, reis efendi tarafından Adair ile paylaşılacaktı. Bu durum ise elçi tarafında memnuniyet ile karşılanacaktı. Bu doğrultuda Adair sürece dâhil olmaya çalışıp Rusların barış tekliflerine Osmanlılar tarafından verilecek yanıtların yumuşatılması yönünde bir çaba içine girerek kullanılacak dilin gelecekteki ilişkileri olumlu şekillendirmesine gayret edecekti. Diğer yandan Adair, söz konusu barış teklifini St. Petersburg hükümetinde yaşandığını düşündüğü değişikliklere bağlamakta ve bu yönüyle olumlu olarak görmekteydi.[64]

Aynı dönemde Napolyon'un Avusturya prensesi ile evlendiği haberleri bazı endişelere neden olacaktı. Habsburg ve Bonaparte aileleri arasında kurulan akrabalık bağı, başta Adair ve Osmanlı ricali olmak üzere Viyana hükümetinin Osmanlı Devleti'nin paylaşılma projelerine katılacağı endişesi doğurmuştu. Fakat ortaya çıkan bu endişe bir süre sonra Viyana hükümetinin olaya müdahil olmasına neden olacak ve İngiliz elçisinin endişeleri bizzat Metternich tarafından giderilecekti. Adair'e yazdığı mektupta Metternich, bu durumun barış ve güvenliğin sağlanması için ortaya çıktığına dair açıklamalar yaparak Avusturya'nın herhangi bir paylaşım planına katılmadığını ifade edip bu hususta ki endişeleri yatıştırmak için özel olarak talimat aldığını belirtmekteydi. Metternich aracılığı ile Viyana hükümetinin bu beyanatları Adair'in endişelerini giderecekti. Diğer yandan elçi, bu dönemde Londra hükümetinin de dâhil olacağı Rusya ve Osmanlı Devleti arasında bir barış müzakeresini başlatmak istemekteydi. Bu doğrultuda Adair, 23 Mart'ta reis efendi ile bir görüşme gerçekleştirecekti. Adair bu görüşme sonrasında verdiği memorandum ile bir durum değerlendirmesi yaparak nasıl bir politika izlenmesi gerektiğine dair düşüncelerini açıklamaktaydı. Bu doğrultuda Adair, ilk olarak Napolyon'un evliliği meselesine dair açıklamalar getirecekti. Bunu Romanov ve Bonaparte aileleri arasında kurulmak istenen akrabalık bağına karşı atılmış bir adım olarak sunuyordu. Bununla birlikte Napolyon'un herkesi kandırmaya yönelik bir siyaset izlediğinden hareketle İran ile kurduğu temasın I. Aleksandr tarafından

---

İngiltere padişahı taahhüd eder deyü Devlet-i Aliyye'ye murahhası mumaileyhin temessükünde mestur ve işbu mevaddı hafiyye düvel-i saireden mektum tutulub kat'na bir guna vaz ve hareket olunmaya Devlet-i Aliyye'nin canibinden dahi mugayyirin hareket vuku'a gelmeyeceği bi iştibahdır." Antlaşmanın maddeleri hakkında bkz. *Muâhedât Mecmûası*, TTK Yay., Ankara 2008, C. I, s. 266-269; Erol Çağlar, *Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefareti ve İngiltere ile Yapılan Görüşmelere Dair Takriri*, İstanbul Ü. SBE., İstanbul 2002, (Yüksek Lisans Tezi), s. 64-66; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, TTK Yay., Ankara 1953, C. I, s. 233-240.

[60] Söz konusu iletişim ve mektuplar hakkında bkz. Adair, *age,* s. 341-356.

[61] Bu konuda bkz. Adair, *age,* s. 361-362; söz konusu bu yardım Nisan ortası gibi ulaşacaktı. Bu konuda Adair, *age,* C. II, s. 29, 50-51.

[62] Hüseyin Han ve faaliyetleri hakkında bkz. Adair, *age,* C. I, s. 294-301 ve 357-361; ayrıca BOA, HAT. 798/37018.

[63] Adair raporlarında ittifakın tarihini 1800 olarak verse de söz konusu antlaşma 5 Ocak 1799'da imzalanmıştır. Bu konuda bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, s. 201-204.

[64] Adair, *age*, C. II, s. 1-9; Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir barış yapılması hem bu dönemde hem de daha sonrasında Avusturya ve Danimarka üzerinden bir iletişim kurulmaya çalışılacaktır. Bu ülkeler üzerinden iki ülke arasında yazışmalar ve teklifler iletilecekti. Bu konusunda ayrıca bkz. TTK Y-524, v. 29a-29b ve 31a-34a.

dikkatle izlendiğini belirtiyordu. Nitekim bu doğrultuda Rusya, Avusturya ile bir iletişim kurmak istemişse de geç kalmıştı. Dolayısıyla bu durum Rusya'yı Fransa ile yeniden karşı karşıya getirirken Paris'in St. Petersburg'daki nüfuzunu kırmıştı. Adair Rusya'nın içinde bulunduğu yeni durumun Bab-ı Ali için bir fırsat doğurabileceği ve bu doğrultuda güvenilir ve kalıcı bir barışın yapılabileceğini belirterek vakit kaybetmeden harekete geçilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu doğrultuda Adair, Osmanlı Devleti'ne Baron Hubsch aracılığı ile yapılan barış teklifinin reddedilerek İngiltere'nin de dâhil olduğu bir barış teklifinde bulunması önerisini dile getirecekti.

Elçi, Osmanlılarla Ruslar arasında imzalanacak barışın önünde zorluklar olduğunun farkındaydı. En büyük zorluk Rusların Eflak ve Boğdan bölgesindeki taleplerinin Bâb-ı Âli tarafından kesin bir şekilde reddedilmesiydi. Bu nedenle Adair, Rusya'nın bu bölgedeki çıkarlarına karşılık olarak Rusya'ya İngiltere ile yapacağı barıştan elde edeceği avantajların öne sürülmesi gerektiğini düşünüyordu. İngiltere'nin Rusya'nın ikna edilmesi için çeşitli adımlar atabileceğini fikrine sahipti. Buna göre Londra hükümeti, Rusya için Batı Hint Adaları/*West Indias* bölgesinde bazı kazançlar önermekteydi. Rusya'nın bu bölgeye karşı olan ilgisinden hareketle burada sahip olunacak pozisyonun Rus ticareti için değerli olacağını belirtiyordu. Bölge ticaretinin Amerika'nın[65] kontrolünde olduğundan hareketle, bölgedeki Rus varlığının Tuna'da elde edilecek kazançlara göre on kat daha değerli olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle, Osmanlı karargâhının İngiltere'yi de kapsayacak bir müzakere için bu yönde ima içeren bir teklif yapmasını önermekteydi. Bu sayede Bab-ı Ali'nin itibarının korunacağına ve Rusya'nın avantaj sahibi olmayacağına dair söz vermekteydi. Ayrıca bu tür bir antlaşmanın Rusların Ege Denizi'nden uzak tutulmasını sağlayacağı gibi Memleketeyn ve Yedi Adalar için savaştan önceki statülerinin de düzeltilmesine dair bazı adımların atılabileceğini ima ederek memoranduma son veriyordu.[66]

Elçinin bu önerisi Bab-ı Ali tarafından kapsamlı bir şekilde ele alınacaktı. Öncelikle Amerika'daki İngiliz kontrolündeki bir adanın Osmanlı barışı karşılığında Rusya'ya verilmesi teklifinin arkasında başka nedenlerin olabileceği düşünülüyordu. İngiltere'nin hem Kıta Ablukası hem de Rusya'nın Fransa ile olan ittifakından rahatsız olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçekti. Bu nedenle defalarca St. Petersburg hükümeti ile barış yolları aransa da istenilen netice alınamamıştı. Bu doğrultuda yapılan son teklifin arkasında Osmanlı barışı aracılığıyla Rusya ile yeniden iyi ilişkilerin kurulmasının planladığı düşünülmekteydi. Diğer taraftan Adair'in bu planları doğrultusunda ortaya çıkacak barış, Fransa'nın düşmanlığına da sebep olabilirdi. Her ne kadar Napolyon şimdi İspanya gailesi ile uğraşmaktaysa da bir sene zarfında Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçebilirdi. Zaten Amerika'da Rusya'ya verilmesi planlanan toprak Fransa'dan ele geçirilmişti. Dolayısıyla Londra hükümetinin eski Fransa toprağını Rusya'nın onun aleyhine dönmesi için kullanacağı anlaşılıyordu. Bununla birlikte bu konuda Bab-ı Ali'nin başka bir endişesi daha vardı. Rusya'nın Amerika kıtasında bir adaya sahip olması sonrasında kurulacak iletişimin Osmanlı sularından olacağı düşünülmekteydi. Bu adaya gidecek gemiler Karadeniz, Akdeniz ve Boğazlardan geçecekti. Ayrıca bu gemilerin sadece ticaret gemileri olmayacağı da düşünülüyordu ancak askerî gemilerin Boğazlardan geçmesi, İstanbul tarafından arzulanan bir durum değildi. Bu nedenle Batı Hint Adaları teklifinin yeni sorunlar yaratacağına inanılıyordu. Diğer taraftan İngiltere'nin Batı Hint Adaları teklifinin arkasında Boğazlar üzerinde elde etmek istediği ticaret serbestiyetinin yattığı düşünülüyordu. Diğer taraftan İngiltere'nin Rusya'ya verdiği toprak karşısında Mısır, Arnavutluk sahili veya Yedi Adalar'dan toprak talebi olabileceği belirtiliyordu. Özellikle Yedi Adalar'ın el değiştirmesi sebebiyle geleceğinin henüz kesin olmadığı düşünülmekteydi. Nihayetinde de Adair'in bu teklifinin arkasında *mazarrattan gayrı bir şey olmadığı* yönünde ortak bir fikir ortaya çıkmıştı. Fakat Osmanlı hükümeti, konu hakkında endişelerin dillendirilmeyerek yapılan teklifin İngiltere'nin dostluğunun göstergesi olduğuna yönelik bir cevap verilmesine karar verecekti.[67]

Adair Batı Hint Adaları'nın dahil olduğu planları yaparken Bükreş'ten yeni gelişmelere dair haberler gelecekti. 1810 yılı Haziran'ı başında gelen haberlerde Viyana ve Petersburg arasındaki sorunların karşılıklı olarak çözüldüğü belirtiliyordu. Bunun yanında Avusturya elçiliğine gelen I. Aleksandr'ın emirnamesinin kopyasında Çar'ın Eflak, Boğdan ve Besarabya'yı kesin olarak ilhak ettiği belirtilmekteydi. Bunun yanında sadrazamın Rusya'ya yaptığı barış teklifine verilen cevapta ise bu üç bölgenin ilhakının ve Sırbistan'ın bağımsızlığının kabulü gerçekleşmeden kesinlikle bir barışın söz konusu olamayacağı cevabı verilmişti.[68] Aynı

[65] Bu dönemde Osmanlı sularına gelen Amerikan gemilerinin sayısında da önemli bir artış görülecekti. Her ne kadar ABD bağımsız olsa da bu ticaret İngiliz bayrağı altında yapılmaktaydı. Be nedenle Amerikan tüccarları hem Levant Kumpanyası hem de İngiltere'ye verilen kapitülasyonlardan faydalanmaktaydı. Bu konuda hükümetinden talimat isteyen Adair, bu durumun devam etmesin faydalı olacağını düşünmekteydi. Bu konuda bkz. Adair, *age*, s. 25-33.

[66] Yaşanan bu gelişmeler ve R. Adair'in reis efendi ile yaptığı görüşme ve sonrasında verdiği memorandum için bkz. Adair, *age*, s.10-24 ve BOA, HAT. 1006/42242; ve yapılan tekliflerin değerlendirilmesi konusunda bkz. BOA, HAT. 1170/46295; Viyana hükümetinin Bonaparte ailesi ile kurulan akrabalık bağının olası bir saldırganlık politikası içermediğine dair beyanatları sonraki süreçte de gelmeye devam edecekti. Bu konuda bkz. Adair, *age*, s. 88-93.

[67] Adair'in teklifi karşısında Bab-ı Ali'nin tutumu için bkz. TTK Y-524, v. 19a-20b.

[68] Adair, *age,* s. 45-46; bu barış teklifi konusunda sadrazam Adair'e de bilgi verecekti. Bu durum aynı zamanda elçinin istediğinin de gerçekleşmesi anlamına geliyordu. Adair geldiği ilk günden beri Rusya ile yapılacak barış görüşmelerine dair bilgi alma talebinde bulunmaktaydı. Sadrazamın verdiği bilgilerde Rusya'nın ayrıca Kuban bölgesinde ele geçirdiği toprakları da kendi sınırları içine kattığı,

dönemde Rus ordusunun Silistre yakınlarından Tuna'yı geçtiği haberleri de İstanbul'a ulaşmaktaydı. Bu kuvvet Şumnu'da bulunan sadrazamın karargâhına doğru ilerlemekteydi. İstanbul'da, Sadrazamın bu kuvvet karşısında direnebilecek güçten yoksun olduğu endişesi hâkimdi.[69]

Yaşanan bu gelişmeler nedeniyle 24 Haziran 1810'da Fatih Camii'nde toplanan meşveret doğrultusunda bizzat II. Mahmud'un kendisi savaşa katılma kararı alacaktı. İlan edilen ferman ile yapılan barış teklifinin onur kırıcı olduğu belirtilecek ve tüm halkın devletin bağımsızlığı ve güvenliği için sultanı takip etmesi istenecekti. Bu durum ise Adair açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendiriliyordu. Diğer taraftan Bab-ı Ali, elçi ile temasa geçerek maddi yardım meselesini yeniden gündeme getirecekti. 27 Haziran'da kaymakam ve reis efendinin/vekilinin Adair ile yaptığı görüşmede hem yaşanan son gelişmeler hem de yardım meselesi ele alınacak ancak verilen cevap öncekilerden farklı olmayacaktı. Bununla birlikte Adair bu cevabı majestelerinin Osmanlı sultanına karşı beslediği dostluğa dair açıklamaları ile yumuşatmaya çalışıyordu. Fakat bu görüşmede, devletin içinde bulunduğu durumdan dolayı kaynaklanan endişe, Osmanlı temsilcilerinin yüzüne yansıyacaktı. Bu nedenle Adair, içinde bulunulan durumun İngiltere dostluğundan kaynaklanmadığını ve bunun ortadan kalkmasıyla da çözülemeyeceğine dair açıklamalar yapacaktı. Bu doğrultuda olası bir Osmanlı hezimetinde daha önce gelen talimatlara uyarak Çanakkale Antlaşması'nın gizli maddesinin yürürlüğe girip girmeyeceği konusunda düşünmeye başlamıştı. Fakat gizli maddeler konusunda tam olarak nasıl hareket etmesi gerektiği ise belirsizdi. Bu nedenle Lord Bathurst'un yerine gelen Richard Wellesley'in bu meseleyi onaylayarak nasıl bir yol izlemesi gerektiğine dair talimat göndermesi gerekmekteydi. Diğer yandan elçinin geri dönüş tarihi yakınlaşmaktaydı.

Bu şartlar altında Adair, 11 Temmuz'da reis efendi/vekili ile görüşecekti. Bu görüşmede taraflar güncel meseleleri ve özellikle de Çanakkale Antlaşması'nın gizli maddelerini ele alacaktı. Osmanlı tarafı kraliyet donanmasının Baltık'a yapacağı harekâtın kapsamını ve sonrasında da İngiltere-Rusya barışının ortaya çıkması halinde Osmanlı Devleti'nin süreçteki konumunu merak ediyordu. Bu doğrultuda özellikle Çanakkale Antlaşması'nın gizli dördüncü maddesi üzerinde durulacaktı. Kraliyet donanmasının Baltık'ta Rusya'ya karşı düzenleyeceği harekât ile St. Petersburg hükümetini barışa zorlayabileceği ve bu durumunun gerçekleşmesi halinde de yapılacak barışta Osmanlı Devleti'nin de dikkate alınması konuşulan konuların başında geliyordu. Adair olası bir Rusya-İngiltere barışı halinde bu konuda hükümetinin çaba göstereceğini ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması için çaba harcayacağına dair açıklamalar yapacaktı. Birkaç gün zarfında ülkesine döneceğinden hareketle bu durumu hükümetine de iletileceğini dile getiriyordu. Fakat reis efendi özellikle gizli maddenin yürürlüğe girmesi konusunda tehditkâr bir tutum takınacaktı. İngiltere'nin olası Rusya barışında Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uyan bir barış için çalışmaması halinde Bab-ı Ali'nin Çanakkale Antlaşması'nın gizli maddelerini Avrupa devletlerine neşr ve ilân ile İngiltere devleti *sözünde durmayub imzâ ve tasdik eylediği şurûtu icrâ etmedi deyü teşhîr* edeceğini belirtiyordu. Bu doğrultuda Adair'in birkaç gün zarfında ülkesine döneceğinden Bab-ı Ali'nin gerçek niyeti ve talebinin hükümetine de kendi ağzıyla iletilmesi talep edilecekti. Daha sonrasında ise Osmanlı tarafı öncelikle maddi yardım meselesini gündeme getirecekti. Adair bu konunun Çanakkale'deki müzakerelerde görüşülüp hükümetine yazdığını fakat söz konusu yardımın sadece Fransa ile olası bir savaş durumunda yürürlüğe girmesi gerektiğine dair açıklamalar yapacaktı. Reis vekili ise Rusya ile olan savaşın aynı zamanda Fransa'ya karşı da verilmekte olduğu anlamına geldiğine dair bir savunma ile karşılık verecek ve maddi yardım talebini yineleyecekti. Adair ise Fransa ile bir savaş durumu söz konusu olmadığı için bu talebi kesin bir şekilde reddedecekti. Fakat Napolyon'un tehditvari açıklamalarını gündeme getirerek İngiltere yardımının yürürlüğe sokulmasına çalışacaktı. Ancak Adair, Osmanlı Devleti'nin Napolyon'un tehditlerinden zarar görmediği gibi askerî bir zararın da olmadığına dair beyanatları ile bir bakıma reis efendinin bu iddialarına karşı çıkacaktı. Diğer yandan hükümetinin Osmanlı Devleti'nin harap olmasını asla görmek istemediğini belirtecekti. Hem bu görüşme hem de daha önceki süreç dikkate alındığında Adair, yardım konusuna dair herhangi bir müzakereden kaçınmak istiyordu. Fakat Bab-ı Ali, bu konuda sürekli girişimlerde bulunacaktı. Bu nedenle elçi, bu talebe direnmenin ne kadar zor olduğundan yakınacaktı. Reis vekili ise bu konunun yeniden Londra'ya yazılmasını gerekirse icrasının kendinden sonra bu görevi üstlenecek kişi tarafından yapılması talep edilecekti. Daha sonrasında ise Amerika'dan Rusya'ya verilmesi konuşulan adanın ismi veya en azında mevkisi öğrenilmek istenecekti. Adair bu konuda bir talimatı olmadığını itiraf edecek fakat hükümetinin Osmanlı Devleti'ne karşı olan dostluğundan dolayı bunu kabul edeceğini belirtecekti. Anlaşma için öncelikle Osmanlı ordusunun Rus ordusunu Tuna'nın kuzeyine geçmeye mecbur etmesi gerekmekteydi. Bu durumda Rusya'nın söz konusu teklifi kabul edeceğini ve o zaman adanın ismi ve mevkisinin kararlaştırılacağını belirtilerek görüşmeyi sonlandıracaktı.[70]

Gürcistan'a bağımsızlık verilmesi gerektiği, istenilen tazminat miktarı ve İngiltere ile dostluk ilişkilerinin kesilmesi talepleri yer alıyordu. Bu konuda bkz. Adair, *age,* s. 72-73.

[69] Adair, *age,* s. 51.

[70] Söz konusu meşveret için bkz. Fatih Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s. 161; bu dönemdeki gelişmeler ve

Adair'in İstanbul'dan ayrılmadan önce yaptığı görüşmelerde korsanlık meselesi yeniden gündeme gelecekti. Bab-ı Ali başta olmak üzere hem İngiltere hem de Fransa bu konudan mustaripti. Her ne kadar Osmanlı Devleti ilk başta bu konuda kara sularında üç millik bir sınır çizerek burada bir tarafsızlık oluşturmak istese de bu politika başarılı olamayacaktı. Bu nedenle Bab-ı Ali uzun yıllardır Avrupalı güçler arasındaki savaşlarda uyguladığı politikayı yeniden uygulamak istemekteydi. XVIII. yüzyılın ortalarından beri Osmanlı Devleti, Mora'dan Mısır'a kadar uzanan bir deniz çizgisini dikkate almakta ve bu çizginin kuzey tarafını Osmanlı suları olarak kabul etmekteydi.[71] Bu meseleyi görüşmek için toplanan meclis-i meşverette İngiliz ve Fransız elçiliğine bu kurala uyulması gerektiği yönünde takrir verilmesine karar verilmişti. İngiliz elçiliğine yazılan metinde bu kuralın daha önce İngiliz elçileri tarafından da defalarca onaylandığı vurgulanmakta ve bu çizgi dikkate alınarak oluşturulan Osmanlı sularının tarafsız bölge olarak kabul edildiği ilan edilmekteydi. Bu sular içinde herhangi bir korsanlık faaliyeti kabul edilmezken korsan olarak belirtilen gemilere karşı da herhangi bir arama ve imha faaliyetine de müsaade edilmemekteydi. Bu nedenle Bab-ı Ali söz konusu meseleyi eski politikasını yeniden uygulayarak çözmek istemekte, Adair'in de bunu kabul etmesini beklemekteydi. Fakat Adair, Bab-ı Ali'nin tam tarafsızlık politikasına karşı çıkacaktı. Her zaman vurguladığı gibi Fransız tehlikesinin uzak bir durum olmadığını ve bu nedenle iki ülkenin daha yakın çalışması gerektiğini düşünüyordu.[72]

Aynı dönemde geri dönüş hazırlıklarını sürdüren Adair, görevi bırakacağı S. Canning'in bazı durumlarla karşı karşıya kalabileceğini tahmin etmekteydi. Öncelikle Rusya'nın askerî olarak bir avantaj sağlayabileceğini ve bu doğrultuda özellikle Osmanlı Devleti'ne İngiltere ile ilişkilerini kesme konusunda ısrarcı olabileceğini düşünmekteydi veya Fransa, Rusya'nın Tuna'dan uzaklaştırılması için girişimlerde bulunabilirdi. Bu durumlardan birinin olması halinde gizli maddenin yürürlüğe girmesi gerektiğini düşünmekteydi. Dolayısıyla yaşanabilecekler karşısında S. Canning'in nasıl davranması gerektiğine dair kendisi ile tartışılmasının uygun olacağını belirtiyordu. Adair'in bu noktadaki asıl amacı halefini ortaya çıkabilecek durumlarla alakalı uyarmakken aynı zamanda hükümetinden halefinin bilgilendirilmesini de talep ediyordu.[73]

Robert Adair, bir yandan halefini bilgilendirmeye çalışırken diğer yandan dönüş hazırlıklarını sürdürerek 10 Haziran 1810'da son kez sultanın huzuruna çıkmıştı. Adair görüşmede yaptığı konuşmada iki ülke arasındaki dostluğun yanı sıra II. Mahmud'un ordunun başına geçmesinden duyduğu memnuniyeti belirtti. Osmanlıların bu sayede makul bir barış ve devletin güvenliğini sağlayabileceklerini ifade ediyordu. Adair bu konuşması ile uzun zamandan beri yapmaya çalıştığı sultanın başkomutanlığı meselesini canlı tutmaya çalıştı. Daha önceki raporlarında da belirtiği gibi bu durumun devletin direnme gücünü artıracağını düşünmekteydi. II. Mahmud ile yaptığı bu görüşme sonrasında Adair, önceki talimatlar doğrultusunda şifre ve resmî yazışmalar ile Çanakkale Antlaşması'nın gizli maddelerinin metnini ve elçilik görevini S. Canning'e teslim edecekti.[74]

SONUÇ

Adair, S. Canning ile yaptığı devir teslim töreninin ardından ülkesine dönmek için son hazırlıklarını tamamladı. Fakat kendisini götürmek için limanda bekleyen Salsette gemisine bineceği günün akşamında Divan-ı Hümâyûn tercümanı Prens Mouruzi ile bir görüşme gerçekleştirdi. Karanlığın çökmesini bekleyerek gizli bir şekilde elçiye gönderilen Mouruzi, derhal iletilmesi gereken acil ve hassas olan konularda görüşmek istediğini belirtti. *Lisan-ı Fransızcada parole d'honneur tabir olunur* şeref sözü vererek söze başlayan Mouruzi'ye Adair de şeref sözü vererek kimseye sır vermeyeceği yönünde taahhütte bulundu. Yapacakları görüşmeden Bab-ı Ali'den kimsenin haberi olmadığını belirten tercüman, bu görüşemeye kendisinin II. Mahmud tarafından özel olarak görevlendirildiğini belirtiyordu. Bu nedenle ağzından çıkan ifadeler sultanın düşüncelerini yansıtmaktaydı. II. Mahmud'un ilk vurgulamak istediği konu iki ülke arasındaki dostluğun kadim ve samimi olduğuydu. Diğer yandan Sultan, Avrupa'da son zamanlarda yaşanan gelişmelerin iki ülkenin refahı ve güvenliğinin ortak çıkarlara dayandığı gerçeğini açıkça ortaya koyduğunu belirtiyordu. Bu doğrultuda Sultan'ın asıl üzerinde durmak istediği mesele Rusya barışıydı. St. Petersburg hükümetinin farklı kanallar üzerinden defalarca kurduğu iletişimlerde bir barış için İngiltere elçisinin gönderilmesi ve Londra ile ilişkilerinin kesilmesi ön şartı ileri sürülmüş olsa da bu talep Osmanlılar tarafından her seferinde reddedilmemişti. Bu doğrultuda Rusya ile barış, bir bakıma İngiltere dostluğu için feda edilmişti. Hem iyi niyetlerini hem de yaşanan bu süreci kralına iletmesini Mouruzi aracılığı ile isteyen Sultan, iki devletin verilen mücadeleye tek kalsa bile devam edip birbirlerini desteklemesi gerektiğini belirtiyordu. Savaşa ve yapılan müzakerelere dair bilgilerin aktarıldığı görüşmede Rusya'nın ortaya koyduğu saldırgan ve barışa aykırı eylemleri gösterilmek istenmekteydi. Mouruzi, II. Mahmud'un böyle bir düşmandan intikam almak için bizzat sefere iştirak etmeye karar verdiğini belirtiyordu. Bu doğrultuda askerî hazırlıkların yapıldığının yanı sıra tercüman, özellikle Çanakkale Antlaşması'nın gizli

yapılan görüşmeler hakkında bkz. Adair, *age*, s.72-84; TTK Y-524, v. 22b-24b; Baltık'ta kraliyet donanmasının gerçekleştireceği harekât konusunda bkz. BOA, HAT. 1171/46320.

[71] Bu meseleyi ele almak için toplanan meşverette Bab-ı Ali'nin bu politikayı Hicri 1159 tarihinden beri uygulamakta olduğu belirtiliyordu. Söz konusu meclis-i meşveret için bkz. BOA, HAT. 1171/46328.

[72] Korsanlık meselesine dair yaşanan süreç ve karşılıklı yazışmalar hakkında Adair, *age,* s. 53-72.

[73] Bu konuda bkz. Adair, *age*, s. 84-86.

[74] II. Mahmud ile yaptığı bu görüşme ve yaşananlar hakkında bkz. Adair, *age,* s. 86-87.

maddelerine atıfta bulunarak bunların *kuvveden fiile ihrâcı* vaktinin geldiğini belirtiyordu. Hatta bu konudaki talimatın İstanbul'da bulunan elçiye gönderileceğinden de hiç şüphesi olmadığını vurgulayacaktı. II. Mahmud, Eflak ve Boğdan'dan düşmanın çıkarılarak Osmanlı Devleti'nin istiklalinin sağlanması için dostu İngiltere kralının harekete geçeceğinden de oldukça emindi. Daha sonrasında ticari konularda sağlanacak olanaklardan bahisle Mouruzi ve dolayısıyla Sultan, bunların İngiltere'ye ulaşılır ulaşılmaz hükümdarına iletilmesini istemekteydi. Adair ayrılmadan önceki akşamı yapılan bu görüşme, Osmanlı Devleti'nin son kez Çanakkale Antlaşması'nın gizli maddeleri doğrultusunda İngiltere'nin yardımının sağlanması için atılmış bir adımdı.[75] Fakat yanına kahve ve şerbet alan Adair'i İngiltere'ye götürecek gemi olan Salsette, 14 Temmuz gece saat 10:00-11:00 suları demir alırken[76] yerine orta elçi[77] olarak bıraktığı S. Canning odasında, tek başına, ne yapacağını bilmez bir şekilde gözyaşları dökecek duruma gelmişti.[78] Bu nedenle Rusya barışı, yeni orta elçinin İstanbul'daki ilk elçiliğinde en fazla mesai harcayacağı meselelerin başında gelecekti.

KAYNAKÇA

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

HAT. (Hatt-ı Hümayun) 851/38127, 1170/46292, 851/38123, 851/38116, 851/38132, 1176/46470, 1347/52677, 1178/46544, 1337/52170, 1272/49290-A, 1194/46911-F, 1271/49255, 798/37018, 1006/42242, 1170/46295, 989/41823-C, 1170/46293, 1277/49541, 1274/49462, 1281/49644-H, 1170/46296, 1171/46325, 1170/46296, 1182/46667, 1171/46329, 1176/46443. 1171/46320, 1171/46328.

C..SM.. (Cevdet, Saray) 68/3437.

TS.MA.e (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı) 716/14, 883/12, 716/18, 144/14, 144/13.

TSMA. d., (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri) 8052 .

TTK Y-524 (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi *II. Mahmud ve III. Selim Devrine Ait Avrupa Devletleri Sefirleriyle Yapılan Mükalemelerin Mazbatası Bükreş Muahedesine Tekaddüm Eden Devirlerde Siyasi Meselelere Dair Yazılar*).

2. The National Archives (NA)

FO. (Foreign Office) 78/60, 62, 63, 64, 65, 68; 352/1, 353/1/2.

3.Yayınlanmış Eserler

ADAIR, Robert, *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles in 1808-9: with Dispatches and Offical Documents*, C. I-II, Londra 1845.

ESAD EFENDİ, *Teşrifa-ı Kadime, Osmanlılarda Töre ve Törenler*, Açıklamalarla sadeleştiren: Yavuz Ercan, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1979.

Muâhedât Mecmûası, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2008.

ŞANİ-ZADE Mehmet 'Ata'ullah Efendi, *Şani-zade Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, C.I, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

4. Araştırma Eserler

BİNDOFF, S.T.-Smith, E. F. Malcolm- Webster, C. K., *British Diplomatic Representatives, 1789-1852*, C. I, Butler and Tanner, Londra 1934.

BRUUN, Geoffrey, *Europe and the French Imperium, 1799-1814*, Harper and Brothers Puplishers, New York-Londra 1938.

[75] Söz konusu görüşmenin mazbatası için bkz. BOA,. TSMA. d., 8052, s. 9-11; söz konusu belge yanlış tasniflenmiştir. Bu belgenin bu görüşmeye ait olduğuna ilk dikkat çeken Fatih Yeşil'dir. Bu belgeden beni haberdar eden Yeşil'e çok teşekkür ederim. Bu görüşme Adair tarafından 1 Ağustos'ta Malta'dan dışişlerine rapor edecektir. Bu konuda bkz. Adair, *age,* s. 94-98.

[76] Adair'in İstanbul'dan ayrılış tarihi konusunda bir belirsizlik söz konusudur. Adair'in raporlarında ayrılış tarihini tam olarak belirtmemesinden dolayı bu tarih S. Canning'in raporlarından öğrenilmeye çalışılmıştır. S. Canning hakkında kapsamlı bir eser yazan Stanley Lane-Poole, eserinde, elçinin 12 Temmuz tarihinde ayrılmasının kararlaştırıldığını belirtse de Adair, 12 ve 15 Temmuz'da Pera'dan raporlar kaleme almıştır. Bu konuda bkz. *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe,* Longmans, Londra 1883, C. I, s. 86; Adair, *age,* s. 77-93; bu nedenle başta A. Cunningham olmak üzere elçinin İstanbul'dan ayrılış tarihi 12 Temmuz olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmanın yazarı da bir başka çalışmasında Adair'in İstanbul'dan ayrılışını bu tarih olarak kabul edilmiş ve sehven 12 Eylül 1810 olarak göstermiştir. Bu konuda bkz. Allan Cunningham, "Robert Adair", s. 138; Hüseyin Yılmaz, *İhtilal Diplomasisi ve Osmanlılar,* s. 367; fakat bu karmaşayı yine S. Canning çözecektir. Kaleme aldığı *memoranda*da, Adair'in 14 Temmuz gecesi saat 10:00-11:00 sularında denize açıldığını belirtmektedir. Bu konuda bkz. NA, FO, 352/1 dosya no: 7 s. 342.

[77] Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 319.

[78] Allan Cunningham, "Robert Adair", s. 132-138.

COQUELLE, P., "Latour-Maubourg, Chargé d'affaires a Constantinople, 1809-1812", *Revue d'histoire Diplomatique,* XIX, 1905, ss. 572-605.

COQUELLE, P., "Sébastiani Ambassadeur à Constantinople, 1806-1808", *Revue d'histoire Diplomatique*, XVIII, (1904), ss. 574-611.

COURTNEY, W. P. "Adair, Sir Robert (1763–1855)", *Oxford Dictionary of National Biography*, revize eden H. C. G. Matthew, ed. H. C. G. Matthew-Brian Harrison, Oxford University Press, Oxford 2004, online edisyon 2008.

CUNNINGHAM, Allan, "Robert Adair and the Treaty of the Dardanelles", *Anglo-Ottoman Encounters in Age of Revolution Collected Essays*, ed. Edward Ingram, Londra: Frank Cass 1993, ss. 103-143.

ÇAĞLAR, Erol, *Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefareti ve İngiltere ile Yapılan Görüşmelere Dair Takriri,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (YayımlanmamışYüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002.

ÇAĞLAR, Erol, *Napolyon'un Peşinde Bir Osmanlı Seyyid Mehmed Emin Vahîd Efendi ve Fransa Sefaretnamesi*, Telemak, İstanbul 2023.

ÇELİK, Yüksel, "III. Selim Devrinde Mısır'da Osmanlı-İngiliz Rekabeti, 1798-1807", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi,* ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s.351-366.

DRIAULT, Edouard, *Napoleon'un Şark Siyaseti, Selim-i Salis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane*, çev. Mehmed Fuad Köprülüzade, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ELDEM, Edhem, "Huzurlu bir İlgisizlikten Sıkıntılı bir Kaygıya: Osmanlıların Gözünde Eski Eserler, 1799-1869", *Geçmişe Hücum. Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü (1753-1914)*, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik ve Edhem Eldem, İstanbul, SALT, 2011, ss. 281-329.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1953.

GEZER, Ömer "Osmanlı Başkentinde İngiltere-Fransa Rekabeti: Danderino'nun Garip Hikâyesi", *Toplumsal Tarih*, (2013) C. CCXXXX, ss. 18-30,

GÜNAY, Bekir, *Paris'te Bir Osmanlı, Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin Paris Sefirliği ve Büyük Sefaretnamesi*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009.

LANE-POOLE, Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe,* Longmans, C. I, Londra 1883.

MCKAY, Derec- Scott, H. M., *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

PAGET, Augustus B., *The Paget Papers Diplomatic and Other Correspondence of the Right Hon. Sir Arthur Paget, G.C.B. 1794-1807*, C. II, William Heinemann, Londra 1896.

PURYEAR, Vernon J., *Napoleon and the Dardanalles*, University of California Press, California 1951.

TUKİN, Cemal, *Boğazlar Meselesi*, Pan Yayınları, İstanbul 1999.

WOOD, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013.

YEŞİL, Fatih, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasi ve Askerî Anatomisi", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan İstanbul: İSAM, 2010, ss. 396-399.

YEŞİL, Fatih, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

YEŞİL, Fatih, *Trajik Zafer, Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askerî Mücadelesi (1806-1807),* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

YILMAZ, Hüseyin, *İhtilal Diplomasisi ve Osmanlılar, 1809 Çanakkale Antlaşması*, Kitabevi, İstanbul 2021.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. VII, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 585-598.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.04.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.07.2024

REFLECTIONS OF 19TH CENTURY OTTOMAN ISTANBUL'S SOCIAL STRUCTURE: CONSUMPTION OF SPACES IN EVERYDAY LIFE

10.53718/gttad.1472239

GÜLŞEN ULUKAYA*-GÜLÇİN SAĞIR KESKİN**

ABSTRACT

The daily life is a phenomenon through which individuals make sense of their lives and reveal their impact on society. This study examines the evolving dynamics of daily life from the early hours of the morning to the end of the day in 19th century Ottoman Istanbul, focusing on the society's attachment to spaces. In this context, the study is designed as an effort to understand the meaning of daily life by considering individuals' routine habits and interactions through spatial relationships and to explore how seemingly ordinary details contribute to individuals' experiences and social bonds. In the Ottoman city, spaces such as markets and bazaars, mosques and masjids, coffeehouses, and entertainment venues including taverns, theaters, and promenade areas emerge as the places where time is most spent in daily life, where people engage in sharing and solidarity. In daily life, concrete examples of social, religious, economic, and cultural activities are realized through these spaces. Even seemingly ordinary routine habits in these spaces reveal themselves as indispensable activities. Because every individual has a certain routine of daily life, and the ordinary flow of this routine is generally shared among people. Therefore, traces of certain patterns of life can be seen in daily life.

In everyday life in the Ottoman city, spaces such as markets and bazaars, mosques and player halls, coffeehouses and entertainment venues such as taverns, theaters and promenades stand out as the places where time is most spent and where people engage in sharing and solidarity. In these spaces, tangiible examples of social, religious, economic and cultural activities closely tied to Daily life can be observed. In fact, these places reveal that what may be considered ordinary routines are actually indispensable activities, Each individual has a certain Daily life pattern and the ordinary flow of this routine is generally shared among people. Therefore, traces of certain life patterns can be seen in everyday life. While those in need would obtain their necessities here, surplus products would also be sold here. Besides being used for worship in daily life, mosques have also served as gathering places for the people. Especially, any news or announcement that the state wanted to communicate to the public was conveyed to the people through the imam here. In this regard, mosques were used as a communication channel between rulers and ruled. Apart from these spaces, entertainment venues such as coffeehouses, taverns, theaters, and promenade areas, where people gathered and spent time together, are also prominent.

By approaching the spaces of daily life from a historical perspective, this study will help us understand how daily life was shaped in Ottoman society. The results of the study will reveal significant differences in practices and understandings of daily life parallel to changes in societal life. These changes will demonstrate that daily life is an evolving phenomenon and an important factor shaping individuals' lives.

Keywords: Istanbul, Daily Life, Entertainment Habits, Consumption of Space.

* Dr., Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: ulukayagulsen@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-9811-8362.
** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Ana Bilim Dalı, gulcin.sgr@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-6933-4293.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

REFLECTIONS OF 19TH CENTURY OTTOMAN ISTANBUL'S SOCIAL STRUCTURE: CONSUMPTION OF SPACES IN EVERYDAY LIFE

19. YÜZYIL OSMANLI İSTANBUL'UNDA TOPLUMSAL YAPININ YANSIMALARI: GÜNDELİK HAYAT ÜZERİNDE MEKÂNLARIN TÜKETİMİ

ÖZ

Gündelik hayat, bireylerin yaşamlarını anlamlandırdığı ve toplum üzerindeki etkilerini gözler önüne serdiği bir olgudur. Bu çalışma, 19. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda sabahın erken saatlerinden günün son bulduğu saatlere kadar olan kısmında, toplumun mekânlara bağlı kalarak gündelik hayatın evrilen dinamiklerini incelemektedir. Bu bağlamda çalışma, bireylerin her gün tekrar eden rutin alışkanlıklarını ve etkileşimlerini mekânsal ilişkileri içerisinden ele alarak gündelik hayatın ne anlama geldiğini anlamaya ve toplumun bu mekânlardaki aktifliğine yönelik bir çaba olarak tasarlanmıştır. Ayrıca sıradan gibi görünen detayların, bireylerin yaşantılarına ve toplumsal bağlarına nasıl anlam kattığını keşfetmeyi de amaçlamıştır.

Osmanlı şehrinde gündelik hayatta zamanın en çok geçirildiği, halkın paylaşım ve dayanışma içinde olduğu mekânlar olan çarşı ve pazarlar, cami ve mescitler, kahvehaneler ve eğlence mekânları dediğimiz meyhaneler, tiyatrolar ve mesire alanları çalışmada öne çıkmaktadır. Gündelik hayatta bu mekânlara bağlı kalınarak sosyal, dini, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin somutlaşmış örnekleri görülmektedir. Hatta bu mekânlarda, sıradan diye sayılan rutin alışkanlıkların aslında vazgeçilmez kabul edeceğimiz faaliyetler olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Çünkü her birey belirli bir gündelik hayat düzenine sahiptir ve bu rutinin sıradan akışı, genellikle insanlar arasında ortaktır. Dolayıyla belirli yaşam kalıplarının izleri gündelik hayatta görülmesi mümkündür.

Osmanlı şehirlerinde gündelik hayat mahallelerde şekillenmektedir. Mahallelerde, İslam geleneğinin bir uzantısı olarak bir alana cami ya da mescidin kurulması ile mahalle bu yapının etrafında şekillenmektedir. Osmanlı klasik döneminde ilk zamanlar mahalleler dini bütünlüğü korumaya yönelik oluşturulmuştur. Ancak 19. yüzyıldan sonra çeşitli sebeplere bağlı olarak bu yapı ortadan kalkmıştır. Gündelik hayatın en yoğun şekilde yaşandığı mekânlardan bir diğeri ise çarşı-pazarlardır. Şehrin kalbi de sayılan çarşı-pazarlar, özellikle herkesin rahatça ulaşabildiği bir yerde oluşturulmuştur. Yakın ve uzak çevreden gelen halkın buluşma yeri olan bu kısımlarda, halk yoğun şekilde ilişki içinde olmuştur. İhtiyacı olanlar burada eksiklerini alırken, ihtiyaç fazlası ürünler ise burada satılmıştır. Halkın gündelik hayatta ibadet için kullandığı camiler bu özelliğinin yanında halkın toplanma yeri de olmuştur. Özellikle devletin kamuoyuna bildirmek istediği herhangi bir haberi, duyuruyu burada imam aracılığı ile halka bildirmiştir. Bu noktada camiler, yöneticiler ile yönetilenler arasında iletişim kanalı olarak kullanılmıştır. Bu mekânların dışında ise eğlence mekânları denilen, halkın bir araya geldiği, birlikte vakit geçirdiği kahvehaneler, meyhaneler, tiyatrolar ve mesire alanları da öne çıkmaktadır.

Gündelik hayatın mekânlarını tarihsel bir perspektiften ele alarak ilerletilen bu çalışma, Osmanlı toplumunda gündelik hayatın nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olacaktır. Çalışmanın sonuçları, toplumsal yaşamdaki değişimlerle paralel olarak gündelik hayatın pratiklerinde ve anlayışlarında önemli farklılaşmaların yaşandığını ortaya çıkaracaktır. Bu değişimler, gündelik hayatın sürekli olarak evrilen bir olgu olduğunu ve bireylerin hayatlarını şekillendiren önemli bir faktör olduğunu da ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Gündelik Hayat, Eğlence Alışkanlıkları, Mekânın Tüketimi.

INTRODUCTION

Daily life encompasses tangible forms where social, religious, economic, and cultural activities take place, beyond the household, such as markets, inns, coffeehouses, Friday mosques, and entertainment venues like taverns, theaters, and recreational areas. It constitutes an invisible bond that regulates individuals lives, assigns meaning, and strengthens societal structures.

In academic literature and within the sociological context, the city is defined as areas where the basic actors of daily life, namely society, and the spaces where this society focuses on production and consumption, are listed. Universal social, political, economic, and cultural developments taking place worldwide form a complex and dynamic structure that shapes the daily lives of individuals and communities in cities.[1] Moreover, these urban centers are considered as areas where various groupings and activities related to different fields such as religion, belief, and profession are formed, as they encompass a larger population and wider areas compared to rural areas.

With the acceptance of Islam by the Turks, the central area of the city, as described in documents, was designated as "the place where Friday prayers are held, and the market stands." This area took shape around the

[1] İhsan Sezal, *Şehirleşme*, Ağaç Yayıncılık, Ankara 1992, p. 23; Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Pub., İstanbul 1987, p. 61.

"mosque-market-hamam triangle".[2] During the Ottoman period, importance was given to the city and urbanization[3] and within this triangle, direct relationships were established with administrative, economic, social, and religious structures.[4] The main focus of the study has been to provide answers regarding which spaces within the cities the Ottoman society used to articulate their practices in daily life and how they facilitated the cycle of production and consumption. By addressing these spaces, which form the basis of the study, the importance of these places in everyday life has been emphasized.

This study focuses on 19th-century Istanbul, particularly addressing the spaces extensively utilized by the public in daily life, which are considered fundamental components of urban areas. Thus, an attempt is made to reveal the extent of consumption of these spaces, which hold great significance for the Ottoman population. The prominent areas highlighted in this study include neighborhoods with a strong sense of spatial belonging, bustling marketplaces where social interactions are prevalent, mosques serving as places of spiritual significance, coffeehouses where social bonds are forged, as well as entertainment venues like taverns, theaters, recreational parks, and picnic areas.[5] These spaces are regarded as places where people come together, interact, accumulate memories, and strengthen social bonds.

1. Spatial Belonging: Neighborhood

Neighborhoods, representing a microcosm within the macro world, can be considered as areas where individuals and communities coexist and where social belonging is strengthened. In Ottoman society, neighborhoods emerged as extensions of Islamic tradition, with mosques and masjids being built around them to ensure permanence in the regions conquered since the early days of Islam. The division of cities into neighborhoods initially served as a practical measure to maintain religious integrity rather than being a mandatory requirement. [6] Therefore, during the classical period of the Ottoman Empire, neighborhoods, which were enclosed spaces, witnessed separate settlements of various tribes, clans, or ethnic groups with different religions, sects, and beliefs.[7] In these neighborhoods, people shared common living spaces and adopted similar lifestyles. They consisted of residents who worshipped in the same places of worship, protected each other's rights, solved problems together, and acted in solidarity within the community.[8] This characteristic persisted until the 19th century with a tolerant understanding. In these homogeneous structures, known as neighborhoods, significant changes were not allowed. During this period, transitioning from one neighborhood to another was felt like moving between different cultures. [9]

During the classical period, neighborhoods, which were closed off to the outside world, began to expand and their boundaries started to be breached with the modernization brought by the Tanzimat reforms in the 19th century. At the outset of this expansion process, population growth and the economic inadequacies of small settlements were significant factors. As a result of modernization, the population rapidly increased, and the Muslim population expanded its boundaries towards the areas inhabited by non-Muslims. Particularly during the Tanzimat period, the relaxation of settlement restrictions largely contributed to the fragmentation of traditional neighborhood structures. Consequently, neighborhoods shifted towards a structure characterized by diversity rather than homogeneity. In the atmosphere of freedom brought about by the Tanzimat reforms, the lifestyles of different ethnic groups became intertwined, adding a new dynamism to the fabric of daily life.[10]

In the 19th century, in Istanbul where the study was conducted, it was observed in the records that the economic, religious, and social life of neighborhood residents did not lead to a significant classification within the neighborhood. Muslims and non-Muslims, scholars, merchants, artisans, and government officials were found to live together in the same neighborhoods. For example, in the Haydar Mahalle of Istanbul, it was recorded that Anastasia, a woman from the Greek community who owned a tavern, resided.[11] In addition, Ömer Ağa, who owned a shoeshine shop, was also recorded to reside in the same neighborhood [12] and Armenian Artin, son of Isador, who

---

[2] Henri Pirenne, *Ortaçağ'da Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması,* trans. Şadan Karadeniz, İletişim Pub., İstanbul 1991, p. 8; Andre Raymond, "Şehir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, V. 38, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 2010, p. 449-451; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Şehir", *Diyanet İslam Ansiklopdisi,* V. 38, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 2010, p. 441-446.
[3] Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, Timaş Pub., İstanbul 1910, p. 87-128.
[4] İlhan Şahin, "Şehir", *Diyanet İslam Ansiklopdisi,* V. 38, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 2010, p. 446-449.
[5] Bahattin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin 18. Asır Türk Toplumundaki Yeri", *Vakıflar Dergisi*. No. 14, 1982, p. 17.
[6] Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle" *Coğrafya Dergisi*, S.13, 1982, p. 17.
[7] Mehmet Şener, "Cami"*, Diyanet İslam Ansiklopdisi,* V.7, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 1993, p. 91-92.
[8] Turgut Cansever, *Osmanlı Şehirciliği Kubbeyi Yere Koymamak*, Timaş Pub., İstanbul 1997, p. 139; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.4, 1984, p. 69.
[9] Ekrem Işın, "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V. 2, İletişim Pub., 1985, p. 539-540; Ahmet Hamdi Tanpınar, "İstanbul'da Kimlik Değişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V. 2, İletişim Pub., 1985, p. 542.
[10] Işın, *ibid*, p. 548.
[11] İstanbul Şeriyye Sicilleri-İstanbul Mahkemsi, (İSTM. ŞSC.01.d), 211, p. 28.
[12] İSTM. ŞSC.01.d, 211, p. 89.

was a tobacconist [13] it has been observed that they all resided in the same neighborhood despite having different professions. Similarly, in the Kemankeş Kara Mustafa Pasha neighborhood in Galata, Muslim and non-Muslim shops were recorded together. For instance, at the helm of the Sandıkçılar (Chest Makers) was Çakıroğlu Hacı Abdurrahman, a locksmith.[14] In the same location, there was also a tavern owned by Yakomi, son of Hıristo, from the Greek community.[15]

In the Ottoman Empire, being part of a "mahalle" (neighborhood) was significant, and in court records (şer'iyye sicils), when information about a person was provided, their neighborhood was often mentioned first. In the court cases reflected in the Istanbul Qadi Registers, information about the neighborhoods where the plaintiff and defendant resided was given first. Additionally, neighbors living in the same neighborhoods had obligations based on courtesy towards each other. This sense of responsibility was verbally established and there were rules regulating societal behavior in daily life with sanctions. Residents of the neighborhood reinforced their neighborhood affiliations by visiting each other during holiday visits or when someone fell ill and went from one house to another. Social events such as marriage ceremonies, funerals, and visiting the sick increased feelings of solidarity. As a result of these interactions, a sense of being part of the neighborhood was instilled in the community. For example, when Mehmed Arif Efendi, a former gatekeeper among other roles in the Mimar Kemaleddin Neighborhood near Sultan Bayezid Veli Han Mosque, fell ill, he needed a guardian, and Ahmed Cevdet Efendi, the headman of the neighborhood, took on the role of guardian.[16]

In addition to these examples, priority was given to neighborhood residents in property sales within the same neighborhood, and their consent was sought regarding whether the property would be purchased. Accordingly, the sale was made to someone else. In this context, the aim was to prevent outsiders from entering the neighborhood and to preserve the fabric of the neighborhood. For example, on May 22, 1862, Dimitri son of Yorgi, a resident of the Rumeli District and a Greek by nationality, sold his shares in the bakery located in Mirahor Neighborhood at Yedikule Gate to Potkaoğlu Nikola son of Manol, who was also a resident of the same district and his partner.[17] In another example, in Istanbul's Uzun Çarşı (Long Market), Mehmed Şahir Molla sold his imam hat shop to Hacı Salih Ağa, who was also from the same tradesman group.[18] In another example, on May 27, 1862, in Galata, there was a sale of a tavern owned by Anaştasya, a woman from the Armenian community of Arnavud Karyesi. She sold the tavern to another Armenian from the same community, Üzengici Togofil, who lived in the same neighborhood.[19]

In daily life, an important aspect in neighborhoods is the trust that neighbors have in each other. Especially, they would appoint a trustworthy (muteber) and reliable (müstakim) individual from their own neighborhood as their representative and register them in court. For example, in the Sadi neighborhood of Kumkapı, Halil Ağa, who couldn't attend to the sale of his property in Malatya Arapgir, appointed Hasan Ağa from the same neighborhood as his representative.[20] In another example, on June 26, 1862, near Çırçır in the Haydar neighborhood, the merchant Osman Efendi, known for his flour mill, sold a portion of his share to Serkiz son of Mıgındıç and Margos son of Sahak, both from the Armenian community, with Yiğitbaşı Seyyid İsmail Efendi acting as their representatives.[21] Another example is from the year 1877, in the Kemankeş Kara Mustafa Paşa neighborhood, where the locksmith Mustafa Ağa sold his locksmith shop to Mehmed Raşid Bey from Crete, with the shop steward acting as their representatives.[22]

Another example of the importance brought about by being neighbors is the way residents treat each other's problems as if they were their own. In cases where an incident disrupts the peace within the neighborhood, it is observed that they collaborate to address the issue. For instance, on September 15, 1839, in Istanbul, Eleniko binti Yuvan and her elder daughter Mariyora binti Yorgi, who were Christians from the Hamami Muhyiddin neighborhood, disturbed the peace in the neighborhood with their inappropriate behavior. As a result, the residents of the neighborhood became uncomfortable, and the local authorities (the imam, the neighborhood headman, and the council of elders) filed a complaint with the court. Consequently, the court ruled that they should be expelled from the neighborhood.[23] Another case similar to this occurred on October 6, 1839, in the Hızırbey neighborhood. The neighborhood imam, headman, and council of elders, along with the local merchants, jointly brought to court the incidents caused by Emine Hanım and her son Mehmed, which disturbed their neighbors. Following an

[13] İSTM. ŞSC.01.d, 211, p. 247.
[14] İSTM. ŞSC.01.d, 211, p. 95.
[15] İSTM. ŞSC.01.d, 211, p. 160.
[16] İSTM. ŞSC.01.d, 257, p. 11.
[17] İSTM. ŞSC.01.d, 211, p. 48.
[18] İSTM. ŞSC.01.d, 211, p. 53.
[19] İSTM. ŞSC.01.d, 211, p. 28.
[20] İSTM. ŞSC.01.d, 254, p. 57.
[21] İSTM. ŞSC.01.d, 211, p. 61.
[22] İSTM. ŞSC.01.d, 242, p. 6.
[23] İstanbul Kadı Sicilleri-Bâb Mahkemesi, (İSTM. ŞSC. 02. d), 397, p. 29.

investigation by the court, these individuals were expelled from the neighborhood on the grounds of disrupting the peace of the residents.[24] In another case dated October 4, 1839, in the Sancakdar Hayreddin neighborhood, Şerife Mihri, the niece of Seyyid Hasan's daughter Şerife Emine, who passed away at Kezban Hanım's house, filed a lawsuit against Kezban Hanım. Şerife Mihri claimed that she had rights to her aunt's belongings after her passing and demanded them. However, Kezban Hanım proved that this claim was untrue and demonstrated that these belongings were sold to her by Şerife Emine in the presence of witnesses while she was still alive.[25]

Throughout the centuries in the Ottoman Empire, thanks to the continuity of the socio-economic structure, neighborhoods have remained important and sustained their existence. In this context, the continuity of neighborhoods, which form a physical framework for the city's social fabric, has been considered as an important factor in maintaining the stability of the state.[26] Thus, neighborhoods with their unique income sources, residents, imams, teachers, and their strong sense of community cohesion have become social and administrative units.[27]

2. Social Interaction Spaces: Markets and Bazaars

In traditional Turkish societies, with the acceptance of Islam, the understanding of urbanism has been shaped around the triangle of mosque, market, and bathhouse.[28] Accordingly, markets and bazaars, along with mosques and bathhouses, were considered one of the most important elements of Turkish cities.[29] Just like in traditional Turkish societies, in classical Ottoman times, markets and bazaars held great importance. In Ottoman archival documents, the phrase "Cuma kılınır, pazar durur" (Friday prayers are performed, the market stops) signifies that having a mosque and a market was one of the priorities for defining a region as a city.[30]

During the classical Ottoman period, markets and bazaars were the areas that best responded to the commercial structure of daily life and were most intensively used by the urban population. These markets, which corresponded to both the local and foreign cultures, adapted to the modernization that occurred in the 19th century and have continued to exist until today.[31]

The markets and bazaars, often referred to as the "heart" of the Ottoman Empire, not only had economic significance but also held various other meanings within the fabric of daily life. These spaces served as places where different segments of the urban population converged. They were used by the religious community for worship, fulfilled the needs of villagers from near and far, and became forums for all subjects ranging from commerce to administrative practices, political debates, and individual issues. People who frequented these places would gather in coffeehouses to meet long-lost friends, companions, or acquaintances, engage in conversations, drink tea, and even seek solutions to their problems while sharing knowledge with others.

The markets and bazaars were not just spaces of production, consumption, and economic value; they were also vibrant hubs of social interaction. Consequently, observing continuity or change in social and economic relations was best done here. For instance, markets and bazaars served as places where communal solidarity was evident, and where people took on responsibilities in their daily lives. Decisions regarding street cleaning in the markets, or the appointment of one or three individuals in each neighborhood for this task, with their remuneration covered by the local residents, were expressions of social cohesion.[32] Markets and bazaars were situated right at the heart of the city, at the crossroads of all roads, ensuring easy access for the people. However, in cases where this wasn't the situation, there were demands for markets and bazaars to be established in locations easily accessible to the public. The state, considering the welfare of the people, responded positively to such demands by taking necessary measures. For instance, it was perceived that markets and bazaars, particularly between Yenikapı and Silivrikapı, posed difficulties for women, elderly, and weaker individuals in terms of accessibility. Consequently, an order was issued to the Istanbul judge to relocate the markets and bazaars closer to Silivrikapı to address this issue.[33] Exactly, these examples illustrate that markets and bazaars served not only economic functions but also played a crucial role in social order and solidarity. They were not just places of trade and commerce but also hubs where communities came together, interacted, and supported one another, reflecting the interconnectedness of economic and social life within the city.

Bazaars and markets have been central spaces in Ottoman cities where people from all walks of life, including the merchant class, artisans, and residents of the city, as well as traders from near and far, interacted continuously.

[24] İSTM. ŞSC.02. d, 397, p. 61.
[25] İSTM. ŞSC.02. d, 397, p. 86.
[26] Doğan Kuban, "Mahalleler: Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V. 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Pub., İstanbul 1994, p. 243-244.
[27] Çidem Aysu, "İstanbul Şehrinden Metropoliten İstanbul'a Mahallelerin Mekânsal Dağılışı 1950-2001", *İstanbul Dergisi*, S.40, 2002, p. 51.
[28] Raymond, *ibid*, p. 441-446.
[29] Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, TTK, Ankara 1998, p. 75.
[30] Şahin, *ibid*, p. 446-449.
[31] Işın, *ibid*, p. 456-457.
[32] BOA. C..BLD., 24/1176, (29 Şevval 1131), 14 Eylül 1719.
[33] BOA. A.{DVNSMHM.d…, 81/447, (20 Muharrem 1017), 6 Mayıs 1608.

Beyond being places for commerce, bazaars and markets formed the heart of the city, where people from various backgrounds came face to face and engaged in constant interaction. Throughout history, these spaces have been regarded as the lifeblood of traditional societies, serving as hubs where traders from neighboring and distant regions, producers selling their goods, and artisans practicing their crafts (such as painters, weavers, leatherworkers, and cobblers) converged, forming the essential components of bazaars and markets.[34]

In daily life, bazaars and markets held significant importance in Istanbul and were found in many places such as Uzun Çarşı, Mercan Çarşısı, Çarşı-yı Kebir, Karaman-i Sagir Çarşısı, Mahmudpaşa Çarşısı, and Mısır Çarşısı, among others, as evidenced in records. Disputes between merchants or between merchants and customers were documented in court. For instance, we have a case witnessing a dispute between a merchant and a customer. On October 24, 1839, in Istanbul's Mahmudpaşa Çarşısı, Hafize Hanım, who had ordered a mirror case from the mirror maker Aynacı Hayim veledi İsak, claimed that the pearls on the mirror were lost by Aynacı Hayim. However, it was determined in the lawsuit that her claim was unfounded and unproven.[35] In another example, we witness a case arising from a debt issue between merchants. Sotiri veledi Fohari, an oil merchant, filed a lawsuit against Hasan, son of Hüseyin, an observer merchant, for not repaying his debt of 450 guruş, and the court ruled for him to pay off this debt.[36]

In Karaman-i Sagir Market, we observe the bakery and mill belonging to Kolo, son of Yasef from the Greek community, the cook shop owned by Elhac Said Efendi, and the roasted chickpea shop owned by es-Seyyid Ali Efendi.[37] One notable aspect to be drawn from this is the coexistence of Muslim and non-Muslim-owned shops side by side and operated in the same area, playing significant roles in daily life. Additionally, the inns within the bazaars have also held great importance. These inns contain shops owned by various craftsmen. For instance, in Istanbul's Mercan Bazaar, the tavern owned by Mağdeleni, daughter of Petro from the Greek community, in Ali Pasha Inn, was sold to Avram, son of Anaştaş, for 15,000 guruş.[38] On December 7, 1862, in the Iskender Pasha neighborhood, the merchant Hayriye, from the Valide Inn, borrowed money from Agob, son of Kigork from Kayseri, and pledged his bakery and burnt mill as collateral in return.[39]

3. The Space of Spiritual Values: Mosque and Chapel

Mosques [40] are one of the places in urban tradition that are shaped around neighborhoods, where people can easily reach and gather, interact with each other, and symbolize the religious life of the urban population. As of the period we are considering, mosques in Ottoman society were not only used as places of worship; they were also utilized as spaces where people came together, shared things, and interacted socially. These spaces, especially on certain days, served as social institutions where people gathered, had the opportunity to meet each other, resolved religious and worldly issues, and were also informed about the government's orders and prohibitions. In Ottoman neighborhoods, there were no squares as in Western examples. The open spaces in the streets did not fulfill this function, and people found it difficult to gather here and make decisions. In classical Ottoman society, this function was usually fulfilled by mosque courtyards. Decisions made in these courtyards, which were part of everyday life, were communicated to the neighborhood residents through the mosque imam. This situation demonstrates how important the functionality of the mosque, symbolizing religious life, is in the communication channel between rulers and the ruled. We can also see the importance of mosques from the statements of İlber Ortaylı. Ortaylı states: "...mosques, besides being places of worship, are also general gathering places and places of discussion, and they have an important position in the neighborhood as centers where public opinion is formed...".[41] This statement was one of the most important physical structures of the city, akin to the heart of the city, such as the bazaar-market. Additionally, roads and streets intersected at the mosques located in the center of the neighborhood. Thus, mosques were not only places of worship but also possessed the characteristics of social institutions. Bathhouses, soup kitchens, and hospitals were located around mosques. Thus, places of worship were intertwined with indispensable venues of social life. Moreover, neither government nor municipal budgets were used for the construction of a mosque, nor were salaries provided to its employees. The financing of mosques generally relied on donations from the congregation, revenues from endowments, or contributions from benefactors. This reflects the commitment and social responsibility of community members towards the mosque. Furthermore, the financial resources and maintenance of a mosque were considered indicators of the cultural and social richness of the city or neighborhood where it was located. This phenomenon underscores that mosques,

[34] Mehmet Karagöz, "Malatya'nın XVII. Asırdaki Ticari İmkânları", *Kervansaray Buluşması: Malatya Tarihi ve Arkeoloji Sempozyumu*, Malatya 2006, p. 123-124.
[35] İSTM.ŞSC.02.d., 397, p. 128.
[36] İSTM.ŞSC.02.d., 397, p. 136.
[37] İSTM.ŞSC.01.d., 211, p. 2.
[38] İSTM.ŞSC.01.d., 211, p. 13.
[39] İSTM.ŞSC.01.d., 211, p. 153.
[40] Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul 2012, p. 367.
[41] İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Pub., İstanbul 1985, p. 100.

beyond being places of worship, are important social centers where communities come together, strengthen social relationships, and share cultural riches.[42]

In the classical Ottoman period, mosques had an integrative nature. The surroundings of mosques were surrounded by institutions such as madrasas, hospitals, soup kitchens, guesthouses, and lodges, which were parts of religious life and clustered together, along with establishments corresponding to the material aspects of daily life such as coffeehouses. However, the changes that began in the 19th century, characterized by occasional fragmentation, resulted in the disintegration of this whole. Mosques, which had multifaceted functions, began to lose their function in this century. Especially, the separation of coffeehouses established near mosques serves as an example of this fragmentation. Additionally, with modernization in the 19th century, madrasas and health institutions around mosques also separated from this whole. The proliferation of new schools as a result of the demand for modern education, along with the increase in civilian-military hospitals, further accelerated the detachment of mosques' surroundings from being part of a whole.[43] In the classical period, mosques served as places for both religious activities and the sharing of knowledge among the people. However, from the 19th century onwards, mosques began to move away from their classical functions and became places primarily dedicated to religious practices.

4. Building Social Bonds in Everyday Life: Coffeehouses

Until the middle of the 16th century, Ottoman society conducted their daily lives among their homes where they lived with their families, mosques they visited for worship, markets they frequented for production and consumption, and their workplaces, which provided their livelihoods. However, over time, new spaces began to emerge for socializing purposes. One of these spaces, coffeehouses, gained popularity from their early days and became popular among Ottoman society.[44] Especially under the pretext of drinking coffee and engaging in conversation, people from different social classes and cultural backgrounds came together, creating a new cultural environment.[45]

One of the important trade centers of the Ottoman Empire, Tahtakale, also hosted the first coffeehouses.[46] Coffeehouses rapidly gained popularity and spread to other regions, contributing significantly to the wealth of the Ottoman Empire. This process of proliferation had an impact on the social structure, reaching from villages to towns and cities.[47]

The first coffeehouses were initially built near mosques. The tradition of the mosque congregation to drink coffee, read books, and discuss daily events laid the groundwork for coffeehouses to become socio-cultural hubs. This situation led to the emergence of two different spaces in the neighborhood, one being the mosque, which remained a place for worship and religious activities, while the other being the coffeehouses, where social interaction, cultural exchange, and daily life activities took place.[48]

Originally, the term "kıraathane," derived from the Arabic word "kıraat," meaning "to read," was used to refer to coffeehouses. However, with the widespread consumption of coffee, the general atmosphere of kıraathanes began to change. This change did not have a negative impact; rather, it witnessed the emergence of a new space that facilitated socialization in the daily life of the Ottoman people.[49] Here, people have gathered with friends and companions, engaged in conversations, discussed intellectual topics, sought solutions to their problems, stayed informed about developments in distant lands, played games, and smoked tobacco. Additionally, after shopping in the markets, people from the nearby areas may have visited the coffeehouses for a tea break or to chat with friends. These coffeehouses, where people took a break with tea on one hand, undoubtedly served as one of the most important communication hubs facilitating interaction between the central and surrounding villages, and even distant regions.[50] For instance, the coffeehouse owned by İbrahim Ağa in Küçük Mustafa Paşa[51], or the

[42] Bayartan, *ibid*, p. 99; Işın, *ibid*, p. 544.
[43] Işın, *ibid*, p. 549-550.
[44] Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I,* pre. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, p. 258-259.
[45] Ahmet Yaşar, "Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehane Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* S.6, 2005, p. 239; Talat Mümtaz Yaman, *Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler*, Ehlikeyf Kitabı, pre. Fatih Tığlı, Kitabevi Pub., İstanbul 2004, p. 7-11.
[46] Yaşar, *ibid*, p. 239; Erbil Göktaş, "Osmanlı Döneminde Kahvehaneler, Kıraathaneler ve Bunların İşlevleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.11, 2010, p. 67.
[47] Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Yapı Kredi Pub., İstanbul 2001, p. 86; Halil Emre Deniş, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Kahvehaneler: Sosyal ve Siyasal Yaşam İncelemesi", *Akademik Bakış Dergisi*. No. 27, 2011, p. 4-5.
[48] Ekrem Işın, *Bir İçecekten Daha Fazla: Kahve ve Kahvehanelerin Toplumsal Tarihi, Tanede Saklı Keyf: Kahve,* comp. Selahattin Özpalabıyıklar, YKY, İstanbul 2000, p. 27.
[49] Harun Üner, "Osmanlı'da Kahve/Kahvehane Kültürü ve Salihli'den Bir Kahvehane Örneği "Himaye-i Etfal", *Sanat Tarihi Dergisi*, No. 2, 2012, p. 7.
[50] Yaşar, *ibid*, p. 240.
[51] İSTM.ŞSC.01.d, 258, p. 25.

coffeehouses operated by Ahmed Efendi in Şeyh Ferhad Mahallesi[52], might have been places where countless Ottoman individuals spent their time, relieved themselves of the burdens of daily life, and strengthened their social bonds. In the coffeehouses where clues about daily life were captured, it is also observed that barbers were active there. Barbers not only provided services such as shaving and haircuts but also contributed to the social fabric of the coffeehouses by performing procedures like tooth extraction and cupping.[53]

The changes that occurred in Ottoman society during the Tanzimat period led to the functional transformation of coffeehouses and the emergence of new cultural spaces. Influenced by the clubs and reading rooms in Europe during this period, "reading salons" and "rooms" emerged, transforming coffeehouses into cultural and information-sharing hubs rather than just places for coffee consumption. During the Tanzimat period, coffeehouses evolved into cultural spaces that aimed to meet customers' various information needs, including newspapers and magazines. These venues went beyond simply serving coffee to become places that encouraged intellectual interaction, hosted cultural discussions, and served as centers for knowledge and thought exchange. Some coffeehouses changed their names to "kıraathane" (reading room) to reflect the new functions they acquired, indicating the changes brought about by this period. Kıraathanes (reading rooms) have played a significant role in Turkish education, thought, and politics history, and have contributed profoundly to social change. The term "kıraathane" signifies that these spaces were no longer just places for coffee consumption but also locations for reading, contemplation, and cultural interaction.

During both the classical and modernization periods of the Ottoman Empire, coffeehouses, which were heavily frequented by the public in daily life, drew attention by bringing the people into conflict with religious authorities and the state. Since their emergence, coffeehouses have faced threats of closure. In these venues, typically frequented by the illiterate or semi-literate members of society, a communication network was established through rumors and gossip. These conversations often revolved around political topics and criticism of the authorities. Political authorities perceived coffeehouses as a threat to the existing order and chose to prohibit them, considering these places as "dangerous locations".[54] Coffeehouses were continuously shut down by the central authority, citing reasons such as preparing the ground for political uprisings, causing fires, and making people lazy, until they were deemed legitimate. Especially, the increase in the time spent by the public in coffeehouses drew the attention of religious leaders to the situation of mosques and masjids, which were not filled with worshippers five times a day. For instance, according to a document dated September 19, 1848, warnings were issued to Muslims during Ramadan to observe fasting and perform congregational prayers in mosques, while also advising them not to sit in front of cafes and coffeehouses.[55] In another example, the fact that coffeehouses remained open until late at night and caused discomfort drew the attention of the government and led to complaints. These establishments, which remained open until late hours, were eventually closed. However, on April 24, 1884, the owners of distilleries, coffeehouses, and restaurants in Galata expressed their opposition to such restrictions, stating that they wanted to remain open throughout the night to sustain their livelihoods and preserve their freedom to conduct business.[56] This situation can be considered as an example of conflict between the government's regulatory policies and the demands of the merchants.

The Ottoman Empire's clear stance toward coffeehouses and restaurants, which were vital sources of livelihood for the people, is not known. At this point, it can be speculated that the Ottoman Empire might have adopted a two-pronged approach. On one hand, they may have imposed restrictions on the operating hours of such establishments, considering that venues open until late hours could lead to public safety issues and disturb the peace. On the other hand, the Ottoman administration may have also sought appropriate solutions to maintain the livelihoods of the merchants while considering economic balances. As you mentioned, implementing strict measures against places crucial for people's livelihoods could disrupt social and economic equilibrium. Therefore, perhaps the Ottoman administration allowed business activities under stringent regulations to maintain a balance. However, without specific information on this matter, a definitive explanation cannot be provided. The bans on the closure of coffeehouses began in the second half of the 16th century and continued until coffeehouses became established in the 18th century. However, the closure decisions were not collective, and interruptions occurred in the closures. Especially in the 17th century, almost every street corner in Istanbul was seen with a coffeehouse. Although the state viewed coffeehouses as dangerous, its stance towards these venues changed due to economic reasons. The trade of coffee was a significant source of income, and the tax revenue from coffee was important for the state.

Especially on Fridays, coffeehouses where people from surrounding villages gather from the early hours of the morning offer one of the most intense moments of social connection. Who knows, for Mehmed Ağa or another

[52] İSTM.ŞSC.01.d, 261, p. 7.
[53] İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Son Döneminde Berberlik", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. No. 2, 2022, p. 398.
[54] Yaşar, *ibid*, p. 239.
[55] BOA. A.}MKT. 149/43, (20 Şeval 1264), 28 Aralık 1847.
[56] BOA. ŞD. 2906/48, (12 Safer 1300), 31 Aralık 1882.

Ottoman citizen like Yusuf Ağa, these places were where they met with friends and acquaintances, shared their troubles, exchanged information, and became an indispensable part of everyday life. Additionally, they served the social needs of the community, bringing together various professional groups and reflecting the essence of daily life.

5. Entertainment Venues and Their Reflections on Daily Life

In the Ottoman Empire, there were many venues commonly frequented in daily life. In Ottoman society, individuals preferred coffeehouses, taverns, bozahanes (places serving boza), and şerbethanes (places serving sherbet) not only to consume beverages provided by professionals but also because they offered opportunities for socializing.[57] Among these venues, taverns stood out, especially in places where entertainment culture was prominent. Initially perceived as entertainment venues, these places might have been thought of as places where only non-Muslims spent time, passing the time. However, in reality, it was known that Turkish communities consumed beverages called bor or bekni in various forms in their daily lives.[58] However, the Islamic religion prohibited and banned the consumption of alcoholic beverages, known as hamr, for Muslims.[59] Therefore, it was forbidden for Muslims to drink, produce, consume, or engage in the buying and selling of alcohol. However, in Islamic law, these venues were not prohibited for non-Muslims according to their beliefs and served as a source of livelihood for them. In this context, in the early periods within the Ottoman borders, the production, transportation, and trade of alcohol by non-Muslims were allowed without any prohibition and under certain conditions.[60] Especially in Muslim neighborhoods and, of course, near religious places such as mosques, small mosques, and tombs, the opening of taverns was prohibited. However, despite the prohibition of alcohol by the Ottoman Empire for Muslims, which was considered both legally and socially sinful, criminal, and shameful, they did not refrain from this sin and secretly visited taverns, drinking alcohol either discreetly or openly.[61]

Taverns, which held a significant place in the city of Istanbul, underwent changes and became more widespread over time. However, due to frequent violations of regulations in the 18th century, they often faced attempts at closure. Concerned about the effects of social change, the state targeted taverns and implemented harsh measures against these establishments. In fact, the government imposed bans specifically targeting Muslims who spent time in these places and consumed alcohol. Looking particularly at these bans aimed at closing down such venues, it was evident that the state saw them as a threat. However, this situation changed with the declaration of the Tanzimat in the 19th century, and the state ceased to view these venues as a problem for Muslims and non-Muslims alike. Taverns, which were previously prohibited from opening in neighborhoods where Muslims resided and near religious structures, began to be seen in almost every district and neighborhood.[62] After this period, the entertainment venues that the state had previously continuously banned gained complete freedom. In other words, with the Tanzimat, the modernization that was strongly felt in the entertainment life was reflected in taverns.

Taverns in Ottoman society sometimes led to social unrest, even escalating to fights, and even murders. These incidents occasionally resulted in the closure of such establishments during certain periods.[63] For example, in Istanbul's Şehzadebaşı, Mehmed, known as one of the "famous drunkards," attacked a local tough guy known as Arab Abdullah with a cane. However, with the help of those present, Abdullah managed to escape without injury. Mehmed also attacked the police with drunkenness during the intervention of a mounted police patrol, but no harm came to the officers.[64] While it was fortunate that no one was injured in these incidents, they nevertheless supported the prohibition of alcohol. In another example, a shepherd named Hacı Hüsnü, wishing to reconcile with his former wife, went to talk to her family. However, during the conversation, which escalated into a fight due to Hacı Hüsnü being intoxicated, he shot and killed his father-in-law and injured his mother-in-law and ex-wife Rahime. This case, resulting in the death of the father-in-law and injuries to others, is documented in archival sources.[65] Another example is in Tatavla, where two friends named Kosti and Mihal got into a fight with intoxicated bakers named Osman and Feyzullah while drinking together in a tavern. Feyzullah and Osman were injured in the fight and taken to the hospital. While the police arrested Mihal, Kosti managed to escape.[66] Many

[57] Roger A. Deal, *Namus Cinayetleri Sarhoş Kavgaları: II. Abdülhamid Döneminde Şiddet,* trans. Zeynep Rona, Kitap Pub., İstanbul 2017, p. 669.
[58] İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil Pub., İstanbul 1987, p. 169.
[59] Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, V. 2, Kültür Bakanlığı Pub., Ankara 1978, p. 328; Necdet Ünal, "Kur'an İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, No. 2, 2011, p. 150-151.
[60] Arslan, *ibid,* p. 484-485.
[61] İhsan Erdinçli, "Yasaklardan Modern Denetime: Osmanlı Devleti'nin İçki Tüketimine ve Meyhânelere Yaklaşımı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, No. 16, 2020, p. 7.
[62] Sevde Harmandar, "19.Yüzyılda İstanbul'da Değişen Eğlence Anlayışı ve Yeni Eğlence Mekânları", *ETÜT Dergisi*, No. 1, 2020, p. 121.
[63] Fatih Arslan, "Alkol Tüketiminin Osmanlı Kamusal Hayatında Yarattığı Sorunlar: İkinci Meşrutiyet Dönemi ve Sonrasında Örnekler", V*akanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, No. 2, 2021, p. 478-497.
[64] Deal, *ibid*, p. 73.
[65] Deal, *ibid*, p. 152-153.
[66] Orhan Türker, *Osmanlı İstanbul'undan Bir Köşe Tatavla*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2009, p. 79.

similar examples could be provided. However, although the Ottoman authorities temporarily closed taverns to prevent such incidents, this situation persisted, and such events continued to occur.

One of the venues consumed by the Ottoman people in daily life was the theater. Theater emerged as a result and carrier of Westernization in Ottoman society. Western-style theater not only facilitated the direct or indirect transmission of Western values to society but also gained popularity among writers and the public, especially from the second half of the 19th century. Theater ceased to be an art form accessible only to a certain elite residing in Beyoğlu and its surroundings, gradually becoming a part of everyday life.[67] Additionally, Western-style theater was used as part of "social solidarity" activities. The second half of the 19th century, which was extremely vibrant in terms of civil initiatives and charitable activities, was also a period when Western-style theater began to gain popularity. It is observed that voluntary aid activities became popular as a genre of theater, and theater itself needed to be part of aid activities.[68] Theater sparked vitality in the public sphere and partially alleviated the pressure, especially during the reign of Abdulhamid, by supporting relief efforts. Theater became an important part of relief activities, ranging from earthquake and fire victims to the poor and destitute, orphans, the homeless, the sick, impoverished or pregnant women, schools, and donation campaigns for public service institutions.[69] In this regard, theater began to be remembered not only as entertainment but also as a public service activity that provided social benefit in performances held as part of relief efforts.[70]

Another area of entertainment consumed by the Ottomans in daily life was recreational areas. It is a well-known fact that our ancestors generally lived closely intertwined with nature from the past to the present. The Ottoman society continued this lifestyle intertwined with nature both in Istanbul and in other cities. Suitable areas within or near cities such as wooded areas, meadows, rivers, lakes, and seaside were designated as recreational areas. In Ottoman society, both the general public and various artisans in different professions, students, took advantage of various opportunities to visit recreational areas for the purpose of resting and having fun during suitable seasons. Even if practiced once a year or several times, on a daily or multi-day basis, these activities provided people with the opportunity to experience a different time frame beyond the routine of daily life and also offered opportunities for developing social relationships, learning, and living the values of society.[71]

When the craftsmen group went to the recreational areas, they acted in unity and solidarity, organized various entertainments along with eating and drinking, played music, sang, and spent enjoyable times together. Sometimes, the entertainments organized by the craftsmen were so delightful that even the public couldn't get enough of watching them. The trips to the recreational areas were characterized by solidarity, and well-off craftsmen would cover the expenses of poorer craftsmen. Additionally, during the Tanzimat period, school excursions were also part of the festivities, and fun was had. With joint efforts, the needs of students in need were met. Students gathered from different schools would be taken to recreational areas, accompanied by the public, singing songs to the beat of drums and zurna (a traditional musical instrument), and having fun. Various locations were preferred, and after the closure period, these activities would continue for two or three weeks, allowing students to relieve the stress of the academic year.[72]

In addition to the tradition of craftsmen and students going to recreational areas, it can be said that ordinary people also went to these places and often repeated these entertainments with the means they had. In the Ottoman Empire, houses, regardless of their size, typically had a garden. Consequently, with the arrival of spring, the gardens of the houses would be filled with fruit trees, and people would enjoy sitting in these gardens among the graceful colors of almond, plum, and peach trees blooming with the arrival of spring, the purple clusters hanging from the windows, and the budding grapevines. This way, they would find joy and happiness in their souls.[73]

CONCLUSION

When we look at the spaces consumed by the Ottoman society in their daily lives in the 19th century, it can be seen that socio-economic and socio-cultural structure was especially decisive. During this period, bazaars, mosques, coffeehouses, taverns, recreation areas and theaters were not only physical spaces, but also important elements that reflected the social fabric of the society. It is possible to have an idea by examining the behavioral patterns of Istanbul society, especially through the places discussed in the 19th century.

---

[67] Nilgün Firidinoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardımlaşma ve Tiyatro (1870-1907)", *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, No. 22, 2013, p. 19.
[68] Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914),* İletişim Pub., İstanbul 2002, p. 271.
[69] BOA. DH. MKT. 1659/5, (23 Muharrem 1307), 19 Eylül 1889; BOA. DH. MKT. 1693/102, (08 Cemaziyelahir 1307), 30 Ocak 1890.
[70] Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908),* İşbankası Kültür Pub., Ankara 1972, p. 99.
[71] Suraiye Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* trans. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Pub., İstanbul 1998, p. 122.
[72] Muhipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İletişim Pub., İstanbul 1946, p. 40-41.
[73] Faroqhi, *ibid*, p. 170.

Throughout its history, the Ottoman Empire was shaped around cities in different geographies. These cities were both architecturally rich and played an important role as the center of social life. Cities have created neighborhoods with the society they contain and ensure the flow of daily life within these neighborhoods. These neighborhoods generally had common areas and narrow streets leading to common squares. In the Ottoman Empire, one of the places where the society spent most of its time and was also a meeting place was the mosque. In the Ottoman Empire, mosques were not only places of worship but also centers of social interaction. Another place that is heavily used by the society is the coffeehouses, which are thought to have entered the Ottoman society in the 16th century. Although coffeehouses were in danger of being closed from time to time, especially due to public gatherings and harmful conversations, they continued uninterrupted until the period under consideration. Apart from these places, there are entertainment venues where people come together. These are taverns, recreation areas and theaters. These places have become places where people with different lifestyles come together. These spaces discussed and the examples given have been important in terms of revealing how the society uses these spaces in daily life and how it behaves in the flow.

BIBLIOGRAPHY

1. Archive Documents

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafi, Mühimme Defterleri (A.{DVNSMHM.d…) 81/447.

Cevdet, Belediye, (BOA. C..BLD.), 24/11769.

Dahiliye, Mektubi Kalemi, (BOA. DH. MKT.), 2045/115, 1750/51, 1659/5, 1693/102, 2025/119.

Sadaret, Mektubi Kalemi, (BOA. A.}MKT. 149/43.

Şura-yı Devlet, (BOA. ŞD.) 2906/48.

İstanbul Şer'iye Sicilleri/İstanbul Mahkemesi, (İSTM.ŞSC.01.d), 211; 254, 257, 258, 261.

İstanbul Kadı Sicilleri/Bâb Mahkemesi, (İSTM.ŞSC.01.d), 397.

2. Research Resources

AND, Metin, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908),* İşbankası Kültür Pub., Ankara 1972.

ARSLAN, Fatih, "Alkol Tüketiminin Osmanlı Kamusal Hayatında Yarattığı Sorunlar: İkinci Meşrutiyet Dönemi ve Sonrasında Örnekler", V*akanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, No. 2, 2021, ss.478-497.

AYSU, Çidem, "İstanbul Şehrinden Metropoliten İstanbul'a Mahallelerin Mekânsal Dağılışı 1950-2001", *İstanbul Dergisi*, No. 40, 2002, ss.51-58.

BAYARTAN, Mehmet, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *Coğrafya Dergisi*, No. 13, 2005, ss.93-107.

CANSEVER, Turgut, *Osmanlı Şehirciliği Kubbeyi Yere Koymamak*, Timaş Pub., İstanbul 1997.

CANSEVER, Turgut, *Osmanlı Şehri*, Timaş Pub., İstanbul 1910.

Muhipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İletişim Pub., İstanbul 1946.

CERASİ, Maurice M., *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Yapı Kredi Pub., İstanbul 2001.

DENİŞ, Halil Emre, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Kahvehaneler: Sosyal ve Siyasal Yaşam İncelemesi", *Akademik Bakış Dergisi*, No. 27, 2011, ss.1-16.

DEAL, Roger A., *Namus Cinayetleri Sarhoş Kavgaları: II. Abdülhamid Döneminde Şiddet,* trans. Zeynep Rona, Kitap Pup., İstanbul 2017.

ERDİNÇLİ, İhsan, "Yasaklardan Modern Denetime: Osmanlı Devleti'nin İçki Tüketimine ve Meyhânelere Yaklaşımı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, No. 16, 2020, ss.1-32.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, No. 4, 1984, ss.69-78.

FAROQHİ, Suraiye, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* trans. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Pub., İstanbul 1998.

FİRİDİNOĞLU, Nilgün, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardımlaşma ve Tiyatro (1870-1907)", *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, No. 22, 2013, ss.19-40.

GÖKTAŞ, Erbil, "Osmanlı Döneminde Kahvehaneler, Kıraathaneler ve Bunların İşlevleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 11, 2010, ss.67-80.

HARMANDAR, Sevde, "19.Yüzyılda İstanbul'da Değişen Eğlence Anlayışı ve Yeni Eğlence Mekânları", *ETÜT Dergisi*, No. 1, 2020, ss.114-117.

IŞIN, Ekrem, "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V. 2, İletişim Pub., 1985, ss.538-563.

IŞIN, Ekrem, *Bir İçecekten Daha Fazla: Kahve ve Kahvehanelerin Toplumsal Tarihi, Tanede Saklı Keyf: Kahve,* comp. Selahattin Özpalabıyıklar, YKY, İstanbul 2000.

KARAGÖZ, Mehmet, "Malatya'nın XVII. Asırdaki Ticari İmkânları", *Kervansaray Buluşması: Malatya Tarihi ve Arkeoloji Sempozyumu*, Malatya 2006, ss.123-124.

KUBAN, Doğan, "Mahalleler: Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V. 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Pub., İstanbul, 1994, ss.242-247.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Şehir", *Diyanet İslam Ansiklopdisi,* V. 38, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 2010, ss.441-446.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Pub., İstanbul 1985.

ORTAYLI, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil Pub., İstanbul 1987.

ÖGEL, Bahattin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, V. 2, Kültür Bakanlığı Pub., Ankara 1978.

ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914),* İletişim Pub., İstanbul 2002.

ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, TTK, Ankara 1998.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I,* pre. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

PİRENNE, Henri, *Ortaçağ'da Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması,* trans. Şadan Karadeniz, İletişim Pub., İstanbul 1991.

RAYMOND, Andre, "Şehir", *Diyanet İslam Ansiklopdisi,* V. 38, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 2010, ss.449-451.

SEZAL, İhsan, *Şehirleşme*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992

ŞAHİN, İlhan, "Şehir", *Diyanet İslam Ansiklopdisi,* V. 38, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 2010, ss.446-449.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul 2012.

ŞENER, Mehmet, "Cami"*, Diyanet İslam Ansiklopdisi,* V. 7, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 1993, ss.91-92.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, "İstanbul'da Kimlik Değişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V. 2, İletişim Pub., 1985, ss.542-544.

TUNA, Korkut, *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Pub., İstanbul 1987.

TÜRKER, Orhan, *Osmanlı İstanbul'undan Bir Köşe Tatavla*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2009.

ÜNAL, Necdet, "Kur'an İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, No. 2, 2011, ss.149-182.

ÜNER, Harun, "Osmanlı'da Kahve/Kahvehane Kültürü ve Salihli'den Bir Kahvehane Örneği "Himaye-i Etfal", *Sanat Tarihi Dergisi*, No. 2, 2012, 1-26.

YAMAN, Talat Mümtaz, *Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler*, Ehlikeyf Kitabı, pre. Fatih Tığlı, Kitabevi Pub., İstanbul 2004.

YAŞAR, Ahmet, "Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehane Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* No. 6, 2005, ss.237-256.

YEDİYILDIZ, Bahattin, "Vakıf Müessesesinin 18. Asır Türk Toplumundaki Yeri", *Vakıflar Dergisi*, No.14, 1982, ss.1-27.

YEL, Ali Murat, & KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Mahalle", *Diyanet İslam Ansiklopdisi,* V. 27, TDV İslâm Araştırma Merkezi, Ankara 2003, ss.323-326.

YILMAZ, İbrahim, "Osmanlı Son Döneminde Berberlik", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, No.2, 2022, ss.396-408.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 599-612.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI TOPLUMUNDA AHÂLİ HUZURSUZLUKLARI: KIZ VE ÇOCUK KAÇIRMA OLAYLARI

10.53718/gttad.1392624

GÜL HANIM GÖKTAŞ CENGİZ*-RAHİME ÖZDAMAR**

ÖZ

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları Osmanlı Devleti'nin dönem itibariyle hem içeride hem de dışarıda pek çok problemle uğraştığı devirlerdir. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması, çok uluslu bir imparatorluğu teşkil eden Osmanlı için âdeta ayrılıkçı hareketlerin zirveye tırmanışı olmuştur. Stratejik konumu hasebiyle hâkimiyetin kurulduğu ilk dönemlerden itibaren oldukça önem verilen Balkan toprakları, milliyetçilik isyanları ve dış devletlerin de müdahaleleriyle bu ayrılıkçı emellerin merkezi hâline gelmiştir. Merkeze uzak olması, Gayrimüslimlerin yoğun olarak buralarda ikâmet etmiş olmaları, emperyal güçlerin bölgede etkin bir şekilde faaliyet göstermelerine sebep olmuş, dağa çıkan eşkıyaların komitacılık faaliyetlerinin yayılmasını sağlamıştır.

Rumeli'de faaliyetlerini sürdüren eşkıyaların özellikle toplumda karmaşa çıkarma amacında oldukları, müslüman Gayrimüslim ayırt etmeksizin çocuk ve kızları kaçırmalarından anlaşılmaktadır. Fidye karşılığı yapmaları dışında, köylere zarar verme ya da bünyesine daha çok insan desteği sağlama ve bir güç ispatı yapma amacında oldukları da göz ardı edilmemelidir. Özellikle Bulgar çeteleri eşkıyalık olayları ile 19. yüzyıl sonlarında arşiv belgelerine yansımışlardır. Halkın bizzat bunlara karşı mücadele içerisine girmemeleri için bölgeye sürekli takviye birlikler gönderilmiş, asayiş probleminin yoğun olduğu bölgelerde devriyeler sıklaştırılmıştır. Ancak burada, çetelerin amacının Avrupa'nın dikkatini çekmek ve onların müdahaleleriyle olayları daha da çetrefilli hâle getirmek istedikleri anlaşılmaktadır.

Devletin aslî unsuru olan Müslümanların Gayrimüslim cemaatlerle yaşadığı kız kaçırma olaylarında özellikle Avrupalı devletlerin müdahalesinden sakınıldığından devletçe elden gelen tedbirlerin uygulandığı görülmüştür. Bu sebeple halk arasında öne çıkan hitabet gücü kuvvetli kişilerden oluşan nasihat heyetleri ya da mültezimler, ahaliyi veya tarafları teskin etme amacıyla görevlendirilmişlerdir. Olayların bir an önce şahsi mesele hâlinden çıkarılması için kızların bulunarak, ailelerine teslimi veya evlilikle sonuçlandırılması çözüm yolu olarak kullanılanlardan bazılarıdır. Burada yetkililerin bölgenin güvenliğiyle huzur ve sükûnunu sağlamayı ön planda tuttukları anlaşılmaktadır. Hatta bazı kızların kaçtıktan sonra güvenli buldukları Müslüman evlerinde ikâmet ediyor olmaları dikkat çekicidir.

Bunun dışında Anadolu'da meydana gelen çocuk ve kız kaçırma olaylarının bu dönem ayaklanma hâlinde bulunan Ermeniler ya da buraya göçlerle gelen ekonomik durumu yetersiz Çerkesler arasında yaşandığı görülmüştür. Rumeli'deki kız kaçırma vakalarında yaşandığı gibi Ermenilerin de ahali karmaşası veya sosyal huzursuzluk çıkarma amacında oldukları anlaşılmıştır. Halk arasında bireysel denebilecek kız kaçırma vakalarında da ceza kanunnamelerinde zikredilen cezaların uygulanması amacıyla tutuklamaya gidildiği veya mümkünse nikâh akdi gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Ancak burada da istenmeyen darp, yaralama ve ölüm gibi hâdiseler yaşanmıştır. Yine devletin halk arasında bu türden olaylar sebebiyle nümayiş problemlerini engellemeye çalıştığı bölgede, huzur ve refahı sağlamayı ön planda tuttuğu düşünülmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: gul_goktas_1989@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5647-7818.

** Araş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, E-Posta: rozdamar@aku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5117-7613.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Devletin içinde bulunduğu durum düşünülürse dışarıda süregelen savaşlar ve yaşanan ekonomik buhranlar içerisinde, kaçırma olaylarını engellemede güvenlik zafiyetini ortadan kaldırmaktaki çabası takdire şâyândır. Yaşanan tüm bu kaçırma vakalarına bakıldığında da ilişkilerin pamuk ipliğine bağlı olduğu bir dönemde, ahali karmaşası ve bir iç çatışma çıkarma meylinde oldukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaçırma, Kız, Çocuk, Eşkıya, Karmaşa, Ahali, Osmanlı.

PUBLIC UNREST IN OTTOMAN SOCIETY: CASES OF KIDNAPPING OF GIRLS AND CHILDREN

ABSTRACT

The late 19th century and the beginning of the 20th century were the periods when the Ottoman Empire dealt with many problems both internally and externally. The Treaty of Berlin, signed after the 1877-78 Ottoman-Russian War, virtually marked the culmination of separatist movements for the Ottoman Empire, which constituted a multinational empire.The Balkan lands, which have been given great importance since the first periods of domination due to their strategic location, have become the center of these separatist ambitions with nationalist rebellions and the interventions of foreign states. The fact that it is far from the center and that non-Muslims mostly reside here has caused external groups to operate effectively in the region and enabled the bandits who climbed the mountains to spread their committee activities.

It is understood that the bandits who continue their activities in Rumelia especially aim to cause public chaos by kidnapping the children and girls of the people, regardless of whether they are Muslims or non-Muslims. In addition to paying ransom, it should not be ignored that they aim to harm villages or provide more human support and prove their power. Particularly Bulgarian gangs were reflected in archive documents with banditry incidents at the end of the 19th century. In order to prevent the people from fighting against them themselves, reinforcements were constantly sent to the region and patrols were increased in areas where public order problems were intense. However, it is understood that the gangs want to attract the attention of Europe and complicate the events with their intervention.

It has been observed that the state took the best precautions possible, especially since the intervention of European states was avoided, in cases of kidnapping of girls between Muslims, who are the essential elements of the state, and non-Muslim communities. For this reason, advisory committees or tax farmers, consisting of prominent people with strong oratory power among the people, were appointed to calm the people or the parties. Some of the solutions used are finding the girls, handing them over to their families, or concluding them with marriage, in order to remove the incidents from being a personal matter as soon as possible. It is understood that the authorities here prioritize the security and peace and tranquility of the region. It is even noteworthy that some girls, after escaping, were living in Muslim homes that they found safe.

Apart from this, it has been observed that the kidnappings of children and girls in Anatolia took place among the Armenians who were in rebellion during this period or the Circassians with poor economic conditions who migrated here. It was understood that the Armenians were aiming to cause public chaos or social unrest, as was the case with the kidnapping cases in Rumelia. It has been determined that in cases of girl abduction, which can be considered individual, people make arrests or, if possible, a marriage contract is made in order to impose the penalties mentioned in the penal codes. However, undesirable incidents such as assault, injury and death have occurred here, too. It is also thought that the state tries to prevent public demonstration problems due to such events and prioritizes ensuring the peace and prosperity of the region.

Considering the situation the state is in, its efforts to eliminate security weaknesses in preventing kidnappings, amid ongoing wars and economic crises abroad, are admirable. When we look at all these kidnapping cases, it can be seen that they tend to create public chaos and internal conflict at a time when relations are hanging by a thread.

Keywords: Kidnapping, Girl, Child, Bandit, Chaos, People, Ottoman.

GİRİŞ

19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin zayıflama emaresi göstermeye başladığı zamanlarda halk arasında asayiş problemleri ile birtakım eşkıyalık faaliyetleri gündeme gelmiştir. Devlet adamlarının aldığı tedbirlerle sindirilen bu türden hareketlerin 19. yüzyılda devletin büyük savaşlar sonucu toprak kayıpları yaşadığı, ekonomik ve sosyal sorunlarla uğraştığı dönemde arttığı bir gerçektir. Özellikle tımar sistemi ve işleyen toprak düzeninin bozulması âdeta bir derebeylik cihetinden mültezimlerin türemesine, özellikle Rumeli'de âyanların sivrilmesine sebep olmuş, nihayetinde bu nüfuzlu ailelerin merkezîleşen devlete itaati

hususunu zorlaştırmıştır.[1] Bunlardan sebep devletin zamanla uç bölgelerinde merkezi otoriteyi tesis edememesi buralarda eşkıyalık, çetecilik ve komitacılık faaliyetlerinin artmasıyla sonuçlanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle son çeyreği devletin güç durumda olduğu dönemlerden biridir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan kısa bir süre önce tahta çıkan II. Abdülhamid döneminde savaş sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarıyla devlet çözülüş ve âdeta bir yıkılış sürecine doğru girmiştir. Savaşın sonuçlarının etkisiyle Rumeli ve özelde Makedonya toprakları komitaların faaliyetleriyle sık sık asayiş sorunlarının gündeme geldiği, merkezin denetim problemleri yaşadığı ve dönemin Avrupalı devletlerinin müstakil ya da muhtar Balkan devletlerine müdahalelerinin arttığı bir bölge görünümündedir.[2]

"Rumeli" tabiri Balkan yarımadasını kapsayan geniş bir coğrafi alan için kullanılıyor olsa da Osmanlı 19. yüzyılın son çeyreğinde söz konusu terimi Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerini içine alan idari birim için sarf etmiştir.[3] "Elviye-i selâse" olarak da adlandırılan bu bölge siyasi terminolojide Makedonya ismiyle de ön plana çıkmaktadır ki özellikle 93 Harbi sonrası Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ın prenslik olarak ortaya çıkışı aynı zamanda "Makedonya Meselesi"nin ilk adımını oluşturmuştur. Balkan Savaşları ile bölgenin elden çıkışına kadar "Şark Meselesi" bağlamında Osmanlı Devleti'nin başlıca sorunları arasına girmiştir. Dönemin Avrupalı devletlerinin de baskı ve kışkırtmalarıyla Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan bu verimli toprakları paylaşma noktasında bir uzlaşıya varamamışlardır.[4] Bölgenin özerk hâle getirilmesi için gündeme getirilen ıslahat teşebbüslerinin yanında başta Bulgar ve Sırp çeteleriyle ayyuka çıkan asayişsizlik sorunları Osmanlı Devleti'ni Makedonya problemi ile fazlaca uğraştırmıştır. Dönemin büyük savaşlarından biri olan 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden fazlaca kayıpla çıkan ordunun, kalan kısmının da Balkanlar ve yurdun değişik bölgelerindeki asayişsizlikle kaybedilmesi söz konusudur. Özellikle Rumeli'de fazla etkin olan Bulgar çetelerinin faaliyetleri[5] asker mevcudunun azalmasında etkin olan bir faktördür. Bulgar çetelerinin takibi için süvari birliklerinin takviyesi öngörülmüştür. Rumeli vilayetlerinde mevcut 14 süvari bölüğünün 8'i Selanik'te vazifeliydi. Bu süvari birlikleri komitacı takibinde jandarmaya yardımcı olmaktaydı.[6]

Görüldüğü üzere, 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında kozmopolit bir yapıya sahip Balkanlar "adeta kaynayan bir kazan" konumundadır. Yine Doğu Anadolu başta olmak üzere bölgede Ermenilerden kaynaklı problemler söz konusudur. Arşiv belgeleri temelinde yapılan bu çalışmada, "aşırmak", "kaldırmak", "dağa kaldırmak" gibi kelimelerle ifade edilen[7] kız ve çocuk kaçırmaların kimler tarafından hangi amaçla yapıldığı irdelenmiştir. Yine söz konusu dönemde olayların boyutunun şekil değiştirmesinin sebepleri, bu çerçevede sivil halkı hedef almasının amaçları, Müslüman ve Gayrimüslim cemaatler arasında yaşanan hâdiselerde iki tarafın durumdan nasıl etkilendiği, kurumların ve kişilerin vakaları engellemedeki rolleri araştırma sahasında cevap bulunmaya çalışılan konular arasında bulunmaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yaşadığı kız ve çocuk kaçırma olaylarını inceleyerek, bu olayların toplum üzerindeki etkilerini ve devletin bu sorunlara karşı aldığı önlemleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Makale, özellikle Rumeli ve Anadolu'da yaşanan bu tür olayların, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal buhranların bir yansıması olarak değerlendirildiğini savunmaktadır. Çalışma, "Osmanlı toplumunda kız ve çocuk kaçırma olaylarının temel sebepleri nelerdir ve bu olaylar devlet ve toplum üzerinde nasıl bir etki yaratmıştır?" sorusunu aydınlatmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda, kaçırma olaylarının sadece bireysel bir suç değil, aynı zamanda geniş çaplı sosyal ve siyasi dinamiklerle ilişkili olduğu gösterilmektedir.

Çalışma, konuya sadece tarihsel bir perspektiften yaklaşmakla kalmayıp, aynı zamanda sosyolojik ve hukuki boyutları da ele almaktadır. Daha önceki çalışmalardan farklı olarak, bu makale arşiv belgeleri üzerinden detaylı bir analiz yaparak, kız ve çocuk kaçırma olaylarının farklı bölgelerdeki ve dönemlerdeki dinamiklerini karşılaştırmalı bir şekilde incelemektedir. Ayrıca, devletin bu tür olaylara karşı geliştirdiği stratejiler ve aldığı önlemler hakkında da kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Çalışmanın problematiği, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde artan kız ve çocuk kaçırma olaylarının nedenlerini ve sonuçlarını anlamaktır. Bu bağlamda, bu tür olayların artmasının ardındaki sosyal, ekonomik ve siyasi faktörlerin neler olduğu ve bu olayların devletin genel

[1] Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Editörler Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 36-39.
[2] Emre Gör, "II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) Rumeli'de Komitelere Karşı Yürütülen İstihbarat Faaliyetleri", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi(UTAD),* 2/2, Aralık 2018, s.11.
[3] Mahir Aydın, "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması", *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, İstanbul 1998, s. 239.
[4] Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesi'ne Dâir", *Osmanlı Araştırmaları,* IX, İstanbul 1989, s. 77-99.
[5] Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları,* IX, İstanbul 1989, s. 209-234.
[6] Beydilli, *agm,* s. 89.
[7] BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Yıldız Mütenevvî Maruzat (Y.MTV.), 250/87, 7 Eylül 1903 (1321.C.14), BOA., Sadaret Bulgaristan (A.MTZ.(04)), 30/33, 2 Eylül 1895 (1313.Ra.12), BOA., Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1512/25, 10 Haziran 1888 (1305.N.30), BOA., (DH.MKT.), 1537/96, 30 Ağustos 1888 (1305.Z.22), BOA., Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 1141/34, 11 Ekim 1909 (1327.N.26), BOA., (Y.MTV), 56/75, 2 Aralık 1891 (1309.R.29), BOA., Dahiliye Mu'amelat (DH.TMIK.M.), 89/20, 27 Haziran 1900 (1318.S.28), BOA., (DH.TMIK.M.), 96/13, 29 Ekim 1900 (1318.B.5).

güvenlik ve asayiş politikaları üzerindeki etkileri incelenmektedir. Bu çalışmada, kız kaçırma olaylarının nedenlerine arşiv belgeleri ve daha önce yapılmış araştırmalar ışığında cevaplar aranacak ve Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki toplumsal dinamikler daha derinlemesine anlaşılmaya çalışılacaktır.

Konuyu farklı şekilde adlandırmakla birlikte hukukî, tarihî ve sosyolojik boyutunu inceleyen bazı çalışmalar mevcuttur. "Kız" yerine "kadın kaçırma" tabirini kullanan ve konunun Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde nasıl bir seyir takip ettiğini oldukça genel ve tarihsel bir şekilde irdeleyen çalışmalardan birisi Nevzat Toroslu'ya aittir.[8] "Kadın Kaçırma" adlı çalışmasında; olayın tanımı, çeşitleri, işleniş şekli ve sebepleri üzerinde durmuştur.[9] Aynı şekilde Gamze İlaslan, "Abduction of Women and Elopement in the Nineteenth Century Ottoman Nizamiye Courts" başlıklı tez çalışmasında, 19. yüzyıl Anadolu ve Rumeli'sinde evlilik, sevdalık, gönüllü kaçma çerçevesinde kız kaçırmaları incelemiştir.[10] Fatih Öztop'un 1908-1916 yılları arası Aydın Vilayeti Suç Cetvelleri'ne dayanarak yaptığı çalışma, belirtilen tarihlerde Aydın Vilayeti'nde konu sınırı yapmaksızın kız kaçırma vakalarına dair istatistiki bilgileri içermektedir. Makalede, incelediği süre içinde kaç tane vaka meydana geldiği, kaçırmanın niye yaşandığı, faillerden kaç tanesinin yakalanıp-yakalanmadığı, meslekleri, dinleri ve medeni halleri gibi bilgiler sayısal veriler şeklinde sıralanmıştır. Bu vakalarda da yazar kaçırmaların %38,87'sinin evlenme odaklı olmasını belirtmesiyle araştırmanın odak mahiyetini göstermektedir.[11]

Çalışmalara bakıldığında araştırmacıların kız veya kadın kaçırmanın sebeplerini evliliğe dayandırmakta hemfikir oldukları anlaşılmaktadır. Böyle bir inceleme yapan Mehmet Selim Temel de, "Osmanlı Devleti'nde Kız Kaçırma (1839-1908): Devlet, Cemaatler ve Modernleşme" başlığıyla Tanzimat sonrası hukuk alanında yapılan değişiklikleri, "müsavat" kavramı etrafında suça verilen cezanın bölgelere göre değişebildiğini ve devletin bu noktada zorlanabildiğini ortaya koymuştur.[12] Çalışmasında Temel, kaçıran kişinin kadınların ailesinin izni olmadığı, yeterli geliri bulunmadığı ve sevdadan ötürü bu yola başvurduklarını ifade etmiştir.[13] Cemaatler arası kız kaçırmalarda sosyo-politik çerçevenin üzerine diplomatik krizler, ihtida gibi çok katmanlı toplumsal ve siyasi ilişkiler yumağının ortaya çıktığını söylemiştir. Temel'in Tanzimat sonrası teoride getirilen eşitlik prensiplerine söz konusu davaların âdeta kaynaklık edeceği yorumuna katılmamak ise, işten bile değildir.[14]

16 ve 17. yüzyıl Osmanlı'sında evlilik ve eşkıyalık amaçlı insan kaçırmaları araştırmasına konu eden Peirce, Temel'in de dediği gibi savaşlardaki esir düşme durumuyla insan ve kız kaçırma fiilini karıştırmıştır.[15] Çünkü evlilik ve eşkıyalık çerçevesindeki kız kaçırmalara hırsızlık, gasp olaylarının da eşlik ettiğini "kişinin şerefinin lekelenmesinin" amaçlanıldığını, padişahın da toprak, gelir ve hazineler elde ettiğini söylemektedir.[16] Öte yandan bir diğer çalışmada, Ermeni olaylarının tırmanışa geçtiği Birinci Dünya Savaşı yıllarında tehcir meselesi kapsamında "Ermeni kadın ve çocukların Müslüman ailelere entegrasyonu daha sonrasında Ermenilerin onları tekrar toplama ve kurtarma" sürecini incelediğini söyleyen Ekmekçioğlu, aslında çalıştığımız dönem olan 1890'lar Doğu Anadolu'sunda Ermeni ayaklanmalarında olduğu gibi o dönemde de Müslümanlar ile karşı karşıya yaşanan siyasi krizlerde kız kaçırma davalarının devam ettiğini göstermiştir.[17]

Kız ve çocuk kaçırma vakaları tarihi alanın yanında sosyoloji ve antropoloji çalışmalarında da yer almıştır. Genel anlamda araştırmalara bakıldığında, eylemin tanımı, sosyal ve ekonomik nedenleri, verilen cezalarla sosyolojik boyutları incelenmiştir.[18] Bunlardan birisi olan Ubeydullah Ozan'ın "Kız Kaçırma Geleneğinin Sosyo-Kültürel Temelleri" başlıklı çalışmasında, Kocaeli'nin Kandıra ilçesine bağlı Kırkarmut ve Özbey köylerindeki kız kaçırma olayları ele alınmıştır.[19] Temel'in de belirttiği gibi, yazarın incelediği yerler Osmanlı'nın son

[8] Nevzat Toroslu, "Kadın Kaçırma", *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler,* Ed. Adnan Güriz ve Peter Benedict, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, Ankara 1974, s. 413-467.

[9] Temel, konuyla ilgili Toroslu'nun Türkiye'deki kadın kaçırma vakalarının sebebini %75-80 ortalama bir tahminle ekonomiye dayandırdığını ifade etmektedir. Mehmet Selim Temel, *Osmanlı Devleti'nde Kız Kaçırma (1839-1908): Devlet, Cemaatler ve Modernleşme,* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 7.

[10] Gamze İlaslan, Abduction of Women and Elopement in the Nineteenth Century Ottoman Nizamiye Courts, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

[11] Fatih Öztop, "Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devletinde "Kız Kaçırmak" Suçu: Aydın Vilayeti Örneği (1908-1916)", *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, (2015), s. 289-291.

[12] Temel bu konuda, ceza kanununun tam olarak anlaşılamadığını bölgelere göre suçlulara farklı cezalar verildiğini, taşradaki yöneticilerin yeni ceza kanunları ilân edilmesine rağmen merkeze kız kaçırma davalarında suçlulara ne tür cezalar verileceğini sorduklarını belirtmiştir. Temel *agt,* s. 118.

[13] Temel, *agt,* s. 3-4, 13, 118.

[14] Temel, *agt,* s. 1-2.

[15] Temel, *agt,* s. 3.

[16] Leslie Peirce, "İnsan Kaçırmanın Namuslu ve Namussuz Halleri: Osmanlı Dünyasında Hükümdarlar, Eşkıyalar ve Kahramanlar", *Kebikeç*, çev. Neslihan Demirkol, 34, (2012), s. 42-43.

[17] Lerna Ekmekçioğlu, "Kız Kaçırma, Kız Kurtarma: Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Mütareke Yıllarında İstanbul'da Ermenilik ve Müslümanlık", *Toplum ve Bilim*, S. 129, 2014, s. 223.

[18] Örnek için bkz. Mahmut Tezcan, "Türk Kültüründe Kız Kaçırma Geleneklerinin Antropolojik Çözümlenmesi" *Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi,* 2/6, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara 2003, s. 41-49.

[19] Ubeydullah Ozan, *Kız Kaçırma Geleneğinin Sosyo-Kültürel Temelleri,* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 1999.

döneminde Çerkeslerin göç ettiği bir bölgedir.[20] Bu çerçevede araştırmamızda özellikle Ozan'ın altını çizdiği Sakarya ve Kocaeli çevrelerinde idarecilere gönderilen emirlerde olayların önüne geçilmesiyle ilgili tedbirlerin alınması istenmiş, [21] hâdiselerin sosyolojik sebepleri daha iyi tahlil edilebilmiştir.

Yapılan tüm çalışmalara bakıldığında zaman olarak bazen iç içe bazen de farklı dönemleri kapsadığı ve yoğun olarak evlilik amaçlı kız kaçırma vakalarına odaklanıldığı anlaşılmaktadır. Bu araştırmada temel kaynak olarak kullanılan 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında yoğunlaşan arşiv belgelerine dayanarak, devletin siyasi çıkmaz sürecinde kız, kadın ve çocuklardan oluşan sivil halkın neden hedef alındığı, bu sosyal tabakanın olayların neresinde bulunduğu, Müslüman-Gayrimüslim ilişkilerinin boyutu ve devletin olaylar karşısındaki tutumu ile aldığı tedbirler incelenmeye çalışılmıştır.

1. Çeteler ve Eşkıyalık Faaliyetleri Çerçevesinde Kaçırma Olayları

Balkan ülkelerinde sayıları gittikçe artan, modern silahlarla donatılmış çeteler buradaki Müslüman ve Gayrimüslim ahalinin asayişini bozmak için en yoğun zamanı bekleyerek faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Tasallut ve tahriklerin önlenmesi için halkın bizzat bunlara karşılık vermeleri yasaklanmış, bu işin güvenlik kuvvetlerince yapılmasına özen gösterilmiştir. 1900 yılında Selânik'te Vali Hasan Fehmi Efendi eşkıya sayısının arttığını, Menlik Kaymakamı kendi mevkiinde 2.000, Razlık Kaymakamı da 4.500 civarında eşkıya bulunduğunu bildirmekteydi. Ele geçirilen eşkıyaya kanunsuz uygulamalar ve kötü muameleler yapıldığı hakkında İngiliz ve Avusturya-Macaristan elçileri aracılığıyla Bâbıâli'ye şikâyetler söz konusuydu.[22] Burada çetelerin amacının Avrupa'nın dikkatini çekmek, merhametlerini tahrik ile müdahalelerini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Asayişi teşkil eden jandarma ve polis teşkilatı birimlerinin organize edilerek karışık bölgelere nüfuz etmesi ve hadiseleri önlemeleri amaçlanmıştır. Bu teşkilatlanma özellikle Ermeni olayları ve Makedonya'daki karışıklıkları bahane eden Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerindeki baskılarını da önlemeyi hedeflemiştir.[23] Yine eşkıyalığı önleme, azaltma noktasında öne sürülen layihalar devletin bu konuda almaya çalıştığı tedbirler olarak karşımıza çıkmaktadır.[24]

Arşiv belgelerinde Rumeli'de yaşanan eşkıyalık olayları çerçevesinde kaçırılan çocuklar, özellikle kız çocukları hakkında şikâyetler söz konusudur. 1895 yılında Sadaret'e gelen bir şikâyette, eşkıyanın 5 çocuk ile 1 kızı Bulgarların yoğun olarak yaşadıkları Batak köyüne kaçırdıkları, kızı taciz edip öldürdükleri çocukları aç-susuz bırakıp ölüme mahkûm ettiklerinden bahsedilmiştir. Bulgaristan Komiserliği'nden edinilen bilgi ise eşkıyanın iki Pomak[25] ile iki çocuğu Batak'a kaçırdıkları 15-16 yaşlarındaki bir kızı götürmeyip 13 yaşında engelli bir kız çocuğunu öldürdükleri noktasında daha kesin bilgi verilmiştir.[26] Eşkıyanın Bulgarların yoğun olarak yaşadıkları bölgeye sığınmaları, tabiiyetinden olan bazı kişilerin onlara yardımcı oldukları kanaatini doğurmaktadır. Ancak bazen onların nezdinden çocukların da alınması, bu kanaati genele yaymanın sakıncalı olduğunu göstermektedir. Bunda şüphesiz eşkıyanın hedefinin bölge asayiş ve huzurunu bozmak olması etkilidir. Mesela Tırnova taraflarında Kirkor Kâhya'nın 11 yaşındaki oğlu 4 eşkıya tarafından dağa kaçırılmış, esir çocuk ile eşkıyanın yakalanması için Mülâzım Emin Efendi kumandasında 22 kişilik bir asker bölgeye sevkedilmiştir.[27]

Bazı kaçırma vakalarında güvenlik güçleri çocuklara ulaşamamıştır, bazılarında bunu başarmış çocukların ailelerine teslimi sağlanmıştır. 1904 yılında Makedonya sınırlarında bulunan Debre'ye bağlı Malacan-ı Bala köyünden iki çocuk ve iki beygir eşkıya tarafından kaçırılmış, jandarmanın müdahalesine rağmen çocuklar kurtarılamamıştır.[28] Yine Mekri kazasında 11-12 yaşlarında bir kız çocuğu eşkıya tarafından dağa kaçırılmıştır. Uzun araştırmalar sonucunda bu eşkıyanın birçoğu önceden derdest edilmesine rağmen anılan kız ilk etapta bulunamamış, sürdürülen titiz bir iz sürme neticesinde kız bulunup ailesine teslim edilmiş ve bölge ahalisinden eşkıya esaretinde kimse kalmadığı anlaşılmıştır.[29]

Eşkıyaların sivil halka yönelik saldırılarında köy baskınları öne çıkmaktadır. Bu baskınlarda mektepleri hedefleyen ve belgelerde "fidye-i necat"[30] olarak bir beklenti maddi çıkar karşılığı eylemi gerçekleştiren kişiler,

---

[20] Temel, *agt,* s. 9.
[21] Temel, *agt,* s. 9. BOA., (DH.TMIK.M.), 96/13, 29 Ekim 1900 (1318.B.5), BOA., (DH.TMIK.M) , 89/20, 27 Haziran 1900 (1318.S.28).
[22] Beydilli, *agm,* s. 91.
[23]Nadir Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı 16, 2004, s. 59-95.
[24] Naim Ürkmez, "Eşkıyalığın Engellenmesine Dair Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Rapor", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* I/1, Aralık 2015, s. 31-64.
[25]Balkanlarda Rodop Dağları, Kuzey Bulgaristan ile Aşağı Trakya ve Makedonya bölgelerinde yaşayan Müslüman Slav bir halktır. Müslümanlığı seçen Bulgarlara da verilen bir isimdi.
[26] BOA., (A.MTZ. (04)), 30/33, 2 Eylül 1895 (1313. Ra.12).
[27] BOA., (DH.MKT.), 1537/96, 30 Ağustos 1888 (1305.Z.22).
[28] BOA., Teftişat-ı Rumeli Evrakı Manastır Evrakı (TFR.I.MN) 54/5334, 23 Temmuz 1904 (1322.Ca.10).
[29] BOA., Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 117/71, 11 Temmuz 1883 (1300.N.6).
[30] Belgelerde kullanılan "fidye-i necat", bir kimsenin esirlikten veya başına gelen bir beladan kurtulmak için, kendisi veya kendi namına başkası tarafından mecburen verilen para vesaire hakkında tercüme edilebilir. Tâbirin tam karşılığı, can kurtarma akçasıdır. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi, s.305.; Şemseddin Sâmi, *Kâmus-ı Türkî,* İkdam Matbaası, Dersaadet 1317, s. 984.

çocuk ve hocaları hedeflemişlerdir.[31] Olaylar dönemde güvenlik zafiyetinin çokça yaşandığı Rumeli'de ya da bölgeye yakın Anadolu topraklarında yaşanmıştır. Mesela 1888 yılında Keşan'ın Karabosna köyünde mektep basılarak Angeli isimli bir çocuk ile hoca kaçırılmış, karşılığında fidye istenmiştir. Ancak eşkıya amacına ulaşamadan esirler kurtarılmış yakalanmaları için de bölgeye ek süvari birlik takviyesi istenmiştir.[32]

Güvenlik tedbirlerini sağlama noktasında zaman zaman zorluklar yaşanarak türlü mukavemetlerle karşılaşılmıştır. Çetecilik faaliyetlerinin de yoğun yaşandığı bu bölgeler devletin asayişi sağlama noktasında kimi zaman zorlanmasına kimi zaman da yetersiz kalmasına sebep olmuştur. 1903-1904 yıllarında Karadağ hududunda Kolaşin'e bağlı bir köyde, Preveze'de, Kırçova'da, sınıra yakın Keşan'da Hristiyan halkın güvenlik kuvvetlerine ve Müslüman ahaliye mukavemetleri örneklerine arşiv belgelerinde fazlaca rastlanmıştır.[33] Olaylar çerçevesinde güvenlik kuvvetlerinin engelleyemediği halk birbirine girerken; türlü kaza, yaralama ve ölüm hâdiseleri de kaçınılmaz olarak yaşanmıştır. Olaylar Manastır, Kosova, Preveze, Prizren gibi çeşitli Balkan topraklarında cereyan etmiştir.[34]

Avrupalı devletlerin baskıları sonucu, kimi zaman yakalanan çete üyelerinin affı söz konusu olmaktaydı. Bu durum bölgenin Gayrimüslim ahalisi yanında özellikle Müslüman halkın tedirginliğine sebep olmaktaydı. Affedilen bir çete üyesinin örgüte geri dönmesi karşılığında çocuğunun kaçırılması, ona yapılan tehditler ve eldeki eski üye üzerinden güvenlik güçlerinin Rumeli'de eşkıya izi sürmesi dönemdeki eşkıyalık faaliyetlerine örnek olması açısından bir arşiv belgesinden özetlenmiştir. Buna göre, Balkanlardaki çete faaliyetlerinde bazı üyelerin teslim ve doğru yolu bulma çabaları da belgelere yansımıştır. Ancak bu kişiler geriye kalan diğer çete başları tarafından zikredildiği gibi çocuklarını kaçırma yoluyla tehdide uğramışlardır. Affedilen devlet koruması altına giren Mitor Podan'ın (?) 8 yaşındaki oğlu kaçırılmış, Podan çeteye tekrar katılmazsa çocuğunun öldürüleceği yönünde tehdit edilmiştir. Serasker Rıza Paşa, 2. ve 3. Ordu müfrezelerinden bir grup askeri esir çocuğun kurtarılması için görevlendirmiştir. Amaç, aynı zamanda esir çocuk vasıtasıyla 40 kişiden oluştuğu düşünülen çetenin takibinin yapılmasıdır. Buna göre Parvadin (?) köyü ahalisinden gelen şikâyetler bu takipte doğru yol çizilmesinde etkili olmuştur. Kurban Tepe ile İmaret Kalesi arasında Çatak köyüne doğru geçtiği rivayet olunan 40 eşkıyadan Cebel Tepe civarında Nikola isminde bir şahıs silahsız teslim olmuştur. Şahsın verdiği ifadede 15 kişinin doğuya ilerlediğini bildirmesi ile bölgede eşkıyaya koyun veren çobanların bulunduğu anlaşılmıştır. Adı geçen mevkide 4 martini fişenk ile eşkıyanın yediği koyun parçalarına rastlanılmıştır. Bölgeye tekrar uğramaları göz önünde bulundurularak pusuda kalmak tavsiye edilmiştir. Çete ile bağlantılı olup olmadığı bilinmeyen Vardar Nehri mecrasında 100 kadar Bulgar eşkıyanın tahkik edilmesiyle Kaymakam Kemal Bey emriyle bölgeye hemen Selanik Nizamiye Fırka Kumandanlığı'ndan birlikler sevk edilmiştir. Sonuç olarak esir çocuk vasıtasıyla izi sürülen çetenin dışında bölgede fazlaca örgüt bulunması sebebiyle güvenlik tedbirleri de arttırılmıştır. Selanik'te 3. Ordu Müfettişi Hayri Paşa eşkıya ile mücadelede gönderdiği telgrafta dağdaki eşkıyalara Varna'dan ikmal gönderildiği istihbaratı aldıklarını, Kalenik(?) hanları civarında hudut boyunda 60 bin kişilik hazır müfreze bulundurduklarını ifade etmiştir.[35] Verilen örnek, dönemde örgütlenmelerin fazlaca olduğunu, ancak devletin güvenlik güçlerinin de onlarla mücadelede kararlı tavırlarını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Devletin karışıklıkları önlemedeki ısrarlı çabalarına rağmen; çetelerin, asayişi sağlama amacındaki güvenlik güçlerini zarara uğratmaları yanında ekonomik açıdan da kötü durumda olan maliyeyi zor bir duruma düşürdükleri anlaşılmıştır. Çete faaliyetlerinden dolayı zarar gören köylerin, köprü, bina, demiryolu gibi yerlerin tamir ve tadilat ücretinin hatta kaçırılan kişileri kurtarmak için çetelere ödenen fidye paralarının devlete yüklenmesi bu duruma verilebilecek örnektir.[36] Bugün Bulgaristan'a bağlı Libofka köyünde eşkıyanın çıkardığı yangın sonucu 9 hane harap olmuş, buralarda yaşayan 21 nüfusun açıkta kalması üzerine devlet harekete geçerek aileleri başka hanelere geçici yerleştirmeyi uygun bulmuştur. Ayrıca çetenin 3 yaşlarında iki erkek çocuğunu kaçırdıkları anlaşılmıştır.[37] Çete üyelerinin çocukları kaçırma amaçlarının uzun vadede kendi hedefleri doğrultusunda yetiştirme, eğitme ve örgütün sayısal olarak nüfusunu arttırmayı amaçlamak istediklerini düşündürmektedir.

19. yüzyılda Balkanlarda yaşanan bu milliyetçi ayaklanmaların yanı sıra Anadolu'da yüzyılın son çeyreğine kadar "millet-i sadıka" olarak adlandırılan Ermeniler de ayrılıkçı hareketlerde bulunmuşlardır. Hatta bu isyanlarını baskı ve şiddet yoluna dökerek terör faaliyetlerine girişmişlerdir. II. Abdülhamid saltanatının sonlarına doğru İstanbul ve Doğu Anadolu'nun pek çok bölgesinde yapmış oldukları tedhişçilikle döneminin tıpkı diğer milliyetçi

[31] BOA., (DH.MKT), 1512/25, 10 Haziran 1888 (1305.N.30), BOA., (MF.MKT), 1141/34, 11 Ekim 1909 (1327.N.26).
[32] BOA., (DH.MKT.) 1512/25, 10 Haziran 1888 (1305.N.30).
[33] BOA, Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 33/47, 21 Haziran 1899 (1317.S.11), BOA., Teftüşat-ı Rumeli Evrakı Yanya Evrakı (TFR.I.YN.), 10/946, 24 Temmuz 1904 (1322.Ca.11), BOA., Teftişat-ı Rumeli Evrakı Arzuhaller (TFR.I.ŞKT.) 170/16972, 7 Ocak 1904 (1321.L.18), BOA., Teftişat-ı Rumeli Evrakı Edirne Evrakı (TFR.I.ED), 3/225, 20 Mart 1903 (1320.Z.20).
[34] BOA., (TFR.I.ED), 2/110, 10 Ocak 1903 (1320.L.10), BOA., (TFR.I.ŞKT), 4/368, 5 Şubat 1903 (1320.Za.07), BOA., (TFR.I.YN), 5/453, 22 Mayıs 1903 (1321.S.24), BOA., (TFR.I.YN), 5/485, 22 Haziran 1903 (1321.Ra.26).
[35] BOA., (Y.MTV), 250/87, 7 Eylül 1903 (1321.C.14).
[36] Beydilli, *agm,* s.92-93.
[37] BOA, (DH.ŞFR), 361/93, 23 Mart 1906 (1324.M.27).

isyanları gibi Avrupalı devletlerin dikkatini çekerek özerk olma yolunu açmaya çalışmışlardır.[38] Bu faaliyetlerde din ve tabii ki patriklik de başrolü oynamıştır. Nitekim 1901'de Muş ve Bayezid'de bazı Ermenilerin hapis ve tutuklu bulunmalarını Ermeni Patrikliği şikâyet etmiştir. Devlet, bu Ermenilerin öldürme, malı zorla gasp etme ve zorla kız kaçırma gibi faaliyetler ile şikâyetler üzerinde tutuklu bulundukları şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.[39]

Tanzimat Fermanı sonrası yaşanan Bulgar ayaklanmaları ile Berlin Antlaşması sonrası Doğu'da yaşanan olaylar sonucunda Gayrimüslim cemaatlerinin din adamları ve önde gelenleri Bâbıâli'ye kızlarının kaçırılmalarıyla ilgili şikâyette bulunmuşlardır. Temel, bu dönemde Gayrimüslim kız kaçırma davalarının uluslarası gündeme gelmesinde konsolosların etkisinin altını çizmiştir. Buna göre Gayrimüslimlerin şikâyet mercii olarak gördüğü konsoloslar, Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri içselleştiremeyen Müslümanların baskınları ve idareciler üzerinde baskı kurmaları yeni kurulan mahkemelerin otoritesinin zayıflamasına sebep olmuştur. Bu türden olayların yaşanması ise olayların büyümesini ve daha magazinsel boyuta taşınmasını sağlamıştır.[40] Bunlardan birisi olan dramatik gelişmelerle sonuçlanan ve Selanik Vakıası şeklinde adlandırılan olayda, Selanik'te Bulgar Stephana'nın bir Müslüman tarafından kaçırıldığı, peşi sıra gelişen olaylar çerçevesinde Alman ve Fransız konsolosların Müslümanlar tarafından öldürüldüğü bilinmektedir.[41] Din unsurunun ve patriklerin öne çıktığı kaçırma türlerine yukarıda da bahsedildiği üzere en çok Bulgar ayaklanmaları ile 1880'lerden itibaren Doğu Anadolu'daki Ermeni olayları kapsamında rastlanılmıştır. Temel, bu konuda Osmanlı Hristiyanlarının dönemde kendilerini korumak ve eski muafiyetlerini sürdürmek adına başka bir ülke pasaportuna başvurduklarını, bu sebeple konsolosların olaylara dahliyetiyle uluslararası krizlerin meydana gelebildiğini belirtmiştir.[42]

2. Cemaat İçi ve Cemaatlerarası Kaçırma Olayları

İlişkilerin âdeta pamuk ipliğine bağlı olduğu 19. yüzyıl sonları halk arasında cemaatlerin birbirleriyle ya da farklı kesimlerle yaşadıkları kız kaçırma olayları da ihtilafın büyümesine, kimi zaman günlük hayatın aksamasına sebep olmuştur. Mesela 1893 yılında arşiv belgelerine yansıyan bir kız kaçırma vakası olayın çetrefilleşmesi ve daha sonra da teskin edilmesi açısından örnek olarak verilmiştir. Kızın başka biriyle nişanlı olması, olayın büyüme payında etkili olmuştur. Buna göre, Prizrenli Mustafa Sipahizade Davud'a nişanlı bir kız Komalı Ahmed 'in oğlunca kaçırılmıştır. Araya âşâr mültezimlerinin girmesiyle "Pazar günü Hristiyan dükkânlarının da kapalı olması örnek gösterilerek bazı Müslümanlara dükkânlarını açmamaları" konusunda telkinde bulunulmuştur. Böylece geçici bir çözüm yolu bulunmaya çalışılmış, en azından olayın daha fazla büyümesi engellenmiştir. Mültezimlerin özellikle son dönemde vergi toplamak dışında halk arasında sözüne itimat edilir insanlar oldukları teskin kabiliyetlerinden anlaşılmaktadır. Çünkü onların bu teşviklerinin bir süre işe yaradığı, daha sonra dükkânı kapatan Müslümanların yanı sıra halktan üç dört yüz kişinin camiye toplanıp meşveret ettikleri görülmüştür. İçinde bulundukları hâli sorgulayan ahali, "söz ayağa düştü" diyerek asayiş için bir memur talebinde bulunmuşlardır. Durumu Sadaret'e bildiren Kosova Valisi Edhem bölgeye kendisi veyahut İpek mutasarrıfının vazifelendirilmesini istemiştir. Fakat halkın "ekmek kapılarını" 23 Mayıs'ta kapamalarının ardından 2 gün geçtikten sonra açtıkları asayişin şimdilik berkemâl durumda olduğu haberi alınmıştır.[43] Aradan 5 yıl geçtikten sonra aynı bölgede meydana gelen yine nişanlı bir kızın kaçırılması olayı maalesef ki bu denli sükûnla kapatılamamıştır. Olayın sorgulamaları sırasında Zaptiye onbaşısı Şerif ile ailesi kaçırma vakasında dahli olduğu gerekçesiyle tutuklansalar da bir süre sonra ifadeler ve araştırmalar sonucu serbest bırakılmışlardır.[44] 3-4 kişinin ölümü ve yaralanması sonrası tarafların birbirlerine kalabalık bir şekilde saldırmaları üzerine bölgeye ek kuvvet gönderilmiştir.[45]

Bir nişanlı kız kaçırma vakası da Harput taraflarında gerçekleşmiştir. Tarafların değişen ifadeleri olayın ahali karmaşası çıkarma amaçlı olduğu şeklinde yorumlanmasına sebep olmuştur. Şöyle ki; Harput'tan İstanbul'a Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilen bir telgrafta Meryem adında nişanlı bir kızın, Çarsancaklı Osman Bey tarafından başka birine nikâhlamak amacıyla kaçırıldığı iddia edilmiştir.[46] İlgili kayıtlarda kızın babası Ohannes, nişanlısı Kirkor ve bizzat Meryem'in kendisi tarafından yazılan şikâyet dilekçeleri merkeze ulaşmıştır. Olayın çetrefilleşmemesi için devlet tarafından yerinde incelenip gereği yapılmak üzere 8 Mayıs'ta ivedilikle harekete geçilmiştir.[47] Araştırmalar sonucu Meryem'in kaçırıldığı yerden firar ederek Harput'a döndüğü öğrenilmiştir. Ancak hem kızın hem de babasının cebren kaçırılmadan şikayetlerine devam ettikleri cemaat mahkemesi Meclis-

[38] Haluk Selvi, *Millet-i Sadıkada İsyan: Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları,* Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
[39] BOA., (DH.TMIK.M), 108/28, 23 Ağustos 1901 (1319.Ca.8).
[40] Temel, *agt,* s.116-117.
[41] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* Cilt VII, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s.98-99. Muzaffer Tepekaya, "Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)", *Belleten,* C.LXXVII, S.280, 2013, s.1031-1070.
[42] Temel, *agt,* s. 3.
[43] BOA, Yıldız Yaverân-ı Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.), 12/80, 5 Haziran 1893 (1310.Za.20), BOA., Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.)275/76, 5 Haziran 1893 (1310.Za.20), BOA., (Y.A.HUS.), 275/ 84, 6 Haziran 1893 (1310.Za.21), BOA., (Y.MTV.), 78/180, 7 Haziran 1893 (1310.Za.22).
[44] BOA., (DH.MKT.), 291/71, 8 Ekim 1894 (1312.R.7).
[45] BOA., Yıldız Umumi (Y.PRK.UM.), 41/7, 10 Şubat 1898 (1315.N.18).
[46] BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası(BEO.), 194/014484/4.1, 1 Mayıs 1893 (1310.L.14).
[47] BOA, (BEO.), 194/014484/6.1, 8 Mayıs 1893 (1310.L.21).

i Ruhani'nin de kaçıran kişiye iadede karar kıldığı yönündeki ısrarları mevcuttur. Hatta baba Ohannes, bu sebeple davanın Palu Murahhasalığı'nda hakkaniyetle görülmesini istemiştir.[48] Olay, hakkında yapılan uzun araştırmalar ve 10 Ağustos 1893(29 Temmuz 1309)'te Dahiliye Nezareti'nden alınan telgrafla aydınlanmıştır. Buna göre Meryem, ebeveyninin rızası dahilinde 6 ay önce evlendirilmiş, mesele bahane edilerek halk galeyana getirilmeye ve iç karışıklık çıkarılmaya çalışılmıştır.[49]

Cemaatler arası "kız kaçırma" olaylarında devlet asayişi sağlamak için bölgeye ek süvari birlik göndermiş, nasihat heyetlerini beraberinde görevlendirmiştir. Olayları Avrupalı devletlerin dikkatini çekecek boyuta gelmeden engellemeye çalışmıştır. Priştine'nin Peşine köyünde "kız kaçırma" fiili sebebiyle çıkan ihtilafın "kan dökülmeksizin bertaraf edilmesi hakkında" II. Abdülhamid'in emri üzerine bölgeye 18. Alay 2. taburunun Vilayet Jandarma Kumandanı Mehmed Paşa ve Binbaşı Yaşar Efendi görevlendirilmiştir. Alayın beraberinde nasihat heyeti ile gitmesinin ardından ahali yerli yerine dağılmıştır.[50] 1902 yılında Gosina'da cemaatlerarası kız kaçırma mevzusunda silahlar patlamış güvenlik zaafiyeti sebebiyle çarşı kapanmıştır. Binbaşı Daver Efendi birlikleriyle teskin edilen meselede çarşıya ve telgraf hattına zarar verilmesinden dolayı hat kısa sürede tamir edilirken bölge asayişinde devriyeler sıklaştırılmıştır.[51] Makedonya'ya bağlı Vurtok köyünden zorla kız kaçıran Ruşen Yaşar'ın Debre-i Zir'deki dayısı yanında bulunmasından sonra mahkemesinin gerekirse merkezde görülmesi, böylece cemaatler arası olayların büyümeden komşular arasında yapılan kîl ü kâl (dedikoduların) sonlandırılması amaçlanmıştır.[52]

Bugün Arnavutluk'a bağlı olan Elbasan'da 1891 yılında Mehmed Löke isimli bir şahsın "çocuk aşırma" sebebiyle Mutasarrıf Yunus Zühdü Efendi tarafından yakalanması ve çocuğun sağ salim babasına teslim edildiği anlatılmıştır. Balkan sınırları dâhilinde olan bu olayın örnek teşkil etmesi ve Mutasarrıf Bey'in taltif edilmesine gazetelerde de yer vermek üzerinde durulmaktadır.[53] Yine İstanbul'da 19. yüzyılın son çeyreğinde fidye karşılığı kaçırılan çocukların haberleri mevcuttur. Beyoğlu'nda bir mektepte fidye karşılığı kaçırılan çocuk bulunup ailesine teslim edildikten hemen sonra başka bir mektepte meçhul bir şahsın çocuğu yanında götürdüğü görülür. Maarif Nezareti ebeveyn çağrısı olmadan çocukların başkalarına verilmemesi gerektiğinin altını çizerek, kimliği meçhul olan kişilerin sâbileri kandırma yoluyla yanlarına kattıklarını ifade etmiştir. Bundan sonraki araştırmalar kayıp çocuğun bulunması içindir.[54] Bundan 10 yıl öncesinde İstanbul'un kıyıya yakın uzak bölgelerinde kaçırma olaylarının yaşandığı görülmüştür. Mesela 1888 yılında Şile'nin Yeniköy taraflarında 5-6 şahısça kaçırılan çocuk neyse ki araştırmalar ile bulunmuş ancak şahıslara ulaşılamamıştır.[55]

Anadolu'da bu dönemde bazı çocukların çalışma ve çalıştırılma amaçlı İstanbul'da bulundukları görülür, hatta bazılarının buraya nasıl geldikleri hakkında bile bir fikirleri yoktur. Mesela Çatalca'nın Karacaköy mevkisinden 8 yaşında bir kız çocuğu, Kâsım Bey adına kayıtlı bir mektebin posta treniyle İstanbul'a gelmiş ve ifadesinde memleketinde ebeveyni olduğunu lâkin evlerini bilmediğini anlatmıştır. Çatalca Mutasarrıflığına yazılan telgrafta, köylerinde bulunan Kemal isimli zabite durumun tahkik edilip çocuğun ailesine teslim edilmesi hakkında emir verilmiştir.[56] Bolu'da Asâkir-i Şâhâne Sevk Memuru Muhyiddin Efendi tarafından İstanbul'a Rahime ve Şerife adında iki kız çocuğu getirilmiş olup, bu iki kız çocuğunun velilerinin izniyle ilgili mehale geldiklerini söyledikleri ve fakat durumun doğru olup olmadığının yerinde tahkik edilmesi gerektiği için Kastamonu Valiliği'nden bilgi istenmiştir.[57] İstanbul'da oyuncu Dimitri ile İranlı Hüseyin'in yanlarındaki çocuklar kaçırılma şüphesiyle şikayet edilse de çocukların bu kişiler yanında birinin kahvehane diğerinin de yardımcı mahiyetinde çalıştıkları anlaşılmıştır.[58] Burada çocuklar hakkında kaçırılma şikayetlerinde ebeveynlerinin durumdan habersiz oldukları anlaşılmıştır. Ancak çocukların peşini bırakmadıklarından ya da güvenlik duvarına takıldıklarından onlardan haberdar olunabilmiştir. Çalışmak için geldiklerinde adapte olamayanların memleketlerine iade edildikleri görülmüştür. Amasya Naibi Süleyman Efendi'nin evinde çalışan hizmetçi kız Münire kaybolmuş, aramaların sonunda Arpacızade Hacı Osman Efendi'nin evinde hizmet işine başladığı anlaşılmıştır.[59] Evin sahibinin baskılarına dayanamayan hizmetçi kız Ayşe, Bursa Kaynarca hamamı

[48] BOA, (BEO.), 194/014484/5.1, 2 Mayıs 1893 (1310.L.15).
[49] BOA, (DH.ŞFR), 00160/00096, 1 Ağustos 1893 (1311.M.18).
[50] BOA, (Y.MTV.), 215/50, 26 Mayıs 1901 (1319.S.07).
[51] BOA, (BEO.) 1801/135047, 2 Mart 1902 (1317.Şubat.17).
[52] BOA., (TFR.I..MN.) 15/1427, 21 Ağustos 1903 (1321.Ca.27), BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı Kosova Evrakı (TFR.I.KV.), 36/3508, 3 Eylül 1903 (1319.Ağustos.21). Olayların büyümemesi adına kargaşaya son vermeye farklı örneklerde de rastlanmıştır. BOA., Teftişat-ı Rumeli Evrakı Selanik Evrakı (TFR.I.SL), 30 / 2924, 3 Şubat 1904 (1321.Za.16), BOA., (DH.ŞFR), 154/42, 26.Mart 1892 (1309.Ş.26), BOA., (TFR.I..MN.), 15/1427, 21 Ağustos 1903 (1321.Ca.27).
[53]BOA., (Y.MTV), 56/75, 2 Aralık 1891 (1309.R.29).
[54]BOA., (MF.MKT), 1141/34, 11 Ekim 1909 (1327.N.26).
[55]BOA., (DH.MKT), 1522/104, 18 Temmuz 1888 (1305.Za.9). Babasının 1500 kuruş borcunu ödemediği için kaçırılan çocuk vakası mevcuttur. BOA, (DH.ŞFR), 326/75, 24 Nisan 1904 (1322.S.8).
[56] BOA., Zabtiye (ZB.), 416/94, 16 Eylül 1907 (1325.Ş.8).
[57] BOA., (ZB.), 00437/00152, 20 Eylül 1905 (1323.B.20).
[58] BOA., (ZB.), 332/80, 16 Şubat 1907 (1325.M.3).
[59] BOA., Dahiliye Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.), 2/4, 17 Kasım 1909 (1327.Za.04).

natırları Emine ve Hatice'nin yanına sığınmıştır. Sabiha Hanım'ın aramasıyla bulunmuş, çalışmak istemediğini belirtince de memleketine iadesine karar verilmiştir.[60]

Balkan topraklarında insanların birbirine zarar verme amacıyla ya da eşkıyalık çerçevesindeki kız kaçırma faaliyetlerine karşılık Anadolu'da daha çok evlilik ya da ekonomik yetersizlik sebebiyle kaçırmaların meydana geldiği görülmüştür. 19. yüzyıl sonlarında evlilik amaçlı kız kaçırma faaliyetlerinin Çerkesler arasında yaygın olduğu görülür.[61] Kırım Savaşı'ndan sonra yoğun bir şekilde Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkesler, Anadolu, Rumeli ve Orta Doğu'ya yerleştirilmişlerdir.[62] Söz konusu dönemde göçler ile gelip daha çok Kocaeli Kastamonu civarına yerleşen Çerkesler arasında yaşanan hadiselere arşiv belgelerinde sıkça rastlanılmaktadır. Düzce'de özelikle Sarıkız ve Kandıra Çerkesleri arasında kız kaçırmak suretiyle yaşanan evlilik uygulamasının halk arasında asayişsizliğe sebebiyet vermesinden dolayı, bu gibi âdetin sona erdirilmesi amacıyla müftü ve ulemadan tenbihat için yardım alınması gündeme getirilir. Kaçırma sebebiyle ailenin mahkemeye başvurması ya da kızın birkaç gün gezdirilerek hiç yoktan "namus belası" problemi hâsıl olmasına ve cebir şiddetin işin içine girmesine sebep olmaktadır. Bu gibi olaylara meydan vermeden evliliklerin ailelerin karşılıklı rıza yoluyla yapılması istenmiştir. "Gözüne kestirdiği bir kızı suret-i cebriyede kaldırmak Çerkeslerin adatından değildir" denilerek bu âdetin burada sıkça yaşanma sebebinin sorgulanması yetkili mercilerin kararıdır. Nasihatlerin kız kaçırmada işe yaramaması üzerine Kastamonu Valisi Mehmed, kanûnî şartlar çerçevesinde mehir alınmasının şer'iyye mahkemelerince takibine, "hadd-i münifinden fazla olanların kabul ettirilmemesi"ne "cebr ve şiddet istimâliyle kız kaçıranların" da gereken cezayı almalarına yönelik tedbirlerini Sadaret'e sunmuştur. Ayrıca kız kaçırma fiilini işleyenler yanında buna yardım edenlerin de cezasız bırakılmaması adı geçen eylemin tekrarlanmaması ve caydırıcılığı açısından önemine haiz olduğu vurgulanmıştır.[63] Aradan 15-20 yıl geçse de bu topluluklardan kendi düzenlerini kuramayanları suça meyil ettikleri ya da ekonomik sebeplerle bu türden olaylara karıştıkları tahmin edilmektedir. Mesela 1879 yılında Bursa civarındaki bir çocuk kaçırma vakası Çerkeslerin yoğun olarak yaşadığı Sıçanlı kasabasında meydana geldiği için onlardan şüphelenilmiştir. [64]

Tabii bu hâdiselerde de halk arasında kargaşa ve sonu ölüme giden durumlar yaşanmıştır. Devlet yine asayiş kuvvetleriyle duruma el atmış ancak bazı yerlere de yetişememiştir. Akçadağ'ın köylerinde kız kaçırmadan dolayı yaşanan kavgalarda 9 kişinin öldüğü tespit edilmiştir, bölgeye ek kuvvet gönderilmiştir. Kız kaçırma hâdisesinden dolayı ahalinin Hopa yetkililerine saldırması da muhtemel çirkin olaylar arasındadır.[65] Sivas vilayetine bağlı Tamuza Dere köyünden Demirci Hamza'nın kızını kaçıran Karacaoğlu Hamid, aynı zamanda köylü İsmail'i katletmiş, Abdullah'ı da yaralamıştır.[66] Kız kaçırma suçundan hapis cezası verilen mahpus Koru köylü Süleyman her nasılsa hapishaneden firar etmiştir. Köyüne gelen Süleyman, kaçırdığı kızın biraderi Hüseyin ve köy muhtarı tarlalarında iş tutmaktayken onları kurşunlayıp tekrar kaçmak üzere iken, Jandarma Karakol Kumandanı İbrahim Onbaşı yetişerek zanlıyı tutuklamış ve Adliye'ye sevk etmiştir.[67] Edirne taraflarında Laçoğlu Türki adlı şahıs, kız kaçırmak için girdiği evde kızın annesini katlettiğini kendisi itiraf etmiş, hemen tutuklanmıştır.[68] Rumî 13 Ağustos 1323'te kız kaçırma olayına karışan Yalavuşlu Mustafa, aynı köyden Mustafa Halil'i yaralayıp ölümüne sebep olmuş ve 8 ay sonra Rumî 19 Nisan 1324'te kendi isteğiyle hükümete teslim olmuştur.[69] Makedonya'da Katerin Kaymakamlığından yazılan telgrafta Lithorlu Dimitri Farla'nın çobanı Sarı Kaçan Ulahlarından Hristo Koçeri kaçırdığı kızın akrabaları tarafından Lithor köyüne yarım saat mesafede bulunan bir harabe de öldürülmüştür.[70] Olaya karışan arkadaşı Yorgaki ve diğer arkadaşının Jandarma tarafından arandığı belirtilmiştir.[71]

---

[60] BOA., Dahiliye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR) 43/57, 10 Temmuz 1910 (1328.B.2). Başka örnek bkz. Hariciye Nezareti Tercüme Odası(HR.TO.), 43/90, 11 Nisan 1891 (1308.N.2).

[61] Temel, *agt*, s. 9; Ozan, *agt.*

[62] 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kırım'ı kaybeden Osmanlı Devleti buradaki Çerkesler ile yakın temasta bulunmaya devam etmiştir. 1853-1856 yıllarında Çerkes tarihi için oldukça önemli olan Kırım Savaşı'ndan sonra Çerkesler Rusya tarafından Kuzey Kafkasya'dan sürülmüşlerdir. Bunda Rusya'nın savaş sırasında Çerkesleri Kafkasya ve Karadeniz iletişim hatları için ciddi bir tehdit olarak görmesi ve Osmanlı ile kopamayan bağları şüphesiz etkili olmuştur. Çünkü Rusya Kırım Savaşı ile Kafkasya'daki Müslümanların gücünü tamamen kırmaya karar vermiş buradaki Müslümanları Osmanlı topraklarına göçe zorlamıştır. Osmanlı topraklarına yoğun Çerkes göçleri tıpkı Kırım Tatarları gibi 1856 yılında başlamıştır. Yeni bir demografik ve sosyal problem ile karşılaşan Osmanlı Çerkes toplulukları Anadolu, Rumeli ve Orta Doğu'ya yerleştirmiştir. Vahit Cemal Urhan, "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)", *Belleten*, Cilt 85, Sayı 304, 2021, s. 991-1024.

[63] BOA., (DH.TMIK.M.), 96/13, 29 Ekim 1900 (1318.B.5), BOA., (DH.TMIK.M) , 89/20, 27 Haziran 1900 (1318.S.28).

[64] BOA., (HR.TO.), 258/19, 12 Kasım 1879.

[65] BOA, Yıldız Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK), 71/8, 7 Nisan 1891 (1308.Ş.27). BOA., (Y..PRK.ASK.), 66/41, 3 Kasım 1890 (1308.Ra.20), (TFR.I.ED.), 6 /561, 9 Mart 1904 (1321.Z.21).

[66] BOA., (DH.MKT.), 369/37, 30 Nisan 1895 (1312.Za.5).

[67] BOA., (TFRI.SL.), 109/10890 15 Haziran 1906 (1324.R.22).

[68] BOA., (DH.ŞFR.), 160/68, 2 Ağustos 1893 (1311.M.19).

[69] BOA., (TFR.I.SL.), 182/18105, 2 Mayıs 1908 (1326.Ra.30).

[70] BOA., (TFR.I.SL.), 00208/20798, 4 Nisan 1909 (1327.Ra.13).

[71] BOA., (TFR.I.SL.), 00208/20798, 11 Mayıs 1909 (1327.R.20). Başka örnekler için bkz. BOA., (TFR.I.KV.), 141/14015, 20 Eylül 1906 (1324.Ş.1), BOA., (TFR.I.SL.) 110/10932, 19 Haziran 1906 (1324.R.26), BOA., (TFR.I..SL.), 219/21804, 11 Eylül 1909 (1327.Ş.25).

Zaman zaman memurlar ve askerlerin isimleri de kız kaçırma hâdiselerine karışmıştır.[72] Özellikle askerler gittikleri bölgelerde asayişi sağlamakla görevli devleti temsil noktasında öneme sahip olduklarından haklarında uydurma haberler de çıkmıştır. Yine bu haberler güvensizliğin ayyuka çıktığı Balkan topraklarına aittir. Rumî 1319 yılına ait Rumeli Vilâyât-ı Şâhâne Müfettişliği'nden şifreli bir belgede, Yunanistan'ın Manastır Konsolosunun Kilisora ve çevresindeki köylerde yaşayan Hristiyanlardan 10 kız ile 4 çocuğun bu bölgede inzibatı sağlamakla görevli bir askerce kaçırıldığı ve Arnavutluk'a "aşırıldığı" söylentisi yayılmıştır. Yapılan incelemeler olayın uydurma haberden ibaret olduğunu göstermiştir.[73] Bölgeden Petroviçli Atnaş ve Korki Manastır vilayetine yazdıkları telgrafta; Manastır taburu efradından birinin kız kardeşlerini kaçırıp merkez kazaya götürdüğünü iddia etmişlerdir. Ayrıca durum ile ilgilenilmediği, dilekçelerine bakılmadığı konusunda şikâyet etmeleri üzerine kızın durumunun araştırılıp ailesine bilgi verilmek üzere harekete geçilmiştir.[74] Rumeli'deki olayların yine ahali karmaşası çıkartma amaçlı olmaları muhtemeldir. Buna karşılık İstanbul'da bu türden meselelerin bireysel boyutta kaldığı anlaşılmıştır. Mesela Polis 4. bölüğünün 11. numarasında kayıtlı Şehzadebaşı merkezinde görevli Gelibolulu Hafız Ahmed Efendi rızası olmadan bir kız kaçırdığı için tutuklanmış, tutukluluğu bir süre devam ettikten sonra 1. bölüğün 34. numarasında görevine tekrar iade edilmiştir.[75]

Kaçırma vakalarında olayların büyümemesi adına çokça ailelere teslim durumuna şahit olunmuştur. Bunda kızların "büluğa ermedikleri", ailesiyle kendisinin "rızası dâhilinde" olmama durumu etkilidir. Mesela Petriç'te henüz büluğa ermemiş kaçırılan kız çocuğu yapılan şikâyetle Selanik Valisi Hasan Fehmi Efendi'nin emriyle ailesine teslim edilmiştir.[76] Kavala ve Trabzon'da gerçekleşen 13'er yaşındaki kayıp kızların Müslüman hanelerinde bulunmasından sonra ailelerine teslimlerine karar verilmiştir. Burada kaçırılan kızların Rum oldukları olaydan kısa bir süre sonra da güvenli buldukları Müslüman evlerine yerleştikleri anlaşılmıştır. Zira bu evlerden birisi Kavala Belediye azasından Ali Efendi'ye aittir.[77] Evlilik yaşında bulunmasına rağmen ebeveynin rızası yoksa kızın iadesinde yetkililerin çabaladığı anlaşılmıştır. Kâtip Burhaneddin Bey'in nezdine kaçan 19 yaşındaki Sirozlu Korki'nin kızı ebeveyninin ısrarıyla geri çağrılsa da "kız yine Hristiyan kalmak üzere muvafakat-ı tarafeyn ile nikâhları icra olunduğu ve ikisi bir hanede aile teşkil eylemiş bulundukları" anlaşılmıştır. Bu sebepten Jandarma Subayı Corciş Paşa ile Selanik valiliği, Rumeli Vilâyât-ı Müfettişliğinden bu hususta yönlendirilecek emir beklemektedir.[78] Kızların kaçma veya kaçırılma hadiselerinde önemli bir husus da şahsın kendi rızasıdır. Kendi rızası ile sevdiği kişi ile kaçan kızların ebeveynlerinin de rızası dâhilinde evlenme talebiyle kadıdan izinnâme[79] almalarıyla nikâh akdi gerçekleşebilmiştir. Örneğin; Pirlepe'de 13 yaşına ulaşan Zehra kaçtığı adamla evlenmek istemiştir. Bunun için Pirlepe Naibliği'nden izinname istenmiştir.[80] Selanik'te İsmail nişanlısı Hatice'yi kaçırmış, kızın ailesinin şikâyeti ile tutuklanmıştır. Evliliğe iki aile karşı çıksa da tarafların birbirlerini sevdikleri ve nikâhlanmak istedikleri anlaşılmıştır.[81] Buna tutuklanma ve darp gibi olaylar engel olamamıştır.[82]

Kaçırma vakaları aslında Osmanlı toplumunda geçmişten beri çeşitli sebeplerden dolayı yaşanan olaylar arasındadır. Cemaatler arası kız kaçırma hâdiselerinin kızın ve ebeveyninin rızası dahilinde olması/olmaması, bu sebeple olayın boyutunun evlilik amacında bulunması veya zorla gerçekleşmesi şeklinde değişkenlik gösterdiği anlaşılmıştır. Bazı olaylarda ise, siyasi sürtüşmenin etkili olduğu veya Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere uyum sağlayamayan bireylerin birbirlerine karşı bu eylemi gerçekleştirdikleri, iftirada bulunabildikleri görülmüştür. Devlet olayın mahiyetine göre engelleyici ve cezalandırma amaçlı çeşitli tedbirler almıştır. 1864 yılında kurulan Nizamiye mahkemeleri şeklinde adlandırılan, kaza veya vilayet mahkemelerinde/meclislerinde görülen kız kaçırma davalarında suçluların cezalandırılmaları yine modern ceza kanunları (1840, 1851 ve 1858 ceza kanunları)

[72] Yüksek düzey memurlar ile ilgili bulunanlar Şûra-yı Devlete intikal etmiştir. Mesela Sivas'ın Aziziye kazası Kabartay kabilesinden Mirzazade Mehmed Bey, Sivas Vilayeti Nüfus Nazırı Emir Bey'in kanûnî olmayan işler yaptığını bunun herkesçe bilindiğini babası Mahir Bey'in de hazineden çaldığını yine askerî yardıma zarar verdiğini ve Fatıma adlı bir kızı kaçırdıklarını şikâyet eder. Kendisinin de bir süre yevmiyesiz hapiste kaldığını "son derecede zarûret ve sefalete düçar olduğunu" memleketine dönmesine müsaade edilmediğini söyleyen Mirza, adaletin sağlanmasını talep etmektedir. BOA., Şûra-yı Devlet (ŞD.), 2997/31, 22 Aralık 1899, (1317.Ş.18). Farklı örnekler için bkz. BOA., (DH.EUM.THR.), 6/10, 28 Eylül 1909 (1327.N.13). BOA., (TFR.I.ŞKT.), 90/8954, 27 Haziran 1906 (1324.Ca.05). BOA., (Y.PRK.ASK.), 182/91, 24 Haziran 1902. (1320.Ra.17), BOA.,(Y.A.HUS.), 449/112, 10 Haziran 1903 (1321.Ra.14).

[73] BOA., Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS.) 1707/38, 20 Ekim 1903 (1321.B.28).

[74] BOA., (BEO.), 1957/146716, 3 Aralık 1901 (1319.Ş.21).

[75] BOA., (ZB.), 383/49, 27 Mayıs 1908 (1326.R.25).

[76] BOA., (DH.ŞFR.), 299 /11, 15 Aralık 1902 (1320.N.14). Başka bir örnek bkz. BOA. (ZB.), 416/111, 6 Şubat 1908 (1326.M.3).

[77] BOA., (BEO.), 3211/240782, 18 Aralık 1907 (1325.Za.13), BOA, (BEO), 3133/234917, 27 Ağustos 1907 (1325.B.18).

[78] BOA., (TFR.I.SL.) 82/8139, 28 Ağustos 1905 (1323.C.26).

[79] 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin fetvasıyla nikâhları kadının iştirâki ile ebeveynin rızası dâhilinde icra etmek kabul edilegelmiştir. Bu dönemden itibaren Osmanlı toplumunda nikâhları kadının huzurunda kıymak ya da tarafların evliliğine bir mâni olup olmadığına dair ondan alınan izinnâme denilen resmi evrakla mahalle, köy imamı veya ruhâni reisince yapılması usülü kabul edilmiştir. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,* S. 2, 2006, s. 47.

[80] BOA., (TFR.I.MN.), 97/9649, 28 Şubat 1906 (1324.M.4).

[81] BOA., (TFR.I.ŞKT.) 96/9550, 11 Eylül 1906 (1324.B.22).

[82] BOA., (TFR.I..SL.), 185/18471, 16 Şubat 1918 (1336.Ca.5).

çerçevesinde gerçekleşmiştir. İlân edilen bu kanunlardaki kız kaçırma cezaları zamanla daha ayrıntılı hale gelmiş, bunu da taşradan gelen şikâyetlerdeki sorunlar belirlemiştir.[83]

En son yayımlanan ve eklenen maddelerle genişletilen 1858 Ceza kanunnamesinde kaçırmaya dair verilen cezalar görülmektedir. Burada zorla kız kaçırmaya dair özellikle 206. maddeye dikkat çekilmiştir. Buna göre, *"her kim sinn-i bulûğa varmamış bir çocuğu cebr veya hile ile bir tarafa kaçırır ise 3 aydan 1 seneye kadar haps olunur. Ve eğer bu suretle kaçırılan çocuk hadd-i bulûğa varmamış bir kız ise kaçıran şahıs muvakkaten küreğe konulur. Ve eğer kaçırılan kız hakkında fi'l-i şenî icra olunmuş ise bunu haklarında o fi'l için muayyen olan cezanın derecesi icra olunur. Ve bir kız kaçırıldığı halde nikâh vuku' bulunmuş ise iktizâ-yı şer'iyye üzerine hareket olunur."* denilmiştir. Ancak, ceza kanunun tam olarak anlaşılamadığı, bölgelere göre suçlulara farklı cezalar verildiği, taşradaki yöneticilerin yeni ceza kanunları ilân edilmesine rağmen merkeze kız kaçırma davalarında suçlulara ne tür cezalar verileceğini sorgulamalarından anlaşılmaktadır.[84] Öte yandan bu kanun maddesi kapsamında verilen cezalar, eşkıyalık faaliyeti içerisinde dağa kaçırılan, zarar verilen kızları kapsamamaktadır. Burada olayın boyutu direkt şiddet odaklı olduğundan nikâh ya da sadece tutuklama gibi normal bir kaçırma vakasıyla eş tutulmamıştır. Bu sebeple öncelikle kaçırılan kızın canını kurtarma önemli hâle gelmiş ki eğer şanslıysa bulunup ailesine teslim edilebilmiştir.[85]

SONUÇ

19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarında arşiv belgelerinde "aşırmak", "kaldırmak", "dağa kaldırmak" gibi kelimelerle ifade edilen kız ve çocuk kaçırma eylemleriyle yoğun bir şekilde karşılaşılmıştır. Vakalar, farklı bölgelerde, farklı kişiler ve amaçlara dayanmıştır. Kozmopolit bir yapıya sahip olan Balkanlarda meydana gelen olaylarda eşkıyaların etkili olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanında siyasi krizlerin tırmanışa geçtiği bölgede Müslümanların diğer cemaatler ile sürtüşmeleri bu vakaların boyutunun değişmesine sebep olmuştur. Aynı neden Doğu Anadolu'da Ermenilerle de problemler çıkarmıştır. Daha önce pek çok araştırmanın ekonomik yetersizliliğe dayandırdığı dönemsel olarak değişse bile sosyolojik temelleri olan bazı evlilik amaçlı kız kaçırmalar da Anadolu'da yaşanmıştır.

Çalışmanın temel aldığı dönemsel olarak hâdiselerin devletin pek çok siyasi kriz ve kaoslarla uğraştığı zamana denk gelmesi tesadüf değildir. Bir yandan büyük savaşlar ve meydana gelen sosyal problemlerle boğuşulurken, diğer yandan yapılan büyük reformlarla istenilen sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak getirilen Tanzimat reformları Gayrimüslimler yanında Müslümanları da hoşnut etmemiş ve cemaatlerin birbirleriyle olan sorunlarını arttırmıştır. Bu sebeple kız ve çocuk kaçırma vakalarının ortak noktası, devletin içinde bulunduğu hassas durum ve zaafiyetten faydalanılarak genel asayiş problemleri içerisinde sosyal huzursuzluk çıkarmaktır. Bu sebeple dağdaki çeteler, dış mihraklar veya içeride ayrılıkçı emeller besleyen Gayrimüslimlerin olaylardaki rolleri aynı hedefe yönelmektir. Osmanlı Devleti tüm bu sosyal problemlerin farkında olduğu için, özellikle Avrupalı devletlerin müdahalelerini önleme amaçlı, olayları bir an önce aldığı tedbirlerle bastırma yoluna gitmiştir. Bölgedeki güvenlik kuvvetlerine ek takviye birlikler gönderilirken, halkı ikna etmek amacıyla nasihat heyetleri de görevlendirilmiştir. Devletin son dönemlerinde içinde bulunduğu bu problemlerden kaynaklı bir güvenlik zafiyeti yaşadığı görülmektedir. Ama elden geldiğince bölgeye yapılan sevklerle olaylar bastırılmaya ve kontrol sağlanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âlî Evrak Odası

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Mektubi Kalemi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Muamelat

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Muhaberât-ı Umumiye İdaresi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Tahrirat Kalemi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Şifre Kalemi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Tercüme Odası

[83] Temel, *agt,* s. 115.
[84] Temel, *agt,* s. 118. BOA., (TFR.I.MKM.) 25/2498, 2 Ocak 1908 (1325.Za.28).
[85] BOA., (TFR.I.MKM.) 25/2498, 2 Ocak 1908 (1325.Za.28).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sadaret, Bulgaristan

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Şûra-yı Devlet

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Arzuhaller

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Edirne Evrakı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Manastır Evrakı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Kosova Evrakı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Selanik Evrakı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Teftüşat-ı Rumeli Evrakı, Yanya Evrakı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız, Askerî Maruzât

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız, Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız, Hususi Maruzat

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız, Mütenevvî Maruzat

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız, Umumi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız, Yaverân-ı Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Zabtiye

2-Araştırma ve İnceleme Eserler

AYDIN, Mahir, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul 1989, ss. 209-234.

AYDIN, Mahir, "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması", *Osmanlı Araştırmaları,* XVIII, İstanbul 1998, ss. 239-258.

BEYDİLLİ, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesi'ne Dâir", *Osmanlı Araştırmaları,* IX, İstanbul 1989, ss. 77-99.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,* Sayı 2, 2006, ss. 41-60.

EKMEKÇİOĞLU, Lerna, "Kız Kaçırma, Kız Kurtarma: Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Mütareke Yıllarında İstanbul'da Ermenilik ve Müslümanlık", *Toplum ve Bilim*, S. 129, 2014, ss. 233-256.

GÖR, Emre, "II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) Rumeli'de Komitelere Karşı Yürütülen İstihbarat Faaliyetleri", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi(UTAD),* 2/2, Aralık 2018, ss. 1-29.

İLASLAN, Gamze, Abduction of Women and Elopement in the Nineteenth Century Ottoman Nizamiye Courts, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Editörler Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, ss. 29-56.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* Cilt VII, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

OZAN, Ubeydullah, *Kız Kaçırma Geleneğinin Sosyo-Kültürel Temelleri,* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya 1999.

ÖZBEK, Nadir, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma(1876-1908)", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı 16, 2004, ss. 47-78.

ÖZTOP, Fatih, "Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devletinde "Kız Kaçırmak" Suçu: Aydın Vilayeti Örneği (1908-1916)", *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, (2015), ss. 288-298.

PEİRCE, Leslie, "İnsan Kaçırmanın Namuslu ve Namussuz Halleri: Osmanlı Dünyasında Hükümdarlar, Eşkıyalar ve Kahramanlar", *Kebikeç*, çev. Neslihan Demirkol, 34, (2012), ss. 41-60.

SELVİ, Haluk, *Millet-i Sadıkada İsyan: Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları,* Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Şemseddin Sâmi, *Kâmus-ı Türkî,* İkdam Matbaası, Dersaadet 1317.

TEMEL, Mehmet Selim, *Osmanlı Devleti'nde Kız Kaçırma (1839-1908): Devlet, Cemaatler ve Modernleşme,* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

TEPEKAYA, Muzaffer, "Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)", *Belleten,* C.LXXVII, S.280, 2013, s. 1031-1070.

TEZCAN, Mahmut, "Türk Kültüründe Kız Kaçırma Geleneklerinin Antropolojik Çözümlenmesi" *Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi,* 2/6, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara 2003, ss. 41-49.

TOROSLU, Nevzat, "Kadın Kaçırma", *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler,* Ed. Adnan Güriz ve Peter Benedict, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, Ankara 1974, ss. 413-467.

URHAN, Vahit Cemal, "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)", *Belleten,* Cilt 85, Sayı 304, ss. 991-1024.

ÜRKMEZ, Naim, "Eşkıyalığın Engellenmesine Dair Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Rapor", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* I/1, Aralık 2015, ss. 31-64.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 613-622.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.01.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

RUSLARIN TÜRKİSTAN'DA PAMUK ÜRETİMİ VE TİCARETİ

10.53718/gttad.142890

YUSUF KILIÇASLAN *

ÖZ

Bu çalışmanın amacı Rusların, Bolşevik Devrim'ine kadar Türkistan'da uygulamış olduğu pamuk ekimi ve ticaretini ayrıntılarıyla ortaya koymaktır. Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği'nin varlığını vasal da olsa devam ettirmelerinden sebep çalışmanın kapsamı dışında bırakılmış, Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Seyhun (Sır Derya) havzasında yapılan pamuk ekimi ve ticareti ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Zira Ruslar tarafından tutulan istatiksel raporların çerçevesi de bu doğrultudadır. Türkistan'da pamuk ekimi tarihin eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Rus işgalinden evvel bölgede pamuk tarımı aile işletmelerinin ihtiyacını karşılayacak ölçüde gerçekleştirilmiş, büyük alanlarda yoğun bir tarım söz konusu değildir. Bunun başlıca sebebiyse pamuk tarımının fazlaca iş gücü gerektirmesi ve dolayısıyla maliyetli bir kültür bitkisi olmasıdır. Türkistan'da hanlık idarecileri tarafından vergiler genelde aynî olarak toplanmış, pamukta vergilerin ödenmesinde sıkça başvurulan bir ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Türkistan'da bölgeye has "guza" pamuk çeşidi sayesinde eski usulde devam ettirilen pamuk tarımı Rusların bölgeyi işgaliyle birlikte değişmeye başlamıştır. Tohum denemeleri sayesinde bir Amerikan pamuk tohumu çeşidi olan uplandın bölgeye uyum sağlaması ve yüksek verim elde edilmesi büyük sermaye sahiplerinin dikkatini bölgeye çekmiştir. Özellikle Taşkent Vahası Rus sermayesinin yoğun olarak yerleştiği ve büyük arazi kiralamalarının yapıldığı bir uygulama üssüne dönüşmüştür. Ancak bölgenin büyük tarım arazilerini sulama kapasitesinin ve iş gücünün yetersiz oluşu bu girişimleri yavaşlatmış, tekrar eski düzende yani küçük çiftlikler ve aile tarımı şeklinde pamuk üretimi yapılmaya devam etmiştir. Üretim mekanizmasının tekrar eski haline dönmesinde önemli nedenlerden bir diğeriyse pamuğu üreticiden alıp işlemenin üretmekten daha kârlı olduğunun anlaşılmasıdır. Türkistan'da pamuk ekiminin devamlılığını sağlayan yegâne faktörlerin başında kredilendirme sistemi gelmektedir. Bünyesinde birçok usulsüzlüğü barındıran bu sistem Rus sömürgesinin Türkistan'da bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yerel ahali arasında casuslar satın alınarak, özellikle kış aylarında çiftçinin neye ihtiyacı olduğunun tespiti yapılmış ve büyük şirketler için çalışan casuslar tarafından halk kredi almaya teşvik edilmiştir. Yerel ahali arasında büyük şirketlerin taşeronu olarak görev yapan bu kişilerin bir diğer görevi ise kredi almak isteyen çiftçilerin arazi değerlemesini yapmak ve bu doğrultuda kredi verilmesini sağlamaktır. Kredilendirme sisteminde şartlar pamuk şirketleri tarafından belirlenmiş ve karşı tarafın buna uymadığı takdirde maruz kalacağı yaptırımlar iki kambiyo senedi halinde düzenlenerek imzalanmıştır. Artık o andan itibaren pamuk alımının nasıl yapılacağı, fiyatın neye göre belirleneceği, aksi durumlarda ortaya çıkacak anlaşmazlıklarda sorunun nasıl çözüleceği ve eğer öngörülen pamuk üretimi gerçekleşmezse üreticinin bunu nasıl karşılayacağının belirlenmesi imtiyaz sahibi şirketlerin inisiyatifine bırakılmıştır. Dolayısıyla bu durumda taahhüt ettiği şartları karşılamak üretici için zaruri hale gelmiştir. Aslında bu sistem kredilendirmeden daha çok bir tefecilik düzenidir çünkü imza edilen kambiyo senetleri ağır şartlar sunmasının yanında krediler gecikmeli olarak ve taksitler halinde üreticilere ödenmiş, ancak faizin işlemesi ise imza tarihinde yekûn miktar üzerinden başlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Rusya, Pamuk, Upland, Ticaret.

* Dr., İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta, Kilicaslan670@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9056-777X.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

RUSLARIN TÜRKİSTAN'DA PAMUK ÜRETİMİ VE TİCARETİ

COTTON PRODUCTION AND TRADE BY RUSSIANS IN TURKISTAN

ABSTRACT

The aim of this study is to reveal in detail the cotton cultivation and trade practiced by the Russians in Turkestan until the Bolshevik revolution. Since the Emirates of Khiva and Bukhara continued to exist, albeit as vassals, they were excluded from the scope of the study, and the cotton cultivation and trade in the Sır-Derya basin under the Turkestan Governorate was discussed in detail. This is also the framework of the statistical reports kept by the Russians. Cotton cultivation in Turkestan dates to ancient times. Before the Russian occupation, cotton cultivation in the region was carried out to meet the needs of family businesses, and there was no intensive agriculture in large areas. The main reason for this is that cotton cultivation requires a lot of labor and is therefore a costly crop. In Turkestan, taxes were generally collected in kind by khanate administrators, and cotton was frequently used as a means of payment. Cotton cultivation in Turkestan, which had been continued in the old way thanks to the "Guza" cotton variety unique to the region, started to change with the Russian occupation of the region. The adaptation of Upland, an American cotton seed variety, to the region thanks to seed trials and high yields attracted the attention of large capital owners to the region. In particular, the Tashkent oasis turned into an implementation base where Russian capital settled densely, and large land leases were made. However, the region's inadequate irrigation capacity and labor force slowed down these initiatives, and cotton production continued to be carried out in the old order, i.e. small farms and family agriculture. Another important reason for the return of the production mechanism was the realization that it was more profitable to buy cotton from the producer and process it than to produce it. One of the main factors that ensured the continuity of cotton cultivation in Turkestan was the lending system. This system, which contains many irregularities, appears as a manifestation of Russian colonization in Turkestan. Spies were hired among the local population to determine what the farmers needed, especially in the winter months, and the population was encouraged to take loans by the spies working for large companies. Another duty of these people, who served as subcontractors of the big companies among the local people, was to make land valuations of the farmers who wanted to receive loans and to ensure that loans were granted accordingly. In the lending system, the terms were set by the cotton companies and the sanctions that would be imposed on the other party if they did not comply were drawn up in two bills of exchange and signed. From that moment on, it is up to the concessionaire company to determine how the cotton will be purchased, what the price will be, how the disputes will be resolved and how the producer will be compensated if the projected cotton production does not materialize. Therefore, in this case, it has become obligatory for the producer to meet the conditions it has committed to. In fact, this system was more of a usury scheme than lending, since the signed bills of exchange offered onerous conditions and the loans were paid to the producers in installments with delays, but the interest started to accrue on the total amount on the date of signature.

Keywords: Turkestan, Russia, Cotton, Upland, Trade.

GİRİŞ

Türkistan tarihin bilinen tüm çağlarından itibaren önemini korumuş bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyaca ünlü İpek yolunun bu topraklardan geçmesi ticaretin bölgede sürdürülebilirliğini sağlayan önemli faktörlerin başında gelmektedir. Asya Hun İmparatorluğundan günümüze denk Türklerin kadim yurdu olan coğrafya 1853 yılında Rusların Akmescit Kalesini işgal etmesiyle birlikte başlayarak 57 yıl Rus Çarlığı tahakkümü altına girmiştir.[1] Devamında bölgede kurulan özerk cumhuriyetler 74 yıl da Sovyet idaresi altında varlığını sürdürmüş ve 1991 yılında bağımsız Türk Cumhuriyetleri olarak siyasi varlıklarını tescillemişlerdir. Rusların Kazak-Kırgız bozkırlarında etki alanlarını genişletmeleri şüphesiz bahsi geçen tarihten önceye dayanmaktadır. Lakin Rusların asıl hedefi verimli toprakları ve uygun iklim koşullarından ötürü Sır Derya'nın sol tarafıdır yani Fergana vadisi ve çevresidir. Bölgede Rusya'da yetiştirilemeyen ürünlerin tarımın yapılması ve İngilizlerin Hindistan'da pamuk ticaretini ve üretimini elinde bulundurması Ruslar için bölgenin işgalini zaruri kılan yegâne iki sebeptir. Dolayısıyla Rusların bölgeyi ele geçirmeleri ve kendi geleceklerini garanti altına almalarıyla beraber yoğun şekilde tarım ve endüstrisinde önemli yatırımları bölgeye taşıdıkları görülmektedir. Amerika ve İngiltere'nin pamuk üretimini ve ticaretini elinde bulundurduğu dönemde üçüncü bir güç olarak ortaya çıkmak isteyen Rus Çarlığı bu hedefine ulaşmak için usulsüz uygulamalarda bulunmaktan da geri durmamıştır.

Rus işgalinden evvel kendilerine has metotlar ve tohum çeşidiyle üretim yapan Türkistan ahalisi pamuk ekimi ihtiyaçlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Aile tarımı olarak öne çıkan pamuk çok fazla işçilik gerektirdiği için ekim alanı da bu çerçevede belirlenmiştir.[2] Türkistan topraklarında tarım iki türde yapılmaktadır. Bunlar sulu ve kuru tarım uygulamalarıdır. Kuru tarım sulanmayan ve yağmurla beslenen, yani yapay sulama gerektirmeyen tarımdır. Sulu tarım ise çok az yağmur alan, ancak sıcaklığın ve güneşin daha fazla olduğu vadilerde yapılmaktadır.

[1] Türkistan'ın işgali için ayrıca bkz; K. K. Abaza, *Zavoevaniye Turkestana,* Tip. M. M. Stasulevi, Sankt Peterburg 1902; Kara, F. *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, (Ed. Y. E. Tansü), İksad Publising House, Elazığ 2021, s. 40-41.
[2] Türkistan Hanlıklarının ekonomik durumu için bkz; *Seyyahların İzinde Türkistan*, (Ed. Mustafa Gökçe), Tombuloğlu, T. *Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18. 19. Yüzyıllar)*, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 175-198.

Bu tür vadilerde tarlalar, dağ nehirlerinden kanallar açılarak yapay olarak sulanmaktadır. Türkistan'da pamuk, Fergana, Semerkand, Trans-Hazar bölgelerinin hemen tüm vadilerini ve Sır Derya (Seyhun) bölgesinin güney kesimini kaplayan sulu arazilerde yetiştirilmektedir.[3] Ruslar tarafından bölgenin işgal edilmesiyle birlikte bölgenin daha verimli sömürülmesi için gerekli altyapı çalışmaları gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Türkistan'da boş arazilerin ekimi ve sulanması meselesi bölge valileri ve yetkililer tarafından sıkça vurgulanan konuların başında gelmektedir. Zira sulu tarım çok daha kârlı ve birim alandan elde edilen ürün çok daha yüksektir. Sır Derya havzası Rus taksimine göre altı bölgeye; Fergana, Golodnostep-Dalverzin, Çırçık-Angren, Otrar, Aşağı Sır Derya ve Yukarı Sır Derya olarak belirlenmiştir.[4] Aşağı ve Yukarı Sır Derya ve Otrar hariç diğer bölgeler pamuk tarımı için oldukça elverişlidir.[5]

Fergana Vadisi'nde tarım yüzey yapısına göre düzlük, dağ etekleri ve dağlık bölüm olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Vadinin uzunluğu yaklaşık 300 km genişliği ise ortalama 160 km'dir. Fergana Vadisi'nde birleşen Narın ve Kara Derya nehirlerinden oluşan Sır Derya Nehri vadiyi doğudan batıya akan nehir yatağı sayesinde ikiye bölerken çeşitli kollara da ayrılmaktadır.[6] Nehrin sol tarafında İsfara, Soh, Şahimerdan, İsfayram, Aravansay kolları bulunurken sağ tarafında Paşaatu, Kasan ve Gavansay yer almaktadır. Fergana bölgesinde sulanan arazi alanının o dönemde 887.000 hektar olduğu ifade edilmektedir. Bölge eski sulama sisteminin uygulandığı en eski uygulama alanlarından biridir ve Ruslar bölgeye geldiğinde sulama sistemi çerçevesinde yapılabilecek tüm girişimler hali hazırda mevcuttur.[7]

Fergana Vadisi'nden çıkan Sır Derya Nehri Hocend geçidinden geçerek Golodnostep-Dalverzin'e ulaşmaktadır. Bölgede Holta-Bakırgan Nehri sayesinde sulanan alan ise 11 bin hektardır. Dalverzin doğuda Mogoltay Dağları, batı ve güneybatıda Sır Derya Nehri ve kuzeyde Angren Nehri'ne kadar olan bölgedir. Sır Derya Golodnostep ve Dalverzin olarak coğrafyayı ikiye ayırmıştır ve Dalverzin bölgesinde toplam arazi 56 bin hektardır. Ancak tüm bu alanın sulanması olası ve mümkün değildir. Bölgede Dalverzin kanalı sayesinde ortalama sulanabilen alan 5 bin hektardır. Sır Derya Nehri'nin sol kıyısından Begovat köyünden başlayarak Çardar'a kadar uzanan ova ise Golodnostep (Aç Bozkır) olarak adlandırılırken, güneyde Türkistan dağlarının kuzey yamaçları, batıda Kızılkum Çölü, kuzey ve doğuda Sır Derya'nın Tugay kolu ile sınırlı olan bölge 700 bin hektar araziyi kapsamaktadır. Bu bölgede sulanabilen arazi ise 57 bin hektardır.[8]

Çırçık-Angren bölgesi, Taşkent vahası ve Türkistan dağlarıyla birlikte Çırçık Vadisi'nin tamamını içerir. Angren, Taşkent, Keleş ve Kurukeleş vadilerinde önceden inşa edilen eski kanallar sayesinde bölgede yaklaşık 260 bin hektarlık bir alan sulanmaktadır. Bunun 46 bin beş yüz hektarı Angren Nehri ve 172 bin hektarı Çırçık Nehri sayesinde sulanırken, diğer nehirlerin sulamada payı 37 bin hektardır. Bölgenin toprak ve iklim koşulları pamuk tarımı için oldukça elverişlidir. Vadinin sulanan üst kısmı meyve bahçeleri ve pamuk tarlaları ile kaplıyken, alt kısmı ise bataklıktır.[9]

Türkistan topraklarını Ruslar için cazip kılan birçok husus vardır. Bölgede sulanabilen ve pamuk ekim kuşağında yer alan yeterli miktarda arazinin oluşu başlıca sebeptir. Bu arazilerden yeterli verimi alabilmek içinse çok sayıda rapor hazırlanmıştır. Raporlar doğrultusunda boş topraklara Rus göçmenlerin ve yerleşik düzene geçen ahalinin yerleştirilmesi, mevcut sulama sistemlerinin yenilenmesi ve arazilerin büyük şirketlere ve şahıslara kiralanması hususunda görüşler öne çıkmıştır.[10] 1890 yılında Türkistan'ı ziyaret eden Maliye Bakanı İ. A. Vusnegradskiy zamanında bu konu yeniden gündeme getirilmiş, sulamanın yaygınlaştırılmasıyla birlikte Rus göçmenleri yerleştirmenin daha kolay gerçekleşeceği vurgulanmıştır. Bu durum hem bölgede asimilasyonu gerçekleştirebilmek hem de maksimum üretim sağlamak adına Ruslar için önem arz etmiştir. Maliye bakanı bu doğrultuda görüş bildirse de devletin yeterli kaynağa sahip olmaması bu planın ertelenmesini sağlamıştır.[11] Bu uygulamalar XX. yüzyılın başından itibaren uygulanma fırsatı bulmuş bölge ekonomisinde pamuk kültürünü önemli bir noktaya taşımıştır.

1. Türkistan'da Pamuk Üretimi

Türkistan'da pamuk yetiştiriciliği o dönem ana endüstriyi temsil etmektedir. Rusların bölgede ilk dikkatini çeken unsurların başında gelen pamuk üretimi Türkistanlıların kendi ihtiyaçları doğrultusunda yapılmıştır. *Russkiy Turkestan* gazetesinin (*Rus Türkistan* gazetesi) belirttiğine göre; 1894-95-96 yıllarında Fergana Vadisi'nde pamuk

[3] S. F. Grigorev, *Razvedeniye Hlopçatnika v Turkestanskom Kraye*, Elek. Tip. Lit. Poltora, Semerkand 1912, s. 6.
[4] Ayrıca bkz; N. V. Ostroumov, *Geografiya Turkestankogo Kraya s Kraktkim Svedeniyami o Hanstvah Buharskom, Hivinskom i Zakaspiskou Oblast*, İzdanie 2-e, Tip. Lit., Samarkand 1891, s. 16-17.
[5] *Aziatskaya Rossiya, Zemliya i Hozyaistva*, Tom Vtoraya, İzdaniye P. U. G., Petersburg 1914, s. 282-283.
[6] İ. İ. Geyer, *Ves Russkiy Turkestan*, Tip. Turkestan, Taşkent 1908, s. 75.
[7] G. K. Rizenkampf, *Problemi Oroşeniye Türkistana, Vipusk Perviy Orositelnaya Hlopkovaya Programa*, Obrazavaniye Prog., Moskova 1921, s. 60; *Aziatskaya Rossiya..,* s. 233-234.
[8] G. K. Rizenkampf, *Problemi Oroşeniye Türkistana*, s. 62-63; *Russkiy Türkistan*, 29 Eylül 1898, No: 1
[9] G. K. Rizenkampf, Problemi Oroşeniye Türkistana, s. 65.
[10] A. İ. İvanov, *Russkaya Kolonizatsiya v Turkestanskom Kraye*, Tip. T-VA, Obşest.., Sankt Peterburg 1890, s. 234-236.
[11] V. İ. Masalskiy, *Hlopkovodstvo Oreşeniye Gasudaristvennih Zemel i Çastnaya Predpriymçivost*, Tip. M. M…, Petersburg 1908, s. 21-22.

ekimine rağbet üst seviyede değildir. Son yıllarda yaşanan iklim değişimlerinin pamuk ekimini gerilettiği belirtilirken, bunun geçici bir durum olduğu, büyük firmaların fabrika inşaatlarını tamamlaması ve Semerkant-Andican yolunun iyileştirilmesiyle tekrar canlanacağı vurgulanmaktadır.[12] Rusların bölgeyi işgal etmesiyle birlikte pamuk üretimini artırmak için tohum ıslahı, zirai donanım, kredilendirme sistemi ve sulamanın yaygınlaştırılması gibi önemli reformlar yapmışlardır. Türkistan'da pamuk ekimi için boş arazilerin işlenmesinin yanı sıra pulluk, mibzer, tohum ayırma ve çapa makinesi gibi zirai donanımlarda o dönemde kullanılmış ve uygulamalar şüphesiz Türkistan'da pamuk hasadında verim artışı sağlamıştır. Ruslar tarafından 1890'lı yıllara kadar pamuk üreticilerinin metotlarına dokunulmamış destekleme faaliyetleri ile üretici teşvik edilmiştir.

Türkistan'da pamuk üretimi XX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar eski bilgi ve birikimi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Pamuk aynı anda suya ve güneşe muhtaçtır. Bu nedenle Türkistan'ın güney kesimleri pamuk üretimi için oldukça elverişlidir. Ancak bir kültür bitkisi olan pamuğun aile işletmeleri tarafından üretildiği göz önüne alındığında üretim değerleri düşüktür. Pamuk üretiminde ekili arazi ve verim artışını sağlamak için Rus işgalinin ilk elli yılında işgücü yetersizliği dikkat çekmektedir. Fergana Vadisi'nde ortalama bir ailenin yılda ekebileceği pamuk ekimi alanı yaklaşık 15 dönüm olarak ifade edilmektedir.[13] Türkistan'da pamuk ekimi yapılacak arazilerin sürümü genellikle ilkbaharda yapılırken bazen sonbaharda güz sürümü de yapılmaktadır. Sabanla araziler kademeli olarak üç kez sürülürken toprağın yeterli gevşekliğe ulaşması bitkinin kök salınımı için gereklidir. Sulamanın rahat yapılabilmesi için arazi yüzeyinin iyi düzenlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle eğimli arazilerde yapılan pamuk ekimi işçiliği daha zahmetli ve maliyetlidir. Pamuk tarımında sulama sisteminin doğru yapılması elzemdir zira suyun homojen dağılması bitki sağlığı açısından da önemlidir. İlkel pamuk tarımında suyun cazibeli olarak akması yani belirli bir yükseklikten ekim alanını komple sulayabilmesi gerekir. Nehir yataklarından ana arklar açılarak su araziye taşınır ve küçük geverler sayesinde tarlalara taşınmaktadır.[14] Arazinin eğimli olduğu durumlarda bitkinin suyu alabileceği şekilde karık sistemi uygulanır, yani tarla küçük alanlara bölünerek parça parça sulanmaktadır. Pamuk tarlalarına önce su verilir ve tohum yatağının nemlendirilmesi ve suyun tüm alana ulaşıp ulaşmadığı kontrol edilir. Sonra toprağın tavını çekmesi beklenir ve hemen ardından elle pamuk ekimi gerçekleştirilir. Ekim'de sıra arası belirlenir ve her tohum yatağına 5-10 adet pamuk tohumu atılır. Bu işlem kadınlar tarafından yapılırken sulama ve çapalama işlerini yetişkin erkekler yapmaktadır.[15] Pamuk ekim tarihi ise genellikle nisan ayının ilk haftasından son haftasına kadar gerçekleştirilir. İlk sürgünlerin çıkmaya başlamasından itibaren üç haftadan sonra her tohum yatağında üç pamuk bitkisi bırakılarak seyreltme işlemi yapılmaktadır. Burada tohumun fazlaca atılıp tekrar seyreltilmesinin amacı olası aksiliklere karşı tarlanın boş kalmasının önüne geçmektir. Pamuk olgunlaşma süresinde 5 ila 8 kez sulanmaktadır. Olgunlaşma dönemi ile birlikte bitkinin olgunlaşmasının homojen olmamasından sebep hasat belirli aralıklarla yapılmaktadır.[16] Yukarıda bahsettiğimiz üzere meşakkatli bir tarım uygulaması olan pamuk üretimi için yeterli işgücünün bulunmayışı ilk başta bölgeler arası göç hareketlerinin yaşanmasına neden olmuş, sonradan ise verimli arazilere Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelen insanlar yerleştirilmeye başlanmıştır. Pamuk üretiminde çalışmak üzere işçiler genellikle ekim işleminden hasada kadar 2-3 aylığına işe alınmıştır. Kısmi işe alımlar ise genellikle hasat zamanında gerçekleşmiştir. Andican ve Fergana şehirlerine; Nemengan, Karategin, Kaşgar ve Hokand'dan insanlar pamuk işlerinde çalışmak için mevsimsel göç etmişlerdir.[17] Ekim alanlarının artmasıyla birlikte pamuk işçilerinin almış olduğu günlük ücret 1907 yılında 40 ila 50 kopeykten 1 ruble 20-40 kopeyke çıkarılmıştır.[18]

Türkistan'da[19] Rus işgalinden evvel sadece "guza" adı verilen ve olgunlaşma zamanında lifleri koza içerisinde kalarak dökülmeyen bir pamuk çeşidi yetiştirilmiştir. Türkistan guzasının verimi çok yüksek olmadığı gibi lif oranı da düşüktü. Yalnızca Hive çeşidinin dayanıklılık ve lif kalitesi olarak iyi niteliklere sahip olduğu söylenebilir, Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği'nde bu çeşit ekilmeye devam etmiştir.[20] 1888 yılından itibaren Türkistan'ın pamuk ekilebilen arazilerinin tamamında Amerikan pamuğu ekilmeye başlanmıştır.[21] Amerikan pamuğunun bölgeye uygunluk deneyleri A. Wilkins tarafından Taşkent yakınlarında yapılmıştır.[22] Birçok pamuk tohumunu deneyen Wilkins yalnızca "upland" çeşidinden olumlu sonuçlar almıştır. Pamuk denemelerinin başarılı olması Rus pamuk yetiştiricilerinin ve şirketlerin Taşkent yakınlarında konumlanmasına neden olmuştur. Belyakov şirketi 620 hektar, Bolşaya Yaroslav Fabrikası 400 hektar ve Tarsina şirketi 200 hektar arazide pamuk yetiştirmeye başlamıştır. Semerkant da 200 hektarlık Meyerkort şirketinin pamuk arazisi ve Fergana da Kudrin

[12] *Russkiy Türkistan*, 29 Eylül 1898, No: 3.
[13] Vyaç., Yuferev, *Trud v Hlopkovih Hozyaistvah Turkestana*, Tip. V. F…, Petersburg 1914, s. 16.
[14] S. F. Grigorev, *Razvedeniye Hlopçatnika v Turkestanskom Kraye*, s. 7.
[15] Vyaç., Yuferev, *Trud v Hlopkovih Hozyaistvah Turkestana*, s. 4-5.
[16] Vyaç., Yuferev, *Trud v Hlopkovih Hozyaistvah Turkestana,* s. 6.
[17] Ayrıca bkz; Vyaç., Yuferev, Trud v Hlopkovih Hozyaistvah Turkestana, s. 21-23.
[18] İ. P. Verhoskoy, *Hlopkovodstvo v Turkestani Perevozka Hlopka Taşkentskoy i Sredney Aziatskoy Jeleznim Dorogam*, Tip. Ministr.., Petersburg 1910, s. 49.
[19] Bu dönem için Hive ve Buhara emirlikleri Ruslar tarafından Türkistan'a dâhil edilmemektedir.
[20] S. Kareyşi, *Sredniyaziatskiy Hlopok, Yivo Kultura, O Çistka Pressovka i Otpravka Na Rınkı*, Tip. Lit…, Kiev 1892, s. 4.
[21] V. İ. Masalskiy, *Rossiya Turkestanskiy Kray*, T. 19, İzdaniye A. F. Devriena, S. Petersburg 1913, s. 464.
[22] S. Kareyşi, *Sredniyaziatskiy Hlopok, Yivo Kultura*, s. 4.

şirketinin 150 hektar arazisi bulunuyordu. Bölgenin tamamında irili ufaklı Rus şirketlerinin toplam işlediği pamuk arazisi 4.800 hektardır.[23]

Amerikan pamuğunun bölgeye uyum sağlaması görüldüğü üzere Rus sermayesinin dikkatini çekmiş bölgeye ciddi ölçeklerde Rus göçü gerçekleşmeye başlamıştır. Pamuk ticareti ve ekimi Taşkent çevresinde yoğunlaşmıştır. İlk yıllar başarılı sonuçlar veren Amerikan pamuk çeşidi uplandın bilinmeyen bir özelliği ortaya çıkmış ve ilkbaharın geç donlarına dayanamayarak üreticisini hayal kırıklığına uğratmıştır. Yukarıda bahsedilen arazi kapma rekabeti durumu tersine dönmüş birkaç Rus firması (Andican Bolşaya Yaroslav Fab.) sabit kalıp, diğer büyük fabrikalar ve çiftlikler bölgeden çekilmişlerdir. Pamuk ekimi ise bireysel olarak devam etmiş ortakçılık modeli uygulanmıştır.[24] Bu hızlı geri çekilmenin bazı nedenleri vardır. Büyük çiftliklerin mekanizasyon sıkıntısı yaşaması, iklim şartları, pamuğu alıp işlemenin üretmekten daha karlı olması ve sulama sisteminin yetersiz kalması gibi problemler başı çekmektedir.

Pamuğun suya muhtaç olduğuna yukarıda değinmiştik. Bölgeyi sulayan ana nehir Sır Derya üzerinden açılan büyük kanallar vasıtasıyla sulama işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu kanalların en büyüğü Bos-su yaklaşık 180 km uzunlukta olup 2 bin sekiz yüz metreküp su taşırken beş çıkış verilmiş ve bu küçük kanallar üzerinden 13.446 hektar araziyi sulamıştır.[25] İkinci büyük kanal ise 69 çıkışa sahip Zaharık yaklaşık 155 km uzunluğunda ve 63 bin 500 hektar araziyi sulamaktadır. Bölgenin diğer sulama kanalları; Hanım-Arık 85 km, İskender-Arık 50 km, Cunarık 47 km ve Kulkurdukarık 45 km uzunluğa sahipken bu kanalların hepsi Çırçık Nehri'nin sağ tarafında bulunmaktadır. Çırçık Nehri'nin sol tarafında 90 km uzunluğunda Karasu ve 26 km uzunluğunda Taşlak kanalından başka su yolu bulunmamaktadır. Angren Nehri'nden 317 su kanalı çıkmaktadır ve bunların en uzunu Han-Arık yaklaşık 32 km uzunluğundadır.[26] Türkistan bölgesinde yapay olarak sulanan tüm arazilerin kesin sayısı bilinmemektedir, yaklaşık 1.874.900 hektardır ve bu rakam yapay sulamanın uygulandığı diğer bölgelerle karşılaştırıldığında Türkistan'ı Hindistan'dan sonra ikinci sıraya taşımaktadır.[27] Türkistan'da tarım mekanizasyonun gelişmesi ekim alanlarının artmasında öncü rol oynamıştır. Cazibeli sulamanın mümkün olmadığı yerlerde kanallara pompalar atılarak arıktan su seviyesinden yukarıda yer alan tarlaların sulanması sağlanmış, bu işlem için tarla sahibi pompa sahibine 40 ila 60 ruble arasında para ödemiştir.[28]

Yıllar içerisinde dalgalanma görülen pamuk arazisinin artışı dikkat çekicidir. Fergana Vadisi'nde 1888'de 34.669 hektar olan ekim alanı 1916'da 348.469 hektar, Sır Derya'da 25.841 hektardan 61.535 hektara, Semerkand'a 7.980 hektardan 60.305 hektara ve Hazar bölgesinde 160 hektardan 60.362 hektara çıkmıştır. Verilerin zirve yaptığı dönem 1916 yılıdır. Türkistan genelinde yaşanan Büyük Türkistan İsyanı'ndan sonra ekim arazilerinin düşüşü ise kayda değerdir ve Fergana hariç diğer bölgelerde ise neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Fergana'da ise 100.000 hektar düşüş yaşanmıştır.[29] Bu dalgalanmalar yıl bazında değerlendirilmiş ve rakamların ortaya çıkmasında iklim şartları da etkili olmuştur. Misal verecek olursak eğer; 1895 yılının Haziran ayında Sır Derya'nın yoğun yağışlardan dolayı taşması sonucunda havzada yer alan köyler ve tarım arazilerinin bir kısmı sular altında kalmıştır.[30] Bunun yanında *Turkestanskıye Vedemosti* gazetesinin bildirdiğine göre; temmuz ayında Nemengan şehrinde pamuk hasadının çok iyi geçmesinin beklendiği belirtilmiştir.[31]

2. Türkistan'da Pamuk Ticareti

Türkistan, Rus işgalinden evvel bir tarım ve hayvancılık sahasıdır. Tarihin erken dönemlerinden itibaren İpek Yolu güzergâhında bulunmasından sebep ticari hayat hep var olmuştur. Ayrıca hanlıklar kendi aralarında ticaret yapmışlardır. Rus işgaliyle birlikte Türkistan topraklarında kurulmak istenen sömürü sistemi bölgenin ekonomisini önemli ölçüde değiştirmiştir. Hanlıklar döneminde kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretim faaliyetinde bulunan yerel ahali Rus hâkimiyetinin altında daha fazlasını yapmak zorunda bırakılmıştır. Türkistan'da işgalden evvel takas ticareti sık kullanılan bir uygulamadır. Yine vergilerin çoğunun ayni olarak toplandığı göz önüne alındığında bölgede bir doğal ekonomiden bahsetmek yerinde olacaktır. Ayni vergilendirme sistemi sadece ürünün miktarını belirlemekle kalmaz aynı zamanda türü ve çeşidi hakkında bilgi vermektedir. Zira verginin türü ve miktarı önceden belirlenir ve bu sebeple pek çok bölgede sırf vergi ödemesi yapabilmek için pamuk ekilmiştir.

Ruslar ile birlikte bu düzen değişmiş büyük ölçekli fabrikalar bölgeye taşınmaya başlamıştır. Bu fabrikaların işlevsel hale gelmesinin en önemli sebeplerinden birisi 1881-89 yılları arasında inşa edilen Türkistan Demiryolunun açılmasıdır. Türkistan'ı Rusya pazarına bağlayan ve taşıma maliyetlerini büyük ölçüde düşüren

[23] Al. P. Demidov, *Ekonomiçesliye Oçerki Hlopkovodstva, Hlopkoy Targovli i Promişlennosti Turkestana*, Tip. Lit. Drevney.., Moskova 1926, s. 42; İ. P. Verhoskoy, *Hlopkovodstvo v Turkestani*, s. 35.
[24] V. İ. Masalskiy, *Rossiya Turkestanskiy Kray*, s. 463.
[25] *Aziatskaya Rossiya*, s. 237.
[26] Ayrıca bkz; N. A. Bentseleviç, *Vodnie Puti Turkestana*, Tip. Min. Putey Sabşeniye, S. Petersburg 1914, s. 111.
[27] İ. P. Verhoskoy, *Hlopkovodstvo v Turkestani*, s. 41-42.
[28] V. N. Oglobin, *Promişlennosti i Targovliya Turkestana, İz Putevih Zametok*, İzd. Tip. Rus., Moskova 1914, s. 12.
[29] Al. P. Demidov, *Ekonomiçesliye Oçerki Hlopkovodstva,* s. 43.
[30] *Turkestanskıya Vedemosti; Vıhodyat Po Voskresenyami i Çetvergami*, No: 1371, Sayı 39, 4-16 İyun 1895.
[31] *Turkestanskıya Vedemosti; Vıhodyat Po Voskresenyami i Çetvergami*, No: 1391, Sayı 59, 17 İyul-29 Avgust, 1895.

taşımacılık ağı Orenburg-Taşkent bağlantısıyla birlikte daha yaygın hale gelmiştir.[32] Hokand'dan Petersburg'a 1 pud pamuğun taşıma maliyeti 1 ruble 15 kopeyek'tir.[33] Türkistan'da pamuk ticareti kendine has bir gelişim göstermiştir. Pamuk diğer yaygın ekilen buğday ve arpa gibi tahıl ürünlerinin aksine hemen satılması gereken bir mahsuldür. Pamuk hasat süresinin çok uzun olması üreticiler için kredi ihtiyacı doğurmuştur. 1895 yılında örneğin bir devlet bankasının herhangi bir şubesinin kredi limiti 3 milyon ruble iken, bin ve beş yüz ruble kredi hesabına sahip çok sayıda müşterisi vardı. 1898 yılında bu rakam 1 milyon rubleye düşürülmüştür. Piyasadan çekilen 2 milyon ruble Türkistan pamuk pazarını derinden etkileyerek, krediye ulaşımı oldukça zorlaştırmıştır. Devlet bankalarından kredi kullanan firmaların birçoğu Türkistan pazarından çekilmeye başlamış, bu da ticari rekabeti zayıflatırken güçlü firmaların piyasada rakipsiz kalmasına neden olmuştur.[34] Bu kredi sistemi pamuk ticareti tarihinde önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Pamuk üretmek için sağlanması gereken ekonomik şartlar ticaret firmaları tarafından yerine getirilmiştir. Türkistan'da pamuk ticareti genellikle (Buhara Yahudileri[35]) Moskovskiy, Yaroslav ve Lodzinskiy firmaları tarafından yapılmıştır.[36] Ancak burada bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Türkistan'da Ruslar tarafından yapılmak istenen pamuk ticaretinin geleceğini belirleyen etkenlerden en önemlisi Amerikan pamuğunun dünya üzerindeki etkisine bağlıdır. Rusların da sıkça ifade ettiği üzere 1890'lı yıllarda gerileyen pamuk üretiminin iç etkenlere bağlı olduğu kadar dış etkenlere de bağlı olduğu dikkat edilmesi gereken bir husustur.[37] Firmalar ticari faaliyetlere başlarken kendisine bir müşteri ağı kurması gerekiyordu. Üreticilerin mallarını satım garantisi altına alması pamuk üretiminin devamlılığı için önemlidir. Bu nedenle uzun soluklu anlaşmalarla üreticilere garanti verilmiştir. Bu sistemin işlerliğini sağlayan en önemli faktör ise kredilendirme sistemidir. Ticari veya satın alma kredisinin tüm çiftçileri bir arada tutan güçlü bir sömürge aracı olduğu gerçeği tartışılamaz. Üretici pamuğu ham olarak teslim eder ve diğer tüm işlemler alıcı firmaya aittir.[38] Pamuk alım işlemi ise aşağıdaki şekilde gerçekleşmektedir.

Pamuk ticareti yapacak şirket yerel pazarda bu işin uzmanı olan ve yüklü maaş verdiği kişiler görevlendirmiştir. Bu kişi alım sezonu boyunca tek yetkilidir ve tüm sorumluluk ona aittir. Pamuk üreticisi fabrikalara ve tüccarlara ulaşma konusunda herhangi bir sıkıntı yaşamamış, en yüksek fiyat veren kuruluşa malını satma imkânına sahip olmuştur. Ancak bu serbest ticaret küçük çiftçi grupları arasında mevcut iken çoğunluk tam olarak arz talep dengesini özümseyememiştir. Pamuk ekonomisinin kredi ihtiyacı olduğu gibi firmaların da üretim devamlılığı için üreticilere olan bağlılığı söz konusudur. Kredi veya avans dağıtmak üreticiyi elde tutmanın en önemli unsurudur. Bu nedenle firmalar kırsal kesim ile bağlantı kurmanın yollarını aramışlardır. Firmalar konuya ihtimamlı yaklaşarak mevduat dağıtmaya ve halkın sempatisini kazanmaya çalışmışlardır. Bunun için acenteler ve komisyonlar kurarak hatırı sayılır kişilerden bu kuruluşlarda istifade etmişlerdir. Bölgenin durumunu çok iyi bilen bu kişilerin komisyoncu olarak faaliyet göstermesi firmaların elini güçlendirmiştir. Üreticiyi yakından tanıyan bu komisyonlar tutmuş olduğu ajanlar sayesinde köylülerin en sıkışık zamanlarında devreye girmiş ve onlara tarlasının değeri kadar kredi verilmesini sağlamışlardır. Pamuk üreticileri kredi işine gönülsüz yaklaşmışlardır zira kredi alıp borcunu ödeyemeyenlerin düşmüş olduğu duruma yakinen şahit olmuşlardır.[39]

Köylüler arasında şirketlerin tuttuğu casusların görevi sadece krediye ihtiyacı olanları bildirmek değildir. Kredi verilecek kişinin arsasının değeri, ne kadarının sulanabildiği ve arazinin pamuk üretimi için uygun olup olmadığı bilgisini şirketlere sağlamakla yükümlüydüler. Bu sistem zamanla bölgede gücünü hissettirmiş pazara gelen pamuğun %90'ı kredi alan çiftliklerin mallarından oluşmuştur. Avans uygulanma şekli ise %50 ekime başlarken, %25 ilk çapada, %15 ikinci çapada ve %10'u bayramlar ve tatillerden önce verilmekteydi. Pamuk üreticileri ile şirketlerin mütevelli heyeti arasında yapılan protokol her şeyin önceden hesaplandığını göstermektedir. Üreticiler ile bir araya gelen heyet iki senet düzenler birincisi kredi olarak alınabilecek miktar ikincisi ise pamuğu şirkete satmaktan vazgeçmesi durumunda ödeyeceği cezaya ilişkin sözleşmedir. Hasadın tamamının alacaklı şirkete koşulsuz teslim edilmesini ve fiyatın arz ve talep kanunlarına göre değil, şirketin sahip olacağı fiyata göre belirlendiğini belirten hükümler ilgi çekicidir.[40] Bu anlaşmada faizler hesap edildiği halde üreticiye herhangi bir ödeme yapılmamış dolayısıyla avans ödemesi yapmak şirketin imtiyazına bırakılmıştır. Şirket senetleri bankada ıskonto edip nakit olarak kullanırken, faiz oranı 9 ay boyunca %12 den hesaplanmış köylülere ödeme, pamuğun ihraç edilmesinden sonra yapılmıştır.[41]

Ticari senetler ileride yaşanabilecek olumsuzluklara karşı olası dava durumlarında işletmeleri koruyan maddeler içermesi bakımından dikkate değerdir. Çifte kambiyo senetlerinde yer alan maddelere göre imtiyaz tamamen alıcıdadır. Bu hükümler ise şu şekildedir. "1- Hasadın tamamen alacaklı şirkete satılması ve fiyatın arz

[32] İ. İ. Geyer, *Ves Russkiy Turkestan*, s. 85.
[33] V. İ. Masalskiy, *Rossiya Turkestanskiy Kray*, s. 466.
[34] *Russkiy Türkistan*, 29 Eylül 1898, No: 1
[35] Buhara Yahudileri için ayrıca bkz. İ. İ. Geyer, *Ves Russkiy Turkestan*, s. 57.
[36] V. İ. Masalskiy, *Rossiya Turkestanskiy Kray*, s. 465; İ. P. Verhoskoy, *Hlopkovodstvo v Turkestani*, s. 32.
[37] *Turkestanskıye Vedemosti; Vihodyat Po Voskresenyami i Çetvergami*, No: 1369, Sayı 37, 28 May-9 İyun, 1895.
[38] Al. P. Demidov, *Ekonomiçesliye Oçerki Hlopkovodstva*, s. 109-110.
[39] Al. P. Demidov, *Ekonomiçesliye Oçerki Hlopkovodstva*, s. 110-112.
[40] V. İ. Masalskiy, *Rossiya Turkestanskiy Kray*, s. 465.
[41] Al. P. Demidov, *Ekonomiçesliye Oçerki Hlopkovodstva*, s. 113.

talep dengesine göre değil, şirketin belirlediği fiyata göre satılması ve diğer şirketlere mal satışı yasaklanmıştır. 2- Pamuğun en geç ekim-kasım aylarında işletmeye teslim edilmesi gerekir. 3- Amerikan tohumundan pamuğu fiyatlardaki artış ya da azalışa bakmaksızın işletme kendi belirlediği fiyattan satın alır. 4- Amerikan tohumundan elde edilen pamuğu teslim ederken, tamamen kuru, beyaz, temiz, toprak veya başka yabancı maddelerden arındırılmış olmalıdır. Aksi halde firma karşılıklı ve gönüllü olarak belirlediği fiyattan bu pamuğu kabul etmek zorunda değildir. 5-Yağmur veya soğuk hava nedeniyle pamuk hasadı yapılamaz hale gelirse, bu durumda ya mütevelli heyeti kendi takdirine göre pamuğun fiyatını kendisi belirler ve biz belirlenen fiyat üzerinde anlaşabiliriz ya da dışarıdan tarafsız dört kişi tarafından seçilen kişiler fiyat belirler. İlkbahar sağanakları, erken donlar, aşırı sıcaklar ve sıcak rüzgârlar gibi kontrolümüz dışında kalan koşullar nedeniyle pamuk bitkisi tamamen yok olursa ve hasat tamamen kullanılamaz hale gelirse, bunu üretici firmalara derhal bildirmekle yükümlüdür. Ekim için süre kalırsa aynı şartlarda depozito ve tohum aldıkları araziyi firmadan aldıkları yeni tohumlarla tekrar ekmeleri gerekir. İkinci ekim zamanı geç gelirse ve ikincil ekimden elde edilen hasadın aynı nedenlerle ölmesi veya tamamen kullanılamaz hale gelmesi durumunda üretici depozitoyu en geç Ekim ayının sonuna kadar mütevelli heyetine iade etmekle yükümlüdür. 6- Üretici Amerikan tohumlarından pamuk toplayıp, bunu başkasına satarsa, başka bir şehre veya başka bir çarşıya götürürse, o zaman tohumlarla birlikte sattığı her pud pamuğun cezasını ödemek zorunda kalır. İki tarafta imzasının yanında bir işaretle imzaladığı anlaşmaya uyacağını taahhüt eder."[42]

Bu kıymetli kâğıtlar ticarette XIX. yüzyılın 90'lı yıllarına kadar geçerliliğini korumuştur. Yukarıda belirtilen kambiyo senetlerini imzalayarak avans kredi alan üreticiler kaderlerini firmaların insafına bırakmıştır. Pamuk ticareti üzerinden düzenlenen bu belgeler Türkistan'da Rusların yapmış olduğu sömürü düzenini açıkça ortaya koymaktadır.

Pamuk pazarında 1910 yılından itibaren dalgalanmalar yaşanmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda kriz kendini hissettirmiş pamuk firmalarının faaliyetlerini derinden etkilemiştir. 1910 yılında 1 pud[43] pamuğun fiyatı Moskova'da 16 ruble 85 kop. satılırken, 1911 yılında bu rakam 12 ruble 50 kop. kadar düşmüştür. Hem pamuk yetiştiricileri hem de işletmeler bu durum karşısında ağır kayıplar yaşayınca pamuk ekonomisinin sürdürülebilirliği tartışılmaya başlanmıştır. Amerika'da 1911 yılında yaşanan pamuk hasadının çok verimli geçmesi fiyatların keskin bir düşüş yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle pamuk ekiminin ve ticaretinin yoğun olduğu Fergana'da firmalara olan borç 60 milyon rubleye ulaşırken, 12 milyon ruble değere sahip senede protesto çekilmiş ve ödenememiştir.[44] Türkistan'da pamuk ticareti firmaları, bankaları, aracı kurumları ve her türlü alıcıyı zenginleştiren bir sömürge düzeni üzerine kurulmuştur. Pamuk üreticisi işin tüm yükünü çekerken, borçlandırılarak çok düşük miktarlarda kazanç elde etmiş ve borcunu ödeyemeyenler topraklarından olmuşlardır.

Türkistan'da Amerikan pamuğunun yaygınlaşmasıyla pamuk hasadında yüksek verim elde edilmiştir. 1906 yılında 284 bin hektar[45] pamuk ekimi yapılmış ve 12 milyon pud pamuk elde edilmiştir. Bu rakamın büyüklüğü önceki dönem verilerinden anlaşılmaktadır. 1888'de 1 milyon 55 pud pamuk Rusya'ya taşınırken, 1892'de 2 milyon 722 bin pud, 1897'de 4 milyon 782 bin pud ve 1899'da 5 milyon 757 bin pud pamuk Rusya'ya gönderilmiştir. Türkistan'dan 1888-1910 yılları arasında 115 milyon pud pamuk elde edilirken 1 pud pamuğun ortalama alım fiyatı 8 ruble 25 kop.'tir.[46] Ruslar için Türkistan ne kadar kârlı bir sömürge olduğu tartışması hem imparatorluk hem de Sovyet döneminde çokça tartışılan konuların başında gelmiştir. Özellikle pamuk üretimi üzerinde bu konu ele alındığında XIX. yüzyılın sonunda ithal Amerikan pamuğu ile Türkistan pamuğu arasında 2 ruble 30 kop. fark vardır.[47] Bu küçük miktar için hazineden çok fazla para çıkışı bu durumu kârsız olarak göstermektedir.

Rus yetkililer tarafından pamuk üzerinden alınan vergi oranı %10 olarak belirlenmiştir. 1912 yılında sadece Fergana bölgesinde 255 bin 576 hektar pamuk ekilmiştir. Hektar başına 25 pud verim elde edilmiş olsa ve 1 pud'un 10 rubleye satıldığı üzerine hesap edilirse Bu dönemde sadece Fergana Vadisi'nde üretilen pamuğun değeri 63 milyon 891 bin rubledir. Toplanması gereken vergi yaklaşık 6 milyon 800 bin ruble iken toplanan vergi 2 milyon rubledir.[48] Burada yapılacak çıkarım ekilen arazi miktarı ile çıkarılan ürün miktarı aynı doğrultuda değildir. Hanlık idaresi zamanında vergiler ayni olarak toplanmış ve bu işlem direkt Han'a bağlı görevliler tarafından her üründen onda bir olarak yerine getirilmiştir.[49] Ruslar tarafından uygulanan nakdi vergi sistemi bölgede tam anlamıyla uygulanamamış, bölge ahalisi bankaların, tefecilerin ve büyük firmaların sömürgesi haline getirilmiştir.

[42] Al. P. Demidov, *Ekonomiçesliye Oçerki Hlopkovodstva*, s. 114; İ. P. Verhoskoy, *Hlopkovodstvo v Turkestani*, s. 33.
[43] 1 Pud yaklaşık olaraka 16 kg 380 gramdır.
[44] Al. P. Demidov, *Ekonomiçesliye Oçerki Hlopkovodstva*, s. 117.
[45] 1907 yılında pamuk tarlaları tarafından işgal edilen 284 bin hektarlık arazinin 222 bini Fergana bölgesi, 39 bini Sırderya bölgesi ve 28 bini de Semerkant bölgesindedir.
[46] İ. P. Verhoskoy, *Hlopkovodstvo v Turkestani*, s. 37.
[47] *Ubıtoçen-li Turkestan dla Rossiy*, Tip. Lit. R. Golike, Petersburg 1899, s. 18.
[48] *Borba za Hlopak, Sbornik Statey*, İzdatelstva V. S. N. H., Moskova 1918, s. 22.
[49] *Borba za Hlopak, Sbornik Statey*, s. 18.

SONUÇ

Rus bilim adamları Türkistan'da yüzey çalışmaları gerçekleştirmiş, bölgenin zenginlikleri raporlanmıştır. Eskiden beri var olan Rusya-Türkistan ticareti sayesinde bölgeyi yakından bilen Ruslar için pamuk ticareti önemli meselelerin başında gelmiştir. Türkistan'ın işgaliyle birlikte Amerikan pamuğuna bağımlılıktan kurtulmayı hedefleyen Ruslar, pamuk ekiminden en yüksek verimi alma gayesiyle hareket etmiş ve XIX. yüzyılın başından itibaren yüksek üretim değerlerine ulaşmayı başarmıştır. Pamuk ekim alanlarının hızla artması Rus Devleti'nin teknik anlamda yetersizliğini ortaya çıkarmıştır. Hem iş gücü hem de mekanizasyon sıkıntısı çeken Ruslar işgalden sonraki otuz yıl boyunca bölgenin sulanması konusunda da yetersiz kalmışlardır. Büyük pamuk fabrikalarının bölgeye taşınması hızlı gerçekleşmiş ancak bölgeden ayrılmaları da o minvalde olmuştur. Eski usul pamuk üretimine devam edilen Türkistan'da üreticiler kredilendirme sistemiyle borçlandırılmış ve bu sayede üretimde devamlılık sağlanmak istemiştir. Bu sistem sayesinde yapılan usulsüzlükler ise zamanla yerini tam bir sömürge düzenine bırakmıştır. Türkistan'da sekiz buçuk rubleye alınan pamuk Moskova'da neredeyse iki katına satılmıştır. Üreticilere ise satmış oldukları pamuğun bedelini kendi istedikleri fiyattan ve peyderpey ödeyen firmalar kredilerin üzerine yüzde on iki faiz uygulamışlardır. Ezcümle Türkistan'da Rus pamuk ticareti, Türkistanlılar için büyük mağduriyete sebep olurken, Rus bilim adamları gelinen noktada Türkistan'ın kâr mı yoksa zarar mı olduğu hususunu tartışmaya açmışlardır. Özellikle Sovyet döneminde ve hemen öncesinde sıkça gündeme gelen bu konu yapılan araştırmalar ve raporlar sayesinde analiz edilebilmiştir. Rusların, Amerika'dan ithal ettikleri pamuk ile Türkistan'da ürettikleri pamuğun pud fiyatı neredeyse aynı orana tekabül etmiştir. Bu sonuca bakarak ortaya çıkan genel kanıya göre Rus otoritelerin çoğunluğu Türkistan'ın faydadan çok zarar getirdiğini savunmuşlardır.

KAYNAKÇA

1. Basılı Eserler

Abaza, K. K. *Zavoevaniye Turkestana,* Tip. M. M. Stasulevi, Sankt Peterburg 1902.

Aziatskaya Rossiya, Zemliya i Hozyaistva, Tom Vtoraya, İzdaniye P. U. G., Petersburg 1914.

Bentseleviç, N. A. *Vodnie Puti Turkestana*, Tip. Min. Putey Sabşeniye, Sankt Petersburg 1914.

Borba za Hlopak, Sbornik Statey, İzdatelstva V. S. N. H., Moskova 1918.

Demidov Al. P. *Ekonomiçesliye Oçerki Hlopkovodstva, Hlopkoy Targovli i Promişlennosti Turkestana*, Tip. Lit. Drevney.., Moskova 1926.

Geyer, İ.İ. *Ves Russkiy Turkestan*, Taşkent, Tip. Turkestan, 1908.

Grigorev, S. F., *Razvedeniye Hlopçatnika v Turkestanskom Kraye*, Elek. Tip. Lit. Poltora, Semerkand 1912.

İvanov, A. İ. *Russkaya Kolonizatsiya v Turkestanskom Kraye*, Sankt Petersburg, Tip. T-VA, Obşest.., Sankt Petersburg 1890.

Kara, F. *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*, (Ed. Y. E. Tansü), İksad Publising House, Elazığ 2021.

Kareyşi, S. *Sredniyaziatskiy Hlopok, Yivo Kultura, O Çistka Pressovka i Otpravka Na Rınkı*, Tip. Lit…, Kiev 1892.

Masalskiy, V. İ. *Hlopkovodstvo Oreşeniye Gasudaristvennih Zemel i Çastnaya Predpriymçivost*, Tip. M. M…, Petersburg 1908.

Masalskiy, V. İ., Rossiya Turkestanskiy Kray, T. 19, İzdaniye A. F. Devriena, St. Petersburg 1913.

N. V. Ostroumov, *Geografiya Turkestankogo Kraya s Kraktkim Svedeniyami o Hanstvah Buharskom, Hivinskom i Zakaspiskou Oblast*, İzdanie 2-e, Tip. Lit., Samarkand 1891.

Oglobin, V. N. *Promişlennosti i Targovliya Turkestana, İz Putevih Zametok*, İzd. Tip. Rus., Moskova 1914.

Rizenkampf, G. K., *Problemi Oroşeniye Türkistana, Vipusk Perviy Orositelnaya Hlopkovaya Programa*, Obrazavaniye Prog., Moskova 1921.

Seyyahların İzinde Türkistan, (Ed. Mustafa Gökçe), Tombuloğlu, T. *Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18. 19. Yüzyıllar)*, Pegem Akademi, Ankara 2019.

Ubıtoçen-li Turkestan dla Rossiy, Tip. Lit. R. Golike, Petersburg 1899.

Verhoskoy, İ. P. *Hlopkovodstvo v Turkestani Perevozka Hlopka Taşkentskoy i Sredney Aziatskoy Jeleznim Dorogam*, Tip. Ministr.., Petersburg 1910.

Yuferev, V., *Trud v Hlopkovih Hozyaistvah Turkestana*, Tip. V. F…, Petersburg 1914.

2. Gazeteler

Russkiy Türkistan, 29 Eylül 1898, No: 1

Russkiy Türkistan, 29 Eylül 1898, No: 3

Turkestanskıya Vedemosti; Vıhodyat Po Voskresenyami i Çetvergami, No: 1391, Sayı 59, 17 İyul-29 Avgust, 1895.

Turkestanskıye Vedemosti; Vıhodyat Po Voskresenyami i Çetvergami, No: 1371, Sayı 39, 4-16 İyun 1895.

Turkestanskıye Vedemosti; Vıhodyat Po Voskresenyami i Çetvergami, No: 1369, Sayı 37, 28 May-9 İyun, 1895.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 623-644.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK VE İRAN BASININDA TEBRİZ DİRENİŞİ*

10.53718/gttad.1486009

ÖMER ALKAÇ**

ÖZ

Muhammed Ali Şah, 23 Haziran 1908'de meclisi topa tutarak meşrutiyet idaresine, meclise ve meşrutiyetçilere büyük bir darbe vurmuştur. İran'da meclisi ortadan kaldıran şaha, en şiddetli tepkiyi Tebrizliler göstermiştir. Tebrizliler vakit kaybetmeden örgütlenmişler ve silahlı direnişe başlamışlardır. Şah'ın tüm engelleme çabalarına rağmen Tebriz direnişi günden güne güçlenmiştir. Tebriz direnişinin güçlenmesinde 23 Temmuz 1908'de Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edilmesi önemli bir rol oynar. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte özgürleşen Türk basını İran meşrutiyetiyle, özellikle de Tebriz direnişiyle yakından ilgilenmiştir. Meşrutiyet'in ilanının etkisiyle İstanbul'da bulunan İranlılar tarafından kurulan Encümen-i Saadet-i İranîyân, Tebriz mücahitlerini maddi ve manevi açıdan desteklemiştir. Ayrıca Tebrizliler ile Necef uleması arasındaki irtibatı da kuran Encümen-i Saadet-i İranîyân, İranlıların Tebriz direnişini desteklemesini de sağlamıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri de İran meşrutiyet hareketine destek vermek amacıyla İran'a gitmişlerdir. Tebriz direnişini güçlendiren en önemli unsurlardan birisi de basındır. Türk basını Meşrutiyet'in ilanından sonra Tebrizle ilgili gündemi yakından takip ederek Türk kamuoyunun Tebriz direnişinden haberdar olmalarını sağlamıştır. Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutmasının ardından İran'da basın faaliyetlerini yasaklamasından dolayı yalnızca Mısır ve Hindistan gibi ülkelerde yayımlanan Farsça gazeteler Tebriz direnişini gündeme getirebilmiştir. Basının gücünün farkında olan Tebriz mücahitleri seslerini tüm İranlılara duyurabilmek amacıyla Tebriz'de Nâle-i Millet adında yeni bir gazete çıkarmışlardır. Bunun yanı sıra daha önce şehirde neşredilen ancak 23 Haziran 1908 tarihinden sonra kapatılan Encümen gazetesinin de yeniden açılmasını sağlamışlardır. Bu iki gazetenin yayın hayatına başlamasıyla birlikte Tebriz direnişi daha da güçlenmiştir. Her iki gazete de özellikle İran'ın diğer eyaletlerinin Tebriz direnişinden haberdar olmasında ve yeniden harekete geçmelerinde önemli rol oynamıştır. Tebrizli mücahitler Settar Han ve Bâger Han liderliğinde şahın ordularına karşı önemli bir üstünlük sağlamışlardı. Bu nedenle İngiltere ve Rusya aralarında anlaşarak Rusya'nın Tebriz'i işgal etmesi konusunda anlaşmışlardır. 29 Nisan 1909 tarihinde Rus ordusunun Tebriz'i ele geçirmesiyle birlikte Tebriz direnişi de son bulmuştur. Settar Han ve Bâger Han Osmanlı konsolosluğuna sığınmak zorunda kalmıştır. Burada da faaliyetlerine devam eden mücahitler, İstiklâl gazetesini çıkararak İran meşrutiyetçilerine desteklerini sürdürmüşlerdir. Tebriz direnişinin liderleri Settar Han ve Bâger Han'ın bu mücadelesi Türk basınında övgüyle karşılanmış ve kendilerinden hürriyet kahramanı olarak bahsedilmiştir. Tebrizlilerin direnişi son bulsa da meşrutiyetçilerin yeniden şaha karşı harekete geçmelerinde ve İran'da meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesinde etkili olmuştur. İran meşrutiyetçilerinin Tebriz direnişinin etkisiyle İran'ın güneyi ve kuzeyinde oluşturdukları iki ordu ile Tahran'a yürümüşler ve Tahran'ı ele geçirmişlerdir. Bu çalışmada İran'da meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesinde etkili olan Tebriz direnişi, Türk ve İran basınında neşredilen gazetelere yansıyan haber, köşe yazısı, mektup ve telgraflar ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran Meşrutiyeti, Türk Basını, İran Basını, Tebriz, Settar Han.

* Bu makale, tarafıma ait "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları (1906-1909)" başlıklı Doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr., Çorum/TÜRKİYE, E-Posta: alkacomer@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-3238-9378.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

TÜRK VE İRAN BASININDA TEBRİZ DİRENİŞİ

TABRIZ RESISTANCE IN TURKISH AND IRANIAN PRESS

ABSTRACT

Mohammad Ali Shah struck a major blow to the constitutional government, the parliament and the constitutionalists by firing a cannon at the parliament on June 23, 1908. The people of Tabriz showed the most violent reaction to the shah who abolished the parliament in Iran. The people of Tabriz immediately organized themselves and started armed resistance. Despite all the efforts of the Shah to prevent it, the Tabriz resistance grew stronger day by day. The declaration of the Constitutional Monarchy in the Ottoman Empire on July 23, 1908 played an important role in the strengthening of the Tabriz resistance. The Turkish press, which became free with the proclamation of the Constitutional Monarchy, took a close interest in the Iranian Constitutional Monarchy, especially the Tabriz resistance. The Encümen-i Saadet-i Iranîyân, founded by Iranians in Istanbul with the effect of the declaration of the Constitutional Monarchy, supported the Tabriz mujahideen materially and morally. In addition, the Encümen-i Saadet-i Iranîyân, which established contact between the people of Tabriz and the ulama of Najaf, also ensured that Iranians supported the Tabriz resistance. On the other hand, with the declaration of constitutionalism in the Ottoman Empire, members of the Committee of Union and Progress traveled to Iran to support the Iranian constitutional movement. One of the most important factors that strengthened the Tabriz resistance was the press. The Turkish press closely followed the agenda related to Tabriz after the declaration of the Constitutional Monarchy and ensured that the Turkish public opinion was informed about the Tabriz resistance. Since Mohammad Ali Shah banned press activities in Iran after the bombing of the parliament, only Persian newspapers published in countries such as Egypt and India were able to bring the Tabriz resistance to the agenda. Aware of the power of the press, the Tabriz mujahideen published a new newspaper called Nâle-i Millet in Tabriz in order to make their voices heard by all Iranians. In addition, they also reopened the Encümen newspaper, which had previously been published in the city but was closed after June 23, 1908. With the launch of these two newspapers, the Tabriz resistance became even stronger. Both newspapers played an important role especially in informing other provinces of Iran about the Tabriz resistance and mobilizing them again. The mujahideen of Tabriz, under the leadership of Settar Khan and Bager Khan, had achieved a significant superiority over the Shah's armies. For this reason, Britain and Russia agreed that Russia would invade Tabriz. On April 29, 1909, when the Russian army captured Tabriz, the Tabriz resistance came to an end. Settar Khan and Bâger Khan had to take refuge in the Ottoman consulate. The mujahideen, who continued their activities here, continued to support the Iranian constitutionalists by publishing the newspaper İstiklâl. This struggle of Settar Khan and Bâger Khan, the leaders of the Tabriz resistance, was praised in the Turkish press and they were referred to as heroes of freedom. Even though the resistance of the people of Tabriz came to an end, it was effective in mobilizing the constitutionalists against the Shah and re-establishing constitutional rule in Iran. Under the influence of the Tabriz resistance, the Iranian constitutionalists marched to Tehran with two armies formed in the south and north of Iran and captured Tehran. In this study, the Tabriz resistance, which was effective in the re-establishment of the constitutional administration in Iran, is discussed in the light of news, columns, letters and telegrams reflected in the newspapers published in the Turkish and Iranian press.

Keywords: Iranian Constitutional Monarchy, Turkish Press, Iranian Press, Tabriz, Settar Khan.

GİRİŞ

İran'da 20 Mart 1890 tarihinde imzalanan bir antlaşmayla tütün ve tömbeki imtiyazının İngilizlere verilmesine tepki olarak ulema liderliğinde ayaklanan İranlılar, 18 Aralık 1891'de antlaşmanın feshedilmesini sağlayarak Nâsırüddin Şah karşısında önemli bir zafer kazanmışlardı.[1] Nâsırüddin Şah öldürülünce tahta oğlu Muzafferiddün Şah geçti. Ülkede yoksulluk, işsizlik had safhadayken İngiltere ve Rusya'dan borç alınarak saray eşrafı ve şah ihtişamlı hayat sürmeye devam etti. Söz konusu devletlerin nüfuzu eskiye oranla daha hissedilir hale gelmişti. Kuraklık, yüklü bir şekilde alınan ağır vergiler halkı içinden çıkılamaz bir vaziyete düşürmüştü. Kötü yönetim sonucunda tam anlamıyla iflasın eşiğine gelinmiş, devlet hazinesi boşalmıştı. İçinde bulunduğu buhranın farkına varamayan Şah toplumun talepleri karşısında da duyarsız kaldı. İçinde bulunulan durum ise halkın yönetime reaksiyon göstermesine ve halkı meşrutî yönetim şekline teşvik etti.[2] Tütün ve tömbeki imtiyazına karşı elde edilen başarı çaresizliğe gark edilmiş halka ışık olmuştu. Devam etmekte olan kötü gidişatı durdurmak adına İranlılar, aydın sınıf ve ulema meşrutiyet talebiyle yeni bir ayaklanma başlattılar. Bu ayaklanma sonucunda Muzafferiddün Şah 5 Ağustos 1906 tarihinde meşrutiyet fermanını ilan etti.[3] Ancak meşrutiyetin ilanının hemen

[1] Hasan Isfahanî Kerbelayî, *Tarih-i Dehaniye Ya Tarih-i Vekâyî-i Tahrim-i Tönbakü*, İntişârât-ı Merkez Esnad-ı İnkılab-ı İslamî, Tahran, 1382, s. 213.

[2] Tütün ve tönbeki imtiyazı kaşsısında elde edilen başarı, halk nezdinde bir arada hareket edildiğinde zulüm karşısında hiçbir gücün duramayacağı farkındalığını oluşturmuştur. Bkz. Ünal, Sonay, "Kaçarlar Dönemi Modernleşme ve Aydınlanma Hareketlerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasal Etkileri", *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne,* (Ed. Osman Karacan), İstanbul, 2021, s. 138-140.

[3] İbrahim Safâî, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd,* İntişârât-ı İran Yârân, Tahran, 1381, s. 247; Karadeniz Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 228; Ünal, Sonay, *Yakın Dönem İran Tarihi Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 15.

ardından Muzafferiddün Şah'ın ölümü deyim yerindeyse meşrutiyet taraftarlarının heveslerini kursaklarında bıraktı. 19 Ocak 1907'de Kaçar tahtına oturan oğlu Muhammed Ali Şah'ın, taç giyme merasimine milletvekillerini davet etmemesi onun meşrutiyet idaresine karşı başlatacağı mücadelenin de habercisiydi.[4] Diğer taraftan İngiltere'nin meşrutiyet hareketi süresince Kaçar şahları ve İran coğrafyasında artan nüfuzundan rahatsız olan Rusya da bölgede yeniden nüfuzunu artırma fırsatı bulacak ve özellikle şahın Rusça muallimi Şapşal aracılığıyla Gülistan Sarayı'nda otorite kuracaktı.[5] Rusya elde ettiği bu nüfuzla başından beri karşısında durduğu meşrutiyet idaresinin ortadan kaldırılması adına şahı her koşulda destekleyecekti.

Muhammed Ali Şah'ın saltanatının henüz başlarında meclis ile şah arasında vezirlerin şaha karşı mı meclise karşı mı sorumlu olacakları konusunda ciddi bir anlaşmazlık meydana gelmişti. Saray erkânı, Kanun-ı Esasi de bu konuyla ilgili bir maddenin yer almamasını gerekçe göstererek vezirlerin şaha karşı sorumlu olduklarını ve gerek duyulduğunda vezirlerin veya yardımcılarının meclisteki görüşmelere katılacaklarını duyurdu. Böylece meşrutiyet karşıtları meclisi kontrol altına almak istemiş ve kısmen de başarılı olmuşlardı. Ancak Tebriz ahalisinin bu durumdan haberdar olmasıyla birlikte şah ve saray erkânının planları istedikleri gibi çalışmadı.[6] Şahın meşrutiyet idaresine muhalif olduğu, meclisi ve Tebriz Encümeni'ni ortadan kaldırmak istediği Tahran'da yaşayan Tebrizli bir vatandaş tarafından şehirde neşredilen Encümen gazetesine Tebriz ahalisi adına gönderilen bir mektupla haber verildi. Mektupta Tebriz, İranlıların ümidi olarak görülmekteydi. Ayrıca Tebrizlilere "*Siz Türkler himmetin ve gayretin kaynağısınız. Tütün (Reji) meselesini biliyoruz. Hüseyin dostu olan Tebrizliler o zaman da kendinizi parça parça ettiniz. Şu anda da vakit namus vaktidir*" denilerek şehir ahalisi meşrutiyet idaresini muhafazaya davet ediliyordu.[7]

Gazeteye gönderilen bu mektup, İran'da Muhammed Ali Şah tarafından askıya alınan meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesini sağlayacak Tebriz direnişini tetiklemesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim Tebriz ahalisi bu söylentiler üzerine şehirdeki dükkanları ve pazarları kapatarak telgrafhanenin önünde büyük bir eylem başlattılar. Tebrizlilerin başlıca talebi yetersiz buldukları Kanun-ı Esasi'nin eklemeler yapılarak iyileştirilmesiydi.[8]

Başta Tebriz ahalisi olmak üzere meşrutiyet taraftarlarının yoğun baskıları neticesinde 107 maddeden oluşan Kanun-ı Esasi Eki'nin kabul edildiği 7 Ekim 1907 tarihinde Muhammed Ali Şah'ın fermanıyla ilan edildi. Şah aynı fermanda Kanun-i Esasi'nin kendisi tarafından korunacağını, evlatlarının da onun usul ve esaslarını mukaddes bileceklerini de ilan etmişti.[9] Buna rağmen şah ve meşrutiyet taraftarları arasındaki çekişme son bulmadı. Her iki taraf da birbirini ortadan kaldırmak amacıyla fırsat kollamaktaydı. Şahın meşrutiyet karşıtlığıyla bilinen kudretli sadrazamı Eminüssultan'ın Fedailer Encümeni üyesi Tebrizli Abbas Ağa tarafından meclisin önünde öldürülmesi[10] Tophane Meydanı Olaylarının ardından Tebriz Milli Encümeni'nin Muhammed Ali Şah'ı azlettiğini ilan etmesi[11] ve Azerbaycan Encümeni üyeleri tarafından şaha düzenlenen suikast teşebbüsü[12] şahın 23 Haziran 1908 tarihinde meclisi topa tutması ve meşrutiyet idaresini askıya almasıyla sonuçlandı.[13]

1. Birinci Tebriz Mücahitlerinin Örgütlenmesi ve Şah'ın Önlemleri

Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet idaresine, meclise ve meşrutiyetçilere yönelik darbesine en şiddetli tepkiyi başta Tebriz şehri olmak üzere Azerbaycan bölgesi göstermiş ve vakit kaybetmeden de direnişe geçmişlerdir.[14] Tebrizlilerin diğer şehirlerden önce harekete geçmesinde şahı çok iyi tanıyor olmalarının etkisi büyüktür. Tebriz'de geçen veliahtlık dönemi de dahil Tebrizlilerle şahın yıldızı hiçbir zaman barışmamıştı. Onlar, meşrutiyet karşıtı olduğunu iyi bildikleri şahın daha önce meşrutiyet idaresini ve meclisi koruyacağına dair mecliste ettiği yeminlerine de asla inanmamışlardı. Ruslarla yakınlığını da bilen şehir ahalisi onun meşrutiyetçileri ortadan kaldırma planları yaptığını daha onun veliahtlığı döneminden biliyor ve bunu her fırsatta dile getiriyorlardı. Ayrıca kurulduğundan beri çizgisini hiç bozmayan Encümen-i Tebriz üyeleri arasında da diğer şehir encümenlerinin aksine anlaşmazlık yoktu. Azerbaycan meşrutiyetçilerinin mücahitlerden oluşan silahlı birliğe sahip olmaları yine bu bölgeyi diğerlerinden farklı kılmaktaydı. Kendilerini sevk ve idare edebilecek kudretli liderleri de yine kendi içerisinden çıkaran bu mücahitler şahın bu hamlesine zaman kaybetmeden karşılık vermek ve meşrutiyet idaresini yeniden tesis ederek daha önce sahip oldukları hakları yeniden elde etmek istiyorlardı. Tebrizli mücahitlerin direnişini güçlendiren diğer bir önemli unsur da şahın meclisi topa tutmadan hemen önce Azerbaycan valisi olarak atadığı Muhbirüssaltana'nın meşrutiyetçileri desteklemesiydi. Mücahitleri desteklemesi sebebiyle görevden alınan

[4] Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran,* C. 1-2-3, İntişârât-ı Sahn, Tahran, 1383, s. 412.
[5] Yahya Devletâbâdî, *Hayat-ı Yahya,* C. 2, İntişârât-ı Attar, Tahran, 1362, s. 100.
[6] Ahmet Kesrevî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, çev. Mehdi Kamruz- Hamit Zafer Kars, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2021, s. 206-211.
[7] *Rûznâme-i Encümen*, 3 Saferülmuzaffer 1325, Numara 55, 1.yıl, s. 2-4.
[8] "Tahran Olayları", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 8 Nisan 1907, 14 yıl, S.33, s. 23.
[9] "Müjdeler Olsun İran Müjdeler Olsun", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 18 Kasım 1907, 15.yıl, 17.Numara, s. 18.
[10] Devletâbâdî, *age*, C. 2, s. 142.
[11] *Rûznâme-i Hablülmetin*, 27 Ocak 1908, 15.yıl, 27.Numara, s. 21.
[12] Safâî, *age*, s. 298.
[13] Safâî, *age*, s. 302.; Ali Asgar Şemim, *Kaçar Saltanat Devrinde İran*, İntişarât-ı Behzad, Tahran, 1387, s. 490.; Meclisin topa tutulması hadisesi ile ilgili Bkz. Abdolvahid Soofizadeh, "Kaçarlar Devrinde Meclis'in Topa Tutulması Hadisesi (1908)". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Ekim (Ekim 2023), 319-28.
[14] Ö. Naci, "İran İnkılabı Hatıralarından II (İlk Tevkıf)", *Bağçe*, 30 Haziran 1325, 1. Yıl, C. 2, Numro 45, s. 292.

Muhbirüssaltana'nın yerine daha önce Muzafferüddin Şah'ın sadrazamlığı görevinde bulunan ve meşrutiyet karşıtlığı herkesçe bilinen Aynüddevle görevlendirildi. Muhbirüssaltana'nın Tebriz'den ayrılıp Avrupa'ya doğru yola çıkması Aynüddevle'nin ise henüz şehre ulaşmaması nedeniyle oluşan otorite boşluğundan faydalanan Tebriz mücahitleri, burada bulunan devlete ait mühimmatı da ele geçirmişlerdir. Bunun yanı sıra dönemin en stratejik kurumlarından birisi olan şehir telgrafhanesi mücahitlerin kontrolü altındaydı. Sahip olduğu bu olanaklar Tebriz mücahitlerinin direnişlerinin başarılı olmasını da kaçınılmaz kılmıştır.[15]

Meclisi ortadan kaldırma planları yaparken kendisine en fazla direnecek şehrin Tebriz olduğunu bilen Muhammed Ali Şah da şehri Tebriz'i meşrutiyetçilerin elinden almak amacıyla Tahran'la eş zamanlı olarak 23 Haziran günü Mir Haşim Ağa'ya da hareket emri vermişti. Meclisi topa tuttuktan birkaç gün sonra ise Mir Haşim'e bir telgraf çeken Şah, Tahran'da zafer kazandığını, meşrutiyetin önderlerinden bazılarını öldürdüğünü, bazılarını sürgüne yolladığını bazılarını ise zindanda tuttuğunu söylemişti. Şah ayrıca Tebriz'de de fesatçıların bir an evvel ortadan kaldırılması gerektiğini ve bunun için kendisine her türlü desteği sağlayacağını kendisine bildirmişti.[16] Ancak Tebriz'de başlayan hareketlilik şahı tedirgin etmekteydi. Bu nedenle bölgedeki direnişi bastırması için Muhbirüssaltana'nın yerine Azerbaycan valisi olarak atadığı Aynüddevle'nin komutasına Kazaklardan ve göçebe kabilelerden oluşan kalabalık ve tam donanımlı bir ordu vererek bölgeye gönderdi.[17]

Tebriz ahalisi başlattıkları direnişin sadece Azerbaycan bölgesiyle sınırlı kalmasını istemiyorlardı. Bu sebeple İran'ın diğer eyaletlerine çektikleri telgrafla Tahran ve Azerbaycan bölgesinde yaşananları işittikleri halde sessiz kalmalarının sebeplerini sordular. Aynı telgrafta tüm eyaletlerde alınması gereken tedbirleri de şu şekilde sıraladılar:

- İran'da bulunan yabancıların can ve mal güvenliğinin sağlanmasına özen gösterilmelidir.
- Amacımıza daha çabuk ulaşabilmemiz için her şeyden evvel içinizdeki müstebitleri (meşrutiyet karşıtlarını) aranızdan çıkarmanız gerekmektedir.
- Devlet idarelerinde tedbir almak suretiyle meşrutiyet karşıtlarının vergileri harcamalarını engellemelisiniz. Bugün düşmanlarımızın işine yarayacak en önemli kurum gümrüktür. Gümrük idarelerine sahip çıkın.
- İslam ulemasının müstebitler hakkındaki hükümlerini insanlara ulaştırın ve ahaliyi kendilerini savunmaları konusunda ikaz edin.
- Haberleşme yolları olabildiğince açık tutulmalı ve mümkün mertebe her tarafa direnişin durumuyla ilgili haber verilmelidir. Habersizlik durumu insanlar arasında ümitsizliğe ve üzüntüye sebep olmaktadır. Telgrafhane, posta ve gümrük idarelerinin istibdatçıların eline geçmesine müsaade etmeyin. Bu milletin selameti ve geleceği için oldukça tehlikelidir.
- Her durumda ve her türlü vasıtayı kullanarak mahalli orduyu İslam ulemasının hükümlerinden haberdar etmek ve milli görevler hakkında bilgilendirmek gerekmektedir. Bugün müstebitler Azerbaycan ordusunun, Fars milletinin üzerine gidip onları yenmek istediği düşüncesindedirler aynı şekilde Fars ordularının da Azerbaycan'ı kontrol altına alacağını zannetmekteler. Ama herkes bilsin ki milli vazife ve dini vazife vakti geldiğinde biz hepimiz bir milletiz, biz hepimiz bir bedenin parçasıyız, biz hepimiz Müslümanız, biz hepimiz bu ülkenin evlatlarıyız, hepimiz bu vatanı korumak için malımızdan canımızdan geçmişiz ve hepimiz bu ülkenin asayişi, izzeti, şerefi için bağrımıza taş basmışız. Asla kardeş kanı dökmek için adım atmayacağız.
- Cumhuriyetin talepçisi olun ve asla bu gençle (Muhammed Ali Şah) ile laubali bir barışa razı olmayın bu alçak ile sulh etmek kendi kökünüzü kazımaktır.
- "*Asrın İmamı, cihat ve müdafaa*" adına savaşın ve Irak ulamasını İran tarafına çekmeye gayret gösterin.[18]

Tebrizlilerin sıraladığı bu maddelerin tamamı meşrutiyetin yeniden tesisi açısından şüphesiz önem taşımaktadır. Ancak tüm eyaletlere cumhuriyetin talepçisi olmaları çağrısının yapılması ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü cumhuriyet, meşrutiyetçiler arasında belki de ilk kez bu şekilde açıktan açığa dillendirilmiştir. Şahın, iktidarını gölgeleyen meclisi ortadan kaldırması ve meşrutiyet denemesinin de başarısızlıkla sonuçlanması Azerbaycanlıların zihinlerinde meselenin kökten halledilebilmesi için bir cumhuriyet idaresi tesis etme düşüncesi oluşturması muhtemeldir. Mücahitlerin, başından beri meşrutiyet hareketini destekleyerek ahaliyi meşrutiyet saflarına çeken ve meşrutiyetin ilanında önemli rol oynayan Necef ulemasının desteğini de önemsedikleri görülmektedir. Gerçekten de Necef ulemasının desteği, meşrutiyet idaresinin şeriata aykırı olduğunu düşünen muhalif ulemaya karşı meşrutiyet hareketini dinî zeminde güçlendiren ve dindar ahaliyi meşrutiyet saflarına çeken önemli bir unsurdu. Mücahitler şah karşısında Necef ulemasının bu nüfuzundan faydalanmak istemişlerdir. Dikkat çeken bir diğer husus ise Azerbaycanlıların Farslar üzerine yürüyeceği söylentilerine karşın telgrafta tek millet,

[15] Melikzâde, *age*, C. 4-5, s. 844-845.
[16] Kesrevî, *age*, s. 655.
[17] Melikzâde, *age*, C. 4-5, s. 846.
[18] "Azerbaycan Ahalisinin Telgrafı", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.Numara, s. 5-6.

tek vatan, tek din vurgusunun yapılmasıdır. Böylece Azerbaycanlılar İran'da yaşayan etnik unsurların tamamını tek bir hedef doğrultusunda birleştirmeyi amaçlamışlardır.

Mücahitlerin dile getirdikleri cumhuriyet talebi basında da yankı buldu. Telgrafın tamamını neşreden Hablülmetin gazetesi bu tedbirlere uyulduğu takdirde cumhuriyet bayrağının da kısa zaman içinde dikileceğini belirtti. Ayrıca gazetede İranlılar şu ifadelerle Azerbaycanlılarla birlikte hareket etmeye davet edilmiştir:

> "Siz vatan evlatları bu istikamette olduğunuz sürece Azerbaycanlı kardeşler İran (Kaçar) devletinin Cumhuriyet bayrağını Tahran'da dalgalandıracaklardır. Bugün sizin istikametiniz Azerbaycanlı kardeşlerimizin yanında, İmam-ı Zaman'ın ordusunda yer almaktır. Ey namuslu kardeşlerimiz! Ne oldu da tekrar gaflet uykusuna daldınız? Artık kendinize geliniz. Daha önce Tahran'a, Azerbaycan'a göndermiş olduğunuz telgraflarda söylediklerinizi kulaklarımızdadır. Sizin o cesaretinize ne oldu? Biz sizden çok bir şey istemiyoruz sadece bu tedbirlere göre hareket edin ve kılıçları düşmanların, müstebitlerin eline vermeyin. Bugün düşmanların en önemli kılıcı paradır ve bunu milletten her vesileyle almaktadırlar. Gerek vergiler yoluyla gerek gümrük gelirlerini alarak ve gerekse postane veya telgraf gelirlerini alarak güçlenmektedirler. Ey Kazvinli, Hemedanlı, Buşehrli, İsfahanlı, Şirazlı! Azerbaycanlı kardeşlerimizin sizden ricası şudur ki Tahranlı kardeşlerinize, Tahran ahalisine destek olun. Acaba bu Tahran ve Azerbaycanlı kardeşlerinizin dökülen kanları hiç mi sizi etkilememektedir?"[19]

Mısır'ın Kahire şehrinde her on beş günde bir neşredilen Mecelle-i Hikmet, İran'da meydana gelen gelişmeleri Avrupa basınından takip edebilmekteydi. Tahran olayları ile ilgili değerlendirmelerini de Kalküta'daki Hablülmetin'den daha ileri bir tarihte değerlendirmiştir. İranlıların meclisin topa tutulmasına karşı gerekli tepkiyi göstermediklerini ve Tebrizlilerin başlattıkları direnişe yeterince destek vermediklerini düşünen Mecelle-i Hikmet, Hablülmetin'den daha sert bir üslupla İranlılara şu şekilde hitap etmekteydi.

> "Sizin Müslümanlığınız nereye gitti? Ne oldu sizin İslamperestliğinize, diyanetinize ve şîarınıza? Nereye gitti şeriatın emirlerine itaatiniz ve ona sığınmanız? Yoksa şeriatın imamları bugün ulema değil midir, şer'î hükümler bugün o ulema aracılığıyla bize duyurulmuyor mu? Meşrutiyetin bekasını bizim üzerimize vacip kılan bu ulemanın fetvası değil midir? Meşrutiyeti savunmanın İmam-ı Zaman ile yan yana harp etmek olduğunu söyleyen bizim ruhanilerimizin liderleri değil midir?"[20]

Tebrizliler bir taraftan diğer eyaletlerden destek alabilmek için girişimlerde bulunurken bir taraftan da kendi içlerinde organize olmaya çalışıyorlardı. Şehir ikiye bölünmüş durumdaydı. Bir tarafta Settar Han ve Bâger Han komutasındaki mücahitlerin oluşturduğu hürriyet ordusu, diğer tarafta ise Mir Haşim'in emrindeki şaha bağlı ordu. İki grup arasında meclisin topa tutulmasının ardından başlayan çatışmalardan 30 Haziran'a kadar sonuç alınamadı. Bu nedenle şaha bağlı birliklere destek gönderilmesi kararlaştırıldı. Daha önce şah tarafından Tahran'dan Tebriz'e gönderildiği zaman Tebrizliler tarafından merasimle karşılanan Rahim Han, Encümen-i Tebriz'den para ve silah alıp Karacadağ'a ordu toplamaya gitmişti. Şahın gönderdiği telgrafla Rahim Han mücahitlerle mücadele etmek için Tebriz'e doğru hareket etti. Tebriz yakınlarında karargâh kuran Rahim Han, oğlu Büyük Han'ı 700 süvari ile birlikte şehre yolladı.

Rahim Han Tebriz mücahitlerinin böyle bir direniş göstereceğini düşünmemişti. Oğlunun ardından Rahim Han da 8 Temmuz'da şehre yürüdü. İran'ın tüm şehirleri şahın gönderdiği valilere teslim olmuş tek Tebriz mücahitleri kalmıştı.[21] İran meşrutiyet hareketi yalnızca, Tebriz'in Settar Han'ın kontrolü altındaki Emirhiz mahallesinde direnmekteydi. Şehirdeki Rus konsolos Settar Han'a iki grup arasında çatışma başlamaması için anlaşma yapmaya geldiğini söyledi. Settar Han ise konsolosa "*çatışmayı hiçbir zaman biz başlatmıyoruz, saldırılar hep karşı taraftan geliyor, biz kendimizi savunuyoruz*"[22] diye karşılık vermiştir.

Azerbaycan'ın yeni valisi Aynüddevle tam yetkili bir şekilde yanında Azerbaycan Orduları Başkumandanlığına atanan Nasırüssaltana Sipehdar ile birlikte Tebriz direnişini tamamen kırmak için yola çıktılar.[23] Settar Han ise evlerine beyaz bayrak asıp teslim olan şehir ahalisini yeniden harekete geçirmek için evlerde asılı bayrakları teker teker indirdi. Onun bu hamlesi Tebrizlilerin yeniden mücahitler ile birlikte hareket etmesini sağladı ve bu ittifak neticesinde ordusu bozguna uğrayan Rahim Han şehirden kaçmak zorunda kaldı.[24] Tebriz mücahitlerinin elde ettiği bu zafer Tebriz direnişinin yerellikten kurtulup daha ulusal bir yapıya bürünmesini sağladı. Tahran, Reşt ve Meşhed'den gelen meşrutiyetçiler Settar ve Bâger Hanların etrafında toplanmaya başladılar. Onların yanı sıra Fedailer (İran Ermenileri) ve Kafkas Türkleri, Ermeni (Taşnaklar), Gürcü ve Rus Sosyal Demokratları da Tebriz'deki direnişi desteklediler.[25] Bu direnişi yerinde incelemek üzere şehre gelen Times gazetesi özel muhabiri Settar Han'dan "*himmetli, azimli büyük bir adam*" diyerek bahsederken

[19] "Azerbaycan Ahalisinin Telgrafı", *agg,* s. 6.
[20] "El-Mevto Ûlâ Min Rükûbi'l-Âr", *Mecelle-i Hikmet,* 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, s.3.
[21] Kesrevî, *age*, s. 669-672.
[22] Kesrevî, *age*, s. 680.
[23] Şemim, *age*, s. 504.
[24] Melikzâde, *age*, C. 4-5, s. 949.
[25] Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar", C. 5 / S.1, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 2013, s. 55-56.

etrafında Kafkasyalıların da bulunduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Settar Han, muhabirden şaha ve İngiltere parlamentosuna birer telgraf yazıp göndermesini de ister, ancak muhabir tarafsızlık ilkesi gereği bu isteği kabul etmez. Settar Han taleplerinin gazetede yayımlayacağının sözünü veren muhabire direnişlerinin gerekçesini şu cümlelerle ifade etmiştir:

> "*Eski şah bu millete bir kanun hükümeti vermişti. Şimdiki şah ise babasının verdiğini geri aldı. Bugün biz bu hakları muhafaza etmek için savaşıyoruz. Biz şaha mukavemet etmiyoruz bizi İstibdat idaresine döndürmek isteyenlerle mücadele ediyoruz.*" [26]

Settar Han, İngiltere'nin Tahran'da ve Tebriz'de meydana gelen olaylar esnasında takındığı tavırdan da rahatsızdı. Olayların bu şekilde uzamasında İngiltere'nin payının da olduğunu söyleyen Settar Han sözlerini şu şekilde sonlandırmıştır:

> "*Biz İngiltere'nin nüfuzu ve himayesi altında kanun elde ettik bu nedenle İngiltere'den bu kanunları korumasını talep ettik. Neden bugün bu kanunları korumaktan vazgeçti? Eğer Tebriz'deki İngiltere Konsolosluğu sığınmacıları kabul etmiş olsaydı bu fitne on gün içinde son bulurdu.*" [27]

Bu gelişmelerin tamamı Settar ve Bâger Hanların Tebriz direnişinin liderleri konumuna geldiklerinin göstergesiydi.[28]

2. Osmanlı Devleti'nde İlan Edilen II. Meşrutiyet'in Tebriz Direnişine Etkisi

Mahmut Esat, meşrutiyet idaresini, ahalinin hükümete ve hükümdara *birtakım şartlarla tâbi olması* olarak tanımlamıştır.[29] Kaçar şahı 23 Haziran 1908'de Tahran'da meclisi topa tutup meşrutiyet idaresini askıya alırken Osmanlı padişahı ise tam bir ay sonra yani 23 Temmuz 1908'de tebaasının kendisine *şartlı* bağlanmasını kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul'da yaşayan bir İranlı, Hablülmetin'e isimsiz olarak gönderdiği mektupta, fermanı müjdeledikten ve Osmanlılar adına sevincini paylaştıktan sonra "*Duayı biz ettik yağmur Türkistan'a yağdı*" demiştir.[30]

İstanbul'da meşrutiyet fermanının ilanına rağmen Mizan gazetesi Türk kamuoyunu Kaçar Devleti meclisinin ve İranlıların akıbetinden ibret alınması yönünde kamuoyunu ikaz ederek tedbirsizliğin bedelinin çok ağır olacağını belirtmekteydi.[31] Türk basını İran meşrutiyetinin akıbetine karşı kamuoyunu uyarırken İstanbul'daki bu önemli gelişme İranlıların dikkatini bir anda Osmanlı Devleti'ne çevirmelerine neden oldu. Özellikle Tebriz mücahitlerinin direnme gücünü artıran önemli gelişmelerden birisi şüphesiz bu olaydır. İsmail Eminülmülk Merzebân, Ebulhasen Muazüssaltana Pirniyâ, Mirza Muhammed Han Kazvinî ve Ali Ekber Dehhoda gibi Jön Türkler ile yakın olan ve onların fikirlerinden etkilenen İranlı aydınların bir araya gelerek İstanbul'da kurdukları "*Encümen-i Saadet-i İranîyân*",[32] İstanbul'daki siyasi değişimden ve halkın coşkusundan aldıkları ilhamla Tebriz'deki direnişi daha güçlü bir şekilde ve daha açıktan desteklemeye başladı.

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edildiği Tebriz Osmanlı konsolosluğu tarafından 3 Ağustos 1908 günü duyuruldu. Tebriz mücahitleri aynı günün akşamı ahaliyi şahın ordusuna karşı birlik olmaya davet etmek amacıyla mescitlerde "*İster Muhammed Ali Şah idaresinde olsun ister Sultan Abdülhamid idaresinde olsun bize meşrutiyet lazımdır*" şeklinde bir hitabe yayımlamışlardır.[33]

İran coğrafyası dışında yaşayan İranlılardan bahseden Tanin gazetesi onların pek çoğunun İstanbul'da yaşadığını ve İran'daki meşrutiyetçiler için bir ümit olduklarını kaydetmiştir. Tanin'e göre kendileri gibi Müslüman ve ezilmiş bir milletin temsilcileri olan İstanbul'daki İranlılar, meşrutiyetin kucağında ve hürriyet güneşi altında yaşamaya başladıklarını kulaklarıyla duymuş, gözleriyle görmüş, akıllarıyla anlamış ve o ortamı tecrübe etmişlerdi. Settar Han ve mücahitleri şahın ordusu karşısında mağlup olsalar dahi Osmanlı'da doğan hürriyet güneşi İran'ı aydınlatmakla kalmayacak oraya da sirayet edecektir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin istibdat döneminde dahi İran meşrutiyetçilerine desteklerini bildiren Kerbela ve Necef'teki müçtehitlerin de destekleri artacaktır.[34] Melikzâde, İran-Osmanlı sınır boylarında yaşayan İranlıların, Tebriz'deki direnişe destek vermek amacıyla Osmanlı ordusunun İran'a gireceği endişesini dahi taşımaya başladıklarını belirtir.[35]

---

[26] "Yâverân-ı adl ve Yâverân-ı Zulm Der Tebriz", *Mecelle-i Hikmet*, 29 July 1908/Gurre-i Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 915, s. 8.
[27] "Yâverân-ı adl ve Yâverân-ı Zulm Der Tebriz", *agg*, s. 8.
[28] Bolat, *agm*, s. 55-56.
[29] Mahmut Esat, "Din-i İslam Meşrutiyeti Emreder", *Teârüf-i Müslimin Dergisi*, 22 Eylül 1910 (Miladi)/9 Eylül 1326 (Rumi) C. 1, S.15, s. 136.
[30] *Rûznâme-i Hablülmetin*, 24 Ağustos 1908, 16.yıl, 6. Numara, s. 4.
[31] Ahmed Rıza Bey, "Müsterih ve Müdebbir Olalım", *Mizan*, 7 Ağustos 1324/23 Recep 1326, Numara 22, s. 96.
[32] Muhammet Keleş, "Şems Gazetesi ve İstanbul'daki İranlılar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 39/S.68, 2020, s. 447.
[33] "Rehânîden-i Kanun-ı Esasi Ez Kabze-i İstibdad Der İran", *Mecelle-i Hikmet*, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, s. 8.
[34] İsmail Hakkı, "Şah-ı Hânis", *Tanin*, 6 Kanun-ı Sânî 1908/13 Zilkade 1326, 1. Yıl, Numara 126, s. 1.
[35] Melikzâde, *age*, C. 4-5, s. 954.

Osmanlı Devleti'nde ilan edilen meşrutiyet sadece Tebriz mücahitlerini değil başta Tahran olmak üzere diğer şehirlerdeki meşrutiyet taraftarlarını da heyecanlandırmıştır. *London Daily Mail* gazetesine Tahran'dan çekilen ve Hablülmetin'de neşredilen bir telgrafa göre şah ve taraftarları şehirde Osmanlı meşrutiyeti ile ilgili haberlerin yayılmasını engellemeye çabalamışlar ancak başarılı olamamışlardır. Bu haber birkaç saat içinde bütün Tahran sokaklarında ve pazarlarda yayılmış ve meşrutiyetçiler arasında büyük bir coşku ile karşılanmış ve adeta onları bir araya getirecek bir etken olmuştur. Muhammed Ali Şah, İranlıların bu olaydan etkilenmemesi için onların dini hassasiyetlerinden istifade etme yolunu denedi. Kendisinin maddi olarak desteklediği mollalar sokaklarda ahaliye meşrutiyetin ve parlamentonun Kuran-ı Kerim'e, şeriata, hadis ve sünnete aykırı olduğunu anlattılar.[36] Halk arasında şahın meşrutiyet idaresinin şeriata aykırı olduğunu bildiren bir fermana imza attığı dahi söylenmekteydi.[37] Şaha bağlı mollalar vaazlarında ayetleri ve hadisleri kafalarına göre yorumluyor, Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet idaresi yokken daha büyük bir devlet olduğunu anlatarak milleti aldatmaya çalışıyorlardı. Meşrutiyete saygı içeren afişleri ise gördükleri yerde yırtıyor ve insanları meşrutiyet aleyhinde kışkırtıyorlardı.[38] Beyânülhak gazetesinde Kaçar şahının ve şahsi menfaatleri için dinlerini ayaklar altına alan bir iki müçtehidin bu tavırlarıyla İslam'a büyük bir bühtanda bulundukları dile getirilmekteydi.[39] Tanin'de ise "*Şah-ı Hânis*[40]*(Yeminini Bozan Şah)*" başlığı altında kaleme alınan makale doğrudan doğruya şahı hedef almaktaydı. Makalede "*madem meşrutiyet şeriata aykırıydı o zaman şah neden (meşrutiyeti) imzaladı* ve *neden şah yeminler ederek (onu) koruyacağına dair söz verdi*" diye sorularak şahın kendisi ile çeliştiği belirtilmekteydi. Aynı makalede "*ne yazık ki zalim hükümdarlar, öteden beri birçok cinayete ve feci olaylara başvurdukları halde ahalinin cehaletinden faydalanarak milletin zihnini bulandırarak ikide bir yerli yersiz şer'i hükümleri ortaya sürmüşlerdir*" cümlesiyle de şahın geçmişte zalim hükümdarların yaptığı gibi toplumun dini hassasiyetinden istifade etmeye çalıştığı vurgulanmaktadır. Ancak Tanin bilinçlenen ahalinin artık bu gibi saldırılara ve bühtanlara tahammüllerinin kalmadığını şeriattan fersah fersah uzak hükümdarların mukaddes *şeriat* kelimesinin yer bulamayacağının da altını çizmiştir. Aynı gazeteye göre meşrutiyetin İslam dinine aykırı olmadığını şeyhülislamın da söylemesiyle birlikte hilafetin merkezi İstanbul'da meşrutiyet ilan edildikten sonra "*meşrutiyet şer'i hükümlere muhaliftir*" demek acizlikti. Muhammed Ali Şah'ın birçok kez yeminini bozduğuna da ayrıca değinen Tanin, hürriyetin en muhkem kalesinin hâlâ Tebriz olduğunu, mücahitlerin lideri Settar Han'ın günden güne taraftar topladığını ve zafere ulaşacağını belirtmiştir. Onların zaferiyle de şahın bozduğu yeminlerin kendi eline ayağına dolaşacağını ifade etmiştir.[41]

3. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İran Meşrutiyetçilerine Fiili Desteği

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti İran meşrutiyet hareketine daha fazla ilgi göstermeye başladı. Benzer şekilde Türk basınında da İran'daki hareketlilikle ilgili haber, köşe yazısı veya telgrafların sayısı artmıştır. İran meşrutiyetine maddi manevi desteklerinin yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri bizzat bu harekete dahil olup fiili destek de vermişlerdir. Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesinde Genç Osmanlılar olarak adlandırılan bir grup, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi İran'da da şah tarafından askıya alınan meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilebilmesi için harekete geçmişlerdir. Genç Osmanlılar, mücahitlerin Tebriz'de devam eden direnişlerine fiili destek sağlamak amacıyla İran'a gitmişlerdir. Gazetenin 1909 yılı haziran ayı sayılarında "*Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı*" başlığı altında yayımlanan yazı dizisinde İstanbul'dan yola çıkan 5 kişinin yolculuğu ve İran'da bulundukları sürede İran meşrutiyetçilerine sağladıkları destekler tüm ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Yeni Tasvîr-i Efkâr, Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için Makedonya'dan İstanbul'a geçen Genç Osmanlıların, 23 Temmuz 1908'de II.Meşrutiyet ilan edildikten sonra İran'da da meşrutiyetçilerin aynı gaye için mücadele ettiklerini işittiklerini ve oraya gitmeye karar verdiklerini belirtir.[42]

Bu yazı dizisinden edinilen bilgilere göre Kanun-ı Evvel[43] ayında sekiz-dokuz Türk tarafından uğurlanan 5 yolcu İstanbul'dan kalkan vapurla önce Trabzon'a ve orada iki gün kaldıktan sonra kış mevsiminin ağır koşulları altında çoğu zaman yaya olarak Zigana dağlarını aşıp dokuz günlük yolculuğun adından Erzurum'a ulaşmışlardır. Burada da on beş gün kaldıktan sonra[44] üçü zabit, altısı da ahaliden olmak üzere 9 kişiyi de yanlarına alarak İran'a

[36] "London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 23.
[37] İsmail Hakkı, *agm*, s. 1.; "London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları", *agg,* s. 23.
[38] "London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları", *agg*, s. 23.
[39] "İran Müslümanları", *Beyânülhak*, 13 Zilkade 1326/24 Teşrin-i Sani 1324, 1.sene, S.10, s. 221.
[40] (حانث) sıf. ve i. (Ar. ḥins "yemînini bozmak"tan ḥānis) Yemînini bozan, verdiği sözü tutmayan (kimse). Bkz. http://www.lugatim.com/s/hanis#:~:text=H%C3%82N%C4%B0S,olan%20h%C3%A2nis%20(Bayburtlu%20Zihni).
[41] İsmail Hakkı, *agm*, s.1.
[42] "Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr,* 2 Haziran 1909, 1.sene, Numro 3, s. 7.
[43] Yeni Tasvîr-i Efkâr bu yolculuğu "geçen Kanun-ı evvel ayında" diye tarihlendirir. Gazeteyi Selanik'te neşredilen Bağçe dergisinin 30 Kanun-ı Evvel 1324 (12 Ocak 1909) tarihli 24.sayısında Ömer Naci ile ilgili kaleme alınan yazı da verilen "geçen gün Settar Han'a muavenet eyledi" bilgisi de yaklaşık olarak teyit eder. Buna göre bu yolculuğun aralık ayının sonu veya ocak ayının ilk günlerinde gerçekleşmesi muhtemeldir. Halil Paşa da anılarında tarih vermemiştir. Bkz. Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, yay. haz. Taylan Sorgun, Kamer yayınları, İstanbul: 1997, s. 59-66.
[44] "Genç Osmanlıların…", *agg*, 2 Haziran 1909, 1.sene, Numro 3, s. 6-7.

hareket etmişlerdir. Yolda iken dört kişinin Bayezid üzerinden kalan on kişinin de Van Gölü üzerinden sınırı geçmesi kararlaştırılmıştır.[45]

Genç Osmanlılar İran sınırına yaklaştıkları İran'ın Hoy şehrinde Tebriz direnişinin liderleri Settar ve Bâger hanlara destek sağlamak amacıyla birlik oluşturuluyordu. Makü şehrindeki 10.000 kişilik orduya kumandanlık eden ve aynı zamanda meşrutiyet karşıtlığıyla bilinen İkbalüssaltana, hem Kafkasya ve Osmanlı Devleti'nden mücahitlere destek gelmesine hem de bölgedeki meşrutiyetçilerin birlik toplamasına mâni oluyordu. Durumdan haberdar olan Bayezid ekibi, İkbalüssaltana'nın dikkatini sınıra çekip belgedeki meşrutiyetçilerin rahat nefes almalarını sağlamak istediler. Bu amaçla sınır boyunda bulunan Celâlî Aşireti reisi Eyüp Tevzî'den (طوزی) yardım talep ettiler. Onların meşrutiyet uğruna çalıştıklarını öğrendikten sonra Eyüp Tevzî, kendisinin de istibdat idaresinden çok çektiğini belirtir. Genç Osmanlıların ifadelerine göre II. Abdülhamid devrinden söz edildikçe adeta gözlerinden ateş saçan[46] Eyüp Tevzî'nin aşireti İran'daki karışıklıklardan dolayı büyük maddi zarara uğramıştır. İkbalüssaltana'ya bağlı birlikler sürülerini yağmaladıklarını da söyleyen Eyüp Tevzî, İran'da bir hükümet olmadığı için haklarını arayamadıklarından da yakınmıştır. Bayezid ekibi aşiret reisinden tam donanımlı bin atlı asker talep edip oradan ayrılmışlar ve Hanik'te Van ekibiyle birleşerek yeniden yola düşmüşlerdir. Bu arada Van ekibine de İstanbul'dan Kafkasya'daki meşrutiyetçileri harekete geçirmek üzere Genç Osmanlılarla eş zamanlı olarak İstanbul'dan Kafkasya'ya hareket eden İranlı mücahitlerden Salmaslı Mirza Saîd de dahil olmuştur.[47]

Genç Osmanlılar, İran sınırını geçerek Salmas Encümeni'ne geldiklerini haber verdiler. Salmas şehrinde yaklaşık on bin kişi tarafından karşılandılar. Şehirde süvari harp tekniğini bilen gönüllülerle modern harp tekniğine göre piyade talimlerine başlayan Genç Osmanlılar diğer taraftan da dış dünya ile bağlantısı kesilen Tebriz'e girmenin yollarını aramaktaydı. Aralarında yaptıkları istişareden sonra Hoy ve Urmiye şehirlerindeki meşrutiyetçileri örgütleyerek Makü ordusunu mağlup edip önce Tebriz'e ardından ise Tahran'a yürüme fikrinde uzlaştılar. Bu esnada Hoy'un Kürtler tarafından kuşatıldığı haberini aldılar ve oraya geçmek zorunda kaldılar. Teyakkuz halinde bekleyen silahlı birlikler tarafından coşkuyla karşılanan Genç Osmanlılar, şahın emrindeki üç bin Kürt'ün kuşattığı köyü kurtarmak için harekete geçtiler.[48] Bu mücadelede Salmaslı Mirza Saîd şehit düştü.[49] Hoy'da şehirde bulunan meşrutiyetçilere de talim vermeye başladıkları esnada içlerinden birini İranlı mücahitlere destek toplaması için Türkiye'ye gönderdiler. Geride kalanlar ise eğittikleri birlikleri Salmas ve Tebriz arasındaki bağlantıyı kesen Rahim Han'ın üzerine yolladılar. Bu birlikler Rahim Han'ın kuvvetlerini mağlup etti. Hoy ahalisinin bu zaferi Urmiye'yi de harekete geçirdi ve orada bulunan "*Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Komisyonu*" başkanı ve aynı zamanda Urmiye valisi olan Muhteşemüssaltana beraberindeki kuvvetler ile birlikte esir edildi. Genç Osmanlıların Yeni Tasvîr-i Efkâr'a verdikleri malumata göre kazanılan bu zaferin ardından Tahran civarındaki aşiret reislerinden bazıları daha sonra Tahran üzerine yürüyüp, şehri şah taraftarlarının elinden alacak Bahtiyârî ordusuna katılmıştır. Azerbaycan bölgesinde de Tebriz kuşatmasını sürdüren birkaç kişiden başka şah yanlısı aşiret reisi kalmamıştır.[50]

Destek toplayıp kesin sonuç elde edebilmek amacıyla Osmanlı Devleti topraklarına dönen Genç Osmanlılar Van, Erzurum ve Trabzon'dan altı yüze yakın gönüllü toplamışlardır. 1909 yılı Nisan ayında Van'dan İran'a dönüş hazırlıkları yaptıkları sırada meşrutiyet istemeyen askerin İstanbul'da kıyam edip meclisi kuşattığını bildiren bir telgrafın gelmesi onların da tüm planlarını alt üst etti. Bu haber üzerine İran'a dönmekten vazgeçen Genç Osmanlılar İstanbul'a doğru yola çıkmışlardır. Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesindeki bu dikkat çeken yazı dizisi Genç Osmanlıların şu sözleriyle son bulmaktaydı:

> "*İşte maatteessüf İran ahrârına sebkeden muavenet-i kalilemiz birkaç ehemmiyetsiz müsademeye münhasır kaldı ve kendilerine ciddi bir yardım edebilecek hale girdiğimiz anda vatanımızda zuhur yâfte olan hadise-i irticaiye bizi İran ahrârından göz yaşları dökerek ayrılmaya mecbur etti.*"[51]

Yeni Tasvîr-i Efkâr, Genç Osmanlılar diye bahsettiği bu şahısların Salmaslı Mirza Saîd dışında hiçbirisinin adından bahsetmez. Ancak onların II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra İttihat Terakki Cemiyeti'nin emri ile Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa liderliğinde İran'a giden Ömer Naci, Yakup Cemil, Mustafa Necip, Mülazım Hilmi gibi ittihatçılar oldukları anlaşılmaktadır.[52] Gazetede yer alan bilgilerle Halil Paşa'nın verdiği bazı bilgiler farklı olmakla birlikte Hoy civarında şah kuvvetleri ile yapılan mücadeleden Halil Paşa da bahseder. Halil Paşa'nın

[45] "Genç Osmanlıların…", *agg*, 3 Haziran 1909, 1.sene, Numro 4, s. 5-6.
[46] "Genç Osmanlıların…", *agg*, 3 Haziran 1909, 1.sene, Numro 4, s. 6.
[47] "Genç Osmanlıların…", *agg*, 6 Haziran 1909, 1.sene, Numro 7, s. 4.
[48] "Genç Osmanlıların…", *agg*, 6 Haziran 1909, 1.sene, Numro 7, s. 4.
[49] "Genç Osmanlıların…", *agg*, 8 Haziran 1909, 1.sene, Numro 9, s. 7.
[50] "Genç Osmanlıların…", *agg*, 10 Haziran 1909, 1.sene, Numro 11, s. 6.
[51] "Genç Osmanlıların…", *agg*, 10 Haziran 1909, 1.sene, Numro 11, s. 6- 7.
[52] Halil Paşa, *age*, s. 59.; Celal Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)", (Yayımlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2006, s. 233.; Kamuran Karabalık, "İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki Rolü", *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları,* ed. Mutlu Adak, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 229.

verdiği bilgiye göre bu mücadele esnasında şah kuvvetleri kumandanı, Halil Paşa ve komutasındakileri Taşnak örgütü mensubu zannedip hiçbir sebep yokken çatışma çıkardıkları gerekçesiyle onlara şöyle söylemiştir:

> "*Bir derya içinde siz bir avuç kumsunuz. Yaptığınız bu küstahça hareketin cezasını elbette çekeceksiniz.*"[53]

Halil Paşa da Türkçe yazdığını özelikle belirttiği mektubunda kumandana şöyle cevap verir:

> "*Han hazretleri dün gece sizi çevirip perişan eden kuvvet Ermeni fedaileri değildir. Şahınızın istibdadını yıkmak için Türkiye'den fedai olarak gelmiş ilk kafileyi teşkil eden 500 Türk mücahididir. Bugün yarın gelmesi beklenilen kafile de gelir gelmez vahşiyane hareketin veya askerce dövüşmenin ne demek olduğunu göreceksiniz. Türkiye Kolağalarından Halil*"[54]

İran'daki mücahitlere destek amacıyla gidenler arasında Ömer Naci'nin ayrı bir önemi vardır. Ömer Naci İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmî hatiplerindendir.[55] Kendisinin Selanik'te neşredilen Bağçe dergisinde *İran İnkılabı Hatıralarından* başlığı altında yayımladığı anılarından 1908 yılı mayıs ayında da İran meşrutiyetçilerine destek olmak amacıyla İran'a gittiği anlaşılmaktadır.[56] Paris'te bulunan Ömer Naci, İran'daki doğu toplumlarındaki muhalif gruplarla iletişim kurmak ve buralardaki meşrutiyetçilere destek olmak amacıyla İttihad ve Terakki merkezi tarafından İran'a gönderilmiştir.[57] Rusya üzerinden önce Kafkasya'ya oradan da İran'a geçtiği anlaşılan Ömer Naci hatıralarında, sadrazam Eminüssultan'ı öldüren Abbas Ağa'nın yakın arkadaşlarından İsmail adında bir mücahit ile Hoy şehrinden Erzurum'a gitmek üzereyken şahın meclisi topa tuttuğu haberini aldıklarından ve bu habere çok üzüldüklerinden bahseder. Bu haber aldıktan sonra ise Hoy'daki meşrutiyetçileri şaha karşı ayaklanmaları yönünde örgütlemek amacıyla burada kalmaya karar vermişlerdir.[58] Ömer Naci Hoy'da Salmaslı Mirza Said ile yakın ilişkiler kurmuş ve onun Sırât-ı Müstakim adlı mecmuasında ve mektebinde müdürlük yapmıştır. Burada Farsçayı öğrenen Ömer Naci Azerbaycan Türkçesiyle nutuklar vererek ahaliyi şaha karşı harekete geçirmeye çalışmıştır.[59]

Ancak Ömer Naci şah yanlılarının bölgede güçlü olması nedeniyle istediğini elde edememiş üstüne Bâbî damgası yemekten de kurtulamamıştır. Kendisine söz verdikleri halde bazı kimselerin Ömer Naci'nin ifadesiyle döneklik yapmaları üzerine de Hoy'dan ayrılıp Salmas şehrine geçmiştir.[60] Burada da işeri yolunda gitmeyen Ömer Naci tutuklanmış ve zindana atılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ikinci meşrutiyetin ilan edilmesiyle elçiliğin yardımıyla tahliye edilmiş ve Salmaslı Mirza Said ile birlikte Osmanlı topraklarına dönmüştür.[61]

4. Encümen-i Saadet-i İranîyân'ın Faaliyetleri

İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi Muhammed Ali Şah'ın da planlarını alt üst etmiştir. Şah, kendisine yönelik baskıları azaltabilmek için seçimlerin yapılıp meclisin açılacağına dair birtakım söylemlerde bulunmaya başlamıştı. Tebriz'deki direnişin güçlenmesi şahın askeri gücünün çoğunu da oraya kaydırmasına sebep olmuştu. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edilmesi, şahın meclisin yeniden açılacağına yönelik söylemlerini de gölgede bıraktı. İran meşrutiyetçileri bu söylemlerden ziyade Osmanlı'da meşrutiyetin ilan edilmesinin coşkusunu yaşıyorlardı. Şaha önemli bir darbe de Necef uleması tarafından vurulmuştu. Necef uleması, Şahı resmî olarak kafir ilan eden bir tekfirname ilan etti. Bu tekfirname devam eden sıkıyönetimden dolayı Tahran'da duyulmasa da Şiraz, Isfahan gibi vilayetlerde duvarlara asıldı.[62]

İran'da böyle bir ortamın oluşmasında İstanbul'da faaliyet gösteren ve özellikle meşrutiyetin ilanından sonra çalışmalarını yoğunlaştıran encümen önemli bir rol oynamıştır. Kendisini, Azerbaycan Eyalet Encümeni'nin İran dışındaki temsilcisi olarak duyuran Encümen-i Saadet-i İranîyân, İstanbul'da meşrutiyet ilan edildikten hemen sonra (28 Temmuz 1908) Necef'in üç büyük ulemasından Kazım Horasanî'ye çektikleri telgrafta meclisin topa tutulması olayından şahı ve Rusları sorumlu tutmuşlar ve onları Horasanî'ye şikâyet etmişlerdir. Ayrıca Tebriz'de 40 gündür devam eden katliamın, yağmanın ve mahallelerin topa tutulmasının yine şahın emriyle Ruslar tarafından gerçekleştirildiğini bildirmişlerdi.[63]Ulema encümenin bu telgrafına kayıtsız kalmamış ve İstanbul'a çektikleri telgrafta şunları belirtmişlerdir.

> "Oradaki İranlı vatandaşlarımız emin olsunlar ki şu ana kadar bu zulümleri engellemek için ne gerekiyorsa yapmaktan geri durmadık. Ancak İran saltanatını kuşatan bu din düşmanlarından kurtulmak oldukça zordur. Allaha şükürler olsun ki Müslümanların sultanı, Sultan Abdülhamit Han Müslümanlara büyük bir nimet ve taze bir hayat bahşetmiştir. Bizim kendisinden İranlı Müslümanlar için de yardım etmesinden

[53] Halil Paşa, *age*, s. 65.
[54] Halil Paşa, *age,* s. 65.
[55] Metin, *agt*, s. 232.
[56] Ö. Naci, *agm*, s. 292.
[57] Karabalık, *age*, s. 225.
[58] Ö. Naci, *agm*, s. 292-293.
[59] Karabalık, *age*, s. 225-226.
[60] Ö. Naci, *agm*, s. 293.
[61] Karabalık, *age*, s. 228.
[62] "London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları", *agg,* s. 24.
[63] "İstanbul'daki İranlıların Necef Hüccetü'l-İslamına Telgrafları", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 7.

başka bir dileğimiz yoktur İranlı mazlumların haklarını elde etmesi noktasında kendilerinin yardımlarından başka Bir talebimiz yoktur. Muhammet Kazım Horasanî, Ahmet Hüseyin Tahranî, Abdullah Mâzendarânî"[64]

Tebriz'in dış dünya ile bağlantısını sağlayan Encümen-i Saadet-i İranîyân'ın[65] özellikle Necef uleması ile yakın ilişki kurması Tebriz direnişi için ayrıca önem arz etmektedir. Encümenin üyeleri Necef ulemasının şah ve İranlılar üzerindeki nüfuzunun farkındaydı. Necef ulemasının şah adına tekfirname ilan etmesinde de etkisi olan encümen, meşrutiyet karşıtı İran ulemasına da yine Necef ulemasının nüfuzundan faydalanarak geri adım attırmışlardır.[66]

Tebriz'den gelen haberlerin Tebriz, Necef ve Avrupa şehirlerinde dağıtıldığı ve Tebriz Encümeni'nin taleplerinin Avrupa meclislerine iletildiği bir aktarma noktası olarak kullanılmıştır.[67] Tebriz direnişine maddi destek olabilmek amacıyla bu encümen tarafından toplanan bağışlar mücahitler için önemli bir gelir kaynağıydı.[68]

Artık sesleri daha gür çıkan İstanbul'daki İranlılar Encümen-i Saadet-i İranîyân'ın çabasıyla büyükelçiliğin önünde bir gösteri düzenlediler. Burada Tebriz'in uzun bir müddetten beri ateş altında olduğunu ve ahalinin mallarının yağmalandığını ifade eden bir bildiri ilan ettiler. Bu bildiride şahın devam eden olaylara son verip babasının İranlılara bahşettiği Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymasını da talep ettiler. İstanbul'daki İranlılara göre milleti rahata erdirecek yegâne çözüm buydu.[69] İran büyükelçisi Erfeüddevle Tahran'a İstanbul'daki vaziyeti bildiren bir mektup gönderdi. Buna karşılık İran Hariciye Vezaretinden Tebriz'de meydana gelen olaylara gereken müdahalenin yapılacağı ve en kısa sürede meclisin açılacağı bildirildi. Ancak İstanbul'daki İranlılar için bu cevap yeteri kadar tatmin edici değildi. Bu nedenle ikinci bir mektup daha göndererek Tebriz'de ağır bir kıyım yapan Rahim Han'ın şehirden sürülmesini, matbuatın da bir an evvel yeniden özgür bırakılmasını talep ettiler. Ayrıca Necef ulemasının da Osmanlı Devleti'ne iltica etmeyi düşündüğünü belirterek şahı köşeye sıkıştırmayı amaçlamışlardır. Hablülmetin'de yer alan ifadelere göre bu yazışmalar Necef ulemasının şahı kafir ilan etmeden önce gerçekleşmiştir. "*Bu genç sulh görüşmelerinden artık çıkmıştır*" diyerek Muhammed Ali Şah'ı Kaçar şahı olarak görmediğini ve akıl sahibi olan herkesin, bu gencin kan dökülmeden tahtı bırakmasını istediğini belirten Hablülmetin'e göre İran tahtı boş kalmıştır.[70]

Encümen-i Saadet-i İranîyân önderliğinde faaliyetlerini sıklaştıran İstanbul'daki İranlılar yeni bir beyanname daha ilan ederek tüm İranlıları Azerbaycan'daki direnişe destek vermeye davet etmiştir. Azerbaycanlıların dinin, memleketin muhafazası, vatanın ve milletin geleceği için mücadele ettiklerini ve bu sebeple kendilerine destek verilmesi gerektiğini belirttiler. Kalküta'da yayın hayatını sürdüren Hablülmetin İstanbul'daki İranlılara Azerbaycan bölgesindeki direnişe verdikleri destekten dolayı teşekkür etmiş ve aynı desteğin şu ana kadar henüz sesleri çıkmayan Hindistan'daki İranlıların da vermesi gerektiğini ifade etmiştir. İstanbul'daki İranlıların başka ülkelerde yaşayan İranlılara örnek olacak bir tavır sergilediklerini yazan gazete, "*Tebrizlilerin gaflet hali diğer İranlıların uykudan uyanmış hallerinden daha iyidir*" diyerek de Tebrizlilerin direnişini de takdir etmiştir. Hablülmetin Tebriz direnişinin mali kaynak olmaksızın devam edebilmesinin mümkün olmadığını bu sebeple para toplanıp Eyalet Encümeni aracılığıyla mücahitlerin lideri Sipehsalar-ı Millî Settar Han'a ulaştırılması gerektiği önerisinde bulunmuştur. Gazete Hindistan'da bu işin rahatlıkla yapılabileceğini de ifade etmiştir.[71]

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edilmesi sadece Tebriz'deki harekete güç ve moral vermekle kalmamıştı. Encümen-i Saadet-i İranîyân'ın çabalarıyla Necef uleması ve İstanbul Büyükelçiliği tarafından Muhammed Ali Şah da baskı altına alınmıştır.

5. Tebriz Mücahitleri ve Osmanlı Devleti Yakınlaşması Üzerine Söylentiler

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine en çok sevinenler şüphesiz Tebrizli mücahitlerdi. Tebriz'de şehrin tüm sokaklarına Osmanlı Devleti ile birlik olunmasını arzu eden Türkçe "*eğer yeni bir vali destek kuvvetleriyle şehre gelmeden, kabul edilebilir bir çözüm yolu bulabilirlerse Sultan (Osmanlı) Şah'ın yerine iyi bir padişah olarak kabul edilecektir*" ifadesinin yazılı olduğu bir beyanname asılmıştı.[72] Mecelle-i Hikmet'in yer alan bir habere göre ise Tebriz direnişinin önderlerinden Şeyh Selim, Sultan Abdülhamid'e İran'daki vaziyeti anlatan bir telgraf çekmiş ve Tebriz'i kendi himayesi altına almasını talep etmişti.[73]

[64] "İstanbul'daki İranlılara Necef Ulemasının Cevabî Telgrafı", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 7.
[65], "İran" *Beyânülhak,* 4 Zilhicce 1326 \ 13 Kânûnievvel 1324, 1.sene, S. 13, s. 292.
[66] "İstanbul'daki İranlılara Necef Ulemasının Cevabî Telgrafı", *agg*, s. 7.
[67] Kesrevî, *age*, s. 680.
[68] Şemim, *age*, s. 505.
[69] "İstanbul'daki İranlıların Gayretli Bir Ayaklanmaları", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 11.
[70] *Rûznâme-i Hablülmetin,* 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 11.
[71] "İstanbul'daki İranlıların İranlılara Beyannamesi", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. Numara, s. 2.
[72] Bolat, *agm*, s. 56.
[73]"Rehânîden-i Kanun-ı Esasi Ez Kabze-i İstibdad Der İran", *agg,* s. 5.

Osmanlı Devleti ile Tebriz mücahitleri arasındaki bu yakınlaşma ve Fedailer Tebriz'e girdiği zaman Settar Han'ın onlara karşı tutumu üzerine Osmanlı Devleti tarafından Settar Han'a Tebriz şehbenderi vasıtasıyla bir memnuniyet mektubu, rozet ve cesaret madalyasının verilmesi Rusya'yı rahatsız etmiştir.[74]

Tebriz mücahitleri ile Osmanlı Devleti'nin yakınlaşması İranlı bazı grupları da rahatsız etmişti. Heyet-i Milliye-yi İranîyân Settar Han'a uzunca bir mektup göndererek bu yakınlaşmadan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Hablülmetin'in yer verdiği bu mektupta Settar Han'ın özgürlük yolunda vermiş olduğu mücadelenin herkes tarafından takdir edilmesine rağmen Avrupa basınında yer alan "*Tebriz'de şimdiye kadar meşrutiyetçilerin tüm beyannameleri milli dil Farsça ile yazılıyordu ancak Osmanlı Devleti meşrutiyet idaresine döndükten sonra beyannameler Türkçe yazılmaya başlandı ve Muhammet Ali Şah'ın yerine İran hükümdarı Sultan Abdülhamit olsa ne zararı var*" ifadelerinin oldukça rahatsız edici olduğu belirtilmiştir. Mektupta, beyannamenin Türkçe yazılmasının yanlış ve yaralayıcı olduğunun altını çizen heyet Settar Han'a "*Milliyet inkâr etmek ne demektir, komşuya mülteci olmak ne anlama gelmektedir*" şeklinde sorular da yöneltmiştir. Heyet Avrupa'nın oyuncağı durumundaki Osmanlı Devleti'nin dünya siyasetinde büyük sıkıntılarla uğraştığını ve İran'dan daha kötü durumda olduğunu vurgulamaktaydı. Mektupta Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan bölgesindeki isyanları tetiklediği ve İran sınırını birçok tecavüz ettiği anımsatılırken Settar Han'a "*bunlardan hiç ibret almıyor musunuz*" sorusu sorulmaktaydı.[75]

Settar Han'a gönderilen bu mektupta Osmanlı Devleti'ne de ağır ithamlarda bulunulmaktaydı. Mektupta yer alan ifadelere göre İran sınırlarında evleri yakıp yıkan, ahalinin malını yağmalayan, Müslüman kadın ve çocukları vahşice katleden Osmanlı Devleti, Azerbaycan topraklarını 60 km boyunca atlarıyla çiğneyerek İslam dünyasını hiç sönmeyecek bir ateşe atmıştır. Heyet-i Milliye-yi İranîyân, İran'daki Ermenilerin, Yahudilerin ve özellikle de Tebrizlilerin zihinlerini bulandırmakla suçladıkları Settar Han ve arkadaşlarına *Osmanlıların Tebriz'e hücumları ve taarruzları esnasında Tebriz'i savunan namuslu, cesaretli insanların torunları değil misiniz*[76] diye sorulmaktaydı. İran'ın bir bütün olduğunu belirten mektup şu ifadelerle son bulmaktaydı:

> "İranlılar, İran'ın sahibidirler. İran, İranlıların mülküdür. İranlılar, kendi evlerinin milli kuvvetlerini korumalıdırlar başkalarının ordularını değil. Eğer Demirci Gâve'nin[77] destani çok uzaktaysa Nadir Şah'ın savaşları çok yakındır. Siz ki hürriyet ve hakikat yolunda gidiyorsunuz. Bütün dünya basını meşrutiyetçilerin kumandanı Cenâb-ı Settar Han'ı ve onun gibi diğer namuslu mücahitleri övgü ile yazmaktadır. Ne yazık ki diğer eyaletler Azerbaycan'ın bu davranışına tepki göstermemişler ve onlarla Azerbaycan ahalisi ile iletişime devam etmişlerdir. Şu ana kadar uykudan yeni uyananlar anladılar ki kâfirlere karşı bir olup Azerbaycan mücahitlerine destek olunması gerekmektedir. Biz de gece ve gündüz sizin galip gelmeniz için duacıyız. Hint Müslümanları Mısır, Kafkas ve Hint Müslümanları da bizim gibi düşünmektedirler ve destekleri sizinledir. İnşallah en kısa sürede meşrutiyetçilerin zafer çığlıklarını duyarız. Aslan yürekli Settar Han istibdat ordusunu perişan edecektir."[78]

Tebriz direnişçileri ve Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşma konusunda kendi değerlendirmesini de yapan Hablülmetin, Settar Han ve mücahitleri eleştirmekten kaçınırken Osmanlı Devleti'ni İranlı gençlerin kafalarını karıştırmakla suçlamıştır. Gazeteye göre Osmanlı Devleti'nin bu tavırları onun eski idare şekline meyilli olduğunun göstergesidir.[79]

6. Mücahitlerin Zaferi ve Kamuoyunun Tepkisi

Settar Han ve Bâger Hanların başlattığı direnişe Tebrizlilerin yoğun katılımı sayesinde kısa sürede çığ gibi büyüdü. Mücahitler sayılarını artırmak için şehirde meşrutiyet taraftarlarının canlarını ve mallarını muhafaza ederken özgürlük ve parlamento karşıtlarının mallarını mülklerini yağma etmişlerdir. Bu nedenle şehir ahalisi can ve mal güvenliğini Settar Han'ın yanında olarak sağlayabileceğine inanarak mücahitlere destek vermiştir.[80]

Türk basınında da Tebriz direnişi ile ilgili haberler yer almaya başlamıştı. Beyânülhak gazetesi Tebriz'deki direnişten övgüyle söz ederken şahın istibdadına karşı direnmeye mecbur kalan Tebrizli mücahitlere Settar Han'ın liderlik ettiğini okurlarına duyurmuştur.[81] Hatta aynı gazete Settar Han'dan *Hürriyet Kahramanı* olarak bahsetmiş ve onun kuvvetli bir ordu ile Tahran'a yürüme düşüncesinde olduğunu yazmıştır. Her ne kadar dağılma eşiğinde de olsa Tebriz Encümeni, Tebriz direnişinin kısa sürede güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Benzer şekilde bu direniş de dağılmakta olan Tebriz Encümeni'ni yeniden güçlendirmiştir.[82] Encümen eskiden olduğu gibi düzenli olarak toplanmaya ve bir meclis gibi hareket etmeye başladı. Encümenin emriyle Tebriz'de *Nâle-i Millet* adında

---

[74] Bolat, *agm*, s. 56.
[75] "Heyet-i Milliye-yi İranîyân'ın Settar Han'a Mektubu", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 5-7.
[76] "Heyet-i Milliye-yi İranîyân'ın Settar Han'a Mektubu", *agg,* s. 5-7.
[77] Demirci Gâve, eski İran mitolojisinde, Hint-İran ortak geleneğinden kalma insan vücutlu ejder veya ejder görünümlü insan olan Dahhâk'a isyan edip onu öldüren destansı kahramandır. Bkz. Kürşat Demirci, "Dahhâk", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 8, s. 408-409.
[78] "Heyet-i Milliye-yi İranîyân'ın Settar Han'a Mektubu", *agg*, s. 5-7.
[79] "Hablülmetin", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 7.
[80] "Daily Mail Haberlerinden Tercüme", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 21 Eylül 1908,16.yıl, 10. Numara, s. 14.
[81] "İran Müslümanları", *Beyânülhak*, 16 Ramazân 1326 \ 29 Eylül 1324, 1.sene, S.2, s. 14.
[82] "İran" *Beyânülhak*, 27 Zilkade 1326/8 Kânûnievvel 1324, 1.sene, S.12, s. 265.

bir de gazete çıkarıldı.[83] Nâle-i Millet, şah tarafından meclis topa tutulduktan sonra İran sınırlarında neşredilen ilk gazete olma özelliğini taşır. Daha önce Tebriz'de neşredilen ancak meşrutiyet idaresinin şah tarafından askıya alınmasıyla kapatılan Encümen gazetesi de yeniden yayın hayatına başladı. Şehirde basın faaliyetlerinin başlaması Tebriz mücahitlerinin en önemli başarılarındandır. Bu iki gazete Tebriz direnişinin sesi olmuştur.

Yaklaşık iki aylık bir aranın ardından 26 Ağustos 1908 tarihinde Tebriz'de tekrar yayın hayatına dönen Encümen gazetesi meşrutiyet yolunda kan dökülmesine kimsenin üzülmediğini ve herkesin sadece izlediğini[84] ifade ederek yayın hayatına başlamıştır. İranlılara "*Ey din kardeşlerim ölüm esaret altında yaşamaktan daha iyidir*"diye seslenen gazete, Azerbaycan ahalisi olarak insani haklarını elde etmek, sosyal ve siyasi özgürlüklerini gasp edenlerin ellerinden almak için binlerce kişiyi feda ettiklerini ifade etmiştir. Encümen tek bir kişi dahi kalsa mücadeleye devam edeceklerini belirtirken İranlıları Tebriz'deki direnişe şu sözlerle davet etmiştir:

> "Ey vatandaşlar! Ey kardeşler ve Ey İran ülkesinin sakinleri! Şiraz, Isfahan, Hemedan ve ve ve .... Allah aşkına gayret edin ve harekete geçin, şimdi Azerbaycan'ın delikanlılarının fedakârca çabalarından dolayı istibdadın canı çıkmak üzeredir. Nefesi tükenmiş ve çaresiz kalmıştır. Sadece hakkı hak sahibine verip ve eski kötülüklerinden vazgeçmekten başka çaresi yoktur.Tebrizliler kendi kanlarına susamışlardır ve vatanın namusunu ve hakkını koruma yolunda her ne kadar kanları dökülse bile işlerini yapmaya devam etmekteler."[85]

İlk sayısı "*Nevâ-yı Millet*" olarak 12 Ağustos 1908 tarihinde basılan Nâle-i Millet yayın hayatına "*ey mazlum ahali, ey zulüm görmüş İran, ey milli encümenler, ey gazete yazarları, ey mü'minler*" şeklinde tüm İranlılara seslenerek başlamıştır. Bazılarına rahat uyudunuz mu, bazılarına rahat namaz kıldınız mı diye soran gazete Tebriz'de yaşananları tüm İranlılara şikâyet ederek "*sizin encümenleriniz nerede, sizin gazeteleriniz nerede, sizin yazdığınız mektuplar nerede, emniyet ve asayiş nereye gitti, İran gazetelerini neden yasakladılar?*" sorularını sorarak onları da ayaklanmaya davet etmekteydi. Ayrıca gazete İslam'ın temsilcisi, şeriatın bekçisi olduğu söylenen Rahim Han'ın atlılarının neden mahalleleri yağmaladığını ve neden hırsızlık yaptıklarını sormaktaydı.[86]

Şah tarafından Tebriz'e vali olarak atanan Aynüddevle şehre gelmiş ve aksakallılarla toplantı yaparak mümkün olduğunca halkın taleplerini yerine getirebilmek amacıyla onları dinlemiştir. Buna karşılık Azerbaycan Eyalet Encümeni de resmî bir toplantı yaparak Aynüddevle'ye bazı şartlar sunmuştur. Tebrizlilerin talepleri yerine getirilinceye kadar silah bırakmayacaklarını ifade eden Encümen, bütün şehirlerin özellikle Tebriz'in istibdatçılardan arındırılmasını ve en kısa sürede Milli Meclis'in açılmasını istedi.[87]

Aynüddevle'nin niyeti anlaşmak değildi. Kendisi başlangıçta şehir ahalisiyle konuşarak direnişi sonlandırabileceğini zannetmişti. Daha sonra ise Makü ordusu ve Tahran'dan yola çıkan birlikler Tebriz'e gelene kadar onları oyalamaya çalışıyordu. Tebrizliler de Aynüddevle ile yapılan görüşmelerden sonuç alamayacaklarını biliyorlardı. Nitekim bu görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Aynüddevle mücahitlere bir ültimatom vererek şahtan af dilemeleri koşuluyla şahı yeniden meşrutiyeti tesis etmeye ikna edeceğini söyledi. Aksi takdirde ise mücahitlerin yoğun olarak bulundukları mahallelerin bombalanacağını bildirdi.[88]

Tebrizliler de Aynüddevle'ye aynı sertlikle karşılık verdiler. İki yıl önce elde ettikleri meşrutiyeti elde ettiklerini ve onu ortadan kaldırmaya kimsenin gücünün yetmeyeceğini belirttiler. Kanun-ı Esasi'yi tanımayan Muhammed Ali Mirza'nın meclisi yıktığını ve o meclisi yeniden açana kadar direnişe devam edeceklerini bildirdiler. Aynüddevle'ye ise "*Aynüddevle yasalara saygılı bir vali olmak istiyorsa önce şehre saldıran, cinayet ve yağmaya başvuran Şucâ Nizam, Zergam ve Rahim Han ve diğerlerini tutuklayıp mahkemeye çıkarmalıdır, yasalara saygılı bir vali olmayacaksa biz de onu kabul etmeyiz*"[89] diyerek ondan kabul edebilmesi imkânsız taleplerde bulunmuşlardır. Beklenildiği gibi bu görüşmelerden bir netice elde edilememiştir.

Şahın Tebrizli mücahitlere karşı tavrı Türk basının da gündemindeydi. Tanin, bu tutumuyla şahın kendisiyle birlikte Kaçar Devleti'ni de medeni dünya önünde rezil ettiğini belirtmekteydi. Şahın bu zulmü bir an evvel sonlandırması gerektiğini savunan Tanin'e göre asrın gerektirdiği serbest düşüncenin serbest bir idareden başkasına tahammülü yoktu. Böyle bir İran milletine cefa çektirilmesi ve hürriyet fikrinin zalimce ezdirilmesi başta şah olmak üzere İranlı devlet adamlarını medeniyet önünde büyük bir sorumluluk altında bırakmaktaydı.[90]

Tebriz'in durumu Encümen gazetesinin en önemli gündemini oluşturmaktaydı. Şehrin harabeye döndüğünü yazan gazete pazarın tamamının kendilerini dindar diye adlandıran kimseler tarafından talan edildiğini, askerlerin evlerden süpürgeden küreğe kadar hatta çatı ağaçları, kapı çerçeveleri de dahil çaldıklarını belirtmiştir. Yine Encümen gazetesinin ifadelerine göre Azerbaycan bölgesinde 3000'e yakın günahsız öldürülmüş, Tebrizlilerin

[83] Kesrevî, *age*, s. 712.
[84] "İcmal-i Ahval", *Rûznâme-i Encümen*, 28 Recebülmürecceb 1326, 32. Numara, 3.yıl s. 2.
[85] "İcmal-i Ahval", *agg,* s. 4.
[86] *Rûznâme-i Nevâ-yı Millet,* 14 Recep 1326, 1.yıl, 1.Numara, s.1.
[87] "Dış basından İranla İlgili Telgrafların Tercümesi", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. Numara, s. 22.
[88] "İran Ahvâli", *Tanin*, 24 Şaban 1326/7 Eylül 1324, 1.yıl, Numara 51, s. 7.
[89] Kesrevî, *age*, s. 706-707.
[90] "İran Ahvâli", *Tanin*, 24 Şaban 1326/7 Eylül 1324, 1.yıl, Numara 51, s. 7.

büyük çoğunluğu evsiz ve bir lokma ekmeğe muhtaç bırakılmıştır. Buna rağmen askerlerin durmayıp Tebriz'in kalan 11 mahallesini de talan edip tek bir kişiyi bile sağ bırakmadan öldürme arzusundadırlar. Sessizliğini koruyan Aynüddevle, şehir ahalisini savunmak şöyle dursun ordugâhında bulunan askerlerin civardaki köyleri yağmalamasına da müsade etmektedir. Encümen gazetesi ayrıca Tebriz'in üç çıkışının da Aynüddevle'nin emriyle kapatıldığını duyurmuştur.[91] Şehirde büyük bir kıtlık beklenmekteydi.[92]

Aynüddevle'nin uygulamalarına bir tepki de şahın meclisi topa tutmasının ardından İstanbul'a gidip İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle irtibat halindeki İranlı aydınların kurduğu *Cemiyyet-i İttihad ve Teraki-yi İranîyân*[93] tarafından verilmiştir. Cemiyetin sert bir üslupla kaleme alıp 10 Eylül 1908 tarihinde İstanbul'dan Nâle-i Millet gazetesine gönderdiği mektupta şu ifadelere yer verilmiştir:

> "İki yıl köşede oturduktan sonra neden ve kimin için Azerbaycan'a yürüdünüz, yabancılar mı ülkemize gelip saldırdı? Hayır. Hazret-i Vâlâ'nın (şah) mülkleri mi elinden alındı? Hayır. Ahali Kanun-ı Esasi ve İslam padişahının emrine saygısızlık mı etti? Hayır. Peki bu hırsın, bu şiddetin sebebi nedir? Settar Han'a sözümüz yoktur. Bu umumi inkılap çok açık söylemektedir ki: Biz İranlılar düşman değiliz. İsyancı değiliz. Dini terk etmedik. Harap edilmiş bir vatan istemiyoruz. Amma İstibdatçıların Fırkası, Liyakof'un ağzıyla diyorlar ki: Biz hiçbir kanunu kabul etmiyoruz. Dinle bağımız yok, dindar da değiliz. Kafamıza göre davranırız. Biz bir Rus domuzuna (Liyakof) hürmet etmeyeceğiz. 70 yaşından ve 3 yıllık sadaretten ve Atabeklik unvanından sonra yakışır mı sizin gibi bir danişment şahzadeye. Elini masumların üzerinden çek. Allah'ın evini, kendi evini ve ahalinin evini yıkma." [94]

Azerbaycanlıları ikaz eden Nâle-i Millet onları mücahitlere destek olmaya davet etmekteydi. Azerbaycanlıların ecdadı gibi davranmasını bekleyen gazetenin ifadelerine göre eskiden tüm İran'ın asayişini sağlayan Azerbaycanlılar, bugün hissiz ve vurdumduymaz olmuşlardır. Rahim Han'ın ordusundaki Taleşlilere, Karacadağlılara, Farslara, Erdebil ve Seraplılara da seslenen gazete "*sizi din kardeşlerinizi öldürtmek için getirdiler*" diyerek onları mücadeleden vazgeçmeye davet etmiştir.[95]

Osmanlı Devleti'nde ilan edilen meşrutiyetin coşkusuyla Tebriz'de neşredilen Encümen ve Nâle-i Millet gazeteleri, daha önce İran basınında çok da yer almayan "*hürriyet ve istiklâl*" gibi yeni kavramlar kullanmaya başlamıştı. "*Hürriyet Buhranı*" adı altında Encümen gazetesinde yer alan makalede İran'ı terk ettiği düşünülen hürriyete, Türkçe şu ifadelerle serzenişte bulunulmuştur:

> "*Hürriyet. Ey tüm yolların meleği, millet üzgün, kararsız ve telaşlıdır. Artık görün ve gönülleri aydınlat! Sensiz vatan hüzünlüdür, sensiz kalan muhit-i beşer mezarlıktır, Hürriyet! Hürriyet!*"[96]

Edebi bir üslupla hürriyet özlemini ve hürriyete olan sitemini de dile getiren Encümen gazetesindeki yazı Farsça şöyle devam etmekteydi:

> "Ey büyük tatlı söz, Ey gökyüzünün Melek'i, Ey dünyayı aydınlatan güneş, Ey cehaleti yakan Barut! Ey İranlıların şeref ve yaşamasının nedeni! Ey İran ülkesinin hayatı ve istiklâlinin sebebi! Ey canımın huzuru neredesin? Nasılsın, senin güzel tavrına kurban! Neden sana âşık olanları bu kadar çabuk ayrılık hasretiyle yaktın ve zavallı aşıklarını hasret toprağına attın, Mutlu günlerimiz nereye gitti? Sana kavuştuğum zaman görünen o sarhoş gülüşler nerede? Ah. Ne çabuk sıkıldın bizden."[97]

Karacadağlı, Merendli, Bahtiyarî, Şahseven, Meşkinli askerler, Maku atlıları ve Kürt atlılarından oluşan şaha ait ordunun Tebriz ahalisi üzerine tüm güçleriyle saldırmalarına rağmen iki hürriyet kahramanının (Settar ve Bâger Hanlar) gayreti ve mücahitlerin halkı korumak için gösterdikleri fedakârlıklar sayesinde Tebrizlilerin hürriyete kavuşma ümitleri henüz tükenmemişti. Tebriz'in içinde bulunduğu buhrandan fazlasıyla etkilen Encümen gazetesi yazarı, bir kırık kalemle böyle bir ortamda yazmanın güçlüğünü "*sahne ahalinin gözünün önündeyken şairlerin kalemleri ressamların gücü onu tarif etmeye yetmez*" sözüyle dile getirmekteydi. [98]

Şehirde mücahitler ile Rahim Han arasında top ve tüfek atışlarıyla başlayan mücadelelerin yerini birkaç saat sonra sessizlik alıyordu. Her iki taraftan da günde 10-20 kişi hayatını kaybetmesine rağmen Aynüddevle ve Azerbaycan Orduları Başkumandanlığına atanan Sipehdar şehre gelene kadar mücahitler üstünlüğü koruyabilmişlerdi. Settar Han, Tahran'dan gelen süvari ve piyade birlikleri ile yola çıkan Makü ordusu gelmeden şah yanlılarının Tebriz'deki önemli karargâhlarından Deveci mahallesini ele geçirerek şehrin güvenliğini sağlamayı amaçlıyordu.[99] Muhammed Ali Şah ise Rahim Han'a telgraf çekerek Tahran'da Liyakof'un yaptıklarını onun da Tebriz'de yapmasını tembihlemiş ve herkese ibret olacak, uzun bir müddet unutulmayacak bir yıkım emri

---

[91] *Rûznâme-i Encümen*, 5 Şabanülmuazzam 1326, 4. Numara 3.yıl s. 1-2.
[92] "İran'da İhtilal", *Tanin*, 24 Ağustos 1324/ Şaban 1326, 1.yıl, Numara 37, s. 2.
[93] Karabalık, *age*, s. 223.
[94] "Cemiyyet-i İttihad ve Teraki-yi İranîyân-İstanbul'dan Mektup", *Rûznâme-i Nâle-i Millet,* 2 Ramazan 1326, 1.yıl, 17.Numara, s. 1.
[95] "Vakıa-yı Vatan", *Rûznâme-i Nâle-i Millet,* 19 Şaban 1326, 1.yıl, 17.Numara, s. 1.
[96] "Buhran-ı Hürriyet", *Rûznâme-i Encümen,* 21 Şabanülmuazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s.1.
[97] "Buhran-ı Hürriyet", *agg,* s.1.
[98] "Buhran-ı Hürriyet", agg, s. 2-3.
[99] Melikzâde, *age*, C. 4-5, s. 955.

vermişti.[100] Ancak Encümen gazetesinin ifadesine göre şahın telgrafta bahsettiği planlar şimdilik Azerbaycan'da tutmamıştı. Gazetenin inancına göre denizci isyan edip gömleğini parçalasa da Allah gemiyi istediği yere götürecektir.[101]

Settar Han komutasında mücahitler, ekim ayında Rahim Han'a karşı önemli bir zafer elde ettiler. Bu zafer sonucunda Rahim Han ile beraber ona bağlı birliklerin komutanları Şucâ Nizam, Hacı Mirza Hasan ve Mir Haşim de şehri terk etmek zorunda kaldı. Elde edilen bu zaferin mücahitlere maddi manevi katkıları oldu. Mücahitler o gün 4 adet top, 1 havan topu[102] ve 20.000 tüfekle birlikte önemli miktarda cephanelik[103] ele geçirdiler.

Şehir basını bu zaferden büyük bir coşkuyla bahsetmiştir. Encümen bu zaferin gazetenin son sayfasında bahsedilemeyecek kadar büyük olduğunu yazar. Mücahitlerin elde ettiği zaferin ertesi günü Tebriz'in mahallelerinin tamamında Serdar (Settar Han) ve Sâlâr (Bâger Han) adları konuşuluyordu. Settar Han'ın emriyle tüm çatılara kırmızı bayraklar asılmıştı. Encümen gazetesinde bu manzaranın herkesi büyülediği yazılıdır. Mücahitler, şah yanlılarının karargâhlarından Encümen-i İslamî'nin binasını yıktılar. Şehri terk eden askerler ise Aynüddevle'ye sığınmışlardır.[104] Nâle-i Millet ise bu mücadelede Settar Han'ın göstermiş olduğu cesarete ve idare kabiliyetine dikkat çekerek zaferde Settar Han'ın mücahitlere verdiği emirlerin önemli rol oynadığını yazar.[105]

Azerbaycan Eyalet Encümen'i çektiği bir telgrafla mücahitlerin şehrin tamamını ele geçirdiklerini, şaha bağlı askerlerin ise firar ettiklerini Encümen-i Saadet-i İranîyân'a bildirdi. Ayrıca telgrafta bu zaferin Necef ulemasına ve gerekli yerlere bildirilmesi de talep edildi.[106]

Encümen-i Saadet-i İranîyân da Tebriz'e bir telgraf çekerek mücahitlerin elde ettiği bu zaferi tebrik etmiştir. Encümen-i Saadet-i İranîyân üyeleri bu zaferin ve mücahitlerin iyi niyetlerinin resmî bir yazı ile elçiliklere ve Tebriz'de bulunan yabancı ülke temsilcilerine bildirilmesini de tavsiye ettiler.[107] Azerbaycan Eyalet Encümeni Osmanlı, Rusya, İngiltere, Almanya, Amerika, Fransa ve Macaristan elçiliklerine çektiği telgrafta dört aydır Tebrizlilerin haklarını korumak için mücadele eden mücahitlerin bu esnada yabancı uyruklu vatandaşların zarar görmemesi için çaba sarfettiklerini belirtti. Şehrin haydutlardan temizlendiğini ifade eden encümen, bundan sonraki süreçte de yabancıların haklarının korunması için gereken her şeyin yapılacağını belirtti.[108]

Tebriz'in bu zaferi sonrası şah taraftarlarının düşünmeye başladığını yazan Beyânülhak, şahın da bu zaferle birlikte meclisi yeniden açma konusunda acele etmeye başladığını ifade eder.[109]

Tebriz direnişine önemli katkıları olan bu zafer, mücahitlere katılımı artırdığı gibi diğer şehirleri de harekete de geçirmesi bakımından önemlidir. Tebriz ve Tahran arasında stratejik bir konumda bulunan Zencan şehrinin de şahın ordularına karşı harekete geçtiğini işiten Encümen gazetesi, şehrin Tahran'dan gelebilecek ordunun önünü kesebilecek noktada yer almasının Tebriz için önemli olduğunu yazar.[110] Meşhed'den gönderilen bir mektupta ise şehir ahalisinin Tebrizliler için endişelendikleri belirtilmekteydi. Mektupta ayrıca şu ifadelere yer verilmekteydi:

"*Bu işin sonunun nereye varacağını biz de bilmiyoruz. Umuyoruz ki hayırlı bir yere varsın. Tarafınızdan bize bir mektup ulaşmadı. Meşhed'de ahali minberlerden ulemanın cihat çağrısına katılmaya davet edilmektedir.*"[111]

Azerbaycan Orduları Başkumandanı Sipehdar ve Aynüddevle arasında anlaşmazlık çıktı. Alınan sonuçları da ileri sürerek görevinden ayrılan Sipehdar, Settar Han'a kendisiyle mücadele etmek istediğini bildirdi. Ancak Settar Han'ın onun Tonekebon'a giderek oradaki meşrutiyet taraftarlarını harekete geçirmesini istemesi üzerine Tebriz'den ayrıldı.[112] Settar ve Bâger Hanlar önderliğinde Tebriz'i yeniden ayağa kaldıran mücahitler, 29 Nisan 1909 tarihinde Rus ordusu Tebriz'e girene kadar mücadeleye devam etti.

7. Rusya'nın Tebriz'i İşgali

Tebriz mücahitlerinin şehirde üstünlük sağlamaları İran meşrutiyetçilerini ve Türk basınını hoşnut etse de[113] başta şah olmak üzere Rusya ve İngiltere'yi endişelendirmişti. Şah, Settar Han'ın tutuklanıp Tahran'a

[100] "Muhammed Ali Şah'ın Rahim Han'a Telgrafı", *Rûznâme-i Encümen*, 21 Şabanülmuazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s. 3.
[101] "Encümen", *Rûznâme-i Encümen,* 21 Şabanülmuazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s. 3.
[102] "Vâkıât-ı Ahire", *Rûznâme-i Encümen,* 20 Ramazanülmübarek 1326, 13. Numara, 3.yıl, s. 4.
[103] Bolat, *agm*, s. 57.
[104] "Vâkıât-ı Ahire", *agg,* s. 4.
[105] "Nasrullah ve Feth-i Karîb…", *Rûznâme-i Nâle-i Millet,* 18 Ramazan 1326, 22.Numara, s.1.
[106]"Mukaddes Azerbaycan Eyalet Encümeninden İstanbul'a", *Rûznâme-i Encümen,* 24 Ramazanülmübarek 1326, 14. Numara 3.yıl, s. 4.
[107] "Paris'ten", *Rûznâme-i Encümen,* 24 Ramazanülmübarek 1326, 14. Numara 3.yıl, s. 4.
[108] "Tahran", *Rûznâme-i Encümen,* 24 Ramazanülmübarek 1326, 14. Numara 3.yıl, s. 4.
[109]"İran Müslümanları" *Beyânülhak*, 16 Ramazân 1326 \ 29 Eylül 1324, 1.sene, S. 2, s. 14.
[110] *Rûznâme-i Encümen,* 24 Ramazanülmübarek 1326, 14. Numara 3.yıl, s. 4.
[111] "Meşhed-i Mukaddes'ten Mektup", *Rûznâme-i Nâle-i Millet,* 13 Ramazan 1326, 1.yıl, 21.Numara, s. 1.
[112] Muhammed-Ahmed Penahî Semnanî, *Settar Han Serdar-ı Millî ve Nuhzet-i Meşrûta, Kitab-ı Numune*, Tahran, 1376, s. 307-308.; "İran Ahvâli", *Tanin,* 5 Haziran 1909/16 Cemâziyelevvel 1327, 1.yıl, Numara 272, s. 2.
[113] "İran Ahvali", *Servet-i Fünûn Dergisi*, 8 Nisan 1909 (Miladi)/26 Mart 1325 (Rumi), C. 36, S.932, s. 340-341.

gönderilmesini bu mümkün değilse de başının kesilip gönderilmesini emretmişti. Ancak kendisini meşrutiyet yolunun davacısı olarak tanımlayan ve *biz encümen üyeleri olarak Kuran'a yemin ettik ve birbirimize söz verdik. Son nefesimize kadar özgürlük yolunda çabalayacağız* diyen Settar Han'ın da davasından vazgeçmeye niyeti yoktu.[114] Bu yönleriyle Tebriz mücahitleri Türk basınında, Fransız İhtilali'ndeki Jakobenlere[115] benzetilmekteydi.[116]

Ordusu karşısında elde edilen zaferlerin yanı sıra Tebriz direnişinin dünya basını tarafından yakından takip edilmesi ve İran geneline yayılmaya başlaması da şahı endişelendirmekteydi. İngiltere Kralı Edward'ın (VII. Edward) eşi Alexandra'ya[117] bir rica mektubu yazan İstanbul'daki İranlı kadınlar, İran'da devam eden iç savaşın ve dökülen kanın durdurulması için arabuluculuk yapmasını rica etmişlerdi. Alexandra, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e, Rusya ile anlaşarak, İran'ın istiklâli zarar görmemesi için oradaki iç savaşın kan dökülmeden sona erdirilmesi emrini vermiştir.[118] Ayrıca İranlı kadınlar aynı taleplerle İngiltere Kralı ve Rusya çarına (II. Nikola) da sayısız telgraf çektilerse de onların bu talepleri karşılıksız kalmıştır.[119]

Tebriz direnişine maddi ve manevi sağlanan destekler şahın ordusu karşısında üstünlük kurmasında önemli bir rol oynamıştı. Buna karşılık şahın hazinesi mücadeleyi devam ettirebilecek kadar dolu değildi. Şah ahalinin tepkisinden çekindiği için yeni bir ordu da gönderemiyordu.[120]Bu nedenle Tebriz direnişini sonlandırmak adına her türlü siyasete başvuruyordu. Şahın verdiği emirle su yolları kapatılan Tebriz'e buğday gibi temel gıda maddelerinin girişi de durduruldu.[121] Tebrizli hürriyetçiler teslim olmaya zorlanıyordu. Bu son tedbirler sonucunda Tebrizliler sefalete ve felakete duçar olmaya başlamıştı.[122] Şehrin vaziyeti gittikçe vahim bir hâl almaya başlamıştı. Şubat ayından sonra Culfa yolunun kontrolünün de şaha ait birliklerin eline geçmesiyle Tebriz'de büyük bir kıtlık baş gösterdi.[123]

Tebriz'de vaziyet böyle olsa da şahın meclisi topa tutmasının ardından Paris'e yerleşen İranlı aydınlar da Tebriz'deki direnişin devam etmesini istiyorlardı. Onlar meclisin topa tutulmasının intikamını tam anlamıyla alabilmeyi arzuluyorlardı. Şahın elindeki askerî gücü Tebriz'e gönderdiğini bilen aydınlar, Paris'te bulunan Bahtiyârî aşiretinin[124] reisi Hasan Kuli Han'ın oğlu Serdar Esad'ı İran'a göndererek Bahtiyârîlerden oluşan bir ordu kurması konusunda uzlaştılar. Ayrıca bu aydınlardan bazılarının da Gilan eyaleti ile bağı vardı. Yapılan plana göre onlar da Reşt şehrini harekete geçirecekler ve Bahtiyârî ordusuyla birlikte Tahran'a yürüyerek devlet idaresine ele geçireceklerdi.[125] Ne var ki Tebriz mücahitleri için yolun sonu görünmüştü. Rusya, İngiltere ile 1907 yılında imzaladığı ittifak anlaşmasında çıkarlarına mâni bir gelişme yaşanmadığı sürece Kaçar Devleti'nin iç işlerine müdahaleden kaçınacağını bildirmişti.[126] Rusya kendi vatandaşlarının can güvenliğinin tehlikede olduğunu ileri sürerek Tebriz'i işgal etmek için fırsat kolluyordu.[127] Zaten Rusya, Tebriz direnişinin başından beri şaha bağlı birliklere Tebriz'deki Rus Konsolosluğu vasıtasıyla silah, mermi ve erzak yardımında bulunuyordu.[128] Buna rağmen Tebriz'in düşmemesi, olayların Tahran'a sıçraması ve şahın da meşrutiyetçilere karşı koyacak gücünün bulunmaması Rusya'nın Tebriz'i işgalini kaçınılmaz kıldı.[129]

---

[114] "Settar Han ile Mülakat", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 5 Ekim 1908, 16.yıl, 12.Numara, s. 10.

[115] Jakoben Kulüpleri 1789 ila 1794 yılları arasında Fransa'da kurulan siyasal topluluklara verilen genel bir isimdir. Fransız Devriminde en etkili olan kurumdur. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Avrupa basınında İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri de Jakobenlere benzetilmişti. Tanin gazetesi, Avrupa'da çıkan bu benzetmelere şiddetle tepki göstermiş ve Avrupa basınının mevcut idare ve İttihat Terakki Cemiyeti üyeleri aleyhinde tahrikte bulunmak için böyle bir benzetme yaptıklarını ileri sürmüştür. Ayrıca gazete Jakobenler ve Fransız İhtilali ilişkisini ortaya koyan bir yazı yayımlamıştır. Bkz. "Jakobenler", *Tanin,* 1.yıl, Numara 205, 25 Şubat 1909/3 Saferülhayr 1327, s. 3.

[116] Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi", *Resimli Kitap Mecmuası*, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), C. 4, S.21, s. 777.

[117](Alexandra Caroline Marie Charlotte Louise Julia) 1 Aralık 1844 – 20 Kasım 1925) 22 Ocak 1901 – 6 Mayıs 1910 tarihleri arasında; Birleşik Krallık Kraliçesi, Hindistan İmparatoriçesi ve Britanya Denizaşırı Toprakları Kraliçesi. Birleşik Krallık Kralı, Hindistan İmparatoru ve Britanya Denizaşırı Toprakları Kralı VII. Edward'ın eşi.

[118]"Reuters'in İran Hakkındaki Telgrafları" *Hablülmetin,* 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. Numara, s. 24.

[119] Bedik, *agm*, s. 779.

[120] Abdullah Mustevfî, *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimaî-yi Kacariye II*, İntişarât-ı Zevâr, Tahran, 1377, s. 274.

[121] Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925),* Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 189.

[122] Bedik, *agm*, s.778.

[123] Bolat, *agm*, s. 57.

[124] Bahtiyârîler, Burûcird'in güneyinde Hûzistan'ın kıyı ovalarına kadar uzanan dağlık bölgede yaşayan Aryan kökenli yarı göçebe topluluktur. Bkz. V.V. Barthold, *İran Tarihî Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 191.

[125] Melikzâde, *age*, C. 4-5, s. 1079.; Mustevfî, *age*, s. 274.;

[126] Kesrevî, *age*, s. 453.

[127] Bolat, *agm*, s. 57.; Mustafa Güncü, Leyla Kırkpınar, "Ruslar'ın Tebriz'i İşgali ve İran Millet Murahhasları'nın Kurulması (1906-1911)", *European Journal of Educational & Social Sciences* ,6 /2 (2021), 236.; Mustevfî, *age*, s. 276.

[128]A. K. Haif, "İran İnkılabı'na Bir Nazar- İntibah-ı İslam", *Servet-i Fünûn Dergisi,* 17 Aralık 1914 (Miladi)/4 Kanun-ı Evvel 1330 (Rumi), C. 48, S.1228, s. 93.; Mustevfî, *age*, s. 1377, 274.

[129] Rûznâme-i Hablülmetin, 28 Eylül 1908, 16.yıl, 11. Numara, s. 22.

Sir Edward Grey de bu konuyla ilgili bir açıklama yaptı. Şu ana kadar ülkede bulunan İngilizlerin herhangi bir sıkıntı yaşamadıklarını ancak böyle giderse ülkede devam eden olayların yabancı bir ülke müdahalesini gerektirebileceğini belirten Grey, açıklamasına şöyle devam etti:

> "Bu saatten sonra İngiliz vatandaşlar için bazı sıkıntıların yaşanması muhtemeldir. Eğer böyle bir sıkıntı söz konusu olursa İngiltere Konsolosluğu, Tebriz'de onlar için gereken müdahaleyi yapacaktır. Şah bir beyanında İran'da kâfirlerin (meşrutiyetçilerin) temizlendiğini ancak Tebriz'de henüz bazı olayların devam ettiğini belirtmiştir."[130]

Nihayet İngiltere ve Rusya arasında yapılan müzakerelerde konsolosluklar ve yabancı ülke vatandaşlarının korunması, şehre gerekli erzağın sağlanması ve şehri terk etmek isteyenlere de yardım edilmesi amacıyla Rusya'nın 20 Nisan'da Tebriz'e bir ordu göndermesi kararlaştırıldı.[131]

Servet-i Fünûn'a göre bugün yaşanan bu gelişmelerin tamamı 1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında imzalanan ve görünürde İran'ı iki nüfuz alanına bölse de aslında İran topraklarını iki devlet arasında doğrudan doğruya pay eden ittifak anlaşmasının bir sonucuydu.[132] Tebriz'de Rus işgalinin ayak sesleri yavaş yavaş hissedilirken Nâle-i Millet yaşananların sorumlusu olarak gördüğü Muhammed Ali Şah için "*ey İranlıların başının belası, ey İran'ın istiklâlinin düşmanı, ey milletin namusunu satan, ey Asrın Dahhâk'ı, Firavun, Yezid*"[133] gibi ağır ifadeler kullanmaktaydı.

Son sayısı 19 Nisan'da basılan Nâle-i Millet, "*Ey Cemaledddin (Vaiz), Ey Melikülmütekellimin, Ey Mirza Cihangir Han* "*Nerdesiniz?*" diyerek İran meşrutiyetinin meclis topa tutulduktan sonra Şah Bağı'nda katledilen liderlerine seslenmekteydi. Adeta gazete Tebriz'in kurtarılması için yalvarıyordu.[134] Ancak tıpkı Tebriz ve Tebrizliler gibi Nâle-i Millet için de yolun sonu gelmişti. Bu satırlar gazetenin millet adına son nâleleriydi. Tebriz direnişinin dış dünya ile irtibatını sağlayan Encümen gazetesi de Tebriz'e ordu gönderilmesi kararının alındığı 20 Nisan gününden itibaren yayın hayatına bir müddet ara vermek zorunda kaldı.[135]

Rus ordusunun Culfa'yı geçip Tebriz'e doğru hızla ilerlediği haberi Tebriz'de duyuldu. Tebriz Encümeni'ne şehrin erzak temininin sağlanması için yolların açılacağı bilgisi verilmişti. Ancak 25 Nisan'da İngiliz başkonsolosu Wratislav encümene bir mektup göndererek şahın yolların açılmasını reddettiğini ve bu nedenle şehre erzak ve yiyecek sağlayan yolun bizzat İngiltere ve Rusya devletleri tarafından açık tutulmasının kararlaştırıldığını bildirdi. Tebriz Encümeni, Rus işgalini engelleyebilmek adına şaha bir mektup yazarak şehre erzak temini için yolların açılmasından başka bir koşul ileri sürmeksizin şehri kendisine teslim edeceklerini bildirdi. Şah da encümene bir mektup yazarak Aynüddevle'nin şehre girmesine müsaade etmelerini, şehrin emniyeti ve erzak temini için gerekenin yapılacağını söyledi. Rus işgalinin önüne geçmek isteyen Settar Han da "*şah ile anlaşın beni düşünmeyin atıma atlar bir yol bulup İran'dan Necef'e giderim*" demişti.[136]

İngiliz Başkonsolusu Wratislav ve Rus Başkonsolosu Alexander Miller, Tebriz Encümeni'ne yeniden bir mektup göndererek şahın ordusunun şehre girdiğinde şehri talan edeceğinden, şehirdeki yabancıların can güvenliklerinden endişe ettiklerini, Rus ordusunun da sırf bu sebeple geldiğini ve şehirde asayiş sağlandıktan sonra Rusya'ya döneceğini bildirdiler.[137]

Türk basınında da Tebriz'in işgali haberleriyle yakından ilgilenilmişti. "*İnşallah doğru değildir*" diyerek Rus ordusunun Tebriz'i işgal etmek üzere İran sınırını geçtiğini okurlarına duyuran Beyânülhak, Tebriz'de büyük bir hareketlilik yaşandığını, şahın ise hürriyete karşı açtığı savaşta üstünlüğü ele geçirdiği için memnun olduğunu yazmaktaydı.[138] Osmanlı Devleti'nin bu işgal karşısında sessiz kalmaması gerektiğini savunan Süleyman Nazif, Rusların İran'da atacağı her tehlikeli adımın Osmanlı Devleti açısından da olumsuz sonuçlar doğurabileceğini dile getirmekteydi. Ayrıca Nazif, Osmanlı Devleti'nin Tebriz'e asker gönderilmesi söylentileri üzerine ise diğer devletler gibi Osmanlı Devleti'nin de vatandaşlarının can ve mal güvenliğini sağlaması gerektiğini ifade ederek Tebriz'e asker gönderilmesi düşüncesini destekler. İran'daki işgali Osmanlı toprakları için büyük bir tehdit olarak gören Nazif'e göre sadece birkaç bin kişinin emniyeti için değil milletin istiklâli için Tebriz'e asker gönderilmelidir.[139]

---

[130] "Times Gazetesinden Tercüme", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 28 Eylül 1908, 16.yıl, 11. Numara, s. 22.
[131] Edward Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909,* Cambridge University Press, London, s. 273.
[132] A. K. Haif, *agm*, s. 93.
[133] Rûznâme-i Nâle-i Millet, 28 Rebiyüleevel 1327, 44.Numara, s. 1.
[134] Rûznâme-i Nâle-i Millet, 28 Rebiyüleevel 1327, 44.Numara, s. 1.
[135] Rûznâme-i Encümen, 28 Rebiyülahir 1327, 45.Numara, s. 4.
[136] Kesrevî, *age*, s. 846.
[137] Kesrevî, *age*, s. 848.
[138] "İran Müslümanları", *Beyânülhak,* 26 Ekim 1908 (Miladi)/13 Teşrin-i Evvel 1324 (Rumi), 2.sene, S.60, s. 73-74.
[139] Süleyman Nazif, "İran'a Dair", *Yeni Tasvîr-i Efkâr,* 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s. 2.

8. Rus Ordusunun Tebriz'e Girişi: Şehir Basını ve Liderlerin Durumu

Nihayet Rus ordusunun 29 Nisan 1909 tarihinde Tebriz'e girmesiyle[140] birlikte şehirdeki çatışmalar da son buldu. Encümen gazetesi işgalin hemen ardından neşrettiği ilk sayısında İngiliz ve Rus başkonsolosların bildirilerini yayımladı. Bu bildiri de İran'da asayiş ve huzurun yeniden tesis edileceği belirtildi.[141] O günden sonra bir sayı daha çıkaran Encümen'in akıbeti de Nâle-i Millet ile aynı oldu. Settar Han, Bâger Han, Mirza Aga Nâle-i Millet[142] gibi Tebriz direnişinin liderleri Osmanlı Konsolosluğuna sığınmak zorunda kaldılar.[143] Tanin'de yer alan ifadelere göre Settar Han ve beraberindekiler önce İngiltere Konsolosluğu'na sığınmak istemişler ancak İngilizler tarafından kabul edilmemişlerdir.[144] İngiltere ve Rusya'nın itirazlarına rağmen liderler Muhammed Ali Şah tahttan indirilene kadar Osmanlı Konsolosluğu'nda kalmışlardır. Bu süre zarfında boş durmayıp basın ve cemiyet faaliyetleriyle ilgilendiler. Azerbaycan Eyalet Encümeni'nin de tavsiyesiyle Azerbaycan'ın davasını dünyaya duyurabilmek için Mirza Aga Nâle-i Millet müdürlüğünde İstiklâl[145] gazetesini çıkardılar.[146] Ayrıca Mirza Aga, Muhamed Rıza Müsavât, Mirza Ahmed Kazvinî'nin de katılımıyla *Cemiyet-i Neşr-i Meârif-i Azerbaycan* adında kendi ifadeleriyle bir *heyet* kurarak İran meşrutiyetçilerini desteklemeye devam ettiler.[147] Heyetin kuruluş amacı ve nizamnamesi İstiklâl gazetesinin üçüncü sayısında kamuoyuna ilan edildi.[148] İlanda yer alan bilgilere göre bu heyetin amacı gazete, kütüphane ve kıraathaneler kurup konferans ve gece dersleri düzenleyerek eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasıydı.[149] İstiklâl gazetesi, heyetin Tebriz'de Türkçe, Farsça, Fransızca, İngilizce, Rusça ve Ermenice gazetelere doğrudan abone olan bir kıraathane kurduğunu "*hayat veren müjde*" başlığı ile duyurmuştu.[150]

Settar ve Bâger Hanların Osmanlı Konsolosluğuna sığınmaları İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmiştir. İki devlet, Serdar-ı Millî (Settar Han) ve Sâlâr-ı Millî (Bâger Han) unvanlarıyla birer ulusal kahraman haline dönüşen iki lideri etkisizleştirmek için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladılar. Osmanlı Devleti, Rusya'ya bu iki isme sığınma hakkı verildiğini ve istedikleri zaman ayrılabileceklerini bildirdi. Osmanlı Devleti iki liderin konsolosluktan ayrılmaları halinde ise can güvenliklerinin sağlanması için teminat istedi, ancak İngiltere ve Rusya tarafından bu konuda güvence verilmedi. Tahran'a gitmeleri gündeme gelse de güvenlik açısından konsolosluktan ayrılmaları uygun görülmeyen Settar ve Bâger hanlar, Kaçar Devleti'nde meşrutiyet yeniden tesis edildikten sonra çıkan genel af ile birlikte Osmanlı konsolosluğundan ayrılmışlardır.[151]

Türk basını Tebriz direnişini yakından takip etmişti. Özellikle Settar Han'ın Tebriz direnişini başlatarak İran meşrutiyet taraftarlarının şaha karşı yeniden bir araya gelmesi sağlaması Türk basınında geniş yer bulmuştur. Settar Han'dan vatan uğrunda bütün mevcudiyetini ortaya koymaktan çekinmeyen alicenap ve civanmert bir fedai olarak bahseden Resimli Kitap mecmuası yazarı Bedik, onun İran'ın inkılap tarihi sayfalarını ebediyen süsleyeceğini[152] belirtir. Mithat Cemal ise Sebîlürreşâd'da yayımladığı *Settar Han* şiirinde onun kahramanlıklarından şu şekilde bahsetmiştir:

Gerçi yokdur bir girân-kıymet mücevher efserin,
Şâh-ı İran'dır senin kalb-i sefîlin mutlaka!

Sen fakat ser-tâcı olmuşsun vatan-perverlerin,
Zulm, ey kabr-i cihân-süs'at yapan her bir yeri

Gerçi mâlik olmamışsın saltanat evrengine,
Hedm eden dünyaları, tahkîm eden makberleri

Bir hükümdâr-ı mu'azzamdan mu'azzamsın yine.
Zulm, birkaç üstühânla bir saray inşâ eden

Nefsinin bir hâkim-i zîşânısın, kudret budur.
Mûsikī tedvîn eden feryâdlardan, giryeden

Necdetin bin seyfdir, bin kal'adır, bin ordudur.
Zulm, ey ejder ki canlar akl ü iz'ânlar yedin,

Ufk-ı istikbâle âkis nûr-ı vicdânınla sen,
Zulm, ey put ki sarây-ı saltanatlar ma'bedin,

[140] Bolat, *agm*, s. 57.
[141] *Rûznâme-i Encümen*, 28 Rebiyülahir 1327, 45.Numara, s. 4.
[142] İran'da Meşrutiyet döneminde gazete sahipleri çıkardıkları gazete adlarıyla anılmaktaydı. Mirza Cihangir Han Sûr-ı İsrafil, Muhammed Rıza Müsavât, Mirza Ağa Nâle-i Millet vs.
[143] Bedik, *agm*, s. 781.; "İran Ahvâli", *Tanin* 4 Haziran 1909/15 Cemâziyelevvel 1327, 1.yıl, Numara 271, s. 3.; Tanin gazetesi Takizâde'nin de Settar ve Bâger Hanlarla birlikte Osmanlı Konsolosluğu'na sığındığını bildirse de Takizâde Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutmasının ardından İngiliz Elçiliğine sığınmış ve oradan Paris'e geçmiştir. Bkz. Kesrevî, *age*, s. 652.
[144] "İran Ahvâli", *Tanin* 4 Haziran 1909/15 Cemâziyelevvel 1327, 1.yıl, Numara 271, s. 3.
[145] İstiklâl gazetesinin ilk sayısı 23 Cemâziyelevvel 1327/12 Haziran 1909 tarihinde çıkarılmıştır. Düzenli olarak neşredilmeyen gazete 1328 Rebiüssani'sinin sonlarına (Mayıs 1910) kadar yayın hayatına devam etti. Gazeteyi çıkaranlar arasında Mirza Ahmed Kazvinî ve daha önce Tahran'da Müsavât gazetesini çıkaran ve meclis topa tutulduktan sonra Tebriz'e kaçan Muhammed Rıza Müsavât da yer almaktaydı. İstiklâl ilk sayısında verdiği ilanda *"Bu gazete millet menfaatine kurulduğu için gerçekten zulme uğrayan herkesin gazete idaresine gönderdiği mektuplar yayımlanacaktır."* demekteydi. Bkz. *Rûznâme-i İstiklâl*, 23 Cemâziyelevvel 1327, Numara 1, s. 4.
[146] Abdülhüseyin Nahidî Âzer, *Tarihçe-i Rûznâmeha-yı Tebriz Der Sadr-ı Meşrutiyet,* Müessese-i İntişârât-ı Telâş, Tebriz, s. 74.
[147] *Rûznâme-i İstiklâl,* 7 Cemâziyelâhir 1327, Numara 3, s. 1.
[148] "İlan", *Rûznâme-i İstiklâl,* 7 Cemâziyelâhir 1327, Numara 3, s.1.
[149] "Nizamnâme-i Cemiyyet-i Neşr-i Maârif-i Azerbaycan", *Rûznâme-i İstiklâl,* 7 Cemâziyelâhir 1327, Numara 3, s. 1.
[150] "Mujde-i Hayatbahş", *Rûznâme-i İstiklâl,* Sâl-i Sîm-i Meşrutiyet, 8 Şaban 1327, Numara 12, s. 1.
[151] Bolat, *agm*, s. 57.
[152] Bedik, *agm*, s. 776-777.

Dehre gösterdin hamiyyet dersi bir ümmî iken!
Millet olmuşdur senin efrâdı çok bir âilen;
Ömr-i pâyân-nâ-pezîrin şöhret-i müstakbelen.
Şâh-ı bî-iz'âna çok sürmez bu kâzib tantana
Nâmını şevket-me'âbınla yazarlar yanyana.
Safha-i târîhin a'mâk-ı serâ'ir-gâhına
Bir tarafda gayz, şetm ü la'net İran şâhına;
Bir tarafda merd-i cengâver tanınmış bir Acem
Mazhar-ı ta'zîm olur âlî, muvakkar, muhterem.
Sensin işte lâyık-ı ta'zîm o yüksek nâsiye
Gösterir herkes seni İran'ı kurtarmış diye.
Safha-i târîh bir devlet-sarâyındır senin
Şimdi eyvânın serîr-i gûr olunca medfenin.
Zulm âcizdir, büyüklük, kudret ancak hakdadır.
Âh-ı mazlûmîn temâs ettikçe sarsılmakdadır
Âhenîn elvânı bak Şâh-ı Hülâgû-tıynetin!
Ma'delet fevkındedir her kudretin, her kuvvetin
Zulm, ey insan yiyen câdû-yi âteş-pîrehen,
Şâh-ı Îrân olmasın mâhiyyet-i müstekrehen!
Rûh-i merd-mihvârısın her bir vatan cellâdının,
Kābızu'l-ervâhısın her milletin efrâdının.
Zulm, ey âlüfte, ey mahlûk-i müstekreh-likā
Zulm, ey bir iskelet ki zindeler pençendedir,
Rûhlar pâmâl-i gayzındır, mekābir-zindedir,
Lâzım-ı gayr-i mufâriksın fakat insan için
Âdetâ bir dîn-i sânîsin hükümdârân için
Ey hükümdâr-ı akūr ey gârî-i kātil, evet,
Ey şehen-şâh-ı acem, şâh-ı mutantan menkabet,
Ey mezarlardan gıdâ almış soğuk serv-i sehî
Sâye-i lûtfunda makberler bırak kalsın tehî:
Ölmeden insanları defnet tutup zindanlara,
Merkez-i âteş-feşân-ı arzı garket kānlara.
Bir ticâretgâh yap nâmûs u vicdânlar için
Bir de cedveller küşâd et döktüğün kanlar için
Al sana bak işte deryâlar kadar vüs'atli kan
Bir yığın hâk-i mekābir, işte birçok üstühân.
Bunları mezc eyle mekteb yap heyâkil yap bugün
Kalma ilcâ'âtına asrın muhâlif büsbütün.
Zîynet-i milliyyedir engüşt-i şâhânende kan.
Hûn-i mazlûmîn değildir ıtr-ı şâhîdir akan
Serfürû berden –ne devlettir!– kesilmiş kelleler!
Münkarız bir devlete nasb eyle rüknü'd-devleler!
Emr u nehy et kimsesiz mülkünde keyfe mâ yeşâ
Milletin mevdû'-ı hâk-i mağfiretdir sen yaşâ!

Midhat Cemâl[153]

İçtihad gazetesinde Tebriz mücahitlerinin şahın ordusu karşısında mağlubiyet almaya başladıkları haberi İstanbul'da duyulunca "*Galip sayılır bu yolda mağlup*" denilerek mücahitlerden övgüyle bahsedilir.[154] Ahmet Ağaoğlu ile mülakatında Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa da Settar ve Bâger Hanlardan hürriyet kahramanları olarak bahseder.[155] Fethi Okyar, Ali Fuat Cebesoy ve Mustafa Kemal'in 1908 yılında Selanik'te yaptıkları bir toplantıda o sıralar Girit'te Venizelos'un, İran'da da Settar Han'ın giriştikleri hürriyet mücadelesinin konuşulduğunu yazan Falih Rıfkı, "*M. Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs*" adlı eserinde bu toplantıyı şu şekilde nakleder:

"Fethi Bey, niçin bizim milletten böyle adamlar çıkmaz, diye hasetlenir. Bu söz üzerine sofrada bir susmadır gider. Mustafa Kemal derin bir düşünceye dalmıştır. Arkadaşlarından biri, neden sonra, ona dönerek:

"*Ben senin ne düşündüğünü biliyorum, der.*

-Ne düşünüyorum?

-Neden ben çıkmayayım, diyorsun.

Mustafa Kemal bakışlarını derin bir hayalden sıyırarak cevap verir:

-Evet. Niçin bir Mustafa Kemal çıkmamalı?"[156]

Tebriz Direnişi Ruslar tarafından akamete uğratılsa da İran meşrutiyetçileri Tebriz mücahitlerinden aldıkları ilhamla yeniden harekete geçmişlerdir. Avrupa'daki İranlı aydınların çabasıyla Paris'ten dönüp Bahtiyârîlerden güçlü bir ordu toplayan Serdar Esad, Tahran'ı ele geçirmek ve toplumun çoğu kesimince şah olarak görülmeyen Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirmek için harekete geçti. Diğer taraftan Settar Han'ın talimatıyla Tonekebon'a

[153] Mithat Cemal, "Settar Han*", Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim),* 30 Kasım 1910 (Miladi) 4 Subat 1326 (Rumi), 2./27, s. 9.
[154] İran Faciaları, *İçtihad Dergisi,* Haziran 1908, 2.sene, S.8, sayfa 299.
[155] "Beyânât-ı Serdar-ı Azam-ı Osmanîyân Mahmut Şevket Paşa Der Husus-ı İran", *Rûznâme-i İstiklâl,* Sâl-i Sîm-i Meşrutiyet, 6 Şaban 1327, s. 1.
[156] Falih Rıfkı Atay, *M. Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 55-56.

giden Sipehdar da bölgedeki meşrutiyet taraftarlarını bir araya getirmeye başarmıştı.[157] İki ordu Tahran'a doğru şehirleri ele geçirerek yola çıkmıştı. Nihayet 13 Temmuz 1909 tarihinde kuzeyden ve güneyden gelen iki ordu birleşerek şehre girdi.[158]

Şah, Ruslardan şehre askeri destek göndermelerini istese de bu arzusu gerçekleşmedi.[159] Başka çaresi kalmadığını anlayan şah, Rusya Büyükelçiliği'ne sığınmak zorunda kaldı.[160] 16 Temmuz 1909'da eşraf, şahzadeler, ulema, bürokratlar, esnaf ve meşrutiyetçi önderlerden oluşan "*Meclis-i Âlî*" kuruldu. Bu meclis Kanun-ı Esasi'nin *İlahi bağış olan saltanat, millet tarafından şaha bırakılan bir emanettir* maddesine dayanarak Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirip yerine 12 yaşındaki veliaht şahzade Ahmet Mirza'yı Kaçar Devleti'nin yeni şahı olarak ilan etti. [161]

SONUÇ

Muhammed Ali Şah, kendisine düzenlenen suikasti unutmamış meşrutiyet taraftarlarından intikamını meclisi topa tutarak feci bir şekilde almıştı. Buna karşılık İran meşrutiyet taraftarları da kendilerine yapılanları unutmuş değillerdi. Şahın meclisi topa tutmasının ardından başlayan Tebriz direnişi her ne kadar Rus işgaliyle sonuçlansa da İran'da bulunan meşrutiyetçilerin yanı sıra daha önce İstanbul, Paris gibi şehirlere kaçmış İranlı meşrutiyetçileri de yeniden harekete geçirmesi bakımından önemlidir.

Tebriz direnişi için önemli dönüm noktalarından birisi Osmanlı Devleti'nde ikinci meşrutiyetin ilan edilmesiydi. İstanbul'da bulunan İranlıların meşrutiyetin ilanının da sağlamış olduğu ortamdan etkilenerek kurdukları Encümen-i Saadet-i İranîyân'ın sağladığı maddi ve manevi destek Tebriz mücahitleri için oldukça önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra yine meşrutiyetin ilanıyla birlikte İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri de mümkün olduğu kadar Tebriz direnişinin yanında olmuş ve zaman zaman kısmen de olsa fiili olarak mücadelenin içinde yer almışlardır.

Tebriz direnişinin Rus işgaline karşı başarılı bir şekilde ilerlemesinde şüphesiz en önemli etken, halkın haklı mücadelesini destekleyen basındır. Şahın meclisi topa tutmasının ardından meşrutiyetle birlikte basın faaliyetleri de askıya alınmıştı. Ancak Tebrizlilerin çabasıyla şehirde yayın hayatına başlayan Nâle-i Millet ve Encümen gazetesi Tebriz direnişinin ülke çapında olduğu gibi başta İstanbul olmak üzere Avrupa'da da duyulmasını sağlamıştır. Diğer taraftan Kalküta'da neşredilen Hablülmetin hem Tebriz direnişini dünyaya duyurulmasında hem de İranlıları Tebriz direnişinden ilham alarak İran'da meşrutiyetin yeniden tesis edilmesinde önemli bir paya sahiptir. Beyânülhak, Tanin, Servet-i Fünûn Dergisi, Resimli Kitap Mecmuası, Yeni Tasvîr-i Efkâr, Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim, İçtihad Dergisi gibi Türkiye'de neşredilen gazete ve dergiler Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet ilan edildikten sonra İran meşrutiyet hareketini yakından takip etmişlerdir. Tebriz'de direnişin başlamasıyla birlikte dikkatlerini de Tebriz'e çeviren Türk basını Tebriz direnişini büyük oranda desteklemiştir. Her ne kadar Settar ve Bâger Hanların başlattığı direniş Rus işgaliyle sonuçlansa da Türk basını *galip sayılır bu yolda mağlup diyerek* onların vermiş olduğu hürriyet mücadelesine dikkat çekmiştir.

KAYNAKÇA

"Azerbaycan Ahalisinin Telgrafı", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 16.yıl, 2.Numara, 27 Temmuz 1908.

"Daily Mail Haberlerinden Tercüme", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 16.yıl, 10. Numara, 21 Eylül 1908.

"Dış basından İranla İlgili Telgrafların Tercümesi", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 16.yıl, 10. Numara, 21 Eylül 1908.

"*El-Mevto Ûlâ Min Rükûbi'l-Âr*", *Mecelle-i Hikmet*, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326.

"Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*1.sene, Numro 3, 2 Haziran 1909.

"Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", 1.sene, Numro 4, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 3 Haziran 1909.

[157] Nâzımülislam Kirmânî, *Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân*, Bahş-i Evvel, Neşr-i Peykan, Tahran, 1376, s. 278.
[158] Yâddaşthâ-yı Hacı Mirza Seyyid Ahmed Temcidüssultan Tefrişî Hüseynî, Rûznâme-i Ahbar-ı Meşrutiyet ve İnkılab-ı İran, be Kuşeş-i İrec Afşar, Müessese-yi İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1376, s. 172-173.; Mustevfî, age, s. 283.; Melikzâde, age, C. 4-5, s. 1192.; E. V, "İran, Acaba Yeni Bir Lehistan mı Olacaktır", *Mecmua-yı Ebuziyya* 30 Kasım 1912, 31.Sene [a], S.126, s. 297
[159] Safâî, *age*, s. 346-347.
[160] Kesrevî, *age*, s. 900.; İran'da Cihad-ı Hürriyet", *Tanin,* 17 Temmuz 1909/29 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 314, s. 2.
[161] Kesrevî, *age*, s. 900.; "İran İnkılâbı", *Tanin,* 19 Temmuz 1909/2 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 316, s. 4.

"Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 1.sene, Numro 7, 6 Haziran 1909.

"Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 1.sene, Numro 9, 8 Haziran 1909.

"Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 1.sene, Numro 11, 10 Haziran 1909.

"Hablülmetin", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 16.yıl, 8.Numara, 7 Eylül 1908.

"Heyet-i Milliye-yi İranîyân'ın Settar Han'a Mektubu", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 16.yıl, 8.Numara, 7 Eylül 1908.

"İcmal-i Ahval", *Rûznâme-i Encümen*, 32. Numara, 3.yıl, 28 Recebülmürecceb 1326.

"İcmal-i Ahval", *Rûznâme-i Encümen,* 33. Numara, 3.yıl, 5 Şabanülmuazzam 1326.

"İran İnkılâbı", *Tanin*, 1.Yıl, Numara 316, 19 Temmuz 1909/2 Receb 1327.

"İran Müslümanları", *Beyânülhak*, 1.sene, S.10, 13 Zilkade 1326/24 Teşrin-i Sani 1324.

"İran Müslümanları", *Beyânülhak*,1.sene, S.2, 6 Ramazân 1326 \ 29 Eylül 1324

"İran'da Cihad-ı Hürriyet", *Tanin*, 1.Yıl, Numara 314, 17 Temmuz 1909/29 Cemâziyelâhir 1327.

"İran" *Beyânülhak*, 1.sene, S.12, 27 Zilkade 1326/8 Kânûnievvel 1324.

"İran", *Beyânülhak*, 1.sene, S.13, 4 Zilhicce 1326 \ 13 Kânûnievvel 1324.

"İstanbul'daki İranlılara Necef Ulemasının Cevabî Telgrafı", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 16.yıl, 8.Numara, 7 Eylül 1908.

"İstanbul'daki İranlıların Gayretli Bir Ayaklanmaları", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 16.yıl, 8.Numara, 7 Eylül 1908.

"İstanbul'daki İranlıların İranlılara Beyannamesi"*, Rûznâme-i Hablülmetin*, 16.yıl, 10. Numara, 21 Eylül 1908.

"İstanbul'daki İranlıların Necef Hüccetü'l-İslamına Telgrafları", *Rûznâme-i Hablülmetin,* 16.yıl, 8.Numara, 7 Eylül 1908.

"London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 16.yıl, 8.Numara, 7 Eylül 1908.

"Tahran Olayları", *Rûznâme-i Hablülmetin*, 14 yıl, S. 33, 8 Nisan 1907.

"Yâverân-ı adl ve Yâverân-ı Zulm Der Tebriz", *Mecelle-i Hikmet*, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 915, 29 July 1908/Gurre-i Receb 1326.

BARTHOLD, V.V., *İran Tarihî Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

BOLAT, Gökhan, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar", C. 5 / S.1, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 2013, ss.47-64.

DEMİRCİ, Kürşat, "Dahhâk", 8:408-409, *TDV Yayınları*, İstanbul 1993.

DEVLETÂBÂDÎ, Yahya, *Hayat-ı Yahya*, C. 2, İntişârât-ı Attar, Tahran 1362.

ESAT, Mahmut, "Din-i İslam Meşrutiyeti Emreder", *Teârüf-i Müslimin Dergisi,* C. 1, S. 15, 22 Eylül 1910 (Miladi)/9 Eylül 1326 (Rumi).

HAKKI, İsmail, "Şah-ı Hânis", *Tanin*, 1. Yıl, Numara 126, 6 Kanun-ı Sânî 1908/13 Zilkade 1326.

http://www.lugatim.com/s/hanis#:~:text=H%C3%82N%C4%B0S,olan%20h%C3%A2nis%20(Bayburtlu%20Zihni).

KARABALIK, Kamuran, "İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki Rolü", İçinde *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, Ed. Mutlu Adak, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.

KARADENİZ, Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

KELEŞ, Muhammet, "Şems Gazetesi ve İstanbul'daki İranlılar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 39/S.68, 2020, ss. 443-453.

KERBELAYÎ, Hasan Isfahanî, *Tarih-i Dehaniye Ya Tarih-i Vekâyî-i Tahrim-i Tönbakü*, İntişârât-ı Merkez Esnad-ı İnkılab-ı İslamî, Tahran 1382.

KESREVÎ, Ahmet, *İran Meşrutiyet Tarihi*, çev. Mehdi Kamruz-Hamit Zafer Kars. Kaynak Yayınları, İstanbul 2021.

KİRMÂNÎ, Nâzımülislam, *Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân,* Bahş-i Evvel, Neşr-i Peykan, Tahran 1376.

MELİKZÂDE, Mehdi, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, C.1-2-3, İntişârât-ı Sahn, Tahran 1383.

METİN, Celal, *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2006.

NACİ, Ö., "İran İnkılabı Hatıralarından II (İlk Tevkıf)", *Bağçe*, 1. Yıl, C. 2, Numro 45, 30 Haziran 1325.

PAŞA, Halil, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Yay. Haz. Taylan Sorgun, 2. baskı, Kamer yayınları, İstanbul 1997.

Rehânîden-i Kanun-ı Esasi Ez Kabze-i İstibdad Der İran", *Mecelle-i Hikmet*, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326.

RIZA BEY, Ahmed, "Müsterih ve Müdebbir Olalım", *Mizan*, 7 Ağustos 1324/23 Recep 1326, Numara 22.

Rûznâme-i Encümen, Numara 55, 1.yıl, 3 Saferülmuzaffer 1325.

Rûznâme-i Hablülmetin, 15.yıl, 27.Numara, 27 Ocak 1908.

Rûznâme-i Hablülmetin, 16.yıl, 6. Numara, 24 Ağustos 1908.

Rûznâme-i Hablülmetin, 16.yıl, 8.Numara, 7 Eylül 1908.

Rûznâme-i Nevâ-yı Millet, 1.yıl, 1.Numara, 14 Recep 1326.

SAFÂÎ, İbrahim, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*, İntişârât-ı İran Yârân, Tahran 1381.

SONAY, Ünal, "Kaçarlar Dönemi Modernleşme ve Aydınlanma Hareketlerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasal Etkileri", *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne,* (Ed. Osman Karacan), İstanbul 2021.

SONAY, Ünal, *Yakın Dönem İran Tarihi Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, "Kaçarlar Devrinde Meclis'in Topa Tutulması Hadisesi (1908)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Ekim (Ekim 2023), ss. 319-328.

ŞEMİM, Ali Asgar, *Kaçar Saltanat Devrinde İran*, İntişarât-ı Behzad, Tahran 1387.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 645-654.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İNGİLİZ BİR HALK BİLİMCİNİN GÖZÜNDEN OSMANLI DEVLETİ'NDE EVLİLİK GELENEĞİ

10.53718/gttad.1446993

DEMET KARASU*

ÖZ

Osmanlı Devleti binlerce yıllık geçmişten gelen Türklük gelenekleri ve İslamiyet'in emirlerini bünyesinde barındıran Türk-İslam devletlerinden biridir. Bu iki mirası Osmanlılık potasında eriten Osmanlı Devleti, bunları şekillendirerek kültürlerini muhafaza etmeye devam etmiştir. Kültürel hayat içerisindeki en önemli konulardan birisi kuşkusuz evlilik kurumudur. Osmanlı toplumunda görücülük, kız isteme, gelin hamamı, nişan, düğün gibi çok büyük organizasyonlar bu harmanlanmış kültür bağlamında gerçekleşmiştir.

Türk-Müslüman kültürünün zirvesi olarak kabul edilen Osmanlı kültürel hayatı, diğer tüm toplumlar için merak uyandırmıştır. Pek çok araştırmacı tarafından incelenmiş olan Osmanlı sosyo-kültürel yapısı, toplum bilimci, çevirmen ve seyyah olan Lucy Mary Jane Garnett'in de dikkatini cezbetmiş ve söz konusu kişi bu alanda kaleme aldığı çalışmalarıyla, Osmanlı toplumsal yaşamının daha detaylı anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Garnett, *Türkiye'de Aile Hayatı* adlı eserinin Evlilik Törenleri kısmında, Osmanlı örfünde gençlerin evlenme serüvenlerini en başından sonuna kadar detayları ile birlikte objektif şekilde ve bilimsel metotlarla ortaya koymuştur. Seyyah, Osmanlı ahalisi içerisinde yaptığı gözlemlerini halkın inanç ve kültür esaslarına uygun olarak araştırmış ve kaleme almıştır. Seyahatnamelerin çoğu dönemin önemli tarihi kaynakları olarak değerlendirilmelerine rağmen tam anlamıyla güvenilir kaynaklar olduklarını söylemek doğru değildir. Seyahatnamenin kaynak olabilmesi için yazarın kimliği, mesleği, metodolojisi ve olaylara bakış açısı önem arz etmektedir. Bu bağlamdan bakıldığında Garnett'in söz konusu eseri, çağın diğer seyyahlarından pek çok yönden ayrılmakla birlikte Osmanlı'nın son dönemlerini aydınlatmaya katkı sağlayacağı düşünüldüğünden, verdiği bilgiler kritik edilerek çalışma konusu edilmiştir.

Bir halkbilimci olan Garnett, çağdaşı olan diğer seyyahların aksine dönemin şartlarına göre akademik sayılabilecek bir eser ortaya koymuştur. Yazar, evlilik merasimleri ile ilgili başlığa direkt olarak hadîs-i şerifler ile başlamıştır. Müslüman bir toplumu araştırdığının bilincinde olan Garnett, Osmanlı toplumunu daha iyi anlayabilmek ve aktarabilmek için içinde bulunduğu toplumun kültürünü ve dinini en iyi şekilde anlamaya çalışmış ve okuyucularına bu şekilde bilgiler sunmak istemiştir. Akademik olarak değerlendirildiğinde dikkat çeken en önemli detay ise eserde yazarın dipnot usulü kullanmasıdır. Seyyahın bizzat gözlemlediği olayları yorum yapmadan aktarmış olmasından dolayı eserinin objektif olduğu da söylenebilir. Zira dönemde pek çok art niyetli ve Osmanlı toplumuna karşı olumsuz fikir besleyen seyyahlar tarafından ortaya konan eserlerde, aktarılan olayların taraflı şekilde aktarılmasının yanı sıra şahit olunmayan olayları ve hurafeleri de aktardıkları bilinmektedir. Tüm bu belirtilen kısımlara bakıldığında her açıdan çağdaş eserlerden ayrışan Garnett'in çalışmasında, vermiş olduğu bilgilerin doğruluğu akademik bazı eserler ile tenkit edilmeye çalışılmıştır. Bu tenkitlere rağmen kaleme alınan bilgilerin genel olarak doğru olduğu gözlemlenmiştir. Bu şekilde Osmanlı toplumunda yaşayan gençlerin evlenme serüvenlerini ayrıntılı şekilde kronolojik olarak ortaya koymuş ve dönemin sosyo-kültürel hayatına ışık tutmakla kalmamış toplumun dini ve milli pek çok örfünü de şahsen gözlemlemek suretiyle adeta dönemin bir portresini çizerek tarihe ışık tutmuştur.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Evlilik, Düğün, Osmanlı, Garnett.

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: demet.karasu@bakircay.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-4784-6671.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

İNGİLİZ BİR HALK BİLİMCİNİN GÖZÜNDEN OSMANLI DEVLETİ'NDE EVLİLİK GELENEĞİ

MARRIAGE TRADITION IN THE OTTOMAN EMPIRE FROM THE PERSPECTIVES OF A BRITISH FOLKIST

ABSTRACT

The Ottoman Empire is one of the Turkic-Islamic states that encompasses the Turkish traditions dating back thousands of years and the commandments of Islam. Melting these two heritages in its own pot, the Ottoman Empire continued to preserve their culture by shaping them. One of the most important issues in cultural life is undoubtedly the institution of marriage. In Ottoman society, practices such as matchmaking, marriage proposal, bridal bath, engagement, and wedding, which are major events, took place within this amalgamated cultural context.

Ottoman cultural life, considered the pinnacle of Turkish-Muslim culture, has aroused curiosity among all other societies. The socio-cultural structure of the Ottoman Empire, which has been studied by many researchers, also attracted the attention of Lucy Mary Jane Garnett, a social scientist, translator, and traveler. With her works in this field, Garnett contributed to a more detailed understanding of Ottoman social life.

In her work *Family Life in Turkey*, Garnett objectively and scientifically presents the marriage adventures of young people in Ottoman customs from beginning to end with details. She observed and documented her observations among the Ottoman populace in accordance with their beliefs and cultural principles. Although most travelogues are considered important historical sources of the period, it is not correct to say that they are completely reliable sources. In order for a travelogue to be a source, the author's identity, profession, methodology and perspective on events are important. When viewed from this context, Garnett's work in question differs from other travelers of the age in many aspects, and since it is thought that it will contribute to illuminating the last periods of the Ottoman Empire, the information it provides has been criticized and studied.

Garnett, a folklorist, produced a work that could be considered academic according to the conditions of her time, unlike other contemporary travelers. Conscious of researching a Muslim society, Garnett tried to understand and convey the culture and religion of the society she was in as best as possible to better understand and convey Ottoman society, and thus aimed to provide readers with information in this way. One of the most noticeable aspects academically is her use of footnotes in the work. Since the traveler directly recounts observed events without making interpretations, the work can be considered objective. In contrast, it is known that in works produced by many biased travelers who harbored negative views towards Ottoman society, not only were events reported in a biased manner but also unobserved events and myths were recounted. In Garnett's work, which differs from contemporary works in every aspect, the accuracy of the information provided has been observed. Thus, Garnett detailed the marriage adventures of young people living in Ottoman society chronologically and not only shed light on the socio-cultural life of the period but also personally observed many religious and national customs of the society, almost portraying a portrait of the period and shedding light on history.

Keywords: Travelogue, Marriage, Wedding, Ottoman, Garnett.

GİRİŞ

İnsanoğlu, varoluşundan itibaren farklı kültürleri tanımak maksadıyla seyahatler etmiş ve İlkçağdan bu yana özellikle hac yolculuklarındaki yaşadıklarını ve gördüklerini yazıya dökmeye başlamıştır. Söz konusu seyahatnameler de bu şekilde ortaya çıkmıştır.[1] Arapça kökenli gezmek, gezi anlamına gelen *seyahat* ile Farsça kökenli risale, mektup manasına gelen *nâme* kelimesinin birleşiminden oluşan *seyahatname*, gezi mektubu, gezi eseri manalarında kullanılmaktadır.[2] Hac ve Doğu medeniyetlerindeki kültürel gelişim ve mistik şartlar, özellikle Batılı seyyahları bu bölgelere seyahat etmeye teşvik etmiştir. Bu seyahatleri gerçekleştirenler daha çok Ortaçağ döneminde Haçlı Seferlerine katılanlar, ilk Hıristiyanlar, diplomatlar, casuslar, turistler, tüccarlar, misyonerler, askerler, politikacılar, sanatçılar, bilim adamları gibi pek çok zümreye ait insanlar olabilmekteydi.[3] Bu bağlamda doğunun en güçlü ve gelişmiş devleti olan Osmanlı Devleti, Batılı gezginlerin dikkatlerini fazlasıyla celbetmekteydi. Çeşitli maksatlar ile Osmanlı coğrafyasına gelen bu seyyahların çoğu, buradaki deneyimleri hakkında memleketlerindeki sevdiklerine ve tanıdıklarına mektuplar yazmışlardır. Sonrasında bazıları bu işi daha ciddiye alarak belli bir okuyucu kitlesine ulaşmak, vatandaşları bilgilendirmek ve eğlendirmek maksadıyla bazı röportaj ve kitapçıklar yayımlamışlardır.[4] Orta Çağ'dan başlayan bu kısmi ziyaretler silsilesi XIX. yüzyıla

[1] Didem İlya, Mehmet Uysal, "İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett'in Gözüyle Osmanlı Kadını", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, S. 6/3, Ocak 2015, s. 2.
[2] Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 37, İstanbul 2009, s. 9.
[3] Bernard Lewis, "Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1/II, İzmir 1984, s. 245.
[4] Sonja Brentjes, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", *Türkler*, C. XI, Ankara 2002, s. 251.

gelindiğinde ulaşım imkanlarının iyileşmesi, askeri ve siyasi sebeplerle muazzam boyutlara ulaşmıştır. Nicelik olarak bu artış nitelik olarak da kendini göstermiş ve kaleme alınan eserlerin içerikleri de hayli genişlemiştir.[5]

Seyahatnamelerin pek çoğu dönemin önemli tarihi kaynakları olarak değerlendirilmelerine rağmen tam anlamıyla güvenilir kaynaklar olduklarını söylemek doğru değildir. Genellikle seyyahlar gittikleri ülkelerin dillerini bilmediklerinden dolayı buradaki olayları ve öğrenmek istediklerini o ülkede yaşayan kendi dilinde konuşan azınlıklardan dinlemek durumunda kalmışlar, bu durum ise olayın taraflı şekilde veya isteyerek yanlış aktarılması problemini ortaya çıkarmıştır.[6] Dikkat çekici bir eser ortaya koyabilmek adına seyyahlar ara ara mübalağa yapmaktan kaçınmamışlardır. Bu sebeple seyahatnameler bu bağlamda incelenmeli ve durumlar doğru bir şekilde ayırt edilmelidir.[7] Her seyyah ve eseri ciddiye alınarak tarih yazıcılığında kaynak seçilir ise bu durum metodolojik problemler ortaya çıkarabilecektir. Kısacası bir seyahatname kaynak olarak seçilirken seyyahın, eğitimi, mesleği, kimliği, seyahat amacı, anlatımı ve olay örgüsü dikkate alınmalıdır.

İngiliz seyyah Lucy Mary Jane Garnett (1849-1934), hem bir halkbilimci hem bir çevirmen hem de bir gezgindir. Yaklaşık sekiz yıl boyunca Osmanlı ülkesinin farklı kentlerinde yaşamış olan Garnett, o dönemde, İngiliz konsoloslarından Blunt ailesinin çocuklarına bakıcılık yapmış ve burada bulunduğu süre zarfında edindiği bilgiler ile Osmanlı halkbilimi ve toplumsal yaşamı başta olmak üzere bazı eserler kaleme almıştır. Garnett, yaptığı çalışmalar dikkate alınarak kimi bilim adamları tarafından Osmanlı coğrafyasının en güçlü etnografı olarak nitelendirilmiş[8] ve çağdaşı olan diğer bazı seyyahlar ile de kıyaslanmıştır. Bu kıyaslamalarda Garnett'ın bir bilim insanı olması hasebiyle yazdıklarının objektif olduğu ve eserlerinde daha edebi bir lisan kullandığı ortaya koyulmaktadır.[9] Ayrıca İngiliz halkbilimci derlediği bilgileri politik veya etnolojik herhangi bir çözümlemeye tabi tutmadan tamamen bilimsel olarak okuyucularına sunmuştur.[10] Bu sebeplerden dolayı dikkat çeken Garnett'in, Osmanlı'nın toplumsal yaşamını detaylı şekilde ele aldığı, 1909 yılında New York'ta yayımlanmış olan *Türkiye'de Aile Hayatı* adlı eseri bu araştırmaya konu edilmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki sosyal hayatı bölümler halinde aktaran eser üç bölümden oluşmaktadır. Eserin son bölümünde *Aile Törenleri* başlığı ve onun altında *Evlilik Törenleri* alt başlığıyla Osmanlı Devleti'nde evlilik süreçlerini ortaya koymuştur. Çalışmada bu başlık inceleme altına alınacaktır.

1. Düğün Öncesi Süreç

Tüm Müslümanlarda olduğu gibi Türkler de evlilik müessesesine büyük değer vermektedirler. Çünkü bir hadîs-i şerifte *Allah'ın kulu evlendiğinde dininin yarısını tamamlamış olur.*[11] denilmektedir.[12] Bu inançla Türkler erken yaşlarda çocuklarını evlendirmişlerdir. Garnett, genç yaşta evlendirme geleneği ile ilgili Türklerde 18 yaşında bir erkek ile 12-15 yaş aralığında kız çocuklarının evlendirildiğini daha önceden bildiğini ancak yazılarını kaleme aldığı günlerde bu kadar genç yaşta evlendirmelerin çok nadir olduğundan bahsetmiştir. Hatta ünlü halk bilimci, bayan bir arkadaşının evinde bu kadar genç yaşta evliliğe şahit olduğundan da bahsetmeden geçmemiştir. Garnett'in arkadaşının eşi Paşa idi ve bu ailenin bir erkek hizmetkarı bulunmaktaydı. Seyyah, bu hizmetlinin eşinin 12 yaşında olduğunun ve buna bizzat şahit bulunduğunun altını çizmektedir.[13]

Osmanlı ailesinde bir erkeğin evlendirilme zamanının geldiği kanaatine varıldığında oğlanın annesi tarafından uygun bir gelin adayı arayışına girişilirdi. Şayet anne uygun bir eş adayı bulamaz ise bu konuda

---

[5] Gürsoy Şahin, "XIX. Yüzyılda İngiliz Gezginlerin Kaleminden Osmanlı Yöneticileri ve Yönetim Sistemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, TBMM'nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı, Afyon Kasım 2020, s. 70.
[6] Bernard Lewis, "Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1/II, İzmir 1984, s. 245-247.
[7] Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 25.
[8] Çiğdem Kara, "Etnograf Lucy Garnett'in Harika Osmanlı Masalları", *International New Tendencies Congress in Ottoman Researches,* Sarajevo 7-9 October 2016, s. 147, 149.
[9] İlya, Uysal, *agm*, s. 3.
[10] Kara, *agm*, s. 149.
[11] Burada Garnett'in verdiği hadîs-i şerifin tam metni şu şekildedir. "*Kişi evlendiği zaman dininin yarısını korumuş olur. Geriye kalan yarısı için de Allah'a karşı gelmekten sakınsın.*'' Taberani, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, C. VIII, Daru'l-Harameyn, Kahire 1995, s. 335.
[12] Bu kısma bir dipnot düşen halkbilimci bu konuya bir ilave yapma gereksinimi duyarak farklı bir hadîs-i şerif paylaşmıştır. *Peygamber bir adamın evli olmadığı haberini alınca ona 'Sağlığın yerinde ve bekar mısın?' diye sormuştur. O adam ise 'Evet' diye cevaplayınca, Peygamber ona 'O halde sen şeytanın kardeşlerinden birisin.' diye buyurmuştur.* Lucy Mary Jane Garnett, *Home Life In Turkey*, New York 1909, s. 237. Bu hadîs-i şerif kaynaklarda Ebû Zer (r.a.)'den rivayet edildiği şekliyle şu şekilde geçmektedir: *Rasûlullâh (s.a)'in huzuruna Akkâf b. Bişr adında bir kişi girdi. Rasûlullâh (s.a) ona, 'Ey Akkâf hanımın var mı?' diye sordu. Akkâf, 'Hayır' diye cevap verdi. Rasûlullâh (s.a) : 'Bir câriyen de mi yok?' buyurdu. Akkâf yine 'Hayır' diye cevap verdi. Rasûlullâh (s.a) , 'Zengin misin, sağlığın yerinde mi?' diye sordu. Akkâf da, 'Evet, zenginim ve sağlığım da yerinde' dedi. Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a) , Öyle ise sen şeytanın kardeşlerindensin. Eğer Hıristiyanların içinde olsaydın, onların rahiblerinden olurdun. Şüphesiz ki bizim sünnetimiz nikâh yapmaktır. Sizin en şerlileriniz bekârlarınızdır. Sizin ölülerinizin en rezilleri de bekâr ölenlerinizdir. Siz şeytanlarla iş birliği mi yapıyorsunuz? Şeytanın salih insanlara karşı kadınlardan daha tesirli bir silahı yoktur. Dikkat ediniz, evli olanlar, işte onlar belâdan (fuhuştan) temiz ve berî olanlardır. Vah sana ya Akkâf! Gerçekten onlar(kadınlar) Eyyüb'ü, Dâvud'u, Yusuf'u ve Kürsüf'ü ayartanlardır deyince Bişr b. Atıyye, Ya Rasûlallâh! Kürsüf de kimdir? diye sordu. Rasûlullâh (s.a) da : 'İsrâiloğullarından bir zâttı. Deniz sahillerinden bir sahilde yaşıyordu. Gündüz oruç tutar, gece ibadet ederdi. Namaz ve oruçtan hiç usanmazdı. Sonra âşık olduğu bir kadın yüzünden Yüce Allâh'ı (cc) inkâr etti. Rabbine karşı ibadetle geçen önceki halini tamamen bıraktı. Allah (cc) yine de önceden işledikleri sebebiyle onun halini düzeltti ve tevbesini kabul etti.' diye cevap verdi.* Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXV, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1999, s. 355- 356.
[13] Garnett, *age*, s. 237.

tecrübeli, çevresi geniş olan bir arabulucu yaşlı kadından yardım istenirdi.[14] Bu simsar kadın çevresini araştırır ve evlilik yaşına gelmiş olan genç kızlar arasından gelin adayı bulmaya çalışırdı. Şayet uygun olduğu düşünülen bir aday bulunursa kızın hanesine bu kılavuz kadın ile birlikte oğlanın ailesinden ve akrabalarından bir heyet ziyarette bulunurdu. Haneye ziyarette bulunmadan önce evin hanımına haber verilir, onaylandığı taktirde heyet hep birlikte ziyaret için yola çıkardı. Evin selamlık kısmında büyük bir misafirperverlikle karşılanan konukların peçe ve pelerinleri alındıktan sonra içeriye davet edilirdi. Ziyarete gidilen hanede hangi kız için görücüye gelindiğinin belirtilmesine gerek yoktu çünkü Türklerde tıpkı komşuları Yunanlarda olduğu gibi öncelik daima evin büyük kızına aitti. Bundan dolayı evin hanımı tarafından evin en büyük kızı giydirilip süslenirdi. Misafirler içeri buyur edildikten sonra geleneksel olarak karşılıklı hâl hatır sorulurdu. Bu karşılama seremonisinden sonra gelin adayı odaya girer ve gelen büyüklerinin ellerini öptükten sonra misafirlere kahve ikram ederdi. Kahve eşliğinde taraflar sohbet ederlerken kız mütevazı bir tavır ile bir kenarda bekler ve kahve fincanları boşaldıktan sonra boşları alır ve odadan çıkardı. Aday odadan ayrıldıktan sonra ziyaretçilerin kişisel görüşleri ne olursa olsun kızın arkasından herkesin duyacağı bir ses tonuyla *maşallah, ne kadar güzel, hanım efendi, kızınız dolunay gibi…* iltifatlarda bulunulurdu.[15]

Kız odadan ayrılıp arkasından iltifatlar yapıldıktan sonra konuk heyetin temsilcisi, kendi oğulları olan damat adayından bahsederek, onun övülecek yönlerini ön plana çıkarırdı. Bir taraftan oğlanın nitelikleri ön plana çıkarılırken bir taraftan da damadın ve ailenin maddi durumundan bahsetmekten geri kalınmazdı. Şayet düğün gerçekleşirse kız için verilebilmesi mümkün olan mehir hakkında detay verilir, hatta genç çiftin rahat bir hayat sürebilmeleri için ailenin onlara verebilecekleri arazilerden, tarla, bağ ve bahçeden de bahsedilir. Garnett'in bahsettiği *mehir* sözlükte ücret anlamına gelmektedir. Evlenme esnasında veya daha önce damadın geline belirli bir miktar para ya da mal verme işlemine verilen isimdir ve pek çok din ve kültürde yaygın bir uygulamadır. Romalılar, Atinalılar, Yahudiler ve Araplarda olduğu gibi bu uygulamanın bir benzeri *kalın*[16] adıyla eski Türklerde de görülmekteydi. Türklerin İslamiyet'i kabul edişinden sonra kalın uygulaması mehir uygulaması olarak devam etmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de Müslümanlar için mehir hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.[17] İslam hukukunda nikah esnasında mehrin miktarı, zamanı ve ödeme şekli kesin olarak belirlenirdi. Yazarın tespit ettiği gibi mehir para olabileceği gibi, arazi, bağ, bahçe, tarla veya herhangi bir mülk[18] şeklinde de olabilmekteydi. O esnada belirlenen mehir hemen ödenebileceği gibi daha sonra da ödenmek üzere planlanabilirdi. Mehir tamamıyla kadınındır yani tasarruf hakkı ona aitti. Bunlardan dolayı mehir erkek için kesinlikle ödenmek zorunda olan şahsi bir borç mesabesinde idi.[19]

Kız isteme esnasında mehir belirlendikten sonra konuk heyet evin hanımına kızın maddi durumunu sorardı, bundaki amacı kız tarafının kızları için ne servet vadettiklerini öğrenmektir. Bu tarz ziyaretler genelde *kısmet* denilerek sonlandırılır ve konuklar hep birlikte yolcu edilirdi. Görücü heyet genelde tek bir ziyaret ile adayı bulmaya çalışmaz, çevrede uygun gelin adaylarının evleri bir bir ziyaret edilirdi. Genel olarak altı defa gerçekleştirilen ziyaretlerde hemen bir sonuca varılması beklenmezdi. Ziyaretler sonucu oğlan evinin hanımı evine dönerek eşine ve oğluna adaylar hakkında detaylı bilgiler verirdi. Aile arasında gerçekleştirilen istişarelerin sonucu olarak şayet seçim yapılır ve uygun bir adayda karar kılınırsa artık ön hazırlık çalışmaları başlar ve müstakbel kız tarafına aracılar gönderilerek durum iletilirdi.[20]

Konargöçer şekilde yaşamlarını sürdüren eski Türklerde kız çocukları da neredeyse erkek çocukları gibi yetiştirilirlerdi. Toylar, bayramlar, festivaller, ok atma şenlikleri gibi çeşitli ortak gerçekleştirilen etkinliklerde kız ve erkekler bir araya gelirler ve buralarda birbirlerini beğenir ve ailelerine bu durumu iletirlerdi. İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinde eşlerin rızası ile birlikte ebeveynlerin rızası da önemli olduğundan erkek tarafı gelin adayını ailesinden istemek zorundaydı. Kız isteme esnasında toplumun önde gelen şahsiyetleri de kız evinde bulunurlardı. Baba kızının üzerinde hakka sahip olmasına rağmen kızının rızasını almadan isteyen kişiye kızını vermezdi. Kız ise rızasını genelde bir sembol ile belli ederdi ve sembol genellikle bir mendil olurdu. Baba ve kızın ortak rızası alındıktan sonra iki aile arasında bir söz kesilirdi. Aileler arasında evlilik için söz kesildikten sonra

[14] *Evlenmeye aracılık eden, yaşlılar yanı sıra özellikle bu iş ile uğraşarak geçinen kolcu denilen hanımlar vardı. Ayrıca hamam ustasu adı verilen, hamamlarda çalışan kadın hademelerde aracılık ederlerdi. Bunların dışında konaklara şal, mücevher ve benzeri eşya satmak için gidip gelenler de bu hizmette bulunurlardı.* Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet ve Merasimleri (Toplum Hayatı)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 106.

[15] Garnett, *age*, s. 237-238.

[16] Seher Yücetürk, "Osmanlı Toplumunda Evlenmek İçin Gerekli Aşamalar ve Çok Eşliliğe Dair", *Tarih Üzerine Araştırma Yazıları I,* İKSAD, Ankara 2022, s. 77.

[17] Kur'an-ı Kerîm'de mehir konusunda ayetler şu şekildedir: *Bakara 236-237; Nisa 4, 24, 25; Maide 5.* Bu ayetleri mealleri için bk. Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzü'l-Furkân Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meali*, Server İletişim, İstanbul 2008, s. 42-43, 83, 88-89, 116.

[18] Örneğin: Tokad'ta sakin Çelebi Ahmed Paşa ile evlenen Hatice Sultan'a mehir olarak hamam, dükkân, ev ve bahçenin verilmesi. bk. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Mühimme Defterleri, (BOA. *A.DVNSMHM.d…) 79/980*, 27 Ağustos 1610 (07.06.1019).

[19] M. Akif Aydın, "Mehir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 28, İstanbul 2003, s. 389-390; Konuyla ilgili ayrıntılı örnekler için bk. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Topkapı Sarayı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (BOA *TS.MA.e) 222/19*, 3 Eylül 1725 (24.12.1137); BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Topkapı Sarayı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (BOA *TS.MA.e) 1263/80*, 16 Eylül 1746 (29.08.1159).

[20] Garnett, *age*, s. 238.

erkek tarafı maddi olarak bazı fedakarlıklar yapmak ile mükellefti. Kız tarafının çeyizi için kalın adı verilen öncül bir mehir mahiyetindeki ayni veya nakdi birimi kız tarafına verirdi ki bu adet neredeyse tüm Türklerde mevcut bir uygulama idi. Kalın ailelerin maddi durumu ile doğru orantılı olup, ne kadar yüksek tutulursa erkek tarafının prestiji o denli yüksek olurdu.[21]

Seçim aşamasından sonra kız ve oğlan birbirlerini görmek için sabırsızlanmaktadırlar. Gerçi oğlan kızı peçesiz göremeyecektir ancak gelin adayı müstakbel eş adayını görebilecektir. Bu görüşmeler iki tarafın annesi tarafından uygun bir vakitte ayarlanır ve kararlaştırılan zaman ve mekânda görüşme dini vecibelere ve örflere uygun şekilde gerçekleştirilirdi. İki tarafın da birbirini beğenmeleriyle ikili arasında bir sevgi ve aşk gelişirdi. Bu duygular ile başlayan ilişkiler genellikle mutlu evlilikler ile sonuçlanırdı. Çünkü gençlerin aşkının önünde toplumsal ve dini gelenekler duramaz, ailelerin baskıları dahi bu mutluluğun evlilik ile sonlanmasını engelleyemezdi. Adayların da bu evliliği onaylamasının ardından aileler arasında geleneksel nişan, hediyeleşme süreci başlamaktadır. Erkek tarafı genellikle gümüş bir mücevher kutusu, el aynası ve diğer bazı süs eşyalarını gelin tarafına gönderirdi. Kız tarafı ise mücevherli bir enfiye kutusu[22] ve kaşmir şal hediyelerini erkek tarafına gönderirdi. Bu hediyeleşmenin akabinde oğlanın validesi yanına birkaç metre uzunluğunda kırmızı ipek kumaş ve bir sepet şekerleme alarak gelini ziyarete giderdi. Ziyaret esnasında gelin tarafında kapıda karşılanan kayınvalide, yanında getirdiği kırmızı ipeği yere serer ve üzerine çıkarak gelinini getirdiği sepetten bir bonbon şekerleme ikram ederdi. Gelinin inci gibi dişlerinin arasında iki parçaya ayrılan şekerlemenin bir parçası kayınvalideye geri verilir ve onun damada aşkın ilk nişanesi olarak götürülmesi sağlanırdı. Bundan birkaç gün sonra kız tarafından düğün masraflarına bir katkı olması maksadıyla bir miktar para gönderilirdi. Bu nişandan sekiz gün sonra ise resmi nikah kıyılırdı.[23]

Garnett, evlilik müessesesini İslam hukukuna göre en az iki şahit ile gerçekleştirilen medeni bir sözleşme olarak tanımlamıştır. Bu tören gelinin babasının evinin selamlık kısmında, tarafların erkek olanlarının bir arada bulunduğu esnada ve şahitlerin huzurunda geline verilecek olan mehir miktarının net olarak belirlenmesi ile gerçekleştirilirdi. Düzenlenen törende tasdik edilen sözleşme sonrasında damat ayağa kalkar ve Selim Efendi'nin kızı veya Ali Bey'in kızı ile evlenmek istediğini resmi görevli olan imam ve şahitler huzurunda üç defa ilan ederdi. Bundan sonra imam kızın babasıyla birlikte gelinin diğer kadınlar ile beklediği odaya geçerek mehir miktarını belirtir ve *falanca seninle kesin şekilde evlenmek istiyor, sen de onunla evlenmek istiyor ve onun hanımı olmaya razı mısın*? diye sorar. Bu soru üç defa art arda geline yönlendirilir ve olumlu cevap alınması halinde imam tekrar selamlık odasına döner ve sözleşme imza altına alınır, şahitlik edilir ve taraflar artık resmen karı koca olarak ilan edilirdi. Nikah aşaması tamamlandıktan sonra genç çift, yeni yuvalarına birlikte geçmeden önce nikahı tüm ahaliye ilan etmek için birtakım tören ve şenlikler gerçekleştirmek durumunda kalıyordu. Bundan sonraki yapılacak tüm merasimlere ise topluca *düğün* adı verilirdi.[24]

Nikah, her toplum için farklı şekillerde ve şartlarda olsa da insanlık tarihi boyunca uygulana gelmiştir. İslamiyet öncesi Türk Devletlerinde ve Boylarında evlilik kararı alan gençlere muhakkak nikah kıyılırdı. Zira Türklerde nikahsız bir evlilik olamazdı.[25] Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi ile birlikte bu adetlerini de Müslümanlığın gerektirdiği şekle büründürmeleri zor olmamıştır. İslamiyet'in ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerîm, kişilerin nikahlanarak evlenmelerini ve bir yuva kurmalarını teşvik etmiş,[26] nikah dışı birliktelikleri yasaklamıştır.[27] Kur'an'da nikah, erkek tarafından kadına verilen bir teminat olarak nitelendirilmektedir.[28] İslamiyet'in diğer en önemli kaynağı olan hadîs-i şeriflerde nikah kelimesinin genellikle evlenme akdi manasında kullanıldığı görülmektedir. Velinin onayı ve gelin adayının onayı alınarak, en az iki şahidin huzurunda, herkese duyurulacak şekilde aleni olarak imam tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği net şekilde hadîslerde belirtilmiştir. Belli bir merasime tabi tutulmayan nikah organizasyonları için evliliğin ilan edilmesi ve bu minvalde bir konuşma yapılması, bu vesile ile dost ve akrabalara ziyafet verilmesi tavsiye edilmiştir.[29] Osmanlı Devleti'nde nikahlar bizzat kadı tarafından mahkemelerde ya da kadıdan alınan icazetler ile imamlar tarafından kıyılırdı.[30] Nikahı kıyan görevli tarafından önce hutbe irad edilir ve okunması münasip olan ayet ve hadîsler okunduktan sonra gelin adayına talibin olan falanca oğlu falancayı şu kadar miktar mehir ile kocalığa kabul ettin mi? diye üç defa sorardı.

---

[21] Mehmet Mandaloğlu, "Eski Türklerde Aile ve Evlilik Anlayışı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 8/4, Temmuz 2022, s. 489-490.

[22] *Enfiyye: Keyif için burna çekilen çürütülmüş ve içine bazı kokulu maddeler katılmış tütün tozu, burun otu.* Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 2005, s. 223.

[23] Garnett, *age*, s. 239-240.

[24] Garnett, *age*, s. 240.

[25] Mandaloğlu, *agm*, s. 491.

[26] *İçinizdeki bekarları, köle ve cariyelerinizden sâlih (evlenmesi uygun) olanları evlendirin. Eğer fakir iseler, Allah lütfuyla onları zengin eder. Allah lütfu ve ihsanı geniş olandır, O her şeyi bilendir.* Feyizli, *age*, s. 367.

[27] *Zinaya yaklaşmayın, çünkü o bir hayasızlıktır ve çok kötü bir yoldur.* Feyizli, *age*, s. 298.

[28] *Onu nasıl alabilirsiniz ki, birbirinizle baş başa kalıp kaynaştınız (aynı yastığa baş koydunuz) ve onlar, sizden (nikah sözleşmesiyle) kuvvetli bir teminat almıştı.* Feyizli, *age*, s. 87.

[29] Fahrettin Atar, "Nikah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 33, İstanbul 2007, s. 113.

[30] Sezen Kama, "Osmanlı Hukukunda Evlilik Akdi ve Söz Konusu Akdin 1869 Tarihli Tabiiyyet-i Osmaniyye Kanunnamesine Göre Osmanlı Tabiiyyetine Etkisi", *Journal of Istambul University Law Faculty*, C. 71, S. 1, Ağustos 2013, s. 702.

Olumlu cevap almasının ardından damat adayına da talibi olduğun falanca kızı falancayı şu kadar mehirle zevceliğe kabul ettin mi? sorusunu üç defa yöneltir ondan da olumlu cevap aldıktan sonra dua ederek nikah akdini gerçekleştirirdi. Nikah esnasında belirtilmiş olan mehir bedeli bir kâğıda şahitlerin adları ile yazılır ve bu bedel ödenene kadar bu pusula saklanırdı.[31]

2. Düğün Merasimleri

Evlenmek niyetinde olan çiftler tarafından bir düğün organizasyonu gerçekleştirilmesi toplumlara ve kültürlere göre değişmekle beraber neredeyse insanlık tarihi kadar eski bir gelenektir.

Evlenme ve yuva kurma Türk toplumlarının temelini teşkil etmekteydi. Eski Türk toplumlarında evlilik, içerisinde pek çok geleneği barındıran düğün törenleri ile gerçekleşmekteydi. Düğünlerde ise nikah kıyılması zorunluluğu bulunmakta idi. Türklerde, önemli bir şenlik geleneği olarak düğünlerde, ateşler yakılır, yarışlar ve güreşler düzenlenir, konuklara yemekler ikram edilirdi.[32] İslam toplumları ile benzerlik gösteren Türk toplumu, İslamiyet'i kabul etmeleri ile birlikte geleneklerini terk etmeden İslamiyet'in şartları ile kendi örflerini sentezlemişlerdir.

İslam dini toplumun kültürel olgularına hoşgörü ile yaklaşmış hatta meşru sınırlar içerisinde bazı davranışlara müsaade etmiştir. İslam toplumlarında düğünler her ne kadar topluma ve zamana göre değişiklik gösterse de düğünlerde kız ve erkek evlerinde icra edilen merasimler, davetlilere yemek ikram edilmesi gibi organizasyonlar her zaman her yerde aynıdır. Özellikle düğün yemeği ile ilgili Hz. Muhammed (SAS)'in uygulamaları göz önüne alındığında davetlilere ikramda bulunmanın sünnet olduğu ortaya çıkmaktadır.[33] Bir kişi bir düğüne davet edildiğinde davete icabet etmesi ekser ulema tarafından da vacip olarak kabul edilmektedir. Böyle davranışlar ile kişiler ve aileler arasında sevgi ve muhabbetin artacağı düşünülmektedir. İslamiyet her alanda olduğu gibi düğün törenlerinde de aşırıya kaçmamayı ve israftan uzak durmayı öğütlemiştir.[34]

Osmanlı toplumunda kız isteme ve nikah aşamaları tamamlandıktan sonra düğün yapılırdı ancak düğün genelde nikah töreninin hemen ardından değil birkaç ay sonra gerçekleştirilirdi. Bunun sebebi ise ailelerin sosyal statüleri ve servetlerine göre gerekli düğün hazırlıklarını yapmaları için zaman gerekmesiydi. Öncelikle yeni kurulacak olan ev için son alışverişler yapılır ve çeyizler oluşturulurdu. Düğüne bir hafta kala damat, başta gelinlik olmak üzere gelinin giyeceği muhtelif aksesuarları büyük bir törenle gelinin baba evine gönderirdi. Damadın çeyizi ailesi tarafından hazırlanır ve tamamlanırdı. Burada bahsedilen çeyizin içerisinde ev tekstil eşyaları, yatak odası takımları, bakır mutfak gereçleri, pahalı ve kaliteli malzemelerden yapılmış iki adet oda takımı, sedef, fildişi, gümüş ve pirinç kakmalarla bezenmiş yemek tepsileri, sehpalar gibi çeşitli eşyalar, faraşlar ve banyo havluları bulunmaktaydı. Ayrıca Osmanlı toplumunda genel olarak bir hafta süren düğün şenliklerinin tüm masrafları baba tarafından karşılanmaktaydı. Babanın ekonomik durumu ne olursa olsun zorunlu gelenekleri asgari ölçüde yerine getirmekle mükellefti. Bu kültürel miras babaları kaçınılmaz masrafları yapmaya zorlamaktaydı. Bu tür şenlikler, evin erkek evladının sünnet töreninin gerçekleştirilmesi gibi özellikle evin annesi için, kızını gelin etmek de, bu merasimler için koşuşturmak da coşkulu bir onur meselesiydi.[35]

Düğün merasimleri haftanın ilk günü olan pazartesi günü[36] bir dizi akraba ve gelinin arkadaşlarından oluşan grubun, gelinin çeyizinin damadın evine götürülmek üzere kız tarafının evinde toplanılması ile başlamaktaydı. Çeyiz koliler halinde, bu hayırlı birlikteliğin başından beri aracı olan arabulucu kadının gözetiminde, hamalların sırtına yüklenerek taşınırdı. Bu hamallar damadın annesinden taşıma ücreti ve yanında işlemeli bir şal veya başörtüsü alırlardı. Çeyize eşlik edecek olan kişiler, gidilecek ev yakınsa yürüyerek uzak ise faytonlarla bu gruba eşlik ederler ve eve ulaştıklarında gelin için süslenmiş özel odada kahve ve tatlılar ile misafir edilirlerdi. Bazı çeyizler ailenin mali durumuyla orantılı olarak lüks ve gösterişli parçalar içerebilmekteydi. Kaşmir şallar, İran yapımı özel seccadeler, işlemeli çarşaf, yastık kılıfları, havlular ve bohçalar gibi özel parçalar, tıpkı bir sanat sergisi gibi gelin için ayrılan süslenmiş odanın duvarlarına asılarak misafirler için özel olarak sergilenirdi. Bahsi geçen odanın her bir tarafı ayrı şekilde süslenirdi. Odanın bir köşesi süslü tüller, işlemeler ve çiçeklerle süslenip bir gölgelik oluşturularak burada mücevherler ve diğer değerli eşyalar bir masanın üzerinde misafirlerin beğenisine

[31] Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikah", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, Güz 2006, s. 50; Abdülaziz Bey*, age*, s. 111-112.

[32] Mahmut Tezcan, "İslam Öncesi ve Sonrası Eski Türk Ailesinin Sosyo-Kültürel Nitelikleri", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri-Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1998, s. 5. Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 253-254.

[33] Muhacirlerden Abdurrahman ibn Avf Medine'ye hicret ettikten sonra Ebû Haysir'in kızı ile evleneceği esnada Peygamber (SAS) ona: "Bir koyunla da olsun düğün aşı ziyafeti yap!" demiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî,* C. 5, Daru İbn Kesir-Daru'l-Yemâme, Dımaşk 1993, s. 1985. Ayrıca İbn Cureyc şöyle demiştir. Bana Mûsâ ibn Ukbe haber verdi ki, Nâfı' şöyle demiştir: Ben Abdullah ibn Ömer (radıyallahü anh)'den işittim, Rasulüllah (SAS): "Düğün aşına davet edildiğiniz zaman bu davete icabet ediniz" buyurdu, diyordu. Buhârî, *age*, s. 1983.

[34] Rahmi Yaran, "Düğün, 'İslam'da Düğün'", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 10, İstanbul 1994, s. 15-16.

[35] Garnett, *age*, s. 241.

[36] *Çeyiz gönderme işi muhakkak pazartesi günü gerçekleştirilirdi.* Abdülaziz Bey*, age*, s. 113.

özel olarak sunulurdu. Diğer bir köşede mobilyalar, yatak odası takımları, işlemeli ahşap eşyalar, yine işlemeli tepsiler, kristal kaseler, fildişi yemek takımı, şamdanlar ve diğer eşyalar sergilenmekteydi.[37]

Salı günü gelin hamamı günüydü ve bu büyük organizasyonun tüm giderleri damat tarafından karşılanırdı. Kalabalık bir grup ile hamama gidilir ve kıyafetler değiştirilerek hamamın sıcak odasına geçilirdi. Gelin üzerindeki peştamal ile hamamın sıcak kısmında üç defa tüm ihtişamıyla yürütülür ve gelenler önünde arz-ı endam ederdi. Bundan sonra tüm büyüklerinin ellerini öpen gelin, güzelce yıkanır ve gusül abdesti aldırılırdı. Yıkanma faslının sona ermesinden sonra gelinin düğün günü gelinliği giyene kadar giyeceği kıyafetler örf gereği kendisine ait olmamalıydı. Bundan dolayı gelin bir arkadaşından o güne kadar giyeceği elbiseyi ödünç alırdı.[38]

Çarşamba gününe gelindiğinde öğle vaktinden hemen sonra damadın hanım akrabaları toplu halde gelin evine giderlerdi. Bu ziyaret grubunun önünde arabulucu kadın bulunur ve erkek tarafının gelin evini ziyarete geldiğini büyük bir formalite eşliğinde duyururdu. Gelinin annesi ve arkadaşları evin önünde toplanmış hazır bir şekilde gelen grubu karşılamak için beklerlerdi. Karşılama ekibi bir düzen içerisinde, çift sıra halinde karşılama seremonisine katılırlardı. Gelen konukların üzerlerindeki hırkalar alındıktan sonra karşılama odasına buyur edilirlerdi. Damadın annesinin kollarına iki kişi girer ve onun üst kata taşınmasına yardımcı olurlardı.[39] Burada iki grup kaynaştıktan sonra konuklara şekersiz acı kahve ile sigara ikramında bulunulurdu. Bu ikramdan yaklaşık bir saat sonra bu sefer şekerli kahve ikram edilirdi. İkramların hemen arkasından üzerinde hala emanet bir kıyafet bulunan gelin odaya gelir ve erkek tarafını karşılar ve tek tek hepsinin ellerini öperdi. Bundan sonra gelin kendisi için ayrılmış olan bir sandalyeye oturtulur ve ağzına yarım erik ve bir miktar şeker çubuğu verilirdi. Şekerin kalanı ise damada gönderilirdi ki bu evlilikte paylaşımın sağlanmasını hatırlatmak amacıyla yapılan bir gelenekti. Bu adetlerin akabinde müzisyenler ve dansçı kadınlar kayınvalide ve yanındaki konukları eğlendirir, bu eğlence bir süre devam ettikten sonra konuklar akşam gerçekleştirilecek olan kına töreni için yeniden davet edildikten sonra evlerine uğurlanırlardı. Uğurlama esnasında gelin herkesin önüne çıkar, konukları dışarıya kadar bizzat yolcularlardı. Bu esnada dışarıda bulunan konuklar ve özellikle çocuklar için havaya madeni paralar atılır ve sevinç gösterileri ile bu seremoni de son bulurdu. Akşam kına gecesi töreninde gelinin liderliğinde müzisyenler ve dansçı kızlar eşlik eder bu esnada konuklardan genç olanların her birine birer mum verilir ve hep birlikte bahçeye inerlerdi. Uzun ve dalgalı bir çizgi halinde hareket eden genç kızlar, gösterişli elbiseleri, parlak mücevherleri, güzel yüzleri ve ellerindeki mumların titreyen ateşleri üzerinde uçuşan saçları ile müzisyenlerin çaldığı parçaların ritmine ayak uyduran periler gibi dans ederlerdi. Danslarının sona ermesinin ardından gelin kendisi için hazırlanan odaya döner ve odanın ortasında bulunan sandalyeye oturmadan önce üzerindeki kıyafeti çıkararak sol kolunu alnının üzerinde tutarak sandalyeye otururdu. Bundan sonra gelinin sağ elinin parmakları kalın bir kına katmanı ile kaplanırdı. Kınalı el ipek bir örtü ile kapatılmadan önce damadın annesi tarafından kınanın ortasına altın bir para konulurdu. Bunu diğer misafirler de takip ettikten sonra kınalı olan sağ el kese ile kapatılırdı. Bundan sonra bu sefer sağ elini baş kısmına kaldırır ve aynı kına işlemleri gelinin sol eline sırasıyla uygulanırdı. Bu kına uygulaması gelinin ayakları içinde uygulandıktan sonra düğün müzikler eşliğinde dansçı kızların danslarıyla devam ederdi. Dansçı kızlar düğün sahiplerinden bahşiş alabilmek için onların önlerinden en dikkat çeken hareketleri ile dans ederlerdi. Gelin ise yakılan kınaların kehribar rengini alana kadar beklemek için dinlenmeye çekilirdi. Kına gelinin uzuvlarında çok fazla bekletilmezdi çünkü çok bekleyen kına ciltte siyaha yakın bir renk bırakırdı ve bu yeni evlenen çiftin evliliği için uğursuz sayılırdı.[40]

Düğün haftasında, perşembe günü sabahında gelin, kadın akrabaların sayıca daha fazla olduğu ve erkeklerin at üzerinde, davul ve zurnalar eşliğinde yeni evine götürülürdü. Gelin yeni evine götürülmeden hemen önce babasının önderliğinde kuşak bağlama töreni gerçekleştirilirdi. Bu törende baba, gelinin annesi ve kardeşlerinin huzurunda kızının beline kırmızı bir kuşak bağlardı. Bu tören bir nevi geline veda töreni sayılırdı. Çok dokunaklı sahnelerin olduğu duygu yüklü bu gelenek esnasında pek çok kez herkes gözyaşlarını tutamazdı. Evinden ayrılmak üzere olan gelin babasının önünde hüzünden ve ağlamaktan diz çöker ellerini öperdi. Baba ise kızını yerden

---

[37] *Çeyiz eski Türklerde baba malından kıza düşen bir pay hükmündeydi. Çeyizin görkemli ve gösterişli olması ailenin onuruna kalmış bir durumdu. İslam hukukunda ise evlenecek kadını çeyiz yapmaya zorlayan bir hüküm bulunmamaktaydı.* Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 264. Çeyizde bulunan eşyalar ve gelin için oda süslemeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülaziz Bey, *age*, s. 113-122.

[38] Garnett, *Home Life In Turkey*, s. 242-243. *Türk-İslam toplumlarında evlenecek kızlar düğünden önce genellikle Salı günü gelin hamamına götürülürlerdi. Bu hamam organizasyonunda kız ve erkek tarafından davetliler bulunur, davetliler öncelikle gelin adayı tarafından karşılandıkları soğuklukta toplanırlardı. Ardından hamam kısmına geçilir, şerbetler içilir, çalgılar çalınır ve çeşitli eğlenceler düzenlenirdi. Gelin adayı yıkandıktan sonra göbek taşına alınır ve burada kınalar yakılırdı ki bundan dolayı bu seremoniye kına hamamı da denmiştir.* Mustafa Uzun, Nurettin Albayrak, "Hamam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 15, İstanbul 1997, s. 431.

[39] Garnett bu durumun seçkin konuklar ve yüksek rütbeli kişilerin üst kata çıkarmak için Doğu'da uygulanan bir geleneğin kalıntısı olarak bahsetmektedir. Garnett, *age*, s. 243.

[40] Garnett, *age*, s. 245. *Türklerde kına gecesi geleneksel kültürde ayrı öneme sahip bir organizasyondur. Bu gecelerde geline ve misafirlere kına yakılarak evliliğin kutsandığı kabul edilmektedir. Kına yakılmadan önce kıza abdest aldırılır ve kıbleye döndürülürdü. Bu esnada gelinin başına kırmızı duvak örtülerek kız nazardan korunmaya çalışılmıştır. Kına yakma işlemi türkü, mâni, ağıt söyleyebilen bir kadın tarafından başlatılır ve kına gümüş veya bakır bir tas içerisinde sahneye alınırdı. Kına yakılırken ellere ve ayaklara gümüş veya altın para konulurdu.* Gülşah Halıcı, "Hem Ağlarım Hem Giderim: Koruma Yaklaşımları Bağlamında Kına Geceleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 69/13, Mart 2020, s. 96-97. Garnett'in vermiş olduğu bilgilerin doğruluğu göz önüne alındığında detaylı şekilde olayları gözlemlediği ve okuruna aktardığı ortadadır.

kaldırır, bağrına basar, öper, koklar ve kuşağını bağladıktan sonra kızı için dua ederek onu yeni evine uğurlardı.[41] Kuşak bağlama töreninin ardından gelin yeni evine gider ve burada damat tarafından karşılanırdı. Düğün evi kadınların ağırlandığı haremlik ve erkek misafirlerin ağırlandığı selamlık kısımları olarak iki bölüme ayrılır ve böylece kadın erkek ayrı ortamlarda düğün eğlencelerine katılım sağlamış olurlardı. Damat, haremlik bölümünün girişinde gelini karşılar ve elinden tutup kadın misafirlerin arasından geçirerek üst katta kendisi için ayrılan gelin odasına götürürdü. Damat gelinin duvağını açtıktan sonra odada başköşeye oturtarak erkeklerin bulunduğu selamlık bölümüne geri dönerdi. Gelin odasında bulunan gelin, çeyiziyle birlikte gelecek olan misafirleri beklemektedir. Odanın her tarafında gelinin çeyizi süslenerek görücüye çıkarılmıştır. Kadın davetliler burada hem gelini ziyaret ederek tebrik ederler hem de gelinin çeyizini incelerlerdi. Birkaç saatlik çeyiz sunumundan sonra şenlikler evin haremlik ve selamlık bölümlerinde akşama kadar devam ederdi. Akşam ezanı okunduğunda evin selamlık kısmında erkekler cemaat halinde akşam namazı kılarlar sonrasında ise imam genç çift için hayır duasında bulunur, tüm konuklar da bu dualara iştirak ederlerdi. Namaz ve dua faslından sonra genç çift yeni odalarına doğru yola koyulurlardı. Bu sırada damadın arkadaşları kendisinin sırtına vurup, arkasından girişe koyulmuş ayakkabıları fırlatırlardı. Eğlence amaçlı olan bu seremoniden sonra çift kapıdan geçer ve artık diğerleri ile bağları kopardı. Haremlik bölümünde ise ilişkinin başından beri yanlarında olan arabulucu kadın tarafından gelin odasına götürülürdü. Odaya üçü birlikte girerler ve gelinin kızıl ipek duvağı yere serilirdi. Gelin damadın elini öptükten sonra duvağın kenarında durur damat ise duvağın üzerinde diz çökerek kısa bir dua ederdi. Daha sonra gelin ve damat yatağa birlikte otururlardı. Arabulucu kadın tam karşılarında duran aynada çiftin yansımalarını göstererek ne kadar uyumlu olduklarını gösterir ve bu uyumun hiç bozulmaması ve birlikteliklerinin sonsuza kadar mutlu ve huzurlu şekilde devam etmesi için dua ederdi. Arabulucu kadın çifte kahve ikram ettikten sonra düğünün akşam yemeği hazırlıklarını yapmak için odadan ayrılır ve çifti yalnız bırakırdı. Henüz evlenmiş olan çift ilk defa yalnız kalmışlardır ve pek utangaçlardır. Bu utangaçlıklarının yumuşaması için genç çift bir süre sohbet ederler ve birbirlerinin heyecanını azaltmaya çalışırlar. Doğuda kız anneleri kızlarını hemen damatlar ile kaynaşmamaları ve biraz naz yapmaları konusunda tembihlerlerdi. Bu durum tüm şark bölgesinde gelenek haline gelmiş, kızların nazlı olması gerektiği yönünde bir inanca dönüşmüştür. Bir süre sonra eşini yumuşatan, sakinleştiren damadın isteği ile akşam yemekleri servis edilirdi. Ertesi sabah yeni evli çift el ele evin salonuna inerlerdi. O sırada damadın ailesi çiftin anlaşıp anlaşamadıklarını gözlemlemek için odada bulunurlardı. Kadın akrabalar gelinin yüz ifadelerinden bu durumu gözlemlemekte zorlanmazlardı. Çift salona iner inmez tüm aile reislerinin ellerini öper ve onlardan gelenek olan hediyelerini alırlardı. Öğle vakti adetler gereği koyun paçası denilen bir ziyafet verilirdi.[42] Bu ziyafet gelin ve damat için hazırlanmış olsa da evin hem haremlik hem de selamlık kısımlarındaki çok sayıda konuğa ikram edilirdi. İki gün daha devam edecek olan düğünde, gelin düğün kıyafeti ile kız ve oğlan tarafından tebriğe gelen misafirleri ağırlamaya devam ederdi.[43]

Osmanlı toplumunda çok teferruatlı olan düğün merasimleri bir şekilde dul kalmış kadınların yeniden evlenmeleri durumunda gerçekleştirilmez, bu dul kadınlar sade bir törenle yeniden evlendirilirlerdi.[44]

SONUÇ

XIX. yüzyıldan itibaren gezgin akınına uğrayan Osmanlı coğrafyası hakkında pek çok seyahatname türünde eser ortaya çıkmaya başlamış özellikle XX. yüzyılın başında bu durum artarak devam etmiştir. Ancak ortaya konulan her seyahatname, tarih ilmi için kıymetli olmaktan uzaktır. Lucy Mary Jane Garnett'ın eseri sadece macera amaçlı gezilip görülerek okurlarına sunulan subjektif eserler ile kıyaslanmamalıdır. Garnett, bir bilim insanı olarak ortaya sadece bir seyahatname koymamış, gözlemlediği hadiseleri neden-sonuç bağlamında aktarmış ve olayları objektif şekilde yazıya dökmüştür. Olayları aktarırken daha önce çalışma ve araştırma yaptığı diğer medeniyetler ile kıyaslama yoluna gitmiştir. Kullandığı dipnot usulü ile akademik bir eser olduğu anlaşılan *Türklerde Aile Hayatı* eseri, Osmanlı sosyal ve kültürel tarihi açısından önem arz etmektedir.

Garnett vakaları fazlasıyla detay vererek aktarmakta olduğundan hadiseleri bizzat gözlemlediği sonucuna varmak yanlış olmayacaktır. Çağdaşlarının bazılarının olayları sadece kendi dillerini bilen gayrimüslimlerden dinleyerek aktardığı da bilindiğinden, bu bile onun dürüstlüğünü ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca eserin kıymetini artıran ve akademik olduğunu ortaya koyan en önemli farklılık ise bir olay aktarılırken bunu destekleyen farklı kaynakları kullanarak dipnotta göstermesidir. Örneğin Müslüman bir toplum olan Osmanlı vatandaşlarının

---

[41] Garnett, *age*, s. 245-246. *Düğünlerde gelinin başının örtüldüğü kırmızı örtü ve beline bağlanan kırmızı kuşak gelini kötülüklerden ve nazarlardan korumak maksadıyla kullanılmaktadır. Kuşak baba tarafından gelinin beline salavat ve tekbirler getirilerek toplamda üç defada bağlanırdı.* Sibel Turhan Tuna, "Türk Dünyasındaki Düğünlerde Koltuklama ve Kırmızı Kuşak Bağlama", *Bilig*, S. 38, Yaz 2006, s. 155; Emine Çakır, "Gelin Kuşağı: Bekaret Kuşağı mı Bereket Kuşağı mı?", *Milli Folklor*, S. 134, Yaz 2022, s. 147-148.

[42] *Düğün organizasyonlarında düğün gerçekleşip yeni evli çift gerdek gecesi sonrasındaki gün -ki bu genelde Cuma günüdür- paça günü olarak tabir olunan bir gündür. O gün sabah erkenden damat evden ayrılır ve gelin tarafına hane halkına yetecek miktarda koyun ayakları gönderirdi. O gün kız evinde adeta düğün günüymüş gibi kıyafetler giyilerek süslenilirdi. Yakın akraba tanışlardan olan misafirler de davet edilir ve evin en değerli yemek takımları çıkarılırdı. O gün çeşit çeşit yemek ikram edilirdi fakat yemeğe muhakkak damat tarafının gönderdiği koyun ayaklarından yapılmış terbiyeli paça çorbası ile başlanırdı. Yemek bittikten sonra çalgıcılar tarafından fasıl yapılmaya başlanırdı. Düğün sonrası günün organizasyonu olan bu adet akşama kadar devam ederdi.* Abdülaziz Bey, *age*, s. 131-133.

[43] Garnett, *age*, s. 246-248.

[44] Garnett, *age*, s. 248.

evlenmeleri konusunda toplumun neden evlenmeye meylettiklerini bir hadîs ile ortaya koymuştur. Konunun okuyucular tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için burada dipnota detaylı bir hadîs-i şerif paylaşmıştır. Bunun dışında seyyah, gördüğü bir olayı anlamlandırabilmek için tam bir halk bilimci olarak hem hadisenin detayına inmiş hem de dini ve kültürel bazı araştırmalar yaparak olayları anlaşılır bir lisan ile yazıya dökmüştür.

Çalışmada, halk bilimci seyyahın eserinde vermiş olduğu bilgilerin doğruluğu akademik bazı eserler ile tenkit edilmeye çalışılmıştır. Kaleme alınan bilgilerin genel olarak doğru olduğu gözlemlenmiştir. Bu şekilde Osmanlı toplumunda yaşayan gençlerin evlenme serüvenlerini ayrıntılı şekilde kronolojik olarak ortaya koymuş ve dönemin sosyo-kültürel hayatına ışık tutmakla kalmamış toplumun dini ve milli pek çok örfünü de şahsen gözlemlemek suretiyle adeta dönemin bir portresini çizerek tarihe ışık tutmuştur.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Mühimme Defterleri (*A.DVNSMHM.d…)*

79/980

Topkapı Sarayı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (*TS.MA.e)*
222/19; *1263/80*

2. Araştırma ve İnceleme Kaynaklar

ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Adet ve Merasimleri (Toplum Hayatı)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

AHMED b. HANBEL, *Müsned*, C. XXXV, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1999.

ATAR, Fahrettin, "Nikah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 33, İstanbul 2007, ss. 113.

AYDIN, M. Akif, "Mehir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 28, İstanbul 2003, ss. 389-391.

BRENTJES, Sonja, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", *Türkler*, C. XI, Ankara 2002, ss. 251-259.

ÇAKIR, Emine, "Gelin Kuşağı: Bekaret Kuşağı mı Bereket Kuşağı mı?", *Milli Folklor*, S. 134, Yaz 2022, ss. 145-158.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 2005.

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED b. İSMÂİL EL-BUHÂRÎ, *ahîhu'l-Buhârî,* C. 5, Daru İbn Kesir-Daru'l-Yemâme, Dımaşk 1993.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, "Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikah", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, Güz 2006, ss. 41-60.

FEYİZLİ, Hasan Tahsin, *Feyzü'l-Furkân Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meali*, Server İletişim, İstanbul 2008.

GARNETT, Lucy Mary Jane, *Home Life In Turkey*, New York 1909.

HALICI, Gülşah, "Hem Ağlarım Hem Giderim: Koruma Yaklaşımları Bağlamında Kına Geceleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 69/13, Mart 2020, ss. 95-101.

İLYA, Didem, UYSAL, Mehmet, "İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett'in Gözüyle Osmanlı Kadını", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, S. 6/3, Ocak 2015, ss. 1-22.

KAMA, Sezen, "Osmanlı Hukukunda Evlilik Akdi ve Söz Konusu Akdin 1869 Tarihli Tabiiyyet-i Osmaniyye Kanunnamesine Göre Osmanlı Tabiiyyetine Etkisi", *Journal of Istambul University Law Faculty*, C 71, S 1, Ağustos 2013, s. 673-708.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK Basımevi, Ankara 2014.

LEWİS, Bernard, "Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.1/2, İzmir 1984, ss. 245-264.

MANDALOĞLU, Mehmet, "Eski Türklerde Aile ve Evlilik Anlayışı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 8/4, Temmuz 2022, ss. 481-498.

ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

ŞAHİN, Gürsoy, "XIX. Yüzyılda İngiliz Gezginlerin Kaleminden Osmanlı Yöneticileri ve Yönetim Sistemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.22 TBMM'nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı Afyon Kasım 2020, ss. 69-91.

TABERANİ, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, C. VIII, Daru'l-Harameyn, Kahire 1995.

TEZCAN, Mahmut, "İslam Öncesi ve Sonrası Eski Türk Ailesinin Sosyo-Kültürel Nitelikleri", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri-Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1998, ss. 1-20.

TURHAN TUNA, Sibel "Türk Dünyasındaki Düğünlerde Koltuklama ve Kırmızı Kuşak Bağlama", *Bilig*, S. 38, Yaz 2006, ss. 149-160.

UZUN, Mustafa, ALBAYRAK, Nurettin, "Hamam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 15, İstanbul 1997, ss. 430-433.

YARAN, Rahmi, "Düğün, 'İslam'da Düğün'", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C.10, İstanbul 1994, ss. 15-16.

YAZICI, Hüseyin, "Seyahatname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 37, İstanbul 2009, ss. 9-11.

YÜCETÜRK, Seher, "Osmanlı Toplumunda Evlenmek İçin Gerekli Aşamalar ve Çok Eşliliğe Dair", *Tarih Üzerine Araştırma Yazıları I,* İKSAD, Ankara 2022, ss. 71-87.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 655-670.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.02.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.03.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR: DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY

10.53718/gttad.1432413

COŞKUN KUMRU*

ÖZ

1933 yılında Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, bölgedeki tarihî ve siyasi dönüşümleri gösteren önemli bir kilometre taşı olarak öne çıkmaktadır. Bu girişim, bölgedeki etnik ve kültürel çeşitliliği yansıtan ulusal kimlik oluşturma çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Yeni Cumhuriyet kurulduğu andan itibaren başta Türkiye'den olmak üzere siyasi, ekonomik ve askerî alanda destek arayışına girmiştir. Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulduğu sıralarda yeni hükümetin müsteşarı sıfatıyla İzmirli Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey'in Kaşgar'da olduğu bilinmektedir. Mustafa Ali Bey'in Türkistan bağımsızlık mücadelesine destek vermek amacıyla Türkiye'den Kaşgar'a gittiği anlaşılmakla beraber bu gidişin detayları hususunda bir netlik bulunmamaktadır. Kendisinin Atatürk'e muhalefet sebebiyle sürgünde bulunduğu ve İzmir Suikasti davasına adının karıştığına dair teyit edilememiş iddialar mevcuttur. Mustafa Ali Bey, Hoca Niyaz Hacı ve Sabit Damolla'nın liderliğini yaptığı Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin askerî ve mali meselelerinde aktif çalışmalar yürütmüş, eğitim alanında önemli planlamalarda bulunmuştur. Mustafa Ali Bey, Türkiye Cumhuriyeti'nden Doğu Türkistan'ın istiklal mücadelesinde destek talep etmiştir. Türkiye, tarih boyunca Türk dünyası ile kültürel ve tarihî bağlarını güçlendirmeye özen göstermiştir. Ancak Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin dönemin uluslararası politika koşulları ve bölgesel gerilimler nedeniyle Türkiye ile doğrudan diplomatik etkileşimi sınırlı kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlü devletlerle olan diplomatik ilişkileri bu hassas meselede daha dikkatli bir yaklaşım benimsemesine neden olmuştur. Zira Türkiye, o dönemde içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik zorluklarla mücadele ediyordu. Bu nedenle, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık çabalarına doğrudan destek sağlama veya resmî bir tanıma konusunda sınırlı bir kapasiteye sahipti. Bununla birlikte, bilhassa kamuoyunda kendini gösteren Türk dünyasıyla dayanışma arzusu, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık çabalarının sempatiyle izlenmesine neden oldu. Diğer taraftan Rus neşriyatında Mustafa Ali Bey ve Doğu Türkistan meselesine dair dezenformasyon içeren pek çok haber yapılıyordu. Türk Hükümeti ve diplomatik çevreler bu gelişmeler karşısında Doğu Türkistan hareketine ilişkin istihbarî pek çok malumat topluyordu. Neticede Çin hükümeti ve Sovyetler Birliği'nin baskıları sonucunda Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık çabaları bastırıldı ve bölge, Çin'in kontrolü altına girdi. Yeni kurulan cumhuriyetin tarihe karışmasıyla birlikte görevi sona eren Mustafa Ali Bey, Türkiye'ye geri dönerek kısa bir süre sonra da aktif siyaset hayatına dahil oldu. Doğu Türkistan'ın tarihinde önemli bir dönemeç olarak kabul edilen bu süreç, bölgedeki siyasi dinamikler üzerinde uzun vadeli etkiler bırakmıştır. Çin'in baskısı altında Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ömrünün sona ermesiyle birlikte, Türkiye'nin bu bölgedeki politik duruşu daha belirgin hale gelmiştir. Türkiye, zamanla bölgedeki Türk nüfusu ve kültürel bağlarını güçlendirmek adına diplomatik, kültürel ve ekonomik açıdan daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Müsteşar Dr. Mustafa Ali Bey'in Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ndeki vazifesi ve çalışmaları daha önce müstakil bir araştırmanın konusu olmamıştır. Çalışmamızda Türk Diplomatik Arşiv belgeleri ışığında Mustafa Ali Bey'in Doğu Türkistan mücadelesindeki yeri ve önemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey, Doğu Türkistan, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Hoca Niyaz Hacı, Sabit Damolla, Türkiye Cumhuriyeti.

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, E-Posta: ckumru@pau.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0001-5852-6855.

CC BY NC ND

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELE TARİHİNDE BİR MÜSTEŞAR: DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY

AN UNDERSECRETARY IN THE HISTORY OF EAST TURKESTAN NATIONAL STRUGGLE: DR. MUSTAFA ALİ (KENTLİ) BEY

ABSTRACT

The establishment of the Kaşgar East Turkestan Republic in 1933 stands out as a significant milestone reflecting the historical and political transformations in the region. This initiative is part of an effort to create a national identity reflecting the ethnic and cultural diversity in the region. Since its establishment, the New Republic has sought support, particularly from Turkey, in the political, economic, and military fields. It is known that Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey from İzmir was in Kashgar during the establishment of Kaşgar East Turkestan Republic, serving as the undersecretary of the new government. It is understood that Mustafa Ali Bey went from Turkey to Kashgar to support the Turkestan independence struggle; however, there is no clarity regarding the details of this journey. There are unconfirmed claims that he was in exile due to opposition to Atatürk and that his name was implicated in the Izmir assassination case. Mustafa Ali Bey actively contributed to the military and financial affairs of the Kaşgar East Turkestan Republic, led by Noca Niyaz Hacı and Sabit Damolla. He also made significant plans in the field of education. Mustafa Ali Bey requested support for the independence struggle of East Turkestan from the Republic of Turkey. Throughout history, Turkey has been careful to strengthen its cultural and historical ties with the Turkic world. However, due to the international political conditions of the time and regional tensions, direct diplomatic interaction between the Kaşgar East Turkestan Republic and Turkey remained limited. Diplomatic relations of the Republic of Turkey with major powers have led to a more cautious approach to this sensitive issue. Turkey was grappling with political and economic challenges during that period. Therefore, it had limited capacity to provide direct support or official recognition to the independence efforts of the Kaşgar East Turkestan Republic. However, the desire for solidarity, especially evident in public opinion towards the Turkic world, led to sympathetic attention to East Turkestan's independence efforts. On the other hand, Russian publications were producing numerous disinformation pieces about Mustafa Ali Bey and the East Turkestan issue. The Turkish government and diplomatic circles were gathering a significant amount of intelligence on the East Turkestan movement in response to these developments. Ultimately, under the pressures from the Chinese government and the Soviet Union, the independence efforts of the Kaşgar East Turkestan Republic were suppressed, and the region came under China's control. With the collapse of the newly established republic, Mustafa Ali Bey, whose mission had come to an end, returned to Turkey and shortly thereafter became actively involved in political life. The process, considered a crucial turning point in the history of East Turkestan, has had long-term effects on the political dynamics in the region. With the collapse of the Kaşgar East Turkestan Republic under the pressure of China, Turkey's political stance in this region has become more pronounced. Over time, Turkey has started to play a more active role diplomatically, culturally, and economically to strengthen its ties with the Turkish population and cultural connections in the region. The duties and efforts of Secretary Dr. Mustafa Ali Bey in the Kaşgar East Turkestan Republic have not been the subject of a separate investigation before. In our study, the role and significance of Mustafa Ali Bey in the struggle of East Turkestan will be discussed in the light of Turkish Diplomatic Archive documents.

Keywords: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey, East Turkestan, Kaşgar East Turkestan Republic, Hoca Niyaz Hacı, Sabit Damolla, Republic of Turkey.

GİRİŞ

Çoğunluğunu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu (Şarkî) Türkistan, 1924'ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana Batı (Garbî) Türkistan adı verilmektedir. Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km^2, Batı Türkistan'ın 3.836.503 km^2'dir.[1] Doğu Türkistan ifadesi, 19. yüzyılın başlarından itibaren hem Türk milliyetçileri hem de Ruslar tarafından bu coğrafyayı Batı Türkistan'dan ayırmak için kullanılmıştır.[2] Doğu Türkistan'ın jeopolitik önemi başta Çinliler, Ruslar ve İngilizlerin dikkatlerini bölgeye çekmiştir. Bölge, 18. yüzyıldaki Çin istilasına kadar muhtelif siyasal oluşumlara sahne olmuş, sonrasında büyük devletlerin politikalarının önemli bir hedefi haline gelmiştir. Çinliler için Doğu Türkistan coğrafyası vazgeçilemez bir öneme sahipken, İngiltere için Hindistan sömürge yolunun güvenliği ve Çin ile Rusya arasındaki tampon bölge olması açısından değerliydi. Bilhassa Rus ve Çin mücadelesi Doğu Türkistan tarihinde önemli izler bırakmıştır.

1911'de Mançu Hanedanı devrilip Çin Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu tarihten 1949'a kadar Doğu Türkistan'ı, merkezden gönderilen fakat merkezî yönetime fazla bir bağlılık göstermeyen genel valiler idare

[1] Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556.
[2] Arienne M. Dwyer, *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy, and Political Discourse*, East-West Center Washington, Washington 2005, s. 51.

etmiştir. Habibzâde Ahmet Kemal (İlkul), İttihat ve Terakki'nin ileri gelen ismi Talat Paşa tarafından tam da bu sıralarda, yani 16 Şubat 1914'te Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Öğretmen sıfatıyla Kaşgar yollarına düşen Ahmet Kemal Bey, Kaşgar'da öğretmen okulu açmış ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.[3] Diğer taraftan İttihat ve Terakki yönetimi beş kişiyi daha Türkistan'a göndermiştir. Teşkilât-ı Mahsusa görevlileri olarak Adil Hikmet Bey'le birlikte Kuşçubaşı Selim Sami Bey, Hüseyin Emrullah Bey, İbrahim Bey ve Hüseyin Bey Türkistanlıları aydınlatmak, bir anlamda onların irfan teşkilatını idare etmek maksadıyla Türkistan'a gelmişlerdir. 1916 isyanının en şiddetli safhalarından biri olan Kırgızların Yedisu isyanını sevk ve idare eden Türk zabit heyeti bu mücadelede Ruslara büyük zarar verdirmiştir. Harekâtın kurmay başkanlığını da Adil Hikmet Bey yapmıştır.[4] Netice itibariyle isyan hadisesi başarısızlıkla sonuçlansa da söz konusu isimlerin Türkistan mücadelesine olan katkıları yadsınmamalıdır. Bu devrin karakteristik bir özelliği de Türk milliyetçiliği cereyanının hızla yayılması ve Türkiye dışındaki Türk topraklarını da etkilemeye başlamasıdır. Yaşanan gelişmeler Türkistan Türklüğünün Türkiye'nin dikkat merkezinde olduğunu da göstermiştir. Türkistan'a gönderilen isimlerin bu topraklarda bıraktıkları mücadele tohumları, sonraki dönemlerde vuku bulacak olan millî ayaklanmaların ve kurulacak olan cumhuriyetlerin temelini teşkil etmiştir.

Doğu Türkistan'da müstakil bir hükümetin kuruluşuna giden süreç, Çinli yetkililerin Türk halkına yönelik keyfî yaklaşımları, Kumul Wanglığı'nın lağvedilmesi ve Kumul'da bir Uygur beyinin kızı ile evlenilmek istenmesi üzerine gelişen olaylarla şekillenmiştir.[5] Bu aşamada Doğu Türkistan'daki Uygurlar ve diğer Türk halklarının bir dereceye kadar Panislâmcı ve Pantürkçü duygulardan etkilendiğine dair literatürdeki anlatımlar gerçeği yansıtmamaktadır.[6] 1930'ların başındaki Kumul ve Turfan isyanlarının da kanıtladığı gibi Çin ile geleneksel ilişki geçmişine sahip bölgeler dahi isyanlardan muaf değildir.[7] Bölgedeki Çin kontrolüne karşı başkaldıran Türklerin kendi aralarında dinî ve bölgesel birtakım hiziplere bölündüklerinden hareketle birleşik bir liderliğin ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır.

1930'lu yıllarda Doğu Türkistan'ın yoğun gündemi içinde İstanbul'dan geldikleri bilinen iki Türk dikkat çekmiştir. Çinli Müslümanların komutanı General Ma Zhongying, 1931'in başlarında Urumçi'den kuzeybatı Gansu'ya seyahat eden bu iki isimden Doğu Türkistan'daki siyasi durum hakkında bilgi almıştır. Bu iki kişi daha sonra Ma'nın askerî karargâhına bağlanmış ve bunlardan biri olan Kemal Kaya Efendi, General Ma'nın Genelkurmay Başkanı olmuştur.[8] Kemal Kaya Efendi'nin Çin askerî güçlerine karşı Müslümanların zaferlerinde pay kazandığı, Müslüman kuvvetlerini takviye ve çoğaltmak noktasında başarı gösterdiği ve bu doğrultuda nüfuzunu giderek genişlettiği anlaşılmaktadır.[9]

Türklerin baskıcı Çin yönetimine karşı mücadeleleri sonucunda 12 Kasım 1933'te Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurmuş olmaları dikkat çeken bir gelişmedir.[10] Yeni devletin yönetimi, bölgenin güneydeki üçte birini Kaşgar'dan kontrol ediyordu.[11] Cumhuriyetin kabinesi siyasi önemi nedeniyle Kaşgar'da vazife görmekteydi. Reisicumhur Hoca Niyaz Hacı ise Aksu şehrinde bulunmaktaydı.[12] Bununla birlikte Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin temel hedefi Tarım Havzası'na dayalı bağımsız bir Müslüman devlet tesis etmekti. Politikaları, şeriata dayalı, ancak belirli eğitim, ekonomik ve sosyal reformları kapsayan bir İslâmî sistemin kurulmasına yönelikti.[13] Doğu Türkistan'da bu surette millî ve müstakil bir devletin tesis edilmesi Rusya ve Çin'de endişeye neden olmuştu.[14] Hükümet bir yandan kurtarılmış olan bölgeleri elde tutmaya gayret ederken diğer yandan da yeni kurulan cumhuriyetin yapısını bir anayasa ile takviye etmeye çalışıyordu. Bu amaçla

[3] Ahmet Kemal Bey'in Doğu Türkistan'daki faaliyetlerine ilişkin detaylı bilgi için Bkz. Ahmet Kemal İlkul, *Çin Türkistan Hâtıraları - Şanghay Hâtıraları*, haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.

[4] İttihat ve Terakki'nin 1914'te Türkistan'a göndermiş olduğu beş Türk'ün çalışmaları için Bkz. Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

[5] Cumhuriyetin kuruluşuna giden sürece dair detaylı bir okuma için bkz. Ömer Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 74-118.

[6] Bu yöndeki anlatımlar için Bkz. Michael Dillon, *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest*, Routledge Curzon, London & New York 2004, s. 20; Yangbin Chen, "From Uncle Kurban to Brother Alim: the politics of Uyghur representations in Chinese state media", içinde *Inside Xinjiang: Space, place and power in China's Muslim Far Northwest*, Ed. Anna Hayes & Michael Clarke, Routledge, New York 2016, s. 100.

[7] Ildikó Beller-Hann, *Community Matters in Xinjiang 1880-1949: Towards a Historical Anthropology of the Uyghur*, Brill, Leiden & Boston 2008, s. 48.

[8] Andrew D. W. Forbes, *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949*, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 54-55.

[9] Bu dönemde Doğu Türkistan'a giden Türklerin askerî faaliyetlerine ilişkin bkz. W. Petro, "Mongolia, Kansu, and Sinkiang as seen by a member of the Haardt-Citroën expedition", *Journal of The Royal Central Asian Society*, C. 20, S. 2, 1933, s. 211; Lars-Erik Nyman, *Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interests in Sinkiang, 1918-1934*, Esselte studium, Malmö 1977, s. 104.

[10] Dru C. Gladney, "Islam in China: Accommodation or Seperatism?", içinde *Islam in World Cultures: Comparative Perspectives*, Ed. R. Michael Feener, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA. 2004, s. 174; Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan: Tarihî, Coğrafî ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952, s. 42.

[11] Gardner Bovingdon, *Autonomy in Xinjiang: Han Nationalist Imperatives and Uyghur Discontent*, East-West Center Washington, Washington 2004, s. 18.

[12] Habiburrahman El Bageri, "Doğu Türkistan Cumhuriyeti Kabinesi", *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ed. Tülây Duran, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006, s. 422.

[13] Michael E. Clarke, *Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History*, Routledge, New York 2011, s. 32.

[14] İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Dâvâsı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 157.

İstiklal Cemiyeti 3 Aralık'ta 30 maddeden müteşekkil bir anayasa tasarısı neşretti.[15] Bu elbette bir anayasa tasarısı idi ve henüz Doğu Türkistan halkı veya kurulması düşünülen millet meclisi onayına sunulmamıştı.[16] Diğer taraftan hükümet, *Şarkî Türkistan* adıyla resmî bir gazete de çıkarmaya başladı.[17]

Yeni kurulan devlet, Han, Tungan ve Sovyet karşıtı duyguların hâkim olduğu bir liderlikle ilan edilmişti. Cumhuriyet; bayrağı, para birimi ve hükümetiyle tamamen gelişmiş bir devlet olmasına rağmen ne Orta Doğu ülkelerinden ne de Nankin hükümetini destekleme konusunda katı bir politikaya sahip olan İngiltere'den diplomatik tanınmayı başaramadı.[18] Bir diğer önemli nokta Doğu Türkistan bağımsızlık hareketi ortaya çıktığında, Atuş'taki Cedidçi okullarda Türkiye'de eğitim görmüş öğretmenlerin, öğrencilerini söz konusu mücadeleyi desteklemek için harekete geçirmeleriydi. Bu koşullar, Türkiye'ye seyahat eden Uygur aydınları arasındaki bağlantı ağını göstermektedir. Özellikle Uygur aydınlanmasının başlıca aktörlerinin birçoğunun daha sonra Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi'nin liderleri haline gelmesi, iki hareket arasındaki ideolojik bağları ortaya çıkarmaktadır.[19]

Yeni kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin, varlığını devam ettirebilmek için ekonomik desteğe ihtiyacı vardı. Ordunun tanzimi ve yeni nesil silahlarla donatılması gerekiyordu. Söz konusu sıkıntıları gidermek amacıyla devlet vergi yasaları çıkarsa da halkın ekonomik durumunun kötü olması sebebiyle istenen netice alınamadı. Bu sebepten Kaşgar Doğu Türkistan Hükümeti, istiklalinin diğer ülkelerce tanınmasını sağlamak ve askerî-malî yardım talep etmek amacıyla İngiltere, Afganistan ve Türkiye gibi bazı ülkelere elçilik heyetleri gönderdi.[20] Bir diğer mesele de Doğu Türkistan'da yetişmiş Türk münevverlerinin sayısının yok denecek kadar az olması idi. Bu durum istiklal mücadelesinin uluslararası kamuoyunda yankı bulmasını güç kılmaktaydı. Doğu Türkistanlı münevverler, Doğu Türkistan davasını anlatmak için büyük zorluklara katlanıyorlardı.

1933'teki Doğu Türkistan istiklâl hareketine bazı Batılı hükümetler olumlu yaklaşırken Sovyet Rusya geniş Türk topraklarını hâkimiyetinde bulundurduğu için bu gelişmeler karşısında rahatsızlık duymuştur. Doğu Türkistan'daki gelişmelere ilişkin raporlar, Türk basını tarafından başlangıçta coşkuyla karşılanmasına karşın kamuoyunda geniş ölçüde yer bulmuştur. Yeni kurulan cumhuriyet, *"mükemmellik yolunda ilerleyecek modern bir devlet"* olarak temsil edilmiştir. Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Ankara'daki Türk hükümetine gönderdiği *"Özgür Doğu Türkistan'ın Gök Bayrağı'ndan aziz Türkiye'nin al Bayrağı'na selamları"* ileten yılbaşı telgrafı Anadolu Ajansı tarafından geniş çapta dağıtılmıştır.[21] Doğu Türkistan'a ilişkin haberlerin dönemin Türk matbuatında önemli ölçüde yer bulduğu ve bölgeye yönelik bir kamuoyu desteği yaratılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.[22]

1. Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey

Kasım 1933'te Doğu Türkistan davasına gönül vermiş İzmirli Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey[23] ve Mahmut Nedim (Kaytmaz) adlı emekli bir subay, yeni kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin danışmanları olarak Kaşgar'a geldiler. Zikredilen kişiler hakkında Panturancı sebeplerle Kemalizm karşıtı bir sürgüne maruz kaldıkları yönünde teyide muhtaç bilgiler bulunmaktaydı.[24] Max Beloff da bu kişilerin anti-kemalist sürgünde oldukları iddiasında bulunmuştur.[25] Bununla birlikte Mustafa Ali Bey ve arkadaşlarının Kemalizm karşıtı bireyler olup olmadıklarına ilişkin somut bir veri bulunmamaktadır. İzmir Suikasti davasında yargılananlar arasında isimleri geçmeyen bu kişilerin Serbest Fırka olayına katılmış olma ihtimalleri bulunmaktadır.[26]

İsa Yusuf Alptekin, Kaşgar'a gelen isimler arasında Türk tabiiyetinde ve Suriye asıllı olan Ahmet Tevfik Paşa'yı da zikretmekte ve söz konusu isimlerin hangi maksatla, kim tarafından ve hangi vazifeyle gönderildiklerinin anlaşılamadığını ifade etmektedir.[27] Mehmet Emin Buğra, Türkiye'den Kaşgar'a gelen bu kişileri *"maceraperest"* olarak tanımlayarak Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başbakanı Sabit Damolla'nın

[15] Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara 1995, s. 313-316.
[16] Timur Kocaoğlu, "Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 1933 Anayasası ve Türk Dünyasında Anayasa Hareketleri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, S. 66, 2006, s. 31.
[17] Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, Alaeddin Matbaası, İstanbul 1945, s. 187.
[18] Gardner Bovingdon, *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*, Columbia University Press, New York 2010, s. 36.
[19] Wang Ke, *The East Turkestan Independence Movement: 1930s-1940s*, The Chinese University Press, Hong Kong 2018, s. 32.
[20] Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Aygan Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 396.
[21] *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Aralık 1933.
[22] Türk kamuoyunda Doğu Türkistan'a ilişkin haberler için bkz. Mevlüt Çelebi, "Türk Kamuoyunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934)", içinde *20. Yüzyıl Başlarından Günümüze Türk Dünyasındaki Siyasi, İktisadi ve Kültürel Gelişmeler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 73-110.
[23] 1898 doğumlu olan Mustafa Ali Bey, Dahiliye mütehassısıdır.
[24] Forbes, *age*, s. 115, 248.
[25] Max Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia, 1929-1941*, vol. I, Oxford University Press, London 1966, s. 234.
[26] Abdul Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 463.
[27] İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985, s. 264.

askerî danışmanları sıfatıyla bu konulara müdahil olduklarını belirtmektedir. Buğra'nın iddiasına göre Sabit Damolla, Hoten hükümeti ve Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'dan görüş almadan kendi kabinesini kurmuştur.[28]

Mustafa Ali Bey esasen iyi eğitim görmüş, Ali Fethi Okyar'ın kapattığı Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda vazifeler üstlenmiş entelektüel bir şahsiyetti. Kendisi bir eğitim programı hazırlayarak Doğu Türkistanlı gençlerin modern bir eğitim alması noktasında neler yapılacağını Eğitim Bakanı Abdülkerim Han Mahmud Bey ile görüşmüş ve onun onayını almıştı. Bununla birlikte Mustafa Ali Bey, eğitim programını uygulamaya koyabilmek için maddi desteğe ihtiyaç duyuyordu. Kendisi cephane işlerini halletmek ve Hindistan'daki dost Müslümanlardan yardım temin etmek gibi vazifeler üstlendi.[29] Hükümet üyeleri ile görüşme yapan Mustafa Ali Bey, Müslümanlar arasında malî destek sağlamak için kampanya yapmak amacıyla Hindistan'a gitti. 1930'lu yılların ekonomik darboğazı içinde Hintli Müslümanlar, Doğu Türkistan'daki dindaşlarına imkanları nispetinde yardımda bulundular. İngilizler Mustafa Ali Bey'in faaliyetlerini adım adım takip ederek vuku bulan gelişmeleri Londra'ya rapor ettiler. Raporda *"Dr. Mustafa Ali, Hintli Müslümanlardan istediği kadar mali destek sağlayamadı"* bilgisine yer verilmişti. İngiliz yetkililer Mustafa Ali Bey'in Afganistan'daki faaliyetlerini de yakından takip etmiştir. Afganistan'da bulunan İngiliz diplomatlar, onun Avrupa'daki Türkistanlılarla temas halinde olduğuna dikkat çekmişlerdir.[30]

Yaş Türkistan dergisinin Mart 1934 tarihli yazısında 25 Ocak'ta Peşaver'deki Türkistanlı Göçmenler Cemiyeti'nin bir toplantısına Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Dışişleri delegesi sıfatıyla Mustafa Ali Bey'in de davetli olarak yer aldığı belirtilmiştir. Göçmenler, Doğu Türkistan'ın istiklâline kavuşmasını ve yeni cumhuriyet idaresinin tesisini memnuniyetle karşılamış ve bu vesileyle Mustafa Ali Bey'e tebriklerini iletmişlerdir. Bu faslın ardından Mustafa Ali Bey toplantıya iştirak eden göçmenlere bir konuşma yapmıştır: *"Ey benim ırkdaşlarım, kan kardeşlerim! Ben sizlere müjdeli haber getirdim. Doğu Türkistan mücahitleri tarafından selam getirdim. Bugün Doğu Türkistan'ın kurtulması sizin vatanınızın kurtulması demektir. Tez zamanda sizlerin vatanınız da kurtulur. Çalışınız. Çalışkan kavimler elbette kurtulur. Kurtulmaya inancınız tam olsun!"*[31]

Mustafa Ali Bey seyahatleri sonrasında Kaşgar'a döndüğünde tasarladığı eğitim sistemini uygulamaya geçirmek için yoğun mesaiye başlamıştır. Doğu Türkistan'da uzun süre devam eden medrese eğitiminden sonra Batı Türkistan'dan gelen öğretmenler ile Ruslara esir düşerek Bolşevik ihtilalinden sonra serbest kalan Türk subaylarının gayretleri ile modern eğitime ciddi anlamda geçiş yapılmıştı. Bu eğitimcilerin bir bölümü komünizm fikrine yakın durdukları için onların öncülük ettiği eğitim hamlesine ülkede nüfuzları artan Sovyet yetkilileri tarafından bir engel çıkartılmamıştı. İngiliz kaynaklarının verdiği malumata göre aileler cinsiyet farkı gözetmeksizin çocuklarının eğitim almalarını sağlıyordu. Bununla birlikte Türk mekteplerinde Fen bilimlerinin yanında Türk tarihi ve kültürüne ilişkin dersler de okutulduğundan Çinli yetkililerin buralardaki eğitimi engellemek için uğraş verdiği anlaşılıyordu.[32] Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte millî eğitim hız kazandı ve bir merkezden yönetilmeye başlandı.[33]

Mustafa Ali ve Mahmut Nedim Beyler, çeşitli okulları ziyaret etmeleri yanında orduya tavsiyelerde bulundular ve birçok yerel bayrak yerine ulusal bir bayrak kullanılmasını önerdiler. Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı onların tavsiyesine kulak verdi ve mavi zemin üzerine beyaz yıldız ve hilal şeklindeki Doğu Türkistan bayrağını yarattı.[34] Mustafa Ali Bey, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başbakanı Sabit Damolla ile de yoğun bir mesaiye girişerek Türkistan mücadelesini örgütlemeye gayret gösterdi.[35]

Sovyet Rusya'dan gelen Sultanbek, Belıram Efendi ve Sofizade gibi kimseler de Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin hükümet ve ordu teşkilatının tanzim edilmesine katkı sağlamışlardır. Yeni Hükümetin, Dışişleri Bakanı Kasımcan Hacı'yı bir mektupla birlikte başta Türkiye olmak üzere Afganistan, İran, Amerika, İngiltere, Japonya, Almanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelere gönderdiği ve bu ülkelerden yeni kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni tanımalarını ve kendilerine yardım etmelerini istediği belirtilmektedir.[36] Bununla birlikte diğer ülkelere gittiğine dair bir bilgi bulunmayan Kasımcan Hacı'nın sadece Bombay'a kadar gittiği, Türkiye'ye ise gelmediği anlaşılmaktadır.

---

[28] Mehmet Emin Buğra, *Şarkî Türkistan Tarihi*, nşr. M. Yakup Buğra, Ankara 1998, s. 426.
[29] Nyman, *age*, s. 114.
[30] Saray, *age,* s. 399-400.
[31] Fedai Küpoğlu, *Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Çöküşü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 186.
[32] Saray, *age*, s. 400.
[33] Erkin Emet, "Doğu Türkistan'da Çift Dilli Eğitim", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)*, Ankara 2007, s. 540.
[34] Joy R. Lee, *The Islamic Republic of Eastern Turkestan and the Formation of Modern Uyghur Identity in Xinjiang*, Kansas State University (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Manhattan, Kansas 2006, s. 40.
[35] Zeki Velidi Togan, *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistanın Vaziyeti*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1940, s. 24.
[36] Alimcan İnayet, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, 2000, s. 322.

Türkiye'de Doğu Türkistan meselesine dair gündem hareketlendikçe Türk Hükümeti de zaman zaman açıklama yapmak durumunda kalıyordu. Anadolu Ajansı muhabirinin genel bir bilgilendirme talebi üzerine Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras birtakım beyanlarda bulunmuştur. Hariciye Vekilinin belirttiğine göre Türkiye'nin bölgede hiçbir mümessili ve memuru bulunmadığı için Doğu Türkistan hakkında muhtelif yerlerden gelen haberlere ilişkin malumat eksikliği söz konusuydu. Aras, Kemalist Türkiye siyasetinin esası doğrultusunda her milletin gelişimini memnuniyetle karşıladıklarını ve dünyada kurtuluş ve ilerleme yolunda çalışanlara Türkiye'nin çizgisini tavsiye ettiklerini belirtmiştir. Ona göre dış politikada ilerlemeye uğraşan milletler için komşu ve diğer milletlerle iyi münasebette bulunmaya gayret etmek, hiçbir yabancı politikaya alet olmamak ve sulh taraftarı olmak lazımdı. Aras, beyanatını noktalarken diğer milletlerle dost geçinmenin önemine değiniyor ve bilhassa da komşuları için ancak fayda veren Sovyet Rusya ile sıcak ilişkiler kurmanın ehemmiyetine dikkat çekiyordu.[37]

Türk Hükümetinin Doğu Türkistan meselesinde hassas bir dönemeçten geçtiği anlaşılmaktaydı. Hariciye Vekili Aras'ın söz konusu açıklaması başkentteki diplomatik çevrelerde farklı yorumlara sebebiyet veriyordu. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Greig'in ülkesine gönderdiği raporda *"Tevfik Rüştü Aras'ın Türkiye'nin Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne doğrudan yardım göndermesinin zor olduğunu ima ettiği"* aktarılıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ise Türkiye'nin Doğu Türkistan'a açıktan destek verememesinde Sovyetler Birliği'nin yoğun propagandasının etkili olduğunu düşünüyorlardı.[38]

Türk basını da Doğu Türkistan meselesi ve Mustafa Ali Bey'e ilişkin gündem oluşturmaktaydı. İzmir Postası'nın Mustafa Ali Bey ile ilgili haberi *"cumhuriyetçi mahkûm"* ifadesini ekleyerek yayınlaması dikkat çekiciydi. Gazeteye göre Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti, İngiliz ve Alman entrikaları doğrultusunda komünist görüşlü ve Japon karşıtı bir devlet olarak teşkil edilmişti.[39] Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 5 Şubat 1934 tarihli sayısında Mustafa Ali Bey'in Kaşgar'a silah götürülmesine iştirak ettiği, kendisinin İzmir'de hükümete karşı tertiplenen suikastin meydana gelmesi üzerine Türkiye'den kaçtığı ve 1933 sonbaharında Hindistan ve Afganistan yoluyla Kaşgar'a geldiği bilgisine yer verilmişti.[40] Anlaşılıyor ki basında Mustafa Ali Bey'e ilişkin kamuoyunu yanıltma potansiyeline sahip, kaynağı belirsiz iddialar yer almaktaydı.

8 Ocak 1934 tarihinde Dr. Mustafa Ali Bey *"Doğu Türkistan Cumhuriyeti Fevkalâde Elçisi"* namıyla Yaş Türkistan Dergisine bir mektup göndermiştir. Dergi yönetimi okuyucularının dikkatini Peşaver'den yazılan bu mektuptaki Türkiye'ye ait satırlara çekmek istiyordu. Yönetime göre Mustafa Ali Bey'in Türkiye hakkında söyledikleri *"Rus Bolşevikleri'nin bilinen bir maksat için uydurdukları ve bir kısım Avrupa basını sayfalarında çıkan 'Doğu Türkistan'da Kemalcilere karşı Türk aydınları toplanmışlar' şeklindeki şayiaların kesinlikle temelsiz ve yalan"* olduğunu göstermekteydi. Mustafa Ali Bey mektubunda şu hususlara vurgu yapıyordu:

> "...Türkiye'den sonra Doğu Türkistan da kendisini esaretten kurtarmış bulunuyor. Ben Doğu Türkistan'a gittim. Bağımsızlık mücadelesine kısmen katıldım. Yeni kurtulan on beş milyon Türk ile yeni teşkilatta beraber çalıştım. Doğu Türkistan kuruluş ve teşkilatlanma dönemini tamamlamak üzeredir. Reisicumhur Hoca Niyaz Hazretleri'dir. Hoca Niyaz, Çinlilere karşı ilk mücadele bayrağını açan Doğu Türkistanlı olduğu için büyük bir hürmet ve güven kazanmıştır… Doğu Türkistan aydın Türklere muhtaçtır. Subay, öğretmen, yönetici, doktor, matbaacı, dizgici ve el sanatları ile uğraşanlar için geniş bir saha açık durmaktadır. Yapılacak en hayırlı uygulama kendi parasıyla Türkistan'a kadar gidemeyen ve şurada burada, yabancı ellerde oturan Türkistanlıları Doğu Türkistan'a sevk etmektir. Teşkilatçılıktaki kudretiniz Türk dünyası tarafından bilindiği için sizden bu hususu rica ediyorum. Şerefli bir macera arayan asker, işsizlikten şikâyet eden doktor, işi bozulan zanaatçı Türkler derhal Kaşgar'a hareket etmelidirler. Yepyeni ve bakir bir Türk ülkesi Türk aydınlarını, bilhassa Türkistanlıları bekliyor. Altın, gümüş, bakır, taşkömürü, petrol, pamuk ve ipek üretimiyle dünyanın en zengin topraklarına sahip olan atalar yurdu Türkistan, bugün Batı tekniğiyle donanmış azim ve irade sahibi aydın insanları istiyor. Biz bugün Doğu Türkistan'ı kurtarmak işiyle değil - çünkü o kurtulmuştur- onu donatmakla meşgulüz. Tekrar esarete düşmemesi, yine bir Bolşevik istilasına maruz kalmaması. İşte bizim hedefimiz budur. Avrupa'nın muhtelif yerlerinde ve Türkiye'de birçok Türkistanlı aydın var. Onlara hitap ediyorum: Milletiniz veya nefsiniz için bir ihtirasınız, bir emeliniz varsa, Kaşgar'a geliniz. Orada sizi bir önder gibi, bir kurtarıcı gibi karşılayacaklar ve gurbetin kalplerinizde açtığı mazlum çukur dolacaktır. Kendi yurdunuzda, atalarınızın yurdunda olacaksınız…"[41]

Mustafa Ali Bey'in mektubu Doğu Türkistan'ın yetişmiş insan kaynağına duyduğu ihtiyacı da gözler önüne sermekteydi. Hükümetin Fevkalâde elçisi unvanıyla Mustafa Ali Bey, Doğu Türkistan millî mücadelesinin tam anlamıyla başarılı olabilmesi için Türklere Kaşgar'a gelme çağrısı yapıyordu. Diğer taraftan Doğu Türkistan millî mücadelesini baltalamak isteyen Rusların ortaya attıkları iddiaların temelsiz olduğunu ortaya koyan Mustafa Ali Bey, kamuoyundan geniş bir destek talep ediyordu.

[37] Türk Diplomatik Arşivi (TDA)/571/35962-141907-4, 01.01.1934; *Yaş Türkistan*, Sayı 51, Şubat 1934, s. 10-11.
[38] Saray, *age*, s. 398.
[39] Nyman, *age*, s. 114.
[40] *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1934, s. 2.
[41] *Yaş Türkistan*, Sayı 51, Şubat 1934, s. 6-9.

Sovyet Rusya bilhassa Türk matbuatında çıkan haberler üzerine dönemin Ankara Büyükelçisi Yakov Zaharoviç Suriç kanalıyla Doğu Türkistan hareketine ilişkin bazı istihbarî malumat aktarmıştır. Doğu Türkistan'ın vaziyeti hakkında Büyükelçi Suriç'in verdiği malumat 22 Ocak 1934'te Yüksek Başvekâlete ve Büyük Erkânıharbiye Riyâsetine takdim kılınmıştır.[42] Büyükelçi, Doğu Türkistan'da faaliyette bulunan başlıca iki gruptan söz etmektedir. Bunlardan biri Uygurlardan sabık Hoten Emiri Sabitüddin Molla'nın riyaseti altında olup Enver Paşa'nın mensuplarından Mustafa Ali Bey, Ahmet Şefik Bey ve Mahmut Nedim Bey'den müteşekkil bir cenahtır. Bu grup İngilizlerle münasebettedir. Suriç'in ifadesiyle grubun programı şiddetle klerikal olup tamamen teokratik bir idare tesisi taraftarıdır. Büyükelçi grubun dini temelli bir yönetim modelini benimsediğini öne sürmekle beraber bu noktada iddiasını destekleyici kanıtlar sunmamaktadır. Ona göre bu isimler esas itibariyle Panislamist ve kısmen de Panturanist idi. Bu grubun maksadı İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı Doğu'da bir tampon devlet (État tampon) tesis etmekti. Suriç'e göre Şeyh Sait İsyanı Türkiye'ye karşı niçin ve nasıl çıkarılmış ise bu hareket de Rusya'ya karşı aynı sebeple ve aynı şekilde yapılmakta ve Şeyh Sait İsyanında etkili olan harici tesirler burada da aynen kendini göstermekteydi. Raporda bahsedilen ikinci gruptan ise Çin kontrolünde hareket ederek bölgede özerk bir yönetim kurulmasını amaç edinen bir cenah kastediliyordu.[43] Raporda yer alan değerlendirmelerin Sovyetlerin tipik bakış açısını yansıttığı görülmektedir. Doğu Türkistan mücadelesinde adı geçen kişilerin İngiliz politikaları doğrultusunda hareket ettiğini savunan Büyükelçinin ortaya koyduğu iddialar, Rusya ve İngiltere arasındaki jeopolitik mücadelenin bir yansıması durumundadır.

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın izahatten edinmiş olduğu intibaya göre Doğu Türkistan istiklal hareketi henüz istikrarlı bir şekil almaktan uzak görünüyordu. Yabancı tesirlerin faal rol oynadığı ve kamuoyunun hassasiyet gösterdiği bu hareketler karşısında Türk matbuatının alacağı vaziyet hassas bir görünüm arz etmekteydi. Hariciye Vekili, siyasi istiklâllerini kaybetmiş milletlerin bunu geri almak uğrundaki mücadelelerini lazım olduğu şekilde idrak edememenin prensiplerine ters düştüğü kanaatindeydi. Son seneler zarfında Orta ve Uzak Doğu'da milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi tesiriyle Doğu Türkistan'da akislerini bulan bu hareketler bilhassa aynı ırktan olan bir toplumla ilgili bulunması itibariyle memnuniyet ve takdirle karşılanıyordu. Aras, Doğu Türkistan'daki yeni Türk devletinin dini esaslara dayanmasının, din ve devlet işlerini birbirinden tamamen ayırmış olan Türkiye'nin esaslı prensiplerine hiç uygun olmayacağını düşünüyordu. Bu sebepten Doğu Türkistan'ın istiklâli meselesinde Türk matbuatının sadece ajans haberlerinin tefsirsiz bir surette yayınlanmasıyla yetinmesinin uygun olacağı ifade ediliyordu.[44]

Anlaşıldığı üzere Türkiye, birtakım haklı endişeler nedeniyle Doğu Türkistan meselesinde daha net bir pozisyon almak durumunda kalmıştı. Bir taraftan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yönetim şekli ve yeni hükümetin tam olarak yerleşmemesi, diğer taraftan Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlü devletlerle olan ilişkileri bu hususu haklı göstermektedir. Özellikle Sovyet yetkililerin Türk makamlarını Doğu Türkistan meselesinde kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bir diğer neden olarak İzmir Suikastine karıştığı iddiaları yer alan Mustafa Ali Bey'in Kaşgar Doğu Türkistan hükümetince görevlendirilmesinin Türk hükümetinde yaratmış olabileceği menfî tesir belirtilebilir.

28 Ocak 1934'te Hariciye Vekâleti'nden Moskova Büyükelçiliği'ne gönderilen yazıda Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye elçi geldiği iddiası açıklığa kavuşturulmuştur: *"Şarkî Türkistan'dan buraya elçi geldiği ve tarafımızdan kabul olunup tanıma muamelesi yapıldığı hakkındaki rivayet tamamıyla asılsızdır ve zaten keyfiyeti burada ajansla da tekzip edeceğiz. Bundan başka bu gibi tertipler ve teşekküller önündeki sarih vaziyetimizi ve Sovyet dostlarımıza karşı sarsılmaz dostane tavır ve hareketimizi münasip ve açık bir beyanatla da ilk fırsatta ifade etmek tasavvurundayız. İş'arınızdan Başvekâlete, Dâhiliye Vekâletine ve onun Matbuat Dairesine ve Halk Fırkasına malumat arz edilmiştir."*[45]

Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal[46] 24 Şubat 1934 tarihinde Doğu Türkistan'daki gelişmeler hakkında Hariciye Vekâletine bazı malumatlar göndermiştir. Edinilen bilgiye göre Mustafa Ali Bey, Tire'de hükümet tabibi iken bu vazifesini bırakıp önce Mısır'a, oradan da İran üzerinden Afganistan'a gelmiş, burada 15-20 gün kaldıktan sonra İran'da yanına şoför Nedim Efendi isminde birini alarak Yarkent yolu ile Kaşgar'a gitmiş ve orada 20 gün kaldıktan sonra arkadaşını bırakarak Hindistan'a dönmüştü. Mustafa Ali Bey'in *Doğu Türkistan Fevkalâde Murahhası* sıfatı ile Lahor'da *"Sivil ent Militari gazet"* de çıkan bir beyanatının tercümesi

[42] TDA/571/35962-141907-1, 22.01.1934.
[43] TDA/571/35962-141907-2, 22.01.1934.
[44] TDA/571/35962-141907-2, 22.01.1934.
[45] TDA/571/35962-141907-3, 28.01.1934.
[46] Büyükelçi Memduh Şevket Esendal 19.11.1933-31.10.1941 tarihleri arasında görev yapmıştır. *T.C. Kabil Büyükelçiliği*. https://kabil-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory, 26.07.2023, sa. 10:30.

ile yine bu zatın *Zemindar Gazetesi*ne yazdığı bir mektup tercümesi de Hariciye Vekâletine takdim edilmiştir.[47] Söz konusu tahriratın bir sureti de Dâhiliye Vekâletine iletilmiştir.[48]

Lahor'da çıkan *"Sivil ent Militari gazet"* in 25 Ocak 1934 tarihli nüshasında Çin Hükümeti'ne isyan ederek Hoca Niyaz Hacı'nın reisliği altında bir cumhuriyet ilanına kadar varan Doğu Türkistan'ın vaziyeti hakkında Mustafa Ali Bey ile yapılan bir mülakata yer verilmiştir. Muharririn aktardığına göre Mustafa Ali Bey, Çinlilerin Çan-Çun dedikleri valinin oturmakta olduğu Urumçi'nin zaptından sonra bir plebisit ile hükümetin şeklinin tayin olunacağını umuyordu. Mustafa Ali Bey, yeni hükümetin doğduğu şehir olan Aksu şehri kalesinde bin kadar Döngen[49] ve 200 kadar Çinli bulunduğunu belirtiyordu. Hindistan ahalisi Türkistan'da yalnız yeni ve eski Kaşgar şehirlerini tanıyor ve onunla meşgul oluyorlardı. Yarkent, Hoten, Kuçar, Aksu, Turfan, Kumul ve Altay gibi Türkistan'ın sair şehirlerini tanımıyorlardı. Yeni kurulan cumhuriyet topraklarında oturan ahalinin ekseriyeti bir ırka mensup bulunuyordu. Dilleri de aynı lehçeye sahip olan Türk dili idi. Ufak bir kısım Moğol hariç tutulacak olursa onların dinleri de birdi. Moğollar 500 bin kadardı ve hâlen Apollon'a; Güneş Allah'ına taparlardı. Onlar Moğolistan'a hudut olan Altay dağlarında yaşarlardı. Bütün hükümet nüfusu 10 milyondan fazla idi.[50]

Mustafa Ali Bey'in aktardığına göre yeni hükümetin ilanından az evvel Çin'in 750 senelik hükümeti bozulmaya ve zayıflamaya başlamıştı. Çin-Japon muharebesinden sonra Nankin Hükümeti tarafından gönderilen vali, memleketi kötü idare etmişti. Çin valilerinin *"Van"* denilen bir takım küçük Hanlarla yaptıkları istibdat birçok kıyıma sebep olmuştu. Bu ihtilaller 12 kadardı. Yakup Han devrinde 18 sene kadar süren bir hükümet devresi bulunsa da bu hükümet devam edememişti.[51] Mustafa Ali Bey, şimdi Çinliler üzerinde tam bir galibiyet kazanıldığını ve demokrasi esasları üzerine yeni bir hükümetin ilan edildiğini vurguluyordu. Yeni Cumhuriyet, Rusya ile münasebetlerinde büyük bir zorlukla karşılaşmamıştı ve kendilerine lazım gelen ölçüde Rus mallarını satın alabiliyordu. Çin Hükümetine karşı yapılan isyan çeşitli bölgelerde bir zaman devam etmişti. Çinlilerin ellerinin hükümetten çekilmesi, Altay'daki Kazak Türklerinin lideri Şerif Han Töre'nin askerî yardımı ile mümkün olmuştu. Mustafa Ali Bey, Türkistan isyanlarının başlıca sebebi olarak Çinlilerin müstemlekecilik siyasetleri ile Çinlilerle Uygur kadınlarının evliliklerini tanımak gibi sosyal adetlere karışmalarının etkili olduğu kanaatini taşıyordu.[52] Esasen Türkistan isyanlarının nedenleri çok yönlüdür. Çin'in Doğu Türkistan'ı müstemlekeleştirme amacı güden politikaları ve bu süreçte Uygur halkının kültürel ve sosyal yapısına zarar veren uygulamaları, isyan hareketlerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu durum, Türkistan isyanlarının geniş bir tarihsel bağlama yerleştirilmesi gerektiğini de göstermektedir.

Yeni cumhuriyetin endişe ettiği meseleler, halihazırdaki vaziyeti ve müşkülatı hakkındaki suale Mustafa Ali Bey şu şekilde cevap veriyordu:

> "Nankin Hükümeti atîde kendi dâhili müşkülatı ile meşgul ve bu sebeple zayıf olduğundan ve gayet uzak olup Türkistan'la arasında; şimdi Nankin Hükümetine isyan etmiş olan ve içinde takriben iki yüz bin Müslüman yaşayan Gansu vilayeti bulunması hasebiyle Türkistan, Çin'den korkmamaktadır. İkinci tehlike Döngenler olarak gösterilebilir; ancak onların da tutunabildikleri yer yalnız Kaşgar yeni şehrinden ibarettir. Şüphe yok ki Cumhuriyet, hepsinden fazla Rusya'dan korkar. Çar zamanında Rusya, Şarkî Türkistan üzerine atılmıştı; şimdi Sovyet Hükümeti Çar rejimi kadar haristir. Yeni Cumhuriyet yalnız Komünizmden korkuyor ve onunla mücadele için her ne mümkün ise yapmaktan geri durmuyor."[53]

Yeni Cumhuriyetin nazırları hususunda Mustafa Ali Bey tarafından verilen isimler ve açıklamalar ise şu şekildedir:

> "Cumhur Reisi - Hoca Niyaz Hacı: Kumul vilayeti hanı idi. Bu adam on yedi arkadaşı ile önce Çinlilere karşı isyan etmiştir.
>
> Başvekil - Sabit Abdülbaki: Türkistan'ın dinî reislerindendir. Bu adam Hindistan'da ve Mısır'da ve Türkiye ve Hicaz'da dolaşmış ve seyahatler etmiştir.
>
> Hariciye Nazırı - Kasım Can Bey: Urumçi'dendir. Yüksek tahsili vardır.
>
> Dâhiliye Nazırı - Yunus Sadi Bey: Nankin'de okumuş ve İlahiyat doktoru olmuştur. O Rus mekteplerinden birinde de okumuştur. Eskiden Kaşgar valisinin muavini idi.

[47] TDA/571/35962-141909-14, 24.02.1934.
[48] TDA/571/35962-141909-13, 04.04.1934.
[49] Döngen kelimesi, Çince'de *"Tung-kan"*, Rus ve Batı kaynaklarında ise *"Tungan"* ve *"Dungan"* olarak geçmektedir. Doğu Türkistan Türkleri, bütün Çin Müslümanlarına bu adı verirken, günümüzde onlar daha çok *"Hui-hui"* veya *"Hui-tse"* adıyla bilinmektedir. Bkz. Hee Soo (Cemil) Lee, "Döngen", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 517.
[50] TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934, s. 1.
[51] 1867'de Kaşgar Hânlığı'nın hâkimi olan Yakup Bey, 1877'deki vefatına kadar hüküm sürmüştür. Çin Ordusu bir yıl sonra Doğu Türkistan'ın tamamını işgal etmiştir.
[52] TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934, s. 1-2.
[53] TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934, s. 2.

Maarif Nazırı - Abdülkerim Mahdum: Muallim mektebi müdürü.

Maliye Nazırı - Ali Ahunt Bay: Zengin tacirlerden.

Harbiye Nazırı - Uruz Bey: Kırgız aşiret reislerinden ve büyük muharip.

Adliye ve Mezahip Nazırı - Zarif Kari.

Sıhhat Nazırı - Abdullah Han: Rus Türkistanındandır. Rus muallim mektebinde okumuştur. Hilal-i Ahmer reisidir.

Ticaret ve Arazi Nazırı - Abdülhasan Hacı

Nazırlar heyetine memur: Hacı Alem Ahunt"[54]

Mustafa Ali Bey, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümetine ilişkin verdiği listede Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'yı yanlış bir şekilde Kumul Wang'ı olarak zikretmektedir. Diğer taraftan bazı nazırlıkların da eksik olduğu anlaşılmaktadır.[55]

Lahor'da Zemindar gazetesine yazılıp 13 Şubat tarihli ve II numaralı Medine gazetesinde yer alan Dr. Mustafa Ali Bey'in beyanat tercümesi ise şu şekildeydi:

"1. Şarkî Türkistan coğrafya vaziyeti ile Afganistan'a benzer; yani iki rakip saltanat arasındadır. Bu sebeple onu muhafaza etmek mümkündür ve bu rekabetten istifade olunabilir. Biz gazeteci kardeşlerimizden bu mühim noktayı unutmamalarını rica ederiz.

2. Eğer bu zamanda Çin Hükümetine karşı vatanımızı muhafaza etmek istersek yeni silahlarla mücehhez olmalıyız; yoksa biz Rus ve Japonya gibi büyük devletlerin tantanasından mahfuz kalamayız. Bu sebeple biz öyle bir dost aramak mecburiyetindeyiz ki bize lüzumu olan esliha ve para ile yardım edebilsin. Ancak bizim öyle bir dosta ihtiyacımız vardır ki bize hukuk müsavatı üzerine muamele etsin ve amir ve hami olmasın.

3. Biz dünya efkâr-ı umumiyesine bunu söylemek isteriz ki biz fiilen hürüz; kavlen değil ve tekrar Çin'in veya diğer bir milletin kölesi olmayı kabul etmek istemiyoruz. Biz mayub ve noksan bir hürriyet istemiyoruz; öyle bir hürriyet istiyoruz ki onda kayıt ve şart olmasın.

4. Biz gazeteci kardeşlerimizden rica ediyoruz ki bugünkü siyasi menafiimizi nazara alsınlar ve Türkistan işlerini Hindistan meselesi ile karıştırmasınlar.

5. Bizim ricamız şudur ki mutedil makaleler ile Londra efkâr-ı umumiyesini hükümetimizin teyidine hazırlasınlar ve İngiltere Hükümetine anlatsınlar ki Hindistan ve İngiltere'nin iktisadi menafii bu müphem vaziyetin devamına müsaade edemez ve Çinlilerin yeniden Türkistan'a hâkim olması yalnız faydasız değil hatta büyük bir tehlikedir."[56]

Doğu Türkistan'da millî bir cumhuriyetin tesisine dair haber ve makalelere Avrupa basınında da rastlanmıştır. Fransız Dışişleri Bakanlığının resmî sözcüsü konumunda olan *Temps*'in 5 Şubat 1934 tarihli sayısında *"Çin Türkistan'ı"* başlıklı bir makale yayınlanmıştır. Söz konusu makalenin Bolşevikler tarafından yayılmakta olan iddialardan etkilendiği görülmektedir. Yaş Türkistan Dergisi yönetimi, Temps'te yer alan Doğu Türkistan'da Kemalciler aleyhtarı grupların faaliyetlerine ilişkin haberlerin gerçekle ilgisi olmadığını beyan etmiştir. Buna delil olarak da Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti fevkalade elçisi Dr. Mustafa Ali Bey'in kendi dergilerinde yayınlanan mektubunu işaret etmişlerdir.[57] Tüm bu bilgilendirici çabalara rağmen Kemalizm karşıtı unsurların Doğu Türkistan'da kümelenmiş olduklarına dair asılsız iddialar Türk kamuoyunu menfi yönde etkilemeye devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, Doğu Türkistan'ın durumuna ilişkin diplomatik kanalları vasıtasıyla bilgi edinmeye gayret göstermiştir. Bu noktada Tokyo Türk Maslahatgüzarlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin Türkistan'da vuku bulan gelişmeleri takip edebilmesi noktasında bir kaynak görevi üstlenmiştir. Hariciye Vekâleti, Kabil Büyükelçiliğine yazdığı 29 Nisan 1934 tarihli yazıda Dr. Mustafa Ali Bey'in yeni teşekkül eden Kaşgar Doğu Türkistan Hükümetinde resmi bir vazife alıp almadığının araştırılması istenmiştir.[58] Memduh Şevket Esendal imzalı cevabî yazıda Mustafa Ali Bey'in Kaşgar'daki hükümet teşekkülünü ve kendisini de o hükümetin fevkalade murahhası olarak ilan ve teşhir ettiğinden ve bu isimle gazetelere beyanatta bulunduğundan söz edilmiştir. Büyükelçinin belirttiğine göre Döngenlerin bir hücumu ile hükümet denen heyet dağıldığından Kaşgar'da ve Doğu Türkistan'da istiklal mücadeleleri devam etmekle birlikte Türkistan'ın bir kısmı Türklerin ellerinde ise de herkesçe bilinen yolda bir teşekkül mevcut değildi. Bu sebepten Mustafa Ali Bey'in kendisini bir hükümetin mümessili olarak ilan etmesine bakmayarak onu Türkistan'daki istiklal mücadelesine bir müddet için iştirak etmiş kabul etmek daha doğru olacaktı. Esendal, *"Mustafa Ali Bey'in son zamanlarda işlerin sarpa*

[54] TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934, s. 3.
[55] Cumhuriyetin kabinesi için bkz. El Bageri, *age*, s. 422.
[56] TDA/571/35962-141909-14, 24.02.1934.
[57] *Yaş Türkistan*, Sayı 51, Şubat 1934, s. 13-16.
[58] TDA/571/35962-141909-11, 29.04.1934.

sardığını görerek Afganistan'a gelmiş ve bir iş beceremeyeceğini anladığından memlekete dönmek kaydında bulunduğunu" ifade etmişti.[59]

Tokyo Maslahatgüzarlığı, Doğu Türkistan'ın durumuna ilişkin teferruatlı bir rapor hazırlayarak 21 Nisan 1934 tarihinde Hariciye Vekâletine sunmuştur. Maslahatgüzar Nebil Batı[60] tarafından hazırlanan çok gizli ibareli raporda Çin, İngiltere, Rusya ve Japonya'nın Doğu Türkistan'a yönelik politikaları, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreç ve Asya'da vuku bulan gelişmelere dair değerlendirmeler başta olmak üzere pek çok mesele teferruatlı olarak ele alınmıştır. Diğer taraftan Maslahatgüzar, Türkistan meselesinin yabancı matbuattaki yansımalarını da yakından takip etmiş ve bu hususta Türk Hariciyesini bilgilendirmiştir. Uzak olmayan bir gelecekte Asya meselesinin bel kemiğini Türk meselesinin teşkil edeceğini düşünen Batı, Doğu Türkistan istiklal hareketi ve Cumhuriyetin tesisinde Türk inkılâbının kuvvetli tesirinin altını çizmiştir.[61]

Berlin'de yayınlanmakta olan *Millî Yol Gazetesi*'nin 1934 yılı Mayıs nüshasında çıkan haber Riyaseticumhur Umumî Katipliği, Dâhiliye Vekâleti ve Büyük Erkânıharbiye Reisliğine takdim edilmiştir.[62] Söz konusu gazete nüshasında *"Şarkî Türkistan Fevkalâde Murahhası Doktor Mustafa Ali Bey ile Musahabe"* başlığı ile önemli bir görüşmeye yer verilmiştir. Osmanlı Hanedanı'ndan Şehzade Cemal Efendi'nin Doğu Türkistan'a gideceği yönündeki haberlere açıklık getiren Mustafa Ali Bey, şehzadenin oraya gitmesi durumunda mücahitlerin cumhuriyetçi ve saltanatçı şeklinde iki zümreye ayrılması tehlikesi doğacağını, böyle bir şey olmasa dahi düşmanların bu durumdan fayda sağlama ihtimali bulunduğunu ifade etmiştir. Onun düşüncesine göre Doğu Türkistan'ın bütün ümidi Gazi Türkiye'sinde idi. Devrin siyasi şartları ne olursa olsun Türkiye'nin Doğu Türkistan istiklal mücahitlerine karşı ilgisiz olmadığı, mevcut alâkanın yardımsever bir destekle taçlanacağı ümit ediliyordu.[63]

Mustafa Ali Bey, Türkiye'de kendi aleyhinde yapılan neşriyata dair de beyanatta bulunmuştur. Rus *Tass Ajansı*'nın propagandasını bu hususta sebep olarak gören Mustafa Ali Bey, Rusya'nın fazlasıyla telaş içinde olduğu kanaatini taşımaktadır. Diğer taraftan kendisinin Serbest Cumhuriyet Fırkasına mensup olduğu ve fırka dağıldıktan sonra Halk Fırkasına girmediği de biliniyordu. Onun fikrine göre resmî makamların Doğu Türkistan meselesi hakkında ihtiyatlı davranmasının sebebi de buydu. Mustafa Ali Bey sözlerine şu şekilde devam ediyordu: *"Yegâne kuvvet Türkiye'dir. Türkiye'den ayrı bir siyaset takip etmeyeceğiz. Bizim muvaffakiyetimizin birinci şart-ı resmî Türkiye'nin bize itimat etmesidir… Şarkî Türkistan halkının Türk oldukları ve bugün fiilen müstakil oldukları da bir hakikattir. Rusya, Türkiye efkâr-ı umumiyesini kazanmanın kendisi için faideli olduğuna kanaat ederse, Şarkî Türkistan'ın istiklâlini tanırsa, Türk-Rus dostluğu hakikî surette teessüs edebilir. O vakit Türkiye, Şarkî Türkistan'da muhtaç olduğumuz mütehassısları yollar."*[64]

Mustafa Ali Bey kendisine yöneltilen Şehzade Abdülkerim Efendi'nin[65] Japonya'dan Doğu Türkistan'a gitme ihtimaline ilişkin bir soruya da cevap vermiştir. Mustafa Ali Bey, şehzadenin gelişinin aynı zamanda Japonya'yı bölgede etkin kılacağı kanaatini paylaşmaktadır. Japonya'nın, ileri görüşlü devlet adamları tarafından idare edildiğini ümit eden Mustafa Ali Bey, bu ülkenin Türk kamuoyunu kaybetmek istemeyeceğini düşünmektedir. Onun değerlendirmesine göre Japonya, Doğu Türkistan'ın Türkiye'nin misalini takip ettiğinin, Cumhuriyetçi olduğunun ve bütün Türk ülkelerinin Türkiye'yi kendilerine örnek olarak kabul ettiklerinin bilincindeydi. Mustafa Ali Bey görüşlerine şu cümlelerle açıklık getiriyordu: *"Cumhuriyetçilik şimdiki Türk dünyası için bir idare sistemi meselesi değil, mefkûre birliği, yol birliği meselesidir. Bugün Türkiye krallık usulünü kabul ve Gazi'yi Hakan ilân ederse, zannederim ki Şarkî Türkistan o gün Hoca Niyaz Hacı'yı padişah ilan eder."*[66]

Türkiye'den Doğu Türkistan mücadelesine katılım gösterenler olduğunu vurgulayan ve bu meselede Rusya'nın konumuna dair de açıklamalarda bulunan Türk müsteşar, Doğu Türkistan'ı fiilen ve ahden Rus müstemlekesi halinde bulduklarına dikkat çekmektedir. Tabiatıyla mücadelelerinin hem Çin hem de Rusya'ya karşı olduğunu hatırlatan Mustafa Ali Bey, Rusya'nın istikametini değiştirmesi gerektiği ve bunun sözle değil fiilen ispat edilmesine ihtiyaç bulunduğu düşüncesindedir. Doğu Türkistan üzerinde ne iktisadî ne de siyasi hiçbir emeli olmadığını ilan ederek, bu Türk yurdunun istiklâlini teslim etmedikçe Rusya aleyhindeki mesailerine devam edeceklerini vurgulayan Mustafa Ali Bey, önemli gördüğü şu hususun da altını çizmektedir:

---

[59] TDA/571/35962-141909-8, 01.06.1934.
[60] Maslahatgüzar Nebil Batı 17.12.1931-13.02.1936 tarihleri arasında görev yapmıştır. *T.C. Tokyo Büyükelçiliği*. https://tokyo-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory, 26.07.2023, sa. 10:50.
[61] TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934.
[62] TDA/571/35962-141907-5, 27.05.1934.
[63] TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934, s. 1.
[64] TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934, s. 2.
[65] II. Abdülhamit'in torunu olan Şehzade Abdülkerim Efendi, Mayıs 1933 tarihinde Tokyo'ya gelmiştir. Japonya, Doğu Türkistan'da çıkan ayaklanmayı örgütleyerek Doğu Türkistan'da Şehzade Abdülkerim Efendi'nin idaresinde bir kukla devlet tesis etmek istemiştir. Bkz. A. Merthan Dündar, "Şehzade Abdülkerim Efendi'nin Japonya'nın Desteğiyle Türkistan İmparatoru Olma Meselesi Üzerine", *Bilig*, S. 66, 2013, s. 80.
[66] TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934, s. 2-3.

"Bizim bu mesaimizin Türk dünyası için zararı olduğunu dünyada bir tek adam, yani Gazi söylerse onu dinleriz. Türk milleti ne kazandıysa, bir kahramana itaat ederek kazanmıştır. Türkiye'yi kurtarmayı bilen Gazi, elbette bu işi bizden daha iyi bilir der ve yolumuzdan çekiliriz."[67]

Şüphesiz ki Dr. Mustafa Ali Bey'in müsteşar olarak görev yaptığı Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Uygur millî kimliğinin yükselişini ve savaş beylerinin baskılarına karşı direnişi yansıtıyordu. Bağımsızlıklarını ilan eden yeni Türk liderler hibrit bir yapıya vurgu yapmış, İslâm'a bağlılığın yanı sıra modern eğitim ve tıp sistemlerini de desteklemeyi önermişlerdi. Kaşgar Doğu Türkistan Hükümeti uzun süre hayatta kalamadığı için liderlerin orta ve uzun vadede neler yapabileceklerini ortaya koyabilmek zor görünüyordu. Tamamen modernizasyona mı yöneleceklerdi, yoksa şeriata dayalı bir İslâm devletini mi güçlendireceklerdi? Ya da küçük bir grubun yönetiminden daha kapsayıcı bir yönetime geçmeyi mi tercih edeceklerdi? Bu soruların dışında bir gerçek vardı ki yeni Cumhuriyet, ciddi malî sorunların yanı sıra Nankin'deki Chiang Kai-shek Hükümeti'nin ve Doğu Türkistan'daki rakip Müslüman Döngenlerin düşmanlığıyla da karşı karşıya kalmıştı. Bu rakip gruplardan birinin lideri olan Çinli Müslüman General Ma Zhongying 1934'te Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyetine karşı harekete geçti. Yürüttüğü acımasız kampanyalar sonucu General Ma, cumhuriyetin liderlerinden bazılarını kaçmaya zorladı ve ardından Kaşgar şehrini işgal etti.[68] Nisan 1934'te General Ma'nın yaklaşık iki bin kişilik ana kuvveti Yeni Hisar garnizonunu kurtarmak için geldiğinde, Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve ordusu anında dağıldı.[69]

Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra Müsteşar Mustafa Ali Bey'in anavatanı Türkiye'ye geçmek için diplomatik çevrelerle temas kurduğu anlaşılmaktadır. Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın Hariciye Vekâletine gönderdiği yazıda Mustafa Ali Bey'in Türkiye'ye dönmek için 50 İngiliz parası istediği belirtilmektedir. Büyükelçi Esendal, Türkiye'ye dönüşünü hayırlı bulduğu Mustafa Ali Bey'e talep ettiği paranın verilmesi düşüncesinde olduğunu ifade etmiştir.[70] Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü Dr. Mustafa Ali Bey'in para talebine *"memleketimize gelmesinde mahzur olduğundan orada kendi haline terk edilmesi daha muvafık olacağı"* şeklinde görüş bildirmiştir.[71] Hariciye Vekâletinden Kabil Büyükelçiliğine gönderilen yazıda Mustafa Ali Bey'in Türkiye'deki hareketinin hep menfî olduğu belirtilmiştir.[72]

Hariciye Vekâleti, Kabil Büyükelçiliği'ne yazdığı 2 Aralık 1934 tarihli yazıda Mustafa Ali Bey'in Türkiye'ye gitmek için yol parasını nereden bulduğuna dair malumatın gönderilmesini istemiştir.[73] Netice olarak Mustafa Ali Bey'in Türkiye'nin Kabil Konsolosluğu'ndan aldığı 19 Mayıs 1934 tarihli bir pasaportla 19 Temmuz 1934 tarihinde İzmir'e döndüğü anlaşılmıştır.[74] Kendisinin yol parasını nereden tedarik ettiğine ve son günlerdeki temas ve faaliyetlerine dair Kabil Büyükelçiliğinden bir bilgilendirme yazısı da Hariciye Vekâletine sunulmuştur.[75]

Mehmet Emin Buğra, Mustafa Ali Bey'in Hindistan'dan sonra Türkiye'ye geçtiğini ve Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başbakanı Sabit Damolla'dan aldığı altınları da sermaye yaparak İzmir şehrinde büyük bir dükkân açtığını belirtmektedir.[76] Doğu Türkistan yılları sona eren Mustafa Ali Bey sonraki süreçte Türkiye'de yaşamaya devam etmiş ve aktif siyasetin içinde yer almıştır. 1946 Milletvekili Seçimleri öncesinde İzmir Demokrat Parti İl Örgütü'nün faaliyetlerinde aktif rol alan Mustafa Ali Bey, bir miting esnasında Cumhuriyet Halk Partisi'ni şiddetle tenkit etmiştir.[77] 1948 yılında Demokrat Parti kurucularına karşı muhalefetten ihraç edilen ve ayrılan bir grup tarafından temeli atılan ve 1953 yılında kapatılan Millet Partisi'nin kurucularından olmuştur. Siyaset hayatında Mareşal Fevzi Çakmak'ın sıkı destekçilerinden biri olmakla ön plana çıkan Mustafa Ali Bey, Millet Partisi'nin İkinci Büyük Kongresinde Genel Başkanlığa seçilmiş ve bir süre de bu görevi yürütmüştür. Kasım 1958'de kendisinin Cumhuriyet Halk Partisi'ne katıldığına dair basında haberler yer almıştır. Mustafa Ali Kentli Bey, 26 Nisan 1976'da vefat etmiştir.

SONUÇ

1933'te kurulan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin tarihi, izlediği politikalardan kaynaklanan zorlu bir süreçle şekillenmiştir. Yeni kurulan cumhuriyet, jeopolitik şartlar ve uluslararası ilişkilerdeki karmaşıklıklarla başa çıkmakta zorlanmıştır. Denilebilir ki cumhuriyetin tarihindeki bu dönem, uluslararası ilişkilerin karmaşıklığı ve bölgedeki çatışmaların etkisiyle belirlenmiştir.

[67] TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934, s. 3.
[68] Morris Rossabi, *China and The Uyghurs: A Concise Introduction*, Rowman & Littlefield Publishers, New York 2022, s. 29-30.
[69] Jack Chen, *The Sinkiang Story*, Macmillan Publishing Co. INC., New York 1977, s. 185.
[70] TDA/571/35962-141909-10, 28.05.1934.
[71] TDA/571/35962-141909-7, 07.07.1934.
[72] TDA/571/35962-141909-9, 31.05.1954.
[73] TDA/571/35962-141909-3, 02.12.1934.
[74] TDA/571/35962-141909-5, 08.08.1934.
[75] TDA/571/35962-141909-1, 24.01.1935.
[76] Buğra, *Şarkî Türkistan Tarihi*, s. 431-432.
[77] *Cumhuriyet Gazetesi*, 14 Temmuz 1946.

Türk-Uygur münasebetleri Osmanlı devrinde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti zamanında da yakın bir biçimde devam etmişti. Söz konusu yoğun ilişkiler bilhassa Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk döneminde oldukça önemli hale gelmişti. Bu durumdan hareketle 1933 yılında Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin tesisi ve ardından İzmirli Dr. Mustafa Ali Bey'in Kaşgar'a gidişi ayrı bir değer kazanmaktadır. Yeni kurulan cumhuriyetin müsteşarı nâmıyla faaliyette bulunan Mustafa Ali Bey'in tersi yönde bazı emarelere rağmen bu ülkeye Atatürk'ün bilgisi ve izni dâhilinde gitmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Türk müsteşar, Kaşgar Doğu Türkistan Hükümeti'nin uluslararası kamuoyunda destek görmesi noktasında yoğun çaba göstermiştir. Yeni devletin yetişmiş insan gücüne olan ihtiyacı, askerî, malî ve eğitim konularında içinde bulunduğu darboğaz Mustafa Ali Bey'in yoğunlaştığı ana meseleler olmuştur.

Türk Hükümeti, Doğu Türkistan'da hiçbir temsilcisi bulunmadığını pek çok vesileyle vurgulamıştır. Diğer taraftan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin müsteşarı olarak Mustafa Ali Bey, Türkiye ile ilişkileri kuvvetlendirmek ve istiklal mücadelesine destek sağlamak noktasında pek çok gayret göstermiştir. Ancak Türkiye'nin Doğu Türkistan meselesine dair tutumu hem iç dinamikler hem de uluslararası ilişkiler bağlamında incelenmelidir. Türkiye'nin kendi soyundan gelen bu ülkeye karşı gösterdiği ilgi ve sempati, tarihsel bir perspektifle değerlendirildiğinde, uluslararası politika sahnesindeki karmaşıklıkların bir yansıması olarak anlam kazanmaktadır. 1930'ların başlarında Türkiye'nin bu meseleye yakınlığı, yeni rejimle uyumsuz siyasal yapının ortaya çıkması ve özellikle Sovyetlerin baskısı ile Çin'in diplomatik etkisi sebebiyle zayıflamıştır. Bir diğer ifadeyle, Türkiye'nin bu devletlerle olan diplomatik ilişkileri, bu hassas meselede daha dikkatli bir yaklaşım benimsemesine neden olmuştur. Ancak Türkiye, uluslararası alandaki güç durumuna rağmen bağımsızlık mücadelesi veren bu ülkeye karşı tamamen ilgisiz kalmamış ve çeşitli açık veya gizli yollarla sempatisini ortaya koymaya çalışmıştır. Şüphesiz ki başta Mustafa Ali Bey ve Doğu Türkistanlı yetkililerin çabalarına karşın, Türkiye'nin kardeş olarak gördüğü Doğu Türkistan'a arzu ettiği seviyede yardımı götüremediği de bir gerçektir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

TDA/571/35013-138000-7, 16.05.1934.

TDA/571/35962-141907-5, 27.05.1934.

TDA/571/35962-141907-1, 22.01.1934.

TDA/571/35962-141907-2, 22.01.1934.

TDA/571/35962-141907-3, 28.01.1934.

TDA/571/35962-141907-4, 01.01.1934.

TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934.

TDA/571/35962-141909-1, 24.01.1935.

TDA/571/35962-141909-3, 02.12.1934.

TDA/571/35962-141909-5, 08.08.1934.

TDA/571/35962-141909-7, 07.07.1934.

TDA/571/35962-141909-8, 01.06.1934.

TDA/571/35962-141909-9, 31.05.1954.

TDA/571/35962-141909-10, 28.05.1934.

TDA/571/35962-141909-11, 29.04.1934.

TDA/571/35962-141909-13, 04.04.1934.

TDA/571/35962-141909-14, 24.02.1934.

TDA/571/35962-141909-15, 25.01.1934.

2. Gazete ve Dergiler

Cumhuriyet Gazetesi, 14 Temmuz 1946, s. 1.

Cumhuriyet Gazetesi, 17 Temmuz 1946, s. 1.

Cumhuriyet Gazetesi, 31 Aralık 1933.

Hâkimiyet-i Milliye, 5 Şubat 1934, s. 2.

Yaş Türkistan, Sayı 51, Şubat 1934, s. 6-9.

Yaş Türkistan, Sayı 51, Şubat 1934, s. 10-11.

Yaş Türkistan, Sayı 51, Şubat 1934, s. 13-16.

3. Online Kaynaklar

T.C. Kabil Büyükelçiliği

https://kabil-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory, 26.07.2023, sa. 10:30.

T.C. Tokyo Büyükelçiliği

https://tokyo-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory, 26.07.2023, sa. 10:50.

4. Araştırma ve İnceleme Eserler

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

ALPTEKİN, İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Dâvâsı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.

ALPTEKİN, İsa Yusuf, *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985.

ANDİCAN, Abdul Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

BAYSUN, Abdullah Recep, *Türkistan Millî Hareketleri*, Alaeddin Matbaası, İstanbul 1945.

BELLER-HANN, Ildikó, *Community Matters in Xinjiang 1880-1949: Towards a Historical Anthropology of the Uyghur*, Brill, Leiden & Boston 2008.

BELOFF, Max, *The Foreign Policy of Soviet Russia, 1929-1941*, vol. I, Oxford University Press, London 1966.

BOVINGDON, Gardner, *Autonomy in Xinjiang: Han Nationalist Imperatives and Uyghur Discontent*, East-West Center Washington, Washington 2004.

BOVINGDON, Gardner, *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*, Columbia University Press, New York 2010.

BUĞRA, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan: Tarihî, Coğrafî ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952.

BUĞRA, Mehmet Emin, *Şarkî Türkistan Tarihi*, nşr. M. Yakup Buğra, Ankara 1998.

CHEN, Jack, *The Sinkiang Story*, Macmillan Publishing Co. INC., New York 1977.

CHEN, Yangbin, "From Uncle Kurban to Brother Alim: the politics of Uyghur representations in Chinese state media", içinde *Inside Xinjiang: Space, place and power in China's Muslim Far Northwest*, Ed. Anna Hayes & Michael Clarke, Routledge, New York 2016, ss. 100-121.

CLARKE, Michael E., *Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History*, Routledge, New York 2011.

ÇELEBİ, Mevlüt, "Türk Kamuoyunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934)", içinde *20. Yüzyıl Başlarından Günümüze Türk Dünyasındaki Siyasi, İktisadi ve Kültürel Gelişmeler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, ss. 73-110.

DILLON, Michael, *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest*, Routledge Curzon, London & New York 2004.

DÜNDAR, A. Merthan, "Şehzade Abdülkerim Efendi'nin Japonya'nın Desteğiyle Türkistan İmparatoru Olma Meselesi Üzerine", *Bilig*, S. 66, 2013, ss. 79-92.

DWYER, Arienne M., *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy, and Political Discourse*, East-West Center Washington, Washington 2005.

EL BAGERİ, Habiburrahman, "Doğu Türkistan Cumhuriyeti Kabinesi", *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ed. Tülây Duran, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006, ss. 422.

EMET, Erkin, "Doğu Türkistan'da Çift Dilli Eğitim", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)*, Ankara 2007, ss. 537-548.

FORBES, Andrew D. W., *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

GLADNEY, Dru C., "Islam in China: Accommodation or Seperatism?", içinde *Islam in World Cultures: Comparative Perspectives*, Ed. R. Michael Feener, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA. 2004, ss. 161-181.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1995.

İLKUL, Ahmet Kemal, *Çin Türkistan Hâtıraları - Şanghay Hâtıraları*, haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.

İNAYET, Alimcan, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, 2000, ss. 319-324.

KE, Wang, *The East Turkestan Independence Movement: 1930s-1940s*, The Chinese University Press, Hong Kong 2018.

KOCAOĞLU, Timur, "Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 1933 Anayasası ve Türk Dünyasında Anayasa Hareketleri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, S. 66, 2006, ss. 31-40.

KUL, Ömer, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

KÜPOĞLU, Fedai, *Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Çöküşü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

LEE, Hee Soo (Cemil), "Döngen", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi,* C. 9, İstanbul 1994, ss. 517-518.

LEE, Joy R., *The Islamic Republic of Eastern Turkestan and the Formation of Modern Uyghur Identity in Xinjiang*, Kansas State University (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Manhattan, Kansas 2006.

NYMAN, Lars-Erik, *Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interests in Sinkiang, 1918-1934*, Esselte studium, Malmö 1977.

PETRO, W., "Mongolia, Kansu, and Sinkiang as seen by a member of the Haardt-Citroën expedition", *Journal of The Royal Central Asian Society*, C. 20, S. 2, 1933, ss. 205-219.

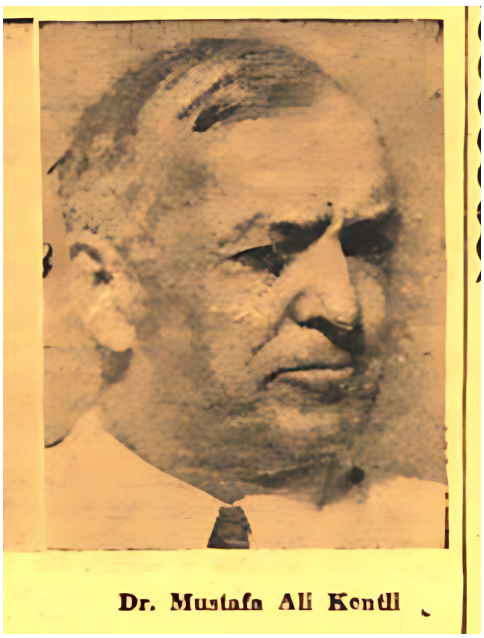
ROSSABI, Morris, *China and The Uyghurs: A Concise Introduction*, Rowman & Littlefield Publishers, New York 2022.

SARAY, Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Aygan Yayıncılık, İstanbul 2015.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Türkistan", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 556-560.

TOGAN, Zeki Velidi, *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistanın Vaziyeti*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1940.

EKLER

Dr. Mustafa Ali Kentli Bey'in Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan bir fotoğrafı.[78]

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

[78] *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Temmuz 1946, s. 1.

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 671-680.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MÜTAREKE DÖNEMİNDE MALTA'YA SÜRGÜN EDİLEN TÜRKLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

10.53718/gttad.1487231

Rıza ÖZBÖLÜK*-ŞERİFE CENGİZ **

ÖZ

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra, Kasım 1918'de, İstanbul işgal edilmiştir. Fiilen İngilizlerin kontrolüne geçen İstanbul artık İttihatçılar, Kuvayımilliye taraftarları ve vatanseverler için riskli bir şehir haline gelmiştir. İngilizler, bilhassa Damat Ferit hükümetiyle iş birliği yaparak birçok İttihatçı, Kuvayımilliye mensubu ve vatanseveri tutuklayıp Malta'ya sürgün göndermiştir. Osmanlı vatandaşlarının İngilizler tarafından yargılanmak üzere Malta'ya gönderilmeleri aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına da ağır bir saldırı olmuştur. Padişah ve İstanbul hükümetlerinin sessiz kaldığı bu durum Anadolu millî hareketinin temsilcileri tarafından şiddetle kınanmıştır. Bilhassa Sivas Kongresi sırasında Mustafa Kemal Paşa tarafından Türklere yapılanlar ve idarecilerin sessizliği şiddetli bir şekilde eleştirilmiş, Malta'ya gönderilen eşhasın kötü muameleye ve işkenceye maruz kaldığı ifade edilmiştir. İstanbul'un işgal altında oluşu ve önemli simaların tutuklanarak Malta'ya gönderilmeleri sebebiyle, 1918 yılı sonunda feshedilen Osmanlı Mebusan Meclisi'nin nerede açılacağı konusu önemli bir tartışma meselesi olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un tehlikeli atmosferinden korunmak için Meclisin İstanbul haricinde bir yerde açılmasının daha mantıklı olacağını savunmuştur. Ancak İstanbul Hükümet'inin kabul etmemesi sebebiyle Meclis, İstanbul'da açılmış kısa süre sonra beklenen son gerçekleşmiş ve İstanbul'un İngilizler tarafından resmen işgali sonrasında Meclis feshedilmiş, birçok mebus tevkif edilerek Malta'ya gönderilmiştir. Bu gelişmeden kısa süre sonra Meclis Ankara'da açılmıştır. Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Malta'ya sürgün edilenlere büyük ilgi göstermiştir. Gerek sürgünlerin ailelerine maaş bağlanması gerek ülkeye dönüşlerinin sağlanması için büyük çabalar harcanmıştır. Ancak Malta sürgünlerine yönelik yaklaşım her zaman müspet değildir. Aslında sürecin en başından itibaren Malta'ya sürgün edilenlere ciddi eleştiriler yöneltilmiştir. Özellikle savaşın sorumluluğu meselesi etrafında İttihatçılara yönelik eleştiriler dikkat çekmektedir. İtilafçı basının çok sert eleştirilerine maruz kalan İttihatçılar, zaman zaman milliyetçi basın tarafından da eleştirilmişlerdir. İttihatçılara yönelik yaklaşım savaşın sorumluluğunun bedelini ödemek yerine Malta'ya gönderilerek rahat bir yaşam sürdükleri yönündedir. Benzer eleştiriler son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne üye olan ve İngilizler tarafından Malta'ya gönderilen Kuvayımilliye mensupları için de yapılmıştır. Millî Mücadelenin zahmetine katlanmak yerine Malta'da rahat bir yaşam sürdükleri üstü kapalı bir şekilde dile getirilmiştir. Bu durumun en önemli göstergesi kendilerine yönelik olarak kullanılan *yâran* ifadesidir. Malta'ya sürgün edilen Türkler kendilerine *Malta yâranı* denilmesinden ciddi anlamda rahatsız olmuşlardır. Zira bu ifade Malta'da rahat bir hayat geçirdiklerine yönelik bir imadır. Malta'ya gönderilenlerin bu yaklaşıma vermiş oldukları reaksiyon ise hayli ilginçtir. Ülkeye döndükten sonra, çok zor bir sürgün hayatı geçirdiklerini, aslında Malta'ya gönderilmenin bir şeref ve cesaret göstergesi olduğunu ve Millî Mücadele sürecine ivme kazandıran bir eylem olması bakımından faydalı bir iş yaptıklarını ifade etmişler fakat bu yaklaşım da ciddi şekilde eleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, Malta Yâranı, İttihatçılar, TBMM.

* Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarihi Bölümü, Konya/TÜRKİYE, E-Posta: rozboluk@selcuk.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0001-6401-6798.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Konya/TÜRKİYE, E-Posta: Srfecngz.79@gmail.com, **ORCID ID:** 0009-0008-2973-3765.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

CRITICISM AGAINST THE TURKS EXILED TO MALTA DURING THE ARMISTICE PERIOD

ABSTRACT

Immediately after the Armistice of Mudros, Istanbul was occupied by Entente Powers in November 1918. Istanbul, which was de facto under British control, became a risky city for Unionists, supporters of the Kuvayımilliye, and patriots. The British, especially in cooperation with the Damat Ferit Government, arrested many Unionists, members of Kuvayımilliye, and patriots and exiled them to Malta. The transfer of Ottoman citizens to Malta to be tried by the British was also a serious attack on the sovereignty of the Ottoman Empire. In this situation, the sultan and the governments in Istanbul remained silent were strongly condemned by the representatives of the Anatolian national movement. Especially during the Sivas Congress, Mustafa Kemal Pasha severely criticized what was being done to the Turks and the silence of the administrators and stated that the people sent to Malta were subjected to ill-treatment and torture. As Istanbul was under occupation and important figures were arrested and sent to Malta, the question of where to reopen the Ottoman Parliament, which had been dissolved at the end of 1918, emerged as an important issue of debate. Especially Mustafa Kemal Pasha argued that it would be more logical to open the parliament in a place other than Istanbul to avoid the dangerous atmosphere of Istanbul. However, due to the refusal of the Istanbul government, the parliament was opened in Istanbul, but soon after, the expected end came true. After the official occupation of Istanbul by the British, the parliament was dissolved, and many deputies were detained and sent to Malta. Shortly after this development, the parliament was opened in Ankara. The Grand National Assembly opened in Ankara showed great interest in those exiled to Malta, especially Mustafa Kemal Pasha. Great efforts were made to provide salaries to the exiles' families and ensure their return to the country. However, the attitude towards the Malta exiles was not always positive. In fact, from the beginning of the process, severe criticism was directed at those exiled to Malta. Especially around the issue of responsibility for the war, criticisms against Unionists are noteworthy. The Unionists were subjected to harsh criticism by the Ententeist press and criticized by the nationalist press. The attitude towards the Unionists was that instead of paying for the responsibility of the war, they were sent to Malta to live a comfortable life. Similar criticism was made against the members of the Kuvayımilliye, who were deputies of the last Ottoman Parliament were and sent to Malta by British. It was implicitly stated that they were sent to Malta to live a comfortable life instead of enduring the hardships of the National Struggle. The most important indicator of this situation is the term *yâran* (friends) used against them. The Turks exiled to Malta were seriously disturbed by being called *Malta Yâranı* (Malta Friends). This expression implied that they were living a comfortable life in Malta. The reaction of those sent to Malta to this approach is quite interesting. After returning to the country, they stated that they a tough exile life, that being sent to Malta was a sign of honour and courage, and that they had done a valuable job as it was an action that gave impetus to the National Struggle, but this approach was also severely criticized.

Keywords: Exiles, Malta friends, Unionists, Grand National Assembly of Türkiye.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti adına fiili olarak bitiren antlaşma olan Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasından çok kısa bir süre sonra başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde İtilaf devletlerinin işgalleri başlamıştır. 13 Kasım 1918'de ise İstanbul'da Müttefiklerin işgali gerçekleşmiş ve kısa süre sonra kendi aralarında da sorunlara sebep olan karmaşık bir bürokratik mekanizma tesis ederek[1] İmparatorluğun idaresine müdahale etmişlerdir. Kamuoyu nezdinde işgalci güçler arasında bilhassa İngilizler düşmanca tavırlarıyla ön plana çıkmıştır.[2] Zira, Osmanlı orduları, Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak ayrılmış olsa da savaş süresince İngilizlere Çanakkale ve Kutülamare'de ağır mağlubiyetler tattırmış, bu yüzden mütarekeden sonra İngilizler için bir öç alma ve ayrıca sömürge altında tutmuş olduğu halklara bir gözdağı vermek için Osmanlı Devleti'ni ezme fırsatı eline geçmiştir.[3] İngilizlerin düşmanlığının en açık şekilde ortaya çıktığı olaylardan biri de İmparatorluğun önde gelen siyasetçi, asker, yazar ve şairlerin tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmeleriydi. *Malta Sürgünleri* meselesi literatürde çokça yer bulmuş ve nispeten iyi bilinen bir tarihî meselelerden haline gelmiştir. İttihatçıların, üst düzey askerlerin, Kuvayımilliye mensuplarının, vatansever yazar ve şairlerin tutuklanma, Malta'ya gönderilme, buradaki yaşam şartları ve ülkeye dönüşleri üzerine literatürde önemli çalışmalar bulunmaktadır.[4] Öte yandan Malta'ya gönderilen Türklerle ilgili olarak literatürde göze çarpan

[1] Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, çev. Ahmet Kaçmaz, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 87.
[2] Criss, *age*, s. 88.
[3] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 8-10.
[4] Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009; Mehmet Akif Bal, "İşgalcilerin Millî Mücadele'yi Kadrosuz Bırakma Çabası: Malta Sürgünleri (1919-1921)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 261/132, Ankara 2022, s. 327-368; Serpil Sürmeli, "Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü" *Atatürk Dergisi*, C. 3/ S. 4, 2010, s. 63-89.

en önemli eksiklik bu kimselerin hukuki statüsünün ne olduğunun yeterince tartışılmamış olmasıdır. Genellikle *sürgün* kelimesi ile tanımlanıyor olmalarına yönelik en dikkat çekici itiraz Uluç Gürkan tarafından dile getirilmiştir. Gürkan, Malta meselesinin hafızalarda sürgün olayı olarak kaldığını ancak Malta'da yaşananların bir yargılama olduğunu ifade etmekte, Malta'ya gönderilen Türklere yönelik sürgün ifadesinin kullanılmasına itiraz etmektedir.[5] Aslında olayın gerçekleştiği süreçte hemen hiç kimse İngilizlerin bahsi geçen Türkleri hangi ad altında ve hangi uluslararası kaideye dayanarak Malta'ya gönderdikleri hakkında bir fikir sahibi değildi. Bu yüzden kamuoyunda Malta'ya gönderilenler; *sürgün, nefy, menfa, mevkuf/tutuklu, esir, yâran* gibi tabirlerle fakat bu tabirlerin hukuki karşılığının ne anlama geldiğine pek de dikkat edilmeden tanımlanmıştır.[6]

Yukarıda bahsedilen ifadelerden bazıları ise kasıtlı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda literatürde Malta sürgünlerini tanımlamak için anlamına pek de dikkat edilmeden kullanılan *yâran* ifadesi dikkat çekicidir. Bu kelime hem İtilafçılar hem de milliyetçiler tarafından Malta'ya gönderilenleri eleştirmek, iğnelemek ve alay etmek için kullanılmıştır. Bu makalenin amacı da Malta'ya gönderilen Türklere yönelik olumsuz bakış açılarını değerlendirmek ve buna nasıl karşılık verdiklerini incelemektir.

1. Vatanseverler İçin Tehlikeli Bir Yer: İstanbul

Malta'ya sürgün edilen ilk isimlerden olan Ali İhsan Sabis, ordusu terhis edildikten sonra ne yapacağını uzun uzadıya düşünmüş ve kendisine kimsenin ilişmeyeceğini tahmin ederek İstanbul'a gitmekte bir mahzur görmemişti. Zira, Mustafa Kemal, Fevzi, Mersinli Cemal paşalar gibi ordusu lağvedilen birçok komutan İstanbul'a dönmüşler, herhangi bir şahsi baskı görmeden orada vakit geçirmeye başlamışlardı. Ali İhsan Sâbis, İstanbul'un vatanseverler için tehlikeli bir yer olduğunu, Padişahın ve hükümetin kendisini aslında "iğfal şeklinde" İstanbul'a çağırttığını ancak tutuklanınca anlamıştı.[7] Sabis, 1919 yılı mart ayının son günlerinde Malta'ya götürülmüştü[8] ve sonraki günler burada yalnız kalmayacağını göstermişti. Zira İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali neticesinde ortaya çıkan vatansever coşku ve düzenlenen mitinglerden korkan İngilizler, ahalinin Bekirağa Bölüğü'nü basarak burada tutuklu bulunan İttihatçıları kurtaracaklarını düşünmüş ve bu kimseleri de Malta'ya sevk etmişlerdi.[9] Sevkiyat alelacele yapılmış, memleketin önde gelen isimleri, Lütfi Simavi'nin ifadeleriyle adeta, "koyun sürüsü gibi"[10] gönderilmişlerdi. İngiliz kaynaklarından anlaşıldığına göre tutukluların Malta'ya gönderilmesi Damat Ferit Hükümeti'nin talebi ile gerçekleşmişti.[11] Aslında Şubat 1919'dan itibaren İngilizler, suçlu gördükleri bazı Türkleri tutuklamak ve yargılamak istemişlerdi ancak hem Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin yanaşmaması hem de Fransızların yargılamaların Türk hükümetinin yetkisinde olduğuna yönelik itirazları sebebiyle bu mümkün olmamış fakat Damat Ferit işbaşına geldikten sonra işler değişmişti.[12] Zira göz altında bulunanların firar etmelerinden korkan sadrazam, General Milne ve Amiral Webb'e müracaat ederek, İngiliz askeri otoritelerinden göz altındakileri teslim almalarını istemişti.[13] Bu sırada İngilizlere göre Damat Ferit'in otorite tesis edemediği ve hâlâ İttihatçıların güdümünde bulunan hapishanelerden 41 Türk serbest bırakılmış, bu yüzden geri kalanların kaçmaması için 28 Mayıs 1919'da 12 kişi Mondros'a, 56 kişi de Malta'ya sevk edilmiş, kısa süre içerisinde sayı 100'ü geçmişti.[14]

Damat Ferit Hükümeti sadece Türk vatandaşlarına ihanet etmekle kalmıyor devletin egemenlik alametlerinden olan *hakk-ı kaza* yani yargılama hakkını da yabacılara devretmiş oluyordu. Tutuklamalar üzerine 29 Mayıs'ta vükela heyetinden istifa eden Ahmet Tevfik Paşa da bu hususa dikkat çekmiş, istifa mektubunda tutuklamalar ile devletin yargı hakkının ihlal edildiğini sitemkâr bir tonla ifade etmişti.[15] Birkaç ay sonra Sivas'ta toplanan kongre sırasında Mustafa Kemal Paşa da bu meseleyi ciddiyetle ele almış ve Damat Ferit'e çok ağır sözlerle yüklenmişti. Zira bir taraftan Sivas'ta toplanan kongreyi dağıtmaya çalışan Damat Ferit Hükümeti, diğer taraftan ihanetinde muvaffak olabilmek için "*devletin hakkı kazası[nı] ecnebi ihtirasatına bazice etmek*, askerî erkânı düşmana teslim etmek gibi "*cinayet-i milliye"* olarak kabul edilebilecek faaliyetlerde bulunmuştu.[16] Mustafa Kemal Paşa, Sivas'ta bulunduğu sıralarda Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta yine

---

[5] Uluç Gürkan, "Malta Yargılamaları", *Ermeni Araştırmaları*, S.50, Ankara 2015, s. 126

[6] Sürgünlerin ailelerine maaş bağlanması hususunda Büyük Millet Meclisi'nde gerçekleşen bir toplantıda hukuki statülerinin ne olduğu epeyce tartışılmış fakat bir karara varılamamıştı. Bkz. TBMM ZC, Devre 1, Yüz Yirminci İçtima, C. 6, 23 Aralık 1920, s. 516-522.

[7] Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 41.

[8] Sabis, *age,* s.56.

[9] Mehmet Tevfik Biren, *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, C. II, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993, s. 193; Lütfi Simavi, *Sultan Reşad ve Sultan Vahideddin Dönemlerinde Sarayda Gördüklerim*, haz. Fatih Akyüz, Fatih Tetik, Timaş Tarih, İstanbul 2022, s. 272; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklâl Harbi'nin Gerekçeleri*, C. II, haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 67.

[10] Lütfi Simavi, *age*, s. 272.

[11] TNA FO. 371/5091. s. 51.

[12] TNA FO. 371/5091. s. 49-50.

[13] TNA. FO. 371/5091, s. 51; 51; Akşin, *age*, s. 280-281.

[14] TNA FO, 371/5091, s. 51-52.

[15] M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken-Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 93.

[16] ATBD, S. 82, s. 56.

Türklerin Malta'ya gönderilmesini çok sert şekilde eleştirmiş ve tutuklulara işkence yapıldığından bahsetmişti. Kendi emelleri için hükümeti ve padişahı vasıta olarak kullanan İngilizlerin, divanı harpler teşkil ettirerek namuslu ve hamiyetli birçok kişiyi yargılatmakla yetinmediklerini, aleni ve gayri medeni bir tarzda devletin yargılama hakkını ihlal ederek istedikleri kişileri Malta'ya gönderdiklerini belirten Mustafa Kemal Paşa, tutukluların Bekirağa Koğuşu'ndan önceki durakları olan Arapyan Hanı'nda gördükleri işkenceleri "*engizisyon mezalimine"* benzetmişti.[17] Tutuklamaların korku verici bir surette yapıldığı ifade edilmektedir.[18] Hedef kişilerin gece yarısı evlerinin kapıları kırılıyor, giyinmelerine dahi izin verilmiyordu.[19] Malta'ya gönderilen birçok kişiye göre; "*İstanbul'daki İngiliz yetkililer kendilerini orta çağlardan kalma bir tür haçlı ruhunun ve dini fanatizmin kör araçları"* haline getirmişlerdi.[20] Türklerin Malta'ya götürülüş tarzları o denli rahatsız ediciydi ki uzun yıllar millî hafızadan silinmemiş,[21] Türklerin şeref ve haysiyetine sürülen bir leke olarak görülmüştü.[22]

Bu şartlar altında en önemli tartışma Mondros Mütarekesi'nden kısa süre sonra feshedilen Osmanlı Mebusan Meclisi'nin tekrar nerede açılacağı meselesiydi. Bilhassa Sivas Kongresi'nden itibaren Heyeti Temsiliye ve İstanbul Hükümeti arasında bu mesele etrafında yoğun tartışmalar gerçekleşmiş fakat bir sonuca bağlanamamıştı.[23] Hükümetinin İstanbul haricinde bir yerde Meclisin açılmasına kesinlikle yanaşmaması üzerine Heyet-i Temsiliye üyeleri arasında gerçekleşen görüşmelerde, Mustafa Kemal'in aksi yöndeki isteğine rağmen, Meclisin İstanbul'da toplanması; fakat Heyet-i Temsiliye'nin hariçte kalmasına karar verilmişti. En önemli tartışma mevzularından biri de mebusların İngilizler tarafından tutuklanıp tutuklanmayacağı idi. Kâzım Karabekir'in toplantıda Meclisin mutlaka İstanbul'da açılması fakat "*elzem vücutların*" kesinlikle İstanbul'a gitmemesi gerektiği yönündeki ifadeleri önemlidir. Kara Vasıf'ın da mebusluk konusunda Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Bekir Sami Bey, Rüstem Bey ve Fuat Paşa'nın İstanbul'a gitmelerini katiyen muvafık görmemesi ve bunun tehlikeli olduğunu belirtmesi, tutuklanıp bir yere götürülmezlerse bile kendilerine suikast yapılacağını söylemesi dikkat çekicidir.[24]

12 Ocak 1920'de açılan Osmanlı Mebusan Meclisi, İstanbul'un İngilizler tarafından 16 Mart 1920'de resmen işgal edilmesinden sonra feshedilmiş ve aralarında Meclisin ve Kuvayımilliye'nin önemli simalarının da bulunduğu çoğu kimse Malta'ya sürülmüştü. Daha önce Malta'ya gönderilmiş olan sürgünler, yeni gelen kafile içerisinde Mersinli Cemal ve Yakup Şevki Paşaların ayrıca Rauf ve Kara Vasıf Beylerin, Ali Çetinkaya'nın olduğunu görünce hayretler içerisinde kalmışlar ve bu kişilerin neden Anadolu'ya kaçmadıklarına şaşırmışlardı.[25]

2. *Sürgün* mü, *Yâran* mı?

Tutuklama ve sürgünlerin başladığı dönemden itibaren Mustafa Kemal Paşa meseleye biraz önce ifade edildiği üzere yakın ilgi göstermişti. Hatta İstanbul'da bulunduğu dönemde Rauf Bey ile sık sık Bekirağa Bölüğü'nü ziyaret etmiş, başta yakın arkadaşı Fethi Bey olmak üzere burada bulunan İttihatçıların da hâl-hatırlarını sormayı ihmal etmemiş, morallerini yerine getirmeye çalışmıştı.[26] İstanbul'da bulunan Osmanlı Mebusan Meclisi feshedildikten kısa süre sonra Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'ne mensup üyeler de başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Malta'ya sürgün edilen Türklere yakın alaka göstermişlerdi. Gerek sürgünlerin ailelerine maaş bağlanması[27] gerek ülkelerine iadeleri için büyük çabalar harcanmış ve nihayet 1921 yılı içerisinde sürgünlerin ülkeye dönüşleri sağlanmış, önemli bir kısmı Millî Mücadele sürecinde etkin rol almıştı. İngiliz gazeteci Grace Ellison, Malta'ya gönderilen Türk milliyetçilerine yönelik Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal'in tavrını şöyle açıklar; "*Ankara'da rastlanan gerçekten önem taşıyan herkesin*, [en önemli özelliği] *Malta'dan geçmiş bir kişi oluşudur. Mustafa Kemal Paşa nişanlara inanan biri olsaydı, Malta'yı ziyaret etmiş olanlara verilmek üzere özel bir madalya çıkartılırdı mutlaka*."[28] Ellison'un tespitlerini kısmen doğru kabul etmek gerekir zira hem Mustafa Kemal Paşa hem de Büyük Millet Meclisi üyelerinin Malta sürgünlerine bakışı her zaman müspet değildi. Hatta zaman zaman onlara yönelik çok sert eleştirilerde de bulunmuşlardı.

---

[17] ATBD, S.82, s. 66.
[18] Kemalettin Şükrü, *İşgal Facialarından Mütareke Acıları*, haz. Özlem Pekcan, Dorlion Yayınları, Ankara 2022, s. 96.
[19] TNA FO, 371/6499, s. 137.
[20] TNA, FO 371/6505, s. 239.
[21] Suad Hayri (Çev.) "Lozan Muahedenamesinin 92. ve 96'ncı Maddeleriyle Teşkil Olunan Muhtelit Hüküm Mahkemelerinin Mukarreratından Malta Davası", *Darü'lfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 32, İstanbul 1927, s. 928.
[22] TBMM Zabıt Ceridesi (ZC), Devre 1, On Altıncı İçtima, C. 9, 4 Nisan, 1921, s. 379.
[23] Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 213-218.
[24] Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s.138.
[25] Sabis, *age*, s. 68.
[26] Ali Suat Ürgüplü (Ed.), *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922),* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 424; Taylan Sorgun, *Türklerin İşkencede Bir Yılı Bekirağa Bölüğü,* Destek Yayınevi, İstanbul 2009, s. 203-211.
[27] Süleyman Yatak, "Malta Sürgünlerinin Maaşları Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 59, İstanbul 1991, s. 48-60; Sürgünlere maaş ödenmesi konusunda TBMM'nin çalışmaları için bkz. TBMM ZC, Devre 1, Yüz Yirminci İçtima, C. 6, 23 Aralık 1920, s. 516-522.
[28] Mehmet Akif Bal (Ed.), *Millî Mücadele'de Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921)*, Özgü Yayınları, İstanbul 2003, s. 20.

Eleştirilerin hareket noktası, tehlikelerine rağmen İstanbul'da bulunulması ve Meclisin burada açılması idi. Her ne kadar, Mustafa Kemal Paşa bir ara Meclis-i Mebusan'a reis olmayı düşünse de[29] İstanbul'da bulunmanın mahzurlu olduğu hususunda ısrarcıydı. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılışından bir gün sonra gerçekleşen gizli oturumda; "*Bugün İstanbul demekle Londra demek arasında hiçbir fark yoktur…İngilizlerin malumatı olmadan İstanbul'a girilemez ve çıkılamaz*" ifadelerini kullanan Mustafa Kemal Paşa, yapılacak eylemlerde bu hususun dikkate alınmadığı takdirde akıbetin Malta olacağını ifade etmişti.[30] Meclisin aynı gün gerçekleşen açık oturumunda ise bir zamanlar kendisinin de İstanbul'a çağrıldığını fakat Ali İhsan ve Yakup Şevki Paşalarla aynı kaderi yaşamak istemediğini, gittiği takdirde ya Malta'ya gönderileceğini ya da en hafif olarak "*hâl-i atalette*" kalacağını ifade etmişti.[31] Mustafa Kemal'in eleştirileri bunlarla sınırlı değildi. *Ankara'nın İlk Günleri*"nde Yunus Nadi'ye, Meclisin Anadolu yerine İstanbul'da açılmasından bahisle; kendi arkadaşlarına dahi bu durumun mahzurlarını anlatamadığını, sözünün dinlenmediğini ve beklenen sonun gerçekleştiğini ifade etmişti.[32] Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavrı kamuoyunda Malta sürgünleri meselesine nasıl yaklaşıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Türklerin Malta'ya sürgün edilmeleri infial ile karşılanmış fakat özellikle savaşın sorumluluğu meselesi etrafında İttihatçılara; bütün tehlikelerine rağmen Meclisin İstanbul'da açılmasını istemiş olmalarından hareketle Kuvayımilliyecilere yoğun eleştiriler yöneltilmişti.

Öte yandan kamuoyunda ortaya çıkan ve bilhassa eski İttihatçılar için Malta'ya sürgün edilmenin divan-ı harplerde yargılanmak gibi felaketlere nazaran hayırlı olduğuna yönelik iyi niyetli düşünce,[33] sanki sürgündeki İttihatçıların sadece Damat Ferit ve İngiliz entrikalarıyla değil kendi istekleri ile de sürülmüş olduklarına yönelik bir algı ortaya çıkarmıştı. Üstelik bu düşünce İtilafçı basın mensupları tarafından kötü niyetli olarak beslenmekteydi. Mesela Refik Halid Karay, eski Mebusan Reisi Halil Bey ve eski İzmir Valisi Rahmi Bey'in arasında geçen hayali bir konuşmayla bu düşünceye olumsuz anlamda katkıda bulunmuştu: "*Kim derdi ki mütarekeyi müteakip o Harb-i Umumi seyyi'atinden* [kötülüklerinden] *dolayı ağır bir ceza görmeden, hesabımızı vermeden, zindanlar, darağaçları görmeden kurtulmaya muvaffak olacağız*."[34] *Alemdar* ise sürgünlerin rahat yaşadıklarını ima edercesine kendilerinden birçok kez "Malta Misafirleri" olarak bahsetmişti.[35] Halbuki Alemdar, tutuklular henüz İstanbul Polis Müdüriyetinde bulundukları sırada kendilerine bol miktarda meşrubat temin edildiği, yiyeceklerinin de Tokatlıyan Lokantası'ndan gönderildiğini söyleyerek polis müdüriyetine hücum ediyordu.[36]

Meseleyi ilginç hale getiren husus, Millî Mücadele destekçisi basının sürgün İttihatçılara yönelik tutumudur. Bu bağlamda en dikkat çekici sima Ahmet Emin Yalman'dır. Kendisi de Malta'ya sürülecek olan Yalman, ondan önce Malta'ya gönderilen İttihatçılara karşı olumsuz bir tavır takınmıştır. İmtiyaz sahibi olduğu *Vakit Gazetesi*'nde Malta'ya gönderilenlerle ilgili yapılan haberlerin içeriği de sürgünde ne denli rahat bir hayat yaşadıklarını ön plana çıkaran niteliktedir. "*Mevkufinin hayatı gayet eğlencelidir*" cümlesiyle başlayan bir haberde, sürgünlerin konforlu bir hayat geçirdikleri, her türlü endişeden azade bulundukları için şişmanladıklarının ifade edilmesi aslında Malta sürgünlerinin yaşam şartlarına değil de onlara yönelik olumsuz algı yaratma maksatlı ifadelerdir.[37] Aynı gazetede *Malta Yâranı Ne Halde Bulunuyor*? başlıklı bir başka yazıda da yine sürgün hayatının rahatlığı üstü kapalı şekilde anlatılmaktadır. *Vakit*'e göre; "*Malta sükkânı muntazam bir hayat geçirmektedir*." Sabah, öğle ve akşam düzenli olarak tabldot usulüyle yemek yiyen, çay saatleri olan hatta bakkal ile bir gazino imkânından faydalanan sürgünler rahat bir hayata sahiptiler.[38] İttihatçıların sürgünde rahat yaşadıklarına dair vurguların sebebi basın üzerindeki sansür ve İngiliz propagandası olabileceği düşünülmüşse de[39] aslında İttihatçılara yönelik üstü kapalı bir itham olarak da değerlendirilebilir. Ali Çetinkaya'nın sürgünde bulunduğu dönemde ailesine göndermiş olduğu mektuplarda, savaş sorumlusu olarak gördüğü İttihatçıları kastederek; "*Neler görüyoruz. Yükünü tutanlar, burada da işlerini yoluna koyarak paralarıyla yaşıyorlar",* "*Yine o mesuller müreffehen, mesuden yaşıyor. Birisi İngilizlerin müsaadesiyle ailesini buraya getirdi ve en birinci bir köşk kiraladı.*"[40] şeklindeki sözleri dikkat çekicidir.

---

[29] Hasan Ali Polat, Osman Akandere, "Karakol Cemiyeti Liderlerinden Galatalı Şevket Bey'in Hayatı ve Millî Mücadele'deki Hizmetleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 36 / S. 2, İzmir 2021, s. 657.
[30] TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, İkinci İn'ikat, C. 1, 24 Nisan 1920, s. 8-9.
[31] TBMM ZC, Devre 1, İkinci İçtima, C. 1, 24 Nisan 1920, s. 8-9.
[32] Yunus Nadi, *Ankaranın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 86.
[33] Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 218- 219; Biren, *age,* s. 195.
[34] Zehra Nur Yüksel, *Refik Halid Karay'ın Peyâm-Sabah Gazetesindeki (11327-897/11534-1104) Yazıları Üzerine Bir Araştırma*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun 2022, s. 104.
[35] "Malta Misafirleri", *Alemdar*, 9 Haziran 1919, s. 2.
[36] Halil Nedim Aşuroğlu, *Mütareke Günlerinde İstanbul Polis Müdürünün Hatırâtı*, haz. Ali Birinci, Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016, s. 14., "Mevkuflar Hakkında Takyidat", *Sabah,* 3 Şubat 1919 s. 1.
[37] "Malta Menfileri", *Vakit*, 22 Eylül 1919, s. 2.
[38] "Malta Yâranı Ne Halde Bulunuyor", *Vakit*, 17 Ocak 1920, s. 3.
[39] Mekki Uludağ, Aynur Soydan Erdemir, "Diyarbakır Milletvekili Zülfü Bey'in Malta'ya Sürgünü", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 14/S. 3, 2022, s. 1061.
[40] Ali Çetinkaya, *Malta'dan Mefharet Hanım'a Sürgün Mektupları*, haz. Oktay Şimşek, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 56, 85.

Bu noktada hem Vakit'in haberlerinde hem de Yalman'ın yazılarında kullanılan *yâran* ifadesine dikkat çekmekte fayda vardır. Malta sürgünlerini tanımlamak için kullanılan alternatif tabirlerden birisi de *Malta Yâranı*'dır. Ancak bu ifadenin, içerisinde ince bir kinaye barındırdığı ve özellikle sürgündeki İttihatçıları epeyce rahatsız ettiği ifade edilmelidir. Zira yâran; *"Dostlar; yahut bir amaç çevresinde toplanmış ya da aynı amacı güttükleri için bir araya gelmiş olanların tümü"* demektir.[41] Muhtemelen esaret ya da sürgünün vermiş olduğu sıkıntıyı yeterince karşılamıyor oluşu ya da sürgündeki rahatlığa yönelik ince bir göndermede bulunması, İttihatçılar için bu ifadeyi rahatsız edici hale getirmişti. Yalman, kendisi de sürgüne gönderildiğinde bu yüzden saldırıya uğrayacak, Hamal Ferit tarafından kaynayan bir çorba tenceresi kafasına boca edilecekti.[42] Daha sonra Ahmet Ağaoğlu da bu ifade sebebiyle Yalman'a çıkışacak ve "*Malta yâranı yazar mısın, bak böyle sen de Malta yâranı olursun*,"[43] ifadeleriyle tepki gösterecekti. Söz konusu ifade, Malta'ya gönderilenleri mahcup etmek için sonraki dönemlerde de kullanılmıştır.

Milliyetçi basının mizah kolu da Malta'ya gönderilen İttihatçılara yönelik şiddetli hücumlarda bulunmakta, onlarla alay etmekteydi. Aslında Dünya Savaşı'na girişin ve mağlubiyetin sorumluluğundan hareketle İttihatçılara yönelik basında çok sert eleştiriler yapılmaktaydı. Şimdi bir kısmının Malta'ya gönderilmiş olması alay konusu ediliyor, bazılarının mebusluk peşinde koşarken, kendilerini Malta'da buldukları ima ediliyordu. *Karagöz*'de 12 Aralık 1919'da yayımlanan hayali bir mülakatta "*ey yâran-ı cezire*" şeklinde hitap edilen sürgünlerden Said Halim Paşa, Ziya Gökalp, Salah Cimcoz, Hüseyin Cahid Bey, Hacı Adil Bey ve Süleyman Numan Paşa'ya yönelik çok ağır ifadeler kullanılmış, bazıları kumarbazlıkla suçlanmıştı. *Karagöz*'ün Ziya Gökalp'i hedef alan ifadeleri ise İttihatçı karşıtlığının geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Gökalp'e hayali olarak; "*Karagözüm, Kızıl Elmamın tadı damağımda kaldı. Burada hepimiz çürük armuda döndük. Altay ufuklarının fırtınası her tarafı alt üst etti. Sen orada Yahya Kemal'e söyle Bozkurt'u çok azdırmasın. Kızıl Elmayı löpletir*" sözlerini söyleten Karagöz, sürgünlere teşekkür etmeden mülakatı sonlandırıyordu.[44]

Yâran ifadesinin rahatsız edici olduğuna dair en önemli veri ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 13 Aralık 1922 tarihli oturumunda yaşanan bir tartışmadır. Konya Mebusu Abdulhalim Çelebi, Malta'ya sürgün edilen eski İttihatçılardan ve o tarihte Nafia Vekili olan Feyzi Efendi'den [Pirinççioğlu] şimendifer idaresine dair şifahi bilgi istemiş fakat görüşmeler mutad olduğu üzere devam ederken bir anda hiç umulmayan bir yöne evrilmişti. Erzurum Mebusu Salih Efendi'nin öfkeli bir tonla meselenin yeterince müzakere edilmediğini ifade ettikten hemen sonra; "*Maalesef Malta yâranı geldikten sonra meclisin hali de değişmiştir*" şeklindeki ifadesi önemli bir gerginliğe sebep olmuştu. Antalya Mebusu Rasih Efendi'nin; "*Malta yâranı nasıl kelime? Ne demek*?" şeklindeki tepkisini Karahisar Mebusu Şükrü Bey araya girerek "*Malta'dan gelenler demek istiyor*" şeklinde tevil yoluna gitse de bu kelimenin kullanımına hayli içerlediği anlaşılan Nafia Vekili Feyzi Bey, Salih Efendi'ye şu sözlerle çıkışmıştı:

> "Şahsıma bir şey söylemiştir. 'Malta Yâranıdır' demiştir…Zannedersem ben Malta'ya kendi arzumla gitmedim. Ben de bu Memleketin evladıyım, her halde benim Malta'ya gitmem bir noksanlık değildir. Bu, İngiliz süngüsüyle olmuştur. Rica ederim, düzeltiniz. Ben orada bulunduğum zaman İngiliz süngüsü altında iken Yüce Meclise mebus seçildim. Zannederim ki bu millî fikre daha kimse iştirak etmeden en evvel iştirak edenlerdenim…Sen o zaman nerede idin, Salih Efendi?"[45]

Salih Efendi tartışmanın devamında "*sen ve senin gibi birçok adamları kurtarmışım*"[46] diyerek muhatabının Malta'ya gönderilmiş olmasından dolayı mahcubiyet hissetmesini istemişti ve muhtemelen *yâran* ifadesi de bu bağlamda kasıtlı olarak kullanmıştı.

3. Şeref ve Vatanseverlik Göstergesi Olarak Sürgün

Feyzi Bey gibi diğer birçok Malta sürgünü kendilerine yöneltilen suçlamalara karşı, sürgün hadisesini Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması için gerekli ve ayrıca kendilerine şeref veren, vatanseverliklerini bir kez daha ortaya çıkaran bir olgu olarak görmekteydiler. Mesela ilginç bir örnek olarak Kars Mebusu Ali Rıza Bey'in, ifadeleri dikkat çekmektedir. Maksadının kendisini methetmek olmadığını ama İngilizlere de boyun eğmeyerek Malta'ya sevk edilmeye amade olduğunu ve bunda da muvaffakiyet kazanıp geri geldiğini ifade etmişti.[47] Ali Rıza Bey aslında Malta'ya gönderilmemişti, tutuklandıktan sonra İstanbul'a Bekirağa'ya gönderilmiş, buradan tekrar Batum'a sevk edilmiş ve firar ederek Millî Mücadeleye katılmıştı.[48] Ancak onun ifadeleri İngilizler tarafından tutuklanmanın millî bir şeref olarak algılandığını göstermesi bakımından önemlidir. Eski Şeyhülislam Ürgüplü

[41] https://sozluk.gov.tr/, 20.02.2024.
[42] Feridun Kandemir, "Malta Yâranı", *Resimli Tarih Mecmuası,* V/59, İstanbul 1954*,* s. 3496.
[43] Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,* haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1997, s. 516.
[44] "Malta Yâranı ile Bir Mülakat", *Karagöz*, 12 Aralık 1919, s. 3.
[45] TBMM ZC, Devre 1, Yüz elli Beşinci İçtima, C. 25, 13 Aralık 1922, s. 360-361.
[46] TBMM ZC, Devre 1, Yüz elli Beşinci İçtima, C. 25, 13 Aralık 1922, s. 361.
[47] TBMM ZC, Devre 1, Yüz Altıncı İçtima, C. 14, 7 Kasım 1921, s. 111.
[48] Mehmet Sait Dilek, "Ali Rıza Ataman (1884-1955)", *Atatürk Ansiklopedisi*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ali-riza-ataman-1884-1955/, 25.02.2024.

Mustafa Hayri Efendi de "*bugünkü tutukluluğumuz ihtimal istikbalde bizim için iftihar ve şeref meselesi olacaktır*" diyerek sürgün edilmenin onurlu bir davranış olduğu algısına katkıda bulunacaktır.[49] Bazı Malta sürgünleri ise bir derece daha ileri giderek aslında firar etmek için ellerine fırsat geçtiğini fakat bunu reddettiklerini ifade ederler. Ahmet Ağaoğlu, kendisini tevkif için gelenlerin bunu devletin şerefi için yaptıklarına dair ifadelerini aktarmakta, Bekirağa Bölüğü'nden sorguya çağrılıp geri dönerken kendisine firar etmesi teklif edildiğini fakat reddettiğini söylemektedir.[50] Bir başka Malta sürgünü Ahmet Emin Yalman, tutuklanma sürecinde İskoçyalı bir zabit ile aralarında geçen konuşmaları nakleder ve zabitin, kendisi için kullandığı "*Malta'ya gitmek için çıldırıyor*" şeklindeki ifadelerini aktarır.[51] Ziya Gökalp ise bunun bir cesaret göstergesi olduğunu ifade eder. Gökalp, sürgünden döndükten sonra Diyarbakır'da çıkarmış olduğu *Küçük Mecmua*'da yer alan bir şiirinde düşüncelerini şöyle ifade etmişti:

"İstanbul'a girdi sulhen
Dağıtarak ordumuzu
Parçaladı yurdumuzu
Tepemize astı balta:
Korkmayana hazır Malta"[52]

Bu bağlamda en ilginç anlatılardan birisi Rauf Orbay'a aittir. Orbay, anılarında İstanbul'da toplanacak bir Meclisin, Millî Mücadele hareketine destek sağlayacağını düşündüğünü ifade eder. Bu yüzden Hükümetin işbirlikçisi İngilizleri kışkırtmak için Mebusan Meclisi'ne üye olmayı planlamıştı. Böylelikle İngilizleri tahrik etmek için güzel bir fırsat ortaya çıkacaktı. İngilizlerin Meclisi basarak mebusları tutuklayıp, sürgüne göndermelerinin halkta millî bir uyanışa neden olacağı kanaatindedir.[53] O, vatanı için tutuklanmaya razı olduğunu ve kendini feda edeceğini gururla anlatmıştır. Rauf Bey'in bu fikirlerini ilettiği Kâzım Karabekir ise Rauf Orbay'ın İstanbul'dan sürülmesi hâlinde millî kahraman olarak anılacağını söylemiştir.[54] Sürgün dönüşünde ise şiddetli alkışlar eşliğinde Meclise takdim edildikten sonra, Amasya Mebusu Ömer Lütfü Bey, Orbay'ı epeyce övmüştür. Eğer Rauf Bey, ortadan kayboluyorsa muhakkak önemli bir gerekçesi vardır. Mesela İtalyanlar, Trablusgarp'a taarruz ettiklerinde Rauf Bey birdenbire kaybolmuştu ama bu, ulvî bir amaç içindi. Silah ve cephane temin etmiş ve mücahidîne yetiştirmişti. Balkan Harbi'nde de *"bir sır gibi, bir ricali batına"* gibi İstanbul'dan çıkışını kimse görmemiş, Yunanlıları vurmuştu; yağını, kömürünü nereden aldı kimse bilemezdi. İşte Rauf Bey bu idi. Nihayet mertliğinin kurbanı olmuş ve Malta'ya sürülmüştür.[55]

Malta sürgünlerinin bu düşüncelerine yönelik şiddetli eleştiriler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Süleyman Nazif'in sözleri ilginçtir. Malta'ya sürgün edilenlerden birisi olan Nazif, Malta'da bulunduğu sırada hangi sebeple tutuklandığını bilmediğini içeren bir mektubu Samsun'da çıkarılan *Hilal Gazetesi'ne* göndermiş, daha sonra bu mektup Millî Mücadele taraftarı *Anadolu'da Yenigün*'de yayımlanmıştı. Nazif'in aradığı cevabı *Anadolu'da Yenigün* vermişti: hem Nazif hem de diğer Malta sürgünlerinin İngiltere tarafından tutuklanma sebebi onların vatanseverlik nitelikleri idi.[56] Bununla beraber ilginç bir şekilde Süleyman Nazif sürgün hayatından birkaç yıl sonra, 18 Nisan 1925'te, *Resimli Gazete*'de yayımladığı "Malta'da Türkler" başlıklı bir makalesinde Malta'ya sürülmenin, değil vatanperverlik bir basiretsizlik olduğunu ifade etmişti:

> "Malta'ya gitmek bizim için fazîlet olmaktan ziyade kusûr ve kabahat idi. Kaçamamış, gizlenememiş, bin türlü mezalimi İstanbul'un ufku dahilinde pervâsız, hayasız, haşr ü neşreden İngilizler'in bana bir şey yapmayacaklarını zannedecek kadar hayvânî basiretsizlik göstermiştim. Oradaki hem-hâl vatandaşlar, vatanperverlik yüzünden Malta girdabına sürüklenmiş olduğunu zannediyorlardı. İhtimâl ki bir kısmı veya hepsi öyle olsun. Fakat ben amâlimin hiçbirinde beni tesliye edecek bir zerre-i fazîlet bulamıyordum."[57]

Malta'ya sürgün edilmenin kamuoyuna bir şeref meselesi olarak sunulmasının ciddi bir rahatsızlık yarattığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda en önemli tartışma Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 28 Temmuz 1921 tarihli oturumunda yaşanmıştır. Karesi Mebusu Vehbi Bey, Malta'ya gönderilenlerin uluslararası hukuk kaidelerine uygun olarak götürülmediklerini, oradaki bazı kimselerin ülkeyi büyük zarara uğrattığını ifade etmiş dolayısıyla Malta'dan dönenlerin coşkuyla karşılanmasını eleştirmiştir. Vehbi Bey'in Malta'dan ülkeye getirilenleri kastederek; "*Malta'dan geliyor, Malta'dan geliyor diye…kıyametler koparmayalım…o tarzda telakki ediliyor ki Malta'ya gitmek en büyük şereftir*" şeklindeki ifadeleri kısa süre önce Malta'dan dönmüş olan Edirne Mebusu Şeref Bey'in hiddetlenmesine sebep olmuş ve "*Malta'ya gitmek bir şereftir diye ben burada bir şey söylemedim.*

[49] Ürgüplü, *age*, s. 420.
[50] Ahmet Ağaoğlu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, haz. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul 2010, s. 51-55.
[51] Yalman, *age*, s. 489.
[52] Ziya Gökalp, "İngilizlerden Sakın" *Küçük Mecmua*, S. 2, Diyarbakır 1922, s. 11.
[53] Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni-Siyasî Hatıralarım*, C. I, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 288.
[54] Orbay, *age*, s. 290.
[55] TBMM ZC, Devre 1, Yüz On Birinci İçtima, C. 14, 15 Kasım 1921, s. 219-220.
[56] "Malta'dan Bir Sedâ: Süleyman Nazif'in Mektubu" *Anadolu'da Yenigün*, 20 Ağustos 1920, s. 1.
[57] Şuayb Karakaş, *Süleyman Nazîf*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 134.

Hiç kimse bundan dolayı hissei şeref ayırmamıştır…ben Malta'ya gittiğimden dolayı kendime hissei şeref ayıracak kadar küçülmedim efendiler" diyerek kendini savunmuştur.[58]

SONUÇ

Malta Sürgünlerine dair çalışmalar genellikle sürgüne gönderilen kimselerin kamplardaki yaşam şartlarına ve ülkeye dönüş süreçlerine odaklanmaktadır. Bu araştırmada ise Türk kamuoyunda sürgünlere yönelik yaklaşımın her zaman müspet olmadığı gösterilmiştir. Meseleyi dikkate değer hale getiren husus, sürgünleri kurtarmak için büyük çabalar harcayan milliyetçilerin diğer taraftan onlara yönelik olumsuz eleştirilerde bulunmalarıdır. Savaşın sorumluluğu bağlamında İttihatçılara ve tehlikeli olmasına rağmen İstanbul'da bulunuyor olmalarından bahisle bazı Kuvayımilliye mensuplarına eleştiriler yöneltilmiştir.

Esaret hayatına mahkûm edilenler kinayeli bir şekilde, *Malta Yâranı* gibi bir sıfatla tanımlanmışlardır. Aslında olumsuz bir anlam taşımayan yâran kelimesi ile sürgün edilenlere yönelik üstü kapalı bir eleştiride bulunulmuş, Mütareke sonrası ortaya çıkan zorlu süreçte Malta'da bulunarak rahat bir hayat geçirdikleri ima edilmiştir. İngilizler tarafından ülkelerinden kaçırılanlar ise kendilerine yönelik eleştirilere hayli öfkelenmiş, bu hadisenin aslında bir şeref, cesaret ve vatanseverlik göstergesi olduğunu ifade etmişlerdir. Kasıtlı olarak gitmediklerini bilakis ellerinde firar fırsatı varken bunu dikkate almadıklarını söylemek durumunda kalmışlardır. Temel gerekçeleri ise Malta'ya gönderilmek suretiyle Millî Mücadele sürecine katkı sunacaklarını düşünmeleridir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

The National Archives (TNA) Foreign Office (FO).

TNA FO. 371/5091; 6499; 6505.

2. Resmi Süreli Yayınlar

TBMM Gizli Celse Zabıtları.

TBMM Zabıt Cerideleri.

3. Süreli Yayınlar

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), S. 82.

"Malta'dan Bir Sedâ: Süleyman Nazif'in Mektubu" *Anadolu'da Yenigün*, 20 Ağustos 1920.

"Malta Menfileri", *Vakit*, 22 Eylül 1919.

"Malta Misafirleri", *Alemdar*, 9 Haziran 1919.

"Malta Yâranı Ne Halde Bulunuyor", *Vakit*, 17 Ocak 1920.

"Malta Yâranı ile Bir Mülakat", *Karagöz*, 12 Aralık 1919.

4. Kitaplar

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele* Mutlakiyete *Dönüş (1918-1919)*, C.I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

CRISS, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, çev. Ahmet Kaçmaz, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken-Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

İĞDEMİR, Uluğ, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

KARACA, Taha Niyazi, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

KARAKAŞ, Şuayb, *Süleyman Nazîf*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

SORGUN, Taylan, *Türklerin İşkencede Bir Yılı Bekirağa Bölüğü,* Destek Yayınevi, İstanbul 2009.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009.

5. Hatırat ve Günlükler

[58] TBMM ZC, Devre 1, Otuz Yedinci İçtima, C. 10, 28 Mayıs 1921, s. 330-332.

AĞAOĞLU, Ahmet, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, haz. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul 2010.

AHMET İZZET PAŞA, *Feryadım İstiklâl Harbi'nin Gerekçeleri*, C.II, haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

AŞUROĞLU, Halil Nedim, *Mütareke Günlerinde İstanbul Polis Müdürünün Hatırâtı*, haz. Ali Birinci, Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016.

BAL, Mehmet Akif, (Ed.), *Millî Mücadele'de Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921)*, Özgü Yayınları, İstanbul 2003.

BİREN, Mehmet Tevfik, *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, C.II, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993.

ÇETİNKAYA, Ali, *Malta'dan Mefharet Hanım'a Sürgün Mektupları*, haz. Oktay Şimşek, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

KEMALETTİN ŞÜKRÜ, *İşgal Facialarından Mütareke Acıları*, haz. Özlem Pekcan, Dorlion Yayınları, Ankara 2022.

LÜTFİ SİMAVİ, *Sultan Reşad ve Sultan Vahideddin Dönemlerinde Sarayda Gördüklerim*, haz. Fatih Akyüz, Fatih Tetik, Timaş Tarih, İstanbul 2022.

ORBAY, Rauf, *Cehennem Değirmeni-Siyasî Hatıralarım*, C.I, Emre Yayınları, İstanbul 1993.

SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

ÜRGÜPLÜ, Ali Suat (Ed.), *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,* haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1997.

YUNUS NADİ, *Ankaranın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

6. Makaleler

BAL, Mehmet Akif, "İşgalcilerin Milli Mücadele'yi Kadrosuz Bırakma Çabası: Malta Sürgünleri (1919-1921)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 261/132, Ankara 2022, ss. 327-368.

DİLEK, Mehmet Sait, "Ali Rıza Ataman (1884-1955)", *Atatürk Ansiklopedisi*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ali-riza-ataman-1884-1955/, (e.t. 25.02.2024).

GÖKALP, Ziya, "İngilizlerden Sakın" *Küçük Mecmua*, S.2, Diyarbakır 1922, ss. 11-12.

GÜRKAN, Uluç, "Malta Yargılamaları", *Ermeni Araştırmaları*, S. 50, Ankara 2015, ss. 125-150.

KANDEMİR Feridun, "Malta Yâranı", *Resimli Tarih Mecmuası,* V/59, İstanbul 1954, ss. 3492-3497.

POLAT, Hasan Ali, Osman Akandere, "Karakol Cemiyeti Liderlerinden Galatalı Şevket Bey'in Hayatı ve Millî Mücadele'deki Hizmetleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 36 / S. 2, İzmir 2021, ss. 643-673.

SUAD HAYRİ, (Çev.), "Lozan Muahedenamesinin 92 ve 96'ncı Maddeleriyle Teşkil Olunan Muhtelit Hüküm Mahkemelerinin Mukarreratından Malta Davası", *Darü'lfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 32, İstanbul 1927, ss. 928-933.

SÜRMELİ, Serpil "Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü" *Atatürk Dergisi*, C. 3/ S. 4, 2010, ss. 63-89.

ULUDAĞ Mekki, Aynur Soydan Erdemir, "Diyarbakır Milletvekili Zülfü Bey'in Malta'ya Sürgünü", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 14/S. 3, 2022, ss. 1053-1074.

YATAK, Süleyman, "Malta Sürgünlerinin Maaşları Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 59, İstanbul 1991, ss. 48-60.

YÜKSEL, Zehra Nur, *Refik Halid Karay'ın Peyâm-Sabah Gazetesindeki (11327-897/11534-1104) Yazıları Üzerine Bir Araştırma*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun 2022.

7. İnteraktif Kaynaklar

https://sozluk.gov.tr/, (e.t. 20.02.2024).

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 681-700.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.09.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İSTANBUL'UN İŞGALİ VE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

10.53718/gttad.1356830

SİNAN KIYANÇ*

ÖZ

ABD, İtilaf Devletleri safında 1917 yılında Birinci Dünya Savaşı'na katılmasına karşın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemiş, ancak iki ülke arasında diplomatik ilişkiler sonlandırılmıştı. Diplomatik ilişkilerin sonlanmasına karşın ülkedeki Amerikan varlığı tüccarlar ve misyonerler vasıtasıyla devam etmiştir. Savaşın bitmesi üzerine yeni dünya düzeninin şekillenmesinde aktif rol oynayan ABD, Monroe Doktrini kapsamında muhteşem yalnızlığına dönene kadar bu rolü başarı ile oynamıştır. Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgaline aktif olarak katılmayan ABD, işgal sonrasında kentte siyasi temsilcilik açmıştı. Bu temsilciliğe karşın Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkileri başlatmamıştır. Siyasi temsilciliğinin yanı sıra yıllardan beri var olan ülkedeki Amerikan varlığı iyice artmış, bunların güvenliği için askerî varlığını oluşturmuştur. Her geçen gün sayıları artan Amerikan savaş gemilerinin bir kısmı İstanbul önlerinde beklerken, bir kısmı da ticari faaliyetlerin güvenliği gerekçesiyle Osmanlı sularında İtilaf Devletleri'nin işgal faaliyetlerine yardım etmekteydi. Bunun yanı sıra İstanbul'da kurulan radyo istasyonu ile süreli yayınlar vesilesiyle gelişmeler yakından takip edilmekteydi. Misyonerler sayesinde güçlü bir istihbarat ağı kuran ABD, Anadolu'daki gelişmeleri de İstanbul'da yakından takip etmekteydi. Her geçen gün sayıları artan Amerikan askeri ise İstanbul gece hayatının önemli bir parçası olmuştur. Bu durum beraberinde asayiş olaylarını da getirmişti. Amerikan askerlerinin karıştığı asayiş olayları tepkilere neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemesi, ABD Başkanı Woodrow Wilson'un yeni dünya düzeninin şekillenmesi için açıkladığı Wilson Prensiplerinde Türkler hakkında ifadeleri, yıllardır var olan Amerikan varlığı nedeniyle ABD, Osmanlı Devleti yönetimi ve İstanbul ahalisi tarafından İtilaf Devletleri'nden farklı görülmüştür. Bu süreçte, ABD'nin İtilaf Devletleri'nin bir parçası olduğu ve çoğunlukla onlarla beraber hareket ettiği görülse de onlardan farklı bir tutum sergilemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. İşgal İstanbul'unda iaşe sorunu yaşanmaktaydı. Bu sorun kente gelen muhacirler ve Bolşevik İhtilali sonrasında kente gelen Beyaz Rus mültecileri nedeniyle iyice büyümüştü. İaşe ve barınma gibi sorunların yerel yönetim tarafından çözülememesi üzerine Amerikan yardım kuruluşları çözüm için adımlar atmıştır. Bu yardım faaliyetlerinin çoğunun mültecilere yönelik olmasına ve kısa sürelik olmasına karşın kentin iaşe ve barınma sorunları açısından önemlidir. Kentte fiyatların hızla yükselmesi karşısında Amerikan mağazaları açılmış, bu mağazalar özellikle temel ihtiyaç malzemelerine erişimde büyük katkı sağlamıştır. Amerikan misyonerleri de bir taraftan işgal İstanbul'unda varlığını güçlendirmiş, yeni okullar açmıştır.

Bu araştırmada, Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul'un işgal yıllarındaki rolü ele alınmaktadır. Belge tarama yöntemi ile Osmanlı Devleti Arşivi ve ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi taranmıştır. Konuyu aydınlatacak birinci el kaynaklar başta olmak üzere araştırma eserleri ele alınmıştır. ABD hükümetinin ve ABD'nin İstanbul temsilciliğinin bu süreçteki rolünün yanı sıra Wilson Prensiplerinin İstanbul'a yansıması ayrı başlıklar halinde ele alınmaktadır. Araştırmada ABD'nin İstanbul'un işgali sürecinde İtilaf Devletleri ile paralel hareket etse de kendine has bir tutum sergilediği, sosyal meselelere eğildiği ve böylece kentteki kültürel varlığını güçlendirdiği savunulmaktadır. İşgalci güç olma görüntüsünden özellikle kaçınan ABD, ülkedeki ticari çıkarları ve misyoner faaliyetlerinin artırılması yönünde adımlar atmıştır. Araştırmanın hacim kaygısından ötürü Amerikan manda meselesine kısmen değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşgal, İstanbul, Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti, Mülteci.

* Dr., Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: sinankiyanc@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0148-9632.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

İSTANBUL'UN İŞGALİ VE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

THE OCCUPATION OF ISTANBUL AND THE UNITED STATES OF AMERICA

ABSTRACT

Although the USA participated in the First World War in 1917 on the side of the Entente States, it did not declare war on the Ottoman Empire, but diplomatic relations between the two countries were terminated. Despite the end of diplomatic relations, the American presence in the country continued through traders and missionaries. The USA, which played an active role in the shaping of the new world order after the end of the war, successfully played this role until it returned to its magnificent loneliness within the scope of the Monroe Doctrine. The USA, which did not actively participate in the occupation of Istanbul by the Entente State after the Armistice of Mudros, opened its political representation in the city after the occupation. Despite this representation, diplomatic relations with the Ottoman Empire were not started. In addition to its political representation, the American presence in the country, which has existed for years, has increased, and it has created its military presence for their security. While some of the American warships, whose numbers were increasing day by day, were waiting in front of Istanbul, some of them were helping the occupation activities of the Allied Powers in Ottoman waters for the safety of commercial activities. In addition, developments were followed closely through the radio station established in Istanbul and periodicals. The USA, which established a strong intelligence network thanks to the missionaries, was also closely following the developments in Anatolia in Istanbul. American soldiers, whose numbers are increasing day by day, have become an important part of Istanbul nightlife. This situation brought with it security incidents. Public order incidents involving American soldiers caused reactions.

Not declaring war on the Ottoman Empire, US President Woodrow Wilson's statements about the Turks in the Wilson Principles announced for the shaping of the new world order, were seen differently from the Allied Powers by the USA, the Ottoman State administration and the people of Istanbul due to the American presence that has existed for years. In this process, although it is seen that the USA is a part of the Allied Powers and mostly acts together with them, it is understood that it tries to show a different attitude from them. There was a problem of subsistence in occupied Istanbul. This problem had grown due to the immigrants who came to the city and the Belarusian refugees who came to the city after the Bolshevik Revolution. American aid organizations have taken steps to solve problems such as subsistence and housing, as the local government could not solve them. Although the majority of these aid activities are aimed at refugees and continue for a short time, they are important in terms of the city's food and shelter problems. In the face of the rapid rise in prices in the city, American stores were opened, and these stores made a great contribution especially in accessing basic necessities. On the one hand, American missionaries strengthened their presence in occupied Istanbul and opened new schools.

In this study, the role of the United States of America during the occupation years of Istanbul is discussed. The Ottoman State Archive and the US State Department Archive were scanned by document scanning method. Research works, especially first-hand sources that will illuminate the subject, are discussed. The role of the US government and the US representation in Istanbul in this process, as well as the reflection of the Wilson Principles on Istanbul, are discussed under separate headings. In the research, it is argued that although the USA acted in parallel with the Allied Powers during the occupation of Istanbul, it displayed a unique attitude, focused on social issues and thus strengthened its cultural presence in the city. Avoiding the appearance of being an occupying power, the USA took steps to increase its commercial interests and missionary activities in the country. Due to the volume concern of the research, the American buffalo issue has been partially addressed.

Keywords: Occupation, Istanbul, United States of America, Ottoman State, Refugee.

GİRİŞ

"...Sabah uyanıp da Haliç üzerine çökmüş sisten incecik ve tertemiz başlarını uzatan minareleri görüp bir Rus operasındaki aryayı hatırlatan müezzinin, dokunaklı sesiyle müminleri yalvarırcasına duaya çağırdığını duyduğunuzda doğunun büyüleyici havasında eriyorsunuz. Pencere canımda yansıyan görüntünüze bakınca, sizi dün gece keşfeden sineklerin ısırıp kızarttığı yerleri görüyor ve kendinizi tam tamına doğuda buluyorsunuz."

Ernest Hemingway, The Toronto Daily Star 28 Ekim 1922[1]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan (30 Ekim 1918) Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye başlamışlardı. Bunlardan ilki Osmanlı Devleti'nin başkenti, İstanbul'un işgaliydi. Böylece devletin askerî, bürokrasi ve toplumsal direncini kırmak hedeflenmiştir. Kenti ve doğal olarak Osmanlı Devleti idaresini sıkı kontrol altına almaya çalışan İtilaf Devletleri ittifaka dayalı güçlü bir görüntü sergilemeye çalışmışlardır. Ancak ABD bu süreçte diğer İtilaf Devletleri'nden farklı bir görüntü sergilemiştir.

[1] Ernest Hemingway, *İşgal İstanbul'u ve İkinci Dünya Savaşı*, çev. M. Ali Kayabal, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1988, s. 13.

ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri yanında savaşa katılmasına karşın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemişti. Almanya'nın tepkisi üzerine 20 Nisan 1917 tarihinde ABD ile Osmanlı Devleti diplomatik ilişkileri sonlandırılmıştı. Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey, Amerika büyükelçisinden özür dilemiş ve diplomatik ilişkilerin sonlandırılmasına rağmen ülke topraklarında misyoner faaliyetlerinin ve bu faaliyetlerde yer alan Amerikan vatandaşlarının korunacağını belirtmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında ülke topraklarında 426 Amerikan okulu, 17 misyonerlik merkezi ve 9 Amerikan hastanesi bulunmaktaydı.[2]

Osmanlı Devleti savaş sonrasında varlığını devam ettirmek için arayışlar içindeydi. İtilaf Devletleri'nin "kazananlar hukukunda" kendine yeni bir dayanak aramaktaydı. Paris Barış Konferansı'nda bir araya gelen ülkeler yeni dünya düzenini şekillendirmekteydiler. Bu kapsamda ortaya atılan Manda kavramı, Osmanlı Devleti nezdinde tartışmalara neden olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki, özellikle İstanbul'daki, aydınlardan bazıları devletin bir süre büyük devletler mandası olarak idare edilmesini istemekteydiler. Bu devletlerden öne çıkan ise ABD'ydi. Başkan Woodrow Wilson'un, Wilson Prensipleri olarak adlandırılan 14 maddelik bildirisinde Osmanlı Devleti hakkında ifadesi, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemesi, ülkedeki yardım kuruluşlarının faaliyetleri ve ABD'li bazı bürokratların bu yönde tutumları nedeniyle manda konusunda en çok talep edilen ülke olmuştur. Araştırmada Amerikan mandası konusunda yeterince çalışma olduğundan dolayı konu sınırlandırılmasına gidilmrkte ve Wilson Prensiplerinin İstanbul siyasetini nasıl etkilediği sorusuna cevap verilmektedir.

İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgali İngiltere, Fransa ve İtalya güçleri tarafından gerçekleşmiştir. ABD ise İstanbul limanında askerî varlığını bulundursa da işgalde rol almamıştı. Ancak işgal ordusunun Beyoğlu sokaklarındaki yürüyüşünde ABD bayrağı da yer almıştı. İşgalin hemen sonrasında İstanbul'da diplomatik temsilcilik açmıştı. Amerikalı bazı vakıf ve komiteler (örgütler) de kentin sorunları ile ilgilenmişti. Kentte temel ihtiyaç maddeleri bulunmamakta, karaborsacılar nedeniyle fahiş fiyatlardan satılmaktaydı. Bunun yanı sıra yetim ve öksüzlerin durumu ile sağlık imkânlarının yetersizliği de bir başka sorundu. Bu sorunları çözümünde Amerikalılar kuruluş ve kişisel katkı sağlamışlardır. Bu katkıları karşısında da ülkedeki faaliyetlerini artırmış ve vergi indirimi gibi ayrıcalıklar elde etmişlerdi.

İtilaf Devletleri arasında yer almasına, boğazda askerî varlıklarını devam ettirmesine karşın ABD, İstanbullular tarafından diğer işgal devletleri ile bir tutulmamıştır. Bunda ABD'nin yardım faaliyetlerine katılmasının yanı sıra İngiltere, Fransa ve İtalya işgal güçlerinin tepki çeken hareketleri de etkili olmuştur. Buna bir örnek de Darülfünunda yaşanmıştır. İşgal sembollerinden birisi haline gelen ve sonrasında İngiliz askerleri sokulan Darülfünun'da Amerikalılar geniş katılımlı konferans verdiler.[3]

İstanbul'un işgali birçok araştırmada ele alınmış, ancak ABD'nin bu süreçte oynadığı rol hakkında herhangi bir araştırmanın olmaması bu araştırmanın yapılma ihtiyacını doğurmuştur. Doküman analizi yöntemi kapsamında konuyu aydınlatacak Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BAO), ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi (FRUS), ABD Kongre Arşivi, Near East Foundation Archive, Salt Research Archives taranmış ve ilgili kayıt ve belgeler incelenmiştir. Bunun yanı sıra birinci el kaynak ve araştırma eserleri incelemesi neticesinde elde edilen bilgi ve bulgulara yer verilmiştir. Araştırmada ABD'nin İstanbul'un işgal sürecine etkisi ve rolü; kurumsal, sivil toplum ve basın nezdinde ele alınmaktadır.

1. İstanbul'un İşgali

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrasında İtilaf Devletleri, İstanbul'a asker göndereceklerini bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin hangi amaçla asker gönderecekleri soruları ise yanıtsız kalmıştı. Bunun üzerine İngiltere güçleri denizden, Fransız güçleri ise karadan İstanbul'a hareket etmişti. 13 Kasım 1919 tarihinde İtilaf Devletleri, 15 muharebe gemisi, 11 kruvazör, 29 muhrip ve 6 denizaltından oluşan 61 parça harp gemisinden oluşan bir donanma ile İstanbul önlerine gelmişlerdi. Bu donanma 22 İngiliz, 18 Fransız, 17 İtalyan ve 4 Yunan gemisinden ibaretti. Aynı gün 2.616 İngiliz, 540 Fransız ve 470 İtalyan olmak üzere 3.626 askerin karaya çıkması ile İstanbul'un işgali başlamıştı.[4] İşgalden birkaç gün önce ABD'nin önde gelen gazetelerinden The New York

[2] Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 19; Tuğçe Kaya, "ABD Birinci Dünya Savaşı Sırasında Neden Osmanlı Devleti'ne Doğrudan Savaş İlan Etmedi? Amerikan Gizli Belgeleri Üzerine Bir İnceleme," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S XIX/39, 2019, s. 562-563.

[3] İ. Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 117.

[4] Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı, İstanbul'un İtilaf Devleti Tarafından İşgali C. 1, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. LXVIII/144, 2019, s. 64; Abdurrahman Bozkurt, "İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 13; "Allied Fleet is Now Off Constantinople", *New York Tribune,* 14 Kasım 1918, s. 3; İstanbul'un fiili işgalinin temsili olayı Doğu Müttefik Orduları Komutanı Fransız General Franchet d'Esperey'in 8 Şubat 1919 tarihinde Galata'dan Beyoğlu'na at üzerinde gidişiydi. Büyük bir gösteri halini alan bu olay basında geniş yer bulmuş, yıllar sonra bile fiili işgal sürecinde temsili bir yer etmiştir. Bu girişi Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'a girişine benzeten bazı gazeteciler, Generalin bu duruma bir gönderme yaptığını, bu nedenle büyük komutan imajına uyması için beyaz renginde bir at tercih ettiğini iddia etmişlerdir. Ancak olay Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'a girişine yapılan bir göndermeden ziyade Birinci Dünya Savaşı'nın kazanımlarını gösteren ve İstanbul'daki gayrimüslimlere moral amacıyla düzenlenmişti. Bunun yanı sıra atın rengi de beyaz değildir. Salt Research, İstanbul İşgal Kuvvetleri Komutanı General Franchet d'Esperey'i karşılama töreni ile ilgili dokümanlar- Documents about welcoming ceremony of the General Commander of the Istanbul Occupation Force, General Franchet d'Esperey, AFDIVDOC082.

Times, Osmanlı Devleti'nin de diğer İttifak Devletleri gibi sonunun geldiğini belirtmiştir. İstanbul'un ise kısa sürede ele geçirilerek Türklerden tamamen arındırılacağını, yeni bir yönetim ile kentin Hıristiyan topluluklardan oluşan halktan ibaret olacağına yer vermiştir.[5]

İstanbul'un işgal edilmesi ile İtilaf Devletleri yıldırma politikalarını birer birer uygulamaya başlamıştı. Türk Savaş Suçluları konusu, İngiltere'nin hazırladığı plan da bunlardan birisiydi. Planın hayata geçirilmesi, 4 Mart 1919 tarihinde İngilizlerin desteğiyle Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olmasından bir gün sonra hayata geçirilmişti. İlk yargılananlar İngiltere tarafından hazırlanan listedeki 61 kişiydi. Lord Curzon 14 Şubat 1919 tarihinde ABD'nin Londra Büyükelçisi John W. Davis'e verdiği notada savaş suçu işlemiş Türkler hakkında bilgi istemişti. 16 Nisan 1919 tarihinde verilen cevapta; Süleyman Numan Paşa (Askerî Doktor), Seyfi Bey (Harbiye Nezareti İstihbarat Şefi), Şükrü Bey (1916-17 yılları Maarif Nazırı), Atıf Bey (1915-1916 Ankara Valisi) ve adı bilinmeyen Konya Valisinin yer aldığı beş kişilik bir liste hazırlanmıştı. Derhal yargılanmalarına başlanan bu isimler İngiltere'nin de listesinde yer almaktaydı.[6] Bu yargılamalar ve ardından verilen idam kararının onaylanması hususunda Amerika Siyasi Mümessili de diğer İtilaf Devletleri'nin temsilcileri gibi Hariciye Nezareti'ne giderek görüşme yapmış, kararların uygulanması yönünde baskı uygulamıştır.[7]

İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti ile Mondros Mütarekesi sonrasında yapılacak antlaşma için birçok kez bir araya gelmişlerdi. Mart 1920'de Londra'da yapılan görüşmelerde Sevr Antlaşması'nın maddeleri belirlenmişti. Fransa'nın ABD Büyükelçisi Jean Jules Jusserand, ABD Dışişleri Bakanlığı'na maddeler hakkında görüşlerini ve Doğu Meselesine ilgilerinin devam edip etmediğini sormuştur. İlgili maddelerden İstanbul hakkında iki önemli husus vardı; ilki İstanbul'un Sultan ve ailesine ev sahipliği yapacağından ötürü onları koruyacak olanların dışında tamamen askerden arındırılarak Osmanlı Devleti başkenti olarak devam edeceği, ikincisi Boğazların ABD'nin iki oy ile yer alacağı uluslararası bir komisyon tarafından kontrol edileceğiydi.[8] ABD Dışişleri Bakanı Bainbridge Colby cevap yazısında her ne kadar Osmanlı Devleti ile savaşa girilmemiş olsa da onun müttefikleri ile savaştıklarını, bu nedenle dolaylı da olsa yenilgilerine neden olduklarını ifade etmiştir. Colby, doğrudan savaşmadıklarından ötürü Osmanlı Devleti hakkındaki konferansa katılmayacaklarını ancak alınacak kararlara önem verdiğini ifade etmişti. İstanbul'un hakkında alınan kararı desteklemiştir.[9]

İşgal edilmesine karşın İstanbul'da işler İtilaf Devletleri, özellikle de İngilizlerin istediği gibi gitmiyordu. Anadolu'da her geçen gün güçlenen Millî Mücadele, İstanbul'da da geniş bir kesim tarafından desteklenmekteydi. İstanbul hükümetlerinin etkisizliğine karşın Meclis-i Mebusan 28 Ocak 1920 tarihinde Misak-ı Millî'yi tanımıştı. İngilizler, İstanbul hükümetini, Millî Mücadele karşısında yeterince adım atmadıkları için sert bir şekilde eleştirmekteydi. Bir yandan da Anadolu'da Ermeniler katlediliyor haberleri ile uluslararası kamuoyunda Türkler aleyhine bir hava estirmeye çalışmaktaydılar.[10] İngiliz, Fransız ve İtalyan yüksek komiserleri 3-4-5 Mart 1920 tarihinde yaptıkları görüşmelerden İstanbul'un resmî işgal kararı çıkmıştı. 6 Mart 1920 tarihinde Lord Curzon, İngiltere Yüksek Komiseri Amiral de Robeck'e gönderilen talimat ile İstanbul'un derhal işgal edilmesini istemişti.[11] Aynı gün ABD'nin Londra Büyükelçisi, ABD Dışişleri Bakanlığı'na İstanbul'un işgal kararını bildirmiştir.[12] The New York Times gazetesi 11 Mart 1920 tarihli sayısında İstanbul'un işgal edileceğini duyurmuştu. Gazete, işgalin amacını da başta Ermeniler olmak üzere ülkedeki azınlıkların Batı'nın ideallerine uygun bir yaşama kavuşturma olarak belirtmiştir. Bir gün sonra yine aynı gazete İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Millî Mücadele'nin başarıları ile Türklerin yeniden güçlenmesinde ABD'yi suçlamasına yer vermişti.[13] Curzon, ABD Başkanı Woodrow Wilson'a işgal için iş birliği teklif etmişti. Curzon böylece işgali uluslararası bir eylem olarak göstermek istiyordu. ABD Başkanı Wilson iş birliği teklifine karşı çıktı. Ancak Başkan Wilson, ABD Senatosu'nun Harbord Raporu'nun da etkisiyle Ermenistan mandasını reddetmesine büyük tepki göstermiş, bu nedenle İstanbul'un Türklerin elinden alınmasına ısrar etmiş; işgali onaylamıştı.[14]

İstanbul'un resmî işgali 16 Mart 1920 tarihinde gerçekleşmişti. İngilizler Şehzadebaşı'ndaki askerî karakolu ve ardından Harbiye Nezareti'ni işgal etmişlerdi. Harbiye Nezareti işgalinde karşılık verilmiş, çıkan çatışmada Türk askerleri şehit edilmişti. Mebusan Meclisi dağıtılmış, Millî Mücadele'yi destekledikleri gerekçesiyle bir

[5] Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*. Yelken Matbaası, İstanbul 1974, s. 33-34.
[6] Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1985, s. 73-74.
[7] Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara 1999, s.152-153.
[8] The Foreign Relations of the United States (FRUS), "The French Ambassador (Jusserand) to the Acting Secretary of State", 1919, Volum III, 763.72119/9608.
[9] FRUS, "The Secretary of State to the French Ambassador (Jusserand)", 1919, Volum III, 763.72119/9608.
[10] İşgal sürecinde Amerikan basınında Türkler aleyhine birçok haber çıkmıştır. Bu haberlerin temel aldığı konulardan birisi de Ermeni Meselesi'ydi. İngiltere'nin yürüttüğü propaganda ve ABD'deki lobiler bu süreçte etkin bir rol üstlenmişlerdi. ABD Kongre Arşivi'nde yer alan gazete haberlerde bu konuda zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Detaylı bilgi için bk; Library of Congress, Chronicling America Historic American Newspapers.
[11] Fahir Armaoğlu, "İngiliz Belgelerinde İstanbul'un İşgali (16 Mart 1920)," *Belleten*, S. LXII/234, 1998, s. 479.
[12] Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 81.
[13] Ulagay, *Amerikan Basınında*, s. 85-86.
[14] Armaoğlu, "İngiliz Belgelerinde İstanbul'un İşgali," s. 486-488

kısım Mebus, aydın ve gazeteci Malta'ya sürgüne gönderilmişti.[15] Bu isimlerden birisi olan Ahmet Emin Yalman, bu süreçte Yüksek Komiser Bristol ile dikkat çeken bir anısını paylaşmaktadır. İngilizlerin aradığı isimlerden olan Yalman, bir sürede çeşitli yerlerde saklandıktan sonra bu konuda bilgi almak için Columbia Üniversitesi'nden arkadaşı Cumberland'ı ziyaret için Amerika Yüksek Komiserliğine gitmişti. Cumberland'a durumu iletmiş, o da konu ile ilgili Amiral Bristol ile görüşmüştü. Amiral Bristol, Yalman'ın İngilizlerin eline geçmek yerine Ankara'ya kaçmasını tavsiye etmiş. Kaçması için de Yüksek Komiserliğe ait araçlardan biri ile istediği yere kadar güvenli bir şekilde götürülebileceğini belirtmiştir. Ancak Yalman bu tavsiye yerine İngilizlere teslim olmaya karar vermiş ve diğer isimlerle beraber Malta'ya sürülmüştür.[16] Amiral Bristol tutuklanmaların alışılmışın dışında bir uygulama ile yapıldığını belirtmişti. Bristol, insanların yatak kıyafetleri ile alındığını, teşhir edildiğini, bazılarının yolda dövüldüğünü ifade etmektedir.[17]

İngiltere, Türk Savaş Suçluları yargılamalarına benzer bir yargılamayı Malta Sürgünleri için hazırlamıştı. Ermenilere zülüm yapıldığı gerekçesiyle hazırlanan mahkeme için en büyük sorun kanıttı. İngiltere bu konuda en önemli kaynağın ABD Arşivleri olduğunu düşünmekteydi, çünkü diplomatik ilişkilerinin sonlanmasına karşın ülke topraklarında Amerikan varlığı devam etmişti. Amerikan misyonerleri ülkedeki Ermeniler ile yakın ilişki halindeydi ve bunlardan birçoğu Amerikan vatandaşı olup ABD'ye yerleşmişlerdi. ABD'de sürekli olarak, Türklerin Ermenileri katlettikleri konusunda, propaganda haberleri yapılmaktaydı. Lord Curzon, 31 Mart 1921 tarihinde ABD Büyükelçisi Sir A. Geddes'e gönderdiği telgrafta Malta Sürgünlerini yargılayabilmeleri için ABD Arşivlerinde kanıt bulmasını istemişti. Büyükelçi Sir A. Geddes, ABD Arşivlerinde yaptığı incelemeler sonucunda hayal kırıklığına uğramıştı. Lord Curzon'un beklentilerinin aksine ABD Arşivlerinde elle tutulur bir şey bulunamamıştı.[18]

İstanbul'un işgali, İstanbul hükümetinin aksine başta Ankara olmak üzere Anadolu'da tepkilere neden olmuştu.[19] Bu işgal her ne kadar İngiltere merkezli olsa da ABD'de bu konuda hiç de masum değildi. Yukarıda ifade edildiği üzere fiili olarak bir katkı sunmasa da işgali desteklemişti. İngiliz politikalarının da sıkı bir savunucusuydu. Amerika basınında da işgal memnuniyetle karşılanmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Heyeti Temsiliyesi adına 16 Mart 1920 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri temsilcilerine protesto göndermişti.[20]

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması sonrasında İtilaf Devletleri ile 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmada İstanbul hakkında herhangi bir hüküm bulunmamasına karşın, Ankara Hükümeti, antlaşma öncesinde İstanbul'un işgalinin sonlandırılması için çaba göstermiştir. Bunun üzerine antlaşma ile geri verilen Doğu Trakya'yı teslim almak için gönderilen Refet Paşa (Bele), Trakya'ya geçmeden önce İstanbul'a gelmiş ve burada birkaç ay kalmıştı. Bu süre zarfında şehrin yönetimini Ankara Hükümeti adına devralmayı başardı. Ancak işgal tamamen sonlanmamıştı. İşgal, Lozan Barış Antlaşması imzalanıncaya karar fiili olarak devam etti. Antlaşma sonrasında işgal sona ermiş ve kent işgal kuvvetleri tarafından boşaltılmaya başlanmıştı. 6 Ekim 1923 tarihinde Türk birliklerinin kente girmesi ile İstanbul yeniden Türklerin oldu.[21]

2. ABD'nin İstanbul'daki Temsilciliği

Mondros Mütarekesi sonrasında ABD, 1917 yılında kapattığı temsilciliğini açmak için harekete geçmişti. Osmanlı Devleti'ndeki varlığını korumak ve ülkedeki gelişmeleri yakından takip etmek için 30 Kasım 1918 tarihinde Lewis Heck'e gönderilen telgrafta komiser rütbesi ile İstanbul'a atandığı ve derhal kente gidip görevine başlaması istenmişti.[22] Birinci Dünya Savaşı öncesinde Robert Koleji'nde görev yapan Komiser Heck, Osmanlı Devleti'ni yakından tanıyordu. Komiser Heck'in tavsiyesi üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı, Wiscounsin Üniversitesi'nde görev yapmakta olan Prof. Wesserman'ı Türkiye'de incelemeler yapmak için görevlendirmişti. Bunun yanı sıra Ekim 1919 tarihinde bir komite oluşturulmuştu. ABD'nin önde gelen üniversitelerindeki Türkiye

[15] Zekeriya Türkmen, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. XVIII/53, 2002, s. 360; Serpil Sürmeli, "Şehzadebaşı Karakolu Baskını ve Olay Mahalline Giren İlk Gazete Tevhid-İ Efkâr", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 45, 2010, ss. 103-116; Amerikan basını İstanbul'un işgalini okuyucularına duyurmuştur. Haberlerde yaşanan gelişmelere yer verilirken, İngiltere'nin işgalde etkinliğine vurgu yapılmıştı. "Occupied By The Allies, *The Ocala Evening Star,* 17 Mart 1920, s. 1; "Allies Occupy Constantinople", *The Lakeland Evening Telegram,* 17 Mart 1920, s. 1; "Constantinople is in Hands of Allies", *The Cordova Daily Times,* 17 Mart 1920, s. 1; "Allied Forces in Full Control in Constantinople", *The Bennington Evening Banner,* 18 Mart 1920, s. 1; "Troops of Allies Occupy Constantinople; Several Lives Lost in Skirmish", *Albuquerque Morning Journal,* 18 Mart 1920, s. 1.

[16] Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I (1988-1922)*. C. 2, yay. haz. Erol Şadi, Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997, s. 476-477.

[17] Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 104.

[18] Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 240-243.

[19] Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı, İstanbul'un İtilaf Devleti Tarafından İşgali 2. Cilt, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. LXVIII/144, 2019, s. 9.

[20] Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, yay. haz. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2007, s. 319.

[21] Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 38.

[22] FRUS, "The Secretary of State to the Minister in Switzerland (Stovall) Washington, November 30, 1918, 3 p.m. 3435. For Lewis Heck", 1919, Volume II, 123H35/52a; "J. Lewis Heck, Jr., Now Commissioner to Turkey", *Harrisburg Telegraph*, 18 Ocak 1919, s. 4.

ve Yakındoğu uzmanlarının yer aldığı komite, ABD'nin Türkiye'de yeniden yapılanması konusunda araştırmalar yapmıştır.[23]

Lewis Heck'in komiser unvanı ile İstanbul'a atanmasına karşın diplomatik ilişkiler İsveç Elçiliği tarafından yürütülmeye devam etmiştir. Bu durum hakkında hassasiyet gösterilmesi hususunda İstanbul'daki temsilciler sık sık uyarılmıştı. ABD Dışişleri Bakanlığı müsteşarı Frank Polk, Komiser Heck'e gönderdiği telgrafta müttefik ülkelerin İstanbul'daki temsilcileri ile iyi ilişkiler kurmasını, Türk hükümeti ile resmî ilişki kurmamasını, Türkiye'deki koşullar ve gelişmeler hakkında Paris'teki büyükelçiliği sürekli bilgilendirmesini, Türk hükümetinin ABD'ye ve ABD vatandaşlarına karşı tutumunu ve müttefik devlet temsilcilerinin Türkiye'deki istek, askerî, ekonomik ve mali durumlarının takip etmesini istemişti.[24] Bunun yanı sıra ABD Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'daki gelişmeleri ve işgal sürecini daha yakından takip etmesi için İstanbul'a bir istasyon gemisi ile orta rütbeden bir deniz subayının görevlendirilmesini düşünmekteydi.[25]

ABD, Lewis Heck yerine Mayıs 1919'da G. Bie Ravndal'ı görevlendirmişti. Ravndal'a 3 Mayıs 1919 tarihli telgrafta Lewis Heck yerine görevlendirildiği ve bu durumun Türkiye ile diplomatik ilişkilerin başlaması anlamına gelmediğinden, hareketlerine bu yönde dikkat etmesi gerektiği bildirilmişti.[26] Ravndal'ın ABD Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmalar genellikle Ekim Devrimi sonrasında Rusya'da yaşanan iç savaş sonrasında İstanbul'a kaçan Beyaz Ruslar ve Rusya'daki gelişmeler hakkındadır. Ravndal, Osmanlı Devleti temsilcileri ile direkt bağlantıya geçmemiş, genellikle Beyaz Rusların İstanbul'daki hayatları hakkında bilgilendirme yapmıştı. Anadolu'da Türklük aleyhine faaliyet yürüttüğü gerekçesiyle sınır dışı edilen Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi üyelerinden Binbaşı Yowell'ın Anadolu'da gayrimüslimlere yönelik mezalim yapıldığı iddiası başta İngiltere'de olmak üzere birçok ülkede yankılanmıştı.[27] Bunun üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı Ravndal'a, Amiral Bristol aracılığı ile Osmanlı Devleti yönetimi ile temasa geçerek, iddiaların sorulmasını istemişti.[28] Sadrazam Damat Ferit Paşa, ABD Başkanı Woodrow Wilson'a hitaben gönderdiği mektupta ülkenin içinde bulunduğu zor koşulları belirterek, buna karşın toplumun her kesiminin güvenliğini sağlamak için mücadele ettiklerini bu mücadelede ABD'nin desteğini beklediklerini ifade etmiştir.[29]

İtilaf Devletleri'nin yüksek komiser unvanı ile atamalarına paralel olarak ABD'de nihayet bu unvan ile Mark Lambert Bristol'ü atamıştır. Amiral Bristol, Türkiye ile diplomatik ilişkilerin başladığı 1927 yılına kadar İstanbul'da bu görevi üstlenmişti.[30] Amiral Bristol, İstanbul İşgal Yönetimi içerisinde aktif rol almak istemiş, bu nedenle Yüksek Komisyon toplantılarına katılmayı talep etmişti. Bu talebin reddedilmesi üzerine toplantı tutanakları hakkında yazılı bilgi verilmesini istemişti. Talebi kısmen yerine getirilmiş, ancak her toplantı tutanağı kendisine gönderilmemişti. Bristol, ileride bu tutanaklara ihtiyaç olabileceği kaygısını belirtmesi üzerine, Yüksek Komisyon tüm tutanakların titizlikle arşivlendiğini, ihtiyaç duyulması halinde gönderileceğini belirtmişti.[31]

3. İstanbul'da ABD'nin Askerî Varlığı

ABD, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nde askerî varlık oluşturmuş, bu varlığını işgalin sonuna kadar güçlendirmiştir. ABD her ne kadar işgallerde aktif rol üstlenmese de destekleyici bir rolü vardır. Buna bir örnek İzmir'in işgalinde yaşanmıştır. Amerikan basınında büyük bir mutlulukla karşılanan İzmir'in işgali sırasında USS Arizona, 14 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgaline katılmıştı.[32] ABD donanmasının bir kısmı da İtalya donanmasının işgale müdahalesini engellemek için hazır tutulmuştu.[33] İşgal sonrasında da ABD donanması

[23] Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 4.
[24] FRUS, "The Acting Secretary of State to the Commissioner at Constantinople (Heck) Washington, January 21, 1919, 7 p.m.", 1919, Volume II, 123H35/60a.
[25] FRUS, "The Acting Secretary of State to the Secretary of the Navy (Daniels) Washington, December 27, 1918.", 1919, Volume II, 123H35/57c.
[26] FRUS, "The Acting Secretary of State to the Commissioner at Constantiople (Ravndal)", 1919, Volum II, 123R19/138.
[27] Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye*, s. 13-14; G. Bie Ravndal'ın ABD basınında yer alan bir haberde Anadolu'daki ekonomik ilişkilere odaklandığı belirtilmektedir. "Think Turkey Can Be Made Whealthy Through Proper Enterprise", *Harrisburg Telegraph,* 5 Aralık 1919, s. 23.
[28] FRUS, "The Secretary of State to the Comission to Negotiate Peace", 1919, Volum II, 763.72119/6230; Yüksek Komiser Amiral Bristol 18 Mayıs 1922 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta İngiltere'nin Anadolu'da gayrimüslimlere karşı zulüm uygulandığı konusunda bir kışkırtmanın temelinde Yowell'in asılsız raporları olduğunu belirtmektedir. FRUS, "The High Commissioner at Constantinople (Bristol) to the Secretary of State", 1922, Volum II, Document 813, 867.4016/463.
[29] FRUS, "The Commissioner at Contantinople (Ravndal) to the Secretary of State", 1919, Volum II, 867.00/914.
[30] FRUS, "The Secretary of State to the Commission to Negotiate Peace Washington, August 12, 1919, 8 p.m.", 1919, Volume II, Document 786, 123B773/1b; Detaylı bilgi için bakınız: İsmail Köse, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol`un Rolü (1919-1927),* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
[31] Bozkurt, "İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi," s. 44.
[32] Kenan Özkan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923*, *Mondros Mütarekesi'nden Lozan Barış Konferansına,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 99-102.
[33] Laurance Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, çev. Tevfik Alanay, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972), s. 162.

İzmir'de Yunan donanması ile hareket etmişti.[34] Bunun yanı sıra Karadeniz sularında, ABD ticari faaliyetlerinin güvenliğini sağlamak için ABD savaş gemileri bulunmaktaydı.[35]

ABD'nin İstanbul'daki askerî varlığının ilk adımı Mark Lambert Bristol komutasında 28 Ocak 1919 tarihinde USS Scorpion gemisi ile atılmıştı.[36] Amerikan yardım kuruluşları için İstanbul önemli bir depo vazifesi görmekteydi. Kongre 24 Şubat 1919 tarihinde başta Ermeniler, Suriyeliler, Yunanlılar, Anadolu'daki Hıristiyan ve Yahudiler ile düşman olmayan Avrupa'daki devletlere 100 milyon dolarlık yardım fonu oluşturmuştu. Bu yardımların dağıtılması için başta İstanbul olmak üzere İzmir, Derince, Köstence limanlarında birer liman komutanlığı tesis etmişlerdi. Depoların güvenliği ise Amiral Bristol'ün görevleri arasındaydı. Bu gerekçelerle ABD'nin USS Scorpion ile başlayan askerî varlığı kısa sürede dört muhrip gemisine ulaşmıştı. Bunun yanı sıra Mersin, Beyrut, Sivastopol, Batum ve Samsun'da ABD savaş gemileri devriye atmaktaydılar. İstanbul'da USS Scorpion ve USS Chattanvoga'nın yanı sıra 9 muhrip ve 2 avcı botu bulunmaktaydı. Kısa süre sonra USS St. Louis ile 3 muhrip daha İstanbul'a gelmişti.[37]

ABD, İstanbul'da bir de Amerikan Donanma Radyosu kurmuştu. Elçilik binasında kurulan istasyondan komuta faaliyetleri, gemilerin durumu, istihbarat bilgileri ve haberler aktarılmıştı. Donanma İletişim Ofisi de yardım kuruluşları, ticari faaliyetler dâhil olmak üzere tüm Amerikan faaliyetlerine hizmet etmişti. Bunun yanı sıra radyo istasyonu vasıtasıyla alınan haberlerden oluşan bir de gazete yayımlanmıştı. Bu gazeteyi ilk başlarda sadece Amerikalılar, kısa süre sonra daha geniş bir kesim takip etmişti.[38] Amerikan Donanma Radyosu kısa süre sonra sadece İstanbul'daki değil (Sivas Kongresi sonrasında) Anadolu'daki gelişmeleri de haber yapmıştı. Sansür nedeniyle Türk basınının Anadolu'daki gelişmeleri yayımlayamamasına karşın Amerikan Donanma Radyosu bu engeli aşmıştı. Yayınlarında Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa ve Bolşevikler ile hareket etmediğine yer verilmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın, İngilizlerin tek amacının ülkeyi yok etmek olduğu yönündeki açıklaması, Amerikan Donanma Radyosu tarafından geniş bir kesime duyurulmuştu. Bu durum İngiliz istihbaratının dikkatinden kaçmamıştı. Bunun üzerine İngiltere Yüksek Komiseri John De Robeck, Anadolu ile ilgili haberlerinden rahatsızlık duyduğunu Yüksek Komiser Amiral Bristol'e iletmişti. Amiral Bristol, haberlerin resmî olmadığını ABD'de ve Avrupa'da yayımlanan haberlerin bir özeti olduğunu belirtmişti. İngiliz istihbaratı, İstanbul'daki Amerikalıları yakından takip etmeye başlamışlardı.[39]

Fotoğraf 1 - USS Scorpion Gemisi Askerleri İstanbul 1919[40]

[34] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye. Kalem-i Husûsî (DH.EUM.KLH.), 4-34.
[35] Rahmi Doğanay, "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", haz. Cevdet Yılmaz, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun 2006, s. 164.
[36] Afif Büyüktuğrul, "İstiklal Savaşında Türk Sularında Yabancı Devlet Donanma Harekâtı (1918-1922) ," *Belleten*, S. XXXVIII/153, 1975, s. 90
[37] Büyüktuğrul, "İstiklal Savaşında Türk Sularında," s. 91 ve 94.
[38] F. Henry Beers, "U.S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924 Office of Record Administration", *Administrative Office Navy Department*, Sayı belirtilmemiş, 1943, s. 6.
[39] Bozkurt, "İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi," s. 43.
[40] Naval History and Heritage Command, NH 50277 USS Scorpion (PY-3).

Amerikan askerleri İstanbul eğlence hayatının önemli bir parçasıydı. Bunun temel nedeni doların Osmanlı lirası karşısında değeriydi. Vera Dumesnil anılarında Amerikan askerlerinin maaşlarının doların değerinden ötürü Osmanlı lirasına çevrildiğinde Fransız kaptandan daha fazla olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Amerikan askerleri İstanbul'un eğlence merkezi olan Pera'nın önemli müşterilerindendi.[41] Kentin eğlence kültürünün önemli bir parçası olan Amerikan askerleri, kentin bozulan asayişinin nedenlerinden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Amerikan askerleri gasp, adam yaralama, adam kaçırma gibi suçlara karışmışlardı. Bu olayların yanı sıra Türk bayrağına da saldırılar görülmüştür. Bir yandan da diğer İtilaf Devletleri askerleri ile kavgalar yaşanmış, bu kavgaların bazıları yaralanmalar ile sonuçlanmıştır. Olayların 1923 yılında çoğaldığı gözden kaçmamaktadır.[42]

Millî Mücadele'nin başarılar kazanması ve özellikle 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'in kurtuluşu sonrasında ABD askerî varlığını iyice artırmış ve İstanbul'a toplamıştır. Amiral Bristol, İzmir'dekine benzer bir kargaşanın İstanbul'da yaşanmaması için askerî önlemler almıştı. Lozan görüşmelerinin başlaması ile İstanbul'un da kaderi şekillenmişti. Böylece ABD'nin askerî varlığı azaltılmaya başlanmış, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile İstanbul'daki ABD askerleri çekilmişti.[43]

4. ABD'nin İstanbul'da Kültürel Varlığı

ABD'nin Osmanlı Devleti'nde varlığı 18. yy sonunda ticari ilişkileri ile başlamıştı. 1820 yılının Ocak ayında gelen Pliny Fisk ve Levi Parsons isminde Amerikalı misyonerler sonrasında, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Osmanlı Devleti'nde her geçen gün varlığını artırmıştı. 2 Mart 1831 tarihinde ABD'nin Osmanlı Devleti'ndeki ilk diplomatik temsilciliğinin açılması ile ülkede misyonerlik faaliyetleri hızlanmıştı. 20. yy ilk yıllarında ülkede 16 istasyon, 247 uç istasyon, 97 kadım yardımcı, 12.109 kilise üyesi ve 44.959 kayıtlı Protestan ile ülkenin neredeyse her tarafına yayılmışlardı. Misyonerlerin hareket merkezi İstanbul'du. ABD'li kuyumcu Cyrus Hamlin adında bir misyonerin önderliğinde ABD'nin sınırları dışında ilk eğitim kurumu olan Robert Kolej, 1863 yılında kurulmuştu.[44]

Osmanlı Devleti ile ABD diplomatik ilişkilerinin kesilmesi sonrasında bile Robert Kolej faaliyetlerine devam etmiş, hatta ayrıcalıklarını korumuştur. Bu yıllara ait Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere kolejin öğretmenleri ve öğrencilerinin seyahatlerine izin verilmiş, kaybedilen topraklardan öğretmenlerin işlerine son verilmesine karşın Robert Koleji öğretmenleri bundan muaf tutulmuş ve kolej malzemelerinden gümrük vergisi alınmamıştır.[45] İstanbul işgal edildiğinde kolej finansal sorunları ile uğraşmaktaydı.[46] Kolej Müdürü Dr. Caleb Frank Gates bir yandan finansal sorunlarına çözüm ararken bir yandan da tarafsız kalmaya çalışmaktaydı. Bunun bir örneği işgal yıllarında okulun işgal edilme tehlikesine karşı 200 İngiliz askerinin kampüste konuşlandırılma talebiydi. Dr. Gates, bu talebin okulun işgal edilme tehlikesi ile alakalı olmadığı tam tersine İngiltere'nin Karadeniz'den gelebilecek bir saldırıya karşı önlem alma çabası olduğunu biliyordu. Okulun tarafsızlığı gerekçesiyle teklif, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol aracılığıyla reddedilmişti.[47]

Robert Kolej'in ilk yıllarında Osmanlı bürokratları mesafeli durmuşlardı. Ancak İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1909 yılından itibaren artık bürokratların çocukları da Robert Kolej'e kaydedilmeye başlamıştı. İstanbul'un işgal yıllarında da Türk öğrencilerin kabulüne devam edilmiştir. İşgal yıllarını kapsayan bir istatistikte koleje kayıt yaptıran Türk öğrenci sayısı 40 olarak verilmiştir. Bu öğrencilerin aile mensuplarının meslekleri ise şöyledir: Emekli 2, Mesleki Profesyonel 10, Askerî Personel 7, Devlet Memuru 16, Üst Düzey Devlet Memuru 4 ve Osmanlı Hanedan Üyesi 1 kişidir. Osmanlı hanedan üyesi Salih Kemaleddin (13 yaşında) 30.08.1921 tarihinde okula kayıt yaptırmıştır. Baba Salih Paşa, Abdülhamid devri sadrazamlarından Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğludur. Annesi Münire Sultan ise Sultan Abdülmecid'in torunu, Sultan Reşad'ın da kız kardeşidir. [48]

Robert Kolej'in yanı sıra bir başka okul ise Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'ydi. 1871 yılında Sultan Abdülaziz'in iradesiyle "Home School for Girls at Constantinople" adıyla kurulan kolej, anaokulu daha sonra kızlara eğitim veren bir eğitim kurumuna dönüştürülmüştü. Robert Kolej'de olduğu gibi II. Meşrutiyet'e kadar devlet nezdinde mesafeli görülen, kimi devlet yöneticiler için tehlikeli birer şer odağı olduğu iddia edilen kolej, II. Meşrutiyet ile Türk kızlarının da eğitim gördüğü bir okul olmuştur. Türk kızlarının okula kabulü konusunda ilk

[41] Vera Dumesnil, *İşgal İstanbul'u*, çev. Emre Öktem, İstanbul Kitaplığı, İstanbul 1993, s. 134-135.
[42] BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 59-50; BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrak (HR.SYS.), 2710-8; BOA. HR.İM., 75-15; BOA, HR.İM., 46-24; BOA, HR.İM., 46-16; BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ.), 55-16; BOA, DH.EUM.AYŞ., 60-84; BOA, HR.İM.., 73-67; BOA, HR.İM., 71-40.
[43] Beers, "U.S. Naval Detachment in Turkish Waters," s. 26.
[44] BOA, Hariciye Nezâreti İdare Evrakı (HR.İD.), 1795-29.
[45] BOA, Bâbıâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 4631-347294; BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 211-74.
[46] Robert College, *Dr. Caleb Frank Gates president of Robert College 1903-1932 an appreciation*, Tsitouris Brothers, İstanbul 1932, s. 37.
[47] Önder Kaya, *Robert Koleji İmparatorluktan Cumhuriyete Bir Okulun Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 126.
[48] E. Evrim Şencan Gürtunca, "Robert Kolej'de Okuyan Türk Öğrencilerin Sosyal Arka Planları (1863-1971)," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. XVII/33, 2018, s. 42, 44-45, 50.

mezunu Halide Edib Adıvar'ın büyük etkisi bulunmaktadır. İstanbul'un işgal yıllarında kolej, sağlık eğitimi vermeye başladı. Kolejin sağlık eğitimi vermesi için gerekli düzenleme masrafları Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi (The Near East Relief) ve Amerikan Kızılhaç'ı tarafından sağlanmıştı. 1920 sonbaharında İstanbul'daki Amerikan vatandaşları ve Amerikan askerleri için bir hastane kurulmuştu. Böylece kolej Amerikan Hastanesi ve Sağlık Okulu ve Hastabakıcı Okulu olarak devam etti. Ekonomik nedenlerden ve Cumhuriyetin getirdiği politikalardan ötürü Sağlık Okulu kapandı. Eğitim kurumu günümüzde Robert Koleji bünyesinde faaliyet yürütmektedir.[49] Kolejin Rektörü, işgal altında İstanbul'u ve tıp okulunun önemini şu cümleler ile anlatmıştır:

> "İstanbul gibi, yurtlarından sürülmüş, aç ve işsiz sığınmacılarla dolu bir şehirde akademik eğitim uygun olmuyor. Her köşe başında bekleyen yoksul Ruslar, sadece aralarına asılmış yorganların birbirinden ayırdığı aileler halen camilere tıkış tıkış doluşmuş Türk sığınmacılar ve Yakın Doğu Yardım Örgütü'nün öksüzler evindeki Ermeniler ve Rumlar, iknaya gerek kalmaksızın, uygulamalı eğitime büyük gereksinim olduğunun kanıtları. Kolej, bu nedenle, ticaret ve tarım, ev ekonomisi ve öğretmen eğitimi alanlarında iki yıllık kurslar veriyor… Yakın Doğu'nun günümüzdeki yoksulluğunda kadınların çalışması gerekiyor. Bir kimse artık İstanbul'da, Pera'da sadece kadınlar tarafından işletilen bir manifatura mağazasına rastlayabilir."[50]

İşgal yıllarında İstanbul'da birçok hastane kurulmuştu. Bunlardan bazıları Yedikule'de Kanada Veremli Çocuklar Hastanesi ile Boğaz'da Trahomlu Öksüzler Evi'ydi. Bunun yanı sıra Amerikan Kızıl Haçı, sığınmacılara ilaç ve ihtiyaç malzemeleri dağıtmıştı.[51] Türkiye'deki Amerikan Hastaneleri Amerikan Yabancı Misyonlar Heyeti (American Board of Commissioners for Foreign Missions) tarafından Misyoner Okullarının hemen yanında yer almaktaydı. İstanbul'daki ilk Amerikan Hastanesi, Amerikan Yabancı Misyonlar Heyeti'ne bağlı olarak Dr. Thomas Spees Carrington tarafından 1905 yılında açılmıştı. Hastane, 1909 yılında faaliyetlerini yürütmek için yeterince fon bulamayınca kapatılmıştı. Amiral Bristol'ün İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanması sonrasında, kapanan bu hastane gündeme gelmişti. Amiral Bristol'ün ofisinde 8 Kasım 1919 tarihinde yapılan toplantıya Amerikalı iş adamları, Amerikan Kızılhaç'ı, Yakın Doğu Yardım Komitesi, Amerikan Yabancı Misyonlar Heyeti, Amerikan Kız Koleji ve Amerikan Konsolosluğu gibi kurum ve kuruluşların temsilcileri katılmıştı. Hastanenin kuruluşunun yanı sıra bir de hemşirelik okulunun kurulması kararlaştırılmıştı. Amerikan Hastanesi'nin ilk polikliniği 20 Mayıs 1920 tarihinde faaliyetine başladı. Konstantinopolis Amerikan Hastanesi'nin ise 20 Ağustos 1920 tarihinde Sultan Abdülaziz'in damadı Mehmed Şerif Paşa'nın Tramvay Yolu, Çarşıkapı Caddesi'ndeki köşkünde resmî açılışı gerçekleştirildi. Amerikan Hastanesi birçok adres değişikliği yapmıştır. 1945 yılında kurucusunun anısına Amiral Bristol Hastanesi ve Amiral Bristol Hemşirelik Okulu olarak adını değiştirdi. Amiral Bristol Hastanesi ve Amiral Bristol Hemşirelik Okulu 27 Şubat 1995 tarihinde Vehbi Koç Vakfı'na devredilmiştir.[52]

5. İstanbul'daki Sosyal Hayatta ABD

İşgal altındaki İstanbul'da Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki zorluklar artarak devam etmiştir. Ancak kentin farklı semtlerinde farklı hayatlar yaşanmaktaydı. Kent adeta üç kısma bölünmüştü; İstanbul denilen Fatih ve Eminönü, Galata ve Beyoğlu'nu kapsayan Pera, Üsküdar ve Kadıköy… Galata ve Beyoğlu kesiminde İstanbul'un tüm zorlukları adeta görmezden geliniyor, eğlence hayatı olabildiğince devam ediyordu. Onun dışındaki yerler ise işgalin zorlukları altında ezilmekteydi.[53]

İstanbul, işgal yıllarında dış dünyadan da adeta izole edilmişti. Kâğıt kıtlığı ve fiyatlarının yüksekliği nedeniyle gazeteler ancak bir iki sayfa çıkmaktaydı. Çıkanlar ise sıkı bir sansürden geçmekteydi. Sansürlenen yerler boş bırakılıyor. Bu durum sansürün ne kadar etkili olduğunu göstermekteydi. Haberlerin birçoğu kulaktan dolma ve yanlıştı.[54] Yüksek Komiser Amiral Bristol, Washington'a gönderdiği bir raporda İstanbul'da sansür nedeniyle İngilizler lehine ve propaganda haberlerinin yayıldığını, bu bilgilerin iyice araştırılmadan doğru kabul edilmemesinin gerektiğini, birçok haberin de yalandan ibaret olduğunu belirtmiştir.[55] Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi ülke topraklarındaki faaliyetleri ve komite hakkında gelişmelerin yer aldığı Near East Relief[56] ve The Acorne[57] isimli dergiler çıkarmışlardır. Dergilerin merkezi 25. Sokak, Taksim, Pera, İstanbul olarak verilmektedir.

---

[49] Zafer Toprak, "Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihinden Örnekler Arnavutköy Amerikan Kız Koleji," *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, S. 25, 1999, s. 48-49.
[50] Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 55.
[51] Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 58-59.
[52] Vehbi Koç Vakfı Ansiklopedisi, "Amerikan Hastanesi," https://ansiklopedi.vkv.org.tr/ Kategoriler/Kurumlar/ Vehbi-Koc-Kurumlari-Vakfi/Amerikan-Hastanesi(Erişim 30.12.2022).
[53] Hemingway, *İşgal İstanbul'u*, s. 13-15.
[54] Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, s. 45.
[55] Sezen Karabulut, "İşgal, Kurtuluş ve Toplumsal Etkileri: Amerikan Belgelerinde Milli Mücadelenin Son Günleri," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 64, 2019, s. 187-188.
[56] Salt Research, ABA132C03.
[57] Salt Research, ABA132C01, Salt Research, ABA132C02.

İşgal altındaki İstanbul, Türk muhacirler ve Beyaz Ruslar ile yeni bir siluete bürünmüştü. Trajedinin yanı sıra kentin eğlence hayatında büyük değişimler meydana gelmişti. Pera, Beyaz Ruslar ile işgal günlerinde eğlencenin merkezi olmaya devam etmiştir.[58] Pera'nın bu farklı duruşu iyice belirginleşmişti. Bu hayat kısa sürede İstanbul'daki Amerikalıları da etkilemişti. İstanbul'u ziyaret eden Amerikalı turistler, gazeteciler, askerler ve görevliler gece hayatının önemli bir parçasıydı. [59] İstanbul'da terziler ve Ermeni dantelciler ile tekstil fabrikası kurulmuştu. Fabrikada özellikle turistler için giysi, hediyelik eşya gibi ürünler yapılmakta, gelirleri komite için kullanılmaktaydı.[60] İstanbul'un gözde mekânı Pera Palas birçok Amerikalıya ev sahipliği yapmıştı. İstanbul'un eğlence hayatının sıkıştığı Pera, aynı zamanda resmî temsilciliklere ve yardım kuruluşlarına da ev sahipliği yapmaktaydı. Örnek olarak ABD'li diplomatların, Amerikan yardım kuruluşlarının merkezine ev sahipliği yapan sokak aynı zamanda ruhsatlı genelevleri de barındırmaktaydı.[61]

İstanbul'un eğlence hayatına en iyi ayak uyduran isim Amerikan Yüksek Komiseri Mark Lambert Bristol'ün yardımcısı Allen W. Dulles'ti. Dulles'ın CIA Başkanlığına ulaşan kariyerinin yanı sıra hayatında eğlencenin önemli bir yeri vardı. Hatta Bern kentinde görevliyken Lenin ile yapacağı randevuya bir parti nedeniyle gitmediği iddia edilmektedir. Komplo teoricileri onun bu hamlesine kızan Lenin'in bir gün sonra Rusya'ya geçtiğini belirtmektedirler. Bu görüşmenin nasıl bir değişikliğe neden olacaktı bilinmez, ancak Allen W. Dulles İstanbul'a geldiğinde Pera'daki partilerin önemli isimlerinden birisi olmuştur. Bu süreçte Çarlık Rusya'nın önemli isimleri ile yakınlık kurmuş ve Bolşeviklerin propagandaları hakkında önemli bilgiler elde etmiştir. Komünizm karşıtlığının temellerinin burada atıldığı bilinmektedir. Allen W. Dulles, Soğuk Savaş'ın hemen başında Beyaz Ruslardan öğrendiklerinden faydalanmıştır. Onun eğlence hayatına düşkünlüğü Yüksek Komiser Mark Lambert'in tepkisini çekmişti. Amiral Bristol, kendisinden yüksek faturalarını Dışişleri Bakanlığı bütçesinden karşılamamasını istemiştir.[62]

İstanbul'un eğlence hayatına tanıklık eden ve Siyah Gül'de ses sanatçılığı yapan Aleksandr Vertinski anılarında gece kulübünün önemli isimlerinden birisinin Amiral Bristol olduğunu iddia etmektedir. Neredeyse her gece özel olarak hazırlanan masasında yanındaki subaylarla eğlenen Amiral Bristol'ün gece sonunda bol bahşiş vermesi nedeniyle çalışanlar ve gece kulübü sahibi için önemli olduğuna değinmektedir. Bunun yanı sıra İngiltere (?) Yüksek Komiserliğinde verilen eğlencelere de davet edilen Aleksandr Vertinski bu davetlerde de gece kulüplerini aratmayan bir havanın hâkim olduğunu belirtmektedir.[63]

Ülkedeki gelişmeler Amerikan kamuoyunda ilgiyle takip edildiğinden ötürü birçok gazeteci İstanbul'a gelmiştir. Bunun yanı sıra manda meselesi kapsamında heyetler, yazarlar ve diplomatlar kenti ziyaret etmiştir. Bu heyetlerden ilki King-Crane Heyeti'ydi. ABD'nin önde gelen iş adamlarından Charles R. Crane ile ünlü akademisyen Prof. Henry C. King'in başkanlık ettiği heyette Profesör Albert Lybyer, George R.Montgomery ve Yüzbaşı William Yale de yer almaktaydı. Heyet 3 Haziran 1919 tarihinde İstanbul'a gelmişti. King-Crane Heyeti'nin temel görevi manda kapsamında Suriye ile Filistin'de araştırmalar yapmaktı. Bu nedenle 7 Haziran'da Bahama adlı bir yatla İstanbul'dan Suriye'ye giden heyet, incelemeler ardından 23 Temmuz'da İstanbul'a dönmüştü. Heyet İstanbul'da birçok kesimle görüşmüş, bu isimlere manda meselesi hakkında görüşlerini sormuştur. Yaklaşık bir ay kadar İstanbul'da kalan heyet üyeleri, 21 Ağustos 1919 tarihinde İstanbul'dan ayrılmışlardı. Heyetin temasları İstanbul basını tarafından yakından takip edilmiştir.[64]

King-Crane Komisyonu sonrasında General Harbord başkanlığındaki bir başka heyet 2 Eylül 1919 tarihinde İstanbul'a gelmişti. King-Crane Komisyonu'nun aksine büyük bir ilgi ile karşılanmışlardı. Heyetin İstanbul'a gelişi, basında bazı tartışmalara neden olsa da memnuniyetle karşılanmıştı.[65] General Harbord, heyeti farklı

[58] Beyaz Ruslar hakkında detaylı bilgi için bakınız: Jak Deleon, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1990; Bülent Bakar, *Beyaz Ruslar Esir Şehrin Misafirleri*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015; Svetlana Uturgauri, *Boğaz'daki Beyaz Ruslar (1919-1929)*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015.

[59] Aleksandr Vertinski, "İstanbul Anıları", çev. Orhan Uravelli, *İstanbul'dan Geçen Ruslar*, Ümit Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 58.

[60] Near East Foundation, "A Single Thread, Part Two: An Industry Renewed," https://neareastmuseum.com/2018/03/02/single-thread-part-two-industry-renewed/(Erişim 03.02.2023).

[61] Charles King, *Pera Palas'ta Gece Yarısı – Modern İstanbul'un Doğuşu*, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 17; Amerikan basınında Pera hakkında yazılar görülmektedir. Bunlara örnek olarak The Daily Alaskan gazetesi Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında İstanbul'u tanıtan yazısında Pera'nın eğlence hayatına ve Amerikalıların burayı tercih ettiğine dikkat çekmiştir. "Constantinople", *The Daily Alaskan*, 29 Mart 1915, s.2; The Sun gazetesi ise işgal günlerinde yayınladığı bir makalede Pera'nın işgal kargaşasından uzak bir eğlence yeri olduğuna yer vermiştir. "Behind the Scenes in Constantinople, the City With a Wayward Soul", *The Sun*, 10 Ağustos 1919, s. 33.

[62] Sinan Kıyanç, "Türkiye-ABD İlişkileri Bağlamında CIA Eski Başkanı Allen Welsh Dulles ve Faaliyetlerinin İncelenmesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. XXII/44, 2022, s. 450.

[63] Vertinski, "İstanbul Anıları," s. 61.

[64] Heyet Paris'e ulaştıklarında raporlarında Türkiye, Suriye ve Filistin'in ABD tarafından manda altına alınmasının ülke çıkarına olacağı belirtilmekteydi. Ancak ABD'nin Paris Barış Konferansı'ndan ayrılması nedeniyle rapor gündeme alınmamıştır. Hulusi Akar, *Harbord Askeri Heyeti Raporu Gerçekleri Araştırmakla Görevlendirilen Amerikan Askeri Heyetinin Çalışmaları ve Türk-Amerikan İlişkilerine Etkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 36-41; Hasan Türker, "İstanbul Basınında King-Crane Heyeti'nin Türkiye'deki Faaliyetleri ve Mandaterlik Tartışmaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. XVIII/Mütareke Özel Sayısı, 2018, s. 187-219.

[65] Akar, *Harbord Askeri Heyeti Raporu Gerçekleri*, s. 57-58; Fethi Tevetoğlu, "Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof Hulûsi Y. Hüseyin (Pektaş)," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. VI/10, 1987, s. 201.

kollardan Orta ve Doğu Anadolu'da gerekli incelemelerde bulunması için görevlendirdi. Kendisi de Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek ve da Millî Mücadele'nin etkisini anlamak ve Anadolu'yu yakından tanımak için 7 Eylül 1919 tarihinde saat 08:20'de Haydarpaşa Tren İstasyonu'ndan Erzurum'a özel bir tren ile ayrıldı.[66] General Harbord ve kurduğu diğer ekipler kapsamlı incelemeler yapmıştır. Harbord Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa ile görüşmüştü. İncelemeler ardından 11 Ekim 1919 tarihinde İstanbul'a dönen General Harbord, İzmir'in işgali nedeniyle kentte Yunanlıların yaptıklarını araştırmak için kurduğu araştırma ekibi 13 Ekim'de, kendisi de gerekli görüşmelerin tamamlanması ardından 15 Ekim 1919 tarihinde USS Martha Washington gemisi ile ayrılmıştı.[67]

Amerikan manda meselesinde önemli rol oynaması beklenen isimlerden birisi olan Chicago Daily News muhabiri Luis Edgar Browne, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'a gelmişti. Anadolu'yu ve Kafkasya'yı yakından tanıyan Browne, Millî Mücadele ileri gelenleri ve İstanbul'daki aydınlar ile de temas halindeydi.[68] Bu nedenle King-Crane Komisyonu tarafından Sivas'a gönderildi. İstanbul'daki Amerikan mandası taraftarları King-Crane Komisyonu üyelerinin Sivas'a gitmelerini ve burada Mustafa Kemal Paşa ile görüşmelerini istemiş, ancak onlar Millî Mücadele ile direkt temas kurma yerine bir temsilci göndermeyi tercih etmişlerdi.[69] Zeki Sarıhan ve Ahmet Emin Yalman'ın iddiasına göre Browne, İstanbul siyasetinde önemli bir gelişmeye neden olmuştu. Damat Ferid Hükümeti'nin Anadolu'daki durumu ve Sivas Kongresi kararlarını Padişah'a ulaştırmadığından, Padişah Anadolu'daki gelişmeler konusunda yeterli bilgiye sahip değildi. Millî Mücadele önderleri tarafından gelişmeleri aktaran mektup Browne tarafından İstanbul'a getirilmiş ve Senato üyesi Deli Fuat Paşa tarafından Padişah'a bizzat teslim edilmişti. Böylece Heyeti Temsiliye istediğini almış, gelişmelerin Padişah tarafından öğrenilmesi sağlanmıştı. Bu hamlenin bir başka sonucu ise Damat Ferid Paşa'nın istifa etmek zorunda kalmasıydı.[70]

İstanbul'daki Amerikalı gazetecilerin sayısı King-Crane Komisyonu sonrasında artmıştı. Amerikan kamuoyunun ülkenin Amerikan mandasına girip girmeyeceği konusunda tartışmaları ilgi uyandırmıştı. Bu süreçte Vatan Gazetesi sahibi Ahmet Emin Yalman, Halide Edip Adıvar, Robert Kolej Müdürü Dr. Gates, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Müdiresi Dr. Patrick gazeteciler ile kurdukları dostluklar nedeniyle ülkedeki gelişmelerin Amerikan kamuoyunda doğru bir şekilde anlatılması için çaba göstermişlerdi. Bu isimlerden birisi de Clarence K. Streit'ti. Philadelphia Public Ledgar gazetesinin temsilcisi olarak geldiği İstanbul'da Vakit gazetesi sahibi Ahmet Emin Yalman ile kurduğu dostluk Yalman'ın anılarında detaylı bir şekilde ifade edilmektedir. Streit, İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra Ankara'ya gitmiş ve burada Mustafa Kemal Paşa ile görüştükten sonra Anadolu ziyaretini tamamlamıştı. İstanbul'a döndükten sonra Vatan Gazetesi'nde bir süre "Bir Türk Olsaydım…" başlığı altında yazılar kaleme almıştı.[71] Streit, gezi notlarından oluşan anı kitabını ABD'de yayımlatmak istese de başarılı olamamıştı. Eser yıllar sonra Heath W. Lowry tarafından yayımlanabilmiştir.[72]

İstanbul'a gelen bir başka Amerikalı gazeteci olan Claire Price, Amerikan kamuoyunda İstanbul'daki gelişmeleri ve Millî Mücadele karşısında propaganda algısı ile mücadelesi nedeniyle Amerika'nın Pierre Loti'si olarak adlandırılmıştır. 1921'in sonunda İstanbul'da gelen Price, yeni yılın ilk gününde Ankara'ya geçmiştir. Burada çeşitli temaslarda bulunan Price, İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da görüştüğü Amiral Bristol'e Ankara'daki izlenimlerini aktarmıştı.[73]

İstanbul'daki Amerikalıların tek meselesi Osmanlı Devleti sınırlarındaki gelişmeler değildi. ABD'nin İstanbul'daki temsilciliği bir yandan Rusya'daki gelişmeleri takip etmekte, Bolşevik İhtilali'ni anlamaya çalışmaktaydı. Yüksek Komiser Yardımcısı Allen W. Dulles süreci yakından takip etmek için kentteki Çarlık Rusya üst düzeyi ile de yakın ilişki kurmuştu.[74] Bu kapsamda İstanbul'a gelen isimlerden birisi de William Christian Bullitt Jr.'du. ABD'nin Fransa Büyükelçisi görevinde bulunan Bullitt, Bolşevik İhtilali sonrasında Rus yönetimi ile ABD arasındaki diplomatik ilişkileri yürütmek üzere görevlendirilmiş, bu görevin Avrupa Devletlerinin öğrenmesi üzerine bir süre pasif görev nedeniyle İstanbul'da kalmıştır. İstanbul'da kaldığı yıllarda yabancı basın için gazetecilik yapmıştır. Balkan Savaşları'nda babasını kaybetmiş bir yetimi evlat edinen Bullitt,

[66] Akar, *Harbord Askeri Heyeti Raporu Gerçekleri*, s. 71; Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşiv, 22240-97940-11; Harbord Heyeti'ne gerekli kolaylığın sağlanması Diyarbakır, Sivas, Elağız (Mamuretülaziz) ve Erzurum Valiliklerine kolaylık sağlanması için yazı gönderilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ., 22-15; BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 103-185.
[67] Akar, *Harbord Askeri Heyeti Raporu Gerçekleri*, s. 92, 94.
[68] Seçil Karal Akgün, "Louis E. Browne and The Leaders of the 1919 Sivas Congress," ed. George Harris and Nur Bilge Criss, *Studies in Atatürk's Turkey The American Dimension*, Brill Publishing, Leiden 2009, p. 15.
[69] Luis Edgar Browne hakkında ve Sivas ziyaret hakkında detaylı bilgi için bakınız: Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatırları*, Temel Yayınları, İstanbul 2000; Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 76; Deniz Bilgen, *ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi - Amerikan Mandası ve Gazeteci L.E. Browne'ın Faaliyetleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.
[70] Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim*, s. 453; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 1 – Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne*, C. 2, Öğretmen Yayınları, Ankara 1986, s. 129.
[71] Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim*, s. 456-457.
[72] Clarence K. Streit, *Bilinmeyen Türkler-Mustafa Kemal Paşa, Milliyetçi Ankara ve Anadolu'da Gündelik Hayat Ocak-Mart 1921*, yay. haz. Heath W. Lowry, çev. M. Alper Öztürk, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
[73] Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye*, s. 72; Serpil Sürmeli, "Ankara'da Amerikalı Bir Gazeteci: Clair Price", *Atatürk Dergisi*, S. IV/4, 2005, s. 38.
[74] Kıyanç, "Türkiye-ABD İlişkileri Bağlamında," s. 449-450.

Ahmet Emin Yalman ile sıkı bir dostluk kurmuştur. Rusya'nın tanınmış gazetecilerinden Louse Bryant ile İstanbul'da evlenen Bullitt, gazeteciliğinin yanı sıra edebiyat çalışmalarını da sürdürmüştür. Daha sonra ABD'nin ilk SSCB Büyükelçisi olarak atanmıştır.[75]

Dünyaca ünlü Amerikan yazarlar John Dos Passos ve Ernest Hemingway da İstanbul'a gelenler arasındaydı. John Dos Passos, İstanbul ve sonrasındaki gezilerini "Doğu Ekspresi" adıyla yayınlamıştı. Kitabında İstanbul'un o günlerini ortaya koymaktadır. İşgal altında kentte halkın ne kadar büyük zorluklarla mücadele ettiğini açık bir şekilde ifade etmiştir. İşgal askerlerinin zafer kazanmış bir edayla hareket etmelerine karşın kenti kontrol etmedeki yetersizliğine dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra bazı Rumların ısrarla, Türklere karşı kendilerini destekleme isteğine yer vermiştir. Ancak karışık İstanbul siyasetinden anlamadığını itiraf etmiştir. Beklemediği bir İstanbul ile karşılaştığından bir an önce Batum'a, yolculuğuna devam etmek istemiş, ancak izin almada yaşadığı zorluklar ve ajanlıkla suçlanması iyice canını sıkmıştır. Bunun üzerine kaçak yollarla Batum'a geçmiştir.[76] Ernest Hemingway, John Dos Passos'un aksine para kazanmak için, gazetecilik mesleği nedeniyle gelmiştir. Yunan birliklerinin yanında Anadolu'da birçok yerde bulunduktan sonra İstanbul'a gelmiştir. Hemingway sadece İstanbul'u değil Anadolu'daki durumu da gözlemlediğinden ötürü, Birinci Dünya Savaşı'nın ve ardından işgallerin nelere yol açtığına tanıklık etmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere kentin bölünmüş hayatını belirtmişti.[77]

6. Wilson Prensiplerinin İstanbul'a Yansıması

İşgal güçlerinin İstanbul'a gelmesinden hemen sonra Amerikan mandasını destekleyen ve aralarında hem Milli Mücadele hem de Türkiye Cumhuriyeti Tarihi açısından önemli isimlerden olan Halide Edip Adıvar, Yunus Nadi, Ahmet Emin Yalman gibi isimler tarafından Wilson Prensipleri Cemiyeti 4 Aralık 1918 tarihinde kuruldu.[78] Kuruluşundan bir gün sonra ABD Başkanı Woodrow Wilson'a gönderilen mektupta ülke için en iyi yolun Amerikan mandası olduğu belirtilmişti.[79] Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin yanı sıra bu prensiplerin etkisinde başka cemiyet ve partiler de kurulmuştu. Bunlar; 29 Kasım 1918 tarihinde Abdurrahman Şeref Bey, Halide Edip Adıvar ve Cami Bey gibi tanınmış isimlerin kuruluşunda yer aldığı Millî Kongre Cemiyeti'ydi. Millî Kongre Cemiyeti Amerikan mandasından ziyade ABD taraftarlığında özgür bir ülke hedeflemişti.[80] 4 Mayıs 1919 tarihinde Cami Bey, Asaf Muammer Bey, İsmail Suhpi gibi isimlerin kurucuları arasında yer aldığı Millî Ahrar Fırkası da Wilson Prensiplerinden etkilenen ve onu sıkı sıkıya savunan partilerden birisiydi. Fırkanın temel hedefi Wilson Prensipleri ışığında ABD'den kurumsal örnekler alınarak, Millî Kongre Cemiyeti'nin fikirlerine uygun olarak, Anadolu'da varlıklarını devam ettirmeyi savunmuştur.[81]

Ali Fethi Bey tarafından 19 Ekim 1918 tarihinde kurulan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın ömrü kısa sürmüş, İttihat ve Terakki'nin devamı olduğu gerekçesiyle Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından 6 Mayıs 1919 tarihinde kapatılmıştı. Fırka'nın gazetesi olan Minber'de de ülkenin geleceği Wilson Prensiplerinin belirttiği üzere ülkeye bağımsızlık tanınması gereğini savunmaktaydı. Bunun yanı sıra parti, programının 24. maddesi ile yabancı ülkelerin tecrübe ve bilgilerinden faydalanmak için uzmanlarının görüşlerine de yeşil ışık yakmıştır.[82] Yine İttihat ve Terakki üyeleri tarafından kurulan bir başka parti olan Teceddüt Fırkası da Wilson Prensiplerinden etkilenmişti. Ülkenin bağımsızlığı hukuki olarak Wilson Prensiplerine dayandırılmıştı. Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'na paralel fikirler benimseyen fırka, dönemin önde gelen gazeteleri Akşam, Tercüman, Yenigün, Vakit ve Zaman'ı desteklemiştir. Bir yandan da kurduğu Teceddüt isimli haftalık dergide fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Buna bir örnek olarak Bulgarlar tarafından kurulan "Edirne Trakya Bulgar Komitesi", 31 Ekim 1918 tarihinde ABD'nin Sofya Maslahatgüzarı Mr. Murphy aracılığıyla Trakya'nın Bulgarlara ait olduğu yönünde bir muhtıranın ABD Başkanı Woodrow Wilson'a gönderilmesi karşısında Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin faaliyetlerini desteklemiştir. Cemiyet Wilson Prensiplerinin 12. maddesi uyarınca bölgenin Türk olduğu ve Osmanlı egemenliğini desteklediğini ifade etmiştir. Teceddüt Fırkası da 5 Mayıs 1919 tarihinde kapatılmıştır.[83]

İstanbul basınında Wilson Prensipleri hakkında farklı tepkiler vardı. İngiliz mandası taraftarları olan Alemdar, Peyam ve İstanbul gibi gazetelerin aksine Amerikan mandası konusunda bir gazete yerine, genellikle gazetedeki önemli isimler destek vermekteydi. Prens Sebahattin Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi'ne atıf yaparak, bu madde doğrultusunda Osmanlı siyasi birliğinin devam etmesi için prensipleri uygun görmekteydi. Abdullah Cevdet ise bunu Kürdistan'ın kurulması ile alakalı olduğunu belirtmekteydi. Ahmet Emin Yalman ise Wilson Prensipleri

[75] V. Mary Dearborn, *Queen of Bohemia: The Life of Louise Bryant*, Houghton Mifflin Company, Boston 1996, p. 216-220; Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim,* s. 848-851.
[76] Bkz: John Dos Passos, *Doğu Ekspresi*, çev. Tomris Uyar ve Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 21-38.
[77] Bkz: Hemingway, *İşgal İstanbul'u*.
[78] Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 154.
[79] Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı Kurtuluş Savaşı Anıları*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1987, s. 22.
[80] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 153; Kadir Kasalak. *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 53.
[81] Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 461-462; Kasalak. *Milli Mücadele'de Manda*, s. 56.
[82] Sırrı Emrah Üçer, "Mütareke Döneminde Osmanlı Kamuoyunda Amerikan İmgesi ve Tesiri (Eylül 1918-Mayıs 1919)" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 128-130.
[83] Üçer, "Mütareke Döneminde Osmanlı Kamuoyunda," s. 140-143.

Cemiyeti daha kurulmadan kaleme aldığı makalelerinde Amerikan mandası taraftarlığı yapmıştır. Cenap Şehabettin ise Hadisat'ta yayınladığı makalesinde Wilson İlkeleri'nin olumlu sonuçlar doğuracağını savunmuştur. Bu isimlerin yanı sıra Yeni Gün gazetesi yazarı Yunus Nadi, Sabah gazetesi yazarı Ali Kemal, Hadisat'tan Süleyman Nazif gibi isimler Wilson İlkeleri hakkında olumlu yazılar kaleme almışlardır. Bu isimlerin karşısında bu ilkeleri birer şer odağı gibi görenlerin yanı sıra Amerikan mandasına karşı olanlar da bulunmaktaydı. Söz gazetesi yazarı Mevlanzade Rıfat, Amerikan mandası desteğinden ötürü Ahmet Emin'i hedef alarak onu ve onun gibi düşünenleri Türk ve Osmanlı olmamakla itham etmiştir. Tarik gazetesi manda fikrine tamamen karşı olmakla beraber, yazarları tarafından istiklal hakkında yazılar kaleme alınmış, manda fikri şiddetle eleştirilmiştir. Bu isimlerin başında da Celal Nuri gelmektedir.[84]

7. Amerikan Heyeti'nin Yardım Faaliyetleri

Amerikan yardım kuruluşları yıllardır Osmanlı Devleti topraklarında faaliyet yürütmüşlerdir. Yukarıda ifade edildiği üzere bu faaliyetler iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin sonlandırılmasına karşı devam etmiştir. Gayrimüslimlere yönelik bu faaliyetler İstanbul'un işgali ile daha da genişlemişti. İstanbul'un işgal yıllarında Young Men's Christian Association –Hıristiyan Gençlik Örgütü, Bible House, Young Women's Christian Association –Hıristiyan Gençlik Örgütü, Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi, Amerikan Kızılhaçı gibi Amerikalı yardım kuruluşları faaliyet göstermiştir. Bu örgütlerden en dikkat çekeni ve etkin olanı Amerikan Şark-ı Karib Yardım Heyeti olarak geçen, İngilizcesi Near East Relief olan Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'ydi. Yakındoğu'da savaştan etkilenen özellikle Ermenilere yardım eden komite, 1920 yılına kadar "Dodge Relief Committee" "Committee on Armenian Atrocities" adlarıyla anılmış; 1920 yılında Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi adını almıştır. Komitenin merkezlerinden birisi de İstanbul'du.[85]

İstanbul, Amerikan yardım kuruluşlarının dağıtım merkeziydi. Buradaki depolara getirilen yardım malzemeleri daha sonra iç kesimlere dağıtılmaktaydı. Bu nedenle güçlü bir dağıtım ağına sahiplerdi. Komite sadece kendi dağıtım malzemelerini değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kendisine verdiği malzemeleri de ülkenin iç kesimlerine kadar ulaştırmıştı.[86] Ülkenin iç kesimlerinde olduğu gibi İstanbul'da da durum giderek kötüleşmekteydi. Temel besin maddeleri sıkıntısı her geçen gün artmaktaydı. Kentin günden güne artan nüfusu fiyatları iyice yükseltmişti. Bu duruma fırsatçılar da eklenince şartlar iyice kötüleşmişti. İstanbul'daki fiyatlar hakkında yapılan bir çalışmaya göre, 1919 yılı itibariyle kentteki fiyatlar Roma'dan on, Paris'ten yedi kat yüksekti. Böylece İstanbul, Viyana ve Rusya'nın büyük kentlerinden sonra dünyanın en pahalı şehriydi.[87]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında hızla yükselen fiyatlar savaşın bitmesi ile her ne kadar inmeye başlasa da kısa süre sonra yeniden artmıştır. Bunun üzerine fiyatların kontrol altına alınması için bazı önlemler alınmış; Dâhiliye Nezareti'ne bağlı İaşe Encümeni kurulmuştu. İaşe Encümeni geçmişte de uygulanmış olan bir yönteme başvurmuş, İstanbul'un çeşitli yerlerinde inşa edecekleri baraklarda toptan fiyatına yakın satışlar yapılması ile hem ürünlere ulaşımın kolaylaşması hem de fiyatların inmesi amaçlanmıştı. Bu kapsamda gazeteye verilen ilanlarla tüccarlar davet edilmiş; ancak bu uygulamaya talep olmamıştı.[88] Bu süreçte önemli bir teklif İtilaf Devletleri murahhasları Kolonel Woods ve Miralay Mösyö Doves'ten gelmişti. İstanbul'daki gıda sıkıntısı İtilaf Devletleri askerlerini ve yetkililerinin olumsuz yönde etkilediğinden bu iki isim konuya dâhil olmuşlardı. Teklife göre Hükümet, şehrin değişik yerlerinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin kullanması için barakalar ve depolar inşa edecekti. Yardımlar için vergi işlemleri hızlandırılacak, mallardan temettü vergisi alınmayacaktı. Heyet ise malları fabrika fiyatı üzerinden sadece gümrük ve nakliye masraflarını koyarak, kâr elde etmeden satabilecekti. Yardım heyeti gerekli tahsisler için Dâhiliye Nezareti'ne başvurmuş, konu Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve olumlu karşılanmıştı. Ancak barakaların inşası masraflı olacağından ve zaman alacağından ötürü bunun yerine şehrin çeşitli yerlerindeki âtıl hamam, imarethane ve bazı kâgir binaların depo ve satış merkezinin bazılarının ücretsiz bazılarının ise küçük bir kira bedeli karşılığında kullanılabileceği kararlaştırılmıştı. Bu kapsamda Dâhiliye Nezareti, Yeni Cami avlusu, Sultanahmet veya Ayasofya meydanı, Şehremini, Fatih, Beyoğlu Şişhane Karakolu, Üsküdar, Beylerbeyi, Beykoz ve Kadıköy rıhtımındaki âtıl binaların depo ve satış noktası olarak

[84] Mehmet Şahingöz ve Vahdet Keleşyılmaz, "Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Wilson Prensipleri", *Atatürk Araştırma Merkezi,* S. XII/35, 1996, s. 362-367.
[85] James L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930) An Interpretation*. The Macmillan Company, New York 1930, p. 13; Near East Relief, *Hand Book From The Article of Incorporation*, Granted by United States Congress, 1920, p. 2-6; Safiye Kıranlar, "Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 303.
[86] 13 Ağustos 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararı ile 1917-1918 yıllarına ait aşar ve iaşe zahirlerinden arta kalan 2.300.000 buğday, 1.880.000 kilo arpa, yaklaşık 2.000.000 kilo mısır, kurtarılmış vilayetlere ve ihtiyacı olan vilayetlere dağıtılmak üzere; bunun yanı sıra Simav, Gediz, Uşak, Kütahya, Eskişehir, Bilecik, Konya, Kayseri, Samsun ve Bolu ambarlarındaki zahireler yerel ve askeri ihtiyaçlar karşılandıktan sonra Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'ne verilmişti. 1919 yılı sonunda Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'ne verilen diğer hububat miktarları şöyledir: Adapazarı aşar ve iaşe malından 115.316 kilo mısır, Geyve'den 28.504 kilo mısır, 20.541 kilo buğday ve 50.063 kilo arpa, Çanakkale'den 1919 aşar ve iaşe zahiresi, Sivas'tan 25 ton zahire, Bolu'dan 2000 ton buğday, Düzce'den 16.000 kilo buğday. Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un*, s. 35-36; Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye*, s. 63-64 ve 73-75.
[87] Arzu Terzi, "Mütareke Dönemi İstanbul'unda Rekabet Piyasası (Amerikan-Fransız Satış Barakalarının Açılması*)," Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 6, 2012, s.88-89.
[88] Terzi, "Mütareke Dönemi İstanbul'unda," s. 90.

kullanılabileceğini, gerekirse Emlak-ı Emiriyye'ye ait binaların kiralanmak üzere hazırlanabileceğini bildirmişti. Dâhiliye Nezareti de bu yerlerde bulundurulması zorunlu olan ürünlerin listesini hazırlamıştı: Gaz, mum, her çeşit yağ, şeker, kahve, pirinç, süt, hülasası, makarna, reçel, peynir, galeta, bisküvi, her çeşit et, sebze ve balık konserveleri, potin, çorap, mendil, çamaşır takımları, fanila, patiska, basma, Amerikan bezi, çuha, elbiselik kumaş, hazır elbise, muşamba, lastik, galoş vs.[89]

Osmanlı Devleti, fiyatların düşmesi üzerine Amerikalı örgütlerin faaliyetlerinin devamına özen göstermiştir. Amerikalı örgütler bu faaliyetleri karşısında kapsamlı vergi muafiyetleri istemişlerdi. Osmanlı Devleti arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere kuruluşlardan temel ihtiyaç malzemelerin satın alınması devam ederken bir yandan da bu ürünlerden alınan gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Vergi muafiyeti altı aylık periyodlarda uzatılmıştır.[90] İstanbul basınında fiyatların düşmesi için atılan bu adımlar geniş yer bulmuş ve memnuniyetle karşılanmıştır.[91]

Yeterince ürün temini için G. Bie Ravndal, İstanbul'da bir Amerikan bankası kurulmasını önermişti. Bu kapsamda Şark-ı Karib Yurdu, İstanbul Şehri Tetkikat-ı İçtimaiyye Amerikan Heyeti, Dersaadet Amerika İaşe Heyeti adıyla yeni örgütler kuruldu. Ancak banka fikri hayata geçirilemedi. Dersaadet Amerika İaşe Heyeti Müdürü Mr. Howard Hayenzda İstanbul'da fiyatların düşmesi için çalışmalar yapmaktaydı. ABD'den getirilecek bol miktarda un ile ekmek fiyatlarının düşeceği duyuruldu. ABD'den un getirme işini İngiliz Vitol ve Ortakları Ticarethanesi ile Amerikalı yardım heyetleri üstlendi. 26 Şubat 1919 tarihinde İstanbul basını ABD'den üç gemi un geldiğini duyurdu. 1 Mart 1919 tarihinden itibaren Vitol Şirketi'nin Galata'daki depolarından un satışlarına başladı. İstanbul'da bol miktarda un bulunmasına karşın ekmek fiyatları bir türlü düşmemiştir. Bunun üzerine Vitol Şirketi ekmek fiyatlarının düşmemesinin nedenlerini araştırdı. Araştırma sonuçları dikkat çekiciydi. Amerikan ve Osmanlı iskonto fiyatları arasında bazı aracı ve komisyoncuların vurgunculuğundan fiyatlar düşmemekteydi. Bunun üzerine Vitol Şirketi sadece belli başlı toptancılara un verme karar almıştır. Böylece İstanbul'da ekmek fiyatlarında düşüş yaşanmıştır. ABD'den gelen un miktarının diğer yıllarda devam etmesi ile işgal yıllarında İstanbul'da ekmek fiyatlarında düşüş görülmüştür.[92] Osmanlı Devleti'nin un ihtiyacının karşılanması için İstanbul'da yeni depolar hazırlamış ve gerekli para sağlanmıştır.[93] ABD'den gelen ürünler sadece hububat ve un ile sınırlı değildi, bunun yanı sıra yenilebilir yağ da ihraç edilmiştir.[94] Amerikan yardım heyetlerinin faaliyetleri fiyatların yanı sıra daha kaliteli ürün alınmasını sağlamıştır. Anılarda da yer verilen bu mağazalar o dönem İstanbul halkı için önemli bir yere sahiptir.[95] İstanbul ahalisi için son derece önemli olan mağazalar 21 Kasım 1922 tarihinde kapatılmıştır. Mağazaların kapatılmasında ABD'den gelen yardımların azalması ve cemiyetin bir hayır kuruluş olduğundan ticaretle uğraşmasının uygun görülmemesi neden olmuştur.[96]

İstanbul'da bir başka sorun da muhacirlerin durumuydu. Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) İkdam gazetesindeki şu sözleri "İstanbul'da kim muhacir değildi ki Kırım'dan gelen muhacirlere elini uzatsın" o günkü İstanbul'u çok iyi anlatmaktadır.[97] Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi Aralık 1919'da İstanbul'daki muhacirlerin durumu hakkında bir araştırma yapmıştır. Heyet temsilcisi Yüzbaşı Bonseck, Muhacirin Genel Müdürü Hamdi Bey, Müfettiş Ali Bey ve İstanbul Muhacirin Müdürü Muzaffer Bey ile Sirkeci Yeni Cami ve Beyazıt'taki Harbiye Nezareti arasındaki barakalarda yaşayan muhacirleri ziyaret etmişlerdi. Ziyaret esnasında Yüzbaşı Bonseck, muhacirlerin barakalarda son derece sağlıksız ve zor şartlarda yaşamlarına tanıklık etmişti. Yüzbaşı Bonseck, muhacirlerin başıboş bırakılmamasını, arazi işleri ve el sanatları ile meşgul edilmesini önermişti. Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi bunun üzerine ilk fırsatta 53 çuval mısır unu ve 50 sandık et konservesi bağışlamıştı. Komite bunun yanı sıra Yeni Cami'deki muhacirlere süt, fasulye ve sıcak yemek dağıtmıştı, böylece iki günde bir dağıtılmakta olan sıcak yemek, günde iki defaya çıkarılmıştı.[98] 1921 yılında Amerikalı komite sadece İstanbul'da 102 bin mülteciye yardım etmekteydi.[99] İstanbul Muhacirin Müdürü Muzafferüddin Bey tarafından açıklanan 1922 yılı Kurban Bayramı programında Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi tarafından 100 koyun kesilip, muhacirlere on gün boyunca et dağıtılması kararlaştırılmıştı.[100]

İşgal altındaki İstanbul'daki en büyük meselelerden birisi de yetim ve öksüz kalan çocuklardı. Bu süreçte en büyük sorun çocukların hangi topluluktan olduğuydu. Bazı çocuklar Polis merkezlerine başvurarak Müslüman

[89] Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 46-47; Terzi, "Mütareke Dönemi İstanbul'unda," s. 91-93.
[90] BOA, MV., 252.1; BOA, İrade Dosya Usulü (İ..DUİT), 100-2.
[91] Mesude Yüsra Arslan, İşgal Yıllarında Bir İstanbul Gazetesi: Dersaadet", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s. 23-25.
[92] Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un*, s. 56-58; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 1, s. 152.*
[93] BOA, Dâhiliye Nezâreti idâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.), 120-33.
[94] Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un*, s. 62.
[95] Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, s. 72 ve 111.
[96] Kıranlar, "Savaş Yıllarında Türkiye'de," s. 324.
[97] TRT2, *Tarihin Ruhu İstanbul'a Göç Eden Ruslar*, Belgesel, 4. Bölüm, 2019.
[98] Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un*, s. 84-85.
[99] Near East Foundation, "A Single Thread,"
[100] Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un*, s. 91.

olmalarına rağmen Kiliselerde zorla tutulduklarını belirtmişlerdi. Çocukların hangi dine mensup olduklarını ve ona göre darüleytamlara yerleştirilmesi hususunda Amerikan, Ermeni ve Türk üyelerden oluşan bir komisyon kurulmuştu.[101] Ermeni darüleytamlara büyük destek veren Amerikan yardım kuruluşları, Türk darüleytamlara mesafeli durmuştur. Anadolu'daki darüleytamlardaki Rum ve Ermeni çocuklar Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi tarafından İstanbul'a taşınmış, bir süre burada kalan çocuklar daha sonra Yunanistan'a götürülmüştür.[102]

Fotoğraf 2 İstanbul'dan Yunanistan'a götürülen Yetimler[103]

İstanbul'da yaşanan sorunlardan birisi de fuhuştu. Kente gelen Beyaz Ruslar ile fuhuş artmış bunu önlemek için bazı adımlar atılmıştır. İstanbul'da 12 şubeden oluşan Muavenet-i İctimaiyye Cemiyeti'nin (Sosyal Yardım Cemiyeti) fuhuşa itilen kadınları kurtarmayı amaçlamıştır. Beyoğlu'ndaki şubesi de İstanbul işgal komutanının eşi Bayan Harrington başkanlığında, merkez olarak Robert Kolej'de faaliyet yürütmüştür. Bu cemiyetin yeterli olmaması üzerine 1921 yılında Amerikalı Madam İlyasko ve Madam Elizabeth Tenşington tarafından Men-i Fuhuş Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet, 8 ila 20 yaşında yaklaşık kırk kadar fuhşa itilmiş kızların Madam Dinmikof'un müdürlüğünde bir merkezde eğitim görmesini sağlamıştı.[104] İtilaf Devletleri tarafından kentte birçok komisyon kurulmuştur. Bu komisyonlardan olan Sağlık Komisyonu sokak temizliği, kanalizasyon işleri ve fuhşa bağlı hastalıklarla mücadele etmekteydi. Amerikan gemisi St. Louis'den bir doktor subayın da yer aldığı komisyon daha sonra Deniz Komisyonu ve Kent Komisyonu olarak ikiye ayrılmıştı.[105]

İstanbul'da mesken sorunu işgal süreci öncesinde ve sonrasında da büyük sorun teşkil etmekteydi. Bunun yanı sıra dar sokaklardan oluşan kentte yapı malzemesi olarak ahşap kullanılması, birleşik yapılar olması yangın

[101] Kıranlar, "Savaş Yıllarında Türkiye'de," s. 99.
[102] Kıranlar, "Savaş Yıllarında Türkiye'de," s. 319-320.
[103] New Near East Magazine June 1925.
[104] Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un*, s. 170; Kıranlar, "Savaş Yıllarında Türkiye'de," s. 120-121.
[105] Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 64-65; Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un*, s. 227; Gürkan Fırat Saylan, *1918-1923 Yıllarında İtilaf Devletleri'nin İstanbul ve Çerçevesindeki Faaliyetleri* (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 68.

durumunda büyük tehlikeye neden olmaktaydı. İtfaiye sisteminin yetersizliği, sokakların darlığı yangınların söndürülmesini zorlaştırmaktaydı. İstanbul Büyükşehir Belediyesi verilerine göre 1918-1923 yılları arasında 15 adet yangın çıkmış, 1918 yılında çıkan Cibali-Altımermer yangınında sadece 7.500 bina yanmıştı.[106] Yangından etkilenenler için birçok yardım kampanyası yapılmıştı. Bunlardan birisi de Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'ydi. Komite bünyesinde kurduğu komisyon ile yangınzedelere eşya ve para yardımı sağlanmıştı. Toplanan paraların bir kısmı ile ihtiyaçlar karşılanırken bir yandan da evlerinin yeniden inşası için aktarılmıştı.[107]

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi gerekçe gösterilerek İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgali etmesi yakın tarihteki en önemli olaylardan birisidir. Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış bu kentin işgali, uluslararası kamuoyunda geniş yer tutmuştur. İtilaf Devletleri arasında yer almasına karşın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeyen ABD'nin bu süreçte rolü, diğer İtilaf Devletleri'nden farklıdır. ABD hükümeti tarafından her ne kadar işgalde aktif rol üstlenmesinden kaçınılmış olsa da Osmanlı Devleti'nin yenilgisinde dolaylı olarak katkı sağladığı sık sık ortaya konulmuş, İstanbul'daki gelişmeler yakından takip edilmiştir. İtilaf Devletleri ise ABD'yi aktif rol almamasından ötürü kimi zaman eleştirmekte, farklı bir yerde tutmaktaydı. ABD hükümeti İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere, ile ortak hareket etmeye özen göstermiş; İstanbul'daki temsilcisini de bu doğrultuda hareket etmesi için sık sık uyarmıştır. Bu politika, savunucusu ABD Başkanı Woodrow Wilson'un başkanlığı kaybetmesi sonrasında da devam etmiştir. Başkan Wilson'un Avrupa meselelerinde aktif rol almasına karşı olan Monroe Doktrini savunucularının galip geldiği seçim sonrasında da ABD hükümeti politikasını değiştirmemiştir.

İşgal sürecinde ABD kurum ve kuruluşları tarafından farklı tepkiler verilmiştir. Amerikan basını, ABD hükümetine paralel bir tutum sergilemiştir. Amerikan basınında işgal memnuniyetle karşılanırken, Türklerin bu coğrafyadan atılmasını destekleyen yazılar sıklıkla görülmektedir. Amerikan basınının bu tutumu ülke kamuoyunun da gelişmelere bakışının bir göstergesiydi. ABD'nin Osmanlı Devleti'nde en önemli varlıklarından olan misyonerlerin tutumu ise buna paralel olarak görülmektedir. Uzun yıllardır ülkede faaliyet gösteren misyoner örgütleri, ülkedeki gayrimüslimler arasında etkili faaliyetler yürütmüşlerdir. ABD'nin Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerinin kesildiği yıllarda bile misyoner faaliyetleri etkin olarak yürütülmüştür.

İşgal İstanbul'unda en önemli sorunlardan birisi de temel ihtiyaç malzemelerinin yokluğu ve her geçen gün artan fiyatlarıydı. Mülteci akınıyla kentin nüfusu her geçen gün artması, barınma ve beslenme gibi sorunları iyice artırmıştı. Sorunlar karşısında Osmanlı Devleti idaresinin çözüm çabaları çoğu zaman yeterli olmamıştı. Bunun üzerine Amerikan misyonerleri, İtilaf Devletleri'nin kentteki yetkililerinin de çabasıyla, bu sorunlara çare olmak için harekete geçmiştir. Amerikan misyonerlerinin açtığı mağazalardan uygun fiyatlarla temel ihtiyaç malzemelerinin satışı, kentte kısa süreliğine de olsa bu sorunun çözümüne katkı sağlamıştır. Ancak işgalin getirdiği başıbozukluk ve fırsatçılar sayesinde bu hava kısa sürede dağılmıştır. Amerikan misyonerlerinin de mağazalarını, faaliyetlerine zarar verdiği gerekçesiyle kapatmasıyla kent yeniden kaderine terk edilmiştir. Bu çaresizlik içerisinde bazı Amerikalılar kentin sorunlarına çare bulmak için çabalasa da kentte sorunların iyice arttığı görülmektedir.

ABD, Osmanlı Devleti topraklarında ticari faaliyetlilerini her geçen gün güçlendirmiştir. Elde ettiği kapitülasyonlar sayesinde ekonomik ağını güçlendiren ABD, işgal sonrasında bu varlığını koruma gerekçesiyle askerî varlığını artırmıştır. Ticari gemilerinin güvenliği gerekçe gösterilerek Osmanlı karasularında Amerikan savaş gemileri sık sık görülmüştür. Her geçen gün artan Amerikan askerî varlığının merkezi İstanbul'du. Amerikan donanmasına ait radyodan gelişmeler an be an takip edilmekte, bu haberlerin yer aldığı gazete ise sadece Amerikan askerleri tarafından değil, İtilaf Devletleri askerleri tarafından da yakından takip edilmekteydi.

İşgal sonrasında İstanbul'un farklı bölgelerinde farklı hayatlar görülmekteydi. Kentin eğlence merkezi Pera, Beyaz Rusların kente gelmesi ile bu özelliğini daha da belirginleştirmişti. İtilaf Devletleri askerleri ve görevlileri bu eğlence hayatının önemli bir parçasıydı. ABD askerleri de doların değerinden ötürü bu hayatın önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Bu hayat beraberinde çeşitli asayiş olaylarını da getirmiştir. Amerikan askerlerinin karıştığı asayiş olayları görmezden gelinmeye ve kapatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı Arşivi

[106] İstanbul İtfaiyesi, "İstanbul Yangınları," http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html(Erişim 12.03.2023).
[107] Kıranlar, "Savaş Yıllarında Türkiye'de," s. 166.

FRUS, 1919, Volum III, 763.72119/9608.

FRUS, 1919, Volume II, 123H35/52a; 123H35/60a; 123H35/57c; 123R19/138; 763.72119/6230; 867.00/914, 123B773/1b.

Amerika Birleşik Devletleri Donanma Tarihi ve Miras Komutanlığı Arşivi

Naval History and Heritage Command, NH 50277 USS Scorpion (PY-3).

Amerika Birleşik Devletleri Kongre Arşivi

Library of Congress, Chronicling America Historic American Newspapers.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul

BOA, Bâbıâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 4631-347294.

BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi, (DH. EUM. AYŞ), 22-15; 55-16; 60-84.

BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye. Kalem-i Husûsî (DH.EUM.KLH.), 4-34.

BOA, Dâhiliye Nezâreti idâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.), 120-33.

BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 103-185.

BOA, Hariciye Nezâreti İdare Evrakı (HR.İD.), 1795-29.

BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 59-50; 75-15; 46-24; 46-16; 73-67; 71-40.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrak (HR.SYS.), 2710-8.

BOA, İrade Dosya Usulü (İ..DUİT), 100-2.

BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 211-74; 252.1.

Salt Araştırma İstanbul

Salt Research, AFDIVDOC082; ABA132C03; ABA132C01; ABA132C02.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi,

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 22240-97940-11.

Near East Foundation Archives,

New Near East Magazine June 1925.

2. Araştırma Eserler

ADIVAR, Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı Kurtuluş Savaşı Anıları*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1987.

AKAR, Hulusi, *Harbord Askeri Heyeti Raporu Gerçekleri Araştırmakla Görevlendirilen Amerikan Askeri Heyetinin Çalışmaları ve Türk-Amerikan İlişkilerine Etkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

AKGÜN, Seçil Karal, "Louis E. Browne and The Leaders of the 1919 Sivas Congress," ed. George Harris and Nur Bilge Criss, *Studies in Atatürk's Turkey The American Dimension*, Leiden: Brill Publishing, 2009.

ARMAOĞLU, Fahir, "İngiliz Belgelerinde İstanbul'un İşgali (16 Mart 1920)," *Belleten*, S. LXII/234 1998, ss. 467-494.

ARMAOĞLU, Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

ARSLAN, Mesude Yüsra, İşgal Yıllarında Bir İstanbul Gazetesi: Dersaadet", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, yay. haz. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2007.

AYIŞIĞI, Metin, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

BAKAR, Bülent, *Beyaz Ruslar Esir Şehrin Misafirleri*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015.

BARTON, James L., *Story of Near East Relief (1915-1930) An Interpretation*, The Macmillan Company, New York 1930.

BEERS, F. Henry, "U.S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924 Office of Record Administration", *Administrative Office Navy Department*, Sayı belirtilmemiş, 1943, ss. 1-29.

BİLGEN, Deniz, *ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi - Amerikan Mandası ve Gazeteci L.E. Browne'ın Faaliyetleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

BİLGİ, Nejdet, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara 1999.

BOZKURT, Abdurrahman, "İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2009.

BÜYÜKTUĞRUL, Afif, "İstiklal Savaşında Türk Sularında Yabancı Devlet Donanma Harekâtı (1918-1922)," *Belleten*, S. XXXVIII/153, 1975, ss. 77-95.

CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatırları*, Temel Yayınları, İstanbul 2000.

CRISS, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

DEARBORN, V. Mary, *Queen of Bohemia: The Life of Louise Bryant*, Houghton Mifflin Company, Boston 1996.

DELEON, Jak, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1990.

DOĞANAY, Rahmi, "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", haz. Cevdet Yılmaz, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun 2006.

DUMESNİL, Vera, *İşgal İstanbul'u*, çev. Emre Öktem, İstanbul Kitaplığı, İstanbul 1993.

DURU, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

EVANS, Laurance, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, çev. Tevfik Alanay, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.

GENELKURMAY PERSONEL BAŞKANLIĞI ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT (ATASE) DAİRE BAŞKANLIĞI, İstanbul'un İtilaf Devleti Tarafından İşgali 1. Cilt, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. LXVIII/144, 2019.

GENELKURMAY PERSONEL BAŞKANLIĞI ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT (ATASE) DAİRE BAŞKANLIĞI, İstanbul'un İtilaf Devleti Tarafından İşgali 2. Cilt, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. LXVIII/144, 2019.

GÜRTUNCA, E. Evrim Şencan, "Robert Kolej'de Okuyan Türk Öğrencilerin Sosyal Arka Planları (1863-1971)," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. XVII/33, 2018, ss. 29-64.

HEMINGWAY, Ernest, *İşgal İstanbul'u ve İkinci Dünya Savaşı*, çev. M. Ali Kayabal, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1988.

İstanbul İtfaiyesi, "İstanbul Yangınları," http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html(Erişim 12.03.2023).

KARABULUT, Sezen, "İşgal, Kurtuluş ve Toplumsal Etkileri: Amerikan Belgelerinde Milli Mücadelenin Son Günleri," Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 64, 2019, ss. 181-210.

KASALAK. Kadir, *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

KAYA, Önder, *Robert Koleji İmparatorluktan Cumhuriyete Bir Okulun Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

KAYA, Tuğçe, "ABD Birinci Dünya Savaşı Sırasında Neden Osmanlı Devleti'ne Doğrudan Savaş İlan Etmedi? Amerikan Gizli Belgeleri Üzerine Bir İnceleme," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. XIX/39, 2019, ss. 562-533.

KIRANLAR, Safiye, "Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2005.

KIYANÇ, Sinan, "Türkiye-ABD İlişkileri Bağlamında CIA Eski Başkanı Allen Welsh Dulles ve Faaliyetlerinin İncelenmesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. XXII/44, 2022, ss. 445-479.

KING, Charles, *Pera Palas'ta Gece Yarısı – Modern İstanbul'un Doğuşu*, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

KÖSE, İsmail, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol`un Rolü (1919-1927)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

Near East Foundation, "A Single Thread, Part Two: An Industry Renewed," https://neareastmuseum.com/2018/03/02/single-thread-part-two-industry-renewed/(Erişim 03.02.2023).

Near East Relief, *Hand Book From The Article of Incorporation*, Granted by United States Congress, 1920.

ÖZKAN, Kenan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923, Mondros Mütarekesi'nden Lozan Barış Konferansına*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

PASSOS, John Dos, *Doğu Ekspresi*, çev. Tomris Uyar ve Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Robert College, *Dr. Caleb Frank Gates president of Robert College 1903-1932 an appreciation,* Tsitouris Brothers, İstanbul 1932.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 1 – Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne*, C. 2, Öğretmen Yayınları, Ankara 1986.

SAYLAN, Gürkan Fırat, *1918-1923 Yıllarında İtilaf Devletleri'nin İstanbul ve Çerçevesindeki Faaliyetleri* (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2010.

STREIT, Clarence K., *Bilinmeyen Türkler-Mustafa Kemal Paşa, Milliyetçi Ankara ve Anadolu'da Gündelik Hayat Ocak-Mart 1921*, yay. haz. Heath W. Lowry, çev. M. Alper Öztürk, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

SUNATA, İ. Hakkı, *İstanbul'da İşgal Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

SÜRMELİ, Serpil, "Ankara'da Amerikalı Bir Gazeteci: Clair Price", *Atatürk Dergisi*, S. IV/4, 2005, ss. 21-43.

SÜRMELİ, Serpil, "Şehzadebaşı Karakolu Baskını ve Olay Mahalline Giren İlk Gazete Tevhid-İ Efkâr", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 45, 2010, ss. 103-116.

ŞAHİNGÖZ, Şahingöz ve KELEŞYILMAZ, Vahdet, "Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Wilson Prensipleri", *Atatürk Araştırma Merkezi*, S. XII/35, 1996, s. 357-378.

ŞİMŞİR, Bilal, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1985.

TEMEL, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

TERZİ, Arzu, "Mütareke Dönemi İstanbul'unda Rekabet Piyasası (Amerikan-Fransız Satış Barakalarının Açılması)," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 6, 2012, ss. 87-108.

TEVETOĞLU, Fethi, "Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof Hulûsi Y. Hüseyin (Pektaş)," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. VI/10, 1987, ss. 197-208.

TEVETOĞLU, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

TOPRAK, Zafer, "Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihinden Örnekler Arnavutköy Amerikan Kız Koleji," *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, S. 25, 1999, ss. 48-52.

TRT2, *Tarihin Ruhu İstanbul'a Göç Eden Ruslar*, Belgesel, 4. Bölüm, 2019.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

TÜRKER, Hasan, "İstanbul Basınında King-Crane Heyeti'nin Türkiye'deki Faaliyetleri ve Mandaterlik Tartışmaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII, Mütareke Özel Sayısı, 2018, ss. 187-219.

TÜRKMEN, Zekeriya, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920)," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. XVIII/53, 2002, ss. 319-372.

ULAGAY, Osman, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, Yelken Matbaası, İstanbul 1974.

UTURGAURİ, Svetlana, *Boğaz'daki Beyaz Ruslar (1919-1929)*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015.

ÜÇER, Sırrı Emrah, "Mütareke Döneminde Osmanlı Kamuoyunda Amerikan İmgesi ve Tesiri (Eylül 1918-Mayıs 1919)" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

Vehbi Koç Vakfı Ansiklopedisi, "Amerikan Hastanesi," https://ansiklopedi.vkv.org.tr/ Kategoriler/Kurumlar/ Vehbi-Koc-Kurumlari-Vakfi/Amerikan-Hastanesi (Erişim 30.12.2022).

VERTİNSKİ, Aleksandr, "İstanbul Anıları", çev. Orhan Uravelli, *İstanbul'dan Geçen Ruslar*, Ümit Yayıncılık, İstanbul 2005.

YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I (1988-1922),* C. 2, yay. haz. Erol Şadi, Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.

3. Süreli Yayınlar

"Allied Fleet is Now Off Constantinople", *New York Tribune*, 14 Kasım 1918, s. 3.

"Allied Forces in Full Control in Constantinople", *The Bennington Evening Banner,* 18 Mart 1920, s.1.

"Allies Occupy Constantinople", *The Lakeland Evening Telegram*, 17 Mart 1920, s. 1.

"Behind the Scenes in Constantinople, the City With a Wayward Soul", *The Sun*, 10 Ağustos 1919, s. 33.

"Constantinople is in Hands of Allies", *The Cordova Daily Times,* 17 Mart 1920, s. 1.

"Constantinople", *The Daily Alaskan*, 29 Mart 1915, s.2.

"J. Lewis Heck, Jr., Now Commissioner to Turkey", *Harrisburg Telegraph,* 18 Ocak 1919, s. 4.

"Occupied By The Allies", *The Ocala Evening Star*, 17 Mart 1920, s. 1.

"Think Turkey Can Be Made Whealthy Through Proper Enterprise", *Harrisburg Telegraph,* 5 Aralık 1919, s. 23.

"Troops of Allies Occupy Constantinople; Several Lives Lost in Skirmish", *Albuquerque Morning Journal,* 18 Mart 1920, s. 1.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 701-714.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

1927 NÜFUS SAYIMINA GÖRE KIRKLARELİ'NİN DEMOGRAFİK YAPISI

10.53718/gttad.1487899

AYŞEGÜL ŞENTÜRK YİĞİT*

ÖZ

Trakya olarak ifade edilen coğrafyanın -ki günümüzde Çanakkale ilinin Gelibolu ve Eceabat ve İstanbul'un Çatalca ve Silivri ilçelerini kapsayan coğrafyanın adıdır- Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ illeri, II. Balkan savaşı sonrası Türkiye'de kalan kıymetli Avrupa topraklarıdır. 19. yüzyılda milliyetçiliğin etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan gibi ülkelerin homojen bir nüfus oluşturmak amacıyla yaptıkları zulümler dışında, Balkan coğrafyasında emelleri olan Avusturya-Macaristan, Rusya, İngiltere gibi ülkelerin politikaları ve 1800'den başlayarak 1920'lere kadar süren savaşlar ve bu savaşların sonucu olan göç dalgaları Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik ve dinî dönüşümlere yol açmıştır. Bu durumu özellikle Trakya'da görmek mümkündür. Trakya'nın hemen hemen her kesiminde nüfusun büyük çoğunluğunu çeşitli tarihlerde gelen göçmenler oluşturmaktadır. 1900'lerden itibaren 1970'lere kadar % 85'i Yunanistan olmak üzere Bulgaristan ve Balkanlardan yaklaşık 1 milyon 250 bin göçmen gelmiş, bunların çoğunluğu İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Bursa illerine yerleştirilmişlerdir. Göç eden nüfusun bir kısmı bu illerde kaldığı gibi bir kısmı da Anadolu'da kendine yeni yer ve yurt edinmeye çalışmış, gelen göçmenlerin sayıca fazlalığı ve bu göç durumunun cumhuriyet döneminde de süreklilik arz etmesi gerek Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nde zor bir süreç oluşturmuş, başta Trakya olmak üzere göçmen iskân politikasıyla birçok şehrin cinsiyet, eğitim, meslek, dil açısından demografik yapısı değişmiştir. Sürekli değişen bir olgu olan nüfusu, doğumlar, ölümler ve göçler niteliği ve niceliği açısından değiştirirken, devletler de değişen bu durumları takip ederek ona göre politikalar izlemek zorunda kalmıştır. Bu sebeple sosyal yapının belirlenmesinde siyasi otoriteler nüfus konusuna ayrı bir özen göstermektedir. 20. yüzyılın başlarında nüfus artışının devletlere iktisadi, siyasi ve askerî güç kazandırdığı yönünde hâkim olan anlayışı benimseyen yeni Türk devleti için nüfus olgusu, bir devletin ekonomik yönden gelişmesinde oynadığı önemli rolün yanı sıra özellikle Türk devriminin siyasi, sosyal, kültürel özgün yanlarını belirleyen ana unsurlarının da başında gelmektedir.

Sosyal ve ekonomik alanlarda gelişme kaydedebilmek, dış kaynaklı tehdit ve emellere karşı ülkeyi korumak isteyen yeni Türk devleti, bekârlık vergisi, salgın hastalıklarla mücadele, doğumların artırılması, mübadele gibi tedbirler alarak nüfusu artırmaya yönelik bir nüfus politikası izlemiştir. Türkiye'de nüfus konusu ulusal politika bağlamında ilk kez Atatürk tarafından ele alınmıştır. 1927 nüfus sayımında devlet, nüfusunun ne kadarının kayıt altında ne kadarının kayıt dışında olduğunu tespit etmeye yönelik sayım cetvelleri oluşturarak bu amaca yönelik sorular hazırlamıştır. Bu veriler araştırmacılar tarafından ele alınarak pek çok ilin demografik özelliklerini ortaya koyan değerli çalışmalar yapıldığı halde Kırklareli nüfusunun demografik özellikleri hakkında sayımda ortaya çıkan sonuçlar ve ilin o yıllardaki nüfus özellikleri ele alınmamıştır.

Bu çalışma ile Kırklareli'nin demografik tarihindeki bu eksikliği gidermek amacıyla Türkiye'nin ilk kapsamlı nüfus sayımı olan 1927 nüfus sayımına göre ilin nüfus özellikleri sayılarla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca 1927 nüfus sayımının nasıl uygulandığı ve uygulamada karşılaşılan problemlerin olup olmadığı, Kırklareli merkez, kazalar ve köyler nüfusu, sayı, cinsiyet, medeni durum, okuryazarlık, engelli durumu, meslekler, din ve dilleri ele alınarak Kırklareli'nde yaşayan toplumun yapısı Türkiye İstatistik Kurumu'nun güvenilir verilerine dayanılarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırklareli, Nüfus, Sayım, Göç.

* Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: aysegulsenturk@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0009-0009-7851-5833.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF KIRKLARELİ ACCORDING TO 1927 POPULATION CENSUS

ABSTRACT

Today, the region called Thrace, which includes the Gelibolu and Eceabat districts of Çanakkale province, the Çatalca and Silivri districts of Istanbul, as well as the provinces of Edirne, Kırklareli and Tekirdağ, is the remaining valuable land of Europe. In Turkey after the Second Balkan War. The Wars that lasted from the 1800s to the 1920s and the waves of migration caused by these wars led to ethnic and religious transformations in the Ottoman Empire. It is possible to see this situation especially in Thrace. In almost every part of Thrace, the majority of the population consists of immigrants who came at various times. From the 1900s to the 1970s, approximately 1 million 250 thousand immigrants came from Bulgaria and the Balkans, 85% of which were from Greece, and the majority of them were settled in the provinces of Istanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ and Bursa. While some of the migrating population stayed in these provinces, some of them tried to find a new place and homeland for themselves in Anatolia. The large number of immigrants and the continuity of this migration situation during the republican period created a difficult process both during the Ottoman Empire and in the Republic of Turkey. With the immigrant settlement policy, the demographic structure of many cities, especially in Thrace, has changed in terms of gender, education, profession and language. While the population, which is a constantly changing phenomenon, changes in terms of quality and quantity of births, deaths and migrations, states have had to follow these changing situations and follow policies accordingly. For this reason, political authorities pay special attention to the population issue in determining the social structure. For the new Turkish state, which adopted the prevailing understanding that population growth gave states economic, political and military power at the beginning of the 20th century, the phenomenon of population, in addition to the important role it played in the economic development of a state, was also one of the main elements that determined the political, social and cultural unique aspects of the Turkish revolution. The new Turkish state, which wanted to make progress in social and economic fields and protect the country against external threats and ambitions, followed a population policy that aimed to increase the population by taking measures such as single tax, combating epidemics, increasing births, and population growth. In Turkey, the population issue was addressed for the first time by Atatürk in the context of national policy. In the 1927 census, the state created census tables and prepared questions for this purpose to determine how much of the population was registered and how much was unregistered. Although these data were handled by researchers and valuable studies revealing the demographic characteristics of many provinces were conducted, the census results regarding the demographic characteristics of Kırklareli's population were not discussed and the population characteristics of the province in those years were not revealed. This study aims to eliminate the gap in the demographic history of Kırklareli by revealing the population characteristics of Kırklareli according to the 1927 census, which is Turkey's first comprehensive census. "In addition, the implementation of the 1927 census in the study, possible problems encountered in practice and the population of Kırklareli center, districts and villages, their numbers, genders, marital status, literacy, disability status, professions, religions and languages are based on reliable data of the Turkish Statistical Institute.

Keywords: Kırklareli, Population, Census, Migration.

GİRİŞ

Ekonomik gelişme açısından önem arz eden nüfus olgusu günümüzde toplumsal yaşamın tüm yönleriyle ilişkili olan bir konuma gelmiştir. Bir siyasi otorite, ekonomik, sosyal, kültürel, dinî ve başka farklı sebeplerle nüfusun özelliklerini ve miktarını tespit gereği ile nüfus sayım çalışmaları yapar. Nüfusun kesit çalışma olarak ve referans tarihi itibariyle cinsiyet, yaş, medeni durum, din, dil, doğurganlık, meslek, eğitim gibi temel niteliklere göre yapısını öğrenmek amacıyla yapılan ve tüm nüfusu içermek zorunda olan nüfus sayımı, nüfusun nitelik ve nicelik açısından zaman içindeki gelişimini izlemeyi de hedefler.[1]

Bir toplumun sosyal yapısının belirlenmesinde ülkenin nüfus yapısı ve nüfusun artışı, doğum ve ölüm oranı, coğrafi dağılımı ve göç alma ve verme gibi özellikleri etkili olmaktadır. Siyasi otoriteler ülke politikalarını belirlerken bu sosyal yapıyı göz önünde bulundururlar.[2] Sosyal yapı kadar devletin ekonomik yönden gelişmesinde de önemli bir rol oynayan nüfus, özellikle Türkiye açısından Türk devriminin siyasi, sosyal, kültürel özgün yanlarını belirleyen ana unsurların başında gelmiştir.[3] Doğum, ölüm ve göç olguları ile nüfusun azalması ve artması toplumların ilerlemesine ve gerilemesine etki etmekte, devletler sürekli değişen nüfus olgusuna göre politikalar takip etmek durumunda kalmaktadır.[4]

---

[1] *Nüfus ve Nüfusun Yapısı Özel İhtisas Komisyonu Raporu,* T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Ankara, 1994, s. 1.
[2] Ramazan Baş, *Türkiye'nin Nüfus Politikası (1923-1980),* Atatürk Arş. Mer. Yay. Ankara 2023, s. 53.
[3] Kemal Arı, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 8, S. 23, 1992, s. 409.
[4] Güven Dinç, "Cumhuriyet'in İlk Nüfus Sayımına Göre Antalya'nın Demografik Yapısı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* S. 12, 2007, s. 67; Baş, *age*, s. 2.

Tahrir denilen sayımlarla nüfus kayıtları oluşturan Osmanlı İmparatorluğu'nda[5] toprak yazımı adı altında nüfus sayımı yapılmıştır. İlk nüfus sayımı ise 1831'de vergi toplanacak ve askere alınacak kişilerin belirlenmesi için askerî ve ekonomik bir amaçla yapılmış, kadınlarla birlikte bazı kesimlerin de göz ardı edildiği bu sayımlar tüm ülkeyi kapsamamış, farklı yer ve tarihlerde yapılmıştır.[6] 1884 öncesinde yapılan sayımlarda kişilerin isimlerinin yazılı oluğu bir nüfus defteri bulunmadığından istatistik kaydı bulmak ise imkânsızdır.

1920'lere kadar süren savaşlar ve bu savaşların sonucu olan göçler Osmanlı nüfusunda dönüşümlere yol açmıştır.[7] Bu durumu Trakya'da da görmek mümkündür. Trakya'nın hemen her kesiminde nüfusun büyük çoğunluğunu çeşitli tarihlerde gelen göçmenler oluşturmaktadır. Bu göç hareketi 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden önce başlamış olmakla birlikte, 93 Harbi ve sonrasında büyük kitlelere ulaşan göç hareketi süreklilik göstererek[8] Balkan Savaşları ve 1923 sonrası nüfus mübadeleleri ile devam etmiş ve bu durum bölgenin demografik yapısını değiştirmiştir. 1923-1970 yılları arasında %85'i Yunanistan olmak üzere Bulgaristan ve Balkanlar'dan yaklaşık 1.250.000 göçmen gelmiş, bunların çoğunluğu İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Bursa illerine yerleştirilmişlerdir.[9] 1870 tarihli Edirne Salnamesine bağlı Nüfus Cetveline göre Edirne, Tekirdağ ve Gelibolu sancaklarında yaşayan Müslüman sayısı (erkek) 63.117, Gayrimüslim sayısı ise 171.827'dir. 1880'de Edirne (Merkez, Havsa, Uzunköprü) 200 bin, Kırklareli (Merkez, Pınarhisar, Vize, Saray, Midye, Babaeski, Lüleburgaz) 150 bin, Tekirdağ (Merkez, Çorlu, Ereğli, Hayrabolu, Malkara, Enez, Şarköy, Keşan) ise 181.500 ve toplamda 531.500'dür.[10] Balkan Savaşları ile Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ'a 95.267 Müslüman göçmen yerleştirilmiştir.[11] I. Dünya Savaşı öncesi nüfusun vilayet salnamelerine göre 10 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun demografik ve sosyo-ekonomik özelliklerini tespit etmek mümkün olmamakla birlikte büyük çoğunluğun kırsal kesimde yaşadığını, savaşlar ve salgın hastalıklar sebebiyle özellikle genç ve okumuş erkek nüfusun azaldığını belirtmek gerekir.[12]

1919'da Atatürk'ün Samsun'a çıkmasıyla başlayan Türk Millî Mücadelesi başta insan gücü olmak üzere maddi imkânsızlıklar içerisinde Türk milletinin büyük özverisiyle zafere ulaştırılmıştır. 20. yüzyılın başlarında nüfus artışının devletlere iktisadi, siyasi ve askerî güç kazandırdığı yönünde hâkim olan anlayışı yeni Türk devleti de benimsemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan iktisadi kaynak olarak olumsuz bir miras alan yeni Türk devletinin yöneticileri, Lozan Antlaşması görüşmeleri devam ederken bu olumsuzluğu gidermede uygulanacak politikaları belirlemek üzere 17 Şubat 1923'te İzmir'de bir iktisat kongresi toplamıştır. Mustafa Kemal Paşa açış konuşmasında Türkiye'nin coğrafyası ve doğal kaynaklarına göre nüfusunun az olduğunu, bu olumsuzluğun ve bunun sonucu olan işgücü eksikliğinin, sermaye-yoğun üretim teknikleri vasıtasıyla ortadan kaldırılabileceğini ifade etmiştir.[13] Nitekim Türkiye'nin 1923 sınırları içindeki nüfusu 1914'te 16,3 milyondan 1927 yılında 13,6 milyona düşmüştür. Azalma oranı %17 olup bunun sebebi 1913 sonrası devam eden savaşlarda erkek nüfusun ordunun asker kaynağı olmasıdır. Nüfusta oluşan azalma büyük şehirleri küçültürken, küçük şehirleri de birer büyükçe köy haline dönüştürmüştür. Sürekli savaşlar sadece nüfusu değil, %80'i tarımla geçinen bir ülkede tarımsal üretimi de oldukça düşürmüştür.[14] İşte bu sebeplerle nüfus sorununa yönelen bilinçli bir politikanın takibine Cumhuriyet döneminde başlanmış,[15] Türkiye Cumhuriyeti gerek nüfusun cinsiyet, yaş, medeni durum, din gibi özellikleri açısından miktarını belirlemek gerekse de mevcut insan kaynaklarını değerlendirebilmek için nüfusun sayı ve vasıf bakımından gelişimini ve ilerlemesini kayıt altına almak istemiştir.[16] Nüfusu artırmanın bir aracı olarak dış ülkelerdeki Türklerin Türkiye'ye göç etmelerinin sağlanmasının ve bu yolla nüfus artış hızını çoğaltmanın faydalı bir metot olabileceği düşünülmüş,[17] Atatürk mübadele ile özellikle Makedonya ve Batı Trakya'dan Türkiye'ye gelecek Müslüman Türk nüfusun Türkiye için faydalı olacağını ümit etmiştir. Sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamak, dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı ülkeyi korumak isteyen[18] yeni Türk devleti, mübadele dışında, bekârlık vergisi, salgın hastalıklarla mücadele, doğumların artırılması, halk sağlığının

[5] Erol Tümertekin-Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân,* Çantay, İstanbul 2019, s. 214.
[6] Aytül Tamer-Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar", *Nüfusbilim*, S. 26, 2004, s. 75.
[7] Dinç, *agm*., s. 70.
[8] Balkanlarda Türklere karşı kurulan komitacılık faaliyetleri 93 Harbinden sonra hızlanmış, bölgede yaşayan Türklerde baskı ve zulüm sebebiyle can güvenliği ve huzur kalmamıştır. Bu durum binlerce Türk'ün köylerini terk edip Trakya ve İstanbul'a göç etmesine sebep olmuştur. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, TTK Yay. Ankara, 1995, s. 29,48.
[9] Mehmet Turgay Gökçen, Mehmet Turgay, *Trakya'da Mekânsal Değişimler*, İstanbul Ünv., Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1994, s. 20.
[10] Gökçen, *agt,* s. 24.
[11] H. Yıldırım Ağanoğlu, *Balkanların Makûs Talihi: Göç*, İz Yay. İstanbul, 2013, s. 203.
[12] Bülent Çalışkan, *Türkiye'de Nüfus Artışının Ekonomik Gelişme ve İstihdam Açısından İncelenmesi*, İstanbul Ünv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s. 9.
[13] Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1994, s. 149.
[14] Tezel, *age*, s. 97.
[15] Adnan Güriz, "Türkiye'de Siyasi Partilerin Nüfus Politikası Konusunda Görüşleri", *Ankara Ünv. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 28, S. 1, 1971, s. 14.
[16] Savaş Sertel, "Cumhuriyet'in İlk Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Malatya'da Nüfus", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 48, 2015, s. 81.
[17] Güriz*, agm,* s. 37.
[18] Önder Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Atatürk Yolu Dergi*si, S. 43, 2009, s. 474.

korunması gibi tedbirler alarak nüfusu artırmaya yönelik bir nüfus politikası izlemiştir. Güçlü bir millet olmanın gereği olarak değerlendirilen bu tür bir nüfus politikası ulusal bir politika olarak ilk kez Atatürk tarafından ele alınmıştır. Nitekim 1 Mart 1924'te TBMM'nin ikinci dönem açılışı için yaptığı konuşmada Atatürk; "*Nüfusumuzun muhafazası ve artırılması amacı oldukça önemlidir. Genel halk sağlığı için alınan tedbirler artırılmalı, süreklilik arz etmelidir. Güçlü ve yetenekli Türk milleti bilimsel gelişmelerle birlikte Türk vatanını hızla dolduracak ve şenlendirecektir, buna kimsenin şüphesi yoktur"* sözleriyle nüfusun önemini dile getirmiştir.[19]

1935 nüfus sayımından geriye doğru giderek dolaylı ve güvenilir yöntemler kullanan tahminler yapılarak elde edilen ve 12.900.000 ila 13.220.000 arası tahmin edilen 1923 nüfus sayımından[20] sonra Türk Müslüman nüfusunun demografik özellikleri hakkında ilk sağlıklı verileri sunan nüfus sayımı *de facto* olarak 1927 yılında gerçekleştirilmiştir.[21] 1927 nüfus sayımında devlet, kayıt altında olan ve olmayan nüfusu tespit etmeye yönelik sayım cetvelleri oluşturarak bu amaca yönelik sorular hazırlamıştır.[22] Bu veriler araştırmacılar tarafından ele alınarak pek çok ilin demografik özelliklerini ortaya koyan değerli çalışmalar yapıldığı halde Kırklareli nüfusunun demografik özellikleri hakkında sayımda ortaya çıkan sonuçlar ele alınmamış ve ilin o yıllardaki nüfus özellikleri ortaya konmamıştır. Bu çalışma ile gerek Kırklareli'nin nüfus tarihindeki bu eksikliği gidermek gerekse de 1927 nüfus sayımının nasıl uygulandığı ve uygulamada karşılaşılan problemlerin olup olmadığı, halkın sayıma fikren ve fiilen nasıl hazırlandığı, sayımda hatasız bilgi temin edilip edilmediği ve Kırklareli nüfusunun ne tür demografik özelliklere sahip olduğu soruları cevaplanmaya çalışılmıştır. Doküman incelemesi yönteminin uygulandığı bu çalışmada ana veri kaynağı olarak Türkiye İstatistik Kurumu'nun ortaya koyduğu güvenilir verilerden yararlanılmış, arşiv belgeleri, ilgili kaynaklar ve makaleler analiz edilerek Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımında Kırklareli ili demografik açıdan irdelenmiş ve 1927 nüfus sayımına ilişkin bilgiler sunulmuştur. Kırklareli merkez, kazalar ve köyler nüfusu, sayı, cinsiyet, medeni durum, okuryazarlık, maluliyet durumu, meslekler, din ve dilleri ele alınarak Kırklareli'nde yaşayan toplumun yapısı ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. 1927 Genel Nüfus Sayımı İçin Yapılan Hazırlıklar

1927 sayımı için hükümet bir yıl öncesinden hazırlıklara başlamış, sayımı planlamak, gerçekleştirmek ve sonuçlandırmak amacıyla İstatistik Umum Müdürlüğü kurulmuş ve başına da Belçika'dan davet edilen istatistik uzmanı Camille Jacquart tayin edilmiştir. 28 Ekim 1927'de yapılması planlanan sayım için öncelikle gerekli kanunların çıkarılması sağlanmış, 12 Haziran 1926 tarih ve 893 numaralı kanunla 1927'de Türkiye Cumhuriyeti içinde umumî bir nüfus tahriri (nüfus sayımı) yapılması, 2. maddesi ile 1925 ve 1926'da bazı illerde tecrübe tahrirleri (deneme sayımları) uygulaması için Dâhiliye Vekâletine yetki verilmiştir.[23]

1927 sayımından önce deneme sayımlarının yapıldığı pilot bölge olarak; Sivas, Ankara, Konya, Mersin, Tekirdağ illeri ve Ödemiş kasabası seçilmiş, İstatistik Umum Müdürü buralara giderek deneme sayımları hakkında tetkiklerde bulunmuş ve bunları rapor etmiştir. Arşiv belgelerine yansıyan raporunda Konya ve Adana valileriyle yaptığı görüşmelerden bilgiler paylaşmış, örneğin Konya'da bazı kazaların uzaklığından dolayı tahrir memurlarının yeterli olmayacağından endişe duyduğunu, hanelere verilecek numara için karşılanması istenen on bin lirayı belediyelerin karşılamak istemediğini, bu durumun çözümü için meclise bir kanun layihası verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca nüfusu beş binden fazla olan kaza ve şehirler için hanelere numara konulması ve sokaklara isim verilmesi hususunun da kanun layihasına eklenmesinin faydalı olacağını ifade etmiştir.[24] Tecrübe tahririnden çıkan bir sonuçta, göçebe yaşayan nüfusun belirlenen yöntemle sayılamayacağı anlaşılmış, bu sebeple göçebe durumunda olan nüfusun sayımı için, vali ve o yerin en büyük askerî amirinin emrinde Diyarbakır'da toplanacak bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Bu komisyon İstatistik Umum Müdürlüğü'nün verdiği direktifle göçebe nüfusu tabi oldukları reislerin ifadelerine göre yalnız kadın ve erkek itibariyle sayacaktır.[25]

1 Mayıs 1926'da Başvekil İsmet Paşa, nüfus sayımı ile ilgili TBMM'ye gönderilen kanun tasarısının gerekçesini şu cümlelerle açıklamıştır:

> "Bir milletin sahip olduğu en değerli varlık, sınırları içinde yaşayan ve gücünün kaynağı olan insan kaynağıdır. Bir hükümet için, halkının durumu ve gelişimiyle ilgili kesin ve kapsamlı bilgiye sahip olmak son derece önemlidir. Elimizdeki bilgiler bu konuda yeterli değildir. Bu konuda uzun bir süre boyunca toplanan bilgiler olsa da savaşlar ve nüfus değişiminin de etkisiyle cumhuriyet sınırları içindeki nüfusun miktarı tam olarak bilinememektedir. Mevcut olmayan verileri sadece genel bir nüfus sayımıyla elde edebiliriz. Nüfusun gerçek sayısı, çeşitli açılardan incelenmelidir: Cinsiyet, yaş, meslek, askerlik durumu, etnik köken, din ve

[19] *TBMM Zabıt Ceridesi,* C. 7, Birleşim 1, s. 4.
[20] Dinç, *agm*, s. 71.
[21] *De Facto* yöntemi, sayım anında bulunulan yerdeki nüfus büyüklüğünün belirlenmesidir. Bir ülkede yaşayan nüfusun ikamet ettikleri yer, hangi ülkenin vatandaşı oldukları dikkate alınmaksızın bulunduğu yerde sayılmasıdır. Sayım günü ülke sınırları içerisinde bulunan bütün nüfus sayıma dâhil edilir. Mustafa Köse, Mustafa, *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2010, s. 15.
[22] *Fevzi Çakmak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler", ÇTTAD, VIII/18-19, 2009,* s. *94.*
[23] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III*, TCBİUM, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, s. 3.
[24] *BCA*, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 25-145-10.
[25] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III*, s. 4.

> mezhep. Bu nedenle her bölgenin tüm nüfusunu usulüne uygun bir şekilde saymak zorunludur. Bu yıl, birkaç vilayette deneme amaçlı nüfus sayımı yapılacaktır. Bu tecrübenin sonuçlarına göre alınacak tedbirlerle 1927'de genel bir nüfus sayımı yapılacaktır".[26]

1927 sayımı için sayım bölgelerinin oluşturulması, binaların numaralandırılması ve sokaklara isim ile numara verilmesi, bina cetvellerinin çıkarılması, görevlilere konferanslar verilmesi, halkın bilgilendirilmesi, sayım komisyonlarının oluşturulması gibi hazırlıklar tamamlanmış,[27] İsmet Paşa tarafından sayım için gerekli kanun tasarısı meclise sunularak, yaşanan savaşlar ve Türk-Yunan ahali değişimi sonrası oluşan değişiklikleri tespit etmek için bir nüfus sayımının yapılması zorunluluğu ifade edilmiştir. Görüşmelerin ardından dokuz maddeden oluşan "Umum-i Tahriri Nüfus İcrası Hakkında Kanun" çıkarılarak nüfus sayımı konusu kanuna bağlanmıştır.[28] Sayımda halka her kesimin rahatlıkla anlayabileceği şekilde hane numarası, aile ismi, cinsiyet, doğum tarihi, medeni hali, ana dili, sürekli ikametgâhı, okuma yazması olup olmadığı, mesleği, inancı ve maluliyet durumu ile doğum yerini de içeren on beş soru sorularak çağdaş tekniklerin kullanıldığı bir nüfus sayımı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.[29] 1923'te Türkiye'de 72 il var iken sayımın gerçekleştirildiği 1927 yılında Türkiye, idari bölünmüşlük itibari ile 63 il,[30] 328 ilçe ve 700'e yakın nahiyeden oluşmaktadır. 40.600 kadar da köy mevcuttur.[31] 28 Ekim 1927 Cuma günü yapılacak olan nüfus sayımında ülke genelinde sokağa çıkma yasağı uygulanmış ve top sesleriyle sayımın bittiğini ilan edilene kadar yasak devam etmiştir. 53.673 tahrir mıntıkası oluşturularak 52.276 nüfus memurunun görev yaptığı sayımda, mahallinde görev yapan sayım memurlarına herhangi bir ücret ödenmemiştir.[32]

İstatistik Umum Müdürlüğü'nde yapılan tasnif ve kontrol işlemlerinin ardından bildirilen veriler Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâlet'ine gönderilmiştir. Vilayet ve kazalardan gelen sonuçlara göre Türkiye nüfusu, 6.563.879'ü erkek ve 7.084.391'i kadın olmak üzere toplamda 13.648.270 kişi olarak hesaplanmıştır.[33] Sonuçtan duyduğu memnuniyeti ve görüşlerini Camille Jacquart Anadolu Ajansa şöyle ifade etmiştir:

> "Türkiye'de nüfus tahririnin başarıyla tamamlandığını görmekten bahtiyarım. Bu başarı, belirlediğimiz usullere uygun olarak yapılmakla birlikte aynı zamanda 28 Ekim 1927 tarihinde Türkiye'nin ilerlemesinde önemli bir aşama olarak dikkate değerdir. Halk, talimatları titizlikle uygulayarak nüfus tahririni sakin bir şekilde uygulamıştır bunda aylardır gazeteler ve konferanslarla yapılan güçlü propagandanın da oldukça etkisi olmuştur. Hükümet nüfus sayımının hazırlaması ve sonuçlarının belirlenmesinde şahsıma herhangi bir telkinde bulunmamıştır. Birçok kez 'bana elde ettiğiniz neticeleri yayınlamanıza hükümet izin vermeyecektir çünkü Türkiye'nin nüfusu on milyon bile değildir' diyenler oldu. Şimdi, elde edilen sonuçlar bazı çevrelerde şaşkınlık ve hayal kırıklığı yaratacak ve nüfus sayısının yanlış olduğunu iddia edenler olacaktır."[34]

Kırklareli nüfusu hakkında detaylı verilere ulaşma ve bu verilere göre bilimsel değerlendirmeler yapabilme imkânı 1927 sayımı ile mümkün olabilmekle birlikte, sayımda bazı aksaklıklarda yaşanmamış değildir. Örneğin, hazırlık faaliyetleri konusunda yazdığı bilgilendirme tedbirlerinde, "*tahrir cetvellerine yazılmaktan kaçınmak hislerine ve aile halkıyla çocuklarının miktarını sahih olarak söylememe meyli en ziyade köylü sınıfında görülmektedir*" diyen C. Jacquart bu durumun sayımın doğru neticelenmesini engelleyebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca sayım memurları, yaptıkları vazife için herhangi bir ücret almamış, sadece uzak bölgelere gönderileceklere yol masrafı için harcırah verilmesi kararlaştırılmasına rağmen ayrılan ödenek yetmediği için sayım görevlilerinin kendi memleketlerinde vazifelendirilmesi uygun bulunmuş, bazı yerlerde sayım işi okuma yazması olmayan sayım görevlilerine bırakılmıştır. Bazı sayım memurlarının "bekâr" kelimesini yanlış anlayarak "dul ve boşamış" kimseleri de bu sınıfa dâhil etmeleri savaşlarda kaybedilen erkek nüfusta göz önüne alındığında dul kadın nüfus sayısının çok daha fazla çıkmasına sebep olmuştur.[35] 1927 ve 1935 nüfus sayımı sonuçlarının kıyaslanması sonucunda Kırklareli dâhil -ki ilin 1935 sayımında nüfusu 172.697[36] olarak hesaplanmıştır- bazı illerde nüfusta artış oranının oldukça fazla görülmesi, 1927 nüfus sayımında söz konusu yerlerin nüfusunun noksan sayılması ile açıklanmıştır. Bunun bir başka örneği de 1931 yılında yapılacak genel seçimler için tutulan mebus seçimi defterleri ile 1927 sayımında ortaya çıkan erkek nüfusun birbirini tutmamasıdır. Kırklareli'nde 1.940 çıkan eksik sayının

---

[26] *TBMM Zabıt Ceridesi,* C. 26, Birleşim 113*,* s. 93.
[27] Sayımda il, kaza ve köy nüfuslarını belirten cetvellerle birlikte Yer No: 6-5-7, doğum yerleri ve tabiiyetlerin belirlenebilmesi için Bulgaristan, Yunanistan Romanya, Arnavutluk'tan gelen göçmenlerin de nüfus ve hane miktarlarını belirten cetveller hazırlanmıştır. *BCA*, Fon Kodu: 272-0-0-65, *BCA,* Fon Kodu: 272-0-0-65, Yer No: 6-5-6.
[2828] Esin Yüzbaşı, "1927-1950 Yılları Arasında Antalya'nın Nüfusu ve Demografik Yapısı", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. 4, S. 2, 2020, s. 125.
[29] Köse*, agt,* s. 20-21.
[30] Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, İletişim Yay. İstanbul, 2018, s. 36.
[31] *İstatistik Göstergeler 1923-2013,* TÜİK Yay. Ankara 2014, s. 5.
[32] Zafer Koylu-Utku Can Erdinç, "1927 Nüfus Sayımına Göre Eskişehir", *Atatürk Yolu,* S. 68, 2021, s. 508.
[33] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül-III,* s. 7,109, *TCBİUM*, *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I*, s. XXXII
[34] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III,* s. 120-121.
[35] Bektaş Kaya, "1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Konya'nın Demografik Yapısı", *Selçuk Ünv. Sosyal Bilimler Ens. Dergisi*, S. 47, 2022, s. 377, 383.
[36] *TCBİGD, 20 İlk Teşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı*, C. 59, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1937, s. VIII, *Kırklareli İstatistik Yıllığı*, Kırklareli İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü, s. 17, *kirklareli.gov.tr.*

tüm ülke genelinde 282.341 olduğu belirtilmiştir.[37] Nüfus sayımlarında yapılan en yaygın hatanın nüfusun olduğundan az beyan edilmesi olduğunu belirten Kemal Karpat, en gelişmiş ve çağdaş olanı da dâhil hiçbir sayım işleminde toplam nüfusun doğru olarak sayılamayacağını, Amerika Birleşik Devletleri'nin bile 1980'de gerçekleştirdiği nüfus sayımında eğitimli personel ve gelişmiş teknoloji ile kusursuz bir sayım uygulayamadığını belirtmiştir.[38] Sayımdan yıllar sonra 1927 sonuçlarını 'güvenilmeyen veriler' olarak nitelendiren değerlendirmeler görmek mümkün olmakla birlikte,[39] Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927 yılı koşullarında gerçekleştirdiği bu sayımı başarılı olarak kabul etmek gerekir.

2. 1927 Nüfus Sayımı İstatistiklerine Göre Kırklareli'nin Demografik Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nda vilayet sisteminden önce bugünkü Trakya toprakları Edirne eyaleti içerisinde değerlendirilmekteydi. Vilayet Nizamnamesinin yürürlüğe girmesi sonrası 1880'de Merkez, Gelibolu, Tekirdağ, Dimetoka, Gümülcine ve Kırklareli ile birlikte Edirne, sancak sayısı altı olan bir il olmuştur. Merkez, Tekirdağ, Gelibolu ve Kırklareli sancakları, 1900'lerden itibaren 1923'e kadar Edirne vilayetine bağlı kalırken, kazalar ve nahiyelerin durumu ise bağlı olduğu yere ve statüsüne göre değişkenlik göstermiştir. 1881-1893 yılları arası Kırklareli'nde 17.111'i kadın, 19.216'sı erkek olmak üzere 36.327 Müslüman, 26.208'i kadın, 27.455'i erkek olmak üzere 53.663 Rum, 16.320'si kadın, 17.679'u erkek olmak üzere 33.999 Bulgar, 45'i kadın, 63'ü erkek olmak üzere 108 Ermeni ve 425'i kadın, 475'i erkek olmak üzere 900 Yahudi yaşamaktadır. Bu nüfus dışında Katolik, Protestan, Latin ve yabancı uyruklu şeklinde yapılan sınıflandırmaya göre 240 kişi yaşamakta olup, Kırklareli'nin toplam nüfusu 125.329'dur.[40] Kırklareli sancak olduktan sonra 1893-1906 yılları arasında göçler sonucu -ki bu göçlerde ağırlıklı nüfus Müslüman nüfusudur- nüfusu yaklaşık olarak % 31 oranında artmıştır. 1906-1914 yılları arası Kırklareli'nde 78.338 Müslüman, 70.501 Rum, 29.736 Bulgar, 1.699 Yahudi ve 149 Ermeni yaşamaktadır.[41] I. Dünya Savaşı bittikten sonra 1921-1927 yılları arasında ise tasfiye talepnamelerinden de anlaşılacağı üzere[42] gerek nüfus mübadelesi ile gerek mübadele dışı Trakya'ya 49.336 göçmen yerleştirilmiştir.[43]

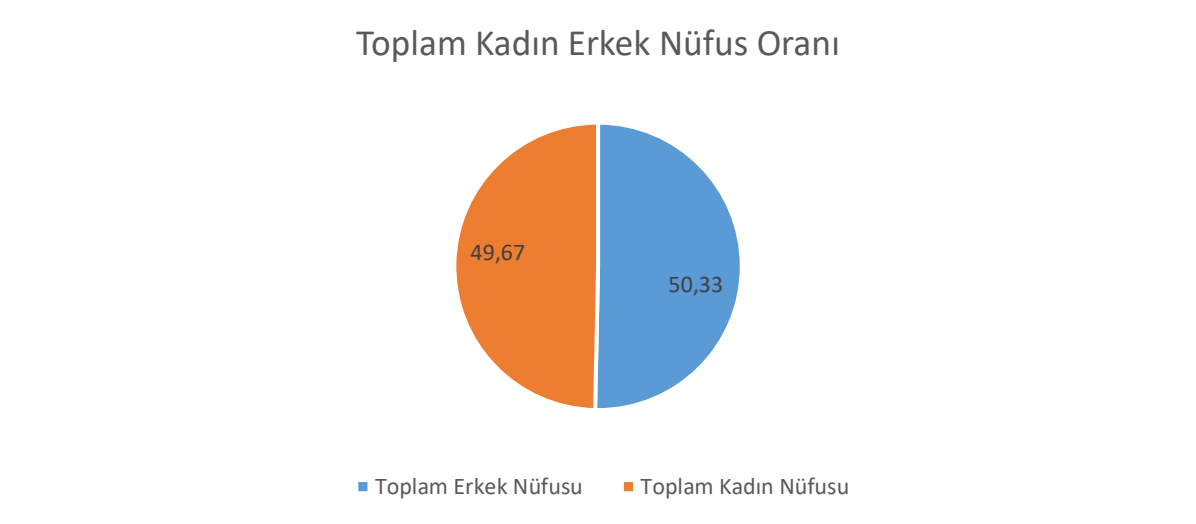
Balkan yarımadasının güneydoğusunda Türkiye'nin ise kuzey batısında bulunan Trakya yaklaşık olarak 25.000 km²'lik yüzölçümüyle Türkiye'nin %3'ünü oluşturmaktadır.[44] 1927 sayımında Türkiye genel nüfusuna oranı %2,89[45] olan Trakya günümüzde Edirne, Kırklareli, Tekirdağ illeri ile Çanakkale ilinin Gelibolu ve Eceabat, İstanbul'un Çatalca ve Silivri ilçelerini kapsamaktadır.[46]

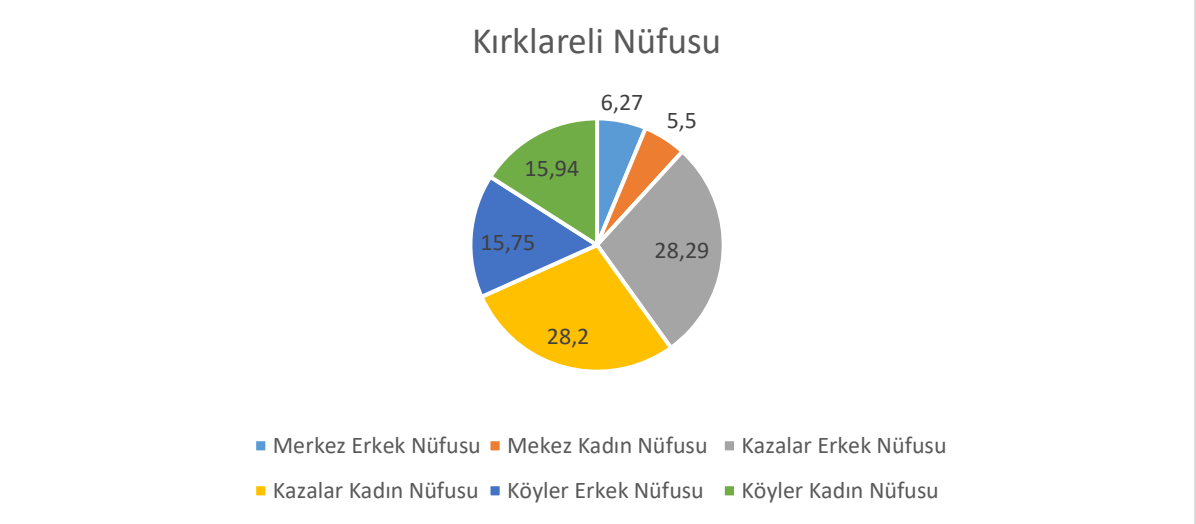
Türkiye'nin ilk genel ve ilmi[47] nüfus sayımı olan 1927 yılında nüfus 13.648 bin kişi olarak hesaplanmıştır. Nüfus yoğunluğu ise %18'dir.[48] Bu nüfusun %48.20'si erkek, %51.80'i ise kadın nüfusudur.[49] 1927 nüfus sayımına göre Türkiye nüfusunun 1.040.669'u Trakya Bölgesi'nde yaşarken, 12.607.601'i Anadolu'da yaşamaktadır.[50] Bu sayımda askerlik ve vergi nedeniyle yaklaşık 250-370 bin civarı nüfusun beyan edilmediği düşünülmektedir.[51] Savaşlar, hastalıklar ve yoksulluk sebebiyle erkek nüfusu azalmış, erkeklerin uzun süre silahaltında kalmaları evlilik ve doğurganlık hızını düşürmüştür. Üretici yaş grubundaki genç erkek nüfus sayısının azalması ve kadın, yaşlı nüfus oranının artması, toplumun üretim ve tüketim dengesini bozmuştur.[52]

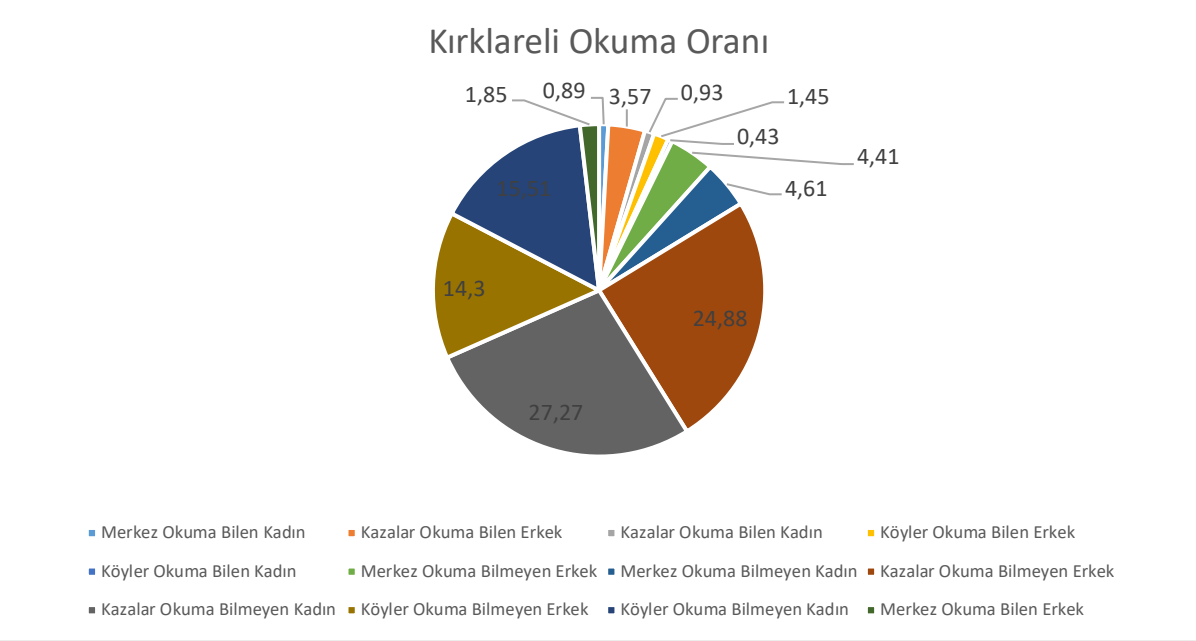
1927 genel nüfus sayımında İstanbul ve Türkiye Avrupası vilayetleri içinde gösterilen[53] ve 1927 sayımına göre yüzölçümü 5660 km.², yerleşim birimi sayısı 206 olan Kırklareli'nin, merkez, kazalar; Babaeski, Demirköy, Lüleburgaz, Vize ve tüm köyler toplam nüfusu 108.989, km.²'ye düşen kişi sayısı ise %19,02 ile ülke geneli olan %18 sayısının üstündedir. Nüfusun 54.860'ını erkek, 54.129'unu kadın nüfus oluşturmaktadır. Buna göre kadın ve erkek nüfus arasındaki farkın çok az olduğu illerden biridir. Sayım rakamlarına göre toplam nüfusun 12.844'ü merkezde (6842 ile %53,27 erkek ve 6002 ile %46,72 kadın nüfus), 61.587'si kazalarda (30.844 ile %50,08 erkek, 30.743 ile %49,91 kadın nüfus) ve 34.558'i köylerde (17.174 ile %49,69 erkek ve 17.384 ile %50,30 kadın nüfus) yaşamaktadır. Kırklareli merkezin 12.844'lük nüfusu ile kaza nüfusları kıyaslandığında, 20.785 ile Babaeski,

[37] *BCA,* Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer No: 24-135-15.
[38] Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yay. İstanbul 2010, s. 42.
[39] "İlk Kez 55 Yıl Önce Sayılmıştık", *Milliyet Aktüalite Dergisi,* 28 Ekim 1982.
[40] Karpat, *age,* s. 260.
[41] Kaya Göktepe, "Türkiye Trakyasında Nüfus ve İskân Politikaları (1830-1914)", *Trakya Ünv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, s. 123.
[42] *BCA,* Fon Kodu: 272-0-0-11, Yer No: 24-130-23.
[43] Ağanoğlu, *age,* s. 205,304.
[44] *Trakyaka.org.tr*, Erişim 10.4.2024.
[45] Veysi Akın-Yalçın Kaya, "Cumhuriyetin İlk Tarım Sayımı Verilerine Göre Trakya'da Tarım ve Hayvancılık", *Trakya Ünv. Mühendislik Bilimleri Dergisi,* 21(2), 2020, s. 105.
[46] Mehmet Turgay Gökçen, *Trakya'da Mekânsal Değişimler*, İstanbul Ünv., Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 10.
[47] "Nüfus Sayımı", *Ülkü,* S. 33, Kasım 1935, s. 213.
[48] *İstatistik Göstergeler 1923-2013,* s. 5.
[49] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II,* s. 90.
[50] Burhan Dinçer, "1927 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Edirne İlinin Nüfus Özellikleri", *JASSS*, S. 98, 2023, s. 511.
[51] "Nüfus Sayımı", *Milliyet,* 23 Kasım 1960.
[52] İbrahim Gökburun, "Türkiye'nin Demografik Dönüşüm Sürecinde Nüfus Politikalarının Rolü", *Gelecek Vizyonlar Dergi*si, 4 Özel Sayı, 2020, s. 3.
[53] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II,* s. 90.

21.773 ile Lüleburgaz ve 15.630 ile Vize, merkez nüfusu geçmektedir. 3402 nüfusu ile Demirköy en az nüfusa sahip kaza olup (%3,12), km.²'ye 3 kişi düşmektedir.

Sayım esnasında, "Matbu bir yazıyı okuyabilir misiniz?" sorusuna evet cevabı veren vatandaşlar okuma bilen sınıfa dâhil edilmişlerdir. Sayım sonuçlarında okuma bilen oranının oldukça düşük çıkması, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan mirasta en büyük sorunlardan birini eğitimin oluşturduğunu göstermektedir. Kırklareli'nde de durum farklı değildir. Nitekim nüfusun 9.984'ü (%9,16) okuma biliyorken, 99.005'i (%90,83) ise bilmemektedir. Okuma bilen nüfus en fazla Kırklareli merkezde bulunmaktadır.[54] Tüm Kırklareli'nde toplam erkek nüfusun %5,91'i okuma biliyorken, kadın nüfusun ise sadece %2,25'i bilmektedir. Toplam erkek nüfusta okuma bilmeyenlerin oranı %43,59 iken kadınlarda ise bu oran %47,39'dur. Bu rakamlara rağmen Kırklareli eğitim konusunda Trakya illeri arasında en iyi durumda olan il olarak kabul edilmektedir.[55]

Medeni Durum	Kırklareli Merkez	Kazalar	Köyler
Bekâr	5.994 - %46,66	29.160 - %47,34	16541 - %47,86
Evli	5.708 - %44,44	26.594 - % 43,18	14.966 - %43,30
Dul	1.064 (144 Erkek, 920 Kadın) %8,28	4.724 (1.912 Erkek, 2.812 Kadın) %7,67)	2.858 (344 Erkek, 2.514 Kadın) %8,27
Boşanmış	72 (28 Erkek, 44 Kadın)	281 (154 Erkek, 127 Kadın)	179 (38 Erkek, 141 Kadın)
Bilinmeyen	6	49	14

1927 nüfus sayımında kişilerin medeni durumlarını sınıflandıran bir cetvel hazırlanarak sorular yöneltilmiştir. Buna göre toplam nüfusun %48,02'si bekâr, %38,78'i ise evlidir. Kırklareli'nin bekâr nüfusunun %45,75'lik kısmı13 yaş altı grubudur. Bekâr nüfus oranının yüksek çıkmasının sebebi bu yaş grubunun büyük bir paya sahip olması ile açıklanabilir.

Medeni durumla ilgili istatistiklerde dikkat çeken bir husus, dul ve boşanmış sayısında görülmektedir. Eşini kaybetmiş kadın nüfusunun erkek nüfusa oranla neredeyse sekiz kat fazla olmasının nedeni savaşlarda yaşanan kayıplardır. Ancak bunun bir nedeni de C. Jacquart'ın açıkladığı ve yukarıda da ifade edildiği üzere bazı erkeklerin kendisini bekâr olarak tanımlamaları ve sayım memurlarının bu durumu gözden kaçırmalarıdır.[56] Boşanmış kadın ve erkek sayısının ise -köyler dışında- birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bu durum 1926 tarihli Medeni Kanun'la kadınların da boşanma iradesinde söz sahibi olması ile de açıklanabilir[57] ki bu durumun rakamlara göre hem Türkiye genelinde hem de Kırklareli'nde söz konusu olduğu söylenebilir.

Yaş Durumu	Kırklareli Merkez ve Oranları	Kazalar ve Oranları	Köyler ve Oranları
0-19	5.040 - % 39,24	29.300 - %47,57	16.291 - %47,14
20-45	5.540 - %43,13	22.230 - %36,09	12.310 - %35,62
46-60	1.477 - %11,49	6.051 - %9,82	3.624 - %10,48
61 Üstü	787 - %6,12	4.006 - %6,50	2.333 - %6,75

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında yaşanan savaşlar ve Millî Mücadele ile birlikte erkek nüfusta ciddi bir azalma meydana gelmiştir. 1913-1923 yılları arasında savaşlarda verilen kayıp, gelecek nesli de etkilemiş, yeni kuşak ancak II. Dünya Savaşı yıllarında verimli hale gelebilmiş, gerçek nüfus artışı da bu yıllardan sonra başlamıştır.[58] Bu olumsuzluğa rağmen 1927 nüfus sayımı, Türkiye'de genç nüfusun çoğunluğu oluşturduğu nu göstermektedir. Bu durum Kırklareli için de geçerlidir. Kırklareli'nin yaş grupları incelendiğinde genç nüfusun yoğunlukta olduğu görülmektedir.[59] 61 yaş üstü incelendiğinde ise ilerleyen yaştaki kadın erkek nüfusunun birbirine neredeyse denk olması kadın ve erkek ömrünün hemen hemen birbirine yakın olduğunu göstermektedir.

[54] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II*, s. 95.
[55] Hasan Dinçer, *1925 Yılında Kırklareli*, İksad, Ankara 2021, s. 38.
[56] Bektaş Kaya, "1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Konya'nın Demografik Yapısı", *Selçuk Ünv. Sosyal Bilimler Ens. Dergisi*, S. 47, 2022, s. 377.
[57] Nezahat Arkun, *Türkiye'de Evlenme ve Boşanmalar Hakkında Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, İstanbul Ünv. Yay. İstanbul 1965, s. 41.
[58] Köse, *agt,* s. 149
[59] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II,* s. 95.

Meslekler	Kırklareli Merkez	Kazalar	Köyler
Tarım	1.797 - %13,99	16.242 - %26,37	4.887 - %14,14
Sanayi	644 - %5,01	921 - %1,49	47 - %0,13
Ticaret	651 - %5,06	824 - %1,33	6 - %0,01
Serbest	108 - %0,84	164 - %0,26	84 - %0,24
Memur+Ordu	248+886 (%1,93+ %6,89)	361+315 (0,58+0,51)	89+51 (0,25+0,149)
Diğer	117 - %0,91	101 - %0,16	13 - %0,03
Mesleksizler ya da Meçhul	8.396 - %65,36	42.659 - %69,26	19.455 - %56,29

Kırklareli nüfusunun mesleki durumu incelendiğinde nüfusun %35,30'u kendisini meslek sahibi, %65,69'u mesleksiz olarak tanıtmıştır. Trakya ortalamasında bu durum %51,80 meslek sahibi şeklindedir. Kırklareli'nde toplam nüfusta mesleksizlerin yüksek ve tarımda çalışanların düşük çıkmasının sebebi tarım sektöründe çalışan erkeklerin kendilerini çiftçi olarak tanımlamasına rağmen, kadınların çoğunluğunun kendilerini mesleksiz olarak belirtmiş olmalarıdır. Hâlbuki Türkiye genelinde halkın %83,62'isinde olduğu gibi[60] Trakya nüfusunun da %71,51'i, Kırklareli'nde ise bir mesleği tespit edilen nüfusun %84,46 gibi büyük bir bölümünün tarımla geçimini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.[61] 1927 yılı Türkiye sayımı verilerine göre üretilen tarım ürünleri ve yetiştirilen hayvan sayısında ciddi bir artış sağlandığı ve ilin ekonomisinin tarıma dayalı olma özelliğini sürdürdüğü görülmektedir. [62]Nitekim Kırklareli dâhil Trakya'da yaşayan 80.160 aileden, 51.856'sı çiftçi ailesidir, gelirleri de tarım ve hayvancılıktır.[63]

Dinler	Kırklareli Merkez	Kazalar	Köyler
İslam	11.934	61.177	34.547
Hristiyan	237	40	9
Musevi	662	316	-
Ermeni	-	-	-
Diğer	10	9	2
Dinsiz ya da Bilinmeyen	1	-	-
Ana Diller	Kırklareli Merkez	Kazalar	Köyler
Türkçe	11.671	59.110	33.916
Rumca	1	25	-
Bulgarca	279	281	161
Arnavutça	57	276	199
Arapça	1	1	-
Kürtçe	37	2	45
Avrupa Dilleri (Frs.İng.İtl.)	-	1	-
Yahudice	583	329	-

[60] Çalışkan, *agt,* s. 25.
[61] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II,* s. 103.
[62] Dinçer, *age*, s. 26.
[63] Akın -Kaya, *agm*, s. 106.

Ermenice		1	
Diğer ve Bilinmeyen	213	1.731	237

Çok uluslu bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin gösterdiği hoşgörü sayesinde farklı inanç ve dili olan binlerce insan yüzyıllarca kimliklerini koruyarak özgürlük içinde yaşayabilmiştir. 1927 nüfus sayımında halka din ve dilleri de sorulmuştur. Sayım sonuçlarına göre Kırklareli'nde Müslüman nüfus oranı %98,72 ile Türkiye ortalaması olan %97,36'nın biraz üstünde olup Gayrimüslim nüfus yok denecek kadar azdır. Bunun sebebi 1878'den itibaren Trakya'nın genel olarak Balkanlardan Müslüman göç alan ancak vermeyen bir coğrafya olması şeklinde açıklanabilir. Nitekim bu coğrafyada azınlık olarak en fazla oranı %1,79 ile Musevi nüfus oluşturmaktadır.[64] Gayrimüslim nüfus yoğunluğunda Kırklareli Türkiye genelinde %1,19 oran ile 12. sırada yer almaktadır.[65]

1927 nüfus sayımında halkın sağlık durumu hakkında da sorular sorulmuş ve böylelikle bu konuda önemli veriler ortaya çıkmıştır. Uzun süren savaşlar sadece nüfusun azalmasına sebep olmamış, kolunu, bacağını, duyularını kaybetmiş bir gaziler sınıfı ortaya çıkarmıştır. Rakamlara bakarak sağlık hizmetlerindeki gerilik ve yetersizliklerin de bazı maluliyetlere (24 kamburluk ve 565 diğer olarak ifade edilen) sebep olduğu söylenebilir. Kırklareli'nde herhangi bir maluliyeti bulunmayan sağlıklı kişilerin oranı %99,02'dir (%49,55 erkek, %49,46 kadın). En çok görülen maluliyet topal ve çolak olarak ifade edilen maluliyetlerdir. Buna göre toplam nüfus içinde 86 topal, 86 sağır, 79 çolak ve 67 sayısı ile gözlerini kaybedenler kayda geçmiştir.[66] Ancak sayım memurları sadece görebildikleri durumları kayda geçebildiği, cumhuriyetin ilk yıllarında sıtma, trahom, frengi gibi halk sağlığını tehdit eden salgın hastalıklarla mücadele edildiği ve bu duruma sağlık hizmetlerinin geriliği ve yetersizliği eklendiğinde halkın genel sağlık durumu hakkında kesin bir tespitte bulunmak mümkün olamamaktadır.

Sayımda halka kişinin annesinden öğrendiği dil, başka bir deyişle kişinin annesinden, ailesinden, sosyal çevresinden doğal yolla öğrendiği, en iyi bildiği dilin[67] ne olduğu konusunda on dört farklı dil sorulmuş ayrıca soru cetvelinde bu dillerin dışında "sair ve meçhul lisanlar" seçeneği kayda geçmiştir. Buna göre Kırklareli'nde ana dilini İtalyanca ve İngilizce olarak belirten hiç kimse yokken sadece 1 kişi ana dilini Fransızca olarak bildirmiş, %96,06 ise anadilini Türkçe olarak belirtmiştir. Nüfus istatistiğine göre 0,83 ile Yahudice, 0,66 ile Bulgarca ve 0,48 ile Arnavutça en çok konuşulan diğer ana dilleri oluşturmaktadır.[68] Kırklareli'nde Türkçeden sonra en fazla sayıya sahip olan bu dillerin varlığı bölgeye Balkanlardan gerçekleşen göçlerin sonucudur.

1927 sayımına göre Kırklareli nüfusunun %83,43'ü Türkiye doğumludur. Ancak yaşanan göçler sadece dilleri değil doğum yerlerinin çeşitliliğini de artırmıştır. Nitekim 1878'de Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Müslüman göçmenlerin 1908'e kadar yaklaşık 5 milyona ulaştığı, resmi Bulgar istatistiklerine göre sadece bu ülkeden Anadolu'ya 11.460 göçmenin geldiği görülmektedir. 1880-1900 yılları arasını gösteren Osmanlı istatistikleri de Bulgaristan, Girit, Yunanistan, Batı Rumeli, Rusya, Bosna, Romanya ve bilinmeyen başka yerlerden Anadolu'ya gelen toplam 239.335 kişinin göç ettiğini göstermektedir.[69] Balkanlar'dan Anadolu'ya ilk geçiş coğrafyası olan Trakya ve doğal olarak Kırklareli de bu göçlerden gerek transit gerekse de hedef vilayet olarak etkilenmiştir. 1927 nüfus istatistiklerine göre Türkiye genelinde 181.864 kişi Rusya, 101.163 kişi Bulgaristan, 75.435 kişi Yunanistan, 23.750 kişi Sırbistan ve 19.331 kişi Romanya doğumlu olarak kayıtlara geçmiştir.[70] Bunlardan 5.723 Yunanistan, 9.617 Bulgaristan, 2.415 Sırbistan ve 101 Romanya doğumlu kişi Kırklareli'nde yaşamaktadır.[71]

Doğum Yerleri	Kırklareli Merkez	Kazalar	Köyler
Türkiye	12.471	47.614	30.851
Yunanistan	255	4.320	1.148

[64] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II,* s. 111.
[65] Köse, *agt,* s. 198.
[66] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II,* s. 111.
[67] Şerif Oruç, Türkçede Ana Dil ve Ana Dili, *Journal of Turkish Language and Literature*, C. 2, S. 1, 2016, s. 314.
[68] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II*, s. 119.
[69] Karpat, *age,* s. 153.
[70] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I,* s. CII.
[71] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II*, s. 133.

Bulgaristan	57	7.369	2.191
Arnavutluk	-	16	9
Sırbistan	42	2.043	330
Macaristan	2	48	1
Romanya	3	85	13
Lehistan (Polonya)	-	-	-
Avrupa (Frs.İng.İtl.Alm.)	-	12	-
Ortadoğu	3	5	-
Diğer	6	75	174
Tabiiyetler	Kırklareli Merkez	Kazalar	Köyler
Türkiye	12.828	61.470	34.522
Yunanistan	4	5	1
Bulgaristan	10	88	32
Arnavutluk	-	1	-
Sırbistan	1	9	--
Macaristan	-	34	
Avrupa (Frs.İng.İtl.)	-	-	-
Ortadoğu	-	3	-
Diğer	1	3	3

Kırklareli nüfusunun tabiiyet durumuna bakıldığında %99,84'ünü Türkiye'ye tabii insanların oluşturduğu anlaşılmaktadır. 130 kişi Bulgaristan, 34 kişi Macaristan, 10 kişi Yunanistan ve 10 kişi de Sırbistan vatandaşı olarak kaydedilmiş olup, 8 kişi Arnavutluk ve diğer ülkeler kayıtlıdır.[72]

SONUÇ

1927 nüfus sayımı ile nüfusu kayıt altına alma, nüfus durumu ve hareketlerinin tespit edilerek, iktisadi bir kuvvet unsuru olan insan kaynağı hakkında doğal kaynakların işlenebilmesi ve ekonomik gelişmenin sağlanması noktasında nüfus artırma hedefi başta olmak üzere bir nüfus politikası belirlenmek istenmiştir. Bu sayımın bir başka nedeni de Batı'nın, Türkiye'de nüfusun az sayıda ve kozmopolit olduğu yönündeki iddialarına bir cevap vermektir. Nitekim bu sayımla Türkiye, 14 milyona yaklaşan nüfusu ile kalabalık, homojen ve çağdaş bir ulus devlet olduğunu göstermiştir.

[72] *1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II*, s. 127.

Nüfus sayımı sonuçlarına göre Kırklareli, 108.989 kişi ve genel nüfusa 0,79'luk oranı ile Türkiye sıralamasında 55. sıradadır. Bu sıralama ile kalabalık bir nüfusa sahip olmadığı anlaşılan Kırklareli, kaza nüfusları olarak merkezden daha kalabalık durumdadır. Türkiye'nin genelinde olduğu üzere Kırklareli'nde de en önemli problemlerden biri okuma yazma oranının oldukça düşük olmasıdır. Kırklareli, %9,16'lık okuma oranı ile Türkiye ortalaması olan %8,16'nın üstünde olmakla birlikte nüfusu yoğun olmayan bir şehirdir. Okuma bilen kişiler arasında erkeklerin %5,91, kadınların %2,25'lik bir oranda olması, her iki cinsiyette de gerek eğitime ulaşamama gerekse de eski eğitim kurumlarına itibar etmeme konusundaki olumsuzluğu göstermektedir. Eğitim alanındaki bu olumsuzluğun yanı sıra cumhuriyet dönemine kadar ticarette daha çok Gayrimüslimlerin söz sahibi olması ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelişmemiş bir sanayi mirasının kalması, tüm Türkiye'de olduğu gibi Kırklareli halkının da geçimini sağlamak için daha çok tarım ve hayvancılığa yönelmesine sebep olmuştur. Bu durum bir eğitim kurumundan mezun olunarak sahip olunan mesleklerin oranını azaltmıştır. Kişilerin medenî halleri hakkında verdikleri bilgilerde hatalar olabileceği mümkün olmakla birlikte, hataya mahal bırakmayan gerçek bir olumsuzluk, evli erkek nüfusun uzun süren savaşlar sonucu olarak kaybedilmesi ve arkalarında çok sayıda dul eş bırakmalarıdır.

Kırklareli nüfusunun doğum yerlerine bakıldığında %83,43'ü Türkiye doğumlu iken, %16,57'lik oran Türkiye dışı doğumludur. Türkiye dışında doğanlar, çoğunlukla zamanında Osmanlı hâkimiyetinde olan Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'da doğup sonradan Türkiye'ye göçmek mecburiyetinde kalan insanlardır ve Kırklareli bu insanların yeni yurdu olmuştur. Buna rağmen Türkçe ana dil oranının %92,46 olması Kırklareli'ne gerçekleşen göçlerin daha çok Türk göçü olduğunu göstermektedir. Anadil konusunda %92,46'lık oranla Türkçeyi, %0,82 ile İbranice takip etmektedir. Toplam Kırklareli nüfusu içerisinde Gayrimüslimlerin oranı ise %0,28 ile oldukça azdır.

Sonuç olarak; sayım esnasında çok sayıda kişinin sayım dışı kaldığı ve hesaplanan nüfusun gerçek sayının altında kaldığı tahmin edilmekte ise de okuryazar oranının Türkiye genelinde düşüklüğü, uzaklık sebebiyle bazı bölgelerde sayım memurlarının eksikliği, ekonomik imkânsızlıklar ve o yılların diğer olumsuz şartları düşünüldüğünde bu sayım, sonuçları bakımından yine de başarılı olarak değerlendirilebilecek bir sayımdır. Sayıma göre savaşlar, göçler ve Osmanlı'dan miras kalan problemlerin Kırklareli'nin demografik yapısını şekillendirdiği, dil, din, tabiiyet açısından homojen bir yapıda olduğu anlaşılan ve %90'dan fazlasının okuma yazma bilmediği Kırklareli nüfusunun çoğunluğunun tarımla geçimini sürdürdüğü görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Resmi Yayınlar

28 Teşrin-i Evvel 1927 Umûmî Nüfus Tahrîri Fasikül I, II, *III,* Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM), Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929.

TCBİGD, 20 İlk Teşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, C. 59, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1937.

TBMM Zabıt Ceridesi.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA).

2. Süreli Yayınlar

Milliyet

Ülkü

3. Kitaplar, Makaleler ve İnternet

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Balkanların Makûs Talihi: Göç,* İz Yay. İstanbul 2013.

AKIN Veysi-YALÇIN Kaya, "Cumhuriyetin İlk Tarım Sayımı Verilerine Göre Trakya'da Tarım ve Hayvancılık", *Trakya Ünv. Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 21(2), 2020, ss.103-114.

ARI, Kemal, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* C. 8, S. 23, 1992, ss. 409-420.

ARKUN, Nezahat, *Türkiye'de Evlenme ve Boşanmalar Hakkında Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, İstanbul Ünv. Yay. İstanbul 1965.

BAŞ, Ramazan, *Türkiye'nin Nüfus Politikası (1923-1980),* Atatürk Arş. Mer. Yay. Ankara 2023.

ÇAKMAK, Fevzi, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nüfusu Kayıt Altına Almaya Yönelik Girişimler", *ÇTTAD*, VIII/18-19, 2009, ss. 89-115.

ÇALIŞKAN, Bülent, Türkiye'de Nüfus Artışının Ekonomik Gelişme ve İstihdam Açısından İncelenmesi, *İstanbul Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,* İstanbul 1993.

DEMİREL, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı*, İletişim Yay., İstanbul 2018.

DİNÇ, Güven, "Cumhuriyet'in İlk Nüfus Sayımına Göre Antalya'nın Demografik Yapısı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* S. 12, 2007, ss. 65-87.

DİNÇER, Burhan, "1927 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Edirne İlinin Nüfus Özellikleri", *JASSS*, S. 98, 2023, ss. 507-524.

DİNÇER, Hasan, *1925 Yılında Kırklareli*, İksad, Ankara 2021.

DUMAN, Önder, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Atatürk Yolu Dergisi,* S. 43, 2009, ss. 473-490.

GÖKBURUN, İbrahim, "Türkiye'nin Demografik Dönüşüm Sürecinde Nüfus Politikalarının Rolü", *Gelecek Vizyonlar Dergisi*, 4 Özel Sayı, 2020, ss. 1-15.

GÖKÇEN, Mehmet Turgay, *Trakya'da Mekânsal Değişimler*, İstanbul Ünv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

GÖKTEPE, Kaya, "Türkiye Trakyasında Nüfus ve İskân Politikaları (1830-1914)", *Trakya Ünv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, ss. 99-123.

GÜRİZ, Adnan, "Türkiye'de Siyasi Partilerin Nüfus Politikası Konusunda Görüşleri", *Ankara Ünv. Hukuk Fakültesi Dergisi,* C. 28, S. 1, 1971, ss. 13-40.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, TTK Yay. Ankara 1995.

İstatistik Göstergeler 1923-2013, TÜİK Yay., Ankara 2014.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yay. İstanbul 2010.

KAYA, Bektaş, "1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Konya'nın Demografik Yapısı", *Selçuk Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47, 2022, ss. 370-387.

Kırklareli İstatistik Yıllığı, Kırklareli İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü, *kirklareli.gov.tr.*

KOYLU, Zafer-ERDİNÇ, Utku Can, "1927 Nüfus Sayımına Göre Eskişehir", *Atatürk Yolu*, S. 68, 2021, ss. 495-530.

KÖSE, Mustafa, *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2010.

*Nüfus ve Nüfusun Yapısı Özel İhtisas Komisyonu Rapor*u, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Ankara 1994.

ORUÇ, Şerif, "Türkçede Ana Dil ve Ana Dili", *Journal of Turkish Language and Literature,* C. 2, S. 1, 2016, ss. 311-322.

Trakyaka.org.tr Erişim:10.4.2024.

SERTEL, Savaş, "Cumhuriyet'in İlk Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Malatya'da Nüfus", *Akademik Bakış Dergisi,* S. 48, 2015, ss. 80-96.

TAMER, Aytül- Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar", *Nüfusbilim,* S. 26, 2004, ss.73-88.

TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994.

TÜMERTEKİN, Erol- Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân,* Çantay, İstanbul 2019.

YÜZBAŞI, Esin, "1927-1950 Yılları Arasında Antalya'nın Nüfusu ve Demografik Yapısı", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* 2020, ss. 123-150.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 715-728.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MİLLİYETÇİ KADINLAR: ÜLKÜCÜ HANIMLAR DERNEĞİ VE ANANIN SESİ GAZETESİ

10.53718/gttad.1482906

ÖZLEM SEYHAN*

ÖZ

Tüm dünyayı etkisi altına alan milliyetçilik akımı ulusların çağdaş ve insani şartlarda müstakil olarak varlıklarını sürdürmelerini hedeflemiştir. Toplumların kendine has, beşeri değerlerini dünya çapında kıymetlendirmek arzusu ise milliyetçi ideolojinin temel argümanı haline gelmiştir. Dolayısıyla milliyetçiliğin popüler olduğu her devirde uluslar, varlıklarını korumak ve millî değerlerini geliştirmek için çeşitli çalışmalar yapmış, siyasal ve sosyal faaliyetlerin merkezi haline gelen cemiyetler teşkil etmişlerdir. Bu cemiyetler ise imparatorluklar bünyesinde yaşayan milletlerin bağımsızlık mücadelesinin körükleyicisi ve en büyük destekçisi olmuştur. Nitekim Türk milliyetçiliği de Osmanlı topraklarındaki azınlık isyanlarıyla eş zamanlı olarak millî bir uyanış şeklinde kendini göstermiştir. Kurulan dernekler iktisadi, ilmi, tarihi ve fikri her alanda Türkçülük idealleriyle hareket edilmesi düsturunu benimsemişlerdir.

Toplumun en az yarısını oluşturan ve millî direnişlerin bütün yükünü taşıyan kadın, Türk milliyetçiliğinin teşkilatlı bir yapı haline gelmesinde de etkin bir rol oynamıştır. Kadınlar millî cemiyetlerin içerisinde faaliyetlere katılmıştır, özellikle İstiklâl Harbi'nde Türk kadının verdiği mücadele takdire şayandır. Öyle ki Mondros Mütarekesi'nin ardından başlayan işgalleri protesto etmek için yapılan mitinglerde Halide Edip'in yaptığı coşkulu konuşmalar millî şuurun uyanmasında oldukça etkili olmuştur. Ülkenin bu kritik döneminde gerek basın yayın aracılığıyla, gerek meydanlarda, gerekse sıcak savaş içerisinde mücadelesini sürdüren kadın, Cumhuriyet döneminde layık olduğu haklara kavuşmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün kadının ülke kalkınmasındaki önemini kavramış olması bu durumu etkilemiş, nitekim Cumhuriyet döneminde toplumsal hayatta aktif yer alma imkânı bulan kadın, fikirleri ve eylemleri ile kitleri yönlendiren bir konuma sahip olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında öğretmenlik, doktorluk, hemşirelik gibi meslekleri yapan kadınlar İkinci Dünya Savaşı yıllarında erkek nüfusun askere alınması ile birlikte fabrikalarda ve sanayide işçi olarak çalışmaya başlamıştır.

Kadın hakları hemen her devrin meselesi olsa da kadının hak arayışı uzun yıllar devam etmiş ve istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Dolayısıyla hak ve özgürlüklerinin farkına varan kadın ideolojik anlamda da benimsediği fikir ve görüşleri savunma eğilimde olmuş, kimi zaman çıkarılan dergi ve gazetelerle kimi zamanda kurulan derneklerle kadınlar tavrını ortaya koymuştur. Türk milliyetçiliğinin bir dernek olarak Türk Ocağı çatısı altında teşkilatlanmasıyla kadın, erkek ile neredeyse eşit bir yere konumlandırılmış, kadınların sahnede, okulda, sokakta özgür varlık göstermesi için girişimlerde bulunulmuştur. Milliyetçi ideoloji kadının İslamiyet öncesi Türk toplumundaki yerine vurgu yaparak yine benzer bir hüviyet kazanmasını istemiştir. 1912 yılından itibaren milliyetçi cemiyetler kadın ile bağını koparmamıştır.

Milliyetçi hareket içerisinde bulunan Ülkücü Hanımlar Derneği ve *Ananın Sesi* gazetesi bu bağlamda dikkat çeken bir konudur. Öyle ki sadece kadınlardan oluşan bu dernek düzenlediği programlar ve yayınladığı gazete ile milliyetçi kadının sesini duyurmaya çalışmıştır. Dernek kısa süre içerisinde farklı bölgelerde teşkilatlar kurarak Anadolu kadınına ulaşmayı başarmıştır. Milliyetçi ve İslamcı bir çizgide yer alan dernekte gençlerin millî ideoloji ve dini ahlak ile yetiştirilmesi temel hedef olarak benimsenmiştir. Kadın bir anne olarak genç neslinin fikirlerini adeta biçimlendirmek istemiştir. Bununla birlikte dernek faaliyetleri ile adeta bir şefkat ağı oluşturularak ihtiyaç

* Dr., Konya/TÜRKİYE, E-Posta: akpinarr_ozlem@hotmail.com, **ORCID ID:** 0009-0002-0103-5072.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

sahiplerine ve şehit ailelerine maddi manevi destekler sağlanmıştır. Bu çalışma ile kadının milliyetçilik algısı ve bu anlayışla yaptığı çalışmalar incelenmiştir. Milliyetçilik tarihi açısından literatüre katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, Kadın, Komünizm, Milliyetçilik, Milli Şuur.

NATIONALIST WOMEN: IDEALIST LADIES ASSOCIATION AND MOTHER'S VOICE NEWSPAPER

ABSTRACT

The nationalism movement, which has influenced the whole world, aims for nations to continue their independent existence under contemporary and humane conditions. The desire to evaluate the unique, human values of aggregates worldwide has become the main argument of nationalist ideology. Therefore, in every period when nationalism was popular, nations carried out various studies to protect and develop their national assets and formed societies that became the center of political and social activities. These societies have become the fueling and biggest supporter of the struggle for independence of the nations living within the empires. As a matter of fact, Turkish nationalism manifested itself as a national awakening simultaneously with the minority rebellions in the Ottoman lands. The established associations have adopted the principle of acting with Turkism ideals in every economic, scientific, historical and intellectual field.

Women, who constitute at least half of the society and carry the entire burden of national resistance, played an active role in turning Turkish nationalism into an organized structure. Women participated in activities within national societies, and the struggle of Turkish women, especially in the War of Independence, is admirable. So much so that the enthusiastic speech given by Halide Edip at the rallies held to protest the occupations that started after the Armistice of Mudros was very effective in awakening national consciousness. Women, who continued their struggle both through the press, in the squares, and in the hot war during this critical period of the country, gained the rights they deserved during the Republic period. Mustafa Kemal Atatürk's understanding of the importance of women in the development of the country affected this situation, and as a matter of fact, women, who had the opportunity to take an active part in social life during the Republic period, had a position of ruling the masses with their ideas and actions. Women who worked as teachers, doctors and nurses in the first years of the Republic began to work as workers in factories and industry after the male population was drafted into the military during the Second World War.

Although women's rights have been an issue in almost every era, women's search for rights has continued for many years and has not reached the desired level. Therefore, women who became aware of their rights and freedoms tended to defend the ideas and views they adopted in an ideological sense, and women showed their attitude sometimes through magazines and newspapers published and sometimes through associations established. With the organization of Turkish nationalism under the roof of the Turkish Hearth as an association, women were positioned in an almost equal place with men, and attempts were made to enable women to have a free existence on the stage, in school and on the street. Nationalist ideology emphasized the place of women in pre-Islamic Turkish society and wanted them to gain a similar identity. Since 1912, nationalist societies have broken their ties with women.

The Idealist Women's Association and the Mother's Sesi newspaper, which are within the nationalist movement, are a remarkable issue in this context. So much so that this association, consisting only of women, tried to make the voice of nationalist women heard through the programs they organized and the newspaper they published. The association managed to reach Anatolian women by establishing organizations in different regions in a short time. The main goal of the association, which has a nationalist and Islamist line, is to raise young people with national ideology and religious morality. As a female mother, she literally wanted to shape the ideas of her younger generation. In addition, through the activities of the association, a compassion network was created and material and moral support was provided to those in need and the families of martyrs. In this study, women's perception of nationalism and their work with this understanding were examined. It is aimed to contribute to the literature in terms of the history of nationalism.

Keywords: Religion, Women, Communism, Nationalism, National Consciousness.

GİRİŞ

Kadın tarihsel süreç içerisinde ailenin ve cemiyetin temel yapı taşını oluşturarak toplumsal hareketlere yön vermiştir. Bir ideolojinin zafere ulaşmasında kadınların onu ne ölçüde benimsediğinin payı büyüktür. Öyle ki Fransız İhtilali'nde kadınların eşitlik özgürlük sloganlarıyla ön saflarda yer aldığı bilinmektedir.[1] Ancak kadınların ilk girişimlerine İhtilal kadrosu hukuki haklar vermemiştir. Nitekim benzer bir durumun Türk Kurtuluş Savaşı için

[1] Elif Gözdaşoğlu Küçükalioğlu, "Milliyetçilik Kuramları ve Toplumsal Cinsiyet: Genel Bir Değerlendirme", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16/8, İstanbul 2019, s.151-163.

de geçerli olduğu açıktır. Özellikle kırsal kesimde yaşayan kadın ekonominin de bir parçası olmuş, kadın, Sanayi İnkılâbı öncesinde ev işlerinde, çocuk bakımında ve tarımsal faaliyetlerde çalışırken Sanayi İnkılâbıyla birlikte iş gücüne olan ihtiyacın artması ile fabrikalarda istihdam edilmeye başlanmıştır. İş hayatına aktif olarak katılan kadın hak ve özgürlük arayışının bir parçası haline gelmiştir.[2]

Osmanlı klasik çağında kadın, İslam'ın da etkisiyle "mahrem" bir varlık olarak görülerek adeta toplumsal hayatın dışına itilmiştir. Bununla birlikte nikâhlarda kadınların haklarının kısmen korunmasına dikkat edilmiştir. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve II. Meşrutiyetin İlanı ise kadın haklarında bir dönüşümün yaşanmasına vesile olmuş, kadınların sokağa çıkmalarına olanak tanınırken bilhassa eğitim hakkı genişletilmiştir.[3] Şu ayrıntıya değinmekte fayda vardır ki, Osmanlı toplumunda şehirdeki kadınla köydeki kadın arasında özgürlük ve yaşayış farkı vardır. Öyle ki özellikle Yörük kültürünün izlerinin devam ettiği köylerde yaşayan kadınlar gerek sosyal ilişkiler gerek dini baskı, gerekse ekonomik faaliyetler açısından daha rahat ve özgür bir durumdadır.[4] Zaten köydeki yaşam tarzı, iş bölümünü zaruri kılan ekonomik faaliyetler ve yaylak kışlak hayatı başka türlüsüne imkân bırakmamıştır. Bununla birlikte kırsal kesimde pek çok köyün ve obanın İslamiyet öncesi Türk kültürüne dair ögeleri yaşatıp, inanç ve hayat felsefesi açısından muhafaza ettiği tespit edilmiş hatta Cumhuriyet dönemi folklor araştırmalarında bu köylerdeki kültürel unsurlarla Orta Asya Türk kültürünün bağlantısı kanıtlanmaya çalışılmıştır.[5] Nitekim bu yaşam tarzı ve kültür, kadının toplumsal hayatın dışına itilmesine ve kadına *korunması gereken bir nesne* ya da *kutsal emanet* gözüyle bakılmasına fırsat vermemiştir.

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları ve akabinde I. Dünya Savaşı'nda içine girdiği sosyo ekonomik durum kadının toplumdaki yerinde bazı değişiklikler yaşanmasına yol açmış, kadın iş hayatına katılmak mecburiyetinde kalmıştır. Hatta Millî Mücadele döneminde pek çok kadın kahramanın gerek cephe gerisinde gerekse sıcak çarpışmalarda yer almıştır.[6] Türk kadının toplumsal hayatta dâhil olmasında Türk milliyetçilerinin payından bahsetmekte yarar vardır. Öyle ki Türkçülüğün önemli isimlerinden Ziya Gökalp ve 1912 yılında kurulan Türk Ocakları kadınların çeşitli hak ve salahiyetlere kavuşması için adeta feminist bir hareket başlatmıştır. Türk Ocağı tarafından düzenlenen toplantılarda kadın ve erkeklerin bir arada bulunması kabul edilmiştir. Hatta Halide Edip'in, *Yeni Turan* romanının içinde kadınların da bulunduğu bir ekip tarafından sahnelenmesi kararı alınmış, tiyatro gösterisi sonunda bir kadın ve erkeğin keman ve piyano resitaline yer verileceği bildirilmiştir.[7] Kadının toplumda ön saflarda yer almasının ilk adımı sayılacak bu faaliyetler Türk Ocakları tarafından desteklenmiştir.[8] Cumhuriyet döneminde kadının hak ettiği değeri kazanmasında Türk Ocaklarının payı büyüktür.[9]

Türk Ocakları Türk milliyetçiliğinin simgesi olması açısından milliyetçilerin kadına bakışını da açık bir şekilde göstermektedir. Buna göre kadın zaten Asya bozkırlarında at koşturan, gerekirse erkeklerle birlikte savaşan, kurultayda, devlet yönetiminde söz sahibi olan özgür bir bireydir.[10] Kadının kapalı kapılar ardına kapatılması ise İslamiyet'in kabulünün ardından benimsenen Arap kültürü ile gerçekleşmiştir.[11] Bu durumun değiştirilerek kadının toplumdaki yerini yeniden alması için başta Ziya Gökalp olmak üzere Türk milliyetçileri aktif çalışmalar yapmıştır. Kadın neslin devamını yalnızca biyolojik olarak değil millî beka açısından da sağlayan veya sağlaması beklenen unsurdur. Dolayısıyla sık sık kadınların toplum içerisinde eğitimli, millî şuuru gelişmiş, ahlaklı bireyler olması telkininde bulunulmuştur.

Milliyetçi ideoloji, 1912 yılından Ülkücü Hanımlar Derneği'nin kurulduğu 1976 yılına kadar kadına karşı bakış açısını bazı değişikliklerle muhafaza etmiştir. Bu değişiklik ise dine olan yaklaşımla alakalıdır. Öyle ki Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha laik ve modern bir hayat tarzı destelenirken DP döneminden itibaren din, milliyetçiliğin en önemli ögesi haline gelmiştir. Kadın erkek ile eşit hak ve hürriyete sahip olup, çeşitli meslek gruplarında varlık gösterse de her dönemde ahlak timsali, aile kurumunun direği, çocuk eğitimin baş sorumlusu ve temelde anne olarak görülmüştür. Nitekim Ülkücü Hanımlar Derneğinin yayın organı olarak faaliyet gösteren gazetenin isminin *Ananın Sesi* olması da bu durumun kanıtı mahiyetindedir. Ancak bu çalışmada yalnızca Türk milliyetçilerinin kadına nasıl baktığı değil, kendisini milliyetçi olarak tanımlayan kadınların da kendilerine ne gibi

---

[2] Ahmet Yılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* S. 21/9, İzmir 2010, s. 191-212.
[3] Vesile Şemşek, "Osmanlı Döneminde Kadının Yeri Üzerine", *İnternational Journal of Social and Humanities Sciences,* S. 4/3, 2020, s. 191-200.
[4] Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 273.
[5] Mümtaz Turhan, "Türk Kültürünün Kaynaklarına İnmek Ne Demektir?", *Türk Yurdu*, S. 239, İstanbul 1954, s. 421-424; Veli Asan, "Isparta Tahtacılarına Dair Notlar", *Türk Yurdu*, Aralık 1954, S. 239, s. 463-466; Hamid Zübeyr Koşay, "Manisa, Akhisar ve Çevresi Halk Bilgisine Dair Notlar", *Türk Yurdu*, S. 235, İstanbul 1953, s. 112-118; Çağatay Bedii Avramoğlu, "İstanbul Karai Türklerinde Nişan ve Düğün Adetleri", *Türk Yurdu*, S. 294/2, Ankara 1961, s. 33-34.
[6] Şefika Kurnaz, "Milli Mücadele'de Türk Kadını", https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1680925.
[7] Hasan Ferit Cansever, "Türk Ocağının Doğuşundaki Sebep ve Saikler", *Türk Yurdu,* S. 287/2, Ankara 1960, s. 29.
[8] A. Hidayet Reel, "Medeniyetçi ve Milliyetçi Lider Hamdullah Suphi Tanrıöver", *Türk Yurdu*, S. 332/ 6, Ankara 1967, s. 45-47.
[9] Hasan Ferit Cansever, "Türk Ocağının Doğuşundaki Sebep ve Saikler", *Türk Yurdu*, S. 289/ 2, Ankara 1960, s. 17-18.
[10] Emel Esin, "Katun", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/692090.
[11] Sedef Bulut, "Türkçülerin Penceresinden Osmanlı'da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 10, Konya 2013, s. 313-336.

görevler yüklediği de gösterilmeye çalışılmıştır. Öyle ki ataerkil toplum yapısının kadın için çizdiği sınırlar malûmdur. Ancak kadının kendisini toplumda nasıl bir yere konumlandırdığı, toplumsal, siyasal ve kültürel meseleler hakkındaki düşünceleri ve bu çerçevede millî ideolojinin uyandırdığı etki daha önemli bir ayrıntıdır.

1. Ülkücü Hanımlar Derneği

1.1. Ülkücü Hanımlar Derneği Genel Merkezinin Faaliyetleri

Ülkücü Hanımlar Derneği, 1976 yılında İzmir'de kurulmuş, kısa süre sonra genel merkezini Ankara'ya taşımıştır. Derneğin adresi Gazi Mustafa Kemal Bulvarı 4/13 Ankara Demirtepe'dir. Genel Başkan Ayşe İzgi'dir. İkinci Başkan Ayşe Korkmaz, Genel Sekreter Gülşen Çiftçi ve Genel Muhasip Emine Onaran'dır. Ankara merkezli faaliyetlerini yürüten dernek geniş bir kitleye hitap etmiştir. Düzenlediği tanışma toplantılarına yüzlerce kadın katılmıştır. Ülkücü Hanımlar Derneği'nin amacı milliyetçi hareketin başarıya ulaşması yolunda Türk kadınına düşen görevi yerine getirmektir. Kadının tarih boyunca erkek ile birlikte çeşitli mücadelelerde yer aldığı, Kuran'da da kadın ve erkeğe eşit şekilde hitap edildiği belirtilerek dindar-milliyetçi bir anlayışla hareket edileceğinin altı çizilmiştir. Anadolu'nun her tarafındaki kadınların dertlerine ortak olmak ve onların seslerini duyurmak istenirken *Türk evladının inançlı, millet menfaatlerini önde tutan, şuurlu kişiler olarak yetiştirilmesi* hedefine odaklanılmıştır. Maddi değerlerin cazibesine kapılarak ülkesinin ve milletinin değerlerine yüz çeviren gençlerin *anaların* çabasıyla kurtarılacağı düşünülmüştür. Hatta tek kurtuluş yolunun Ülkücü Hanımlar Derneğinde birleşmek olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim bu yaklaşımın kısa süre içerisinde halk nezdinde karşılık bulduğu görülmektedir. Öyle ki en ücra köy ve kasabalarda dahi şube açmak için başvurular yapılmıştır. Dernek şubesi açmak için yedi kişilik bir müteşebbis heyetin yazılı dilekçe ile müracaat etmesi yeterli görülmüştür. Yapılan müracaatların genel merkezdeki yönetim kurulu tarafından uygun görülmesi halinde açılışa izin verilmiştir. Şubeler kongre toplantısının ardından çalışmalarına başlamıştır.[12]

Ülkücü Hanımlar Derneğinin Ankara'daki genel merkezinde ücretsiz dikiş ve çiçek kursları açılmıştır. Bu kurslarda yapılan eserler, düzenlenen el iş sergileri sayesinde büyük ilgi çekmeyi başarmıştır. Öyle ki çiçek, dikiş ve el işleri kursunda yapılan ve diğer şubelerden gönderilen ürünler 8 Haziran 1979 tarihinde Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu Eğitim ve Kültür Sitesinde sergilenmiştir. Sergiye Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Alparslan Türkeş de katılmıştır. Ankara'da bir hafta boyunca açık kalan sergiyi yüzlerce kişi ziyaret etmiştir. Katılımcıların değerlendirmeleri ile şubelerden gönderilen eserler arasında küçük çaplı bir müsabaka yapılmıştır. Buna göre Kağızman şubesi birinci, Kahramanmaraş ikinci, Konya üçüncü olmuştur. Kadınların bir yandan el işleri ile kazanç elde etmeleri teşvik edilirken bir yandan da Türk millî eserlerinin yaşatılması ve korunması için çaba sarf edilmiştir. Bu sergilerden elde edilen gelirin *zulme uğrayan ve evlat acısıyla baş başa bırakılan* anaları birleştirme yolunda harcanacağı vurgulanmıştır.[13] Bu sergilerin ilgi ile karşılanmasının ardından yeni bir sergi çalışmasına başlanmıştır.

Halkın sorunlarıyla yakından ilgilenen dernekli kadınlar, toplanan gelirle fakir çocuklara kışlık kıyafet almak ve ihtiyaç sahiplerine yakacak yardımı yapmak için 8 Aralık 1979 Cumartesi günü saat 13.30'da Ankara Düğün Salonunda bir şölen düzenlenmesine karar vermiştir.[14] Ancak bu toplantı planlanan tarihte gerçekleştirilemeyerek 12 Ocak 1980 tarihine ertelenmiştir. Toplantıya Alparslan Türkeş de katılmıştır. Genel Başkan Aysel İzgi'nin yaptığı açılış konuşmasında Türk milletinin tarihindeki şahlanışlardan birini yaşadığı ve milliyetçi hareketin zafere ulaşacağı günün yakın olduğu söylenmiştir. Dernek, Türk kadının derdini unutturmak kaygısıyla üçüncü bir sergi düzenleyeceğinin haberini vermiş ve sergilenmek üzere Osmaniye, Akçaabat, İzmir ve Nevşehir şubelerden ürünler gönderildiği belirtilmiştir.[15] Ülkücü Hanımlar Derneği kurslar, el işi çalışmaları ve sergilerin yanında ihtiyaç sahiplerine yardım etmek için çeşitli kampanyalar düzenlemiş, 1979 yılında kimsesiz çocuklardan ve fakir ailelerden 600 kadar kişiye kıyafet yardımı yapmıştır. İhtiyaç sahibi ailelere yakacak yardımında da bulunulmuştur. Bu yardımların ardından şube açmak için başvuruların arttığı belirtilerek halkın bu dernek için *ütopya ile değil gerçek ile uğraşıyor* dediği kaydedilmiştir.[16]

Ülkücü Hanımlar Derneğinin istikrarlı bir şekilde devam ettiği faaliyetin ise sergi açmak olduğu görülmektedir. Dernek öncülüğünde 12 – 16 Mart tarihleri arasında Türk Ziraat Mühendisleri Birliği Genel Merkezinde bir sergi organize edilmiştir. Sergi, MHP Genel Başkan Yardımcısı Sadi Somuncuoğlu'nun yaptığı konuşmayla açılmıştır. Konuşmada milliyetçi hareketin kadına verdiği önemden bahsedilmiştir. Ayrıca 13 Mart günü sergiyi gezen Alparslan Türkeş'in alışveriş yaptığı kaydedilmiştir. Bursa şubesi başkanı Ülker Eskin ve Kağızman şube başkanı Naciye Kişioğlu Ankara'ya gelerek sergiyi gezmişlerdir. Sergiden elde edilen gelirin şehit aileleri ve milliyetçi fikirlerinden dolayı hapse atılan *ülküdaşlar* için kullanılacağı belirtilmiştir. Sergilerde yalnızca derneğin açtığı kurslarda yapılan el işleri sergilenmemiş aynı zamanda ülkücü ve milliyetçi hareketi

[12] "Ülkücü Hanımlar Derneği'nden Haberler Amacımız", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 8.
[13] "Düzenlediğimiz El İşi Sergisinden Haberler", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 7.
[14] "Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 8
[15] "Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 8.
[16] "Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 8

destekleyen milliyetçi kadınların gönderdiği eserlere de yer almıştır.[17] Dernekli kadınlar toplamda sekiz sergi düzenlemiş ve son sergi 10-17 Haziran tarihinde Alparslan Türkeş'in katılımı ile gerçekleştirilmiştir.[18] Sergilere bu denli önem verilmesinin sebebi ise geleneksel Türk el sanatlarını yaşatmak ve millî folkloru geliştirmek arzusudur. Nakışların, motiflerin, renklerin farklı bir anlam taşıdığı ve bunların Türk mizacının, sanat ve estetik algısının bir yansıması olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle sergilerde el işlerine, bezeme ve nakışlara, süslemelere bolca yer verilmiştir.[19]

Toplumun her kesimine hitap etmek ve milliyetçi nesiller yetiştirmek gayesine odaklanan dernek bir de şiir, hikâye ve masal yarışması tertip etmiştir. Yarışmanın yetişkinler ve 12 yaş altı çocuklar arasında olmak üzere iki ayrı şekilde gerçekleştirileceği bildirilmiştir. Elemeyi geçen şiirlerin bir şiir kitabında basılacağı haberi verilerek, dereceye giren yarışmacılara çeşitli ödüller takdim edileceği belirtilmiştir.[20] Şiir dalında ilk üçe girenlerin tespit edilemediği ancak Mehmet Göktürk Uytun'un *Minik Kuş* ve Harun Yöndem'in *Bahara Doğru* şiirinin mansiyon ödülüne layık görüldüğü açıklanmıştır. Hikâye dalında birinciliği Hasan Kalimci'nin *Güzel ve Millet,* ikinciliği İhsan Özcan'ın *Yeniden Doğuş*, üçüncülüğü Gültekin Özen'in *Minik Ali* adlı çalışmaları almıştır. Masal dalında ise Gülzan Koçyiğit'in yazdığı *Geyik Han* birinci, Süheyla Keskin'in yazdığı *İşbaraya Ad Konuyor* ise ikinci olmuştur.[21] Ülkücü Hanımlar Derneği kadınları ve özellikle evladını kaybeden şehit annelerini kendi bünyesi altında toplayarak onlara hem ekonomik alan açmak hem de vakitlerini yararlı işlere harcamak için bir imkân sağlamıştır. Bir yandan sosyal faaliyetlerle kadınların ruh ve beden sağlığı korunurken bir yandan da milliyetçi kadınlar arasında dayanışma mekanizması kurulmuştur. Bundan olsa gerek kısa süre içerisinde birçok yeni şube açılmıştır.

1.2. Ülkücü Hanımlar Derneği Şubeleri Tarafından Yapılan Faaliyetler

Ülkücü Hanımlar Derneği farklı şehirlerde teşkilatlanarak çalışmalarına başlamıştır. Bütün şubelerde kadınların eğitim seviyelerini yükseltmeye yönelik seminerler tertip edilmiş, festivaller, şenlikler, sergiler, şölenler, tanışma çayları düzenlenmiştir. Derneğin yayın organı olan *Ananın Sesi* gazetesinde toplamda on beş ayrı şubenin faaliyetleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre Antakya Şube Başkanı Suzan Yılmazer, ikinci başkan Gülfidan Kosi, sekreter Serap Çağlar'dır. 1980 yılında yapılan yıllık olağan kongrenin ardından başkanlığa Serap Çağlar getirilmiştir. Antakya şubesinin düzenlediği ayran şöleni halkın büyük ilgisini çekmiştir.[22] Nevşehir şubesine ise önce Hatice İllez, sonra Zeynep Şahan başkanlık etmiştir. Yozgat Şubesi'nde bir çay daveti düzenlenmiştir. Çay davetinin ardından bir de eğlence şöleni organize edilmiştir. Bu programa genel merkezden Gülşen Çiftçi katılmıştır. Şölen Yozgat halkının büyük ilgili ile sona ermiştir. Trabzon Akçaabat şubesi, 7 Mayıs 1979 tarihinde Darıca köy okulu öğretmeni Fitnat Kolaylı tarafından açılmıştır. 1979 yılında Anamur'da bir şube açılması için müracaat yapılmıştır. Genel Merkez tarafından şubelere yapılan teftiş ziyaretlerinde şubelerin faaliyetleri yerinde görülerek Bursa, Konya ve Yozgat şubeleri çalışmalarından dolayı tebrik edilmiştir.[23] Konya Şubesi'nin de isteğiyle Genel Başkan Aysel İzgi ve Zübeyde İpek Konya'ya 25 günlük bir gezi düzenlemiştir. Konya Şubesi'nde yapılan tanışma çaylarının yanında bir de el iş sergisi açılmıştır. Hemen her gün dernekte yapılan toplantılar sonucunda Ereğli ve Çumra'da da birer şube açılması karar verilmiştir. Çumra Şubesine 300 kadar kişinin üye olduğu haberi verilmiştir. 8 Ekim 1979 tarihinde yapılan kongrede Çumra Şubesi Başkanlığına Nurten Satıcı getirilmiştir.[24] Çumra Şubesi'nde her cuma günü şehitler için "Yasin" okunduğu haftada bir gün eğitim seminerleri verildiği bildirilmiştir.[25]

Kayseri Şubesi Genel Başkanı Şahzenem Boz'dur. Şube tarafından 15 Eylül 1979 tarihinde açılan el işi sergisi ilgi ile karşılanmış, Genel Başkan Aysel İzgi, Genel Merkez üyesi Zübeyde İpek ve Kadriye Tunç sergiye katılmıştır. Sergi açılışı şeref konuğu olan Yozgat Milletvekili Ali Fuat Eyüboğlu tarafından yapılmıştır. Açılışta Kayseri Milletvekili Mehmet Docan'ın da bulunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Samsun'da, Ordu'da ve Tokat Zile'de yeni şubelerin açılması için çalışmalar başlanmıştır. Samsun şubesinde Kuran kursu, çiçek ve folklor kursu açılmış, her ay bildiler bastırılarak dağıtılmıştır. Bununla birlikte şehit aileleri ile yakından ilgilenilmeye çalışılmıştır. [26]

10 Mayıs 1980 tarihinde kongresini yapan Bursa şubesi tarafından Kuran kursu ve çiçek kursu açılmıştır. Yine Bursa'da hastanelerde yatan hastalarla yakından ilgilenilmiş, şehit yakınlarına maddi ve manevi destek sağlanmaya çalışılmıştır. İzmir şubesi de şehit ailelerini ziyaret etmeyi ve onlarla yakından alakadar olmayı

[17] "Ülkü-Han'dan Haberler", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 8.
[18] "Ülkü-Han Genel Merkezi Ankara'da Sergi Açtı", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 8.
[19] "El Emeği Göz Nuru", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 5.
[20] "Türk Ocakları Şiir Yarışması", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 7.
[21] *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 7
[22] "Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi,* 8 Şubat 1980, s. 8.
[23] "Şubelerimizden Haberler", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 7.
[24] "Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 8.
[25] "Şubelerimizden Haberler", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 8.
[26] "Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 8.

kendine iş edinmiş, düzenlediği kermeslerden elde edilen gelirlerle fakir ve kimsesizlere yardım etmiştir. Ayrıca dernek tarafın bir de hicretin 1400. yılı münasebetiyle kompozisyon yarışması düzenlenmiştir.[27] Kuranı Kerim okumak, dua etmek, aşure yapmak, çay toplantıları düzenlemek için bir araya gelen kadınlar kendi yörelerindeki folklorik ürünlere sanatsal bir hüviyet kazandırarak sergilere göndermiş, elde edilen gelirle yardımlaşma faaliyetlerine hız vermişlerdir. Özellikle Çumra, Ereğli, Zile gibi Anadolu'nun en ücra köşelerindeki kadınların bu organizasyonlara büyük bir şevkle katılması son derece dikkat çekicidir. Bir yandan kadınların millî ideoloji ile bağ kurduğu diğer yandan toplumu kalkındırarak çalışmalarda aktif rol almak istediği görülmektedir.

2. Ananın Sesi Gazetesi

2.1. Ananın Sesi Gazetesinin Biçimsel Özellikleri

Ananın Sesi gazetesi, 1977 Mayıs ayında ilk sayısının yayınlayan *Türk Kızının Sesi Gergef*[28] gazetesinin 1979 yılında onuncu sayısının yayımlanmasının akabinde[29] kapatılmasıyla aynı amaçla farklı bir isimle çıkarılmıştır. Aylık siyasi kadın gazetesi ibaresi taşıyan gazetenin sahibi Aysel İzgi, sorumlu yazı işleri müdürü S. Vakkas Korkmaz'dır. Haberleşme adresi Gazi Mustafa Kemal Paşa Bulvarı 24/13 Demirtepe Ankara'dır. Posta çeki numarası 119229'dur. Türk milliyetçiliği ülküsüyle yola çıkan gazetenin yıllık ödeme bedeli 120 TL'dir. Okuyucuların gazeteye abone olması ve çevresindekileri gazete hakkında bilgilendirmesi gazetenin yaşatılması için zaruri görülmüştür.[30] Şubat 1980 tarihinde kâğıt fiyatlarına gelen zamdan dolayı gazetenin 15 TL'ye satılacağı bildirilmiştir.[31] Ancak gazete Temmuz 1980 tarihli sayısıyla yayına son vermek durumunda kalmıştır.

Ananın Sesi, aylık kadın gazete ibaresiyle ilk sayısını Ağustos 1979 tarihinde çıkarmıştır. Gazetenin ilk sayfasında sol üst köşede arka plandaki cami figürünün önünde ellerini açıp dua eden bir kadın çizimine yer verilmiştir. Ortaya büyük harflerle *Ananın Sesi* yazılmış, sağ köşeye ise Hz. Muhammed'in *Cennet Anaların Ayağı Altındadır* sözüne yer verilmiştir. Gazeteye isim seçilmesinde gençlere öğüt veren bir anne sesi gibi yararlı ve halis niyetlerle yola çıkılmasının etkili olduğu belirtilmiştir.[32] Gerçekten de gazetedeki pek çok yazı kadınlar tarafından kaleme alınmış ve çoğunlukla bir annenin serzenişini, öğütlerini ve hüznünü gösterir mahiyetteki köşe yazılarında okuyucuyu derinden etkilemek hedeflenmiştir. Gazete sekiz sayfa olarak yayınlanmıştır. Her sayıda Ülkücü Hanımlar Derneği'nin faaliyetleri, yeni açılan şubelerin çalışmaları, düzenlenen programlar hakkında bilgiler verilirken organizasyonlarda çekilen fotoğraflar paylaşılmıştır. Derginin sonunda dernekle kurbiyeti olan kişilerin evlilik haberleri verilerek onlara iyi temennilerde bulunulmuştur. Türk ülküsünü ve İslam ahlakını yerleştirmek gayesiyle yola çıkan gazetede hikâyeler,[33] şiirler[34] ve mektuplarla anlatıma güzellik katılırken, Türk toplumunu ilgilendiren meseleler hakkında da fikir yazıları yayınlanmıştır. Ayrıca ev işlerinde kullanılacak pratik bilgiler, beslenmeye ve çocuk bakımına dair püf noktalarına da yer ayrılmıştır.[35]

2.2. Ananın Sesi Gazetesi'nin Fikri Yapısı

Ananın Sesi gazetesi Ülkücü Hanımlar Derneğinin yayın organı olma vazifesi gördüğü için ikisinin fikri yapısını birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle dünya görüşlerini birlikte incelemekte fayda vardır. Gazetede Türk kadının toplumsal hayattaki yerine, aile hayatına, dini konulara ve Türkiye'yi ilgilendiren

---

[27] "Şubelerimizden Haberler", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 8.
[28] *Türk Kızının Sesi Gergef*, Mayıs 1977, S. 1.
[29] *Türk Kızının Sesi Gergef*, Şubat 1979, S. 10.
[30] "Gazetemize Abone Olunuz", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 8
[31] *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 8.
[32] Aysel İzgi, "Çıkarken", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 1.
[33] Ayşe İnce, "Bir Yüreğin Ülkesi", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 4.
[34] "Uzanıp boşluğa döndüm:
Korku burcunda yücenin
Yaşlı gözlerim üşüyor
Tavanında mor gecenin
Pembe böcekler düşüyor
…
Silkinip boşluğa döndüm:
Mor dağılır, al açılır;
Gün anahtar, gece kilit,
Gerinir dal dal açılır
Köse ahlat, kambur pelit
…
Doğrulup taşlığa döndüm;
Bir zincir paslı sesiyle
"Dur" dedi, "senden öndeyim"
Belli dağılmaz sesiyle
Hep o ertesiz gündeyim…
Yeniden boşluğa döndüm." Yetik Ozan, "Tutsak", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 3. Yavuz Bülent Bakiler, "Analar", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 5; Arif Nihat Asya, "Sefiller", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 6.
[35] "Faydalı Bilgiler", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 2.

uluslararası meselelere değinilmiştir. Türk kadının tarih boyunca fedakâr, cefakâr ve sebatlı bir yapıya sahip olduğu vurgulanarak pek çok savaşın kadınların kararlılığı ve cesareti sayesinde kazanıldığı söylenmiştir. Kadın ailesinin ve eşinin nihayetinde ülkesinin en önemli destekçisi olarak görülmüştür.[36] Bununla birlikte bu kadınlar tarafından yetiştirilen milliyetçi gençler, insan haklarına saygılı, demokrasi ve özgürlük düşkünü, manevi ve dini değerlerine bağlı, millî şuuru yüksek kişiler olarak nitelendirilmiş, her türlü buhran karşısında bu ruhun harekete geçeceğine inanılmıştır.[37] *Nizamı âlem ülküsüyle yola çıkan"* bu gençlerin korkmadan gerekirse cihat etmeyi göze aldığı ifade edilmiş,[38] Türkçülük fikri sayesinde İstiklal Harbi'nin zafere ulaştığı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu, sonraki süreçte de ülkenin bu ideal sayesinde kalkındığı savunularak Türkçülüğün her daim Türkiye için en doğru sistem ve ideal olduğu savunulmuştur.[39]

Ananın Sesi gazetesinde milliyetçiliğin temel yapı taşlarından olan dilinin önemine de değinilmiştir. Türk dilin *köksüz, fakir ve devşirme* bir dil olmadığı aksine değerlerini yüzyıllar boyunca kaybetmediği belirtilmiştir. Buna göre yazılı dili çeşitli dönemlerde değişikliklere uğrasa da halk her daim Türkçeyi en saf ve temiz haliyle kullanmıştır. Cumhuriyet döneminde Türk dilini geliştirmek amacıyla bazı ilmi çalışmalar yapılmıştır. *Ananın Sesi* gazetesine göre önceki bütün çalışmalara rağmen Türk dilini bozmak için adeta özel bir çaba sarf edildiği, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından çeşitli *entrikalarla* ve dil politikalarıyla okullardaki millî dilin tahrip edildiği, Türk Dil Kurumundaki bazı kişilerin de *yabancı uşaklığı yaparak* uydurmacı bir dil yarattığı ileri sürülmüştür. Dilin milleti oluşturan en önemli yapı taşı olduğu, nesilleri birbirine bağlayarak tarihi şuur sürekliliğini sağladığı ve kültürel bağın dil sayesinde korunacağı belirtilerek, bir millet bağımsızlığını kaybetmesi halinde dahi sayesinde yeniden teşkilatlanacağı söylenmiştir.[40] Ülkücü Hanımlar Derneği ve *Ananın* Sesi gazetesinde dil, din ve millî şuurdur milliyetçiliğin üç temel saç ayağı olarak görülmüştür.

2.2.1. İslam ve Kadın

Ülkücü Hanımlar Derneği, genç neslin İslam'a sıkı sıkıya bağlı olmasını istemiş, bu nedenle sık sık *Ananın Sesi* gazetesinde dini yazılara yer verilmiştir. Ramazan ayının da gelmiş olması hasebiyle orucun önemine değinilmiştir.[41] İslam âlemi için kutsal sayılan bu günlerde vatan müdafaası için mücadele eden gençlerin "*yine bu ülkenin yetiştirdiği"* kişiler tarafından öldürülmesinin uyandırdığı üzüntüden bahsedilmiştir. Millî ve manevi değerlerin yozlaştırıldığı, vatan ve millet sevgisiyle hareket eden milliyetçilerin ise çeşitli şekillerle baskıya uğrayarak susturulmaya çalışıldığı iddia edilmiştir.[42] Özellikle ülkücülerin işten çıkarıldığı, iftiraya uğradığı, hapse atıldığı hatta öldürüldüğü ancak buna rağmen Türk milliyetçilerinin ideallerinden hiçbir zaman vazgeçmedikleri söylenerek milliyetçi Türkiye hedefine doğru kararla çalışılacağı belirtilmiştir.[43] Bütün bunlara rağmen İslami değerlere sahip ülkücülere sabırlı olmak tavsiye edilmiş, sabırla hareket eden kişilerin er ya da geç istediği zafere ulaşacağı öğüdü verilmiştir.[44] Gençlerden en çok istenen şey ise dini vecibelerini yerine getirerek sağlam bir iman ile Allah'a yakarmalarıdır. Kuran ve İslam ışığında Türkçü hareketin gücüne güç katacağı düşünülerek Kuran'dan ayetler yayınlanmış, özellikle şehitlik mertebesine ve ahirette haklının kazanacağı zafere vurgu yapılmıştır.[45] Aslında aktif bir direniş öğütlenirken gücünü İslam'dan alan cihat anlayışı ortaya koyulmuştur. Bu yolda çocukların küçük yaşta dini ve milli değerleri öğrenmesi için çalışmalar yapılmıştır.[46] Dernek şubelerinde açılan Kur'an kursları da bu amaca hizmet etmiştir. Türk toplumuna yabancı sayılan bütün fikir ve ideolojilere İslami bir bakış açısıyla karşı çıkılacağına inanılmıştır.[47] Dünyada meydana gelen ideolojik sarsıntılar ve manevi buhranlar nedeniyle Türk aile yapısının da bozulmaya başladığı belirtilerek, işte, düşünüşte ve yaşayışta millî mefkûreye uygun hareket edilmesi tavsiyesinde bulunulmuştur.[48] Bununla birlikte komünizm, gibi fikirlerin İslam değerleri yıkılarak Türk toplumu yok etme gayesine odaklandığı iddia edilmiştir. Tek gerçeğin din ve Allah sevgisi olduğu şeklindeki yaklaşımdan hareketle gazetenin kimi zaman dini bir yayın hüviyeti aldığı görülmektedir.[49]

Buna göre toplumdaki bütün aksaklıkların sebebi dini değerlerin kaybedilmesi ve İslam'a gereken önemin verilememesi olarak görülmüştür. Allah'a iman eden ve şükreden bir neslin adil olacağı düşünülmüştür. Türkiye'nin mevcut sorunlarının ise Allah'a ve İslam'a tam manasıyla iman etmiş kişilerin iktidara gelmesi ve idareci olması ile çözüleceğine samimi bir şekilde inanılmıştır.[50] Bu yolda Türkiye'de kendisini ilerici olarak

[36] Cemal Kutay, "Pembe Mendil", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 5.
[37] Kadriye Bilgiç, "İdealist Türk Gençliği", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 6.
[38] Ertuğrul Duygu, "Bir Gençlik", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 7.
[39] Aysel İzgi, "İbret Alsalardı", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 1.
[40] Neslihan Ateş, "Türk Dilinin Dünkü ve Bugünkü Vaziyeti", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 3-6.
[41] K. Nihal, "15. Hicri asrın Eşiğinde; Mübarek Ramazan İslam Âlemine Hayırlar Getirsin", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 1-2.
[42] Bacıbey, "Dost Mektupları", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 4.
[43] F. Çamlıbel, "Bayrama Doğru", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 1-6.
[44] Ayşe Tuğba Oktay, "Sabır ve Çeşitleri", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 3-6.
[45] Hatice Sebila Erturan, "İmam Gücü", *Ananın Sesi*, 5 Mayıs 1980, s. 2.
[46] "Allah'a İman Nasıl Olur", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 2.
[47] Aysel İzgi, "Çağımız ve Türkiye", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 1-2.
[48] Hatice Sebila Erturan, "Yeniden Maneviyata Dönüş", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 2.
[49] Zübeyde Lerzan Önkuzu, "Güneşi Balçıkla Sıvayamazsınız", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 6.
[50] Kadriye Bilgiç, "Lekesiz Bir Adalet İçin Önce İman", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 3.

tanımlayanlar şiddetle eleştirilmiş ve onların komünizm savunuculuğu yaptığı, dini ve millî değerlerin tahrip edildiği iddia edilmiştir. Hatta TRT ve resmi basın yayın organları aracılığıyla Türk kadınlarının özgürlük söylemleri ile batıdaki kadınlara özendirildiği söylenmiştir. Bu durumun ise Türk mizacına uygun olmadığı savunularak vatansız, milletsiz, ahlaksız yaşamaktansa ölmeyi tercih eden ülkücü kadronun varlığına dikkat çekilmiştir.[51] Kadının da eşitlik istiyoruz söylemlerinin yerine ilahi nizamın kaynaklarının anlatılması için çalışılacağı, İslam'dan alınan güçle Allah ve vatan yolunda yılmadan mücadele verileceği dile getirilmiştir.[52] Dini bir yaklaşım sergileyen gazeteye göre İslam kadına pek çok hak vermiş ve kadından yalnızca iffet, hayâ ve şahsiyetli olmayı istemiştir. Kadın toplumsal hayattaki hak ve hürriyetlerini İslamiyet'te aramalıdır. Bu anlayışa göre *kadın evini cennet bilerek lüks, moda, erkekle eşit hak isteme gibi gereksiz hislere kapılmadan haline şükretmelidir*.[53] Bu yaklaşımın tam anlamıyla İslam'ın kadın anlayışıyla örtüştüğünü söylemek de mümkün değildir. Öyle ki İslam da kadın toplumsal hayattan kopuk değildir. Hatta Hz. Muhammed döneminde kadınların ticarette aktif olduğu bilinmektedir. Gazetede ise kadının iş hayatından ve toplumsal hayattan doğrudan koparılması savunulmasa da dolaylı yönden kadının en mutlu olacağı yerin evi olduğu yönünde bir algı hâkimdir. Hatta kadının tek ve en önemli vasfı annelik olarak görülmüştür. Kadının eğitimine karşı çıkmamıştır. Çünkü kadın bir nesle yön verecektir. Ancak eğitimli kadının çalışması şiddetle reddedilmiştir. Bu algıya göre kadın kendini kocası, çocuğu ve ailesi için yetiştirmelidir. Bu anlayışının çarpık taraflarının bulunduğu aşikârdır. Öte yandan siyasal İslamcılığın desteklendiği de görülmektedir. Dindar kesimin iktidara gelmesi, idarecilerin dindar olması gibi istekler laiklik anlayışına ters düştüğü gibi dinin siyasete alet edilmesine olanak tanıyan bir yaklaşımdır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın tarihinde dini teşekküllerin siyasette aktif yer almasının ne gibi sorunlar doğurduğu görülmüştür.

2.2.2. Kadın ve Aile

Ülkücü Hanımlar Derneği Batılılaşma ve Batı'dan gelen icraatlara dair de çeşitli eleştiriler getirmiş, Batı'dan psikolojik hastalıkların, buhranların, müzik, roman, şiir, tiyatro ve sanat anlayışının kısaca bir dünya görüşünün zorla Türkiye'ye getirildiği ileri sürülmüştür. Hatta *laikliğe aykırı düşer diye bazı evlerde namaz kılınmadığı* iddia edilmiştir. Bunun sonucu olarak da annelerin Batılı gibi giyinip, batılı gibi çalışarak topluma kendilerini beğendirmek için çabaladıkları eleştirel bir dille ifade edilmiştir. Bununla birlikte modern kadının isteği haline gelen kürtaj hakkı şiddetle eleştirilerek bunun nüfusun artmasını engellemek isteyen dış güçlerin planlı bir çalışması olduğu ileri sürülmüştür.[54] Türk milliyetçilerinin doğum kontrolüne de karşı olduğu da bilinmektedir. Burada da genç ve dinamik nüfusun yetişmesinin önüne geçilmek istendiği şeklindeki anlayışının etkisi büyüktür.[55] Bu anlayışla anne ve bebek sağlığı hakkında okuyucu bilgilendirilmek istenmiştir.[56] İlk olarak kadının hamilelik sürecinde beslenmesine, hareketlerine dikkat etmesi, daha sonra yeni doğan bakımına önem verilmesi ve hijyen koşullarının sağlanması gerektiği belirtilmiştir.[57] Doktor kontrollerinin aksatılması gerektiği bilhassa vurgulanmıştır. Güçlü Türkiye için sağlıklı nesillerin yetişmesi arzulanmıştır.[58]

Ülkücü Hanımlar Derneğini fikirlerinde dikkat çeken bir diğer mesele ise, kadınların iş hayatında aktif yer almasının, ekonomik olarak da aile yükünü taşımasının tasvip edilmemesi hususudur.[59] Ailenin devamı fikrine odaklanılmıştır. Öyle ki çalışan kadının eşine ve çocuklarına karşı görevlerini yerine getirmediği iddia edilmiştir.[60] Hatta çalışan annelerinin çocuklarını istismar ettiği söylenmiştir. Bebeklik döneminde çocuğa gösterilen ilginin ona zekâ gelişimini, sosyal becerilerini ve hayattaki başarısını etkilediği belirtilerek annenin en önemli görevinin çocuk yetiştirmek olduğu söylenmiştir.[61] İyi yetişmiş annelerden mahrum kalan cemiyetlerin büyük buhranlara düşeceği ve ilerleme kaydedemeyeceği belirtilerek kadınların eğitimine önem verilmesi istenmiştir. Ancak bu eğitimin gençleri kendi kültüründen ve geleneklerinden uzaklaştırmaması bilhassa vurgulanmıştır[62]. Sanayileşme ile birlikte kadının da iş hayatında aktif yer almasının önüne geçilemeyeceği kabul edilmiş, ancak materyalist yaklaşımların yıkıcı etkisi ile mücadele etmeden sanayiyi geliştirmeye yönelik çalışmaların sonucunda *kızların yemek pişirmeyi dahi bilmeyeceği* bunun da bir yıkıma yol açacağı ileri sürülmüştür.[63] Son derece sert bir yaklaşımla kadının çalışması ile birlikte ev işlerinin aksayacağı ve bunun da Türk aile yapısını bozacağı iddia

[51] Zübeyde İpek, "Millet, Rejim, Devlet ve Kadın", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 3.
[52] Önkuzu, "Haydi Beraber", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 4-6.
[53] "İslam'da Kadın", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 1-7.
[54] Ayşe Nevin, "Katlettiğimiz Çocuklar", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 2-6.
[55] Recep Doksat, "Doğum Kontrolü Türkiye İçin Nasıl Bir Felaket Olacaktır?", *Türk Yurdu*, S. 308/4, Ankara 1965, s. 14-15; Osman Saraç, "Doğum Kontrolü ve İlmin Sözü", *Türk Yurdu*, S. 301/3, Ankara 1963, s. 41; "Doğumları Azaltmak Doğru Mu Değil Mi", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1954, s. 5.
[56] Neşide Özmen, "Ana Çocuk", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 2.
[57] Neşide Özmen, "Çocuk Beslenmesi", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 2.
[58] Hüseyin Zayıfoğlu, "Anne ve Çocuk Sağlığının Türk Milleti İçin Önemi ve Durumu", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 2-7.
[59] Fatma Çevik, "Çocukta Ana Sevgisi", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 1-2.
[60] K. Nihal, "Ailede Kadın", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 1-2.
[61] Münevver Burkay, "Bebeklikte Gösterilen İlgi ve Eğitimin Önemi", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 2.
[62] S. Ahmet Arvasi, "Ülkemizde Aile ve Kadının Bugünkü Durumu", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 4-5.
[63] Mevlüt Uluğtekin Yılmaz, "Çözülme", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 6.

edilmiştir. Bununla birlikte köylerde tarlada, bahçede çalışan hayvanlarına bakan kadın her daim takdir edilerek Türk kadınının *kahramanlığı* şekilde nitelendirilmiştir. Burada da birbiriyle tezat bir yaklaşımın olduğu açıktır.

Kadınların iş hayatında aktif olması kapitalizmin bir gereği olarak görülmüş hatta feminizmin de kapitalist sisteme hizmet ettiği vurgulanmıştır. Kadın hakları ya da kadının iş hayatında yer almasına adeta şiddetle karşı çıkılmıştır.[64] Ev işleri hizmetçilik olarak görüldüğü için pek çok genç kızın okula gittiği, kadınların kendi evinin işleriyle ilgilenmekten kaçtığı belirtilmiştir. Ancak anneliğin yalnızca çocuk doğurmakla olmadığı ciddi bir kültür, eğitim ve ideale de ihtiyaç duyulduğu savunulmuştur.[65] Son derece eril bir söylemin eseri olan bu yaklaşım bir nebze dönemin İslamcı kesiminin algısını da gösterir mahiyettedir. Nitekim kadının makyaj yapması, pantolon giymesi, süslenmesi hatta sokaklarda dolaşması ticari gaye uğruna bir istismar olarak görülmüş,[66] eşitlik sloganlarıyla protestolara katılan katınlar *kızıl propagandaya* alet olmakla suçlanmıştır.[67] Bu anlayışa göre kadının en önemli görevi anneliktir ve toplumda yer alması gereken yer ise evidir. Bu fikirler gazetede yayımlanan hikâyelerde daha çarpıcı ve edebi bir şekilde okuyucuya yansıtılmış, *bütün hayatın bu dünyadan ibaret olmadığına inanan* gencin Allah'a şükredişi ya da *insanları sevmeyi, vatanını milletini korumayı canı gönülden isteyen* bir kadının *Müslüman milliyetçi Türkiye'yi derinden hissetmesi* gibi okuyucu etkilemeye yönelik bir yaklaşım sergilenmiştir.[68] Derginin asıl mevzusu kadının modern dünya görüşüne ya da materyalist felsefeye göre yaşamasının önüne geçmektir. Kadının modayı takip etmesi, makyaj yapması ve eşitlik arayışında olması şiddetle eleştirilirken kadının çocuk bakımıyla, eviyle, eşiyle ilgilenmesi, yemek yapması *evinde çalışması* takdirle karşılanmıştır. Kadının aile hayatındaki yerinin konumlandırılmasında dini yaklaşımın etkisinin büyük olduğu görülmektedir.

2.2.3. Komünizmle Mücadele

Komünizm özelikle Soğuk Savaş döneminde Türkiye de en çok tartışılan ve korkulan ideoloji olmuştur. Milliyetçi camia tarafından komünizmle mücadele millî bir ideal olarak benimsenmiştir. Türkiye'de Türkçü fikirlere ters düşenler ise kolayca komünist olarak nitelendirilmiştir[69]. *Ananın Sesi* gazetesinde de Türk kadınları ve anneler komünizm karşısında evlatlarını yani genç nesli korumak için adeta seferberlik ilan etmiştir.[70] Bu fikri pekiştirmek amacıyla komünist rejimlerden kaçarak 1966 yılında Türkiye'ye sığınan kadınların fikirlerine yer verilmiştir. Buna göre Türkiye barış, hürriyet ve demokrasinin merkezi iken komünizmle yönetilen ülkelerde düşünce özgürlüğünün yasaklandığı, insanların baskı ve şiddete maruz bırakıldığı, hatta türlü işkenceler yapıldığı dile getirilmiştir.[71] Yine komünist rejimin kadını metalaştırdığı iddia edilerek nikâh ve aile kurumlarının değersizleştirildiği, dolayısıyla da kadının hak ve özgürlüklerden mahrum bırakıldığı ileri sürülmüştür. *Ananın Sesi* gazetesinde komünizm ve komünist rejim *korkunç bir canavar*, bütün dini ve manevi değerleri yok eden, ahlak ve namus karşıt bir olgu şeklinde yorumlanmıştır.[72]

Nitekim Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile hiçbir zaman iyi komşuluk ilişkileri kuramayacağı belirtilmiş, diğer ülkelere karşı da temkinli yaklaşılması tavsiyesinde bulunulmuştur. Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişkilerin de bağımsızlık ilkelerine zarar vermeyecek şekilde düzenlenmesi ve Türkiye'nin hiçbir devletin *uydusu* konumuna getirilmemesi istenmiştir.[73] Dünyadaki gelişmelere kayıtsız kalmayan *Ananın Sesi*'nde Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgali ise ciddi bir tepki ile karşılanmıştır. Afganistan'a yardım etmenin Türkiye için zaruri olduğu, çünkü kısa süre içerisinde aynı komünist tehlikenin Türkiye'yi de tehdit edeceği uyarısında bulunulmuş, hatta işgal karşısında tepkisiz kalanların Türklüğü ve Müslümanlığı sorgulanmıştır.[74] Türkiye'deki komünizm mücadelesinin bir varlık ve yokluk davası haline geldiği belirtilerek Bulgaristan, Macaristan, Çekoslovakya, Romanya ve Afganistan'da bir yıkıma yol açan komünist rejimin Türkiye için faydalı olacağını düşünmek bir gaflet olarak değerlendirilmiştir. Milliyetçi kadınlar aslında komünizmden şiddetle korkarak mevcudiyeti muhafaza savaşına tutuşmuştur.[75] İlginç bir düşünce ise Sovyetler Birliği için en büyük tehlikenin MHP olduğudur. Bu nedenle Türkiye'yi bütün tehlikelerden koruyacak olan milliyetçi harekettir ve milliyetçi fikirleri benimseyenlerin can güvenlikleri devlet tarafından sağlanmalıdır.[76]

---

[64] S. Ahmet Arvasi, "Kapitalist Dünyada Kadın", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 4.
[65] Peyami Safa, "Ev Kadınlığı Hizmetçilik Midir", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 5.
[66] Ahmet Kurt, "Ülkücü Bacım", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 3.
[67] Göze Akoğlu, "Kadın, Ekonomik, Siyasi Sömürü Aracı Olamaz", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 3.
[68] Ayşe İnce, "Can Evi", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 6.
[69] Abdulazim Şimşek, *Komünistin Eşkâli Türkiye'de Antikomünizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 288-290.
[70] Zübeyde İpek, "Evlatlarımızı Kızıl İhanetten Kurtaralım", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 1-2.
[71] Gazetede fikirlerine yer verilen kadınlar; Dr. Gadanyi Rozsa, Sara Vaselinova Atanasova, Anıca Stan, Eva Berzsenyi, Weronika Szuçko, Edda Hornung, Lucia Vladescu, Reda İliesc'dir. "Komünizmden Kaçarak Hürriyeti Türkiye'de Bulan Kadınlar Anlatıyor", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 4-5
[72] S. Ahmet Arvasi, "Komünist Dünyada Kadın", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 5.
[73] Talat S. Halman, "Dost ve Kardeş Amerika Sevgili Komşumuz Rusya", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 5.
[74] Zübeyde İpek, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçmeden", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 3.
[75] Kadriye Bilgiç, "Dirilişe", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980, s. 2.
[76] Aysel İzgi, "Şimdi de Araç, Sosyalizm", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 1-7.

2.2.4. Şehit Haberleri

Türkiye'nin bekasını koruma yolunda sorumluluk üstlenen Ülkücü Hanımlar Derneğinde değinilen diğer önemli mevzuu ise şehit haberleridir. Şehit edilen Türkçü gençlerin samimi milliyetçiler oldukları ve onların arkasında kalan ailelerinin çektikleri acılar duygusal bir dille ifade edilmiştir. Vatan ve millet uğruna genç yaşta *komünist solcularca* şehit edilen bu kişiler için dualar edilmiş, özellikle şehit anneleri ile yapılan röportajlar dikkat çekicidir.[77] Şehitlere duyulan saygı ise onlara yazılan gıyabi mektuplarla anlatılarak milliyetçilik meşalesinin onlar sayesinde yanmaya devam edeceği söylenmiştir.[78] Mektuplarda kimi zaman doğrudan gazete muhatap alınarak Anadolu'daki kadının derdi ve ıstırabı dile dökülmeye çalışılmıştır.[79] Gazeteye gönderilen bütün mektuplarda derneğin fikirleri ve faaliyetleri takdirle karşılanmıştır.[80] Son derece duygusal bir dille kaleme alınan bu yazılar okuyucuda derin tesir bırakarak adeta harekete geçme arzusu yaratmayı hedeflemiştir.[81] Bununla birlikte Türk milliyetçilerinin ölümünden hükümet sorumlu tutulmuş, hükümet tarafından kasıtlı bir zulüm sürdürüldüğü iddia edilmiştir.[82]

Derneğin faaliyet gösterdiği dönemde Türkiye'deki sağ sol çatışmalarının tırmanışa geçmesi ve birçok MHP'linin öldürülmesi ciddi bir reaksiyona yol açmıştır. Öyle ki gazetede, 14 Eylül 1979'da vurulan Bercis Seden'in ölümünün ülkücü camiada yarattığı üzüntü dile getirilmiştir. *Allah Müslüman Türk Milletini Korusun ve Yüceltsin* dileğine yer verilmiştir. 19 Kasım 1979'da MHP İstanbul İl Yönetim Kurulu Üyesi ve gazeteci yazar İlhan Egemen Darendelioğlu, 21 Kasım 1979'da Bakırköy Eski İlçe Başkanı Mehmet Başak ve 3 Aralık 1979'da Ankara'da MHP Kars Senatör Adayı Hüseyin Cahit Aküzüm'ün *kızıl komünistler tarafından alçakça şehit edildiği* haberi verilmiştir.[83] Türkiye'de MHP'nin varlığı dolayısıyla bölücü hareketlerde başarıya ulaşamayacağını bilen kişilerin saldırılar yoluyla milliyetçileri sindirmeye çalıştığı söylenmiştir.[84] Ancak tarih boyunca insanların sadece çaresiz kaldıklarında silaha başvurdukları belirtilerek silahlarla fikirlerin öldürülemeyeceği tam tersi millî ideolojinin bu şehitler sayesinde daha güçlü bir hal aldığı dile getirilmiştir.[85] Türkçü hareketin ise bu gibi yıldırma politikalarından etkilenmeyeceği tam tersine *bende ölenlerin bizde dirileceği* ifade edilmiştir.[86] Son derece coşkulu bir dille kaleme alınan yazılarda adeta bir şehit anasının hüznünü ve acısını görmek mümkündür. 27 Mayıs 1980 tarihinde MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak'ın öldürülmesi ise yurt çapında olayların tırmanışına yol açmış, milliyetçi gençler bu durumu protesto etmek için sokağa dökülmüşlerdir. Türkiye'yi bir iç savaşa sürüklemek isteyen *komünistlerin* faaliyetlerine hız verdiği belirtilerek çeşitli bildiriler yayımlanmıştır.[87] 1972 yılından 1980 yılına kadar pek milliyetçinin haince pusuya düşürülerek şehit edildiği söylenerek bu girişimlerin milliyetçi sesi susturmak ve yok etmek amacıyla yapıldığı söylenmiştir.[88] Buna rağmen ülkede hâlâ sessiz kalanların varlığına dikkat çekilerek bir ölüm kalım savaşının verildiği ve milleti uğrana en ufak endişesi bulunanların ülkücü harekete dâhil olması gerektiği savunulmuştur.[89]

Türkiye'de aşırı sağ ve aşırı sol görüşlü kesimler arasında karşıt görüşler yüzünden bir anarşi ortamının doğduğu şeklindeki anlayış işe kesinlikle reddedilerek bunun adaleti yanıltmak olduğu söylenmiştir. Öyle ki *Ananın Sesi*'ne göre esas mesela komünizmi ülkeye yerleştirmek isteyenlere karşı verilen millî bir mücadeledir. Bu nedenle son derece *haklı ve kutsal* bir davaya hizmet eden milliyetçilerle, ülkeyi *köleleştirmek isteyen* komünistlerin eş tutulmaması istenmiştir.[90] Dönemin siyasal ve toplumsal olaylarına karşı milliyetçi bir refleks geliştiren gazetede, suikastlarda ve çatışmalarda hayatını kaybeden kişilere duyulan minnet son derece duygusal bir dille ifade edilmiş ve Türkiye'nin mevcut sorunlardan kurtulması için milliyetçi ve dini bir siyasal sistemin tercih edilmesi istenmiştir. Aslında derneğin açık bir şekilde MHP'yi desteklediği görülmektedir. Bununla birlikte gerçekçi ve sağduyulu bir yaklaşımdan uzak bir tavır izlendiği de açıktır. Bu dönemde her ne kadar milliyetçi kesimin gördüğü zarar yadsınamaz bir gerçek olsa da karşıt görüşlü kişilerin daha az zarar gördüğünü söylemek de mümkün değildir. Gazetenin reddettiğinin aksine ülkede karşıt görüşlü iki kesim arasındaki mücadeleden kaynaklı bir anarşi ortamı doğmuştur.

---

[77] "Şehit Aileleri", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 5.
[78] "Şehidime Mektup", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979, s. 5-6.
[79] K. Önkuzu, "Şehit Anasından Mektup", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 3.
[80] "Bir Mektup Var", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 1-2.
[81] "Vah Yiğidim Vah", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 6.
[82] "Lokman Ananın Mücadelesinden Korkanlar Kurtuluşu Onu Öldürmekte Aradılar, Ama Unutmasınlar ki Binlerce Anaların Bacıların Dirilişi Oldu", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979, s. 1-2.
[83] "Katliam Devam Ediyor", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 1-7.
[84] Hayri Başbuğ, "Bingöl'de Bayraklaşan Yiğidi Saygıyla Anıyoruz", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 6.
[85] Aysel İzgi, "Öldürmek Çare Midir?", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 1-7.
[86] Hatice Sebile Erturan, "O Çatal Yürekliler", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979, s. 2.
[87] *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 1.
[88] Osman Oktay, "1972'den 1980'e Dündar Taşer'den Gün Sazak'a", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 3.
[89] Zübeyde İpek, "Gönüller Fatihi Ülkücü Şehitler Cephesi", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980, s. 4.
[90] Kadriye Bilgiç, "Milliyetçilik ve Adalet", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980, s. 3.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, çok uluslu bir yapıya sahip olması nedeniyle milliyetçilik akımından en çok etkilenen devletlerden biri olmuştur. İmparatorluk bünyesindeki ulusların sistemli bir şekilde ayrılıkçı faaliyetlere başlamasının akabinde toprak bütünlüğü tehlikeye girmiştir. Türk aydınları bu ortam içerisinde Türk milliyetçiliği fikrine yaklaşmış ve başta Anadolu'daki halkı eğitmek ve Türk milletini layık olduğu seviyeye eriştirmek amacıyla çalışmalar yapmıştır. İlk olarak dil ve tarih çalışmalarında başlayan Türkçülük hareketi 1911 yılında Askeri Tıbbiye öğrencilerinin çabalarıyla Türk Ocakları çatısı altında teşkilatlı bir yapıya erişmiştir. 1912'de Türk Ocağının resmen kurulması ile Türk kadını da milliyetçi hareket içerisinde yerini almaya başlamıştır. Millî ideolojinin en önemli temsilcisi konumundaki Türk Ocaklarının kadına bakışı cumhuriyet devri yeniliklerine ve Türk kadının toplumda etkin bir yer edinmesine zemin hazırlamıştır. Kadın ile erkeğin eş zamanlı olarak Ocak toplantılarında buluşması, kadınların tiyatro, konser gibi programlarda sahneye çıkması, işgal dönemi İstanbul'unda kadının protesto mitinglerine katılması ve hatta konuşmalar yapması dikkat çekici gelişmelerdir. Milliyetçi camia ve millî ideal kadını İslamiyet öncesi Türk inanç ve geleneklerine uygun olarak toplumun en önemli parçası olarak görmüş ve kadının layık olduğu hak ve özgürlüklere kavuşmasını desteklemiştir. Bununla birlikte kadının temel misyonu her devirde aile müessesini sürdürmek ve neslin devamı sağlamaktır. Öyle ki kadın anne olarak değer görmüş, annelik ise kutsal bir vazife hüviyetine eriştirilmiştir.

Türk milliyetçiliği Türk Ocaklarının kurulmasından Ülkücü Hanımlar Derneği'nin açıldığı tarihe kadarki yaklaşık altmış beş yıllık süreç içerisinde kadına bakışını kısmen muhafaza etmiştir. Ancak dine verilen önemde bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Ülkücü Hanımlar Derneği üyesi olan kadınlar, Müslüman ve milliyetçi bir Türkiye'nin hayalini kurmuştur. Derneğin yayın organı mahiyetindeki *Ananın Sesi* gazetesinde sık sık bir anneden geliyormuş izlenimi veren dini öğütlere yer verilmiştir. Gazetenin genel mahiyetine bakıldığı zaman neredeyse bütün konulara aynı duygusallıkla yaklaşıldığı da görülmektedir. İlmi ve siyasi meselelere daha az yer verilmekle birlikte din, aile, çocuk gelişimi hakkında yazılar yayınlanmış, düğün haberleri, pratik ev bilgileri verilmiş, şehit haberleri karşısında duyulan öfkeye açıkça ifade dilmiştir Nitekim gazete gerçekten ismi gibi Anadolu anasının sesi olma özelliğine haizdir. Bununla birlikte milliyetçi kadınların dernek çatısı altında adeta sosyalleştikleri ve Türk İslam ülküsü adına kendi bakış açılarına uygun faaliyetleri yürüttükleri de görülmektedir. Öyle ki gazete kadınların iş hayatında aktif yer alması şiddetle eleştirilirken, dernek tarafından düzenlenen kermeslerde, sergilerde satılan ürünlerden gelir elde edilmesi takdirle karşılanmıştır. Aslında kadının evinde ailesinin ve çocuğunun yanında basit el işleri ile kazanç sağlaması teşvik edilmiş, ancak kadının sokakta, sanayide, ticarette kısaca ev dışı bir çalışma ortamında bulunmasına karşı çıkılmıştır. Bunun en önemli kanıtı ise köyde her işi yapan kadının takdir edilirken şehirde çalışan kadının yerilmesidir. Bu bakış açısının temelinde ise kadının çocuğundan ve evinden uzun süreyle ayrılmaması gerektiği anlayışı vardır.

Milliyetçi kadınlar, dernek aracılığıyla duygu ve düşüncelerini aktarma imkânı bulmuş, 1970'li yılların sonlarında ülkedeki kargaşa ortamının artması ve sağ sol mücadelesini silahlı çatışmalara dönmesi ile pek çok gencin hayatını kaybetmesi ya da hapse girmesi ciddi bir üzüntüye ve tepkiye yol açmıştır. Nitekim şehit yakınları duygudaş dernek üyeleri ile aynı safta yer almaktan memnuniyet duymuştur. Bunun en önemli göstergesi ise derneğin kısa süre içerisinde farklı şehirlerde, hatta ilçe ve köylerde teşkilatlanarak şube açmasıdır. Öyle ki Konya'nın Çumra ilçesinde açılan şubeye 300'ü aşkın kadının üye olduğu görülmektedir. Dernek faaliyetleri ise, şehitlerin ardından Kuran ve mevlit okumak, aşure dağıtmak, çay günleri tertip etmek, el işi kursu, sergi ve kuran kursu açmakla sınırlı kalmıştır. Dernek Milliyetçi Hareket Partisi tarafından desteklenmiş ve Alparslan Türkeş, neredeyse Ankara'da düzenlenen bütün programlara katılmıştır.

Sonuç itibariyle Ülkücü Hanımlar Derneği ve *Ananın Sesi* gazetesi 1976 yılından 1980 yılına kadar milliyetçi/ülkücü kadının sesi olma özelliğine sahiptir. Bütün fikirlerinin tam manasıyla desteklenmesi mümkün olmasa da milliyetçi kadınların kendilerine seçtikleri misyonu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Nitekim İslami değerleri korumak, yüceltmek ve İslam ahlakı üzerine bir nesil yetiştirmek hedefine odaklanan dernek, esas saadetin İslam hukuku ile mümkün olacağına inanmış, kadınların İslam'a göre yaşayıp, dinin tanımladığı haklara riayet etmesini yeterli görmüştür. Bununla birlikte kadınların eğitim hayatından mahrum bırakılmaması savunulurken bunun en temel gerekçesi olarak da yine sağlam nesiller yetiştirmek gösterilmiştir. Bu anlayışa göre kadın elbette eğitim görmelidir, şayet bu eğitim çocuk yetiştirmede işe yarayacaktır. Ancak kadının okumayı *bahane* ederek yemek yapmayı öğrenmemesi, çalışmak için çocuğunu bakıcıya bırakması ya da makyaj yaparak modayı takip etmesi kapitalist sistemin bir *oyunu* ve aileyi yok etmek için kullanılan tehlikeli adımlar olarak yorumlamıştır. Ayrıca kadın hakları, kadın erkek eşitliği ve kürtaj hakkı gibi söylemlere şiddetle karşı çıkılmıştır. Derneğin kadının toplumdaki görev ve sorumluluklarının yanında en çok önemsediği meselelerden biri ise komünizmle mücadele olmuştur. Komünizme karşı kadınlar gençleri uyarmakla yükümlü tutulmuştur. Çoğunlukla bir annenin çocuğuna verdiği nasihatlere benzeyen köşe yazıları ile komünizm, materyalizm, sosyalizm karşısında nasıl davranılması gerektiği, komünist rejimi benimseyen ülkelerden uzak durmanın neden zaruri olduğu anlatılmıştır. Yukarıda bahsi geçen bütün meselelerin ise Türk toplumunu bozmak ve aile müessesesini zaafa uğratmak için tertiplendiği kanısına varılarak Türk İslam mefkûresine sıkı sıkıya bağlanmak tavsiyesi verilmiştir.

Görüldüğü gibi Türk milliyetçiliğinin ilk devirlerine oranla daha muhafazakâr, İslamcı ve dar kalıpları olan bir milliyetçi kadın profili çizilmiştir. Buna rağmen dönemin milliyetçilik anlayışının geçirdiği dönüşümü göstermesi açısından da bu dernek oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

"Allah'a İman Nasıl Olur", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

"Bir Mektup Var", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

"Doğumları Azaltmak Doğru Mu Değil Mi", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1954.

"Düzenlediğimiz El İşi Sergisinden Haberler", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

"El Emeği Göz Nuru", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

"Faydalı Bilgiler", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

"Gazetemize Abone Olunuz", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

"İslam'da Kadın", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

"Katliam Devam Ediyor", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

"Komünizmden Kaçarak Hürriyeti Türkiye'de Bulan Kadınlar Anlatıyor", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

"Lokman Ananın Mücadelesinden Korkanlar Kurtuluşu Onu Öldürmekte Aradılar, Ama Unutmasınlar ki Binlerce Anaların Bacıların Dirilişi Oldu", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

"Şehidime Mektup", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

"Şehit Aileleri", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

"Şubelerimizden Haberler", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

"Şubelerimizden Haberler", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

"Türk Ocakları Şiir Yarışması", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

"Ülkücü Hanımlar Derneği'nden Haberler Amacımız", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

"Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

"Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

"Ülkücü Hanımlar Derneğinden Haberler", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

"Ülkü-Han Genel Merkezi Ankara'da Sergi Açtı", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

"Ülkü-Han'dan Haberler", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

"Vah Yiğidim Vah", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

AKOĞLU, Göze, "Kadın, Ekonomik, Siyasi Sömürü Aracı Olamaz", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

ARVASİ, S. Ahmet "Komünist Dünyada Kadın", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

_____, "Kapitalist Dünyada Kadın", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

_____, "Ülkemizde Aile ve Kadının Bugünkü Durumu", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

ASAN, Veli, "Isparta Tahtacılarına Dair Notlar", *Türk Yurdu*, S. 239, İstanbul 1954, ss. 463-466.

ASYA, Arif Nihat, "Sefiller", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

ATEŞ, Neslihan, "Türk Dilinin Dünkü ve Bugünkü Vaziyeti", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

AVRAMOĞLU, Çağatay Bedii, "İstanbul Karai Türklerinde Nişan ve Düğün Adetleri", *Türk Yurdu*, S. 294/2, Ankara 1961, ss. 33-34.

BACIBEY, "Dost Mektupları", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

BAKİLER, Yavuz Bülent, "Analar", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

BAŞBUĞ, Hayri, "Bingöl'de Bayraklaşan Yiğidi Saygıyla Anıyoruz", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

BİLGİÇ, Kadriye "Milliyetçilik ve Adalet", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

_____, "Dirilişe", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

_____, "İdealist Türk Gençliği", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

_____, "Lekesiz Bir Adalet İçin Önce İman", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

BULUT, Sedef "Türkçülerin Penceresinden Osmanlı'da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 10, Konya 2013, ss. 313-336.

BURKAY, Münevver, "Bebeklikte Gösterilen İlgi ve Eğitimin Önemi", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

CANSEVER, Hasan Ferit, "Türk Ocağının Doğuşundaki Sebep ve Saikler", *Türk Yurdu,* S. 287/2, Ankara 1960, ss. 29.

_____, "Türk Ocağının Doğuşundaki Sebep ve Saikler", *Türk Yurdu*, S. 289/2, Ankara 1960, ss.17-18.

ÇAMLIBEL, F., "Bayrama Doğru", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

ÇEVİK, Fatma, "Çocukta Ana Sevgisi", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

DOKSAT, Recep, "Doğum Kontrolü Türkiye İçin Nasıl Bir Felaket Olacaktır?", *Türk Yurdu*, S. 308/4, Ankara 1965, ss. 14-15.

DUYGU, Ertuğrul, "Bir Gençlik", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

ERTURAN, Hatice Sebila, "İmam Gücü", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

_____, "Yeniden Maneviyata Dönüş", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

_____, "O Çatal Yürekliler", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

ESİN, Emel, "Katun", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/692090.

HALMAN, Talat S. "Dost ve Kardeş Amerika Sevgili Komşumuz Rusya", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

İNCE, Ayşe, "Bir Yüreğin Ülkesi", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

_____, "Can Evi", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

İPEK, Zübeyde, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçmeden", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

_____, "Evlatlarımızı Kızıl İhanetten Kurtaralım", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

_____, "Gönüller Fatihi Ülkücü Şehitler Cephesi", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

_____, "Millet, Rejim, Devlet ve Kadın", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

İZGİ, Aysel, "Öldürmek Çare Midir?", *Ananın Sesi*, 7 Aralık 1979.

_____, "Şimdi de Araç, Sosyalizm", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

_____, "Çağımız ve Türkiye", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

_____, "Çıkarken", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

_____, "İbret Alsalardı", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

KOŞAY, Hamid Zübeyr, "Manisa, Akhisar ve Çevresi Halk Bilgisine Dair Notlar", *Türk Yurdu*, S. 235, İstanbul 1954, ss. 112-118.

KURNAZ, Şefika, "Milli Mücadele'de Türk Kadını", https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1680925.

KURT, Ahmet, "Ülkücü Bacım", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

KUTAY, Cemal, "Pembe Mendil", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

KÜÇÜKALİOĞLU, Elif Gözdaşoğlu, "Milliyetçilik Kuramları ve Toplumsal Cinsiyet: Genel Bir Değerlendirme", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, İstanbul 2019, ss. 151-163.

NEVİN, Ayşe, "Katlettiğimiz Çocuklar", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

NİHAL, K., "15. Hicri asrın Eşiğinde; Mübarek Ramazan İslam Âlemine Hayırlar Getirsin", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

_____, "Ailede Kadın", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

OKTAY, Ayşe Tuğba, "Sabır ve Çeşitleri", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

OKTAY, Osman, "1972'den 1980'e Dündar Taşer'den Gün Sazak'a", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

OZAN, Yetik, "Tutsak", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

ÖNKUZU, "Haydi Beraber", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

ÖNKUZU, K. "Şehit Anasından Mektup", *Ananın Sesi*, 17 Aralık 1979.

ÖNKUZU, Zübeyde Lerzan, "Güneşi Balçıkla Sıvayamazsınız", *Ananın Sesi*, 22 Ekim 1979.

ÖZMEN, Neşide, "Ana Çocuk", *Ananın Sesi*, 17 Temmuz 1980.

_____, "Çocuk Beslenmesi", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

REEL, A. Hidayet "Medeniyetçi ve Milliyetçi Lider Hamdullah Suphi Tanrıöver", *Türk Yurdu*, S. 332, C. 6, Ankara 1967, ss. 45-47.

SAFA, Peyami, "Ev Kadınlığı Hizmetçilik Midir", *Ananın Sesi*, 8 Şubat 1980.

SARAÇ, Osman, "Doğum Kontrolü ve İlmin Sözü", *Türk Yurdu*, S. 301, C. 3, Ankara 1963, ss. 41.

ŞEMŞEK, Vesile, "Osmanlı Döneminde Kadının Yeri Üzerine", *İnternational Journal of Social and Humanities Sciences*, S. 43, 2020, ss. 191-200.

ŞİMŞEK, Abdulazim *Komünistin Eşkâli Türkiye'de Antikomünizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

TURHAN, Mümtaz "Türk Kültürünün Kaynaklarına İnmek Ne Demektir?", *Türk Yurdu*, S. 239, İstanbul 1954, ss. 421-424.

Türk Kızının Sesi Gergef, Mayıs 1977.

Türk Kızının Sesi Gergef, Ocak - Şubat 1979.

YALMAN, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.

YILMAZ, Ahmet, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* S. 9/20-21, İzmir 2010, ss.191-212

YILMAZ, Mevlüt Uluğtekin "Çözülme", *Ananın Sesi*, 25 Mayıs 1980.

ZAYIFOĞLU, Hüseyin, "Anne ve Çocuk Sağlığının Türk Milleti İçin Önemi ve Durumu", *Ananın Sesi*, 17 Ağustos 1979.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 729-756.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.04.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SON DÖNEM OSMANLI EĞİTİM TARİHİNE ÖZGÜN BİR ÖRNEK: RESİMLİ MEKTEP ALEMİ

10.53718/gttad.1464539

ÜMÜT AKAGÜNDÜZ*-SEMA NUR KUMCAĞIZ**

ÖZ

Bu araştırmanın amacı *Resimli Mektep Alemi* dergisinden hareketle son dönem Osmanlı tarihinde eğitim düşüncesi ile okuryazarlığın dönüşen karakterini açığa çıkartabilmektir. Modernleşmenin basın hayatı ile eğitim-öğretim politikalarında yarattığı dönüşüm bilginin üretim ve yayılım kanallarına çağdaş fikir ve yöntemlerin eklenmesini sağlamıştır. XIX. yüzyılda hızını ve gücünü arttıran toplumsal, ekonomik ve düşünsel farklılaşmalar dönemin gelişmiş ülkelerinde yeni sembolik düşünme ve iletişim formları yaratırken Osmanlı Devleti'ni de bu sürece çekmiştir. Okuryazarlığın nitelik ve niceliğini matbuat kapitalizmi ile güçlendiren bu sürecin belirleme, bütünleştirme, yenileme ve yaratma fırsatlarının Osmanlı geleneğinde rahatlıkla izlenebildiği yerlerden birisi de eğitim temalı dergilerdir. Özellikle II. Meşrutiyet yıllarında basın hayatında yaşanan patlama süreli yayınları hem merkezde hem de çevrede yaygınlaştırmıştır. 1908-1918 yılları arasında döneminin ideolojik tartışma ortamlarının dışında popüler bilgiyi basitleştirerek anlatmayı amaçlayan pek çok dergi yayım hayatına başlamıştır. 23 Temmuz 1913-23 Nisan 1914 yılları arasında 14 sayı yayımlanan *Resimli Mektep Alemi*'nin imtiyaz sahibi Orhannes sorumlu müdürü ise Mustafa Figani'dir. Sayı başına ortalama 20 sayfaya sahip olan dergide "aile içi eğitim, beden eğitimi, uygulamalı eğitim, coğrafya eğitimi, görsel sanatlar eğitimi, köy eğitimi, okul öncesi eğitim, sağlık eğitimi" gibi eğitim temalı konuların yanında hikayeler, hatıratlar, siyasi metinler, bilimsel metinler, kadın temalı metinler yer edinmiştir. Dergi yoğun görsel kullanımıyla da dikkat çekmektedir. *Resimli Mektep Alemi*'nde avcılık, doğa, bilim, harita, hayvan, eğitim, manzara, silüet, karikatür ve portre mahiyetinde 267 adet görsel bulunmaktadır. Döneminin önemli özel okullarından "Şemsülmekatip" ve "Darülmuallimin'in" katkılarıyla hayat bulan dergi, Abdullah Cevdet, Ahmet Nuri, Ahmet Robenson, Berham Lütfü, Mahmut Kenan, Mehmet Celal, Mehmet Said, Muallim Bahaddin, Muallim İsmail Hakkı, Mustafa Figani, Orhan Nithat, gibi yazarlara sayılarını açmıştır. Eğitime yönelik teorik yaklaşımlar, eğitimde neler yapılması gerektiği, kadın eğitimine dair örnekler, bilginin popülerleştirilme çabası ile sağlık noktasında dikkat edilmesi gerekenler dergideki yazılarda izlenebilmektedir. Açıkçası dergide pozitivist bilgiyi yayma kaygısıyla sağlık sorunlarına gösterilen ilgi bilginin öğretici karakterini de belirginleştirmiştir. Tarama modeli ile doküman analizinden yararlanan bu nitel araştırmada amaçlı örneklem kullanılarak derginin biçimsel ve fikri karakterine odaklanılmıştır. Derginin bütün sayılarını içeren biçimsel analiz gerçekleştirildikten sonra amaçlı örneklemle dergiden seçilen Osmanlıca makalelerin transkripsiyonu yapılmıştır. Transkripsiyon sonrasında elde edilen veriler eğitim, kadın, sağlık ve pozitivist bilgi bağlamlarında irdelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler *Resimli Mektep Alemi*'nin eğitim, bilim, doğa, uygulama, edebiyat, sağlık, kadın gibi temalardan hareketle akla ve bilime inanan, dönemin dış politika koşulları bağlamında militarizme kayabilen bir okuryazarlığın eğitim düşüncesinde belirginleştiğini göstermektedir. Kullanılan görseller, yayımlanan edebi metinler ve şiirler aracılığıyla bilginin farklı değerlendirme biçimleri de görülmektedir. Derginin içeriği ile dergide kullanılan görseller kültürel tema ve anlatımlardan yararlanan milliyetçi, pozitivist, militarist bakış açılarının dönem aydınlarının gözünde yükseldiğini somutlaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Dergiler, Eğitim, Okuryazarlık, Kadın.

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir/TÜRKİYE, E-Posta: umutakagunduz1@gmail.com , ORCID ID: 0000-0002-1785-1122.

** Doktora Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kırşehir/TÜRKİYE, E-Posta: smnrkmcgz@gmail.com, ORCID ID: :0009-0005-4301-4263.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

AN ORIGINAL EXAMPLE OF THE RECENT OTTOMAN EDUCATION HISTORY: THE ILLUSTRATED SCHOOL WORLD (RESIMLI MEKTEP ALEMI)

ABSTRACT

This research aims to reveal the character of literacy transformed by education in recent Ottoman history, referencing the magazine "The Illustrated School World." In the modernization process, the change in press life and education-training policies have included contemporary ideas and methods for producing and disseminating information. The social, economic, and intellectual differentiations that increased their speed and power in the 19th century created new symbolic forms of thinking and communication in the developed countries of the period and attracted the Ottoman State to this process. One of the places where the identification, integration, renewal, and creation opportunities of this process, which strengthens the quality and quantity of literacy with print capitalism, can be easily observed in the Ottoman tradition is education-themed journals. *The Illustrated School World* was a magazine published between July 23, 1913, and April 23, 1914. It had 14 issues and was directed by Mustafa Figani. The magazine had an average of 20 pages per issue. It covered various topics such as family education, physical education, applied education, geography education, visual arts education, village education, preschool education, and health education. The magazine also featured stories, memoirs, political, scientific, and women-themed texts.The magazine also draws attention with its intense visual use. Hunting, nature, science, map, animal, education, and landscape in *The Illustrated School World.* There are 267 silhouette, caricature, and portrait images. The magazine came to life with the contributions of "Şemsülmekatip" and "Darülmuallimin," which were critical private schools of the period Abdullah Cevdet, Ahmet Nuri, Ahmet Robenson, Berham Lütfü Mahmut Kenan, Mehmet Celal, Mehmet Said, Muallim Bahaddin, Muallim Ismail Hakki Mustafa Figani, Orhan Nithat, such as the authors opened their numbers. Theoretical approaches to education, what should be done in education, examples of women's education, efforts to popularize knowledge, and things to be considered in terms of health can be followed in the articles in the journal. In this qualitative research, which uses document analysis with the survey model, the focus is on the formal and intellectual character of the journal by using purposeful sampling. After the formal analysis, including all issues of the journal, was carried out, the Ottoman articles selected were transcribed with a purposeful sample. The data obtained after transcription were examined in the contexts of education, women, health, and positivist knowledge. The assessment of "The Illustrated School World" reveals that it was centred around various themes such as education, science, nature, literature, health, women, and more. The magazine advocated for literacy based on reason and science; however, in the context of the foreign policy of the time, it had the potential to shift toward militarism. The content and visuals of the magazine reflect a rise in nationalist, positivist, and militarist perspectives that utilized universal and local cultural themes and narratives.

Keywords: Second Constitution, Magazines, Education, Literacy, Women.

GİRİŞ

Bilginin üretim ve yayılımının insanlık tarihinde oynadığı rol, geniş çaplı dönüşümlerin temel referanslarını oluşturmuştur. Toplumu sorunsuz bir üniter bütünlük olarak görmeyen Mann, ideolojik, ekonomik, siyasi ve askeri çatışmaların yanı sıra *"iletişim", "örgütlenme"* ve *"denetimin"* yoğunlaştırıcı niteliklerini de aktarmıştır.[1] Bu düzlemde tarihsel ve kültürel çatışmaları, kaynaşmaları ve benzeşimleri iletişim kanalları ile bilgi örüntüleri yönlendirmiştir. Mann'ın bahsettiği *"yoğunlaştırıcı"* unsur ve tasarımların insanı doğaya bağımlı olmaktan kurtardıkları söylenebilir. Wiesner Hanks'a göre *"sembolik düşünme"* ile *"sembolik iletişimden*" yararlanan *"belirleme, bütünleştirme, yenileme ve yaratma"* fırsatları insanı doğaya bağımlı olmaktan kurtarmıştır.[2] Yani ürettiği sembolleri dil ve yazı aracılığıyla farklılaştırarak aktarabilen insanın, doğayı kendi çıkarımlarından hareketle algılayabilmesi yaratabilen, bütünleştirebilen iletişim kanallarına kapı aralamıştır. Bu noktada Mann'ın da belirttiği üzere insani örgütlenmelerin yarattığı *"bürokratik", "hukuki", "dini"* kaynaşmalar elitler arası sürekli etkileşim kanallarını *"okuryazarlık"* sayesinde açık tutmuştur.[3] Klasik tarım toplumlarında okuryazarlığın fırsatlarından referans ve simge dilinin erişimini denetleyen elit tabakaların daha çok yararlandıklarını belirten Fortna'ya göre, okumanın ayrıcalıklı bir olgu olmaktan çıkarak popülerleşmesi çağdaş dünyayı şekillendirmiştir.[4] Özellikle Amerika Kıtası'nın keşfiyle başlayan dönüşüm, bilginin üretim ve yayılım kanallarını güçlendirerek okuryazarlık ve örgün eğitim sistemiyle desteklenen yeni belirleme, bütünleştirme, yenileme ve yaratma fırsatları tasarlamıştır. Burada söz konusu belirlemeler, bütünleştirmeler, yenilemeler ve yaratmalar Gellner'in de aktardığı gibi "*alt kültürlerin" "üst kültür"* etrafında kendilerini tanımlayabildikleri yeni modellere kapı aralamıştır.[5] Üst kültürün bağlayıcılığını sağlayan ise eski metinlerin gölgesinden uzaklaşarak doğayı ve matematiği anlamlandıran evrensel bilgilerdir. Örneğin, Grafton, Kolomb ve Vespuci'nin başarılarının *"yeni tip okuryazarlıkla"* bütünleştiğini anlatmaktadır. Amerika'yı keşfederken gittikleri yerlerin detaylı tanıtımlarını veren bu iki kâşifi

[1] Michael Mann, *İktidarın Tarihi: Başlangıçtan 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Phoenix Yayınları, İstanbul 2013, s. 13.
[2] Merry E. Wiesner-Hanks, *Kısa Dünya Tarihi*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2020, s. 17.
[3] Mann, *age*, s. 197.
[4] Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 19.
[5] Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 67.

ünlü yapan geçmişin büyük kitaplarına getirdikleri yorumlar değil gözlemleri, deneyimleri, broşürleri, tutanakları ve sözcükleriydi.[6] Doğaya ve matematiğe dayanan evrensel bilginin matbaalar, gazeteler, dergiler ve örgün eğitim sistemleri tarafından evrensel bir okuryazarlıkla bütünleştirilmesini Gellner, *"kapalı iletişim"* biçimlerinden *"ortak, standartlaşmış açık iletişim biçimlerine"* geçiş olarak tanımlamıştır.[7] Doğal olarak açık iletişimin, eğitim politikaları ve basın faaliyetleriyle desteklenmesi kültürel çeşitliliğin, modern bürokrasinin hegemonik karakterinden yararlanan evrenselleşmiş bilgi yığınları, yöntemleri ve araçlarıyla yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Örneğin Bourdeieu'ya göre, eğitim sayesinde elde edilen *"toplumsal kimlik"* ve *"nitelik sertifikaları*" zekaya yüklenen anlamlandırmaları farklılaştırmıştır.[8] Sertifikalandırılmış yeni örgün eğitim modelini destekleyen ise önceki dönemlere göre daha da güçlendirilmiş olan "*matbuat kapitalizmidir".* Anderson'un da üzerinde durduğu gibi XIX. yüzyılın ayırt edici özelliği olan okuryazarlık ticaretin, bürokrasinin, iletişimin ve kültürün genel büyümesini sağlayarak halk dili temelinde birliklerin yaratılmasına kapı aralamıştır.[9] Bunu tiyatro ve operaya artan ilgi bağlamında değerlendiren Weber ise yaygınlaşan eğitim kurumları, kültürel cemiyetler, moda bültenleri, romanlar, gazeteler, dergiler ve okuma salonlarının belirleyiciliğine işaret etmiştir.[10] Osmanlı Devleti bağlamında tartışmaya katılan Fortna ise elit tabaka ayrıcalığından uzaklaşarak "*popülerleşen okumanın"* gündelik yaşamın dokusunu ve anlamını değiştirdiğini yani Osmanlı'ya has modern bir *"metin ekonomisi"* yarattığını belirtmiştir.[11] Osmanlı birikiminde doğa bilimlerine ilgi artmaya başlamıştır.[12] Dergiler, gazeteler, broşürler gibi üretilen bilginin dağılımını sağlayan basın araçları ve iletişim kanalları alt kültürlere, krallara, ya da hükümdarlara değil kültüre ve devlete bağlı uluslar tasarlamıştır.[13] XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında sosyo-ekonomik, ideolojik, bilimsel ve tekniksel dönüşümün yanı başında değişen *"sembolik düşünme"* ile *"sembolik iletişim",* formel ve informel okuryazarlığın nitelik ve niceliğinin Osmanlı Devleti'nde de farklılaşmasını sağlamıştır. Formel ve informel okuryazarlığın bahsi geçen zaman dilimindeki belirleme, bütünleştirme, yenileme ve yaratma fırsatlarının son dönem Osmanlı kültüründe rahatlıkla izlenebileceği yerlerden birisi ise eğitim temalı dergilerdir.

İçsel ve dışsal pek çok faktör Osmanlı modernleşmesinin gelişimini yönlendirirken *"merkeziyetçi bürokratik"* dönüşümlere kapı aralamıştır. Mardin'e göre, bu merkeziyetçi dönüşümün yanı başında iletişim araçlarının yarattığı fırsatlar fikri akışı çeşitlendirmiştir.[14] Modern bilginin üretimi ve yayılımının itici güçleri olan yeni dönem basım teknik ve geleneklerinin, Osmanlı Müslümanlarının kültür dünyasına geç tarihlerde sirayet etmesi Osmanlı modernleşmesinin belirgin eksiklerinden birisi olmuştur. Ancak burada unutulmaması gereken husus geç olsa da atılan adımların sosyo-politik farklılıklara zemin hazırlayan düşünsel çeşitliliği desteklemesidir. Avrupai burjuvazinin yokluğunda Karpat'ın XIX. yüzyılda *"farklı bir orta sınıf"* olarak tanımladığı "*eğitimli çevreler*", yüzyıl boyunca yoğunlaşan örgün eğitim ve basım-yayın faaliyetleri sayesinde fikri atmosferi beslemişlerdir.[15] Böylece Osmanlı düşünce geleneğinin fikri kompozisyonlarıyla etkileşime giren Batı menşeili *"rasyonel", "pozitivist"* bilgi gelenekleri bilginin yeniden üretimiyle yayılımına zemin sağlamıştır. Açıkçası *"sembolik düşünme"* ile *"sembolik iletişimin"* geçmiş karakterinin Osmanlı kültür dünyasında yeniden şekillendirilmesi devleti kurtarabilme kaygısı düzleminde *"matbuat kapitalizmini"* görünürleştirmiştir. Eğitim kurumları, dergiler, gazeteler ve kitaplar sayesinde matbuat kapitalizminin somutlaşarak okuryazarlığı popülerleştirmesi Varlık'ın da dönemleştirdiği gibi 1849-1871 yılları arasında seçkinlere yönelik süreli yayınları, 1871 sonrasında ise geniş kitlelere yönelik süreli yayınları somutlaştırmıştır.[16] Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyet yılları Şinasi, Namık Kemal kuşaklarını beslemişse de dergi ve gazetelerin kamuoyu etkileşimlerini güçlendirebilmesi 1880'lerden sonra olmuştur. Modern eğitim kurumlarından yetişen gençler, yurt dışını analiz eden çevreler ile Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikada yaşadığı geniş çaplı sorunlar süreli yayınların gücünü arttırmıştır. Gevgilili'ye göre, XX. yüzyılın başlarında ağır sansür altındaki iç basında bir durgunluk vardıysa da Jön Türkler *"kamuoyu"* oluşturmayı amaçlayan özgürlükçü fikirleri sayesinde II. Abdülhamit yıllarının çatlaklarını genişletmişlerdir.[17] Ancak politik karmaşanın süreli yayınlara yansımaları bir tarafa bırakıldığında 1850'lerden itibaren modern bilginin aktarımının belirgin sima ve kaynaklarının somutlaştığı da görülmektedir. Kuşkusuz ki Osmanlı kültürel dokusunda bu sürecin sembolü Ahmet Mithat Efendi'dir. Koloğlu, onun başarısını

[6] Antony Grafton, *Yeni Dünyalar Eski Metinler: Geleneğin Gücü ve Keşiflerin Yarattığı Şaşkınlık*, Kitap Yayınları, İstanbul 2004.
[7] Gellner, *age*, s. 73.
[8] Pierre Bourdieu, *Devlet Üzerine: Collège de France Dersleri (1989-1992),* İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 27.
[9] Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,* Metis Yayınevi, İstanbul 1995, s. 94.
[10] Eugen Weber, *Köylülerden Fransızlara*, Heretik Yayınları, İstanbul 2017, s. 127.
[11] Fortna, *age*, s.24.
[12] Bkz. Seval Yinilmez Akagündüz, "Osmanlı Devleti'nde Okutulan İlk Fizik Ders Kitabı: Usul-i Hikmet-i Tabiiye (Doğa Felsefesine Giriş)", Türk Eğitim Tarihi Dergisi, C. 2, S. 2, 2013, s. 58-77.
[13] Kadri Unat, Türk Devrimi'nin Görsel Sunumu: Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Dönümü Afişleri", *13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Tarih Araştırmaları*, İksad Yayınevi, İstanbul 2021, s. 212-215.
[14] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 29.
[15] Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 29.
[16] Bülent Varlık, Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları İstanbul, 1985, s. 112-113.
[17] Ali Gevgilili, Türkiye Basını, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 208.

bilimsel konuları halkın anlayabileceği dilde belirleme, yenileme ve yaratma çabasında görmüştür.[18] Diğer yandan basında görselleşmenin artan boyutları da unutulmamalıdır. 1891'de yayımlanmaya başlayan "Servet-i Fünun" sadece fenni bilginin kitlelere ulaştırılmasında değil bu bilginin *"tahayyüller", "inşalar"* ve *"deneyimler"* bağlamlarında sembolleştirilerek, görselleştirilerek aktarılmasında da öncü olmuştur.[19] Koloğlu'na göre, Servet-i Fünün ile gerçek anlamda başlayan bu süreç "Şehbal ve Resimli Kitap" gibi dergilerin katkılarıyla yıldan yıla gelişmiştir.[20] Sürecin ilginç örneklerinden bir tanesi de "Maarif Risalesi'dir". 1891-1896 yıllar arasında yayımlanan risalede telsizin nasıl çalıştığından, grip mikrobunun nasıl yaşadığına kadar uzanan bilgi kümeleri görselleştirilerek aktarılmıştır.[21] Son dönem Osmanlı kültür ve düşünce dünyasında bilginin yeniden üretilmesi ve yayılmasında II. Meşrutiyet yıllarının değeri unutulmamalıdır. Bu yıllarda süreli yayınlar nitelik ve nicelikçe yoğunlaşmıştır. Önceki yıllardaki sansürlerin ortadan kalkmasıyla birlikte *"pozitivist", "Türkçü"* ve *"İslamcı"* dergilerde belirgin artışlar yaşanmıştır. Ancak Varlık'ında değindiği gibi bu dönem süreli yayınları genelde boyutça küçük ve kısa ömürlüdürler.[22] Yine de süreli yayınların taşra ve büyük kentlerde yaşadığı süreli yayın patlaması oldukça dikkat çekicidir. Koloğlu'na göre, 1907-1909 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan dergi sayısı 52'den 377'ye ulaşmıştır.[23] Topuz ise 1908-1918 yılları arasında 918 adet gazete ve derginin çıkarıldığını belirtmiştir.[24] Basın hayatındaki gelişmelerin fikir dergiciliğini güçlendirdiğine işaret eden Toprak, "Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası" ile liberal ekonominin, "İçtihat" ile pozitivizmin, "Sebilürreşad" ile İslamcılığın, "Türk Yurdu" ile Türkçülüğün, "İktisadiyat Mecmuası" ile dayanışmacılığın, "Halka Doğru" ile korporatizmin, "Yeni Mecmua" ile ise halkçılığın düşünsel perspektife eklemlendiğini aktarmıştır.[25] 1908-1918 yılları arasındaki patlamanın nitelik ve nicelik bağlamlarında izlenebileceği alanlardan bir tanesi de eğitimdir. Halkçı, solidarist ve korporatist fikirlerin kazandığı değer İttihat ve Terakki Partisi'nde *"milli birlik"* ve *"milli egemenlik"* dürtülerinin güçlenmesine yol açmıştır.[26] Bir yandan süreli yayınların genelinde eğitim temalı yazılarda belirgin bir artış varken diğer yandan da pek çok eğitim ve çocuk dergisi somutlaşmıştır. Aslında diğer yıllarda olduğu gibi bu dönemde de kanunlar, mevzuatlar, kurumlar ve bunların düzleminde hazırlanan ders kitapları ihtiyaç duyulan insan potansiyelini kurgulamaya çalışmıştır. Bu eğitim taleplerinin bir boyutunu derslerin öğretim yöntem ve tekniklerindeki yenilik arayışları oluşturmaktadır. Yinilmez Akagündüz'e göre eğitim ve öğretimde kullanılan yöntemlerin çağdaşlaşması II. Meşrutiyet yıllarında olmuştur. Yöntem ve teknik konusundaki yenileşme istekleri formal eğitimde de görülmekte olup Alabaş'a göre II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarından birisi olan Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye ders kitaplarında öğrenciyi işe katan yöntem ve teknikler yer almıştır.[27] II. Meşrutiyet yılları çocuk ve eğitim dergilerini belirginleştiren Gurbetoğlu, 1908-1918 yılları arasında "Arkadaş, Ciddi Karagöz, Çocuk Bahçesi, Çocuk Dostu, Çocuk Duygusu, Çocuk Dünyası, Çocuk Yurdu, Hacıyatmaz, Hür Çocuk, Kemalat, Küçükler Gazetesi, Mektep Duyguları, Mektepli, Musavver Hukuk-ı Etfal, Musavver Küçük Osmanlı, Musavver Mektep, Musavver Şebab, Resimli Mektep Alemi, Şakirdan, Talebe Defteri, Türk Çocuğu, Türk Yavrusu" adlı dergilerin dönemin eğitim tartışmalarını yönlendirdiğini aktarmıştır.[28] Akyüz ise "Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası, Mirat-ı Maarif, Muallim, Say ve Tetebbu, Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası, Terbiye Mecmuası, Terbiye ve Oyun, Yeni Mektep, Yeni Fikir" dergilerinin öğretmenler tarafından çıkartılan meslek dergileri oldukları bilgisini vermiştir.[29]

"İletişim", "örgütlenme" ve *"denetimin"* yoğunlaştırıcı temalarının *"sembolik düşünce"* ve *"sembolik iletişim"* bağlamlarında yarattığı belirlemeler, bütünleştirmeler, yenilemeler ve yaratmalar okuryazarlıkla modern dünyayı dönüştürürken Osmanlı Devleti'ni de bu dönüşümün içine çekmiştir. Merkeziyetçi politikaların yarattığı eğitim kurumları ile süreli yayınların biçimlendirdiği kamuoyu, akılcı bilgi yığınlarını Osmanlı düşünce dünyasında da merkezileştirmiştir. Bu araştırmada Son dönem Osmanlı tarihinde eğitim-süreli yayın birlikteliğinin özgün örneklerinden birisi olan *Resimli Mektep Alemi'nden* hareketle eğitim düşüncesinin ve okuryazarlığın popülerleşen karakterinin belirginleştirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada dönem basım tekniği ile görsel

[18] Orhan Koloğlu, *Osmanlı Basının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 181-182.
[19] Gürbey Hiz ve Ayşe Şentürer, "A Collection of Late Ottoman Imaginations, Constructions, and Experiences: Servet-i Fünûn", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies*, S. 5, 2023, s. 143-162.
[20] Orhan Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 91,100.
[21] Ümüt Akagündüz, "Maarif Risalesinde Toplumu Bilgiyle Tanıştırabilme Kaygısı ve Eğitime Yaklaşım (1891-1896)", *Türk Eğitim Tarihi Dergisi*, C. 9, S.2, 2020, s. 463.
[22] Varlık, *age*, s. 116.
[23] Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması*, Bas-Haş Yayınları, İstanbul 2005, s. 20-21
[24] Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 118.
[25] Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı," *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1983)*, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 20-30.
[26] Sevcan Başboğa Özen, "Erken Cumhuriyet Dönemi Süreli Çocuk Yayınlarında İdealize Edilen Ahlaki Erdemler: Dayanışma, Yardımlaşma, Tutumlu ve Tasarruflu Olmak", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 72, 2023, s. 18-45, s. 25.
[27] Seval Yinilmez Akagündüz, "II. Meşrutiyet Dönemi ahlak Eğitimine Örnek Bir Ders Kitabı: İbtidailere Malumat-ı Ahlakiyye ve Medeniyye", *Kesit Akademi Dergisi*, S. 7, 2017, s. 255; Ramazan Alabaş, "Moral Values in School Textbooks during the Second Constitution and Early Republican Periods: The Case of the Lectures on Morality", *International Online Journal of Educational Sciences*, C. 11, S. 3, 2019, s. 73-86.
[28] Ali Gurbetoğlu, "II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Çocukluk Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.40, S.2, 2007, s. 63-92. Çocuk dergilerinin Cumhuriyet yıllarında geçirdiği dönüşüm için bkz. Ramazan Alabaş, Cumhuriyet ve Çocuk, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2019.
[29] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2007, s. 289.

kullanımına yönelik bir literatür birikiminin oluşturulması da hedeflenmiştir. Okuryazarlığın görsel bilgi ile metinsel bilgi bağlamlarında Osmanlı fikri atmosferine yansımalarını irdeleyen bu çalışma, döneminin önemli özel okullarından birisi olan *"Şemsülmekatip'in*"[30] katkılarıyla 1913-1914 yılları arasında 14 sayı yayımlanan *Resimli Mektep Alemi* adlı dergiyi konu edinmektedir. Dergiyi içerik, biçim ve düşünsel perspektif bağlamlarında analiz eden bu çalışmada tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelinde araştırmanın konusu olan olaylar, olgular, nesneler ve bireyler herhangi bir değişime tabi tutulmaksızın kendi koşullarında anlatılır.[31]

Resim 1: *Resimli Mektep Alemi'nin 8. sayıya kadar kullanılan kapak tasarımı.*

II. Meşrutiyet yılları basın hayatının belirgin örneklerinden birisine odaklanan bu çalışma nitel bir araştırmadır. Arıkan'a göre, genellikle tümevarım yöntemi kullanılan nitel araştırmalarda gözlem ve

[30] Resimli Mektep Alemi'nin yayımlanmasında "Şemsülmekatip" ile "Darülmuallimin" okullarının öğretmenlerinin belirgin katkıları söz konusudur. Darülmuallimin hakkında detaylandırılmış bilgi verilmesine gerek olmamakla beraber Şemsülmekatip'in kısaca değerlendirilmesi yararlı olacaktır. 1891-1940 yılları arasında neredeyse 50 yıllık bir tarihe sahip olan Şemsülmekatip Türk Eğitim Tarihinin ünlü özel okullarından birisidir. İlk kurulduğu yıllarda geleneksel elitlerin kontrolünde olan okul sonradan modern elitlerin çekim alanına girmiştir. Ancak gelenek ile modernite arasındaki çatışmada okulu özgün kılan husus çağdaş eğitim-öğretim yöntem ve araçlarına önem vermesidir. Özellikle II. Meşrutiyet yıllarında İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun çabaları sayesinde eğitim-öğretim faaliyetleri yoğun pedagojik ölçütlerle iç içe geçmiştir. 1938'te "Okullar Güneşi" adını alan kurum Cumhuriyet yıllarında da katkılarına devam etmiştir. Bütün bunlarla birlikte Cumhuriyet'in kamusal-pozitivist-ulusalcı eğitim politikalarının özel okullara yaklaşımı negatifleştirmesinden 1940'ta kapanan Şemsülmekatip'te etkilenmiştir. Şemsülmekatip hakkında detaylı bilgi için bkz. H. Aliyar Demirci ve Enes Özkan, "II. Abdülhamit Devrinden Milli Şefli Yıllara Bir Özel Okul: Şemsülmekatip'ten Okullar Güneşi'ne", *Belgi*, S.22, 2021, s. 803-824.

[31] Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri: Kavramlar, İlkeler, Teknikler,* Nobel Yayınevi, Ankara 2011 s. 77-78.

görüşmelerden yararlanılır.[32] Nitel araştırmalarda kayıt ve belgelere dayalı bir veri toplama işlemi olan doküman incelemesi kullanır. Berge ve Lune'e göre, bu çeşit incelemelerde araştırma konusunu destekleyen betimlemeler, semboller, mecazlar ve tanımlar açıklanır.[33] Ayrıca Yıldırım ve Şimşek'in de değindikleri gibi doküman incelemelerinde veri setlerinin oluşturulmasında ilgili dokümanlar araştırmacının hedefine uygun içerik değerlendirilmelerine tabi tutulur.[34] Araştırma için gereksinim duyulan *Resimli Mektep Alemi*'nin sayıları "Hakkı Tarık Us Koleksiyonu ile Mili Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu'ndan" elde edilmiştir.[35] Ayrıca araştırmanın geçerliliğinin arttırılabilmesi için literatür taraması yapılmıştır. Her iki koleksiyondan temin edilen dijital kaynaklardaki eksiklikler karşılaştırılarak giderilmiştir. Derginin araştırmacılar tarafından transkripsiyon ve sadeleştirilmesi tamamlandıktan sonra tasnifleri ve kodlamaları yapılmıştır. Kodlamalar yapılırken Yıldırım ve Şimşek tarafından önerilen *"verilerden çıkarılan kavramlara göre"* kodlamalar yapılmıştır.[36] Gerçekleştirilen tasnif ve kodlamalar literatür taramasından elde edilen verilerle kaynaştırılarak sorgulanmış ve yorumlanmıştır. Transkripsiyon neticesinde elde edilen verilerin bir kısmı doğrudan alıntılar halinde sunulmuştur. Nitel araştırmalarda dış geçerlik kavramı yerine aktarılabilirlik kavramı kullanılmakta ve bunun için de ayrıntılı betimleme yaklaşımı önerilmektedir.[37] Çalışmada ayrıntılı betimleme kapsamında doğrudan alıntılar yapılmıştır. Ayrıca dergideki yazar ve görsel çeşitliliğini belirginleştirebilmek için grafikler hazırlanmış, seçme resimler kullanılmıştır. Elde edilen bütün veriler bağlamında araştırmanın bulguları iki ana başlık altında toplanmıştır. *"Resimli Mektep Alemi Dergisinin Biçimsel Karakteri"* adlı ilk ana başlıkta derginin kapak tasarımı, yazar kadrosu, basım süreci, fiyatı, yayımlanma tarih aralığı, makale konuları ve görsel çeşitliliği grafikler ve resimlerle zenginleştirilerek analiz edilmiştir. "*Resimli Mektep Alemi Dergisinin Fikri Atmosferinin Analizi"* adlı ikinci başlıkta ise dergide eğitim, eğitim teorisi, sağlık, bilim ve bilimsel uygulamalara yönelik yaklaşımlar değerlendirilmiştir.

1. Resimli Mektep Alemi Dergisinin Biçimsel Karakteri

10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913)-10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914) tarihleri arasında 14 sayı yayımlanan *Resimli Mektep Alemi*, *on beş günde bir neşr olunur edebi ve fenni mecmuadır* alt başlığını kullanmıştır. Derginin ilk sayısında imtiyaz sahibinin "Kâinat Kütüphanesi Sahibi Orhannes", sorumlu müdürünün Mustafa Figani, basımevinin ise "Kitapçı Arakel Matbaası" olduğu görülmektedir. Derginin, sahibi ile sorumlu müdürü aynı kalmakla beraber basımevi ileriki sayılarda değişmiştir. 12. sayıda dergi "A. Asadoryan ve Şürekası Matbaasında" basılırken 13 ve 14. sayıları "Matbaa-i Hayriye ve Şürekasın'da" basılmıştır. İdarehanesi "Bab-ı Ali karşısında 73 numaralı Kâinat Matbaası Kitabhanesi" olan derginin nüshası 50 para, senelik aboneliği 25 kuruş, altı aylık aboneliği ise 15 kuruştur.[38] Aşağıdaki tablo derginin yayın sürecini belirginleştirmektedir.

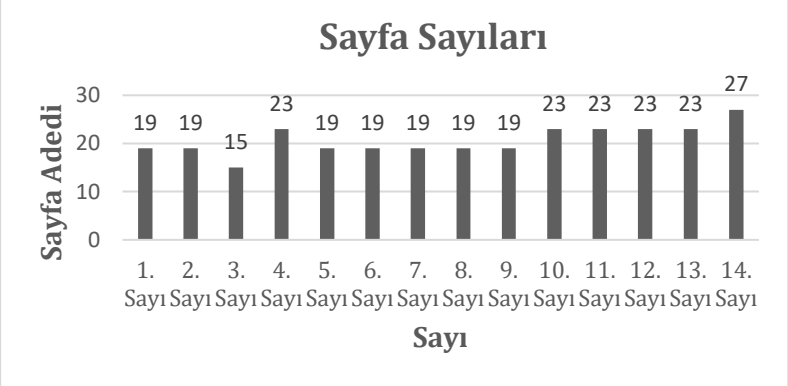
Sayı	Yayın Tarihi (Rumi)	Yayın Tarihi (Miladi)
1. Sayı	10 Temmuz 1329	23 Temmuz 1913
2. Sayı	1 Ağustos 1329	14 Ağustos 1913
3. Sayı	10 Ağustos 1329	23 Ağustos 1913
4. Sayı	1 Eylül 1329	14 Eylül 1913
5. Sayı	10 Eylül 1329	23 Eylül 1913
6. Sayı	1 Teşrin-i Evvel 1329	14 Ekim 1913
7. Sayı	10 Teşrin-i Evvel 1329	23 Ekim 1913
8. Sayı	1 Teşrin-i Sani 1329	14 Kasım 1913
9. Sayı	21 Teşrin-i Sani 1329	4 Aralık 1913
10. Sayı	14 Kanun-ı Evvel 1329	27 Aralık 1913
11. Sayı	15 Kanun-ı Sani 1329	28 Ocak 1914
12. Sayı	1 Şubat 1329	14 Şubat 1914
13. Sayı	20 Şubat 1329	5 Mart 1914
14. Sayı	10 Nisan 1330	23 Nisan 1914

Tablo 1: *Resimli Mektep Alemi'nin hangi tarihlerde yayımlandığını gösteren tablo.*

Derginin ilk 10 sayısında 15 günlük bir süre izleneceği belirtilmiştir. 10. sayıdan itibaren *on beş günde bir neşr olunur* ibaresi kaldırılmıştır. Tablo-1'de de görülebildiği üzere 10. sayıya kadar 30 güne iki sayı sığacak şekilde çıkartılan dergi sonraki sayılarında aylık formata dönmüştür. Miladi tarihlerden derginin 11 aylık periyotta kararlı bir şekilde yayımlandığı anlaşılmakta.

[32] Rauf Arıkan, *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, Nobel Yayınevi, Ankara 2013, s. 45-48.
[33] Bruce. L. Berg ve Howard Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Eğitim Yayınevi, İstanbul 2015.
[34] Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin Yayınevi, Ankara 2013, s. 187.
[35] Resimli Mektep Alemi'nin dijital hallerine araştırmacılar şu ilgili sitelerden ulaşılabilirler: Mili Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu: https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/200, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu: http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#r
[36] Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *age*, s. 187.
[37] Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *age,* s. 187.
[38] İmzasız, "1. Sayı Kapak", *Resimli Mektep Alemi*, S. 1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), Kapak.

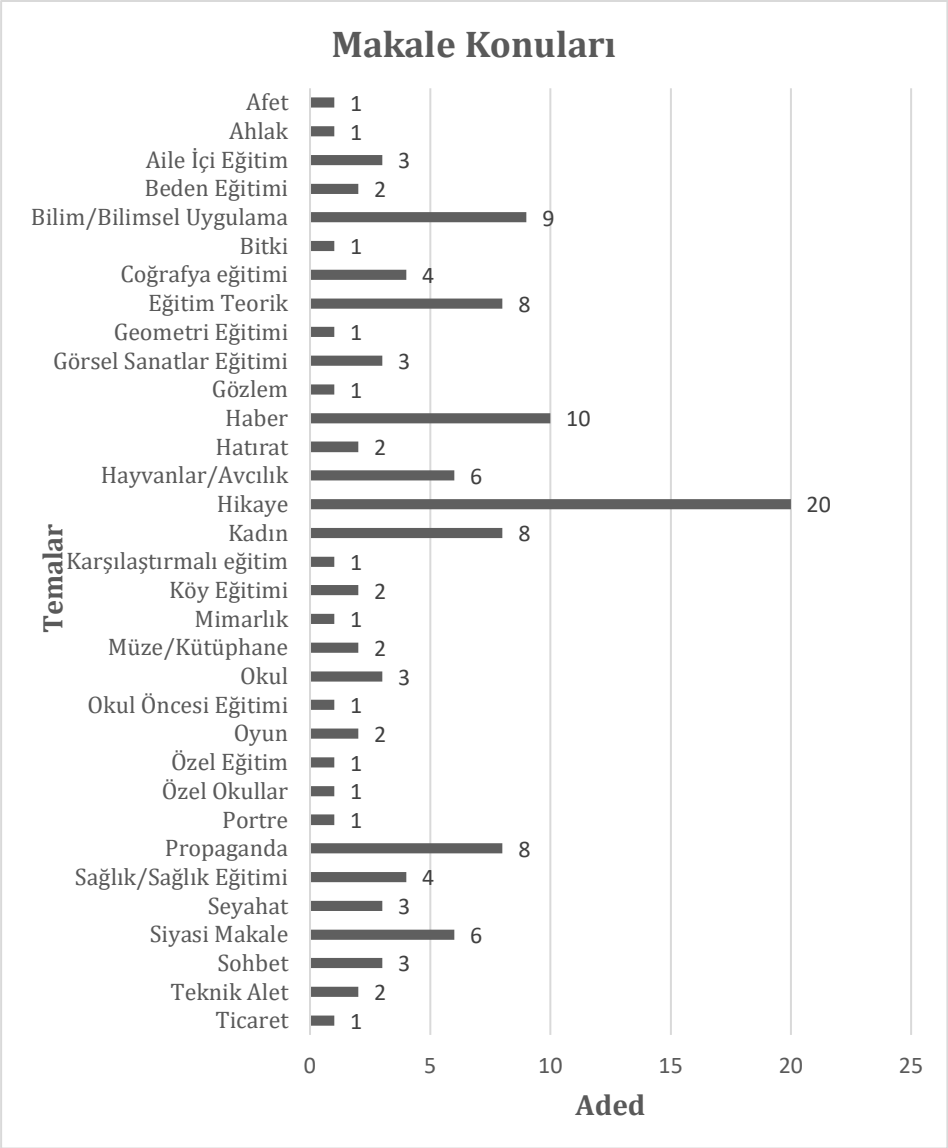
Mecmuamıza gönderilen makaleler derç edilsin edilmesin iade olunamaz bilgisini paylaşan derginin ilk sayısının kapak resminde *Resimli Mektep Alemi* flamasını ayrı taraflardan tutan kız ve erkek öğrenci grupları kullanılmıştır.[39] Dönemin çağdaş öğrenci profillerini yansıtan bu kapak resminde kollektif ruh, kadınları da eşit tutacak düzlemde yansıtılmıştır. Bütün bunlarla birlikte kapak sayfasında derginin mündericatı (içindekiler) verilerek kullanılan resimlere dair bilgiler de not düşülmüştür. Ayrıca dönemin önemli düşünce ve edebiyatçılarının dergiye yaptıkları katkıları somutlaştıran ya da onlara ithaf edilen ek cümlelerden de yararlanılmıştır. Örneğin derginin 4. sayısında Abdullah Cevdet'in katkıları şu şekilde ifade edilmiştir: *Bu nüshamız hekim, şair, doktor Abdullah Cevdet bey efendinin, "Mektep Alemi- Hayat Alemi", nam pek mühim bir makalelerine muhtevidir.*[40] 5. sayıda ise şu bilgilendirme yapılmıştır: *Bu nüshamız edip ve pedegog Ali Kami Beyefendinin, "Terbiye ve Usul-i Terbiye" nam pek mühim bir makalelerine muhtevidir.*[41] Derginin ilk altı sayısında Jules Verne'in "İnatçı Keraban" adlı eseri "İnatçı Kahraman Ağa" adı altında yazı dizisi haline getirilmiştir. Derginin 7. sayısının kapağında romanın çevirmeni yurtdışına seyahate çıktığından yazı dizisinin bu haftaki kısmının verilemeyeceği belirtilmiştir.[42] Tefrikanın yayımlanması sürecinde yaşanan sorunların çözümlenememesi üzerine 8. sayıda şu açıklamayla birlikte derginin fiyatında düzenlemeye gidilmiştir: *Gazetemizde ilave suretinde taktim etmekte olduğumuz (İnatçı Kahraman Ağa) romanını, mecmuamızın günü gününe intişarına (yayımlamak) mani teşkil etmekte olmasından naşi bademe(bundan sonra) ilave olarak vermekten sarf-ı nazarla (vazgeçme) ayrıca forma forma olmak üzere neşrine devam etmekle beraber gazetemizin fiyatını dahi işbu sekizinci nüshadan itibaren 50 paradan 40 paraya tenzil ederek bu suretle sevgili kari (okuyucu) ve kari'lerimize bir hıdmet-i naçizane ifasına karar verdiğimizi arz eyleriz.*[43] Diğer yandan 8. sayıda kapak tasarımı da değiştirilmiştir. İlk yedi sayıda kullanılan kapak resmi yerine derginin içindeki resimlerden bir tanesi kapağa taşınmış, içindekiler ise makale yazarlarının adlarını gösterecek şekilde genişletilmiştir. Bütün bunlarla beraber dikkat çeken bir diğer önemli husus ise nüsha başına düşen fiyatın aboneliklere yansıtılmamasıdır.[44] Dergi 10. sayıdan itibaren kapak ve içerik tasarımlarında daha geniş çaplı değişiklikler gerçekleştirmiştir. Derginin imtiyaz sahibi, idarehanesi ile abonelik ücretleri aynı kalmakla beraber alt başlığına *Darülmuallimin ve Şemsülmekatib muallimlerinden mürekkep daimi bir heyet tarafından neşr edilir* cümlesi getirilmiştir. Ayrıca ilgili kapakta "Mürebbiyeler Alemi, Gençler Alemi, Çocuklar Alemi ve Tarihi Temsiller" kısımlarına ayrıldığı belirtilen derginin içerik yoğunluğunun arttığı da anlaşılmakta.[45]

Grafik 1: *Resimli Mektep Alemi'nin sayılarının sayfa adetleri.*

Grafik-1'den de görüldüğü üzere 14 sayı çıkan dergi kapaklar hariç toplam 290 sayfa yayımlanmıştır. Sayı başına yaklaşık 20 sayfalık ortalamaya sahip olan derginin en uzun sayfalı sayısı 14. sayı iken en kısa sayfalı sayısı ise 3. sayıdır. 10. sayıdaki dönüşüm derginin sayfa sayılarına da yansımıştır. İlk 9 sayıdaki 19 sayfalık ortalama 10. sayıdan sonraki sayılarda 23,8'e çıkmıştır. Dergide yayımlanan konuların dağılımı ise ilgili grafikte görülmektedir.

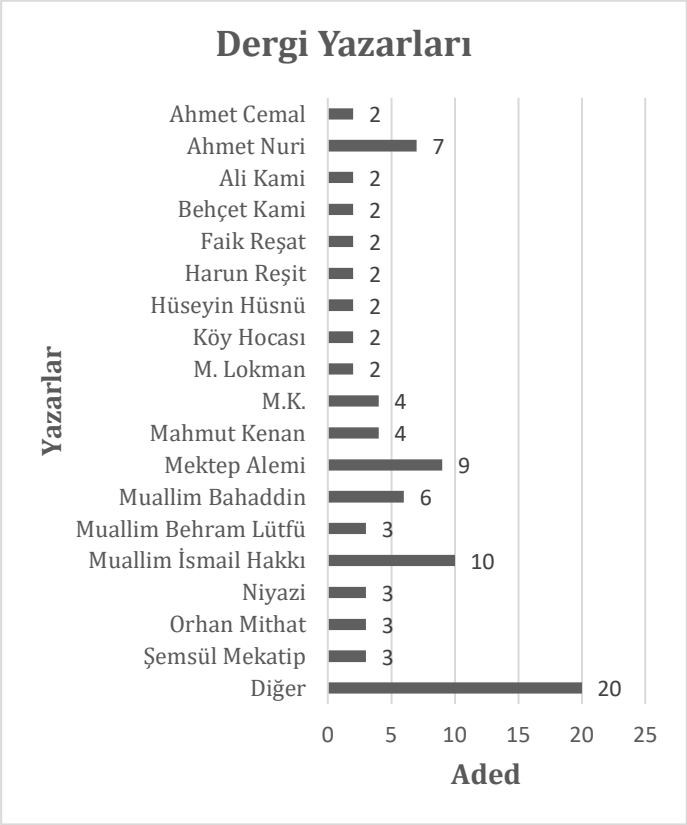
[39] İmzasız, "1. Sayı Kapak", Kapak.
[40] İmzasız, "4. Sayı Kapak", *Resimli Mektep Alemi*, S. 4, 1 Eylül 1329 (14 Eylül 1913), Kapak.
[41] İmzasız, "5. Sayı Kapak", *Resimli Mektep Alemi*, S. 5, 10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), Kapak.
[42] İmzasız, "7. Sayı Kapak", *Resimli Mektep Alemi*, S. 7, 10 Teşrin-i Evvel 1329 (23 Ekim 1913), Kapak.
[43] İmzasız, "8. Sayı Kapak", *Resimli Mektep Alemi*, S. 8, 1 Teşrin-i Sani 1329 (14 Kasım 1913), Kapak.
[44] İmzasız, "8. Sayı Kapak", Kapak.
[45] İmzasız, "10. Sayı Kapak", *Resimli Mektep Alemi*, S. 10, 14 Kanun-ı Evvel 1329 (27 Aralık 1913), Kapak.

Grafik 2: *Resimli Mektep Alemi dergisinde işlenen konular, temalar.*

Resimli Mektep Alemi bir eğitim dergisi olmanın hakkını içeriğindeki makalelerle vermiştir. 14 sayılık dergide eğitim, bilim ve edebiyat kategorilerine ait pek çok makale yayımlanmıştır. Grafik-2'den de anlaşılabileceği üzere beden eğitiminden geometri eğitimine uzanan geniş skalada 36 adet eğitim içerikli makale yayımlanmıştır. Eğitimin teorik, pedagojik niteliğine yönelik tartışmalar yoğun olmakla beraber coğrafya eğitimi, beden eğitimi, sağlık eğitimi, görsel sanatlar eğitimi, özel eğitim, okul öncesi eğitim, aile içi eğitim gibi eğitimin diğer dallarının da işlendiği görülmektedir. Diğer yandan ilgili grafikten de izlenebildiği üzere bilginin teorik ve uygulamalı aktarımına da odaklanılmıştır. Dergide yayımlanan 31 adet makalede teorik ve uygulamalı bilim, mimarlık, canlılar, avcılık, hatıralar, teknik aletler, seyahatler gibi konu başlıklarından hareketle gözleme, deneyime, akla dayanan bilgi aktarımları gerçekleştirilmiştir. Dikkat çeken bir diğer husus ise 10. sayıdan itibaren propaganda metinleri ile siyasi makalelerin önceki sayılara göre yoğunlaşmasıdır. 8 adet propaganda ile 6 adet siyasi makale incelendiğinde Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte militarizm ile milliyetçiliğin yükselen karakteri gözlemlenebilmektedir. Yine 10. sayıdan itibaren belirginleşen bir başka içerik ise haberlerdir. Tespit edilen 10 adet haberde öğretmenler, gençler ve çocuklar hakkındaki eğitim temalı gelişmeler konu edilmiştir. II. Meşrutiyet yılları dergi ve gazetelerinde oldukça geniş bir çerçevede tartışılan "kadın sorunu" da "kadın eğitimi" bağlamında dergi sayfalarına yansımıştır. Dergi de kızların eğitimini irdeleyen 8 adet makale bulunmaktadır. Gençlere ve çocuklara edebi metinler aracılığıyla da ulaşmayı hedefleyen *Resimli Mektep Alemi*'nde kimi uzun kimi kısa 20 adet hikâye de yayımlanmıştır. Grafik-2'ye yansıtılmamakla beraber dergide öğretmenlerin, öğrencilerin ve okuyucuların dikkatini çekebilmek için bilmeceler yayımlandığı, önemli eserlerin tanıtımlarının yapıldığı, yarışmalar düzenlendiği, ek maddi gelirler elde edebilmek için ilanlar kabul edildiği de görülmektedir. Özellikle 10. sayıdan itibaren yarışmaları "*Gençler Arasında Müsabakalar", "Muallimler Arasında Müsabakalar" ve "Çocuklar Arasında Müsabakalar"* olmak üzere üç başlık altında çeşitlendirilmiştir. Açıkçası

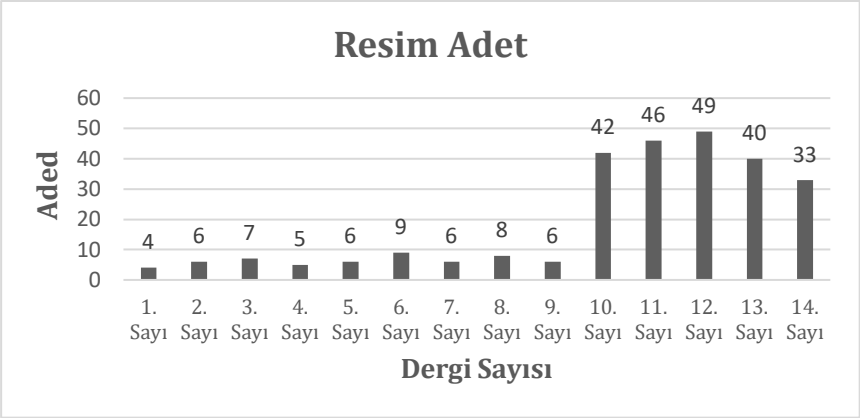
mevcut verilerden de anlaşılabileceği üzere *Resimli Mektep Alemi* teorik ve uygulamalı içeriği itibariyle oldukça zengin karakterdedir. Derginin, bilginin, popüler ve eğitsel değerlerini pedagojik yöntemlerle okuyucularına aktarabildiği sonucuna ulaşılabilir. Derginin yazar kadrosunun çeşitliliği ise ilgili grafikte belirginleşmektedir.

Grafik 3: *Resimli Mektep Alemi'nin Yazarları.*

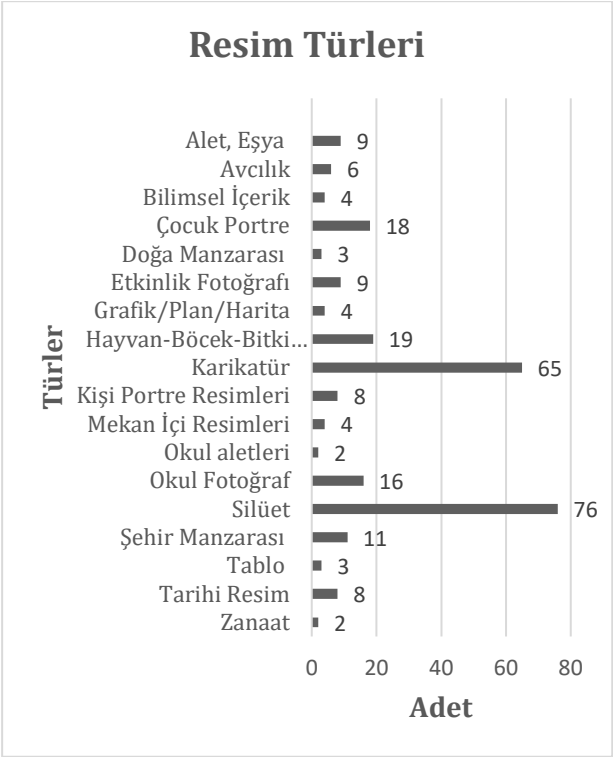
Resimli Mektep Alemi güçlü bir yazar kadrosuna da sahiptir. Pek çok eğitimci, edebiyatçı ve düşünür dergide özgün, detaylı metinler kaleme almıştır. Grafik-3'te de somutlaştığı gibi farklı isimler eğitim, bilim, edebiyat temalarını belirginleştiren yazılarıyla derginin içeriğini taşımıştır. İlgili grafikte de izlenebildiği gibi Şemsülmekatip, Mektep Alemi ve M.K başlıklı yazarlar bir tarafa ayrıldığında 15 adet yazar 2 ve üzeri metinle dergiye katkı sağlamıştır. Muallim İsmail Hakkı[46], Ahmet Nuri, Muallim Bahaeddin ve Mektep Alemi nicelik bağlamında dikkat çeken isimlerdir. Bu arada M.K. adlı kişinin Mahmut Kenan olma olasılığı göz önünde bulundurulduğunda belirgin emeklerden bir tanesinin de bu yazara ait olduğu anlaşılmakta. "Diğer" başlığı altındaki 20 adet yazar ise dergide 1'er adet makalesi bulunan isimlerdir. Bu yazarlar alfabetik sırasıyla şu isimlerden oluşmaktadır: Abdullah Cevdet, Ahmet Cevat, Ahmet Refik, Ahmet Robenson, Ali Fahri, Dedeağaçlı Mehmet Seyit, E.M., Hasan İlhami, İhsan, İhsan Şerif, M., M. Ravi, M.F., Mehmet Celal, Mustafa Figani, Mustafa Kami, R. Mihri, S.A., Sergüz Nihat, Süleyman Nasip. Bu arada İhsan ile İhsan Şerif isimlerinin de aynı kişiye ait olma olasılığı vardır. M. ile ifade edilen kişinin ise Mahmut Kenan, M. Ravi ya da M.F., olma ihtimali de unutulmamalıdır. Görülebileceği üzere derginin tematik ağında belirginleşen zengin karakter yazar kadrosundaki çeşitlilikle de desteklenmiştir. Dergi, belirgin bir kemik kadro oluşturamamakla beraber pek çok öğretmen ve yazara fikirlerini ifade edebilecekleri düşünsel ortam sağlayabilmiştir. Bu gelişkin yazar kadrosunun yanında dergide yoğun bir görsel kullanımının söz konusu olduğu aşağıdaki grafikte somutlaşmakta.

[46] Aliyar ve Özkan'ın makalelerinden İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Şemsülmekatip Mektebi'nin etkin öğelerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Muallim İsmail Hakkı ile İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun aynı kişi olduğu düşünülebilir. H. Aliyar Demirci ve Enes Özkan, II. Abdülhamit Devrinden, s. 809-811.

Grafik 4: *Resimli Mektep Alemi'nin sayılarına göre resim adetleri.*

Resimli Mektep Alemi adından da anlaşılabileceği üzere bilgi ve düşüncenin görsellerle somutlaştırılması politikasını izlemiştir. Yoğun ve çeşitli görselleriyle belirginleşen dergide 267 adet resim vardır. Grafik-4'ten 10. sayıdan itibaren resim sayısında ciddi artışlar yaşandığı gözlemlenebilmektedir. İlk 9 sayıda yayımlanan resim adedi 57 iken 10. sayıdan sonraki sayılarda bu miktar 210'a çıkmıştır. Derginin ilk sayısı 4 adet resimle en az görsele sahip sayıyken 12. sayı 49 adet görselle en fazla görsel barındıran sayıdır. İlk 9 sayıda dergi başına düşen resim ortalaması 6,3 iken 10. sayı sonrasındaki sayılarda bu ortalama 42'dir. Anlaşılabileceği üzere derginin yayın kadrosu uzman görüşleri ve artan bütçe olanakları minvalinde ilk 9 sayının en önemli eksikliğini 10. sayıdan itibaren telafi etmiştir. Açıkçası 10. sayıdan itibaren "*Darülmuallimin ve Şemsülmekatip muallimlerinden mürekkep daimi bir heyet tarafından neşr edilir"* altbaşlığının kullanılmaya başlaması artan bütçe olanakları ile uzman sayısını somutlaştırmaktadır. Yoğun görsel kullanımının gelişkin bir çeşitliliğe sajip olduğu aşağıdaki grafikte görülmekte.

Grafik 5: *Resimli Mektep Alemi'nde kullanılan resimlerin türleri.*

Grafik-5 ise *Resimli Mektep Alemi*'ndeki resimlerin çeşitliliğini belirginleştirmekte. İlgili grafikten de anlaşılabileceği üzere dergideki resimler zengin içerikleriyle pek çok temaya seslenmiştir. Açıkçası makale yoğunluğundaki çeşitlilik resim türlerinde de izlenebilmektedir. Derginin ilk 9 sayısında portreler, manzaralar, okul resimleri ve canlı resimleri dikkat çekmekle beraber 4. sayı 60-61 sayfalardaki, 6. sayı 92-93. sayfalardaki ve 8. sayı 116-117. sayfalardaki, "Rehber-i Saadet Mektebi" öğretmen ve öğrencileriyle çekilen toplu resimler oldukça özgündür. Söz konusu toplu resimler detaylandırılarak incelendiklerinde gün geçtikçe belirginleşen

pozitivist, milliyetçi, militarist karakter somutlaşmaktadır. 6,7,8 ve 9. sayılarda ise derginin düzenlediği çocuklar arası güzellik müsabakasının katılımcılarının fotoğrafları yayımlanmıştır. 10. sayıdan itibaren karikatürlerin, kara kalem çalışmalarının, sembollerin, silüetlerin, mekân içi, mekân dışı resimlerin sayısı ciddi oranda artmıştır. Derginin bütün sayılarındaki resim türleri analiz edildiğinde 141 adet karikatür ile silüetin esas yekunu oluşturdukları görülmektedir. Derginin bütün sayılarında yer edinen 76 adet kadın, çocuk, hayvan silüeti yer yer sembolik mahiyete de bürünmektedir. Karikatürlerin yoğunluğu da 10. sayıyla birlikte görünürleşmektedir. Basitleştirilmiş öğretici öğelerle gençlerin ve çocukların zihinlerine ahlaki ve bilimsel bilgi yığınlarını aktarmaya çalışan 65 adet karikatür derginin hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Bütün bunlarla birlikte dergide aletler, manzaralar, bilimsel içerikler, okul etkinlikleri, canlı türleri, tarihi şahsiyetler, grafikler ve haritalar üzerine de görseller sunulmuştur. Açıkçası dergideki resimler sayesinde yerel ve evrensel kültürel temalardan yararlanan basitleştirilmiş verileri, teori ve uygulamaya dayanan pozitivist içerikleri, milliyetçilik ile militarizmin yükselen değerleri ve sembolizmin keskin etkileri izlenebilmektedir.

2. Resimli Mektep Alemi Dergisinin Fikri Atmosferinin Analizi

2. 1. Resimli Mektep Alemi'nin Eğitim ve Eğitim Teorisine Bakışı

II. Meşrutiyet yılları eğitim sorunlarının gündeme geldiği, eğitim alanında yapılması gereken ıslahatların çokça tartışıldığı bir dönemdir. Özellikle basın araçlarının yaygınlaşmasıyla II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan dergi ve gazete sayılarında artışlar yaşanması eğitime yönelik tartışmalarda nicelik ile niteliğin yoğunlaşmasını sağlamıştır. II. Meşrutiyet dönemi dergilerinden birisi olan *Resimli Mektep Alemi*'nin içeriğinde de eğitim temasının zenginleşen karakteri öneriler ve eleştiriler bağlamlarında izlenebilmektedir. *Resimli Mektep Alemi*'nin fikri atmosferinin incelendiği bu çalışmada, eğitim teorisi, kadın haklarına yönelik tartışmalar, sağlık, bilim ve bilimsel uygulama konuları ele alınmış, bu konulara ilişkin derginin yaklaşımı analiz edilmiştir.

Dergi, Osmanlı eğitim sistemine ilişkin genel bilgiler de içermektedir. Mekteplerin tasniflerini konu edinen Mahmut Kenan Bey'in "*Mektep II*" adlı makalesinde iki noktaya dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. İlk nokta, mektebin öğrencilerin cinsiyetlerine göre veya yaşlarına göre dağılımı, küçük veya büyük öğrencilere, leylî (yatılı) ve nehârî (gündüzlü) öğrenciye uygun olup olmadığıdır. Burada mekteplerin idare yöntemlerine ve öğrencinin cinsiyetine göre bir bölmelendirme uygulanmıştır. İkinci nokta, öğrencinin senesine ve eğitim derecelerine göre olurken, burada da mektepler iptidai, rüşti, idadi ve aliyye olmak üzere dörde ayrılmıştır. Derecelerine ve senelerine göre dörde ayrılan mektepler, leylî ve nehârî olup zükura veya inasa özgüdür. Mahmut Kenan'a göre bir mektebin leylî ve nehârî veya hem zükura hem inasa özgü olmasının beklenmemesi gerektiği, olursa mekteplerin *mükemmeliyetini* kaybedecekleri düşüncesi hakimdir.[47] Yazarın üzerinde durduğu bir başka nokta, leylî ve nehârî mekteplerdir. Çocuğun terbiyesinde aile kaynaklı enformal ögeler önemli bir unsur olduğundan aile ve çevreden edinilen terbiye, çocuğun mektepteki terbiyesini de etkilemektedir. Mahmut Kenan nehârî mekteplerde belirli bir zaman içerisinde çocuğun eğitimine katkılar sağlanırken leylî mekteplerde ebeveyn-çocuk ilişkisi daha az olduğundan informal bilgilenmenin daha sınırlı kalacağını aktarmıştır. Kısacası nehârî mekteplerde öğrenciler, aile terbiyesini yeterince alırken leylî mekteplerde bu terbiye daha sınırlı kalmaktaydı.[48]

Mahmut Kenan Bey, "*Mektep III*" adlı makalesinde leylî ve nehârî mektepleri detaylandırmaktadır. Bu makalede leylî ve nehârî mektepler kıyaslanarak hangisinin öğrenciye daha uygun olduğu analiz edilmiştir. Yatılı mektepte, öğrencilerin gündüz aldıkları dersleri gece tekrar etme imkanları bulunduğundan dersleri öğrenmeleri kalıcı hale gelirdi. Öte yandan, yatılı mekteplerde öğrenciler belirli bir toplumsal, kolektif düzene alıştıklarından erken yaşlarından itibaren yaşıtlarına, idarecilere ve öğretmenlere karşı nasıl davranmaları gerektiğini öğrenebilirdi. Burada leylî mektepler hakkında ifade edilen olumlu düşüncelerden hareketle nehârî mekteplerden daha iyi eğitim verdiği çıkarılmamalıdır. Nehârî mekteplerde okuyan çocuklar, aile içi eğitim alma imkanına sahipken çocuğun ailesi ve kardeşleriyle geçirdiği vakitler *tahsil ve terbiyenin mühim bir kısmı*'nı meydana getirmekteydi.[49] Yazara göre, on üç yaşına kadar aile terbiyesi alan bir öğrencinin, bu yaştan sonra leylî mekteplerde okumasında herhangi bir sorun yoktur. Bu yaşlardaki öğrenciler *dünyanın küçük bir numunesi* olan leylî mekteplerde kişiliklerini oturtabilecekleri olgunluğa ulaşmışlardır.[50]

İnsanoğlu eğitilerek bulunduğu toplumdaki görevlerini bilinçli bir şekilde kolaylıkla gerçekleştirebilir. Eğitimin yanı sıra ailede aldığı terbiye de çocuğun yaşamında önemli bir yer kaplar. Ailenin bu keskin öneminin farkında olan dergi yazarları, çocuğun eğitiminde aile içi eğitim ile okulda eğitimin oynadığı rolü irdelemişlerdir.

Mahmut Kenan Bey'in "*Mekteb: Ebeveyn ve Muallime Ait Sahaif*" adlı makalesi, Osmanlı toplumunda eğitim kurumlarının algılanış biçimlerini değerlendirirken, okullarda edepli ve terbiyeli olmanın boyutlarıyla öğretildiğinin çizmiştir. Ona göre, o dönemde kalıplaşan bir düşünceyle *mektep, edep ve terbiyenin her türlüsünün*

[47] Mahmut Kenan, "Mektep II", *Resimli Mektep Alemi*, S.2, 1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913), s. 17-18.
[48] Mahmut Kenan, "Mektep II", s. 18.
[49] Mahmut Kenan, "Mektep III", *Resimli Mektep Alemi*, S.3, 10 Ağustos 1329 (23 Ağustos 1913), s. 34.
[50] Mahmut Kenan, "Mektep III", s. 36.

öğretildiği önyargısının yerleşmiş olması nedeniyle aile içi eğitim göz ardı edilmiştir. Unutulmamalıdır ki, çocuğun terbiyesinin oluşmasında, belirleyici ana faktör ailedir. Bu noktada yazar, *bir çocuğun terbiyesinde mensup olduğu hane ve ailenin hayata tesiri o kadar çoktur ve o kadar mühimdir ki bu tesiri tamamıyla olduğu gibi kabul etmek lazım*[51] geldiğini ifade etmiştir. Aile içi eğitimin önemini ele alan bir diğer makale Orhan Mithat'a aittir. "*İlk Kanun Beşer: Pederlere Hürmet ve Riayet*" adlı makalede, çocukların babalarına saygı göstermeleri, onlara itaat etmeleri vurgulanmıştır. Orhan Mithat'a göre, toplumun çekirdeğini oluşturan ailede kazandırılacak olan terbiye, çocuğun toplumsal ilişkilerini yönlendireceğinden toplumsal kurallara ve düzene uyumu kolaylaştıracaktır. Öyle ki babasına karşı gelen bir çocuk toplumsal ahengin gerekliliklerini algılamayan bir bireye dönüşebilirdi.[52]

Resim 2: *Rehber-i Saadet Mektebinin bir tenezzühü esnasında heyet-i talimiyesi ile erkan-ı matbuat ve erbab-ı maariften bazı zevat. Sayı 4, Sayfa 60-61.*

Terbiyenin oluşumunu birçok tesire bağlı gören Mahmut Kenan, mektep terbiyesinin kendi sahasında, kendi zaman dilimi içerisinde meydana geldiğini aktarmıştır. Ayrıca çevrede geçirilen vakit, yaşanan olaylar, konuşulan konularda eğitim sürecini yönlendirmekteydi. İşte bu noktada, aile ve çevre unsurlarının arasına yerleşen okul, formal niteliğiyle planlı-programlı istendik dönüşümler yaratmaktaydı.[53] Yazar bu noktada şunları açıklığa kavuşturmuştur:

"İşte mektep, terbiye hususunda her biri birer amil mahsus olan bu iki tesir arasına girer ve küçük bir çocuğun ahval-i ruhiyesine yedi yaşından on beş yaşına kadar icrayı tesir edecek kuvvetlerden bazısını senenin muayyen evkatında (vakitler) her gün birkaç saatten ibaret mahdud (sınır) bir müddet zabt ve idare etmeğe çalışır. Çocuğun taht-ı te'sîrâtında (tesir altında) bulunduğu mürebbi, kuvvet ve tesirattan hiçbirini ref' (kaldırmak) etmeyerek onlara diğer vesâit (vasıtalar) ve kuva-i terbiye ilave eder. Bir mektepten terbiye hususunda intizâr (beklemek) edilebilecek netice ancak bundan ibarettir. Yoksa hiçbir mektep bir çocuğun ebeveyni kendi vazife ve mesuliyet mahsusa maneviyelerinden tecrit ederek kurtarmaya; çocuk için hanesinde, ailesi…haricinde etrafında muvaffak bir muhit bulmağa hiçbir vakit çalışamaz…"[54]

Mektepte tedrisini yapan öğrenci, burada aileden ve çevresinden aldığı terbiyeye olumlu katkılar yaparak olumsuz davranışlarını söndürmeye çalışmaktadır. Öğrencinin mektepte aldığı dersler, ilmini arttıracağı gibi terbiyesine ve hayata bakışına olumlu katkılar sağlayacaktır. Ancak unutulmamalıdır ki, çocuğun mektepte geçirdiği vakitler, belirli günler ve saatlerle sınırlıdır.[55]

Okullarda eğitim yöntemleri derslerle sınırlı tutulmamış, oyun oynarken bile çocukların eğitiminin devam etmesi amaçlanmıştır. Örneğin Mektep Alemi tarafından kaleme alınan bir yazı da düşman kalesine ilk bayrağı dikenin kazandığı bir oyunda, öğrencilerin strateji geliştirmelerinin gerekliliği anlatılmıştır. Yine bu noktada ilgili yazıya göre, önemli kişilerin türbelerinin ziyaret edilerek yaptıklarının anlatılması, tarihi temsillerle önemli

[51] Mahmut Kenan, "Ebeveyn ve Muallimine Ait Sahaif: Mektep", *Resimli Mektep Alemi*, S. 1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), s. 2.
[52] Orhan Mithat, "İlk Kanun-ı Beşer Pederlere Hürmet ve Riayet", *Resimli Mektep Alemi*, S. 9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), s. 129.
[53] Mahmut Kenan, "Ebeveyn ve Muallimine…", s. 2.
[54] Mahmut Kenan, "Ebeveyn ve Muallimine…", s. 2-3.
[55] Mahmut Kenan, "Ebeveyn ve Muallimine…" s. 2-3.

kişilerin, olayların canlandırılması öğrencilerin uygulayarak, tartışarak öğrenmelerine zemin hazırlamaktadır.[56] *Tarih dersi; bir malumat dersi olmaktan ziyade, bir terbiye vatan dersi gibi tedris edilir. Bu derslerde her fırsattan istifade edilerek, çocuklarda vatan fikri ve düşüncesi tenmiye (arttırma) edilir. Aynı maksatla tarihte mevzu bahis olan vaka' üzerine tahayyüller yapılarak defterlerine resimler çizdirilir…Coğrafya dersi de bir vatan dersi gibi tedris edilir. Çocuklara kuru kalabalık sözlerden ziyade vatanın tabiat, sanayii, ticaret, hayat ve istikbaline dair fikirler, duygular verilir, coğrafya tedrisatı resimler üzerinden takip edilir.*[57]Mekteplerde ilim ve terbiyenin birleşmesiyle meydana gelen birikim, ülkenin gelecekte kullanabilmesi için önemli bir güç olduğunun bilincine varılmıştır.

Öte yandan, tartışmaların bir sonuca bağlanması için terbiye kavramından ne anlaşıldığı da saptanmalıdır. Konu ile ilgili bir içerikte Ali Kami Bey'in "*Terbiye Usul Terbiye*" adlı makalesinde yer almaktadır. Ali Kami Bey, terbiye teriminin anlamının genişliği ile objektif niteliğini anlatmaktadır. İlgili yazıda, ebeveynlerin farkında olmadan çocuklarına olumlu veya olumsuz haller, sözler, gelenekler ve deneyimler aktarılabildiği anlatılmıştır.[58] Bu noktada Ali Kami Bey vatani önceliklerden hareketle şu soruyu sormaktadır: *Şimdi bütün valideler ve pederler, muallimler, müdürler, mubassırlar(gözetici) hepimiz başımızı ellerimizin arasına alarak derin derin düşünmeliyiz: bizim çocuklarımıza bu vatanın evladına, istikbal memleketi kendilerine teslim edeceğimiz bu küçük yavrulara nasıl bir terbiye veriyoruz? Onları nasıl ve ne maksatla yetiştiriyoruz*.[59]

Ali Kami Bey, çocuklara verilen terbiyenin iyi olmadığından yakınarak, terbiyemizde bir eksiklik görmekte ve terbiyemizde eksiklik olmasa, memleketin çoktan ileri gitmiş olacağını düşünmektedir. Peki ne yapmalı? Yazara göre eğitim yöntemini değiştirecek, geliştirecek *tadilatlar* ve *ıslahatlar* yapılmalıydı.[60]

Eğitimde teori ve uygulama üzerine tecrübelerini makaleye döken yazarların çokluğu, tartışılacak bir başka konudur. Öğrenci merkezli ve eğitimciyi rehber olarak gören anlayış, bu kategorideki makalelerin genel özelliğidir. Bilhassa ders verdikleri mekteplerde, teori-uygulama üzerine tecrübe kazanan eğitimciler, bu tecrübelerini okurlarla paylaşmayı ihmal etmemişlerdir. Üstelik uygulama derslerini "*ana mektepler*"den itibaren görmek mümkündür. Okuma-yazma öğretilmeyen ana mekteplerde, çocukların gelişimine uygun olarak şarkı söyleme, hayvanları taklit etme, istenilen objeleri yapma ve boyama gibi aktiviteler yapılmaktadır. Bu aktivitelerle, zihinleri gelişen çocuklar, bir üst eğitim seviyesine hazır bulunuşluk kazanmaktaydılar.[61] Ancak bazı anne ve babaların ana mekteplerini okuma-yazma öğretilen yerler olarak görmeleri İsmail Hakkı Bey tarafından şu şekilde eleştirilmiştir: *Onlar istiyorlar ki, çocukları beş yaşından itibaren okusun okusun da adam olsun! Çocuklarını ana mekteplerinde okumaktan yazmaktan ayrı gayrı şeylerle çalışır… görünce hiddetlenirler; vay! Biz çocuklarımızı mektebe niçin verdik? diyorlar. İşte bir çuval söz!... İşte biz cevabı veriyoruz. Adam olmak için fakat nafile!.. Çünkü henüz bu memlekette adamın ne olduğunu anlayan adam yok!*[62]

Bu bağlamdan hareketle Osmanlı düşünce dünyasında bir anaokulu anlayışının daha oluşmadığı anaokullarının ilkokulu destekleyici, okuma-yazma girişimlerini içinde barındıran kurumlar olarak algılandıkları görülmektedir.[63]

Eğitimde teori-uygulama üzerine bir başka örnek, Ahmed Robenson'un kaleminden çıkan "*Spor: Mekteplerde Oyun*" adlı içeriktir. Terbiye-i Bedeniyye derslerinin öğrencilere faydalarını aktaran yazar, yaşları ne olursa olsun mekteplerde oynanan oyunların çocuklarda merak uyandırması, zihni ve ahlaki gelişimlerini güçlendirmesi vurgulanmıştır.[64] Çocuklara gelişimlerine göre oyunlar öğreterek sağlam düşünceli, sağlam vücutlu bireyler olarak yetişmeleri sağlanmalıdır.[65] Çocukların yaşlarına göre, oyunlardaki kazanımlarına da değinmeyi ihmal etmeyen yazar, yaş ilerledikçe çocukların belli başlı niteliklere kavuştuklarını anlatmıştır. Yazara göre, 7-8 yaşlarında şahsi hareket ve oyun oynamaları normaldir, çocuğun şahsında oyunların cinsine göre huylarında ve ahlakında gelişme meydana gelir. Çocuklar 7-8 yaşlarından 12-13 yaşına kadar oynanan şahsi oyunların içeriği değişmeye başlar ve bu devrede kazanmış olduğu mizacı ortaya koyar.[66] 12-13 yaşlarından sonra kalabalık oyunlar rekabet duygularını açığa çıkartırken elde edilen huylar daha tesirli hale gelir. Ahmet Robenson, oyun çağlarını üç devreye ayırmaktadır: *"Şahıs oyunları, müsabaka oyunları ve müşterek müsabaka oyunları".* İlk devre yüzme, koşma, zıplama gibi aktivitelerin yapıldığı, şahsi oyunlardır. Şahsi oyunlar düşünme ve icat yeteneklerinin

[56] Mektep Alemi, "Şems-ül Mekatip'de Vatan Terbiyesi Nasıl Verilir?", *Resimli Mektep Alemi Mürebbiyeler Alemi*, S. 10, 14 Kânunuevvel 1329 (27 Aralık 1913), s. 147-148.
[57] Mektep Alemi, "Şems-ül Mekatip'de Vatan Terbiyesi…", s. 147-148.
[58] Ali Kami, "Terbiye Usul-u Terbiye", *Resimli Mektep Alemi*, S.5, 10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), s.65.
[59] Ali Kami, *agm*, s. 66.
[60] Ali Kami, *agm* s. 66.
[61] İsmail Hakkı, "Ana Mekteplerinde Çocukları Nasıl Terbiye Ediyorlar?", *Resimli Mektep Alemi Mürebbiyeler Alemi*, S.10, 14 Kanunuevvel 1329 (27 Aralık 1913), s.149-150.
[62] İsmail Hakkı, "Ana Mekteplerinde Çocukları…" s. 149.
[63] İsmail Hakkı, "Ana Mekteplerinde Çocukları…" s. 149-150
[64] Ahmet Robenson, "Spor: Mekteplerde Oyun", Resimli *Mektep Alemi*, S. 1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), s. 8-9.
[65] Ahmet Robenson, *agm*, s. 8-9.
[66] Ahmet Robenson, *agm*, s. 9.

gelişmesini sağlamaktadır. İkinci devre saklambaç, köşe kapmaca, güreş gibi çocukta sabır ve dayanıklılığın arttırıldığı aşamadır. Üçüncüsü ise polo, deniz topu, esir almaca gibi kuralların çocuklarda etki bıraktığı devredir. Bu düzlemden hareketle spor, zaman kaybı olarak görülmemeli, zamanı ve spor aktivitelerinin doğru kullanımıyla çocuğun vücut ve zihinsel gelişimine odaklanılmalıdır.[67]

Teori ve uygulama deneyimleri ana mektepleri veya beden eğitimi dersleriyle sınırlı kalmamıştır. Yazar Ahmet Nuri'nin "*Hendese*" dersinde yaptırabilecek uygulamaları kalame aldığı makalesi, "*Ameli Hendeseyi Nasıl Okuturum*", öğrencilerin hendese derslerinden sıkılması veya kendilerine *Biz bu dersi hayatta nerede kullanacağız?* diye sormalarından yola çıkmaktadır. Yazarın kendi öğrencilik yıllarından kalan hendese dersi anılarından hareketle farklı çağdaş yöntemlerin kullanımını anlatmıştır. Örneğin, *Sıranın kenarları görünüşte neye benzer?* veya *Acaba ip sıranın kenarına benzer mi?* gibi basit sorularla öğrenciyi yönlendiren yazar, öğrencilerden soruların çözümünü düşünmelerini istemiştir. Ahmet Nuri, hendese dersi için gereken metre bilgisini, *metreyi bilmezlerse ölçmeyi bilemeyecekler* düşüncesinden hareketle bahçede toprak üzerinde *hatlar çizdirmek* gibi uygulamalarla anlatmıştır. Uygulamayı teorinin önüne koyan muallim, uygulamalar sayesinde öğrenciler arası rekabetin arttığını, öğrencilerin odaklanma ile keşfetme kapasitelerinin arttığını fark etmiştir.[68] Diğer yandan yazar, dersleri öğretme yaklaşımını eleştirmiş, sınıf dışı öğrenmelere vurgu yaparak hendese eğitiminin farklı yöntem ve tekniklerle işlenmesine vurgu yapmıştır. Yazarın bu konudaki düşünceleri şu şekildedir:

"Hendese dersini talebenize iyi öğretmek ister misiniz? Onlara İtalyanların, Almanların, Fransızların, İngilizlerin Anadolu'daki şimendiferlere (demiryolu) sahip olduklarını yana yakıla anlatınız…Çocuklar uslu durmayacaklar, söz söyleyecekler, hareket edecekler, intizamı bozacaklar…bozacaklar. Ama İtalyanlar, Antalya'dan Burdur'a şimendifer yaparken seyirci kalmayacaklar… İtalyanlar memleketimize girmesini istemezseniz, zavallı çocukları pis havalı sınıflardan çıkarıp, hendese dersini bahçede veriniz; onlara toprağı mesâhayı (arazi, yüz ölçümü) sevdiriniz. İşte hendese okutmak hususunda benim itikadım (inanç) böyle! Bilmem başka itikad nasıl olur?"[69]

Resim 3: *Molla Gürani Leyli ve Nehari Rehber-i Saadet Mektebi sınıfı şakirdanının bir mesire alemi. Sayı.8, Sayfa.116-117.*

Ahmet Nuri Bey, kendi eğitim hayatında "*ezberci*" bir sistemle büyümüş, "*Coğrafyayı Nasıl Okuturum?*" adlı çalışmasında da eğitimde uygulamanın önemine işaret etmiştir. Muallim, coğrafya öğretmeni olarak görev yaptığı sınıfta, öğrencileri bahçede ders işlemeye çıkararak, ilk önce kendi çevrelerini tanımalarını sağlamıştır. Ardından *deniz suyunun lezzeti*, d*eniz üzerinde neler işler?* veya *deniz akar mı akmaz mı?* gibi sorularla,

[67] Ahmet Robenson, *agm*, s. 9-10.
[68] Ahmet Nuri, "Ameli Hendeseyi Nasl Okuturum", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.11, 15 Kânunusani 1329 (28 Ocak 1914), s.1 67.
[69] Ahmet Nuri, "Ameli Hendeseyi Nasıl…" s. 1 68.

öğrencileri yönlendirmiştir.[70] Yazar konu hakkında şunları da aktarmıştır: *…Sahili, tepeyi, dağı, adayı da kezâ keşif ettirerek öğrettim. Toprakla hepsinin numunesini yaptırdım.*[71]

Soru-cevap uygulamalarının farkından olan Ahmet Nuri Bey, öğrencilerden coğrafya dersine ait resimleri içeren özel bir resim defteri tutmalarını istemiştir. Ahmet Nuri Bey, ayrıca *harita ne demektir?* sorusunu öğrencilere kavratırken sınıfın haritası ile okulun haritasını çizdirmiştir. Açıkçası Ahmet Nuri Bey, keşfettirerek uygulama yaptırarak, sorgulattırarak, öğrencilerin zihninde dersi kalıcı ve eğlenceli hale getirmeye çabalamıştır.[72] *Bir memleketin ahalisi üzerine muhitin tesirini öğretmekte de güçlük çekmedim: Arabistan'da yaşayan kimselerin elbisesiz nasıl yaşadıklarını, askerlerimizin yanında niçin yaşayamadıklarını tetkik ettirerek muhitin tesirini buldurdum.*[73]

Ahmet Nuri Bey, "*Coğrafya Dersinde Resimlerden Nasıl İstifade Edilir*" isimli çalışmasında ise dersi kalıcı kılarak öğrencilere sevdirme noktasında izlenebilecek yöntemler hakkında bilgi vermiştir. Ona göre, sınıfta göseller kullanılarak öğrencilere sorular sorulması öğrencilerin merakını uyandırabilirdi. Örneğin, yazar bir dersinde sınıfa ders konusuyla alakalı bir görsel getirerek onlardan şu şekilde yorumlamalarını istemiştir:

> "Öğrenci-Efendim! Beyaz insanlar nereden gelmişler?
>
> Muallim-Avrupa'dan oğlum!
>
> Muallim- Yerli ahali mi yoksa Avrupa'dan giden ahali mi daha kutludur?
>
> Öğrenci-Yerli ahaliyi bu resimde daha büyük görüyorum. Onlar daha kutlu!
>
> Muallim- Başka ne görüyorsunuz?
>
> Öğrenci-Onların önünde çark var, top var.
>
> Muallim- Sağda ne görüyorsun?
>
> Öğrenci- Bir balya var. O balyayı bir siyah adam çekiyor.
>
> Muallim-Daha?
>
> Öğrenci-Birisi de elinde defter, kalem var. Yazıyor efendim!
>
> Muallim-Ondan ne anladık bakayım?
>
> Öğrenci- Yazıcı adam tüccar, öteki amele."[74]

Görüldüğü üzere öğretmen öğrencilerine müdahalede bulunmuyor, sorular sorarak öğrencilerin cevaplamasını bekliyor. Böylece dersi merak eden öğrenciler, sınıfa getirilen görselden yararlanarak derse katılım sağlayabiliyordu.[75] Teori-uygulama arasındaki farkı açığa kavuşturan bir başka içerik "*Resmi Nasıl Tedris Etmeli?*" adını taşımaktadır. Resim derslerinin talebeye nasıl öğretilebileceğini ve resim dersinin nasıl sevdirilmesi gerektiğini, bir Avrupa gezisinde keşfeden İsmail Hakkı Bey, elde ettiği tecrübeleri derginin okuyucuları ile paylaşmaktadır.[76] Yazar okuyucuya şu sözlerle seslenmektedir: *…çocukların birini insan örneği yapabilirsiniz. Örneği bütün çocukların görebileceği bir yere koyduktan sonra… çocuklar örneğin resmini çizmeğe başlamazdan evvel her parçasını iyice görmüş ve her parçasının diğer parçalarla münasebetini anlamış olsun. Onlar açık bu suretle iyi, resim yapabilirler. Bir de dikkat ediniz ki resim yapacağım diye ince eleyip sık dokumasınlar: numunenin esasını görsünler ve esasını çizsinler kafidir.*[77] Ona göre, resim çizmeye başlayan çocuklara, basit nesnelerin düzenli çizimleri yaptırılarak hevesleri beslenmeliydi. Resim yapmak isteyen öğrenciler, farklı derslerin krokilerini yapabilir veya ceplerinde küçük bir resim defteri bulundurabilir. Bu noktada şu ifade edilmiştir: *Tarih, coğrafya, hesap, eşya, ahlak, tahrir…derslerinde de ufak, sade krokiler yaptırmayı unutmayın. Bu krokilerin her iki ders içinde fâidesi vardır. İşte yeni usul böyledir.*[78]

Buna ek olarak dergi, çocukların çizilecek resim örnekleri bulmalarını kolaylaştıracak bir yazı da hazırlamıştır.[79] Bu yazıda çevrede bulunması kolay resim örnekleriyle işe başlayan dergi, çocukların

---

[70] Ahmet Nuri, "Coğrafyayı Nasıl Okuturum?", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.12, 1 Şubat 1329 (14 Şubat 1914), s. 188.
[71] Ahmet Nuri, "Coğrafyayı Nasıl Okuturum?", s. 188.
[72] Ahmet Nuri, "Coğrafyayı Nasıl Okuturum?", s. 189.
[73] Ahmet Nuri, "Coğrafyayı Nasıl Okuturum?", s. 189.
[74] Ahmet Nuri, "Coğrafya Dersinde Resimlerden Nasıl İstifade Edilir?", *Resimli Mektep Alemi- Mürebbiyeler Alemi*, S. 14, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), s. 231.
[75] Ahmet Nuri, "Coğrafya Dersinde Resimlerden…", s. 231.
[76] Muallim İsmail Hakkı, "Resmi Nasıl Tedris Etmeli?", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.13, 20 Şubat 1329 (5 Mart 1914), s. 208.
[77] Muallim İsmail Hakkı, "Resmi Nasıl Tedris Etmeli?", s. 209.
[78] Muallim İsmail Hakkı, "Resmi Nasıl Tedris Etmeli?", s. 209.
[79] Mektep Alemi, "Resim Örneklerini Nasıl Tedarik Etmeli", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S. 13, 20 Şubat 1329 (5 Mart 1914), s. 211.

oyuncaklarından, evcil hayvanların çizilebilirliğine kadar her ayrıntıyı aktarmıştır. Mekteplerde de öğrencilerin çizmeleri için hangi örneklerin kullanılacağı konusunu makalesine taşımıştır.[80]

"… eşya iyi örnek olabilirse onları düşüne düşüne bulup bir mecmua yapmak lazımdır. Evvela mini mini çocuklar için oyuncaklar örnek olarak kullanılabilir. Mesela şimendifer, araba, kuzu, resim, inek gibi alelade oyuncaklar. Gerçi bunlar resim noktasından tam ve mükemmel değildir. Fakat çocuklar için her halde bir örnek hem de asıllarından daha muvaffak birer örnektir. Çanak çömlekler arasında da iyi örnekler vardır. Alelade toprak kaplarda şekline göre gayet güzel örnek vardır… Bazı yemek tabakları, fincanlar, çay ibriği, kavanozlar, su kupaları, maşrapalar, bardaklar, ecza şişeleri, şamdan, kepçe, kürek, huni fener, ütü, kahve değirmeni, fotin… bunların hepsi örnektir."[81]

Çevrede kolayca bulunabilecek örnekler ailelerin, eğitimcilerin ve resim severlerin ilgisini çekebilecek düzeydedir.[82]

Dergide okulların fiziki koşulları, sağlık ortamı ve eğitmenlerin liyakati de irdelenmiştir. Mekteplerin sağlıksız gençler yetiştirdiğine değinen Abdullah Cevdet'in "*Mektep Alemi: Hayat Alemi*" adlı makalesinde konuyu detaylandırmaktadır. Abdullah Cevdet, *...Bizim mektep-i ibtidâîlerimiz maktel-i ibtidâîlerimizdir* olduğunu, okullarda eğitimli nesiller yetiştirilmediğini, eğitim kurumlarının fiziki şartlarının yetersiz olduğunu dile getirmiştir. İstanbul'daki okulları gezen yazar,[83] *Mehmet Ağa Mektep İbtidaisi*'nde gördüğü manzarayı detaylandırmıştır. Mektebin hocasının öğrenci sayısını bilmemesini garipseyen Abdullah Cevdet, derslerle ilgili yönelttiği sorulara cevap alamamasından hoşnut olmamıştır. Yazar ziyaret ettiği *Hoca Tahsin Efendi Mektep İbtidaisi*'nde benzer bir manzara ile karşılaşmıştır.[84] Abdullah Cevdet'e göre bu mektepler gelecek nesilleri yetiştirmekten ziyade zehirleyerek sağlam dimağları soldurmaktaydı.[85] Ona göre liyakatsizlik ve umursamazlık eğitim sistemimizi yordukça toplumun kurtarılabilmesini bekleyebilmek mümkün değildi.[86]

Dergide Batı'da eğitim alanında yaşanan dönüşümler de ele alınmıştır. "*İngilizler 'Yeni Mektep'lerinde Nasıl Terbiye Veriyorlar?*" adlı makale, İngiltere ve Osmanlı Devleti'ndeki eğitim kurumları ile eğitim anlayışlarını karşılaştırmaktadır. İngilizlerin "*yeni mektep"* adını verdikleri kurumu inceleyen İsmail Hakkı Bey, öncelikle sağlık noktasında gösterilen hassasiyeti ele almıştır. Zira, buradaki öğrencilerle Osmanlı Devleti'ndeki öğrencilerin bir kıyaslaması yapılmış, İngiltere'de yeni mektep öğrencileri hayat doluyken, bizim öğrencilerin yüzlerinde bir hayat belirtisi olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca makalede, İngiliz yeni mekteplerinde özenle hazırlanan yemekler sayesinde öğrencilerinin bizimkiler kadar "*ölü benizli"* olmadıkları eklenmiştir.[87] Yeni mekteplerin eğitimcilerinin ders işleme usullerine vurgu yapılmış, eğitimcilerin öğrencileri gezintiye çıkardığını, koşu başta olmak üzere çeşitli aktiviteler yaptırdığını aktarmıştır. Ayrıca bu okullarda "*terbiye-i bedeniye"* çok önemsendiğinden jimnastik, futbol, yüzme, balık tutma ve bisiklet gibi sportif aktiviteler oldukça yoğundur. İsmail Hakkı Bey'e göre *yeni mektepler* de bizdeki kadar hasta öğrencilerin olmamasının nedeni açık havada gerçekleştirilen yoğun etkinliklerdir.[88] Hayata dair işlerinde yer aldığı yeni mekteplerde, öğrenciler uygulama yaparak öğrenmeyi kalıcı hale getirmektedir. Öğrencinin durumuna gelince öğrenci sorumluluğunun farkında olduğundan şımarmaz, öğretmenini dinler ve derslerine odaklanırdı. Yazar, konu hakkında şunları aktarmıştır: *…bu çocukların, gençlerin memleketinizin adamları olduğunu bilseniz, kalbiniz vatan ve istikbal için ümitle dolar*.[89]

İsmail Hakkı Bey'in sağlık sorununu ele alan bir diğer makalesi "*Açık Hava Mektepleri: Mektep Sanatoryumları*" adlı yazısıdır. Yazar makalesinde çocukların yetiştikleri ve eğitim aldıkları mekanların sağlık şartlarına uygun olmaması durumunu anlatmıştır. Eğitim-öğretim sisteminin doğru işlemesi, bir ülke için kritik konulardan biridir. Zira sağlıksız bir eğitim sistemi ülkeye istenilen faydayı veremez. Yazar, öğretmenlerin önemli görevlerinden birisinin de sağlık eğitimi olduğunu belirtmiştir.[90] Konu hakkında Batı üzerinden şu karşılaştırma yapılmıştır: *…Böylece sıhhati tehlikeye giden çocukları hükümet alıyor, dağ başında yüksek yerlerde -en iyisi çam ormanları altında- yapılan açık hava mekteplerinde aylarca bırakıyor. Orada hem talim hem de terbiye ediyor. Hususiyle sıhhatleri kuvvetleri için çalışıyor. Çocuklar bu saf temiz hava altında bu serbest ve mesut hayat ile kuvvetli lezzetli yemeklerin yardımıyla az zaman da sıhhatlerini kurtarıyorlar…*[91]

[80] Mektep Alemi, "Resim Örneklerini Nasıl…", s. 211.
[81] Mektep Alemi, "Resim Örneklerini Nasıl…", s.211.
[82] Mektep Alemi, "Resim Örneklerini Nasıl…", s.211.
[83] Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi: Hayat Alemi", *Resimli Mektep Alemi,* S.4, 1 Eylül 1329 (14 Eylül 1913), s.49.
[84] Abdullah Cevdet, *agm*, s.50.
[85] Abdullah Cevdet, *agm*, s.51.
[86] Abdullah Cevdet, *agm*, s.51-52.
[87] Muallim İsmail Hakkı, "İngilizler 'Yeni Mekteplerinde Nasıl Terbiye Veriyorlar", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.11, 15 Kanunsan 1329 (28 Ocak 1914), s.169.
[88] Muallim İsmail Hakkı, "İngilizler 'Yeni Mektep'lerinde Nasıl…", s.170.
[89] Muallim İsmail Hakkı, "İngilizler 'Yeni Mektep'lerinde Nasıl…" s.170.
[90] Muallim İsmail Hakkı, "Açık Hava Mektepleri: Mektep Sanatoryumları", *Resimli Mektep Alemi- Mürebbiyeler Alemi*, S.14, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), s. 228.
[91] Muallim İsmail Hakkı, "Açık Hava Mektepleri…", s.228.

Resim 4: *Rehber-i Saadet Mektebi müntehi ve numune salonları şakirdanının hendese ve kimya derslerindeki edavat -ı tedrisiyeleri. Sayı 6, Sayfa 92-93.*

Açık hava mekteplerindeki vaziyeti, ülkesindeki çocuklar içinde uygun gören İsmail Hakkı Bey, memlekette açık hava müzesi yapacak imkanlar olduğunu ancak uygulamaya geçirilemediğinden sağlıksız okullarda eğitim-öğretimin devam ettiğini aktarmıştır.[92] Behram Lütfü'nün "*Eğer Maarif Bu ise Yaşasın Cehalet Derim*" adlı makalesinde de benzer noktalar tartışılmıştır. Dönemin eğitim sistemini eleştiren makalede yeni neslin nasıl yetiştirilebileceğinin bilinmediği iddia edilmiştir. Masa başında, ancak iyi giyinmeyi bilen nesiller yetiştirmektense "*yaşasın cehalet"* demek ona göre daha doğrudur.[93]

Elbette burada övülen cehalet değildir, ancak dönemin İstanbul mekteplerini gezip görmek bile mekteplerde hayat olmadığını, fikirlerin bu mekteplerde söndüğünün anlaşılabilmesi için yeterliydi. İşte bu felaketi yaratan maarifin işlevsizliğidir. Muallim Behram Lütfi, *…Mezar içinde yetiştirilen bir nesil; elbette mezara girmek için çalışır,* sözleriyle eğitim müesseselerin sağlıksız koşullarını, işlevsizliğini vurgulayarak gelecek nesillerin kalitesinin eğitime bağlı olduğunu anlatmıştır.[94]

Ayrıca eğitim konusunda önemli makalelerde imzası bulunan İsmail Hakkı Bey'in bir makalesi, eğitim hayatına dair nasihatler içermektedir. Eğitim konusuna eleştirel yaklaşarak, okumazsanız hamal olursunuz; okursanız masa başında iş bulursunuz ve aileniz sevinir. Ancak dünyayı göremezsiniz, "*başınızı kaldırın ve dünyayı görün"* diye sitem etmektedir. Özellikle her şeyi okuma-yazmaya bağlayan, okumazsanız hamal olursunuz gibi cümleleri çocuğuna veya öğrencisine dikte eden aile ya da öğretmenlere seslenmektedir. Yazar, gelecek neslin sağlıklı bir vücuda sahip olmasını, sağlığını korumayı bilmelerini, okuma-yazmaya verdikleri önem kadar yaşamayı da öğrenmeleri ve dünyayı tanımaları gerektiğini söylemektedir.[95]

Dergide ele alınan bir diğer konu ise dil eğitimidir. Mehmet Celal ilgili yazısında, eğitimle ilgili birçok yazı ve incelemelerin yapıldığını, maarif alanında deneyim sahibi kişilerin mevcut olduğunu dile getirmiş ve bunlara rağmen tahsilin kolaylaştırılması adına somut bir adım atılamadığından yakınmıştır. Ona göre, tahsilin kolay bir şekilde gerçekleşmesi için alfabenin öğretilmesi konusunda belli bir karar alınmalı ve o karar doğrultusunda hareket edilmelidir. Mahmut Celal Bey, dilin kolaylaştırılarak daha anlaşılır nasıl öğretilebileceğinin üzerinde de durmuştur. Lisanın kolay tahsili için neler yapıldığını ve daha nelerin yapılması gerektiğini işaret etmiştir. İşlevselleştirilen harflerin kabulü için çalışmak, memleketin deneyimli insanlarından yararlanmak, "*usul-i cedit"* ile uğraşan bir heyet teşkil etmek, ona göre dil meselesinde yardımcı olabilirdi.[96]

Resimli Mektep Alemi'nin geniş içeriği, farklı kategorilerde içeriklerin yayımlanmasına olanak sağlamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde "*köy eğitimi*" ile ilgili makalenin varlığı, derginin değerini arttırmaktadır. Dönemin köy eğitimi ile ilglili bilgileri "*Çocuklarımın Bedenini Nasıl Terbiye Ettim?*" başlıklı yazıdan

[92] Muallim İsmail Hakkı, "Açık Hava Mektepleri…", s. 229.
[93] Behram Lütfü, "Eğer Maarif Bu ise Yasasın Cehalet Derim", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S. 10, 14 Kanunuevvel 1329 (27 Aralık 1913), s. 145.
[94] Behram Lütfü, *agm*, s. 146.
[95] Muallim İsmail Hakkı,"Gençler Eğer Sağlam Ruhlu Faal, Emelperver Bir Millet Olmazsanız, Eyvah!", *Resimli Mektep Alemi-Gençler Alemi,* S. 10, 14 Kanunuevvel 1329 (27 Aralık 1913), s. 153-154.
[96] Mehmet Celal, "Eğer Tahsilin Teshili Lazımsa", *Resimli Mektep Alemi*, S. 7, 10 Teşrinevvel 1329 (14 Ekim 1913), s. 103-104.

öğrenebilmekteyiz. *Köy Hocası* imzasıyla makaleyi kaleme alan yazar, köy eğitimi ile ilgili bilgileri ayrıntılı bir şekilde okuyucu ile paylaşmıştır. Dönemin yabancı mekteplerini ziyaret ederek buralarda eğitimin öğrenciye nasıl verildiğini gözlemlemiş ve kendi mektebinde neler yapacağına dair fikirler edinmiştir.[97]

Öğretmenlik yaptığı okulda öğrencilerin sağlığına dikkat ettiğini belirten yazar, açık havada ders işleme, öğrencilerin yediklerine dikkat etme, sınıfı havalandırma, sınıfı temizletme, ders aralarında çeşitli aktiviteler yaptırmak gibi noktalara işaret etmiştir. Tüm bunların yanında müzik ve resim çalışmaları yaptırmayı da unutmayan Köy Hocası, *…benim çocuklarım her köyün çocuklarından daha sağlam ve daha çeviktir*, diyerek yabancı okullardaki öğrencilere kendisinin yaptırdıklarından daha fazlasının yaptırılamayacağını iddia etmiştir.[98]

Zira kendisi de köye ve köylüye hizmet etmek isteğinde olduğunu vurgulasa da ne geçinebiliyor ne de iyi bir yemek yiyebiliyordur. Sağlıklı beslenemeyen bir vücuda sahip olması onu yapabileceği işlerden de alıkoyuyordu. Öncelikle köyde okuma-yazma bilmeyen köylülere okuma-yazma öğreterek, gelirini arttıran köy hocası, her gün ne yiyeceğinin cetvelini hazırlamayı ihmal etmemiştir. Sağlıklı beslenme düzenini hazırladıktan sonra yaşam biçimini yeniden düzenlemiş ve köylünün de eğitilmesine karar vermiştir. Bu karardan hareketle, köy hocası evine çat kapı gelen misafire karşı, kapısına "*misafir kabul vakitlerini"* yazmış, okuma-yazması olmayan köylü bunu anlayamamıştır. Ardından öğrencileri vasıtasıyla meşgul olduğu vakitleri, köylülere bildirmiştir. Böylelikle, köylünün odasına gelişlerini bir düzene sokmuştur.[99]

Mehmed Sa'îd, "*Sevgili Terbiyecimize Milli Bir Anma Armağan*" başlıklı yazısında ise mektepten ayrılan hocasına, öğrencilerin dilinden kıymetini yansıtan bir yazı kaleme almıştır. Dönemin siyasi ve fikri atmosferinden etkilenen yazıda şunlar aktarılmıştır:[100] *Ay yıldızın nihayetsiz tutkunu olan terbiyecimiz: siz bizim kahraman ve fedakâr genç yoldaşımızsınız. Bu namı unutmamanızı dileriz. Sizi: dünyalar yıkılsa, tufanlar kopsa, yıldırımlar çaksa yine kalbimizden çıkaramaz… Ey turanın uyanık terbiyecisi! Işıklarıyla kendini bildiren ilk öz Türk gençliğinin size gönlüyle birlikte armağan ettiği bu yazılar…biliriz ki çok değersiz fakat milliyet adına, kardeşlik pek kıymetlidir. Son: candan ve gönülden büyük hürmet şükran*.[101]

Mustafa Figani ise öğrencisine yönelik cevap niteliğinde bir yazı yayımlamıştır. Balkan Savaşlarının yarattığı atmosferin yansıdığı ilgili yazıda yazar, ülkenin yükseltilmesi için neler yapılabileceğine dair nasihatler vermiştir: *…Her biri bir turan kadar sevgili kardeşlerim: her vakit size söylediğim gibi biz cansız, ruhsuz büyüdük. Bilgimiz çalma çırpmadır. Temelli bir yol tutacak terbiyemiz yoktur. Bize bakıp aman aldanmayınız. Biz sersem miras yediler gibi atalarımızın kan pahasına kazandırdıklarını kör körüne düşmanlara peşkeş çeken bir bölük halkız…Bu sahipsiz memleketin, boynu bükük milletin merhametli, nurlu ağaları, sahipleri ancak sizsiniz…Büyüdüğünüz vakitte zevk ve sefa alayına değil; sanat, ticaret kervanına katılıp da bizim gibi uşak olup millete yük olmayın.* [102]

2. 2. Derginin Kadın Temalı Yazılarında Kadın İmgesinin Analizi

II. Meşrutiyet yılları kadın ve kadın hakları konusunda önemli tartışmaların gerçekleştirildiği çok yönlü bir dönemdir. Bu dönemde yayımlanan makalelerde kadının toplumsal konumu, uygarlaşan dünyada kadının yeri ve eğitim konusu ele alınmıştır.[103] Ayrıca kadın ve kadın hakları konusu, II. Meşrutiyet döneminin en çok tartışılan konuları arasına girmiştir. *Resimli Mektep Alemi* dergisinde, kadın hakları tartışmaları eğitim, aile, annelik görevi üzerinde yoğunlaşmıştır. *Resimli Mektep Alemi*, II. Meşrutiyet yıllarının kadına yaklaşımından etkilendiğinden içeriğinde kadına odaklanan yazılara da yer vermiştir. Dergide birkaç sayıda yayımlanan "*Kızlar Mektebi*" konak eğitiminin niteliğini ele almıştır. Hikayeleştirme yöntemini seçen ilgili yazılarda sorular ve öykülerden hareketle doğru eğitim yöntemlerinin nasıl olması gerektiği analiz edilmiştir. Örneğin ilk makalede Neriman adlı bir kız çocuğu ele alınmıştır. Bebeklerle oynamak yerine kitaplarla içli dışlı olmanın Neriman'a önemli katkılar yaptığı anlatılmıştır. Neriman, bebeklerle oynamak yerine kitaplara yönelmesinin nedenlerini diğer kız çocuklarıyla paylaşmıştır. Buna göre Neriman evlerine misafir olarak gelen hanımlardan birine validesinin heykel gibi olduğunu itham etmesinin nedenini merak ederek misafirlerden biriyle *"validesinin heykel gibi kadın"* sözünü neden söyleyebileceği üzerine bir konuşma gerçekleştirir. Bu konuşma sonucunda cahil bir kadının güzel bile olsa heykelden pek bir farkının olmadığını anlayan Neriman, bir insanı diğerlerinden farklı kılanın akıl ve düşünce olduğunu ve onun da eğitimle kazanılabileceğini anlamıştır.[104] Bilinçlenen Neriman, bebeklerle oynayacak yaşı

[97] Köy Hocası, "Çocuklarımın Bedenini Nasıl Terbiye Ettim", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S. 12, 1 Şubat 1329 (14 Şubat 1914), s. 187.
[98] Köy Hocası, "Çocuklarımın Bedenini Nasıl…" s. 187.
[99] Köy Hocası, "Evvela Kendi Kendimi Islah Ettim", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S. 14, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), s. 227.
[100] Mehmet Sa'id, "Sevgili Terbiyecilerimize Milli Bir Anma Armağan", *Resimli Mektep Alemi*, S. 9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), s. 130.
[101] Mehmet Sa'id, *agm*, s. 131.
[102] Mustafa Figani, "Cevap", *Resimli Mektep Alemi*, S.9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), s.132-133.
[103] Leyla Kaplan, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi", *Osmanlılar*, C. 5, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 469.
[104] İmzasız, "Kızlar Mektebi I", *Resimli Mektep Alemi*, S. 1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), s. 13-15.

çoktan geçtiğinin farkına vararak kendini okumaya, kitaplara vermiştir. Validelerin de vasıtasıyla komşu konaktaki kızlarla beraber bir hanım hocadan ders almaya bile başlamışlardır.[105]

Resim 5: *Rebher-i İttihat-ı Osmani şakirdanından bir grup. Sayı 5, Sayfa 72.*

Derginin 2. sayısında konakta muallimelerini bekleyen çocuklar, "*Hoca Hanım bizi döver mi?"* sorusunu birbirlerine sormaktadır. Bu sayıdaki içerik hocanın öğrencisini dövme fikri, öğrencinin derse olan düşüncesi üzerinde nasıl bir etki bıraktığına dair güzel bir örnek teşkil etmektedir. Hocanın konağa gelmesiyle heyecan bir nebze daha artmış, öğrenciler hocalarıyla tanışırken bile mevzu yine hocanın öğrencileri dövüp dövmeyeceği olmuştur.[106] Üçüncü makalede, öğrencilerin hocalarına bol bol soru sormaları, hocalarının öğrencilerin sorularına açıklayıcı cevaplar vermeleri dersin işlenişini kolaylaştırmış, hocanın soruları devam ettikçe, öğrencilerdeki keşfetme duygusu arttıkça derse odaklanmak kolaylaşmıştır.[107] Derginin 5. sayısında yayımlanan makale ise bir önceki sayının devamı gibi hayvanlar aleminden bahsetmekte, konusu kelebek ve kelebeklerin oluşumu üzerinedir.[108] Derginin "*Kızlar Mektebi*"nin 6. sayısında yer alan içeriğin konusu ipeğin nasıl oluştuğu üzerinedir. İpek oluşumu anlatılırken böceklerin yaptığı bir malzeme olduğunu öğrenen kızlar, daha da heyecanlanarak, hocalarından detaylı bilgi talep ederler. Bu noktada öğretmen ile kızlar arasında şu diyalog geçmiştir:

> "Fazıla Hanım-… İki Rum rahibi tarafından İstanbul'a ipek böceği getirilerek beslenmiştir. İspanya'da hüküm süren garp hükümeti zamanında Endülüs'te ipek zanaatı son derece terakki (ilerleme, yükseltme) ederek Avrupa'da taammüm (kaplamak) ve terakkisine sebep olmuştur.
>
> Fitnat Hanım- Demek oluyor ki efendim! İpek böcekçiliğini Avrupa'ya Müslümanlar tarafından ithal edilmiş…
>
> Fazıla Hanım-Aferin kızım… Çok güzel taktir ettiniz. Evet yavrum. Birçok şeyler gibi ipek böcekçiliği dahi Avrupa'ya Müslümanlar tarafından ithal edilmiştir...Müslümanlar işte bu suretle Avrupa'nın terakkisine pek büyük hıdmet etmişlerdir.
>
> Kamran Hanım- Şimdi Müslümanlar ipekçilik yapmıyorlar mı?
>
> Fazıla Hanım-Yapıyorlar kızım. Bursa, Suriye, Halep vilayetlerinde ve daha bazı vilayetlerimizde…böcekhaneler ve dutluklar vardır. Buralardan koza ve ipek yetiştiriyorlar. Fakat …ipekçilik bugün bizde Avrupa'ya nazaran pek geridir. İnşallah çalışa çalışa terakki eder."[109]

Öğrenciler verilen tarihi bilgilerden hareketle çıkarım yapabilmekte ve yeni sorular sorabilmektedir. Bu dersin ardından diğer dersi heyecanlı bir şekilde beklediklerini hocalarına ileten öğrencilerin, dersleri sevdikleri anlaşılmaktadır. Bu makale, biraz kurgu üzerine ilerlese de konularını iyi seçmesi, kitapla arası olmayan çocukların ilgisini çekmesi açısından faydalı bir hikayedir.[110]

Derginin içeriğinden anlaşıldığı üzere kız çocuklarının eğitimine herkes eşit bir tavırla yaklaşmamakta, hatta kız ve erkek çocuklarının birleşik sınıflarda okumaları, yaradılışlarına ters bulunmaktadır. Mahmut Kenan'ın

[105] İmzasız, "Kızlar Mektebi I", s. 13-15.
[106] İmzasız, "Kızlar Mektebi II", *Resimli Mektep Alemi*, S. 2, 1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913), s. 31-32.
[107] İmzasız, "Kızlar Mektebi III", *Resimli Mektep Alemi*, S. 3, 10 Ağustos 1329 (23 Ağustos 1913), s. 36-39.
[108] İmzasız, "Kızlar Mektebi IV", *Resimli Mektep Alemi*, S. 5, 10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), s. 79-80.
[109] İmzasız, "Kızlar Mektebi V", *Resimli Mektep Alemi*, S. 6, 1 Teşrinievvel 1329 (14 Ekim 1913), s. 85.
[110] İmzasız, "Kızlar Mektebi V", s. 83-84.

"*Mektep II*" çalışmasında, *bir mektep hem zükura (erkek) hem inasa (kız) mahsus olamaz* sözleri, eğitim-öğretimin birleştirilmesi önündeki engellerin, sözcüklere dökülmüş halidir. Cinsler birbirlerinden farklı fiziki ve zihni yetenek ve yeterliliklere sahip olduklarından ona göre aynı mekânlarda okuyabilmeleri olası değildi. Yazarın, iki cinsin bir arada bulunmasını "*pek müşkül"* durumlar yaratacağı düşüncesiyle reddetmesi ataerkil kodlarının sürekliliğinin işaretidir.[111]

Orhan Mithat ise annelerin eğitimi üzerinde durmuştur. Orhan Mithat'ın "*Kadınlarımızda İntibah*" adlı makalesinde bir ülkenin geri kalmasının altındaki temel nedenlerden birisinin kadın eğitimindeki yetersizlikler olduğunu aktarmıştır. Yazara göre, çocuklara verilen eğitimin ilk nüvelerini sağlayan anneler geleceğin zihniyetini farklılaştırarak değiştirecek olandır. Özellikle halkların istikbalinin kadınların eğitimine bağlanması, kaçınılmaz olarak kadın eğitimine verilen önemi de arttırmıştır. Hatta kadınları cahillikten kurtarmanın bir "*vatan vazifesi"* olduğunun altı çizilmektedir.[112]

Nişantaşı'nda açılan *Milli İnas Mektebi*'ni[113] kadınların eğitimlerine odaklanmaları ve zamanlarını eğitim alarak geçirmeleri açısından faydalı bulunmuştur.[114] Hatta, ecnebi mekteplerle rekabet edebilecek bir mektep açmaları, zayıf olduğu düşünülen kadınların, sanıldığının aksine *yüksek bir ruha* sahip olduklarını kanıtladığı ileri sürülmüştür. Gösterişli bir şekilde açılışı yapılan Milli İnas Mektebi, *…sevimli binası önünde fevç fevç (akın akın) müştak (istekli) marifet hanımların tehâlük (istek) mesrûrane (sevinçli) ile mevcudiyetlerini takdise (kutsal kabul etme), tebciliyle (ululama) koşuştukları görülüyordu,* ifadeleriyle kadınlar tarafından oldukça rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Üstelik mektebin açılışına katılan bir validenin, yeni açılan mektepteki sıraları görünce: *Zamanımızda böyle sıralar nerede? Minderlerin üzerinde dizlerimiz çürür idi*, sözleri üzerine yazar, dizlerimizin minderlerde çürüdüğü vakit, Batılılar sıralarına oturarak medeniyetlerinin temelini atmaktaydılar, demiştir. Yazara göre Doğu'nun yeniden yükselmesinin tek yolu daha çok çalışmaktan geçmekteydi.[115]

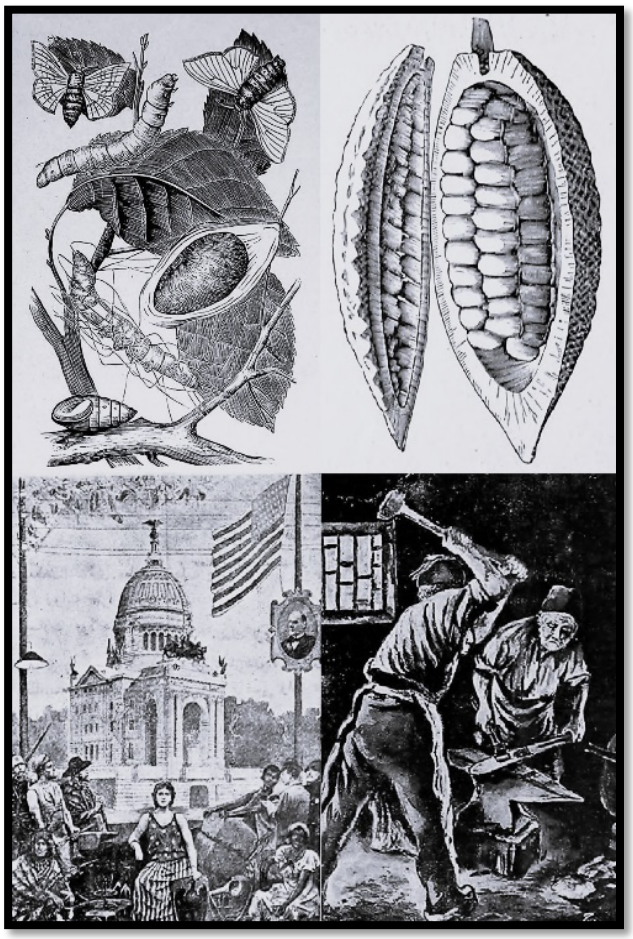
Kadın, eğitim ve aile sarmalında ilgi çekici bir içerik olan "*İstikbali Düşünen Validelere: Eski Terbiye-Yeni Terbiye*" adını taşımaktadır. Eğitimin öneminin arttığı bir dönemde, kız çocuklarının mektebe gidebilmesi, muazzam bir başarı olarak görülmektedir. Yazıda özellikle anne ve babalarda kız çocuklarını okutma hislerinin arttığını belirterek *böyle mukaddes bir arzunun peder ve valide kalplerinde yer bulması bir uyanıklık eseri* olduğunun altı çizilmiştir. Yazar konuyla ilgili şu düşüncelerini de belirtmiştir: *…bir aile kızlarını; istikbalde çocuğunu vatan muhabbeti, millet duygusu ile yetiştirecek, ailesine intizam ve saadet verecek hakiki valideler yetiştirmek için değil; belki yalnız kızlarımız on beşi geçip görücüler devama başladığı zaman adeta bir satıcı gibi uzun uzadıya kızının hayat tahsiliyesinden, okumasından, yazmasından, sazından, sözünden bahsetmek için okutuyor, yazdırıyor.* [116]

Ailelerin bu davranışlarına sitem eden yazar,[117] kızların, görücüye çıkmak için okuma-yazma öğrenmek yerine geleceğe hazırlamaları gerektiğini dile getirmektedir. Kız çocuklarının eğitim alarak meslek edinebilmeleri, sağlam aileler kurarak nitelikli çocuklar yetiştirebilmeleri ancak yeni eğitim yöntemleri ile olasıydı. Kızlarını okutan ebeveynlerin önceliği geleceğe iyi yetişmiş, nitelikli ve meslek sahibi bireyler kazandırabilmekti. Makaleye göre eğitim gören kızlar, kendi geleceklerini kurtardıklarında gelecek nesli de kurtarabileceklerdi.[118]

Mihri'nin "*Saadet Aile Duyguları: Avrupa Kadınları ve Bizim Kadınlarımız*" adlı makalesi ise kadını ailedeki sorunların kaynağı olarak görmüştür. Makalede Batılı kadınlar ve Türk kadınları arasında karşılaştırma da yapılmaktadır. Makaleye göre ailelerin mutsuzluğunun nedenleri erkeklerden ziyade kadınların ihmalkarlığından kaynaklanmaktadır. Bütün bunlarla birlikte makalede *gavur bir zevç daima ailesinin bahtiyar olmasını ister* sözleriyle, Batılı kadınlardan övgüyle bahsedilmiştir. Ona göre, yabancı kadınlar, evlerinde eşlerinin rahat etmeleri için uğraşırken, dışarıya dönük Türk kadınları evlerinde eşlerine karşı özensizdirler.[119] Yazar, Türk kadınlarının eşlerinin eve geç geldiklerinde kavga ettiklerini belirtmiştir. Açıkçası makaleye göre seviyeleri yükseldikçe Türk kadınları despot tavırlarıyla ailenin huzurunu kaçırmaktadırlar. Özellikle kadınların modaya olan düşkünlüğü de aile saadeti için tehlikeli bulunmuştur. Saadetli bir Türk ailesinin meydana gelmesi isteniyorsa kadınların aile içindeki görevlerinin bilincinde olmaları gerektiği vurgulanmıştır.[120]

---

[111] Mahmut Kenan, "Mektep II", s. 18.
[112] Orhan Mithat, "Kadınlarımızda İntibah", *Resimli Mektep Alemi*, S. 8, 1 Teşrinisani 1329 (14 Kasım 1913), s. 113.
[113] 1909 yılında "Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvâniye" kurularak çeşitli kurslar açmış, yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıca "Millî İnas Mektebi"ni de açmıştır. Bkz. Leyla Kaplan, Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 39.
[114] Orhan Mithat, "Kadınlarımızda İntibah", s. 114.
[115] Orhan Mithat, "Kadınlarımızda İntibah", s. 114-115.
[116] E. İmzasıyla, "İstikbali Düşünen Validelere: Eski Terbiye- Yeni Terbiye", *Resimli Mektep Alemi*, S. 8, 1 Teşrinisani 1329 (14 Kasım 1913), s. 121.
[117] E. İmzasıyla, *agm*, s. 121.
[118] E. İmzasıyla, *agm*, s. 122.
[119] Mihri, "Saadet Aile Duyguları: Avrupa Kadınları ve Bizim Kadınlarımız", *Resimli Mektep Alemi*, S. 9, 21 Teşrinisani 1329 (14 Kasım 1913), s.139.
[120] Mihri, *agm*, s. 139-140.

Resim 6: *Resimli Mektep Alemi'nden çeşitli görseller. Sayı 3 Sayfa 45, Sayı 6 Sayfa 84, Sayı 14 Sayfa 231, 238.*

2. 3. Bilim ve Bilimsel Uygulama İçerikleri

Resimli Mektep Alemi'nde, görsellerle desteklenen bilimsel içerik ve uygulamalar da ele alınmıştır. Derginin ilk sayısında yer alan "*Fenni Eğlenceler*" başlıklı makalede, elektrikle ilgili bir deneyden hareketle sorulan sorular okuyucunun ilgisini çekebilecek düzeydedir. Üstelik elektrikle ilgili deneyi yapmak isteyen okuyucular için malzemeler basit tutulmuş, makale sade bir dille anlatıldığından dolayı talimatlar takip edilerek, bilim meraklılarına ve öğrencilere deneyi gerçekleştirme şansı verilmiştir.[121]

Ahmet Cemal'in "*Muhasebe-i Fenniye*" adlı makalesi, farklı bilimsel uygulamalara odaklanmıştır. Yazar Ahmet Cemal Bey, yeğeninin merak ettiği sualleri, dergide yayımlayarak, yeğeninin sorularına cevap bulduğu gibi okuyucular için ilgi çekici bir uygulama yapma imkânı da sağlamıştır. Buradaki deneyin amacı elektriği tecrübe etmek ve ettirmek üzerinedir.[122] Yazarın bir diğer makalesinde hava olaylarının nasıl gerçekleştiği şu basit aktarımlarla anlatılmıştır:[123]

> "Su buharlarından ibaret olan havadaki bulutlar, kuru ve sıcak fakat rüzgârlı havada birbirleriyle sıkışınca- tıpkı bir tabaka kâğıda sürtünmek ile elektrik hasıl ettiğimiz gibi- o bulut kitlelerinin üzerlerinde elektrik hasıl olur. Rüzgârın tesiriyle azıcık birbirlerinden ayrılır ayrılmaz o iki bulut parçalarında muhtelif iki nev 'elektrik vücuda gelmiş olur. Ve biri müspet diğeri menfi olduğu için birbirlerini cezbederler. Bir şerarede (kıvılcım) hasıl olur ki buna şimşek denir… Gök gürültüsü iki muhtelif elektriğin birleşerek kıymetlerinin sıfır olduğunu ilan eden şerareden sonra duyulur ki şimşek çaktığı vakit gürültü de beraber hasıl olmuştur."[124]

Makale bilimsel tanımla başlamakta ve hava durumu ile ilgili temel kavramları öğretmektedir. *Bu temel kavramların her biri nasıl oluşur? Yeryüzüne yıldırım hangi şartlarda düşer? Mevsimlerin hava olaylarına etkisi*

[121] İmzasız, "Fenni Eğlenceler", *Resimli Mektep Alemi*, S. 1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), s. 15-16.
[122] Ahmet Cemal, "Muhasebe-i Fenniyye", *Resimli Mektep Alemi*, S. 5,10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), s. 67-70
[123] A.C, "Muhasebe-i Fenniyye", *Resimli Mektep Alemi*, S. 6, 1 Teşrinievvel 1329 (14 Ekim 1913), s. 86-87.
[124] A.C, "Muhasebe-i Fenniyye", s. 86.

nedir? gibi sorulara bilimsel bir dille cevap verilmiştir. Bilime meraklı olanların, gökyüzü olaylarının nasıl gerçekleştiğini merak edenlerin rahatlıkla okuyup, anlayabilecekleri ve bu konuda kafalarındaki soru işaretlerini giderebilecekleri bir içerik olmuştur.[125]

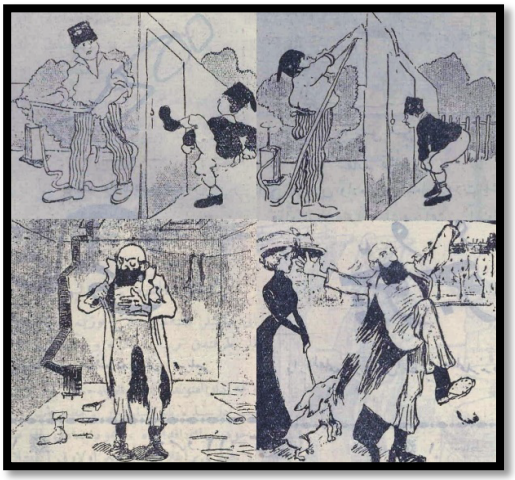
"*İnci Çiceği Nasıl Yapılır?*" adlı makale de ise mumu eriterek, su üzerinde inci çiçeğine benzer şekillerin nasıl ortaya çıkartılabilecekleri anlatılmıştır. Su yüzeyinde kuruyan mum damlaları ortasından delinerek, tele takılır ve şık bir vazoda sergilenir. Basit malzemelerle bu tür deneylerin yapılması geniş kitlere ulaşabilmeyi sağlamaktaydı.[126] *"Fen Dağarcığı"* adlı makale her ne kadar fen bilimleri makalelerinden olsa da teknik kavramların yanında günlük örnekler verdiğinden okuyucuyu sıkmayarak, soru-cevap yöntemlerini kullanmıştır. Dergi bu tür makaleler aracılığıyla okuyucuların ilgisini çekip diğer sayıları merakla beklemelerini arzulamıştır.[127]

"*Güzel Bir Mektupluk Yapmak İçin*" başlıklı makalede ise bir mektupluğun nasıl yapılabileceği resimleriyle öğretilmiştir. Kolayca bulunabilecek malzemelerden mektupluk yapmayı öğreten ilgili makale uygulama tabanlı bir fikirler ağı aktarmaya çalışmıştır.[128] Eğitimde uygulama yaptıracak alet bulunamamasını eleştiren Muallim Bahaddin, çevremizde her eşyanın *mükemmel birer alet* görevi görebileceği'ni dile getirmiştir. Basit eşyalar ile ders işlenebileceğine değinen yazar, örneğin, *havanın mevcudiyetini, talebeye anlatmak için* çevrede mevcut olan *bir sürahi ve bardak ile bir de mukavva huninin* yeterli olabileceğini yazmıştır. Yazar, uygulamasını şu şekilde detaylandırmıştır:

"…Eğer sürahinin içine sudan başka bir şey konulmak istenilse havanın dışarı çıkması lazım gelir. Bunun için hava ile dolu bir sürahinin üzerine bir huni konur. Ve bu huniden su dökülmeye başlanırsa görülür ki bir parça su girdikten sonra huni dolar, ve artık sürahinin içine su akmağa başlar. Acaba suyun akmamasının sebebi nedir? Hiç şüphe edilemez ki içindeki havanın sıkışması ve suyun girmesine meydan vermemesidir. Eğer huniyi biraz kaldırıveripte içindeki havanın çıkmasına müsaade edersek, göreceğiz ki sürahiye su akmaya başlıyor, bu da isbat eder ki sürahinin içinde suyun akmasına man'i olacak bir cism yani hava vardır."[129]

Sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınan "*Şariyet Hassesi*" adlı bilimsel makale, ilgi çekici bir içeriğe sahip olmasının yanı sıra okuyucuya kolayca bulabileceği malzemelerden bilimsel bir uygulama yapma fırsatı sunmuştur.[130] Yazıda bilimsel terimler, akıcı bir şekilde ifade edilmiştir:

"…bir bardak alınız elinize biraz zeytin yağı sürüp bunun ağzını ovalayınız…Sonra bardağı ağzına kadar su ile doldurunuz. Bu ağzına kadar dolu olan bardağın içine gayet yavaş bir çeyrek atınız. Suyun seviyesi yükselir. Böylece birkaç sikke daha atarsınız. Suyun seviyesi daima yükselir. Fakat bardaktan su dökülmez. Dikkat ederseniz suyun şiştiğini, kabardığını ve bardağın kenarlarından daha yüksekte durduğunu, adeta…bir saat camı şeklini aldığını fakat yine dökülmediğini görürsünüz. Buna sebep nedir? Suyun, bardağın kenarlarını ıslatmamasıdır. Eğer ıslatsaydı, çukurlaşmayacak, bilakis kabaracak, yükselecekti. Buna 'Şariyet Hassesi'"[131] denildiği aktarılmıştır.

Resim 7: *Resimli Mektep Alemi'nden karikatürler, Sayı 12, Sayfa.202-203.*

[125] A.C, "Muhasebe-i Fenniyye", s. 86-87.
[126] İmzasız, "İnci Çiceği Nasıl Yapılır", *Resimli Mektep Alemi*, S.9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), s. 143.
[127] İmzasız, "Fen Dağarcığı", *Resimli Mektep Alemi*, S.9, 21 Teşrinisani 1329, s. 143-144.
[128] Mektep Alemi, "Güzel Bir Mektupluk Yapmak İçin", *Resimli Mektep Alemi-Gençler Alemi*, S. 11, 15 Kanunusani 1329 (28 Ocak 1914), s. 179.
[129] Muallim Bahaddin, "Yokluk İçinde Varlık- Kolay Tecrübeler", *Resimli Mektep Alemi-Gençler Alemi*, S. 12, 1 Şubat 1329 (14 Şubat 1914), 199.
[130] Mektep Alemi, "Şariyet Hassesi", *Resimli Mektep Alemi-Gençler Alemi*, S.14, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), s. 239.
[131] Mektep Alemi, "Şariyet Hassesi", s. 239.

2. 4. Sağlık Temasında Yazılan Makalelerin Değerlendirilmesi

Resimli Mektep Alemi dergisinin ele aldığı bir başka tema ise sağlıktır. Dergideki sağlık temalı yazılarla kamuoyunun bilinçlendirilmesi ile sağlıklı nesillerin yaratılabilmesi amaçlanmıştır. M. Lokman sağlık noktasında dikkat edilmesi gereken noktaları irdelemiştir. Ayrıca temiz olmanın hastalıklardan kurtulmak için önemli olduğunu vurgulamış, kişisel temizliğin nasıl yapılması gerektiğini tüm detaylarıyla kaleme almıştır. Çocukların çamurla oynadıktan sonra ellerini iyice yıkamalarını tavsiye etmiş, çocukların temizliklerine dikkat etmezlerse, ebeveynleri tarafından sevilmeyeceklerini dile getirmiştir. Hastalık geçirmek istemeyen çocukların, mikroplardan uzak durması gerektiğini ifade eden yazar, mikroplardan uzak durmanın da temizlikle mümkün olduğuna dikkat çekmiştir.[132] Mustafa Figani ise "*İnsanların En Azılı Düşmanı*" adlı makalesinde mikrop konusunu detaylandırmıştır. Özellikle çocuklara hitap etmesi, anlatılmak istenilenlerin ayrıntılı bir şekilde, bol bol örneklerle açıklanmasını gerektirmiştir.[133] *Küçük Hanımlar, Küçük Beyler. Burada bilhassa size hitap ediyorum. İnsanların en büyük düşmanı kimdir biliyor musunuz? Arslan, kaplan, kurt, fil, gibi canavarlar zannedeceksiniz diye korkarım. Hayır onlar değil…Fena kalpli insan vahşilerimi diyeceksiniz? Onlarda değil. Medeniyet, o canavarları da o vahşileri de yola getirir. Asıl görünmeyen canavarlardan korkmalı. Acaba göze görünmediği halde şu dağları, denizleri değiştiren insanları ürküten düşman nasıl şeydir?*[134]

Makalenin devamında "*mikrop dediğimiz mini minicik hayvan"* olarak açıkladığı canlıyı, mikroskop ortamında nasıl görebileceklerini okuyucuya aktaran yazar, okuyucuya mikroplar hakkında genel bilgiler de vermiştir. Mikroplar, insanların çevresinde her zaman bulunduğuna göre alınabilecek iki temel önlem vardır: vücudu sağlıklı tutmak ve temizlik yapmak.[135] Yazar, gelecek neslin sağlığı konusunda, kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışarak, sağlık konusunda ortak bir bilinç kazandırmaya çalışmıştır.[136]

Eğitimde yapılması planlanan ıslahatların sağlık alanında da yapılmasının uygun olduğundan bahsedilmiştir. Gelecek neslin sağlıklı ve dinamik birer insan olarak yetişmeleri, devletin ve toplumun geleceği için şarttır. Konu ile ilgili İsmail Hakkı Bey, tarafından kaleme alınan "*Mekteplerimizde İlim ve Maariften Evvel Kurtarılacak Sıhhat Vardır*" makalesi, sağlık alanında gerekli olan ıslahatları örnekleriyle açıklamaktadır. Özellikle gelecek nesli yetiştiren validelerin, çocuklarının sağlıklarına dikkat etmeleri istenmekte ve sağlıklı olmayan bireylerin geleceklerinin sıkıntılı olduğunu hatırlatmaktadır.[137] Öte yandan yazar, sağlık konusunda ellerinde *çocuk sağlığına ilişkin* bir bilginin de olmadığını itiraf eder.[138] Mekteplerde sağlık konusu da ciddiyetini koruyan başka bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Maarif alanında yapılacak ıslahatlardan biri *açık hava* mekteplerinin açılması ve buraların hem mektep hem sanatoryum görevi üstlenmesi gerektiğidir.[139] Hastalanan öğrenciler, açık hava senatoryumlarına getirilerek, buralarda tedavi edildiği gibi eğitimlerine de devam edebilmektedir.[140]

Yazar başka bir makalesinde, İngiltere'deki açık hava mekteplerinin durumunu ele almıştır. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin sorunsuz bir şekilde ilerlemesi, sağlıklı öğrencilerle mümkündür; sağlıksız bir nesil ile beraber eğitim-öğretim faaliyetlerinde istenilen verim alınamaz. İngiltere'de açılan açık hava mekptepleri önce öğrencinin sağlığını merkeze alıyor, ardından öğrencinin eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgileniyor.[141] Osmanlı toplumunda ise aile ve mektep çevresinde çocukların sağlıksız mekanlarda hasta olduğu gerçeğine ilişkin[142] yazar, Batılı ülkelerin sağlık sorununu nasıl aştıklarını şu sözlerle açığa kavuşturmaktadır: *…sıhhati tehlikeye giren çocukları hükümet alıyor, dağ başında yüksek yerlerde…açık hava mekteplerinde bırakıyor…O nispetteki açık hava mekteplerine gelen yüz hasta çocuktan elli altmış tanesi kurtuluyor. Halbuki açık hava terbiyesinin tesiratı bununla da kalmıyor: açık hava hayatı çocukların fikren inkişaflarına da yardım ediyor…* [143]

Sağlık sorununun, ciddi bir mesele olduğunu fark eden Batılılar, sorunun çözüm yollarını da bulmuş gözükmektedir. Ülkenin geleceği olarak görülen yeni neslin, sağlıksız büyümesi, ülkenin geleceği açısından tehlikelidir. Zira, kaliteli mekteplere koyacağınız sağlıksız çocuklar, istenilen verimi ve umudu sizlere veremez. Yazarın da belirttiği gibi sağlık sorunlarının giderilerek dinamik, güçlü nesillerin yetiştirilmesi hedeflenmeliydi. Ancak bu şekilde maarifte yapılacak ıslahat hareketlerinin bir anlamı olur, kaliteli eğitim kurumlarında, sağlıklı

[132] M. Lokman, "Küçüklere Sıhhi Nasihatler", *Resimli Mektep Alemi*, S. 4, 1 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), s. 63-64.
[133] Mustafa Figani, "İnsanların En Azılı Düşmanı", *Resimli Mektep Alemi*, S. 7, 10 Teşrinievvel 1329 (23 Ekim 1913), s. 107-110.
[134] Mustafa Figani, "İnsanların En Azılı Düşmanı", s. 106.
[135] Mustafa Figani, "İnsanların En Azılı Düşmanı", s. 107.
[136] Mustafa Figani, "İnsanların En Azılı Düşmanı", s. 107-110.
[137] Muallim İsmail Hakkı, "Mekteplerimizde İlim ve Maariften Evvel Kurtarılacak Sıhhat Vardır?", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.13, 20 Şubat 1329 (5 Mart 1914), s. 205-206.
[138] Muallim İsmail Hakkı, "Mekteplerimizde İlim ve Maariften…", s. 206.
[139] Muallim İsmail Hakkı, "Mekteplerimizde İlim ve Maariften…" s. 205-206.
[140] Muallim İsmail Hakkı, "Açık Hava Mektepleri: Mektep Sanatoryumları", *Resimli Mektep Alemi- Mürebbiyeler Alemi*, S. 14, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), s. 228.
[141] Muallim İsmail Hakkı, "Açık Hava Mektepleri…", s. 229.
[142] Muallim İsmail Hakkı, "Mekteplerimizde İlim ve", s. 206.
[143] Muallim İsmail Hakkı, "Açık Hava Mektepleri…", s. 228-229.

ve dinç çocuklar yetişir. Böylece sağlıklı ve nitelikli nesiller, ülkenin geleceğini ileriye taşımada kritik roller üstlenebilir.[144]

Resim 8: *Japonya'da patlayan volkan. Sayı 14, Sayfa. 238.*

SONUÇ

II. Meşrutiyet yıllarının süreli yayımlarından biri olan *Resimli Mektep Alemi*, kaliteli kadrosu ve farklı içerikleriyle seçkin bir hava kazanmış, dergi kısa süreli yayım hayatına rağmen Osmanlı Devleti'nin düşünce hayatını zenginleştirerek basın tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Dergi bir gençlik dergisi olarak yayım hayatına başlasa da gerek makalelerinin çeşitliliği gerek çıkardığı eklerle okuyucu kitlesini genişletmeyi amaçlamıştır. Derginin yayımlanmaya başladığı dönem itibariyle belirli siyasi, sosyal ve düşünsel yapıların etkisinde kalırken eğitim teorisi, spor, gençlik, seyahat, sağlık, bilim ve bilimsel tecrübe gibi alanlara odaklanmış, bunun yanında edebi, siyasi ve sosyal konuları da tartışması derginin geniş kitlelere hitap etmesini kolaylaştırmıştır. *Resimli Mektep Alemi*'nin incelendiği bu çalışmada, eğitim, kadın, sağlık ve bilim kategorileri analiz edilmiş, derginin bu kategorilere ilişkin yaklaşımı sentezlenmiştir.

Resimli Mektep Alemi'nin eğitim temasını yoğun olarak işlemesi eğitim alanındaki tartışmaların çerçevesinin belirlenmesi bakımından önemlidir. Dergi maarif alanında yapıcı eleştirilerin yanında eğitim sorunlarına karşı çözüm önerileri de sunmayı ihmal etmemiştir. Genel olarak eğitim temasında ele alınan makalelerin ortak noktası eğitimde yenilik talepleridir. Eğitimde yenilik talepleri devletin geleceğinin garanti altına alınması isteğinin yanında modernitenin sistemi dönüştürmesinin de bir sonucudur. Ayrıca dergi içeriğinden eğitimci ve öğrenci ilişkilerine dair bilgiler de edinilmektedir. Eğitimci ve öğrenci arasındaki araçları kaldıran eğitimciler, eğitim süreçlerinde öğrenciyi merkeze koyarak, rehber pozisyonu almışlardır. Buradaki amaç ise öğrencinin birbirinden bağımsız düşünmesini sağlayarak, sorgulama yeteneği kazanmış birey olarak yetişmesidir.

Modernitenin değişim isteği, eski dünya görüşünü ve yıkılmaz sanılan toplumsal kalıpları yıkmıştır. Bu durumdan çoğunlukla etkilenen kadınlar olmuş, yaşanılan bu etki olumlu sonuçlar doğurarak kadın ve kadın hakları meselesini II. Meşrutiyet yıllarının en çok tartışılan konusu haline getirmiştir. Dergide, kadın hakları tartışmaları eğitim, aile, annelik görevi üzerinde yoğunlaşmış, ancak kadının bir birey olduğuyla ilişkili içeriğe pek rastlanmamıştır. Dergide kadın tartışmalarını erkek yazarlar kaleme alırken, kadın meselesine dair farklı görüşlerin ortaya çıktığı söylenebilir. Dergide, eğitimde birliği sakıncalı gören bir zihniyetin yanı sıra kadınların iyi bir anne ve iyi bir vatandaş olmaları için eğitim almalarının şart olduğunu düşünen bir zihniyete rastlamak da mümkündür.

[144] Muallim İsmail Hakkı, "Açık Hava Mektepleri…", s. 228.

Dergide modern bir bakış açısıyla ele alınan bilim ve bilimsel uygulamalar, teori-uygulamalı bir çerçeveye sahiptir. Bilim ve bilimsel uygulamalar kategorisi seçkin bir tabana hitap ederek geleneksel yayım algılayışının dışına çıkmıştır. Akılcılığı ve bilimi temel alan makaleler, kültür seviyesini yükseltmek isteyen okuyuculara yeni bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca makalelerin sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınması okuyucuda herhangi bir soru işareti bırakmamaktadır.

Derginin üzerinde durduğu bir başka konu sağlıktır. Derginin, sağlık konusu üzerinde durması, bilinçli bir hareketin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü sağlık sorununun geri alınamaz yıkımlarına karşı, zamanında alınabilecek tedbirler ve kamuoyunun bilinçlenmesiyle ciddi kayıpların önüne geçilebileceği düşüncesi hakimdir. Ayrıca derginin bakış açısına göre, sağlıklı bir gençlik ülkenin değerli varlıkları ve istikbalin teminatı olarak görülmüştür. Dolayısıyla derginin buradaki gayesi makaleler aracılığıyla halkı bilinçlendirme ve sağlık sorunlarının çözümüne biraz olsun katkı sağlayabilmektir.

KAYNAKÇA

1. Osmanlıca Makaleler

Abdullah Cevdet, “Mektep Alemi: Hayat Alemi”, *Resimli Mektep Alemi,* S.4, 1 Eylül 1329 (14 Eylül 1913), ss.49-53.

Ahmet Cemal, “Muhasebe-i Fenniyye”, *Resimli Mektep Alemi*, S.5, 10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), ss.67-70.

A.C.,“Muhasebe-i Fenniyye”, *Resimli Mektep Alemi*, 1 Teşrinievvel 1329 (14 Ekim 1913), S.6, ss.86-87.

Ahmet Nuri, “Ameli Hendeseyi Nasl Okuturum”, *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.11, 15 Kânunusani 1329 (28 Ocak 1914), ss.167-168.

Ahmet Nuri, “Coğrafyayı Nasıl Okuturum?”, *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.12, 1 Şubat 1329 (14 Şubat 1914), ss.188-189.

Ahmet Nuri, “Coğrafya Dersinde Resimlerden Nasıl İstifade Edilir?”, *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.14, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1330), ss.231.

Ahmet Robenson, “Spor: Mekteplerde Oyun”, Resimli *Mektep Alemi*, S.1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), ss.8-10.

Ali Kami, “Terbiye Usul-u Terbiye”, *Resimli Mektep Alemi*, S.5, 10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), ss.65-67.

Behram Lütfü, “Eğer Maarif Bu ise Yasasın Cehalet Derim”, *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.10., 14 Kanunuevvel 1329 (27 Aralık 1913), ss.145-146.

E., “İstikbali Düşünen Validelere: Eski Terbiye- Yeni Terbiye”, *Resimli Mektep Alemi*, S.8, 1 Teşrinisani 1329 (14 Kasım 1913), ss.121-122.

İmzasız, “1. Sayı Kapak”, *Resimli Mektep Alemi*, S. 1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), Kapak.

İmzasız, “10. Sayı Kapak”, *Resimli Mektep Alemi*, S. 10, 14 Kanun-ı Evvel 1329 (27 Aralık 1913), Kapak.

İmzasız, “4. Sayı Kapak”, *Resimli Mektep Alemi*, S. 4, 1 Eylül 1329 (14 Eylül 1913), Kapak.

İmzasız, “5. Sayı Kapak”, *Resimli Mektep Alemi*, S. 5, 10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), Kapak.

İmzasız, “7. Sayı Kapak”, *Resimli Mektep Alemi*, S. 7, 10 Teşrin-i Evvel 1329 (23 Ekim 1913), Kapak.

İmzasız, “8. Sayı Kapak”, *Resimli Mektep Alemi*, S. 8, 1 Teşrin-i Sani 1329 (14 Kasım 1913), Kapak.

İmzasız, “Fen Dağarcığı”, *Resimli Mektep Alemi*, S.8., 1 Teşrinisani 1329 (14 Kasım 1913), ss.127-128.

İmzasız, “Fen Dağarcığı”, *Resimli Mektep Alemi*, S.9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), ss.143-144.

İmzasız, “Fenni Eğlenceler”, *Resimli Mektep Alemi*, S.1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), ss.15-16.

İmzasız, “İnci Çiceği Nasıl Yapılır”, *Resimli Mektep Alemi*, S.9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), ss.143.

İmzasız, “Kızlar Mektebi I”, *Resimli Mektep Alemi*, S.1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), ss.12-15.

İmzasız, “Kızlar Mektebi II”, *Resimli Mektep Alemi*, S.2, 1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913), ss.31-32.

İmzasız, “Kızlar Mektebi III”, *Resimli Mektep Alemi*, S.3, 10 Ağustos 1329 (23 Ağustos 1913), ss.36-39.

İmzasız, “Kızlar Mektebi IV”, *Resimli Mektep Alemi*, S.5, 10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), ss.79-80.

İmzasız, "Kızlar Mektebi V", *Resimli Mektep Alemi*, S.6, 1 Teşrinievvel 1329 (14 Ekim 1913), ss.82-85.

İsmail Hakkı, "Ana Mekteplerinde Çocukları Nasıl Terbiye Ediyorlar?", *Resimli Mektep Alemi Mürebbiyeler Alemi*, S.10, 14 Kanunuevvel 1329 (27 Aralık 1913), ss.149-150.

Köy Hocası, "Çocuklarımın Bedenini Nasıl Terbiye Ettim", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.12, 1 Şubat 1329 (14 Şubat 1914), ss.187.

Köy Hocası, "Evvela Kendi Kendimi Islah Ettim", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.14, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), ss.227.

M. Lokman, "Küçüklere Sıhhi Nasihatler", *Resimli Mektep Alemi*, S.4, 1 Eylül 1329 (23 Eylül 1913), ss.63-64.

Mahmut Kenan, "Mektep I", *Resimli Mektep Alemi*, S.1, 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913), 1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913), ss. 2-4.

Mahmut Kenan, "Mektep II", *Resimli Mektep Alemi*, S.2, 1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913), ss. 17-20.

Mahmut Kenan, "Mektep III", *Resimli Mektep Alemi*, S.3, 10 Ağustos 1329 (23 Ağustos 1913), ss.34-36.

Mehmet Celal, "Eğer Tahsilin Teshili Lazımsa", *Resimli Mektep Alemi*, S.7, 10 Teşrinevvel 1329 (14 Ekim 1913), ss.103-104.

Mehmet Sa'id, "Sevgili Terbiyecilerimize Milli Bir Anma Armağan", *Resimli Mektep Alemi*, S.9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), ss.130-131.

Mektep Alemi, "Güzel Bir Mektupluk Yapmak İçin", *Resimli Mektep Alemi-Gençler Alemi*, S.11, 15 Kanunusani 1329 (28 Ocak 1914), ss.179.

Mektep Alemi, "Resim Örneklerini Nasıl Tedarik Etmeli", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.13, 20 Şubat 1329 (5 Mart 1914), ss.211.

Mektep Alemi, "Şariyet Hassesi", *Resimli Mektep Alemi-Gençler Alemi*, S.14, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), ss.239.

Mektep Alemi, "Şems-ül Mekatip'de Vatan Terbiyesi Nasıl Verilir?", *Resimli Mektep Alemi Mürebbiyeler Alemi*, S.10, 14 Kânunuevvel 1329 (27 Aralık 1913), ss.147-148.

Mihri, "Saadet Aile Duyguları: Avrupa Kadınları ve Bizim Kadınlarımız", *Resimli Mektep Alemi*, S.9, 21 Teşrinisani 1329 (14 Kasım 1913), ss.139-140.

Muallim Bahaddin, "Yokluk İçinde Varlık- Kolay Tecrübeler", *Resimli Mektep Alemi-Gençler Alemi*, S.12, 1 Şubat 1329 (14 Şubat 1914), ss.199.

Muallim İsmail Hakkı, "Açık Hava Mektepleri: Mektep Sanatoryumları", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.14,10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), ss.228-229.

Muallim İsmail Hakkı, "İngilizler 'Yeni Mektep'lerinde Nasıl Terbiye Veriyorlar", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.11, 15 Kanunsani 1329 (28 Ocak 1914), ss.169-170.

Muallim İsmail Hakkı, "Mekteplerimizde İlim ve Maariften Evvel Kurtarılacak Sıhhat Vardır?", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.13, 20 Şubat 1329 (5 Mart 1914), ss.205-206.

Muallim İsmail Hakkı, "Resmi Nasıl Tedris Etmeli?", *Resimli Mektep Alemi-Mürebbiyeler Alemi*, S.13, 20 Şubat 1329 (5 Mart 1914), ss.208-209.

Muallim İsmail Hakkı,"Gençler Eğer Sağlam Ruhlu Faal, Emelperver Bir Millet Olmazsanız, Eyvah!", *Resimli Mektep Alemi-Gençler Alemi,* S.10, 14 Kanunuevvel 1329 (27 Aralık 1913), ss.153-154.

Mustafa Figani, "Cevap", Resimli Mektep Alemi, S.9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), ss.131-133.

Mustafa Figani, "İnsanların En Azılı Düşmanı", *Resimli Mektep Alemi*, S.7, 10 Teşrinievvel 1329 (23 Ekim 1913), ss.106-110.

Orhan Mithat, "Kadınlarımızda İntibah", *Resimli Mektep Alemi*, S.8, 1 Teşrinisani 1329 (14 Kasım 1913), ss.113-114.

Orhan Mithat, "İlk Kanun-ı Beşer Pederlere Hürmet ve Riayet", *Resimli Mektep Alemi*, S.9, 21 Teşrinisani 1329 (4 Aralık 1913), ss.129-130.

2. Kitaplar/Makaleler

AKAGÜNDÜZ, Ümüt, "Maarif Risalesinde Toplumu Bilgiyle Tanıştırabilme Kaygısı ve Eğitime Yaklaşım (1891-1896)", *Türk Eğitim Tarihi Dergisi*, C. 9, S.2, 2020, ss.444-466.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2007.

ALABAŞ, Ramazan, *Cumhuriyet ve Çocuk*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2019.

ALABAŞ, Ramazan "Moral Values in School Textbooks during the Second Constitution and Early Republican Periods: The Case of the Lectures on Morality", *International Online Journal of Educational Sciences*, C.11, S.3, 2019, ss.73-86.

ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,* Metis Yayınevi, İstanbul 1995.

ARIKAN, Rauf, *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, Nobel Yayınevi, Ankara 2013.

BAŞBOĞA ÖZEN, Sevcan, "Erken Cumhuriyet Dönemi Süreli Çocuk Yayınlarında İdealize Edilen Ahlaki Erdemler: Dayanışma-, Yardımlaşma, Tutumlu ve Tasarruflu Olmak", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 72, 2023, ss. 18-45.

BERG, Bruce. L. ve HOWARD Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Eğitim Yayınevi, İstanbul 2015.

BOURDİEU, Pierre, *Devlet Üzerine: Collège de France Dersleri (1989-1992),* İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

DEMİRCİ, H. Aliyar ve Enes Özkan, "II. Abdülhamit Devrinden Milli Şefli Yıllara Bir Özel Okul: Şemsülmekatip'ten Okullar Güneşi'ne", *Belgi*, S.22, 2021, ss. 803-824.

FORTNA, Benjamin C., *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

GELLNER, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992.

GEVGİLİLİ, Ali, Türkiye Basını, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, ss. 202-228.

GRAFTON, Antony, *Yeni Dünyalar Eski Metinler: Geleneğin Gücü ve Keşiflerin Yarattığı Şaşkınlık*, Kitap Yayınları, İstanbul 2004.

GURBETOĞLU, Ali, "II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Çocukluk Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.40, S.2, 2007, ss. 63-92.

HİZ, Gürbey ve Ayşe Şentürer, "A Collection of Late Ottoman Imaginations, Constructions, and Experiences: Servet-i Fünûn", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies*, S. 5, 2023, ss. 143-162.

KAPLAN, Leyla, Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998.

KAPLAN, Leyla, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi", *Osmanlılar*, C.5, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.466-472.

KARASAR, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri: Kavramlar, İlkeler, Teknikler,* Nobel Yayınevi, Ankara 2011.

KARPAT, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KOLOĞLU, Orhan*, 1908 Basın Patlaması*, Bas-Haş Yayınları, İstanbul 2005.

KOLOĞLU*,* Orhan, *Osmanlı Basının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010.

KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010.

MANN, Michael, *İktidarın Tarihi: Başlangıçtan 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Phoenix Yayınları, İstanbul 2013.

MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

TOPRAK, Zafer, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı," *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1983)*, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984, ss. 20-30.

TOPUZ, Hıfzı, *Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

UNAT, Kadri, "Türk Devrimi'nin Görsel Sunumu: Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Dönümü Afişleri", *13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Tarih Araştırmaları*, İksad Yayınevi, İstanbul 2021, ss. 209-256.

VARLIK, Bülent, Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları İstanbul, 1985, ss. 112-113.

WEBER, Eugen, *Köylülerden Fransızlara*, Heretik Yayınları, İstanbul 2017.

WİESNER-HANKS, Merry E., *Kısa Dünya Tarihi*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2020.

YILDIRIM, Ali ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin Yayınevi, Ankara 2013.

YİNİLMEZ AKAGÜNDÜZ, Seval, "II. Meşrutiyet Dönemi Ahlak Eğitimine Örnek Bir Ders Kitabı: İbtidailere Malumat-ı Ahlakiyye ve Medeniyye", *Kesit Akademi Dergisi*, S.7, 2017, ss. 240-257.

YİNİLMEZ AKAGÜNDÜZ, Seval, "Osmanlı Devleti'nde Okutulan İlk Fizik Ders Kitabı: Usul-i Hikmet-i Tabiiye (Doğa Felsefesine Giriş)", Türk Eğitim Tarihi Dergisi, C.2, S.2, 2013, ss. 58-77.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 757-766.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.02.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.03.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SOYOT TÜRKLERİNİN İNANIŞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

10.53718/gttad.1433173

MEHMET MUSTAFA ERKAL*

ÖZ

Rusya Federasyonu'nun Sibirya bölgesi, bünyesinde pek çok etnik grubu barındırmaktadır. Buryatya Özerk Cumhuriyeti'nin kuzeyinde bulunan ve iki etnik grup içerisinde sayılan Soyot Türkleri de bu etnik gruplar arasında yer almaktadır. Yaşadıkları Oka bölgesine 16. yüzyılda göç ettikleri düşünülmekte ve bölge bayrağında bulunan kar leoparı Soyotların sembolü olarak kabul edilmektedir. Sovyetlerin ortaya çıktığı döneme kadar kültürlerini ve dillerini çok iyi seviyede korumalarına rağmen özellikle özerklik isteğinin Sovyet çıkarlarına uygun olmadığı gerekçesiyle baskıya maruz kalmışlardır. Soyotların büyük bir kısmı Buryat olarak kayıtlara geçirilirken liderleri kurşuna dizilmiştir. Ekonomileri genel itibarıyla Ren geyiği yetiştiriciliğine dayanan Soyotların sürüleri 1960'lı yıllarda Sovyet yetkililer tarafından itlaf edilmiştir. Sovyetlerin yıkılmasından sonra pek çok yerde görülen öze dönüş hareketi Soyotlarda da görülmüş ve Ren geyiği yetiştiriciliği yeniden canlandırılmaya başlanmıştır. Soyotların kültürlerinin ve dillerinin yaşatılmasında en önemli katkının Finli araştırmacı Rassadin tarafından yapıldığını söylemek mümkündür. Yaklaşık 30 yıl boyunca bölgede yaşayan insanlarla görüşmüş ve aldığı kayıtlarla 2003 yılında bir sözlük yazmıştır. Geleneksel Türk İnanışlarını yaşatan Soyotlarda, şamanlar için kham adı kullanılırken, kendilerine has bazı inanışlar da görülmektedir. Şamanların kıyafetlerinde ornitomorfik görüntüler bulunmaktadır. Günlük hayatın bir parçası olan Ren geyikleri, inanışlarına da yansımış ve şamanik ritüellerde geyiklerle ilgili unsurlara yer verilmiştir. Ritüellerinde çeşitli enstrümanlar da kullanan Soyotlara göre bu enstrümanlar vasıtasıyla büyülü, müzikal bir uçuş yapılmaktadır. Bölgede yaygın şekilde görülen Budist inanışları ve geleneksel inanışlar birleşerek senkretik bir yapı oluşturmuştur. Soyotlarda toprağa dayalı dağ kültü olduğunu söylemek mümkündür. Onlara göre Munku-Saridak adı verilen dağda yaşayan iyenin adı Buren Han'dır. Bu sebeple yüce, ulu olan dağa nispet edilerek en kutsal bayramlarının adı Ulugdag şeklinde adlandırılmıştır. Kutsal dağların eteklerinde *murgel* adı verilen ağaçlar ya da taşlar bulunmaktadır. Oradan geçen Soyot, murgellere tazimde bulunur. Bazen de yiyecek ve içeceklerden oluşan çeşitli sunular sunar. Onlara göre evrende bulunan her şeyin bir ruhu vardır ve her şey birbiriyle görünmez bir iplik vasıtasıyla bağlanmıştır. Ruhların bazıları yardımcı bazıları ise kötülük kaynağı olmakla birlikte şamanlar kötü ruhlarla başa çıkmak üzere yüce ruhlara başvurmuştur. Avcılık ile ilgili çeşitli inanışları bulunan Soyotlar, bazı hayvanları avlamanın lanetlenme sebebi olacağına inanmaktadır. Mevsimi dışında avlanmanın, demir tuzak kurmanın, bir hayvanın yavrusunu avlamanın kesinlikle yasak olduğu görülmüştür. Özellikle kuşların uçmalarından dolayı yüce ruhlarla iletişimde olabilecekleri düşüncesi bu inanca kaynaklık etmektedir. Temelde üst, orta ve alt dünya olmak üzere üç katmanlı bir evren tasavvuruna sahip olmakla birlikte geleneksel inanışlardan farklı olarak üst dünyada 33 katmanlı, alt dünyada ise 3 katmanlı bir evren tasavvuruna sahip oldukları söylenmektedir. Dilleri ve kültürleri tehlikede olan Soyot Türkleri ile ilgili olarak çalışılan bu makalede, karşılaştırmalı ve fenomenolojik yöntem kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Soyotlar, Buryatlar, Ulugdag, Albıstar.

AN EVALUATION ON THE BELIEFS OF SOYOT TURKS

ABSTRACT

The Siberian region of the Russian Federation hosts many ethnic groups. Soyot Turks, who are located in the north of the Autonomous Republic of Buryatia and are counted among the two ethnic groups, are among these ethnic groups. It is thought that they migrated to the Oka region in the 16th century and the snow leopard on the flag of the region is accepted as the symbol of the Soyots. Although they preserved their culture and language at a

* Dr., Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: mferkal40@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-1636-2463.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

very good level until the emergence of the Soviets, they were subjected to oppression, especially on the grounds that their desire for autonomy was not in line with Soviet interests. While most of the Soyots were registered as Buryat, their leaders were shot. The Soyots' economy was largely based on reindeer breeding and their herds were culled by Soviet authorities in the 1960s. After the collapse of the Soviet Union, the Soyots began to revitalize reindeer breeding, which has been seen in many places since then. It is possible to say that the most important contribution to the survival of the culture and language of the Soyots was made by the Finnish researcher Rassadin. He interviewed people living in the region for about 30 years and wrote a dictionary in 2003 with the records he took. While the Soyots, who keep the traditional Turkish beliefs alive, use the name kham for shamans, there are also some beliefs unique to them. There are ornithomorphic images in the clothes of shamans. Reindeer, which are a part of daily life, are also reflected in their beliefs and elements related to deer are included in shamanic rituals. According to the Soyots, who also use various instruments in their rituals, a magical, musical flight is performed through these instruments. Buddhist beliefs and traditional beliefs, which are widespread in the region, have merged to form a syncretic structure. It is possible to say that the Soyots have a mountain cult based on the land. According to them, the name of the good living in the mountain called Munku-Saridak is Buren Khan. For this reason, the name of their most sacred holiday was called Ulugdag, attributed to the great, great mountain. At the foot of the sacred mountains there are trees or stones called murgel. Soyot, passing by, pay homage to the murgels. Sometimes they offer various offerings of food and drink. According to them, everything in the universe has a spirit and everything is connected to each other by an invisible thread. Some of the spirits are helpers and some are sources of evil, but shamans appealed to the higher spirits to deal with evil spirits. The Soyot, who have various beliefs about hunting, believe that hunting certain animals is a cause of damnation. Hunting out of season, setting iron traps, and hunting the young of an animal were strictly forbidden. In particular, the idea that birds can communicate with the higher spirits due to their flight is the source of this belief. Basically, they have a three-layered conception of the universe as upper, middle and lower worlds, but unlike traditional beliefs, they are said to have a 33-layered conception of the universe in the upper world and a 3-layered conception of the universe in the lower world. In this article about the Soyot Turks, whose language and culture are in danger, comparative and phenomenological method is used.

Keywords: History of Religions, Soyots, Buryats, Ulugdag, Albystar.

GİRİŞ

Türk, büyük bir ulusun genel adıdır. Coğrafi olarak muazzam genişlikte bir bölgede yaşayan Türkler kendi içerisinde çeşitli boylara, oymaklara ve aşiretlere ayrılır. Kimi büyük kimi küçük bu alt grupların kendine özgü hikâyeleri, dilleri ve inanışları bulunur. Farklı topluluklarda bulunan özge dilsel unsurlar ve inanışlar Türklerin erken dönemine ilişkin veri sağlayacak birer hazine olarak değerlendirilir. Büyük toplulukların diğer topluluklarla kültürel entegrasyonu küçük topluluklara göre daha fazladır. Küçük topluluklar daha ziyade içe dönük olduklarından dolayı diğer topluluklarla fazla ilişki kurmamış ve mevcut kültürlerini muhafaza etmiştir. Bundan dolayı küçük toplulukların özel olarak incelenmesi, bir topluluğun kültürel veri kaynağını ortaya çıkarmada büyük öneme sahiptir. Türk ulusu bünyesinde bulunan Soyot Türkleri, günümüzde Rusya Federasyonu'nda yaşayan ve nüfuslarıyla dilleri yok olma tehlikesinde olan oldukça küçük bir topluluktur. Bu makalede Soyotların geleneksel inanışları mevcut veriler ışığında fenomenolojik olarak incelenmiş, yakın topluluklar ile ilişkileri neticesinde inanışlarında meydana gelen değişiklikler mukayese edilmiştir.

1. Soyotlar Hakkında Genel Bilgiler

Soyot Türkleri, Rusya Federasyonu'nun Sibirya bölgesinde bulunan Buryatya Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Buryatya'nın kuzey bölgesinde yaşayan ve yerli halk kategorisinde değerlendirilen iki etnik topluluk vardır: Soyotlar ile Evenkler. Dilbilimcilere göre Soyot, *dağ sırtı* anlamına gelmektedir.[1] Bazı kaynaklar Tuvaların Soyon, Soyot veya Uryan-hay şeklinde anıldığını belirtmektedir.[2] Etnograflar, binlerce yıldır bu topraklarda yaşayan, Sayanların otokton bir etnosu olan Soyotlara *Urankhay-Soyot* demenin daha doğru olacağını iddia etmektedir.[3] Soyotlar, Oka bölgesinin bayrağında da bulunan kar leoparını topluluklarının totemi ya da sembolü olarak görmektedir.[4] Kendilerini *Soyït* şeklinde tanımlamaktadırlar. Soyotlar, kültürel ve coğrafi yakınlık bakımından komşu oldukları Buryatlar tarafından *Hoyod*, diğer komşuları Tofa Türkleri tarafından *Hāzūt* şeklinde adlandırılmaktadır. Günümüzde Dukha ve Urankhay-Uygurların yaşadığı Khövsgöl bölgesinden yaklaşık 350-400 yıl kadar önce Buryatya'nın Oka bölgesine göç ettikleri söylenmektedir. 1920'li yıllarda dillerini ve kültürlerini çok iyi bilen Soyotlara karşı Budist Lamalar ile Buryatların özellikle Soyot şamanlarına yaptığı müdahaleler, onları

[1] Norbu Ayuşeyev, "Soyoty Buryatii v dukhovnoy tsivilizatsii sayanidov Vnutrenney Azii", *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye issledovaniya Vnutrenney Azii*, S.1, 2017, s. 86-87.
[2] Mihaly Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 126.
[3] N.G. Ayuşeyev, N.V. Abayev, "Etnokul'turnyye Traditsii Soyotov v Dukhovnoy Tsivilizatsii Sayanidov Vnutrenney Azii", *Sotsial'nyye i gumanitarnyye nauki*, C. 1, 2017, s. 19-20.
[4] Ayuşeyev, *agm*, s. 90.

kendi kültürlerine yabancı hale getirmiştir.[5] Soyotların ulusal özerklik isteğinin Sovyet politikalarına ve çıkarlarına uygun düşmemesi neticesinde Soyotların çoğu Buryat olarak kayıtlara geçirilmiş, liderleri ise kurşuna dizilmiştir. 1989 yılına kadar yazılı eserlerde Soyotlardan neredeyse hiç bahsedilmemiş ancak Sovyetler yıkıldıktan sonra çeşitli yazınsal ve kültürel canlandırma faaliyetlerine geçilebilmiştir.[6]

Tarihsel süreç boyunca Soyotların ekonomisi Ren geyiği yetiştiriciliğine dayanmıştır. Ren geyiklerinin et ve sütünden yararlanırken onları bir çeşit ulaşım aracı olarak da kullanan Soyotlar aynı zamanda bu hayvanların derilerinden ayakkabı ve giysi üretmişlerdir. 1960'lı yıllara kadar oldukça gelişmiş bir ekonomi olan Ren geyiği çobanlığı Sovyet yetkililer tarafından kâr elde etmeyen bir meslek olarak değerlendirilmiş ve Ren geyiği sürüleri kesilmiştir. Doğrudan ulaşamadıkları Ren geyiği sürülerini ise helikopterlerle katletmişler ve Soyot geleneksel ekonomisini yok etmişlerdir. 1990'lı yıllarda yalnızca 50-70 kadar Ren geyiği kalmıştır. Sovyetlerin yıkılmasından sonra 1994 yılından itibaren Tofalardan Sayan-Karagas cinsi Ren geyikleri satın alınarak tarihsel geçim kaynağı olan geleneksel Ren geyiği çobanlığı müessesesi yeniden canlandırılmaya çalışılmaktadır.[7] Ren geyiği yetiştiriciliği konusunda Finliler özelinde İskandinavlar ile Soyotlar arasında çeşitli benzerlikler bulunduğundan ortak bir köken arayışına ilişkin tezler ortaya atılmaktadır.[8]

Türk dili açısından kuzeydoğu grubunun içerisinde tasnif edilen Soyot lehçesi, Tuva, Yakut, Hakas ve Şor lehçeleri ile ilişkili gösterilmiştir.[9] Soyot diline ilişkin veriler, 1970 yılı itibarıyla Valentin Ivanoviç Rassadin tarafından bölgede yaşayan yaşlı Soyotlarla yapılan görüşmelerde toplanmıştır. Resmî dil olan Rusça ve Buryatya'da konuşulan Moğolca ile karşılaştırıldığında yok olmak üzere tehlikede olan[10] Soyot dilini kurtarmak için Rassadin, 4500 kelime ile beraber Soyot gramerine ait bilgileri toplayıp UNESCO'ya bir rapor sunmuştur.[11] Rassadin'in çabaları neticesinde 2000 yılında Rus Hükümeti Soyotları küçük bir etnik grup olarak resmen tanımış, 2001 yılında Kiril temelli bir alfabe oluşturmuştur. 2003 yılında da Rassadin tarafından bir Soyot Dili Sözlüğü yayımlanmıştır.[12] Tehlike altındaki Türk dilleri içerisinde gösterilen Soyot dili, 2005 yılından itibaren ilkokulda öğretilmeye başlanmıştır.[13]

2. Soyotların İnanışları

Türkiye'de yapılan çalışmaların çoğunluğunda şaman kelimesinin Tunguzcadan geldiği yönünde ortak bir kanı göze çarpmaktadır. Ancak Günay ve Güngör'ün belirttiği üzere bu konu üzerinde farklı görüşler de bulunmaktadır. Tunguz şamanizminin Türkistan'daki şamanizme nispeten yeni bir oluşum olmasından dolayı Nemeth, Banzarov, Schott gibi araştırmacıların *şaman* sözcüğünün *kam* sözcüğünden Tunguz diline geçtiğini belirtmektedir.[14] Soyotlar şaman için eski Türkçe döneminden beri kullanılan kham sözcüğünü kullanmaktadır.[15] Türkçe olan kam kelimesinin ilk harfinin sızıcı olduğunu ve kh (hırıltılı h) şeklinde okunduğunu, Tunguz dilinde ise -k, -h ile -ş harflerinin yer değiştirdiğinin bilindiğini söyleyen Laufer'e göre şaman kelimesi Tunguzlara, Urankhay Soyotlardan geçmiştir.[16]

Soyot Türklerinin binicilik ve okçuluk yeteneklerinin olağanüstü olduğu belirtilmektedir.[17] Soyotların tarihinde bu yetenekleri ile ilgili bir efsane bulunmaktadır. Buna göre Cengiz Han öldüğünde onun mezarını korumak üzere Subutay Bahadır'ın emriyle 1000 asker seçilir. Seçilen 1000 askerin 100 tanesi Soyot'tur. Seçilen 100 Soyot'un halen Soyotlar arasında yaşadığına ve Cengiz Han'ın mezarının da bu sebeple Soyot topraklarında olduğuna inanılır.[18]

Şaman olmak için çoğunlukla şaman bir ataya sahip olmak gereklidir. Bununla beraber bir kişi kaza ya da olağanüstü bir olay neticesinde de şaman olabilir. Buryatlarla birlikte Soyotlarda yüksek bir ağaçtan düşme veya yıldırım çarpması neticesinde şaman olunabileceği gibi bir inisiyasyon süreci sonunda da şaman olunabilir.[19] Soyot

[5] Bayarma Khabtagaeva, *Mongolic Elements in Tuvan*, Harrassowitz, Wiesbaden 2009, s. 15-16.
[6] Ayuşeyev, Abayev, *agm*, s. 24.
[7] Ayuşeyev, Abayev, *agm*, s. 23.
[8] Berthold Laufer, "The Reindeer Once More", *American Anthropologist*, 22/2, 1920, s. 193.
[9] Andrew L. Szczśniak, "A Brief Index of Indigenous Peoples and Languages of Asiatic Russia", *Anthropological Linguistics*, S. 5/6, 1963, s. 13, 18, 20, 21.
[10] Valentin Rassadin, "Ob okinskih soyotah i ih yazıke. O probleme samoidentiçnosti u soyotov Buryatii", *Tsivilizatsionnıy vıbor i pograniç'e*, ed. Yan Keneviç, Instytut Badań Interdyscyplinarnych «Artes Liberales» Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2011, s. 250.
[11] Ayşe Şeyma Findik, "V. I. Rassadin, Kartinnıy Slovar' Soyotskogo Yazıka", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 17, s. 805-806.
[12] Khabtagaeva, *age*, s. 16.
[13] Valentin Rassadin, "The Soyots and Their Language", *Tehlikedeki Türk Dilleri II B Örnek Çalışmalar*, ed. Süer Eker, Ülkü Çevik Şavk, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara-Astana 2016, S. 3, s. 175-187.
[14] Ünver Günay, Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi: Başlangıçlarından Günümüze*, Berikan Yayınları, Kayseri 2015, s. 124-125.
[15] Rassadin, "The Soyots and Their Language", S. 3, s. 175.
[16] Berthold Laufer, "Origin of the Word Shaman", *American Anthropologist*, 19/3, 1917, s. 369-370.
[17] Ferdinand Ossendowski, *Beasts, Men and Gods*, E.P. Dutton Company, New York 1924, s. 62.
[18] Ayuşeyev, Abayev, *agm*, s. 20; Ayuşeyev, *agm*, s. 86-87.
[19] William Freedman, "Mystical Initiation and Experience in 'Call It Sleep'", *Studies in American Jewish Literature 1975-1979*, S. 5/1, 1979, s. 31.

Türklerinde şaman hastalığı "*albıstar*" adı verilen özel bir ad ile tanımlanır. Şaman olacak kişi, aklını kaçırıp, değişik ve tuhaf sesler çıkarmak, evde bulunan bulaşıkları kırmak, taygada yalnız başına dolaşmak, kaslarında histerik seğirmeler görülmesi, üstünü başını yırtmak gibi ilginç şeyler yaşar. *Albıstar* hastalığı genellikle genç yaşlarda ortaya çıksa da nadiren ileri yaşlarda da görülebilir. Erkeklerde görülme yaşı 20 ila 25 aralığındayken kızlarda 10 ila 15'li yaşlarda ortaya çıkar. *İştig irgek* adı verilen bir ruh şamanın bedenine girer ve şamanın yaşadığı hastalıklı hal sürekli devam eder. Tuva ve Soyot şamanlarında *düngür* adı verilen davul şamanın atı olarak görüldüğünden *İştig irgek,* şaman adayını bir at almaya ve *ala khuyak* adı verilen kıyafeti giydirerek şaman olma yönünde içinde bir istek uyandırmaya teşvik eder.[20] 2003 yılında Rassadin tarafından kaleme alınan sözlük incelendiğinde *iştig* terimi için "içinde bir şey barındıran";[21] *istik* terimi içinse "miras, geride bırakılan iz"[22] anlamı verilmiştir. *İrgek* terimi sözlükte bulunmamaktadır. Vajnštejn tarafından bu terimin bir harf hatası sonucu *irgek* yazıldığı, sözcüğün ise *irhek* olabileceği değerlendirilmektedir. *İrhek* terimi ise "erkek hayvan"[23] anlamında kullanılmaktadır. Geleneksel Türk inanışlarında şamanın yardımcı hayvanı bulunduğu, buna bazı topluluklarda ana hayvan dendiği bilinmektedir. Tarihsel bakiye göz önünde bulundurulduğunda *irhek* teriminin bir *ruh hayvanına* denk gelebileceği söylenebilir. Bu durumda *iştig irhek* terimi için "içerisinde bir öz bulunduran ruh hayvanı"; *istik irhek* terimi içinse "mirası taşıyan ruh hayvanı" şeklinde bir yorum yapılabilir. Her iki durum değerlendirildiğinde "geçmişten gelen mirası taşıyan bir ruh hayvanı" şeklinde genel bir çıkarımda bulunmak mümkün görünmektedir.

Geleneksel Türk inanışlarını sürdüren topluluklarda şamanlar yüce ruhlarla iletişime geçmek için çeşitli enstrümanlar kullanmaktadır. Genellikle davul ya da def bu enstrümanlar arasında öne çıkmaktadır. Ağız komusu olarak bilinen enstrüman da Türkistan coğrafyasında bir çeşit çağırıcı vazifesi görmektedir. Bunların yanında Moğol kökenli Buryatlar ile Altay ve Soyot Türklerinin şamanları, biri Yahudi arpına bir başkası Rus balalaykasına benzeyen enstrümanlar ayinler sırasında şamanlar tarafından kullanılmaktadır.[24] Bazı Soyot şamanları ayinler esnasında ellerinde üzeri kurdelelerle süslenmiş, çatallı bir asa bulundurmaktadır. Asa ile şamanlık yapanlar sol elleriyle asayı ortasından kavrarken asanın alt ucunu kalçalarına dayayarak destek almaktadır. Sağ elleriyle ise bir dizgini tutar gibi havayı yakalayarak bir hayvana biniş görüntüsünü ortaya çıkarmaktadır.[25]

Ruhların bir kısmı dost ve yardımcı iken bir kısmı da düşman ve kötülük vericidir. Şamanlar düşman ruhların üstesinden gelmek için yüce ruhlardan ya da daha önce karşılaştıkları ve tanıdıkları ruhlardan yardım isterler. Yardımcı ruhlar çoğunlukla hayvan şeklinde göründüğünden şamanlar bu ruhun etkisi altına girerler. Kıyafetlerini o hayvana benzetip, o hayvanın sesini taklit ederek ona dönüşürler.[26] Bu hayvan çoğunlukla ilgili topluluğun efsanevi ruh atasıdır. Geleneksel Türk inanışlarında *don değiştirme* olarak tanımlanan inanç ve ritüel ile benzerliği dikkat çekicidir.

Taklit edilen hayvanlar bazen binek hayvanlarıyken bazen de yırtıcılardır. Şaman, enstrümanıyla bu hayvan ruhunu çağırıp o enstrümanın içine onu hapseder. Bu sebeple Yakutlarda davula *şamanın atı* denir. Benzer bir inanış Soyotlarda da görülür. Soyotlar davula *khamu-at* (kamın atı) adını verir. Eğer davul geyik derisiyle yapılmışsa bu davula *şamanın karacası* denir. Yakut şaman anlatılarında bahsi geçen şaman atıyla yedi göğün gezilmesi, Karagas ve Soyotlarda şaman karacasıyla yedi göğün gezilmesi şeklinde çok benzer anlatılarla bezelidir.[27] Enstrümanlar aracılığıyla yapılan bu göksel gezinti *müzikal uçuş* olarak tanımlanmıştır. Tibetlerde de benzer bir inanışa rastlanır. Ancak Tibet inanışlarında rastlanan durum göksel değil yeraltı dünyası ile ilişkilidir. Tibetler şarkı söylemeyi *yılanın ruhunu yakalamak* şeklinde tanımlamış ve yeraltında yaşayan bir hayvanla ilişkilendirmiştir. Tibetlerden etkilenmiş Moğollarda da davulun tokmağı için *alaca yılan* ifadesi kullanılmaktadır.[28]

Asya'da yaşayan toplulukların çoğunluğunda, özellikle şamanların göksel yolculuklarında sıklıkla büyülü uçuş sembollerine rastlanır. Mançu-Tunguz, Samoyed ve Altay şamanlarının başlıkları tüylerle süslenir. Mançu-Tunguzlarda şamanın tüyünü süslendiği kuşu taklit ettiği görülür. Özellikle Altaylar başta olmak üzere bazı halklar kıyafetlerini tamamen kuşa benzetmeye çalışır. Hitchcock, Soyotların kıyafetlerinin "kusursuz bir ornitofani[29]"

[20] S.I. Vajnštejn, "The Tuvan (Soyot) Shaman's Drum and the Ceremony of its 'Enlivening'", *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*, ed. V. Diószegi, De Gruyter, Budapest 1968, s. 331.
[21] V.İ. Rassadin, *Soyotsko-Buryatsko-Russkiy Slovar'*, İzdatel'stvo oao "Respublikanskaya Tipografiya", Ulan-ude 2003, s. 46.
[22] Rassadin, *age*, s. 45.
[23] Rassadin, *age*, s. 46.
[24] Nora K. Chadwick, "Shamanism Among the Tatars of Central Asia", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, S. 66, 1936, s. 86; Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 38.
[25] Penglin Wang, 王彭林, "The Power of Numbers in Shamanism A Patterned Explanation of Shaman Names in Inner Asia", *Central Asiatic Journal*, S. 55/1, 2011, s. 111.
[26] Eliade, *age*, s. 120-121.
[27] Eliade, *age*, s. 204-205.
[28] Ter Ellingson-Waugh, "Musical Flight in Tibet", *Asian Music*, S. 5/2, 1974, s. 9.
[29] Ornitofani ifadesi Eliade'nin kitabında "kuş-görünümü" şeklinde çevrilmiştir. Bkz. Eliade, *age*, s. 187. Ancak bu ifadenin tam olarak karşıladığını söylemek mümkün değildir. Ornito olarak nitelendirilen kuş, herhangi bir kuş şeklinde anlaşılmamalıdır. Gök ile yer arasındaki bağlantıyı sağlayabilecek, kimi zaman kut, baht, devlet gibi göksel faydaları insanlara getirebilecek nitelikte özel bir kuş olduğu

olarak değerlendirilebileceğini söyler.[30] Teleüt, Altay, Minusinsk, Karagas ve Soyot şamanları kıyafetlerini bazen baykuşa benzetmeye çalışır. Soyot şamanlarının en çok benzemeye çalıştığı kuş ise kartaldır. Goldiler, Yakutlar, Dolganlar ve Tunguzların kıyafetleri de kuşa benzerken Yukagirlerin kostümlerinde kuş tüyleri bulunur. Bölge topluluklarının şamanlarının kıyafetleri ornitomorfik bir yapı göstermese bile bazen başlıklarını kuşa benzetirler. Akraba topluluklardan olan Moğolların kıyafetleri kuşa benzemese bile omuzlarında kanatları bulunduğundan Moğol şamanı, kıyafetini giyer giymez kuşa dönüştüğünü hisseder.[31] Roux, geleneksel Türk inanışlarında kuş tüylerinden yapılmış olan başlık süslemeleri ve kuş şekline benzeyecek şekilde giyinmeyi, kuşların dünyasına girebilmenin yolu olarak tanımlar.[32] Türk tarihinde hüküm sürmüş kağan ve sultanların çizilen resimlerinde genellikle başlıklarda bir tüye rastlanır. Mevcut durumda hangi dinin mensubu olduğu fark etmeksizin başlığa kuş tüyü takma adetinin geleneksel inanışların bir bakiyesi olduğu söylenebilir.

Soyot inançları en temelde toprağa olan saygıya dayalı dağ kültüyle ilişkilidir. Yüce ruhani güç ile en kozmik ilişki kutsal dağ ile kurulur. Çeşitli kültürlerin dünyayı anlamlandırma çabaları göz önünde bulundurulduğunda dağlar evrenin merkezi olarak sembolize edilir. Soyotlar için özellikle Sayan dağları sadece ruhsal dinginliğin ve uyumun temsilcisi değil aynı zamanda emperyalist saldırılara karşı onların ve doğal yaşam alanlarının koruyucusu olarak görülür. Dağlar manevi bilincin muhafızları olmakla birlikte cennet ile dünya arasındaki köprüdür. Yüce ruhlara yapılan dualar *Ahın Hadanuud* adı verilen ve dağlarda bulunan 13 kutsal yerde yapılır. Khövsgöl bölgesinde bulunan Rinçin-Lhumbe dağı Soyotlar için koruyucu dağ olarak kabul edilir. Soyotlar, Khövsgöl'den Oka bölgesine göç ettikten sonra yeni yerleşim yerinde bulunan dağlardan birine bu adı verip ritüellerini burada yapmaya başlamışlardır.[33] Khövsgöl'ün kendisi de Moğollar ve Soyotlar tarafından kutsal olarak kabul edilmiştir. Ossendowski bu kutsallığı bölgedeki volkanik faaliyetlerin devam etmesine ve bu faaliyetlerden dolayı gölde görülen yüksek dalgalara yormuştur.[34]

Soyotların dilini ve kültürünü zenginleştiren özellikle Türk Kağanlıkları döneminde Uygur yazısı olmuştur. Kadim dönemlerden beri geleneksel Türk inanışlarını yaşatan Soyotlar, Budizm'in topraklarına gelmesiyle her iki dini uyumlu bir senkronizasyon haline getirmiş, Tanrı inancının temeline Budist felsefesini oturtmuşlardır. Geleneksel inanışlarından beri taşıdıkları dağ kültü ve dağ ruhlarına tazim geleneğini asla terk etmemişlerdir. Soyotlar dağ kültüne ilişkin ayinleri yöneten kişilere *hadaşa* adını vermişlerdir. Sayan dağlarının en yüksek zirvesi olan Munku-Saridak dağı kutsal kabul edilmiş, ayin ve bayramlar bu dağın çevresinde düzenlenmiştir. Soyotların en büyük bayramı olan *Ulugdag* bu dağda düzenlenir. Ulugdag sonbaharda düzenlenir ve bu bayramda çeşitli yarışmalar yapılır.[35] 2004 yılında Sorok Köyü'nün adı *Buren Han*'ı tazim için *Ulugdag* olarak adlandırılmış ve o yıldan itibaren kesintisiz olarak bayram kutlamaları bu yerde devam etmiştir.[36]

Soyotlar tarafından her yıl mayıs ayının başında geleneksel olarak kutlanan *Buren Khaanay Tahil* adı verilen bir başka bayram bulunmaktadır. Esasen bu bayram Munku-Saridak dağının iyesi *Buren Han*'a tazim göstermek için kutlanmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Sayan dağlarının en yüksek noktası olan Munku-Saridak dağı Baykal, Khövsgöl ve Sayan coğrafyasının ana tapınma merkezi olarak kabul edilmektedir. Sibirya'nın Fuji'si olarak da anılan Munku-Saridak dağı yalnızca Soyotlar için değil bütün Sayan ve Altay toplulukları için kültürel ve tarihî anlamda önemli olduğundan *Buren Khaanay Tahil* bayramı bölge topluluklarının ruhani birleşmesine de aracılık etmektedir.[37] 2016 yılında ilk Soyot Budist Khambu-Lama Danzan Khaybzun Samayev -Rimpoçe- Bagşi tarafından organize edilen Ruhani Birleşme merasimi Munku-Saridak eteklerinde yapılmıştır. Ruhani Birleşme ritüeli, kişilerin karmalarını düzeltmek için atalarıyla irtibata geçtiği bir tören olarak tanımlanmıştır. Yine Samayev'in girişimiyle Sagaan Erkhuu (Beyaz İrkut) nehrinin dağ tarafına yakın kısmına bir ritüel kompleksi inşa ettirilmiştir. Türkistan ve Sibirya topluluklarının ortak mirası olarak görülen bu dağı doğal bir anıt olarak tanıtmış ve o dağın iyesi Buren Han'ın insanları koruyup kolladığını belirtmiştir. Munku-Saridak bölgesinde yaşayan insanların orada doğmuş olmaları sebebiyle şanslı olduklarını, manevi ve ahlaki açıdan Buren Han'ı onurlandırmanın doğal bir vazife olduğunu söylemiştir. 2 Mayıs 2016 tarihinde yapılan ayinin Munku-Saridak'ın kuzeyinde Sagaan Erkhuu bölgesinde bulunan Rus Budist tapınağında icra edileceği ve dua hizmetinin verileceğini belirtir bir ilan da yayımlamıştır.[38] Budizm inancına giren Moğol, Buryat ve Soyotlar, Budist dinî liderlerini

değerlendirilmektedir. Ayrıca bu kuşun temsil yeteneği olduğu ve yüce ruhlarla yapılan görüşmede bir çeşit aracı olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu ifadeye "kutsal kuşun tecellisi" şeklinde bir anlam vermenin daha isabetli olacağı düşünülmektedir.

[30] John T. Hitchcock, "A Nepalese Shamanism and the Classic Inner Asian Tradition", *History of Religions*, S. 7/2, 1967, s. 151.

[31] Anthony Parton, *Mikhail Fedorovich Larionov 1881-1964 A Study of The Chronology and Sources of His Art*, Newcastle University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1985, s. 184-185.

[32] Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 57.

[33] Galina Sergeyevna Handakova, "Religioznıye predstavleniya soyot –", *Arktiçeskiy Mnogoyazıçnıy Portal* (blog) (Erişim 18 Aralık 2023).

[34] Ossendowski, *age*, s. 147.

[35] Ayuşeyev, *agm*, s. 88.

[36] Rassadin, *age*, s. 256. Bursa il sınırları içerisinde bulunan dağın adı Uludağ'dır. Dağın isimlendirmesinin ana yurttan gelen bir inanış neticesinde olduğunu söylemek mümkündür. Bugün çeşitli tarihlerde düzenlenen birtakım şenliklerden söz edilmekle birlikte ilk dönem itibarıyla Uludağ ve çevresinde gerçekleştirilen bir ritüelin olup olmadığı, varsa geleneksel inançlarla ilişkisinin belirlenmesi başlı başına bir araştırma konusu olarak değerlendirilebilir.

[37] Ayuşeyev, *agm*, s. 88.

[38] "Naşa Glavnaya Svyatınya", Obşestvo, *okagazeta.ru*

Burkhan Bakşı şeklinde dönüştürmüşlerdir.[39] İlk Soyot Budist rahibin isminin sonunda niteleme sözcüğü olarak "Bagşi" kullanılması oldukça ilginçtir. Bilindiği üzere bazı Türk topluluklarında kam/şaman için bakşı ifadesi kullanılmaktadır. Bir diğer ilginç nokta ise Budist inancına sahip olmasına rağmen atalarının binlerce yıldır kutsal kabul ettikleri dağ iyesine saygı göstermeye çalışmasıdır. Kendi inancını atalarının inancıyla birleştirmeye ve senkretik bir yapı ortaya çıkarmaya çabalamasına rağmen yeni dinini bir "*alt kültür*", geleneksel inanışlarını ise bir "*üst kültür*" olarak devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

Kutsal dağların eteklerinde *obo tahilga* ve *hada hangay tahiha* adı verilen ritüeller gerçekleştirilir. *Obo*lar dağların zirvesinde veya güney yamacında yer alır. Bahsedilen ritüel esnasında bir ateş yakılarak ateşe *arsa* denilen ardıç dallarıyla *sagaan edee* ve *edeeney deeje* olarak anılan beyaz renkli sütten yapılan yiyecekler ritüelin yapıldığı dağın ruhuna sunulur. Ritüeli yöneten şaman, ayin sırasında 13 kutsal yerin hepsinin adını anarak onlara seslenir.[40] Obo Hatik bölgesinde bulunan geçilmez dağın dibindeki ağaç dallarına mavi renkli ipek şallar, kıyafetlerden kesilmiş çaputlar, atların yelelerinden kesilmiş kıllar asılır. Ruhlara saygılarını sunmak ve geçit vermesini istemek için yerdeki taşların üzerine et parçaları veya tuz ve çay fincanları konur.[41]

Bütün kutsal dağların eteklerinde *murgel* adı verilen yalnız bir ağaç veya taş bulunur. Bu *murgel*lerin saygı uyandıran özel bir gücü olduğuna inanılır. Bir yolcu eğer *murgel*in yanından geçerse ona kımız, votka veya süt serpmek zorundadır. Yolcu eğer uzun bir yola çıkıyorsa *murgel*e *zurmadanan* adı verilen beyaz renkli bir kumaş bağlar. Ancak avcı ise bu ağaca kırmızı renkli bir kumaş bağlamak zorundadır.

Soyotların genellikle avcılık ile hayatlarını sürdürdükleri göz önünde bulundurulduğunda inanışları ile avcılık arasında bir ilişki bulunduğunu söylemek mümkündür. Onlara göre bazı hayvanlar insanları anlamak için özel güçlerle donatılmıştır. Özellikle yaban domuzları ve ayılarda bu yeteneğin gelişmiş olduğuna inandıkları için bu hayvanları avlayacaklarını söylemekten kaçınmışlardır. Avlanma esnasında doğanın yasalarını çiğnemeyecek şekilde birtakım yasaklar dinî kisve altına bürünmüştür. Nitekim mevsim dışında avlanmak, demir tuzak kurmak, herhangi bir hayvanın yavrusunu avlamak, bilinmeyen bir hayvanı vurmak ve kuş vurmak kesinlikle yasaktır. Kuş vurma yasağının sebebi, onların göklerde uçtuğundan yüce varlıklara yakın ya da onlarla iletişim halinde olabilecekleri düşüncesidir. Soyotlarda Turpan kuşu *burhanay şubuun*[42] olarak kabul edildiğinden öldürülmesi kesinlikle yasaktır. *Hun şubuun* olarak anılan kuğular çiftler halinde yaşadıklarından dolayı biri ölürse diğeri beddua eder ya da öldüreni lanetler inancı bulunduğundan kuğuları öldürmek yasaktır. Buryat inanışlarına göre kuğular onların atalarıdır. Mitler, destanlar, şarkılar ve çeşitli halk bilimi envanterinde kuğular ile ilgili pek çok inanış bulunur. Özellikle beyaz kuğunun zenginlik, refah ve mutluluk getireceğine inanılır.[43]

Soyot inanışlarında her şeyin bir ruhunun olduğu düşüncesi varlığını sürdürmektedir. Doğada bulunan her şey birbirine görünmez bir iplikle bağlıdır. Hayvanlara hürmetin bu bağ neticesinde ortaya çıkan bir çeşit akrabalık, dağlara saygının ise toprak anaya hürmetten kaynaklandığını söylemek mümkündür. Soyotlar ve Buryatlar arasında Lamaizm yayılmasına rağmen geleneksel inanışlarının korunduğu görülmektedir. Dağların çoğunluğunun adı Buryatça olmasına rağmen Soyot şamanları bu dağlara kendi dillerindeki karşılığı yerine Buryatça adlarıyla seslenmektedir.[44]

İlk Soyot Khamba-Lama Samayev'in liderliğinde Soyot kültürünü korumak ve yaşatmak için Budistler, Tengriciler, etnologlar, oryantalistler, ekologlar, sosyologlar gibi bilim adamlarından oluşmuş bir topluluk kurulmuştur. *Akhalar Hareketi (Движения Ахалар)* olarak faaliyetlerini sürdüren bu topluluk, Soyotların geleneksel yaşamları ile zanaatlarının sürdürülebilir ve gelecek nesillere aktarılabilir olması için çalışmaktadır.[45]

Türk topluluklarının geleneksel dinî görüşleri değerlendirildiğinde üç katmanlı bir evren tasavvuru olduğu anlaşılmaktadır. Üst, orta ve alt dünyadan oluşan bu genel tasniften sonra bazı topluluklarda 3 katlı gökyüzü anlayışı olduğu görülmektedir. Hem gökyüzü için hem de tanrı için Tengri terimini kullanan Türklerde gökyüzü kutsalın tezahürü şeklinde anlaşılmaktadır.[46] Gökyüzünün katmanları bazen 7 iken bazen 9, 12, 16, 17 gibi farklı katmanlarla ifade edilmektedir. Moğollar ile Soyotlarda ise gökyüzü 33 katmandan oluşmaktadır. Altaylar arasında

[39] Wang, *agm*, s. 97.
[40] Handakova, *agm*.
[41] Ossendowski, *age*, s. 73.
[42] Tanrısal kuş. Buryat, Tibet, Tuva ve Hindistan'ın bazı bölgelerinde de kutsal olarak kabul edilen bu kuşun etini yemek yasaktır. "Khara yolo shubuun Buryaad orondo ba Über Baigalai khizaarta uurkhaildag bolobo", *Buryad Ünen*.
[43] L.D. Daşiyeva, "Kul't Lebedya v Traditsionnoy Kul'ture Buryat", *Mejdunarodnıy nauçno-issledovatel'skiy jurnal*, Vıpusk 12, 2021, s. 97.
[44] Handakova, *agm*.
[45] Ayuşeyev, *agm*, s. 91.
[46] Durmuş Arık, "Eski Türklerde Gök-Tanrı", *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni*, thk. Sergen Çirkin, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, C. 3, s. 286.

da 33 cennet anlayışının bulunduğu yazılmaktadır.[47] Karagas, Kırgız ve Soyotlarda gökyüzü gibi yeraltının da katmanlı olduğu ve yeraltında üç katman bulunduğu görüşü bulunmaktadır.[48]

SONUÇ

Soyot Türkleri, Rusya Federasyonu'nun Buryatya Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan oldukça küçük bir gruptur. Sovyetler döneminde Buryat nüfusu içerisinde görülerek yok sayılıp asimile edilmeye çalışılmışlardır. Sovyetlerin yıkılmasından yaklaşık 10 yıl sonra varlıkları kabul edilmiş ve ayrı bir topluluk olarak görülmüşlerdir. Soyotların ayrı bir etnos olarak kabul edilmeleri başlı başına bir olay olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında, Soyotlara özgü toprağa dayalı dağ kültü, avcılık, ruh, bayram, evren görüşü gibi inanışların günümüze aktarılması ayrıca önem arz eder. Şaman hastalığı için *albıstar*, ruh hayvanı için *istig irhek*, yüce ruh için *Buren Han* gibi terimlerin varlığı Soyotların geleneksel inanışlarına ilişkin kıymetli veriler olarak ele alınabilir. Soyotlar arasında devam eden bu inanışlar göz önüne alındığında inançların her türlü baskıya rağmen tarih aşan bir yönünün olduğunu söylemek mümkündür. Bazı inanışlar olduğu gibi aktarılırken bazı inanışlar farklı bir dinin inanç ve anlayışı ile bütünleşip eklektik bir hale gelebilmektedir. Budizm'in Soyotlar arasında yayılmasıyla ortaya çıkan eklektik inanışlar bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

KAYNAKÇA

ARIK, Durmuş, "Eski Türklerde Gök-Tanrı", *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni*, thk. Sergen Çirkin, İstanbul, Ötüken Neşriyat 2021. ss. 285-316.

AYUŞEYEV, N.G., ABAYEV, N.V., "Etnokul'turnyye Traditsii Soyotov V Dukhovnoy Tsivilizatsii Sayanidov Vnutrenney Azii", *Sotsial'nyye i gumanitarnyye nauki*, C. 1, 2017, ss. 86-92.

AYUŞEYEV, Norbu, "Soyoty Buryatii v dukhovnoy tsivilizatsii sayanidov Vnutrenney Azii", *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye issledovaniya Vnutrenney Azii*, 1, 2017, ss. 86-92.

CHADWICK, Nora K., "Shamanism Among the Tatars of Central Asia", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, C. 66, 1936, ss. 75-112.

DAŞİYEVA, L.D., "Kul't Lebedya v Traditsionnoy Kul'ture Buryat", *Mejdunarodnıy nauçno-issledovatel'skiy jurnal* Vıpusk, 12, 2021, ss. 97-100.

ELİADE, Mircea, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

ELLİNGSON, Waugh, Ter. "Musical Flight in Tibet", *Asian Musi*, 5/2, 1974, ss. 3-44.

FINDIK, Ayşe Şeyma, "V. I. Rassadin, Kartinnıy Slovar' Soyotskogo Yazıka", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 17, 2021, ss. 805-808.

FREEDMAN, William, "Mystical Initiation and Experience in 'Call It Sleep'", *Studies in American Jewish Literature (1975-1979)*, 5/1, 1979, ss. 27-37.

GÜNAY, Ünver, Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi: Başlangıçlarından Günümüze*, Berikan Yayınları, Kayseri 2015.

HANDAKOVA, Galina Sergeyevna, "Religioznıye predstavleniya soyot –", *Arktiçeskiy Mnogoyazıçnıy Portal*, Erişim 18 Aralık 2023. http://arctic-megapedia.com/blog/2020/12/01/религиозные-представления-сойот/

HARVA, Uno, *Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.

HITCHCOCK, John T, "A Nepalese Shamanism and the Classic Inner Asian Tradition", *History of Religions*, 7/2, 1967, ss. 149-158.

HOPPAL, Mihaly, *Avrasya'da Şamanlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021.

[47] Lisha Li, "The Symbolization Process of the Shamanic Drums Used by the Manchus and Other Peoples in North Asia", *Yearbook for Traditional Music*, 24, 1992, s. 71.
[48] Uno Harva, *Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, s. 42-43.

KHABTAGAEVA, Bayarma, *Mongolic Elements in Tuvan*, Harrassowitz, Wiesbaden 2009.

LAUFER, Berthold, "Origin of the Word Shaman", *American Anthropologist*, 19/3, 1917, ss. 361-371.

LAUFER, Berthold, "The Reindeer Once More", *American Anthropologist*, 22/2, 1920, ss. 192-197.

Lİ, Lisha, "The Symbolization Process of the Shamanic Drums Used by the Manchus and Other Peoples in North Asia", *Yearbook for Traditional Music*, C. 24, 1992, ss. 52-80.

OSSENDOWSKİ, Ferdinand, *Beasts, Men and Gods*, E.P. Dutton Company, New York 1924.

PARTON, Anthony, *Mikhail Fedorovich Larionov 1881-1964 A Study of The Chronology and Sources of His Art*, Newcastle University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Newcastle 1985.

RASSADİN, Valentin, "Ob okinskih soyotah i ih yazıke. O probleme samoidentiçnosti u soyotov Buryatii", *Tsivilizatsionnıy vıbor i pograniç'e*, ed. Yan Keneviç, Instytut Badań Interdyscyplinarnych «Artes Liberales» Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2011.

RASSADİN, Valentin, "The Soyots and Their Language", *Tehlikedeki Türk Dilleri II B Örnek Çalışmalar*, ed. Süer Eker, Ülkü Çevik Şavk, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara-Astana 2016, ss. 173-187.

RASSADİN, V.İ., *Soyotsko-Buryatsko-Russkiy Slovar'*, İzdatel'stvo oao "Respublikanskaya Tipografiya", Ulan-ude 2003.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi İstanbul 2002.

SZCZŚNİAK, Andrew L., "A Brief Index of Indigenous Peoples and Languages of Asiatic Russia", *Anthropological Linguistics*, 5/6, 1963, ss. 1-29.

VAJNŠTEJN, S.I., "The Tuvan (Soyot) Shaman's Drum and the Ceremony of its 'Enlivening'", *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*, ed. V. Diószegi, De Gruyter, Budapest 1968, ss. 331-338.

WANG, Penglin, 王彭林, "The Power of Numbers in Shamanism A Patterned Explanation of Shaman Names in Inner Asia", *Central Asiatic Journal*, 55/1, 2011, ss. 91-127.

BURYAD ÜNEN, "Khara yolo shubuun Buryaad orondo ba Über Baigalai khizaarta uurkhaildag bolobo", Erişim 19 Aralık 2023. https://burunen.ru/bur/news/society/98286-khara-yelo-shubuun-buryaad-orondo-ba-ber-baygalay-khizaarta-uurkhayldag-bolobo/

okagazeta.ru. "Naşa Glavnaya Svyatınya". Obşestvo. 22 Nisan 2016. Erişim 25 Aralık 2023. https://okagazeta.ru/news/media/2016/4/25/nasha-glavnaya-svyatyinya/

EKLER:

Soyot Türklerinin sembolü "Kar Leoparı
Kaynak: https://geraldika.ru/s/9404 Erişim Tarihi: 16.07.2024

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 767-784.

Geliş Tarihi–Received Date: 23.12.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İZMİR'DE YAŞAYAN KARAÇAY TÜRKLERİNİN MÜZİK KÜLTÜRÜ*

10.53718/gttad.1409020

RESUL BAĞI**-SEDAT BOZAN***

ÖZ

Toplumları müzikal olarak birbirinden farklı kılan temel özellik geliştirdikleri müzik tarzlarıdır. Kültür kavramının doğası gereği Karaçay müzik kültürü, yakın çevresinde bulunan tüm müzik kültürleriyle bağlantı ve benzerliklere sahiptir. Ancak aynı coğrafyada yaşayan diğer toplumların müziğinden farklı olarak Karaçay müziği bu kültürel benzerliklerin yanı sıra özgünlüğünü de koruyabilmektedir.

Müzikoloji, sosyoloji, antropoloji ve tarih alanlarını kapsayan disiplinlerarası bir bilimsel perspektifle yapılan bu çalışma Karaçay Türklerinin yaşadığı illerden biri olan İzmir'de yapılmıştır. Çalışmada İzmir'de yaşayan Karaçay Türklerinin göçleri, kültürleri, müzik ve dansları literatüre, gözlem ve görüşmelere dayalı olarak incelenmiştir. Araştırma sonucunda İzmir'de yaşayan Karaçay Türklerinin kültürlerini, geleneklerini, müzik ve danslarını gelecek kuşaklara aktarmaya çalıştıkları belirlenmiş ve bunun için yeni yerleşilen coğrafyalarda çeşitli sivil toplum örgütleri kurarak geleneksel birikimlerini yaşatmaya ve taşımaya çalıştıkları gözlemlenmiştir. Bu bağlamda dernekler aracılığıyla etkinlikler düzenledikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte Karaçay Türklerinin türküleri[1] ve danslarının düzenlenen bu etkinliklerde icra edildiği tespit edilmiştir.

Karaçay-Malkar Türklerinin göçleri, olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Karaçay toplumu göçler nedeniyle parçalanmış, aile bireylerinin bir kısmı Kafkasya'da kalırken diğerleri Anadolu'ya göç etmiştir. Yapılan göçler, onların sosyokültürel yapılarını bazı yönlerden etkilemiştir. Göçler sonucunda Kafkaslardaki Karaçay-Malkar nüfusu büyük oranında azalmıştır. Karaçaylılar, Kafkasya'nın dağlık iklimine alışık olması nedeniyle Anadolu'daki sıcak ve nemli yerleşim merkezlerinde tifo ve sıtma gibi salgın hastalıklara yakalanmış, bu nedenle de nüfus oranları önemli derecede azalmıştır. Nüfus sayılarının yeniden artması uzun zaman almıştır.

Karaçay Türklerinin Anadolu'ya göç etmesiyle birlikte, Türk kültürüne yeni bir katkı sağlanmış ve Anadolu'nun kültürel yapısı zenginleşmiştir. Karaçay Türklerinin gelenekleri ve sanatları Anadolu toplumuna dâhil olmuş ve çeşitli kültürel etkileşimler gerçekleşmiştir. Karaçay Türklerinin Anadolu'ya göçü, Anadolu'nun demografik yapısında da değişikliklere yol açmıştır.

1943 yılında Kafkasya'da Elbruz Dağı'nın eteklerindeki Karaçay-Malkar bölgelerinden Anadolu'ya göç eden Karaçaylılar beraberlerinde getirdikleri kültürlerini son yıllara kadar koruyabilmişlerdir. Karaçay Türkleri kendi kültürlerini yaşatmak için yerleştikleri bölgede kendi geleneklerini sürdürmeye çalışmışlardır. Ancak teknolojik gelişmeler, artan iletişim olanakları, televizyon ve internetin yaygınlaşması nedeniyle Karaçay geleneklerinin bazı değişikliklere uğradığı gözlemlenmiştir. Karaçay halkı zamanla Kafkasya'dan ödünç getirdiği müzik kültürü, halk oyunları ve enstrümanlarını yavaş yavaş unutmaya başlamıştır. Aynı zamanda Karaçay Türkleri kendine özgü danslarını ve müzik kültürlerini/kültürel kimliklerini Anadolu toplumuna az da olsa aktarmıştır. Karaçay Türkleri müziği dini faaliyetlerde ve günlük hayatın diğer aşamalarında kullanırlar. Karaçay Türkleri müzik açısından zengin bir geleneksel çalgı repertuarına sahiptir. Müzik çalarken sadece insan sesini değil aynı zamanda çeşitli enstrümanların seslerini de kullanırlar. Rusya menşeli akordeon yaygın olarak kullanılsa da

* Sedat Bozan tarafından Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "İzmir'de Yaşayan Karaçay Türklerinin Müzik Kültürü" başlıklı Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

** Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Türk Müziği Bölümü, Niğde/TÜRKİYE, E-Posta: resulbagii@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9325-2455.

*** Öğretmen, MEB, İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: sdtbzn35@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4755-6028.

[1] Karaçay-Malkar topluluğu Türk etnik kökenli bir topluluk olduğu için söyledikleri ezgiler "türkü" olarak nitelendirilmiştir. Bkz. İslam Ansiklopedisi 41. Cilt Türkü maddesi.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

geçmişte ve günümüzde kendine has çalgıları da bulunmaktadır. Bu çalgılara genellikle "kobuz" denir. Karaçay Türklerinde eskiden beri kullanılan esas müzik aletlerinin ise nefesli bir çalgı olan "sıbızgı" ve telli bir çalgı olan "kıl kobuz" olduğu çeşitli kaynaklarda ifade edilmiştir.

Öte yandan müzikal eserlerinde ve halk danslarında kullanılan ritmik ve makamsal özelliklere yer verilmiş, ayrıca bu unsurların eserlerin temalarıyla uyum içinde oldukları ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karaçay Türkleri, Müzik Kültürü, Müzikoloji, Etnomüzikoloji.

MUSIC CULTURE OF KARACHAY TURKS LIVING IN IZMIR

ABSTRACT

The main feature that makes societies musically different from each other is the musical styles they have developed. Due to the nature of the concept of culture, Karachay musical culture has connections and similarities with all musical cultures in its immediate surroundings. However, unlike the music of other societies living in the same geography, Karachay music can preserve its originality as well as these cultural similarities.

This study, which was conducted with an interdisciplinary scientific perspective covering the fields of musicology, sociology, anthropology and history, was conducted in Izmir, one of the provinces where Karachay Turks live. In the study, the migrations, cultures, music and dances of the Karachay Turks living in Izmir were examined based on literature, observations and interviews. As a result of the research, it was determined that the Karachay Turks living in Izmir tried to transfer their culture, traditions, music and dances to the next generations, and for this purpose, it was observed that they tried to keep their traditional knowledge alive and carry it by establishing various non-governmental organizations in the newly settled geographies. In this context, it has been determined that they organize events through associations. In addition, it has been determined that the folk songs and dances of the Karachay Turks were performed in these events.

Migrations have had positive and negative consequences for the Karachay-Balkar Turks. Karachay society was fragmented due to migrations, some of the family members stayed in the Caucasus, while others migrated to Anatolia. The migrations of Karachay-Balkar Turks affected their sociocultural structures in some aspects. As a result of migrations, the Karachay-Balkar population in the Caucasus decreased greatly. Because the Karachay people were accustomed to the mountainous climate of the Caucasus, they caught epidemic diseases such as typhoid and malaria in the hot and humid settlements in Anatolia, and therefore their population rates decreased significantly. It took a long time for population numbers to increase again.

With the migration of Karachay Turks to Anatolia, a new contribution was made to Turkish culture and the cultural structure of Anatolia was enriched. The traditions and arts of the Karachay Turks were integrated into the Anatolian society and various cultural interactions took place. The migration of Karachay Turks to Anatolia also led to changes in the demographic structure of Anatolia.

The Karachay people, who migrated to Anatolia from the Karachay-Balkar regions at the foot of Mount Elbrus in the Caucasus in 1943, were able to preserve the culture they brought with them until recent years. Karachay Turks tried to maintain their own traditions in the region where they settled in order to keep their culture alive. However, it has been observed that Karachay traditions have undergone some changes due to technological developments, increasing communication opportunities, and the spread of television and the internet. Over time, the Karachay people gradually began to forget the musical culture, folk dances and instruments they borrowed from the Caucasus. At the same time, Karachay Turks began to transfer their unique dances and musical culture/cultural identity to the Anatolian society, at least to a small extent. Karachay Turks use music in religious activities and other stages of daily life. Karachay Turks have a rich repertoire of traditional instruments in terms of music. When playing music, they use not only the human voice but also the sounds of various instruments. Although the accordion originating from Russia is widely used, it also has its own instruments in the past and today. These instruments are often called "kobuz". It has been stated in various sources that the main musical instruments used by the Karachay Turks for a long time were "sıbızgı", a wind instrument, and "kıl kobuz", a stringed instrument.

On the other hand, the rhythmic and modal features used in musical works and folk dances are included, and it is revealed that these elements are in harmony with the themes of the works.Keywords: Karachay Turks, Music Culture, Musicology, Ethnomusicology.

GİRİŞ

Bir toplumun müziği zamanla değişme eğilimindedir, bu durum göç ve kültürel değişimle ilişkili geleneksel biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Göç kavramı insanlık tarihi kadar eskidir. Varoluştan bu yana insanlar, geçici ya da kalıcı, bireysel ya da gruplar halinde farklı nedenlerle hareket etmektedirler. Göç eden grupların, geçiş yolları

üzerinde bulunan toplumlardan ve göç ettikleri yerlerin kültürel, sosyal, siyasi ve dini inanışları gibi özelliklerinden etkilenirler.

Etkileri günümüze kadar uzanan Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan zorunlu göçler yakın tarihin önemli olayları arasında yer almaktadır. Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden kavimlerden biri Karaçay-Malkar Türkleridir. Karaçay Türkleri Rus baskısıyla Anadolu'ya göç etmiş ve Anadolu'nun farklı illerine yerleşmişlerdir.[2]

Karaçay Türklerinin gelenekleri, dilleri, dinleri, inanışları, kültürleri, sosyal ve ekonomik hayatları, edebi hayatları, göçleri ve siyasi hayatlarına yönelik birçok araştırma yapılmıştır.[3] Kendilerine has özelliklerini günümüzde de yaşatan Karaçay Türklerinin türküleri ve danslarının da incelenmesi gerektiği düşünülmektedir. Zira kültür ve kimliğin inşasında müzik son derece etkilidir. Bu doğrultuda çalışmada Karaçay türküleri ve danslarının genel özellikleri olan usul, ritim ve nazari yönden incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada öncelikle kültür ve kimlik kavramları açıklanmış, ardından Karaçay Türklerinin kökenine, yaşadıkları bölgelere, Anadolu'ya göçlerine ve bu göçlerin nedenlerine, sosyo-kültürel özelliklerine yer verilmiştir.

Karaçay müziği Türkiye'de bazı coğrafi bölgelerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle inceleme İzmir ili sınırlıdır. Bu çalışmada literatür taraması, alan araştırması ve tarama yöntemleri kullanılmıştır. Görüşmeler, İzmir'de yaşayan Karaçay Türkleriyle gerçekleştirilmiştir.

1. Araştırmanın Kavramsal Temelleri

Kültür kelimesi Fransızcada toprağı ekip biçme, tarım anlamına gelen culture kelimesinden türemiştir. Kültürün farklı tanımları yapılmıştır. Sapir kültürü, *varlığımızın yapısını belirleyen sosyal süreçler aracılığıyla öğrendiğimiz maddi ve manevi unsurların, uygulamaların ve inançların birliği* olarak tanımlar. Sorokin'e göre kültür, a*nlam, değer ve kurallar, bunların etkileşimleri ve ilişkileri, sosyokültürel dünyada açık eylem ve araçlarla açığa çıkarılan ve nesneleştirilen sentetik ve sentetik olmayan gruplardır*.[4] Kültür kavramını *Hars* olarak adlandıran Ziya Gökalp'e göreyse kültür *Bir kavmin vicdanında yaşayan kıymet hükümlerinin hepsidir.*[5]

"Kimlik" kavramı, günümüzde sosyal bilimler, kültür ve siyasette üzerine çok tartışılan ve yazılan kavramlardan biridir. Çağımızda "kimlik", sosyoloji, sosyal psikoloji, felsefe, edebiyat, siyaset bilimi ve antropoloji gibi birçok disiplini kendi perspektifinden içine alan temel bir kavram haline gelmiştir.[6] Bu kadar çok disiplinin aynı kavrama kendi bakış açılarıyla yaklaşma çabası da ilgili literatürün hızla gelişmesine katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, bu kavramın çok boyutlu doğası, kimlik alanındaki araştırmaları da karmaşıklaştırmaktadır. Bu nedenle analizde kimlik sorununun hangi boyutunun ele alınacağına karar vermek ve bu durumda sınırlandırmaya çalışmak önemlidir. Bu bağlamda kimlik kavramına yönelik birçok tanım yapılabilmektedir. Kimlik konusunda en fazla ve derinlikli çalışma yapan araştırmacılardan biri olan Nuri Bilgin'e göre kimlik *bir kişi veya grubun kendisini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlaması* şeklinde tanımlanmıştır.[7] Bilgin'in de ifade ettiği gibi kimlik, bireyin içerisinde olduğu toplumsal grubu ya da bireysel açıdan kendisini tanımlaması için vazgeçilmez olan bir olgudur. Bu sebeple kişinin dayanışma içinde olması, topluma katılması, kendini bulması ve neye ait olduğunu sorgulaması, varoluş nedenini anlamayı sağlayan doğal bir gereksinimin neticesinde ortaya çıkmaktadır. Hem toplumsal hem de bireysel faktörler kimliğin oluşmasında büyük önem arz etmektedir. Bireylerin birer kimliği olduğu gibi toplumların da kimlikleri vardır. Toplum içerisinde ortak bir kültüre sahip olan bireylerin, toplumla bütünleşmesini sağlayan olgulardan biri kültürel yapıdır. Toplumda nesiller boyu aktarılan örf ve adetler, gelenek ve görenekler, dil, din, edebiyat, müzik, dans, sanatsal faaliyetler ve ahlak anlayışı gibi birçok olgu kültürel kimliğin oluşmasında önemli bir paya sahiptir.[8]

İzmir'de yaşayan Karaçay topluluklarında akrabalık, coğrafi yakınlık, paylaşılan gelenekler ve inançlar bulunmaktadır. Bunlar doğada sosyalleşmenin en temel unsurlarıdır. İnsanlar bunları din, ideoloji, ulus, insan doğası gibi daha karmaşık ve soyut temellere dayandırırlar. Sanatın ortaya çıkışı insanların manevi ihtiyaçlarını karşılamaktır. Müzik, sanatın önemli kollarından ve toplumsal kültürü yansıtan en önemli kültürel öğelerden biridir. Müzik, insanların duygu, düşünce ve sevinçlerini aktarmanın en önemli iletişim araçlarından ve en etkili yollarından biridir. Müzikal kimlik hususuna ilişkin pek çok farklı bakış açısı vardır. Müzikal kimlik kavramı

---

[2] İsmail Türkoğlu, "Karaçay-Balkarlar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 380; Ömer Karataş, "Karaçay Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 29, S. 2, 2014, s. 529.

[3] Bazı araştırmalar için bkz. Adilhan Appa, "Karaçay-Balkar Türkçesi Alfabesi ve Ses Bilgisi" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* 2002, 13, s. 144; Adilhan Adiloğlu, "Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* S. 24, 2016; Gökçen Bilgin Aksoy, "Sovyet Egemenliğinden Önceki Karaçay-Malkar Edebiyatı", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C. 11, s . 18, 2021, s. 225; Janos Sipos ve Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Halk Şarkıları: Macar Halk Müziğinin İzinde Kafkasya'ya Bir Seyahat*, Bengü Yayınları, Ankara 2018.

[4] Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s. 101.

[5] Ziya Gökalp, " Milli Terbiye I", *Makaleler V*, haz. Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.29.

[6] Assiye Aka, "Kimliğe Teorik Yaklaşımlar", *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 34, S. 1, 2010. s. 17.

[7] Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar Yay. İzmir 2007, s.11.

[8] Stefan Seidel & Kenneth Hudson, *Müzik Eğitimi ve Kültürel Kimlik: Uluslararası İki Çalışma Raporu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müze Eğitimi Anabilim Dalı Yayınları, Ankara 1999, s. 59.

müzik bilimine yönelik olarak özellikle müzik eserlerindeki ana dinamiklerin tespit ve tasnif edilmesi yönünde ele alındığında, herhangi bir müzik eserinin şekil, aidiyetlik, tür, form gibi özelliklerini ve sınırlarını belirlemede kullanılan müzikal faktörlerin tümü olarak düşünülebilmektedir.[9] Cinsiyet ve ırksal veya etnik kimlik gibi kategoriler özellikle önemlidir çünkü müzikal kimlikler kolektif olarak işlev görür. Müzikal kimlik arayışında, biyografik ve kolektif dönüşler, müzikal kimliğin hareketli, süreç içinde bir benlik deneyimi olarak görülmesini gerektirir. Müzikte sosyal gruplar bireysel inançları ifade etmezler, ancak etik normların ve sosyolojik ideolojilerin işlevinde bireysellik ve grup ilişkileri pekiştirilir.

Müzikal kimlik, yeryüzünde var olan müzik eserlerinin tasnif edilmesini sağladığı için müzik alanında oldukça önemli bir husustur. Bazı çalışmalarda müzikal kimlik kavramı müzik eserlerinin hem bireysel hem de toplumsal beğeniler olarak zaman içerisinde hafızalarda yer etmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Paşaoğlu'da müzikal kimliğin kültürel anlamda aidiyeti ile ilgili olarak şunları: "*Bireysel müzikal kimlik olgusu, ikincil ve birincil pek çok faktörün etkisi altında toplumu oluşturan bireylerin benimsediği, bireyin ait olduğu kültür ve o kültürün müzik için sahip olduğu imaj yoğunluğu ile şekillenmektedir. Zaman ve mekân gibi unsurlar tarihin akışı içerisinde çeşitli şekillerde yeniden şekillenmiştir*" belirtmiştir.[10] Müzikal kimlik, halkın içinde gelişerek ait olduğu toplulukların sosyo-kültürel yapılarını bünyelerinde yaşatan müzik eserlerinde kapsamlı bir altyapıya sahip olabilmekte ve kültürel aidiyetlikleri ile hafızalara kazınmış olan çeşitli müzikal kazanımlar ile olan ilişkiler sonucunda dinamik bir biçimde genişletmektedir.[11]

Müzik, toplumun kültürel kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ayten Kaplan, "*Türk Halk Musikisinin Dünü, Bugünü ve Yarını*" adlı paneldeki konuşmasında müzik ve müzikal kimliği;

> "Müzik, kimliğimizi oluşturan kültürel ifadenin sembollerinden ve davranış biçimlerinden biridir. Müzisyen, dansçı veya seyirci olarak insanları özel bir şekilde bir araya getiren sosyal bir olaydır. Bir toplum ya da toplulukla yapılan müzik uyum sağlamaya ve bu bağı devam ettirmeye başladığında ortaya toplumsal kimliği vurgulayan "türe özgü bir müzik" çıkar. Müzikal kimlik, kendisini her yönüyle şekillendiren kültürden beslenir. Eseri meydana getiren kişi de o toplumda yaşayan bir kişidir. Deneyimlerini, duygularını ve yorumlarını ifade etme aracı olarak müziği seçer. Besteciler ve şairler yaşadıkları kültürel yapılara göre kendi dil kalıpları içinde kurguladıkları eserlerde olanı ya da olması gerekeni ortaya koyarlar. Paylaşılan işleri yakalamak, toplum tarafından benimsenen, davranış oluşturan ve kültürü bir arada tutan" olarak ifade etmişlerdir.[12]

Müzik toplumda birleştiriciliği sağlayan bir iletişim aracı olarak sayılabilmektedir. Birçok çalışma bireylerin müziği duygu durumlarını değiştirmekte bir araç olarak kullandıklarını göstermektedir. Müzikal kimliğin oluşumunda müzik ve kişi, toplum veya yöre arasındaki karşılıklı etkileşim oldukça önemlidir. Frith, müzik ve kimlik arasındaki etkileşimi ifade ederken; "*Birincisi, kimlik olmuş bir şey değil, bir oluş sürecidir, sabit değil, akışkandır; ikincisi, müzik deneyimimiz -müzik yapma ve dinleme- en iyi şekilde sürecin kendisinin deneyimi olarak anlaşılır. Müzik, tıpkı kimlik gibi, bireyin iç dünyasını tanımlayan hem bir performans hem de bir hikâyedir*" demektedir.[13]

Bireylere ve toplumlara özgü özelliklerin oluşmasında gelenek, dil, eğitim, kültür, algı, sosyal çevre ve davranışlar gibi unsurlar söz konusudur. Tüm bu unsurlar müzikal kimliğin oluşmasında da belirleyici unsurlardır. Müzikal kimlik, kişinin müzik bilimi açısından tutum, davranış, yaşam tarzı, perspektifi, algısı ile geleneğe olan yaklaşımı, müzikal çevresi, müzik eğitimi gibi unsurları da içerisinde barındırmaktadır. Özellikle kültürel kimliğin bireysel kimliğin ve bunun içinde yer alan müzikal kimliğin ortaya çıkmasındaki rolü göz ardı edilemez. Müzikal kimliği oluşan bireyler ya da toplumlar kendilerine has müzikal ifade tarzlarını yaratmaktadırlar.[14]

2. Karaçay Türklerinin Tarihsel ve Kültürel Süreçleri

Karaçay-Markar Türkleri, Kafkasya bölgesinde Elbruz Dağı'nın (Mingitav) doğu ve batısındaki vadilerde yaşamış, Kimmerler, Sakalar (İskitler), Hunlar ve diğer etnik gruplardan oluşan Türk boyları ile kaynaşmışlardır. Bölgede tarihsel olarak Bulgarlar ve Kıpçak Türkleri hüküm sürmüştür.[15] Karaçay-Malkarlar Kafkasya'nın en eski halklarından biridir, tarihi ve kültürel kökenleri diğer Kafkas halkları ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

---

[9] Sinan Haşhaş, *Geleneksel Türk Halk Müziğinde Yörelere Özgü Müzikal Kimlik Saptamaları*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2017, s.10.

[10] Sibel Paşaoğlu, Müzikal Kimlik Oluşumu ve Kültürel Aidiyet Duygusu Gelişiminde Geleneksel Müzikler, *İzmir Ulusal Müzik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İzmir 2010, s. 170.

[11] Haşhaş, *agt*, s. 11.

[12] Ayten Kaplan, "Türk Halk Müziği'nin Geleceğini Kültürel Yapı Belirleyebilir mi?" *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2007, s. 961.

[13] Akt. Ali Cenk Gedik, *Popüler Müzikte Beğeni Farklılıkları: Bir fMRI Çalışması,* Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2007, s. 9.

[14] Tuba Barutcu, Taş Plak Geleneğinde Türk Müziği Kadın Ses Sanatçılarının Müzikal Kimlik ve Müzikal Gelişimleri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Akademik Müzik Araştırmaları Dergisi,* S. 10, 2019 s. 89.

[15] Appa, *age*, s. 144; Karaçay-Malkar Türklerinin kökeni hakkında Bkz. Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Açıdan Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni", *Yeni Türkiye*, 2015, vol.21, no.80, s. 485-496.

Türkiye'deki araştırmalarda aynı dili, kültürü ve tarihi paylaşan Karaçay-Malkarların bir Türk boyu olduğu veya Türk boylarından geldiği ortaya konulmuştur.[16] Karaçaylar-Malkarlılar, dilleri, kültürleri, tarihleri ve gelenekleri farklı iki Türk boyu değil, aynı dili, kültürü ve tarihi olan bir Türk milletidir. Elbruz Dağı'nın bir tarafında Karaçaylılar, diğer tarafında Malkarlılar yaşıyordu.[17] Aralarında coğrafi konum dışında bir fark yoktur.

Karaçay halkının kökeni konusunda Sovyet döneminde ortaya çıkan ilk çalışmalardan biri Umar D. Aliyev tarafından 1927 yılında yayınlanan Karaçay adlı eserdir.[18] Aliyev, milattan sonraki birinci yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Türk halklarının ortaya çıktığını tahmin etmektedir. Yazar, 5. yüzyılda Attila Hunları arasında bir Türk etnik grubunun olması gerektiğine inanmaktadır. O zamandan beri Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Polovetsler (Kıpçaklar) gibi gruplar Alanların dağıtım bölgesine gelerek onları ovalardan dağlara doğru bastırmışlardır. 13. yüzyılda Cengiz Han'ın ordularının seferleri bölgenin siyasi yapısını etkilemiştir. Cengiz Han'ın saldırısıyla Azak Denizi kıyılarında Kırım Tatarları ve Nogaylar boy göstermiştir. Aliyev'e göre bunlar Adıge aşireti üzerinde baskı kuran Türk boylarıdır. Adıge-Kabarbey kabilesinin önde gelen bir kabilesi, Güneydoğu Kafkas Dağları'na göç ederek Alanları yerinden etti ve onları bugün Oset Dağları olan yere sürdü. Yazar, Türk boylarının nereden gelmiş olabileceklerine bir cevap olarak Kırım'dan gelmiş olabileceklerini söylemenin adil olduğunu savunmaktadır. Aliyev, Karaçayların Kırım'dan Baksan ve İlyurt bölgelerine Karça isimli bir adamın önderliğinde geldiğine dair halk söylentilerini vurgulamaktadır. Tavkul ise Karaçay-Malkarlıların ilk etnik nüvesinin MS. 5. yüzyılda Kafkasya'ya gelen Kara Bulgarlar olduğunu, daha sonra ise Kıpçaklar gibi farklı Türk boylarının da eklenmesiyle bugünkü etnik yapının oluştuğunu iddia eder.[19] Yine Tavkul'a göre 1223 yılında Kıpçaklar ve Moğollar karşı karşıya geldiklerinde, Kıpçaklar, Moğollarla tek başlarına savaşamayacaklarını anladıkları için Alanlarla ittifak kurmayı düşündüler. Fakat Moğollar buna izin vermeyerek Alanların üzerine yürüyüp onları dağıtmıştır. Kıpçakların çoğu sıranın kendilerine geldiğini görmüş ve güçlü Moğol ordusunun önünde yok olacaklarını bildikleri için kuzey otlaklarına kaçarak küçük bir kısmı Kuban, Bulgarlar ve Alanlarla birleşmiştir. Türk topluluklarından Kafkasya'nın sarp ve güvenli dağlarına çekilmeleri[20] bu tarihi olayın Karaçay-Malkar halkının ulusal temellerinin oluşumunda önemli bir etkisi olmuştur. Mevcut duruma bakılırsa çok eskiden beri bölgeye gelen Türk boyları ile sonradan Kırım'dan gelen Türk boyları birleşmişlerdir. Ayrıca Svan, Mingrel, Abhazya, Dağıstan ve Kabarda'dan gelenler Karaçay halkının bir parçası olmuşlardır. Aliyev ve Tavkul'un yaklaşımından, Karaçayların etnik oluşumuna bölgedeki etnik grupların katkı sağladığı fakat etnik grubunun temel çekirdeğini Türklerin oluşturduğu görülmektedir.

Karaçay-Malkarlılar, Kafkasya'nın köklü halklarındandır. Gürcü, Adige, Oset gibi halklarla -farklı dilleri kullansalar da- akrabadırlar. Karaçay Malkar toprakları XIV ve XV. yüzyıldan başlayarak bölünmeye başlamış, XVI. yüzyıl başlarında Karaçaylılar ve Malkarlılar olarak ikiye bölünmüşler ancak ortak kültürel özelliklerini kaybetmemişlerdir. Dolayısıyla Karaçaylılar ve Malkarlılar iki farklı Türk boyu değildir. Yaşadıkları yer dışında aralarında hiçbir fark yoktur. Sovyet politikasından dolayı ikiye bölünmüş, bir kısmı Karaçay-Çerkes Cumhuriyetine, bir kısmı da Kabardey-Balkar Cumhuriyetine bağlanmıştır.[21] Ocak 1922'de Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlı Karaçay-Çerkez ve Kabartay-Malkar Özerk Bölgeleri kurulmuştur. Kabartay-Malkar Özerk Bölgesi[22], Aralık 1936'da Özerk Cumhuriyete dönüştürülmüştür.[23]

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Karaçay-Malkarlılar 1924 yılına kadar Arap alfabesi, 1924-1937 yılları arasında Latin alfabesi ve 1937 yılından sonra ise Kiril alfabesini kullanmışlardır. Genellikle sözlü edebiyat temeline dayanan eserlerinin ağızdan ağıza aktarılarak nesiller boyu yaşatılmasını sağlayan Karaçay-Malkar Türkleri, Sovyetlerin yeniden yapılanmasıyla içerisinde barındırdığı Türk topluluklarıyla ilişkileri artmıştır.[24] Araştırmacılar arasında Karaçay Malkar halkının Türk kökenli oluşlarıyla ilgili görüş birliği sağlanmış ancak XV. yüzyıl öncesine ait ayrıntılı bilgi ve belgelere rastlanılamadığından tarihî gelişmeleriyle ilgili görüş birliği oluşmamıştır.

2.1. Karaçay Adının Anlamı

"Karaçay" esasen halkın değil coğrafi bölgenin adıdır. Doğru söylenişi "Karaçaylılar" olmakla birlikte Türkiye'de "Karaçaylar" denilmektedir.[25] "Karaçay adının Karaça adlı bir beyden geldiği, Malkarlar adının ise Bulgar sözünden veya Malka/Balk Irmağından geldiği düşünülmektedir. Bir görüşe göre de Malkarlar, adlarını

[16] Hayri Çapraz, "Sovyetler Birliği Tarih Yazımında Karaçay-Malkarların Kökeni Konusu", *MUTAD,* C. VI, S. 2, 2019, s. 272.
[17] Türkoğlu, *agm*, s. 380.
[18] Çapraz, *age*, s. 272.
[19] Tavkul, *agm*, s.485-496.
[20] Tavkul, *Karaçay-Malkar Soyo-Kültürel Yapısının Etnik Kökenleri ve Kültürleşme*, s. 567.
[21] Gökçen Bilgin Aksoy, "Sovyet Egemenliğinden Önceki Karaçay-Malkar Edebiyatı", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C. 11, S. 18, 2021, s. 225.
[22] Ruslar tarafından Malkar yerine Balkar adlandırılması kullanılmaktadır.
[23] Ahmet Taşağıl ve diğ., Türk Dünyası Kültür Atlası, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 203.
[24] Vedat Balkan, *Karaçay-Malkar Türk Edebiyatından Kâzim Meçi'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserlerinden Örnekler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon 1997, s. 1.
[25] Nurullah Tabakçı, *Kültürlerarası İletişim Sürecinde Alt Kültürde Kimliğin Oluşumu Türkiye'deki Karaçay Topluluğu Örneği,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2008, s. 98.

Malkar adındaki liderlerinden almışlardır.[26] A. Mokayev ise buna benzer bir etimolojiyle "Kara-çay" sözünden *sulu yer, sulak yer* anlamı çıkarılması gerektiğini söylemektedir. Fakat bu görüş, Karaçay-Malkar ve genel olarak diğer Kıpçak lehçelerinde *çay (su, ırmak)* şeklinde bir sözün bulunmaması, Karaçay-Malkar Türkçesinde ırmak ve nehir anlamında *suw", çerek ve koban* sözlerinin kullanılması, Karaçaylıların kendilerine özellikle de kavim adı olarak *kara ırmaklı* adını vermeleri pek mümkün görünmemektedir.[27]

Karaçay adına ilk olarak Osmanlı kaynaklarında XVI. yüzyılda, Avrupa ve Rus kaynaklarında ise XVII. yüzyılda rastlanmaktadır. Karaçay'da bulunan Rus elçileri Pavel Zaharev, Fedot Elçin ve Fedor Bajenov, Gürcistan'a gitmek üzere 1639'da (El Curt köyü/Bashan Vadisi) yaklaşık 15 günlüğüne Karaçay halkı hakkında bazı notlar almışlardır. Elçilerin notlarında Karaçaylara "*Karaçay*" ve "*Karaçayevo Kabarda*" denilmektedir. 1404 yılında Kafkasya Başpiskoposu Johannes, Galonifontibus'da tutulan kayıtlarında Karaçaylardan "*Kara Çerkesler*" olarak bahsetmiştir.[28] Osmanlı kaynaklarında, yaptıkları hizmetler dolayısıyla Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilen beylerin arasında Karaçaylıların beyi Kaziy oğlu Mirzabek'in adına da rastlanmaktadır. Karaçay adının geçtiği 1582 yılında yayınlanan fermanda Osmanlı hazinesinin Azak yolu üzerinden Demirkapı-Şirvan'a güvenli bir şekilde intikalinde yardımlarından istifade edilen Mirzabek'e verilen devlet nişanı ve hediyelerden bahsedilmektedir. Tarihte ilk kez Balkar (Malkar) adına da yine 1582 yılına ait Osmanlı belgelerinde karşılaşılmaktadır.[29]

Malkar (Balkar) halkı kendilerine Tavlu (dağ) veya "Alan" derler. "Balkar" adı, Sovyet hükümeti tarafından Başan, Çheghem, Khoram, Bızıngı ve Malkar vadilerinin dağ halklarını tek bir isim altında bir araya getirmek için icat edilmiş yapay bir etnik isimdir.[30]

1943 yılında Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Karaçaylılar, beraberlerinde getirdikleri kültür ürünlerini yeniden yaşatma ve sürdürme mücadelesi vermektedirler. Türkiye'de günümüzde İstanbul, İzmir, Eskişehir, Kayseri, Antalya, Afyon, Yalova, Tokat ve Sivas gibi illerde toplam 12 köye dağılmış şekilde hayatlarını sürdürmekte olan Karaçay Türkleri yeni yerleştikleri bölgelerde kültürlerini yaşatmak için farklı etkinlikler düzenlemektedirler.

2.2. Karaçay'ın Coğrafi Konumu

Kafkasya veya Kafkaslar, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan 1100 km uzunluğunda ve 110-160 km genişliğindeki yüksek dağ sıralarının genel adıdır. Kafkas Dağları'nın en yüksek zirvesi, Karadeniz kıyısındaki Novorossisk çevresinden Hazar Denizi'ndeki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan 5.642 metre yüksekliğindeki Elbruz Dağı'dır (Mingi Tav).[31]

Kuzey Kafkasya bölgesi, Rusya Federasyonu'nun Stavropol ve Krasnodar eyaletlerini ve yedi özerk cumhuriyeti (Adige, Karaçay, Çerkesya, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, İnguşetya, Çeçenya ve Dağıstan) içerir. Karaçay halkının yaşadığı bölge doğuda Çerek Nehri'nin kaynağından, batıda Raba Nehri'nin kaynağına ve Kafkas Dağları'nın dağlarına kadardır.[32]

2.3. Karaçay-Malkar Türklerinin Anadolu'ya Göçleri ve Nedenleri

Tarih boyunca büyük devletlerin Kafkasya'ya hâkim olma mücadelesi bitmemiş, ancak hiçbiri de Kafkasya'yı tam olarak ele geçirememiştir. Kafkasya'dan Anadolu topraklarına yapılan kitleler halindeki göçün başlangıcı hemen hemen Kırım Savaşı'na dayanmaktadır. Kafkasların yurtlarını terk edip Anadolu'ya iltica ettikleri bu süreçte, göçün yoğunluğu farklılık göstermiştir. Bu göç hareketi özellikle 1850'li yıllarda küçük gruplar halinde iken 1864-1865 yılları arasında hız kazanmıştır. Sonraki dönemlerde ise inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. Bunun nedeni ise dönemin siyasi ve askeri olaylarıdır.[33]

Son birkaç yüzyılda Kafkasya'ya hâkim olmayı başarabilen tek güç Rus Devleti olmuştur. Rusların Kafkasya'ya hâkim olma çabaları XVIII. yüzyıl sonlarında başlamış, XIX. yüzyılın ilk yarısından sonra artmıştır. Ruslar, Kırım Savaşı'nda alınan yenilgiyi telafi etmek için Kafkasya üzerinde daha çok odaklanmış, savaştan sonra bölge halkı üzerinde baskıyı yoğunlaşmıştır.[34] Artan baskılar karşısında da bölgede yaşayan Kabardeyler,

[26] Taşağıl ve diğ., *age*, s. 200.
[27] Adilhan Adiloğlu, "Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* S. 24, 2007, s. 21.
[28] Tuncay Açık, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Karaçay-Malkarlılar ve Göçleri (1853-1910)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2014, s. 44-56.
[29] Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Soyo-Kültürel Yapısının Etnik Kökenleri ve Kültürleşme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1996, s. 96.
[30] Tavkul, agt, s. 93.
[31] Tavkul, *agt,* s. 46-48.
[32] Tavkul*, agt.* s. 93.
[33] İhsan Satış, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 7, S. 1, 2012, s. 520.
[34] Ömer Karataş, "Karaçay Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 29, S. 2, 2014, s. 526.

Besleneyler, Çeçenler, Osetler ve de Karaçay-Malkarlılar kendi istekleriyle Anadolu'ya göçmüşlerdir. Karaçay-Malkar Türklerinin Anadolu'ya göçü 1885-1907 yılları arasında gerçekleşmiştir.[35] Akabinde farklı zamanlarda göçler devam etmiştir. Bu göçler sonucunda Türkiye'de yaşayan Karaçay-Malkarların sayısı 15.000 civarına ulaşmıştır.

Günümüzde Türkiye'deki Karaçay köylerin isimleri ve bağlı oldukları il-ilçe ve köyler şu şekildedir;[36]

- ✓ Konya'nın Sarayönü Başhüyük Kasabası
- ✓ Tokat'ın Sulusaray ilçesi Arpacıkaraçay köyü
- ✓ Tokat'ın Almus ilçesi Çilehane köyü
- ✓ Eskişehir'in Çifteler ilçesi Belpınar köyü
- ✓ Eskişehir'in Han ilçesi Yazılıkaya köyü
- ✓ Eskişehir Han ilçesi Akhisar köyü
- ✓ Eskişehir'in Han ilçesi Gökçe Yayla köyü
- ✓ Eskişehir'in Sivrihisar ilçesi Ertuğrul (Yakapınar) köyü
- ✓ Afyon'un İncehisar ilçesi Doğlat köyü
- ✓ Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesi Eğrisöğüt köyü
- ✓ Ankara'nın Gölbaşı ilçesi Yağlıpınar köyü
- ✓ Sivas'ın Yıldızeli ilçesi Emirler köyü

Bunların dışında Yalova Çiftlikköy ilçesinde, Konya Ereğli ilçesinde, Eskişehir Mahmudiye ilçesinde, Tokat Turhal ilçesinde, Afyon Bolvadin ilçesinde, İstanbul, İzmir, Eskişehir, Konya, Afyon, Tokat, Kayseri, Sivas il merkezlerinde de Karaçay Türkleri yaşamaktadır.

Kafkasya'dan Anadolu topraklarına yapılan göçlerin temelinde milli, siyasi, dini, kültürel ve sosyal açıdan birçok sebep bulunmaktadır. Fakat esas neden Rusların Kafkasya'ya yönelik sömürge politikasıdır.

3. Karaçay Türklerinin Sosyo-Kültürel Gelişimi

Tavkul'a göre Karaçaylılar Elbrus Dağı'nın eteklerine yerleşmek için geldiklerinde bazı dağların, suların ve ağaçların ruh olduğuna inanmışlardı ki bu da Türkçe'deki kutsal su yeri (iduk yer-sub) ile tutarlıdır. Dağa "ebedi sonsuzluk dağı" anlamına gelen "Mingi" adını verdiler ve ona "Taw" dediler. Kendilerini dağın hizmetkârları olarak gördüler, onu ilahi bir varlık olarak kabul ettiler ve "Mingji Tavnu'nun Hizmetkârları" adını aldılar.[37]

"Tengri" hemen hemen her Türk boyu tarafından kabul edilmiş, lehçe farklılıklarına göre birbirine yakın kelimelerle ifade edilerek "Tanrı", Karaçay'da "Teyri" olarak kullanılmıştır.[38] Sosyal yaşamlarını ve geleneklerini incelediğimizde, Karaçayların animistik ve natüralist sapmalar sergileyen eski bir tanrı inancını benimsediklerini görürüz. Başlangıçta Kafkas coğrafyasında paganizm, Şamanizm ve tanrı inançları gibi doğal inançların hâkim olduğu, Hristiyanlıkla ise 10. yüzyılın ilk yarısında Bizans ve Bizans din adamlarının etkisiyle tanıştıkları görülmektedir. Ancak zamanla Kafkasya'da Moğol istilası ve Bizans İmparatorluğu'nun zayıflaması nedeniyle Hristiyanlık bir miktar gerilemeye başladı. Karaçay-Malkarlılar, Hristiyanlığı kabul etse de, eski pagan inançları hiçbir zaman terk edilmedi, bu nedenle Hristiyanlık, Şamanizm ve paganizm ile karışarak çoktanrılı bir görünüm kazandı.[39]

Güney Dağıstan'ın İslam'la tanışması Hz. Ömer'in hilafetine kadar uzanır. Ne var ki, Kafkasya'daki ulaşım zorluğu, kabileler arasındaki dil farklılıkları ve ciddi bir misyonerlik faaliyetinin olmayışı gibi sebeplerle merkezi ve dağlık bölgelere doğru İslamlaşma hareketi hızını kaybeder. Bugünkü İnguş, Kabardey, Osetya,Karaçay-Malkar yöreleri ile Adigelerin kadim yurdu Kuban havzasında Müslüman tacirlerin dikkatini çekecek bir ticari

[35] Tuncay Açık, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Karaçay-Malkarlılar ve Göçleri (1853-1910)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2014, s. 193.
[36] Url-1 https://bashuyuk.wordpress.com/karacay-koyleri-2/.
[37] Ufuk Tavkul, *Karaçay Malkar Toplumunda Sosyal Yapı ve Değişme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1991, s. 14.
[38] Metin Yavuz, *Karaçay Türkçesi (Gramer, Metin, Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s. 14.
[39] Michael Khodarkovsky, "Hıristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm: Rusya, Kuzey Kafkasya'da, 1550-1800", çev. Furkan Özkan, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi,* Volume: 2 No: 4, 2017, s. 108.

canlılık da olmadığı için Müslüman tüccarların ve seyyahların etkisiyle oluşacak İslamlaşma fırsatı da doğmamıştır.[40]

Bunu söyledikten sonra kısaca İslam'ı kabul etme sürecinden bahsetmek gerekir. 1890'lı yıllarda Karaçay'da görev yapan N. A. Ştoff adlı bir Rus memuru notlarında bu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

> "XVII. Yüzyıl başlarında, yüksek dağların arasındaki derin vadilerde yaşayan Karaçaylılar, İslam dininin varlığından habersiz bir şekilde, eski pagan-şaman inançlarını hala sürdürmekte idiler. Kırım Hanı, Kafkasya'ya İslam dinini yaymak için iki bölük askerle birlikte din adamları göndermiş. Karım Hanı'nın askerleri, Koban ırmağı başlarına geldiklerinde burada şimdiye kadar hiç kimseye boyun eğmeyen Karaçaylılarla karşılaşmışlar. Karaçaylılar çok sevdikleri yurtlarını ve bağımsızlıklarını korumak için Kırım Hanı'nın askerlerine karşı koymuşlar ve onları yurtlarına sokmamışlar. Karaçaylılar, Kırım askerlerine karşı savaşırlarken "Marca" adını verdikleri ilahlarından kendilerine güç vermesini diliyorlarmış. Karım Hanı'nın askerleri ne kadar uğraşsalar da Karaçaylılara bir türlü İslam dinini kabul ettiremeyip çaresiz geri dönmüşler. Fakat Karaçaylılar da bu mücadeleden sonra epey bir güç kaybetmişler. Ayrıca, İslam dini Karaçaylılar arasına ancak XVII. Yüzyıl sonlarında girmiş".[41]

XVI. yüzyılın başlarında şimdiki topraklarına yerleşen Karaçalılar arasında bir yandan Alan kalıntıları ve Gürcistan'ın etkisinde oluşan Hristiyanlığın izleri, diğer yandan Altınorda'dan başlayan Kırım-Dağıstan ile henüz asgari seviyede Müslümanlık etkileri ile ilkel inançların etkisinde kalmış bir topluluk bulunmaktadır. Hazarlardan gelen Yahudi bileşenleri de dâhil edersek 16 ve 17. yüzyıllar boyunca Karaçay halkının alt ve orta sınıfının üç tek tanrılı dinin tüm unsurlarını içeren animist/Totemist bir inanç sistemi yaşadığı söylenebilir.[42]

Şekil 1. Karaçay Mezar Taşı.[43]

Karaçaylıların öbür dünyaya olan pagan inancı, mezar taşlarını ölen kişinin ihtiyaç duyduğu eşyaların resimleriyle süsleme geleneğine yansımıştır. XX. Yüzyıl başlarında saatler, ayakkabılar, şemsiyeler ve hatta dikiş makineleri, 19. yüzyılın başlarından kalma mezar taşlarındaki tablolara yansımıştır (Şekil: 1).

3.1. Karaçay Lehçesi

Karaçay Türkçesi, bir Kıpçak lehçesidir. Türk lehçelerinin tasniflerinde Karaçay Türkçesi, Markar Türkçesi ile birlikte sıklıkla anılmaktadır.[44] Tarihî Kıpçak Türkçesi metinleri esas alınarak Türkiye'de yapılan çalışmalarda Kıpçak Grubu Türk lehçeleri için belirleyici temel özellikler tespit edilmiş ve bu çerçevede Anadolu ağızlarında

[40] Yılmaz Nevruz, "Kafkaslarda Din Meselesi" *Yeni Türkiye*, 97/16, Ankara 1997, s. 1962.
[41] Akt. Adilhan Adiloğlu, "Karaçay Türklerinin İslâm Dinini Kabulü", *Electronic Turkish Studies*, 2008, s.14-15; İbragim Şamanlanı, Koban Başında –Tarih Haparla, Çerkessk, 1987, s. 166-167.
[42] Nurullah Tabakçı, *Kültürlerarası İletişim Sürecinde Alt Kültürde Kimliğin Oluşumu Türkiye'deki Karaçay Topluluğu Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2008, s. 118-119.
[43] Hasan Bahar, "Kuzey Kafkasya ve Karaçay Türkleri", 4. *Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Güneş Vakfı Yayınları, 2018, s. 239-264.
[44] Erdoğan Boz ve Semra Günay Aktaş, "Diasporada Karaçay Türkçesinin Kullanımı Eskişehir Örneği" *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı: 5/1 2016 s. 147.

görülen Kıpçak Türkçesi unsurları ortaya konmuştur.[45] Türkiye'nin bir diaspora lehçesi olan Karaçay Türkçesi, standart Türkçeyi hâkim dil olarak koruyamamış ve lehçe kullanım alanını terk etmek zorunda kalmıştır.[46]

Çalışmanın sonuçlarına göre Karaçay Türkçesinin lehçelerin kullanılabildiği hemen hemen tüm alanlardan geri çekildiği ve giderek aile ile sınırlı hale geldiği görülmektedir. Aile içinde 1-20 yaş grubu arasında pek kullanılmamaktadır. Diğer yaş gruplarında, net bir cinsiyetçi fark olmaksızın, giderek artan bir kullanım vardır.

Eskişehir merkezde yaşayan Karaçay halkının ağız kullanımının kırsal kesime göre daha düşük olduğu söylenebilir. Bunda şehir hayatının değer kaybetmesinin etkisi aşikârdır. Karaçaylar, kırsal kesimde (özellikle çoğunluk oluşturdukları yerlerde) nispeten kapalı bir sosyal hayat yaşıyorlar ve kültürleri, köylerden şehirlere göçle ciddi şekilde aşınmış durumdadır.[47]

3.2. Karaçay-Malkar Aile Yapısı

Ailenin biçimi toplumun yapısıyla yakından ilgilidir. Başka bir deyişle, aileyi oluşturan sosyal yapıdır. Cemaat temelli toplumlarda babanın otoritesine dayanan ataerkil aile biçimleri gelişmiştir. Başka bir tasnife göre babasoylu aileleri tanımlayabiliriz, Karaçay-Malkar toplumunda rastladığımız örnekler geniş aile veya geleneksel aile adlarını taşır. Karşılaştığımız geniş aile tipi, Karaçay-Malkar toplumunun toplumsal yapısına, tek evli bir çiftten daha fazla dikey olarak genişlemesine izin vererek uyum sağlayabilirdi. Geniş aile tipinde otorite, ailenin en yaşlı üyesinde toplanmıştır. Yaşlılık prestij sağlayan bir faktör gibi görünmektedir Geniş ailelerde cinsiyete dayalı bir iş bölümü vardır.

Karaçay-Malkar toplumunda üç kuşağın bir arada yaşadığı geniş aile tipine "Ulu üyür" denir. Karaçay-Balkar yöresinde "Ullu üyür" adı verilen geniş aile tipi, 1943-44 yıllarında Karaçay-Malkarlıların Orta Asya'ya sürülmesine kadar devam etmiştir.[48] Bugün Ogarı Çegem köyünün her yerinde bu tür geniş ailelere rastlamak mümkündür. Geniş aile tiplerine genellikle prensler (biy) ve soylular (öz) soyundan gelen hanedanlarda rastlanmıştır. Karaçay-Balkar'da kölelerin azat edilmesi ve feodalizmin yerini kapitalizme bırakmasıyla birlikte "Ulu Uyur" olarak bilinen geniş ailelerin sayısı azalmaya başlamıştır.[49]

Sosyal tabakalaşma, Karaçay-Malkar halkının sosyal yapısında ve yaşamında önemli bir rol oynamakta ve aynı zamanda aile ve evlilik sistemi üzerinde de büyük bir etkiye sahiptir. Karaçay-Balkar'da toplum şehzadeler (biy), soylular (öz) ve köleler (kul) gibi farklı sosyal sınıflara bölünmüştür ve sınıflar arası evliliklere izin verilmez. Herkesin sosyal statüsüne uygun sınıftan biriyle evlenmesi gerekiyordu. Bu tür evliliklerden (biyolojik baba ve anne ile) doğanlara "çanka" denir.[50]

Eskiden evlenmek istediği kızlar akrabaları tarafından erkekler için bulunurdu. Bunların arasında sosyal sınıf dikkat çekti. Bazen erkekler kızlardan hoşlanır ve bunu akrabalarına bildirir. Eski Karaçay-Malkar toplumunda gençlerin tanışıp evlenmesi çok zordu. Gençler sadece düğün, doğum günü, bayram gibi eğlence etkinliklerinde buluşup tanışıyorlar. Karaçay-Malkarlar bu amaçla gençlerin buluştuğu çeşitli eğlence etkinlikleri düzenlemektedir.[51] Karaçaylılar arasında kesinlikle akraba evliliği yoktur. Büyükanne ve büyükbabanın yedi kuşağa kadar olan tüm akrabaları yakın akraba olarak kabul edilir. Bu yedi kuşakta akraba olanlar birbirleriyle evlenemezler, çocuk sahibi olamazlar, kız evlat edinemezler. Bu tür toplumsal güçlerin etkisi altında genç kız ve erkek çocuklar hayatın hemen her alanında bir arada yaşayabilmekte ve günlük hayatın birlikte hareket etmeyi gerektirdiği durumlarda düğün, bayram gibi çevre Anadolu köylerine göre daha rahat hareket edebilmektedir; bu durum genellikle bu köylüler tarafından eleştirilmiştir.[52]

4. Karaçay Müzik Kültürü

Müzik bir toplumun kimliğinin taşınmasında, melodileri, çalgıları, şarkı sözleri, icra edildiği ortamlar ve topluluklar olarak kıymetli bir yere sahiptir. Bu bileşenler sayesinde müzik, toplumun tanımlanmasında, karakter özelliklerin seçilmesinde belirgin bir rol oynamaktadır.[53]

19. yüzyılın sonlarında Rus besteciler M.A. Mussorgsky, S.P. Taneev, D.R. Rogal-Levitsky, M.P. Gaidai tarafından Karaçay-Balkarların türküleri, dansları, enstrümantal ezgileri ve müzikal folkloru hakkında değerli

[45] Mehmet Vefa Nalbant, "Kıpçak Grubu Türk lehçelerinin Tasnifinde Yeni Bir Ölçüt: Ünlü Türemeleri", *Türkbilig Dergisi,* S. 33, 2017, s. 57.
[46] Boz ve Aktaş, *agm*, s. 154-155.
[47] Boz ve Aktaş *agm*, s. 155.
[48] Ufuk Tavkul, *Karaçay Malkar Toplumunda Sosyal Yapı ve Değişme*, s. 110-111.
[49] Ufuk Tavkul, *Karaçay Malkar Toplumunda Sosyal Yapı ve Değişme*, s. 111-112.
[50] Tavkul, *Karaçay Malkar Toplumunda Sosyal Yapı ve Değişme*, s. 129.
[51] Tuncay Açık, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Karaçay-Malkarlılar ve Göçleri (1853-1910),* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2014.
[52] Yaşar Kalafat, *Kuzey Kafkasya'da Halk İnançları*, https://kamatur.org/index.php/makaleler/kultur/22-kuzey-kafkasya-da-halk-inanclaris, Erişim Tarihi 24.08.2023.
[53] Timur Vural, "Türk Dünyası Halk Çalgıları Orkestraları" *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Müzik Oyun ve Eğlence, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Çalışmaları*, Ankara 2019, s. 193.

materyaller bir araya getirilmiştir. P. Ostryakov'a göre Balkar halk şarkıcılarını, sanatlarını ve halkın yaşamındaki rollerini, dağlılar arasında duydukları evrensel saygıyı anlattılar ve ona bu şarkıcılardan birini görme ve duyma fırsatı verdiler[54]. Karaçay-Balkar şarkılarının kökenlerini, anonim türküler, Nart kahramanlarını öven şarkılar, tarihi şarkılar da denilen savaş kahramanlarını yücelten şarkılar ve son yıllarda popüler kültür ürünü olarak ortaya çıkan ve genellikle konusunu aşk, sevgi vb. konular içeren modern şarkılar içermektedir. P. Ostryakov, Balkarlar arasında Nart destanının şarkı icrasında var olduğunun literatürde ilk kez dile getirilmesinin yanı sıra, bu şarkıların icra ediliş biçimi hakkında da bilgi vermiştir[55]

Karaçay-Balkar şarkılarının ve dans melodilerinin ilk notaları, ünlü Rus besteciler M. L. Balakirev ve S. I. Taneev'in isimleriyle ilişkilendirilir. Rus seyyah P. Ostryakov, Nart efsanelerinin yayınlanmasına yazdığı önsözde, M.A. Balakirev'in "*yerel motifleri toplamak ve düzenlemek amacıyla Kafkasya'ya geldiğinde, o zaman Prens İsmail Urusbiev'in en iyi uzman olduğunu*" vurgulamıştır[56]. Dağcıların şarkı söylediği Nartların isimleri şu şekildedir: Uryzmek, Sosruko, Shauai, Shirdan, Khmych, Batrsz, Rachikau, Sibilchi, Gilyakhsyrtan Kötü dilli, Deuet, Alaugan. Bu kızakların her birinin kendisine adanmış özel bir şarkısı vardır, şarkıların motifleri oldukça monotondur. Ancak zamanla, bu şarkılar yavaş yavaş azalıyor ve şu anda onları ustalıkla söyleyen çok az şarkıcı var, hatta neredeyse hiç yok diyebiliriz. Bunlar çoğunlukla Kabardey'de kendi zamanlarında ünlü olan ve geguako adı verilen gezgin şarkıcı-şairler tarafından söyleniyordu[57].

Geguakolar hiçbir mülkü olmayan ve herhangi bir işle uğraşmayan insanlardı. Silah taşımazlar, yalnızca halka açık çeşitli eğlencelerde, danslarda, cenaze törenlerinde ve toplantılarda gösteri yapar ve bu amaçla Kabardey'i dolaşırlardı. Törenlerde anonim şarkılar ve kahramanları yücelten şarkılar söylerlerdi. Gezici şarkıcı da denilebilen Geguakolar kabilelerini şarkıcıları idi ve yazılı edebiyatın sözlü kültür taşıyıcılarıydı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karaçay ve Balkarlar Kafkasya'daki Rus nüfusu ile yakın ekonomik ilişkilere girmeye başlamışlardır. Bu ilişkilerin etkisi hem maddi kültürleri hem de müzik kültürlerine de yansımıştır. Başta akordeon olmak üzere bazı yeni enstrümanlar da Karaçay kültürüne girmiştir. 19. yüzyılın sonlarında Rus besteciler D. R. Rogal-Levitsky, M. A. Mussorgsky, M. P. Gaidai, S. P. Taneev tarafından Karaçay-Balkarların türküleri, dansları, enstrümantal ezgileri ve müzikal folkloru hakkında değerli materyaller bir araya getirilmiştir.

İzmir'de yaşayan Karaçay-Malkarlılar'ın yaptıkları sosyal etkinliklerde kullanılan müziklerinin önde gelen bazıları biçim, ritim (usûl) ve tonalite (makam) yönünden incelenmiştir. İncelenen şarkılar müziksel bakış açısı ile değerlendirilmiş olup, bu incelemelere ait tespitler aşağıda yer almaktadır. Derlenen eserler kayıt esnasında herhangi bir enstrüman olmaksızın kayıt altına alınmıştır.

4.1. Şarkıların Tür ve Biçim Açısından İncelenmesi

Adı: **Alan Halk- Mingi Tau.**

Tür: Türkü; *Biçim*: A (a+b) ; *Tonilete*: Armonik Minör, Makam dizisi karşılığı: Nihavend makamı dizisi; Ritm (Usûl): 6/8

Açıklama: 2. porte ve 3. porte a cümlesinden oluşmaktadır. 4. ve 5. porte a cümlesi tekrardır. 6. porte b cümlesi, 7. porte b cümlesi tekrardan oluşmaktadır. Rast perdesinde buselik beşlisine dayalı oluşan bu ezgide motif ve cümle tekrarları yoğun olarak görülmektedir. Genellikle kürdi ve çargâh perdelerinde asma karar görülen eserde ayrıca birçok sekileme (sekvens) motifler kullanılmıştır. Karaçay'ın en yüksek tepesi olan Mingi Tav'ı sembol alarak ülke sevgisini, milli birliği ve devamlılığı, Karaçay Türklerinin gücünü ve sağlam karakterini tema olarak kullanan bu türkü Kafkas müziğinin hareketli ve coşkun halk oyunlarına da uygun olarak 6/8'lik usulde ve nihavend makamı dizisi sesleri kullanılarak bestelenmiştir.

[54] Akt. Khadzhıeva, T. Из Истории Записи, Изучения И Публикации Карачаево-Балкарского Музыкального Фольклора *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi,* Cilt:9, Sayı:18 / 2016 (Temmuz - Aralık), s. 308.
[55] Agm. s. 309.
[56] Agm. s. 308.
[57] Url-3

Şekil 2. Alan Halk-Karaçay[58]

Şekil 3: *Burak Şeker ve Özgür Şeker ile kişisel görüşme.*

Adı: **Bellau**

Tür: Şarkı; Biçim: A (a+b) bir bölümlü biçim; ; Tonilete: Armonik Minör, Makam dizisi karşılığı: Nihavend makamı dizisi; Ritm (Usûl): 3/4

[58] Derleme tarihi ve yeri: 12.08.2023/İzmir/Buca/Karaçay Türkleri Kültür Derneği, Kaynak Kişiler: Burak Şeker-Özgür Şeker.

Açıklama: 1. porte 2 ölçünün sekilemesinden oluşan bir müzik cümlesidir. Giriş müziği (intro) cümlesine x diyebiliriz. 2. porte a cümlesi. 3. porte b cümlesinden oluşmaktadır. İnici-çıkıcı özellikte olan ezgi neva (re) perdesinde bir yarım karar yapmış ve buselik çeşnisiyle rast perdesinde tam karar vermiştir. Bu, temel anlamda bir nihavend makamını veya rastta buselik dizisini ifade etmektedir. İki ayrı cümleden oluşan eserin a cümlesi nevâ perdesinde geçici kalışla yarım kararlı cümle özelliği göstermektedir. Eser b cümlesi ile son bulmaktadır. Bu kısım, sekileme motiflerinin oluşturduğu ezgi kalıplarının rast perdesine inici şekilde hareket etmesiyle tam kararlı bir cümle özelliği göstermektedir.

2. Dünya Savaşı'nda Karaçay Türk'ü askerlerin anısına ithaf edilen bu eser; bin bir emekle kundaktan gençliğine kadar yetiştirilip askere gönderilen ve orada şehit olan bir askerin geride kalanlara verdiği üzüntü ve özlem temasını işlemektedir. Şehit olan askerin ardından yakılan hüzün dolu bu türkü temaya uygun olarak 3/4'lük semai (vals) usulü ve nihavend makamı dizisi kullanılmış, ezgi tema gereği ağırca icra edilmiş ve cümle sonlarında puandorg kullanılarak hüzün ve özlemle dolu bir kimsenin hali betimlenmiştir.

Men kökde bargan ak bulutlanı sanga keleçi eterem
Kuş kanatlarım bolsala meni tavlaga alıp keterem

Men altın künnü nür tayakların seni çaçınga eşerem
Çolban culduznu ornungdan alıp bpynunga mınçak eterem

Tauladan kelgen taza havanı seni soluvun sunama
Malkar taşlaga atıngı cazıp tansıklap karap turama

Keçe carıktı tögerek şoştu sen kaygı etme bir cukga
Men da saklayma seni cukungu cukla canım tatlı cukla

Şekil 4. Bellau[59]

Adı: **Horayda**

Tür: Şarkı; *Biçim*: A (a+a') + (b+b')*; Tonilete*: Minör (Makam dizisi karşılığı: Nihavend makamı dizisi – Buselik makamı dizisi); *Ritm* (Usûl): 6/8 Düyek.

Açıklama: 1. porte boş (saz), 2. ve 3. porte a, 4. ve 5. porte a' cümlesinden oluşmaktadır. 6. ve 7. porte b cümlesidir. 8. ve 9. porte b' cümlesinden oluşmaktadır. Tek bölümden oluşan eser, önce rast perdesinde daha sonra dügah perdesinde olmak üzere buselik dörtlü ve beşlilerin oluşturduğu ezgisel hareketlerden meydana gelmektedir. Dügah perdesindeki ezgisel hareketler, rast perdesi üzerine kurulu ezgi temasının transpozesi niteliğindedir. Ara saz, ilk ve ikinci ezgi temalarının seslendirilmesinden sonra rast perdesinde buselik ile devam etmiştir. Eser ara

[59] Derleme tarihi ve yeri: 15.09.2023/İzmir/Buca/Karaçay Türkleri Kültür Derneği, Kaynak Kişiler: Nimet Şeker Nail Şeker.

sazdan sonra rast perdesi üzerine kurulu buselik dörtlüden oluşan ezgi teması ile son bulmuştur. Ezgide yeden perdesi ile karar perdesi arasında tam aralık ilişkisinin olması, ezginin nihavend seyrinde değil, rast ve dügâh perdelerinde yapılan ve buselik dörtlü ve beşlilerden meydana geldiğini göstermektedir.

Mingi Tau yani Kafkas dağlarının en yükseğini betimleyen, milli duyguların coşkunlukla işlendiği Horayda adlı bu türküde 8/8'lik düyek usulü ve bu temaya uygun olan Buselik makamı dizisi kullanılmıştır. Bu kompozisyon, ezgiyi oluşturan motifler yani biçim itibarıyla marş formundadır.

Şekil 5. Horayda[60]

Adı: **Maryam**

Tür: Şarkı; *Biçim:* A (a+s) B (b+s) (s= söylem); ; *Tonilete*: Minör (Makam dizisi karşılığı: Nihavend makamı dizisi); *Ritm* (Usûl): 4/4.

Açıklama: 1. ve 2. porte (A bölümü). 3. porte s (söylem) bölümünden oluşmaktadır. 4. ve 5. porte b cümlesi (B bölümü). 6. porte s (söylem) bölümünden oluşmaktadır. Makam seyri olarak tam anlamıyla nihavendi karşılaşamasa da eser rast perde üzerine kurulu buselik çeşnisiyle başlamıştır. Aynı diziden oluşan ezgisel hareketlerin 9. ölçüden itibaren dügah perdesinde gerçekleştiği görülmektedir. Ezgi inici-çıkıcı özelliktedir. Bir oktav içerisinde seyreden eserde ardışık perdelerin yanı sıra çıkıcı küçük üçlü ve çıkıcı tam dörtlü aralıkları ile inici tam dörtlü aralığının kullanıldığı görülmektedir. Sevgi, övgü ve coşkunluk temalarının işlendiği bu ezgide icrâ yapısı itibarıyla bu temalara uygun olan 4/4'lik sofyan usulü ve buselik makamı dizisi kullanılmıştır.

[60] Derleme tarihi ve yeri: 17.09.2023/İzmir/Buca/Karaçay Türkleri Kültür Derneği, Kaynak Kişi: Mürsel Soysal.

Şekil 6. Maryam.[61]

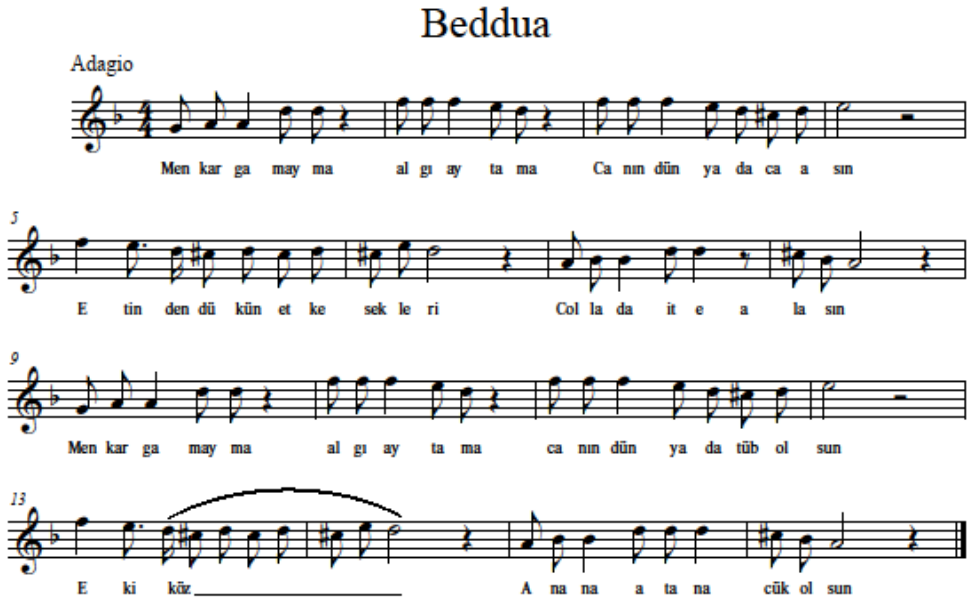
Adı: **Beddua**[62]

Tür: Şarkı; *Biçim*: A (a+b); Makam: Hicaz; Usûl: 4/4.

Açıklama: 1. satır a cümlesinden oluşmaktadır. 2. Satır b cümlesinden oluşmaktadır. Eserde acem, hüseyni ve neva perdelerinde kalışlar yapıldığı, sonrasında ise hicaz dörtlüsünün kullanılarak eserin dügah perdesinde bittiği görülmektedir. Makam seyri olarak hicaz ailesini oluşturan makamları (Hümayun, Hicaz, Uzzal, Zirgüleli Hicaz) tam anlamıyla karşılamamakla birlikte dik kürdi ve nim hicaz perdelerinin kullanımı ile dügah perdesinde hicaz çeşnisi meydana gelmiştir.

Sevdiğinin başkasıyla evlendiğini görünce çok üzülen bir kişiyi konu alan bu Karaçay türküsünde; hüzün temasına uygun olan 4/4'lik sofyan usulü ve hicaz makamı dizisi kullanılmış ve bu ezginin kısa cümleciklerden oluşması; hüznünden ağlayan, konuşmakta zorlanan bir kimseyi betimlemektedir.

[61] Derleme tarihi ve yeri: 12.10.2023/İzmir/Buca/Karaçay Türkleri Kültür Derneği.
[62] Url- 2 TRT Avaz (2017, 11 Nisan). Sevdiği Başkasıyla Evlenince Söylenmiş Karaçay Malkar.

Şekil 7. Beddua[63]

SONUÇ

Karaçay Türkleri, Kuzey Kafkasya'da yaşayan bir Türk topluluğudur. Bu topluluğun bir kısmı özellikle 19. yüzyılda vatanlarından Anadolu'nun farklı coğrafyalarına göç etmişlerdir. Göç edilen yerlerden biri de İzmir şehri olmuştur. İzmir, Türkiye'nin batısında bulunan bir şehirdir ve çeşitli kültürel etkileşimlerin birleştiği bir bölgede yer almaktadır. Karaçay Türkleri de kültürel etkileşimlerin birleştiği bu bölgeye kendi kültürlerini taşımışlardır. İzmir'de örgütlenen Karaçay Türkleri birbirleriyle kaynaşarak kültürel varlıklarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda müzikal kültürlerini de korumuşlardır.

Karaçay Türklerinin müzik repertuvarında kendilerine özgü türküler bulunmaktadır. Bu türküler genellikle aşk, vatan sevgisi, doğa ve günlük yaşam konularını işlemektedir. Müzikal eserlerdeki temaların belirli bir çerçeveyi yansıtması, genellikle anavatanları olan Karaçay'ın coğrafi özellikler ile ilgilidir. Gerçekten birçok Karaçay türküsünün sözlerine bakıldığında bölgedeki çeşitli dağların isimleri görülecektir. Dolayısıyla Karaçay Türklerinin milli kimliklerinin inşasında ve devam ettirilmesinde müzik kültürlerinin son derece önemli olduğu tespit edilmiştir.

Karaçay Türklerinin müzikal ürünleri analiz edildiğinde ezgilerde kullanılan ritmik ve makamsal özelliklerin, hatta form ve motif yapılarının tema ile uyum içinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda derlenen eserlerin büyük bir çoğunluğunun Nihavend makamı dizisinde, bir tanesinin ise Hicaz makamı dizisinde olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada elde edilen sonuçlardan biri de İzmir'deki Karaçaylılar'ın küreselleşme sürecinde kültürel varlıklarını olabildiğince koruyabilmiş olmasıdır. Büyük kayıplara maruz kalmalarına, geniş alanlara sürülmelerine rağmen Karaçaylılar sürüldükleri yerlerde kendi varlıklarını ve kültürlerini korumada başarılı olmuşlardır. Bununla birlikte Karaçay halkı kültürünü kaybetmeden küreselleşmeyle birlikte hızla değişen dünyaya ayak uydurmaya da çalışmaktadır.

Karaçay Türkleri yaşam tarzlarını, müzik ve danslarını, gelenek ve kültürlerini korumak amacıyla nesilden nesile aktarmaya çalışmaktadırlar. Karaçay Türklerinin kültürü, toplumun kimliği ve benzersizliği üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İzmir'de yaşayan Karaçay Türklerinin dans ve müzikleri bu topluluğun kültürel birikimiyle şekillenen önemli bir kültürel mirastır. Bu mirası yaşatmak ve gelecek nesillere aktarmak amacıyla düzenlenen festivaller, konserler ve etkinliklerde Karaçay Türklerinin dans ve müzikleri önemli bir yer tutmaktadır. Böylece İzmir'de yaşayan Karaçay Türklerinin kendi kültürel miraslarını koruyup yaşatırken Anadolu'nun kültürel mozaiğine de katkıda bulundukları söylenebilir. Bunun yanı sıra İzmir'de yaşayan Karaçay Türkleri kendi gelenek ve göreneklerini sürdürerek hem kendi topluluklarını güçlendirmekte hem de bulundukları coğrafyalara kültürel çeşitlilik katmaktadır.

[63] Derleme tarihi ve yeri: 21.10.2023/Buca.

Araştırma doğrultusunda şu öneriler verilebilir: İzmir'de yaşayan Karaçay Türklerinin kültürlerini, müziklerini ve danslarını nesiller boyu devam ettirebilmek için düzenli etkinlikler, şenlikler, festivaller ve anma günleri düzenleyebilirler. Bu etkinliklerde kendi dillerinde söyledikleri türkülere eşlik edecek yerel danslarını sergileyebilirler. Mevcut etkinlikler içerik bakımından zenginleştirilebilir.

Bu etkinlikler içerisinde dil ve kültür üzerine yarışmalar düzenlenerek gençlerin ilgisi çekilerek gençlerde kökenlerini öğrenme isteği uyandırılabilir. Bunun yanı sıra gerek İzmir gerek Anadolu'da bulunan Karaçay-Malkar derneklerinde yerel türküleri, yerel danslar ve Karaçay diline ilişkin kurslar verilerek gençlerin öğrendiklerini gelecek nesillere taşımaları sağlanabilir. Ayrıca Karaçay Türklerinin gelenek ve görenekleri, kültürleri, müzikleri, dansları, göçleri, tarihi, dilleri hakkında akademik düzeyde araştırmalar artırılabilir. Gerek müzikolojik ve sosyolojik gerekse tarihsel ve edebî metotlar kullanılarak Karaçay Türklerinin gelenekselliğini korumuş özellikleri ortaya konulmalı, bunların Türk bilimine, sanatına ve medeniyetine katkısı çeşitli analizlerle tespit edilmeli, unutulma ve yozlaşma eğilimine maruz kalmış geleneksel karakteristiklerin önemi vurgulanarak bunlar canlı tutulmalı, korunmalıdır.

KAYNAKÇA

AÇIK, Tuncay, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Karaçay-Malkarlılar ve Göçleri (1853-1910),* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2014.

ADİLOĞLU, Adilhan, "Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* S. 24, 2007, ss. 7-30.

ADİLOĞLU, Adilhan, "Karaçay Türklerinin İslâm Dinini Kabulü", *Electronic Turkish Studies*, C. 3, S. 2, 2008, ss. 12-32.

AKA, Assiye, "Kimliğe Teorik Yaklaşımlar", *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 34, S. 1, 2010, ss. 17-24.

APPA, Adilhan, "Karaçay-Balkar Türkçesi Alfabesi ve Ses Bilgisi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 13, 2002, , ss. 143-154.

BAHAR, Hasan, "Kuzey Kafkasya ve Karaçay Türkleri", *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 2018, Güneş Vakfı Yayınları, ss. 239-264.

BALKAN, Vedat, *Karaçay-Malkar Türk Edebiyatından Kâzim Meçi'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserlerinden Örnekler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Afyon 1997.

BARUTCU, Tuba, "Taş Plak Geleneğinde Türk Müziği Kadın Ses Sanatçılarının Müzikal Kimlik ve Müzikal Gelişimleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Akademik Müzik Araştırmaları Dergisi*, C. 10, 2019, ss. 83-107.

BİLGİN AKSOY, Gökçen, "Sovyet Egemenliğinden Önceki Karaçay-Malkar Edebiyatı" *Tehlikedeki Diller Dergisi,* C. 11, S. 18, 2021, ss. 225-228.

BİLGİN, Nuri, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar Yay. İzmir 2007.

BOZ, Erdoğan ve GÜNAY AKTAŞ, Semra, "Diasporada Karaçay Türkçesinin Kullanımı Eskişehir Örneği", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 1, 2016 ss. 145-155.

ÇAPRAZ, Hayri, "Sovyetler Birliği Tarih Yazımında Karaçay-Malkarların Kökeni Konusu", *MUTAD*, C. VI, S. 2, 2019, ss. 269-299.

GEDİK, Ali Cenk, *Popüler Müzikte Beğeni Farklılıkları: Bir fMRI Çalışması*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir 2007.

GÖKALP, Ziya, Milli Terbiye I", Ziya Gökalp, Makaleler V, Rıza Kardaş (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

HAŞHAŞ, Sinan, *Geleneksel Türk Halk Müziğinde Yörelere Özgü Müzikal Kimlik Saptamaları*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Malatya 2017.

https://www.ktb.gov.tr/TR-96254/kultur.html, 08.08.2023, sa.20:20.

KALAFAT, Yaşar, "Kuzey Kafkasya'da Halk İnançları" Kamatur.org, 2006, https://kamatur.org/index.php/makaleler/kultur/22-kuzey-kafkasya-da-halk-inanclari adresinden alındı.

KAPLAN, Ayten, "Türk Halk Müziği'nin Geleceğini Kültürel Yapı Belirleyebilir mi?" *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi),* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2007, ss. 960-965.

KARATAŞ, Ömer, Karaçay, "Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 29, S. 2, 2014, ss. 525-538.

KHADZHIEVA, T. Из Истории Записи, Изучения И Публикации Карачаево-Балкарского Музыкального Фольклора Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt:9, Sayı:18 / 2016 (Temmuz - Aralık), ss. 307-312.

KHODARKOVSKY, Michael, "Hıristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm: Rusya, Kuzey Kafkasya'da, 1550-1800", çev. Furkan Özkan, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 2, S. 4, 2017, ss. 101-140.

NALBANT, Mehmet Vefa, "Kıpçak Grubu Türk lehçelerinin Tasnifinde Yeni Bir Ölçüt: Ünlü Türemeleri", *Türkbilig Dergisi*, S. 33, 2017, ss. 57-68.

NEVRUZ, Yılmaz, "Kafkaslarda Din Meselesi", *Yeni Türkiye,* C. 3, S. 16*,* Ankara 1997, ss. 1962-1969.

PAŞAOĞLU, Sibel, "Müzikal Kimlik Oluşumu ve Kültürel Aidiyet Duygusu Gelişiminde Geleneksel Müzikler" *İzmir Ulusal Müzik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İzmir, 2010, ss. 170-176.

SATIŞ, İhsan, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 7, S. 1, 2012, ss. 517-531.

SEİDEL, Stefan; HUDSON, Kenneth, *Müzik Eğitimi ve Kültürel Kimlik: Uluslararası İki Çalışma Raporu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müze Eğitimi Anabilim Dalı Yayınları, Ankara 1999.

SİPOS, Janos; TAVKUL, Ufuk, *Karaçay-Malkar Halk Şarkıları: Macar Halk Müziğinin İzinde Kafkasya'ya Bir Seyahat*, Bengü Yayınları, Ankara 2018.

ŞAMANLANI, İbragim*, Koban Başında* –Tarih Haparla, Çerkessk, 1987, ss. 166-167.

Url- Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=m96Dh3L3DAw, Erişim Tarihi: 04.08.2023, saat19.20.

TABAKÇI, Nurullah, *Kültürlerarası İletişim Sürecinde Alt Kültürde Kimliğin Oluşumu Türkiye'deki Karaçay Topluluğu Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2008.

TAŞAĞIL, Ahmet ve diğ., *Türk Dünyası Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, ss. 199-212.

TAVKUL, Ufuk, "Karaçay-Malkar Dili ve Edebiyatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XX, 2002, ss. 565-577.

TAVKUL, Ufuk "Tarihi ve Etnik Açıdan Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni", *Yeni Türkiye*, 2015, vol.21, no.80, s.,485-496.

TAVKUL, Ufuk, *Karaçay Malkar Toplumunda Sosyal Yapı ve Değişme,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1991.

TAVKUL, Ufuk, *Karaçay-Malkar Soyo-Kültürel Yapısının Etnik Kökenleri ve Kültürleşme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.

TÜRKOĞLU, İsmail, "Karaçay-Balkarlar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, ss.380-381.

Url-1 https://bashuyuk.wordpress.com/karacay-koyleri-2/ Erişim Tarihi: 06.08.2023, sa.21.45.

Url-2 TRT Avaz (2017, 11 Nisan). Sevdiği Başkasıyla Evlenince Söylenmiş Karaçay Malkar.

Url-3
https://karachai.ucoz.ru/publ/m/obshhie_1/skazanija_o_nartskikh_bogatyrjakh_u_tatar_gorcevpjatigorskogo_okruga_terskoj_oblasti/28-1-0-1677

VURAL Timur, "Türk Dünyası Halk Çalgıları Orkestraları", *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Müzik Oyun ve Eğlence, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Çalışmaları, Ankara 2019, ss. 293-309.

YAVUZ, Metin, *Karaçay Türkçesi (Gramer, Metin, Sözlük),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 785-788.

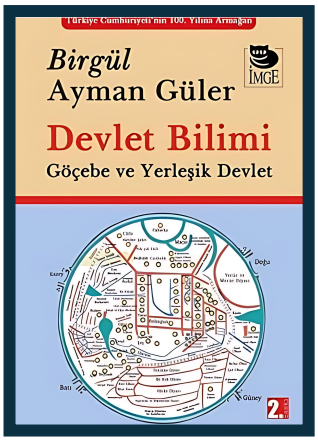
Geliş Tarihi–Received Date: 10.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.07.2024

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

BİRGÜL AYMAN GÜLER'DEN "DEVLET BİLİMİ"

10.53718/gttad.1474291

KONURALP ERCİLASUN*

"Devlet nedir?" sorusu antik çağlardan beri düşünür ve aydınların zihnini meşgul etti. Bu konuda pek çok teori ortaya atıldı ve bugüne kadar geniş bir edebiyat oluştu. Klasik siyaset bilimi kitapları, Platon ve Aristoteles'ten başlayarak bu külliyatı bize tanıtırlar. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında Profesör olan Birgül Ayman Güler ise, *Devlet Bilimi*[1] kitabında artık sadece bu tanıtımla sınırlı kalmamak gerektiğini göstermektedir.

Prof. Güler'in tezinin iki ana temelde şekillendiği söylenebilir. Bunlardan bir tanesi "devlet" kavramının bir bilim dalı olarak işlenmesi gerektiğidir. Güler'e göre "devlet"i inceleyen birbirinden farklı bilim dallarının varlığı, kavramın bir bütün hâlinde ele alınmasını unutturmuştur. Kitabın şekillendiği diğer temel de doğrudan "devlet" tanımı, hatta tanımlarıyla ilgilidir. Güler, mevcut devlet tanımlarının hepsinin sadece Avrupa'daki tarihî gelişimi esas aldığını ve bu sebeple küresel anlamda bir kapsayıcılık içermediğini ifade etmektedir.

Devlet Bilimi kitabı, "devlet"in incelenmesi için önce kelimeler üzerinde durmak gerektiğinden hareket ediyor. Bu sebeple birinci bölümünü devleti ifade eden üç kelimenin etimoloji ve kavram tartışmasına ayırıyor. Bunlardan ilki Türklerin tarihî terimi olan "il", ikincisi Arapçadan gelen ama yüzyıllardır dilimize yerleşmiş bulunan ve bugün de kullandığımız "devlet", üçüncüsü ise aydınlanma çağında Avrupa'da "devlet" tartışmalarının yürütüldüğü ve hatta dayandırıldığı ana kelime olan "state" kelimeleridir. Prof. Güler, bu kelime incelemeleriyle daha ilk bölümden, Batı'daki görüşlerden birini çürütüyor. Prof. Güler'in çürüttüğü bu görüş, "devlet" kavramının sadece "state" kelimesinin ortaya çıkışından sonra var olduğunu savunan etimolojik görüştür.

Disiplin Çokluğu başlığı taşıyan ikinci bölüm, "devlet" ile hangi disiplinlerin uğraştığına hasredilmiştir. Bu bölümde Güler, siyaset felsefesi, genel kamu hukuku, sosyoloji, siyasal antropoloji, siyaset bilimi ve kamu yönetim bilimi olmak üzere altı farklı disiplinin "devlet"i incelediği üzerinde duruyor. Her bilim dalı ayrı ayrı ele alınarak "devlet"e hangi açıdan baktıkları inceleniyor. Bölümün sonunda yazar, disiplin çokluğunun "devlet"in bir bütün olarak incelenmesini unutturduğu ve bu karmaşayı giderecek akademik bir çatı bulunması gerektiği sonucuna varıyor. Bu bölüm, "devlet" incelemesi açısından öneminin yanında yöntem bakımından da ders alınacak bir yaklaşımla karşımıza çıkıyor. Bu yöntem, bir kavramı gerektiğinde farklı disiplinlerden yardım alarak araştırabilmektir. Günümüzde, akademisyenler, bazen doğrudan kendi alanlarına giren bazı konuları aşırı sahiplenmekte veya tersine kendi alanlarıyla dolaylı ilgisi olan bazı konuları ise aşırı dışlamaktadırlar. Hatta bu aşırı sahiplenme veya dışlama, zaman zaman literatürde oluşan bazı kalıpların hiç düşünülmeden tekrar edilmesine yol açmaktadır. Özetle, *Disiplin Çokluğu* bölümü, düşünülmeden tekrar edilen bu ezberlerden nasıl kurtulabileceğimizi ve disiplinler arası bir yaklaşımı nasıl geliştirebileceğimizi de "devlet" kavramının incelenmesi örneğinde gösteren bir bölüm hüviyetini taşıyor.

Üçüncü bölümün başlığı, *Metodolojik Yaklaşımlar*. Bu bölüm, yazarın "devlet"e yönelik bazı ana yaklaşımları tartıştığı bölümdür. Yazar, burada üç farklı görüşü ele alıyor. Bunlar tarihsel materyalist, sosyolojik ve kültüre dayalı yaklaşımlardır. Söz konusu bakış açılarını ele alan bölüm, kitabın teorik bölümü olarak öne çıkıyor. Genel olarak Batı'daki "devlet" tanımlarında eksiklikler olduğunu vurgulayan yazar, bu eksikliklere yine

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: kercilasun@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-5344-7194.

[1] Birgül Ayman Güler, *Devlet Bilimi: Göçebe ve Yerleşik Devlet*, İmge Yayınevi, Ankara 2023.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Batı'dan gelen bazı karşı çıkışları da bu bölümde ele alıyor. Bunlardan bir tanesi, Durkheim'ın "toprak" unsurunun, devletin ayırt edici özelliklerinden biri sayılmasına karşı çıkışıdır. Durkheim, toprak ilkesinin göçebe toplumlara uymadığını fakat bu yüzden göçebe toplumları uygarlık dışı ve devletsiz saymanın keyfî bir tutum olduğunu belirtiyor. Batı'daki eksikliğe diğer bir karşı çıkış olarak yazar, Jellinek'i inceliyor. Jellinek, ampirik yöntemi savunarak devlet için birden fazla tip ileri sürüyor. Jellinek'in görüşü ve medeniyetçi bakışın etkisiyle "devlet" ele alınırken, Anglosakson tipi, kıta Avrupası tipi, Konfüçyüsçü gelenek, Hint geleneği, Latin Amerika ve İslam tipi gibi sınıflandırmaların ortaya çıktığını söylüyor. Yazar, bu sınıflandırmaların Türkiye'deki akademik düşünceyi derinden etkilediğini tespit ediyor. Fakat bu çok tipli bakış açısının Batı Avrupa dışındaki tipleri, ana tipten sapma olarak görme hatasına dikkat çekerek de bir uyarıda bulunuyor.

Kitabın buraya kadarki ilk üç bölümünde yazar, "devlet"e çeşitli disiplinlerden ve çeşitli ekollerden gelen yaklaşımları, ayrıntılarıyla eleştiriyor. Kitabın başından beri vurgulanan fikir, "devlet" tanımlarının sadece Avrupa'daki yerleşik devlet gelişimini esas aldığı için eksik olduğu fikridir. Bu çerçevede yazar bundan sonraki iki bölümünü iki ana devlet yapısının incelemesine ayırmıştır. Bunlardan ilki yerleşik devlet, ikincisi göçebe devlettir.

Yerleşik Devlet adındaki dördüncü bölüm, Batı'daki devlet bilgisinin gelişimiyle başlıyor. Bu bölümde, Batı'da "devlet" araştırması yapan düşünürlerin Asya'daki devletleri bir kategoriye oturtamadıkları ve bu yüzden Asya için özel tarzlar üretmeye çalıştıkları gösteriliyor. Bunlar, *Asyatik Tarz*, *Doğu Despotizmi* ve *Patrimonyalizm* alt başlıklarıyla inceleniyor. Yazarın vurgusu, Batılı düşünürlerin Asya'daki devletleri tam anlayamadıkları ve böylece Akdeniz'den Hint Okyanusu ve Büyük Okyanus'a kadar uzanan büyük bir bölgeyi tek bir çuvala koyarak bu problemden kurtulmaya çalıştıkları üzerinedir. Üstelik Asya'yı da katarak evrensel bir açıklamaya ulaşma iddiasındaki bu yaklaşımlar, Bozkır ana karasını yok sayarak Asya'yı bile kapsayamıyor. Bu tespitlerden sonra Birgül Ayman Güler, devletin kökeni ve niteliği üzerindeki görüşleri tartışıp yorumluyor.

Beşinci ve son bölüm *Göçebe Devlet* başlığını taşıyor. Yazar, Avrupalının kendi tarihine ve alışkanlıklarına dayanarak "devlet" araştırması yaptığını ve dolayısıyla bizim de benzer bir yolu izlememiz gerektiğini vurguluyor. Bu doğrultuda tarihî köklerimiz olan Asya bozkırlarındaki devletimize yönelik inceleme yapmak öne çıkıyor. Yazar, bölüme, SSCB'nin yıkılmasıyla birlikte dünyanın Asya bozkırlarını keşfettiği üzerinde durarak başlıyor. Burada önemli bir uluslararası belgeyi inceliyor. Dünya Gıda Örgütü'nün 2001 yılında yayımlanmış raporunu, göçebeliğe bakışın değişimini gösteren bir dönüm noktası olarak ele alıyor. Dünya Gıda Örgütü, bu rapora kadar pastoralizm kavramıyla göçebe çobanlığı, sadece dünyanın güney bölgelerinde bulunan ve gezgin sürücülük olarak nitelenen basit bir iktisadi faaliyet olarak görüyordu. Hatta Örgüt'e göre bunlar, iktisaden kendine yetersiz ve dış yardıma muhtaç küçük topluluklardı. SSCB'nin yıkılması ve Asya bozkırlarının dünyanın ilgi alanına girmesiyle Dünya Gıda Örgütü'nün göçebe çobanlığa da bakışının değiştiği görülüyor. Böylece, Örgüt, "pastoralizm"i artık önemli bir üretim sistemi olarak tanımlıyor.

Göçebe Devlet bölümünde yazar, göçebe terimine itirazları da inceleyerek, "göçebe" kelimesinin kendi tarihimizden üretilen bir kelime olduğunu belirtiyor ve bu kelimeyi tercih ediyor. Yazar, Batı'da ortaya çıkan olumsuz anlamları ithal ederek "göçebe" terimini bozmanın yanlış olduğunu, aksine bu kavramın içini kendi tarihimizden doldurarak bu ifadeye gerçek anlamını kazandırmamız gerektiğini savunuyor. Bu tartışmadan sonra yazar, göçebe toplum ve devlet için ülkemizde ve dışarıda ortaya çıkan birbirinden farklı altı iddiayı ele alarak inceliyor. Yazar hem birinci bölümdeki kelime incelemelerinde hem de buradaki göçebe devlet incelemelerinde Genel Türk Tarihi araştırmalarına da başvuruyor. Bu anlamda farklı disiplinleri belli bir kavramı araştırmak için birleştirmiş oluyor.

Birgül Ayman Güler'in *Devlet Bilimi* kitabı, "devlet"i araştırma odağına oturtan önemli ve özgün bir eserdir. Güler; Batı'daki yaklaşımları, bunların bize kazandırdıkları bilgi birikimini ve içlerinde taşıdıkları eksikleri incelemiştir. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi uzmanı olan Birgül Ayman Güler, tarih bilimindeki gelişmeleri de dikkate alarak "devlet" hakkında özgün bir inceleme ortaya koymuştur. Bu anlamda, özellikle tarih felsefesine meraklı Genel Türk Tarihçilerinin okuması gereken bir araştırma olarak öne çıkıyor.

Sonuç olarak, Cumhuriyetimizin 100. yılına armağan ettiği bu çalışmasıyla yazar, önemli bir adım atmıştır. Bu adım, kitabın başlangıcında şikâyet ettiği Batı'nın tanımlarını düşünmeden ithal etme hastalığını iyileştirme yönünde atılmıştır. Fakat ülkemizde bu hastalık güçlü olduğu için tek bir doktorun, bir kere müdahalesi yetmeyecektir. Yazarın attığı bu adımın gerek kendisi gerekse diğer araştırıcılarımız tarafından ilerletilmesi yerinde olacaktır.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 789-792.

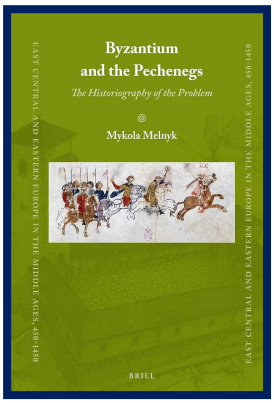
Geliş Tarihi–Received Date: 31.01.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.03.2024

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

BYZANTIUM AND THE PECHENEGS: THE HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM*

10.53718/gttad.1427622

ERTUNÇ GENÇAY**

Mykola Melnyk's *Byzantium and the Pechenegs: The Historiography of the Problem*, translated into English by Yarislav Prykhodko, was published by Brill on 22 February 2022 as volume 79 of the history series called *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, edited by Florin Curta and Dušan Zupka.

The work consists of 4 main chapters: 1. *Byzantium and the Pechenegs: Vasilievskiĭ to Moravcsik*, 2. *"Poised Perception" Trans-Danubian Turks in the Historiography of the Balkan-Danubian Countries*, 3. *Eastern European Historiography since 1945*, 4. *International Byzantine and Oriental Studies* and finally the author's conclusions.

In the Introduction, the author sets out the goals of the book. Accordingly, the book aims to present a broad analysis of the historiography of the past 150 years since Vasiliĭ Vasilievskiĭ's *Byzantium and the Pechenegs*[1], including written, archaeological, numismatic, and linguistic sources.[2]

As the author himself states, the book is structured on two main levels. The first level is purely 'factual', emphasising names, dates, places, idioms, the nature and course of events. It aims to show how factors such as source criticism, the discovery and analysis of archaeological finds, and the interpretation of coin and seal finds have shaped the understanding of the history of the region in terms of Byzantine and Pechenegs relations. The second level of analysis in the book is what the author calls the 'ideological' and conceptual level. At this point, he analyses how the historical interpretation of the Byzantine-nomadic relations developed and how the ideologies of states and territorial disputes between countries influenced historiography. The study also aims to evaluate academic developments in the field, focussing on the study of Byzantium's relations with the nomads of the North Pontic steppes, the development of Byzantine Studies as an academic discipline, and the paradigm shift in historiography.[3]

When examining the chapters, the first one begins with a detailed analysis of Vasiliĭ Vasilievskiĭ's *Byzantium and the Pechenegs*. The author then proceeds to analyse the historiographical research of scholars on the medieval nomads of the Russian Empire before 1917. The author concludes that the studies carried out in this period were not only academically motivated but also in line with the political ambitions of the Russian Empire. In this chapter, the author then analyses Hungarian and Turkish historiography with examples and examines the emotional and political subtext of Hungarian scholars' view of the nomads. In another sub-section of this chapter, the author analyses the views and debates of Romanian (e.g. Nicolae Ioarga, Nicolae Bănescu) and Bulgarian (e.g. Vasil Zlatarski, Petŭr Mutafchiev) scholars on the nomadic groups in the Lower Danube region in the 10th and 12th centuries. The next subheading analyses the Russian and Ukrainian historiography between 1920 and 1940. The theme of opposition between sedentary and nomadic ways of life was prominent in the Russian and Ukrainian

* Mykola Melnyk, *Byzantium and the Pechenegs: The Historiography of the Problem*, trs. Yaroslav Prykhodko, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages Series, 450-14501872-8103; volume 79, gen. edt. Florin Curta and Dušan Zupka, Brill, Netherlands, 2022, ISBN 978-90-04-50522-3 (e-book), 398 p.

** Doktora Öğrencisi, Szeged Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ortaçağ Çalışmaları Departmanı, Szeged/MACARİSTAN, E-Posta: ertuncgencay@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-7538-5174.

[1] Vasilievskiĭ, V. G., *Vizantiya i Peçenegi (1048-1094)*, Jurnal Ministrestvo Narodnavo Prosveşeniya, P.164, pp.116-165 i 243-332, 1872.

[2] Melnyk, *ibid*., p. 4-5.

[3] Melnyk, *ibid*., p. 5-6.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

historiography of this period. In Soviet historiography, the hostile view of nomadic history was abandoned and researchs began on the archaeological remains of medieval nomads. The last subheading gives examples of the scholarly contributions to the history of Pechenegs by scholars such as Karl Dieter, Carl Neumann, Carlile Aylmer Macartney, and Gyula Moravcsik. The translation and study of contemporary ancient sources and the use of sciences such as archaeology, numismatics, and sigillography to illuminate Byzantine relations with the nomads of the northern Black Sea steppes are also highlighted in this section.[4]

The second chapter discusses the influence of Marxist methodology on scholars in Hungary, Romania, and Bulgaria. The archaeological excavations carried out by Hungarian, Romanian, and Bulgarian scholars, the translation and study of the sources of the period, the perspectives, and interpretations of the scholars are broadly presented to the reader. As we see in the book, the inadequacy of written sources in constructing the early history of the Hungarians has led Hungarian scholars to interdisciplinary work. The fifth subheading of the chapter emphasized the fact that researchers in Greece, Türkiye, Serbia, Albania, and Northern Macedonia have not done much research on the history of the nomads in the Balkan-Danubian region. The author believes that this may be due to the fact that nomads here have little connection with the national history of these countries.[5]

The third chapter examines the state of East European historiography after 1945. The Soviet and post-Soviet works and historical interpretations of Mikhail Artamanov, Svetlana Pletnyova, and many other scholars are reviewed. Methodological approach and classification, the interpretation of nomadic graves, horse burial analyses, funeral rituals, differences between Pecheneg and Uzes burials, dating of Pecheneg presence, geographical distribution and ethnic markings of Oghuz and Pecheneg burials, language and nomenclature of nomadic communities, nomadic economy, and social structures come to the forefront in the studies. At the same time, the impact of administrative, social, and political events on the archaeological heritage in Soviet geography is also discussed by the author in the chapter. Finally, alternative historiographical tendencies of the new states that emerged with the collapse of the Soviet Union are also mentioned.[6]

The last chapter is devoted to the institutions created for Byzantine studies, the conferences organised, the sources studied and unstudied, the works of orientalists such as Peter B. Golden and Omeljan Pritsak, the interpretations of historians on the chronological problems in the struggle between the nomads and Byzantium, and their thoughts on the economic and cultural integration of the nomads and Byzantium.[7]

In conclusion, most of the studies on the Byzantine Empire's relations with the nomads north of the Black Sea and in the Balkans are mentioned in this book. Translations of important Ancient Greek, Latin and Muslim sources of the period into various languages and research on these contemporary sources, archaeological studies, numismatics, linguistics, sigillography, and the contributions of many disciplines, including climate, to nomadic studies and Byzantine studies are among the important topics emphasised in the work. At the same time, the studies of the historians of Eastern Europe and the Balkan countries on their peoples and their relations with nomads are also mentioned and a large pool of resources has been created for the reader. While the bibliography on the subject is developed with the help of footnotes, the historiographical volume of the work is expanded by presenting the same and close visions and disagreements of scholars both in the text and with the help of footnotes. The new theories and research methods developed by scholars on Byzantine history and its relationship with the nomads are also underlined by the author.

The most important theme in the book is, maybe, how world wars, ideological movements, and radical political changes have affected history, linguistics, archaeology, and historiography. The book is also intriguing in its exploration of how nations liberated from oppressive regimes use history and historiography to construct their own 'we-consciousness', and how this influence is reflected in historiography.

At the end of the chapters and in the concluding section, the author does not neglect to offer solutions to the historiographical problems he has identified, and, at the same time, he provides study suggestions for researchers, indicating the materials that have been overlooked or have not yet been studied.

In summary: this book successfully fills a gap in the historiography of the Byzantine world and the relations with the nomads of the northern Black Sea region by providing a comprehensive pool of information. The views and works of experts in the field are analysed in detail, and their contributions to historiography are arranged chronologically in the book, making it an easy-to-follow guide for researchers. In this respect, this book should be counsulted by the researchers who wishes to study or investigate the relationship between the Byzantine world and the nomads. This book, which offers an extensive bibliographical and historiographical memory, will also serve as an important guideline for students just beginning their studies in this field.

[4] Melnyk, *ibid*., p. 7-62.
[5] Melnyk, *ibid*., p. 73-176.
[6] Melnyk, *ibid*., p. 190-252.
[7] Melnyk, *ibid*., p. 265-310.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.

2. Makale, "Microsoft Word" programında hazırlanmalıdır.

3. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.

3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.

3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla 8 punto olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak en az 400-500 kelime arası ÖZ ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, ABSTRACT (ÖZ) ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile dipnot kısmında mutlaka gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, "Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age*, *agm*, *agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde…", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekler:

- Wolfram Eberhard, "Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri:

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asafi, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), Y*assıada Tutanakları "Vatan Cephesi*", 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İkiden fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, "İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı", http://isamveri.org/pdfdrg/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

"Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı", *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, "Soyağacı Nasıl Çıkartılır?", *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler:

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.

2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça:

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.

2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler "Dipnot" başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.

3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.

4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.

5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin bulundukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, "Mehmed Fuad Köprülü", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.

- CAFEROĞLU, Ahmet, "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.

- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.

- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.

- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.

-"Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı", *Milliyet,* 21 Eylül 2012.

-BARDAKÇI, Murat, "Soyağacı Nasıl Çıkartılır?", *Habertürk*, 25 Nisan 2019.

-*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.